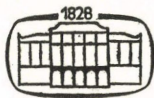


MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI
BENKŐ LORÁND

LXXXII. KÖTET



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1986



TARTALOM

BALÁZS JÁNOS: <i>Tűnik és tündér, tetszik és tettet</i> 84. — Szabó T. Attila nyolevan éve 380. — Óriás	441
P. BALÁZS JÁNOS: Magyar kódexszövegek latin forrásai	504
BAŃCZEROWSKI JANUSZ: Halina Zgolkowa, Slownictwo wspólczyzny mówionej	106
BENCZE LÓRÁNT: A remekmű gyökerei	269
BENKŐ LÁSZLÓ: Szaknyelvünk	457
BENKŐ LORÁND: Lőrincze Lajos köszöntése hetvenedik születésnapján	497
BOKOR JÓZSEF: A tájszógyűjtésről egy kis orvanyag kapcsán	470
BÜKY LÁSZLÓ: Pető Zsoltné Németh Erika, Szentendre utcanévei	378
CSONKICS TÜNDE: A sakkfigurák elnevezésének eredetéhez	431
CZEGLÉDY KÁROLY: [Scheiber Sándor]	502
DIENES ERZSÉBET: A <i>tész</i> és a <i>tész</i> igék az Érdy-kódexben	300
P. EÖRY VILMA: Az epikai mű elemzésének kérdéséről (Tamási Áron: Világoló éjszaka)	53
ÉRSZEGI GÉZA—É. SIN AGOTA: A Várdai-család két XVI. századi genealógiája	246
FÁBIÁN PÁL: Kosztolányi Dezső nyelvműveléstörténeti helye és szerepe 257. — [Berrár Jolán]	507
K. FÁBIÁN ILONA: A határozott névelő használata Pázmány-levelekben	329
FEHÉRTÓI KATALIN: A <i>Csihar</i> , <i>Csoltár</i> és <i>Kacor</i> családnevekről	445
FUTAKY ISTVÁN: A wolfenbütteli szójegyzék	73
FÜREDI MIHÁLY: Összesített adatok a szépprózai gyakorisági szótárról (Igék és ige-származékok)	190
GÁSPÁRI LÁSZLÓ: A szecesszió és a szimbolizmus Kosztolányi lírájában	275
GERSTNER KÁROLY: Erzsébet Beöthy, Hongaars. Fundamentele grammatica voor Nederlandstaligen	107
HAJDÚ MIHÁLY: Bodnár Béla, Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei 243. — A XXXI. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat néprajzi témájú dolgozatairól	466
F. SZ. HAKIMZJANOV: Egy újonnan felfedezett volgai bolgár sírfelirat	82
HEGEDŰS ATTILA: Bakó 87. — Székelyudvarhely XVI. század végi nyelve a Székely Oklevéltár alapján 210. — Ismeretlen asszony levele 1515-ből 255. — Történeti szociolingvisztika?	438
HEXENDORF EDIT: H. Paasonens Südostjakische Textsammlungen	368
HOFFMANN ISTVÁN: Baranya megye földrajzi nevei	486
HORVÁTH MÁRIA: A fiatal Kosztolányi stílusa. Vizsgálódások a Tinta című kötet nyomán	263
HUNYADI LÁSZLÓ: A nyelvi polaritás kifejezésének lexikális és grammatikai esetei	65
JUHÁSZ DEZSŐ: Kálnási Árpád, A fehérgyarmati járás földrajzi nevei	373
KÁLMÁN BÉLA: Benkő Loránd, A magyar fiktív (passzív) tövű igék	235
KATONA ÁDÁM: A legújabb álvovásírásos emlékek	216
KÁVÁSSY SÁNDOR: Szlovák és román nevek a szatmári nemesség 1809. évi összeírásában	124
KEMÉNY GÁBOR: Kosztolányi nézetei a nyelv esztétikumáról	280
KISS JENŐ: Két új kertészeti szó: <i>cukkini</i> és <i>mulcs</i>	333
KISS LAJOS: Ómagyar tulajdonnév-vizsgálatok 162. — Hogyan keletkezett az Osztrovszki-hegység neve? 334. — Torbágy	450

É. KISS KATALIN: A személyragos főnévi igenves szerkezetről	393
KOLLÁTH ANNA: Nyelvjárási szöveg Rumból	474
LAKÓ GYÖRGY: Lauri Hakulinen emlékezete	122
LENGYEL KLÁRA: A saját alanyú határozói igenevek használatának szintaktikai és szemantikai szabályai	317
LIGETI LAJOS: A pannóniai avarok etnikuma és nyelve 129. — М. Р. Федотов, Б. Мун- качи о тюркских элементах в венгерском языке	478
LIZANEC PÉTER: Tájékoztató „A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlaszá”-ról ...	416
A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXI. közgyűlése	115
MIZSER LAJOS: Délibáb 89. — Csörsz 217. — Három finnugor népnév	453
MOKÁNY SÁNDOR: Az „Oxfordi glosszák” <i>cuchaga</i> és <i>seegu</i> szavának értelmezése	454
A. MOLNÁR FERENC: Kiss Jenő, Magyar madárnevek (Az európai madarak elneve- zései) 99. — Feze (A Halotti Beszéd értelmezéséhez 2.) 169. — A Magyar Nyelv LI—LXXV. évfolyamának mutatója	484
NAGY BRIGITTA: Nyelvjárási szöveg Újszászról	229
G. NAGY EMÍLIA: Egy ismétlésfajta terminológiai problémáiról	207
Sz. NAGY IRMA: Ikerszavaink sajátos jellemzői	408
PAPP LAJOS: Szabó József, A mondat szerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykőnyi nyelvjárásban	103
PÉTER MIHÁLY: A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége	1
POSGAY ILDIKÓ: A nyelvi regionalitás mérése hangstatisztika alapján	340
PUSZTAY JÁNOS: Az ősi magyar—szamojéd egyezésekről	236
RÁCZ ENDRE: Tompa József köszöntése	494
RÁSZLAI TIBOR: Régi magyar pénzeink elnevezése	509
RÓNA-TAS ANDRÁS: A magyar népnév egy 1311-es volgai bolgár sírfeliraton	78
† SCHRAM FERENC: Ceglédi nyelvtörténeti adatok (1699—1825)	126, 248
SZABÓ T. ÁDÁM: Román nevek magyar vonatkozásairól	83
SZABÓ T. ATTILA: Köszöntő 29. — Hadnagy	336
SZATHMÁRI ISTVÁN: Személytelen formák a mai magyar nyelvben	385
SEMERE GYULA: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. IV. kötet. Mutató	482
TAMÁSINÉ BÍRÓ MAGDA: A főnévi szerkezetek szintaktikai tárgyalása a szintaktikai és a szemantikai valencia alapján	198
VÉGH JÓZSEF: Megjegyzések a „Békés város néprajza. Békés, 1893.” című kötethez és néhány időszertű dialektológiai kérdés	90
VÉKONY GÁBOR: <i>Levedia</i> meg <i>Atel</i> és <i>Kuzu</i>	41
VÉRTES O. ANDRÁS: Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsön- hatása	11, 151, 288
VINCZE KRISZTINA: Redundancia-jelenségek nyelvjárási szövegekben	221, 349
VOIGT VILMOS: Apacsok Magyarországon	219
ZILAH LAJOS: Mondattani jelenségek a püspökladányi nyelvjárásban	356
Élő nyelv	90, 221, 340, 466
Kisebb közlemények	73, 207, 329, 438
Nyelvművelés	457
Nyelvtörténeti adatok	124, 246, 504
Szemle	99, 235, 368, 478
Szó- és szólásmagyarázatok	84, 217, 333, 441
Társasági ügyek	115, 380, 494

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

- álvásírásos emlék 216—7
 apacs 219—20
 Árpád-kori tulajdonnevek 162—9
 avar nevek, címek 141—9
 avar rovásírásos emlékek 149—51

 bakó 87—9
 „Baranya megye földrajzi nevei” 486—94
 békési népnyelv 90—8
 Berrár Jolán 501—2

 ceglédi nyelvtörténeti adatok 126—8,
 248—55
 Csihar csn. 445—7
 Csoltár csn. 447
 Csörsz szn. 217—8
 csuvasos kritériumok honfoglalás előtti
 török jövevényszavainkban 478—82
 a *cuchaga* és *seegu* szavak az „Oxfordi
 glosszák”-ban 454—6
 cukkini 333—4

 Délibáb szn. 89
 déli osztják szöveggyűjtemény (Paasonen
 századeleji gyűjtéséből) 368—73

 epikai mű elemzése 53—65
 érzelmi elszegényedés 1—18
 az érzelmkifejezés csökkenésének kifeje-
 ződése a szóképzésben 151—4
 érzelmi világunk történeti változásának
 nyelvi vetülete 19—24, 151—4

 a fehérgyarmati járás földrajzi nevei 373—8
 feze (HB.) 169—90
 fiktív (passzív) tövű igék 235—6
 finnugor népnevek 453—4
 forikus (nyelvi) elemek Kosztolányi-novel-
 lában 270—4
 főnévi szerkezetek szintaktikai elemzése
 198—207

 gyakorisági szótár 190—8 | lengyel ~
 106—7

 hadnagy 336—40
 a Halotti Beszéd értelmezése 169—90
 hanglejtés, beszéddallam, beszédritmus
 20—9
 határozói igenevek alanyi bővítménnyel
 317—29
 XXXI. országos néprajzi és nyelvjárási
 gyűjtőpályázat 466—76
 Hódmezővásárhely földrajzi nevei 243—4

 ikerszók 408—15
 írásművek címének nyelvi vizsgálata 457—
 66
 ismétlésfajta (szóismétléses mellérendelő
 összetétel) 207—9

 Kacor csn. 447—50
 káromkodások (ceglédi levéltári anyagban)
 252—4
 „A Kárpátontúli magyar nyelvjárások at-
 lasza” 416—31
 a képes kifejezések ritkulása (mint az
 érzelmkifejezés csökkenésének jele)
 155—62
 klasszikus retorikai elemek Kosztolányi-
 novella szerkezetében 270—5
 kódexszövegek forrásául szolgáló latin
 himnuszok, kantikumok (az Ó- és Új-
 szövetségből) 504—8
 Kosztolányi, a nyelvész-téta 280—8
 Kosztolányi nyelvművelő tevékenysége
 258—63
 Kosztolányi stílusa 263—9, 275—80
 kőöntőű (ékszerfajta, ékszernev) 29—41

 Lauri Hakulinen 122—4
 lengyel beszélt nyelvi gyakorisági szótár
 106—7
 a *lész* és a *tész* igék az Érdy-kódexben
 300—17
 Levedia és Etelköz helymeghatározása
 41—53
 Lőrincze Lajos 497—501 | ~ nyelvművelő
 munkássága 499—500

 madárnevek 99—103
 a *magyar* népnév volgai bolgár sírfeliraton
 78—81
 a Magyar Nyelv LI—LXXV. évfolyamá-
 nak mutatója 484—6
 A magyar nyelv történeti-etimológiai szó-
 tára. IV. kötet. Mutató 482—3
 magyar nyelvtan hollandok számára
 107—15
 a Magyar Nyelvtudományi Társaság köz-
 gyűlése 115—22
 magyar őstörténet 41—53
 magyar—szamojéd egyezések 236—42
 mondat szerkesztés nyelvészeti vizs-
 gálata 103—5
 mulcs (kertészeti szakszó) 334
 Munkácsi Bernát török jövevényszavaink-
 ra vonatkozó kutatásai 82
 műelemzés 53—65

 nagykoványi nyelvjárás 103—5
 népnyelv 466—70
 nyelvatlasz 416—31
 nyelvi polaritás 65—72 | negatív ~ 66—72
 nyelvi regionalitás hangtatisztikai mérése
 340—9
 nyelvjárás, nyelvjárási gyűjtés 90—9
 nyelvjárási mondatnyi kutatások 356—60
 nyelvjárási mondat szerkesztés 103—5
 nyelvjárási szövegek hiányjelenségei
 349—56

nyelvjárási szövegközlés | ~ Rumból
474–7 | ~ Újszászról 224–34
nyelv műveléstörténet 257–63
nyelv szociológiai vizsgálat történeti anya-
gon 438–41

ómagyar tulajdonnevek 162–9
óriás 441–5
ószövetségi személynévekből lett közneve-
ink 441–5

Osztrovszki-hegység fn. 334–6

a pannóniai avarok etnikuma, nyelve
129–51

Pázmány Péter leveleinek névelőhaszná-
lata 329–33

pénznevek 509–12

Püspökladány nyelvjárásának mondattani
jelenségei 360–8

ragadványnevek (ceglédi levéltári anyag-
ban) 127–8

redundancia nyelvjárási szövegekben
221–9

regionális nyelv 340–9

román nevek magyar vonatkozásai 83–4

saját alanyú határozói igenevek használati
szabályai 317–29

sakkfigurák elnevezése 431–7

Scheiber Sándor 502–3

Szabó T. Attila 380–4

szaknyelv 457–66

szecesszió és szimbolizmus Kosztolányi
lírájában 275–80

Székely Oklevéltár 210–5

Székelyudvarhely XVI. század végi nyelve
210–5

személynevek 124–6

személyragos főnévi igeneves kifejezések
szerkezete 393–408

személytelenség kifejezési formái (személy-
telen kifejezőmód) 385–92

Szentendre utcanévei 378–80

szépprózai gyakorisági szótár 190–8

szlovák és román nevek 1809-i szatmári
összeírásban 124–6

tájszógyűjtés 470–4

tetszik, tettet 85–7

XVI. századi levél 255–6

XVIII–XIX. századi nyelvtörténeti ada-
tok 126–8

Tompa József 494–7

Torbágy 450–3

török elemek a magyar nyelvben 478–82

tűnik, tündér 84–7

Várdai-család XVI. századi genealógiái
246–7

volgai bolgár sírfelirat 82

wolfenbütteli szójegyzék 73–7

KISS GABRIELLA



MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXII.

ÉVFOLYAM ▣

1986.

1. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST



Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

TARTALOM

<i>Péter Mihály</i> : A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége	1	
<i>Vértes O. András</i> : Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása	11	
<i>Szabó T. Attila</i> : Kösöntyű	29	
<i>Vékony Gábor</i> : Levedia meg Atel és Kuzu	41	
<i>P. Eöry Vilma</i> : Az epikai mű elemzésének kérdéséről (Tamási Áron: Világító éjszaka)	53	
<i>Hunyadi László</i> : A nyelvi polaritás kifejezésének lexikális és grammatikai esetei	65	
 Kiseb b közlemények. <i>Futaky István</i> : A wolfenbütteli szójegyzék. — <i>Róna-Tas András</i> : A magyar népnév egy 1311-es volgai bolgár sírfeliraton. — <i>F. Sz. Hakimzjanov</i> : Egy újonnan felfedezett volgai bolgár sírfelirat. — <i>Szabó T. Ádám</i> : Román nevek magyar vonatkozásairól		73
 Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Balázs János</i> : <i>Tűnik és tűndér, tetszik és tettet</i> . — <i>Hegedűs Attila</i> : Bakó. — <i>Mizser Lajos</i> : Délibáb		84
 Élő nyelv. <i>Végh József</i> : Megjegyzések a „Békés város néprajza. Békés, 1983.” című kötethez és néhány időszerű dialektológiai kérdés		90
 Szemle. <i>A. Molnár Ferenc</i> : Kiss Jenő, Magyar madárnevek (Az európai madarak elnevezései). — <i>Papp Lajos</i> : Szabó József, A mondat szerkesztés nyelv- szociológiai vizsgálata a nagykoványi nyelvújrásban. — <i>Bañcerowski Janusz</i> : Halina Zgólkowa, Słownictwo współczesnej polszczyzny mówionej. — <i>Gerstner Károly</i> : Erzsébet Beöthy, Hongaars. Fundamentele grammatica voor Nederlandstaligen		99
 Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXI. közgyűlése. — <i>Lakó György</i> : Lauri Hakulinen emlékezete		115
 Nyelvtörténeti adatok. <i>Kávássy Sándor</i> : Szlovák és román nevek a szatmári nemesség 1809. évi összeírásában. — <i>† Schram Ferenc</i> : Ceglédi nyelvtörténeti adatok (1699—1825.)		124

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámmal. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V. Gerlóczy u. 7. Tel.: 188—633).

Előfizetési díj egy évre: 104 Ft

1 szám ára: 26 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXXII. ÉVF.

1986. MÁRCIUS

1. SZÁM

A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége

1. A XX. század nyolcvanas éveinek derekán, immár a tárgyilagos megítéléshez szükséges történelmi távlat birtokában, bizvást elmondhatjuk, hogy ez a század nagy fordulatot hozott a nyelvtudomány történetében. A tudomány fejlődése dialektikus folyamatának megfelelően az új eredmények mindennek előtt a megelőző korszak uralkodó nyelvészeti irányzatának, az újgrammatikus iskolának bírálatából, elméleti meghaladásából születtek. A nyelvészetnek sikerült túllépnie az újgrammatikusok egyoldalúan történeti szemléletén s figyelmét az élő nyelvek vizsgálatára fordítani; sikerült az atomisztikus nyelv szemlélettel a nyelv rendszerszerű vizsgálatát szembeállítani, a nyelvi struktúra és szintjeinek tartalmas fogalmait kimunkálni; az újgrammatikus pszichologizmus ellenében sikerült a nyelvtudomány szuverenitásának igényét érvényesítenie s a nyelvleírás objektív módszereit megteremtenie. Jelentős eredmények születtek a nyelvi struktúra egyes szintjeinek leírásában, a szintek elemi egységeinek meghatározásában, rendezettségük és kapcsolódási szabályaik feltárásában, a helyesen szerkesztett mondatok létrehozására szolgáló szabályrendszerek megalkotásában. Az elért eredmények nyomán a nyelvészet tekintélye észrevehetően megnőtt a társadalomtudományok körében, szemlélete és módszerei kisugárzó hatást gyakoroltak más tudományágakra.

2. Ugyanakkor látni való — s ez legkevésbé sem jelentheti a vívmányok lebecsülését —, hogy századunk nyelvészetének főirányzatai a nyelvet szükségképpen nem a maga teljességében, hanem csupán egyik, bár kétségtelenül rendkívül fontos aspektusában vizsgálták. Hadd idézzem ennek kapcsán HYMES amerikai nyelvész és folklórlista néhány gondolatát, amelyeket 1972-ben a *Language in Society* c. szociolingvisztikai folyóirat szerkesztői bevezetésében fejtett ki. A strukturalista nyelvészek, állapítja meg HYMES, „csak egyetlen nyelvi funkció viszonylatában keresték a struktúrát; a »referencia«, az »ábrázolás«, a »Darstellung« tekintetében. A többi funkciót, még ha el is ismerték őket, mellékes jelentőségűnek kezelték.” (D. HYMES, *A nyelv a társadalomban: A nyelvtudomány ma.* Szerk.: SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1973. 489–90.) A továbbiakban így folytatja: „Bizonyított lehetőség, hogy a nyelvet annak referenciális (utaló, ábrázoló) funkciója alapján lehet elemezni. Ez a tény jól mutatja e funkció alapvető jelentőségét a nyelv fejlődésében és használatában. Ha azonban a dolgot nem egy — minden egyebet háttérbe szorító — tudományág autonómiaja alapján és formalizmusának segítségével kezdjük, hanem a közönséges nyelvhasználattal, úgy találjuk, hogy a referenciális funkció csak egyike azoknak az alapoknak, amelyeken a párbeszéd felépül, mégpedig gyakran csak szerényebb vagy perifériális jelentőségű... a nyelv nemcsak arra szolgáló eszköz, hogy segítségével megnevezzünk, leírjunk és szabatosan érveljünk. A nyelv eszköze a kifejezésnek és felhívásnak, a meggyőzésnek és a parancs-

nak, a tiszteletadásnak és a sértésnek, a pletykának és a megrovásnak; ... E szerepeket nem valamely külső folyamat, titokzatos és mágikus társadalmi beilleszkedés folytán tölti be, ... hanem olyan tulajdonságok folytán, amelyek részben specifikusan erre szolgálnak, s olyan jegyek és alakzatok segítségével, amelyek ... — jöllehet a különböző közösségekben eltérő módon és fokban — úgy fejlődtek és adaptálódtak, hogy a nyelv ezeket a funkciókat betölthesse.” (D. HYMES: i. h. 491 — 2.)

Azért idéztem a szokásosnál hosszabban e gondolatokat, mert úgy vélem, hogy azokban tömören és világosan fogalmazódnak meg a nyelvtudományban az utóbbi két évtizedben kibontakozó újabb fejlődési szakasz elvi alapjai. Ha ennek lényegét egy mondatban kívánnánk meghatározni, úgy — ismét HYMES szavait kölcsönözve — azt mondhatnánk: arról van szó, hogy „a nyelvet ne csak mint grammatikát közelítsük meg, hanem mint nyelvhasználatot is.” (D. HYMES: i. h. 500.) Ez persze nem jelenti azt, hogy az előző korszakok nyelvészei nem törődtek a nyelv valóságos működésének sajátosságaival. Másról van szó. Egyetlen tudomány sem képes a maga tárgyát annak kimeríthetetlen teljességében, összefüggéseinek gazdagságában egy időben leírni. Az egyes tudományágak ezért mindenkor korlátozzák önmagukat, illetve tárgyükat: annak csak egy-egy szeletét, aspektusát, tulajdonságainak bizonyos hányadát „fogják be”, a többitől kisebb-nagyobb mértékben elvonatkoztatnak. Természetesen ennek a folyamatnak is megvan a maga belső logikája. A fordulat rendszerint akkor következik be, amikor az objektum szükségképpen idealizált és elvonatkoztatott tudományos modellje mintegy „kimeríti önmagát”, amikor a kutatás olyan jelenségekkel szembesül, amelyeknek magyarázata éppen a korábban elhanyagolt aspektusok és összefüggések feltárását igényli. Ezt a folyamatot a rokon- vagy határtudományok fejlődése is sürgetheti. Így van ez a nyelvtudományban is.

3. Mint ismeretes, az utóbbi két évtizedben a nyelvészetben különösen erőteljesen fejlődtek a jelentéstani kutatások. E folyamat egyik fő jellemzője, hogy a figyelem a szó jelentéséről mindinkább a mondat jelentésére tevődött át, amiben nagy szerepet játszott az újabb logikai irányzatok érdekeltsége és hatása is. A mondatjelentés vizsgálata során a kutatók több fontos jelenséggel szembesültek. Íme közülük néhány. Először: kiderült, hogy a mondat jelentéstartalmát (értelmét) nem meríti ki a mondatot alkotó szavak és grammatikai struktúra jelentéseinek összessége. Másodszor: ugyanazon mondat más-más értelmet nyerhet különböző beszédhelyzetekben. PAIS DEZSŐ példáját idézve: az *Egy csomó papír esik lefelé!* mondat „egészen mást jelent, ha cédulázó nyelvészek társaságában hangzik el, mint ha egy börzeügynök mondja a másiknak az értékpapír-piac helyzetével kapcsolatban.” (PAIS: MNy. XLVI, 201.) Harmadszor: a mindennapi nyelvhasználatban számos olyan közléssel találkozhatunk, amely az adott helyzetben szemantikailag értelmezhető, noha grammatikai szerkezete hiányos vagy tagolatlan; például: *Csak el innen!*, *Hát te?*, *No lám!* Mindezt arra enged következtetni, hogy a nyelvi közlés tartalmas egységei nem esnek egybe az adott nyelv grammatikai szabályai szerint szerkesztett mondatokkal. Ezzel el is jutottunk a nyilatkozat fogalmához. Meg kell jegyezni, hogy a „nyilatkozat” terminust az angol „utterance”, francia „énoncé”, orosz „высказывание” egyenértékesekeként használom, noha a hazai szakirodalomban e jelentésben a „megnyilatkozás” szó használatosabb. KÁROLY SÁNDOR szerint a „nyilatkozat” használata azért nem szerencsés,

mert e szónak a köznyelvben már van „lefoglalt” jelentése: 'deklaráció' (KÁROLY, Mondat és megnyilatkozás: Nyelvészeti Dolgozatok 181. sz. Szerk.: KÁROLY SÁNDOR és MIKOLA TIBOR. Szeged, 1980—1. 49). Ez kétségtelenül igaz, mégis úgy vélem, fontos, hogy a nyelvi közlés elemi a k t u s á t, a „megnyilatkozást” terminológiailag elkülönítsük az aktus t e r m é k é t ő l, a „nyilatkozat”-tól; vö. a francia „énonciation” és „énoncé” különbségével.

4. A nyilatkozathoz nemcsak a mondatsemantikai kutatásoktól vezetett út, hanem a logikától is. Idő és megfelelő kompetencia hiányában csak egyetlen fontos mozzanatra szorítkozom: a propozíció fogalmának alakulására az újabb logikai irányzatokban. A klasszikus formális logika a gondolkodás helyes formáinak szempontjából alakította ki a maga kategóriáit; propozíciónak, azaz logikai ítéletnek a gondolat azon formáját nevezte, amely a valóság valamely részéről valamit állít vagy tagad. A szimbolikus logika ezzel szemben arra törekedett, hogy fogalmait közvetlenül a valóság vonatkozásában alakítsa ki, megkerülve annak sajátos tükröződését az emberi gondolkodásban. Ennek megfelelően a propozíció itt már nem a gondolat meghatározott formáját jelenti, hanem magának a valóságnak valamely részét, mintegy „a dolgok állását”, azt, amit állítani vagy tagadni lehet. A továbbiakban, mikor felismerték a lehetséges „modus”-ok sokféleségét, propozíción azt a szemantikai invariánst kezdték érteni, amely a közlési célok változása mellett változatlan marad; vagyis e felfogás szerint a propozíció nemcsak az, amit állítunk, hanem az is, amit kérdezzünk, kérünk, tanácsolunk, parancsolunk stb. (Vö. N. D. ARUTJUNOVA, Predloženie i ego smysl. Moskva, 1976. 21—34.)

A fogalmak ilyen alakulásában jelentős szerepet játszottak WITTGENSTEIN nézetei, amelyeket munkásságának második szakaszában a „Filozófiai vizsgálódások”-ban fejtett ki. WITTGENSTEIN bírálta a nyelv logikai elemzésével foglalkozó filozófusokat, akik a mondat funkcióját csak a tényleírásra, a propozíció igaz vagy hamis voltának állítására korlátozzák. Nézete szerint a beszéd az emberi tevékenység része, a nyelv pedig eszköz, amely valamilyen feladat elvégzését segíti elő. A nyelvet játékhoz hasonlította, akárcsak SAUSSURE, de amíg SAUSSURE az ismert sakkjáték-hasonlattal a nyelvi elemek anyagi megjelenésének közömbösségét kívánta hangsúlyozni a rendszerben elfoglalt helyük, értékük vonatkozásában, addig WITTGENSTEIN e hasonlattal a nyelvnek meghatározott célra irányuló szabályozottságát fejezi ki. A nyelv tehát szerinte „játék”, a nyilatkozat pedig „lépés” a játékban. (WITTGENSTEIN ugyan a „mondat” szót használja, de nyilvánvaló, hogy mondaton itt nem az absztrakt szintaktikai szerkezetet érti, hanem a célra irányuló nyilatkozatot; ezért is állítja, hogy a közlési feladattól elszakított propozíció nem alkot mondatot, nem tekinthető „lépésnek” a nyelvi játékban. WITTGENSTEIN, Schriften 1. Frankfurt am Main, 1969. 299. Vö. ARUTJUNOVA i. m. 41—2.)

A nyelvhasználat sajátos emberi tevékenységként való felfogása természetesen nem új gondolat. Nemcsak HUMBOLDT ismert megállapításaira hivatkozhatunk, hanem HEGEL-re is, aki történetfilozófiai előadásaiiban leszögezte, hogy „a beszéd . . . az emberek között végbemenő cselekvés.” (HEGEL, Werke IX. Berlin, 1837. 5.) Sőt, úgy tűnik, hogy, bár naiv és idealista módon abszolutizált formában, végső soron a mágikus gondolkodás is ezen a felfogáson alapul. A felismerés tehát nem új, de — mint ahogy az általában lenni szokott — tudományos felfedezéséskor vált, amikor a tapasztalati jelenségek felhalmozódása és gondolati feldolgozása megérett az elméleti általánosításra, a nyelvi valóság

értelmezésére szolgáló modell létrehozására. Ezen „érési folyamat” első jelentős eredményének alighanem az ún. Oxfordi nyelvfilozófiai iskola főként AUSTIN és SEARLE nevéhez kötődő beszédaktus-elméletét tekinthetjük.

5. Az Oxfordi iskola egyik fő érdeme abban rejlik, hogy a logikai nyelv-elemzéstől eltérően figyelmét elsősorban nem a tudomány nyelvére és annak formalizációs lehetőségeire, hanem a mindennapi nyelvhasználatra, annak feltételeire és működési szabályaira irányította. Ez szükségképpen azzal a következménnyel járt, hogy a nyelv belső struktúrája mellett a nyelvhasználat szubjektív oldala, a közlési cél és helyzet, egyszóval mindaz, amit a még nem egészen tisztázott tartalmú gyűjtőnévvel a beszéd pragmatikus tényezőiként szoktunk emlegetni, a nyelvéírás hatókörébe került. Kiindulási pontul az a felismerés szolgált, hogy a mindennapi beszédben előforduló nyilatkozataink két nagy csoportra oszthatók: „konstatív” nyilatkozatokra, amelyek a nyelven kívüli valóságot írják le (pl. *Budapest a Duna két partján terül el, A cipőmnek lyukas a talpa*), és „performatív” nyilatkozatokra, amelyekkel nem nyelven kívüli jelenségeket írunk le, hanem bizonyos cselekvéseket hajtunk végre (pl. *Gratulálok a kitüntetésedhez, Igérem, hogy elsején megadom az adósságomat, Megbízom önt a vállalat vezetésével* stb.). A *Gratulálok a kitüntetésedhez!* nem valaminek az ábrázolása, hanem maga a gratuláció mint társadalmilag konvencionális cselekvés, amellyel kapcsolatban nem merülhet fel az igazság ismérve, legfeljebb az őszintesége. (Egyébként az őszinteség nem más, mint szubjektív, lélektani igazság, a beszédaktus-elmélet tehát kiterjeszti az igazságérték ismervét az ember belső világára.) AUSTIN eleinte úgy vélte, hogy csak azok a nyilatkozatok tekinthetők performatívnak, amelyek valamelyik performatív ige kijelentő módú jelen idejű egyes szám első személyű alakját tartalmazzák (*engedélyezem, gratulálok, kinevezem, megbízom* stb.). A továbbiakban tisztázódott, hogy a nyilatkozatnak akkor is tulajdoníthatunk cselekvési értéket, ha az nem tartalmaz performatív kifejezést. Az iskolában a folyosón ügyelő tanár a *Már csengettek!* nyilatkozattal figyelmeztetheti a diákot az óráközi szünet végére, anélkül, hogy eléje tenné a *figyelmeztetek*, (*hogy*) performatív kifejezést.

Ezen a felismerésen alapul az a SEARLE által kidolgozott modell, amely szerint egy nyilatkozat létrehozásával egyidejűleg három aktust hajtunk végre: 1. magának a megnyilatkozásnak aktusát, azaz a nyilatkozat „kimondását”, 2. a proposíciós aktust, amely magában foglalja az utalást a valóság valamely részére és a megnevezett valóságelemek meghatározott viszonyba állítását (referencia és predikáció), és 3. az ún. illokúciós aktust, amelyben a megnyilatkozásnak mint cselekvésnek a célja, szándéka valósul meg. (J. R. SEARLE, *Speech Acts*. Cambridge, 1969. 24.) Az illokúciós aktus a megnyilatkozás elengedhetetlen összetevője, amely a normális beszédtevékenységben mindenkor nyelvi (lexikai, grammatikai és prozódiai) eszközök segítségével valósul meg. SEARLE szerint nyilatkozat lehetséges proposíciós aktus nélkül (*Hurrá! No lám! Hogyisne!*), illokúciós aktus nélkül azonban nem. Még a tisztán referenciálisnak tűnő nyilatkozatoknak (pl. *A Föld kering a Nap körül*) is van illokúciós értéke, példáulnk esetében az állítás.

6. Úgy vélem, hogy az itt körvonalazott koncepció alapvonásaiban nem áll ellentmondásban a nyelvről mint a tudat elsődleges és általános létformájáról szóló marxista tanítással. Tudatunk nem egyszerűen passzív tükrözése a valóságnak, nem pusztán ismereteket foglal magában, hanem a valósághoz ki-

alakított viszonyunkat is. Ez a viszony eredendően aktív, érdekelt, célra irányuló és cselekvésre orientált, ami a tudat nyelvi tárgyasulásában is meghatározó szerepet játszik. Ezért egyetérthetünk SEARLE-lel, amikor azt állítja, hogy a beszédaktus-elmélet nem tekinthető a nyelvelmélet járulékos mozzanatának, és nem sorolható egyszerűen a „performanciához” (vagy tegyük hozzá: a Saussure-i értelemben vett „parole”-hoz). (SEARLE, *Expression and Meaning*. Cambridge — London stb., 1979. 178.) Más szóval, SEARLE a beszédaktust és annak termékét, a nyilatkozatot nyelvi, azaz társadalmi jelenséggént fogja fel. Ez igen fontos megállapítás, amelynek kapcsán hadd idézzem fel egy nálunk kevésbé ismert szovjet tudós, VOLOŠINOV eszmefuttatását 1929-ben megjelent „Marxizmus és nyelvfilozófia” c. munkájából. VOLOŠINOV az általános nyelvelmélet történetében két fő vonulatot különböztet meg. Az egyiket az absztrakt objektivizmus vonulatának nevezi, és gyökereit a karteziánus nyelvfelfogásra vezeti vissza. Ez az irányzat a nyelvet a nyelvi formák stabil és változatlan, az egyéni tudat számára „készen kapott” rendszerének tekinti. A nyelvi jelek kapcsolódását az adott zárt rendszeren belül érvényes objektív szabályok határozzák meg, az egyéni beszédaktusok az általános szabályoknak csupán esetleges változásai, módosulásai vagy éppen torzításai. A másik irányzatot VOLOŠINOV az individualista szubjektivizmus vonulatának nevezi, végső soron HUMBOLDTTól eredezteti, és legkövetkezetesebb hirdetőinek az ún. esztétikai iskola képviselőit tartja. Ez az irányzat a nyelv valóságát alapvetően az egyéni megnyilatkozás alkotó jellegében látja, s ennek megfelelően a stilisztika primátusát hirdeti a grammatikával szemben. Így tehát az absztrakt objektivizmus a tudomány szempontjából „elveti” a nyilatkozatot mint egyéni és esetleges megnyilvánulást, az individualista szubjektivizmus viszont éppen a megnyilatkozás egyéni és alkotó jellegében látja a nyelvi valóság lényegét. Már most VOLOŠINOV szerint a két egymással szemben álló irányzat közös elvi tévedése abban áll, hogy a nyilatkozatot mindkettő *e g y é n i* jelenségnek tartja, holott a nyilatkozat, lényegét és alapvető összetevőit tekintve, *t á r s a d a l m i* jelenség (V. N. VOLOŠINOV, *Marxism and the Philosophy of Language*. New York and London, 1973. 82).

7. A beszédaktus-elmélet beépülése a nyelvleírásba számos új kérdést vet fel, amelyek közül az egyik legfontosabb a mondat és a nyilatkozat viszonya. Említsük meg a teljesség igénye nélkül e viszony meghatározásának némely jellegzetes típusát. KARCEVSKIJ szerint a nyilatkozat (la phrase) az aktualizált közlésnek olyan egysége, amelynek nincs saját grammatikai struktúrája, de rendelkezik egy sajátos, hangzó struktúrával, az intonációval (S. KARCEVSKIJ *Sur la phonologie de la phrase* : TCLP. IV [1931.], 190). E nézet lényege mondat és nyilatkozat azonosságának tagadása. Ezzel szemben állnak azok a megközelítési módok, amelyek a nyilatkozatot a mondat különféle képpen értelmezett realizációjának, illetve aktualizációjának tekintik a beszédben. Vannak, akik a kettő viszonyát a „minta” (type) és a „példány” (token) viszonyaként értelmezik (R. M. KEMPSON, *Semantic Theory*. Cambridge, 1977. 11). Mások, funkcionális szempontból közelítve a kérdéshez, azt hangsúlyozzák, hogy a nyilatkozat jelentéstartalma gazdagabb, mint a mondaté. Így, például, a Prágai Iskola nyelvészeinek második nemzedéke három szintet különít el a szintaxison belül: a mondat grammatikai és szemantikai struktúrájának, valamint a nyilatkozatnak szintjét; ez utóbbihoz az aktuális tagolás jelenségét sorolják (FR. DANEŠ, *A Three—Level Approach to Syntax* : TLP. I [1964.], 225—40),

hangsúlyozva a nyilatkozatot létrehozó eszközök nyelvi természetét, rendszer-szerűségét. Hasonló felfogással szovjet nyelvészek munkáiban is találkozhatunk, ők azonban rendszerint két szintet különböztetnek meg a szintaxison belül: egy statikus vagy konstruktív és egy dinamikus vagy kommunikatív szintet (V. A. BELOŠAPKOVA, Složnoe predloženie v sovremennom russkom jazyke. Moskva, 1967.; I. P. RASPOPOV, Aktual'noe členenie predloženiya. Ufa, 1961.). Hazai nyelvészetünkben eredeti álláspontot foglal el e kérdésben TELEGDI ZSIGMOND. A nyilatkozatot a mondat realizációjának tekinti, de ugyanakkor leszögezi, hogy a nyilatkozat a mondathoz képest többletinformációt hordoz (ti. a beszélő érzelmi magatartására, nemére, korára, iskolázottságára, társadalmi hovatartozására stb. vonatkozó információt). Ebből arra következtet, hogy a nyilatkozat nemcsak a mondat megvalósulása, hanem egyben indícium is. A beszélő eszerint kétféle kódot alkalmaz a megnyilatkozásban, a jeladás két fajtát egyesíti a nyilatkozatban (TELEGDI, A nyilatkozat mint indícium: ÁNYT. XI [1976.], 279–87). Feltétlenül említést érdemel az az újabb felfogás, amely a szöveg oldaláról közelíti meg mondat és nyilatkozat viszonyát. Nálunk ezt a nézetet KÁROLY SÁNDOR képviseli, aki nemrég rövid, ám igen magvas dolgozatot szentelt a kérdésnek (KÁROLY: i. h.). E felfogás hívei a nyilatkozatot mint „szövegmondatot” állítják szembe a „rendszermondattal”, s a nyilatkozat sajátosságait (az esetleg hiányos grammatikai szerkesztettséget, a deiktikus és anaforikus névmások tartalmassá válását, a jelentéstartalom kiegészülését és aktualizálódását, a téma-réma szerkezetet stb.) annak szövegbe ágyazottságából, kontextualizáltságából vezetik le. A nyilatkozat, vallja A. A. LEONTJEV, mintegy a híd szerepét játssza a beszédépítkezés formális eszközei és a szöveg tartalmi-funkcionális egysége között (LEONTJEV, Vyskazyvanie kak predmet lingvistiki, psicholingvistiki i teorii kommunikacii: Sintaksis teksta. Moskva, 1979. 29).

8. Az idézett vélemények közül alighanem valamennyi tartalmaz olyan pozitív mozzanatokot, amelyekkel egy remélt jövőbeli nyilatkozat-elméletnek majd számolnia kell. Hadd kíséreljem meg azonban saját álláspontom körvonalazását e kérdésben. Kétségtelen, hogy egy nyelv valamennyi grammatikailag helyesen szerkesztett mondata nyilatkozatként valóslhat meg a nyelv használatában. Itt azonban mindjárt két fontos megszorítással kell élnünk. Először: ez a megvalósulás nem olyan természetű, mint, például, a fonéma realizálódása az allofonokban, minthogy a nyilatkozat a közlés szempontjából releváns többletinformációt hordoz a mondathoz képest. Másodszor: a mondat és a nyilatkozat közötti realizációs viszony fakultatív természetű, és nem alapul kölcsönösen egyértelmű megfelelésen. Lehetséges olyan nyilatkozat, amely több mondatból áll (pl. *Az apa félretette az újságot, a gyerekek abbahagyták a tanulást, mindnyájan a tévé elé ültek*), és előfordulhat az is, hogy egy mondat több nyilatkozatban realizálódik (*Hogyan tehetted ezt? Velem! És éppen most!*). Ismeretes, hogy ún. hiányos vagy tagolatlan szerkezetű mondatok is alkothatnak teljes értékű nyilatkozatot (*Hurra! Jaj! No lám!*). SEARLE éppenséggel azt állítja, hogy propozíciós aktus nélkül is lehetséges nyilatkozat, ezt az állítását azonban fenntartással kell fogadnunk. Igaz, hogy nincs nyelvi megnyilatkozás illokúció nélkül, de a pusztá közlési szándék még nem hoz létre nyilatkozatot. Elvégre sohasem állítunk, kérünk, kérdezünk s í. t. in abstracto; állítani, kérni, kérdezni csak valamit lehet, következésképpen a nyilatkozatnak mindig kell, hogy legyen propozíciós tartalma. Más kérdés, hogy a propozíció nyelvi kifejezése

lehet grammatikailag teljes vagy hiányos, vagy terjedős, vagy tagolatlan, sőt szemantikailag diffúz. Helyesebb tehát úgy fogalmaznunk, hogy a nyilatkozat propozíciós tartalma lehet explicit vagy pedig teljességgel, illetve részlegesen implicit. Ezt az is bizonyítja, hogy az adott beszédhelyzetben, valamint a szükséges „háttér-ismeretek” birtokában valamennyi nyilatkozat értelmezhető. Vegyünk példának egy rövid párbeszédet. A kisdíák: *Apu, ötösrre sikerült a matematika dolgozatom!* Az apa: *No lám!* A konkrét helyzettől, illetve annak előzményeitől függően az apa látszólag propozíció nélküli nyilatkozatának több parafrázisa lehetséges: *Nem is vagy te olyan buta gyerek!*, vagy *Érdemes volt esténként együtt oldani meg a számtanpéldákat!*, vagy *Ki hitte volna, hogy Kovács tanár úrnak megesik rajtad a szíve!* stb. A szituáció, a szövegösszefüggés, az előfeltevések és egyéb „háttér-ismeretek” birtokában, valamint nem utolsósorban az intonáció alapján a nyilatkozatok egyértelműsítése az esetek abszolút többségében megvalósítható. Talán nem merészkedünk túlságosan messzire, ha azt állítjuk, hogy itt nem a nyelvhasználat valamilyen perifériális jelenségével állunk szemben, hanem az emberi gondolkodásnak a mindennapi nyelvhasználatban is megnyilvánuló sajátosságával, amelyet LUKÁCS GYÖRGY „meghatározatlan tárgyiasság”-nak nevezett. LUKÁCS ugyan elsősorban esztétikai vonatkozásban használta ezt a fogalmat, de ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a jelenség nem specifikusan esztétikai (LUKÁCS, *Az esztétikum sajátossága*. Rövidített kiadás. Bp., 1969. 416).

9. Vegyük már most szemügyre azt a többletinformációt, amit a nyilatkozat a mondathoz képest hordoz. Mindenekelőtt: ez az információ szemiotikai szempontból nem egynemű. Kétségtelen, hogy a nyilatkozatból következtetni lehet a beszélő nemére, korára, esetleg egészségi vagy pillanatnyi kedélyállapotára. Az információnak ez a része többnyire a hangképzés sajátosságaiban, a hangszínen, ritmusban stb. nyilvánul meg. Szemiotikai szempontból ezek a jelenségek szimptómák, amelyek oksági összefüggésben állnak a beszélő pszichoszomatikus állapotával, s így nem tekinthetők nyelvi tényeknek. A többletinformációnak egy másik rétege alapján a beszélő társadalmi helyzetére, műveltségére, nyelvjárásí hovatarozására, vagy éppenséggel korára is következtethetünk. Ez az információ, ha szabad így fogalmaznom, „nyelvibb”, mint az előző: a beszélő korára ugyanis nemcsak a reszketős hangból következtethetünk, hanem abból is, ha történetesen *iskola* helyett *oskolá*-t, *néger* helyett *szerecsen*-t mond. Az első esetben szimptómával van dolgunk, a másodikban másfajta jeltípussal, amelyet nevezhetünk indíciumnak vagy — ahogyan egy korábbi dolgozatomban tettem — *nyelvi* szimptómának. A nyelvi szimptóma nem természetes oksági kapcsolaton alapul, hanem magában foglalja a konvencionalizáltság és valószínűség mozzanatát (PÉTER, *Érzelemkifejezés, expresszivitás és stílusérték a nyelvben*: ÁNyT. XV [1984.], 227—8). Végül van a többletinformációnak egy olyan rétege, amely szervesen illeszkedik a nyilatkozat értelmébe, s amelyet részben lexikai és grammatikai, részben sajátos, dinamikus rendszert alkotó, de mindenképpen nyelvi eszközök (szórend, intonáció) hoznak létre.

Mi tartozik ebbe a rétegbe? Először is a nyilatkozat illokúciója, cselekvési értéke, azaz a közlési cél vagy szándék. A mondatfajták hagyományos felosztása kijelentő, kérdő, felszólító stb. mondatokra csupán részben fedi a lehetséges közlési célokat.

Másodsor: a nyilatkozat aktuális tagolása, azaz téma-réma szerkezete.

Gyakran találkozhatunk olyan megfogalmazással, hogy a téma a közlésben foglaltak „ismert” vagy „adott” része, a téma pedig az „új”. Ám ez nem egészen pontos meghatározás. Tolsztoj Anna Kareninájának nevezetes első mondatában — *A boldog családok mind hasonlóak egymáshoz, minden boldogtalan család a maga módján az — a boldog családok* szókapcsolat már csak azért sem tekinthető „ismertnek” vagy „adottnak”, mert nincs szövegelőzménye. Valójában az aktuális tagolás szorosan kötődik az illokúcióhoz. A nyilatkozat cselekvési értéke azon alapul, hogy valamiről valamit közölni szándékozunk. A téma — réma szerkezet a szándéknak mintegy a váza, amellyel a beszélő megszabja a közlés irányát. Helyesebbnek tűnik tehát az a meghatározás, hogy a téma az, amiről a beszélő szólni akar, a réma pedig az, amit közölni kíván róla. Mindez azt mutatja, hogy az aktuális tagolás a nyilatkozat és nem a mondat szintjén jelentkezik, noha a téma — réma szerkezet mindenkor az adott nyelv rendszerébe tartozó absztrakt modelleken alapul.

Harmadszor: a közlési szándékkal és az aktuális tagolással többnyire szerves összefüggésben nyilvánul meg a beszélő érzelmi magatartása a közölt tartalom és/vagy a beszélőtárs vonatkozásában. Itt is ügyelnünk kell arra, hogy elvileg elkülönítsük, egyfelől, az érzelmi állapotnak a beszédben megnyilvánuló fiziológiai tüneteit, másfelől az érzelm kifejezés par excellence nyelvi eszközeit. Ezek az eszközök lehetnek lexikai, szóképzésbeli, grammatikai vagy fonetikai természetűek. Az érzelm kifejezés legfontosabb eszköze a nyilatkozat szintjén, az intonáció úgyszintén nyelvi, rendszerbeli eszköz, amely a lexikai és szintaktikai elemekkel szerves összefüggésben és kölcsönhatásban látja el ezt a funkcióját.

Negyedszer: a nyilatkozat szintjén jelentkeznek bizonyos tágabb jelentéskategóriák, mint például az erősítés, a nyomósítás, vagy ellenkezőleg, az állítás, tagadás, felszólítás stb. gyengítése, jelentéktelenítése. Lássunk néhány példát! Nyomósítás: *Ilyet aztán nem látsz egyhamar!*, [Megmondod neki?] *De meg ám!*, [Elmentél az értekezletre?] *Bizony elmentem!*, *Ugyan kitől tudhatta meg?* Gyengítés: [Kitől hallottad?] *Hát nem is tudom.*, *Mintha kopogtatnának* stb. Ide sorolhatók az egyetértés, illetve ellenkezés különböző intenzitásbeli fokozatai és érzelmi változatai is: *Hát menj!*, *Csak csinálja!*, *Márpedig oda nem megyek!*, *Még hogy én vagyok az oka!* stb. Tévedés volna azt hinnünk, hogy az ilyen és ehhez hasonló jelentéseket egyedül a példáinkban is szereplő módosítószók hordozzák. E jelentések hordozója mindenkor a lexikai, szintaktikai és intonációs eszközök együttese. Láttuk, például, hogy a *mintha* módosítószó a közlés gyengítését vagy bizonytalanságát kifejező szerkezetben szerepel: *Mintha kopogtatnának*, *Mintha Pistát láttam volna a folyosón*. Ám ugyanez a módosítószó feltételes módú tagadó szerkezetben, a megfelelő intonációval párosulva éppen ellenkezőleg, magabiztos állítást fejez ki: *Mintha ő nem tudná!* [= 'Nagyon is jól tudja!'], *Mintha én nem figyelmeztettem volna!* [= 'Igenis figyelmeztettem!']. Ugyanígy az *is* módosítószó bizonyos kötött szórendű állító vagy kérdő szerkezetekben és sajátos hanglejtésformával nyomósított tagadást fejez ki: *Bánom is én!* [= 'Egyáltalán nem bánom!'], *Tudod is te!* [= 'Egyáltalán nem tudod'], *Mit is tehettem volna?* [= 'Semmit sem tehettem volna!'] stb.

Mindezeket a jelentéseket, amelyek a beszélőnek a közléshez fűződő szubjektív viszonyát fejezik ki és a lexikai, szintaktikai, valamint intonációs eszközök sajátos „összjátékában” valósulnak meg, újabban a „pragmatikus jelentés” gyűjtőnévvel szokták jelölni. A nyelvészeti pragmatika, noha iro-

dalma az utóbbi évekhez rendkívüli módon felduzzadt, még kiforratlan, bontakozó tudományág. Nincs okunk a „pragmatikus jelentés” és „pragmatikus szint” fogalmak használatát eleve kifogásolni, kivált ha a nyelvészeti pragmatikát azon tudományágként fogjuk fel, amely az ember aktív szerepét tanulmányozza a nyelvnek mint jelrendszernek alkalmazásában (KANYÓ ZOLTÁN, A pragmatika a szemiotikában és a nyelvészetben : ÁNyT. VIII [1972.], 108).

A pragmatikus jelentésnek a lexikai és grammatikai jelentéstől való elkülönítésében azonban óvatosan kell eljárunk, minthogy ezek a jelentésfajták szoros összefüggésben és kölcsönhatásban állnak egymással. Óvatosan kell bánnunk a „pragmatikus szint” fogalmával is. Nem foghatjuk fel pusztán olyan szintként, amely a szavakban és grammatikai szerkezetekben kifejeződő jelentésekhez valamiféle járulékos, másodlagos jelentéstartalmakat „tesz hozzá”. A pragmatikus szint nem egyszerűen „még egy szint” a nyelvi struktúrában, hanem a nyilatkozat, a nyelvi cselekvés szintje, amely az összes többi szintet magasabb egységbe foglalja. A nyilatkozat funkcióit vizsgálni, írja SYROVATKIN szovjet nyelvész, annyit jelent, mint a nyelv és a beszéd funkcióit a maguk egészében vizsgálni, minthogy valamennyi funkció éppen a nyilatkozatban integrálódik és valósul meg (S. N. SYROVATKIN, Značenie vyskazyvanija i funkcii jazyka v semiotičeskoj traktovke : VoprJaz. 1973. 5. 45).

10. Röviden szólunk kell még a nyilatkozat jeltermészetéről. A vélemények e kérdésben is megoszlanak, sőt ütköznek egymással. Így, például, BENVENISTE a IX. nemzetközi nyelvészkongresszuson tartott előadásában határozottan tagadta a nyilatkozat (akkori szóhasználatában még: mondat) jeltermészetét. Azzal érvelt, hogy a mondat nem alkotja olyan egymással szembeállítható egységek formális osztályát, amelyek egy magasabb szint potenciális elemeiként szerepelhetnének, továbbá a mondatok száma nem korlátozott. A mondat jeleket tartalmaz, de maga nem jel. A mondat elhagyjuk a nyelvnek mint jelek rendszerének területét, és egy másik világba lépünk, a nyelvnek mint a közlés eszközének világába, amely a beszédben (le discours) nyilvánul meg (É. BENVENISTE, Les niveaux de l'analyse linguistique: Preprints of Papers for the Ninth Intern. Congr. of Linguists. Cambridge, Mass., 1962.). Ezzel szemben egyes olasz nyelvészek, például, DE MAURO és PAGLIARO nézete szerint a nyelv valóságos működése szempontjából éppenséggel a nyilatkozat tekintendő jelnek, a szavak csupán „aljelek” („iposema”, „sottosegno”; l. : DE MAURO, Introduzione alla semantica. Bari, 1965.; A. PAGLIARO, La parola e l'immagine. Napoli, 1957.). Ez utóbbi felfogást látszik alátámasztani az a körülmény is, hogy a nyelvi képesség kialakulásának mind filogenetikus, mind pedig ontogenetikus folyamatában a nyilatkozat megelőzi az egyes szót.

A szovjet nyelvtudományban a nyilatkozat jeltermészetét V. G. GAK hirdeti a legkövetkezetesebben. Véleménye szerint a közlés folyamatában a nyilatkozat a nyelven kívüli valóság egy részét, egy szituációt reprezentál. (A szituáció fogalma itt tágan értelmezendő: nemcsak a valóság bizonyos elemeit és azok viszonylatait foglalja magába, hanem a beszédben részt vevők közös „háttér-ismereteit” és a beszélő álláspontját is.) A nyilatkozatnak megkülönböztető funkciója van, minthogy különböző szituációknak különböző nyilatkozatok felelnek meg; általánosító funkciója is van, minthogy nem utal a szituáció valamennyi elemére, részletére. A nyilatkozat általánosító

funkcióját mutatja viszonylagos stabilitása is: hasonló szituációkban a beszélők hasonló nyilatkozatokat használnak, amelyek nemritkán sztereotip jelleget öltenek.

A magam részéről ehhez azt is hozzátenném, hogy a nyilatkozat jeltermészetét az a körülmény sem cáfolja, hogy azonos szituációkat különböző nyilatkozatok reprezentálhatnak, és megfordítva, ugyanaz a nyilatkozat különböző szituációkban alkalmazható. A szinonímia és homonímia jelensége ugyanis a nyelvi jelnek inherens tulajdonsága, amit KARCEVSKIJ annak idején a nyelvi jel aszimmetrikus dualizmusának nevezett (S. KARCEVSKIJ, *Du dualisme asymétrique du signe linguistique*: TCLP. I [1929.]). A nyilatkozatok korlátlan számát GAK a referenciák, azaz a szituációk korlátlan számával, illetve variálhatóságával magyarázza. A nyilatkozatnak mint jelnek rendszerszerűségét pedig abban látja, hogy a nyilatkozatot olyan alacsonyabb szintű egységek alkotják, amelyek meghatározott paradigmaticus és szintagmatikus viszonylatokban állnak egymással. A nyilatkozat jeltermészetének alátámasztására GAK más jelrendszerek analógiájára is hivatkozik. Ilyenek például a közlekedési jelzőtáblák, amelyek egy meghatározott szituáció komplex jelölésére szolgálnak. A jelölés egyfelől bizonyos tárgyakra utal, másfelől kategoriális szimbólumokat (úgy is mondhatnánk: illokúciós indikátorokat) tartalmaz, amelyek rendszerint figyelmeztetést, utasítást vagy tiltást fejeznek ki. Ilyeténképpen a közlekedési jelzőtábla egy teljes jeladási aktus terméke, amelynek nyelvi megfelelője egy nyilatkozat, nem pedig egy különálló szó (V. G. GAK, *Vyskazyvanie i situacija*: Problemy strukturnoj lingvistiki. 1972. Moskva, 1973. 349–72). Hadd jegyezzem még meg, hogy a nyilatkozat jeltermészetének a *Gratulálok a kitüntetésedhez!* típusú nyilatkozatok önmagukra vonatkoztatottsága, autoreferenciája sem mond ellent, minthogy a nyelvben más, hasonlóképp autoreferenciális elemeket is találhatunk; ilyen például az *én* személyes névmás, amelynek referenciája az a személy, 'aki azt mondja: »én«', és ilyen a nyelvi jelen idő is.

Mindez azt mutatja, hogy a nyelvnek vannak olyan rendszerszerű eszközei, amelyeknek éppenséggel az a feladata, hogy a nyelvet „működésbe hozzák”, alkalmassá tegyék a konkrét megnyilatkozásokban végbemenő nyelvi cselekvésre (BENVENISTE, *La nature des pronoms*. For Roman Jakobson. La Haye, 1958., Uő., *De la subjectivité dans le langage*: Journal de Psychologie, juillet—septembre, 1958.). Látni való tehát, hogy „az emberi tényező” nemcsak a nyelv használatában, a beszédben, hanem magában a nyelvi rendszerben is jelen van. Ezért e tényezőnek messzemenő figyelembevétele nem mehet sem a nyelvtudomány szuverenitásának, sem pedig egzaktságának rovására, sőt az eddigieknél szélesebb és mélyebb betekintést kell, hogy nyújtson tárgyának természetébe, minthogy a nyelv a maga teljességében az ember egyedülálló képessége.

PÉTER MIHÁLY

Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása

I. Történeti lélektan, nyelvtörténet, pszichoszomatikus betegségek¹

1. 1. A történeti lélektan segítségével követem érzelmi világunk több lényeges változását, különösen az utóbbi 5–6 nemzedék életében.

2. Bemutatom érzelmi világunk e változásának nyelvi—beszédbeli tükröződését s a változó nyelvi (és beszédbeli) jelenségek visszahatását affektivitásunkra: egyben igazolom, hogy a nyelvtörténet (különösen a nyelvhasználat története) és a történeti lélektan az érzelmi tényezők vizsgálatában is egymásnak segéd tudományai.

3. Végül bemutatom azt, hogy e két tudomány segítségével elemzett jelenségek — az érzelmi világnak és kifejezésének változása — milyen hatással lehetnek a pszichoszomatikus betegségek elterjedésére: a kutatás eredményeképpen bizonyítom, hogy a pszichoszomatikus betegségek jellegének és számának mai alakulása függvénye — egyebek között — a) érzelmi világunk súlyponteltolódásának és b) a nyelv s a nyelvhasználat változásának, valamint egy-egy fontos para- és extralingvális kifejezési tényező alakulásának.

2. Először is néhány terminológiai kérdés. — 1. Mit értünk érzelmen? Mindazt, ami az affektivitás körébe tartozik (amit a német a *Gefühl*, az *Affekt*, az *Emotion*, a *Gemüt* és a *Stimmung* műszóval jelöl; vö. angol *affect*, *emotion*, *meed*, *humour*; francia *affect*, *émotion*, *humeur*). — BLEULER azért kerülte a *Gefühl* szót, amely a németben is az egész jelenségkörre, tehát az affektivitásra vonatkozik, mert a *Gefühl*-t sokszor az ún. alacsonyabb érzetminőségek (pl. a hőérzet) megjelölésére is használják (*Wärmegefühl* stb.: BLEULER, EUGEN—MANFRED BLEULER, *Lehrbuch der Psychiatrie*. Berlin—Heidelberg—New York, 1983¹⁵. 65). A magyarban az *érzelem* fn. nem okoz ilyen félreértést.

2. A történeti lélektan más, mint a lélektan története. Főadata sokkal nehezebb, mint az utóbbié: hogy az évszázadok előtti vagy akárcsak nemzedékek előtti pszichikumnak: részeinek és szerkezetének megállapítása milyen bonyolult feladat, azt fölösleges részletesen ecsetelnem. Nem csoda, hogy a történeti lélektan csak a legutolsó évtizedekben van alakulóban. Művelői közül megemlítem FEBVRE-t, VAN DEN BERGET, BARBUT, MUCHOW-t, LURIJÁT és NITSCHKÉT; itthon ZRINSZKY LÁSZLÓ foglalkozott az ifjúságkutatás történetiségével.

A diszciplína módszertana még nem alakult ki, számos témához hozzá sem nyúltak, sokat pedig éppen csak érintettek. A történeti lélektannal részben azonos területet művel a történeti magatartáskutatás és a történeti antropológia.

Célkitűzéseimet annál inkább megokoltnak tartom, mivel az emberi magatartás történeti vizsgálatába (legalábbis ahogy AUGUST NITSCHKE könyvéből látjuk: *Historische Verhaltensforschung*. Stuttgart, 1981.) nem vonták be a nyelvi, nyelvhasználati változások elemzését, sőt LUCIEN FEBVRE, a menta-

¹ E címen előadást tartottam 1980. február 12-én a Nyelvtudományi Társaság két szakosztálya, valamint a Pszichológiai Társaság általános lélektani szakosztálya által rendezett ülés keretében. Dolgozatom részben tartalmazza az ott elhangzottakat. — Itt is köszönöm HÁRDI ISTVÁN pszichiáternek értékes megjegyzéseit.

litástörténet úttörője úgy vélte, hogy a szókészlet vajmi keveset nyújthat a hajdani érzelmvilág megismeréséhez, s a hangtani és egyéb nyelvtudományi diszciplinákat nem is említi (I. HONEGGER, CLAUDIA, Schrift und Materie der Geschichte. Frankfurt a. M., 1977. 324).

3. Mik a pszichoszomatikus tünetek, betegségek? — Pszichoszomatikusak azok a szervezetünket érintő tünetek, betegségek, amelyeknek létrejöttében és/vagy alakulásában jelentős részük van pszichés tényezőknek. Ezek között szerepelnek a szívnek és az érrendszernek, a gyomornak és a beleknek, a légzőutaknak a zavarai stb. Különösen gyakran fordul elő a szakirodalomban az asthma bronchiale, az ulcus duodeni, a colitis ulcerosa, a diabetes mellitus (lásd: UEXKÜLL, THURE VON, Hrsg., Lehrbuch der Psychosomatischen Medizin. München—Wien—Baltimore, 1979.). — A pszichoszomatikus szemlélet az utóbbi évtizedekben világszerte igen nagy tért hódított, s hatalmas irodalma arról tanúskodik, hogy számos betegség okait nélküle nem lehet földeríteni (vö. i. m.).

II. Érzelmi világunk történeti változása: szegényedése és súlyponteltolódása

Tárgyunk szempontjából fontos kérdés, hogy szűkült-e érzelmeink tartománya. Bár nem egy szerző igennel válaszol erre, nagyon is érthetők KÁROLY SÁNDORNak az 1980-i akadémiai nagyhéten elhangzott szavai: „Az érzelmek sorvadnak, vagy ez csak látszat? Nincs eldöntve.” (Az 1970-es évtized a magyar történelemben. A Magyar Tudományos Akadémia... [három osztályának] közgyűlési együttes tudományos ülése. Budapest, 1980. május 7., 65.) Nemcsak a kétség, hanem a tagadás szavai is elhangzottak, így a Magyar Nyelvtudományi Társaság és a Magyar Pszichológiai Társaság együttes ülésén, a vita során, 1980. február 12-én. Megemlítem HEINRICH ALBRECHT kategorikus kijelentését, bár ennek érvényét a következő sorokban némileg korlátozza: „Es gibt keine Geschichte des Gemüts” (Über das Gemüt. Stuttgart, 1961. 4—5). A semleges vagy éppen negatív állásfoglalást megmagyarázza az a körülmény, hogy a szakirodalomban még mindig hiányzik annak a tételnek minden jelentős szempontra kiterjedő bizonyítása, hogy érzelmi világunk szegényedett.

Ennek a tételnek a bizonyítását kísérelem meg a következő tíz pontban: a dolog természetéből következik, hogy e pontok mindegyike „vegytisztán” nem különíthető el egymástól, már csak azért sem, mert az ott vázolt tényezőknek legalább egy része egymással oki—okozati kapcsolatban van. A szegényedés — föltehető — több évezredek folyamatára csak röviden utalok majd, mostan az utóbbi öt-hat, de főleg egy-két nemzedéknyi időszakról lesz szó. (Az érzelmi világot és kifejezését illetően nyilván különbségek vannak népek, országok, vidékek, társadalmi osztályok stb. szerint: tüzetes vizsgálatuk a jövő feladata.)

A) A z a n y a — g y e r m e k k a p o c s o l a t n a k a fokozódó iparosodással járó romlására rámutatott RENÉ A. SPITZ, a kérdésnek egyik legismertebb szakértője: az anyának a gyermek iránti beállítódása századunk első felében negatív irányban változott (Die Krise der Mutter—Kind-Beziehung in der heutigen Gesellschaft. Universitas 10, [1955.] 829—32). Márpedig tudvalevő, hogy a gyermek „tárgykapcsolatainak”, az apa—gyermek, de különösen az anya—gyermek viszonynak lényeges szerepe van az érzelmi világ alakulásában: ha ez a viszony az életkor legkorábbi szakaszában igen fogytékos, akkor általában ilyen lesz a gyermek érzelmi világa is, és ez a fogya-

tékosság mindvégig megmaradhat. RENÉ A. SPITZ a modern nyugati család jellemzőjének tartja az apai tekintély hanyatlását és az anya távollétét: szerinte e két negatív tényező következménye, hogy a gyermekből „érzelmi nyomorék” lesz, s így majd nem képes emberi kapcsolatok megfelelő alakítására (SPITZ, RENÉ A., in collaboration with W. GODFREY COBLINER, *The first year of life*. New York, 1965/1977. 299–300). ALEXANDER MITSCHERLICH, a nagynevű pszichiáter is mind az anya—gyermek, mind a tüzetesen tárgyalt apa—gyermek viszony századunkban bekövetkezett romlásának tulajdonítja az első „tárgykapcsolatoknak”, vagyis az érzelmi életnek romlását (*Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft*. München, 1963/1970. 82, 342 és passim).

OTTO SPECK kutatásainak eredményei szerint az anyáknak társadalmi méretű munkábaállása is hátrányosan érinti a gyermek érzelmi nevelését (*Kinder erwerbstätiger Mütter*. Stuttgart, 1956. 94–9), és nemegyszer fennáll a gyermek érzelmi sorvadásának veszélye (i. m. 99); megállapításai akkor is figyelemreméltók, ha némelyek kétségbe vonták (így KOCH, RÜDIGER, *Berufstätigkeit der Mutter und Persönlichkeitsentwicklung des Kindes*. Köln, 1975. 149). KONRAD LORENZ véleménye SPECK mellett szól: ő ugyanis nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy — mivel a mai anya idejének csak egy részét áldozza kisgyermekének — majdnem mindig megjelennek kisebb-nagyobb fokban a SPITZ által is elemzett hospitalizmus tünetei (*Die acht Todsünden der Menschheit*. München, 1973.⁷ 77). A budapesti lakótelepi gyermekeket vizsgáló CSÖREGH ÉVA szintén úgy látja, hogy sokan „hospitalizálódnak a családban is” (*Lakótelepi gyerekek*. Bp., 1978. 179; lásd még GUBI MAGDA pszichológus hasonló megfigyeléseit: *Mozgó Világ* VIII/11, 1982. 89). LORENZ egyébként külön is említi nagyobb fokú gyöngülését az emberi kapcsolatteremtés képességének (i. h.), amelyről tudjuk, hogy jelentős részben az érzelmi világ függvénye.

A nagy tapasztalatú bécsi gyermekorvos, gyógyító pedagógus és pszichológus, HANS ASPERGER úgy látta 1956-ban, hogy a család érzelmi erői újabban sokszor csődöt mondanak (*Psychohygiene und Psychotherapie der Gemeinschaftsbeziehungen*: PROHASKA, LEOPOLD, Hrsg., *Kind und Jugendlicher in der Gemeinschaft*. Wien, 1957. 93); hasonlóan nyilatkozik ALEXANDER MITSCHERLICH: a családi kapcsolatok érzelmi gyengülése és differenciálatlanná válása is gátolja a tárgylibidó kialakulását, s a társadalom minden szintjén észrevehető a közvetlen társas érintkezésben az érzelmi szegényedés (i. m. 359).

B) Az *akceleráció* és egyéb tényezők hatására egyre nagyobb mértékű a korai nemi élet (vö. MITSCHERLICH, ALEXANDER, *Pubertät und Tradition*. 1957/1966.: FRIEDEBURG, LUDWIG von, Hrsg., *Jugend in der modernen Gesellschaft*. Köln—Berlin, 1966.³ 297). Márpedig, ha több és korábbi a közvetlen nemi kielégülés, akkor kisebb a szublimálásra való ösztönzés (i. h., vö. i. m. 296), amelynek nem is egy (magasabb rendű) érzelem köszönhető.

C) Több kultúrákritikus és pszichológus a legutolsó évtizedeket a *szorongás* korának látja, sőt van, aki a szorongást korunk „hivatalos érzelmének” nevezi (idézi LEVITT, EUGEN E., *Die Psychologie der Angst*. Stuttgart stb., 1973.² 9). Nézetüket azonban némelyek cáfolni igyekeztek, így VIKTOR E. FRANKL (*Pathologie des Zeitgeistes*. Wien, 1955. 16–17) és LEVITT (i. h.), de a bizonyítással adósak maradtak. Az ugyanis nem kielégítő ellenérv, hogy az emberiség hosszú történetében vannak olyan időszakok is, amelyekben a szorongásnak — a mienkéhez hasonlóan — nagy szerepe volt (lásd: FRANKL: i. h.).

FRANKL és mások nézetével szemben nyomatékosan valószínűsíthetjük, hogy korunkban sokasodott a szorongás: tudniillik ez nem ritka velejárója az újabb nemzedékeket jellemző akceleráció jelenségének (LEUNER, H., Die Akzeleration als pathogenetischer Faktor. Z. f. Kinderheilkunde 72, 1953. 359); s ugyancsak ez az érzelem a korunkat sújtó elidegenedésnek az egyik pszichés megfelelője (MITSCHERLICH, ALEXANDER, Auf dem Weg zur vaterlosen Gesellschaft. München, 1963. 220). A szorongás egyébként divattá vált — az irodalomban is, a filozófiában is —, mégpedig annyira, hogy szükségnek látszott fölszólalni propagálása ellen (vö. BENEDEK ISTVÁN, A szorongás irodalmáról: Az író lelke. Irodalmi tanulmányok. Bp., 1978. 229).

Mindezt azért bocsátottam előre, mert a szorongás szűkíti az érzelmek tartományát (vö. WALLON, HENRI, Psychologie pathologique. Paris, 1926. 86; HOMBURGER, AUGUST, Psychopathologie des Kindesalters. Berlin, 1926. 370; BRÄUTIGAM, WALTER, Reaktionen, Neurosen, Psychopathien. Stuttgart, 1969². 60—1).

D) Említést érdemelnek az intellektualizmus túlzásai is. ASPERGER a szülők — és általában: az emberiség — túlzott intellektualizmusában látja egyik okát a gyermek érzelmi zavarainak, hiányainak (i. h.; UÖ., Psychopathologische Erscheinungen als Ausdruck der Zeitsituation: PROHASKA, LEOPOLD, Hrsg., Kind und Jugendlicher in der Gegenwart. Wien, 1956. 42—3). Az érzelmek háttérbe szorulására már csak címe is jellemző a JOHANNES SCHLEMMER szerkesztette kötetnek: „Die Verachtung des Gemüts. Argumente für eine neue Wertung.” München, 1974. Az érzelmekkel szemben való beállítódásra, pontosabban megvetésükre mint korunk egyik vonására utal már PAUL KIELHOLZ is (Zur Psychosomatik depressiver Erkrankungen — Larvierte Depressionen und somatische Äquivalente: KIELHOLZ, PAUL, Hrsg., Die larvierte Depression. Intern. Symposium, St. Moritz, 8—10. Jan. 1973. 11), sőt HALLIDAY már — századunk derekán megjelent művében — összefüggést vél megállapítani a nagy-britanniai kultúra intellektualizációja és a pszichoszomatikus betegségek terjedése között (Psychosocial medicine. New York, 1948. 177—8).

Hogy ez a beállítódás öli az érzelmeket, arra tanúnk Françoise Sagan: „...cette absence d'émotions véritables me semblait la manière la plus normale de vivre” (Un certain sourire; idézi BOISDEFFRE, PIERRE DE, Une histoire vivante de la littérature d'aujourd'hui. Paris, 1968⁷. 179).

Az intellektualizmus és az érzelmi közömbösség terjedése valóban társadalmi méretű: a szociológus G. SIMMEL rámutatott a nagyvárosi lelki élet intellektualisztikus jellegére (Die Großstadt und das Geistesleben: BÜCHER, K. [et al.], Die Großstadt. Dresden, 1903. 188), a pszichológus WILLY HELLPACH pedig szembeállította a nagyváros emberének érzékszervi éberségét érzelmi közömbösségével (Mensch und Volk der Großstadt. Stuttgart, 1939. 74). Fölösleges bizonygatnunk, hogy a nagyvárosok egyre több embert fogadnak magukba.

Érdekes gondolat, hogy talán az egyoldalú szellemi tevékenység is elősegíti korunkban a testalkatnak leptoszóm irányban való fejlődését (PORTMANN, ADOLF, Zoologie und das neue Bild des Menschen. Reinbek bei Hamburg, 1951/1962. 98—9). A leptoszóm irányú eltolódás Magyarországon is megállapítható (EIBEN OTTÓ vizsgálataira nyomán: a kutató szóbeli közlése).

E) A gyökértelenedés FRITZ RIEMANN szerint egyben skizoidizálódás (Grundformen der Angst. München—Basel, 1976¹¹. 207), a ski-

zoidokban pedig az érzelmi elemek a racionálisokkal szemben háttérbe szorúlnak (vö. i. h. és i. m. 23). Szerzőnk a gyökértelenedés okaiként említi a városiasodást és az iparosodását (i. m. 207), s hozzátehetjük, hogy mind a kettő nyilván nemcsak a földrajzi, hanem a társadalmi mobilitásnak is oka.

F) RIEMANN fölvetette azt a gondolatot is, hogy a gyermekeknek ingerekkel való túlhalmozása (a „Reizüberangebot”) az egyik oka a mai skizoidizálódásnak (Grundformen der Angst und die Antinomien des Lebens. München—Basel, 1961. 25; a rádió és televízió adta „ingerek” skizoidizáló hatásáról az i. m. idézett 11. kiadásában: 1976. 38). Az ingerekkel való túlhalmozásnak kárvallottjai a kérdésnek egy elemzője szerint a korai „tárgyi kapcsolatok”, így az anya és a gyermek közti dialógus tényezői (SPITZ, RENÉ A., The derailment of the dialogue. J. of the American Psychoanalytic Ass. 12, [1964.] 752—5; uő., Vom Dialog. Frankfurt/M.—Berlin—Wien, 1982. 25 és passim), s ez a körülmény is az érzelmi világ károsodását vagy csökevényes fejlődését eredményezi.

G) Mivel az emberi kapcsolatteremtés képessége (a „Kontaktfähigkeit”) jelentős részben az affektivitás függvénye (BOHM, EWALD, Lehrbuch der Rorschach-Psychodiagnostik. Bern—Stuttgart, 1957². 187; vö. BLEULER i. m. 76), figyelemreméltó a képesség csökkenése, különösen az ifjúság körében (vö. ALBRECHT, HEINRICH i. m. 63; német egyetemi hallgatók kapcsolatteremtési zavarairól: SPERLING, ECKHARD—JÜRGEN JAHNKE, Hrsg., Zwischen Apathie und Protest. II. Bern—Stuttgart—Wien, 1974. 90—3, 97).

H) Egyes érzelmek fogyrásáról többen is megemlékeztek; lásd alább az érzelmi világunk súlyponteltolódásáról szóló sorokat.

I) Pathologia illustrat physiologiam! Gondoljunk csak a neurózisnak két, manapság elterjedtebb formájára: az érzelmeket átintellektualizáló „Verkopfungsneurose”-ra (BOHM i. m. 206) és az ún. egzisztenciális vákuumra, amely az „üresség érzésével” jár (FRANKL, VIKTOR E., Das Leiden am sinnlosen Leben. Freiburg—Basel—Wien, 1978⁴. 11, 73), s ez utóbbiról föltehetjük, hogy — legalábbis gyakran — érzelmi kiürülést is jelent.

Korunkban gyakoribb lett a depresszió is, különösen az 1940-es évek óta (KIELHOLZ, PAUL i. m. 11—3; uő., Das Problem der psychischen Depressionen in der Sicht der heutigen Forschung. Universitas 34, [1979.] 457; ennek meg — több pszichiáter szerint is — kísérője a betegek érzelmi palettájának szürkülése: az, hogy sem örömet, sem szomorúságot nem éreznek (vö. pl.: FROMM, ERICH, Der moderne Mensch und seine Zukunft. Frankfurt am M., 1955. 181).

J) Itt említem meg a kifejezés visszahatását a lelki életre. Az érzelemtelen megnyilvánulások divatja — és a nyelv, a beszéd évezredes intellektualizálódása, a sírás évezredes ritkulása — két irányban is érvényesül. Egyrészt visszahat a beszélő, valamit kifejező ember személyére, másrészt hat ennek környezetére.

FRANZ KIENER kifejti, hogy az „Ausdrucksrückwirkung” törvényének értelmében a taglejtéssel, testtartással való kifejezés nemcsak az érzelmevilágra, hanem a jellemre is visszahat, mégpedig a kifejezett érzelem irányában (Hand, Gebärde und Charakter. München—Basel, 1962. 117, 224, 71; lásd még: FLACH, AUGUSTA, Psychologie der Ausdrucksbewegungen. Archiv f. d. gesamte Psychologie LXV, 1928. 523). Már LESSING is írt arról, hogy a színész nyers hangja, fogcsikorgatása stb. a haragnak homályos érzelmét kelti föl magának a színésznek a lelkében (TROJAN, FELIX, Der Ausdruck der Sprech-

stimme. Wien—Düsseldorf, 1952². 95—6): WUNDT szerint LESSING azt is joggal mondhatta volna, hogy ez a színész nemcsak látszik haragosnak, hanem valóban az is (TROJAN i. m. 96).

Valószínűnek tarthatjuk tehát, hogy napjaink „visszafogett” stílusa általában kevésbé ébreszt érzelmeket a beszélőben, mint az érzelmes beszéd-mód. (A nyelvnek a beszélő élményére való visszahatásáról: GOEBEL, PETER, Das Erleben in der Sprache und die Funktion der Metaphorik. Z. f. psychosomatische Medizin 26. [1980.] passim, különösen: 181.)

Bonyolultabb dolog a beszélő kifejezésének a környezetre való hatását elemezni. Alighanem föltehetjük azonban, hogy korunk említett „visszafogett” stílusa a hallgatóban is általában kevésbé indukál emóciókat, mint a hagyományos érzelmkifejezés; már csak azért is, mert ez a „visszafogett-ság” éppen nem általános: a durva indulatkitörések, az agresszivitás megnyilvánulásai mindennaposak, így a gyöngéd, az árnyaltabb érzelmeknek igen letompított kifejezését vagy éppen ki nem fejezését sokan érzelmhiányként „kódolhatják le”.

Azt vethetné ellenünk az olvasó, hogy az angolban az érzelmekre is vonatkozik az understatement, mégis adekvát módon értelmezik kifejezésüket. JESPERSEN meg is jegyzi, hogy az angolok hangjának finom kifejezési árnyalataiban az avatatlan csak durva egyformaságot hall. Idézi E. Barrett-Browningnak Aurora Leigh-jét: „She had the low voice of your English dames, | Unused, it seems, to need rise half a note | To catch attention.” (Lehrbuch der Phonetik. Leipzig—Berlin, 1932⁵. 229).

Ezzel az ellenérvvel szemben: az angolban az említett kifejezésmód megfelelő értelmezése már kialakult hagyomány, nálunk pedig nem (vagy még nem).

* * *

Ha affektivitásunk legújabbkori változását vizsgáljuk, lehetetlen nem gondolnunk WUNDT-ra, aki az érzelmeket csoportosítván szembeállította a kellemes érzelmeket a kellemetlenekkel, az igazgalmiakat a megnyugvást kísérőkkel, végül a feszültséggel járókat az oldókkal (Grundriss der Psychologie. Leipzig, 1904⁶. 94—105; Die Sprache. Leipzig, 1904². I, 57; stb.). Nyilvánvaló, hogy ugyanannak az érzelmenek a lefolyásában is sokszor megtaláljuk a feszültséget és az oldódást vagy az izgalmat és a megnyugvást, s azt is tudjuk, hogy nem feszültségi érzelem — például az öröm — nagyobb intenzitás esetén jelentős feszültséggel járhat. WUNDT-ból kiinduló kategorizálásunk azonban átlagos intenzitású érzelmek tipikus jegyein alapul. Így megállapíthatjuk, hogy érzelmi világunk súlypontja eltolódott: feszültségi-izgalmi érzelmeknek nagyobb szerep jutott, oldó-megnyugtató érzelmeknek csökkenniuk. Az előbbiekre gyarapodására vonatkozó bizonyítékaink:

Általában gyakoribbá vált az idegesség. Figyelemreméltók EWALD BOHM szavai, aki híres Rorschach-tankönyvében az úgynevezett színsokról mint a neurózis legáltalánosabb jeléről írván megállapította, hogy ez a tünet „gyengébb formában ma nap ság [én emeltem ki. V. O. A.] a nyugati civilizációnak majdnem minden gyakorlatilag normális emberénél előfordul, ami nyilvánvaló ismertetőjele »neurotikus korunknak«” (Lehrbuch der Rorschach Psychodiagnostik. Bern—Stuttgart, 1957². 213). — JUHÁSZ PÁL munkatársaival egy magyar falut vizsgált: eredményeik szerint 1961 és 1970

között az orvosi kezelésre szoruló neurotikusok száma 30,1%-ról 42,2%-ra emelkedett (JUHÁSZ PÁL: M. Pszichol. Szemle XXXII, 307).

Ismeretes, hogy a neurotikusok nagy részének a lelki életében a feszültségi, izgalmi (valamint a kellemetlen) érzelmeknek nagyobb szerep jut, mint a nem neurotikusokéban (vö. VÉRTES, O. JOSEF, Nervöse Kinder. Paderborn, 1934. 56; OPPENHEIM, H., Lehrbuch der Nervenkrankheiten. II. Berlin, 1923.⁷ 1765; HELLPACH, [WILLY], Neurasthenie: Enzyklopädisches Handbuch der Heilpädagogik. Hrsg. von A. DANNEMANN [et al.]. Halle/S., 1911. 1155–6. h.; ÖPPENHEIM és HELLPACH neuraszténiásokról szól, az ő idejükben a neuraszténia fogalmának köre kiterjedt a neurózisok jelentős részére, vö. DANNEMANN i. m. 1168. h.).

De nemcsak az idegesség gyakoribb voltából következtethetünk a feszültségi érzelmek szaporodására; bizonyítható egyes feszültségi érzelmek terjedése is (ezeket nem tudjuk mindig teljesen elkülöníteni egymástól); ilyenek: a szorongás, az agresszió, a nyugtalanság emóciója, a bizonytalanság érzelme, a türelmetlenség stb. (terjedésükről kéziratos dolgozatomban). Az említett feszültségi érzelmek nagy része sokszor izgalommal jár, és általában kellemetlen színezetű. Ami az érzelmi világ izgalmi tényezőjét illeti, ez átszövi a modern ember affektivitásának jelentékeny részét: KARL LAMPRECHT már századunk elejére vonatkoztatva megállapította az izgalmi és kellemetlen érzelmek terjedését (Deutsche Geschichte. 2. Ergänzungsband, 2. Hälfte. 1906¹⁻². 19–20). Hogy a legutóbbi évtizedekben mily nagy szerepe van az izgalomnak, az kiválglik a pszichiáter JOACHIM BODAMER szavaiból is, aki szerint az izgalom már „életérzésünk” elemévé vált (Sind wir überhaupt noch Menschen? Freiburg—Basel—Wien, 1966. 162).

Oldó—megnyugtató érzelmeink azonban kevesbedtek. Közülük első-sorban a szeretetet említjük. Nem a prédikáló moralizálás ihletésére tesszük ezt, hanem a modern pszichiátria, lélektan és etológia tapasztalatai alapján; nem mond ellen e megállapításnak az sem, hogy ezt az érzelmet már régi korokban is hiányolták. Századunkban az elidegenedésnek nyilván része van abban, hogy affektivitásunknak ez az igen fontos eleme jobban háttérbe szorult, mint némely megelőző korban (FROMM, ERICH, Die Kunst des Liebens. Frankfurt/M.—Berlin—Wien, 1956/1972. 113–8), de az okok között szerepel a nagyvárosi anonimitás is, amely az etológia tudományának egy vezető személyisége szerint a szeretet halálát jelenti (EIBL-EIBESFELDT, IRENÄUS, Kommunikationsstörungen in der Großgesellschaft. Gruppendynamik XIII/1, [1982.] 9).

Igaz, hogy a szeretet nemegyszer feszültséggel jár, de ennél sokkal többet nyom a latban, hogy sokszor a társadalmi együttéléssel járó súrlódások, feszültségi érzelmek csökkentője.

Ha a nyugati világ nárcizmusa az utóbbi időkben valóban igen nagy mértékben terjedt, ha joggal nevezték ennek az elferdülésnek társadalmi érvényesülése alapján az Egyesült Államok hetvenes éveit „me-decade”-nek, az egocentrizmus évtizedének (LERNER, S.: Praxis der Psychotherapie und Psychosomatik XXVII, [1982.] 173), akkor nem lepődünk meg azon, hogy ennek káros hatásából bőven jutott keletebbre is; a német QUINT számos pszichoanalitikusnak közlésére hivatkozik: szerintük is nőtt a nárcisztikus zavarok száma (QUINT, HANS, Bemerkungen über die Wandlung psychogener Krankheitsformen. Praxis der Psychotherapie XX, [1975.] 286). A nárcizmus nyilván nemcsak a szerelem, hanem a barátság érzelmeire, az embe-

rekkel való mélyebb kapcsolatokra is hátrányosan hatott, s így a védettség oldó—megnyugtató érzelve is csorbát szenved. Itt kell idéznem a néprajzos VARGYAS LAJOST, aki szerint „a faluközösségek hirtelen bomlottak fel, az emberek váratlanul kerültek egy közösség nélküli világba, ahol nincs figyelő, ellenőrző tekintet, de nincs támogatás se” (Alföld XXXIII/8, [1982.] 58).

Talán ezek után is meglepően hangzik a főleg nyugatnémetországi viszonyokat elemző BLEISTEIN szava: „Der Freund, als Typ des gemeinschaftlichen Bezuges, ist . . . ausgestorben” (BLEISTEIN, ROMAN, Individuelle und soziale Verfasstheit im Wertverhalten der heutigen Jugend. München, 1965. 264—5). De voltaképpen ugyanazt mondja a barátságról az éles szemű ILLYÉS GYULA: „A legnagyobb dolog volna a világon, de ez kiment a divatból” (BERTHA BULCSÚ: Jelenkor XIV, [1971.] 1067), s azt állítja a kérdés szovjet monográfiája, I. KON is (A barátság. Bp., 1977. 5).

Nemcsak a barátság, hanem egész rokonszenvi tartományunk fogyatékossá vált (MÉREI FERENC: Új Forrás XIV, [1982.] febr., 35); a hetvenes évek csehországi gyermekeinek megfigyelése is erre utal (OHNESORG, KAREL szóbeli közlése az 1970-es évekből).

Igen fontos az eredendő bizalom (az „Urvertrauen”) érzelmének nagyfokú csökkenése. Hogy itt valóban csökkenésről van szó, azt az etológus EIBL-EIBESFELDT nézetével is valószínűsíthetjük. E szerint történetének legnagyobb részében az emberiség kisközösségekben élt, ezekben pedig a kapcsolatok kiindulása az alapvető bizalom volt. A mai nagytársadalmakban pedig, amelyekre az emberek közti kapcsolatoknak az egyre növekvő anonimitása, az idegenekkel való érintkezés jellemző, magatartásunk a bizalmatlanság, irányába tolódott el (i. m. 3, 6). Az eredendő bizalomnak két jelentős éltetőjét említjük meg; az egyik: mint a pszichiáter BALTHASAR STAEHELIN is tapasztalta (Die Welt als Du. Zürich, 1970. 106), igen sokszor a vallásosság, a másik — ezt ERIKSON nyomán a gyermekpszichiáterek jelentős része vallja (STAEHELIN, B.: Praxis 68, [1979.] 489): a jó anya—gyermek kapcsolat. Amint említettük, az utóbbinak ritkulását a kérdés nagyhíró szakértője, RENÉ SPITZ is megállapítja (Die Krise der Mutter—Kind-Beziehung in der heutigen Gesellschaft. Universitas 10, [1955.] 829—32), az előbbié pedig nyilvánvaló. Valószerűsíthetjük tehát magának az eredendő bizalomnak a csökkenését is. De e mellett szól több kortársunk megfigyelése, így MARTIN BUBERÉ is, aki már egyetemes, sajátosan modern bizalmatlanságról ír (Universitas 10, [1955.] 3—5).

Ezek a negatív tényezők kétségtelenül hátrányosan érintik a lélektani értelemben felfogott „megkapaszkodás” lehetőségét. Márpedig tudjuk, hogy a megkapaszkodás normális mértékének milyen pozitív jelentősége van a lelki fejlődésben. (A megkapaszkodás elméletének alapvetése: HERMANN IMRE, Az ember ősi ösztönei. Bp., 1943/1984; ennek pszichológiai alkalmazása: SZONDI, L., Lehrbuch der experimentellen Triebdiagnostik. I. Bern—Stuttgart, 1960². 182—202 és passim; lásd még: HÁRDI ISTVÁN, Pszichológia a betegágyánál. Bp., 1975³. 76, 82.)

Az érzelemkifejezés — természetesen — nemcsak visszahat az érzelmi világra, hanem tükrözi is azt. Tükrözi hangtani, szóképzési, szóképzéstani, mondattani, frazeológiai, stilisztikai síkon: ezeket az összefüggéseket kéziratosságot vizsgálom, alább azonban csak a hangtani, a szóképzéstani és a stilisztikai részt közlöm részletesebben, a többire — terjedelmi okokból — csupán sommásan utalok.

III. Érzelmi világunk történeti változásának nyelvi — nyelvhasználati vetülete.

Úgy látom, hogy mind érzelmi világunknak, mind az érzelmekifejezésnek háttérbe szorulásában megkülönböztethetünk (sok) évezredes és rövidebb idejű tendenciákat.

A sok évezredes intellektualizálódás, az absztrakció egyre nagyobb uralma nyilván nem kedvezett az érzelmek kivirágzásának. Márpedig a nyelvben, így nyelvünkben is többé-kevésbé nyomon követhető a nagyfokú intellektualizáció. Az utóbbinak a magyar nyelv történetében igen nagy eredményei vannak: a tárgy világos megjelölése, a helyviszonyragok hármasságának s a határozott névelőnek kialakulása, sok kötőszónak saját nyelvi eszközeinkkel való kifejezése stb. stb. (lásd erre: SCHLACHTER, WOLFGANG, *Zur Geschichte der Freqventativa im Ungarischen. Nachrichten der Akad. Wiss. in Göttingen. Phil.-Hist. Kl.* 1966. 96). Ez a fejlődés nagymértékű nemcsak a finnugor, hanem az ugor alapnyelvhez képest is; olyan nagy, hogy ennek alapján SCHLACHTER egy elmélet lehetőségét vetette föl, amely szerint történetének aránylag korai szakaszában a magyar nyelv igen fejlett nyelvek intellektualizálódási folyamatának („Rationalisierungs- und Vergeistigungsprozess”-ának) hatása alá került (i. h.). Mint alább utalunk rá, idevág az is, hogy a bizonyos szavakhoz kapcsolódó indulatszószerű fonémáknak egy része idő folytán akcióminőséget fejezett ki, gyakorító képzővé vált (KISS JENŐ ismertetése SCHLACHTER dolgozatáról: *NyK. LXXIII*, 452; vö. SCHLACHTER i. m. 92), vagyis — hozzátehetjük — elvontabb funkciójú lett, s föltehetően csökkent az érzelmi tartalma, hiszen a szuffixum érzelmekifejezésének osztoznia kell már az (értelmi) jelentés hordozásával. (Vitás, hogy az alapnyelvben voltak-e már gyakorító képzők; KISS JENŐ szerint azonban „kikristályosodott akcióminőségfunkciókat ... a hagyományos hipotézis sem tesz föl, legalábbis újabban s legalábbis expressis verbis nem” [*NyK. LXXIII*, 455]. Ugyanő egyébként utal arra, hogy a SCHLACHTER által föltett folyamatot esetleg korábbi időbe lehet helyezni [i. h.])

De egy-egy korszakhoz vagy egy-két nemzedéknyi időszakhoz is fűződhet az intellektualizációnak fokozódása és az érzelmekifejezésnek csökkenése. Lássuk megint a gyakorító képzők példáját, majd a névutóké! A gyakorító képzőknek feltehetően csökkent érzelmi tartalma is az utóbbi néhány nemzedék idejében — mint alább látni fogjuk — egyre kevésbé érvényesülhetett, mivel a frekventatív képzők nem csekély része a rohamos köznyelvűsödés folyamán pusztulóban van. (Lásd a képzőkről szóló fejezetet.)

Ami a névutókat illeti, az utóbbi száz-százötven évben ez a — per definitionem — viszonyt kifejező, tehát elvontabb jellegű szófaj még elvontabbá vált: ugyanis egy részük elvont határozók kifejezője lett, új névutóink meg „a régiekkel ellentétben — eleve elvont viszonyt jelölnek” (RÁCZ ENDRE: *A mai magyar nyelv állapotának vizsgálata. [Gépirat.] Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ. Bp., 1973. 88).*

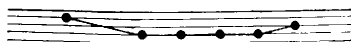
A nagyfokú elvontság pedig — mint említettük — általában nem kedvez az érzelmekifejezésnek. RIBOT törvényének értelmében: ha a szó a nagyobb fokú absztrakció eredménye, akkor rendszerint csökkent érzelmi tartalmú vagy éppen neutrális (RIBOT törvényére: RIBOT, TH., *La psychologie des sentiments. Paris, 1922*¹¹. 190). Egyébként az utolsó egy-két generáció folya-

mán az elvontságoknak mintha még nagyobb szerepük lenne: ARNOLD GEHLEN úgy látja, hogy korunk legkiemelkedőbb művészi és tudományos teljesítményei egyre inkább absztraktak (Die Seele im technischen Zeitalter. Hamburg, 1957. 24). Vessük csak össze a romantika és a biedermeier festészetének, szobrászatának líráját a mai absztrakt irányok érzelmi világával!

A következőkben főleg az utolsó néhány (illetőleg 5–6) generáció alatt bekövetkezett változásokkal foglalkozom.

1. Hangtani jelenségek. — Különösen fontosak érzelmeinknek hangbeli megnyilvánulásai, hiszen a beszéd anyagából a hang van legközelebb az indulathoz (HERMANN IMRE, A pszichoanalízis mint módszer. Bp., [1933.] 27), s a hangadásban (az ún. vokalizációban) szerepe van az emóciók egyik — igen jelentős — agybeli központjának, a limbikus rendszernek (PLOOG, DETLEV, Emotionen als Produkt des limbischen Systems. Medizinische Psychologie VI, [1980.] 27), de nem lényegtelen körülmény az sem, hogy a hangadás és ennek percepciója — mind az onto-, mind a filogenezisben — természetesen megelőzi a szavakat és a mondatokat. — Az érzelmeik hangbeli vetülete nagyrészt szupraszegmentális síkon jelentkezik. A következőkben a hanglejtésnek, a ritmusnak, a hang zeneiségének és általában színezetének változását tárgyalom.

A) A hanglejtés változása. — Már ZOLNAI BÉLÁNAK föltűnt, hogy mennél érzelmesebb a beszéd, annál jobban érvényesül benne a melodikus elem (Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged, 1939. 111). A hanglejtés szürküléséből tehát az érzelmi elem háttérbe szorulására következethetünk. Márpedig a magyar hanglejtés kopott: e folyamat történetéből elsőnek a párbeszédes közlés hanglejtésének pusztulását említem. — Tudvalevő, hogy CSÚRY BÁLINT (MNy. XXXV, 35–9) nyomán a magyar közlő hanglejtésnek két fajtát kell megkülönböztetnünk: a személytelen közlést és a párbeszédesét, aszerint, „hogy a beszélő valamely beszélgető társához, valamely személyhez intézi-e közlését, vagy pedig személyre való tekintet nélkül közli mondanivalóit”. „Személytelen közlés pl. az élőszóval való elbeszélés, mesemondás, szónoklat, ima, előadás, a falusi bakternek dobszóval való hirdetése stb. Hanglejtése ereszkedő hangmenetektől van összetéve.” Ez általánosan ismeretes az egész magyar nyelvterületen. (I. m. 35.) „A párbeszédes közlés hanglejtésének a Szamosháton s vele összefüggő nagy területen (Tiszahát, Ugocsa, Nyírség, Hajdúság, Palócság stb.) két formája van a szerint, hogy a mondat állítmánnyal, vagy bővítménnyel végződik. A kezdő hangmenet mindkét típusban ereszkedő. A különbség a két típus között a hanglejtés végén van. [Bekezdés.] Ha a mondat állítmánnyal végződik, akkor szökő hangmenettel zárul, vagyis a mondat utolsó szótagja magasra szökik...



Beszélgetni voltam” (I. m. 36.)

Ezt a formát CSÚRY (i. h.) nyomán szökő zárású hanglejtésnek nevezzük.

„Ha pedig nem állítmánnyal, hanem bővítménnyel végződik a mondat, akkor eső hangmenettel zárul, vagyis két utolsó szótagja egy eső hangmenetet képez:



... Jobban köt tőle az ugorka." (I. h.)

Ez az eső zárású hanglejtés (i. h.). — Ez a kéttípusú hanglejtés — CSÚRY szerint — megvan az egész északkeleti, palóc és alföldi nyelvjárásterületen (i. h.), Kalotaszegen, Kolozsváron és környékén szintén él a két típus, csak-hogy „vegyesen használják bármely párbeszédes közlő mondatban” (i. m. 36–7). Az Ormánságban (i. m. 37) és a csángóknál (CSÚRY: MNy. XXVI, 254) csak nyomaiban él ez a hanglejtés, a székelységben pedig a közlő párbeszéd hangmenete mindig szökő zárású (CSÚRY: MNy. XXXV, 37).

Kiemeli CSÚRY a személytelen és a párbeszédes közlés hanglejtéséhez fűződő hangulat különbségét. Az előbbi „komolyabb, néha ünnepélyesebb színezetű”, az utóbbi viszont „közvetlenebb, bizalmasabb hangulatú” (i. h.).

Ugyancsak CSÚRY (i. h.) megállapítja, hogy a hangmenetnek ez a kéttípusa nem él a fővárosi társalgási nyelvben, s hogy általában a művelt társalgási nyelv egy részéből is kiveszett. Vizsgálódása alapján azt gyanítja, „hogy a személytelen közlés hanglejtése mellett valamikor az egész magyar nyelvterületen lehetett egy kéttípusú párbeszédes hanglejtés, mely a magyar nyelvterület tekintélyes részén ma is él” (MNy. XXVI, 254), sőt fölteszi, hogy a „magyar nyelvnek ez a rendkívüli kifejező, dallamos volta a kétféle kérdésben és kétféle közlésben ősrégi sajátság lehet” (MNy. XXXV, 38). Mint írja, cikke megjelenésének idején, vagyis a harmincas években „sokszor lehet hallani a magyar színpadról az EGRESSY ajánlotta párbeszédes hanglejtést is”, vagyis a kéttípusút (i. h.). A mai időkre vonatkoztatva ezt már aligha állíthatjuk. A fokozódó köznyelvűsödés ezt a népnyelvi, illetőleg regionális nyelvi sajátságot sem hagyta érintetlenül. Nem ad kárpótlást ezért a párbeszéd hangfekvése, tempója, hangerőssége és hangszínezete sem; ezekre CSÚRY utal mint olyan jellemzőkre, amelyek a személytelen közléstől való megkülönböztetésül jelen vannak a művelt társalgási nyelv ama részében, ahonnan a párbeszédes közlés sajátos hanglejtése kiveszett (i. m.). Hiszen ezek a jellemzők nyilván nemcsak a személytelen hanglejtésű közlés tulajdonai.

Úgy látszik, hogy a hanglejtésünk egyébként is szűkül. Emellett szól elsősorban az a körülmény, hogy a népnyelvi hanglejtés alighanem színesebb, s hogy a köznyelvűsödési folyamat az elmúlt néhány évtized során igen gyors lett. Az utóbbi nem szorul bizonyításra, így csak az előbbit kell valószínűsíteniünk:

A bukovinai magyar telepesek egyik hanglejtésformájáról megállapítja MAGDICS, hogy a „hangközök és ennek folytán a terjedelem bizonyos éneklő színezetet ad a dallamnak, ami a köznyelvi formánál a hangközök és hangterjedelem zsugorodása miatt nem tapasztalható” (HtDolg. 38). E nyelvjárásnak beszéddallam-hangközöi egyébként is nemegyszer nagyobbak a köznyelvinél: az egyik hanglejtéstípus hangközöi e nyelvjárásban kvart vagy kvint, a köznyelvben terc nagyságúak, egy másikkal felugró hangköze e nyelvjárás dallamformájában kvart nagyságú, a köznyelvi megfelelőben szekund vagy terc, ismét másikkal eső és felugró hangköze a vizsgált moldvai nyelvjárásban kvint—kvart nagyságú, a köznyelvben szekund, és így tovább (i. h.).

MAGDICS KLÁRA úttörő értekezésében a Győr-Sopron megye nyugati részét, Vas megyét és Zala megye nyugati részét magában foglaló nyelvjárás-terület hanglejtésformáit nagymértékben zeneinek, kiénekeltnak minősíti,

s megjegyzi, hogy egy-egy „magyar nyelvjárás »kiénekelte« jellegét már többen észrevették” (MNY. LX, 448). A Győr-Sopron megye keleti, Veszprém megye nyugati részére, Zala keleti felére és Somogy nyugati részére kiterjedő terület hanglejtései az előbb említett nyelvjárás dallamformáinál ugyan kevésbé zeneiek (i. m. 456), de MAGDICS adatai alapján úgy látom, hogy a köznyelviéknél zeneibbek: például a harag dallamának „felugrása” a köznyelvben kvart—kvint, az imént érintett két dunántúli dialektusban azonban szext (i. m. 458), az öröm dallama is nagyobb (oktáv) hangterjedelmű a köznyelvinél (i. m. 459). Az általa vizsgált nyugatibb területen van Mihályi, amelynek nyelvjárását alapos monográfiában dolgozta föl KISS JENŐ (A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Bp., 1982); ebben megállapította, hogy a fiatalabb mihályi nemzedék nyelve egyre jobban közeledik a köznyelvhez (165—7, 162 stb.), s hanglejtése ezzel párhuzamosan egyre szürkébb lesz (szíves szóbeli közlése).

A háromszékiek beszédében — mint KRIZA JÁNOSTól tudjuk (Vadrózsák. II. Bp., 1911². 349—50) — a mondat utolsó szavának vagy szótagjának fölemelése „lágy énekszerű”. BALASSA JÓZSEF szerint a nép nemcsak a Székelyföldön beszél „énekelve”, hanem Erdélynek más részén is (Nyr. XIX, 72). Minderre vonatkozóan célszerű lenne folytatni a MAGDICS kezdetű vizsgálgódot.

Ide kívánczik REGNER TIVADAR fontos megjegyzése is: a „beszéd dallama... minden nyelvben annál észrevehetőbb, minél miveletlenebb a beszélő, sőt a nemzetbeliek közül csak a művelt veszi észre, de nem magánál, hanem csak a műveletlennél, minél fogva azt miveletlen szokásnak tartván, nem szokta megvizsgálni, hogy micsoda benne a nemzeti” (MAKÉrt. — NySzept. II, [1862.] 446).

MOLNÁR IMRÉnek, a magyar hanglejtés monográfusának a tapasztalata ezekkel nem ellenkezik: a magyar vidék hanglejtése árnyaltabb és színesebb a fővárosénál (szóbeli közlése). Ezt vallja WACHA IMRE is; nemcsak „a nyelvjárások sokkal dallamosabbak, mint a városi beszéd vagy a közlő próza” (HKiejt. 188), hanem a regionális köznyelv hanglejtése is melodikusabb, mint a köznyelvi (WACHA IMRE, A beszéd hangzásának stílusa. (Szövegfonetika.) Kézirat. 1974. 110). Már FÓNAGY és MAGDICS is „zeneibb”-nek tartja némely vidéki városunk hanglejtését (A magyar beszéd dallama. Bp., 1967. 9, 11): „A pécsi felvétel is »zeneibb« a fővárosi beszédnél, kiénekeltebb a hang, szabályosabban ismétlődnek a motívumok” (i. m. 11).

A művészi előadás dallama is szürkébb lett. Mint PÉCHY BLANKA megjegyzi, a mai színészek hanglejtése — korántsem mindig, de — általában s z ü r k e, é r z e l e m n é l k ü l i (szíves szóbeli közlése 1975. január 16-án). Az egri kiejtési konferencián is kifogásolták, hogy a „»modern« versmondóban vagy nincs érzelem, vagy képtelen érzelmek befogadására”, s értelmező modora monoton, „szürke, szegényes” (GÁTI JÓZSEF: HKiejt. 106). JÉKELY ZOLTÁN 1973-ban a versmondásnak egy erősödő divathullámát teszi szóvá, „mely a vers mondatfoszlányokra való transzírozásában, prózává laposításában, minél egyhangúbb elkereplésében nyilvánul meg” (Élet és Irod. 1973. III. 3., 4). Milyen messze van ez a hangzás a harmincas évek SAUVAGEOT leírta magyar szavalóestjeinek zengésétől: „Pour l'étranger, une séance de ce genre reste inoubliable. Il y entend un récita d'orgues humaines, entonnant de véritables cantiques, mais où manque toujours la voix angélique.” (SAUVAGEOT, Découverte de la Hongrie. Paris, 1937. 17.) Nem szabad megfélekez-

nünk arról sem, hogy az ország első színházában még a század elején is nem egy képviselője volt az „énekes”, az igen zenei hanglejtésű iránynak: **BENEDEK MARCELL** a tanúnk rá, hogy az egykorú modern színjátszók körének, a Thália asztaltársaságának szokásos témája volt „a Nemzeti Színház énekes tagjainak kigúnyolása és utánzása” (**BENEDEK MARCELL**, Pethes Imre: Színészarcok a közelmúltból. Szerk. **ILLÉS JENŐ**. Bp., 1968. 55).

Az itt idézeteknél nem kevésbé tanulságos **WACHA IMRE** vizsgálódása. Kimutatta ugyanis, hogy az utóbbi fél évszázad folyamán Madách Tragédiájának előadása „Dallamában összeszűkül”, s eltűnnek „az érzelmeket tükröző dallamformák”, de „megmaradnak, sőt növekednek az indulatokat kifejező dinamikai — hangsúlyozás-, hangerőbeli — megoldások”, bár „nem-egyszer az indulat is visszafogódik: fojtott az indulat”. Egyébként „a racionalisabb változatoknál” „inkább a hangsúlyozás a domináns”. Mindezzel „mintha érzelmileg is elszűrkülne a szöveg”. (Gondolatok a drámai nyelv hangzásának változásairól és vizsgálati szempontjairól Az ember tragédiájának 1938—1984 között készült hét hangfelvétele alapján. 1984. Kézirat.) Ezeket a megállapításokat erősítik **LÁSZLÓ ZSIGMOND**nak új, racionalista irányú vers-előadói gyakorlatunk egy jellemző vonásáról írt szavai: „Az értelem primátusának igénye... fokozza... a dinamikus hangsúlyokat”, indokolatlanul szaporítja a nyomatékokat és „tompítja, vagy éppen elmossa a dallami emelkedők színét és hatását”: „a túlnyomatékosítás révén éppen az érzelmi együttható megy veszendőbe” (Ritmus és dallam. Bp., 1961. 190—1).

A prédikáció hanglejtését illetően 1970 táján több egyházi embert is megkérdeztem: milyen az akkori szentbeszéd hanglejtése a 30—40 évvel azelőttihez képest? Egybevágó tapasztalatuk, hogy a beszéd dallamossága visszaszorult. **SIMON SÁNDOR** piarista főiskolai tanár, a szónoklattan egykori előadója szerint a hanglejtés régebben többször volt zenei jellegű. **PFEIFFER JÁNOS** katolikus teológiai akadémiai tanár megállapította, hogy eltűntek az egyházi beszédekből a dallamos emocionális kitörések, s mindketten kiemelték a hangsúly szerepének növekedését. **RADÓ POLIKÁRP**, a neves liturgia-kutató is úgy tapasztalta, hogy 1970 körül a prédikációk hanglejtése kevésbé dallamos, mint az 1930—1940-es években.

Nagy változás következett be a század eleje óta, amikor még az „Egyházi szónoklat kézikönyvé”-ből azt tanulták, hogy a „szónoki vagy ünnepélyes hanghordozás” „a hanglétra összes, a körülményekhez képest szükséges hangjainak felhasználásával” jár (**RÉZBÁNYAY JÓZSEF**, Az egyházi szónoklat kézikönyve. Bp., 1902. 488), s amikor a pesti egyetemen a papnövendékek a hit-szónoklástan tanárának — **Wolkenberg Alajos**nak (1871—1935) — „zenei” hanglejtésű előadásait hallgatták (**SZABÓ IMRE** püspök szóbeli közlése: 1972. szept. 7.). Úgy látszik, hogy a református szónoklatban hasonló irányú a változás; a pápai református teológia hajdani szónoklattan-tanára, **BENEDEK SÁNDOR** (szóbeli közlésében: 1970.) visszaidézve századeleji emlékeit, megállapítja, hogy a teológusok hangja akkor inkább volt „zenei” és „éneklő”, mint manapság.

MAGDICS KLÁRA — nyilván a zenei formatan analogonjára — a beszéd „összefüggő dallamszakasz”-ának „formatanáról” szól. Szerinte az általa vizsgált két dunántúli terület közül az egyiknek „motivális elrendeződése a klasszikus szonátaforma, a másik területé az előbbihez viszonyítva lazább konstrukciójú rondóforma felépítésére emlékeztet, szemben a magyar köznyelvi összefüggő dallamszakasz dodekafonnak ható »zeneietlen« szerkeze-

tével" (MNY. LX, 462). Ez a nézet, úgy hiszem, éppen nincs ellentétben azokkal a fenti adatokkal, melyek nyelvünk dallamosságának sajnálatos szegényedését mutatják: hiszen a nyelvjárások egyre inkább köznyelvűsödnek.

Hogy a köznyelvi hanglegjtés uralma mennyire terjed, arra jellemző, hogy CSÚRY BÁLINT 1919-ben még ezt írhatta: „Kérdés, hogy van-e a magyarban egy megállapodott művelt társalgási vagy köznyelvi hanglegjtésmód. Én azt hiszem, hogy általánosságban véve nincs. Nálunk mindenki anyanyelvjárásának hanglegjtésén beszél vagy tisztán, vagy idegen környezetének hanglegjtésmódjától módosítva. Van-e továbbá a magyarban bizonyos fokig megállapodott előadó vagy szószóki hanglegjtés?" (CSÚRY: Nyr. XLVIII, 71.)

Ma ezeket a kérdéseket nyelvész már aligha vetheti föl. De szóvá tehetik, szóvá is teszik a köznyelvi hanglegjtésrendszer szürkességét, mint ahogy a Beszédművelő Munkabizottság egyik tanácskozásán BAKOS JÓZSEF nem csekély nyomatékka hangsúlyozta, hogy mai köznyelvi beszédünk „túlságosan dallamtalan" (1978. X. 16-án, Molnár Imréről szóló megemlékezésében). BÁRCZI a helyes magyar kiejtés 1954. évi versenyének tapasztalatai alapján kifogásolja „az iskolásan egyhangú, egyenletes hullámmással éneklő" előadasmód számos példáját, „a gépiesen színtelen" hanglegjtést, a mondat egyhangú kifutását, „mely veszedelmesen gyakori volt, s a szólamvégek magasra szökését" (BÁRCZI: Nyr. LXXVIII, 9). — WACHA IMRE az egi helyes kiejtési konferencián általánosabb tapasztalatot említ: „Egyre inkább azt figyelhetjük meg . . . , hogy beszédünk dallamossága visszaszorulóban van, hanglegjtésünk egyre monotonabbá, egysíkúbbá válik" (HKiejt. 188). Bár óvatosan még a tudományos vizsgálódástól várja e megfigyelés helyességének elbírálását, e tendenciában aligha kételkedhetünk. Ezért is fölmerült, hogy némely, „a köznyelvben nem közkeletű, de nyelvünk kifejezőkészségét, -képességét okvetlenül gazdagító, színező" hangsúly- és hanglegjtéstípust országosan el kellene terjeszteni (LŐRINCZE: HKiejt. 64—5; vö. még: BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, MNYT. 577).

A hanglegjtés általános szegényedése különben olyan fokú, hogy már a napi sajtóban is fölpanaszolták: „Ki tudja még, ki hallja, hogy a mondatoknak dallamuk is van . . . ?" (z. l.: Magyar Nemzet 1977. okt. 24., 5.) A cikk szerzője elítélően érintve az „éneklő" dallamot, alighanem a mondatvégek idegenszerű fölunkorítására gondol.

B) A ritmus változása. — Az érzelemkifejezésnek egyik eszköze, de legalábbis nem ritka velejárója a ritmus. Mint JOST TRIER írja: „Rhythmus ist etwas Ausdruckhaftes und hat mit dem Gefühlsleben zu tun" (Rhythmus. Studium Generale II, 1949. 137). LUKÁCS GYÖRGY szerint is „minden esztétikailag számbajövő ritmusnak érzelmileg nyomatékos, felidéző jellege van" (Az esztétikum sajátossága. I. Bp., 1965. 255). Már ősi mágikus szertartásokban is megvolt „a ritmus sarkallta érzelmi koncentráció", s a költészetben is megvan (EGRI PÉTER, A költészet valósága. Líra és lirizálódás. Bp., 1975, 229—30). Aligha véletlen, hogy Árpád-kori magyar szövegemlékeinkben aránylag nagy volt a ritmus szerepe: ez BENKŐ LORÁND szerint a beszélt szöveg érzelmi hatását szolgálta (ÁrpSzöv. 31).

HORVÁTH JÁNOS felidézte FOGARASI JÁNOSNAK és ARANY LÁSZLÓNAK ritmuskutatásait, melyekből látjuk, hogy „a kötetlen beszédben is ütemezésre törekszünk". „A magyar beszéd átlag négy szótagnyi távolságokra kívánja szétoltni egymástól a hangsúly kondulásait. Mennél naivabb és igénytelenebb a beszéd, annál engedelmesebben hódol ily pusztán hangidomi törvényeknek.

Mennél fegyelmezettebb és logikus füzésűbb, annál sűrűbben áttöri e ritmus korlátait.” (HORVÁTH JÁNOS, Ritmus a prózában. Új Nemzedék 1921. január 1., 5.) Eszerint eleve valószínűnek kell tartanunk, hogy a köznyelv a népnyelvnél kevésbé ritmikus. Megállapították ugyanis, hogy az előbbi (a „standard language”) „intellektualizáltabb (racionalizáltabb)” a népnyelvnél (HAVRÁNEK, BOHUSLAV, The functional differentiation of the standard language. A Prague school reader on esthetics, literary structure, and style. Selected and translated from the original Czech by PAUL L. GARVIN. Washington, 1964. 6–9).

KOVÁCS ÁGNES szerint a beszéd ritmikus lüktetésének a nyomát „falusi környezetben” megtaláljuk „már egy köznapi eseményről előadott beszámolóban is” (A népmese prozódijáról [Egy szatmári meseszöveg ritmikai elemzésének tanulságai.] I. OK. XXVI, [1969.] 184–5). A népmesékben nem egyszer „Valódi tiszta rythmikus lejtésben folyik az elbeszélés” — mint már ARANY LÁSZLÓ megállapította (Magyar népmeséinkről. [1867.] ARANY LÁSZLÓ Összes művei II. Budapest, 1901. 143). VÉGH JÓZSEF MIHÁLY szerint is a „népköltészet prózájában erősebb a ritmusra való törekvés, mint általában más prózában” (A népköltészet prózaritmusáról. Nyelvészeti Dolgozatok 60. sz. Szeged, 1966. 21).

Mindezt megerősíti KOVÁCS ÁGNESnek tüzetes elemzése: szamosháti nyelvjárású adatközlője a példaképpen kiválasztott népmese szövegét „teljes terjedelmében ritmikus prózában adta elő” (i. m. 189).

VARGA DOMOKOS már határozottan megállapítja, hogy a népnyelvvél szemben a köznyelv „jórészt ritmustalan, s napjainkban még inkább amorfizálódik” (Valóság XIX/3., [1979]. 77). Valóban, ez a ritmus a mai nagyvárosi nyelvben csorbat szenved. Emellett szól JÁSZÓ ANNÁNAK nem egy megfigyelése is. A tanítói pályára készülő főiskolások körében ugyanis nem ritkák „a magán- és mássalhangzók időtartama elleni vétségek, a hangsúlytalan szótagok összekapása és elnyelése, a helytelen intonáció és olykor a rossz hangszínezés” (A. JÁSZÓ ANNA: Nyr. C, 317).

Vajon múlt századi prózaíróink műveiben erősebben hatott-e a ritmus, mint ma? Igen. — HORVÁTH JÁNOS megfigyelte, hogy jeles „prózaíróknál többnyire öntudatlanul, de elevenen érvényesül a mondatvég” versszerű ritmusa. „Kölcsénynek pl. egyik gyakori mondatvég-képlete ez: *olthatatlan lánggal égni megszokik*”; másik — HORVÁTH TÓL idézett — képlete: *szenvedések nélkül folynia*. Ugyancsak HORVÁTH JÁNOS utal arra, hogy Gyulai Pálnak egy mondatvégeiben ráismerhetni az „Izabella királyné Budában” ritmusára: *sohasem volt elégült magával*. Az időmértékes versformák „divatja idején a mondatvég is szívesen indul idegen táncra, pl. jambusi lejtésre, mint ebben: *és nem szedended hasztalan*”. (HORVÁTH JÁNOS: i. h.)

A prózaritmus története és érzelmi világunk alakulása közötti összefüggésre nemcsak az eddigiekből következtethetünk. A romantikának, ennek az érzelmetől duzzadó irodalmi és stílusiránynak a prózaritmusa is erre utal, mint SZABOLCSI BENCE írja: „... talán seholsem annyira szembevető... a prózába ojtott versritmus és dallamdeklamáció, mint a magyar romantika műveiben” (Vers és dallam. Bp., 1959. 171). Ugyanő mint „közismert tény”-t említi, hogy „az emelt hang, a pátoz sok esetben önkéntelenül is versszerű lüktetést ad a kötetlen beszédnek” (i. h.). — HORVÁTH JÁNOS írta meg azt is, hogy egykor „némelyek lapokon át a Toldi nótájára” táncoltatták „mondataikat... Némely vezércikket szoktak így írni hajdanában” (i. h.). Valóban:

hajdanában. A ritmus nemcsak a vezércikkekben szorult háttérbe, hanem más prózai műfajokban is. A mai szépprózára — például Fejes Rozsdatemetőjére és a hasonlókra — éppen nem jellemző az effajta ritmus, ha ugyan ilyesmi egyáltalán megbúvik benne.

A prózai műfajok közül a szónoki beszédben a ritmusnak sokáig jelentős szerepe volt. Mivel ez utóbbi sokszor érzelmi világunkon keresztül hat ránk, érthető, hogy már az ókori görögök is követték azt a szabályt, amely szerint a szónoklatnak mindig ritmikusnak kell lennie. („Das Gesetz lautet also: die Rede darf nie metrisch, muß immer rhythmisch sein”: NORDEN, EDUARD, *Die antike Kunstprosa*. Stuttgart, 1958⁵. I, 53; ARISZTOTELESZ, *Rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Bp., 1982. 190.) A romantika idején, de még a múlt század második felében sem volt ritka ennek az elvnek az érvényesülése, ma már azonban e műfajnak kisebb az érzelmi töltése, s így erőlenebb a ritmusa is.

A próza, különösen a szónoki beszéd numerusát a magyar elméleti irodalom is kíváncsnak ítélte vagy éppen meg is követelte. A XIX. század derekán FÁBIÁN GÁBOR igen szépnek tartotta, ha „a kezdő szó egy vagy két tagú s az utána következők fokenként mindig hosszabbak; ez a beszédnek, lépcsőnkénti növekedés által, (mint zenében a crescendo) némi eleven emelkedést ad, pl. . . *Hogy erről mindenki meggyőződjék, kész vagyok példával bebizonyítani*” (MAKÉrt.-NySzépt. XIX, [1859.] 893). Ugyancsak ő azt tanítja, hogy legszebb „a mondatok kezdetén és végén is, az úgy nevezett hőslábakat . . . : a dactylust, anapaestust és spondeust fölváltva használni” (i. m. 898). Még századunk elején is hangoztatták a numerusnak azt a követelményét, „hogy szónoki beszédben a mondatok befejezése ne álljon egytagú szavakból” (MIHÁLYFI ÁKOS, *Az igehirdetés*. Bp., 1921². 168).

Még más műfajok ritmusáról is szólt a múlt század végén ARANY LÁSZLÓ: „Kivált a hat szótagos dupla izület olyan természetesen alakul, hogy egyes írók prózában is alkalmazzák. Így alkalmazta Kuthy Lajos már a negyvenes években elbeszéléseiben, Tóth Ede színműveiben, Erdély Sándor miniszter millenáris ünnepi szónoklataiban” (i. m. II, 355–6).

A vers előadási módjának alakulása egyben-másban emlékeztet a próza ritmusára. A múlt században szokásosabb volt az időmértékes ritmus érzéltetése: Gyulai Pál ezért is kifogásolta, hogy színészeink prózába szedik a jambust (RÁKODCZAY PÁL, Egressy Gábor és kora. I. Bp., 1911. 539), Greguss Ágost és Salamon Ferenc is ezen a nézeten volt (i. h.). Ez utóbbi divat semmiképpen sem lehetett kivétel nélküli, hiszen följegyezték a századfordulónak (s a XX. század első évtizedeinek) egyik jeles színészeréről, hogy szeretett „felkapni az ötös jambus paripájára, s gyönyörűséggel ringatta magát rajta” (GÁLAMB SÁNDOR, Gál Gyula: *Színészarcok a közelmúltból*. Id. kiadás 65), de ugyancsak a század elején egyre ismertebbé válik a verssoroknak „realista” módon való prózává töredeztetése (vö. uő.: id. kiadás 274); a harmincas évekről hasonlóan nyilatkozott HEVESI SÁNDOR (A versek zenei titka [1934.]: uő., A drámaírás iskolája. Bp., 1961. 336). Manapság a ritmus a vers előadásából is sokszor eltűnedezik, nemegyszer eltűnik: ennek egyik oka nyilván az, hogy a „realista” stílusban az értelmi hangsúlyozás egyre inkább szétzúrdelte a verset (vö. LÁSZLÓ ZSIGMOND, *Ritmus és dallam*. Bp., 1961. 190–1).

De e jelenségek indító okai között van a közvetlen érzelm kifejezés csökkenése és az írott stílus térhódítása is.

Nemcsak a kisebb részletek numerozitása szorult vissza. SZABOLCSI BENCE szerint ugyanis „Kölcey és Vörösmarty, Kossuth, Petőfi és Jókai próza-kompozíciója . . . nagyobb, összefogó íveket is ismer s ez az ő n a g y r i t m i k á j u k még lényegesebbnek tűnik a numerozitásnál. Nagyobb zenei formák körvonalai derengenek itt s talán elmondhatjuk, hogy a zenében soha meg nem valósult m a g y a r á r i a — más és más kísérleti képletekben — éppen itt kezdett kibontakozni, a nyelv, s épp a próza, ritmikus és melódikus elemein keresztül” (i. m. 173). Ugyancsak SZABOLCSI rámutat arra, hogy e nagyritmikában „érezhető a zárt és záródó kompozíció, a formai összefogás ereje, valósággal az operai és hangversenyáriák módjára” (i. h.).

C) A h a n g z e n e i s é g é n e k c s ö k k e n é s e. — A hang zeneisége sem független érzelmi világunktól. A zeneibb hang ('Stimme') kategóriájába tartozik a „kiénekel”-nek, „teltebb”-nek mondott hang, amely némely érzelm kifejezésének velejárója (FÓNAGY—MAGDICS i. m. 208, 216), s az is, amit RUDOLF FÄHRMANN (Die Deutung des Sprechausdrucks. Bonn, 1967². 186) „farbig-sonor, glänzend”-nek nevez; ez utóbbira az idézett német szerző mint az ember kitárulkozásának („Tendenz des Sich-Öffnens, u. U. des Sich-Verströmens”) jellemző hangszínezetére utal. MAGDICS KLÁRA is általánosabb szabályszerűséget tapasztalt: „minél inkább szubjektív, érzelmi síkra terelődik a beszéd (érzelmi színezés), annál inkább közeledik a zeneiség felé” (NyK. LXV, 346 — én ritkítottam. V. O. A.).

Legújabb korunk évtizedeiben a hang zeneisége is csökkent: az 1960-as, 1970-es években több műfajban és több beszédhelyzetben kisebb ez, mint egy-két generációval azelőtt volt.

Megállapításunkat több adat is igazolja: RAJECZKY BENJAMIN (szóbeli közlése: 1978.) szerint egy-két nemzedékkel azelőtt a (katolikus) egyházi beszédnek sok felhangú, zenetett hangja gyakori jelenség volt, újabban pedig a prédikáció közelít a párbeszéd (a beszélgetés) hangjához. Ennek a „zenetett” hangnak volt nem jól artikulált változata is (amelyben a zenei elem még jobban uralkodott). Mint POSTA BENJÁMIN ferencstől tudom, a hang zeneisége a ferencesek körében az öreg szónokoknál szokásosabb (szóbeli közlésének ideje: 1969. vagy 1970.). Mások szóbeli közlése: PREIFFER JÁNOS hittudományi akadémiai tanár szerint a „csengő” (értsd: felhangokban gazdag) hang manapság háttérbe szorult (1970.); PAPP LÁSZLÓ, a Patrona Hungariae szerzetes gimnázium igazgatója és énekpedagógusa nemcsak azt állapítja meg, hogy az egyházi szónokok zenei hangja ma kevésbé szokásos, hanem azt is, hogy ezt a hangot már „nem is bírják az emberek” (1970.); SIMON SÁNDOR piarista, a retorika volt tanára megerősíti azt a nézetet, hogy a prédikáció hangja régebben gyakrabban volt zenei (a közlés ideje: 1969. vagy 1970.); hasonlóképpen: MIKESY SÁNDOR. Mint BENEDEK SÁNDORTól, a pápai ref. teológia egykori szónoklattanárától hallottam, a református papok hangja is egy-két nemzedékkel azelőtt inkább volt „zenei és éneklő”, mint manapság (1970.).

A múlt század kiváló zenetudósa, MÁTRAY GÁBOR még azt tanította, hogy a világi beszédben, nevezetesen a díszbeszédben „helyén lesznek a pompás, de nem túlzott zöngéjű zöngék, zöngítések . . . , a teljes zöngéjű és pompás hang” (A rendszeres szavalattan alaprajza. Pesten, 1861. 115); s ugyanő hibának bélyegezte, ha „az egyházi szónok megfelelkezik az illető érzést ahhoz illő érzelemzöngén kifejezni” (i. m. 178).

A hang „túlzott zeneiségét” a realista színjátszás úttörői már századunk elején (vagy még előbb is) kifogásolták (vö. PÉCHY BLANKA, Jászai Mari. Bp., 1958. 50). De Jászai Mari „zengő” beszéde „zenévé oldotta föl a legvadabb indulatokat” is (GYERGYAI ALBERT, Jászai Mari: Színészarcok a közelmúltból. Id. kiadás 32, vö. még 30, 34), és Jászai stílusának nemcsak a színpadon volt hatása, hanem a mindennapi életben is (uő., Varsányi Irén. Id. kiadás 148). Jellemző, hogy egy mai színész nő hangjáról már így írnak az 1960-as években: „A régi rádiósok azt mondták volna róla: mikrofonellenes . . ., rekedtes-érdes, nem hajlékony és nem modulál [. . . Új bekezdés.] A rádiósok változtak meg közben? Azok is. De elsősorban megváltozott körülöttünk a világ . . .” ([NÉVTELEN]: Rádió- és Televízióújság XI/44, [1962.] 7).

Magam is azt tapasztaltam, hogy az elmúlt fél évszázad folyamán csökkent a hang zeneisége, legalábbis ami a nyilvános előadását illeti.

Ezzel a változással kapcsolatos a költői stílusé is. Eszembe jut Kassák szava: „Többé nem a zene fő eleme költeményeimnek, hanem a tárgyszerűség, nem az időben hullámzó melódia . . . Talán akad majd kritikusom, aki észreveszi, hogy költészetemnek ezek a darabjai fölfogásban, törekvésben, közel állnak az úgynevezett konkrét zenéhez, aminek jellegzetessége nem a folyamatosság, hanem a hangok térben való elhelyezése.” Bartóknak „Az éjszaka zenéje” című alkotását említve így folytatja: „Ez a zene gyötrelmet, izgalmat keltő. Én ma a költészetben szintén erre a darabosságra, helyesebben szólva architektonikus építkezésre törekszem. A szavak nem zenei, hanem szinte tárgyi elemek . . .” (ERKI EDIT, Kassák Lajos: ERKI EDIT szerk., Látogatóban. Bp., 1968. 25–6.)

Hasonló irányú a bel canto háttérbe szorulása; nemcsak konkrét értelmében, hanem képletesen, a költői stílusra vonatkoztatva is. Egy másik költőt szólaltat meg, NEMES NAGY ÁGNES: „*Bel canto*. Rilke verse »szép«. A szó századvégi értelmében az. Alaperénye fordul manapság ellene: a világ megúnta a bel cantót . . . A Rilke-hang sok mindenről lemond. Lemond az indulatról, az atonalitásról, a rekedtség oly fontos változatairól . . .” (64 hatvány. Tanulmányok. Bp., 1975. 272). Idézzük-e a romantika idejét, amikor a nyelvi eszménynek elengedhetetlen része volt a szónak s a mondatnak harmóniája és „concentusa”, amely nemcsak gyönyörködtette a kor emberét, hanem — mint KANKA DÁNIEL tanúsítja — magával is ragadta (De natura sermonis Hungari euphonii. Pcsonii, 1817. 14)?

D) A beszéd egyéb hangbeli változásai. — Ide tartozik a dörgő hang divatja és ritkulása (részletesebben VÉRTES: MFF. 3. sz., 1979. 44–5); EGRESSY GÁBOR még azt tanította, hogy az atya szerepéhez a „második” basszus hang illik (A színészet iskolája. Bp., 1879. 19). Egy-két adatom arra vall, hogy a köznyelvi női hangfekvés mélyült, s hogy az ugyan-csak köznyelvi férfi hangfekvés magasabb lett (VÉRTES i. m. 43–4). E változások egy-egy érzelmi, illetőleg szociális magatartás háttérbe szorulására utalnak; ezt valószínűsítettem: MFF. 3. sz., 1979. 42–5.

A magyar éneklés története — úgy látszik — szintén kapcsolatban van érzelmi világunknak és kifejezésének változásával. Hadd idézzem KODÁLY ZOLTÁNT: „vesztett az előadás érzelmi tartalma, lírai hőfoka is . . . Az öregek, különösen Erdélyben egészen más gégebeállítással, a közönséges beszéd-től elütő, megilletődött, ünnepi vagy derűs: egyszóval sokféle hangszínnel

énekelték. [Új bekezdés.] A mai fiatalság éneke a beszéd-től legfeljebb hang-erőben különbözik.” (A magyar népzene. Bp., 1976⁷. 50.)

Hatott-e feszültségi, illetőleg feszültségi—izgalmi érzelmeink tartomá-nyának a növekedése is a beszédre? Fonetikai arculatára mindenképpen. Ez már abból is következik, hogy feszültségi érzelmeinket izomfeszültség szokta kísérni, például bosszúság, harag, düh és nem utolsó sorban szorongás esetében; mindez ugyanis a szimpatikus idegrendszer izgalmát idézi elő (l.: BRUN, RUDOLF, Allgemeine Neurosenlehre. Basel, 1946². 103).

A feszültségi érzelmek növekvő hatásában ezért a tüzetes vizsgálatnak figyelembe kell vennie a TROJAN-féle ergotrop és trophotrop hangképzést (TROJAN, FELIX, Der Ausdruck der Sprechstimme. Wien—Düsseldorf, 1952²: passim; UÓ., Biophonetik. Mannheim—Wien—Zürich, 1975: passim).

A feszültségi érzelem olyan erős lehet, hogy a hangképzést károsan befolyásolhatja: egy magyar gyermekeken végzett vizsgálat adatai szerint a diszfóniások 89%-ában megállapították lelki tényezőknek, főleg a szorogásnak kórokozó szerepét (PATAKI, L.—HIRSCHBERG, J.—HORVÁTH, S.: Folia Phoniatria 35/3—4. sz., 1983. 162); a diszfóniások izomfeszültségét könnyű kimutatni a PATAKI-féle disztonométerrel.

A feszültségi érzelem sokszor a beszédtempó gyorsulását eredményezi. Már WILHELM REICH is fölhívta a figyelmet arra, hogy a feszültséggel járó gyors, kapkodó beszéd-mód nem ritkaság (Charakteranalyse. Frankfurt am Main, 1933/1978. 348). Ez pedig nyilván hat a rövid és a hosszú magánhangzók arányára (vö. MAGDICS: NytudÉrt. 67. sz. [1969.] 45—57).

FÓNAGY „szubjektív” vizsgálódása szerint a modern magyar mondatok inkább lökészerűen hatnak, míg az 1900-as évek mondatait jobbra elrendeztebb ívűnek szerkesztették (Études Finno-Ougriennes X, [1973.] 226—7). E megállapítása arra emlékeztet bennünket, hogy a mai fiatalok beszédében, főleg a hangerő sajátos váltakozása folytán nemegyszer valami lökészerűséget hallunk. Vajon ide vág-e az, amit WILHELM REICH a feszült lelkiállapotú és nagy izomfeszültségű neurotikusok egy típusának lökészerű („stoBartig”) beszéd-módjáról írt (i. m. 348)?

VÉRTES O. ANDRÁS

(Folytatjuk.)

Kösöntyű

I. A szótörténeti anyaggyűjtés évtizedei alatt a levéltári darabok, más kéziratok és nyomtatott művek leveleinek forgatása rendjén a XVI. század végéig sűrűbben, a következő század utója feléig egyre ritkulóbban került elő az itt című írt szó. Sokáig hiába kerestem azonban a szótárakban a szó jelentésére nézve biztos felvilágosítást. Amit ott leltem, teljes bizonytalanság, zűrzavar volt, hiszen már a józan ész is arra készítetett: egy szónak nem lehet annyiféle egymástól elütő jelentést tulajdonítani, amennyi jelentéssel a szó-jegyzékek és szótárak lapozása során találkozunk. Mindaddig nem mertem azonban erről a kérdésről nyilatkozni, amíg a Szótörténeti Tár (SzT.) szerkesztése rendjén el nem jutottunk a munkánk közepe táját jelentő *K* kezdőbetűs szavak és éppen a *kösöntyű* címszó szerkesztéséig. Most, hogy ott vagyunk, látva e szó történetének tisztázatlanságát és az ebből adódó nehézségeket is, amellyel a szócikk szerkesztőjének meg kell birkóznia, legalább a kuszán

szerteágazónak l á t s z ó jelentések egymástól való elkülönítésének szándékával vettem kezembe a mintegy 60–70 cédulányi szótörténeti kijegyzésanyagot. A cédulák rendezése során aztán annyi megoldatlan és egyelőre megoldhatatlannak látszó kérdés tornyosult elém, hogy kénytelen voltam a Tár szerkesztési korlátain túllépve tágabb körben vizsgálni. Beláttam, hogy még a leggyakorlottabb szerkesztő-munkatársamat is csak úgy tudom a tévedés ingoványától megóvni, ha magam igyekszem tisztázni a szóval kapcsolatban felvetődő tárgy- és szótörténeti kérdéseket. A következőkben hát azon a kanyargós úton vezetem végig e sorok olvasóját, amelyet kénytelen voltam a szótári címszó szerkesztésének lehetősége érdekében magam megtenni.

2. A vizsgálódást azzal kezdem, hogy mindenekelőtt felsorakoztatom a legrégebbi előfordulással induló szójegyzékekből és szótárakból kikerülő adalékok eléggé gazdag sorát, aztán folytatom a szemlét a NySz. és az OklSz.-nak jórészt irodalmi szövegekből idézhető, viszonylag szegényes, de jelentékeny adalékainak beiktatásával úgy, hogy az egybeállított adaléksort — főként a pontosabb jelentés-megállapítás érdekében — megjegyzésekkel kísérem. Íme a szójegyzékes és szótári adatok: 1395 k.: Monile: *kezentheu* (BesztSzj. 615); 1405 k.: munile: *kesente* | spinter: *kesente* (SchlSzj. 180–1); XVI. sz. eleje: Aurea texta: *aranyan* [Ⓐ] *kessentq* (GuilerinGl. 43. — [Ⓐ]RMGl. jav.: aranyas); 1560 k.: Armilla torques branchiale: kar öltöző ekesseegh. uel *kössöntyű* (GyöngySzt. 2045); 1577: monile: *kössöntiű*, *kössöntyw* (KolGl. NyF. 45. sz. 39); 1585: lunula — Hold formaiu *kössönyű* (!) [Ⓐ] . . . *Kössöntym* [Ⓐ] | monile — *Kössöntiű*, kapots | spinter- Kapotsgombos tw arany *kössöntyw* (CAL. 617, 672, 998. — [Ⓐ] [Ⓐ] Sajtóhiba *kössöntyw* h.); 1604, 1621: Monile . . . Nyaki drága ékesfég | *kössöntyő*, Spinter, Monile | *kössöntyő*, Monile, Spinter (MA.); 1708: Lunula . . . *Kössöntyű*, Boglár | Monile . . . Nyaki drága ékesség | Spinter . . . Arany peretz, Kapots, Gombos tö, *Arany kösöntyű* Paláston vagy köpenyegre való öreg kapots | *Kössöntyő*: Spinter, Monile, vide *Kössöntyű* | *Kössöntyő*: Monile, Spinter, Lunula (PP.); 1767: Lunula . . . *Kössöntyű*, Boglár | Monile . . . Nyaki drága ékesség, Arany lántz | Spinter . . . Arany-peretz, Kapots, Gombos tö, *Arany-kössöntyű*, Palastra vagy köpenyegre-való öreg kapots | *Kössöntyő*: Spinter, Monile, vide *Kössöntyű* | *Kössöntyő*. Monile, Spinter, Lunula, Ein Armband, Halsband, Finger-Ring | Kapots-*kössöntyű*, palástra-való kapots. Spinter. ein Armband, Schildlein, vornen auf die Brust (PPB.); 1784: *kössöntyű*, *kössöntyő* (!), *kössöntyű*, peretz; palástra, köppenyege-re-való öreg kapots; Boglár (SzD. 45); 1792: *Kössöntyű*, *kössöntyő*, palástra, köppenyege-re-való öreg-(nagy) kapots (SzD.² 128); 1801: *Kössöntyő*: Monile, Spinter, Lunula. ein Armband, Halsband (PPE. — E kiadásban az itt értelmezésként megadott latin szókat EDER is úgy értelmezi, mint a PP. és a PPB., a magyar szót azonban csak *Kössöntyő* címszó alatt szerepelteti, és a német értelmezésből elhagyja a 'Finger-Ring' jelentést.); 1809: *Kössöntyő* (kapots a' köpönyegen) Fibula maior in pallio (SIMAI, VSzót. I, 119); 1838: *Kössöntyű*, régi főrendű asszony medalliaja. Székely szó, Szabó Elek [Ⓐ] (Tsz. — [Ⓐ] Az Előbeszéd e gyűjtő tájszavait Kézdi-Albishból, tehát Háromszékből valóknak jelzi.); 1893–1896: *Kössöntyű*: 1. mellű, mellcsatt, medaillon (Háromszék m. [Ⓐ]; Brassó m. Hét-falu). 2. karperec (Székelyföld) (MTsz. — [Ⓐ] Szinnyei ugyan szóföldrajzi rögzítéskor a Tsz.-ra utal, de látni való, mellőzi forrásának egészen pontos, egy településre korlátozódó helyjelölését).

3. A szótárakból előbb felsorakoztatott adalékok és értelmezések sorából ide be nem iktatott múlt századi és századunkbeli lexikális művek adataival kapcsolatban a következő észrevételeket tehetem: a) A régiség elavult szavaival is törődő KRESZNERICS szócikkei közé be sem iktatta a MA.-tól kezdve szótári nyilvántartásba került *kösöntyű* szót. Úgy látszik, számára ez a szó már a régen elavult, bizonytalan jelentésű s — talán — jelentéktelen szavak közé tartozott. — b) A nagyon sokat tudó-ismerő CzF. véleményét azért nem tartottam érdemesnek a felsorolásba bevenni, mert e szótár egyéni értelmezést nem ad, csak a fennebb felsorakozó szótári adalékok néhányának értelmezéseit idézi anélkül, hogy kritikai megítélés alá vonná őket. — c) Az összes eddigi szótárak közül a legteljesebb szótári és irodalmi szövegekből kibányászott adaléksort nyújtó NySz. jelentéseként ugyan MA., PP., és PPB. latin és német értelmezéseit iktatja be, de []-ben, tehát szerkesztői kiegészítésként hozzáadja a 'medaillon, brosche' jelentést is. Mint majd látjuk: ez a szótár szerkesztőinek határozott kritikai érzékére vall. — d) Másik nagyszerű történeti szógyűjteményünk, az OklSz. egyetlen 1458-ból származó szórványadaléka elé — a NySz.-ra utalva — csak az ott olvasott latin és német értelmezéseket sorakoztatja fel. — e) Etimológiai-szótörténeti szótáraink közül a SzófSz. ugyan nem értelmezi az itt tárgyalt szót, de fenntartásos szófejtő véleményéből következően maga a 'csat' vagy talán még inkább 'kapocs' jelentést tarthatta valószínűnek. A TESz. — részben a NySz. nyomdokait követve — a 'nyaklánc, karkötő, csat mint ékszer; Halsschmuck, Armband, Spange' jelentéssel számol. — f) Ide, a fenti felsorolásból hiányzó lexikográfiai munkákra teendő észrevételek sorába kívánczik a "Művészettörténeti ABC" (szerk. MOLNÁR ALBERT, NÉMET LAJOS, VOIT PÁL. Bp., 1961.) következő értelmezése: „*kösöntyű*: régi magyar ékszernév, nyakék, fülbevaló, karperec megjelölésére egyformán használták. A 17. sz.-ban már inkább maldísz → *mellboglárt* jelent”. — Az utalószót fellapozva ezt olvashatjuk: „*mellboglár*: ékkövekkel díszített nagy méretű, medaillon alakú ékszer: a 16–17. sz.-ban divatos női ékesség, *kösöntyű*. Az erdélyi szászok ünnepi viseletében tovább élt.” (Ez utóbbi helyen az ABC utal a *morsus* címszóra, de ez a betűrendi helyén sajnálatosan hiányzik.) — Erre a *kösöntyű* téves értelmezése továbbéltetésével induló, de aztán helyes végkövetkeztetésre jutó értelmezésre BENKŐ SAMU szívességéből terelődött rá a figyelmem.

Mint majd a továbbiakban kiviláglik, a Művészettörténeti ABC-ben a helyes értelmezéssel keverednek a szótárról szótárra évszázadok óta vándorló téves ékszer-meghatározások. Ettől aztán, úgy látszik, nem menekedhetnek meg a legújabb lexikális munkák sem. A magyar néprajzi irodalom nagyszerű alkotásában, a Magyar Néprajzi Lexikonban például a *kösöntyű* címszó alatt az ékszerfajtáról ezt a tömör értelmezést olvashatjuk: „1. a mellű egyik fajtája. — 2. a 14. sz. vége óta ismert elnevezés többféle ékszer és öltözetdísz (nyaklánc, karkötő, csat) megjelölésére, 'felfüggesztett, felakasztott (dísz)' jelentéssel.” Ha aztán e szócikk szerkesztőjének utalását követve fellapozzuk a *mellű* címszót, ott ezeket az ide vonható megállapításokat leljük: „Különös mellékszer (így!), inkább önállósult kapocsnak tekinthető a mellboglár, melyet Erdélyben a királyföldi szászok viseltek és *Heftelnek* neveztek. Szalagon a nyakukba akasztva hordták ezeket a brassói ötvösművű ezüst vagy sárgaréz, 10–15 cm átmérőjű cifra félgömböket. A 17. sz. óta Nagyszeben és Brassó környékén városi nők is viselték. A 19. sz. második felében *kösöntyű* néven, elterjedt a hétfalusi csángók körében is.”

4. Ha a szótári értelmezések kavargó tömegét elrendezzük, ezt a jelentéssorozatot állíthatjuk egybe: 1. boglár; 2. mellboglár; 3. csat; 4. kapocs; 5. mellcsat/tű (medaillon, Brosche); 6. aranylánc; 7. (arany)perec, karperec, karkötő (Armband); 8. nyakék (Halsschmuck); 9. fülbevaló; 10. gyűrű (Finger-Ring). A felsorolásból kihagytam a bizonynyal teljes félreértésen alapuló szavak (pl. gombostű) mellett az erőszakolt, körülírásszerű értelmezéseket (pl. karöltöző ékesség, nyakra való öreg kapocs stb.), így is a tíz jelentést tekintetbe véve *kösöntyű* szót olyan gyűjtőfogalmat kifejező szónak kellene elkönyvelnünk, amelyet szinte-szinte a nyelvújítók alkotta *ékszer* kihalt elődjének tarthatnánk. Minthogy azonban ilyen elhamarkodott megállapítástól óvakodnunk kell, talán a további vizsgálódás során elfogadhatóbb jelentés-megállapításra juthatunk.

Mielőtt erre rátérnék, közbevetőleg még két olyan jelentésadási kísérletet érdemes megemlítenem, melyeket ugyan nem egykori szótárakból ismerek, de mindkettő szótári munkában forgolódo kutató tolla alól került ki. A magyar mesterségek és így az ötvösművesség szókinszének is szótárokozója, FRECSKAY JÁNOS a „Mesterségek szótára”-ban 'Schmuck', tehát 'ékszer' jelentést tulajdonít a szónak; egy kisebb fejtegetésében azonban az — alighanem maga alkotta — 'foglatótű' jelentéssel számol (Nyr. XL, 89). Biztos értelmezést nem találunk az első magyar nyelvtörténeti szótár tervezőjének, MÁTYÁS FLORIÁNNak sem egy, e szóra vonatkozó fejtegetésében, de ő legalább megkísérel óvatosan, kritikailag értékelni néhány régiségbeli adalékot. Szerinte már MA. sem képes szabatosan értelmezni a *kösöntyű*-t, „midőn azt a 'monile, spinter, lunula' szókkal deákozza”. Még régebben e szó „a Nádor Codex szövegében *násfa* mellett külön érteményben áll”, PPB. németül 'Armband'-nak értelmezi, s „a Nádor Codex kiadója... karperec, boglár érteményben veszi”, de — MÁTYÁS szerint — „döntő szöveg hiányában elfogadhatóbb” SZABÓ DÁVID 'palástra, köpenyegre való öreg kapocs' magyarázata (NyK. IV, 194).

5. Ezek után az előbb felsorolt tíz szótári értelmezés mellé tizenegyediként FRECSKAY 'foglatótű' jelentését csatlakoztatva, a vizsgálódás csak úgy kecsegtet valamelyes mértékben biztosabb jelentésmegállapítás lehetőségével, ha előbb felsorakoztatom a szótári értelmezések mellé a régiségből eddig feltárt következő szöveges adalékokat: 1416 u./1450 k.: „ekefeiticvala... *o kofpñ-tpieuel*... èn rollam èl fèlèdkeziçvala vgmond vr” (BécsiK. 183); 1508: „No hol vannac... A gőngőc, A firifők A *kőfontóc*, A naffak, A gűrűc kiket vyodba vifeltel” (NádK. 317); 1590: „Az te tomporodnac kerületi olyanoc mint az melter ember kezétől czináltatot *kőfontyóc*: juncturae femorum tuorum, sicut monilia, quae fabricata sunt manu artificis” (Kár: Bibl. I, 634); 1591: „Draga függőkkel szepettelek chõrchent es gaytent attam fûleidre, *kõssõnchõt* melledre” (Pécsi: Szúz. 106) | „Sok gyűrűje leszen, *kõsõntyuje* arany leszen”^[a] (Sal: Merk. 1744^[b] 55. — ^[a]Utána szerkesztői megjegyzésként: e 3 szó az 1. kiadásban nincs meg. ^[b]Ez egy ez évből való kiadás évszáma?); 1628: „Mellyeken való *kösöntyűjeket* a tanácsnak atták” (Prág: Serk. 447); 1697: „Az aszszonynak mellyén ékes *kösöntyűk* vannak” (T. Kis: Panas 65). — Ezek a szöveggörnyezetből — talán csonkán — kiemelt adalékok a NySz. kijegyzései közül valók. A felsorolásból kihagytam a Szalárdi Jánostól és Apor Pétertől való csonka idézeteket, mert alább teljesebb formában iktatom be őket.

E szöveges adalékok láttán mindjárt két megjegyzés kínálkozik tollra: a) E szövegekben a *kösöntyű* mellett külön ékszerfajta neveként vele együtt

szerepel a *násfa*, a *gyűrű* (1508), a *fülbevaló* (1591), aztán megint a *függő* és a *gyűrű* (1591). A *kösöntyű* tehát azoknak az íróknak a szókincsében nem jelenthetett sem fülbevalót, sem gyűrűt, sem násfát. Ezek tehát máris kirekeszthetők az értelmezések közül. Ezekhez még előlegezhetem e fejtegetések 7. pontjában felsorolandó, saját gyűjtésemből származó adalékokból levonható — az előbbi megállapítással egybevágó — észrevételt, hogy az ott felsorakoztatott kijegyzéseknek mindjárt az elsőjében a szász anyanyelvű, de magyarul nagyszerűen tudó Heltai Gáspár is a *kösöntyű*-t — a *gyűrű*, a *boglár* és a *kapocs* társaságában — külön ékszernevként említi. Ezeknek tehát egyike sem iktatható be a *kösöntyű* értelmező szóként. A továbbiakban is a *kapocs* csaknem mindig a *gyűrű* és a *gomb* társaságában szerepel a *kösöntyű* mellett elkülönített ékszernevként (l. a 7. pontban az 1568., 1574., 1575/1576., 1593., 1600., 1607., 1620., 1637/1820., 1656., 1668. és 1676. évből idézett adalékot). A *kösöntyű* tehát nem azonosítható a boglárral, fülbevalóval, gyűrűvel, gombbal, kapocssal és a násfával. Az eddigi értelmezéssorból tehát ezeket az ékszerneveket ki kell hagynunk. — b) Kiemelkedő megállapítás, hogy a felsorolt szövegek közül három (1591, 1628, 1697) határozottan mellre való ékszerfajtáról tanúskodik. E jelentés további bizonyyságként most már ide iktathatom — teljesebb szövegben — a NySz. idézetei közül csonka voltuk miatt előbb kihagyott következő kijegyzéseket: 1662: „VIII. Istennek hála, annyink volt, hogy a mi országlásunk alatt sem az ezüst pohárokat szászoktól, sem feleségektől *m e l l e k e n f ü g g ő k ö s ö n t y ű j e k e t* hittel adóban ki nem vöttük” (Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. Bp., 1980. 465 — II. Rákóczi György vádirata — az 1657-i szerencsétlen végű lengyelországi hadjárat után — vele szemben fejedelemmé választott Barcsay Ákos ellen 1660 tájáról). | „De miért nem szánta meg keresztyén magyar felekezetit, küldött volna a sokából bár csak kétmillió aranyat, megmaradtak volna a pohárok és *kösöntyűk* is” (i. h.: Barcsay válasza Rákóczinak VIII. vádirati pontjára). — A Rákóczitól ’mell-dísz’ jelentésben használt *kösöntyű*re vonatkozik, gondolom, ugyanilyen értelemben Barcsay nyilatkozata is. Még határozottabban mellbéli és — Rákóczi nyilatkozatával egybevágóan — szintén ’szász női mellbéli ékesség’ jelentést sugall Apor Péter következő visszaemlékezése: 1736: „A szásznék az *m e l l y e k e n* mind olyan *medályformát hordoztának*, aki *kesentyűnek* hittak, az városi úr szásznék aranyból, drágakövekből való volt, az közönséges. kivált falusi szásznéknak kinek ezüstből, kinek ónból, kinek pléhből, de mindeniknek volt; csinált kövek vagy csinált üvegek voltak benne” (Apor: Metamorphosis Transylvaniae: Monfr. XI, 344).

Minthogy Apor — egy kissé bizonytalan fogalmazásban — a szász ékszerről azt mondja, hogy „kesentyűnek hívják”, arra gondoltam, hogy ezt a mellbéli szász ékszert az erdélyi szászok is magyarból vett kölcsönszóval, a *kösöntyű* valamilyen szász szájon átalakult változatával jelölhették. A szász történeti tájszótárban (SSWb.) való keresgélés hamarosan aplotalannak bizonyította ezt a feltevést: ott a *K* betű címszavai között nem akadtam ilyenféle magyarból kölcsönzött szász tájszóra.

6. A bizonytalankodásból NAGY JENŐ, az erdélyi magyar—szász nyelvi és néprajzi kölcsönhatásnak egyetlen erdélyi magyar kutatója segített ki. Mikor ugyanis azzal a kérdéssel fordultam hozzá, hogy mit tud a *kösöntyű*-nek a szászban való életéről, és van-e az egykori szász ékszerfajtákkal foglalkozó monográfia, ő erre a következő felvilágosítást adta: A szászban nemcsak a

régiségben volt, hanem korunkig megőrződött egy mellboglárféle ékszerfajta, de ezt nem a magyarból vett kölcsönszóval, hanem a belső keletkezésű *Heftel* szóval és ennek hangalaki változataival jelölik. Ő maga Beszterce városának a kolozsvári Állami Levéltárban őrzött szász hagyatéki levéltáraiból készített jegyzeteiből e szónak hirtelenjében ezeket a fontosabb szász nyelvjárási alakváltozatait kereste elé: 1573: *Hefftel*; 1586: *Hepftel*; 1589, 1602: *Haffter*. E felvilágosítás nyomán aztán a SSWb.-ben meg is leltem a *Heftel* címszót a következő két értelmezéssel: 1. Rundes Brustschmuckstück für Frauen, das (von Bräuten, Taufpaten) zum Kirchgang u. bes. Festlichkeiten getragen wird. 2. Spange in der Männerkleidung. — Nincs miért a SSWb. eléggé gazdag történeti és korunkbeli adalékai közül egyet is egészében idéznem, de egy ott olvasható XVII. századi megállapításra legalább utalásszerűen feltétlenül hivatkoznom kell. Az 1666-beli tájékoztatás szerint egy-egy ilyen ékszer gyakran száz tallérnál is többbe került (Joh. Tröster: Das Alt und Neue Dacia. Nürnberg, 1666. 199). A szótárnak ez az egyetlen értékelést tartalmazó adaléka rávilágít arra, hogy a kereskedelme, kézműipara és éppen magas szintű ötvösművészete révén dúsgazdag szászság az asszonynépség cifrálkodása érdekében nemegyszer milyen jelentős anyagi áldozatot hozhatott.

A továbbiakban is NAGY JENŐ segített megkeresni HANS RETZLAFF erdélyi szász viseletmonográfiájában (Bildnis eines deutschen Bauernvolkes. Die Siebenbürger Sachsen. Berlin—Stuttgart, 1934.) a magyar *kösöntyű* szász rokonságára vonatkozó felvilágosításokat. A monográfia nagyon szép viseletképei közül mindjárt az első, de utána a 25., 26., 27., 47., 48. és 49., összesen tehát hét képeken mindenikén menyasszonyok és fiatal asszonyok mellén ott van a 10–15 cm átmérőjű mellboglárnak vagy mellrózsának nevezhető ékszerdarab: a II. Rákóczi György, Apor Péter és Johann Tröster emlegette mellbéli ékességnek nem ugyan száz tallér, de szerényebb értékben is kétségtelenül közvetlen leszármazottja. Az ékszerdarab történetére nézve a viseletkötet szerzője egyik képmagyarázatában így nyilatkozik: „Auf der Brust hängt das silberne, vergoldete *Heftel*, die einstige Rundfibel, die früher den ärmellosen Mantel, der nunmehr bloß den Rücken noch bedeckt, auf der Brust zusammenheftete” (a 48. kép magyarázata a XX. lapon). A szász ékszerdarabnak e tömör jellemzéséből ezek a megállapítások olvashatók ki: a) A *Heftel* eredetileg az övet összefogó kapocs volt, amely eleinte az ujjatlan mentefélét elől összefogta. b) Miután ez a menteféle rendre csak a hátrészt beborító ruhadarabbá, tehát amolyan palástszerűvé alakult át, a boglárkapocs elvesztve előbbi szerepét, mellboglárként szolgálta tovább a női cifrálkodás célját. A divat változásával aztán ez az ékszerfajta — a szász viselettel együtt — a felsőbb társadalmi rétegek ékszerkészletéből kieshetett, a hagyományörző szász parasztság körében azonban — fém-matériájában, az anyagi lehetőségek szűkebb keretei között és a cifrálkodási igények mérsékeltbb jelentkezésével — aranyból ezüstté, ónná, sőt még kevesebb értékű fémekből készült ékszerré alakulva maradt fenn szívósan napjainkig. Mint előbb láttuk (5. pont), már Apor Péter is tájékoztat arról, hogy „az városi úr szásnék” aranyból, drágakövekből való *kösöntyűt* (*Heftel*-t) viseltek, a „közönséges, kivált falusi szásnék”-nak ezen ékszerdarabja „kinek ezüstből, kinek ónból, kinek pléhből” készült. A gazdagok pompázó drágakő-ragyogását a szász parasztság viseletében a „csinált kövek vagy csinált üvegek” tompább fénye váltotta fel. Apor tudósításának azért adhatunk teljes mértékben hitelt, mert ő a Habsburg-uralom XVII. század végétől kezdődő erdélyi meggyökeresedése rendjén Háromszék

főkirálybírájaként sokat tartózkodott az erdélyi Gubernium akkori székhelyén, Nagyszebenben, meg ennek — akkor még szász többségű — testvérvárosában, Brassóban, és így jól ismerhette a szászság életét, viseletét és persze asszonyi ékszerkészletét is.

Nemcsak a szász ékszerfajta történetére és szinte korunkig terjedő utóéletére, hanem a hétfalusi csángó népi ékszerviseletre való hatására nézve is fontos megállapításokkal szolgál GYÁRFÁS TIHAMÉRNak a brassói ötvösség történetéről írt műve. Megállapításai közül — nagyon szemelgetve — itt a következőket feltétlenül idéznem kell: „A szászföldi női viseletnek . . . jellemző ékszere a mellboglár | többféle formáját ismerjük: legrégebbit a gótikus toronyoskákkkal és fülkékkal díszített példányok, a rajtuk levő szentek szobrai még világosan mutatják az egyházi morsusok és monillékkal való rokonságot. Később a gótikus dísz elmarad, és helyét nyolc kerek gomb foglalja el, melyeket ezek után púpos kösöntyűknek is nevezhetünk | nagy szerepet játszik a kösöntyűk díszítésénél a drágakő (illetőleg üveg) és a zománc | Átmérőjük 8—14 cm között ingadozik, a magasságuk pedig néha 6 cm-ig is emelkedik | Ma már . . . inkább falvakra szorult annak viselete, s újakat nem készítenek az ötvösök | A mellboglárt mindig a nyakba akasztva a mellen viselték, azért van azokon hátul a hosszú keskeny nyelv (akasztó).” — Saját gyűjtéséből és más magán- meg közgyűjteményekből ismert ékszerpeldányok hosszabb-rövidebb leírása rendjén — a már előbb említett *púpos kösöntyű*-vel együtt — GYÁRFÁS még *brassai kösöntyű*-t, *gyöngyös* és *zománcos kösöntyű*-t említ. A továbbiakban a néhány szász mellboglárról — egyetlen képpel (47. kép) kísért — leírást elhagyva, inkább a Brassó melletti Hétfalu csángó ékszerviseletére vonatkozó észrevételeket iktatom ide: a Türkösön maga gyűjtötte három mellboglárhoz kapcsolódva ezeket írja: „A Brassóhoz tartozó csángó falvakon szelvében használatos a mellboglár . . . (A 48. képen bemutatottak) is a púpos fajtaéhoz tartoznak, a kiemelkedő középső részen itt is köveket (üveget) látunk, a legnagyobb körgyűrű . . . zománcal van díszítve” (GYÁRFÁS, A brassai ötvösség története. Brassó, 1912. 276—8).

A hétfalusi csángók századeleji ékszerviseletéről GYÁRFÁS rajzolta képet történeti vonatkozásban hitelesítik ORBÁN BALÁZSNak a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben tett helyszíni megfigyelései. Ő ugyanis a hétfalusi női viselet leírása rendjén ezt írja: „A gazdagabb leányok és fiatal asszonyok mellükön *kösöntyűt* hordanak. Ez 5—6 hüvelyk átmérőjű, dombor művel ékített kör-idomú ezüst lap. Ilyet azonban csakis azok viselnek, kik az ékszert öröklik, mert újat nem igen csináltatnak” (ORBÁN, A Székelyföld leírása. Bp., 1873. VI, 142). A hétfalusi csángó kösöntyűviselés tehát már a múlt század második felében halódási szakaszába jutott.

A szász és a magyar kutatók megállapításai egybevágóan tisztázzák a *kösöntyű* néven emlegetett régi ékszerfajta kérdését. A továbbiakban ki kell rekesztenünk az ékszerfajta értelmezései közül a 4. pontban a régebbi szójegyzékekből és szótárakból egybeállított jelentések legtöbbször; közülök csak a 4—5., azaz a 'mellcsat (medaillon, Brosche)' és a 'melltű', valamint az első jelentésként besorolt 'boglár' érdemel figyelmet, de ez utóbbi is csak 'mellboglár' jelentésben. Karkötőféle ékszerről, fülbevalóról, gyűrűről, aranyláncról, nyakékról egyetlen szöveges nyelvemlékadat vagy kutatói megállapítás sem tanúskodik. Az e fejtegetések címéül írt ékszerneveket tehát a továbbiakban csak kettős, '(nyakláncos/szalagos) függő-(medál)' és 'mellboglár/dísz' jelentéssel ajánlatos szótározni.

7. E megállapítás aztán beszédessé teszi a Szótörténeti Tár cédulaanyagában eddig többségében értelmezhetetlen sorsra kárhoztatott, eléggé bőséges adalékanyagot. A térbeli elterjedés kérdéseinek tisztázásához is jelentős mértékben hozzájárulhatnak ezek az eddig jórészt ismeretlen adalékok. A következőkben ezért — közszói előfordulások, szókapcsolatok, származékok és összetételek szerint csoportosítva — a forrásjelzetek elhagyásával, de lehetőleg a szóföldrajzi előfordulás jelzésével felsorakoztatom őket; íme: A) K ö z s z ó i a d a l é k o k: 1552: „Ez előtt való időkbe egy ieles menyekőzébe láttál két selem ruhát: De most minden tölchérgyártoné selem ruhába mórál. A soc gyűróket, boglárokat, kapchokat <k>esentyűket etc. ki számlálhattya meg?” (Heltai: Dialogus. Gb); 1568: „Ursula Consors Benediciti lakatos Jurata fassae(st) in hűnc modu(m), Ezt tud(om) hogy az leannak vala keth *kwswntywwe* es három bokor kapchyi | Dorothea c(on)sors Andreę Kouach, Vrsula Kallyan Fabiane, Neste Andre Koros (így!) . . . parformiter fassae sunt . . . Mikor az viz hordo tamas felesége meg hala vala, Testamentum keppen így zola az vranak, Jo vram az aruaknak gongyat viseld . . . az palastot, zoknyat, es az *kqswntyw*t en teneked vallo(m) hogy tarchad az aruakath belöle | Matteus Kowach iur(atu)s fassus est Ezt zememel lattam Mikor szöqch Carspar (!), Kadar Markosnak . . . Egy szoknyat s egy *kwswntywth* adot wala” (Kolozs-vár); 1573: „Kwtaso Mate hity vtan azt vallia hogy Eo . . . vetet volt ket *keozentywt* zalagba” (uo.); 1574: „Zabo Georgy hity vtan Azt vallia hogy Ez ely mwlt Ideoben egi nap zolitya be Eotet hazaban Eottwes orban . . . es vezen ky egi *keoszentywt* . . . Mond hagi Bornemyzaneye volt” (uo.); 1575/-1576: „Ezewst marhayais *kesenthyew*, kalanok gyewrew poharak” (Fráta Kolozs m.); 1582: „Sophia R(e)l(i)cta Martini Veres iurata fassa est . . . hallam aztis, hagi monda Az Azzony, Boros Benedeknek, No Benedek vram meg fogatok meghys veretek es meghis fogtatok (így!), ty mind partha Eowemet es mind *keosseonthwmet* le vonatok rollam | Angalth Eordeog Danielne vallia hogy Kowach Gergelne, Azt monta ot, hog fekete Iacobne minden marh-iat Neki hadta es *keosseonthywyet* (is) az hagiomas zerent bezzeg eo el vitte volna” (Kolozs-vár); 1585: „Vagion eg Rez chath parta Eow hitwan es eg hitwan visselt *keosseonthiw*” (uo.); 1586: „Egy *keosseonthiw* | Angalit Zaz Georgne Vallia . . . eozwegy koraban . . . zegeny Azzony Vala^a . . . egy Bokor kapchaua es egy hituan *keosseontiwyenel* egyebet Ne(m) lattam” (uo. — ^aZent-kyrally Andras özvegye); 1589: „Egy o *keosseonthiw* Nagy buza viragh rayta” (uo.); 1589 k.: „ennekem megj Agia az ket parnat, az derekalt heiaistol es az *kosontiw*t egj abrozt . . . magiary tamas” (Székelyudvarhely); 1593: „Angalit Azzoni Razmanne, es Anna azzoni Cheob Georgine valliak . . . egi pohar es egi *keoseontiw* vala ott” (Kolozs-vár) | „wagion ket ewst pohar három Arany giwrw egy *keöseonthiw* zoknia parta eő . . . egy Aranyas teő” (Székelyudvarhely); 1600: „Herczegh Casparne Clara azzony . . . vallia . . . az azzonnak zepen vala ezeost marhaya zep teorkeses *kesenthyeyoe*, es eowe” (Kolozs-vár); 1602: „megh latwan az ezeost marhakat mind pohart *kesenthyeyot* bokor kapchiokat, ewst kalanth . . . azt mondgya egy egez eztendeigh es ket holnapigh zolgalta Mezaros Mihalt de mind eoweh es marhay” (uo.); 1603: „akkor mikor eotthenek Az zeoleo myessek az *keosseonthyw* ot volt mikoro(n) pedig el vegeztek volna el vezet az *keöszenthyw*” (uo.); 1620: „Ez kertet . . . mikor Zeöleös Jstuanét Sopia (!) Azzont kj hazasítottak, akor penzek nem leue(n) az Atthyafiaknak egyenleő akarathol zalagosítottak Jacob Deaknak, e Filstich Peternek kamara Ispanak valami Zanto feöldel egywt egy *kesseöntjeöuel*

es egy bokor palastra ualo beörteős kapochial” (uo.); 1635: „Aztis hallotta(m) hogy... egy *kosontyujet*... molnar Jmrehek attak volna el” (Marosvásárhely); 1637/1821: „Ha... Feleségeknék, Gyermekeknek párta-öveket, *kösöntyűjőket*, s egyéb ezüst marhatskájokat öszve kell olvasztaniok, még is praestállják a míg lehet Nagyságodnak valo Igéreteket” (Torockó); 1639: „En Szakmari Marton Segesvar mellet Szent Lazlon² lako, Adom emlekeztre mindeneknek... az feleségem *keőseőnczwje* uagion zaloghban” (²Szászszent-lászló Nagy-Küküllő m.; de az írásbeli nyilatkozat Kolozsvárt kelt); 1642 „*kesentiut* partha eouett el adott, melj eszuszt marhakban az Leanianak... igaz portioia leott uolna” (Kolozsvár); 1655: „Egy *kesentyű* reghi forma M. 1. p. 6... 5 *kesentyuk* regi kopottak M. 3. p. 6” (uo.); 1656: „egy ezüst pohar... ,megh egy *Kesentiu* ket bokor ezüst kapsokal egyut” (uo. — az asztalos céh jegyzőkönyvében); 1668: „Vizj Gieorgj... adott... zallogb(a) egj *Kesenjtjüt* egi palastra valo Kapoczjal” (uo. — a mészáros céh jegyzőkönyvében).

B) Sz ó k a p c s o l a t o k: *almadinos* ~: 1637/1639: „egj viragos Geongjeos Türkese, *almadinos*, Carniolos *Kesentjű*, annakis az keozepiben topazius, nyo(m) m. 2. p. 9 aestimaltuk f. 47” (Kolozsvár) || *aranyos* ~: 1589: „Egy vy viragos *Aranios* Gieongyeos *kesseonthyw* M. Niom. 1 p. 16. Mas *keosseonthyw* vgyan gieongieos keowes biragos visselt Niom m. 1 p 1 Beochwltetet ad fl. 15 3madik *keossenthw* azis viragos Niom M. O. p 19” (uo. || *büza-viragos* ~: 1608: „Egy *Büza* (!) *viragos kesentiw* Niom m — p 30 bechultek... f 6” (uo.); 1617: „Jutot oztas zerent Ersebet azzonnak Ezust marhabol Egy *buza viragos kesentiu* | Egi *buza viragos kesentiut* valami teoredek ezustel” (uo.); 1636: „Egi kis *buza viragos kesentiw*” (uo.); 1676: „Adott... Egy *buza viragos kősöntyűt*, egy sima fehér ezüst kalánt, egyéb dirib darab kapczot, gombot, és holmi egyéb törődék ezüstöt, és egy darab szamorlasba(n) valo ezüstöt is” (uo.) || ? *fűzéses formájú* ~: 1627: „Egy viragos *fűzeses formaiu* Gyongyeos Türkese *kesentyű*. az keozepiben Topazius, nyom m. 2. p. 6. aestimalt(uk) f. 65” (uo.) || *gyöngyös* ~: 1585: „Vagion eg’ *Geongieos keosseonthw* Viczej Tamas zalaga Niom N. 1 p. 38 p(ro) f 12” (uo.); 1589: „Egy vy viragos *Aranios Gieongyeos* keowes *keosseonthyw*... f: 32” (uo.); 1651: „Vagjon egy *gyeöngjeős* türkesses *kesentjű* melj Nio(m) m. 1 p: 18 f 20” (uo.). — L. még *almadinos* ~, *aranyos* ~, *fűzéses formájú* ~ és *smaragdós* ~ a. || *karniolos* ~: 1637/1639: „egj viragos Geongjeos, Türkese, *almadinos*, *Carniolos Kesentjű*, annakis az keozepiben topazius nyo(m) m. 2. p. 9 aestimaltuk f. 47” (uo.) || *kövés* ~: 1589: „Egy vy viragos *Aranios Gieongyeos keowes keosseonthyw*... f: 32” | „Egy vy viragos *Aranios Gieongyeos keowes kesseonthyw* vgyan gieongieos keowes viragos visselt Niom M 1 p 1 Beochwltetet ad f 15 3madik *keosseonthw* azis viragos Niom M. O p 19” (uo.) || *lapos* ~: „Vagion egy *lapos keosseonthyw*, Georgy Keyling zalaga... f. 2” (uo.) || *örög* ~: l. *smaragdós* ~ || *smaragdós* ~: 1637/1639: „l. mereo Arany, Eörehg gyeongyos, *Smaragdós keossentyű* aest(imaltuk) f 300” (uo.) || *tornyos* ~: 1610: „Jutot nekik Egj *Tornios kessentiö*... Egy bokor zokniara valo kapocz” (uo.) || *türkiszés* ~: 1600: „Herczeg Casparne Clara azzony... vallia... az azzonnak zepen vala ezeost marhaya, zep *teorkeses kesentheoye*, es eowe... Zabo Jstwanne Ersebet azzany... vallya: Amikor herczeg barbarat zolgaltam Akkor thwdom hogy zepen vala eolteozety... ket *kesenthyeoye* egyk *teorkeses*, ket partha eowe Annakis egyk (!) *theorkeses vala*” (uo.); 1651: „Vagjon egy *gyeongjeos türkesses*... *kesentjű* melj Nio(m)

m. 1 p. 18. f 20" (uo.). — L. még *almadinos* ~, *fűzéses formájú* ~ és *karniolos* ~ a. || *virágos* ~: 1589: „Egy vj *viragos* Aranios Gieongyeos keowes *keoseonthyw* . . . f. 32" (uo.); 1627: „Egy *viragos kesenttiw* aestimaltuk tt f. 25" (uo.). — L. még *fűzéses formájú* ~ és *gyöngyös* ~ a.

C) Származékok: *kösöntyűcske*: 1589: „Ket O *keoseonthichke*, egy fekete Mayczw parta Eowechke" (Kolozsvár). — *kösöntyűs*: 1573: „Annos Nagy Bertalanne, hallotta hogy Kissimon Martonne Igy zitta mikor az keossentyut kerne teole fekete Lwkachne Meg adom vgy mo(n)d fekete lotyo Bestie kwrwa *keossenties* kurwa, temagad vitted vagi Borra vagi zalagba vetetted, Immar Raytam keresed" (uo.).

D) Összetételek: *aranykösöntyű*: 1574: „egy nap hivata Eottwes orban. Es Mond hogy . . . Im Bornemyzza Janos Noky Igerte az *Arany keoseontyut* Borbel Janosnenak" (uo.); 1637/1639: „vagjon *Arany Kesentyű* melynek az allya Ezüst Geongjeos, Türkeseo Rubintos fűzéses formára czjnalt aestimaltuk másfel szaz forintra" (uo.). — *ezüstkösöntyű*: 1563: „Ezüst kapocs hat 6. *Ezüst kösontyű*, egy 1. Pártaöv, egy 1" (Erdélyi Történelmi Adatok I, 36 Borsos Sebestyén [Marosvásárhely] krónikás feljegyzésében); 1676: „az Sarkany Istva(n) mustoha Leánya(na)k Egy *Ezüst keoseontyut* adott eo kg(m)e" (WassLt.).

E két arany- és ezüstékszer jelölésére alakult összetételen kívül volt ónból készült melldíszre vonatkozó ónkösöntyű is. A szegényebb, a cifrálkodásban kisebb igényű falusi szász asszonynépség körében — legrégebből ezt Apór említéséből tudjuk — dívott a pléhből készült melldísz is; azt azonban aligha nevezhették nevén, azaz pléhféleségre vonatkozó előtaggal alakult összetétellel.

8. A SzT. cédulaanyagából itt felsorakoztatott adattárnak főként a szókapcsolatok közé betagolódott adalékai a szász Heftellel nagyjából azonos jellegű ékszerdarabnak bizonyítják a *kösöntyű* is. Az adalékok olvasásakor még valamivel árnyaltabb képet alkothatunk magunknak az itt szóban forgó ékszerfajtáról. A női-asszonyi cifrálkodásversenyben bizonyára e magyar ékszer is megfutotta azt az utat, amelyet a kisebb méretű boglártól az eltérébélyesedő melldíszig, melltűig a szász Heftel megtett. Ez út során nem maradhatott el cifrálkodásban, díszítettségben a magyar ékszerfajta sem a szász fejérsnépség melldísze mögött, hiszen az itt idézett magyar szókapcsolatok is *almadinos*, *aranyos*, *búzavirágos*, *gyöngyös*, *karniolos*, *köves*, *smaragdós*, *türkizes* és *virágos* *kösöntyű*kről emlékeznek meg. A szókapcsolatok közül a *lapos* jelzős *kösöntyű* bizonyára tányérialakú, egyforma nagyságú, illetőleg nagyjából egyforma magasságú drága- vagy féldrágakövekkel kirakott ékszerfajta jelölhetett, a *tornyos* *kösöntyű* középső vagy több ékköve a többi közül kiemelkedő, tornyocskaszerűen felmagasodó lehetett. Szinte kétségtelen, hogy a *búzavirágos*, és a *virágos* *kösöntyű*-n zománcozással díszített ékszerfajta kell értenünk. Az összetételekben az *arany* és az *ezüst* előtag a *kösöntyű* fémananyagának ilyen vagy olyan voltára mutat.

9. Nemcsak a szász Heftel volt sokszor nagyon drága pénzen vásárolt ékszerfajta, a magyar is versenyzett vele. Értékjelzéses szókapcsolataink között egy fűzéses formájú *kösöntyű* ('?') értéke 65 (1627), egy-egy *gyöngyösé* 12 (1585), 32 (1589), 20 (1651), egy *karniolosé* 47 (1637), egy *kövesé* 32 (1589) egy *laposé* 2 (1585), egy *türkisesé* 20, egy *virágosé* 32 (1589), illetőleg 25 (1627) forint értékű volt. Értékes voltára nézve ezek közül kiemelkedik az a

merő arany, öreg gyöngyös és smaragdos kösöntyű (1637), amely mellé az összeírás becsüsei 300 forint értéket róttak. Látnivaló: a női-asszonyi cifrázkodás, pompa nem csekély anyagi áldozatába került a múltban sem a férfinépségnek!

10. A kösöntyű és a szász Heftel történetében eddig megfigyelt valamelyes párhuzamosságot az ékszerfajtának és vele együtt az ékszernévnek területi elterjedése vonatkozásában is észlelhetjük. A szász Heftel történeti tárgy- és szóföldrajzi jelentkezésére nézve nincsenek ugyan részletes adataink, biztosan csak azt tudjuk, hogy a szász városok (Beszterce, Brassó, Nagyszeben) asszonyai ékesítették egykor magukat ezzel az ékszerrel, és nagy valószínűséggel innen terjedt az ékszerviselet divatja a falusi földművelő szászság asszonyai felé is. A magyar kösöntyűnek szóföldrajzi szempontból pontosan rögzíthető adalékai is főként városi ékszerviseletre mutatnak. Itt Kolozsvár vezet mintegy 45 adalékkal, mögötte messze elmarad Marosvásárhely és Székelyudvarhely két-két és a falusias bányaváros Torockó egy előfordulással. Falusi környezetből a régiségben csak Magyarfrátáról (Kolozs m.) és Szászszentlászlóról (Kis-Küküllő m.) iktathattunk be előbbi felsorolásunkba egy-egy *kösöntyű*-adalékot; ez utóbbiak is csak a falusi nemesi-értelmiségi réteg és nem a falusi földműves lakosság körében való elterjedés tanúságai. A magyar néprajzi kutatók — a hétfalusi csángóság kivételével — egyetlen magyar népi csoport viseletében sem találkoztak kösöntyűféle ékszerrel.

11. A TESz. elavultnak minősíti e szót, de nem nyilatkozik az elavulás menetéről, illetőleg a végleges elavulás valószínű koráról. A *kösöntyű* szóra vonatkozó eléggé gazdag adalékanyag arra mutat, hogy a szó halódása jóval a nyelvújítás kora előtt, talán már a XVII. század eleje táján eléggé előrehaladott lehetett. Ha SZENCZI MOLNÁR ALBERT maga jól ismerte volna ezt az ékszert, aligha értelmezhetette volna a latin *monile* szót a körülíró 'nyaki drága ékesség'-gel, hanem azt a *kösöntyű*-t használta volna, amelyet maga szótára magyar—latin részében a szintén lat. 'spinter' mellett — kétszer! — e latin szóval is értelmezett. A magyar ékszerviseletben korán, már a XVII. század első felében jelentkező végső halódási időszakra mutat továbbmenően az a körülmény is, hogy Szcnczi Molnár után — az Apor Péternél egy jó negyed századdal idősebb PÁPAI PÁRIZ FERENC (sz. 1649-ben, Apor 1676-ban) már ifjúkorában is alig-alig ismerhette magyar női ékességként ezt az ékszert, másként a PP.-ban nem hagyakozódott volna MA. bizonytalan értelmezésére. Még fokozottabb mértékben vonatkozik ez az észrevétel a PP.-t hat évtizeddel később bővítő BOD PÉTERRE, illetőleg a PPB.-ra, hiszen már Pápai Páriz túltett a bizonytalankodásban Molnár Alberten, Bod pedig PP. hármas latin értelmezését még megtoldotta a szinte teljesen téves német értelmezésekkel. A későbbi szótárszerkesztők aztán persze még kevésbé ismerhették magát az ékszert, és így az elődök bizonytalanul tévedező nyomdokán haladva szótározták a *kösöntyű*-t azzal a kusza jelentésáradattal, amely aztán hihetetlen szívóssággal vándorolt, vándorol tovább, és megőrződött még a legújabb szótárakban és lexikonokban is.

12. De hogy a MA. korában már jelentkező halódási tünetek után mikor következhetett be az ékszer eltűnése után a rá vonatkozó név elavulása, erre nézve hármas fogódzónk is van. Egyik fogódzót az a SzT. cédulaanyagából,

illetőleg a VI. kötet számára már meg is szerkesztett címszavából kitetsző adatolásbeli tény adja, hogy a Tárban az utolsó adalék a *búzavirágos kösöntyű* szókapcsolatnak 1676-ból napvilágra hozott adaléka. Ezzel az időponttal teljesen egybevág az, hogy Apor Péter a fejedelemskori viselet jellemzésekor a kösöntyűt már csak szász ékszerfajtnak említi, sőt mint ilyenről emlékezik meg Barcsay Ákos elleni vádiratában már 1660 táján maga a fejedelem, II. Rákóczi György is. Valószínű, hogy válaszában ellenfele, Barcsay is akkor már csak szász nők mellédszeként hivatkozhatott magyar névvel a szász ékszerre. A XVII. század közepén tehát magának az ékszerfajtnak s vele együtt a névnek halódása már a véghez közeledhetett. Csak így érthetjük meg, miért beszél e halódási szakaszból származó adataink közül az 1655-beli kolozsvári kijegyzésünk egy „régí forma kösöntyű”-ről, egy másik meg „ó kösöntyűcské”-ről (15—89).

A véletlenül éppen az előbb említett utolsó SzT.-beli adalék évében, 1676-ban született Apor Péter gyermeki és ifjonti éveiben már olyan ritkán láthatta magyar női kebleken a kösöntyűt, hogy a fejedelmi kor elmúlása után a Habsburg-uralommal beköszöntő „nájmódi” miatt békétlenkedő visszaemlékezéseiben már csak a hagyományos ékszerviseletet jobban megőrző szász nők viseletdarabjaként könyvelte el — a szász elnevezést nem említve — magyar névvel ezt az ékszerfajtat.

13. Ha a *kösöntyű* ékszernevének volna biztos etimológiája, hihetően nem kellett volna ilyen hosszú utat megtenni a szó jelentésének és élettörténetének megvilágosítása céljából. Maga valamely tárgyi alaphól kinövő szófejtés biztos elindulást szolgáltathat a szó történetének tisztázásához. Az itt érdeklődésünk körébe vont szónak azonban csak feltevészerű származtatását ismerjük. Figyelmen kívül hagyva CzF.-nak helyes úton elinduló, de aztán a gyök-elmélet talajára tévedező szófejtését, csak a SzófSz. és a TESz. etimológiájára érdemes hivatkozni. Ha bebizonyosodik az, amit RETZLAFF a szász Heftel fejlődéséről mond, hogy ti. övkapocsból, illetőleg övcsatból alakult át mellédszé, akkor BÁRCZI GÉZÁNAK a SzófSz.-ban kifejtett, de az alak- és jelentésfejlődés megvilágítását mellőző véleménye bizonyulhat elfogadhatónak, hiszen egy tőle említett nyelvjárási *kösönködik* 'bele- v. rákapaszkodik' igéből elvonható **kösön* alapszóból alakulhatott műveltető igei és belőle igenévi származék. Minthogy ennél elfogadhatóbb szófejtésre nem hagyatkozhatott, lényegében ezt fogadta el a TESz. is, BÁRCZI rendkívül szűk területi korlátain azonban némileg bővítve, az alak- és jelentésfejlődésről is ejtve néhány szót. Egyelőre azonban ennél többet a szó eredeztetéséről nem mondhatunk.

14. Végezetül a vizsgálódás eredményeit a következőkben összegezhetem:

- a) A *kösöntyű* nem volt jelentésben olyan bizonytalanul körvonalazható szó, mint amilyennek eddig tartottuk. Vele kapcsolatban csak a '(nyakláncos/szalagos) függő (medál)' és a 'mell/boglár dísz' jelentéssel számolhatunk. — b) A szó halódása már a XVII. század elején megindulhatott, de — bizonynyal szóföldrajzi szempontból más-más ütembeli különbséggel — a XVII. és XVIII. század fordulóját tekinthetjük a köz- és irodalmi nyelvben halódást befejező felső időhatárnak. — c) A szónak a XVIII. és még inkább XIX. századbeli szótárainkban való jelentkezése a régebbi szótárakból való átvándorlásra és nem a szó eleven életére bizonyíték. — d) Az ékszerfajta és vele együtt a név divatja korábban is csak a kiváltságos osztályok és a gazdag városi polgárság

körében jelentkezett. Magyar népi környezetben — szász ékszerviseleti hatás-ként — csak a Brassó környéki Hétfalu magyarsága köréből van múlt század végi, e század eleji bizonyosságunk. — e) A feltárt elég gazdagnak mondható újabb szótörténeti adatanyag sem nyújt lehetőséget az eddiginél biztosabb alapokon nyugvó szófejtésre.

SZABÓ T. ATTILA

Levedia meg Atel és Kuzu

A honfoglalók honfoglalás előtti lakhelyeinek kérdése hosszabb idő óta nem tartozott a magyar őstörténet részletesebben vizsgált területei közé. Az *Atelkuzu*, *Etel és Kuzu* = *Etelköz* kérdéskör nagyjában lezárhatónak volt tekinthető FEHÉR GÉZA századelőn írt dolgozatával (Száz. XLVII [1913.], 577 kk., 670 kk.), Levedia területét pedig mindig is meghatározta Kazáriához való közelsége, valamint az a tény, hogy kutatóink többsége szerint Levediának — Konstantinos Porphyrogennétos adatai alapján — keletre kellett lennie Atelkuzutól (vö.: MARCZALI—SZILÁGYI, MNemzTört. I, 15 kk.; PAULER: Száz. 1880: 1 kk., űő., MNemzTörtSztI. 9 kk.; MARQUART, Streifz. 32 kk.; ZICHY, MagyŐst. 66; FEHÉR, BulgUngBez. 95—96; CZEGLÉDY: MgŐstört. 105; BARTHA, A magyar nép őstörténete: MoTört. I/1, 523; stb.). Voltak persze ettől eltérő vélekedések is. Így C. A. MACARTNEY Levediát és Atelkuzut ugyanarra a területre, a Don jobbpartjára helyezte (The Magyars. 93, 96), MOÓR ELEMÉR pedig a Donyec vidékére gondolt, Atelkuzutól északra kereste Levediát (Aethn. II [1951.], 97, 124). Legutóbb CZEGLÉDY KÁROLY Levediát Etelköz központi részére, a Déli Bug környékére helyezte (MNYTK. 140. sz. 53), KRISTÓ GYULA pedig Levedia és Atelkuzu részbeni területi azonosságára gondol (KRISTÓ, Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Bp., 1980. 117–8). A különböző vélemények között lényegesen új azoknak a közleményeknek a mondanivalója, amelyek a MNy. LXXX. évfolyamában jelentek meg. GYÖRFFY GYÖRGY a Levedia—Etelköz viszony kérdésében CZEGLÉDYHEZ hasonlóan nyilatkozik (MNy. LXXX, 387—8, így már korábban is: Kortárs 1977/1: 107), s ugyancsak Levedi szálláshelyének tartja Levediát Etelközön belül HARMATTA JÁNOS is (MNy. LXXX, 426, 428—9), míg BENKÓ LORÁND a Déli Bug vidékére helyezett Levediától is nyugatabbra tenné a Dnyeszter és az Al-Duna közé Etelközt (uo. 411—3). E nézetek egy újfajta — bizonyára közöletlen okokra visszavezethető — „őstörténeti radikalizmus” eredményei (a kifejezésre vö. CZEGLÉDY: MNYTK. 140. sz. 43 kk.), amelyek igazolhatósága jelentős mértékben módosítaná őstörténeti szemléletünket. De módosítja-e? E kérdés megválaszolásához természetesen BENKÓ és HARMATTA dolgozatainak bizonyítékait kell szemügyre vennünk, hiszen a GYÖRFFY által követett CZEGLÉDY-féle elképzelés önmagában csupán feltevés, amelyet valójában GYÖRFFY sem bizonyított (vö. MNy. LXXX, 388—9) — egy írott forrás adatainak megkérdőjelezése ugyanis nem bizonyítási mód.

Előre kell bocsátanom, hogy bizonyos magyar őstörténeti kérdésekben magam is az őstörténeti radikalizmus híve vagyok, de csak a források szövegének messzemenő tiszteletben tartása mellett. Mint CZEGLÉDY írja: „[a] régi szövegek, mint sziklák a tengerben, többnyire túléltek a legnagyobb viharokat is” (MNYTK. 140. sz. 58; vö. KRISTÓ, LevTörzssz. 28; BENKÓ: MNy. LXXX, 390). Minthogy a honfoglalás előtti időszak jelentős részéről csak Konstantinos

Porphürogennétos művéből ismerünk adatokat (az arab forrásokból meg csak egy adott időpont állapotának leírását), természetes, hogy minden történeti feltevésnek a Bíborbanszületett munkájára kell épülnie, a közlések hiperkritikus megváltoztatása nélkül.

BENKŐ és HARMATTA Konstantinos *Χιδμάς* és *Χιγγυλούς* folyóneveit az *Ingul* és *Kodyma* folyónevekkel azonosítják (BENKŐ: MNy. LXXX, 398–400; HARMATTA: uo. 421–2), pontosabban megkísérik CZEGLÉDY ötletének nyelvi bizonyítását. BENKŐ szerint a *Kodyma* azonosítással CZEGLÉDY „teljesen jó nyomon járt” (i. m. 399). A *Kodyma* szerinte a Bug jobb oldali mellékfolyója lenne. Ezzel szemben Ukrajnában a következő *Kodyma* vízneveket ismerjük: 1. A Donyecbe ömlő Bachmutba folyó, jobboldali ér (adatok a XIX. századtól); — 2. A Bachmut jobboldali mellékfolyója (adatok a XVIII. századtól); — 3. Az Inguleche ömlő Visun’ jobboldali mellékfolyója (csak XX. századi adatok); — 4. A Bug jobboldali mellékfolyója (adatok — helynéven keresztül — a XVI. századtól); — 5. Az Ingulba ömlő Gromoklyja mellékfolyója (csak XX. századi adatok).

A fentiekből látható, hogy Kelet-Európában nem egyetlen *Kodyma* folyónév található (vö. A. P. NEPOKUPNYJ—O. S. STRYŻAK—K. K. CILUJKO, *Slovnýk gidronimiv Ukrainy*. Kijev, 1979. 259–60). Ukrajnán kívüli adatokat ugyan nem ismerek a *Kodyma* névre, de itteni, nagyobb területen való szóródásából az következtethető, hogy másutt is meglehet Kelet-Európában. Ez természetesen azt jelenti, hogy a Bug mellékfolyó *Kodyma* akkor sem határozza meg Levedia helyét, ha azonosítható a *Χιδμάς* folyóval. A Donyeck terület északi részén folyó *Kodyma* nevű vizek pedig éppen a hagyományos Levedia-azonosítás bizonyítékai lehetnének. BENKŐ szerint a *Χιδμάς* ~ *Kodyma* egybevetése, azonosítása aligha ütközik nyelvi nehézségekbe. Úgy gondolja, hogy az eredeti alak **Kidima* ~ **K̑idima* volt, amelynek az ukrán *Kodyma* a folytatója, a *Χιδμάς* pedig egy ősmagyar **Kidma* változatot rögzítene (i. m. 400). E feltevésnek azonban áthághatatlan akadályai vannak. Tény, hogy a *q* visszaadása görög átírásban gyakran *χ*-vel történik (MORAVCSIK, *ByzTurec. II*, 44, vö. BENKŐ: MNy. i. h. 400), a magyar *k*-t azonban sohasem írják át a görögök *χ*-vel (GYÓNT, *Szórv.* 210), *q* meg nem volt a magyarban. Szóval, a görög *Χιδμάς* lehetne török **Qidma*, de magyar **Kidma* bizonyosan nem lehet, különben másként írták volna.

Nem hinném, hogy a feltevés további nehézségei különösebb vizsgálatot igényelnének. A törökben a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülése elképzelhetetlen, ha viszont ez ott érvényesült volna, akkor melyik nyelvből vették át a keleti szlávok a *Kodyma* név előzményét? Az alánból bizonyosan nem, mert ott HARMATTA szerint állítólagos **Xēdmand* ~ **Xidmand* lett volna a folyó neve (MNy. LXXX, 420–1). A név szerinte végső soron óiráni **Haitumant-* (ma *Hilmand*) alakra menne vissza, amiből az említett alán alak, az ősmagyar **Xidmand(u)*, oszmanli *Kidmān* és a keleti szláv *Kodyma* is származik (i. h. 420–1). A *Kodyma* nevek korábban felsorolt adatai után kérdezem: mindenütt ilyen egységesen? Ez a kérdés valójában felesleges is, mert HARMATTA „bizonyítása” bizonyítatlan etimológiai láncszemekre épül, amelyeket részletesen aligha kell elismételniünk, elég az olvasót az illető hely végigolvasására kérniünk. Ennek kapcsán azért egyetlen megjegyzés: hogyan lehet a *Χιδμάς* alapján egy gör. **Xidmand-* tövet rekonstruálni, amikor erre Konstantinosnál egyetlen személynévi adalékot találunk, és a *tō* ott sem egységes (vö. DAI. 300: *Κώνστας*). Idegen név átírása esetén teljesen valószínűtlen,

hogy egy **Xidmand(u)* tövet *Χιδμάς* nominativusként rögzítsenek. Ilyen esetben ugyanis a meglévő „barbár” nyelvi tőhöz járul a görögösítő végződés (vö. GYÓNI, Szórv. 188 kk.), ha egyáltalán járult, s ebben az esetben egyébként is -ovs végződést kellene várnunk. Ilyen és hasonló megjegyzéseket pontról pontra tehetnénk, az értőknek azonban — úgy gondolom — ez felesleges.

Röviden: sem BENKŐ, sem HARMATTA nem tudta bizonyítani CZEGLÉDY ötletét, miszerint a *Χιδμάς* azonos lenne a *Kodyma* folyó nevével.

Más a helyzet viszont a *Χιγγιλοῦς* ~ *Χιγγυλοῦς* = *Ingul* azonosítással. Ez ugyanis nyelvileg valóban elképzelhető, nem véletlen, hogy Levedia kapcsán gyakran szerepelt (vö. BENKŐ: MNy. i. h. 396, 398). Sajnos, az azonosítást ebben az esetben is ki kell zárunk. Konstantinos ugyanis a Duna és a Don között több folyónevet felsorol, ezek között pedig szerepel a *Συγγούλ* és az *Υβύλ* folyónév is. Az utóbbi bizonyosan az *Ingulec'* neve, ezt ugyanis korai forrásokban (1190) *Ivla* ~ *Ivlja* alakban találjuk (Slovník gidronimiv 222: *Ingulec'*). E név kétségtől az *Υβύλ* megfelelője, amelyben az -a ~ -ja végződés szlavisztól. Az *Ingulec'* név tehát valószínűleg másodlagos, vagyis a *Χιγγιλοῦς* névvel a folyó neve semmiképpen sem hozható össze.

Aligha kétséges viszont, hogy Konstantinos *Συγγούλ* folyóneve nemigen azonosítható mással, mint az *Ingul* folyó nevével (vö. Slovník gidronimiv 222). Ez esetben persze a szókezdő *s* és *ø* szembenállása nehezen magyarázható, illetve e korban már semmiképpen nem magyarázható (a BENKŐTől [MNy. LXXX, 399] mondottak ellenére). Nem ismerünk ugyanis — sajnos — olyan nyelvet, amelyben egy **s* > **ø* hangváltozás ezt követően vagy akár ezidőtájt ment volna végbe. A számba jöhető nyelvekben az *s* > *h* > *ø* változások régiek, az *s* > *h* változás is lezajlott e korra a baskírbán is (erről másutt részletesen írok). Jól magyarázza viszont a konstantinosi folyónevet BENKŐ, amikor az írja, hogy a *σ* hangérték nélküli betűjelölés is lehet (MNy. i. h. 399; a GYÓNIRA való hivatkozásnak azonban itt nem lehet helye!). Konstantinos szövegében ugyanis *ὁ . . . λεγόμενος Συγγούλ* van, s a kéziratokban másutt is tapasztaljuk a szóvégi *ς* átcsúsztatását, illetve a dittográfiát (vö. MORAVCSIK: MNy. XXII, 83–4, XXXIV, 286–8). Az eredeti névalak tehát *Υγγούλ* lehetett, ami a mai *Ingul* megfelelője, de nyilván semmi köze Konstantinos *Χιγγιλοῦς* folyónevéhez, ahol a szókezdő *χ*-t csak cáfolhatóan lehet magyarázni, az *Ingul* meg a *Συγγούλ* kapcsán is. BENKŐ és HARMATTA ezzel kapcsolatos erőfeszítéseit nehezen tudnám követni, de azt hiszem mások is, akik a kérdést érdek nélkül szemlélnek.

A fentiek után nem igen kétséges, hogy az a kísérlet, amelyet BENKŐ és HARMATTA végzett el CZEGLÉDY (és GYÖRFFY?) igazolására, eredmény nélkül maradt. A *Χιδμάς* és *Χιγγιλοῦς* folyónevek nem azonosíthatók a *Kodymával* és az *Ingullal*, így Levedia mindenestre nem lehet ezek vidékére tenni. E folyónevek alapján meg akkor sem, ha egyébként ide helyezhető.

Meg kell mondjam, mindkét dolgozat szövegében zavaróan hatnak bizonyos felületességek. BENKŐ szövegében a *ζ* helyén következetesen *ξ*-t találunk. Javítatlanul találjuk PAULER *Anglz* és *Budziak* alakjait (az előbbi FEHÉR sem javítja 1913-ban), amelyek helyesen természetesen *ogzls* és esetleg *Budžak* — megközelítően az utóbbi.

Mindezek azonban részben nyomdahiabák, részben szövegű idézetek, így az olvasó legfeljebb magában kijavítja őket. Nem igen lehet azonban HARMATTA dolgozatának egyik lényeges szakaszán így átsiklani. Mivel Levedia és Atelkuzu általa meghatározott helye ellentétben áll a DAI. 38. fejezetének

eddiggi értelmezésével, HARMATTA kijelenti, hogy a szöveg semmilyen elvándorlásról nem beszél a kangar-besenyő támadás után (MNY. i. h. 427—8). Szerinte a *κατοικέω* igét Konstantinos nem 'bevándorol, letelepszik, betelepszik' értelemben, hanem 'lakik, él vhol' jelentésben használja. Erre utalna a szövegösszefüggés, valamint az, hogy a DAI. mindig 'lakik, él vhol' értelemben használja a *κατοικέω* igét (uo. 428).

A 38. fejezet eleje Levediről és Levediáról szól, majd arról, hogy a kangarnak nevezett besenyők a kazároktól vereséget szenvedve a türkök földjére telepedtek. Itt a szöveg így folytatódik:

Ἀναμεταξὺ δὲ τῶν Τούρκων συναφθέντος πολέμου καὶ τῶν Πατζιναικῶν, τῶν τρικαῦτα Κάγγαρο ἐπονομαζομένων, τὸ τῶν Τούρκων φοσσῶτων ἡττήθη καὶ εἰς δύο διηρέθη μέρη. Καὶ τὸ μὲν ἐν μέρος πρὸς ἀνατολὴν εἰς τὸ τῆς Περσίδος μέρος κατώκησεν οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν κατὰ τὴν τῶν Τούρκων ἀρχαίαν ἐπωνυμίαν καλοῦνται Σάβαρτοι ἀσφαλοι, τὸ δὲ ἕτερον μέρος εἰς τὸ δυτικὸν κατώκησε μέρος ἅμα καὶ τῷ βοεβόδῳ αὐτῶν καὶ ἀρχηγῷ, Λεβεδία, εἰς τόπους τοὺς ἐπονομαζομένους Ἀτελκοῖζον, ἐν οἷς τόποις τὰ νῦν τὸ τῶν Πατζιναικῶν ἔθνος κατοικεῖ. (DAI. 38₂₄₋₃₁).

Kétségtelen, hogy ebben a szövegben a *κατοικέω* ige harmadik előfordulási helyén 'lakik, él vhol' értelmű. A szövegösszefüggésből azonban éppen az derül ki, hogy a turkok kettészakadtak Levediában a besenyőktől elszenvedett vereség következtében, a besenyők pedig a földjükre telepedtek, tehát mindenképpen el kellett mozdulniuk erről a vidékről Levediéknek. Ebben az esetben a *κατοικέω* ige két első előfordulása természetesen 'letelepszik' értelmű, mint ahogy Konstantinos, visszatérve a Perzsia felé lakó részre, valóban a *κατασκηνώσαν* 'megtelepült' kifejezést használja rájuk (DAI. 38₆₁), amit nehezen tarthatunk HARMATTÁVAL együtt csupán stiláris változatnak (MNY. i. h. 428). Azt meg eléggé nehezen lehetne elképzelni, hogy a kettészakadt turkok közül csak keletre vándorolt egy része, a nyugatiak pedig helyben maradtak volna. HARMATTA Levediája egyébként is Atelkuzu nyugati részén lenne, Konstantinos szövege szerint viszont a besenyők — akiket akkor kangarnak neveztek — éppen Levediát foglalják el. A szövegösszefüggés alapján tehát nincs okunk változtatni az idézett hely hagyományos fordításán, amelytől eddig csak HARMATTA tért el.

Téved HARMATTA akkor is, amikor azt állítja, hogy a DAI. mindig 'lakik, él vhol' értelemben használja a *κατοικέω* igét. Germán népekről, Arios hamis hitének követőiről írván, a következőt olvassuk Konstantinosnál (25₁₈₋₂₁): *Οὗτοι . . . τὸν Δανούβιον διαβάντες, ἐν τῇ τῶν Ῥωμαίων γῇ κατοικήσθησαν.* 'Ezek . . . átkelven a Dunán, a rómaiak földjére telepedtek le'. A vandálok *διαβάντες τὸν . . . ποταμὸν . . . κατώκησαν ἐν Ἰσπανίᾳ . . .* (25₃₀₋₃₁) 'átkeltek a . . . folyón . . . (és) Hispániában telepedtek le', azután *. . . τὸν πορθμὸν διαβάντες, τὴν Λιβύην κατώκησαν . . .* (25₃₉) 'átkelven a tengerszoroson, Líbiában telepedtek le'. A velenceiekről szóló fejezetnek a következő a címe: *Διήγησις, πῶς κατοικήσθη ἡ νῦν καλονομένη Βενετία* (28₁₋₂), s a fejezet Velence betelepüléséről szól. A ragúzaiak, akiket a szlávok elűldöznek, eredeti városukból, elmenekülnek és *εἰς τοὺς ὑποκρήμινους τόπους κατώκησαν* (29₂₂₆₋₇) 'meredek helyeken telepedtek le'. Ezek a helyek világosan mutatják (de vö. még 28₁₅, 29₄₆, 45₁₁), hogy Konstantinos igenis használja a *κατοικέω* igét 'letelepszik' értelemben. HARMATTA legfeljebb annyit mondhatott volna, hogy a magyar fejezetekben nincs ilyen jelentése ennek az igének, ha igazolta, hogy az idézett szakasz két igei alakja valóban 'lakik vhol' értelmű. Ezt igazolni azonban nem lehet, így

Konstantinos illető helyét továbbra is úgy kell fordítanunk és értenünk, ahogy HARMATTA előtt 200 évig mindenki fordította és értette. Egy megvert és kettészakadt népről (nomád népről!) mégis nehéz lenne elképzelni, hogy eredeti szál-láshelyén marad!

BENKŐ és HARMATTA dolgozatai tehát nem kényszerítenek bennünket arra, hogy feladjuk a hagyományos Levedia és Atelkuzu képet, amennyiben Levediát a kazárok közelében kell keresnünk, Atelkuzut pedig attól nyugatra. Más kérdés ezeknek a területeknek közelebbi meghatározása. Levediáról azonkívül, hogy a kazárok közelében kell keresni, semmit sem tudunk. A rajta keresztülfolyó víz neve máig azonosíthatatlan. Meghatározná persze Levedia területét az, hogy Atelkuzutól keletre feküdt. Atelkuzu kiterjedését pedig Konstantinos több alkalommal is leírja, akkor, amikor azt mondja róla, hogy itt a besenyők népe lakik (DAI. 38₃₀₋₁, 40₂₃₋₅), egy helyütt pedig felsorolja a rajta átmenő folyók nevét is (38₆₆₋₇₁). Csakhogy Konstantinos itteni adatai között ellentmondások vannak. A besenyőkről maga mondja, hogy az úzokkal határosak (37₃₄₋₉), ezek területe pedig nyugaton a Volgáig ért, az Emba és az Ural folyók vidékén találta őket Ibn Fadlān 922-ben (A. ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Fadlān's Reisebericht. Leipzig, 1939. § 20. sqq., § 37.). Vagyis a besenyők Konstantinos korabeli települési területe alapján Atelkuzu a Volga és a Duna között kellett volna legyen. Ezzel szemben a turkok egykori lakhelyén felsorolt folyók közül a legnyugatibb a Σέγετος, a legkeletibb pedig a Βαρούχ. Az utóbbi folyónevet régóta a Dnyeperrel azonosítják (vö. FEHÉR: Száz. 1913: 578), többek között azon az alapon, hogy a Dnyeper hun neve Jordanes szerint Var volt (ed. MOMMSEN, IordGet. 52. MGH. AA. V. 127). E névnek azonban aligha van köze a X. században följegyzett warux szóhoz (másként O. PRITSAK, ZDMG. 104, 124–35). A Dnyeper legrégebbi nevét Herodotos *Οαρος alakban jegyzi fel (Her. IV, 123, 124). Ez a folyónév elválaszthatatlan az óind. vāri- 'Wasser', avest. vairi- 'See', toch. B war 'Wasser' szavaktól (G. SCHRAMM, Nordpontische Ströme. Göttingen, 1973. 99 kk.; W. P. SCHMID, Indogermanische Modelle und osteuropäische Frühgeschichte. Mainz, 1978. 18–9). A Konstantinos-féle warux azonban az oszmanli Ōzi, Ōzü (Slovyk gidronimiv Ukrajny 173; P. B. GOLDEN, Khazar Studies. Bp., 1980. 252) megfelelője, amely viszont korábbi özüg alakból származik. Ezt a nevet őrizte meg a kazár-zsidó levelezés ywzg, illetve w'gz formában (vö. GOLDEN, Khazar Studies 251). E romlott alakokból Golden *Özüg vagy *Ögüz nevet rekonstruál. Mivel egy közöletlen kazáriai feliraton a folyó neve Ödüg, a kazár-zsidó levelezés névalakjai bizonyára egy *wyzg írott formából romlottak. A tör. özek (SEVORTJAN, EtSl. I, 510; CLAUSON, EtDict. 285) csuvas megfelelője vārak, az Ōzü előzményének, az Ōzüg névnek pedig szabályosan felel meg a Konstantinosnál megőrzött warux (waruq?). Vagyis a Βαρούχ valóban azonos a Dnyeper folyóval, Atelkuzu határait tehát legfeljebb a Donig vihetnénk keletre. Azonban a besenyők települési területéből nem következtethetünk Atelkuzu kiterjedésére, illetve a magyarok korábbi lakhelyére (vö. már CZEGLÉDY, MgÖstört. 104, MNy. XLI, 48; BENKŐ: MNy. i. h. 412 is). Konstantinos csak a besenyő területeket ismeri (némileg), s mivel tudja, hogy a besenyők elűzték a magyarokat, elfoglalták földjüket, természetesen azonosítja azok területét a magyarokéval. Hasonlóval találkozunk Konstantinosnál Morávia és a magyarok esetében is, amikor is a császár a türkök által elpusztított régi Morávia területét a magyarok akkori lakhelyei alapján határozza meg.

Konstantinos szerint „megalé Morabia”, Sphendoplokos földje, amelyet

a turkok elpusztítottak és elfoglaltak, délről határos velük (DAI. 13₅₋₇). Másutt azt olvassuk nála, hogy a turkok megszállták „megalé Morabia” földjét, és azon laknak (DAI. 38₅₇₋₆₀, ugyanígy 41₂₁₋₃). Konstantinos egy helyütt „megalé Morabiá”-t Szirmiumon túlra helyezi mint olyan országot, amelyet a turkok megsemmisítettek (DAI. 40₃₂₋₄), de ugyanakkor azt írja, hogy a turkok a Duna folyón túl laknak, „Morabia” földjén, de innen is, a Duna és a Száva között (DAI. 41₁₈₋₂₀).

Ezeket az ellentmondó adatokat sokféleképpen kísérelték magyarázni. Szerepelt e magyarázatok között az adatok időrendi különbsége (J. B. BURY: ByzZeitschr. XV [1906.], 563—5), Konstantinos Moráviára vonatkozó adatainak délszláv mondából való származása (FEHÉR: Száz. 1922: 351 kk.) stb.; vö. SENGÁ: Száz. 1983: 307 kk.). Ezekre a magyarázatokra azonban nincs szükség. „Megalé Morabia” ugyanis a turkok által elfoglalt „régí” Morávia (hasonlóan SENGÁ: Száz. 1983: 316—7, de téves következtetésekkel), amelynek területét Konstantinos természetesen a turkok lakhelye alapján határozza meg, így aztán bajba kerül, amikor „megalé Morabiá”-t el akarja helyezni a turkok szomszédai között. A 42. fejezetben a Duna folyón túl lévő „Morabia” (nem „megalé”!) elhelyezése pontos, de már itt is a turkok egész szállásterületének egy részével van bővítvé. A 41. fejezet kétségtelenül mondai eredetű (FEHÉR: Száz. 1922: 267, 370; vö. MACARTNEY, The Magyars 140), így Morávia területére hasznosítható adatait legfeljebb fenntartással vehetjük figyelembe.

Röviden: „megalé Morabia” a magyarok által elfoglalt Morávia, amelynek területét Konstantinos a magyarok általa ismert lakhelyei alapján határozza meg (s amely az egyéb „megalé” = ’régí’ szállásterületek analógiájára lesz „abaptistos”, a tényekkel ellentétben). Ugyanígy határozza meg Konstantinos a magyarok egykori lakhelyeit a besenyők szállásterülete alapján, s ahogy a X. századi magyar települési területből nem lehet Morávia kiterjedésére következtetni, úgy a besenyők X. századi szállásterületéből sem a IX. századi magyarokéra! Vagyis Atelkuzu területének meghatározásakor ebben az esetben csak az *Atelkuzu* névre támaszkodhatunk, illetve arra a körülményre, hogy Atelkuzunak nyugatra kellett feküdnie Levediától.

Nos, Konstantinos szövegének vannak eddig figyelmen kívül maradt részletei. A császár szerint a turkok népe régen (*τὸ παλαιόν*) Kazária közelében, Levediában lakott, ahonnan a korábban (*πρότερον*) *kangar*-nak nevezett besenyők elűzték őket. Ekkor a turkok Atelkuzu területére mentek. A besenyők területét — bizonyos idő múlva (*μετὰ . . . τινος χρόνου*: DAI. 38₅₅) — elfoglalták az úzok, a besenyők pedig arra a földre telepedtek, amelyen korábban a turkok laktak (DAI. 37₅₋₁₄), azaz Atelkuzu területére. E sorrendiségből világosan következik, hogy Levedia azonos a besenyők korábbi — IX. századi — szállásterületével, ahonnan a besenyőket az úzok űzik el. Ezt a szállásterületet pedig pontosan ismerjük. Konstantinos szerint az az Atél és a Geéz folyóknál volt, vagyis a Volga és az Ural folyók vidékén (DAI. 37₂₋₃). Ezt a területet azonban közelebbről is meghatározhatjuk. A Bíborbanszületett elmondja, hogy a besenyők egy része régi földjén maradt (DAI. 37₅₀₋₅₇). Ezekről a maradvány besenyőkről megemlékezik Ibn Fadlān is, aki az Emba és az Ural folyó között, az Uraltól keletre írja le őket (A. ZEKI VALIDI TOĞAN i. m. § 37—8., 17. szö. 32—3. ford.). Területük valójában egyezik a besenyők korábbi szállásterületével, amelyet a Jaihānira visszamenő mohamedán forrásokból ismerünk (vö. V. V. BARTOLD, Sočinenija. VIII. Moszkva, 1973. 35—6, szö. 56—7 ford.):

Gardizi; A. KUNIK—V. ROSEN, Izvestija al-Bekri. SPb. 1878—1903. 42—3. szö. 58—60 ford.; ed MINORSKY, Marvazi 20—1. szö. 32—3 ford.; 1. NÉMET, Inschr. 45—6; MACARTNEY, The Magyars 189). E szerint a besenyők szomszédai északról a kipcakok, délnyugaton a kazárok, nyugaton a Saqaliba (itt a volgai bolgárok), keleten pedig a guzok. Vagyis a besenyők a IX. században az Emba és az Ural között, illetve az Emba folyó környékén laktak (vö. P. B. GOLDEN, Khazar Studies 264; Kmoskó: Száz. 1927: 163).

Ha tehát ragaszkodunk Konstantinos adataihoz, akkor csak egyetlen következtetésünk adódik: Levediát az Ural és az Emba folyó között, az Emba folyó vidékén kell keresnünk. Ebben az esetben viszont a Levediától nyugatra fekvő Atelkuzu meghatározásánál aligha hagyható figyelmen kívül az *Átil* ~ *Itil* folyó. Annál kevésbé, mert a Jaihānira visszamenő mohamedán források is az *'il* nevű folyót nevezik meg a mǧgriya egyik határfolyójaként (BARTOL'D i. m. 38. szö.: Gardizi; ed. MINORSKY, Marvazi 22. szö. etc.; vö. ZACHODER, Kaspijskij svod. II. 51—2). Igaz, ezt az *'il* folyót a Donnal szokás azonosítani (MARQUART, Streifz. 30—2; CZEGLÉDY: MgŐstört. 112—3, MTA I. OK. V [1954.], 275, MNyTK. 140. sz. 46; T. LEWICKI, in: Vostočnaja Evropa v drevnosti i srednevekov'e. Moskva, 1978. 56 kk.; stb.), azért is, mert Ibn Rustanál az olvasható, hogy az a két folyó, amely között a magyarok élnek, a *Rūm*, azaz a Fekete-tengerbe ömlik (ed. DE GOEJE, BGA. VII. 142). Gardizi párhuzamos helyén azonban zavaros a szöveg (vö.: ed. MINORSKY, Hudūd al-'ālam. 320—1; ZACHODER, Kaspijskij svod. II. 50). Nem véletlen, hogy a nagyobbik, a leírás szerint jobbra levő folyót ZACHODER a Volgával azonosítja (i. m. II, 53), a leírásban adott jellemzők ugyanis egyértelműen a Volgára illenek. Azon pedig, hogy a Volgát *'il* néven nevezték, nem igen lehet vitatkozni. Minden olyan kísérlet, amely az *Átil* ~ *Itil* nevet más folyóra vonatkoztatná, csak olyan adatokra építhet, amelyek a mongol kornál nem korábbiak, s valójában a középkori geográfia tévedései (vö.: FEHÉR: Száz. 1913: 681—4; GOMBÓCZ: NyK. XLV, 184), vagy pedig költött mendemonda eleme (FEHÉR: Száz. 1913: 684; BENKŐ: MNy. LXXX, 410). A Rum-tengerbe ömlő *'il* folyó bizonyára a Jaihāni másolatok egyszerű tévedése, így e folyó nem más, mint a Volga, amelyet a mohamedán geográfia egyébként is gyakran összekevert a Donnal.

Ezzel azonban az *Atelkuzu* név magyar *Etelköz* értelmezése kérdésessé válik (erre l. EtSz.). Valójában kérdésessé tett egy ilyen értelmezést BENKŐ is igen alapos elemzésében, amikor azokhoz a területnevekhez kapcsolta, amelyekben a „-köz utótag olyan . . . vidéket jelöl, amelyet egy nagyobb és egy kisebb folyó fog közre”, s „előtagjuk mindig a befolyó, kisebb víz tulajdonneve” (MNy. LXXX, 405—6). A *Vágköz*, *Szamosköz* stb. nevek viszont mindig viszonylag kis területet jelölnek. E névtípusnak valójában a BENKŐ által javasolt Dnyeszter—Prut köze sem felel meg, mert éppen a befolyó, kisebb víz hiányzik a feltételek közül. Vagyis az *Atelkuzu* mégsem „a legrégebb feljegyzett magyar szó” (vö. EtSz.), mint ahogy Konstantinos előfeltevések nélküli olvasásából is az derül ki, hogy az *Atelkuzu* olyan területnév, amelyet az *Atel* folyó után neveztek el, s a *Kuzu* nem igen lehet más, mint e folyó másik neve (vö.: MARQUART, Streifz. 33 3. j.; MORAVCSIK, Fontes Byz. 47 37. j.). Konstantinos szerint ugyanis a turkok „az *Atelkuzu* nevezetű helyekre” telepedtek (DAI. 38₃₀), majd később azt mondja, hogy a helyet (τόπος), ahol a turkok korábban voltak, az ottani folyó nevééről *Etel* és *Kuzu*-nak nevezik (DAI. 40₂₃₋₂₄). Ezekből az adatokból világos,

hogy 1. az *Atelkuzu* olyan területnév, amely folyónévtől kapta a nevét, 2. az *Atel* ~ *Etel* és a *Kuzu* ugyanannak az egy folyónak a neve.

Hasonlóan már többen magyarázták *Atelkuzu* nevét. Így THUNMANN *Atelk-Uzu* alakban bontja, amelynek első tagja folyót jelentő köznévvé lenne, a második pedig a Duna (egyébként ismeretlen) neve (J. THUNMANN, Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Leipzig, 1774. 145 m. j.). Többen *Atel kai Uzu* formában bontották e nevet, ennek második része a Dnyeper török neve lenne (A. C. LEHRBERG, Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Rußlands. SPb. 1816. 144; J. HAMMER-PURGSTALL, De primis Hungarorum sedibus. M. T. Társ. Évk. 3. sz. 1837. 132; R. ROESLER, Romänische Studien. Leipzig, 1874. 154—5). S. CASSEL az *Atelkuzu* nevet *guz Atel*-nek magyarázta (Magyarische Alterthümer. Berlin, 1848. 202). E magyarázatokhoz csatlakozott VÁMBÉRY is (A magyarság keletkezése és gyarapodása. Bp., 1895. 99 l. j., 140), aki jellemző módon azt írja, hogy „némely hazai történetírónk nemzeti hiúságtól elvakítva, e szóban a magyar *Etelköz*-t ... szeretné felfedezni”. Hasonlót olvasunk HUNFALVYNál is: „Az *Atelkuzu*-t a magyar történetírók *Etelköz*-nek tartják”, pedig Konstantinos a Volgát nevezi *Atel*-nek (MoEthn. Bp., 1876. 214).

E magyarázati kísérletek — HUNFALVYt kivéve, aki nem magyaráz — rosszak (FEHÉR: Száz. 1913: 671—2). Részletezésük mégis szükséges volt, mert valójában jobban ragaszkodnak Konstantinos szövegéhez, mint a „magyar történetírók”, akik BUDAI É. nyomán *Etelköz*-nek értelmezik a nevet (Magyarország Históriaja². Debrecen, 1811. 85). Hogy a magyar határokat a IX. században nem lehet messzire vinni az *Ätil* ~ *İtil* (Volga) folyótól, az a mohamedán forrásokból más oldalról is igazolható. A Jaihāni-féle tudósításban ugyanis azt olvashatjuk, hogy a besenyők és a bolgár „skl”-ek között kezdődik a magyarok határa (vö. ZACHODER, Kaspijskij svod. II, 48). Ez idő tájt a besenyők még a Volgától keletre éltek, az „skl”-ek pedig a volgai bolgárok egyik „osztálya” voltak (vö. ZACHODER i. m. II, 28), akiknek települési területe nem tehető a volgai bolgár határokon kívülre (A. ZEKI VALIDI TOGAN, Ibn Fadlān's Reisebericht 33. szövv. 75—6. ford., 35. szövv. 80. ford.; ZACHODER i. m. II, 29). A 870—880 körüli (az időpontra l. CZEGLÉDY: MNyTK. 140. sz. 48; KRISTÓ, LevTörzssz. 87) magyar határ „eleje” tehát az Emba folyó és a Volga-könyök között volt: vagyis a Volga középső folyásánál, nagyjából a Kujbisev—Szaratov közötti területen.

Mint Konstantinos szövegéből következik, az *Ätel* folyó másik neve *Kuzu* volt. Valószínűsíthető, hogy ez a név nem csupán nála maradt fenn. A kazár—zsídó levelezés bővebb változata kétszer is említ egy *bwz'n* folyót (I. B. KOKOVCOV, Evrejsko-chazarskaja perepiska v X veke. Leningrad, 1932. 33_{1,2}). A leírás szerint ez a folyó Kazária nyugati és északi határán van, s a Gorgan-tengerbe ömlik. A némiképp zavaros leírásból arra kell következtetnünk, hogy a *bwz'n* a Volga másik neve (vö. KOKOVCOV i. m. 112 50., 51. j.). Ez a név csak a kazár—zsídó levelezés bővebb változatában, egy kéziratban fordul elő, közel egymáshoz. Nos, a *bwz'n* lehet egy eredetibb **kwz'w* romlott változata. A héber írásban a bēṭ és a kāṭ jele könnyen felcserélhető, ahogy a szóvégi nun és a wāw jele is. Sajnos, ezt a hipotézist egyéb kézirat hiányában nem lehet ellenőrizni. Viszont a *Kuzu* és a *bwz'n* folyókat ugyanaz jellemzi: mindkettő azonos az *Ätel* folyóval, mindkét név az *Ätel* másik neve, így valószínű a héber alak **kwz'w* formára való javítása. Ez a **kwz'w* pedig azonos Konstantinos *Kuzu* folyónévvel. A *Kuzu* alaki eltérése a *kwz'w*-tól magyaráz-

ható: sem a törökben, sem a magyarban nem számolhatunk a X. században -av szóvéggel.

Valószínű, hogy a *kuz'w* ~ *Kuzu* folyónév népetimológiának köszönheti létrejöttét. Az -'w végződés ugyanis bizonyára az alán *av* 'víz' szóval azonos (vö. ABAEV, IstEtSl. I, 366 *don* a), vagyis a név alán **kuz-av* lenne. A *kuz* tag megfelelhet az osz. ir. *k y ž*, dig. *kuz-* 'kutya' szavaknak (ABAEV i. m. I, 605.), amely az *Itil* folyónévből kiértett tör. *it* 'kutya' szó fordítása.

Úgy gondolom, a fentiek után nem igen lehet kétséges, hogy az *Atelkuzu* ~ *Etel kai Kuzu* Volga vidéki szállásokra vonatkozik. Gardizi szerint az 'tl mellett a *mǧrīja* másik határfolyója a *dwb'* (BARTOL'D, Sočinenija. VIII, 38; ZACHODER, Kaspijskij svod. II, 51; ed. MINORSKY, Hudūd al-'ālam 320—1). Ezt a nevet *dwn'* formában szokás javítani, s a Duna folyóval azonosítani (CZEGÉDY, MgŐstört. 112, de már KMOŠKÓ: Száz. 1927: 169—70 stb. is). Marvazínál a folyó neve *run'* (ed. MINORSKY, Marvazī 22. szö. 35. ford.), a Hudūd al-'ālam-ban pedig *rwī' ~ rwī'* (§ 20., 101. lap. § 6., 76. lap. § 44., 159. lap). Ezt MINORSKY a *dwb'*-val egyezteteti és a Dunára vagy a Szeretre gondol (i. m. 441). A kazár—zsidó levelezés rövidebb kiadásában *run'* alakot találunk mint olyan folyó nevét, amelyen túlra a kazárok űzték földjük korábbi lakóit (КОКОВЦОВ i. m. 21_{3, 4}), a bővebb változat egyetlen kéziratában *dwn'* az a folyó, amelyen túlra a kazárok a wnntr népet űzték, Konstantinápoly közelébe (uo. 28₉). Ez utóbbiak természetesen a dunai bolgárok, így mi sem kézenfekvőbb, mint a *dwb' ~ rwī' ~ run' ~ dwn'* neveket a Duna folyó nevével azonosítani.

A Duna folyót *Duná*-nak azonban csak magyarul hívják. Hogyan képzelhető a IX. század utolsó harmadában, hogy a keleti szlávból megismert *Dunajb* nevet rögtön *Duna* alakban adják tovább, s még véletlenül sem fordul elő a *Dunaj* (vagy *Dunaji*) alak (vö. a névre MELICH, HonfMo. 8). Másrészt a IX. században a dunai bolgárok határa a Dnyeperig terjedt (vö. Istorija na Bŭlgarija. II. Ed. D. ANGELOV. Szófia, 1981. 140—1), Omurtag uralkodása alatt Okorsis kopan a Dnyeperbe fullad a háborús események során (FEHÉR: ArchHung. 7. sz. Bp., 1931. 146, 148; B. PRIMOV: Istorija na Bŭlgarija. II, 152), tehát 815—831 között a bolgárok biztosan a Dnyepernél állnak. Vagyis a wnntr népet a kazárok a Dnyeper folyón túlra űzik, ahogy a *mǧrīja* is e folyó partján állva látja túloldalt a nndr népet. Bármiként is magyarázzuk nyelvileg a mohamedán forrásokban feljegyzett folyónevet, az nem lehet más, csak a Dnyeper!

Nyelvi magyarázat pedig van. A szl. *Dněprъ* és *Dněstrъ* nevek előtagja ugyanis csak egy eredetibb **donaj* ~ **dunaj* alakra mehet vissza (vö. G. SCHRAMM, Dacoromania. I. 1973. 230). Az ósszlávban az *o, u* z lett, az *aī* diftongus *ě*. Ezek a változások i. sz. 800 körülileg lezajlottak (G. Y. SHEVELOV, A Prehistory of Slavic. Heidelberg, 1964. 520; G. SCHRAMM, Eroberer und Eingessene. Stuttgart, 1981. 147), tehát addig *Dojunaipra-*, *Dojunaistra-* alakokkal számolhatunk, amelyek feltehető rövidült változata **Dojunaī* lehetett. Akár egy korai **Dojunaī*, akár egy ósszl. **Dně* került át egy nem szláv nyelvbe, annak szabályos visszaadása lehet egy **duna* alak, amely a mohamedán és a héber forrásokban *dwn'* formában kerül lejegyzésre. Nyilván nem véletlen, hogy a Dnyeper vízrendszerében gyakoriak a *dunaj* többől képzett víznevek (*Dunaec'*, *Dunajka*: Slovník gidronimiv Ukrajny 188), amelyek viszont a Dnyeszter vízrendszerében nem fordulnak elő. Noha nem ismerjük azt a nyelvet, amely a *dojunaī* formát a szlávba közvetítette (G. SCHRAMM

szerint a dák lenne), feltehetjük, hogy a Dnyepert még a IX. században is hívhatták így, illetve szl. **dŋnĕ*-nek. Meg kell említenem, hogy a Hūdūd al-'ālam adatainak elemzése alapján a Dnyeperrel (is) azonosítja a *dwn'/rw'* nevű folyót B. A. RYBAKOV is (Kievskaja Rus' i russkie knjažestva XII—XIII vv. Moskva, 1982. 172 kk., 215).

A mǵgrija Volga és Dnyeper közé helyezése több más adattal egyeztethető. Ibn Rusta azt írja, hogy a mǵgrija szláv rabjaikat Krh-ba viszik eladni (ed. DE GOEJE, BGA. VII, 142—3). Ezt a helységet Kerccsel lehet azonosítani, amelynek korai orosz neve *Korčev*, a kazár—zsidó levelezésben pedig *Krč* alakban szerepel (KOKOVCOV i. m. 31₁₉, vö. 107 20. j. is). Ezt az azonosítást ugyan többen nem fogadják el (MARQUART, Streifz. 162; BENKŐ: MNY. i. h. 414; de vö. CZEGLÉDY, MgŐstört. 114), azonban más azonosítási kísérletek sokkal bizonytalanabbak (BENKŐ: MNY. i. h. 414—5). Mi értelme lenne egy **Krč* formában javítható helynevet mással azonosítani, mint a korai időtől adatolt Kerccsel? Ibn Rusta idézett helyén említi, hogy a kazárok egykor körülárkolták magukat a magyarok és más szomszédos népek ellen. Akár Šarkel építésére (s a hozzá tartozó erődláncra) vonatkoztatjuk ezt az adatot (MARQUART i. m. 28), akár a perekopi szoros árkára gondolunk (MACARTNEY i. m. 68 l. j.), mindenképpen csak a Krím félsziget, illetve annak keleti része jöhet számításba *Krh* helyének meghatározásakor. A körülárkolásról szóló adat nyilván nem véletlenül kerül i t t ibn Rusta szövegébe! A Volga—Dnyeper közti területről a Krím félszigetet bizonyára egyszerűbb volt elérni, mint valahonnan a Duna-torkolat vidékéről (és onnét minek is mentek volna a Krímbe?).

Atelkuzu olyan vidéken kellett feküdjön, amely — legalább névlegesen — kazár uralom alá tartozott. Konstantinos elbeszélése alapján ugyanis a kazár kagán beleszól a magyar fejedelemsválasztásba (DAI. 38_{31–55}). A kazár uralom pedig nyugaton a Dnyeperig terjedt (vö. N. GOLB—O. PRITSAK, Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. Ithaca—London, 1982. 44 kk.), a kaganátus nyugati határfolyója a Dnyeperrel azonosítható (P. B. GOLDEN, Khazar Studies 251—2). Atelkuzu ennek megfelelően a Dnyepertől keletre volt, ott, ahová RYBAKOV is helyezi a magyarokat, igaz, nem teljesen hibátlan elemzés alapján (RYBAKOV i. m. 229—31, 215: térkép).

870—880 körül tehát a magyarok a Volga és a Dnyeper között vannak, Atelkuzu területén, amely név azt is jelenti, hogy szállásaik központja inkább a Volga közelében volt. Kénytelenek vagyunk ezért a korábban a magyarokra vonatkoztatott IX. századi adatok közül néhányat kizárni. Levedi, Álmos és Árpád életrajzi adatainak elemzéséből ugyanis az következik, hogy a Levediából való elköltözés nem történhetett meg a IX. század közepe előtt (vö. részletesen BENKŐ: MNY. i. h. 394—6). A Volgától keletre, az Úral hegység és az Aral-tó között fekvő Levediából nehezen juthattak volna a Duna vidékére a magyarok. Arra vonatkozóan, hogy Levedia valóban a jelzett vidéken feküdt, a korábban elemzett, egyértelmű adatokhoz még néhányat kapcsolhatunk. Konstantinos szerint Levediában folyik a *Χιγγιλοῦς*-nak is nevezett *Χιδμάς* folyó (DAI. 38_{7–9}). Valószínűsíthetőnek tartom, hogy ezek a nevek az Emba folyót jelölik. Egyrészt azon a területen, ahol Levedia feküdt, az Embán kívül más jelentékeny folyó nincs, illetve esetleg az Ural folyóra gondolhatnánk számba jöhetőként, ennek azonban szerepel a neve Konstantinosnál (*Geéχ*), s egyébként is valószínűtlen, hogy az általánosan használt török név mellett másként nevezték volna az Uralt. Másrészt feltehető, hogy az Emba különböző nevei egyeztethek a Konstantinosnál fenntartott két névvel.

Az Emba török neve *žim*. Ibn Fadlān útleírásában *Ĵ'm* alakban szerepel a folyó neve (A. ZEKI VALIDI TOGAN i. m. § 37., 17 szövb. 32. ford., vö. 32 4. j.), Menandrostól ismerjük az Emba másik nevét, az *ʿIχ* nevet (Exc. de leg. 453., MORAVCSIK, ByzTurc. II, 131). A. Jenkins XVI. századi térképén a *Yem*-nevet találjuk az Emba neveként (B. A. RYBAKOV, Russkie karty Moskovii. Moszkva, 1974. 5. k.; J. TARDY: Chuvash Studies 6. k.). Úgy gondolom, hogy a Konstantinosnál feljegyzett levediai folyó nevei az Embának ezzel a két névvel egyeztethetők.

BENKŐ mutatott rá arra, hogy a két név görög *χ* szókezdője *χ*, *h* és *j* is lehet (MNY. i. h. 399). Ilyenre azonban a magyar nyelv görög feljegyzésű szórvaiban nincs példánk, ezért ezek a megfelelések csak feltételesen vehetők számba. Mint másutt részletesen elemzem, a kazárban a török szókezdő *j*-megfelelője *δ* ~ *δ'* volt (vö. LIGETI: AOr. X [1960.], 303–4). Mivel a magyarban *δ'*-szókezdő nem volt, természetes volt e hang *χ*-vel való helyettesítése, vagyis egy **dim* ~ **δ'im* nevet **χim* alakban vettek volna át. Ez a **χim* alak azonban jelentősen különbözik a *χidma* alaktól. Ennél egy török locativus ragos alakból kell kiindulnunk: **dimdā*, amelyből hangátvetéssel **didmā* keletkezett. Helynevek locativusraggal való átkerülése idegen nyelvekbe a gyakori nyelvi jelenségek közé tartozik — a példaktól ez esetben eltekinthetünk. Az *ā* átírása *a*-val szabályos (vö. GYÓNI, Szórv. 161). A *Χιδμας* tehát egy eredetibb **dim* nevet őrizne ragos formában, s ebben az esetben teljesen szabályosan.

A görög *ʿIχ iγ* alakban is olvasható, amennyiben a *γ* itt palatális spiráns (vö. GYÓNI, Szórv. 177). A szókezdő *i* ~ *ji*-váltakozás meglehetősen gyakori a törökben, így e névnek feltehető **Jiγ* ~ **Jig* változata is (vö. LIGETI: MNY. XXIX, 159–60, MNY. LV, 455–6). Nos, a *Χιγγλωός* szóban a *γγ* nemcsak *n*-nek olvasható, hanem *g*-nek is, mint az *ʿIγγωρ* névben is (DAI. 9₅). A Konstantinosnál feljegyzett víznevet tehát *χigülü*; esetleg *χiggülü* alakban olvasnánk, amely egy eredetibb *digköl* alakra menne vissza. Igaz, a török *köl* tavat jelöl (CLAUSON, EtDict. 715), de földrajzi nevekben — másodlagosan — feltehető más vízre való használata is, mint ahogy az is feltehető, hogy itt egyéb, víznévvel kapcsolható közszót kereshetünk (vö. BENKŐ: MNY. i. h. 398: *kol* ~ *kul* 'folyóág'). A szóvégi *ü* analógiás magyar tövéghangzó (így BENKŐ: uo. 399 is).

A Konstantinosnál feljegyzett levediai folyó tehát az *Emba*. A nevek, az Emba neveinek torzulását magyarázza az az időkülönbség, amely a feljegyzést a nevek forráskorától elválasztja (mintegy száz év), valamint a török nevek magyarba való átkerülésével járó torzulások.

Több oldalról bizonyítható tehát, hogy Levedia a Volgától keletre, az Emba folyó vidékén feküdt, mint ahogy az is több oldalról bizonyítható, hogy Atelkuzu a Volga és a Dnyeper közötti terület, a Volga közelében lévő központi szállásterülettel. Ez a kép új színben mutatja a IX. századi magyar őstörténetet, s jó néhány, eddig magyarázatlan körülmény megmagyarázhatóvá válik. Mindenekelőtt fel kell figyelni arra, hogy Atelkuzu „törzsterülete” baskírok X. századi szállásainak szomszédságában van. 922-ben Ibn Fadlān a baskírokat a *ǰǰh* = Ural, *ǰǰh* = Čagan, *ʿzhn* = ?, *b'ǰǰ* = Moča, *smwr* = Samara, *kn'l* = Kinel', *swǰ* = Sok, *kǰhw* = Kondurča folyók mentén találja (A. ZEKI VALIDI TOGAN i. m. § 39., 18 szövb., 34. ford.). Ez a terület éppen a Kujbisev és Szaratov közötti Volga-szakasz szomszédságában fekszik, így kénytelenek vagyunk feltenni, hogy az arab források *bšǰrd* és *mǰǰrǰja* nevű népe között mégis csak lehetett valami történeti kapcsolat. Nincs itt helyünk a baskír —

magyar kapcsolat kérdésének teljes elemzésére (vö. NÉMETH, HonfKial. 309—14 stb.), arra azonban rá kell mutatnunk, hogy a X. század eleji baskír települési terület és a 870—880 körüli magyar szállásterület szomszédsága eredetileg — mondjuk 880 körül — nyilván többet jelentett szomszédságnál. A baskír névnek bizonyíthatóan volt *baŷŷir* változata (LIGETI: MNy. LX, 401), ezt pedig csak a szókezdő *b*-választja el az arab források *mŷŷrija* nevének feltehető **magŷirŷiya* alakjától (CZEGLÉDY: Pais-Eml. 275). A török szókezdő *b* ~ *m* váltakozás meglehetősen közönséges dolog, igaz, elsősorban nazális hangok közelében jellemző (ŠČERBAK, SravnFon. 81—2; KONONOV, Gramm. 73; stb.). Lett volna e névnek egy korábbi, nazálisos változata?

Akár volt, akár nem, adataink alapján nem igen vonható kétségbe a baskírok és a *mŷŷrija* azonossága (a nazálisos változathoz azért vö. LIGETI: MNy. LX, 389 4. j.). Ez pedig röviden azt jelenti, hogy a IX. századi baskír és magyar őstörténetet együtt kell tárgyalnunk. Nos, a baskírokra vonatkozó IX. századi adat csupán kettő van. Ezek egyike Sallām at-Tarjūmān Idrisínél megőrzött útleírása, mely szerint Sallām a kazár székhely elhagyása után 27 napi úton éri el a basŷirt föld határát (T. LEWICKI, Żródła arabskie do dziejów słowianszczyzny. Wrocław—Kraków, 1956. 156; NÉMETH, HonfKial. 304; stb.). LEWICKI szerint ez a határ az Ural folyó középső folyása környékén van, ez pedig azt jelenti, hogy 842—847 között a baskírokat Levedia területén (az Ural folyótól keletre) találjuk (teljesen téves, amit erről ZICHY: KCsA. I, 193—5, MagyŰst. 67-en ír, s NÉMETH is, GYÖRFFY is átvesz). Ugyanerre az időszakra vonatkoztatható Gardizinak a kirgizek eredetmondájában megőrzött adata, miszerint Bšŷrt egy előkelő férfi volt a kazárok közül („u in bošŷert mard-e āz hazurkān hazar būd”), aki a kazárok és a kimekek között lakott kétezer lovassal (BARTOLD, Sočinenija. VIII, 28—9 szöve. 46—7 ford., vö. NÉMETH, HonfKial. 303—4; MINORSKY, Hudūd. 319 1. j.; MARQUART, Streifz. 516 6. j.; MACARTNEY, The Magyars 37 4. j.; A. ZEKI VALIDI TOGAN i. m. 328; R. G. KUZEEV, Proischozhenie baskirskogo naroda. Moskva, 1974. 135). Mivel az elbeszélés arról a saqlāb férfiúról szól, aki a kirgizeket birodalomba szervezte, ezt a baskír említést 840 körülre kell tennünk, amikor a kirgizek leverik az uigurokat. Gardizi elbeszéléséből egyébként kiderül, hogy Bšŷrt valamiféle függő viszonyban volt a kazárokkal (a kazár kagān üzen neki, hogy űzze el magától a saqlābot), ahogy Konstantinosnál is azt olvassuk, hogy Levediában a magyarok együtt laktak a kazárokkal három évig, s minden háborújukban részt vettek (DAI. 38₁₃₋₄). A kazárok és az Isim-Irtis vidékén lakó kimekek közé települt baskírok területe fedi Levedia területét.

840 körül, a IX. század negyvenes éveiben tehát a magyarok még Levediában vannak. Bizonyára nagyon rövid ideig. A hároméves együttélést, együtt-harcolást ugyanis szó szerint kell vennünk (vö. CZEGLÉDY: MNyTK. 140. sz. 50—1), s ez a három év — amint ez Konstantinos szövegéből adódik — a Levediában való tartózkodás időszaka is. E szerint a kangar-besenyő támadás — az első besenyő támadás — még a IX. század negyvenes éveire, legkésőbb 850-re tehető, s ekkor költöznek a magyarok Atelkuzuba, s a honfoglalás előestéjén, a második besenyő támadáskor, innét a Kárpát-medencébe (vö. GYÖRFFY: TörtSz. XIV [1971.], 281 kk., AOr. XXV [1972.], 283 kk.).

BENKŐ dolgozatának van egy igen fontos eredménye: a *Lēved* terület név nem illik a magyar helynévadási rendszerbe (MNy. LXXX, 392—4, vö. GYÖRFFY: uo. 385—7). Pedig Konstantinos világosan azt írja, hogy a turkok *Λεβεδί* fejedelmükről nevezték *Λεβεδία* néven szálláshelyüket (DAI. 38₃₋₇).

Ez az ellentmondás nézetem szerint megint csak népetimologikus — mégpedig X. századi népetimologikus — magyarázattal oldható fel. Levedi neve köztudottan a *lesz* ige folyamatos melléknévi igenevével, a *lěš*, *lěšs* szóval függ össze (l. BENKŐ: MNy. i. h. 390—1 és irodalmát). Nos, LIGETI mutatott rá arra, hogy nem zárható ki a magyar személynévadás neveinek esetenkénti török tükörfordítása (MNy. LXXV, 262). Ez a *lěšs* esetében egy török **bolur* ~ **bolir* ~ **bolar* lehetne, amely névalakok igen közel esnek a *bolar* ~ *bular* szóhoz — ez viszont a volgai bolgárok neve (An.: *terra Bular*, vö. GYÖRFFY, Krónikáink 59 kk. stb.). Magyarországon már a X. században tudhattak arról, hogy valahol a Volgán túl van egy *Bular* föld (vö., hogy An. szerint ottani izmaeliták Taksony idejében költöztek ide), mi sem volt egyszerűbb, mint ezt azonosítani Levedi egykori területével, amely úgyszintén Bular szomszédságában feküdt. Konstantinos magyar informátorai egy dinasztia eredettörténetét adják elő, eközben egy évszázaddal azelőtti eseményekről beszélnek, tehát jelenkoruk ismereteit (és tévismerteit) is felhasználják. Levedi területének Bularral való összekeverése ugyanakkor azonban azt is jelzi, hogy a századdal korábbi szállásterület valahol azon a vidéken volt.

Befejezésül: BENKŐ és HARMATTA dolgozatai kapcsán kifejtett vizsgálatunk az őstörténeti radikalizmus példája; ennek előnyét vagy hátrányát nem szükséges részleteznünk. Az olvasó a fentiekben amúgy is megtalálja az értékest, s értékeli a hipotézist. Egyetlen megjegyzés csupán. BENKŐ a következőket írja: „Őstörténeti kutatásaink eredményessége, illetőleg továbbfejlesztetősége szempontjából jelentékeny kár, hogy a magyar régészek figyelme a Dnyepertől nyugatra alig terjed ki [az én kiemelésem, V. G.]” (MNy. i. h. 403.) Tudomásom szerint kiterjed (mások mellett az enyém is), de nincs magyar őstörténeti haszna. A fentebb előadott kép viszont igen jól párhuzamosítható a magyar őstörténet újabb régészeti eredményeivel (pl. GALKIN: ActaArch. XXXV, 379 kk.).¹

VÉKONY GÁBOR

Az epikai mű elemzésének kérdéséről

(Tamási Áron: Világó éjszaka)*

1. A) Évek óta foglalkozom Tamási műveivel, elsősorban novelláival. Különösen a mondатаi keltették föl érdeklődésemet, ezeknek a sajátos szerkesztését éreztem legjellemzőbbnek stílusára. Rá kellett azonban jönnöm, hogy a mondattani szempontú elemzések legfőljebb a mondattani stilisztika szempontjából lehetnek érdekesek, Tamási stílusáról azonban csak csonka keresztmetszetet adnak, hiszen semmivel sem tudom bizonyítani, hogy az író stílusának a jellegzetességei valóban mondатаiban sűrűsödnek. Az, hogy elemzői a mondatok sajátos felépítésére hívják föl a figyelmet, nyújthat némi támpontot, de az ő választásuk is valószínűleg pusztá megérzésen alapszik. Mi

¹ Kéziratomat már leadtam, amikor megjelent LIGETI LAJOS cikke (MNy. LXXXI, 1—19). A két szövegben felfedezhető párhuzamosságok tehát függetlenek egymástól.

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén, 1982. október 5-én.

lenne az a módszer, aminek segítségével epikai (általában terjedelmes) alkotásokról vagy akár egy egész életműről bebizonyíthatnánk, hogy bennük bizonyos nyelvi sajátosságok fontosak, stílussteremtő szerepűek, mások viszont kevésbé lényegesek, esetlegeseek, az egész szempontjából kisebb jelentőségűek. Mi lenne az az eljárás, amely terjedelmesebb (epikai) alkotásokat is áttekinthetővé tenne, hiszen ezek esetében az „*explikation de texte*” módszerei terjedelmi okok miatt nem alkalmazhatók, és amely kiküszöbölné a stíluseszközök között már fontossági különbséget tevő, de csupán a megérzésen alapuló „*impresszionista*” stíluselemzést, vagy legalábbis megbízhatóbb, egzaktabb eredményekhez vezetne.

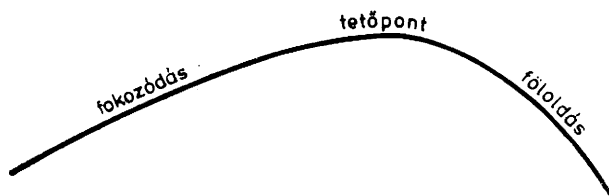
Az utóbbi évtizedekben megfigyelhető nálunk is a szépirodalmi stílus vizsgálatának az átalakulása: a műalkotás egységes egészként való szemlélése, különböző rétegeinek és a rétegek egymás közti kapcsolatának a feltárása. A különféle irodalom- és nyelvelméleti módszerek alkalmazása lehetővé teszi, hogy a műelemzés az alkotás sajátágaiból minél többet tárjon fel: a gyakorlatban ezt bizonyítják HANKISS ELEMÉR, KIRÁLY ISTVÁN, MARTINKÓ ANDRÁS, NÉMETH G. BÉLA, PETŐFI S. JÁNOS, SZABOLCSI MIKLÓS, TÖRÖK GÁBOR és mások elemzései. Ezek az elemzések azonban többnyire rövidebb, lírai alkotásokat tárgyalnak, sokszor olyan komplex irodalomelméleti módszerrel, amely a nyelvész elemzőt első pillantásra talán még el is riasztja. Nem arról van szó, hogy aki irodalmi művek elemzésére adta a fejét, legyen bár nyelvész, az irodalomelméleti ismereteket nélkülözhetné, de az nyilvánvaló, hogy nem merülhet el bennük az illetéktelenség és diletantizmus érzése nélkül. (Az ezzel kapcsolatos vita, hogy hol van a határ az irodalmi és a nyelvészeti stilisztika között, még nem dőlt el, és nem is dőlhet el, hiszen nincs ilyen határ, mindegyiknek szüksége van a másik eredményeire, módszereire.) Mégis: van-e olyan műelemzési módszer, amely a mű egységét szem előtt tartva, a szükséges irodalomelméleti eredményeket felhasználva lehetőséget ad arra, hogy egyértelműen kiválasszunk a releváns nyelvi elemeket, amelyeket azután akármilyen részletességgel tárgyalhatunk anélkül, hogy pozitívizmussal vádolhatnánk bennünket? Bizonyára van, mert az elemzési elv megfogalmazása nélkül ugyan, de több ilyen példamutató nyelvészeti szempontú komplex műelemzés jelent meg az utóbbi években (elég, ha most csak a Nyelvőr „Íróink nyelve” rovatában megjelent cikkek némelyikére gondolunk).

B) Az utóbbi években SZABÓ ZOLTÁN írt több alkalommal is arról, hogyan lehetne a legújabb nyelvelméleti módszereket beépíteni a stíluselemzésbe úgy, hogy a gyakorlat számára is hasznossá váljanak (Az irodalmi mű stílári kohéziójáról: Nyr. CI, 163—72, A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai. Kolozsvár, 1977., Szövegnyelvészeti és stilisztikai elemzés: Nyr. CVI, 62—73). Ezek a szövegközpontú műelemzés föllállítására tett kísérletek magukban foglalják az utóbbi évek, sőt évtizedek irodalom- és nyelvelméleti tapasztalatait. Az e tárgyban legújabb, 1982-ben megjelent cikkében SZABÓ a gyakorlatban is bemutat egy ilyen modellt. József Attila Favágó című versét elemzi, jó példát adva arra, hogyan lehet az irodalmi alkotást egységes egésznek tekintve, egységét megtartva bármilyen mélységig behatolni a nyelvi elemek vizsgálatába. A globalitás mellett szemmel tartja a mű (a szöveg) rendező elveit, a szöveghohézió összetevőit, valamint a szöveg ún. külső és belső kontextusait. A művet az INGARDEN (Das literarische Kunstwerk. Tübingen, 1960.) óta ismeretes rétegzettségében vizsgálja: ezt az elméletet némileg leegyszerűsítő először a t a r t a l m i szintet, aztán az ábrázolt t á r g y i v a l ó s á g o t,

majd a nyelvviszintet. Az első két szint vizsgálatát csak annyira részletezi, amennyire ebből a nyelvi szint feltárásához szükség van. Az elemzés eredményei annyira meggyőzőek, hogy nyugodtan mondhatjuk: van már egy műelemzési módszer, amely bizonyára nem egyedülálló, de az elemzési gyakorlat számára használható. És ami nagyon fontos, megfelel azoknak a feltételeknek, amikről eddig beszéltem: a műalkotást az egészből kiindulva bontja alkotóelemeire, és a részeket — a rendező elvek segítségével — állandó kapcsolatban tartja az egészszel. A stílussteremtő nyelvi elemeket a műalkotás egyéb szintjei határozzák meg, tehát a funkcionális szempontból valóban fontos nyelvi-stilisztikai elemek kerülnek a vizsgálat középpontjába. Ezt az elemzési modellt egyelőre azonban csak versre alkalmazta SZABÓ. Megjegyezte ugyan, hogy ugyanezzel a módszerrel bármilyen terjedelmű és bármilyen műfajú művet lehet elemezni, legföljebb nehezebb áttekinteni egy párszáz oldalas regényt, mint egy néhány szakaszos verset. Ennek ellenére meggyőződésem, hogy az epikai mű elemzése a terjedelmi sajátságok mellett fölvet olyan kérdéseket is, amelyek a lírai alkotásoknál nem merültek föl, tehát az ismertetett elemzési modell némi módosításra szorul. Hiszen az epikai mű poétikai jellemzői (szereplők, cselekmény stb.), valamint esztétikai sajátságai, az, hogy a sűrítés (a „Dichtung”) sosem olyan magas fokú benne, mint a lírában, új helyzet elé állítják az elemzőt (vö. MARTINKÓ, A művészi próza nyelve: Kritika 1965. 3. sz. 8—17). Ezáltal a hosszabb epikai mű nemcsak terjedelmileg áttekinthetlenebb a lírai alkotásnál, hanem a szervező, összetartó elvek és a sajátos nyelvi elemek is nehezebben fedezhetők föl benne.

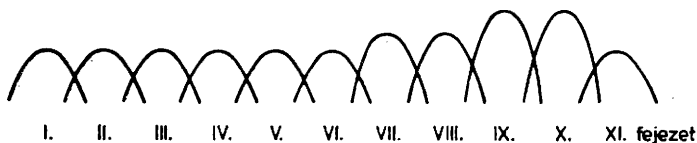
2. Tamásinak a „Világó éjszaka” című novelláját választottam mintaelemzésre. A novella releváns nyelvi elemein kívül remélhetőleg néhány olyan szempont is kirajzolódik majd, amely általában vonatkozik az epikai mű elemzési sajátságaira. Az elemzés menetében SZABÓ módszerét követem abban, hogy a művet rétegek szerint vizsgálom, és hogy mindenekelőtt megkeresem a szervező, összetartó erőt. A részletekben azonban eltérek tőle, hiszen a Tamásinovella epikai mű, azonkívül egyedi műalkotás, egyedi a stílusa is, ehhez kell tehát alkalmazkodnom (vö. SZABÓ, Az irodalmi mű stíláriskohéziójáról: Nyr. CI, 171).

A) Az irodalmi művet általában valamilyen, sokszor grafikusan is ábrázolható rendezőelv hatja át tehát, mintegy gerincét adva az alkotásnak. A „Világó éjszaka” olvasásakor azonnal föltűnik, hogy kb. a 3/4 részéig a feszültség folytonos növekedése jellemzi a novella minden (tartalmi, tárgyi és nyelvi) rétegét. A műnek kb. a háromnegyed részénél éri el a fokozódás a tetőpontját, ettől kezdve a fokozás helyébe a feszültség csökkenése, fokozatos fölolldás lép. A mű különböző összetevői ballisztikus pályát tesznek meg a novella elejétől a végéig:



1. ábra

Ez a görbe egyébként — legalábbis nagy vonalakban — megfelel a klasszikus epika, dráma, sőt sokszor a líra fokozódási vonalának, talán még az arany metszés szabályainak is (vö. DEME, Szöveg szerkezeti alapformák és stílusértékű változataik: NytudÉrt. 83. sz. 114—8). Nem egyedülálló azonban, például a modern regény sokféle futó szálai, a szereplők epizódyszerű története, az idősíkok eltolása stb. már másfajta szervező elveket kívánnak, így a szerkezet is más. Jó példa lehet erre Krúdynak a Napraforgó című regénye, amelynek cselekménye az egyes szereplők köré font történetekből áll össze, mégpedig úgy, hogy a szereplők egymáshoz fűződő kapcsolatai fogják egybe az epizódokat. Itt az egyes epizódok görbéit külön-külön kellene lerajzolni, jelezve a kapcsolataikat, az egész mű görbéje legföljebb ezekből tevődhetne ki, bár a történet szinte „megszerkesztetlen” hömpölygése nem adna végezetül sem határozott formát:



2. ábra

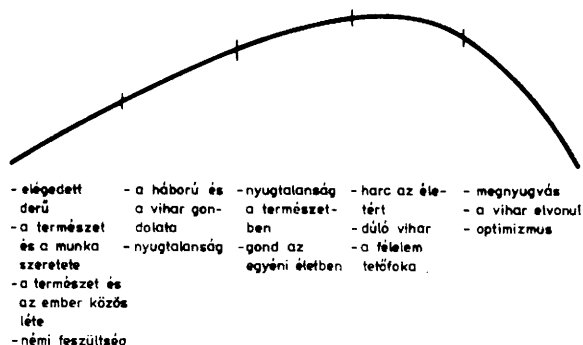
B) Az irodalmi műnek három rétegét különbözteti meg tehát SZABÓ a strukturalista felfogás alapján, s azt némileg leegyszerűsítve: 1. tartalom (eszme, gondolat, érzés, hangulat; tehát a megjelenített valóság); 2. az ezt megjelenítő közeg (cselekmény, szereplők, tárgyi világ stb.); 3. a megjelenítés nyelvi formája, a stílus (Nyr. CVI, 62—73). A Tamási-novella esetében ez a három réteg külön-külön vizsgálva szinte pontosan megfelel a korábban említett rendező elvnek, a ballisztikus pályát leíró fokozásnak-föloldásnak. Mindegyik réteg elemei szerint az elv szerint rendeződnek tehát, ami egyébként a jó, jól megkomponált mű esetében nem is csoda (vö. SZÉLES KLÁRA, Kísérlet egy műelemzés-modell felállítására: FilKözl. XVIII, 132).

1. Ha megnézzük először a t a r t a l o m szintjét, a következőt látjuk: a mindennapi munka viszonylagos nyugalmaiból a világban dúló háború gondolata és a személyes lét gondjai, konfliktusai emelik ki a hőst. Az életért (a gyermek megszületéséért) folytatott küzdelem után a történet végső kicsengése: megnyugtató megoldás a személyes létben (megszületik a gyermek), optimizmus a világ dolgait illetően (talán béke lesz a világon). Már itt, a tartalom szintjén föltűnik a társadalom és az egyén gondjainak párhuzama, bár az egyéni élet szférája van a középpontban, a történelem csak mint háttér van jelen.

A szervező elveknél említett ballisztikus görbét arányosan öt részre oszthatjuk a tartalom szempontjából (l. 3. ábra; ugyanez a fölösztás lesz majd érvényes a tárgyi világ és a nyelvi réteg szintjére is).

Már a tartalmi elemzésből is látszik, milyen remekül van megszerkesztve a novella. A természet, a társadalom és az egyén története teljesen szinkronban van benne. Erre figyeltek föl a Tamási-életmű méltatói közül többen, köztük Féja Géza is: „Nincs ebben a novellában fölösleges szó, öncélú dísz, fáradt mondat, maga a tökéletesség. Egyszerű emberek egyetlen éjszakája mutatja meg a villám fényénél a század roppant viaskodását. Jelképekké válik itt minden, pedig története sehol sem csap ki természetes medréből, alakjai sem verdeszik fejükkel az eget.” (Féja Géza: Tamási Áron. 1970. 147.)

2. A tartalom után a tartalmat, a mondanivalót kifejező t á r g y i



3. ábra

v a l ó s á g a mű következő rétege. A cselekmény, a szereplők és a tárgyi világ elemei közül melyek alkotják a műnek korábban jelzett öt részét? — A c s e l e k m é n y t a tartalom—mondanivaló szintjének elemzéséből némileg már ismerjük, ezért elég röviden összefoglalni, de célszerű mindjárt az öt szerkezeti egység szerint végigtekinteni rajta: 1. Küli Benke, az ács kinn az erdőszélen épített kalyibájában dolgozik, csak a kutyája, Csutak van vele. — 2. A kutya és gazdája készülődnek, hogy hazamenjenek ebédelni. Az égen közben repülőgépek jelennek meg, Benkének eszébe juttatják a háborút, amitől ő csak beteg lába miatt maradhatott távol. Közben észreveszi az égen gyülekező felhőket is. — 3. Mire hazaérnek, az ebéd kész ugyan, de Benke felesége, Aniska gyengélkedik. Hamarosan kiderül, hogy a május végére várt gyermek három héttel korábban érkezik. Kint készülődik a vihar. — 4. Benke befogja a kocsiba a ló mellé a betörtetlen csikót, és az egyre erősödő viharban elindulnak a falu felé, hogy mielőbb a bábához érjenek. — 5. Útközben menedéket találnak a vihar elől, Zádog Márton esztenáját. Illa néni szerencsére a bábásághoz is ért valamit. Amíg a gyermek megszületik, Benke és az öreg pásztor beszélgetnek arról, hogy jobb lenne, ha lány születne, hiszen nem a lányok hozzák a háborút a világra, és arról, hogy talán béke lesz valamikor. Közben a vihar is elvonul, és előbújik a dold.

A s z e r e p l ő k r ő l a lényegét már a cselekmény leírása tartalmazta, így még egyszer nem sorolom föl őket külön, csak a tárgyakkal együtt, annál is inkább, mert az embernek és a természeti vagy egyéb tárgyaknak a kapcsolata nagyon lényeges a novellában. Nézzük ezeket is a szerkezeti egységek szerinti sorrendben! — S z e m é l y e k é s t á r g y a k : 1. Az ács műhelyét körülvevő természeti alakulatok (erdő, zúgó folyó); a műhely és berendezése, a készülő használati tárgyak, valamint Benke és a kutya. — 2. Az égen megjelenő repülőgépek és felhők, a nyugtalan kutya, a sántító Benke. — 3. A lakóház, az előtte száradó frissen mosott ruha, a kész ebéd, az éhes kutya; a házban a szoba, az ágyon fekvő asszony. — 4. Az ebéd közben tornyosuló felhők, az egyre gyengébb asszony; aztán Benke a betörtetlen csikóval, a kicsi szekérrel, a beteg asszonnyal a viharban. — 5. Az esztana, Zádog Márton, a felesége, a bojtár; később Benke és az öreg juhász, a szakadozó felhők és az előbukkanó hold.

A szereplők mellett felsorolt természeti jelenségeknek és tárgyaknak konkrét jelentésükön kívül átvitt értelmük is van. Itt, ezzel a színttel kapcsolatban kell tehát foglalkoznunk a mű s z e m a n t i k a i jellemzőivel. A természeti jelenségek és a tárgyak magukban hordozzák a szereplők, különösen

Külü Benke hangulatát, a cselekmény feszültségét. Ahogyan a feszültség a negyedik rész végéig fokozódik, úgy kapnak a tárgyak és a jelenségek, majd később — egyre nagyobb szerephez jutva — csak a természeti jelenségek mind erősebb jelképes értelmet. Emellett az is föltűnő, hogy a feszültség fokozódásával a cselekménynek egyre nagyobb hányada történik az emberrel, a tárgyak részletes leírásának egyre kisebb szerep jut, s a metaforikus értelemben is jelen levő jelenségek csak a háttérrel alkotják. De nézzük a tárgyak — jelenségek és az ember viszonyát a cselekmény sorrendjében, az ismert öt szerkezeti részt különválasztva!

Az 1. részben a viszonylag nyugodt természet, a tárgyak részletező leírása, a kutya állandó jelenléte és a tevékenykedő ember hangulata között természetes és kevés kapcsolatot, az előzőek mint szükséges kellékek között értelmében vannak jelen. A 2. részben a földről a magasba tekint a hős: a felhők még csak ki nem mondott sejtést sugallnak, de a repülők már szinte a háború jelképeivé válnak. A kutya nyugtalansága is a kibontakozó feszültség leírásának eszköze. A 3. részben az ember kerül a középpontba: a gyengélkedő asszony és a körülötte szorgoskodó férje. A 4. részben a viharos természet a vajúdó asszony fájdalmának és rettegésének jelképevé emelkedik, Benke pedig erőfeszítésével és kitartásával az emberi harc, a küzdelem jelképevé. Az 5. részben a természet és az ember korábban párhuzamos küzdelméből az ember kerül ki előbb győztesen, ő veszi át az irányító szerepet: a még dúló viharban menedéket talál. Azután a vihar elvonul, előbújik a hold, jelképezve a menedékhez jutott emberek megnyugvását. A novella záró részében Külü Benke és Zádog Márton beszélget a világ dolgairól, s a megszülető lány a reménység, az optimizmus jelképe lesz, hiszen a háborút nem a lányok okozzák.

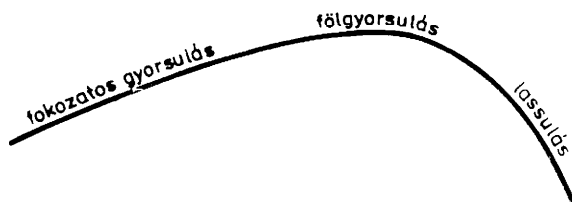
Itt kell még kitérnünk a metaforán kívüli egyéb képes kifejezésekre is. A természetnek és az emberi sorsnak az összhangja, Tamásinak szinte az egész életművéhez hasonlóan, ebben a novellájában is fontos, az egész művön végigvonuló jelenség. A metaforikus értelemben használt szavak nagy része is elsősorban természeti jelenséget jelölt, amint láttuk. Ez a párhuzam magyarázza meg az egyéb képek jellegét is. Az, hogy sokszor úgy tűnik, hogy a természet is emberként él, szinte gondolkodik, annak köszönhető, hogy a természet leírásában a megszemélyesítések és a metaforák a tájat és a tárgyakat emberi tulajdonságokkal ruházzák fel. Természetesen nem lehet egy ilyen terjedelmű elemzésben még erről a gazdag képanyagról is részletesen beszélni, csupán egy részt idézek a novellából illusztrálására: „A keleti tájon erdőt lát mindenütt, véghetetlen terjedésben; s a reménység vidor zöldje, végig az erdők tengerében, már bizakodva viaskodik a zord feketével. Északon pedig, ahol ritka fás és inkább füves hegyek terengnek, onnét a zöld már kiabál is harsányan az erdők felé, hogy hé, ne olyan lomhán. A nyugati részen, amott a messzeségben, falu tarkállik egy nagy hegy oldalában; dél felé pedig a föld elmerül a szemhatáron, s csak a lebegő világ hunyorog ott a fény nyughatatlan föltáiban.” (2.)

3. Most már áttekintettük a mű szervező elveit, valamint a tartalmi — eszmei rétegét és az azt megjelenítő tárgyi valóságot. Mindez szükséges volt ahhoz, hogy eljussunk a nyelvi elemek vizsgálatához, a tulajdonképpeni nyelvi-stilisztikai elemzés csak most, ennyi „bevezető” után kezdődik. Ahhoz azonban, hogy a nyelvi elemek szerepét a mű egészében betöltött funkciójuk szempontjából nézhessük, elkerülhetetlen, hogy legalább ennyire el ne merüljünk

a mű struktúrájának az elemzésében. Most tehát nézzük meg azt, hogy a korábban felsorolt és elemzett szinteknek, azok összetevőinek mi felel meg a nyelvi elemek síkján! Az előző két réteg, a tartalom és a tárgyi világ esetében fölrajzoló ballisztikus görbe érvényes a nyelvi elemek intenzitásbeli differenciálódására is. Ahogyan a tartalomban, a cselekményben, a személyek és a tárgyak viszonyában fölfedezhetők voltak azok a csomópontok, kulminációs pontok, amelyek alapján a művet „vízszintesen” öt részre tagoltuk, ugyanúgy meg kell lenniük ezeknek a pontoknak a nyelvi szinten is, és föltételezésem szerint az itt található nyelvi elemek lesznek stilisztikailag relevánsak, olyanok, amelyeknek a vizsgálatával a nyelvész stíluselemzőnek érdemes tovább foglalkoznia.

A szövegkutatás eredményeit is figyelembe véve, valamint a globalitás megtartása érdekében célszerű az egészről, a szövegről mint nyelvészeti kategóriából kiindulni. Nagyobb terjedelmű alkotásoknál ez nemcsak elvi, hanem gyakorlati szempontból is fontos, hiszen így tudjuk a mű egészét jobban szem előtt tartani, és elkerülni az esetlegességeket. De azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy különösen epikai művek esetében az egyes nyelvi elemek relevanciájának valószínűsége a kisebb egységek felé haladva egyre csökken.

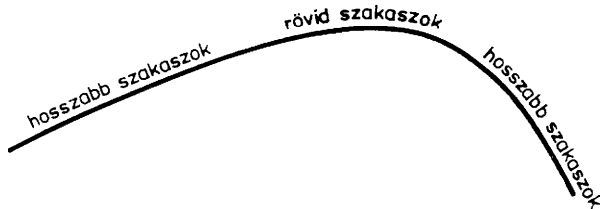
a) A novella mint szöveg szintén a korábban emlegetett elvek szerint szerveződik. Ugyanaz az öt rész különíthető el benne, mint az előző szinteken; tehát az először lassú, majd egyre gyorsuló fokozás az első négy részben, majd a megnyugvás, ami a szöveg szintjén a tempó egyenletes, majd fokozódó fölgyorsulásában és hirtelen lelassulásában jelentkezik.



4. ábra

A tempónak ez a változása adja a szövegkohézió alapját, természetesen egyéb, később tárgyalandó nyelvi elemek hasonló változásával együtt. A szövegnek a tempóváltás alapegységéül szolgáló alkotóelemei a *s z a k a s z o k*, illetve a különböző *k ö z l é s t í p u s o k*, ezeknek bizonyos szabályok szerinti változásából adódik a novella szerkezeti ritmusa.

b) A *k ö z l é s t í p u s o k* közül a novellában megtalálható a 1. leírás, 2. elbeszélés, 3. emlékezés, 4. párbeszéd, 5. belső monológ (a felosztással kapcsolatban vö. KEMÉNY GÁBOR, Képsűrűség és kompozíció Krúdy prózájában: Nyr. IC, 306—25).



5. ábra

Az első szerkezeti részben a táj, a kutya, a műhely és a gazda hosszadalmas leírását Benke tevékenykedésének részletes elbeszélése követi. Ezeket a lassú tempójú közléseket csak néha szakítja meg a gazdának a kutyaéhoz vetett néhány szava, vagy a kutya „gondolatainak” emberi nyelvre való fordítása. Az ilyen egyoldalú „párbeszéd”-ből az első három lapon mindössze négy van. Benkének itt még arra is van ideje, hogy gondolataiban felidézze otthonát és asszonyát, ez emlékezéssel kevert belső monológ. A második részben Csutak nyugtalanságának az elbeszélése, Benke belső monológja a felhőket majd a repülőgépeket szemlélve, és a lakóház leírása mellett újra találunk egyenes közléseket (párbeszéd), már nyolcat arányosan elosztva a három és fél lapon. A harmadik részben is van még leírás bőven, elbeszélés is, de ezeknek a folytonosságát egyre többször szakítja meg Benke és Aniska izgatott párbeszéde. A negyedik részben a leírások száma lecsökken, a hősök útjának, szenvedésének az elbeszélése válik uralkodóvá. A párbeszédek itt az asszony kétségbeesett felkiáltásaiból és Benke nyugtató szavaiból állnak. A belső monológ ebben a részben jut a legnagyobb szerephez, Benke vívódásának ez a nyelvi formája. Az a lassú, ráérős tempó, ami az első részt jellemezte, a második és harmadik részen át fokozatosan gyorsul, és itt, a tetőponton éri el a legnagyobb gyorsaságot. A leíró részek szinte teljesen elmaradnak, az elbeszélés jelentősége is csökken, a terjedelemben nagyobb belső monológok és a viszonylag kisszámú, de sokszor visszatérő szaggatott párbeszéd lesz jellemző a novella tetőpontjára. A gyors tempónak felel meg a kevesebb közlésváltás is. Az utolsó részben nincs belső monológ, az elbeszélés és a már sokkal nyugodtabb, összefüggő párbeszéd váltja föl, majd ismét megjelenik a leírás is. Minden közléstípus visszatért tehát újra, egyedül a feszültséget kifejező, gyors tempójú belső monológ maradt el.

Ugyanezt a görbét rajzolja le a szöveg különböző hosszúságú szakaszainak a váltakozása is (l. 5. ábra). A hosszabb, nyugodtabb szakaszok a 4. rész végéig, a legfeszültebb pontig egyre rövidülnek. A szakaszokat rövid (általában egymondatos) bekezdések választják el egymástól, amelyek tartalmilag összefoglalják az előző szakasz lényegét és átvezetnek az újba. A szakaszok rövidülésével a szakaszváltástó rövid mondatok egyre gyorsabban következnek egymásra. Ezeknek a tempógyorsító szerepéhez hasonló funkciót töltenek be a rövid egyenes közlések, valamint a belső monológok rövid, ugyancsak egymondatos bekezdései is.

c) Az egyes közléstípusoknak, illetve az egyes hosszúságú szakaszoknak különböző típusú, illetve különböző hosszúságú mondatok felelnek meg (a közléstípusok tempója egyébként ezektől a mondatoktól függ). A leíró részekben általában h o s s z a b b, több mondategységből álló összetett mondatok vannak. Hömpölygő áradásukat viszont nem a mellérendelő kapcsolódások túlsúlya, hanem a mellé- és alárendeléseknek általában szabálytalan váltakozása adja: „[a Küküllő] Szilaj módon és zuhogva szól,^M de erdőn által megcsappan bezzeg a hatalma,^{M-A} mert azok a zsenge levelek annyira megszűrrik a hangját,^A hogy a fennsíkra már csak úgy érkezik,^A mintha dúsgazdag tavaszi pára zengene-zungana csupán.” (1.) — Nagyobb változatossággal variálódhatnak a kapcsolásformák a nyugtalanabb, feszültséggel teli leíró részekben: „Rányomul a sötét sűrűség a fenyőrengetegre,^A ami nyög és szinte vonaglik.^M S fölötte morog, szünetlen morog a lég;^M de villámlik is, egyre jobban.^M Nem vág és nem hasít azonban a villám,^M hanem kápráztató nagyokat pillant, szaporábban és tündökleteesebben egyre,^A hogy az erdő már-már fényárban lobog folyton.” (4.) — Az elbeszélő részek mondatai hasonló változatosságot

mutatnak: „Benke pedig, mialatt így szemléli őt a kutya,^A nagy buzgalommal szabja és vonja, hornyolja és formálja a zsindelyeket.^A Halomba gyűlve százával feküsznek már,^M s nem is ő maga valány,^M hanem inkább a másik,^A olyan egyformák rengetegen.^M S gyűlnek most is egyre,^A mialatt a percek ámulva vonulnak az idő háta mögé;^M csak a forgácsok nyújtózkodnak, némelyik susogva is halkán, vagy szinte hegedülve,^A mint álmában a sáska.” (1.) — Az elbeszélő és leíró részek sokszor összefonódnak, hiszen a természeti környezet leírása és az emberekkel történő események párhuzamosak: „A kutya is iszik a patakából,^M s miközben gyors nyalintásokkal oltja a szomját,^A ezüst színben villadozik a kanyargó patak.^M Csodálni lehetne,^A hogy itt az örökös magányban miképpen játszik szivárványt,^M de a kutya menésre buzdítja Benkét.^M El is indulnak,^M s ahogy haladnak a világló éjszakában,^A gyérülni kezd az erdő.^M A felhők fényes pillantásaiban ciheres helyek merülnek fel, majd magányos öreg fák és kövérnek tetsző füves mezők.^M A szekér inog,^M és néha döccen is nagyokat,^{M-A} mert romlik az út.^M A csikó botlik a szokatlan göröngyökön,^M s fel-feljajdul az asszony is.” (3.) — A kapcsolásmódok váltakozása is szabálytalan, de már több a mellérendelés, mint a tisztán leíró részekben. Az elbeszélő részekben a mellérendelő kapcsolatok túlsúlya egyébként a mesei ihletésű novellák hasonló sajátásával rokon. (Jól kimutatható ez a jellegzetesség pl. a Húséges Mártonka című novellában.) Az elbeszélő részek mesélő stílusának tehát főleg a mellérendelés felel meg.

A mondategységek egymáshoz való viszonyán kívül érdemes megnéznünk a mondategységek egymáshoz való kapcsolódását is. Ahogyan az előző négy példamondat jelöléseiből látszik, szinte kizárólag mellérendelő ez a viszony, amit Tamási a mondatkezdő kötőszókkal is jelez (*S, De*).

A leíráson és elbeszélésen kívül emlékeztet is találunk az 1., 2. és 3. részben. Nem alkot azonban igazán külön közléstípust, hiszen a novellában minden esetben belső monológba vagy ahhoz közel álló oldott közlésformába van beleszőve: „A Benke agyában,^A mint az égen a felhők, futni kezdenek a hónapok és a napok.^M Az ijedelem szelében iramlanak,^M s csak meg-megvillanó emlékeket vetnek neki,^M de nem felelnek arra a kérdésre,^A hogy rosszul számítottak-e csakugyan.^M De lehetetlen, hogy rosszul számítottak volna,^M mert az ő lelkében kétség nélkül virult a bizonyosság fája,^A mely az első gyermeki gyümölcsöt május végére ígerte nekik.” (3.)

Az ilyen közléstípusokban sok a szabad függő beszédre jellemző, a tépelődést, a hangos beszédet idéző határozószó és módosítószó: *csakugyan, lehetetlen, kétség nélkül* stb. A mondategységek kapcsolódásában pedig többször tűnik föl az alárendelés, mint a korábbi közlésformákban. A harmadik és negyedik részben sűrűsödő belső monológok mindegyikének hasonlóak a jellemzői, elég egyet idézni közülük: „No, gondolja Benke, az öreg lovat mégsem kellett volna eladni a télen. Vagy ha eladta mégis, a csikót be kellett volna tanítani, de hát az a nyavalya zsindely minden idejét elrabolta. Most pedig, tanulatlanul, nem foghatja szekér elé; nem merheti megtenni, amikor a háta mögött az élet és a halál együtt ül a szekérben, leselkedve folyton, hogy melyik marad a győztes. Merje mégis?! ” (4.)

Az egész novella tempójának fölgyorsulását jelentős részben ezeknek a belső monológoknak a sajátos nyelvi eszközei adják. A már említett jellemzőkön kívül egyéb élőnyelvi fordulatok, kérdések, fölkiáltások tagolják és teszik feszültebbé a közlést. A mondatok a gyakoribb alárendelés mellett grammatikailag sokszor hiányosak, sok bennük a gondolatok csapongását követő

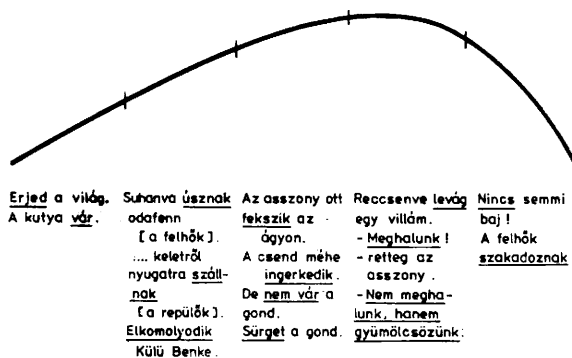
logikai ugrás. Az elbeszélő és leíró részek hosszabb, kiegyensúlyozottabb mondataival szemben itt az egészen rövid, néhány szóból álló, legtöbbször hiányos egyszerű mondatok jelentősége nő meg, ami ugyancsak tempónövekedéshez vezet.

A párbeszéd az első négy részben nem jut jelentős szerephez. Az első két részben csupán Benke szól néhányszor a kutyának, illetve a kutya [!] Benkének. A harmadik és negyedik részben a párbeszéd már kezd valódi párbeszéd lenni, Benke és a felesége szólnak egymáshoz néhányszor, de az egyre feszültebbé váló hangulatban egyre rövidebben [az új sorkezdést a továbbiakban virgulával jelezzük]: „Vigy magaddal! — szól az asszony. | — Az ölemben? | — A kicsi szekéren.” (4.) — Ezek a mondatok kizárólag egyszerűek, sokszor hiányosak, ugyanazt a szerepet hordozzák, mint a belső monológok hasonló rövid mondatai. Igazi értelmében vett párbeszédet majd csak az ötödik szerkezeti egységben találunk, ahol Benke beszélget az öreg juhász-szal, miközben a feleségét már biztonságban tudja, s a nagy eseményre való várakozás nyitottá teszi a világ dolgai iránt. A mondatok azonban, mint Tamási műveinek a párbeszédeiben mindig, a székely beszédmódnak megfelelően még itt is szüksézáruk: „— Mit szeretnél? — kérdi az öreg. | — Fiút [. . .] | — Hát nem jobb a fiú? — kérdi Benke. | — A szülőnek talán — feleli az öreg. [. . .] | — Nem a szülő a gyermek? — kérdi Benke. | — Mondják — szól az öreg. | — Csak mondják? | — Igen, csak mondják. Mert a gyermek valójában a világé. A világban pedig baj van. Sok baj. A férfiak okozzák majd valahányat. Mert a férfiak a napot és a csillagokat akarják, s ágaskodó lábuk alatt romlik a föld. Pedig itt élünk a földön, mert ez az ember hazája. S ha ez a mi hazánk, áldás kell nekünk rajta. Vég öröm, melegség és mosolygó gyümölcsök. [. . .] | — Leány kell a világnak! — mondja végre.” (5.)

Zádor Márton monológja az egyetlen hosszabb lélegzetű egyenes beszéd a novellában. Ez a határozott, de nyugodt elmélkedés a világról egyszerű vagy maximum két tagmondatos összetett mondatokból áll. Az egyes mondategységeket összekapcsolja azonban a mondatkezdő *mert* és *pedig* kötőszó, érvelő jelleget adva a szövegnek. Ugyancsak az érvelést hangsúlyozza az ismétlés („. . . *baj* van. Sok *baj*”). Az élőbeszédre jellemző kötetlenséget, megszerkesztetlenséget mutatják a hiányos mondatok is.

Láttuk most már a különböző közléstípusokra jellemző mondatfajtákat, nézzük meg még azt is, milyen hosszúságú mondatok szerepelnek az egyes közléstípusokban! A leíró, elbeszélő, emlékező részek, ill. a belső monológok a vizsgálatok eredménye szerint általában 2—3 tagú összetett mondatokból állnak. Ezek adják a novella mondatainak jelentős részét. Ezt bizonyítja a egész novellára kiszámított mondat-hosszúsági átlag is: 2,33 mondat egység jut egy mondatra. Ezekkel a terjedelmesebb mondatokkal állnak szemben a hosszabb szakaszok között álló rövid szakaszok mondatai: a rövid mondatos szakaszválasztók, a rövid párbeszéd és a belső monológok rövid mondatai. A hosszú és rövid mondatos részek váltakozása is egy bizonyos folyorsuló—lelassuló képet mutat, tehát a novella tetőpont felé való gyorsulásának, illetve a megoldás felé lassuló tempójának a szolgálatában áll. Ugyanennek a szervező elvnek felel meg az is, hogy a feszültség növekedésével nemcsak gyakrabban váltják egymást a hosszú és a rövid mondatok, hanem ennek függvényeként a rövid mondatoknak a hosszúakéhoz viszonyított arányszáma is megnő, sőt a feszültséggel egyenes arányban növekszik a rövid mondatok abszolút száma is.

d) Természetesen a mondatoknál alacsonyabb nyelvi szintek területén is megtalálhatók azok a nyelvi-stilisztikai elemek, amelyek a mű egésze szempontjából fontosak, amelyeknek vizsgálata még aprólékosabban megmutatná, hogy egy jó műalkotásban minden, akár a legkisebb elem is szerves, és nem esetleges része az egésznek. Elemző módszerünk alapelveéhez igazodva azonban minden nyelvi szintből azokat az elemeket vizsgáljuk csak, amelyet a nálánál eggyel magasabb szint, valamint az elemzés elején megállapított szervező erő indukál. A mondatok szerkezetének tárgyalása után kézenfekvő tehát a mondatok belső szerkezetét vizsgálni. De milyen mondatokat válasszunk ki a húslapnyi szövegből? Ehhez nyújt segítséget a szervező elv (ez esetben a fokozás — fölöldás ballisztikus görbéje tehát), valamint az ezen a görbén kijelölhető kulminációs pontok, amelyek a mű rétegeinek eddigi vizsgálata során kirajzolódtak. Nézzük ismét a görbénket a megfelelő csomópontokkal együtt!



6. ábra

Ha a görbén látható részekbe beleírjuk a szövegből a szakaszválasztóknak a csomópontokra eső részét, az egész novella lényeges elemeit egy helyen látjuk. Jogos tehát feltételezni, hogy ezeknek a mondatoknak a felépítése is a jellemző jegyeket mutatja. A mondatok a l a n y a a tartalmat megjelenítő tárgyi valóság vizsgálatakor felsorolt tárgyakból, természeti jelenségekből és főbb személyekből kerül ki. A mondatok mindegyikének az á l l í t m á n y a i g e. Ezek az igék jelentésükkel, jelentésük intenzitásának a fokozódásával, majd visszafokozásával szintén követik azt az elvet, amely szerint az egész novella fölépül. A negyedik rész közepéig, a fordulópontig az igék tartalmának intenzitása fokozódik: az *erjed* feszültsége hasonló a *vár*-éhoz. Az *úsznak* és *szállnak* magában még nem hordozna feszültséget, de ezeknek a következménye, hogy Benke *elkomolyodik*. A természet *ingerkedik*, készül valamire az idő, az embert pedig *sürgő*ti a gond. A villám *levág*, ennek pillanatnyiságára, intenzitására közvetlenül következik az asszony jajszava: *Meghalunk!* És itt a tetőpont, egyben a fordulópont is: a sok gond és baj közepette az ember mégis remél: *Nem meghalunk, hanem gyümölcsözünk*. A két ige tartalmi ellentéte magában foglalja a novella csúcspont előtti és utáni részének lényegét, egyben Benke akaraterejét és kitartását jelképezi. Ettől a fordulóponttól kezdve már nem a természet jelzi előre az ember sorsát, hanem az ember lesz a kezdeményező: megtalálja a kiutat, menedéket keres a viharban. *Nincs semmi baj!* — mondja Benke, s ezzel a tagadó állítmánnyal fölöldja az eddigi feszültséget

Csak ezután veszi észre, hogy a vihar elmúlt, „A felhők szakadoznak”. A Tamásnál mindig jelen levő természet szerepe most, a csúcspont után még mindig megmarad, de már nem előrevetíti, csak illusztrálja az eseményeket és a hangulatot. A *szakadoznak* ige egyébként azonkívül, hogy a vihar elmúltát jelzi, gyakorító árnyalatával jelenti a meg-megtorpanó hitet is, a bizakodást a jövőben.

Ezzel a novella nyelvi rétegének elemzése természetesen nem fejeződik be, csak abbahagyom. Más nyelvi-stilisztikai elemeket is lehetne még találni (pl. a halmazás, a főlSORolás, a hangutánzó igék stb.), amelyek lényegesek lennének. Az elmlített és vizsgált nyelvi elemeket is tovább lehetne boncolgatni, de szerencsére a bemutatott elemzési módszernek SZABÓ ZOLTÁN szerint megvan az az előnye, hogy „a részletezések bármelyik »rangsorában«, mélyebb vagy kevésbé elmélyített szintjén megszakítható, és mégsem csonka, mégsem tűnik befejezetlennek.” (Nyr. CVI. 63.) Remélem, valóban nem tűnik annak.

C) Összegzőként: a novella rétegeit, a tartalom szintjét, a tartalmat megjelenítő tárgyi valóságot vizsgáltam a novellában, és ezeknek a szinteknek a segítségével jutottam el a nyelvi rétegig. A műegész szem előtt tartásával az elemzés elején megállapítottam a mű rendező elvét, ami egy ballisztikus pályát leíró fokozódó-föloldó tendenciát mutatott. Ugyanez a fokozódás-föloldás jellemezte a mű mindhárom szintjét. A mondanivalónak, a hangulatnak a fokozódását és föloldását követte a cselekmény vonala, a szereplők és a tárgyak ugyanilyen rendszer szerinti szerepeltetése. Ugyanezen elv szerint épült föl a nyelvi szint is: a szövegegészben a hosszabb szakaszok a csúcspont felé rövidülnek, a különböző közléstípusok változatossága csökken, nagy szerepet kap a drámai belső monológ. A hosszabb szakaszok általában hosszabb, összetett (inkább mellérendelő) mondatokból állnak. A rövidebb szakaszok jellemző mondatformája a szükséztű egyszerű mondat. Mivel ez utóbbiak gyakorisága a csúcspont felé növekszik, fölgyorsítja a szöveg tempóját. Az elemzés fölhívta még a figyelmet a novella fordulópontjain elhelyezkedő nyelvi elemekre: a csúcspont felé fokozódó tartalmú igékre, amelyekről beszéltünk is, valamint a lassú tempójú, kevésbé feszült részek halmazásaira és főlSORolásaira, amelyekre már nem jutott időnk, ezenkívül a főnevek és igék bizonyos csoportjának metaforikus használatára. Az elemzés eredménye szerint tehát stílusalkotó, releváns nyelvi elemként jöhetnek számításba a műegészből indulva és lefelé haladva: a közléstípusok, a szakaszok, a mondatok fölépítése, a mondatrészek egy csoportja (alany, állítmány, halmazott tárgy), a szemantikai szinten pedig az igék és a főnevek jelentéstartalma, metaforikus jelentése és a megszemélyesítések. Nem releváns, a mű egésze szempontjából elhanyagolható azonban pl. a hasonlatok vagy a tájszók szerepe, holott ezekre is találunk példát. Az elmondottakból végül is megállapítható a válasz a számomra most legfontosabb kérdésre: a mondatok, amint láttuk, valóban lényeges stílusalkotó szerepet játszanak ebben a novellában (egyébként Tamási egyéb műveiben is).

3. Legvégül megkísérlem azokat a következtetéseket összefoglalni, amelyek túlmutathatnak az egyedi mű elemzésén. Arra a kérdésre, hogy ez az általában lírai művekre alkalmazott módszer használható-e epikai művek elemzésére is, egyértelműen igennel lehet felelni. Hogy milyen módosításokkal, annak két aspektusa is van. Az epikai mű műfaji sajátágainál fogva kevésbé tömör, mint a lírai alkotás, még akkor is, ha az újabb, XX. századi próza,

Tamásié is, mutat lírai vonásokat. Ezért a SZABÓ és más, hasonló elemzési módszereket alkalmazó kutatók által emlegetett *fókusz* sokkal nehezebben fedezhető fel bennük. A fókusz a szövegnek olyan eleme lenne, amely magában hordozná az egész mű lényegét, és minden lényeges stílselemet magához kötne. Ez lehet egy mondat, kiemelve a szövegből, vagy a szöveg lényeges szavaiból összeállított mondat, akár valami más is. Ilyen jellegű, egy mondatba csúcsosodó fókusz az epikai műveknél nehéz találni. Talán fókusznak nevezhetjük volna a „Világoló éjszaká”-ban Benkének azt a mondatát, hogy: „Nem meghalunk, hanem gyümölcsözünk.” Sok mindent tartalmaz ez a mondat a novella lényegéből, azt a fokozódást azonban, amely a mű minden rétegén végigvonul, nehéz lenne ehhez a mondathoz kapcsolva levezetnünk. Még nehezebb lenne egy „modern” epikai művet egy ilyen mondat köré építve elemeznünk, gondoljunk ismét Krúdy Napraforgójára. Epikai művek esetében ezért célszerűbb egyéb, a szerkezetre mutató összetartó erőt keresnünk, és erre építeni az elemzést, úgy, ahogyan a Tamási-novella esetében a ballisztikus pályát befutó fokozással-föloldással mint szervező erővel tettük.

A másik sajátosság, amely módosítja az elemzés menetét, az epikai művek átlagos *terjedelme*. Az epikai mű hosszúsága, nyelvi elemeinek az áttekinthetatlensége még ma is sokszor azzal a következménnyel jár, hogy az elemző a tartalmi áttekintés után nyelvi elemzésre kiragad egy részletet a műből, és ennek jellemzőit boncolgatja. Pedig bármilyen jellemző is egy részlet a műre, vagy az író stílusára, kiválasztása mégis esetleges, nem deríthet fényt az egész szempontjából fontos nyelvi sajátságokra. Az itt bemutatott módszerrel azonban bármilyen terjedelmes műalkotásnak a *releváns nyelvi elemi* felfedhetők.

A következő kérdés, hogy hol alkalmazható ez a módszer? Komplex elemzésként iskolában, ismeretterjesztésben mindenképpen. A kutatás számára pedig segítséget nyújt abban, hogy azok, akik alaposabban akarnak foglalkozni egy műalkotás vagy egy író stílusjegyei közül egy-egy csoporttal, előzetesen az ilyen vagy hasonló módszerek segítségével meggyőződhetnek arról, hogy választásuk nem esetleges, hanem az a bizonyos nyelvi elem valóban jelentős stílusalakító szerepet játszik a mű egészében.

P. EÖRY VILMA

A nyelvi polaritás kifejezésének lexikális és grammatikai esetei

A polaritás fogalmával és annak megvalósulásaival, a pólusokkal több tudományban, így a fizikában vagy a földrajzban is találkozhatunk. Ezekben a polaritás valamilyen két végső pont közötti viszonyt jelöl, olyat, ami két ellentétes, de egymást feltételező pont („pólus”) között áll fenn. A kölcsönös feltételezettségen alapuló viszonyból következik, hogy ott és csak ott lehet polaritásról beszélni, ahol mindkét ellentétes pólus értelmezése releváns. Fontos ebből a szempontból, hogy e viszony két valamilyen szempontból ellentétes pont között értelmezhető, azaz a két pólus megvalósulásának olyan sajátosságokkal kell rendelkeznie, amelyek alapján a két pólus egymástól világosan elkülöníthető. Így például a logikában már FREGE óta a polaritással mint munkafogalommal nem is találkozunk, hiszen nincsenek olyan logikai törvé-

nyek, amelyek csak „negatív” vagy csak „pozitív” polaritású kijelentésekre lennének érvényesek.

A polaritás azonban nyelvészeti szempontból jól értelmezhető fogalom, azért, mert az egyik vagy a másik pólus olyan (egymástól különböző) nyelvi eszközökkel valósul meg, amelyeknek a leírására (egyebek között) vállalkozik a nyelvészet. Mivel a két pólus egymást kölcsönösen feltételezi, nincs elméleti jelentősége annak, melyik pólust tekintjük „pozitívnak” és melyiket „negatívnak”. Önkényesen eljárva, pozitív polaritásúnak fogunk nevezni egy olyan mondatot, amely nem tartalmaz tagadószt vagy azt helyettesítő egyéb elemet, míg negatív polaritásúnak a tagadószt vagy az azt helyettesítő elemet tartalmazó mondatot fogjuk tekinteni.

Az alábbiakban a nyelvi polaritás azon eseteivel fogunk foglalkozni, amelyekben nem szerepel a polarításra utaló olyan egyértelmű lexikális elem, mint a *nem*, *ne* vagy *igenis*, hanem azokat egyéb elemek helyettesítik. Így például egy helyettesítő elemet tartalmazó negatív polaritású szerkezet interpretálható, átfogalmazható tulajdonképpen negatív lexikális elem alkalmazásával is, ha e helyettesítő, ún. negatív polaritású elemet vagy szerkezetet egy ilyen polarítású nem rendelkező elem vagy szerkezet váltja fel, és egy tagadószóval kapcsolódik össze.

A nyelvi polaritás kutatása komoly hagyományokra megy vissza (l. pl.: JESPERSEN, *Negation in English and Other Languages*. 1917.; KLIMA, *Negation in English*: FODOR, KATZ (szerk.), *The Structure of Language*. 1964. 246—323; LAKOFF, *A syntactic argument for negative transportation: Papers from the 5th Regional Meeting*. CLS. 1969. 140.; A. MITTWOCH, *Negative sentences with until: Papers from the 13th Regional Meeting*. CLS. 1977. 410—7.; P. A. M. SEUREN, *Negative's travels*: P. A. M. SEUREN (szerk.), *Semantic Syntax*. 1974.; L. R. HORN, *Some aspects of negation*: J. GREENBERG (szerk.), *Universals of Human Languages*. 4. Syntax. 1978. 127—210.; J. PADUCSEVA, *O semantike sintaksisa*. 1974.; és mások). Univerzálisnak tűnik, hogy a nyelvek rendelkeznek negatív polaritású elemekkel, amelyek mintegy magukban testesítik meg a tagadást. Ez annyiban nyilvánul meg, hogy a tagadás során „fordított módon” viselkednek a nem negatív polaritású elemekkel szemben, azaz nincs tagadószó ott, ahol egyébként elvárnánk és van ott, ahol egyébként nem várnánk. Ugyancsak univerzálisnak tűnik, hogy eme negatív polaritás kifejezésének többféle lexikai és grammatikai kifejezési módja van, az adott nyelv alapstruktúrájától függően: lehetnek affixumos képzések éppúgy, mint formai mutatók nélkül, csak szemantikailag interpretálható elemek. Ami a pozitív polaritású elemeket illeti, ezek szemantikai státusza az előzőeknél jóval kevésbé körülhatárolt. Egy bizonyos: valamilyen módon egy nem negatív állítás nyomatékos kiemelésére szolgálnak. Szintaktikai szerepüket tekintve a poláris elemek egy része valamely mondatrészt érint (ezek elsősorban az affixumok közül kerülnek ki, és a morfológiai polaritás kifejezésére szolgálnak), másik részük az egész mondatra kiterjed, és a szintaktikai polaritás kifejezésére szolgál. Az itt következőkben a szintaktikai polaritás kérdéseit fogjuk vizsgálni, és a magyar nyelv alapján egyes univerzális tendenciákra is rá kívánunk mutatni.

1. Lexikális negatív polaritás. — Negatív polaritású lexikális elemként elsősorban igék szerepelnek. Olyan igék, amelyek tárgyasak és tárgyi mellékmondatot vonzanak. Alapvető szemantikai funkciójuk az,

hogy a vonzatban kifejezett cselekvést vagy egyéb tényt hamisnak vagy megvalósíthatatlannak tüntessék fel. Erre lássuk az alábbi példákat:

1. a) *Megtiltom, hogy elmenj.*

1. b) *Nem tiltom meg, hogy elmenj.*

Amint látjuk, az 1. b)-t, azaz 1. a) tagadását egyszerűen úgy kaptuk meg, hogy tagadtuk 1. a) főmondatát. 1. a) szerkezete azonban mégis más, mint pl. a 2.-é:

2. *Megparancsolom, hogy elmenj.*

Míg ugyanis az 1. a) értelme az, hogy 'Ne menj el', azaz pontosan a tagadása annak, amit a beágyazott mondat izoláltan jelentene, addig a 2. beágyazott mondatának izolált és tényleges értelme között nincs különbség, negativitást nem tartalmaz: 'Menj el'.

Az, hogy az 1. a)-ban az interpretált negativitás a beágyazott mondatban van, bizonyos párhuzamot mutat a 3. a)-val és 3. b)-vel, ahol — bizonyos igei típusokra érvényes módon és a szinonimitás biztosításával — ún. negatív emelés transzformációt hajthatunk végre:

3. a) *Azt hiszem, hogy nem ment el.*

3. b) *Nem hiszem, hogy elment.*

Itt a szinonimitást az biztosítja, hogy a 3. a) negatív eleme fölkerülhet a főmondatba, hogy így a 3. b)-t kapjuk. Hasonló módon, az előzővel rokon átalakítást hajthatunk végre 4. a)-n úgy, hogy a vele szinonim 4. b)-t kapjuk. Ezt ikertagadásnak nevezzük:

4. a) *Azt hiszem, hogy elment.*

4. b) *Nem hiszem, hogy nem ment el.*

A fenti átalakításokat (melyeket összefoglaló névvel azonossági tagadásoknak nevezünk; l. HUNYADI, A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban. Kand. ért. 1981.) valósítsuk most meg az 1. a)-n úgy, hogy végezzük el az ikertagadás műveletét:

5. a) **Nem tiltom meg, hogy ne menj el.*

Tudvalevő, hogy a *tilt* ige nem tartozik az azonossági tagadások során szinonimitást biztosító igék közé, de — ellentétben egyéb nem típusos igékkel — még helyes mondatot sem kaptunk. Ennek oka az, hogy maga az átalakítás, melyet formailag helyesen hajtottunk végre, mélyebb összefüggésekben mégiscsak helytelenül volt végrehajtva.

Azt, hogy ezen azonossági tagadás valóban formális kritériumokon nyugszik, mutatja azt, hogy ha az 5. a) beágyazott mondatát egy olyannal cseréljük fel, amelyben a *tilt* lexikális ellentéte szerepel, értelmes mondatot kapunk (vö. 5. b)), bár az 1. a)-val nem azonos jelentésűt:

5. b) *Nem tiltom meg, hogy itthon maradj.*

Tehát a *tilt* önmagában hordja a negativitást, és így az 1. a)-t úgy tekinthetnénk (ha igazi negem- ('negatív emelés') ige állna S¹-ben), hogy már megtörtént a negem, azaz az azonossági tagadás. Ezért a további variációk már nem lehetségesek.

Hasonló módon viselkedik a *lebeszél* ige is:

6. a) *Lebeszéltem arról, hogy megnézzé ezt a filmet.*

6. b) *Nem beszéltem le arról, hogy megnézzé ezt a filmet.*

7. a) *Nem beszéltem le arról, hogy ne nézze meg ezt a filmet.*

7. b) *Nem tudtam lebeszélteni arról, hogy meg ne nézze ezt a filmet.*

Az első három mondat hasonlóan viselkedik a *tilt* típusúakhoz. Az utolsó változat azonban mégis helyes, noha — mint láthattuk — az azonossági taga-

dást már a 6. a)-ban elvégeztük (negatív polaritású elemmel), ikertagadás pedig (aminek az alakját a 7. b) mutatja), a felszínen nem is képzelhető el, hiszen a kiinduló mondat két tagmondatának a tulajdonképpeni (szemantikai értelemben vett) polaritása nem volt azonos. Itt arról van szó, hogy a 7. b) S^1 -ében a *lebeszél* a tagadás hatására elveszti negatív polaritását, tehát ahhoz, hogy a mondat a 6. a)-val azonos jelentésű legyen, meg kell őrizni S^2 negativitását. Ez a 6. a)-ban az S^1 negatív polaritású igéjén keresztül történt, a 7. b)-ben tehát csak S^2 formális tagadásával valósulhat meg. (Ha a *lebeszél* elveszti negativitását, akkor a 7. b)-ben S^1 így interpretálható: 'nem tudtam elérni, hogy ...', vagy 'nem tudtam rábeszélni, hogy ...'.) Nézzünk meg még egy példát:

8. a) *Cáfolta, hogy tudna róla.*

8. b) *Nem cáfolta, hogy tud róla.*

9. (!) *Nem cáfolta, hogy nem tud róla.*

A *cáfol* negatív polaritását világosan mutatja, hogy a 9. bár helyes, egyáltalán nem tekinthető a 8. a) azonossági tagadott szinonimjának. Azt azonban, hogy a 8. a) mégiscsak negem útján jött létre (és hogy a negatív polaritás származása, legalábbis itt, negemmel magyarázható), a beágyazott mondat feltételes módú igealakja mutatja. Ezt támasztja alá az is, hogy a főmondat tagadva van, a *tud* ige nem állhat ebben az alakban, mert a főmondat negatív polaritása semlegesítve van.

8. c) **Nem cáfolta, hogy tudna róla.*

Ez egyúttal közvetve azt is láttatja, hogy a 8. a) és 8. b) nem lehet szinonim (ha ugyanis a beágyazott mondatok polaritása nem azonos vagy nem hozhatók azonosságra, nem lehet negemről beszélni, mert ennek során az S^2 negativitása nem „szökik meg”, nyomot mindenképpen hagy). Ha azonban a *cáfol* esetében találkozhattunk feltételes módú igealakokkal S^2 -ben, és ez negemre utalt, akkor az a tény, hogy — mivel az azonossági tagadások pl. a *tilt* negatív polaritású ige mellett is úgy viselkednek, mint a *cáfol*-al — a negatív polaritású elemek (itt: igék) negem útján keletkeznek, nem föltétlenül jelenti, hogy S^2 igéjének feltételes módban kell állnia. A semleges kijelentő módú alak mellett felszólító módú alak is állhat. Ebből következik, hogy S^2 modális igealakja S^1 igéjétől függ. Ha az ige S^2 igazságát tagadja vagy kérdőjelezi meg, akkor S^2 -ben az ige feltételes módban állhat (a kijelentő mellett), mint *hisz, gondol, tud, állít, cáfol, kételkedik*, ha azonban az S^1 -ben levő igével azt jelezzük, hogy meg akarjuk akadályozni az S^2 -ben kifejezett cselekvés vagy egyéb tény megvalósulását, akkor S^2 igéje csak felszólító formában szerepelhet (kijelentőben nem!), mint *megtilt, lebeszél, rábeszél, akar* stb. Más szóval: ha a negem előtt, azaz semleges helyzetben S^1 igéjének a vonzata nem modális igeforma, akkor bármelyik forma előfordulhat negem esetén; ha semleges helyzetben felszólító módú alak volt a kötelező, akkor ez meg is marad a negem után (és a negatív polaritás megvalósulásakor) is.

A *tilt, lebeszél* és *cáfol* igék esetében azért nem alkalmazhatjuk az ikertagadást, mert ez csak a valóban negem-igéknél lehetséges. Ott is azért, mert a negem igékkel S^2 igazságáról valamilyen semleges, középső nézőpontból nyilatkozunk (tehát nem tesszünk kategorikus kijelentést S^2 igazságáról). E középpont két úton is elérhető: vagy úgy, hogy magát a középpontot jelöljük (*Azt hiszem, hogy itt van*), vagy úgy, hogy a középpont másik oldalára eső területet tagadjuk (*Azt hiszem, hogy nincs itt*). Ugyanakkor a *tilt, lebeszél, cáfol* stb. igék eleve egy poláris skála egyik végén helyezkednek el, és így a

csak egy és ugyanazon központban elhelyezkedő igékre érvényes művelet egyszerűen nem releváns. Ezért nem szinonim például az 1. a) és 5. b). Ez ugyanakkor nem befolyásolja azt, hogy a negatív polaritású ígék negem származásúaknak tekintsük, de tudnunk kell, hogy a negem végrehajtása után új lexikai elem kerül S¹ ígéje helyébe, mint *mondtam, hogy ne p = lebeszéltem, hogy p*.

Negatív polaritású elemként szerepelnek szintaktikai értelemben az ígék közül egyes vonatkozó névmások is, mint az *anélkül* és a *mielőtt*:

10. a) *Anélkül ment el, hogy köszönt volna.*

10. b) **Nem ment el anélkül, hogy köszönt volna.*

11. a) *Nem ment el anélkül, hogy ne köszönt volna.*

11. b) *Nem ment el úgy, hogy ne köszönt volna.*

Az *anélkül* S² negativitásának fókuszba való emelését jelenti, tehát ezen elem mint negatív polaritású elem negem-származása nem is kétséges. (A negemre utal S² feltételes módú igealakja is.) És éppen azért, mert a negem előtt nem is volt semmilyen „előzménye” S¹-ben (ellentétben a negatív polaritású ígékkel, mint ahogy láttuk is: *mond — lebeszél*), ezért a mondat nem is lehet helyes, ha az egészet a főmondaton keresztül tagadjuk, mint a 10. b)-ben. (Mivel az *anélkül* negatív párja az *úgy*-nak, a 10. b) ezt jelentené: **Úgy ment el, hogy köszönt volna.*) Ennek a gondolatnak leginkább a 11. b) felel meg. Itt ugyanis fókuszkiemelés van ugyan, de negem nincs: ehelyett ikertagadással találkozunk. Bár a 11. b) gyakoribb, mint a 11. a), az utóbbi is előfordul, de itt az *anélkül* mindenképpen elveszíti negatív polaritását.

Természetesen az *úgy* szerepelhet tagadó mondatban úgy is, hogy nem pozitív párja az *anélkül*-nek. Hogy ez azonban lehetséges legyen, másnak kell lennie szintaktikai viselkedésének is. Mivel az *anélkül* már negem eredménye, ott több azonossági tagadás nem is lehetséges (ezért nem transzformja a 10. a)-nak egyik további variáció sem). Ezzel szemben, mivel az *úgy* még negem előtti állapotot tükröz, ott ezen tagadás végrehajtható, sőt, megkaphatjuk a 10. a) tagadását is:

10. a) *Anélkül ment el, hogy köszönt volna.*

12. a) *Úgy ment el, hogy nem köszönt.*

Érdekes példa a 12. b):

12. b) *Nem úgy ment el, hogy nem köszönt.*

Itt lényegében a 12. a) (ami szinonim a 10. a)-val) beágyazott mondatát tagadjuk úgy, hogy nem a beágyazott mondatot tagadjuk közvetlenül, hanem annak fókuszba kiemelt mását. A NEG és az F mint két operátor hatókörét pedig a hangsúlyozási viszonyuk határozza meg. (L. HUNYADI: ALingu. 1982. 3. sz. 31 (1981.). 107—136.)

Bizonyos rokonságot figyelhetünk meg az *anélkül* és az *ahelyett* között. Az utóbbi is egy fókuszba kiemelt mondat mása, mint a 13. a)-ban:

13. a) *Ahelyett, hogy tanult volna, táncolni ment.*

A különbség abban áll, hogy az *ahelyett*-nek nehéz megtalálni azt a (szófajiságban megegyező) pozitív ellenpárját, ami a negem előtt S¹-ben állt, s amihez a NEG csatlakozhatott. Ennek az az oka, hogy az *ahelyett* nem is alárendelő összetett mondat főmondatának az élén áll, hiszen a 13. a) a 13. b)-re megy vissza:

13. b) *Inkább nem tanult, de element táncolni.*

Az *ahelyett* tehát az *inkább nem* kifejezésnek felel meg. Mindenképpen negemről van szó (*Ahelyett ment el táncolni, hogy tanult volna*), erre még az igei fel-

tételes módú alak is utal, de a negem mégiscsak a ritkább változatba tartozik, hiszen mellérendelő az összetett mondat.

Érdekes negatív polaritású elem a *mielőtt*. Míg az *azelőtt* a fentiekkel teljesen azonos módon viselkedik (tehát ki is van emelve a negatív mondatból), addig a *mielőtt* a negatív mondatban marad:

14. a) *Azelőtt takarította ki a cipőjét, hogy elment volna az iskolába.*

14. b) *Mielőtt elment volna az iskolába, kitakarította a cipőjét.*

14. c) *Míg nem ment el az iskolába, kitakarította a cipőjét.*

Míg tehát a 14. a) egyszerű példája a negemmel alkott negatív polaritású elem viselkedésének, addig a 14. b) nem negemmel, hanem önállóan fejlődött. Ezt mutatja a 14. c)-vel való interpretálása is: *míg nem* = *mielőtt*.

A *míg*-nek azonban van egy olyan használata is, amikor a 14. c) hasonló jelentését megőrizve a főmondatba kerül:

14. d) *Nem ment el az iskolába, míg ki nem takarította a cipőjét.*

Ez utóbbi esetben nevezik negatív polaritású elemnek a megfelelő angol *until* szót (pl. MITTWOCH i. m.). Ennek igazságára utal az, hogy a magyar 14. d) mondatban valóban a felszínen is megjelenik a tagadás. De vajon akkor a magyarban ez nem negatív polaritású elem? Válaszunk az, hogy az, de csak az egyik jelentésben. Ugyanis kétféle *míg* van a magyarban: a *míg*¹ 'miközben' jelentésű (ilyen volt a 14. c)-ben is) és a *míg*² 'mígnem; egy cselekvés kezdetéig', mint a 14. d)-ben. A *míg*¹ folyamatos cselekvést ír le, ezért ott lehet mind tagadó, mind állító igealak, kizárólagosan a cselekvés igazságától függően. Ezzel szemben a *míg*² összetett jelentésű: egyrészt igaz lesz egy cselekvés a maga teljes folyamatában, másrészt csak addig, amíg egy második cselekvés meg nem kezdődik. Így tehát a *míg* utal a folyamatos cselekvésre, míg a kezdődő cselekvésre utalhat az igekötő (és akkor nem is szükséges a tagadószó). Nagyon fontos, hogy ha van tagadószó is, az nem lehet nagyobb hatókörű, mint a fókusz, mert akkor a mondatnak nincs 'addig és csak addig' jelentése. — Lássuk a példákat:

15. a) *Míg olvasok, beszélhetsz. (míg¹)*

15. b) *Míg nem olvasok, beszélhetsz. (míg¹)*

15. c) *Míg el nem olvasom, nem beszélhetsz. (míg²)*

16. a) *Itt fogok várni, míg megjössz. (míg²)*

16. b) *? Itt fogok várni, míg nem jössz meg. (míg¹)*

(*Itt fogok várni, míg nem leszel itt.*)

Egy különleges esetben a *míg*-nek alá van rendelve a *nem* tagadószó, ezzel is hangsúlyozva az igekötő fókusz-helyzetét.

17. *Addig ábrándozott, mígnem leesett a székről.*

2. Grammatikai negatív polaritás. — Negatív polarításra a grammatikai eszközök közül elsősorban a melléknév fokozással tudunk utalni. Itt is a középfokkal, hiszen a 18. a) jelentése nem más, mint 18. b):

18. a) *Jutka szebb, mint Zsuzsa.*

18. b) *Zsuzsa nem olyan szép, mint Jutka.*

(Ez persze nem implicálja, hogy bármelyikük is szép lenne, de azt igen, hogy a *csúnya* — *szép* skálán Jutka közelebb áll a *szép* végponthoz, mint Zsuzsa.) Azt, hogy itt negem transzformációról van szó (tehát, hogy a középfok lehet negatív polaritású grammatikai elem), mutatja a következő eset:

19. a) *Szebb, mint hinnéd!*

19. b) *Szebb, mintsem hinnéd!*

Itt ugyanazzal a jelenséggel találkozunk, mint a *míg*² elemzésekor, amikor S² negativitását jelölheti „nyom nélkül” is a középfok (de megmaradhat ez a nyom az S²-ben is: ez a *sem*) és a feltételes módú igealak egyaránt, hiszen a fenti, 19. a) és 19. b) példa szinonim 19. c)-vel:

19. c) *Olyan szép, hogy nem is hiszed/hinnéd!*

Van a hasonlításnak még egy grammatikai-lexikai esete. A következményes mondatokban figyelhetjük meg az alábbi átalakítást:

20. a) *Ez a nyelv nehéz. Nem lehet gyorsan megtanulni.*

20. b) *Ez a nyelv túl nehéz ahhoz, hogy gyorsan megtanulj.*

20. c) *Ez a nyelv nem elég könnyű ahhoz, hogy gyorsan megtanulj.*

Ezek a példák mutatják, hogy ugyancsak felvittük a negativitást az újonnan alakult főmondatba, mégpedig most nem fókuszhelyzetbe, hanem az egyik (a következményt befolyásoló) argumentum módosítására. Ennek az eszközeként a *túl*, illetve pozitív párjának tagadása, a *nem elég* szolgált. Itt lexikális behelyettesítésről is beszélhetnénk, hiszen a 20. b) és a 20. c) szinonim: *túl nehéz* = *nem elég könnyű*. Itt tehát arra látunk példát, hogy valami azonos lehet ellentétének a tagadásával. Ha a *túl* jelentése 'olyannyira; annyira; nagyon (is)', akkor S² csak negatív lehet:

21. a) *Ez az ajánlat túl(ságosan is) kecsegtető ahhoz, hogy el ne fogadjam.*
= 21. b)

21. b) *Ez az ajánlat nagyon is kecsegtető ahhoz, hogy elfogadjam.*

S² negativitása azért kötelező, mert a 21. b) két tagmondata azonos polaritású, és ha a *nagyon*-t felcseréljük a negatív polaritású *túl*-lal, akkor ugyanígy meg kell változtatni S² polaritását is (ikertagadás).

3. Negatív polaritást kiváltó elemek. — Olyan elemek, amelyek önmagukban nem negatív polaritásúak (azaz nem jellemző rájuk az a szintaktikai átalakításokat biztosító viselkedés, amely alapján a negatív polaritású elemeket meghatároztuk), de csak negatív mondatokban szerepelhetnek. Ezek a negatív polaritást kiváltó elemek lényegében kvantorok, és a számnevekhez hasonló viselkedésűek, ha konjunktív szerkezetben egy számnévnek nagyobb a hatóköre, mint a tagadása, akkor ez szűkítő jelentést kölcsönöz a mondatnak:

22. *Száz forintot sem kaptam érte.* (= 'Kevesebbet kaptam még annál is')
Előfordulhat, hogy a konjuncióra nem utal a *sem*, helyette a *nem* áll, ilyenkor csak a tágabb szöveg dönti el, hogy szűkítő lesz-e a jelentés. Továbbá: nullát jelenthet egy olyan, fenti módon képzett számnéves szerkezet, amelyik vagy *egy*-gyel operál (ennél kisebb már csak a nulla lehet), vagy egy minimális ('majdnem nulla') értékkel:

23. *Egy fillért nem kerestem.*

24. *Két garast sem adtak érte.*

Embe a rendszerbe kapcsolódnak bele negatív polaritást kiváltó olyan elemek, amelyek valamilyen legminimálisabb értéket fejeznek ki, mint: *egy csepp, egy vacak, egy huncut, egy árva stb.* (vö. PETE I., A mennyiségi viszonyok kifejezése az oroszban és a magyarban. Doktori disszertáció. 1983.)

25. a) *Egy árva fillért nem kapott.*

25. b) **Egy árva fillért kapott.*

A mértékegységek mellett lehetnek egyes egyéb főnevek is negativitást kiváltóak, mint *egy fabatkát*:

26. *Egy fabatkát sem ért.*

A határozói értelemben használt *égyvilágon, egyáltalán, többé* és sok más szó negatív polaritást vált ki:

27. *A baleset után egyáltalán nem tudta mozditani a lábát.*

Az *egyáltalán* olyannyira csak negatív mondatban állhat, hogy az olyan kérdések is negatív preszuppozíciót tartalmaznak, amelyekben megtalálható az *egyáltalán*, de a kérdés formailag nem tagadó:

28. *Akarsz te egyáltalán valamit ? !*

(A preszuppozíció itt ez: 'Szerintem te nem akarsz semmit.')

4. Pozitív polaritást kiváltó elemek. — Léteznek olyan szók is, amelyek fókusz-helyzetben csak állító szerkezetekben fordulnak elő, tehát úgy is mondhatjuk, hogy pozitív polaritást váltanak ki. Ezeket két fő csoportra osztjuk: vannak egyrészt kvantor-természetűek, másrészt valaminek az igen magas fokát kifejező melléknévek, illetve határozószók.

Kvantor jellegű a *mindig, bármi* stb., ami olyan mondatokban lép fel, mint a 29. a) és főhangsúllyal helytelen, mint 29. b):

29. a) *Mindig szeretek találkozni vele.*

29. b) **Mindig nem szeretek találkozni vele.*

Főhangsúllyal pozitív polaritást váltanak ki az olyan melléknévek és határozószók, mint: *gyönyörű(en), ragyogó(an), fantasztikus(an), remek(ül), pompás(an)* stb. — Tagadó mondatban való szereplésüknek két esete lehetséges: vagy melléknévként csak negatív kérdő mondatban, pozitív értelemben (vö. 30.), vagy pedig határozószóként negatív állítmány argumentumaként (vö. 31.), mindkét esetben csak hangsúlytalanul, azaz alárendelve a tagadásnak:

30. *Hát nem gyönyörű ? !*

31. *Nem felelt (valami) ragyogóan.*

Végezetül: az *igencsak, nagyonis, ugyancsak, szintén* csak pozitív polaritású mondatban szerepelhet, a pozitív mondat állításának nyomatékosításaként:

32. *Még ugyancsak kiöltözött !*

Összefoglalva: egy adott mondat polarítására nem csupán olyan szavak utalhatnak, amelyek egyedüli funkciója az igenlés—tagadás kifejezése (*igenis, nem, dehogy* stb.), hanem olyan egyéb szavak is, amelyeknek más, „tárgyiasult” jelentésük is van. A szintaktikai negatív polaritású elemek felismerhetők azáltal, hogy sajátos módon érvényesek rájuk az azonossági tagadások eljárásai. A szintaktikai átalakításokra nem érzékeny, poláris szempontból azonban releváns szavak (a polaritást kiváltó elemek) önálló polaritással nem rendelkeznek ugyan (ellentétben az előző csoportba tartozó olyan szavakkal, mint *lebeszél, anélkül* stb.), de csak vagy pozitív vagy negatív polaritású mondatban szerepelhetnek (és ennek a látszatnak alapján tulajdonítunk neki polaritást). Önálló polaritással csak negatív polaritású elemek rendelkeznek, melyek közé az önálló lexémákon kívül egyes grammatikai szerkezetek is tartoznak.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A wolfenbütteli szójegyzék

1. Az európai hírű wolfenbütteli (NSZK Niedersachsen tartománya) Herzog August Bibliothek kéziratára őriz egy Magyarországon eddig még közzé nem tett magyar–német szójegyzéket. A XV. század hetvenes éveiből származó nyelvemlékre a könyvtár katalógus-sorozatának 1972-ben megjelent kötetében (Kataloge der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Die Neue Reihe Band 15. Frankfurt/Main, 1972. 56 k.) figyeltem fel, s azt rövid helyszíni tanulmányozás után fényképmásolat alapján előzetes közleményként Németországban közzétettem (Das Wolfenbüttler Glossar — Ein ungarisches Sprachdenkmal aus dem 15. Jahrhundert: Finnisch-Ugrische Mitteilungen V, [1981.], 231–8).

A tervbe vett hazai publikáció előtt szükség volt — főleg a helyenként nehéz olvasat miatt — a szójegyzék alaposabb tanulmányozására. Erre egy a magyar nyelvemlékekkel foglalkozó göttingai egyetemi szakszeminárium keretében került sor, amikor is a wolfenbütteli könyvtárba kiszállva rendre megvizsgáltuk s megvitattuk a kérdéses helyeket. A jelen közlemény e munkálkodás eredményeként adja a nyelvemlék olvasatának javított változatát (a nyelvemlék olvasatának megállapításában részt vett GISELA GOTTWALD-MEZNERIC, NORBERT LOSSAU, ULRIKE MEYER, ROLAND MÜLLER).

2. A Cod. Guelf. 114.1 Extravagantes jelzet alatt vezetett szójegyzék egy 29 papírlapból álló pergamen kötésű 29×21 cm méretű füzet utolsó két oldalán (29r, 29v) található. Amint az itt közölt hasonmás is mutatja, a 29v két tollrajzot (Krisztus, férfifej) s közelükben a szójegyzékhez nem tartozó német, illetve latin szöveget is tartalmaz (Das ist der hailig gott; Deus in adiu das ist ain gut [Jud ?] am gat bu — a katalógus olvasata). Minden előzetes lapon építészeti, főleg templomépítéssel kapcsolatos mintarajz, azok magyarázata s a tulajdonos néhány életrajzi adata van. Ezekből kiderül, hogy a könyvecske Hans Hammer (alias Hammerer) von Werd templomépítő mester (Kirchenbaumeister) mintakönyve volt, aki egyik bejegyzése szerint 1481-ben Magyarországról Strassburg városába ment („MCCCCLXXXI jor do kam ich us Ungern her gen Stroßburg ...” — 7v).

A feljegyzett szavak számából s részben építészeti jellegéből ítélve magyar földön Hammer hosszabban, legalábbis egy templom megépítésének idejéig tartózkodhatott. Sikerült néhány életrajzi adatára is rábukkanni egy múlt századbéli strassburgi tanulmányban. Ezek szerint Hammer¹ strassburgi származású volt, 1471-ben vették fel szülővárosának építőcéhébe, 1486-ban már mint a strassburgi dóm építőmestere (Werkmeister) szerepel (A. ADAM, Hans Hammerer oder Hammer in Zabern: Mittheilungen der Gesellschaft für Erhaltung der geschichtlichen Denkmäler im Elsass. II. Folge 18. Band. Strassburg, 1897. 523–31). Az 1481-re vonatkozó saját feljegyzése tehát Magyarországról eredeti lakhelyére történt visszatérését jelzi.

3. Közleményem fő céljaul a nyelvemlék olvasatának a kutatás számára hozzáférhetővé tételét tekintem, de emellett a szójegyzék néhány sajátosságára is fel szeretném hívni a figyelmet.

selbste beiriff
 feckerlin ligt ander
 riste zum her
 du magst du selber
 aber aratten
 annia anietten
 mit lof was bringen
 getuete hundert dich
 nem nem
 edigul essen
 edigul trinken
 ständelen hinde
 bittich kranck
 huchstet oot
 istig mosen
 dinstet adere
 veder fruchtich
 ud also

34

29

A szójegyzék 107 sorból s a német szavakon kívül 122 más szóból áll. Ezen szavaknak csupán a túlnyomó része magyar, mert van köztük németnek is tekinthető szó (6. sz.), minden valószínűség szerint szláv szó (24., 88., 106. sz.), s a megfajított szavak között is rejtőzhet nem magyar szó (37., 53., 67., 87., 104. sz.).

Szavait az építőmester magyarországi környezetének nem mindig jól értett élő beszédéből gyűjthette. Erre mutat például az a körülmény, hogy a magyar szavak egy részét tárgyraggal írta fel (4., 8. sz. stb.). A szójegyzék néhány vonása alapján arra is gondolhatunk, hogy a szavak legalább egy része nem a közvetlen hallás után került a mintakönyvbe, hanem későbbi — talán hevenyészett feljegyzésekből történt — átmásolás. Erre enged következtetni néhány megcsonkult szó (60., 73 ?, 97. sz.), valamint az a körülmény, hogy a szavak jó része fogalmi csoportokban jelenik meg, ami alkalmi bejegyzések esetén alig valószínűsíthető.

Hammer hangjelölése nem következetes. A magyar *s* hangot pl. többnyire *fch*, de *f*, *fc*, *ft*, *ff* is jelöli. A magyar alsó nyelvválalás labiális *a* helyén gyakran *e* betűt ír (4., 33., 34. sz. stb.). Rotenburgi János deák hasonló eljárását MOLNÁR JÓZSEF és SIMON GYÖRGYI úgy magyarázza, hogy „ezzel valószínűleg a magyar *a* mély hangzását, a német *a*-tól eltérő voltát akarja jelölni” (Magyar nyelvemlékek. Bp., 1976. 66). Hammer azonban néhány helyen a mai magyar *á* előzményét is *e* betűvel jelöli (7., 9., 27., 30., 40., 76., 80., 94. sz.). A kérdés tehát még további vizsgálatot igényel.

4. A szójegyzék alábbi közlése a következő rendben történik: a) sorszám (a szójegyzék sorainak megfelelően); b) a szavak betűhív átrása (utalással Hammer sajátos mellékjeleire is); c) ezek mai magyar, illetve német nyelven; d) megjegyzések.

Íme a szójegyzék anyaga:

1. *gannier* — *brot* (kenyér — *Brot*) | 2. *wort* [?*wart*] — *win* (*bort* — *Wein*) | 3. *hufsch* — *fleisch* (*hús* — *Fleisch*) | 4. *Scheittet* — *keffe* (sajt — *Käse*) | 5. *gúntifc* — *ein rok* [?*rock*] (*köntös* — *Rock*) | 6. *kürtzwad* — *wamift* (*kurze Wat* — *bomesz, vamesz*) — A 'ruhadarab' jelentésű *Wat* kihalt szó (FRIEDRICH KLUGE, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache.²⁰ Berlin, 1967.). A magyar szó korai újfelnémet eredetű, eddigi legkorábbi adata 1620-ból való (HORVÁTH MÁRIA, Német elemek a 17. század magyar nyelvében. Bp., 1978. 45; MOLLAY KÁROLY, Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. 203) | 7. *nadreg* — *hoffen* (*nadrág* — *Hose[n]*) | 8. *ingenet* — *hemd* (*ingemet* — *Hemd*) | 9. *pallefth* — *mantel* (*palást* — *Mantel*) | 10. *fa* — *holtz* (*fa* — *Holz*) | 11. *Sölle* — *reben* (*szőlő* — *Weinrebe, Weintraube*) | 12. *gürtwil* — *býře* (R. *körtvély* — *Birne*) | 13. *allman* — *apfel* (*alma* — *Apfel*) — Vö. 73. | 14. *mongeron* — *haffelnuß* (R. *monyoró* — *Haselnuß*) | 15. *jiul* — *bäumenuß* (R. *gyió* — *Nuß*) | 16. *öckir* — *offe* (*ökör* — *Ochse*) | 17. *dehen* — *ku* (*tehén* — *Kuh*) | 18. *ebe* — *hunt* (*eb* — *Hund*) | 19. *lo* — *pfert* (*ló* — *Pferd*) | 20. *pfert* — *lo* (*Pferd* — *ló*) | 21. *ein fu* — *dýffeno* (*Sau* — *disznó*) | 22. *fchoff* — *jio* (*Schaf* — *juh*) | 23. *haffe* — *nul* (*Hase* — *nyúl*) | 24. *bere* — *meſcka* [?*meſcku*] (*Bär* — szláv *mečka* 'nőstény medve') | 25. *mere* — *kobel* (*Mähre* 'Stute' — R. *kabala*) | 26. *ein rech* — *öb* (*Reh* — *öz*) | 27. *ein fogel* — *mäder* (*Vogel* — *madár*) | 28. *ein man* — *em̄er* (*Mann* — *ember* 'férfi') | 29. *ein frowe* — *affen* (*Frau* — *asszony*) | 30. *ein junfrowe* — *len* (*Jungfrau* — *lány*) | 31. *ein kint* — *fý* (*Kind* — *fiú*) | 32. *hübesc* — *fip* (*hübsch* — *szép*) | 33. *gemach* — *leschen* (*gemach* — *lassan*) — A *gemach* 'lassú; lassan' a régi németiségben általános volt (GRIMM, Deutsches Wörterbuch. Band 4. Abteilung 1, 2. 1897. 3126), a modern nyelvhasználatban *gemächlich*. | 34. *bald* — *hemer* (*bald* — *hamar*) | 35. *loff* — *fut* (*laufen* — *fut*) | 36. *fie lauffen al* — *min fut* (*sie laufen alle* — *mind fut*) | 37. *gar* — *min* ([*ganz und*] *gar* — *mind*) | 38. *mit haffutz* — *waß lügest* (*mit hazudsz* — *was lügst* [*du*]) | 39. *iften* — *got* (*Isten* — *Gott*) | 40. *abet* — *vatter* (*apát*, [?*apád*] — *Vater*) — Vö. 94. | 41. *wodi affen* — *unfer frowe* (*Boldogasszony* — *unsere* [*liebe*] *Frau*) | 42. *Sant Meffe* [?*Heffe*] — *kirhe*

(szentmise — Kirche) | 43. *iften jonabit — got gib ein gute morge* ([adjon] Isten jónapot — Gott gebe einen guten Morgen) | 44. *iften físeft — got bezal uch* (Isten fizesd [fizesse meg] — Gott möge es euch bezahlen) | 45. *jo — güt* (jó — gut) | 46. *bockel — böffe* (pokol — böse) | 47. *nem jo — nit güt* (nem jó — nicht gut) | 48. *minat — wie gent ir das* (? mi nagy — wie kennt ihr das?) | 49. *binß — pfenig* (péNZ R. '1/100 Forint' [TESz.] — Pfennig) | 50. *forint* [?frúnt] — *gulden* (Forint — Gulden) | 51. *aren — golt* (arany — Gold) | 52. *eift — filber* (ezüst — Silber) | 53. *wurb — isen* (megfejtetlen szó — ? Eisen 'vas', vö. 51. és 52.) | 54. *burff — pferrer* (bors — Pfeffer) | 55. *burfcho — erweiffe* (borsó — Erbse) | 56. *baffa — weiffe* (búza — Weizen) | 57. *roffa — korn* (rozs — Korn) | 58. *gü — stein* (kő — Stein) | 59. *gümíeft — steinmetz* (kőművest — Steinmetz) | 60. *brogü — klein stein* ([a]pró kő — kleiner Stein) | 61. *notgü — groß stein* (nagy kő — großer Stein) | 62. *not — groß* (nagy — groß) | 63. *gúfci — clein* (kicsi — klein) | 64. *zifä — ditten* (megfejtetlen szópár) | 65. *Sabo — ein snider* (szabó — Schneider) | 66. *Sabot — habern* (zabot — Hafer) | 67. *Gene* [?Sene] — *houe* (megfejtetlen szópár) | 68. *Sen — kollen* (szén — Kohle) | 69. *Düß — jár* (tűz — Feuer) | 70. *wisset — waffer* (vizet — Wasser) | 71. *meffet — mortter* (meszet — Mörtel) | 72. *fóí — Sant* (fövény — Sand) — „A szóvégi *ny* < *n* esetleg képző lehet” (TESz. fövény a.). Adatunk e feltételezés helyes voltát támogatja. | 73. *allman — stro* ([sz]alma — Stroh) — Vö. 13. Kevésbé valószínű a magyar adat alom-mal történő egyeztetése. | 74. *kafdag — rich* (gazdag — reich) | 75. *zigin — arm* (szegény — arm) | 76. *jemer — frum* (jámbor — fromm) | 77. *kefch — mefer* (kés — Messer) | 78. *kendel — lang meffen* — A német kifejezés egy építkezésnél szokásos mérő tevékenységre utal. Ebbe a fogalmi körbe tartozó igénk a *latol*, amelynek eredeti jelentése 'lattal mér' volt (*lat* < ném. *Lot* 'mérőón; régi súlymérték'). Hasonló fejlődést tételezhetünk fel a *kendel* (olv. *kentel*) ige esetében, amelynek alapszava egy ugyancsak németből kölcsönzött **kent* < ném. R. *Quent* 'a lat negyed része' lehet. A szó eddig ismert változata *könting* < ném. R. *quentin* stb. (TESz.). A magyar szóként feljegyzett *kentel* jelentése ezek szerint 'kentel mér' volt. | 79. *keff — ein hant* (kéz — Hand) | 80. *lebe — ein füß* (láb — Fuß; Bein) | 81. *fchandel* [?fchandel] — *hinck* (R. *sántál — hinken*) — Vö. 101. | 82. *feigir — wiß* (fehér — weiß) | 83. *feckette — fwartz* (fekete — schwarz) | 84. *würefch — rot* (vörös — rot) | 85. *Sól — grün* (zöld — grün) | 86. *mag — eichel* (makk — Eichel) | 87. *bütschet — mutz* (megfejtetlen szó — ? Mütze) | 88. *büchenet — ein brot* — Az egyértelműen 'kenyér' jelentésű szó valószínűleg szláv eredetű, vö. or. *боханец, буханец* 'Laib Brot', le. **bochenec*, ócseh *bochner* 'ua.' (VASMER, RussEtWb. I, 113, 155). Vö. KNEZSA, SzlJsz. 97: *bohnya* 'Laib Brot; cipó', szlk. *bochňa* 'cipó'. | 89. *hal — ein fische* (hal — Fisch) | 90. *gelfe — fāt uff* (kelj fel — steht auf [többes szám]) | 91. *feckerlen — lig nider* (? fek . . . le — leg nider) | 92. *jüfte — kum hor* [? her] (jöszt — komm her) | 93. *die maget — du felber* (te magad — du selber) | 94. *abet — vatter* (apát [?apád] — Vater) — Vö. 40. | 95. *annia — mütter* (anya — Mutter) | 96. *mit hof — was brinfu* (mit hoz — was bringst du?) | 97. *hetnüle — hugert dich* (ehetnél-e? — hungert [es] dich?) | 98. *nem — nein* (nem — nein) | 99. *edegel — effen* (eddegél — [langsam] essen) | 100. *idigel — drincke* (iddogál — [langsam] trinken) | 101. *fchandela — hincke* (R. *sántál — hinken*) — Vö. 81. | 102. *betteck — kranck* (beteg — krank) | 103. *machalt — dot* (meghalt — tot) | 104. *ifig — niefen* [? mesen] (megfejtetlen szópár) | 105. *odwefet — verloře* (ottveszett — verloren) | 106. *weder — frülich* — A szópár második tagja a 'derfís, vidám' jelentésű *frölich* hangalakú német szóval azonosítható, melyhez délszláv nyelvekben találhatunk hasonló jelentésű *veder*-hez hasonló hangalakú szavakat, vö. szb.-hv. *vëdar* 'klar', szln. *vëdar* 'heiter' (VASMER, RussEtWb. I, 177). | 107. *ud — afo* (úgy — ach so [? also]).

A magyar népnév egy 1311-es volgai bolgár sírfeliraton

A volgai bolgár birodalom területén található sírfeliratok jelentőségét nem kisebb személy ismerte fel, mint Nagy Péter cár, aki perzsiai hadjáratára utaztában 1722-ben meglátogatta az egykori főváros romjait. Utasítást adott a kíséretében lévő személyeknek, hogy másolják le és fordítsák oroszra az arab betűs és néhol érthetetlennek tűnő feliratokat, majd kötelezte a kazányi kormányzót, hogy intézkedjék a műemlékek karbantartásáról. Előbb a másolatok és azok leiratai kerültek a tudós világ érdeklődési körébe. Hamarosan felismerték, hogy ezek a sírfeliratok csak részben vannak arabul, részben törökül. A török szövegrészek viszont igen nagy fejtörést okoztak az egyébként arab betűs török szövegekhez szokott kutatóknak is. 1863-ban HUSZEJN FEJZHANOV három feliratot publikált, és ő az első, aki megállapította, hogy a feliratokban szereplő török szavak két különböző nyelvhez tartoznak, az egyik a Volga-vidéken használt irodalmi török, a másik viszont olyan vonásokat mutat, amelyek egyedül a csuvasban vannak meg. Az irodalomban azóta elterjedt, hogy a csuvasos sajátosságokat mutató feliratokat a II. stílushoz tartozónak jelölik meg, míg a másik török nyelven írottak tartoznak az I. stílushoz. Miután a II. stílus feliratait az egykori volgai bolgár birodalom területéről s többek között annak fővárosából, Bolgariból kerültek elő, ASMARIN 1902-ben (Bolgary i Čuvaši) arra a következtetésre jutott, hogy a csuvasok a volgai bolgárok utódai. MUNKÁCSI azonnal felfigyelt ASMARIN művére, és azt az Ethnographia 1903-as számában részletesen ismertette. GOMBOCZ ennek hatására kezdett el „csuvasos típusú régi török jövevényszavaink” helyett „bolgár-török” jövevényszavakról beszélni.

A feliratok feltárása, megbízható kiadása és tudományos feldolgozása hosszú ideig vontatottan haladt, s jelentős változást csak JUSZUPOV könyve jelentett (Vvedenie v bulgaro-tatarskiju epigrafiku. Moskva—Leningrad, 1960.), amely jelentős számú feliratot tett fényképen hozzáférhetővé. Az 1970-es évek elejéig publikált anyag alapján készítettem el a II. stílus feliratainak monográfiáját FODOR SÁNDOR közreműködésével (Epigraphica Bulgarica. A volgai bolgár-török feliratok. Szeged, 1973.). Ez a feldolgozás ma már sok vonatkozásban elavult, ugyanis 1973-ban és 1978-ban Kazányban, Bolgariban és néhány más volga-vidéki lelőhelyen módomban volt nagy mennyiségű feliratot eredetiben megvizsgálni, már elveszett feliratok fennmaradt fényképeit, pacskolatait átnézni. E munka közben kitűnő együttműködés alakult ki a tatár kollégákkal, akik több újonnan talált feliratot először nálunk publikáltak (I. KHALIKOV—MUHAMEDSHIN: AOr. XXXI [1977.], 107—25). A fiatalabb tatár kutatók közül kiemelkedik F. Sz. HAKIMZJANOV, aki a feliratokról írott monográfiájával védte meg kandidátusi értekezését (Jazyk építáji Volžskih Bulgar. Moskva, 1978.). HAKIMZJANOV a feliratok teljes korpuszán dolgozik, és fáradhatatlanul gyűjti a még fellelhető és megmenthető emlékeket. Nemrégiben három újonnan talált feliratot küldött el közlésre az Acta Orientaliának. Ezek közül az egyik közvetlenül magyar vonatkozású, ezért ezt magyar fordításban, a szerző latin betűs átírásának meghagyásával adjuk közre.

A még a lelőhelyen készült fényképen a minket érdeklő 6. sor jól látszik, és azon a ماجر *Maĵar* személynév jól olvasható.

A felirat dátuma a mohamedán időszámítás 711. éve radzsab havának 21. napja, mai időszámításunk szerint 1311. december 9. A felirat lelőhelye, a mai Csisztopol a Kánna partján fekszik.

Különös figyelmet érdemel a felirat nyelve. HAKIMZJANOV átírásával sok helyütt nehéz egyetérteni, ő ugyanis mind az arab, mind a török szavakat a mai tatár kiejtéshez közelítve olvassa, ez azonban nem érinti a lényegét. Kétségtelen ugyanis, hogy itt valóban egy „kétnyelvű” felirattal van dolgunk, pontosabban egy olyan felirattal, amely az arab mintaszövegen kívül két különböző török nyelv vonásait viseli. A 3—8. sorokban az úgy-

nevezett I. stílus nyelvét találjuk. Ez a Volga-vidéken használt kwárezmi eredetű irodalmi nyelv, amelyet újabban szokás Volga-vidéki turkinak is nevezni. Ez a Kwárezmiben a XIII. században kialakult irodalmi nyelv már jelentős kipszak elemeket vett fel, majd az ott tanult és a Volga-vidékre került írástudók kezén tovább közelített a helyi kipszak nyelvű lakosság nyelvéhez. Ugyanakkor élt még egy ideig az egykori volgai bolgár birodalom területén a régi *r-török* nyelv, ez az úgynevezett II. stílus, és feliratunkban ez található a 9–11. sorokban, vagyis a dátumban. Ez az első olyan felirat, ahol a két nyelv egy feliraton belül keveredik, de már korábban ismertünk olyan feliratot, amelynek egyik oldalán az egyik, a másik oldalán a másik nyelven emlékeznek meg ugyanarról a halotttól, méghozzá egy hölgyről, akinek saját családjá és férjének családjá szükségesnek tartotta, hogy mindegyik a maga nyelve és szokása szerint állítson emlékkövet. E felirat dátuma 1291, és jól mutatja a két török csoport házasság útján történő keveredését, kétnyelvűségét. (L. RÓNA-TAS, Some Volga Bulgarian words in the Volga Kipchak languages: Hungaro-Turcica, Studies in Honour of Julius Németh. Bp., 1976. 169–75.)

Az alábbiakban röviden bemutatom az 1311-es felirat néhány hang- és alaktani sajátosságát. Összehasonlításul megadom két másik — most HAKIMZJANOV legújabb közleményében köreadásra kerülő — felirat megfelelő szavait (itt már saját átírássomban):

708 (1308):	711 (1311):	714 (1314):	
<i>‘ulamā-sem-ne</i>	<i>‘ālīm-lar-qa</i>	<i>‘ālīm-lar-qa</i>	'tudósoknak' (dat.)
<i>sew-en</i>	<i>sew-gän</i>	<i>sew-gän</i>	'szeretett' (part. perf.)
<i>mäsġid-sem-ne</i>	<i>mesġid-ler-ni</i>	<i>mesġid-ler</i>	'mecseteket'
<i>‘amārat ƣa-nan</i>	<i>‘imārat qıl-qän</i>	<i>‘imārat qıl-qän</i>	'építkezést tett'
<i>äkil hayrāt-lu</i>	<i>üküş hayrat-lıy</i>	<i>üküş hayr . . .</i>	'nagy jámborságú'
—	—	<i>mesken-ler-nıng</i>	'szegényeknek a' (gen.)
<i>bäräkät-lü</i>	—	—	'áldásos'
<i>awlı</i>	<i>oqlı</i>	<i>oqlı</i>	'fia'
<i>ġıyeti</i>	<i>ġıyeti</i>	<i>yeti</i>	'hét'
<i>ġür</i>	<i>ġür</i>	<i>yüz</i>	'száz'
[<i>wän</i>]	<i>wän</i>	<i>ön</i>	'tíz'
<i>säkir</i> '8'	<i>bır</i> '1'	<i>törtünčä</i> '4.'	
<i>ġıyrem</i> '20.'	<i>ġıyrem</i> '20.'	<i>ön altınč</i> '16.'	
<i>äkiši</i> '2.'	<i>äkiši</i> '2.'	—	

Az 1308-as felirat az első olyan ismert emlék, amelyben előkerült a csuvas többesjel, a *-sem*. Ennek mai tárgyesete *-sene* egy korábbi *-semne* formából. A kwárezmiben *-larnı* van, míg a mai tatárban *-larnı*. A csuvasban a tárgyeset egybeesett a részeshatározó esettel, s ezt már az 1308-as felirat mutatja. Ezzel szemben a kwárezmiben *-larqa* (és *-larya*) van, a mai tatárban *-larya*. A múlt idejű melléknévi igenév az 1308-as feliratban *-an*, illetve *-nan*, ez a mai csuvasban *-nä*, de a negatív paradigmában *-man* < **-ma-nan*. A kwárezmiben a *-yan/-gen*-nél még gyakoribb a *-qan/-ken*, a mai tatárban a tövég zöngességétől függ, tehát *qılyan* van a feliratok *qılqan* alakja helyett. A melléknévképző *-lıy* az 1308-as feliratban már *-lu/-lü*, s a csuvasban *-lı/-lč*, míg a tatárban *-lı/-le*. A birtokos személyraggal ellátott 'fia' szó az 1308-as feliraton *awlı*, ennek felel meg a csuvas *ıwıl* (< *awıl* > *awlı*), míg a másik két felirat *oqlı* alakja a kwárezmivel egyezik, a mai tatárban *ulı*.

Lényegesek a számnevek. Az első két felirat *ġıyeti* alakja a csuvas *šičč* megfelelője, míg a *yeti* kwárezmi forma. Ezzel szemben a mai tatárban *ġide* van. Ez utóbbi szókezdő *ġ*-je és a szóközépen *t*-ből zöngésült *d*-je eltér a kwárezmitől. Az első két felirat *ġür* alakjának párja a csuvas *šer*, a *yüz* formával szemben a tatárban *yöz* van. Itt szükséges megje-

gyezni, hogy a szókezdő *ʃ* a kazáni tatárban általános, és a miser nyelvjárásokra jellemző a *y*. A helyesírás kodifikálásakor azonban sok szóban érvényesült a miser ejtés és a *jöz* 'arc' szóval való homofónia elkerülése végett a miser forma lett általánossá. A 'tíz' jelentésű szó az 1308-as feliratban a többi feliratokból ismert *wān* lenne, ezt találjuk az 1311-es feliratban, ezzel szemben az 1314-es feliratban *ōn* van, a mai tatárban *un*. A sorszámnévképző (részletesen l. A Volga Bulgarian inscription from 1307: AOr. XXX [1976.], 171–7) az első két feliratban *-m* és *-šī*, a csuvasban *-mēš*, míg a kwárezmiben *-inč(i)* és a tatárban *-énče/-inčē*. A '20.' *ʃiyirem* a csuvasban *širēm*, a tatárban *yegermenče*.

Hangsúlyozni szeretném, hogy annak ellenére, hogy a II. stílus nyelve közel áll a csuvashoz, nem tekinthető a csuvas közvetlen elődjének, hanem egy ahhoz közel álló, szintén *r*-török nyelvjárás. Ez a magyar nyelv csuvasos típusú jövevényszavainak megítélésénél igen fontos körülmény.

Mint látjuk, a minket most érdeklő személynév egy olyan feliratban fordul elő, amely a XIV. század elején a régi volgai bolgár birodalomban élő két nagy török nyelvű népességsoport, a volgai bolgárok és a kipesak népesség nyelvi együttélését mutatja.

A felirat szerint a buzgó mohamedán Izma'il apját *Maǧar qaǧī*-nak hívták. Az arab قاضي *qaǧī* emphatikus *ǧ*-jét a török nyelvek egy része *d*-vel helyettesítette, és ennek közvetítésével került el hozzánk a *kādi* szó. A török nyelvek egy másik része — s néha ugyanaz a török nyelv is — ugyanazt a szót *qazi* alakban illesztette be rendszerébe. A mai tatárban *qazıy* van (ezért olvas HAKIMZJANOV *qazıj*-t), ahol a szóvégi *ıy* a hosszú szóvégi *i* tatár megfelelője. Ez a magas rangú mohamedán bírót jelentő cím eddig nem fordult elő a feliratokban, de ismerünk más címekkel összetett neveket, így pl.: *hoǧa*: *Äträǧ hoǧa*; *Hasan hoǧa*; *elči*: *Šabar ilči*; *inal*: *Mır Ibrahim inal*; stb. A feliratok több ízben utalnak a halott származására: *Manšur al-Bulǧārī*, *Yunus al-Bulǧārī*, *Ibrahim al-Suwarī*. Ezekben az esetekben a származási hely van megadva. Ismerünk azonban olyan neveket is, amelyek első tagja népnév: *Bulǧarī Muša*, *Bulǧarī Šalar*, *Ṭaṭar Beltük*, *Türkmän Muhammad*. Az ilyen típusú nevek közül kettőt emelnék ki. Az egyik *Mohša Baǧan al-Bulǧarī*, aki noha Bulgarból származott moksa (-mordvin) nemzetiségű volt, finnugor származását neve is jelezte. A másik *Är hoǧa*. Ma a Volga-vidéken az *ar* a votjakok török neve, ez a névalak egy régebbi *är* formára megy vissza. Ez az *är* aligha lehetett a votjakok ősi saját neve, önelnevezésük, az *udmurt* igen régi; második tagja 'ember' jelentésű a permi nyelvekben (vö. votj. *murt*, zürj. *mort* 'ember'), és végső fokon iráni eredetű (l. JOKI: MSFOu. CLI [1973.], 278). Az *är* valószínűleg eredetileg egy másik finnugor nép neve lehetett, etimonja azonos a magyar *ember* és *férj* szavakból kikövetkeztetett *är* 'ember' szóval (l. MSzFE. *ember*, *férj* a.), és ugyanúgy lett népnév, mint a zürjének *komi* neve vagy a *szelkup* népnév *-kup* tagja, melyek szintén 'ember' jelentésűek. (l. MSzFE. *hım* a.). Az *är* > *ar* hangváltozás a csuvasban zajlott le (csuv. *ar* 'udmurt': egy korai *ar*-ból a mai csuvasban *ur* lett volna, a nyílt *ä* szabályosan *a* lett: *säkiz* > *sakkär*). Történeti földrajzi szempontból az *är* népnév egy ugor vagy még az Urál nyugati oldalán élt obi-ugor csoport neve lehetett. Ha ez a feltételezés igazolódna, akkor a magyar népnév második tagjára vonatkozó eddigi nézetünket annyiban kellene felülvizsgálni, hogy a *mańs* + *er* nem jelzős összetétel lenne (az etnikumnév + ember jelzős összetételből származó népnévre nem ismerünk példát), hanem mellérendelő összetétel két népnévből. Erre van párhuzamunk: a *Kürt-Gyarmat* elindulhatott ezen az úton, de nem állandósult, ezzel szemben a *Várkony* igen.

Azt egyelőre nem tudjuk megmondani, hogy a volgai feliratokban szereplő *Är hoǧa* (az adatokat l.: RÓNA-TAS—FODOR i. m. 161–2; HAKIMZJANOV i. m. 188–91) *är*-je már votjakot jelentett, vagy még elődjüket, szerkezeti szempontból azonban azonos a *Maǧar kaǧī*-val.

A magyar népnév Volga-vidéki előfordulásait MUNKÁCSI (Ethn. VI [1895.], 140) óta tartjuk számon. Nemrégiben VÁSÁRY foglalta össze a kérdés jelenlegi állását és mutatta

be az adatokat (Archivum Eurasiae Medii Aevii I. 1975. 237–75). Ezek mind helynévi, vagy helynévi eredetű, adatok, melyekkel kapcsolatban csak azt jegyezném meg, hogy mind egy csuvas *muDžar*, illetve *moDžar* formára mennek vissza, annak különféle közvetítésű, illetve átírású alakjai. Ez a csuvas alak szabályos fejleménye egy korábbi *maĵar* alaknak, amelynek azonban *ĵ > š* átmenet *u t á n* kellett a csuvasba kerülnie. Ez az átmenet a mai csuvas elődjében korábban zajlott le, mint a volgai bolgár feliratok kora; ez egyike a II. stílus és a vele egykorú csuvas közötti lényeges különbségeknek.

A *maĵar* névalakot ismerik a Volga-vidék mongol kori történeti forrásai is; az adatokat részletesen tárgyalja LIGETI (MNy. LX, 385–404), aki azokról a személynevekről is megemlékezik, amelyek a tatárjárással kapcsolatosak. Ez természetesen itt is felmerülhet. Úgy gondolom azonban, hogy az, hogy a sírfelirat által említett *Maĵar kaĵi* neve a tatárjárással lenne kapcsolatban, esetünkben kevésbé valószínű. Bár nem ismerjük az 1311-ben elhalálozott Izma'il korát, de abból, hogy tudósokat támogatott, mecseteket építtetett, arra következtethetünk, hogy halála idején nem lehetett nagyon fiatal. Talán nem tévedünk nagyot, ha születését 1260 és 1270 közé tesszük. Mivel apja magas mohamedán méltóságot töltött be, aligha lehetett Magyarországról elhurcolt hadifogoly, és az is valószínűtlen, hogy *Maĵar kaĵi* apja fiát a mongoloknak a magyarok feletti győzelme emlékére nevezte el így (amire a mongol arisztokráciában számos példa van). Ha nem is teljes bizonyossággal, de igen nagy valószínűséggel kimondhatjuk, hogy Maĵar kaĵi a Volga-vidéki magyarok nevével azonos eredetű nevet viselt, ahogy *Ār hoĵa* és *Mohša Baĵan al-Bulyarī* is helyi, eredetileg nem török nyelvű népek neveit viselték.

Ezzel kapcsolatban természetesen újra felmerül az annyit vitatott Riccardus-féle jelentés azon részének hitelessége, amely szerint Juliánus a volgai Bulgaria egyik nagy városától két napi járóföldre, a nagy Etil folyó partján találkozott a magyarokkal. Azt tudjuk, hogy a középkorban számos szerző a Kámát tartotta a Volga felső folyásának, és török neve ma is *Idel*, *Ak Idel*, a csuvasban *Šura Atāl*, szemben a Volgával, amelynek régi neve *Xura Atāl*. A fehér és fekete — folyónév jelzőjeként — máshonnan is jól ismert. Ha a Riccardus-féle jelentésben említett nagy város Biljar (*Buljar* < **Bulyar*) volt (a volgai bulgárok egykori fővárosa), akkor attól mintegy kétnapi járóföldre esik Csisztopol, a Káma partján. Lehetetlen nem felfigyelni arra, hogy milyen közel esik ehhez a területhez az a Bolšie Tigani-i temető, amelyet E. A. Halikova ismertetett mint „ősmagyart” (ArchÉrt. 1976: 53–78). Ez a temető természetesen nem a később a Kárpát-medencébe költözött magyarok „utolsó, volga-vidéki temetője”, hanem, mint erre Fodor helyesen rámutatott (Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp., 1977. 110–2), a Volga-vidéki magyarságé. A Bolšie Tigani-i temető a IX. századra keltezhető. A IX. század és a XIII. század közötti négyszáz évet nem hagyhatjuk figyelmen kívül. E terület néptörténete ebben az időszakban igen viharos volt, és semmi biztosítékunk nincs arra, hogy egy IX. században ezen a területen élt magyar csoport a XIII. századig itt maradt volna.

Mindhárom adatnak (Bolšie Tigani-i temető, a Riccardus-féle jelentés és a csisztopoli 1311-es felirat) megvannak a maga sajátos forráskritikai nehézségei, értelmezésükhöz pedig nélkülözhetetlen (az utóbbi időben egyébként néha túlzásba vitt) kombináció- és hipotézis-sorozat. Annyi azonban bizonyos, hogy függetlenek egymástól.

A Volga-vidéki magyarság létében nincs okunk kételkedni; vitatott pusztán az lehet, hogy ez a csoport ott maradt, vagy — maga is, ahogy a bolgárok, csuvasok — felköltözött délről. E nem lényegtelen kérdést csak a Volga-vidék nyelv- és néptörténetének nagyobb összefüggéseibe helyezve lehet eldönteni. Nem kívánnék most ennek vitájába bonyolódni, s csak azt jelezném, hogy a súlyosabb és meggyőzőbb érvek mellett szólnak, hogy ez a magyar csoport délről költözött fel, elválása a Kárpát-medencébe induló rokonaitól a IX. század közepéig bármikor megtörténhetett.

RÓNA-TAS ANDRÁS

Egy újonnan felfedezett volgai bolgár sírfelirat

1983-ban G. F. SZULEJMANOVA, a művészettörténet kandidátusa a csisztopoli temetőben régi sírköveket fedezett fel, amelyek hasonlítottak a volgai bolgár feliratokhoz. Ezeket előbb M. I. AHMETZJANOV vizsgálta meg, majd a rákövetkező évben vele együtt olvastuk el a feliratokat és készítettünk róluk fényképet. Az egyik ilyen feliraton relief-szerűen vésett kufi írással kétnyelvű szöveg olvasható, melynek vallásos része emlékeztet a korábbi ismert feliratokra. A sírkövet 1311-ben állították. A felirat szövege a következő:

- | | |
|---|--|
| 1. Huwā-l-hājji-l-lāzi lä jamutu, | (۱) هُوَ الْحَيُّ الَّذِي لَا يَمُوتُ |
| 2. wā küllü hājjin siwahü säjamutu ! | (۲) وَ كُلُّ حَيٍّ سِوَاهُ سَيَمُوتُ |
| 3. Galimlärqa tärbijjät qılqan, | (۳) عَالَمٌ لَا رَقَا تَرْبِيَتْ قَلْقَانُ |
| 4. zahidlärqa sewgän, mäsjid- | (۴) رَهْدَلَا رَقَا بِيُوكَانُ مَسْجِدُ |
| 5. läрни гәмәрәт qılqan, üküš | (۵) لَا رَنِي عَمَرْت قَلْقَانُ وَ كُوشُ |
| 6. xäjratlır Maĵar qazıj oylı | (۶) حَرَاتْلَع مَجَر فَصِصْ اَوْعَلِي |
| 7. Ismagil zijjaräte bu. Rähmätü- | (۷) اِسْمَاعِلْ زِيَارَه بُو رَحْمَه |
| 8. -l-lahi gälajhi rähmätän wasigätän ! | (۸) اَللهْ عَلَه رَحْمَه وَاسِعَه |
| 9. Wafat boltu : tarix jê- | (۹) وَفَات بِلْطُوِي نَارِيحْ جِيَا |
| 10. ti jür uon bir ja ^{ol} , räjäp | (۱۰) بَجُورْ وَانْ سِرْ جَالْ رَجَبْ |
| 11. axı jıjirem äkeši kön äti | (۱۱) اِنْخْ جِيْرِمْ اَكْشْ كَوَانْ اَتْ |
| 12. Al-mäütü babun, | (۱۲) اَلْمَوْتُ بَابُ |
| 13. wā küllü-n-na- | (۱۳) وَ كُلُّ اَلَا |
| 14. si daĥilühu ! | (۱۴) سِ دَاخِلْهُ |

Fordítás:

1. Ő az élő, aki nem hal meg,
2. És minden élő rajta kívül meghal.
3. A tudósoknak nevelést adott,
4. Az istenfélőket szeretett, a mecseteket
5. épített, a jámbor tettek
6. sokaságát véghezvitt Maĵar kadi fia
7. Ismagil sírhelye ez. Legyen Allah
8. irgalma felette széles irgalommal !
9. Meghalt : az időszámítás szerint hét-
10. száztizenegy év radzsap
11. havának huszonegyedik napja volt.
12. A halál kapu,
13. és minden em-
14. ber bemegy rajta !

F. Sz. HAKIMZJANOV

Román nevek magyar vonatkozásairól

A „Limba Română” bukaresti folyóirat XXXI. (1982.) évfolyama 1. számában „Toponime care reflectă mișcări de populație românească pe teritoriul țării noastre” (Olyan helynevek, amelyek a román lakosság mozgását érzékeltetik hazánk területén; 85—92. l.) címen FILOTEIA MODORANNAK egy, a hungarológusokat is érintő cikkét közli. Az írás olyan településtörténeti és névtudományi kérdéseket vet fel, amelyek megoldása a magyar és a román kutatók közös feladata. A kölcsönös kutatások, a többféle szempontból való vizsgálat segíthet bennünket néhány eddig meglehetősen elhanyagolt településtörténeti és névtani kérdés alaposabb megvizsgálásában.

Amint a fent említett írásból megtudhatjuk, a bukaresti Nyelvészeti Intézet onomasztikai részlegén (Institutul de lingvistică Sectorul de onomastică) egy olyan nagy helynévsztáron (Dicționarul toponimic al României) dolgoznak a román kollégák, amely a mai Románia egész területéről szolgáltatna történeti és jelenkori anyagot.

A szerkesztők szándéka az, hogy a gyűjtött nevek eredetével is foglalkozzanak, ezen belül megvizsgálják azokat a helyneveket, amelyek „a román lakosság belső mozgását érzékeltetik a mai országterületen”. Modoran érdeklődését a fent említett cikk tanúsága szerint különösen fölkelte az *Ungurean* névtípus (többes száma *ungureni*). A románban ósláv eredetűnek tartott szó 1. a magyarok népnéve, 2. az erdélyi románok neve, 3. egy, a románban ismeretes népi tánc, illetve ennek dallama (DEX. 997). A történeti román helynévanyagban egész sor *Ungureni* utótagú név van. Nemcsak Moldvában, a csángó vidékeken, hanem Havasalföldön Ialomița, Prahova, Dîmbovița, Gorj és Argeș megyékben is (ezek közvetlenül határosak Erdéllyel).

A moldvai csángókról újabban a kisinyovi (Moldvai Szovjet Autonóm Köztársaság) kiadványokból is értesülhetünk. Egy 1772—1774 közötti Román és Bákó megyéket felölelő összeírásból (Moldavia v epohu feudalizma. Tom VII, část II, Akademia Nauk Moldavskoj S. S. R.: Kisinyov, 1975.) a legkeletibb magyar szórványokról is találunk névanyagot. Egy másik publikáció pedig a havasalföldi Olt és Argeș megyékből szolgáltat anyagot számunkra (I. IONAȘCU, Despre județele Olt și Argeș în catagrafia din anii 1773—1774, de la Moscova [Olt és Argeș megyék az 1773—1774-i moszkvai összeírásokban]: Mitropolia Olteniei X, 1958. 3—4. sz. 248—92.).

Modoran szerint „a különböző szakaszokban Moldvába, Havasalföldre és Dobrudzsába érkező *Ungureni* típusú nevek viselői tipikus román keresztnéveket használnak, mint: *Andrei, Apostol . . . Vlad, Zamfir* stb.”. Úgy vélem, hogy ez esetben a keresztnévek mellett meg kell vizsgálni a vezetékneveket is, hiszen pl. a moldvai csángó anyagban bizonyosan sok a székelysége jellemző családnév (vö. HAJDÚ MIHÁLY, Az 1646—47. évi Bandinus-féle összeírás névstatistikái. Bp., 1980.). De még a vezetéknevén esetén is óvatossá kell ítélnünk, hiszen „pl. Pusztinán a Bereckből ide (ti. Pusztinára/Moldva) került *Laczkó* János fazekas leszármazottjában, *Volár* Istvánban, akinek eredeti vezetéknevét a hatóság „volár” (rom. *olar* 'fazekas') ragadványneve után cserélte föl”, elhamarkodott lenne az újabb keletű név etimológiája alapján ítélnünk (I. DR. KÓS KÁROLY—SZENTIMREI JUDIT—DR. NAGY JENŐ, Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981. 145). A folyamatról már DOMOKOS PÁL PÉTER is írt gorzafalvi beszámolójában: „Megismerkedtem az öregedő *Vakár* Györggyel, akinek az apját még *Csorba* Jánosnak hívták. Ő gyermekkorában tehenekezt őrzött, s így lett belőle *vacar* (ejtsd *vakar*) 'tehenpásztor' és ma (a harmincas évek végén) a hivatalosan használt neve: *Gheorghe Vacar*” (A moldvai magyarság. Kolozsvár, 1941. 140—1). Történeti adatok bizonyítják, hogy a székelyek ezrei menekültek a Habsburg Birodalom feudális terhei elől Moldvába. Pl. *Magyarfalu*, ez a Bákó (Bacău) megyében lévő csángó település évszázadokig románul az *Ungureni* nevet viselte, ma *Arini* (vö. HALÁSZ PÉTER, Magyarfalu helynevei. Bp., 1981.). Ezt a ma már

legkeletibb csángó települést a szájhagyomány szerint székelyek alapították, akik a történeti Magyarország területéről szöktek át Moldvába (i. h. 5). Ez esetben a román *Ungureni* név magyar nyelvi hovatarozást jelöl.

Nehezebb a helyzetünk Argeş megye *Ceparii-Ungureni*, Dîmboviţa megye *Drăgoi-estii-Ungureni*, Prahova megye *Gherghiţa-Ungureni* és *Vadu-Săpat-Ungureni*, valamint Gorj megye *Văgiuleştii-Ungureni* helynevei esetén. Valószínűleg igaza van Modorannak, hogy az *Ungureni* utótag itt nem népiséget jelöl, legalábbis a nevek jórésztében nem ezt, hanem azt, hogy a falu lakói a történeti Magyarország területéről települtek át a havasalföldi részekre a XIV—XX. század folyamán. Az áttelepült eredetét sejteti az *Ardelean* (= erdélyi) név is, amely elsősorban személyre utal (etimológiája magyar, jelentései az *Ungurean*-nal szinte-szinte fedik egymást (l. DEX. 49, 997). Erdély és Moldva határán helynévként is jelentkezik a *Bicazu Ardelean* 'Gyergyóbékás' és a *Buzăul Ardelean* 'Magyarbodza' helynevekben (l. E. WAGNER 426). Havasalföld területén érdemes lenne alaposabb településtörténeti tanulmányokat folytatni, hiszen LÜKŐ GÁBOR a Gorj megyei *Ungurelu-t* és az egykori Vâlcea megyei *Unguriş-t* a magyarságra utaló neveknek tartja, s az Olt alsó szakaszától a Vaskapuig terjedő ún. Szörény földjén (a mai Craiova környékén) 90 magyarból eredeztethető helynevet sorol fel. Noha ezek egy részét csak fenntartással fogadhatjuk el; Lükő is figyelmeztet arra, hogy az *Ungureni* falunév esetleg magyarországi román telepésekre utal (l. Lükő GÁBOR, Havaselve és Moldva népei a X—XII. században: Ethn. XLVI, 90—100). Egy-egy történeti *Ungureni* adat csak akkor tekintendő a havaselvei részeken is valamikori magyar etnikumra utaló falunévnek, ha a környék többi történeti helynevei is — legalább részben — ebbe az irányba mutatnak.

A történeti források további alapos átfűtülése révén bizonyára újabb adatokhoz juthatunk. Érdeklődéssel várjuk Románia helynévtörténeti szótárának, a „Dicţionar toponimic al Romaniei”-nek megjelenését, hiszen oly sok eldöntendő kérdés van, olyan helynév- és településtörténeti problémák, amelyeket a magyar, román, szláv, német és török nyelvek kutatói csak közösen, egymás eredményeit számba véve tisztázhatnak megnyugtatóan. Egybehangolt névtani, településtörténeti, néprajzi, archeológiai, történeti, antropológiai, folklór és nem utolsósorban további népzenei kutatásokra van szükség közös múltunk felkutatásában. Hiszen számunkra, magyarok számára sem szégyen az, hogy József Attila édesapja az *Aron Iosif* nevet is viselte, s minden bizonnyal Romániában halt meg. Hogy merre keressünk? A kisinyovi román névkutatás pl. újabb, számunkra igen értékes anyaggal kecsegtet. Érdemes szemmel tartanunk szomszédaink minket is érintő névtani szakirodalmát (vö. IOAN PĂTRUŢ, Recherches onomastique 1978—1979: Onoma XXIV [1980.], 236—7).

SZABÓ T. ADÁM

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Tűnik és tündér, tetszik és tettlet

1. Évtizedek óta változatlan érdeklődéssel hallgatom Lőrincze Lajos hetenkénti, mindig jól kiérlelt, mértéktartó, remek nyelvművelő rádióelőadásait. Nagy figyelemmel kísértem legutóbbi fejtegetéseit is, amelyek során állást foglalt abban a mostanában ismét föllángolt vitában, hogy helyes-e *tűnik* igénknek 'látszik' jelentésben való használata. Legutóbbi, 1985. március 10-én tartott előadásában régi jeles költőink és íróink műveiből vett példákkal igen meggyőzően bizonyította, hogy e használatot nincs okunk hibáztatni. Állásfoglalásának helyességét a magam részéről szóban forgó igénk eddig teljesen ismeretlen eredetének földerítésével szeretném bizonyítani, egyúttal előadva a szintén ismeretlen

eredetű *tetszik* és *tettet* etimológiájára vonatkozó magyarázatomat is, mivel — mint remélhetőleg kiderül — e három igénk mindegyike ugyanarról a töről sarjadt.

Bevezetőül szeretném megjegyezni, hogy erre az összefüggésre már évek óta gondoltam, de vele kapcsolatos elképzeléseim papírra vetését szokásom szerint húztam-halasztottam. De most Lőrincze Lajos említett előadása bátorított fel arra, hogy tollat ragadjak, és szófejtésem igazolására hivatott érveimet fősorakoztassam. Kiindulásként hivatkozom arra, hogy a 'félrevezetés szándékával mutat, színlel' jelentésű *tettet*-nek a régi *tetik* 'látszik' igével való kapcsolatát nyelvészeink már régen kimutatták, megállapítva, hogy ez az igénk az utóbbinak egyszerű -t, illetőleg elemisméltéses -tet műveltető képzővel alakult származéka. Eredeti jelentését könnyen megmagyarázhatjuk, ha arra gondolunk, hogy az, aki színlel, olyasmit mutat, ami valójában nincs. Kitűnő új etimológiai szótárunk mindezt igen helyesen és meggyőzően mondja el, hozzátéve mindehhez, hogy később a beszélők tudatában — nyilván tévesen — a *tettet* később a *tesz*-hez kapcsolódott; föltehetőleg azért, mert a *tetik* alapszó, amelyből a fentiek szerint igénk származik, időközben elavult (TESz. III, 913).

Ezt a megállapítást csak úgy érthetjük, hogy a szóban forgó, későbbi kapcsolódás téves, hiszen régi és elavult *tetik* igénk, amelynek ma is közkeletű származéka a *tetszik*, teljesen ismeretlen eredetű, mint ezt említett szótárunk is közli velünk (TESz. III, 913). Szerintem azonban ez a szétválasztás teljesen helytelen, mivel a régi *tetik*, továbbá a *tető* s velük együtt a *tetszik* is *tesz* igénk *te-* tövének sarjadéka. Sőt, mi több, végső soron a *tűnik* is ugyanennek az ősi ige-törnek a fejleménye.

Jól tudom, hogy e kijelentéseimet igen sokan fejcsóválva fogadják, merészeknek tartva őket. Kételyeik eloszlatására azonban legyen szabad felhoznom, hogy aki *tettet* valamit, oly módon igyekszik másokat félrevezetni, hogy úgy tesz, mintha az, amit mutat, valóban úgy volna, mint ahogyan ő azt színleli. A színlelés tehát mindig megtévesztő szándékú t e v é s e, t é t e l e valaminek, afféle félrevezető cselekvés, vagy ha úgy tetszik : t e t t. Ebből viszont szükségképpen következik, hogy a *tettet* nem valamiféle félreértés folytán kapcsolódott *tesz* igénkhez, hanem mindig is hozzá tartozott, mint ennek *te-* tövéből a fentebb említett műveltető képzővel alakult származék. S persze a régi *tetik* is ugyanerről az ige-töről sarjadt. De hogy mindez hogyan történhetett, arról már külön kell szólnunk.

2. Hogy egy lépéssel tovább haladhassunk, induljunk ki abból, hogy a fentiek szerint a *tettet* kezdetben azt jelentette, hogy 'félrevezető szándékkal mutat, tüntet fel valamit valamilyennek'. Ha viszont elfogadjuk, hogy a réges-régen elavult *tetik* vele rokon származék, akkor ebből joggal lehet arra következtetnünk, hogy az utóbbi mint visszaható ige eredetileg azt jelentette, hogy 'valamilyennek mutatkozik, valamilyennek látszik'. Hogy ez nem alaptalan föltevés, annak csattanós bizonyítékai az alábbiak¹: „Koporsók, kik kívül szépeknek *tetnek*, de belől teljeseek minden fertezetességgel” (MünchK. 576); „Ő ez világ megutáló lélek, vallyon minéműnek *tetőtt* [= 'látszott, mutatkozott'] akkoron tenéked ez gyarló világ?” (ÉrdyK. 426: NySz.). A *tetik* régi ige-kötös alakjaiban is ugyanez az ősi jelentés tárul eléink, vö.: „Vala készöletnek napja és a szombat *feltetik* [= 'feltűnik', 'felvirrad'] vala” (MünchK. 166); „*Megtetik* [= 'megmutatkozik'] szentőknek világos fénösségébe Krisztus” (CzechK. 53; NySz.). Ezt figyelembe véve válik világossá számunkra az is, hogy miért jelölték *tető* szavunkkal kezdetben valaminek (pl. hegynék, épületnek, fának stb.) a felső részét, csúcsát (vö. TESz. III, 911). Tudjuk ugyanis, hogy a távolból szemlélt tárgyaknak először mindig legmagasabban fekvő

¹ Itt és a következőkben a szövegeket — az egyszerűség kedvéért — mai átirásban közlöm.

része mutatkozik meg előttünk s tűnik fel nekünk, miközben e tárgyak mintegy kibontakoztatják körvonalait. Az így elének táruló jelenségek tehát szinte cselekvőleg, tetteleg lépnek fel.

Annak az elképzelésnek, hogy a szemünk elé kerülő tárgyak mintegy tettelegesen vetetik észre velünk magukat, más nyelvekben is vannak nyomai. Így érthető, hogy az olaszban is a 'tesz' jelentésű *fare* visszaható alakja, a *farsi*, vagyis 'teszi magát', miért jelentheti azt, hogy 'mutatkozik'. Ennek megfelelőleg az az olasz felszólítás, hogy *fatti vivo!*, vagyis szó szerint 'tedd magad élővé', annyit jelent, hogy 'mutakozzál; adj hírt, életjelt magadról'. Ugyanígy, ha e nyelven azt mondjuk, hogy *si fa prezioso*, ami szó szerint a. m. 'értékessé, becsessé teszi magát', úgy értendő, hogy 'ritkán mutatkozik' (HERCZEG GYULA, Olasz – magyar szótár. Bp., 1967. 559).

De ugyanez a helyzet az olasz közeli rokonában, a spanyolban is, ahol az olasz *fare* 'tesz' (< latin *facere*) megfelelőjének, a szintén 'tesz, csinál' jelentésű *hacer* igének a visszaható alakja (*hacerse*) azt is jelenti, hogy 'valamilyennek mutatja magát', vö. *se hace muerto*, 'halottnak mutatja, tettei magát' (GÁLDI LÁSZLÓ, Spanyol – magyar kéziszótár. Bp., 1982. 427). Szakasztott így van ez a franciában is, ahol a fenti visszaható igék pontos megfelelője, *se faire*, azt is jelentheti, hogy 'mutatkozik', vö. *il se fait plus malade qu'il ne l'est* 'betegbbnek mutatja (mondja) magát, mint amilyen' (ECKHARDT SÁNDOR, Francia – magyar szótár. Bp., 1953. 665). De nem is kell ilyen messzire mennünk. Arról, aki magát kelleve és illegetve nagy igyekezettel sűrű-forog, hogy mindenáron feltűnjék, mi is gyakran mondjuk, hogy *teszi-veszi magát*.

Ha mármost a fentiek értelmében elfogadjuk, hogy a régi *tetik* valóban lehetett a *tesz te-* tövének műveltető képzős származéka, akkor nyomban érthetővé válik számunkra az is, hogy ennek további fejleménye, a *tetszik*, miért jelentette azt is, hogy 'valamilyennek mutatkozik, látszik', mint egyebek között Pázmánynál is, vö.: „A hold mentül közelebb jár a naphoz, annál kevesebb része *tetszik*” (Préd. 23), vagy hitvitázó ellenfelénél, Alvincinál: „Az mely hertelen szokott *tetszeni* a villámlás, oly hertelen leszen az embernek fiának eljövetele” (Post. I, 33 : NySz.). Nem lehet vitás, hogy a *tetszik*-nek szóban forgó 'látszik' jelentése a legrégibb.

3. Mivel azonban — mint Lőrincze Lajos is kimutatta — *tűnik* igénk legrégibb jelentése szintén 'látszik, szembe ötlík, láthatóvá válik', önként adódik az a föltevés, hogy akkor a *tűnik* fentebb tárgyalt *tetik* és *tetszik* igéinkkel azonos eredetű. Szerintem ez valóban így is van. Tudnunk kell ugyanis, hogy *tesz* igénk régi *tē-* tövének hajdan volt -β toldalékkal ellátott *tēβ* származéka is, amely nemcsak *tē-*, hanem *tū-* alakúvá is fejlődhetett. Az utóbbiak toldalékos alakjai egyfelől a régi *tewn* (JókK. 3), másfelől *tūtek* (VirgK. 38, minderre vö. BÁRCZI, Szótöv. 55–6). Az utóbbiban elének táruló *tū-* tőalaknak származéka lehetett azután a *tűnik* alapjául szolgáló *tūn-*, amelyben az -n bízást tekinthető mozzanatos képzőnek. Ezek szerint a *tűnik* a szóbanforgó *tū-*nek ugyanolyan származéka, mint *fog* igénknek a régi *fogonik*, illetve a mai *fogantatik*, vö. *megfogonik* (NémGl. 198; idézi D. BARTHA, Szóképz. 35).

Mindebből az következik, hogy a *tűnik* eredetileg csakis azt jelenthette, hogy 'mutatkozik, látszik'. Szerintem kétségbevonhatatlan bizonyítékai ennek az olyan régi adatok, mint: „Mindgyárt gondolkodásába *tűnt* [= 'mutatkozott'], hogy ennyi kínokkal nem óltalmaztatnék a hamisság” (Pázm.: Préd. 289), vagy: „Nagy villám *tűn* [= 'jelelik, mutatkozik meg'] szemében és illetén szózat adatik fülében” (GyöngyD.: Char. 412), továbbá: „Mint Sámson, kinek egérlő szemeiben *tűnvén* [= 'mutatkozván, magát észrevétetvén'] sunda Dalila, ez *tetszik* [= 'látszik'], úgy mond, szemeimnek” (Csúzi: Síp. 64 : NySz.).

Való igaz tehát, hogy — mint már Lőrincze Lajos is hangsúlyozta — a *tűnik* eredeti

jelentése kétségkívül 'mutatkozik, látszik' volt. A fentiek szerint a *tűnik*, akárcsak társai, a régi *tetik* és a mai *tettet* és *tetszik* végső soron egyaránt *tesz* igénk *tē-* tövéből származik, s így ezek mindegyike eredetileg a tevőleges megmutatkozás sajátos módjait jelölte. Ez a magyarázata annak is, hogy hajdan a *valamivé tűnik* szókapcsolat azt jelentette, hogy 'valamivé változik; valamivé alakul; valamiféle új alakot ölt'. Ezt a jelentést tükrözik az alábbi idézetek: „Elváltoztattya színét és világos angyallá *tűnik*” [= 'változik'] (Pázm: Préd. 845); „Ha az ördög gyakran angyallá *tűnik* [= 'változik'], az hamis tanító is sokszor apostolnak mutogattya magát” (Pázm: Kal. 110); „Az ördög oroszlánna *tűnik*” [= 'változik át'] (Toln: Vigaszt. 3: NySz.). Így érthető az 1618-tól kezdve adatolható igekötős *eltűnik* 'szem elől vész' jelentése is. S persze ezt figyelembe véve tudjuk megmagyarázni azt is, hogy az 1750-től kezdve felbukkanó *feltűnik* miért jelenti azt, hogy 'különös figyelmet kelt', vagyis 'észrevéteti magát' (vö. TESz. III, 1013). Jegyezzük meg azonban, hogy mindezek csak eléggé kései fejlemények. A *tűnik* legrégebbi jelentése feltétlenül az volt, hogy 'magát elének tárva megmutatkozik, szemünkkel láthatóvá válik'.

4. Végül még röviden *tündér* szavunk eredetéről és legrégebbi jelentéséről is szólnunk kell. PAIS DEZSŐ ma is helytálló megállapításai szerint mindezeket kutatva abból kell kiindulnunk, hogy „a *tündér* korai jelentései között ott szerepelt a 'változó, átalakuló', illetőleg a talán még ennél is eredetibb 'valaki, akinek sajátosága vagy képessége, hogy átváltoztatja magát vagy különböző alakot ölt — a sámán vagy varázsló bizonyos fajtája'”. Ugyanígy helyes PAISnak az az észrevétele is, hogy „természetesen fejlődhetek a *tündér*-nek ilyen jelentései: 'változó, bizonytalan, nem elég világosan felfogható jelenség'” (MNY. LXI, 293). Mindez még érthetőbbé válik számunkra, ha a fentieket figyelembe véve arra gondolunk, hogy *tündér* szavunk azért jelenthette mindezt, mert tövében *tesz* igénk *tűn-* származéka rejlik.

Idézett fejtegetéseit PAIS annak idején az alábbi figyelemre méltó kijelentéssel zárta: „Az előadottak alapján csak azt mondhatjuk a *tűn(ik)* igéről, hogy eredete ismeretlen, de hozzátéhetjük, hogy eléggé népes családjából következtetve valószínűleg nem jövevény elem” (MNY. LXI, 298). Valóban nem, mivel — mint láthattuk — a *tűnik*, fentebb tárgyalt társaival együtt, a finnugor eredetű *tesz* igénk származéka.

BALÁZS JÁNOS

Bakó. 1. Az ELTE Magyar Nyelvtörténeti Tanszéke fiatal munkatársainak egyik kedvenc szórakozása, hogy játékos népetimológiákat gyártanak. BERNÁTH BÉLA szómagyarázata olvastán (MNY. LXXX, 488–91) megkérdeztem PAPP LAJOST és SIPOS PÁLT, véleményük szerint honnan származik a *bakó* szó. Könnyedén adták a választ: a népi *bakik* 'közösül' ige melléknévi igeneve, 'hóhér' jelentése pedig a *jól odabasz*-on át fejlődhetett. Így készül hát a tudós népetimológia, és Bernáth Béla szófejtését olvasva joggal merülhet fel a kérdés: nem egy — filológiai szereléssel bőven ellátott — népetimológiával van-e dolgunk.

Bernáth alapítója: van a magyarban egy „országzerte járatos” *bakik* 'közösül' ige, ebből levezethetők a *bakó* jelentései. A *bakik* meglétének igazolására a szerző mai népi nyelvi adatokra és régi szótárak adataira hivatkozik. Vegyük sorra először a mai népi nyelvi adatokat. A mai regionális szótárak nem ismerik a *bakik* 'közösül' igét. Az ÚMTsz. a *bakik* igét csak 'botlik' és 'hajol, görnyed' jelentésben adja. Ismeretes a *bikik* 'közösül' ige (OrmSz., ÚMTsz.), de mindig *bikhatnék* alakban. Bernáth „mai” adatai zömükben a századforduló idejéből valók, egy olyan időből, amikor a prűderia még a nyelvészetet is

jellemezte: vagy a közlő nem a valódi, nem a hallott szöveget írta le, vagy az adatközlő belső nyelvi kritikája érvényesült az „úri” gyűjtővel szemben. Akkor is élt, ma is él azonban, és általában használatos a valódi népi *baszik* mint a közösülés általános igéje. A századfordulón megjelent adatok ennek eufémizmusai lehetnek csupán. S hogy ezek valóban eufémizmusok, kiderül az adatokból. No nem Bernáth adataiból, mert ő csak annyit közöl belőlük, amennyi neki fontos, hanem az általa is használt forrásokból. Lehetne itt néhány szót ejteni a hivatkozás és idézés pontosságáról, de nem teszem: beszéljenek inkább az adatok!

Nyr. XLVI, 192: Bernáth: „*bakkom* acs csürkit”. Helyesen: „*bakkom* acs csürkit. (Szelid.)” A közlő tehát azt mondja, hogy ez a forma a káromkodás „szelíd”, vagyis eufemisztikus formája. A káromkodás maga feltehetően erősebb változatban hangozhatott. NyF. 34. sz. 137: „*Bakkom* a kerekít!” — Hogy a *kerék* a vulva lenne, azt csak Bernáth mondja, HORVÁTH ENDRE nem (a hivatkozásból ez nem világos). Hogy a *bakkom*-ot Horváth is eufémizmusnak vette, mutatja, hogy a tanulmány szótár részében nem közöl *bakik* igét, míg a *baszik* származékait közli (89). MNy. XII, 348: Bernáth: „*bakkom* a *mitrókáját*”. Helyesen: „*Bakkom* a *mitrókáját*! (Szelíd, tréfás, érthetetlen v. alig érthető káromkodás.)” Valójában nagyon is érthető eufémizmus, ezért mondja a közlő: szelíd, tréfás. Nyr. XXIX, 586: Bernáth: „*bakkorica kukorica*”. Helyesen: „*Ba . . . kkorica-kukorica*! (enyelgő káromkodás gyermekekkel szemben.)”. Tanulság: a forrás közléséből még a pontos szóalakot és kiejtést sem tudjuk, helyes eljárás-e ezt egyszerűen „*bakkoricá*”-nak idézni? Hiszen ez már a közlésben is eufemisztikus! Hogy a kiejtésben is az lehetett, gyanítható az eredeti forrás szerzőjétől, aki szerint az ördögre itt szintén eufémizmust használtak. MTsz. *bakik* ~ *bikik*: a MTsz. közlése a Nyr. XXI, 477-en alapul. Ott ez található: „*bajzik, bakik, bikik*: közösül”. Ebből a sorból az első kétségtől a *baszik* eufémizmusa, illetve játszi szóalkotással keletkezett változata. Ez alapján a két utóbbi esetében is hasonlóra gyanakodhatunk. Elégge merész tehát az a kijelentés, hogy a *bakik* ~ *bikik* ige „országszerte járatos”. A népnyelvi források kritikai számbavétele alapján úgy tűnik, a következőt jelenthetjük ki: a *bakik* ~ *bikik* ige szórványosan előfordul, feltehetően a közösülés országszerte használatos igéjének alaki változataként, s ez a változat valószínűleg az eufémizmusnak, az adatközlő és leíró nyelvi kontrolljának, illetve a játszi szóalkotásnak a terméke. A *bikhatnék* alak szintén a *baszik*, esetleg a *bök* (vö. ÚMTSz. *bök* 4. jelentés) játszi szóképzéssel alkotott változata lehet.

A Bernáth által is közölt népnyelvi gyűjtésen alapuló források a ragozott alakban *bakkom*-ot használnak. Ez a hosszú *k*-val ejtett alak is — úgy vélem — az eufemisztikus származást magyarázza: az eredetileg „*baszom* a . . . -ját” forma első tagjának kiejtésének fellépő nyelvi gátlás hozza létre a *bakkom* — talán helyesebb így tagolni: *ba-kkom* — alakot (vö. a köznyelvben gyakran hallható „*baszsz-szuskulcs*”, „*baszsz-bariton*” stb. formákat).

További adalékok Bernáth hivatkozásaihoz: I. Bernáth: „GYARMATINÁL valószínűleg 'szúr, döf' a jelentés: »mint egy gyolkos or <...> *meg baktak*» (Voc.: Előszó V; régi ige). Ezt a jelentést, mely szintén jelentheti azt, hogy 'közösül vkivel' közli a TESz. is.” Két megjegyzésem van ehhez az idézethez. Először: GYARMATI ugyanezen a lapon értelmezi a „*meg baktak*” szót, emígyen: „által szúrta”. Nem kell tehát kommentár ahhoz, hogy GYARMATI milyen jelentésben ismeri és használja a szót. Másodszor: a gyanútlan olvasó a TESz. említését úgy értheti, hogy a TESz. a *bakik* ige 'közösül vkivel' jelentését közli, s mintegy tekintélyével mellette is áll. Valójában a TESz.-nek nincs *bakik* címszava, a *bakó*¹ szócikkben mint valószínűtlen etimológiát említi a *bakik* igét. A *bakik* tehát a TESz.-ben egy valószínűtlen etimológia valószínűtlen etimonjaként szerepel. A TESz. e helyére való hivatkozás egyébként sem szerencsés: nem egészen világos, hogy a TESz. megfogalmazása („Nem valószínű . . . hogy a *bakó* a 'hurkol' értelemben vett N. *bakik*

'közösül'; dug, döf, szúr' igeneve volna;") mit **akar** mondani: az „hurkol”, aki „dug, döf, szúr”, vagy az, aki „közösül”? És hogyan „hurkol”? Mi köze a „hurkol”-nak a többi megadott jelentéshez? És mi köze a „hurkol”-nak a bakóhoz? Mert a *bakó* első biztos adatában nem hurkot köt, hanem nyakat vág (vö. TESz. *bakó*¹). — 2. Nem tudjuk, honnan veszi Bernáth az 1790-es adatát. Így nem szokás szakfolyóiratban adatot közölni. — 3. BALLAGI magyar–német szótárában valóban ez áll: *bakni* 'bespringen'. Ám BALLAGI megbízhatóságáról — hogy is mondjam? — megoszlanak a nézetek (vö. NyF. 15. sz. 1–2). A vele való érvelés meglehetősen furcsán hat, főként — mint láttuk — egy ilyen eléggé kényes kérdésben. BALLAGI ebben az esetben semmi esetre sem fogadhatjuk el perdöntőnek. — 4. SIMAI (VSz. 104) valóban előfordul a *bakom*, de utána ez is: „*kja*”, ami azt jelenti, hogy Simai az „*assilio*” jelentésű igét tárgyasnak tartja, tehát nem tud *bakik* alakról. — 5. Erdélyi közlése nem más, mint magának a gyűjtőnek a megjegyzése. Hogy a kárcmkodás hogyan hangzott valójában: kétséges.

Korai szójegyzékeink nem ismerik a *bakik* szót (l. RMG1.), a régi és meglehetősen pontos szótárak (CAL., MA., PP., KASSAI, SZABÓ DÁVID) szintén nem ismerik. Maradnak tehát számba jöhető forrásként: KRESZN., CzF. és BALLAGI: náluk valóban a közösülés igéjeként szerepel a szó. Ezek után az olvasóra bízunk, hogy megítélje: milyen régi, mennyire és milyen hitelességgel adatolható a kutatott szó. Ha pedig az alapige ennyire kétesnek találtatott, mennyire lehet hiteles és elfogadható a rá épített következtetés?

HEGEDŰS ATTILA

Délibáb. Jelenleg anyakönyvezhető női keresztnév. Maga a köznév — hála ZSOLDOS JENŐ kutatásainak — már a XVI. században előfordul, 1562: *déli bábác* (Nyr. XCIII, 484) formában. A jelentéstani tisztázást BERNÁTH BÉLA végezte el (Nyr. XCVI, 229–30): 'délben tevékenykedő varázslónő'. A TESz. (I, 609) utal arra, hogy a XIX. század első felében költőink (pl. Vörösmarty, Petőfi) szívesen használták, illetve széles körben megismertették a szót, amelynek a jelentése általuk bővült.

1846-ban Tompa Mihály írt egy regét „Csörsz árka” címmel. E versében szerinte Rád longobárd király lánya volt *Délibáb*; az ő kezéért fogott Csörsz, avar király az árokásásba. Tompa *Délibáb* személyével magyarázza a természeti jelenséget. A valóságban épp fordítva történt: Tompa perszonalifikálta a fata morgana-t. A sor Ipolyi Arnoldddal folytatódik. Ő a Tompáén kívül más magyarázatot is hoz. Tündérnek fogja fel; a Pusztának a gyermeke: Tenger és *Délibáb* (Magyar mythologia. Pest, 1854. 90–1). Mindkettőt közli KOMJÁTHY ISTVÁN: a Pusztá leánya *Délibáb*, aki a Napkirály felesége lesz, illetőleg a Csörsz-monda (Mondák könyve. Hun és magyar mondák. 1956. 20, 55–72, 343–72). PESTY FRIGYES gyűjteményében már „*Deli* kisasszony”-ként szerepel (MNyTK. 144. sz. 53 *Kompolt* a.), de ez csupán helyi monda, s így a névadásra nem gyakorolhatott hatást. Jókai Mór 1898-ban írt *Levente* című drámájában Marót fejedelem lánya *Délibáb*, aki Árpád fiának, Leventének a jegyese (Révai Testvérek. Nemzeti kiadás. XCV, 1904. 1–168). Ezek után teljes biztonsággal kijelenthetjük, hogy a *Délibáb* női név irodalmi indíttatásból került be a „Magyar utónévkönyv”-be.

A teljesség kedvéért azt is megjegyezzük, hogy nemcsak személynévként fordul elő a *Délibáb*, hanem több újság címeiként is a XIX. század második felében (pl. a Jókai által szerkesztett, 1854-ben indult, de már 1854-ben megszűnt lap nevéként).

MIZSER LAJOS

ÉLŐ NYELV

Megjegyzések a „Békés város néprajza. Békés, 1983.” című kötethez és néhány időszerű dialektológiai kérdés

1. Csúry Bálintnak, a korszerű magyar nyelvjáráskutatás megteremtőjének biztatására kezdtem el a békési nyelvjárás tanulmányozását 1936-ban. Majd népmeséket és népi beszélgetéseket is gyűjtöttem a Sárreuten. E munkálataim során rájöttem arra, hogy milyen érdekes és értékes etnikai egység Békés, és azt is láttam, hogy az itt élő parasztság életét, műveltségét, nyelvét alig vagy egyáltalán nem ismeri a tudományos világ. Sok irányú és az ország területére kiterjedő nyelvjárási gyűjtő és részint feldolgozó munkám során számos tapasztalatra tettem szert. 1962-ben Zala megye felkérésére elvállaltam a megyei földrajzi nevek gyűjtésének és közzétételének tudományos irányítását. Papp Lászlóval, egykori kedves tanítvánnyal, a magyar névkutatás jeles képviselőjével együtt dolgoztam ki a helynevek feljegyzésének azt a módját, módszerét, melynek lényege, hogy nem kutatók végzik a gyűjtést, de azt nyelvészek vagy nyelvészetileg képzett néprajzkutatók ellenőrzik, hogy így az anyag tudományos célokra is használható legyen. E nem könnyű feladat megoldásában bátran fordulhattam a magyar nyelvatlaszgárda kitűnő munkatársaihoz, ha kellett. Boldog voltam, hogy e fáradozásaimat kezdettől fogva támogatták a vezető nyelvészek, és annak is örültem, hogy a zalai sikerek nyomán országos méretű gyűjtő és közzetevő munkásság bontakozott ki. A gyűjtés az ország egész területén befejeződhet talán 10 év múlva. A sok terepmunka és a hasonló feladatok végzése közben érlelődött meg bennem a gondolat, hogy **el kell készíteni Békés néprajzi és nyelvjárási monográfiáját**. Mint Csúry-tanítvány mindig szem előtt tartottam a Wörter und Sachen, vagyis a szó egységének elvét. Egy-két apróbb néprajzi cikket is írtam Békésről, azonkívül szoros kapcsolatban voltam a néprajzkutatókkal, főleg a pestiekkal. Velük tanácskozva úgy láttam, hogy a békési néprajzi és nyelvjárási monográfia nem foglalkozhat a magyar néprajz minden kérdésével, de a fontosabb témák, és azok, amelyek vizsgálata új, friss anyagot tár fel, mindenképpen tanulmányozandók. Ilyenek pl. a népi életmód, a földművelés és állattartás, a házépítés, a néphit, a népi tudat, a fontosabb népszokások stb. A monográfia elkészítése során nem csupán a hivatásos kutatókra gondoltunk, hanem a Békésen és környékén működő önkéntes munkatársakra is.

1974-ben fordultam Békés város vezetőségéhez dr. Szabó Ferenc Békés megyei levéltárigazgatóval együtt, aki már több Békés megyei község monográfiájának volt kezdeményezője és szerkesztője. A Városi Tanács illetékeseivel egy néprajzi-nyelvjárási és egy történeti monográfia elkészítéséről tárgyaltunk. A Tanács tervünket elfogadta, és a néprajzi-nyelvjárási monográfia elkészítésének vezetésével engem bízott meg. Akkor még nem sejtettem, hogy pályám egyik legnehezebb feladatára vállalkoztam a békési monográfia elkészítésével. Sok-sok tanácskozás következett. A munka lassan haladt előre. Mégis úgy látszott, hogy a kutatásokat sikerül elvégeztetnünk. Közbejött azonban egészségi állapotom romlása. Noha ez időben szerkesztettem Ördög Ferenc, illetőleg Balogh Lajos közreműködésével a Tolna és Vas megyei helynévköteteket, a békési monográfia szervező feladataira már nem teltett erőmből, ezért a békési Tanács 1978-ban úgy látta jónak, hogy munkaközösségünk egyik tagja, DANKÓ IMRE néprajzos múzeológus, a Békés megyei múzeum volt igazgatója, aki már több monográfia szerkesztőjeként szerepelt, vegye át tőlem a fásasztó, sok tárgyalást és biztatgatást igénylő előkészítő munkálatokat. Dankó Imre e nem könnyű feladatot jól oldotta meg. 1983 végén megjelent több mint 1000 oldal terjedelemben a „Békés város néprajza” c. kötet a Kner nyomda gyomaendrődi üzemében. Örülök, hogy a monográfia nagyjából az eredeti tervek szerint készült el, és

igen gazdag a szemléltető anyaga is. A nyelvészeti munkálatok közül megjelentek a földrajzi neveket (SZABÓ ISTVÁN és SZABÓ FERENCNÉ munkája), a történeti család- és ragadványneveket (MOLNÁR AMBRUS munkája) tartalmazó fejezetek, tőlem „A békési nyelvjárás” c. tanulmány. Ebben főleg a zárt *ē*-zés kérdéseivel foglalkoztam, ha nem is olyan gazdag példatárral, ahogy szerettem volna. Mégis nagyon sajnálom, hogy nem voltam ott a szerkesztés munkálataiban. A kötet így még inkább néprajzi jellegűvé vált, kevesebb gondot fordítottak még a hivatásos néprajzkutatók is a nyelvészeti követelményekre. Pedig kicsit több munkával megadhatták volna békési népi kiejtésben a tárgyak neveit és a műveletek műszavait. Az is előfordult, hogy anyagomból, gyűjtésemből átvett nyelvi adatot köznyelvesítettek. Öröndetes kivétel a kötetben MÁRTON LÁSZLÓ önkéntes gyűjtő szép dolgozata: „A békési földművelés és állattartás leírása”. — A „Békés város néprajza” c. kötetet egyébként sok jeles néprajzkutató és Sebestyén Árpád közreműködésével 1984. ápr. 15-én megvitatták. A kötet máris elnyerte mindkét szakma elismerését.

2. Mint a dolgozatok zömében, sajnos az én tanulmányomban is maradt néhány zavaró sajtóhiba. Fontosságuk miatt tizenegyet megemlítek, illetőleg kijavítok, arra kérve az olvasókat, hogy a javított adatokra hivatkozzanak. Az egyik a *fehér* szó toldalékos alakja. Magam először csak a nyílt kötőhangzós formákat vettem fel, ugyanígy járt el SZABÓ ISTVÁN is (MNy. III, 28). BEREZCKI GÁBOR békési születésű barátom, akivel dolgozatom írása közben többször tanácskoztam, hívta fel figyelmemet, hogy Békésen a *fehír* szónak zárt kötőhangzós változata is van: *fehírék*. 1981 karácsonya után megkerestem jó békési adatközlőimet. Kiderült, hogy BEREZCKI megfigyelése helytálló. Ezért a korrektúrába beszúrtam a *fehírek* ~ *fehírék* változatokat (a kötetben a 260. lapon, alulról számolva a 8. sorban; a 268. lapon pedig a 3. sorban példamondatban is közöltem). — Megemlítem, hogy SZABÓ GÉZA a dobozi *ē*-zestről szóló tanulmányában a *fehír* szó zárt és nyílt toldalékos alakját is közli: *fehír* fn., mn., *fehírt* ~ *fehíret*, *fehírék* (i. m. 66). Azt is megjegyzem, hogy én csak *fehíret* ~ *fehírét* alakot tudtam feljegyezni. A *fehírt* (kötőhangzó nélkül) nem „ugrott be”.

Tehát amikor dolgozatomban arról beszélek, hogy néhány szó toldalékos alakjaiban nyugaton és keleten eltérés található, 1981-ben, BEREZCKI figyelmeztetése után a következőképpen írtam volna: Békésen *kiket*, *kíkek*, *szípet*, *szípek*, Felsőőrön *kíkék*, *szípek*, a Vas megyei Gécén *kíkék*. A Békésen nyílt és zárt változatban előforduló *fehírek* ~ *fehírék* Felsőőrön mindig nyílt: *fejjiérek*. A dolgozatomban a 261. lapon a 6. sorban közölt felsőőri *fejjiérek* alak törlendő. A kérdéses sor így olvasandó: „*szípek* Felsőőrön zártak: *kíkék*, *szípek*: IMRE SAMU, a felsőőri nyelvjárás . . .” — Dolgozatomban a 260. lapon, alulról számítva a 14. sorban *penisz*, -tē, -ēs, helyesen: *pentisz*, -t, -ēs. A 263. lapon a 18. sorban *ezrenn*, helyesen: *ezren*, a 26. sorban *egyeneseñ*, helyesen így: *égyenesen*. A 264. lapon a 22. sorban *felőtözöcs*, helyesen: *félőtözöcs*. A 265. lapon a 23. sorban *vízesék*, helyesen: *vizesék*. A 266. lapon a 11. sorban *feledikeny*, helyesen: *feledikény*; *kedvēs* helyesen *kedves*; a 13. sorban *felesiget*, helyesen: *felesigét*, *segiccsiget*, helyesen: *segiccsigét*. A 268. lapon a 3. sorban *Ezek a gyerékék*, helyesen így: *Ezek a gyerékék* . . .

3. IMRE SAMU szülőfalujának, Felsőőrnek nyelvjárásáról írt gondos tanulmányában ezt írja: „Megfigyeléseim szerint a kötőhangzó minősége nem változik a nyelvjárásban az alkalmi szófajváltás esetén sem. Pl.: »De *büdössek* jezek ez álatok!» »Jezék e kizs *büdössek* [= rendetlen gyerekek] mégim mi csinátak!» . . . »E *fejjiérek* még e *vörössek* harcútak [Oroszországban]». Bár efféle használatra is van adatom: »Qaszt e kizs *büdöst* [ti. gyereket] mégverem.» A kérdés tehát ebből a szempontból még további vizsgálatot érdemelne.” (NytudÉrt. 72. sz. 35.) IMRE SAMUNAK ezen óvatosan fogalmazott megjegyzése azért is figyelemre méltó, mert a nyugati nyelvjárásokban a kötőhangzó t ő b b-

nyílt, ha melléknévként használtatnak a szavak, tehát *adósak, okosak, jegyések, ezredések*. Viszont ha főnévként használtatnak, akkor a kötőhangzó zárt: *adósok, okosok, jegyések, ezredések*. Szófajváltás esetén a kötőhangzó minősége általában változik (pl. Bükön). Ezt nem csupán BALOGH LAJOS szóbeli közléséből tudom, hanem megfigyeltem Balogh anyósával beszélgetve is. BALOGH LAJOS „Az -n modális rag előtti palatális kötőhangzóról” c. dolgozatában ír erről. (Magyar fonetikai füzetek 10. sz. Dialektológiai tanulmányok. Szerk. Bolla Kálmán. Bp., 1983.) Adattárában jelzi, hogy néhány szóban csak zárt kötőhangzók szerepelnek akár mellénevek, akár főnevek. Pl. *betegék* (Mihályi, Bük, Nagykanizsa, Zsitvabesenyő [Kelet-Szlovákia], Pápa, Nagykónyi, Karancslapujtő [Nógrád megye], Piros [Jugoszlávia, Vajdaság], Bukovina [Kakasd, Tolna m.]); *hidegék* az 1–5. és a 7–11. csoportban. Viszont csak nyílt kötőhangzó szerepel a *bölcsek* szóban, akár főnév, akár melléknév. BALOGH gyűjteménye mindegyik pontján ugyanígy csak nyílt a -k többesjel előtti kötőhangzó: *szükek ~ szükek*. Viszont a szófajváltás a jellemzőbb a szavak nagy többségére. Így pl. *szélidek* mn. Bükön, továbbá a 2–3., 5–7., 9. csoportban, de *szélidek* fn. Bükön és a 2–3. pontokon.

TOMPA JÓZSEF „A névszói kötőhangzó szófaji megkülönböztető szerepe” c. tanulmányában (NytudÉrt. 14. sz. 4–6) behatóan foglalkozik e kérdéssel. Idézi GOMBOCZ jegyzetét, SIMONYI TMNy.-át, SZVORÉNYIT, FOGARASIT, RIEDL SZENDÉT, a Debreceni Grammatikát stb. A TMNy.-ban a következő olvasható: „... e különbségtéves [ti. hogy melléknévi funkcióban nyílt a kötőhangzó, főnévi funkcióban zárt] sem nem régi, sem nem általános; erre számos bizonyítékot idézhetni (i. m. 285, Tompa ritkította). TOMPA erre a következtetésre jut: „S folytatólag idézett régi példái [ti. SIMONYinak] már azt sejtetik, hogy a kódexek korában a melléknévi szerep sem járt nyílt kötőhangzóval, azaz mindenütt a zárt hangzó az eredetibb” (TOMPA i. m. 4). A TMNy.-ból most közlök néhány zárt hangzós példát: *kepóth* (JordK. 346b); *keszóc* ('készek' Decsi: Sall. 39b); *haiod* ('hajad' Mel: SzJán. 308); *alacsonyok* (Fal. 876) ... mn. *alkalmasok* (MünchK.); *bátorságosok* (Helt: Bibl.); *bizonyosok* (Matkó: Bány. 328); *szorgalmatosok* (Hell: HármH. III, 8); *hathatossok* (uo. 281); *tartósok* (Mik. 76). — TOMPA hivatkozik arra is, hogy a Debreceni Grammatika szerzői már melléknévi szerepben is csak a középzárt hangzót mondják egyedül helyesnek. Hadd idézzem most én Károli Gáspár bibliafordításából a következő mondatot a zártabb hangzós megoldásra: „Áron is megvegyétek az alkalmatosságot, mert a napok gonoszok” (Efézus 5: 16).

Tanulmányomban én kiemelem, hogy Békésen a zárt *ē* a többesjel előtt akkor is megmarad, ha nem főnévben, hanem melléknévben fordul elő. Pl.: *Szif fehérék a falak. Ezék a gyerekek vadok* (így!), *nem szélidek*. Hadd említsek most néhány, a dolgozatom nyomdába adása után feljegyzett példát a veláris megfelelők közül: *Ezék a gyerekek az apjukra ütöttek, nagyon okosok. Ezék a jányok nagyon csinosok. Maj tuggyák az okosok, hogy mit kell tenni. Ezék nekiünk adósok, attunk nekik köüccsön. Ezék a házak jaj de piszkosok. A kájhák kormosok*.

Nincs meg a szófajváltás Füzesgyarmaton sem. Ezt azért tudom, mert több éve jár hozzánk takarítani egy füzesgyarmati asszony (Orosz Károlyné Tasnádi Eszter, jelenleg 56 éves), akinek nagyon határozott nyelvi tudata van. Több alkalommal, pár hét múltán szóba hoztam az előbb felsorolt palatális és veláris példákat. Mindig ugyanezt a választ kaptam.

4. Ha már a sajtóhibák kijavítása miatt a cikket meg kellett írnom, hadd említsek meg néhány kérdést, amire a békési dolgozatomban nem tértem ki, vagy most az újabb nyelvészeti irodalmi adatok ismeretében hasznosnak és szükségesnek tartok elmondani. Dolgozatomban megírom, hogy az -an, -en rag számhatározóként is -en (nyílt e-vel) a

magashangú tövekben, pl. *öten, ketten, négyen, kevesen, ezren* (de ritkán archaikus maradványként *ezrén*). Sokat töprengtem az *ezrén* alakon. TOMPA JÓZSEF e kérdésről beszélgetve felhívta figyelmemet a Nyr. C. évfolyamában (129–36) megjelent az „Öten típusú számnévi alakulataink mai használata” c. cikkére. A 132. lapon arról beszél, hogy az *ötön, haton* stb. határozószó is megvan tájnyelvi használatban. Erdélyi példát említ: Szabó Dezső (Az elsodort falu³ I, 131) az *ötön* alakot használja: „Hogy nem ég le az arcuk bőre, *ötön* állítani be”. A Sütő Andrásról készült tv-portréfilmben emlékezetem szerint a nagy író édesanyja szintén *ötön* alakot mondott. Az erdélyi nyelvjárásokban tehát többfelé is előfordul a zártabb, archaikusabb alak.

5. Ismeretes, hogy CSÜRY BÁLINT a Szamosháton fogalmazása szerint „erősen zárt *é*” hangokat hallott, és ezeket Gombocz Zoltán tanácsára így jelölte: *é*, pl. *szép*. Atlaszgyűjtéseink során tisztázódott, hogy e hang diftongus, újabban tehát *jé*-betűcsoporttal jelöljük. Ezek a kettőshangzók általában olyan hangtani helyzetekben fordulnak elő, ahol *i*-ző területeken *i*-zés van. Itt a jelenséget CSÜRY felismerte, de a mivoltát nem tudta megállapítani. Van azonban a Szamosháton egy másik *é* hang is (ezt néhányan nyílt eredetű *é* hangnak mondják), pl. *jél, hét, szén* stb. Ezt Csüry mindig egyszerű hangnak hallotta. E hang megvan a Tiszántúlon, a palóc területen és sokfelé másutt. E másik csoportba tartozó *é* hangoknak megfelelően az 1950-es évek után tevékenykedő nyelvjárás-kutatók szerint vagy egy *éⁱ*, *é^e*, *é^é* diftongus hallható, vagy egyszerű *é* hang, a Tiszántúlon, a palóc területen stb. A feljegyzések pontos statisztikai egybevetését senki sem kísérelte meg, de kétségtelenül nagyobb a közölt adatokban a diftongusos realizációk száma. Ezt mutatják nyelvatlaszunk adatai is. Erre rövidesen rátérek. A Csüry-tanítványok feljegyzéseikben 1939-től 1944-ig *é* hangokat jelöltek. Így jómagam, a békési SZABÓ ISTVÁN (vö. MNny. I–IV.); BALASSA IVÁN a Szerp helyneveiről írt dolgozatában (MNny. I, 130–8), pl. *Csikér, Félvikás*, továbbá „A debreceni cívis földművelésének munkamenete és szókincse” (Debrecen, 1940.) c. tanulmányában; KOVÁCS ISTVÁN, A középső palócság *e* hangjai (MNny. II, 1–28), pl. *cipész, dézsma, dorbézel* stb.; BARTHA KATALIN, Nyelvjárási adatok. Szlavónia (Kórógy) (MNny. I, 167–80), pl. *szegénnek, a két újam*; VARGA LAJOS, Igeragozás és igealakok a szuhogyi [Borsod m.] népnyelvben (MNny. IV, 363–9), pl. *még, szép* stb. IMRE SAMU Felsőőrön *jé* kettőshangzókat jegyzett fel, pl. *biéakakurgúó*, de a viszonylag kis számú német jövevényszavakban ő is jelölt egyszerű *é* hangokat, pl. *bédér* ’zivatar’, *prezli* stb. (Az *é* hangok állapota a felsőőri nép nyelvében. MNny. III, 115–129). Az efféle szavakban *é* betűt használ IMRE az 1971-ben megjelent „A felsőőri nyelvjárás” c. munkájában is (NytudÉrt. 72. sz. 17). Említhetném, hogy *é* hangot jelöl PAPP LÁSZLÓ „A hosszúpályi népnyelv *i* és *é* hangjai” c. dolgozatában (MNny. V, 23–39), pl. *egér, fedél, kés, szék* stb. (i. h. 32).

A békési monográfiában nem lehetett a diftongusokat jelölni. „A jelölési kérdések” című szakaszban foglalkozom ezzel. Az *é* betűvel jelölt hang értékéről röviden ezt írom: „az *é* pedig *é*, de igen gyakran *éⁱ*” (255). Nos, talán helyesebb volna így írni: a köznyelvi *é*-nek Békésen *éⁱ* kettőshangzó vagy *é* felel meg, vagyis nagyobb a kettőshangzós megoldások száma, mint az egyszerű hangé. Az utóbbi békési tartózkodásaim során többször figyeltem e hangtani helyzetet. Az *ou, öü* kettőshangzók sokkal erősebben hangzanak, mint az *éⁱ* típusú kettőshangzók.

Említettem már, hogy a nyelvatlaszunkban több a diftongusos alak, mint az egyszerű, de a diftongus többnyire változatként szerepel. Csak néhány példát említek nyelvatlaszunkból a Tiszántúl déli és nyugati részéről az N és az M, lejjebb az O és a P kockákból. N₄ Doboz: *jél, fél, hét, hét*; N₆ Okány: *jél, hét, idén*; N₇ Biharugra: *jél, hét, hét, idén*; M₂₀ Szerp: *jél, hét, idé, idén*; P₁₅ Hosszúpályi: *jél, hét, idén*. E községek közül a gyűjtéseket Dobozon, Okányban, Biharugrán, Hosszúpályiban én végeztem

(Dobozon a lexikális anyag megörökítését KÁLMÁN BÉLA; Szerepen LŐRINCZE LAJOS és KÁZMÉR MIKLÓS voltak az atlasz-munkatársak.) — Érdekes, hogy Okányban a *fél* és az *idén* é fonémája mindig csak egyszerű hang.

Egribe, Mikolába, ahol Csúry Bálint a SzamSz. anyagát gyűjtötte, nem könnyű eljutni. Hogy az említett hangtani helyzet ott miként mutatkozik, nem tudom megállapítani. Szerencse azonban, hogy nyelvatlaszunk sok kutatópontja a Szamosháti déli csücskéhez tartozik. Innen ki is írtam példaként három szó, a *fél*, a *hét*, az *idén* adatait. Íme: O₁₆ Jánd: *fél, hét, idén, idén, <idén>*; O₁₇ Mánd: *fél, hét, idén*; P₈ Géberjén: *fél, hét, idén, idén*; P₁₀ Hermánszeg: *fél, hét, hét, idén, idén*. A gyűjtő Jándon és Hermánszegen VÉGH JÓZSEF volt, Mándon és Géberjénben BENKŐ LORÁND. — Jándon és Hermánszegen változatként szerepel az egyszerű *é* hang. Megjegyzem, hogy a kicsit bonyolult diftongus-jelölések az említett szavakban általában az ellenőrzőtől származnak, így Okányban és Szerepen IMRE SAMUTÓL, Géberjénben talán DEME LÁSZLÓTÓL (nem éri meg a fáradságot, hogy az ellenőrzőfüzetecskében utánanézzünk), Hermánszegen biztosan DEME LÁSZLÓTÓL. — Érdemes itt is megfigyelni, hogy Jándon és Hermánszegen változatként az egyszerű *é* hang is szerepel.

A hangjelölések szempontjából a nagy gonddal és fáradsággal készített nyelvatlasz a perdöntő. Mégis megnéztem, mi a helyzet a szlavóniai Kórógyon. PENAVIN OLGA Szlavóniai (kórógyi) szótárában (I. 1968., III. 1978.) többnyire diftongusos alakokat közöl, pl. *é'roz*, de van nála is egyszerű hang, pl. *féle* mn., *féfertáoj* 'félfertály', *félíg*, *fémpénz* 'érepénz' stb.

6. Végül hadd említsem meg a legfontosabb és a legnehezebb kérdést. Ez a nyelvi változásokról szól. SZABÓ GÉZA a NytudÉrt. 58. számában ezt írja: „Az *é*, illetve *o* tővéghangzót az *-n* modális képző előtt a tiszántúli *é-ző*, a kalotaszegi, a székely és székelyes csángó nyelvjárástípusok őrzik a köznyelvinél nagyobb mértékben. Az *o* tővéghangzót az *-n* modális előtt ugyancsak tartja még az északeleti nyelvjárástípus. A SzamSz. adatai kivételével valamennyi nyelvjárástípus anyaga azt mutatja, hogy az eredetibb középzárt és az újabb, illetve viszonylag újabb nyílt tővéghangzó elkeseredett harcot vív egymással, sok esetben már az utóbbi van fölényben. Ezzel szemben meglepő egyöntetűséget, szinte megmerevedett állapotot tükröz a SzamSz. Bőséges példatárában egyetlen nyíltsági — középzárt variáns sem találunk. Az utóbbi évtizedekben a Szamoshátról közölt nyelvi anyag viszont más nyelvjárástípusokéhoz hasonlóan tartalmaz nyílt — középzárt variációkat” (387). Ezt a részletet idéztem is a békési nyelvjárásról írt tanulmányomban. 1981 nyarán néhány napot töltöttem a Mátészalka mellett fekvő Géberjén községben. E falu lakosságának beszéde is, mint már fentebb szó volt róla, a Szamosháthoz tartozik. Először passzív megfigyeléseket végeztem. Azután találván néhány értelmezebb középkorú vagy idősebb adatközlőt, atlaszunk módszere szerint kérdezgettem a veláris kötőhangzós példákat a toldalékos helyzetben. Meghitt beszélgetéseink során a géberjéniek is olyan alakokat mondtak, mint a békésiek, vagyis zártakat. Úgy láttam, hogy a nyílt kötőhangzós alakokat akkor mondják — mert kétségtelenül elhangzik már ez is — ha a városból jött idegen ember előtt meg akarják mutatni, hogy tudnak ők „finoman”, azaz a köznyelv szabályai szerint is beszélni. Valószínű, hogy az újabb alakok becsúszhatnak a magnetofonfelvételekbe is. Nyelvatlaszunk ellenőrzése során négy esztendő alatt több száz hangfelvételt készítettem. Az volt a tapasztalatom, hogy a legarchaikusabb nyelvállapotot tükröző adatközlők beszédéről készített felvételekben is, főleg a beszélgetések elején, akad köznyelvi alak. E kérdést bőven fejtegettem „Magyar nyelvjárási magnetofonfelvételek elemzése” c. cikkemben: MNy. LXVIII, 95–102, 231–42. L. még BALOGH LAJOS—VÉGH JÓZSEF, A magyar nyelvjárások atlaszához kapcsolódó hangfel-

vételek : A magyar nyelvjárások elméleti és módszertani kérdései. Szerk. DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Bp., 1975. 259—60.

1984 nyarán jártam a bodrogi közeli Karcson. E község lakói szintén a szamosháti nyelvjárást beszélik. Karcson is azt az archaikus nyelvállapotot volt alkalmam megfigyelni, mint Géberjénben. Az egyik 44 éves adatközlőm szerint (Tóth László) a középkorúak is a veláris hangú szavakban ugyanúgy ejtik ki a bennünket érdeklő toldalékos helyzeteket, mint az öregek. Hasonlóan nyilatkozott a paraszti származású Nagy Géza karcsoni barátom, akinek mesekötetét a közelmúltban adta ki az Akadémiai Kiadó. Íme néhány példa : *Mijér ojan piszkosok azok a lábbelik ? — Ezek a puják* ['gyerekek'] *nagyon gonoszok. — Hű de vadok vattok ! — Mám megmondom paraszton.* Ez utóbbi adatot passzív megfigyelés útján jegyeztem fel. (Füzesgyarmaton is, a Sárreton ugyanígy mondják : *Jaj de paraszton esznek ezek a gyerekek.*)

Géberjéni és karcsoni megfigyeléseim alapján megkérdőjelezném SZABÓ GÉZA megállapításának azt a részét, hogy a régi és az új alakok küzdelmében a Szamosháton már a köznyelviesek vannak fölényben. Jó volna tudni, hogy SZABÓ kinek a közlése, megfigyelése alapján vonta le a következtetését. Javasolnám, hogy fiatalabb nyelvjáráskutatóink vizsgálják falujukban a zárt *ē*-zés kérdéseit. Ahol pedig a zárt *ē* hangnak nincs fonematikai szerepe, ott a veláris megfelelőket. Tanulmányozzuk tehát a kérdést, ne döntsünk elhamarkodottan, és főleg ne csupán a magnefonfelvételek alapján !

Másik tanácsom. (Ezek közismertek, de sajnos még időszerűek.) Hasznos volna, ha a mai nyelvjárási adatgyűjtők tanulnának a nyelvátlasz munkatársainak tapasztalataiból. Akadhatnak olyanok, akik nem veszik elég komolyan az adatközlő kiválasztásának kérdését. Ezt nem szabad elsietni, és módot kell találnunk arra is, hogy az adatközlők egymás közötti beszélgetését tapintatosan és szinte *ē* hangnak figyelhesük. Nagyobb gondot fordítsunk a passzív megfigyelésekre ! Különösen fontos ez utóbbi, ha nem csupán egy-egy szót, egy-egy nyelvi alakot figyelünk meg, hanem nagyobb szabályszerűségeket, törvényszerűségeket vagy tendenciákat igyekszünk megállapítani.

Az is hiba, ha a nyelvjárási kérdések tanulmányozója nem tud közvetlen, meghitt hangulatot teremteni az adatközlőjével. Ha az adatközlő köznyelvies alakokat igyekszik mondani, akkor hol tréfásan, hol kérve tereljük vissza a beszélőt az ő természetes beszélő helyzetébe !

Az a sejtésem, hogy az utóbbi években a kelletnél többet foglalkoztunk — és nem mindig a legjobb megfigyelések alapján — a nyelvjárási alakok eltűnésének kérdéseivel. Szinte minden nyelvjáráskutató írt róla, magam is. Nem szükséges most a neveket és a címeket idéznem. Pedig inkább jelenségmonográfiákra volna szükség ! Teljes mértékben egyetérték BENKŐ LORÁNNAL, hogy ez ma hiányos. (VEAB Értesítő II. Dialektológiai Szimpozion. Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN. Veszprém, 1982. 18.) Míg nincsenek kellő számban jelenségmonográfiáink és helyi nyelvjárásmonográfiáink, addig nehéz megmondani, mi változik, mi pusztul.

Ha valaki egy-egy jelenségről írt dolgozatában megemlíti, hogy az tűnőben van és milyen mértékben, az helyes. De kevésbé tartom szerencsésnek, ha valaki, néhány kivételtől eltekintve, már csupán a változások vizsgálatát tűzi ki célul. Erre még visszatérek. Az ilyen típusú dolgozatok közül hadd beszéljek egy igen színvonalasról ; a témája is igen közel áll hozzám : BOKOR JÓZSEF, A zárt *ē*-zés állapota és mozgása Sopronkövesd nyelvjárásában : MNy. LXXVII, 347—52. Bokor Józsefet azért idézem, mert igen tehetséges és buzgó nyelvjáráskutatónak ismertem meg cikkeiből, továbbá öröm volt vele együtt dolgozni Vas megye helyneveinek közzétételében. (Lírai megjegyzés, de nem árt, ha többen is tudják, hogy főleg Bokornak, továbbá Guttmann Miklósnak és Vörös Ottónak köszönhető, hogy a vasi helynévkötet 1982-ben megjelenhetett.)

Bokor tanulmánya igényes és szép. 50 szónak 248 hangalakját vizsgálja 3 nemzedék 12 adatközlőjétől. Egy bekezdést most ideírok a szerző tanulmányából:

„A) Hangsúlyos helyzetben. — E helyzetben a zárt *ē*-zést kérdőívemből 17 szó kutatta: *berreg, beton, egyetemet, enne, gerenda, ketyeg, lenn, lent, meggy, pelyva, rekedt, rendet, szedem, szegény, szekrények, szeme, szerencséje, vettél*. A kny. (= köznyelvi) *ē, (e): nyj.* (= nyelvjárási) *ē ~ ě* megfelelés az alábbi: I. nemzedék *ē* = 56 adat, 82,35%; *ě* = 12 adat, 17,64%; — II. nemzedék: *ē* = 51 adat, 75%; *ě* = 17 adat, 25%; — III. nemzedék: *ē* = 35 adat, 51,47%; *ě* = 33 adat, 48,52%. — Összességében tehát *ē* = 142 adat, 69,9%; *ě* = 62 adat, 30,39%” (i. h. 347).

Ez a bekezdés mutatja Bokor gondos munkáját. Ámde ha azt nézzünk, hogy mit nyújt a szerzőnek nagy fáradságot jelentő vizsgálata, sajnálattal kell mondanom, hogy keveset. Két okból is. A zárt *ē* két változatban szerepel a vizsgálatban: *ē* és kicsit nyíltabb *ě*. Nos a különbség a vizsgálat szerint csupán fél fok. Emlékszem a nyelvatlasz munkaközösség sok tanácskozására, amikor hasonló esetekben, vagyis amikor a különbség a két változat között olyan kevés volt, mint Bokor idézett adataiban, azt mondtuk, hogy ez nem számottevő különbség. A másik, amit Bokor idézett cikkrészlete mutat, az, hogy viszonylag erősen, nagy adatszámmal van meg Sopronkövesden a zárt *ē*-s változat, az I. nemzedéknél 75%, a III. nemzedéknél is 51,47%. Tehát l é n y e g e s m o z g á s n i n c s a k ö z s é g z á r t ē - z é s é b e n. Ami érdekes, hogy a III. nemzedék beszédében is valamivel több a zárt *ē*-ző adat, mint a kevésbé zárt, *ě*-s adat. Érdekelne még az olvasót hogy a III. nemzedék adatközlőit (itt az életkorra, a beszélők nyelvi tudatára gondolok) milyen megfontolások alapján választotta ki a szerző. — Bokor további csoportjaiban még kedvezőbb a zárt *ē* megmaradásának kérdése.

A cikk egzakt, a filológus munkája kitűnő, az olvasása mégis fárasztó. Hiszen többnyire csak számokat közöl a szerző, és nemigen mutatja be az alakokat.

Az öreg cikkíró számára nem volt könnyű feladat e bírálat leírása. Hiszen talán megírhattam volna kételyeimet, kérdéseimet egy baráti levélben is. Hogy mégis a nyilvánosságot választottam, annak két oka is van. Nem árt, ha a nyelvjáráskutatók ifjabbik nemzedéke elolvassa egy idős nyelvjáráskutató véleményét. A másik ok pedig a következő: Remélem, megjegyzéseimmel nem veszem el egy invenciózus és lelkes fiatal nyelvész munkakedvét.

Volna még Bokor József és a mai fiatalabb nyelvészek számára egy tudományos tanácsom. Kétségtelen, hogy e nagy időt igénylő vizsgálattal Bokor bemutatta, hogy Sopronkövesden nincs az *ē*-zésben lényeges mozgás. A munka tehát nem volt haszon nélkül való. Szerény véleményem szerint mégis a magyar nyelvjáráskutatás és az egész magyar nyelvtudomány számára nagyobb szolgálatot tett volna egy jelenségmonográfia elkészítése, pl. a sopronkövesdi képzőrendszer vizsgálata. Az, hogy idősebb és középkorú adatközlőket kérdez Bokor József, helyes. Azon már lehetne vitázni, hogy egy ilyen vizsgálatba milyen mértékben és hogyan lehet bevonni a még meg nem higgadt és kisebb nyelvi tudattal rendelkező 20 éven aluli fiatalokat. A kisiskolásokat nyelvatlasz-gyűjtésünk alkalmával a legtöbb faluban megkérdeztük. Ha a gyerekek vagy gyerekek gyorsan, gondolkodás nélkül válaszoltak, akkor sokszor segített e módszer néhány, a gyűjtő által még teljesen le nem zárt kérdés eldöntésében. Itt főleg egyes alakok meglétéről, még inkább néhány alak társadalmi érvényességéről volt szó.

Végezetül hadd fejezzem be a nyelvi alakok mozgásáról (vagy ahogy régebbi cikkeimben írtam: a nyelvi biológiáról) szóló véleményem kifejtését két nyelvjáráskutató barátom szavaival. Velük ugyanis teljes mértékben egyetértek.

Először SEBESTYÉN ÁRPÁDOT idézem: „Az a helyenként felbukkanó nézet, hogy a nyelvjárási színek elhalványulása rohamos tempójú, és záros határidőn belül teljesen kiegymúlítja a nyelvhasználatot, megszünteti a tájnyelvi színeket, aligha fogadható el.

A nyelvjárások létezése még sokáig realitás lesz, talán még az ezredforduló után is . . .” (Nyr. CV, 323).

DEME LÁSZLÓ „A földrajzi nevek gyűjtésének, ellenőrzésének és közzétételének kézikönyve” c. kiadványban (Bp., 1978.) többek között a következőket írta: „A Magyar Nyelvjárások Atlaszának adatairól a módszertani kötetben azt írtam: két dolgot igyekeztünk biztosítani velük kapcsolatban. Először is azt, hogy parole-tények kerüljenek feljegyzésre; tehát csak valóban elhangzott adatok. Másodszor viszont azt, hogy ezek a parole-tények langue értékűek legyenek; vagyis olyan — valóban elhangzott — alakok kerüljenek a térképekre, amilyenek általában szoktak elhangzani az illető területen. Az első követelményre a feljegyzésmód lehet a biztosíték, a másodikra a megfelelő adatközlő választása, és számukra/velük a megfelelő kommunikációs szituáció kialakítása. — Elfogadni minden elhangzó adatot, amely rendkívüli közléshelyzetben elhangzik: objektívizmus; az „igazság” nevében esetleg épp az igazság eltorzítása. (Egy példa: az illabiális Nagyhindról az *éjféltkor* kérdésre ilyen példám is van: *őfőbe*; ami a legnagyobb valószínűséggel kompenzációs hapax volt, nadragosságom láttán és külföldiségem tudatában.) A valóságot persze kozmetikázni nem szabad, de feltárni ajánlatos. . . .

Hogy a hagyományosabb nyelvjárásias mellett a köznyelvies forma már megjelent, ezt nem akarjuk tagadni. De hogy az így anyagunkba kerülő köznyelvies mellett a hagyományos nyelvjárásias él még, legalább változatként, ezt feltétlenül kívánatos bemutatnunk, s ha első feleletként nem jön be, kikutatnunk.

Ennek alapvető feltétele az adatközlőnek . . . nyelvjárási állapotuk szerint is folytatott válogatása; merem írni: szelektálása. De ma már a legjobb adatközlőtől is vissza kell kérdezni sokszor: hogyan mondják ezt a faluban ré g i e s e n , p a r a s z t o s a n , h a g y o m á n y o s a n . Azaz meg kell próbálnunk visszacsalogatnunk adatközlőinket a velünk való abnormis kommunikációs szituációból a saját kommunikációs szituációjuk érzetébe, illúziójába” (i. m. 50—1).

IMRE SAMU „Gondolatok a nyelvjárási monográfiákról” c. cikkében (MNy. LXXIX, 407—16) érdekes kérdéseket vet fel. Nagy figyelemmel olvastam át többször is Imre cikkét, hiszen ő mindenképpen illetékes, hogy e kérdésben nyilatkozzon. Ő nyelv-atlaszunk egyik szerkesztője. Vele együtt 1960 és 64 között kétszer is bejártam a magyarországi nyelvatlaszkutatópontoknak kb. a felét a nyelvatlasz ellenőrzési munkálatai alkalmával. Láttam, hogy milyen gondosan és türelmesen kérdeztetett, ha kellett sok-sok adatközlőt, hogy egy-egy nyelvi alaknak, szónak stb. a helyi nyelvjárásra jellemző változatát minél pontosabban állapítsa meg. 1971-ben jelent meg tőle „A mai magyar nyelvjárások rendszere” c. műve, nyelvjáráskutatásunk nagy szintézise. Ugyancsak 1971-ben tette közzé „A felsőőri nyelvjárás” c. monográfiáját is (NytudÉrt. 72. sz.). Imre cikkében hasznosnak tartom azokat a tanácsokat, hogy milyen jelenségmonográfiákat és hol volna érdemes elkészíteni (i. h. 416). Úgy vélem, az is helyes, hogy elsőbbséget kíván adni a dialektológiában a szókincskutatásnak. Ámde cikke fő mondanivalójával sajnos nem tudok egyetérteni: „d) Feltétlenül hasznosnak és szükségesnek látom néhány település (falu) mai nyelvallapotának olyan monografikus feldolgozását — akárcsak a hangtan, vagy a hangtan és az alaktan aspektusából is —, amelyben a fő cél a klasszikus helyi nyelvjárás megbomlásából következő változás vizsgálata” (i. h. 415).

Engedtessek meg, hogy röviden megfogalmazzam állásfoglalásomat. Magam is úgy látom, hogy a nyelvjárás mozgásában kell figyelnünk és tanulmányoznunk. Tehát azokat az újabb keletkezett nyelvi alakulatokat, amelyek nem hapaxok, hanem társadalmi érvényűek, fel kell vennünk adattárunkba. Az sem volna helyes, ha az általunk rajzolt nyelvjárási kép statikus lenne. Azok, akik elolvasták dialektológiai cikkeimet, emlékezhetnek rá, hogy a nyelvi változásokkal már 1942 óta foglalkozom. Részletesen fejtettem ezt az ŐHA.-ban is (pl. 77—8). Csupán egy példát említek. Sok-sok adaton keresz-

tül mutatom be, hogy van meg egymás mellett az *-ny*-es és az *-n*-es alak. „A békési nyelvjárás” c. cikkemből (Békés város néprajza. Békés, 1983.) hadd idézzem a következőt: „A birtokos személyragozásban a többesszám 3. személyben Békésen a magashangú (és illabiális hangzójú) tövekben az *-ük* helyett *-ék* a személyrag: *kertyék* (a fiatalok már így: *kertyöket, kertyüket*), *késsék, pereccék* . . .” (i. h. 262).

Amit Imre Samu kíván, érdekes feladat volna, de féltő, hogy csak „jámbor szándék” marad. Tapasztalataim szerint nagyon nehéz a változásokat tetten érni és a valóságnak megfelelően visszaadni, különösen a hangtanban. Talán az *á* utáni *o*-zást lehet könnyebben megfigyelni Nyugat-Dunántúlon. (Az idegenek előtt szégyellt *ö*-zést, *i*-zést semmiképpen nem venném ide.)

Könnyebb megállapítani a változást, az eltűnést, ahogy ezt már többen is megállapítottak és megírtuk, a szókinszben. A ZSIRAI MIKLÓS által feljegyzett tájszavak egy részét, kb. 30%-át, KISS JENŐ már nem hallotta Mihályiban (vö. Nyr. XCVII, 219).

A hagyományos paraszti gazdálkodás műszavai közül a régi, két-három emberöltővel ezelőtt alkalmazott eljárások műszavait a fiatalok már nem ismerik. Jó példa erre a szemnyerésnek az a módja, amikor a gabona szemét a szalmától lovakkal való tapostatás útján választják el. Az I. világháborúig a paraszti és a nagybirtokon egyaránt gyakorolt eljárás volt a *nyomtatás* az ország sík területein. A Tiszántúl déli részein, továbbá Csongrád és Csanád megyében csökevényes formában a két világháború között is megvolt; főképpen a szegényebbeknél. Kicsi koromban apám földjén magam is láttam ezt az eljárást. A neve a Tiszántúlon és az Alföldön általában *nyomtatás* volt (sőt a *nyomtatás* műszó sokfele megvolt másutt is). B. A. Z. megyében a nyomtatáson kívül a *járatás* műszót is használták. Így Matyóföldön: 'lovak körbehajtása a gabonán' (NéNy. VI [1934.], 64). — HORVÁTH FERENC sárospataki főiskolai tanár szíves szóbeli közlése szerint a Zemplén megyei Szegilongon is ismerték a *járatás* és *járat* műszavakat. — Az ÚMTsz. szócédulái szerint a néprajzi gyűjtőpályázatokon a Bács-Bodrog megyei Pacséron (a jugoszláviai Pačir községben) is feljegyezték. Jelentése: 'a gabona taposása lovakkal'. — A *járatás* műszót a Békés megyéhez csatolt Kardoskúton is felírta NAGY GYULA orosházi múzeumigazgató. „A leágyazás után a *járatás* a nyomtatás következő lépése. A *járatás* alatt tapossa ki a ló a szemet a kalászból.” (Ethn. LXV, 487.) — A bodrogi közeli Karcán használták e műveletre a *tapostatás* kifejezést is. NAGY GÉZA, a karcasi mese- és néprajzkutató rendelkezésemre bocsátotta az 1950-es évekből származó gyűjtését. Az ő akkori adatai és 1984 nyarán nyújtott tájékoztatásai jól mutatják a fent említett műszavak eltűnésének, pusztulásának menetét. Íme a kb. 30 évvel ezelőtt gyűjtött adatok nagyolt, fonetikus feljegyzéssel: 1. „Aratás után a kévéket a szérón leraktuk, oszt lúval vagy ökrökkel *nyomtatattuk*.” 2. „Az életből a magot aratás után *kitapostattuk* a lúval.” 3. „Terményből aratás után megágyasztunk, oszt lúval vagy ökrökkel *megjáratattuk*.” 1984-ben újra végzett gyűjtést NAGY e tárgykörben. Az egyik 82 éves adatközlője az idén már úgy emlékezett rá, hogy a fent említett eljárásokat az apjától hallotta. — SEBESTYÉN ÁDÁM „Gazdálkodás a bukovinai Andrásfalván” (H. n. [Szekszárd], 1976.) c. művében írja, hogy a bukovinai székelyeknél *tapostatás* volt a neve annak a műveletnek, 'amikor a gabona szemét a szalmától lovakkal való tapostatás útján választották el' (i. m. 162). — Mivel a zsúptető javíthatása miatt szükség volt jó rozsszalmára, a cséppel, a cséphadaróval való *cséplés* művelete és szókinse is tovább fennmaradt nyugaton, keleten egyaránt. Ennek ellenére e tárgykör műszavait is ma már csak a 60–70 éves férfiak (ritkábban asszonyok) ismerik. — A *nyomtat* és a *nyomtatás* műszót az ÉKsz. is közli *nép, rég* jelzéssel. — A fiatalok a falun ma már talán a szekér és az eke alkatrészeit sem tudnák felsorolni. A tárgyi néprajzban, a mezőgazdasági termelésben, a ruházatkodásban könnyű észrevenni a változásokat. A folklór elemei, a népi hitvilág, a babonák, a népszokások azonban szívósabban megmaradnak.

Amit tehát IMRE SAMU kíván, igen érdekes és hasznos volna megcsinálni, de ez a vállalkozás nagyon nehéz feladat. Ki volna alkalmas erre? A kezdők, a kisebb tapasztalattal rendelkezők semmiképpen sem. Meggyőződésem szerint a nyelvi változások bemutatására igen jó példát mutatott SZABÓ JÓZSEF „Megfigyelések a nagykovácsi nyelvújításról, különös tekintettel a köznyelvi hatásra” c. dolgozata (MNy. LXXII, 100–13), továbbá KISS JENŐ „A nyelvújítások változásáról és az anyanyelvújítási gyűjtésről” c. tanulmánya (Nyr. XCVII, 217–28). Ki kell emelni IMRE SAMU „Megfigyelések a magyar nyelvújítások változásáról” c. dolgozatát (ÁNyT. VIII, 85–104). IMRE nem egy helyi nyelvújításban figyeli meg a változást, hanem az egész magyar nyelvterületre kiterjedve, rendszerszerűen.

VÉGH JÓZSEF

SZEMLE

Kiss Jenő, Magyar madárnevek (Az európai madarak elnevezései)

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 363 lap

KISS JENŐ újabb könyvének a témaválasztása is bizonyára sokak figyelmét felkeltette. Noha a magyar nyelvészetben az etimológiai kutatásoknak nagy és színvonalas a hagyománya, az effajta tematikus szókincs-feldolgozások elég ritkák, monográfia szintű pedig nem is nagyon van. A nyelvészet és a madártan művelőin kívül a madarak iránt érdeklődők széles tábora szintén a könyv potenciális olvasói közé számlálható, amit a könyv közönségsikere ugyancsak mutat.

Kiss munkája három fő részből áll: Bevezető (11–47), Madárnevek (48–335), Függelék (335–63). A szerző először a madarak színes világáról, az embernek irántuk, valamint a nevük iránt való érdeklődéséről emlékezik meg, majd a könyv megírásának célját summázza: „Arra törekedtem, hogy a feldolgozott madárnevek eredetét, létrejöttének okát lehetőség szerint megmagyarázzam; hogy bemutassam szótörténetüket, s hogy dokumentáljam a magyar madártani nomenklatúra (nevezéktan) alakulását, fejlődését. Arra is igyekeztem választ keresni, milyen törvényszerűségek irányítják a népi és a tudatos (mesterséges, tudományos) névadást” (13).

„Az anyag körülhatárolása, a források, az anyaggyűjtés” (13–17) című fejezetben Kiss azt írja, hogy a szorosabban vett szótörténeti-etimológiai vizsgálatra koncentrál, a madárnevek gazdaság- és kultúrtörténeti tanulságainak a tanulmányozásáról terjedelmi okokból eleve le kellett mondania. Természetesen az anyag így is roppant nagy, s a gyűjtésben nem lehetett teljességre törekedni. Madárnevek ugyanis a legkülönbözőbb forrásokban (tudományos, szépirodalmi munkák, cikkek, néprajzi gyűjtések stb.) előfordulnak, s ezeket mind egy ember nem tudja feldolgozni. Kiss egyrészt a fontosabb, valamint az összefoglaló madártani munkákat cédlázta ki, másrészt nyelvészeti kiadványokat: nyelvtörténeti és nyelvújítási szótárakat, szójegyzékeket, az ismertebb sorozatokat, folyóiratokat, az utóbbiak közül egy néprajzit, az Ethn.-t is. Anyagából további szűkítéssel kimaradtak az azonosíthatatlan nevek, a kérészetű nyelvújítási madárnevek nagy része, a pusztán fonetikai variánsok, az alfajok nevei, a korábban tévesen önálló fajnak tekintett madarak elnevezései, a díszmadarak és a házi szárnyasok nevei, valamint a gyermeknyelvi elnevezések. Mindezek után is a szerző igen nagy mennyiségű adatot, több ezer madárnevet dolgozott föl. Tudományos igényű madárnev-használatról Magyarországon csak a XIX. század kezdetétől beszélhetünk. Ezért, és mivel a népi elnevezések gyakran pontatlanok, a történeti adatok azonosítása igen sok gondot járt, annak elle-

nére, hogy CHERNEL ISTVÁN, HERMAN OTTÓ, PUNGUR GYULA számos régi nevet azonosított. Kiss idézi HERMAN OTTÓT, aki régi szótárainkban a madárnevek tekintetében „hajmeresztő” zűrzavart talált, a PP.-ban például a *pulyka* „egy egész madárgyűjteményt” jelent; de ebből a szempontból még BALLAGI szótárai is igen zavarosak. Örvedetes, hogy Kiss fel tudta használni PUNGURNAK egy tervezett „Magyar állatnevek szótára”-hoz a századfordulón gyűjtött jórészt kiadatlan és rendezetlen anyagát is.

A Bevezető következő fejezetei tulajdonképpen egy, a madárnevek jellemzőit fel-táró, bemutató tanulmányt tesznek ki. „A névadási típusok” (17—9) az elnevezést moti-váló tényezőket 11 csoportban veszi sorba. Ilyenek például a madár hangja (a madárhang utánzása: *kakukk*, *uhu*; a hangutánzó ige továbbképzése: *csacska*, *süvöltő*), a madár külseje, megjelenése (*búbos pacsirta*, *macskabagoly*), a tollazat színe (*szürke gém*, *vörös-begy*). „A népi és a tudományos névadás” (19—22) összevetése során KISS többek közt kifejti, hogy a tudományossal szemben a népi madárnévadás nemegyszer téves, pontatlan. Kevésbé ismert fajokat a hozzájuk hasonló jól ismert fajokról neveznek el megkülönböz-tető jelzővel, vagy a közel álló fajok között nem tesznek különbséget. A hangutánzó elne-vezések a népnyelvben, a madár külsejére, élőhelyére, tollazatára utalók a mesterséges névadásban gyakoribbak. A népnyelvben a közismert madárfajokat az úgynevezett nemi névvel illetik, tehát *vércse* (= vörös vércse), *gólya* (= fehér gólya) stb. „A madár-nevek eredetvizsgálatát”-ról írva (22—4), a szerző hangsúlyozza, hogy a madárnevek ere-detmagyarázatának alapja, kiindulópontja a szakszerű ornitológiai leírás. A *fecske*, *rigó*, *varjú* és hasonló egyszavas madárnevekben az etimont keressük, másokban (*réti tücsök-madár*, *sarlós partfutó* stb.) a névadás mikéntjét, a névhasználat okát. „Az etimológiai típusok” (24—31) című fejezet a madárneveknek eredet, valamint alakulásmód szerinti osztályozását vizsgálja. A magyar alakulatokon belül szól a belső szóteremtéssel (hangután-zás) és a szóalkotással létrejött madárnevek kérdésköréről. A madártani nomenklatúrá-ban a szószerkezettel kifejezett madárnevek a leggyakoribbak, lévén ebben a kételemű-ség névalkotási alapelv. A szerző foglalkozik a részleges vagy teljes tükörfordítással kelet-kezett madárnevek, a jövevényszavak, a népeitmológiás alakulatok és az alapnyelvi ere-detű madárnevek problematikájával is. „Az anyagközlésről” (31—7) című fejezet főképp a technikai tudnivalókat közli. Az anyagközlés alapja a madarak állatrendszertani helye, csoportosítása úgy, ahogy azt az általánosan elfogadott PETERSON—MOUNFORT—HOLLOM-féle „A Field Guide to the Birds of Britain and Europe” című munkában, annak magyar fordításában (Európa madarai. Bp., 1969.¹) található. Egy-egy szócikk címszóként a tudományos magyar névvel és a latin szaknyelvi megfelelővel kezdődik. A címszó után zárójelben három alapvető, viszonylag könnyen hozzáférhető madártani munka azon lap-száma áll, ahol az illető madárfajt leírják. A szócikkeken belül más nyelvekből szintén található bizonyító anyag, párhuzam. Leginkább a világnyelvekből, elsősorban a német-ből, valamint a szomszédos és a rokon népek nyelvéből.

A Bevezető utolsó fejezete „A magyar madártani nevezéktan kialakulásának vázlatos története” (37—47). Közszói madárneveket nagyobb számban — 69-et — elő-ször az 1395 körüli BesztSzj.-ből idézhetünk, s több tucat fordul elő a későbbi szójegyzé-kekben, szótártöredékekben is. A későbbi állattani leírásokban megugrik a madárnevek száma, MISKOLCZI GÁSPÁR „Egy jeles vadkert” című, 1702-ben megjelent munkájában 211 található. A magyar ornitológiai nomenklatúra megalkotását FÖLDI JÁNOS kezde-ményezte. 1801-ben kiadott könyvében, a „Természeti históriá”-ban először alkalmazta a madárfajokra a Linné-féle kételemű névadást. Régi és népi neveket használt föl, s ha kellett, jó érzékkel újított. Nála 548 madárnév fordul elő. A tudományos szakirodalom reformkori fellendülése idején a madártani nomenklatúra az önkényes nyelvújítás terü-lete lett. VAJDA PÉTER például 1841-ben CUVIER munkájának magyar fordításában (Az állat-ország fölösztva alkotása szerint) igen sok új madárnevet alkotott, illetve régieket

újakkal helyettesített: *zenér* 'fülemüle', *bülsirta* 'billegő pacsirta' stb. A század vége felé Herman Ottó indította meg a magyar madártani szaknyelv reformját. Másokkal, elsősorban Chernel Istvánnal arra törekedett, hogy szakmailag pontos, egységes, de a magyar nyelv szabályainak is megfelelő nevezéktant hozzanak létre. Egy hivatalos madárnév-jegyzék megteremtése céljából széles körű népnyelvi és nyelvtörténeti gyűjtést indítottak. A madárnévjegyzék, a „Nomenclator” 1898-ban jelent meg, rá egy évre pedig ezt felhasználva, bár több helyen módosítva, CHERNEL ISTVÁN műve, a „Magyarország madarai”, amely madártani nomenklatúránk egységesítésében, nyelvi tökéletesítésében is kiemelkedő jelentőségű. BREHM-fordítása révén Chernelnek köszönhető a nem európai madarak magyar elnevezésének legtöbbje is. Chernel után a magyar ornitológiai nevezéktan már kevésbé változott. Kiss sem ajánl különösebb módosítást, mindössze annyit jegyez meg — helyesen —, hogy a tulajdonnevet tartalmazó madárneveket (*Bewick hatthyúja*, *Bonelli-füzike*) jó lenne informatív nevekkal helyettesíteni.

A könyv legnagyobb részét természetesen a Madárnevek (48—334) teszik ki. A szócikkek néhány jellemzőjét az anyagközlésről szólva már ismerttettem. Most példaként egy szócikket és a környezetét mutatom be röviden. A Gólyaalakúak rendjén belül a Gémfélék és bölömbikafélék nemzetsége alá a következő fajok tartoznak: bölömbika, amerikai bölömbika, törpegém, bakesó, üstökös gém, pásztorgém, nagyköcsag, szürke gém, vörös gém. A szerző először a TESz. alapján a *gém* nemzetségnév szótörténetéről és etimológiájáról nyilatkozik. Aztán az egyes fajok elnevezését tárgyalja. A *bölömbika* szó első előfordulásának, majd alakváltozatainak a bemutatása után a szó etimológiája következik. Ezután pedig a bölömbika (*Botaurus stellaris*) többi nevének (*ökörbika*, *vízi bika*, *nádi bika*, *bikagém*, *vízi bornyú*, *ordító-madár*, *dobosgém*, *doboló*) az adatai és magyarázata. Párhuzamként angol, észt, francia, latin, német, olasz, orosz, spanyol, szerb-horvát, tatár és votják madárnevek szerepelnek. Kiss megemlékezik Vajda név-ajánlatáról s annak mintájáról is. A többi faj lényegében hasonló módon tárgyalatik, a madár ismert voltától, az adatok mennyiségétől függően hosszabban vagy rövidebben.

A Függelék (335—63) először az ornitológiai és nyelvészeti források teljes bibliográfiáját és rövidítésjegyzékét sorolja föl. A nem forrás jellegű szakirodalom könyvszete válogatott. A kötetet egy betűrendes névjegyzék, madárnévmutató zárja, amely a latin szaknyelvi és a ma általános használatúnak tekinthető tudományos magyar nevet, a madárfajt jelölő magyar tőszavakat és a fontosabb történeti, népnyelvi neveket közli (340—63). Kiss Jenő munkáját tartalmilag nehéz röviden ismertetni, mert a könyv tömör és tényszerű. Több szintén fontos jellemzőjére, mozzanatára nem térhettem ki.

Az alábbiakban a kötet szűkebben vett értékelésével foglalkozom. A munka alapos, igen nagy, de ugyanakkor józanul körülhatárolt anyaggyűjtésen alapul. Fontosabb, ismeretebb madárnév a feldolgozandó területről aligha maradt ki. A szerző a megfelelő ornitológiai irodalomban is otthonosan mozog, és szerencsésen ötvözi a madártani s a nyelvészeti ismereteket. Mindez akkor is imponáló, ha Kiss maga hangsúlyozza: Keve András ornitológus hatatos segítségét élvezte. A szerkezetet szintén szerencsésnek tartom. A bevezető tanulmány az anyag gyűjtése és tanulmányozása során nyert tapasztalatokat jól tárja fel és summázza. Ez, a precízen megfogalmazott technikai tudnivalókkal együtt, a szótári rész, a könyv gerince mélyebb megértésére is felkészít. Az egyes szócikkek adatgazdagok, világos felépítésűek. A névmagyarázat — legyen egyszerű vagy bonyolultabb — mindig megokolt. A szerző esetenként etimológiai kérdésekben sem csak a szakirodalomra hagyatkozik, hanem új véleményt nyilvánít. Például az ismeretlen eredetűnek tartott *quwat*-ról *gik wuitt* hangja (Chernel) alapján joggal teszi föl, hogy hangutánzó, s lehetséges, hogy a *sordély* szintén az. A posztát valóban kicsi, gyenge volta miatt nevezhették *nyomorék*-nak. A *sárgyóka* 'sárgarigó'-ban is tényleg a *sár* 'sárga' szó lehet meg. Tetszik a könyv tömör, korrekt tárgyalási módja, stílusa is.

KISS JENŐ munkájával szemben egyetlen komolyabb kifogásom van. Kár, hogy COMENIUS magyarol is megjelent tankönyveit csak a NySz.-ból dolgozta föl. S talán más, későbbi tankönyveket is figyelembe lehetett volna venni. A „Janua linguae latinae reserata aurea . . .” és az „Orbis sensualium pictus” című COMENIUS-művek magyar átültetéseiben a madarakról szóló részekben vagy száz különböző madárnév van. Ezeknek az értékét növeli, hogy bár akad köztük téves, a megfelelő latin, német vagy más nyelvű szövegek, valamint az „Orbis pictus” fametszetei révén biztosabban azonosíthatók. COMENIUS művei igen ismertek voltak, számos, részben módosított kiadásukat használták, a magyar szótörténetnek jobban figyelembe kellene venni őket. Magam a Jan.-nak egy 1673-as kolozsvári kiadását néztem meg (de magyar szöveggel is már 1643-ban kiadták Váradon és Lőcsén), az Orb.-nak pedig egy modern kiadását (Bp., 1959. Közzétette GERÉB GYÖRGY), amelyben az 1669-es nürnbergi három nyelvű nyomtatvány magyar szövege a hangalak megtartásával van átírva. Az Orb.-ban a Kissnél idézettnél több évtizeddel (néhol még többel) korábbi adat van a *huholó bagoly*-ra, a *húros madár*-ra, a *kanalas gém*-re (*kalános gém*), a *vízityúk*-ra (*vizitik*), a *vörösbegy*-re (*vörösbögyű*). A Jan.-ban a *füles bagoly*-ra, a *huhogó bagoly*-ra, a *vadgalamb*-ra. Mindkét munkában vannak Kissnél nem említett, de talán részben felhasználható madárnevek is, és olyan etimológiai érdekű megjegyzések, mint „A réce receg” (Orb.); „A seregélyek seregenként . . . röpösnek” (Jan.). Utólag jegyzem meg, hogy érdemes lett volna két bibliai helyet (Mózes III. 11/13–19, V. 14/11–18) — ahol bizonyos állatok, köztük madarak fogyasztása tiltatik — régi fordításainkból tüzetesen földolgozni. Az azonosítás, igaz, itt szintén problematikus, az átültetések közt lévő esetenkénti különbséget ez is magyarázza, nyelvtörténetileg azonban ezek az adatok figyelemre méltóak. E helyeken is akad néhány a Kissnél említetteknél korábbi előfordulás, és eltérő változatok, számon nem tartott nevek is vannak: 1551: Helt: Bibl. CC₃: *Büdesbabuc . . . huhagató Bagoly* (vö. TESz. is *huhog a.*) . . . *Eyi Varyiu*; Kár: Bibl. 171b: *Porphirio madarat*; Káldi: Bibl. 96: „*tengeri-fast . . . libocot . . . buárt . . . gödént, és porjyriót*”; 1661: Kár: Bibl. (Köleséri Sámuel-féle kiad.) 97: *huhogo bagoly*; Komáromi Csipkés: Bibl. 138: „*tsonttörő fast . . . huholó bagolyt . . . kis bagolyt . . . öreg bagolyt*”. Korábbi vagy új adatok még szakácskönyvekből is előkerülhetnek, vesd össze: 1600 k.: Radv. Szak. 9: *húros rigót*; Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból, 50: *fenyőmadarat*, 60: *mogyorótyúkot*, *húros madarakat*, *nyíri kakast*, 71: *búvórecét*, 137: *havasi tyúkból* (Közzétette LAKÓ ELEMÉR. Bukarest, 1983. E könyv Kiss kéziratának leadása után jelent meg).

Problémát okoztak még nekem, és egy kicsit okoznak is, a téves madárnevek. Ezeknek a zömét Kiss nem tárgyalja. Látna a népi madárnevek közt lévő igen sok átfedést, „pontatlanságot”, a nyelvemlékeinkben, főleg a régi szótárainkban található számos — bizonyára többször nem is a nyelvhasználaton alapuló — hibás adatot, Kiss eljárását helyesnek, reálisnak találok. A sok (még több) téves és főleg bizonytalan adat fölvétele zavart okozhatott volna a könyvben. Ettől függetlenül persze igaz, hogy egy rendszerebb használattal pontatlan madárnév is valós nyelvi tény. Természetesen kérdés, meg tudjuk-e állapítani, melyek a rendszerebb használatúak. (Gondolom, főleg ezek kerültek be Kiss könyvébe is.)

A következőkben néhány kisebb megjegyzést teszek. A jövevényszavakat átadó nyelvek felsorolásából kimaradt a török. Szívesen láttam volna az egyes nyelvekből átvett madárnevekről, a tőszavakról egy mutatványt, példatárat (24, 29). *Cinke* és *fecske* szavunknak a madár hangját utánzó tövét, amely — mint Kiss szintén említi — egyben etimológiailag ide tartozó igék (*cinég*, *fecseg*) fiktív töve is, nem venném főnévi tőnek (26). A *hívóka* és a *szántóka* madárnevekben még az egyszerűség kedvéért sem számolnék *-óka* kicsinyítő képzővel, a tagolás szerintem: igenév + *-ka* kicsinyítő képző (26). A *bölcmbika* első, a BesztSzej.-beli adata: „*Centaurus : belem bika*” nem biztos, hogy madárnév, nem

azok között van, előtte: *böleny, hiúz, tigris* (BERRÁR—KÁROLY, Régi magyar glosszárium). A császármadár, valamint a fogoly szócikkében jó lett volna megemlíteni, hogy *fogoly* szavunk előzménye a rokon nyelvek tanúsága szerint először 'császármadár' jelentésű lehetett, s a magyarság csak délebbre költözve vitte át ezt a nevet a császármadárhoz hasonló *Perdix perdix*-re (MSzFgrE.; TESz.). A *fürj*-nek a Balassa-kódexben *för* változata is van: „Mert mint *för* utan ha magasagbul magat soliom rugja, | olj najj sebefen tanczát őr iarja nem mozdul dereka” (11). Az idézet a „Bebek Judit nevére” című versből való, amelyet ECKHARDT (BÖM. I, 33) szerint Balassi 1578 előtt írt. A *fecské*-nek a *fecseg*-gel való összefüggését erősíti, hogy *fecseg* szavunk „legkorábbi jelentése éppen a fecske hangjára, csicsérgésére vonatkozik” (TESz.): 1566: „Hallgattam *fetsegöttéseket* [a fecskéknak]” (Helt: Mes. 331: NySz.); Cal. 436: „fritinnio: Fecske moggyára *fótsógók*”. Érdekes, és egyszer még visszatérnék rá, hogy a „Képes krónika” egy helye talán a Calepinustól adatolt szóláshasonlatot tükrözi: „[Péter király] Magyarország nemeseit megvetette, gőgös szemmel és telhetetlen szívvel falta a föld javait, vadállati módon ordító németjeivel és *fecsk emódjára fecsegő* olaszaival.” ~ „... et cum Latinis yrundinum garrulitate murmurantibus devorabat”. (Képes krónika. Bp., 1964. 103; a magyar szöveget ford. GERÉB LÁSZLÓ). Ez persze feltevés, de ha igaz, a *fecseg*-nek az említett jelentésével és annak az emberre való vonatkoztatásával már igen korán számolhatunk: a „Képes krónika”-nak ez a része az I. András korabeli elveszett ösgesztára megy vissza (MagyIrTört. I. Bp., 1964. 57). A német és az olasz nyelv hangzásának megítélése magyar anyanyelvű szerzőre vall. A Mándról adatolt *gébérjénivarjú* 'vetési varjú' előtagjában a Mándhoz közel eső Gébérjén község neve áll, nem pedig a *gáborján* madárnév egy változata (332).

A „Magyar madárnevek”-kel etimológiai irodalmunk egy a maga nemében úttörő jellegű alapos és színvonalas feldolgozással gazdagodott. A munka mind a nyelvészetnek, mind a madártannak gyakran használt forrása, kézikönyve lesz, sokaknak pedig kedves és érdekes olvasmánya, lexikona.

A. MOLNÁR FERENC

Szabó József, A mondat szerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykovácsi nyelvjárásban

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 278 lap

1. Miért nincs, illetve miért csak elvétve jelenik meg a dialektológiában manapság mondatnyi leírás? A nyelvjárások — egy-két kivételes szövegtől eltekintve — kizárólagosan beszélt nyelvi változatok. A beszélt nyelv s általában a parole vizsgálatának nincsenek még eléggé kidolgozva módszerei, így a nyelvjárás-kutatónak a beszélt nyelv teljes problematikájával szembesülnie kell, ha nem akar a század elejére jellemző mondatnyi „mazsolázgatásnál” maradni. SZABÓ JÓZSEF tiszteletreméltó bátorsággal fogott hozzá munkájához, hiszen túl a mondatnyi leírás minden nehézségén, szociológiai rétegzett képet szándékozott adni anyanyelvjárásának mondat szerkesztéséről. Célját lényegében elérte, elkészítvén a magyar dialektológia első modern mondatnyi monográfiáját.

2. Könyvének rendkívül értékes és izgalmas része a módszertani kérdésekkel foglalkozó fejezet (15–52), melyben igen aprólékosan, de cseppet sem hosszadalmasan foglalja össze a gyűjtés és a feldolgozás problematikáját. A Tolna megyei Nagykovácsi nyelvjárási alaprétégének két szöveges csoportjából, a munkafolyamat és gazdálkodás (I.),

illetve az élményelmondás (II.) témaköréből választott ki folyamatos szövegeket, szöveg-csoportonként 12 adatközlőtől. Az anyagot DEME LÁSZLÓ mondat szerkesztési gyakorisági elemzésének vetette alá, hogy feltárja, vajon van-e a mondat szerkesztésnek nemekre, nemzedékekre és a szöveg tartalmára jellemző sajátossága. A módszer megválasztása igen szerencsés volt, hiszen a különböző szövegek egzakt összehasonlítását tette lehetővé. Minden összehasonlító vizsgálat magában rejt egy csapdát, mely a kutatás egészét megkérdőjelezheti. Különböző nyelvi minták szembeállításakor a l a p k é r d é s a z ö s z s z e h a s o n l í t h a t ó s á g, a hitelesség kérdése. Bármilyen csillogó eredményekre juthatunk, ha az összehasonlítandó anyagok egymással nem vethetők egybe, eredményeink nem fogadhatók el. Összehasonlíthatjuk az idős parasztember szomszédjával való beszélgetését egy fiatal, budapesti tanárnő előadásával, csak éppen eredményeinket nem használhatjuk semmire; az eltérések vajon a nyelvjárás—köznyelv, a férfi—nő, az idős—fiatal, a paraszt—értelmiségi, a dialógus—előadás stb. szembenállást tükrözik jellemzően? Illetve melyiket, mennyire? Az ilyen típusú „vizsgálatnál” még az is hasznosabb, ha összehasonlítható anyagokat nem adekvát módszerrel elemzünk. Szerencsére Szabó József elkerülte ezt a csapdát, s így munkájának eredményeit föltétlenül hitelesnek, a további hasonló kutatások mintájának tekinthetjük. Nemcsak az adatközlők kiválogatásában, a beszéd téma megválasztásában járt el nagy gondossággal, hanem a gyűjtés körülményeire (a főlvetel készítésének módjára, helyére stb.), sőt még az adatközlők lélektani beállítódására is figyelemmel volt (17–24).

A módszertani kérdésekkel kapcsolatban még három dolgot kell megjegyezni. Igen részletesen ír a magnetofonra fölvett szövegek lejegyzésének nehézségeiről és fogódzóról (30–8). Aki valaha hasonló munkát végzett, tisztában van a kérdés bonyolult voltaival. Szabó József összes következtetése és eljárása helytálló, mégis, a fonetikus lejegyzett szövegek (melyeket a kötet végén teljes terjedelmükben közöl) nem mutatják mindazt a bizonytalanságot, szaggatottságot, ami a lejegyzett beszélt szövegek szükségszerű velejárója. A szövegek feltűnően folyamatosak, szabatosak, szinte közelebb állnak az írott, megformált szövegekhez, mint a beszédhez. Az okot Szabó meg is mondja, szándékosan lett olyan a főlvetel, hogy a lejegyzéskor és az elemzéskor kevés gondot okozzon. Tehát nem teljesen spontán szövegek ezek, főbb vonalakban előre megbeszéltek, miről lesz szó (19), a gyűjtő néha előre megfogalmazott, leírt kérdéseket tett föl (20). Szabó érzi eljárásának támadhatóságát, védekezik is ellene: „nyerhettem volna ugyan a spontaneitás révén a hanglejtés és hangsúly javára, de vesztettem volna az esetlegesség miatt a mondat szerkesztés folyamatosságának rovására” (23). Pedig ezt az eljárást csak általában lehet megkérdőjelezni, e konkrét esetben indokolt; a szövegek összehasonlításából újabb zavaró tényezők, a pillanatnyi zavarodottság, magnetofonláz, az egyéni beszéd készség különbségei kizárhatók. Mindössze azt kell tudomásul venni, hogy e vizsgálat szövegei ilyen típusúak, előkészített, nem spontán szövegek. — Kifogásolható azonban az, hogy a statisztikai földolgozásban „az élőbeszédet jellemző befejezetlen, félbeszakadt mondatokat eleve nem is” vette számításba (48). Ez az eljárás már a szöveg mesterséges átforgatását jelenti. Míg az előzetes megbeszélés a szöveg fajtáját határozza csak meg, végeredményben az adatközlő hozza létre, az utólagos kihagyások, bármily indokoltnak tűnnek is, a nyelvi minta egységes voltát sértik.

Apróság, de terminológiai zavart okozhat, hogy a *szöveg csoport*, a *korpusz*, a *témakör* és a *műfaj* megnevezéseket Szabó szinonimaként használja (39). Természetesen a két szöveg csoport azonos elbeszélő műfajba tartozik, csak témájukban térnek el. A témára jellemző nyelvi különbségeket nem nevezhetjük műfaji különbségeknek.

3. A tüzetes részről (53–187), a tulajdonképpeni vizsgálatról sokat nem lehet elmondani, hiszen a statisztikai földolgozás eredményei csak számokkal vagy grafi-

konokkal mutathatók be. A két szövegegység összesen több mint két és félezer mondatát négy fejezetben, négy fő szempont alapján elemzi a szerző, a mondathosszúság, a kapcsolások, a szinteződés és a mondattejedelem szempontjából. Minden fejezet lényegében azonosan épül föl: a módszer ismertetése után az adatközlőnkénti vizsgálat, a nemek és a nemzedékek szerinti vizsgálat követi egymást az I. és a II. szövegesorozatban, majd a két szövegesorozat összehasonlító elemzése és végül az összefoglaló tanulmányok következnek. Minden adatot abszolút értékekben és százalékosan kifejezve is megkapunk. A mutatókat és a százalékos értékeket — ahol lehet — összehasonlítja Deme adataival. Ez a viszonyítás nyilván csak nagy vonalakban érvényes, hiszen Deme írásos szövegeket elemzett. A legfontosabb eredményeket külön fejezetben összefoglalva (188—92) is megtalálhatjuk. A nemek szerinti összehasonlítás negatív eredményt hozott az I. témakörben, a II., emocionálisan színesebb csoportban kis mértékű eltérések vannak: a nők mondatai valamivel több tagmondatot tartalmaznak, és jobban kedvelik az egyszerűbb kapcsolási formákat (kapcsolatos és ellentétes mellérendelés, határozói és jelzői alárendelés). A férfiak talán „magyarázkodóbbak, olykor tudálékosabbak, kevésbé bátrak, kevésbé szókimondók, mint a nők” (109). A sok talán jelzi, hogy ezek csak nagyon óvatos és esetleges eredmények. A két szövegesorozat összehasonlítása is csak enyhe különbségeket mutatott: az élményelmondás témakörére valamelyest egyszerűbb mondatalkotás jellemző, mint a munkafolyamat elmondására. Lényeges viszont az a tanulság, ami a nemzedékek szerinti vizsgálódás eredményeiből levonható. Határozott tendencia rajzolódik ki, mely szerint az idősebbek az egyszerűbb szerkesztési formákat, a fiatalok a bonyolultabbakat használják beszédükben. Szabó József ezt korábbi munkájában is jelzi (Köznyelvi behatolás a nyelvjárási mondat szerkezetbe: *NytudÉrt.* 100. sz. 125—46), itt is kizárólag a köznyelv hatásának tulajdonítja. Támogatja ebben az is, hogy egyik adatközlőjét kifejezetten erre az összehasonlításra választotta ki, egy 72 éves férfit, aki generációs csoportjának nem tipikus, különféle hivatalokat viselt képviselője. E véleménye — bár valószínűleg sok igazságot hordoz — csak akkor volna elfogadható, ha hasonló köznyelvi minták nemzedékek szerinti különbségeket nem mutatnának, vagy ha az iskolázottsági különbségeket elválaszthatnánk a nemzedékiektől. Sajnos ilyen kutatási eredmények máig sincsenek.

4. A kötetet függelék zárja, ahol az adatközlők részletes nyelvi életrajza (195—8) és a felhasznált szövegek fonetikus átírása (198—276) található.

A nyelvjárási szöveggyűjteménynek beillő anyag nemcsak dialektológiai szempontból érdekes és értékes, hanem néprajzi adalékokban is rendkívül gazdag. A szövegek a két tartalmi csoportban követik egymást. Az első szövegesorozatból a hagyományos nagykönyi gazdálkodás különféle műveleteit, a szántóföldi, a kerti és a ház körüli munkákat ismerhetjük meg. A második csoport a falusi élet hétköznapi és ünnepi élményeit mutatja be a gyermekkortól a munkába állásig.

5. A monográfia legfőbb érdeme, hogy szociológiai szempontokat érvényesítve úgy elemzi egy helyi nyelvjárási mondat szerkesztési jellemzőit, hogy eredményeit hasonló vizsgálatok eredményeivel össze lehessen vetni. SZABÓ JÓZSEF maga is állítja, hogy nem ez az egyetlen lehetséges földolgozási módszer, de ennek alaposan kidolgozott metodikája alkalmas arra, hogy a különböző területi nyelvváltozatoknak, a nyelvi változásoknak, a nyelvi magatartásformáknak, szituációknak, a beszéd műfajainak és sok egyéb területnek az egzakt vizsgálatát elvégezhessük.

PAPP LAJOS

Halina Zgólkowa, Słownictwo współczesnej polszczyzny mówionej

Lista frekwencyjna i rangowa. Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria Filologia Polska Nr 28. Poznań, 1983. 365 lap

HALINA ZGÓŁKOWA a poznani Adam Mickiewicz Tudományegyetem Lengyel Filológiai Intézetének tudományos főmunkatársa. Több figyelemre méltó, lengyel nyelvvel foglalkozó munkájának a szerzője (pl. *Funkcje syntaktyczne przyimków i wyrażení przyimkowych we współczesnej polszczyźnie mówionej*. Poznań, 1980.). Az ismertetendő műnek az volt a célja, hogy képet adjon a mai lengyel beszélt nyelv gyakorisági jellemzőiről. Ez az első ilyen jellegű munka a lengyel nyelvről. Érdekes megjegyezni, hogy „A mai lengyel nyelv gyakorisági szótára” J. KURCZ—A. LEWICKI—J. SAMBOR—J. WOBONCZAK—J. MASZOWSKI, *Słownictwo współczesnego języka polskiego. Listy frekwencyjne*. Warszawa, 1974—1977. I—V. kötet) a mai lengyel írott nyelv öt stilisztikai változatának a gyakorisági adatait tartalmazza (ismeretterjesztő szövegek, sajtócikkek, publicisztika, művészi próza és dráma).

Zgólkowa kötete két részből áll: gyakorisági szótárból (ábécé-sorrendben, 15—352. lap) és ranglistából (352—365. lap). A szótár hagyományos módszerrel készült, ami azt jelenti, hogy a számításokat „kézileg” végezték el. A szerző szerint ennek az eljárásnak az volt a fő erőssége, hogy segítségével grammatikailag pontosan meg lehet határozni minden szót, míg számítógép használatakor ez nem mindig lehetséges.

A beszélt szöveg meghatározásánál a szerző a hangrealizáción kívül figyelembe vette a spontán beszédre jellemző, főként szintaktikai jellegű tényezőket is.

A szöveganyagot 1974—76 között gyűjtötték, és magnófelvételen rögzítették. A 150 interjúalany többsége nem tudta, hogy beszélgetéskor szövegét rögzítik; ezáltal a beszélgetés közvetlen és spontán jellegű volt. A beszélgetőpartnerek post factum adtak engedélyt a szövegek nyelvészeti kutatásokban való felhasználására. A megkérdezettek többsége felsőfokú végzettséggel rendelkezett, de mindegyikük legalább középiskolát végzett. Tehát jogos volt a szerzőnek az a feltételezése, hogy a köznyelvet beszélték. Különböző foglalkozásokat képviseltek (bölcsesek, képzőművészek, irodalmárok, orvosok, zenészek, technikusok, mérnökök, papok, közgazdászok, történészek, jogászok, egyetemi hallgatók stb. voltak köztük), különböző beosztásokban dolgoztak (pl. tudományos munkatársként, tanárként, tisztviselőként, népművelőként stb.), különböző munkahelyeken (pl. kórházban, iskolában, bíróságon, operában, gyárban, állami intézményeknél stb.). Érdekes hozzátenni, hogy az anyag mintavételezése tulajdonképpen az egész országra kiterjedt. Specifikus szakmai kifejezések nem kerültek bele. Az adatközlők nagy száma és különbözősége arra enged következtetni, hogy a szövegekben elmosódtak az egyéni, valamint a nyelvjárási jellegű tulajdonságok, tehát a nyelvi anyagot reprezentatívnak lehetett tekinteni.

A szövegeket a lengyel helyesírási szabályok szerint írásban rögzítették. Az anyag 100 000 szót, 16 075 szóalakot, 7356 címszót tartalmaz. A szótárba nem kerültek bele a tulajdonnevek, ezeket egybetűs rövidítésekkel helyettesítették, pl. I. + = imię (keresztnev, pl. Krystyna), N. + = nazwisko (vezetéknév, pl. Kowalski), M. + = miasto (város, pl. Warszawa), P. + = państwo (ország, pl. Polska), U. + = ulica (utca, pl. Krakowskie Przedmieście). Ezt a megoldást a szövegek magánjellege miatt alkalmazták. Ennek viszont az a következménye, hogy e címszókra vonatkozóan nincs megadva a grammatikai információ. A grammatikai leírás, valamint a kódolási mód nagyjából megfelel a már említett „A mai lengyel nyelv gyakorisági szótára”-ban alkalmazott eljárásnak. A kód a következő számértékekkel jelzi a szófajokat: 1: főnév (Rzeczownik), 2: melléknév (Przymiotnik), 3: számnév (Liczebnik), 4: névmás (Zaimék), 5: ige

(Czasownik), 6: előljárószó (Przyimek), 7: indulatszó (Wykrzyknik), 8: határozószó (Przysłówek), 9: kötőszó (Spójnik), 0: módosítószó (Partykuła). A főnév keretében a következő kódkombinációkat találjuk:

111: alanyeset (egyes szám), 112: alanyeset (többes szám), 121: birtokos eset (egyes szám), 122: birtokos eset (többes szám), 131: részeshatározó eset (egyes szám), 132: részeshatározó eset (többes szám), 141: tárgyeset (egyes szám), 142: tárgyeset (többes szám), 151: eszközhatározó eset (egyes szám), 152: eszközhatározó eset (többes szám), 161: helyhatározó eset (egyes szám), 162: helyhatározó eset (többes szám), 171: megszólító eset (egyes szám), 172: megszólító eset (többes szám). Hasonló módon a mellézneveket 211–272, a számneveket 31–36, a névmásokat 41–46 és az előljárószókat 61–66 számértékekkel látták el. Az igéket viszont, mivel a határozói és a melléknévi igeneveket, valamint az ige más specifikus alakjait is ide sorolták, 5–59, 11–72, valamint 541, 551, 561, 571 számértékek jellemzik.

A nyelvi anyag szófajokba történő besorolásakor bizonyos problémát okozott az egyes szófajok pontos értelmezése és a köztük meglevő határok megvonása, mivel – mint tudjuk – nincsenek pontos kritériumok erre vonatkozóan. A szerző inkább szintaktikai jellegű kritériumokat igyekezett figyelembe venni szemantikai kritériumok helyett. Itt olyan problémákról van szó, mint például a nominalizált melléznevek szófaji értelmezése. Gondot okozott továbbá a szerzőnek a főnév és az előljárószó, a határozószó és az előljárószó, az előljárószó és a kötőszó, a kötőszó és a módosítószó stb. egyes esetekben való megkülönböztetése. A szerző figyelembe vette az eddig alkalmazott megoldásokat, de sok újat is bevezetett. Sajátos módon értelmezi például a névmást, sokkal részletesebben tárgyalja a *co* névmást, másképpen kódolja a számneveket, mint „A mai lengyel nyelv gyakorisági szótára”-nak a szerzői stb.

Érdekességgként megemlíthetjük, hogy a megadott ranglista szerint a lengyel beszélt nyelvben a leggyakoribb a *BYĆ* (*van*) szó (3857). Ezt követik a *TO* (*ez, az* : 3321), *NIE* (*nem* : 3127), *I* (*és* : 2526), *W* (*-ban/-ben* : 2259), *TEN* (*ez, az* : 2059), *ON* (*ő* : 1962) *SIE* (*magát* visszaható névmás : 1842), *JA* (*én* : 1774), *NO* (*és* pedig : 1766).

A mai nyelvészetben az utóbbi időben azt tapasztaljuk, hogy nő az érdeklődés a beszélt szövegek tanulmányozása iránt. Eddig, mint ismeretes, a nyelvészet tulajdonképpen az írott szöveget tekintette kutatási tárgyának. A beszélt és az írott közlés között viszont jelentős strukturális különbségek vannak. Ennek tükrében jogos az a feltetelezés, hogy a természetes nyelv adekvát modellálása lehetetlen az írott, valamint a beszélt nyelvi kód (és metakód) pontos ismerete nélkül. A fent ismertetett mű sok új információval gazdagítja ismereteinket a beszélt lengyel nyelvről, úttörő jellegű munka.

BAŃCZEROWSKI JANUSZ

Erzsébet Beöthy, *Hongaars. Fundamentele grammatica voor Nederlandstaligen*

Dick Coutinho. Muiderberg, 1983. 192 lap.

1. A magyar nyelv iránti érdeklődés újabb jele az a könyv, amely holland anyanyelvűek számára foglalja össze a legfontosabb magyar nyelvi jellemzőket és szabályokat. A szerző tizenhárom év nyelvoktatási tapasztalatai alapján írta meg művét: ennyi ideje tanít az amszterdami egyetemen úgynevezett mellékszakként magyar nyelvet. — Könyve már a harmadik, mely hollandul íródott a magyar nyelvről. Az első mű szerzője ELLY HOEKSTRA, a „Beknopte Hongaarse grammatica” című könyve 1938-ban jelent

meg Zutphenben. A tárgyalt nyelvtani részekhez (fordítási) gyakorlatok is kapcsolódnak, ez tehát inkább nyelvkönyv, jóllehet ennek alapján aktív nyelvtudásra bizonyára nehezen lehetett szert tenni. A második mű 1957-ben Amszterdamban jelent meg, szerzője SIVIRSKY ANTAL, címe „Leergang van de Hongaarse taal”. Ez már címe szerint is nyelvkönyv, bár a nyelvtanhoz kapcsolódó gyakorlatanyag ebben is csupán fordításokból áll.

Az itt tárgyalandó mű viszont „tisztá” nyelvtankönyv, vagyis ebben csak a magyar hangtan és grammatika fő szabályait találjuk meg minden gyakorlatanyag nélkül. A könyv öt fő fejezetből áll: általános tudnivalók a magyarról (11–9); hangtan-fonológia (20–42); az ige (43–88); a névszók (89–173); néhány szintaktikai megjegyzés (174–85). Ezeket irodalomjegyzék és tárgymutató követi.

2. Az első fejezetben a szerző röviden vázolja a magyarság, a magyar nyelv eredetét: miként kapcsolódik az uráli nyelvcsalád többi tagjához, illetve hogyan fejlődött a magyar nyelv a honfoglalás óta. E rövid, olvasmányos részben két hibát is találunk. A magyarok legközelebbi nyelvrokonairól azt írja a szerző, hogy „az Urál-hegységtől nyugatra és Szibériában, az Ob folyó mentén [élnek]: a vogulok és az osztjákok.” Az obi-ugorok azonban csak az Uráltól keletre élnek, attól nyugatra ugyan szintén találhatók finnugor nyelvek, de azok már nem legközelebbi rokonai a magyarnak.

Itt kívánom még megjegyezni, hogy véleményem szerint Magyarország nem Dél-kelet-Európában található, ahogy azt a szerző állítja, hanem Közép-Európában — földrajzi értelemben mindenképpen.

A magyar írásbeliséggel kapcsolatban az áll, hogy „a XIV. századi kódexekből kitűnik, hogy a nyelv akkor már magas színvonalon volt.” Tudomásom szerint nincsenek XIV. századi magyar kódexek. A legrégebbiként számon tartott Jókai-kódex sem XIV. századi, csak akkori nyelvallapotot őrzött meg. Pontatlanság tehát többes számot használni ebben az összefüggésben.

A bevezető részben BEÖTHY ERZSÉBET 16 pontban összefoglalja a magyar nyelv néhány specifikus jegyét. Ilyen például a kötött hangsúly, a hosszú mássalhangzók, a nyelvtani nem hiánya, a névutók, a birtokos személyragozás stb. Sajnálatos módon itt is elkövet egy hibát a szerző. Azt írja, hogy a magyarban „négy igemód van: a főnévi igenév (kiemelés tőlem — G. K.), a kijelentő mód, a felszólító mód és a feltételes mód.” Mindeddig nem találtam olyan (modern) magyar nyelvtant, amelyben a főnévi igenév igemódnak lenne magyarázva. A szerzőt talán megtévesztette az infinitívus holland neve: *onbepaalde wijs*, szó szerint fordítva 'határozatlan mód' — jóllehet a főnévi igenév a hollandban sem igemód, hanem szófajtani egység. Egyébként szerintem felesleges volt olyan jellemzőket is felsorolni, amelyek az ismertebb nyelvek zömében azonosak a magyaréival. Úgy gondolom, új szavakat sok más nyelvben is képzőkkel lehet létrehozni, másrészt a jelző—jelzett szó sorrendje is bizonyára több nyelvben azonos a magyaréval, vagyis e jegyek egyáltalán nem a magyar nyelv specifikumához tartoznak; így nyugodtan el is maradhattak volna.

3. A második fejezet (Klankleer) a magyar nyelv hangrendszerével foglalkozik. Ebben a — szerintem legjobb — fejezetben a szerző olyan jelenségekre hívja fel a figyelmet, amelyekkel kapcsolatban holland anyanyelvűek gyakran követnek el hibákat. Ilyen például a magánhangzó + *i* kombináció diftongusos ejtése (*háza-i* helyett *házaí*, *képe-i* helyett *képei*) vagy a nem hangsúlyos helyzetben levő *e*-k redukált ejtése. A magánhangzók hosszúságát illetően Beöthy jól mutat rá arra, hogy a hollandban a hosszú—rövid párok egyben minőségükben is különböznek (pl. az *ó* és *é* gyakran diftongusos jellegű), míg a magyarban elsősorban a kvantitás a mérvadó. A magánhangzók hosszúságának fonológiai szerepét néhány szópár segítségével mutatja be, pl. *kar*—*kár*, *irat*—*írat* stb.

A szóhangsúly és a magánhangzók kvantitása közötti összefüggés is más a hollandban, mint a magyarban. Ez utóbbi nyelvben hosszú magánhangzók rendszeresen előfordulnak hangsúlytalan szótagban is, ami viszont a hollandban ritka eset. E jelenséget különböző szótagszámú szavak felsorolásával mutatja be a szerző, pl. *lakás*, *kifürkészhetetlenségében* stb.

Holland anyanyelvűek számára sok gondot okoznak a hosszú mássalhangzók, hiszen ilyenek a hollandban nem léteznek. A mássalhangzók hosszúságának jelentésmegkülönböztető szerepét is néhány szópár bizonyítja, pl. *vet—vett*, *megy—meggy*, *vasal—vassal* stb.

A 28. lapon található a mássalhangzó-rendszert bemutató táblázat. Ebben — nem tudni, milyen megfontolásból — nem szerepel a „palatális” minősítés, helyette a *ty*, *gy*, *ny*, *j* hangok a „velaar-voor” (veláris-előlképzett) sorban szerepelnek. Úgy vélem, magyar hangtani szempontból ez a beosztás nem szerencsés, hiszen a magyarban ezek tipikus palatális hangok. Ráadásul ez még ellentmondásban is áll a részleges hasonulás és az összeolvadás eseteit tárgyaló részben frottakkal (35, ill. 36). Itt ugyanis a *ty*-t és a *gy*-t a szerző maga is palatálisnak minősíti, másrészt a *j* egyértelműen palatalizáló hangként szerepel: *t + j > ty*, *tty*; *n + j > ny*, *nny*. Hogyan lehetne akkor a *j* (és a többi említett hang) veláris?

A magánhangzó- és mássalhangzó-rendszer bemutatása után a különböző magyar betűk hangértékét vázolja a szerző: a rövid jellemzés után holland (angol, német, francia) szavak állnak, melyekben (megközelítőleg) hasonló hangok találhatók.

Ezt követően a hasonulásról és az összeolvadásról olvashatunk. A progresszív hasonulással kapcsolatban sajnálatos módon pontatlanul fogalmaz Beöthy. Azt állítja ugyanis, hogy a mássalhangzó + *v* kombináció esetében a *v* előtti mássalhangzók megnyúlnak, a *v* pedig eltűnik, pl. *hab + val > habbal*. Ez azonban nem minden ilyen kombinációra érvényes, hiszen például a *-vány/-vény* főnév- és a *-va/-ve* igenévképző esetében ez sose fordul elő.

4. A könyv következő fejezete (Het werkwoord) az igével, illetve ehhez kapcsolódó más szófajokkal (igenevek és igekötők) foglalkozik. A bevezető sorokból az olvasó megtudhatja, mi a magyar ige szótári alakja, illetve azt, hogy e téren az ikes igék külön csoportot alkotnak.

Ezután az igeragozás különböző fajtáit tárgyalja a szerző. Az intranszitiv igékkel kezd, mintául többek között a *boldogul* ige ragozását mutatja be (44). Furcsának tartom azt a módot, ahogy az igeragokat grafikailag közli. Az egyes szám 1. személyben *boldogul-oK* áll, amit úgy is értelmezhetünk, hogy az *o* kötőhangzó, a *-K* pedig a személyrag. Hogyan kell azonban felfognunk a többes szám ragjait? Itt ugyanis *-uNK*, *-ToK* és *-NeK* áll, ezeknél azonban szó sem lehet kötőhangzóról, még az *-unk* esetében sem, hiszen leíró szempontból a magánhangzók e ragok szerves részét alkotják! Ráadásul az idegen anyanyelvű olvasónak az is különös lehet, hogy a *-tok* meg a *-nak* morfémban a „kötőhangzó” miért a rag belsejében van, és nem az elején. Egyébként az effajta jelölésmód sem következetes, hiszen a tárgyas ragozást bemutató példánál (47) az egyes szám 3. személy *-ja*, illetve *-i* formában szerepel, viszont a többes szám 1. személyű rag már *-JuK*, a többes szám 2. személy is *-JáToK* (?), ám a többes 3. személy megint csak *-ják*, illetve *-ik*. Számomra teljesen érthetetlen ez, ugyanis ezekben az esetekben a *j* is pontosan olyan integráns része a ragnak, mint a fent említett magánhangzók. Az egyes szám 3. személyű ragok mivel „érdemelték ki” a kisbetűs jelölést?

A tárgyas igékről szóló rész elején (45) megtudjuk, hogy a magyarban létezik explicit (kitett), illetve implicit (rejtett, ki nem tett) tárgy. Ezután pontokban felsorolva a tárgyas és alanyi ragozás eseteit mutatja be a szerző. E rövid összefoglaló műben nem

lehet teljességre törekedni, de azért a tárgyas ragozás egyik „kiváltója”, a birtokjellel ellátott szó mégis ide kívánczogna. Az alanyi ragozás eseteinél helyesen szerepel a vonatkozó névmás, viszont a példaként megadott *annyi* történetesen mutató névmás.

Az implicit tárgy magyarázatában némi homályosságot vélek felfedezni. A *Látom a házat* példamondattal kapcsolatban a következőket írja: „Jóllehet ebben a mondatban szerepel egy explicit tárgy (*a házat*), az igei személyragban már ki van fejezve egy implicit (3. személyű) tárgy.” Szerintem a *látom* igealak itt nem implicit, hanem explicit tárgyat fejez ki, hiszen a tárgy ki van téve, és éppen ennek határozottsága miatt szerepel a *látom* forma. Implicit tárgyat tartalmaz a tárgyas személyrag, ha a tárgy nincs kitéve, mert az előző mondat határozott tárgyára utal vissza (*Látod a házat? Látom.*), vagy pedig az alany egyes szám 1. személyű, a tárgy pedig 2. személyű (*látalak*).

Az 1. személyű tárgy kitétele sem csak attól függ, hogy nyomatékos-e vagy sem, miként azt a szerző állítja. Ha például az alany 3. személyű, és a *lát* igealak mellett nem áll tárgy, az ige ugyan tranzitív jelentésű, de alanyi ragozású, tehát semmiképpen sem utal 1. személyű tárgyra. Ezért ebben az összefüggésben az 1. személyű tárgy (*engem, minket*) kitétele nem tetszőleges, hanem szükségszerű.

Egyébként úgy vélem, a tárgyas ragozást bővebben kellett volna tárgyalni, hiszen ez idegen anyanyelvűeknek az egyik legnehezebb magyar nyelvtani jelenség.

Az igeidők bemutatása rövid, tömör, jobbra igei paradigmákból áll, ami meg is felel a célnak, bár itt is találhatók pontatlanságok. A jelen időnél (52) azt olvashatjuk, hogy a függő beszédben „a magyarban nem mindig használunk kongruens igeidőket.” Szerintem sosem. Ha ugyanis a főmondati múlt idejű állítmány után a mellékmondatban is múlt idejű állítmány szerepel, az más időviszonyt fejez ki, mint a jelen idejű állítmány. Erről tesz is említést a szerző később, a múlt idő tárgyalása során, de erre utálnia kellett volna már a jelen időnél is.

A *fog* segédigével képzett jövő időnél ezt olvashatjuk: „A *fog* segédige természeténél fogva hangsúlyos. E tulajdonsága miatt az igekötő elválik az igétől.” (54) Példaként pedig ez áll: *bemegyek a kapun — be fogok menni a kapun*. A helyzet viszont az, hogy a második példában nem azért válik el az igekötő az igétől, mert a *fog* hangsúlyos, hanem azért, mert maga az igekötő hangsúlyos, amire szórendi helye, az állítmány ragozott része előtti pozíciója is mutat. Egyébként igen könnyen lehet más mondatokat is alkotni, melyekben *fog* segédigés jövő idő áll, ám az igekötő mégsem válik el az igétől, pl. *A kapun fogok bemenni*. Itt a helyhatározó a hangsúlyos mondatrész, ezért áll a *fog* előtt, azaz egyáltalán nem a segédige határozza meg, hogy az igekötő elválik-e az igétől vagy sem. Ha pedig igaz lenne Beöthy állítása, akkor a *fog* segédige előtt nem állhatna semmi, azaz mindig mondatkezdő helyzetben kellene állnia.

A múlt idő bemutatása is nagyrészt táblázatok segítségével történik. A bevezető sorokban az áll, hogy a múlt idő jele *-ett/-ött/-ott*, illetve magánhangzós töveknél *-tt*. Elég furcsa ezután, hogy az első ragozási példaigéje (*fon*) a múlt időt pusztán egyetlen *t*-vel képezi. Ezt vajon miért nem adta meg időjelként a szerző? Ugyancsak furcsának tartom az *érez* ige egyes szám 3. személyű alanyi ragozású alakját: *érezett*. Szerintem ez helyesen *érezett*.

Az igemódok tárgyalása a felszólító móddal (*presens adhortatief*) kezdődik. Ebben a részben a szerző igen jól mutat rá arra, hogy a magyar felszólító mód csak részben azonos a holland parancsoló móddal, ezen kívül gyakran megfelel a konjunktívusznak is. Utal továbbá a magyar felszólító módnak a hollandénál lényegesen bővebb használati körére mind az egyszerű, mind az összetett mondatban. Ugyancsak rövid és pontos a feltételes múlt és jelen összefoglalása, melynek során bizonyos fordítási problémákra is kitér a szerző.

Az igeelvek bemutatása is általában pontos, több helyen találunk utalásokat

a magyar és a megfelelő holland igenevek használatában tapasztalható hasonlóságokra és eltérésekre. Nem tudom azonban, miért van szükség bizonyos megszorításokra. A folyamatos melléknévi igenévnél (67) azt olvashatjuk, hogy ezt „általában -ó/-ő képzővel képezhetjük.” Mivel lehet még? A beálló melléknévi igenévnél (69) pedig az áll, hogy az -andó/-endő képzőt „elvileg az igetőhöz fűzzük.” Úgy vélem, a gyakorlatban is.

A határozói igenév használatával kapcsolatban Beöthy a 71. lapon azt írja, hogy a határozói igenév + *van* szerkezet a befejezett melléknévi igenévvvel alkotott névszói állítmányú mondat szinonimájaként használható, így pl. a *fegyver töltött* és a *fegyver töltve van* szerinte azonos értékű. A befejezett melléknévi igenévek állapothatározóként vagy névszói állítmányként való használata szerintem ebben és igen sok más esetben is helytelen, jöllehet az e téren az elmúlt időszakban lezajlott vitákból úgy tűnik, hogy végül is a befejezett melléknévi igeneves szerkezetek kerülnek ki győztesen. Mindenesetre itt nem ártott volna azt írni, hogy e két szerkezet csak általában azonos értékű, mert nehezen tudok ilyeneket elképzelni: a *levél megírt*, a *ház felépített*, a *fal befestett*.

A *-ván/-vén* képzőről helyesen állapítja meg, hogy már alig használatos, abban viszont téved, hogy csak „néhány állandósult kifejezésben fordul elő, pl. *nyilván*”. A *nyilván* egyrészt nem kifejezés (hollandul *staande uitdrukking*), hanem határozószó, illetve módosítószó, másrészt éppen ezért nem is bontható föl leíró szempontból töre és képzőre.

Jónak tartom a következő részt, mely az ikes igékről szól. Ebben a szerző röviden, lényegre törően foglalja össze ezen igecsoport jellemzőit. Nem tér ki a felszólító és feltételes mód eredeti, szabályszerű ragjaira, ám ez nem is baj, hiszen ezek a beszélt nyelvben egyre inkább háttérbe szorulnak, és tapasztalatom szerint az idegen anyanyelvűeket sokszor zavarja is, ha például az *ennék* igealakot egyes szám 3. személyű alanyi ragozást, feltételes módú alaknak kell értelmezni.

Hasonlóan jó a különböző tövátzatú igék ragozási mintáinak a bemutatása (74–85). A következő tőtípusokról van szó: *választ/vet*, *mozog*, *lő*, *vesz*, *haragszik*, *mosakodik*, *emlékezik*. A ragozott alakokon kívül a különböző igenévi formák is megtalálhatók itt.

Az igéről szóló fejezet az igekötőkkel zárul. Ebben Beöthy utalásszerűen jellemzi ezt a szófajt, és három fő csoportba osztja a prefixumokat (irányjelölők, befejezettséget jelölők, egyéb jelentésmódosító szerepűek), majd felsorolja a leggyakrabban előforduló igekötőket. Talán bővebben lehetett volna foglalkozni ezekkel, de mivel bonyolult dolog szabályokba foglalni az igekötők használatát, elegendőnek fogadhatjuk el azt, ami itt áll.

5. A következő fejezet a névszókról szól (De naamwoerden). A fejezetcím azonban némileg félrevezető, mert nemcsak a névszókról, hanem a határozószóról, a kötőszóról, sőt a felkiáltószóról és a képzőkről is itt ír a szerző. Ezeket külön fejezetben kellett volna tárgyalni, mert egyrészt nem névszók, másrészt nem csak névszókra vonatkoznak (nevezetesen a képzők). A névszói rész bevezetőjében olvashatunk arról is, hogy a magyarban mi a különbség a képzők, a jelek és a ragok között, majd bővebben arról, mi a (névszó)-ragok szerepe (89–90).

Beöthy a névszóragokat négy csoportba osztja: az alany-, a tárgy- és a részes eset ragjai, illetve a többi viszonyrag. Az első hármat valódi esetragnak tartja, az utóbbi csoport ragjait viszonyragoknak, melyekkel a névszók különböző határozói funkciókban szerepelhetnek. Ezzel kapcsolatban talán annyit kell megjegyezni, hogy magyar grammatikai szempontból például a tárgyrag is viszonyrag, hiszen az állítmány és a tárgy közötti viszonyt fejezi ki, ám lehetséges, hogy ezt a fajta felosztást idegen anyanyelvűek könnyebben felfogják, mint a névszóragoknak a magyar (hagyományos) grammatika szerinti csoportosítását.

Ezt követően a különböző „esetek” jellemzőit ismerteti a szerző, s ahol szükséges, utal a magyar és a holland nyelvben e téren mutatkozó eltérésekre (91—106). Néhány hiba e lapokon is előfordul. A 95. lapon az áll, hogy néhány alanyesetű főnév határozóként is állhat, pl. *vasárnap* és *reggel*. Lehet, hogy a hollandban ez így igaz, és a *vasárnap* a magyarban is ragtalan főnévvel kifejezett határozónak tekinthető, ám a *reggel* kettős szófajú szó, határozóként pedig nem nominatívus áll, hanem határozószó (melynek nincs semmiféle esete). A birtokviszonyról írva Beöthy többször is „datiefsuffix”-nek nevezi a *-nak/-nek* ragot. Formailag (és történeti szempontból is) annak mondható, de funkcionális szempontból nem, hiszen más a *-nak/-nek* szerepe részhatározóként, mint birtokos viszonyragként. Ilyen alapon az *-s* képző is csak főnévképző, az már pusztán véletlen és balszerencse, hogy ugyanez a morféma melléknévképző is lehet.

Az „esetek” tárgyalása után a hely- és irányjelölő határozók következnek. Előbb a helyhatározó ragok és különböző jelentésük (hely, idő, cél, egyéb) található (Plaatsbepalende suffixen 106—14), majd pedig a helyre vonatkozó névutók (Plaatsbepalende postposities 114—22). Igen különösnek tartom, hogy a szerző ebbe az alfejezetbe sorolja be a módféle ragokat is (Modaliteitssuffixen), ugyanis ezek helyviszonyt semmiképpen sem fejeznek ki, és nem is névutók. Az első, itt megadott rag, mely Beöthy szerint módféle jelentésű, az *-ig*. Ez bizonyos esetekben lehet módhatározó ragja, de terminatívusként idő- vagy helyhatározó, melyet egyébként saját magyarázata és példái is bizonyítanak.

A *-nként* ragnál a *-nkint* változat is szerepel (121), bár szerintem erre nincs szükség, mivel a *-nkint* az ÉKsz.-ben is népies, illetve régies alaknak van minősítve, e mű pedig a mai magyar köznyelvet igyekszik leírni.

Újabb alfejezetet alkot a névutók bemutatása (Postposities 123—7). Kérdéses, hogy módszertanilag helyes-e a névutókat (és korábban a ragokat is) két helyen tárgyalni, hiszen jelentésüktől függetlenül ezek egy szófajtnál kategóriát alkotnak. Így látszólag kétféle „minőségű” névutó létezik a magyarban, jóllehet mondatbeli szerepük és helyük független attól, hogy helyet, irányt, időt vagy más viszonyt fejeznek-e ki. Talán célszerűbb lett volna a ragokat, majd a névutókat jelentésük szerint külön-külön csoportosítani.

A bevezető mondatban Beöthy azt írja, hogy a hely- és irányjelölő névutókon kívül létezik a magyarban egy sor „önálló” névutó is. Mit kell ezen érteni? Hiszen a névutó soha nem lehet „önálló”! Továbbá a névutós szerkezetekről itt írottak nemcsak az „önálló” névutókra vonatkoznak, hanem a helyviszonyt kifejezőkre is: azok is határozói szerepet töltenek be a mondatban.

A leggyakrabban előfordulók között említi a szerző az *íránt* névutót is (124). Szerinte ennek első jelentése 'vmi felé', példaként pedig ez áll: *a torony íránt*. Véleményem szerint itt kettős hibát követett el Beöthy. Egyrészt az *íránt-nak* ez a jelentése népi (vö. ÉKsz.), és mint ilyen, nem való ebbe a könyvbe, másrészt a *torony íránt* szerkezet már régen keresztülment a határozószóvá válás folyamatán, így leíró szempontból egyetlen szóegységnek minősül (*toronyíránt*), és megváltozott jelentése miatt ('egyenesen előre') nem is szabad töre és névutóra fölbontani.

A határozószóról írt alfejezetben (Het bijwoord 136—43) több pontatlanságot is találunk. A hollandban a mellénevek morfémaik hozzátoldása nélkül is lehetnek határozók, pl. *rijke man* 'gazdag férfi': *rijk versierd* 'gazdagon díszített/díszítve'. A magyarban azonban a mellénevekhez ragokat kell fűzni, hogy *h a t á r o z ó k a t* kapjunk, melyek nem *h a t á r o z ó s z ó k*. Beöthy szerint a magyarban határozószókat lehet képezni (!) azáltal, hogy mellénevekhez bizonyos (megadott) ragokat fűzünk (137). Holland szempontból nehéz különbséget tenni a melléknév és a határozói szerepű ragos melléknév között, mindenesetre a holland *bijwoord* 'határozószó' is szófaj, míg a *bij-*

woordelijke bepaling 'határozó' mondattani kategória. A *hier* 'itt' határozószó az *Ik sta hier* 'Itt állok' mondatban egyértelműen határozó, a különbség tehát holland szempontból is világos. Ezért mindenképpen utalni kellett volna arra, hogy a magyar grammatika szerint melléknév csak raggal ellátva lehet határozó, és ilyen esetben csak határozó lehet a megnevezés, nem pedig határozószó. Ilyen alapon a *szobában* szóalakra is azt mondhatnánk, hogy határozószó, mivel ez morfológiailag (és funkcionálisan) is azonos pl. a *gyorsan* alakkal. Míg azonban ez utóbbi határozó a hollandban ragtalan melléknévvé lenne kifejezve, a *szobában* még e nyelv szemlélete szerint sem lehet határozószó, hiszen szótanilag ez a határozó egy prepozícióból és egy főnévből áll: *in de kamer*.

Helytelennek tartom, hogy az *-ul/-ül* ragról Beöthy azt állítja, hogy képző (138), melyet többek között népek, illetve nyelvek nevéhez fűzhetünk. Példájából — *magyar* 'Hongaars': > *magyar-ul* '... , in het Hongaars' — (de még a holland jelentésből is!) egyértelműen kiderül, hogy itt megint csak határozóról van szó, melyet melléknévhez kapcsolt határozóraggal lehet kifejezni, még akkor is, ha a magyar nyelvészetben is szokás itt-ott az *-ul/-ül*, *-an/-en* ragos mellékneveket határozószónak és toldalékukat képzőnek nevezni.

Hibák fordulnak elő az időhatározó szó tárgyalásánál is (141). A *mikor?* kérdésre válaszoló határozószók között találjuk a *mostanáig* és a *sokáig* szavakat is. Szerintem ezek a *meddig?* kérdésre válaszolnak, melyre a szerző által is leválasztott *-ig* terminativusi rag utal. Itt újból olvashatunk arról, hogy „alanyesetű főnév is állhat adverbiumként”, de a felsorolt szavak közül jónéhány itt is kettős szófajú.

A határozószók fokozásáról szóló rész (142) azzal kezdődik, hogy a szerző közli: a melléknév középfokú alakjához hozzáfűzzük az *-al*, *-ig* (?) stb. határozói képzőt (?). Példaszerűen a *szép*-et adja meg, jóllehet ez nem szerencsés, ugyanis ez a melléknév „rendhagyó” fokozású (korábban sem tárgyalja); „határozói képzőként” *-al*, *-ig* helyett *-en* szerepel, ami szerintem nem képző, hanem rag. Arról is ír Beöthy, hogy „néhány határozó még felsőfokban is állhat.” Példái közül azonban csak egyetlen a szabályos fokozású (*közel—közelebb—legközelebb*), a többi „rendhagyó”, de erre sehol sem utal a szerző. Hollandok megkérdendzhetnék, hogy pl. a *legkívül* felsőfokú alakból hová tűnt a *-bb*, illetve az *alul* alapfok és a *legalul* felsőfok között miért nem szerepel, és vajon mi lehet a középfokú alak (*alább*), és miért nem ebből hozható létre a felsőfokú forma.

A határozószók után a névmásokról (143—53), majd a kötőszókról (153—7) olvashatunk. Ez utóbbiaknál félrevezető módon, pontatlanul ad meg egy helyesírási szabályt. A 157. lapon azt írja a vesszőhasználatról, hogy a *s*, *és*, *meg*, *vagy* előtt „általában nem áll vessző.” Attól függ persze, hogy *halmozott mondatrészekről*, vagy pedig *összetett mondatokról* van-e szó (vö. HSz. 65—7: A vessző).

A névszókról szóló fejezetben foglalkozik a szerző a szóképzéssel is. Előbb a fontosabb névszó-, majd pedig az igeképzőket veszi sorra, leggyakoribb jelentésárnyalataikat adva meg. Az *-i* melléknévképzőnél újra hibásan, illetve pontatlanul ad meg helyesírási szabályt. Csillaggal megjelölt lábjegyzetben azt írja, hogy a földrajzi nevekből *-i*-vel képzett mellékneveket a magyarban kisbetűvel kell írni. Általában igen, de ő példaként *New York*-ból képez melléknevet, és a „szabályhoz” tartva magát *new york-i*-t csinál ebből, ami egyértelműen hibás; vö. HSz. 287. pont. Ugyancsak hibás a *Kelet Európa* (!) *-i*-vel képzett melléknévi alakja, ez ugyanis *keleteurópa-i* formában áll itt (a helyes alakra vö. Hsz. 253. pont), ráadásul a morfémák tagolása is félrevezető, hiszen míg a *New York-i* esetében az *-i*-t valóban kötőjellel kell a névhez kapcsolni, a *kelet-európai* esetében nem.

6. A könyv utolsó fejezete néhány szintaktikai megjegyzést tartalmaz. Az első alfejezet az állítmányról szól (Het gezegde, 174—8), s első pontként a névszói állítmányt

említi Beöthy. Példamondatai sorában szerepel ez: *Ez az ember orvos*. Arról viszont már nem ír, hogy miként alakul az állítmány szerkezete, ha ugyanez a mondat nem jelen idejű, és nem 3. személyű alanyokra vonatkozik, pl. *Ti orvosok voltatok vagy Én orvos vagyok*. Azaz egyáltalán nem tárgyalja a névszói-igei állítmányt, ami nem túl szerencsés dolog. A második pontban már az alanyról van szó, ami szükségszerű is, hiszen ez a két mondatrész egymástól aligha választható el, ezért az alfejezet címe is pontosabb lett volna így: Az állítmány és az alany. Jól mutat rá a szerző arra, hogy a hollandban igen gyakran használt passzív igealakoknak, illetve az általános alanynak milyen magyar formák felelnek meg. Érinti még az egyeztetést és a kettős tagadást is, de ezek talán bővebb magyarázatot kívántak volna, mert nem olyan egyszerű kérdések, mint ahogy ez ebből sejthető.

Igen röviden, de érthetően és pontosan jellemzi Beöthy a jelzőt (Het attribuit 178–9), kitérve például a magyar családnév és keresztnév sorrendjére is, mely helytelenül alkalmazva zavarokat okoz még könyvtári katalógusokban is.

A (minőség- és mennyiség-) jelző után érdekes módon nem egy újabb mondatrész következik, hanem a névelők használatának néhány jellemzőjét vázolja a szerző. Úgy vélem, ezt megtehetette volna már a névszókról szóló fejezetben is, ahol egyébként egyszer már szóba jött a határozott névelő és a főnév kapcsolata (91). Így a birtokos jelző, melyről ezután olvashatunk (Het possessief attribuit 180), szervesen kapcsolódhatna a (minőség- és mennyiség-) jelzőhöz. A *-nak/-nek* ragot (ez itt is „datiefsuffix”-nek van nevezve) Beöthy szerint többek között akkor kapja meg a birtokos szó, ha ezen van a hangsúly. A MMNy. 348. lapján és különböző magyar nyelvkönyvekben éppen az ellenkezője áll, vagyis akkor kapja meg a birtokos jelző a ragot, ha a birtokszó hangsúlyos. A *-nak/-nek* rag alkalmazásának további eseteire viszont már jó magyarázatot és példákat kapunk.

Igen röviden, mindössze egy lapon (181) vázolja a szerző a magyar mondat szórendjét, melynek legfontosabb jellemzőit sorolja fel (az állítmány, illetve a hangsúlyos mondatrész helye). Idegen anyanyelvűeknek ez is igen bonyolult dolog, ezért talán jobban kellett volna részletezni; bár az is tény, hogy ennek alapos magyarázata meghaladná e mű kereteit.

A továbbiakban még a kérdő mondatokról és a mondatok dallamáról olvashatunk (183–5). Mindkét téren lényeges eltérések vannak a holland és a magyar nyelv között: a hollandban mind az eldöntendő, mind a kiegészítendő kérdés szórendje szigorúan kötött; a magyarban viszont egyrészt csupán a hanglejtés utal az eldöntendő kérdésre, másrészt a kiegészítendő kérdést sem kell feltétlenül a kérdőszóval kezdeni. Példáival a szerző jól illusztrálja ezeket a jelenségeket.

Végül egy megjegyzés, mely valamennyi nyelvtani fejezetre vonatkozik. Úgy gondolom, igen hasznos lett volna, ha a magyar nyelvtani jelenségek a hollandon kívül magyarul is meg lennének nevezve. Ez lényegesen megkönnyítené azok dolgát, akik más, esetleg magyar nyelvű művekben is meg szeretnének nézni bizonyos dolgokat, másrészt a holland és a magyar terminológia nem mindenben fedi egymást, és gyakran nem is lehet egy-egy magyar nyelvi jelenséget idegen nyelven pontosan megnevezni.

7. Mindig örömteli esemény, ha a magyar nyelvről külföldön, idegen nyelven, idegen anyanyelvűeknek szóló mű jelenik meg. Annak pedig különösen örülnünk kell, ha ez elméleti jellegű, és a magyar grammatika lényeges jegyeit akarja rendszerszerűen összefoglalni és az érdeklődők elé tárni. Ráadásul az ilyen fogantatású műre nagy az igény (legalábbis Hollandiában), ezért nagy várakozással fogtam Beöthy könyvének olvasásához, de némileg csalódnom kellett. Tagadhatatlan tény, hogy egy szűkre szabott nyelvtanban nem lehet minden jelenséget részletesen magyarázni, sőt az is érthető, ha bizonyos kérdések egyáltalán nem is kapnak teret. Egy adott anyag csoportosítását,

beosztását is elsősorban a szerző céljai, szempontjai határozzák meg, ezért e mű esetében is csupán vitathatónak, de nem elvetendőnek tartom a tárgyalt anyag sorrendjét. Nem is ezek e nyelvtan gyengéi, hanem azok a pontatlanságok és (megítélésem szerint) tévedések, amelyekről recenziómban írtam. Ezek erősen csökkent(het)ik a mű használhatóságát, hiszen fennáll annak a veszélye, hogy a magyar nyelvtan sajátosságait ebből a könyvből megismerni, megtanulni akaró hollandok több esetben helytelen formákat fognak elsajátítani. Sajnálatosnak tartom, hogy BEÖTHY ERZSÉBET nyelvtana a vitathatatlan pozitívumok mellett aránytalanul sok hibát is tartalmaz.

GERSTNER KÁROLY

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXXXI. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1985. június 11-én tartotta meg LXXXI. közgyűlését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának a tanácstermében.

1. Benkő Loránd elnöki megnyitója és üdvözlő szavai után Péter Mihály tanszékvezető egyetemi docens tartott előadást „A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége” címmel.

2. Ezt követően Kiss Jenő titkár terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

1. Társaságunk életében az idei esztendő volt a nyolevanadik. Igen: labuntur anni fugaces! A Magyar Nyelvtudományi Társaság köré is szaporodó évgyűrűket halmoz a szárnyas idő. A Társaság alapító tagjai közül senki nem él már. Ám a századelőn bölcs megfontolásból létrehozott és életrevaló programmal útjára indított tudományos társulat, bár nem gondok nélkül, mégiscsak igyekszik híven teljesíteni vállalt nemes feladatát. Lássuk, hogyan tette mindezt ebben az esztendőben!

2. Társaságunk kezdettől fogva fontos részt vállal a két évenként megrendezett nyíregyházi anyanyelvoktatási napok programjának összeállításában, megszervezésében és lebonyolításában. Így volt ez 1984-ben is. Tavaly június 30-tól július 2-ig tartott a konferencia, amelynek címe ez volt: Az anyanyelvi nevelés korszerűsítésének áramában. Nehéz volna túlbecsülni ezeknek a konferenciáknak a jelentőségét. Itt ugyanis mindig az anyanyelvi oktatás időszerű kérdéseiről-gondjairól esik szó. A gyakorló tanárok és egy-egy diszciplína országos hírv művelői, tehát az elmélet és a gyakorlat emberei találkozhatnak itt rendszeresen, megismerhetik egymás véleményét, új módszerekről hallhatnak, véleményt cserélhetnek. Magától értődik, hogy ahol az anyanyelvről van szó, ott Társaságunk is jelen van. A nyíregyházi anyanyelvoktatási napok előadóinak a zöme Társaságunk tagjainak a sorából verbuválódott ezúttal is. Előkészítésében Szende Aladár választmányi tagunk oroszlánrészt vállalt. Az első nap nyitóelőadását is ő tartotta „Az anyanyelvi oktatás helyzetképe, gondjai” címmel. Délután szekciókban vita folyt úgy, hogy az óvoda és az általános iskola alsó tagozatának, az általános iskola felső tagozatának, a szakmunkásképző iskolának és a középiskolának a problémáit külön beszélték meg a szakemberek. Délután hangzott el Sebestyén Árpád előadása „Szociolingvisztikai szempontok érvényesítése a közoktatásban” címen, majd este került sor

a felsőfokú intézmények magyar nyelvi tanterveinek a megbeszélésére. Július elsején a délelőtti előadást Rácz Endre tartotta e címen: „A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben.” Ezután megint szekciókra oszlottak a résztvevők, s a „Tankönyvcsaládok az oktatás szolgálatában” című témakört vitatták meg. Délután Bachát László „A felnövő nemzedék nyelvi magatartás-kultúrája” címen tartott előadást, s ezt a szekciók munkája követte e témakörben: életkori sajátosságok és kommunikációs kultúra. Este új taneszközöket mutattak be. Másnap bemutatót láthattak a konferencia résztvevői általános iskolásokkal, amelynek témája ez volt: milyen változatokban beszéljük anyanyelvünket? Majd vita következett a nyelvjárás — regionális nyelvhasználat — köznyelviség témájáról. A konferencia végén Deme László foglalta össze a tanácskozás eredményeit és tanulságait.

A Magyar Irodalomtörténeti Társasággal együtt rendeztük — a helyi szervek messzemenő támogatásával — a Kosztolányi-vándorgyűlést Nyíregyházán 1985. május 3–5-én, a költő születésének 100. évfordulója alkalmából. Színvonalas előadásokat hallhattunk irodalmár és nyelvész kollégáinktól egyaránt. Társaságunk tagjai közül Bencze Lóránt, Fábíán Pál, Gáspári László, Horváth Mária és Kemény Gábor tartott nagy érdeklődéssel kísért előadást. A vándorgyűlés másnapján, egy kellemes kirándulás egyik állomásán, Napkoron lepleztük le Jósika Miklós emléktábláját, aki 1818 és 1836 között gyakran időzött felesége falujában. Az emléktáblánál Társaságunk koszorúját elnökünk, Benkő Loránd helyezte el. Az ő értékelő, összefoglaló szavaival ért véget a vándorgyűlés május 5-én.

1984. december 11-én a pesti bölcsészkar tanácstermében emlékeztünk meg Fokos-Fuchs Dávid születésének 100. évfordulójáról. Vértés Edit és Károly Sándor előadása után az egyetem Finnugor Tanszéke hallgatóinak a műsorát hallhatta a szép számú hallgatóság.

Felolvasó üléseinkről a következőket jelenthetem. Budapesten az 1984/85-ös esztendőben 24 felolvasó ülést tartottunk, szakosztályok szerint összegezve a következőképpen: szaknyelvi szakosztály: 7, magyar szakosztály: 4, finnugor, nyelvoktatási és szlavisztikai szakosztály: 3–3, általános nyelvészeti, fonetikai és beszédművelési, névtudományi és szemiotikai szakosztály: 1–1. A germanisztikai—romanisztikai szakosztálynak nem volt ülése. Az elmúlt időszakban Budapesten a következő külföldi kollégákat üdvözölhattuk előadóink sorában. Az Akadémia I. Osztályával együtt rendezett ülésünkön Thomas A. Sebeok „A nyelv eredete” címen tartott előadást tavaly október 26-án. Az ELTE Finnugor Tanszékével közös rendezésben két előadás hangzott el. 1984. október 17-én Wolfgang Veenker hamburgi professzor „Martinus Fogelius — a finnugor nyelvrokonság felfedezője” címen tartott előadást. Seppo Suhonen helsinki professzor pedig 1985. április 16-án „Az első észti és finn grammatikák” címmel adott elő. Évzáró ülésünkön, egy hete hangzott el Walter König reutlingeni főiskolai tanár (NSZK) előadása ezen a címen: „Zur Situation der deutschsprachigen Schulen und Abteilungen in Rumänien.”

Üléseinket szép számú hallgatóság látogatta általában. Az ülésenkénti 22-es átlagszám azonban azzal is magyarázandó, hogy köszöntések alkalmából, illetőleg emlék-üléseinken örömdetesen sokan jelennek meg.

Ami vidéki csoportjainkat illeti, kettős jubileumról számolhatok be. Negyedszázada, 1960-ban tartotta pécsi és debreceni csoportunk alakuló ülését. Az előbbi június 8-án Pécsen, az utóbbi október 6-án Debrecenben (I. MNy. LVII, 120 és 383). Ezzel létrejött Társaságunk vidéki triumvirátusa, hiszen szegedi csoportunk akkor már két éves múlttal tekinthetett vissza. Mindkét jubiláló csoportunkat e helyről is tisztelettel és megbecsüléssel köszöntjük. Negyedszázados múltjukra okkal tekintenek büszkén

vissza. A magyar nyelvtudomány érdekében további eredményes tevékenységet kívánunk jubiláló pécsi és debreceni csoportunk régi és új tagjainak egyaránt.

Vidéki csoportjaink ez évi működéséről a következőket jelenthetem. Szegedi kollégáink a „Magyar nyelv hete” rendezvényein szerepeltek előadóként, felolvasó ülést nem tartottak. — Pécsi csoportunk ebben az évben a magyar nyelv hetének pécsi és baranyai rendezvényein jeleskedett. 152 előadást pécsi tagtársaink tartottak. Idén, május 8-án Fernando Poyatos kanadai professzor (New Brunswick) tartott angol nyelvű előadást a paralingvisztika és a kommunikáció kutatása terén elért eredményeiről. Pécsi kollégáink ezen a napon tartották újjáalakuló ülésüket a Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karának Magyar Nyelvi Tanszékén. Erre többek között az intézmény-háttér megváltoztatása miatt volt szükség. Az ülés célja a pécsi csoport tevékenységi formájának az újjászervezése, valamint az 1985. évi program kialakítása volt. Pécsi csoportunk elnöke továbbra is Temesi Mihály, titkára pedig Andor József. Mint az ő beszámolójukból tudom, a pécsi csoport tevékenységének a szervezése a Janus Pannonius Tudományegyetem Tanárképző Karának a Magyar Nyelvi Tanszékéhez kötődve folyik majd, s bár tevékenységére hatással lesz az egyetemen folyó nyelvészeti oktató- és kutatómunka, szervezetileg az egyetemtől független fórumot kíván biztosítani tagjai számára. Úgy tervezik, rendszeres összejöveteleket tartanak havonta egyszer, alkalmanként kétszer. Sor kerül a Pécsre a közelmúltban került nyelvészek bemutatkozó előadására, illetőleg a fölveendő új tagok szereplésére, valamint meghívott szakemberek előadására. A május 8-i ülésen mintegy 35 kolléga vett részt.

Debreceni csoportunk változatlanul aktív előadások szervezésében. Az elmúlt évben hat előadás hangzott el. Kettőt finn vendégek tartottak. Március 14-én Irmeli Pääkkönen „A Kalevala oktatási módszerei” címmel, április 12-én pedig Seppo Suhonen „A finn nyelv hatása a szomszédos nyelvekre” címen adott elő. Debreceni tagtársaink közül Kornyané Szoboszlai Ágnes, Vértes Edit (kétszer) és Korponay Béla tartott előadást. S ahogy korábban is mindig, ezúttal is oroszánrészt vállaltak debreceni kollégáink az 1985-ös „Magyar nyelv hete” országos és megyei rendezvényein: több mint száz előadást tartottak.

3. Kiadványainkról szólva most is folyóiratunkat, a Magyar Nyelvet említem elsőként, hiszen ez Társaságunknak nemcsak legrégibb, de kétségtelenül legfontosabb orgánuma is. A Magyar Nyelv jól tájékoztatja öröndetesen számos hazai és külföldi előfizetőjét, illetőleg olvasóit az anyanyelvünkre vonatkozó, illetőleg azzal kapcsolatos kutatásokról. Változatos rovataival, amelyekben elméleti jellegű cikkek, anyagfeldolgozó tanulmányok, adatközlések, recenziók, szómagyarázatok s Társaságunkkal összefüggő hírek, valamint megemlékezések egyaránt helyet kapnak, lehetővé teszi, hogy az olvasók figyelemmel kísérjék, milyen témák foglalkoztatják a magyar nyelv kutatóinak a zömét, s hogy milyen módszerekkel vizsgálják nyelvünket. Folyóiratunk — bizvást mondhatom — változatlanul mintaszerű szerkesztésben és időben jelenik meg. — Sorozatunkat, a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványait tavalyi jelentésem óta két kötettel gyarapíthattuk. A 168. kötet Rácz Sándor munkája: Földeák és környéke tájszótára. A 169. kötet pedig a „Komárom megye földrajzi nevei” című. Előkészületben két olyan szám is van, amelynek a kiadása különböző okokból elhúzódott. Az egyik: Zsirai Miklós, Jugria (ez reprint kiadás lesz), a másik: „Heves megye földrajzi nevei. IV. A gyöngyösi járás.” Nyomdában van egy tanulmánykötet, amelynek címe: „Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből.” Szerzői Benkő Loránd, Györffy György, Harmatta János, Király Péter és Ligeti Lajos. Továbbá a „Név és névkutatás” című kötet, amely a szegedi Inczeffi-emlékülés előadásait tartalmazza, s amely a szegedi egyetem támogatásával jelenik meg.

Társaságunk ügyeinek intézésében adminisztrátorunkat, Szabóné Kondor Andreát

lelkiismeretesség és szerénység jellemzi. Odaadó munkájáért e helyütt is köszönetet mondunk. Szervező titkárunkat, Kuzbeltné Tiba Juditot is köszönet illeti pontos munkájáért, gyors ügyintézéséért.

4. Mint eddig úgyszólván mindig, az elmúlt esztendőben is háromszor ülésezett választmányunk.

Az 1984. december 11-i ülésen elnökünk beszámolt a szakosztályok elnökeivel és titkáraival folytatott eszmecsereiről, amelyen szakosztályaink működéséről volt szó. Egyhangú vélemény szerint a felolvasó ülések rendszerét továbbra is fenn kell tartanunk. Kíváncsú azonban, hogy az eddigieknél hatékonyabb szervezés előzze meg a felolvasó üléseket. Nem élünk a számok bővületében: nem a minél több felolvasó ülés, hanem a felolvasó ülések színvonala és vonzereje fontos. Szó volt a más akadémiai társaságokkal való szorosabb együttműködés lehetőségéről. Társaságunk korábban sem zárkózott el ez elől, most pedig maga is szorgalmazza — s gyakorolja — az együttműködést, elsősorban a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal, a Magyar Néprajzi Társasággal, a Kőrösi Csoma Társasággal, illetőleg az Akadémia I. Osztályával. Decemberi választmányi ülésünkön küldtük ki a Kosztolányi-vándorgyűlés nyelvész-előadóra javaslatot tevő bizottságot. Elnöke Kovalovszky Miklós, tagjai Horváth Mária és Grétsy László voltak. A felvilágosodás korával foglalkozó szimpozion kijelölt szervezőbizottságának elnöke Fábíán Pál, tagjai Éder Zoltán és Kemény Gábor. Meghallgattuk és elfogadtuk Mollay Károlynak, a megemlékezésekkel foglalkozó bizottság elnökének a javaslatát. Deme László indítványára határozatot hoztunk egy, a beszédkultúra ügyében megfrandó átiratról: Társaságunk a Hazafias Népfronttal együtt közös levélben fordult a művelődési miniszterhez, s ebben az ifjúság beszédkultúrájával való foglalkozás szükségességére hívja föl a figyelmet, s hangsúlyozza többek között, hogy „az anyanyelvi nevelésnek — példájával és igény szintjével — szakjától függetlenül minden pedagógus alakítója, és minden tantárgy tényezője . . . az iskolán belüli érintkezési normák szabályozottsága vagy szabályozatlansága — ha áttételesen is — visszahat a társadalom egészére”.

Az előző évben körlevelet küldünk ki a tagdíjbefizetési elmaradások miatt. Úgy látszik, nem eredmény nélkül, hiszen enyhültek gondjaink e téren. Kíváncsú persze az volna, ha körlevél nélkül mindenki eleget tenne ebbéli kötelességének. Igaz, Társaságunk történetében olyan korszakról nem tudunk, amikor minden tagja pontosan fizette volna obulusait. De például a kezdet éveiben legföljebb 2–3% feledkezett meg kötelességéről (l. Bárczi: *ALingu.* XV, 215), azaz mindössze egy tizede annak, ami tavaly Társaságunkat jellemezte.

Az 1985. március 5-i választmányi ülésünkön küldtük ki az érmeik és díjak odaítélésére javaslatot tevő bizottságokat. Felsorolom őket. Csűrű-emlékérem: elnök: Deme László, tagok: Balogh Lajos, Hajdú Mihály, Szabó Géza, Szabó József. Fokos-díj: elnök: Hajdú Péter, tagok: Bereczki Gábor, Honti László, Kálmán Béla, Mikola Tibor. Gombocz-díj: elnök: Balázs János, tagok: B. Lőrinczy Éva, Péter Mihály, Szepe György, Szíj Enikő. Révai-emlékérem és -díj: elnök: Imre Samu, tagok: Hajdú Péter, Herman József, Rácz Endre és Sebestyén Árpád. Az érmeik, illetőleg díjak odaítéléséről elnökünk fogja tájékoztatni Önöket.

Ezen a választmányi ülésünkön számolt be Ördög Ferenc tagtársunk arról, hogy Zalaegerszeg Pais Dezső-díjat kíván alapítani, s első alkalommal 1986-ban, Pais Dezső születésének centenáriumán adná ki a magyar nyelvtörténet és névtan arra érdemes kutatójának. A Pais-díj odaítélésére javaslattevő bizottságot küldtünk ki. Elnöke: Lőrincze Lajos, tagjai: Károly Sándor, Mező András, Ördög Ferenc, valamint Zala megye később kijelölendő képviselője. A zalaiak kezdeményezését örömmel üdvözljük. — Egy magát megnevezni nem kívánó tagtársunk az irodalmi névadás vizsgálatának a föllendítésére kíván alapítványt tenni. Választmányunk ezt az indítványt is örömmel

fogadta, hiszen a részletek tisztázása után Társaságunk újabb díjjal jutalmazhatja serkentheti arra érdemes tagjait. Fölötte örvendetes, hogy a Társaság iránti hála, a magyar nyelv, a nyelvtudomány iránti elkötelezettség több tagtársunkat, illetőleg egy nem társasági tagot is arra indított, hogy a Társaság törekvését, tevékenységét adományok alapításával, az emlékérmekhez kapcsolódó díjak létrehozásával támogassa. E nemes lelkületre való cselekedeteket nagyra értékeljük, Társaságunk nevében halásan köszönjük, s a szerényen, névtelenségben maradó alapítványtevőket tisztelettel köszöntjük.

Márciusi választmányi ülésünkön bizottságot küldtünk ki a tisztújító közgyűlés előkészítésére is. E bizottság elnöke Imre Samu, tagjai E. Abaffy Erzsébet, Mollay Károly, Papp Ferenc és Tompa József. Meghallgattuk Ördög Ferenc beszámolóját a Pais-megemlékezés előkészületeiről. A hozzászólások után abban állapodtunk meg, hogy 1986. október második hetében s Zalaegerszegen lesz az emlékülés, amelynek első felét szenteljük Tosu tanár úr emlékének, második felét pedig a magyar névtudomány kérdéseinek. A zalaegerszegi konferencia előkészítésére a következő bizottságot küldte ki a választmány: elnök: Ördög Ferenc, tagok: Balogh Lajos, Horváth Mária, Mező András és Kiss Jenő.

Harmadik választmányi ülésünket folyó év május 28-án tartottuk. Ezen meghallgattuk s megvitattuk bizottságaink javaslatait, tisztáztuk tisztújító közgyűlésünk még nyitott kérdéseit, foglalkoztunk a Társaságunkat érintő egyéb kérdésekkel s a tagfelvételi kérelmekkel.

5. A választmány határozata szerint ebben az évben is Társaságunk több kitűnőségét köszöntöttük születésnapja alkalmából. Péchy Blankát, a magyar nyelvművelés nagyasszonyát 90. születésnapja okán köszöntötte a magyar szakosztály 1984. október 2-i ülésén Bolla Kálmán. Balázs János professzort, a sokoldalú és invenciózus tudóst, a mindig segítőkész tanárt, kollégát és barátot 70. születésnapja alkalmából Károly Sándor köszöntötte az ünnepeltet nagy számban megtisztelő hallgatóság jelenlétében az általános nyelvészeti szakosztály 1984. november 13-i ülésén. Múlt évi záróülésünkön, a magyar szakosztály december 18-i ülésén köszöntötte a 70 éves Czeglédy Károly professzort Harmatta János, szemléletesen elénk rajzolván, hogyan jutott el a tehetséges és szorgalmas ifjú — a ma őszhajú, neves tudós — a tudomány magaslataira. Nyolcvanadik születésnapján táviratban fejeztük ki jókívánságainkat Paul Ariste professzornak, észt tiszteleti tagunknak, levélben gratuláltunk Molnár József tagtársunknak. Hetvenedik születésnapján levélben köszöntöttük Fischer Sándor, Gáti József, Kosaras István, Szabó György és Szoboszlai Miklós tagtársainkat. Idén, március 12-én volt Hunfalvy Pál születésének 175., Munkácsi Bernát születésének pedig 125. évfordulója. Társaságunk koszorúját Bereczki Gábor helyezte el a temetőben. Megkoszorúztuk Gombocz Zoltán sírját is, halálának 50. évfordulójára emlékezve.

6. Társaságunk taglétszáma nem látványosan ugyan, de állandóan emelkedik. Nem kis örömmel mondom, hogy meghaladtuk a bűvös 700-as számot: ma a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak 708 tagja van! (Zárójelben hadd emlékeztessék arra, hogy Társaságunk alapító tagjai a század elején 500—600 fős tagság létrejöttében reménykedtek. Nem is hiába, hiszen 1906 végén már 773 tagja volt e társaságnak, 1910 körül pedig a 900-at is meghaladta a taglétszám, l. BÁRCZI: ALingu. XV, 215. — igaz, akkor nagyobb volt a meritési bázis.) Új társasági tagjaink között — ezt is örömmel mondom — szép számmal van képviselve a pályakezdő nemzedék.

Társaságunk egyfelől állandóan gyarapszik, másfelől — az élet megváltoztathatatlán rendje szerint — állandóan fogy. Ebben az évben kétszer annyi tagságunk távozott el az élők sorából, mint tavaly. Köztük — 81. életévében — Tamás Lajos, Társaságunk egyik alelnöke, akinek 80. születésnapjáról tavaly, egyik választmányi ülésünkön emlékeztünk meg, sajnos, az ünnepelt kényszerű távollétében. Tamás Lajos személyében a

magyarországi újlatin összehasonlító nyelvészet kiváló egyéniségét, az Eötvös Egyetem határos tanárát, a magyar tudományos közélet kiemelkedő alakját, Társaságunk hosszú időn át aktív tagját, tisztségviselőjét veszítettük el. — Végzetes baleset következtében 1984-ben külföldön hunyt el Szabóné Kispál Magdolna, a vogul és osztják nyelv szakértője, az ugor folklór kutatója, aki éveken át volt a finnugor szakosztály titkára s választmányunk hűséges tagja. — Amilyen szerényen, feltűnés nélkül élt, olyan csendben, szinte észrevétlenül távozott el körünkől az idei esztendő egyik hideg februári napján Berrár Jolán, a nagy tudású, a nyelvtudomány több ágában is új ösvényt kereső tagtársunk, Társaságunk egykor volt jegyzője. — Élete delén, alkotó erejének teljében, nyári verőfényben, alig 43 évesen ragadta el az alattomos kórt követő kegyetlen halál Nagy Ferencet, választmányi tagunkat, a kvantitatív módszerek lelkes kutatóját és alkalmazóját, a kriminalisztikai nyelvi vizsgálatok hazai kitűnőségét. — Eltávozott körünkől É. Kiss Sándor főiskolai tanár, debreceni tagtársunk: nem találkozhatunk többé nevével gondolatébresztő cikkek szerzőjeként. — Meghalt Katonáné Palló Margit, a magyar nyelv őtörök elemeinek érdemes kutatója, valamint Faludi Györgyi és Komor Ilona tagtársunk. S nincs egy hete sem, hogy a Pécs melletti Kisújbányán, 39 évesen örök nyugalomra helyezett Márk Tamás, a szamojéd nyelvek tehetséges kutatója, a finn nyelv szakértője, akitől sokat vártunk és reméltünk. Tiszteleti tagjaink közül Lauri Hakulinent, a finn nyelv neves tudósát veszítettük el. Mindannyiuk emlékét kegyelettel megőrizzük.

7. Jelentésemet azzal zárom, hogy tisztelt tagtársaink figyelmét fölhívom a június 22-től 25-ig Székesfehérvárott megrendezendő Önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők országos találkozója, amelynek Társaságunk — régi hagyományok szerint — egyik társrendezője.

Végezetül minden kedves tagtársunknak jó pihenést, az elkövetkező esztendő feladatainak az elvégzéséhez pedig erőt, egészséget kívánok.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésemet fogadja el.

3. Ezt követően — miután az elnök alapszabálmódosításra tett javaslatát a közgyűlés elfogadta — I m r e S a m u akadémikus, a tisztújító közgyűlés előkészítésére kiküldött bizottság elnöke választmányi határozatként a következő javaslatot terjesztette elő: T a m á s L a j o s helyére alelnöknek neveztessek ki H a d r o v i c s L á s z l ó akadémikus; a harmadik alelnöki posztra S z a t h m á r i I s t v á n eddigi főtítkár fogadtassék el; a Társaság főtítkári tisztét M o l l a y K á r o l y professzor lássa el; új tiszteleti tagként választassék meg A u l i s J. J o k i helsinki professzor; a megüresedett választmányi helyekre fogadtassanak el a következő társasági tagok: D e z s ő L á s z l ó, F ü l e i - S z á n t ó E n d r e, H a z a i G y ö r g y, H o n t i L á s z l ó, J. S o l t é s z K a t a l i n, M e z ő A n d r á s, V é r t e s E d i t és Z s i l i n s z k y É v a. A szünet megkezdése előtt az elnök elrendelte a szavazást.

4. A szünet után B a l o g h L a j o s pénztáros olvasta föl a pénztárosi jelentést.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1984. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadások

Rovat: 11/1 Állandó főfoglalkozásúak bére	52 655,—
11/4 Mellékfoglalkozásúak bére	16 667,—
11/6 Alkalmi munkások bére	1 500,—
12/5 Reprezentáció	497,20
12/6 Megbízási díjak	24 216,—
12/1 Jutalmazások	3 000,—

12/9 Jutalmazások	10 300,—
13/5 Irodaszer, nyomtatvány	5 206,—
13/9 Készletbeszerzés	409,60
13/9/91 Egyéb készlet	76,70
13/9/92 Folyóirat	366,—
14/2 Szállítás	560,—
14/5 Posta	14 408,—
14/9 Egyéb szolgáltatás (nyomda stb.)	124 746,—
15/2 Társadalombiztosítási járulék	7 085,—
22/8 Munkabérmegbízgatás	290,—
24/7 Költségvetési elvonás	1 068,—

Összes kiadás : 263 050,50

B) Bevételek

Rovat : 51/9 Egyéb működési bevétel (tagdíjak)	60 980,—
52/9/a. Egyéb ár- és díjbevétel (kiadványok)	18 717,—
52/9/b. Jogi tagdíjak	24 000,—
62/5 Javadalom	94 340,—
Előző évi pénzmaradvány	65 449,50

Összes bevétel : 263 486,50

C) Függő tételek

Heves megye	189 376,30
Komárom megye	518 921,—
Veszprém megye	306 272,—
SLE-tagdíj	757,—

Összesen : 1 015 328,30

5. A pénztárosi beszámoló után A. Molnár Ferenc ismertette a Számvizsgáló Bizottság jelentését. — A közgyűlés mindkét jelentést elfogadta.

6. Ezek után ismét Balogh Lajos emelkedett szólásra, s előterjesztette a Társaság 1985. évi költségvetését, ekképpen :

A) Kiadások

Rovat : 11/1 Állandó foglalkozásúak bére	54 100,—
11/3 Részfoglalkozásúak bére	18 300,—
12/3 Belföldi kiküldetés	1 700,—
12/5 Reprezentáció	500,—
12/6 Megbízási díjak	27 900,—
13/5 Irodaszer, nyomtatvány	5 100,—
13/7 Fogyóeszköz	1 000,—
13/9 Egyéb készlet	
91. altétel: Tisztítószer	500,—
altétel: Folyóirat	500,—
14/2 Szállítás	2 000,—
14/5 Posta	16 000,—
14/6 Takarítás, tisztítás	1 500,—
14/9 Egyéb szolgáltatás (nyomda stb.)	108 000,—
15/2 Társadalombiztosítási járulék	7 200,—

Összes kiadás : 244 300,—

B) Bevételek

Rovat: 52/9 Ár- és díjbevétel

a) Jogi tagdíjak	24 000,—
b) Tagdíjak	90 000,—
c) Kiadványok	61 200,—
62/9 Költségvetési támogatás	69 200,—

 Összes bevétel: 244 400,—

7. A pénztárosi jelentés után B o l l a K á l m á n, a Szavazatszedő Bizottság elnöke ismertette a szavazás eredményét: a közgyűlés elfogadta a választmány javaslatait. A Magyar Nyelvtudományi Társaság tisztikara tehát a következő: elnök; Benkő Loránd; alelnökök: Hadrovics László, Lakó György, Szathmári István; főtitkár: Mollay Károly; titkár: Kiss Jenő; jegyző: K. Keszler Borbála; pénztáros: Balogh Lajos; ellenőr: Balázs János. Szakosztályelnökök: Lőrincze Lajos (magyar), Kálmán Béla (finnugor), Péter Mihály (szlavisztika), Herman József (germanisztika—romanisztika), Károly Sándor (általános nyelvészet), Juhász János (nyelvoktatás), Papp László (névtudomány), Molnár József (fonetika), Voigt Vilmos (szemiotika), Grétsy László (szaknyelv). Szakosztálytitkárok: Rácz Endre (magyar), Bereczki Gábor (finnugor), Nyomárkay István (szlavisztika), Manherz Károly (germanisztika—romanisztika), Kiefer Ferenc (általános nyelvészet), Szende Aladár (nyelvoktatás), Ördög Ferenc (névtan), Büky Béla (fonetika), Máté Jakab (szemiotika), Pusztai István (szaknyelv). — A vidéki csoportok elnökei: Debrecen: Sebestyén Árpád; Pécs: Temesi Mihály; Szeged: Nyíri Antal. — A Számvizsgáló Bizottság tagjai: D. Máta Mária, A. Molnár Ferenc és Velesov Mártonné.

8. Ezután B e n k ő L o r á n d elnök bejelentette, hogy a Társaság választmánya kiket javasolt kitüntetésre. A kitüntetettek: Révai-emlékérem és -díj: L ő r i n c z e L a j o s c. egyetemi tanár; Gombocz-emlékérem és -díj: É. K i s s K a t a l i n egyetemi docens (ELTE); Csűry-emlékérem: K o v á t s D á n i e l főiskolai tanár (Sárospatak), P é n t e k J á n o s egyetemi docens (Kolozsvár) és R á c z S á n d o r általános iskolai tanár (Makó). Az elnök méltatta a kitüntetettek munkásságát, majd átnyújtotta a jelenlevőknek az érmeiket.

9. B e n k ő L o r á n d elnök a Társaság köszönetét nyilvánította Szathmári István eredményes főtitkári tevékenységéért, valamint Kiss Jenőnek azért, hogy az utóbbi két évben a titkári teendők mellett helyettes főtitkári teendőket is áldozatkészen látott el. A közgyűlés elnöki zárszóval ért véget.

Összeállította: Kiss JENŐ

Lauri Hakulinen emlékezete

A magyar nyelvtudomány ismét elvesztette egy olyan hívét, aki sokat tett tudományunk eredményeinek külföldi terjesztése érdekében: 1985. március 2-án elhunyt a kiváló finn nyelvtudós, L a u r i H a k u l i n e n.

Lauri Hakulinen 1899. október 6-án született Turkuban. 1919-től 1922-ig a helsinki egyetemen finn és finnugor nyelvészeti tanulmányokat folytatott, de behatóan foglalkozott fonetikával meg a latin nyelvvel és irodalommal is. Érdeklődése a népnyelv iránt már egyetemista korában felébredt, s népnyelvi gyűjtést már ettől kezdve végzett.

Meghatározó jelentőségű fordulat volt életében, hogy 1924-ben bekapcsolódhatott az akkor létesített Szótári Alapítvány (Sanakirjasäätiö) munkálataiba. Hamarosan döntö szava volt az Alapítvány munkálatainak irányításában 1925-től 1945-ig igazgatóhelyettesi, majd — 1945-től 1962-ig — igazgatói minőségben, s az ő nevéhez fűződik az Alapítvány újjászervezése is. Egyetemi pályafutása 1946-ban kezdődött meg, amikor a helsinki egyetemen a finn nyelv docensévé nevezték ki. Ugyanezen katedra professzoraként 1953-tól működött 1963-ban történt nyugdíjba vonulásáig.

Lauri Hakulinen tudományos munkásságának fő területe a népnyelv volt. A népnyelvkutatás céljainak megvalósítását egyrészt gyűjtőmunkájával, másrészt a gyűjtőmunka szervezésével és irányításával mozdította elő. E munka célja egyrészt egy nagy népnyelvi szótár elkészítése, másrészt a népnyelvi anyag állandó gyarapítása, rendezése és tárolása volt. Hakulinentől származik a finn népnyelvi szótár már kidolgozott szócikkeinek jelentős része is.

Tudományos munkásságának másik célja a népnyelvi anyagnak a nyelvtudomány számára való értékesítése volt. Egyik ilyen jellegű értekezésében nagy figyelmet keltett az a megállapítása, hogy a finn nyelvjárások a szótaghangsúly szempontjából különbözőnek egymástól: a nyugati nyelvjárásokra a germán, a keletiekre pedig a szláv típusú szótaghangsúly jellemző. Jóval nagyobb azonban a száma Hakulinen azon értekezéseinek, amelyekben a népnyelvi szókészlet számos tagját szemantikai szempontból világította meg. Közülük úttörő jellegű az „Über die semasiologische Entwicklung einiger meteorologisch-affektivischen Wortfamilien in den ostseefinnischen Sprachen” (1933). című doktori értekezése. E művében sok finn szó ma már alig sejthető jelentésbeli kapcsolatát mutatja ki, és tisztázza ily módon eredetüket is. Ennek során olyan alapelveket hirdet meg, amelyek lényegesen eltérnek az újgrammatikusok ismert tanaitól. Nem csoda tehát, hogy disszertációja megjelenése élénk vitát váltott ki a finn nyelvészek körében. Mindez akkor történt, amikor egyik-másik mai kutatónk tudomása szerint a finn nyelvészeknek még csak e g y céljuk volt: rekonstruálni a finnugor alapnyelvet.

A Hakulinentől (is) jelzett megújulás persze akkor kezdődött el a finn nyelvészetben, amikor a nyugati nyelvtudományban is új, modern irányzatok kezdtek jelentkezni. Ezek képviselői közül itt csak Hans Sperbert meg Leo Weisgerbert említem meg mint olyan kutatókat, akik műveikkel Hakulinenre már indulása előtt hatással voltak.

A szókészlettel kapcsolatos problémák Hakulinen élete végéig foglalkoztatták. Hangsúlyozza, hogy a jövevényszó kutatás nem elégedhetik meg a hagyományos értelemben vett jövevényszavak problematikájával, hanem a korábinál nagyobb figyelmet kell fordítani a tükörszavak és a jelentéskölcsönzések vizsgálatára, s e téren maga járt elől jó példával. Ilyen jellegű vizsgálódásainak egyik jelentős eredménye, a 200 lapos „Suomen sanaston käännöslainoja” (A finn szókészlet tükörszavai), 1969-ben jelent meg.

Hakulinennek az a műve, amely a magyar és más külföldi nyelvészek figyelmét leginkább felkeltette, a „Suomen kielen rakenne ja kehitys” (A finn nyelv szerkezete és fejlődése). Első kiadásának I. része 1941-ben, II. része 1946-ban jelent meg; negyedik, javított és bővített kiadása 1979-ben látott napvilágot. A finn nyelvről hasonló összefoglalás ez ideig nem volt, s jelentőségét már egyedül ez a körülmény is kiemeli. Több olyan fejezetet tartalmaz, amely a finn nyelv mai szerkezetét korábban figyelemre nem méltatott szempontból világítja meg. E mű a szerző hazájában ma is nélkülözhetetlen, s hogy a külföld milyen érdeklődéssel fogadta, mutatja az a körülmény, hogy oroszra, németre és angolra is lefordították.

Nincs lehetőségünk arra, hogy szóljunk Hakulinen oktatói, szerkesztői, nyelv-művelő és nyelvújító munkájáról, meg kell azonban emlékeznünk a magyar tudománnyal való kapcsolatairól. Magyarországon a magyar–finn kulturális egyezmény keretében az 1933/34. tanévben tartózkodott mint ún. tudományos ösztöndíjas. Feladata kettős volt:

egyrészt előadásokat tartott anyanyelvéről a budapesti egyetem bölcsészettudományi karán, másrészt ismerkedett a magyar nyelvtudománnyal. Noha hazája már az ismert kutatók között tartotta számon, rendszeresen eljárt Gombocz Zoltán és Melich János egyetemi előadásaira. Simonyi Zsigmond „Die ungarische Sprache” című művével pedig már jóval korábban megismerkedett, s ennek ösztönző hatása megmutatkozott nála akkor is, amikor fent említett összefoglaló műve írásához fogott. E könyve egyben arról is tanúskodik, hogy Hakulinen állandóan figyelte a magyar nyelvtudomány eredményeit. Főműve újabb és újabb kiadásainak a finn nyelv történetét tárgyaló részében ugyanis folyamatosan utal magyar szerzők említését kívánó új eredményeire. Számos értekezése magyar folyóiratban jelent meg: „A fgr. *-jű praeteritumjel eredetéről” (NyK. L.), „A jelentéstan szerepe a lexikológiában (a finn nyelvészet szempontjából)” (I. OK. X.), „A finn nyelvtudomány mai munkaterületei” (Nyr. LXXXI.), „A finn nyelv jellemzése” (MNy. IV.), „Die charakteristischen Züge der finnischen Sprache” (UAJb. XLIII.). Magyar tárgyú „Unkarilainen kielikartasto” (Magyar nyelvatlasz) című dolgozata is (Virittájä 1959.). Nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a helsinki egyetemen évek során át ő tartotta a magyar nyelv történetéről szóló előadásokat. Mindehhez hozzá kell azonban tennem: sem a magyar tudomány megbecsülése, sem magyarbarátsága nem tartotta vissza Hakulinent attól, hogy mind nyelvtudományunkat, mind pedig társadalmi viszonyainkat bíráló szemmel nézze. Az előbbi illetően az volt a benyomása, hogy az 1930-as évek első felében még az újgrammatikus elvek uralmát éltük. Erősen kifogásolta a népryelv kutatás elhanyagolását Budapesten. Hogy szociális viszonyainkat, társadalmi berendezkedésünket is elmaradottnak találta, az annyira természetes, hogy hozzá nem is kell kommentár.

Jómagam eleinte a magyar nyelv gyakorlása során, később nézeteink azonossága folytán kerültem egyre közelebb Lauri Hakulinenhez. Akkor még nem is tudtuk, hogy egész életünkre szóló barátság van kialakulóban köztünk. Ez azon látogatások alkalmával világott ki, amelyeket az 1930-as években Hakulinen vendégszerető munkkiniemi házában tettem. A fogadtatás otthonosságát fokozta az a körülmény, hogy a háziasszony is egykor budapesti lakos volt, s férje innen vitte hazájába élete társául. Hakulinenék vendégszeretetét később még jónéhány honfitársam élvezhette.

Lauri Hakulinen a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak tiszteletli tagja, az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek díszdoktora volt. Távozását nemcsak a tudományok finn művelői, hanem magyar kollégái is őszintén fáljalják.

LAKÓ GYÖRGY

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szlovák és román nevek a szatmári nemesség 1809. évi összeírásában

1. Magyar nemesi jogállásnak korántsem csak magyarok örvendhettek a régi Magyarországon, hanem még sokan mások is a Kárpát-medence népei köréből, köztük szlovákok is. Világosan tükröződik ez a forrásokban és egyéb dokumentumokban, amelyek a magyarországi nemesség névanyagáról tájékoztatnak, így például abban az összeírásban, amely 1809. év januárjában és februárjában az insurrekcióra való felkészítés jegyében készült a szatmári nemességről. (Szabolcs-Szatmár megye Levéltára. IV. A. 501. Szatmár vármegye nemesi közgyűlésének iratai. 231. doboz). Itt az egyezéseket, azonosságokat és ismétlődéseket is figyelembe véve, a háztartásfők neveként 1021 vezeték- és 139 kereszt-

név áll a kutatás rendelkezésére; az előbbiekből 69 (6,75%) az utóbbiakból 17 (12,23%) szláv.

2. A szláv vezetéknevek között 15 keletkeztetett egyforma eséllyel ruszin vagy más szláv (esetleg lengyel) közösségben, és 16 az egyértelműen szlovák nevek száma. Ezek közül kettő alakult személynévből: *Otlík* (feltehetően az *Otto* kicsinyítő képzős alakja), *Riskó*: ez a Mária név *Marisko* becézett változatából keletkezett (elképzelhető a *Richárd* név is, de ehhez bizonyítani kellene, hogy a névadás időpontjában már élt a *Richárd*, ez azonban nem valószínű).

Lényegesen több azon nevek száma, amely helységnévből származik: *Ambrosovsky* (+ *Ambrošovec* 'Ambrusfalva' Sáros vm.), *Jastrabszky* (+ *Jasstrabszka* Bars vm.), *Klobusiczky* (+ *Klobusic* Trencsén vm.), *Lehoczky* (+ *Lehota*; több ily nevű község Bars vm.), *Marsovsky* (+ *Marsova* Trencsén vm.), *Praznovsky* (+ *Prasznóc* Nyitra vm.), *Szeleczy* (+ *Szele* Hont, Nógrád vm., illetve *Szelce* Gömör és Kishont vm.). Van példánk a foglalkozásnévből keletkezettekre is: *Kertsmári*, *Krecsmári* 'krémár; kocsmáros', *Vladár* 'udvarházi előjáró'. Növénynévből jön a *Buzik* 'Adonis vernalis', állatnévből ered: *Csermák* 'vörös farkú fülemüle', továbbá a *Pandák*, amely mögött a *pandrák* ('pondró') rejtőzhet, és így esetleg gúnynév. Egyéb főnévből származik a *Gabányi* név, amely valószínűen a ködmönt jelentő *kabana* ~ *gabány* szó származéka.

A keresztnemek között egyetlen szlovák akad: *Jávor*, amely az *Ivor* névre vezethető vissza.

3. Román (= rumén) keresztnév – korabeli magyar helyesírással – az összeírásban 39 található; ez az összeírás alapján meghatározható keresztnév-mennyiség (139) 28,5%-a. Egy részük – a kor névadási szokásainak megfelelően – a Bibliából származik. Ószövetségi eredetű nevek: *Átyim* (< *Achim*), *Danyila* (< *Danilo* < *Daniel*), *Efraim* (< *Efraim*), *Gavril(ia)* (< *Gavriel* < *Gabriel*), *Ilia* (< *Elias*), *Irimi* (< *Irimias* < *Jeremias*), *Makove* ~ *Makovi* (< *Macovei* < *Macoveos* < *Macabeus*), *Szaliszon* (< *Szaliszon* < *Szolomeon*). Az Újszövetségből származó nevek jelentős része nem más, mint a János (*Johannes*) név alakváltozata: *Jóma* (< *Ioma* < *Ion*), *Juon* (< *Iuon*), *Nucz* (< *Ionutz* < *Iuon*), *Onucz* (ua.), *On* (< *Iuon*), *Vonucz* ~ *Vonutz* (*Vonut*, < *Iuonut*, < *Iuon*). Ide tartoznak még: *Luca* (< *Luca* < *Lucas*), *Márkuj* ~ *Márkuly* (*Marcu(i)* < *Markosz*), *Toma* (< *Toma* < *Thomas*). Nem csekély népszerűségnek örvendtek a görög-keleti avagy görög katolikus martirológiumból származó nevek is. Összeírásunkban románok nevéként a következők fordulnak elő: *Aleksza* ~ *Alexa* (< *Alexa* < *Alekszei* < *Alekszeiosz*), *Damján* ~ *Demján* (< *Damian* ~ *Demian* < *Damianosz*), *Flóra* (az összeírásban -né képzővel; *Flor(e)a* < *Phlorianosz*), *Geraszim* (< *Geraszimosz*), *Grigor(i)* (< *Grigor* < *Grigorie* < *Gregoriosz*), *Gyirán* (-né képzővel; feltehetően a *Geraszim* alakváltozata), *Kiril(l)a*, *Kirill* (< *Chiril(a)* < *Kyryllosz*), *Kosztán* (< *Costean* < *Kosztasz*), *Marian* (< *Marianosz*), *Páskulj* ~ *Páskuly* (< *Paschalis*), *Pintye* (< *Pintea* < *Penteasz*), *Prekup* (< *Precup*: *Prekopiös*), *Szavuj* (~ *Savui* < *Sava* < *Sabbas*), *Tódor* ~ *Tógyer* (< *Toader* < *Theodorosz*), *Tyifor* (< *Thifor* < *Theodor(osz)*), *Vanka* (< *Vanca* < *Vanc* < *Iván*), *Vaszil* ~ *Vasile* ~ *Vasilie* (< *Vasil(e)* ~ *ic* < *Baszileiosz*).

Vannak a felsoroltakon kívül egyéb kategóriába tartozó nevek is: *Gyermán* (< *Gherman* < ném. *Hermann*), *Hóra* (< *Horea* ~ *Horia*), *Lup* ~ *Lupucz* ~ *Lupuj* (< *Lupu* < *Lupus*; e név továbbvivőiként), *Ursz* ~ *Ursziny* ~ *Urszulj* ~ *Urszuly* (< *Ursu* < *Ursus* név továbbvivőiként).

A felsorolt nevek közül a legnépszerűbb a *Tódor* volt; 44 nemes gazdának a neve. Ezután az *Ursz* és alakváltozatai következtek 20 előfordulással. Harmadik helyen *Kosztán* áll 15 névviselővel. 8–8 viselője volt a *Grigor*, illetve a *Lup* névnek.

Az összeírásban találhatunk még olyan neveket is, amelyek nemcsak a románok, hanem a ruszinok körében is népszerűek voltak; az Ószövetségből: *Masty* ~ *Mastye* (< *Mojstye* < *Moises*), *Simic* (< *Simon* ~ *Simeon*); az Újszövetségből: *Pável* (< *Paulus*), *Péró* (< *Petrus* ~ *Petrosz*), *Stefán* (< *Sztephanosz*), *Timofi* (< *Timotheus*); a martirológiumból: *Kira* (< *Kira* < *Cyrus*), *Maxim* (*Makszimosz*), *Nyikita* ~ *Nyikora* (< *Nikolaosz*), *Zahari* (< *Zacharias*). Egyéb névként csak a *Nyiszor* jön elő (< gör. *Nesztor*). E csoportban a leggyakoribb nevek a következők: *Zahari*, *Stefán*, *Timofi*.

KÁVÁSSY SÁNDOR

Ceglédi nyelvtörténeti adatok. (1699—1825.)

1. Az alábbiakban a volt ceglédi városi levéltár — amelyet a levéltárak államosítása óta a Pest Megyei Levéltárban őriznek — iratanyagában előforduló korabeli népi nyelvi adatokat válogattuk ki. Az ezekben előforduló mintegy 700 különböző ragadványnevet, káromkodásokat, szólásokat, tájszavakat, illetve nem mai értelemben használt szavakat adjuk közre.

A ragadványneveket alfabetikus rendben közöljük, általában az első előfordulást adjuk; ha a későbbi írásmód eltér, jelöljük, a helyesírási különbségekre azonban nem voltunk tekintettel. Természetesen minden előforduló nevet csak egy ízben közlünk; ha ugyanabban a forrásban férj és feleség neve szerepel, csak a férj nevét közöljük. Zárójelben megadjuk, ha valami magyarázat is előfordul az illető névhez, illetve annak könnyebb megértéséhez (pl. feslett erkölcsű személy); ha lehetséges, a kontextust nem szakítjuk meg.

Utoljára BANNER BENEDEK közölt levéltári forrásokból nagyobb számú ragadványnevet (Ethn. LXXI, 537—51), mintegy ezer gyűjtött ragadványnevet csoportosítva adja közre. Ceglédi gyűjtött anyagunkat a váci ragadványnevekhez hasonlóan (Nyr. XCII, 215—20) nem csoportosítjuk, bár a BANNER által felállított csoportok itt is megtalálhatók, sőt bővíthetők, például a *Katolikus* mellett a *Pápista* is előfordul megkülönböztetésül, de kizárólagosan használják: vagy az egyiket, vagy a másikat.

A káromkodásokat a benne előforduló szitokszó alfabetikus rendjében közöljük, a *fené-től* haladva a *teremtetté-ig*, az első szitokszót figyelembe véve. Természetesen egy formát itt is csak egy ízben közölve, mert kevés város van, melyben ennyit és ilyen sokszor káromkodtak volna, hiszen a városi örök számára kiadott egyik legelső utasítás 1719-ből már ezt írja: „Valahol s valakitől káromkodásokat, veszekedéseket hallana, azokat mingjárt hirre adgja” (tjkv. 1719.). A sűrű káromkodásokat bizonyítja még a számos káromkodástól tartózkodó reverzális is az iratanyagban, melyekben az illető *megjobbítását* ígéri, hogy többé nem káromkodik.

A szólásokat, egyes népi nyelvi szavakat kontextusban adjuk, nem vettük fel viszont azokat a szavakat, melyeknél nem bizonyos, hogy kiejtésbeli különbséget jelentettek-e, pl. a következetesen használt *kutyát húszítani* ragozott alakjai (*húszított*, *húszította*), ezekkel TURI KÁROLY foglalkozott (A ceglédi nyelvjárás nyelvtana. Szeged, 1930.).

Aránylag szegényes az emberek és az állatok leírása, ezért ezeket elhagyjuk; tetemesen megnövelné dolgozatunk terjedelmét, anélkül, hogy ismereteinket gyarapítaná. Hasonlóképpen kevés a földrajzinév-anyag is: alig 30—40 máshonnet nem ismert névvel találkozunk csak.

A teljesség kedvéért még egy adatot meg kell azonban említenünk, egy XVIII. századi krónikatöredékben Cegléd etimológiája is felbukkan: „Nevezett ezen Város:

Zegelet—Szeplet—Sziglet” (Vegyes iratok 66. csomó). Magyarázata téves, PAJS DEZSŐ megállapítása szerint *Cegléd* a tájnyelvi *cegle* ~ *cigle* 'parti fűz' jelentésű főnévből alakult (MNY. X, 68—72).

Minden egyes adat után megadjuk annak levéltári jelzetét és évszámát is; ezek rövidítéseinek feloldása a következő: bírói végz. = bírói végzések | bűnügyi vizsg. = bűnügyi vizsgálatok | cr. div. = conscriptiones diversae | közig. = közigazgatási iratok | hird. = hirdetések | miss. = missilis | publ. = publicationes | össz. = összeírások | prot. mixt. = protocolla mixta | tjkv. = tanácsülési jegyzőkönyvek | tanúvall. jkve. = tanúvallomások jegyzőkönyve | ttszéki ir. = tanács törvényszéki iratok.

2. R a g a d v á n y n e v e k. — *Abonyi Nagy István* (1786. közig.); *Abonyi Szabó Miháj* (1774. közig.); *Alatyi Szabó András* (1804. közig.); *Alatyi Szabó Pál* (1804. közig.); *Almási Nagy Pál* (1765. közig.); *Almási Tóth Mihály* (1770. közig.); *Almási Tóth András* (1823. bírói végz.); *Alsó Mallm József Molnár* (1774. közig.); *Alsonemédi Mészáros János* (1804. közig.); *Alszei Boda Ferencz* (1810. közig.); *Alszei Cseh István* (1804. közig.); *Alszei Csizmadia István* (1786. közig.); *Alszei Csoma András* (1804. közig.); *Alszei Füle Jánosné* (1819. közig.); *Alszei Horvát János* (1786. közig.); *Alszei Katona János* (1804. közig.); *Alszei Kernáts István* (1817. miss.); *Alszei Otsai János* (1810. bírói végz.); *Alszei Pap János* (1804. közig.); *Alszei Jf. Toth Mihály* (1786. közig.); *Alszei Ványi János* (1804. közig.); *Alszei Varga István* (1817. miss.); *Arokszállasi Nagy György* (1774. közig.); *Asztalos Tar István* (1804. közig.); *Atányi Tot János* (1770. közig.); *Atányi Tóth Ferencz* (1817. közig.) — *B. Kováts István* (1806. tjkv.); *Baba Molnár István* (1774. közig.; 1813, 1814, 1818, 1819: *Bába*); *Bagi Dóra Vég Pál* (1817. össz.); *Bajdora Vég József* (1817. össz.); „*Bajdora Vég* vagy másképpen *Ungvari János*” (1817. tjkv.); *Baki Soltész István* (1817. miss.); *Baki Sotés András* (1825. publ.); „*Balázs* vagy más keppen *Polonyi Imre*” (1812. tjkv.); „*Bali* másképp *Somogyi István*” (1810. tjkv.); *Bálint János Káposztás* (1807. közig.); *Bálint János Vastag* (1807. közig.); *Balint Mate András* (1808. közig.); *Balog Gál István* (1813. közig.); *Balog Kováts Ferencz* (1770. közig.); *Balog Kökény István* (1774. cr. div.); *Balog Pál János* (1804. tjkv.); *Balog Török István* (1774. cr. div.); „*Baltha [Balta is!]* vagy *Barna Ilona*” (1759. prot. mixt.); *Banai Dobos Mihály* (1817. össz.); *Barna Farkas János* (1819. tjkv.); *Barna Mihály István* (1804. közig.); *Barna Ványi János* (1814. hird.); *Békési Szabo János* (1774. közig.); *Benedek Szűts Gábor* (1807. közig.); *Beni Szabó János* (1808. közig.); *Benyei Gujás György* (1770. közig.; 1804, 1819: *Bényei Gulyás*); „*Benyő* másképpen *Mákos József*” (1816. hird.); *Berczeli Toth Mihály* (1804. közig.); *Berenyi Kováts József* (1815. tjkv.); *Béres Nagy György* (1814. tjkv.); *Béres Tóth Mihályné* (1814. közig.); *Bezzeg György Pál* (1809. közig.); „*Bibi* vagy *Dunna Erzsébet*” (1825. bírói végz.); „*Bibiné* vagy *Dunna Kata*” (1823. bírói végz. „*feslett személy*”); *Bics Török Ferencz* (1804. közig.); *Bütskei Rátz Mihály* (1804. közig.); *Bütskei Török István* (1770. közig.); „*Bikás* másképpen *Szabó János*” (1822. tjkv.); *Biró András István* (1817. össz.); *Biró György István* (1817. össz.); *Biró Páll István* (1817. közig.); *Bóbis Farkas János* (1771. közig.); *Botskoros Kókai Mihály* (1807. közig.); *Boda Toth János* (1765. közig.); *Bodri Mészáros István* (1744. cr. div.); *Bogdán Szabó István* (1819. tjkv.); *Bognár Nagy János* (1789. közig.); *Boján Kováts István* (1804. közig.); *Bollya Ványi József* (1804. közig.); *Bordás Keresztes János* (1804. közig.); *Boros Toth József* (1797. közig.); *Borsos Varga Ferencz* (1774. közig.); *Böszörményi Szabo Jánosné* (1775. cr. div.); „*Bretsak*, igazabban *Imrik János*” (1819. tanúvall. jkve.); „*Bülüli* vagy más keppen es igazabban *Farkas Pál Czigány*” (1818. bírói végz.). — *Cz. Toth András* (1822. tjkv.); *Czekus Toth István* (1813. bírói végz.); „*Czifra* vagy is *Alattyányi Szabó András*” (1816. hird.); *Czifra Balog Mihály* (1789. közig.); *Czigány Öreg Kováts Ferencz* (1822. tjkv.); *Cs. Kis János* (1798. közig.);

Cs. Kováts András (1804. tjkv.); *Cs. Nagy György* (1786. tjkv.); *Csaba Tóth István* (1734. körlevelek); *Tsali Matzali Mihály* (1817. közig.); *Csapaja Varga János* (1817. össz., 1805: *Csapalya*, 1820: *Csapallya*); *Csapi Varga Mihály* (1744. cr. div.); *Csécsei Kis János* (1775. cr. div., 1813: *Csetsi*, 1817: *Csecsi*); *Cseh István János* (1770. közig.); *Cseh Jakab István* (1814. közig.); *Csernus Nagy György* (1780. közig.); *Cserődi Gál István* (1804. közig., 1820: *Gal, Gádl*); *Cserző Varga György* (1770. közig.); „*Csibe* nevezetű koldus” (1819. tjkv.); *Csikós Baranyi István* (1808. közig.); *Csikós Cseh István* (1777. cr. div.); *Csikós Kováts András* (1817. közig.); *Csikós Tóth István* (1770. közig.); *Csinos Kováts András* (1810. közig.); *Csipallya Varga János* (1819. tjkv.); *Csismadia Kováts István* (1797. közig.); *Csismadia Nagy István* (1779. miss.); *Csismadia Szabó András* (1811. miss., 1822: *Csismadia*); *Csonka Kis Mihály* (1744. cr. div.); *Csorba szájú Jósza János* (1809. bűnügyi vizsg.); *Csordás Szabó Gergely* (1804. közig., 1817: *Tsordás*.); *Csordás Varga János* (1786. közig.); *Csősz Nagy Gergeléné* (1770. közig.); „*Csutoras* vagy *Engedi Susanna*” („*feslett erköltséről esmeretes Személy*”; 1812. tjkv.); — *D. Balog János* (1786. közig.); *D. Csismadia Szabó András* (1770. közig.); *D. Horvát András* (1786. közig.); „*Dajka* vagy *maskeppen Kallai András*” (1818. tjkv.); *Dani Biró István* (1744. cr. div.); *Dani Szűts Mihály* (1804. tjkv.); *Dányi Biró István* (1765. közig.); *Dányi Gazsi József* (1805. közig.); *Dányi Kováts Pál* (1765. közig.); *Dányi Nagy István* (1817. össz.); *Dányi Turi Pál* (1805. tjkv.); „*Dányi* vagy *másképp Varga István*” (1822. bűnügyi vizsg.); *Daranyi András János* (1804. közig.); *Darányi Gergely Jánosné* (1825. bírói végz.); *Darnaji Nagy Gergely* (1817. közig.); *Darnyi Nagy Gergej* (1774. közig.); „*David* vagy *másképpen Kuka Jantsi*” („*együgyű és tökéletes elmével nem bíró*”; 1818. bírói végz.); *Deli Balog István* (1770. közig.); *Deli Szűcs János* (1744. cr. div.); *Dellő Kis István* (1804. közig.); *Deméndi Dobos András* (1744. cr. div.); *Detari Szabó András* (1765. közig., 1817. *Détári*); *Detsák Kováts Mihály* (1804. közig.); *Dezső Toth János* (1812. hird.); *Dikó Varga János* (1744. cr. div.); *Dobos Mihály Ferenc* (1808. össz.); „*Dohány v. Veres Péter*” (1824. bírói végz.); *Dom. Kis Mihály* (1786. közig.); *Domokos Kis Mihály* (1789. közig., 1744: *Domonkos*); *Dömösdi Mihály István* (1823. bírói végz.); „*Drnya v. másképp Hodula Pál*” (1821. tanúvall. jkve.); *Durko Horvát János* (1744. cr. div.) — *Ecser János István* (1809. közig., 1817: *Etser*); *Ecser Kováts István* (1798. közig., 1817: *Etser*); *Etser Mihály János* (1813. közig.); *Etseri Mihály Ferenc* (1824. publ.); *Etser Pál András* (1815. miss.); *Etseri Pál Mihály* (1817. közig.); *Egres Toth Mihály* (1804. közig.); *Emődi Tót István* (1774. közig.); „*Enyedi* vagy *másképpen Csutorás Mihály*” (1819. tjkv.); *Enyedi Katona Mihály* (1804. közig.); *Erős Nagy István* (1804. közig.). — *Farago Kontz János* (1804. közig.); *Farago Kovács János* (1774. tjkv., 1804: *Kováts*); *Farago Ocsai János* (1779. miss.); *Farago Vincze János* (1774. közig.); *Farkas Mihály János* (1817. miss.); *Farkas Pál Mihály* (1803. tjkv.); *Farkas Péter János* (1814. közig.); *Farkas Szabo Janosné* (1786. közig.); *Farkasda Ferczi István* (1804. közig.); *Fekete Szűcs Mihály* (1744. cr. div., 1804: *Szűts*); *Felső Kutsera János* (1798. közig.); *Ferentz Kováts Mihály* (1788. közig.); „*Firschung* vagy *Szikra* vagy *Motzik Imre*” (1824. bírói végz.); „*Foro* vagy *Mizer Gergely*” (1744. cr. div.); „*Forra Gergely* alias *Mitir*” (1772. közig.); *Födémesi Szabo Ferentz* (1744. közig.); *Földvári Kováts Mihály* (1785. közig.); „*Futsko* vagy *Kolofant András*” (1813. tjkv.); *Futika Toth István* (1813. bírói végz.); *Futrika Tóth József* (1805. közig.).

SCHRAM FERENC

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

90. Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról. 1976. 17, – Ft.
91. Jakab István: A magyar igekötők állományi vizsgálata. 1976. 22, – Ft.
92. Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46, – Ft.
93. Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32, – Ft.
94. Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19, – Ft.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18, – Ft.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15, – Ft.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13, – Ft.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16, – Ft.
99. Bańcerowski Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21, – Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu. 1979. 32, – Ft.
101. Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14, – Ft.
102. Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11, – Ft.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17, – Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 175, – Ft.
105. Mokány Sándor: Magyar szófejtések. 1980. 15, – Ft.
106. Guskova Antonijina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22, – Ft.
107. Lengyel Zsolt: Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18, – Ft.
108. B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21, – Ft.
109. Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15, – Ft.
110. Sinor Dénes: Tanulmányok. 1982. 34, – Ft.
111. Farkas Vilmos: A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20, – Ft.
112. Jakab István: A magyar igekötő szófajtani útja. 1982. 17, – Ft.
113. Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18, – Ft.
114. Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28, – Ft.
115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20, – Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25, – Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24, – Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lírizálódásáról. 1983. 18, – Ft.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25, – Ft.
120. Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42, – Ft.
121. Olasz Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépitő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42, – Ft.
122. Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22, – Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V. Gerlóczy u. 7.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

144. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Máta Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
158. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pustay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelvi arculata. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. Schlachter, Wolfgang—Pustay, János: Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Kőrmendi Géza, Turi Róbert, Vitányi Borbála. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. Békési Imre. 1985. 50,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
174. Zsirai Miklós: Jugria. 1985. 30 Ft.

A Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35. 36., 37., 40., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.





MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXII.

ÉVFOLYAM

1986.
2. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST



Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Ligeti Lajos</i> : A pannóniai avarok etnikuma és nyelve	129
<i>Vértes O. András</i> : Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása	151
<i>Kiss Lajos</i> : Ómagyar tulajdonnév-vizsgálatok	162
<i>A. Molnár Ferenc</i> : <i>Feze</i> (A Halotti Beszéd értelmezéséhez 2.)	169
<i>Füredi Mihály</i> : Összesített adatok a szépprózai gyakorisági szótárról (Igék és ige-származékok)	190
<i>Tamásiné Bíró Magda</i> : A főnévi szerkezetek szintaktikai tárgyalása a szintaktikai és a szemantikai valencia alapján	198
Kisebbségi közlemények. <i>G. Nagy Emília</i> : Egy ismétlésfajta terminológiai problémáiról. — <i>Hegedűs Attila</i> : Székelyudvarhely XVI. század végi nyelve a Székely Oklevéltár alapján. — <i>Katona Ádám</i> : A legújabb álvásírási emlékek	207
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Mizser Lajos</i> : Csörsz. — <i>Voigt Vilmos</i> : Apacsok Magyarországon	217
Élő nyelv. <i>Vincze Krisztina</i> : Redundancia-jelenségek nyelvjárási szövegekben. — <i>Nagy Brigitta</i> : Nyelvjárási szöveg Újszászról	221
Szemle. <i>Kálmán Béla</i> : Benkő Loránd, A magyar fiktív (passzív) tövfi igék. — <i>Pusztay János</i> : Az ősi magyar-szamojéd egyezésekről. — <i>Hajdú Mihály</i> : Bodnár Béla, Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei	235
Nyelvtörténeti adatok. <i>Érszegi Géza</i> — <i>É. Sin Ágota</i> : A Várdai-család két XVI. századi genealógiája. — <i>† Schram Ferenc</i> : Ceglédi nyelvtörténeti adatok. — <i>Hegedűs Attila</i> : Ismeretlen asszony levele 1515-ből	246

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010). Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Kiadó MAGISZTER Könyvesboltjában (1052 Budapest V. Városház u. 1. Tel.: 382-402, 382-440).

Előfizetési díj egy évre: 104 Ft
1 szám ára: 26 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

A pannóniai avarok etnikuma és nyelve

1. A régiek közül sokan hittek a hún — avar — magyar hármashonfoglalásban, köztük akadtak olyanok is, akik szerint valamennyien — mint arra GOMBOCZ ZOLTÁN rámutatott —, az avarok is, magyarul beszéltek. Mai őstörténeti kutatásaink kezdetét jelentő VÁMBÉRY ÁRMIN szemében a magyar nyelv töröknek számított. Mi sem volt természetesebb, mint hogy felfogása szerint a hún mellett az avar is a török nyelvek közé tartozott. Az ugor — török háború végső fejleményeként a magyar nyelv törökségéről vallott nézet visszavonhatatlanul hitelét veszítette, a hún és az avar azonban rendületlenül megmaradt töröknek.

A háborúskodásból VÁMBÉRY tudós presztízse némileg megtépázva került ki, nyelvészeti botlásait az utódok kíméletlenül kipellengézték, a hún és az avar nyelv törökségéről szóló tanítása azonban tovább virult. Általánosságban szigorú, részletekben elnéző kritika kíséretében az ő álláspontját képviselte GOMBOCZ ZOLTÁN és NÉMETH GYULA. A VÁMBÉRY-örökségből most csak az avar nyelv magyarázatának további sorsát próbáljuk nyomon követni. Vö. VÁMBÉRY ÁRMIN, *A magyarok eredete* 39 — 53: Hún — avar szó- és névlajstrom; GOMBOCZ ZOLTÁN, *A pannóniai avarok nyelvéről*: MNy. XII, 97 — 102; NÉMETH GYULA, *HonfKial.* 103 — 5. A régi elmélettől alapvetően eltér: VIKÁR BÉLA, *A pannóniai avarok nemzetisége*: MNy. XII, 207 — 40.

Az elmúlt évtizedek során végzett avar kori régészeti és történeti kutatások újabb eredményei, nem utolsósorban pedig a nem rég felfedezett késő avar kori rovásírási emlék arra készített bennünket, hogy az amúgy is revízióra szoruló kérdést újra napirendre tűzzük: miféle nyelvvel, illetőleg nyelvekkel számolhatunk az avar birodalomban?

GOMBOCZ még megkérdezhetette: „Milyen nyelven beszéltek Baján avarjai?” Ma már tudjuk, hogy a lehetséges kérdések közül ez csak az egyik. Valójában már régóta nem titok, hogy az avarok, pontosabban a pannóniai avarok népe több etnikai szálból tevődött össze, ennek alapján az is feltehető, hogy birodalmuk nyelvileg sem volt egységes.

Mielőtt azonban az avar vagy az avarnak gondolt nyelvek szórványemlékeit megkísérelnénk elemezni, mulhatatlanul fel kell vetnünk a kérdést: kik is voltak az avarok, és honnan jöttek Európába? E kérdésekre jó kétszáz éve hasztalanul keresik az egyértelmű feleletet.

Az avarok történetéről kínai, bizánci és nyugati források tájékoztatnak. Ezeket a szövegeket jeles kutatók egész sora értelmezte, munkájuk nyomán hamarosan kiderült, hogy az avarok kezdeteiről tudósító kínai és bizánci kútfők információi egymásnak ellentmondanak. Legalábbis látszólag. Belőlük ez a kép alakult ki: a pannóniai avarok Ázsiából származnak, ahol zsu-an-zsu-an

néven jelentős nomád birodalomnak voltak a gazdái. Birodalmuk egy újabb nomád nép csapásai alatt összeomlott. Eddig a kínai források. E szövegek első nyugati értelmezőjétől származik a zsuán-zsuanok összekapcsolása az avarokkal. Ugyancsak ő felelős azért a magyarázatért, amely szerint a hatalmukat vesztett zsuán-zsuanok egy része Európába menekült, s ott Pannóniában lelt új hazára.

2. A zsuán-zsuanok azonosítása az avarokkal DEGUIGNESTŐL származik. DEGUIGNES, korának jeles sinológusa, elsőként kísérelte meg a török — mongol, akkoriban összefoglalóan tatárnak nevezett népek történetét megvizsgálni attól az időtől kezdve, hogy a kínai történetíróknál feltűntek. Megállapította, hogy ezek az ázsiai nomádok hosszabb-rövidebb ideig tartó tündöklés után eltűntek; közülük egyesek a népvándorlások hullámain Európába sodródtak, s ott hoztak létre újabb birodalmakat.

Elsőként DEGUIGNES kísérelte meg a népvándorlások török — mongol-fajta népeinek azonosítását ázsiai elődeikkel. Tőle származik a húnok azonosítása a hiung-nukkal, a tangúzoknak a tung-hukkal, az avaroknak a zsuán-zsuanokkal. Az ő úttörő feltevései nyomán beszélünk, nálunk is, ázsiai húnokról és ázsiai avarokról. Talán mondani sem kell, ezek a kétszáz éves azonosítási ötletek távolról sem elégitik ki a tudományos bizonyítás mai módszertani igényeit. DEGUIGNES a vizsgált nomád népek történetének bemutatásához a kínai szövegek mellett felhasználta a nyugatiakat is, nevezetesen a latin, görög, sőt az ő korában ismert mohamedán forrásokat is. Így történt, hogy könyvének néhány fejezete kizárólag nyugati kútfőkre támaszkodik. Ilyen anyagot tartalmaznak műve VI. könyvéhez csatlakozó „paragrafusok”: a kazárok (Les Khozars, 507—9), a magyarok (Les Madgiars ou Hongrois, 510—8), a besenyők (Les Patzinaces, 519—21), az úzok (Les Uzes, 522) viselt dolgairól.

Vö. M. DEGUIGNES, *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux, avant et depuis J. C. jusqu'à présent*, I—IV (az I. két részben). Paris, 1756—1758. Az I. kötet IV. könyvében a III. fejezet „Les Tartares Geou-gen ou Avars” címet viseli, amely e fejezet élőfejeként „Les Avars”-ra egyszerűsödik.

3. A zsuán-zsuanok etnikuma a kínai szövegek alapján nem állapítható meg. A mondai mesés hagyományoknál hasznosabb tájékoztatást nyerünk a zsuán-zsuanok történetének megértéséhez, ha figyelmünket azokra a környező népekre irányítjuk, amelyekkel a zsuán-zsuanok feltűnésükkor, majd történetük folyamán érintkezésben állottak.

Először is a déli szomszédot, a vonzóan gazdag, művelt, de veszedelmes Észak-Kínát kell említenünk. Nagyjában a zsuán-zsuanok feltűnésével egy időben került Észak-Kína a nomád *t'o-pa* nép uralma alá. A gyorsan asszimiláló nomád nemzetség kínai dinasztivá alakult (*Wei* 386—518). Az újdonsült kínai dinasztia kezdetétől fogva kapcsolatban állott a zsuán-zsuanokkal, akik nomád szokás szerint szüntelenül sarcolták a kínai végeket, a *t'o-pák* pedig seregeik élén, Észak-Kína védelmében egymás után indítottak megsemmisítő hadjáratokat a zsuán-zsuan földre.

A *t'o-pa*, kkín. *t'ák-bát*, kínai átírása e nomád nép önelnevezésének, a *tabbat*-nak. E nevet a türk rovásírásos feliratok *tabyač* alakban ismerik; jelentése itt már egyszerűen 'Kína, kínai'. Ez a névváltozat nem a *t'o-páktól*, de a zsuán-zsuanoktól került a türkökhöz.

A t'o-pa — tabgacs a nomád népek közé tartozott. Mielőtt elmerült volna a kínai etnikum és a kínai nyelv tengerében, ápolta nyelvét, tulajdon hagyományait, gyarapította ismereteit. Volt írása, kár, hogy nem maradt ránk semmiféle emléke. Ezzel az írással készült számos tabgacs, illetve sien-pi nyelvű könyv; ezek is elvesztek, de a kínai szövegek megőrizték tizenháromnak a címét. E művek egy része fordítás volt kínaiból, más része eredeti szövegeket tartalmazott.

A róluk szóló kínai forrásokban egész sor t'o-pa (tabgacs) szórványemlék is fennmaradt. Ezek alapján a tabgacs nyelvet töröknak tartotta F. A. BOONBERG (*The Language of the T'o-pa: HJAS. I, 167—85*) és L. BAZIN (*Recherches sur les parlers t'o-pa: T'oung Pao XXXIX [1949.], 228—329*). Magam a tabgacsot a mongolból magyaráztam, azzal, hogy mellette megtalálhatók a török nyelv legrégibb nyomai is (*Le tabgatch, un dialecte de la langue sien-pi: BOH. XIV [1970.], 265—308*).

A zsu-an-zsu-anok szomszédai d é l - n y u g a t o n az eftaliták voltak.

Kínai források szerint (*Pei-ši CXVII, 10b—11a*) az Altaj hegységből jöttek délre, a *kao-č'ö* (*kao-kiü*) törzsszövetségbe tartoztak, számukat százezerre becsülték. E tudósítások azt állítják, hogy nincsenek városaik, nomádok, télen téli szállásokra vonulnak. Nemez sátrakban laknak. Sok a tevéjük meg a lovuk. Törvényeik szigorúak. Bátrak, erőszakosak, jó harcosok, valami harminc kisebb országot tartanak hatalmuk alatt. A fivéreknek közös a feleségük, egyedül a fejedelemnek van több asszonya. Az előkelő eftalitát kövel felrakott sírba temetik, mellé adják életében használt eszközeit; a többiek egyszerű sírgödörbe kerülnek. Nincs írásuk, nyelvük nem azonos sem a zsu-an-zsu-anokéval, sem a kao-č'öökkel.

Hasonló képet festett róluk Sung Yün, buddhista zarándok, aki 519-ben felkereste az eftalita fejedelmet udvarában; vö. ÉD. CHAVANNES, *Voyage de Song Yun dans l'Udyāna et le Gandhāra: BEFEO. III [1903.], 379—429*; az eftalitákról: 402—5. Sung Yün szerint az eftaliták szomszédai: északról a *t'ie-lö* nép, keletről *Khotan (Yü-tien)*, nyugatról *Perzsia (Po-si)*.

A korábbi nézeteket összefoglaló R. GROUSSET (*The Empire of the Steppes* 67) „az eftalita-húnokat” török — mongol hordáknak tartja.

Míndez szeges ellentétben áll azzal a képpel, melyet a bizánci és iráni források rajzolnak az eftalitákról. Ezek szerint ugyanis az eftaliták városlakók, ismerik az írást és teljesen iráni nép benyomását keltik.

CZEGLÉDY KÁROLY (Heftaliták, hunok, avarok, onogurok: MNy. L, 142—51) a források kritikai elemzése után arra a végeredményre jutott, hogy a keleti és a nyugati források ellentmondásai abból adódnak, hogy az eftaliták két, egymástól lényegesen eltérő ágáról tájékoztatnak. A nyugati eftaliták erős iráni hatás következtében embertanilag is, nyelvileg is elirániasodtak, a keleti törzsek pedig megőrizték mindkét vonatkozásban eredeti nomád jellegüket. Ezt a kettősséget tükrözi az *uar-xyōn* (> *varkhōnita*) elnevezés is, melynek első eleme az eftaliták eredeti komponensére, a második pedig iráni „hún” rétegére utal.

Magyarázatához CZEGLÉDY újabban további megjegyzéseket fűzött; vö. *Zur Geschichte der Hephtaliten: AAnt. XXVIII [1980/1985.], 213—7*. Az eftalitákra vonatkozó népnevek közül a *heftal*-ról megállapítja, hogy az sem altaji, sem nem iráni eredetű, és hogy 460 és 580 közt uralkodó dinasztiának a neve, amely csak 460 után használatos népnévként; hasonló megjegyzés olvasható már CHAVANNESNÁL (*Documents* 223; a forrás a bizánci Theophanes).

Ez időpont előtt a kínai forrásokban *hua* és *huo*, kkín. *yuât* < *uar* a nevük, a nyugati forrásokban pedig *hyaona*, *xyōn*, *yon*, *hon-k*. A kínai adat *uar* értelmezése helyett K. ENOKI (Memoirs of the Toyo Bunko XVIII [1959.], 1—58) *ghwâr*-t javasol, s ezt az afganisztáni *Gûr*-ral próbálja azonosítani. CZEGLÉDY e magyarázatot hangtörténeti és földrajzi meggondolások alapján elutasítja.

Megjegyzendő, hogy a kín. *Ye-ta* (CHAVANNES i. m. 375), kkín. *iēp-dât*, eredeti *Ebdal*-ra enged következtetni; ugyanakkor CHAVANNES (i. m. 317) a bizánci források (Theophylaktes Simokattes) *abdel—eftalita* azonosítását nem fogadja el; vö. még MORAVCSIK, Byzantinoturcica II², 54. Nem kétséges, hogy népnévként szerepel az öt ujgúr felderítő jelentésében: a *drugu* 'Bug-čhor tizenkét törzse közül az egyik *he-bdal* (BACOT, Reconnaissance en Haute Asie Septentrionale: Journ. As. 1956: 141, 146). G. CLAUSON (Journ. As. 1957: 18—9) tizet közülük, vitatható módon, a keleti türk birodalom törzseivel azonosít.

A zsuán-zsuanoiktól nyugatra egy népes törzsszövetséggel kell számolnunk. Széles területet népesítettek be, nem jelentéktelen egységeik az Uráltól nyugatra eső területeket is megszállva tartották. Úgy látszik, bőven volt képviselve közöttük a törökség.

Összefoglaló nevük a kínai forrásokban *t'ie-lö* (kkín. *t'iat-lak*), *t'ö-lö* (kkín. *dak-lak*) és *č'i-lö* (kkín. *t'iak-lak*). A *t'ie-lö* nevet THOMSEN óta (MSFOu. V, 146: 21) a türk feliratok *tölis*, *tölis* alakjával szokás azonosítani. A szót olvassák *töliš*-nek, sőt, nem pontosan, *tölös*-nek is. BOODBERG (Three Notes on the T'u-chüeh: Semitic and Oriental Studies IX, 1951. 1—11) fonetikai alapon kétségbevonta az azonosítás hitelét, főleg a *t'ö-lö*, kkín. *dak-lak* előzményre támaszkodva, azt a *ting-ling* átíráshoz próbálta kapcsolni. Ez az egyeztetés azonban mai eszközeinkkel kivédhetetlen hangtani nehézségekbe ütközik, de ami még ennél is súlyosabb, figyelmen kívül hagyja a hiung-nu kor ismeretlen, kihalt nyelveinek problémáját. Nem kétséges, hogy az eltérő kínai átírások egyazon népnév különböző nyelvű változatait rögzítik. Bizonyos az is, hogy a feliratok *tölis* neve a korábbi *t'ie-lö* törzsszövetség csak egyik, nem is nagyon jelentékeny csoportjának a megjelölésére szolgál. A tágabb értelemben vett *t'ie-lö* ~ *tölis* azonosságot képviseli CHAVANNES (Documents 368), O. FRANKE (Geschichte des Chinesischen Reiches III, 249); P. PELLIOT (Notes sur l'Histoire de la Horde d'Or 142; *t'ö'äläs* > *töläs*, *töläš*). Vö. még HAMBIS: Journ. As. 1957: 33, 36.

A kínai forrásokban a *t'ie-lö* törzsek, törzs-csoportok ismertetése aránylag kései. Közülük a legkorábbi i. sz. 600 körülre tehető, az ott részletezett hét csoport közül a hatodik a legnyugatibb, ez a Bizánc (*Fu-lin*) szomszédságában megtelepedett törzsek neveit sorolja fel. HIRTH és SHIRATORI meghatározási kísérletei óta többen is érintették a kérdést, anélkül, hogy közelebb jutottak volna a lista értelmezéséhez. A törzsnevek közül egyedül az aláné (*a-lan*) kielégítő. A hét csoportra vonatkozó szöveg fordítását l. LIU MAU-TSAI, Die chinesischen Nachrichten I, 127—8.

Egy valamivel későbbi kínai lista tizenöt *t'ie-lö* törzse közül többet nehézség nélkül lehet azonosítani, mert megtalálhatók a türk feliratokban vagy más török törzsi alakulatok kínai jegyzékeiben. Ez a törzsszövetség, tizenöt törzsével, bizonyos fokig kapocs a korábbi hiung-nu és a későbbi türk világ között: ott találjuk pl. a különben azonosíthatatlan *kao-č'ö* törzsnevek közül az elsőt, amelyről viszont később már gyakran esik szó. Ebből a *t'ie-lö* szövetségből származik az *oyuz* is, amely később megszervezi az *ujgúr* törzsszövetséget. A tizenöt *t'ie-lö* törzsről l.: CHAVANNES, Documents 87—8; HAMILTON, Les Ouigours 1—2.

4. A zsuan-zsuan birodalom határain belül is éltek idegen, hódoltatott népelemek. Közülük kettő különös figyelmet érdemel. Az egyiket közülük a kínai források egyszerűen *t'ie-lö*, a másikat *t'u-kiüe* névvel illetik. A *t'ie-lö* törzs fellázad a zsuan-zsuanok ellen, a *t'u-kiüe* vagy *türk* a lázadókat leveri. A győzelem utáni konfliktus következményeként a türkök a megmentett dinasztia kagánjára, *A-na-kui*-ra megsemmisítő csapást mérnek. Ez 552-ben történt, 555-ben a zsuan-zsuanok utolsó ellenállását is letörték, és birodalmukat a *t'u-kiüe*k, másként türkök elfoglalták.

Kelet-Belsőázsia, nagyjából a mai Mongólia területe tehát türk kézre került. Az új hódítók azonban itt nem álltak meg: győzelmes hadjáratukat folytatták nyugat felé, ennek eredményeként elfoglalták Nyugat-Belsőázsia legnagyobb részét is, mely korábban a zsuan-zsuanoktól függő viszonyban élő eftaliták uralma alatt állott. A két rész ura, *qayan* címmel, *Bumün* lett, a nyugati rész sorsát pedig *Istämi* igazgatta, aki a kisebb rangot jelentő *yabyu* címet viselte. *Istämi* utóda, *Tardu* alatt a két rész elszakadt egymástól.

A nyugati türkök két első fejedelme, *Istämi* és *Tardu* kapcsolatot keresett nyugat felé; követeik eljutottak Bizáncba, viszonzásul bizánci követségek felkeresték a nyugati türk fejedelmeket. E követjárásokról beszámoló bizánci történetírók, mindenekelőtt Menandros és folytatója, Theophylaktos Simokates szerint a két nyugati türk fejedelem, különösen *Tardu*, szemrehányással illette a bizánci császárt „szökevény rabszolgáik” befogadása miatt. A türkök szerint ezek a magukat avaroknak nevező törzsek (vagy húszezren lehettek) az ő szökött rabszolgái, akik valójában csak „ál”-avarok (*Ψευδοάβαροι*). A későbbi állapotról tudósító Theophylaktos szerint az „igazi avarokat” *Tardu* leverte, azok maradékai *Ταυράστ*-ban és *Μοναξι*-ban kerestek menedéket. A bizánci szerzők szerint az álavarokat valójában a varhonita (*Ὀδαγονίται*: Menandros), illetőleg a *var* és *khunni* (*Ὀδάκ καὶ Χοννί*: Theophylaktos Sim.) név illeti meg.

A bizánci szerzők értesítéseit már DEGUIGNES is felhasználta, azóta tart s máig sem zárult le a vita: kik is az igazi avarok?; honnan származnak az álavarok? A szerteágazó kérdés megtárgyalására itt nincs mód, bibliográfiájáról jó tájékoztatót nyújt D. SINOR, *Introduction à l'étude de L'Eurasie centrale* 231–4 (zsuan-zsuanok és eftaliták), 269–70 (avarok).

Két szerző véleményét így is érdemes megemlíteni. Az egyik FRANKE. E nagy nevű sinológus újra megvizsgálta a kérdéses kínai szövegeket. Közismert azonban, hogy barbár népek vonatkozásában könnyen mond elhamarkodott véleményt, ehhez járul jelen esetben az is, hogy Theophylaktosról különösen lesújtó a véleménye. O. FRANKE szerint a zsuan-zsuanok a pannóniai avarokkal azonosak; az álavar teória pusztán kitalálás (*Geschichte III*, 283 kk., kül. 290).

A másik a turkológus NÉMETH GYULA nézete. Ő kompromisszumos véleményét így foglalta össze: „a zsuan-zsuanok vagy avarok, kik a törökséghez tartoztak, 552-ig Közép-Ázsiában uralkodnak s ekkor a türkök megerősödése következtében tönkremennek. Egy részük a volgamenti ogurokhoz menekül, ezekkel összekeveredik, majd — új alakulat formájában, de avar név alatt — Közép-Európába vonul” (HonfKial. 105).

Az eddigi kutatások figyelembevételével a következő összefoglalást kockáztatnánk meg. Igazat kell adnunk annak a nézetnek, amely a DEGUIGNES óta kísértő zsuan-zsuan — pannóniai avar fantom-azonosítást elveti. Nem teveszthetjük szem elől, hogy a zsuan-zsuan örökséget a keleti türkök tartják

kezükben, onnan Pannóniába az éppen hadakozó nyugati türkökön keresztül vezetett volna az út. Csak a nyugati türk birodalomból, az egykori eftalita területről „szökhettek” meg az avarok. Nem Bumín qayan és utóda, de a nyugati részek urai, Istämi, majd Tardu hiányolták távoztukat, és fenyegetőztek megtorlással. Aligha azonosíthatjuk azonban az avarokat az eftalitákkal, Theophylaktos türköktől származó utalása az *ogór* (*Ὀγώρ*) eredetre tartalmazhatja a helyes, pontosabb értelmezés kulcsát. Kár, hogy az *ogór* név gyakorlatilag használhatatlan: a rá épített szerény hipotézis ugyanis idővel dogmatikus tézissé dagadt, amely áthatolhatatlan sorompóként akadályozta a problémák további kutatását.

Az „álavarok” eredetét nyomozó kutatásoknak van egy tanulsága, amelyre a vita hevében nem vetettünk ügyet, s amely nemcsak turkológiai szempontból jelentős, de az a magyar őstörténet bizonyos kérdéseinek tisztázásához is. Nyugat-Belsőázsiaiában már a VI. század közepét megelőző időkben, mielőtt ott a türkök megjelentek volna, bizonyíthatóan számolnunk kell török (és mongol) törzsekkel.

Röviden: feltehető, hogy Baján avar népe egy eftaliták földjéről származó *ogór* atyafiságú törzsi alakulat.

Bonyolultabb az „igazi” avarok kérdése, mert a bizánci források ellentmondásos adatai alapján nincs rá kielégítő felelet.

DEGUIGNES eleve elkötelezte magát a *zsuan-zsuan* — pannóniai avar azonosság mellett. Mivel respektálta a bizánci források értesítéseit is, az ő számára a *zsuan-zsuanok* szintén „álavarok” lehetnek. Megpróbálta megkeresni az igaziakat, a kínai források egyértelmű vallomása helyett kénytelen volt beérni egy bizonytalankodó feltevessel: a hátra maradt *kao-c’ő* törzsek lehetnek az igazi avarok (i. m. 352). Ez pusztán ötlet, cáfolatot nem igényel.

A nehézségek fő forrása Theophylaktos avarokra vonatkozó egyik értesítése.

Láttuk FRANKE elutasító álláspontját Theophylaktos tudósításaival szemben. E szerző megbízhatatlanságáról alkotott ítéletének forrásai: ERNST STEIN (*Geschichte des spätrömischen Reiches* I, 250) és IWAN MÜLLER (*Handbuch* IX, 1). MORAVCSIK nem ennyire szigorú, ellenkezőleg, hangsúlyozza adatainak megbízhatóságát, bár megemlíti kronológiájának nehezen követhető folyamatosságát (i. m. I², 544–8); nem vitás, hogy a Theophylaktos által feljegyzett nevek egy része közvetlenül a türk követségtől származik; ezek értéke felbecsülhetetlen, a hozzájuk fűzött magyarázatok azonban ritkán hitelesek, gyakran félrevezetők.

Hiteles adatai közé tartozik pl. *Ταυγαστ* (= *taβγαστ*), amely Észak-Kína *tabγaš* nevének alighanem iráni (szogd?) változata, azonban semmi esetre sem városnév, mint Theophylaktos mondja (MORAVCSIK i. m. II², 302–3). Ugyanabból a forrásból származik *Μουκρί*, mely ugyan nem *Taugast* „város” közelében lakó nép neve, de Észak-Koreaé. Hosszú ideig ismeretlen eredetű, ezért kevés hitelű neveink közé tartozott. Ma már más forrásokból is ki tudjuk mutatni. Így az öt ujgúr felderítő jelentésében azt olvassuk, hogy a *tatbi* (*dad-pyi*) törzstől keletre fekvő terület a türkök *mug-lig*-nak nevezik, a kínaiak pedig *ke’u-li*-nak (BACOT, *Reconnaissance* 141, 145). A török *mug-lig* ujgúros sajátságot mutat, valószínűs türk-oguz változatát a rovásírásos feliratok *büklü* alakja képviseli (T. TEKIN, *Grammar* 232–3; a korábbi *böklü* olvasat téves). Az iráni *mukri*-hoz jól illik a szanszkrit *mukuri*; vö. BAGCHI, *Deux lexiques sino-sanscrits* II, 378. Vö. még CLAUSON: *Journ. As.* 1957: 19–20.

Nos Theophylaktos Simokattés Tardu követekre hivatkozva azt állítja, hogy a türkök előbb az eftalitákat verték le, csak azután az avarokat. Ez elfogadhatatlan állítás azok szemében, akik az (igazi) avarokat a zsu-an-zsu-anokban keresik, hiszen minden kétséget kizárólag fordított sorrendben zajlottak le ezek az események. Ezt az álláspontot csak azon az áron lehet védeni, hogy feltesszük: kronológiai tévedéssel van dolgunk. De Theophylaktos nem tudott, nem tudhatott a zsu-an-zsu-anok „avarságáról”. Kik lehettek hát az ő „avarjai”? CHAVANNES (Documents 250 kk.) úgy próbálta kiküszöbölni e nehézséget, hogy az *avar* nevet az ujgúr törzsszövetség *a-po*, illetve *a-pa* (< **apar*) törzsében próbálta felfedezni. Felesleges volna FRANKE ellenvetéseit cáfolni, mert elképzelhetetlen, hogy a (későbbi) ujgúr törzsszövetségben is jelentéktelen *a-po* (= *apar*) törzs ellen olyan nagy hadjáratot kellett volna vezetniük a türköknek, mint amilyen az eftaliták elleni volt.

Az „igazi” avarok azonosítását tárgyaló hipotézisek elemzését most mellőzzük.

Az azonosítás szempontjából esedékes kérdések közül való: hogy hívták a türkök egykori uraikat, a zsu-an-zsu-anokat? A legrégebbi datált türk felirat 732-ből való. A Kül tegin-émlék megőrizte az alapító kagánok nevét, *Bum-in-t* és *Istāmi-t*, de azok legyőzött uraiét nem.

A 732-es felirat tartalmazza a két alapító kagán nevén kívül a temetésükre érkező „gyászoló és sirató” követségek jegyzékét is. Persze ez a jegyzék nem valami bámulatatos pontossággal megőrzött száznyleven éves emlék, már csak azért sem az, mert a két kagán nem egy időben halt meg. A követségek listája azonban így is becses emléke a türkök VIII. század eleji földrajzi ismereteinek.

Íme a kérdésses hely: „gyászolók és siratók jöttek az észak-koreai néptől, akik keleten élnek, ahol a nap feljön, (megjelentek) Kína, Tibet, Apar, Bizánc, a kirgiz, a három kurikán, a harminc tatár, kitaj, tatbi (követei); ennyi nép gyászolta, siratta őt” (keleti oldal, 4. sor: *yoyčī siyūtčī önrä kün toγsıqda bükli čölīg il tabγač töpüt apar purum qırqız üč qurıqan otuz tatar qıtañ tatbi bunča bodun kälipän siγlamıs yoylamıs*: THOMSEN: MSFOu. V, 98; TEKIN, Grammer 232). E passzust gépiesen megismétli, több mással együtt, *Bilgä qayan* felirata.

FRANKE (i. m. III, 210) tévesen a Kül tegin temetésére érkezett követségekre vonatkoztatja a fenti listát. Erre a temetésre érkező „gyászoló és sirató” követek felsorolását azonban a felirat északi oldalán olvashatjuk (THOMSEN i. m. 114; TEKIN i. m. 237; ez a rész, érthetően, nem ismétlődik meg *Bilgä qayan* feliratán). Ez a lista az előbbinél részletesebb, mert a követ nevét is tartalmazza, olykor a hozott ajándékokat is. A következő országok és népek küldtek követeket Kül tegin temetésére: *kitaj* (*qıtañ*), *tatbi* (*tatbi*), Kína (*tabγač*), Tibet (*töpüt*), szogd (*soyd*), perzsa (*bärčikär*), Bohara (*buqaraq*), türgiş (*türgis*), kirgiz (*qırqız*). Ebből a jegyzékből azonban több név hiányzik, így nincs benne az *apar purum* névpár sem. Jóideje ismeretes, hogy *purum* Bizánc neve; többször is megtárgyalta azonosítását részletesen áttekinti FRANKE i. m. III, 209–10. Hamarosan felismerték azt is, hogy az *apar* az *avar* népvét képviseli (GABAIN, Alttürk. Gramm. 295; TEKIN i. m. 303). Nem kétséges, hogy ez a név, Bizánc szomszédságában, csak a pannóniai avarokat képviselheti.

5. Röviddel a türkök előretörése után az „álavaroknak” nevezett avarok megindultak nyugat felé. 557 táján már a Kaukázus északi előterében vannak, ahová nyilván a Káspi-tenger északi kapuján át jutottak, azon az úton, amelyen a türk—bizánci követségek is közlekedtek.

A vándorlás során az avar etnikum nem maradt érintetlen. Alighogy megindultak az avarok, csatlakozott hozzájuk három törzs: *tarniakh* (*Ταρνιαχ*), *kotzagér* (*Κοτζαγγηροί*), *zabender* (*Ζαβενδέρ*). Ezek is az *uar* és *khunni* szövetségből váltak ki, számukat tízezerre becsülték (Theoph. Sim., ed. DE BOOR 260). E törzsnevek egyike sem utal török vagy mongol affinitásra.

Alán segítséggel 558-ban a feltűnést keltő két varkocsos avar követek eljutnak Bizáncba. Az ott kötött megállapodás értelmében megtámadják az utigurokat (*Ουτιγούροι*), a zalokat (*Ζάλοι*; *barsélt*-tel való azonosításuk elfogadhatatlan), a szabírokat (*Σαβέρο*) és a kutrigurokat (*Κουτρίγυροι*) (Menandros 463). Az avarok 562-ben Baján vezetésével már az Al-Dunánál vannak.

Baján avarjai 567-ben és 568-ban elfoglalták a Tisza két partját, majd Pannóniát és Erdély bizonyos részeit. A több mint 230 évig fennálló avar birodalomban kezdettől fogva számolnunk kell a tulajdonképpeni avaron kívül más etnikummal is. Figyelmen kívül hagyva a nem jelentéktelen helyi szláv és germán elemeket, gondolnunk kell mindenekelőtt az ún. bolgár-törökökre, köztük a kutrigurokra és az onogurokra.

Ismeretes, hogy Baján sikeres pontusi hadjáratairól magával hozta a kutrigurokat (vagy azoknak jelentős részét) Pannóniába, s onnan rövidesen Dalmáciára zúdította egy tízezer fős seregüket (Menandros 310). Az onogurok emlékét őrzi az a bolgár mondai hagyomány, amely szerint Kuvrat öt fia közül a (meg nem nevezett) negyedik, apja halála után a pannóniai avarok földjére költözött. A „Vita S. Demetrii” egy VII/VIII. századi névtelen átdolgozója szerint Kuvrat negyedik fiát *Kuver*-nek (*Κοῦβερ*) hívták, és ő volt az avar uralom alatt élő bolgárok vezére a VIII. (?) században; korábban tévesen Kuvrattal azonosították; vö. MORAVCSIK i. m. II², 165. Történeti tény, hogy a kazár támadás következtében összeroppanó onogur birodalom egyik néprésze Pannóniába sodródott; ez a 670 körül kezdődő középvavar történet nyitó eseménye. BÓNA ISTVÁN szerint (Magyarország története I, 327) ez a „néphullám a kazárok elől menekülő, illetve a kazár állam kialakulásakor leszakadó népek konglomerátuma volt, közéjük sorolhatók a Dnyesztertől nyugatra élő keleti avar törödékek is”. Az új népelem régészeti anyaga élesen elkülönül a korábbi avarokétól; embertanilag zömükben mongoloid, tungid típust képvisel. (A frissen érkező kisebb népvándorlási hullámra támaszkodó „kettős honfoglalás” régészeti cáfolatát l. BÓNA i. h. 328–9.)

Az onogurok rivalizálása az avarokkal korán kezdődött: a birodalom keleti részein élő törzseik 631 körül megkísérelték a kagáni hatalmat magukhoz ragadni, bár ez akkor nem sikerült, a két különböző etnikai réteg szembenállása mindvégig nem szűnt meg. Érdemes megemlíteni, hogy az avar birodalom bukása után egy jelentős onogur egység északkelet felé vonult, ott a kazárok zsoldjába szegődött. Mint O. PRITSAK rámutatott, a kazárok helyőrséget szerveztek belőle a hvárezmi *Kuyāwā* parancsnoksága alatt; ebből a katonai táborból fejlődött Kiev városa (vö. MNy. LXXX, 16).

6. Az avarok története során felmerülő török – mongol kérdések áttekintését a zsuan-zsuanokkal kell kezdenünk. Nem ugyan képzelt, délibábos avar – zsuan-zsuan azonosság okán, hanem azért, mert az avarok kapcsolata (de nem azonossága) a türkökkel történeti tény. Az ismeretlenből feltörő türkök megörökölték nomád elődeiknek, a zsuan-zsuanoknak állami szervezetét, egy sor ahhoz fűződő intézménnyel együtt, ez utóbbiak közül nyelvi vonatkozású elemek sem hiányoztak.

A zsuán-zsuánokkal kezdjük a sort, mert az ő örökükbe lépő keleti türkök jelentős számú írásos emléke részletesebb, teljesebb képet nyújt, mint a nyugati türköknek szegényebb, főleg későbbi időkből származó emlékei az eftalita előzményről, illetőleg annak a nyugati türköknél tovább élő elemeiről.

A sinológusok, turkológusok és mongolisták előtt régóta nem titok, hogy a kínai történetírók nem kevés zsuán-zsuán nyelvi szórványemléket jegyeztek fel. Sokan ismerték ezt az anyagot, köztük e terület kitűnő szakértője. P. PELLIOR is. Hogy máig kevés szó esett róluk, annak az a magyarázata, hogy e különös glosszák sem a törökből, sem a mongolból nem értelmezhetők.

A zsuán-zsuán glosszáknak három csoportját különböztetjük meg: 1. Tulajdonnevek. Ezek „megfejtése”, magyarázata a kérdéses nyelv teljes ismerete nélkül csak kalandos kísérletezés lehet. A rendelkezésre álló kis mennyiségű zsuán-zsuán név alapján nem gondolhatunk nevadási rendszerük rekonstruálására, a találmányra idevont analógiák nem pótolhatják annak hiányát. — 2. Méltóságszavak. A kínai források ilyen jellegű adatai felettből kis számúak, ezek azonban egy gazdag, fejlett rendszernek az emlékei. A zsuán-zsuán méltóságszavak nagy részét változatlanul átvették a türkök; ezeket, néhány eftalita területről származó adattal együtt, a türk rovásírásos feliratok jórészt megörökítették. — 3. Fejedelmi címek. Figyelmet érdemlő kategória ez, mert zsuán-zsuán közszavakból konstruált jelzős szerkezeteket foglal magában; megfejtésüket megkönnyíti, hogy a kínai szöveg közli minden címnek a jelentését; e glosszák gyakorlati értékesítéséhez azonban ismerni kellene a zsuán-zsuán nyelvet. Megjegyezzük, hasonló fejedelmi címeket, díszítő jelzők formájában, ismerünk a türköknél és az ujúroknál. Ilyen pl. a tizenharmadik ujúr kagánnak, a korábbi *Qasar tegin*-nek a címe, amely kínai átírásban így fest: *Ngai-teng-li-lo-ku-mo-mi-si-ho-pi-kia-k'o-han*, ujúruul *Ay tängri-dä qut bulmäs alp bilgä qayan* (824—832), azaz 'Hold-istentől kegyet lelt (= Hold-isten kegyelméből) bátor bölcs kagán'.

A kínai források tizenkét zsuán-zsuán kagán nevét és címét közlik. Ezeket a következőképpen sorolja fel a *Wei-szu* XCI. fejezete (a *Po-na* kiadás alapján); ezúttal mellőzzük a kínai írásjegyeket, de minden esetben, a név után, utalunk a kínai eredeti lapszámra. A hagyományos mai kínai kiejtés mellett megadjuk a kínai írásjegyek középkínai alakját is (KARLGRÉN ókínainak nevezte ezt a nyelvallapotot; a középkínai tudvalevőleg egy i. sz. 600 körüli északi, archaizáló modell-nyelvjárást képvisel). A középkínai átírás nem tükrözi, nem is tükrözheti az átírt barbár nyelvi kiejtést, értéke mégis nagy, mert az eredeti barbár nyelvi forma visszaállításához nélkülözhetetlen tájékoztatást nyújt.

A tizenkét név és cím a következő: 1. *Šö-lun* (394—409.), *Wei-szu* XCI, 3b, címe *K'ü-tou-fa* 'aki (jól) vezeti (az állam) kocsiját, kkín. *k'ü-tou-fa*, azaz *Külteber*. Más forrás szerint a cím jelentése Wei (= tabgacs) nyelvén (!) a. m. 'parancsoló, gyarapító'; vö. FRANKE i. m. III, 252—3. *Šö-lun* a *k'o-han*, kkín. *k'â-yân* címet 403-ban vette fel. — 2. *Hu-liü* (410—414), i. m. 4b, címe *Ngai-tu* (var. *k'u*)-*kai* 'nagy tehetségű', kkín. *ai* (var. 'i) *-dau* (var. *k'uo*)-*kai* *k'â-yân*. — 3. *Ta-tan* (415—429.), i. m. 5b, címe *Mou-han-ho-sen-kai* *k'o-han* 'győző, győztes', kkín. *mü-tu-yân-si-ang-kai* *k'â-yân*. Vö. WIEGER, *Textes historiques* II, 1056. — 4. *Wu-ti* (430—444.), i. m. 7b, címe *Ö'-kien* *k'o-han* 'szent bölcs', kkín. *t'ü-kien* *k'â-yân*. — 5. *T'u-ho-č'en* (445—463.), i. m. 9a, címe *Č'u-lo* *k'o-han* 'engedelmes, nyugodt', kkín. *t'ü-wo-lü* *k'â-yân*. — 6. *Yü-č'eng* (464—484.), i. m. 10a, címe *Šou-lo-pu-č'en* *k'o-han* 'jótéteményt osztogató',

kkín. *ẓịu-lá-buo-ṭṣịen k'â-yân*. — 7. *Tou-lun* (485—492.), i. m. 11b, címe *Fu-ku* (var. *ming*)-*tun k'o-han* 'békés, szeretett', kkín. *ḅịuk-kuo-tụan k'ân-yân*. — 8. *No-kai* (492—505.), i. m. 12a, címe *Hou-ki-fu-tai-k'u-ê'ô k'o-han* 'elégedett, boldog', kkín. *γ̣u-ḳị [gji]-ḅịuk-ḍai [ḅịwṿt]-k'uo-ṭṣia k'â-yân*. — 9. *Fu-t'u* (506—508.), i. m. 12a-b, címe *T'o-han k'o-han* 'utód', kkín. *t'â-yân k'â-yân* az első írásjegy helyett másutt *t'o*, azaz kkín. *d̄a, t̄a* található. — 10. *Cou-nu* (508—519.), i. m. 13a, címe *Tou-lo-fa-pu-tou k'o-han* 'bölcsezen kormányzó', kkín. *d̄u-l̄a-b̄īuk* (var. *b̄w̄at*)-*d̄u-b̄īwv̄t k'â-yân*. — 11. *A-na-hui* (520—551.), i. m. 21a, címe *Č'ô-lien-t'ou-ping k'o-han* 'erős kezű'; a *Pei-ši*-ben *Č'ô-lien-t'ou-k'iu* (*ping* helyett) -*t'ou-fa k'o-han*, kkín. *t'̄īak-lien-d̄u-k'̄īu-d̄u-b̄īwv̄t k'â-yân*. *A-na-hui* 525-ben veszi fel a kagán címet. — 12. *P'o-lo-men* (520—521.; ellenkagán). Ez a név, címével együtt, a *Pei-šiből* való (LXXXVI, 13b). Az utolsó előtti rész-kagán. Címe *Mi-ngou-k'o-t'u-kien k'o-han* 'békeszerető', kkín. *m̄jīe-nḡu-k'â-zīa-k̄īu* (var. *k̄u*) *k'â-yân*. — A kínai források 552-ben még említenek egy zsuán-zsuán fejedelmet, kinek a címe *T'i-fa k'o-han*, kkín. *t'iet-b̄īet-b̄īwat*.

A fenti fejedelmi lajstrom alapján a zsuán-zsuán nyelv hovatarozását megállapítani nem lehet, pontosabban az sem a török, sem a mongol nyelvek közé nem sorolható. Ez annál feltűnőbb, mert az egykorú szien-pi és tagbacs (t'o-pa) nyelv kínai szövegekben fennmaradt szórványemlékei jóval közlekedőbbek, s szinte kínálják mongol, olykor török megfelelőiket.

Bizonytalan jelek, mégis mintha a mongol felé mutatnának. Ilyennek látszik néhány név, illetve cím végződése, mely a mongol -*čin* nomen actoris-ra emlékeztet. Hasonló affinitásúnak látszik az első kagán címe is, ha 'kocsi-s' értelmezése helytálló. A következő mongol szavakra emlékeztet ugyanis: ír. mong. *köl-* 'to harness, hitch to a vehic e', *kölbüri* 'shaft or thill of a cart', *kölgen* 'mount or other means of transportation (of eminent persons)', *kölgeči* 'driver', *kölle-* 'to harness or hitch (as a horse to a cart)' *kölüg, külüg* 'a strong and swift horse' (LESS. 485—6). Ide vonható a (ritka) török *köl-* 'to harness (an animal to a pouch, etc.)', *kölük*, lit. 'something harnessed', normally 'a baggage animal' (CLAUSON, ED. 716—7). Ismeretes, hogy PELLIOt a *t'u-kiu*e alapján kikövetkeztethető *türkü*t alakban a szóvégi mássahangzót a zsuán-zsuán nyelv mongol típusú -*t* többesjelének magyarázta. Újabbban e jelet a szogdból próbálták levezetni, ám az aligha választható el a zsuán-zsuán (eftalita?) előzményre visszamenő türk adatok mongolos többesjeleiről: *tarqat* (<*tarqan*), *tigit* (<*tigin*), *išbaras* (< *išbara*).

Hajlamosak vagyunk Belső-Ázsia közép-, sőt ókori területére a mai nyelvi térképet visszavetíteni, kétségtelenül hibásan, hiszen hiptozések nélkül igazolható, hogy ott egész sor ma kihalt paleo-szibériai nyelv is élt régen. Nagyon meglehet, hogy a zsuán-zsuán is ilyen kihalt nyelvet képviselt; az sem lehetetlen, hogy ez az eltűnt nyelv a török és a mongol mellett köztes helyet foglalt el.

7. A zsuán-zsuán méltóságnevek közül elsőként említjük meg a fejedelmét, ez kínai átírásban *k'o-han*, kkín. *k'â-yân*, azaz *qayan*. Idegenből, korábbi szien-pi törzsektől került a zsuán-zsuánokhoz; alighanem ismerték a tagbacsok is, ott azonban a magasabb kín. 'Ég fia' cím háttérbe szorította. A zsuán-zsuánoktól átvették a keleti törkök *qayan* alakban, ez a két türk birodalom-rész legfőbb urának lett a címe; innen terjedt el fokozatosan a török—mongol világban.

A nyugati türk birodalom fejét a *qayan*-nál alacsonyabb *yabyu* cím illette meg. *Istāmi yabyu* valamilyen közvetítő (iráni?) nyelvű alakját őrizte meg Menandros Σιλζιβουλος, Σιζάβουλος írásképe (MORAVCSIK i. m. II², 275–6), a *yabyu* bennük *ǰibu*, *ǰabu* alakban jelentkezik. Egyedül áll az információit első kézből beszerző Theophylaktos Simokattés Στεμβισχάγαν adata, mely még arról is vall, hogy Tardu idejéből származik; ez a nyugati türk fejedelem ugyanis szakított a keleti türkökkel, szuverenitása jeléül a *yabyu* helyett a *qayan* címet használta. Halála után különben újra megjelenik a *yabyu* cím, legtöbbször a *qayan*-nal kombinálva. Így pl. a kínai szövegekben *T'ung-ye-hu k'o-han*, azaz *Tun yabyu qayan*, tibeti forrásokban *Ton ye-bgo kha-gan*. A kínaiak a nyugati türköket gyakran *ye-hu t'ü-kiüe*, azaz *yabyu türk(üt)* névvel emlegetik. Vö. CHAVANNES i. m. 370, 321; BACOT (és mások), Documents de Touen-houang 39, 47–8.

A zsuán-zsuán fejedelemasszonyinak, a kagán feleségének *k'o-ho-tun*, kkín. *k'á-yá-tuan* a címe (*Wei-szu* CXI, 14a). Ezt viselte *Tou-lo-fu-pa-tou* felesége, aki korábban *Ti-wan* néven mint sámánzó (kín. *wu*) fondorlatosan "lehozta az égből" a kagán "elhunytt" gyermek-öccsét. Ez a méltóságnév is tovább öröklődött a türköknél *k'o-tun*, azaz *qatun* alakban. Az egykorú türk forrásokban kizárólag ez utóbbi formában jelentkezik, a kínai szövegekben előfordul *k'o-ho-tun*, azaz *qayātun* átírásban is. Ezt találjuk Hüian-cang útleírásában, ahol Tardu második, fiatal feleségének a címe, aki különben megmérgezte a kagánt; vö. CHAVANNES i. m. 334.

Egy zsuán-zsuán főember neve (címe) *Sü-li-fa ši-fa*, kkín. *gǰiē-lǰi-pǰiwt dǰi-pǰiwt*; első elemében ez a név az *ilteber* méltóságnevet tartalmazza, melyet megőrzött a türk is. Vö.: F. W. K. MÜLLER, *Uigurica* II, 94; P. PELLiot: *T'oung Pao* XXVI, 225–9. A türk korban az *iltäbär* a „nagy vazallusok” címe; vö. G. DOERFER, *TMEN.* II, 201–3. Ezt igazolják a feliratok *uygur eltäbär*, *qarluq eltäbär* stb. adatai. CLAUSON (ED. 134) az *eltäbär*-t a türkből magyarázza, ami elfogadhatatlan a zsuán-zsuán előfordulás miatt. Csuvasos formában jelentkezik a kazároknál és a bolgároknál; vö. CZÉGLÉDY KÁROLY, Egy bolgár – török *yiltawär* méltóságnév: MNy. XL, 179–86.

A zsuán-zsuán nyelvből (elvileg) elemezhető fejedelmi nevektől és címektől elválasztottuk a méltóságneveket. Ez utóbbiak sajátos csoportot képeznek, egy részük szintén belső képzésű, tehát elemezhető címekből áll, más részük pedig idegenből származó, átvett terminusokból tevődik össze. Ugyanez a helyzet pl. a zsuán-zsuánnal egykorú tabgacsban. Ott is vannak idegen eredetű, elemezhetetlen méltóságot és foglalkozást jelentő címek, de vannak olyanok is, amelyek saját szóképzetükből származnak. Ilyenek: 'tolmács', 'lovasposta-felügyelő', 'lovasposta-szolga', 'kapus', 'íródeák', 'hóhér' stb. Hasonló a helyzet a türköknél. Szép számmal találunk ott is olyanokat, amelyek kifogástalanul magyarázhatók a türkökből, mint *tılmač* 'tolmács', *yamčı* 'lovaspostás', *qapıyčı* 'kapus', *buıyruq* 'parancsnok' (< *buıyru* 'parancsol'); ez utóbbiról l.: DOERFER, *TMEN.* II, 362–6; CLAUSON, ED. 398. Mellettük számolnunk kell olyan "érthető" díszítő jelzőkkel, mint *alp* 'erős, vitéz', *bayatur* 'bátor', *bilgä* 'böles (ügyintéző)', *külüg* 'híres'.

8. Figyelemmel kívánjuk kísérni, hogy a két türk birodalom népe mit adott tovább a tőlük nyugatra vándorló török nyelvű nomádoknak tulajdon nyelvéből, és mit az őket megelőző zsuán-zsuán és eftalita terület nyelvi örökségéből.

Íme néhány példa az idegen eredetű türk anyagból.

boila. — A török régiségben meg nem határozott tartalmú magas méltóságnév. Kimutatható a rovásírásos feliratokból: *Toñuquq boyla baya tarqan*, *boyla Qutluq qayan*; vö.: CLAUSON, ED. 385; DTS. 111. Kínai szövegekben: *p'ei-lo*, kkín. *buái-lá*, olv. *boila*; néhány példája: *A-t'o p'ei-lo: Ata boila*, kara-türgis kagán (758—759.), *Ku-li p'ei-lo*, ujjúr főnök. Vö. CHAVANNES i. m. 10. A jól ismert protobolgár elemek közt is megtalálható (IX—X. század): *βοηλας*, rendszerint más címekkel együtt fordul elő: *τὸν ἡγετιονὸν βοήλαν* (*ičirgü boyla*), *ὁ βοηλὰ κανχάρος* (*boyla qauqan*); a nagyszentmiklósi kincs görög betűs feliratán *BOYHΛA ZOAIAN* olvasható. Vö. MORAVCSIK, i. m. II², 93—4. PRITSAK szerint e cím a protobolgárban a *qayan* után következett volna.

č a b i š. — Magas katonai rang, amely idővel *csősz-szé*, *csaus-sá* devalválódott. CLAUSON (ED. 399) rovásírásos anyagból idézi *čavuš* (helyesen *čabiš*) alakban: *bilgüsi čabiši erti* 'he was his councillor and Army Commander': a jensiszeji feliratokból való: *čabiš Tun tarqan*. Kínai szövegekben: *č'ö-pi-ši*, kkín. *tš'ia-biäi-sie* (= *čabiš*), kombinált címekben: *č'ö-pi-ši ta-kan* = *čabiš tarqan*, *č'ö-pi-ši č'ö* = *čabiš čor*, stb.: vö. CHAVANNES i. m., Suppl. 29, 102 (az első írásjegy lehetséges *kiü* olvasata helyett *č'ö* a helyes). Kášyaritól kezdve *čavuš* olvasata közismert; az utóbbiról vö.: DTS. 142; DOERFER, TMEN. III, 35—8.

č u p a n. — Jellegzetesen nyugati türk területről való cím, rovásírásos feliratokban nem fordul elő. A kínai források szerint a Tíz Nyíl népe (*on oq bodun*) ötödik és tizedik törzsének a főnöke *č'u-pan*, kkín. *tš'ivo-puân*, azaz *čupan čor*, illetve *čupan irkin* címet viselte; a *čupan čor* 643-ban követséget küldött Kínába. Vö. CHAVANNES i. m. 34, Suppl. 12. A nyolcadik besenyő törzs nevében, a *čupan čur*-ban ugyanezt a méltóságnévet szokás keresni: NÉMETH: MNy. XVIII, 6. A görög betűs protobolgár feliratokban *ζουπανος* (olv. ? *župan*) a szláv *župan*-ba torkollik; vö. MORAVCSIK i. m. II², 121. Kášyarí *čupan* 'kisebb falusi elöljáró' adatát egyesek az iráni *čoban* 'pásztor'-hoz próbálták kötni. Vö.: CLAUSON, ED. 398; DTS. 151 (a szót *čoban*-nak olvassa).

i r k i n. — Törzsfői cím, talán magasabb, mint a *bäg*. A nagy feliratokban *kül irkin*, *uluy irkin* összetételekben olvasható (TEKIN i. m. 337). A kínai átírásban az első írásjegy problémás, olykor *hirkin* változatra enged következtetni. A Tíz Nyíl népének 6—10. törzse élén *irkin* áll, pontosabban a 6. és 7. törzs főnöke *kül irkin*, a 9.-é *něšug irkin*, a 10.-é *čupan irkin*; vö. CHAVANNES i. m. 34 és 63. Kášyarí az *irkin*-t, a Qutadyu bilig a *kül irkin*-t említi; vö.: CLAUSON, ED. 225; DTS. 212 (*köl* olvasata nem helyeselhető).

y a b y u. — Eftalita területről került a türkökhöz. Eredetileg a *qayan* után következő rangot jelentette, ez volt a nyugati türk fejedelem címe. Később ez a méltóságnév is devalválódott, Kášyarínál pl. már két fokkal áll a *qayan* mögött. A cím gyakori a türk feliratokban, megvan a Qutadyu biligben is; vö.: CLAUSON, ED. 879; DTS. 222. A kérdés egész anyagát megtárgyalja számos vitatható állítással és tagadással DOERFER, TMEN. IV, 124—36. E címről szó esik már az i. e. kínai forrásokban (*hi-hou*). Valószínűleg iráni eredetű.

i š b a r a. — A türk és ujjúr rovásírásos feliratokból jól ismert cím (TEKIN i. m. 336 tévesen névnek tartja), többes számú alakja *išbaras*, a szintén többes *tarqat* mellett. Vö.: CLAUSON, ED. 258; KIJASTORNYJ, Drevnetjurkskie runičeskie pamjatniki 113. Kínai szövegekben: *ša-po-lo ye-hu*, kkín. *ša-puât-lâ*, azaz *išbara yabyu*; előfordul egy keleti türk kagán címeént is. Vö.: CHAVANNES

i. m. 320; PELLISOT, Neuf notes 211. A szó a szkr. *išvara*-hoz kapcsolódó iráni forma átvétele. Vö. még DTS. 220.

t e g i n. — Igen régi, idegenből jött cím. A feliratokban jelentése 'a kagán fia, vagy unokája', később általában 'herceg'. A feliratokból valók: *Kül tegin*, *Yülliğ tegin*, *Ozmiş tegin*, *Qasar tegin* stb.: a buddhista fordításokban: *Ādgū ōgli tegin* 'Jót-tevő királyfi', *Ayğy ōgli tegin* 'Gonoszt-tevő királyfi'. A későbbi törökségben is jó ideig megmarad e cím, így a karahánidában, a csagatájban stb. Vö.: CLAUSON, ED. 453; DTS. 547 (*Alp tegin*, *Esän tegin*, *Yaruq tegin*, *Tonga tegin*). DOERFER, TMEN. II, 533 — 41 ezúttal is széles anyagot mozgat meg, következtetéseivel nem mindig lehet egyetérteni. Kissé sarkítva fogalmazott véleménye azonban figyelmet érdemel: „Es ist ziemlich wahrscheinlich, dass *tegin*, ebenso wie *batur*, *tarḡan*, *ḡan-ḡayan*, *ḡatun* ursprünglich ein Lw. ← Ruanruan (= zsu-an-zsu-an) war”.

š a d. — Jól van adatolva a feliratokban: *tarduš bodun šad ārtim* 'a tardus nép *sadja* voltam'; *iki šad* 'két *sad*', *qayanin yabyusin šadin* . . . *ölürtim* 'kagánját, jabguját, *sadját* . . . megöltem'; *iki oylima yabyu šad at bertim* 'két fiamnak a *jabgu* és a *sad* címet adtam'; vö. CLAUSON, ED. 866. Aligha választható el tőle a *šadapit*, mely többes számú címek után található. Ismerik a kínai források is: a keleti törökök főméltóságai: *yabyu*, *šad*, *tegin*, *iltäbär*, *tudun* és mások; vö. LIU MAU-ŲSAI, Die chinesischen Nachrichten I, 8; a *šad* itt önálló katonai parancsnok (II, 498: 49). A nyugati törököknél a tíz törzs mindegyikének a főnökét *šad*-nak nevezték; vö. CHAVANNES i. m. 57. A cím eredete vitás; feltett iráni származtatását cáfolja DOERFER, TMEN. III, 321 — 4. Vö. még DTS. 519.

č o r vagy *č u r*. — A feliratokban: *Tadiq čor*, *tarduš inanču čor*, *kül čor* stb.; vö. CLAUSON, ED. 427. A kínai szövegek szerint a nyugati törökök tíz törzsének mindegyike élén *čor* állott. A szónak *čor* olvasatát (a rovásírás és a kínai átírás a *čur* olvasatot is megengedi) a tibeti '*Bug-čor* o-jegyével szokták védeni (így CLAUSON, i. h.), valójában a tibeti o egyaránt értelmezhető eredeti o-nak és u-nak; tibeti u török ü ejtésre utalna. A szó lehetséges *čur* olvasata mellett szól a második besenyő törzsnek *küerči čur* neve; vö.: NÉMETH: MNy. XVIII, 2 — 7; MORAVCSIK i. m. 165; DTS. 157 (ez utóbbi a *čur* olvasat mellett döntött). A cím eredete ismeretlen.

9. A türk és a türk közvetítésű anyagba kifogástalanul símul a ránk maradt avar nevek s címek szerény terjedelmű gyűjteménye.

Nyilván ezúttal is számolnunk kell olyan adatokkal, amelyek (valamelyik) avar nyelvet tükrözik. Valószínűleg közéjük sorolhatók a következők.

B a i a v ó s. — A pannóniai avarok első (?), honfoglaló fejedelmének (568 — 592) a neve. Ezt viselte rajta kívül a bolgár eredet-monda szerint *Kuvrat* legidősebb fia, aki a birodalom bukása után is a régi hazában maradt (650 kör.). MORAVCSIK igazolatlan feltevése szerint a magyarok fejedelme lett volna, aki népével együtt meghódolt a kazároknak (MORAVCSIK: MNyTK. 27. sz. 29). *Baiaavós* volt a neve *Tokto* bolgár fejedelem fivérének is (meg. 772); vö. MORAVCSIK, Byzantinoturcica II², 83 — 4. E nevek időrendi egymásutánjából világos, hogy ezek az avar kagáné után keletkeztek, nem pedig megfordítva.

A görög átírás alapja avar *bayan*, ez világosan egyezik a mong. *bayan* 'gazdag' szóval, amely elválaszthatatlan a tör. *bay* 'ua.' megfelelőtől. A magyar szerzők saajátságos módon kezdettől fogva nem kedvelték a mongol adatot, és — kisebb erőszak árán — a török megfelelőt részesítették előnyben. VÁMBÉRY szerint (A magyarok eredete 40) a keleti törököknél s mongoloknál ma is hasz-

nált tulajdonnév. GOMBOCZ (MNY. XII, 101) szintén úgy véli, hogy a törököknél nem ritka személynév, bár megemlíti a mong. *bayan*-t is, kiindulópontja a tör. *bay*. NÉMETH (HonfKial. 104) náluk őszintébben fogalmaz: „*Bajan* fejedelem neve már inkább mongol, vagy bolgár eredetre utalna . . ., azonban ennek a körülménynek nem lehet fontosságot tulajdonítanunk. A *bajan* alak meg lehetett a régi török *j*-török nyelvjárásokban, s azt is jól fel lehet tenni, hogy *Bajan* egy akkoriban divatos bolgár vagy mongol nevet kapott, bár származására nézve sem bolgár, sem mongol nem volt”. Feltevése támogatására a jegyzetben hivatkozik Kovrat fiának száz évvel későbbi *Bayan* nevére. De lássuk a mongol és török adatokat.

A mongol nyelv legrégibb emlékeitől kezdve kimutatható a szó. A mongolok titkos történetében (MTT.) nevek őrizték meg: *Naqu bayan* (90, 92, 93, 205. §), *Šinči bayan* (89; AT. *Singsing-bayan*), *Telegetü-bayan* (157), *Torqoljin-bayan* (3). E kor névadásában a *bayan*, második tagként, olyan szerepet játszott, mint *ba'atur* 'bátor' (*A'uču-ba'atur*, *Bartan-ba'atur*, *Bültečü-ba'atur*); *mergen* 'ügyes' (*Qurqadai-mergen*, *Dobun-mergen*); *sečen* 'bölc' (*Dai-sečen*, *Sugu-sečen*). Közszoói adatai ezek: Hy *bayan* 'riche' (MOST. 39), Tk. *bayan* (27a), Muh. *bayan* 'puissant, grand' (C. 95b; Ist. 185a); Yem. T. *bayan* 'riche' (3b8:14); MA. *bayan* (Po. 114); prekl. mong. *bayan* (Ind. II, 77, 22 [név]; IV. 33); ir. mong. *bayan* 'richness, prosperity, abundance; rich, wealthy, well-to-do' (LESS. 76); kalm. *baĵn* 'reich, der reiche Mann; Eigentum, Vermögen' (RAMST. 29); ord. *bajan* 'riche; n. pr. m. (férfinév)' (MOST. 46); hal. *bajan* 'gazdag, gazdagság' (LUV. 67); bur. *bajan* 'ua.' (ČER.² 93); mgr. *bayān* 'riche, productif' (SM. 23); dah. H. *baĵn* 'gazdag' (Po. 70).

Mongolból valók: evk. *bajan* 'gazdag, gazdagság', szol. *bajaĵi*-, *baĵi*- 'gazdagodik', ngd. *bajan* 'gazdag', *bajan*- 'gazdagodik'; orocs *baja(n)*- 'gazdag' ud. *baja(n)*-, olcsa *baja(n)*-, orok *baja(n)*-, nan. *bajan* (CINCIUS és mások, Sravn. slov. I, 65); ma. *bayan* 'reich, pockenreich; Reichtum' (HAU. 80); besz. ma. *ba(j)in* 'rich man' (YAMA. 1117); dzsüresi Ford. Ir. n° 346 *bayan* (*bai-yau*; kín. *po-yang*) 'gazdag'; *bayan* 'wealthy' (KIYOSÉ 116); dzsür. Tolm. Ir. *baya ħalma* (kín. *po-ya nie-ma*) 'gazdag ember' n° 695). — Haz. Dzs., Dz. *bajō* 'richard', B *bajū*~, T *bajū* 'gazdag' (szerző felj.).

csuv. *pujan* 'gazdag', EGOROV szerint (Et. slov. 163) vagy mongol jövevényyszó, vagy a csuv. 'gazdagodik' származéka, mint amilyen *širan* 'szakadék; part' < *šir*-, *šalan* 'csipkerózsabokor' < *šal*-, *avtan* 'kakas' < *avat*- 'kukorékol'. PAASONEN (Csuv. szj. 106) a *pujan* 'gazdag'-ot egyértelműen a *puj*- 'gazdagodik' származékának tekinti.

A török megfelelők a következők: rovásírásos türk és ujjúr feliratokban *bay* 'rich; rich man': *čiyañ bodunıy bay qıltım* 'a szegény népet gazdaggá tettem', *bay bar ärtım* 'gazdag voltam': Kāšγ. *bay* 'reich' (BROCK. 29); QB. *bay* (Indeks 65); Tefs. *bay* (BOR. 69); hor. *bay* (FAZ. I, 177); csag. *bay* 'riche' (PDC. 155); Muh. (tör.) *bay* (BATTAL 17; a CLAUSONTól ide kapcsolt *bayan* nincs a helyén); oszm. *bay* '(originally) a rich man; (now) a gentleman, A., Mr A.' (HONY 35); gag. *bay* 'idősebb ember megszólítása' (GRMS. 68); tkm. *bāy* (TRS. 66); kún-CC. *baĵ* (Gr. 48), kip. LN. *bay* (HOU.; KURYŠ. 90), Qaw. *bay* (TEL. 304), Idr. *bay* (CAF. 16), Tuh. *bay* (ATA. 149), Yem. P. *bay* 'riche' (4a3: 24), Yem. T. *bay* (10a8: 14); tat. *baĵ* (TRS. 53), bask. *baĵ* (BRS. 70); krcs.-blk. *baĵ* (RKbS. 46); kmk. *baĵ* (RKS. 57), nog. *baĵ* (NRS. 66), kkalp. *baĵ* (BASK. I, 325), kirg. *baĵ* (JUD., KRS. 1940, 63), kzk. *baĵ* (ŠENIT. 40); turki *baĵ* (JAR. 46), mai ujj. *baĵ* (URS. 197); ir. özb. *bōĵ* (URS. 78); tuv. *baĵ* (TRS. 85); hak. *paĵ* (RChS. 65); alt. (ojr.) *baĵ*

(ORS 25); sárga ujj. *paj kise* 'gazdag ember' (MAL. 85); jak. *bāi* (PEK. I, 336).

Jövevényszók a törökből: mog. M. *bāi* 'riche'; haz. B, Dz. T. *bāi* 'riche; richard' (szerző felj.); szam. kam. *bai* (JOKI: MSFOu. CIII, 80–1). Egyéb megfelelőit fgr. (osztj., vog., cser., mord., votj.), kaukázusi, iráni (pamíri), stb. nyelvekből l. DOERFER, i. h., Vö. CLAUSON, ED. 384; DOERFER, TMEN. II, 259–60; DTS. 79 (szn.: *Baj buya, Baj apa, Baj temür, Bört baj, Tüz baj*); SEVORTJAN, Êt. slov. [III], 27–9.

Függetlenül a török—mongol nyelvviszony értelmezésétől, nem kétséges, hogy az avar személynév alapja a mongol *bayan* 'gazdag, hatalmas'; a VI. század második felében a mong. *bayan* és a tör. *bay* két különböző szó, ebben a korban ugyanis a török és a mongol nyelv már élesen elkülönült egymástól. A türk nyelv ekkor nyilván azon a fokon állt, melyet a legrégibb datált (732-től) írásos emlékek tükröznek. A *bayan* az ómongol nyelv kevés számú becses emlékei közé tartozik.

Βοοκολαβρας. — Jelentős papi személy (580 kör.), aki végülis összetütközésbe került a kagánnal, aki elől bizánci területre menekült. A kagán elfogatását és kiadatását követelte (Menandros 425); el is fogták és Bizáncba vitték (Theoph. Sim. 52). Ismeretes, hogy hasonlóképp kegyvesztett lett Dzsingizkán főtáltosa, *Teb-tengeri* is. A források egyértelmű vallomása szerint ez az avar főtáltosnak nem a neve, de címe. MORAVCSIK szerint (i. m. II², 96) a szó görög betűs alakja *bokolabr*-ra enged következtetni.

VÁMBÉRY (i. m. 41) ezt az avar szót is törökből magyarázza: a görög írásképet *bogolaur*-nak olvassa és *bögüler*-nek értelmezi, ezt pedig a tör. *bögü, böjü* 'lekötés, varázslás' szóval kapcsolja össze; a hangtani zökkenőket meg sem kísérelte magyarázni. GOMBOCZ (i. m. 102) lehetségesnek tartja ezt a magyarázatot, szerinte is a tör. *bügü, büyü* 'varázslás; bölcs, próféta' lappang az avar adatban. NÉMETH (i. m. 141) csatlakozott elődei nézetéhez, anélkül, hogy az egyeztetés részleteit feszegette volna. Az avar 'táltos' értelmezését merőben másként kísérelte meg RÁSONYI LÁSZLÓ (MNY. XXXVI, 291–4). Szerinte az összetett cím első tagja az oszm. *boy* 'parancsnok, úr, vezér' szóval volna azonos; ez a magyarázat azonban nem ér többet, mint az általa joggal elvetett MARKWART-féle türk *bayá*-val való azonosítás. Az oszm. *boy* (*başboy*) ugyanis az oszm.-on kívül a törökség egyetlen ágában sem ismeretes, bolgár-szláv eredetében nincs okunk kételkedni; az oszm. szóról l. KAKUK, Recherches 59. Semmivel sem meggyőzőbb az avar szó második tagjával egyeztetett siringol *çulabir*. Ez a POTANINból idézett etimológia nélküli mongol nyelvjárási adat összekapcsolása a protobolgár *kolovor* címmel önkényes, s ezen keresztül a köztör. *qulabuz*-hoz vezető út hipotézisekkel van kiköveztve. A szónak ez idő szerint kielégítő magyarázata nincs. Feltéve, hogy az eddig általánosan elfogadott kettős tagolás helyes, és ha hitelt adunk a *μάγος* értelmezésnek (nincs okunk azt kétségbevonni), akkor a következő mongol—török adatokra kell ügyelnünk.

Mongol: közép-mongol MTT. *bō'e* 'Schamane, Zauberer' (HAEN. 16): névhez fűzve: *Toqto'a bō'e* (RD. *Tobtoa bōe*; II, BER. 230), közszóként: *bō'es* (tb.); Čy *bō* 'sorcière' (A. 25a. n^o. 122.); Hy *bō'e* 'chamane' (MOST. 43); ir. mong. *bōge* 'chamane, enchanteur' (KOW. II, 1242), *bōgeči* 'shaman', *bōgele-* 'to practicize shamanism, shamanize' (LESS. 124); ir. kalm. *bō* 'samán, varázsló', *bōlō-* 'varázsol' (POZDN. 131), kalm. *bō* 'Schaman, Hexenmeister', *bōl-* 'zaubern, wahrsagen, Hexerei treiben, schamansieren' (RAMST. 56); ord. *bō* 'chamane', *bōlō-*

'deviner au moyen des sapèques', *bō'tš'i* 'devim. chamane' (Most. 64, 86, 88); hal. *bō, bōlō-* (Luv. 81); bur. *bō* 'samán', *bōgej* 'samán, mn.', *bōlelgen* 'varázsolás', *bōle-*, *bōlel-* 'varázsol' (Čer.² 107–8); mgr. *bō* 'chamane' (SM. 26). Vö.: POPPE, Introduction 75; DOERFER, TMEN. I, 233–4.

Török: *bögü*, eredeti jelentése 'sage, wizard'. Uralkodói címként, mint *Bögü qayan* egy türk és egy ujjúr kagánnál ismeretes. Közszóként: ujj. *bögülär quvrayında* 'in the assembly of sages', szinoním szópárban: *bögü bilgä* 'eszes, okos'; QB. *bögü* 'ua.' (Indeks 119: *bügü*); kún CC. *bügüler* 'die Propheten' (GR. 70); Muh. *bügü* (BATTAL 23); Tuh. *bügi* (ATA. 158); csag. *bügi* 'magie, enchantement' (PdC. 174); oszm. *bügü* 'sorcery' *büyü* 'spell, incantation, sorcery', *bügücü* 'sorcerer, magicien' (HONY 50–1); gag. *bü* 'varázslat, boszorkányság' (GRMS. 101). Vö.: CLAUSEN, ED. 324–5; DTS. 116 (*bögü, bögülä-, bögülüğ*); SEVORTJAN, Ét. slov. (III), 293–4. s.v. *bükü* (olv. *bügü*).

Az egy töről fakadt mongol és török szót lényeges különbségek választják el egymástól. Jelentéstani tekintetben, a mong. *böge* < *bögö* magában a. m. 'varázsló, táltos', a tör. *bögü* < *bügü* pedig 'varázslás, természetfeletti tudás; tudó, okos', s csak nomen actoris képző hozzáadásával (*bögüči*) jelent 'táltos'-t. Ezt az állapotot tükrözi a honfoglalás előtti török jövevényszavaink közé tartozó *bü* < *bögü* és *bölcs* < *bögüči*. 2. Hangtanilag, a mong. *g* hangzóközi helyzetben korán kiesik; *böge* > *bö'e*, *bögö* > *bö'ö* adatokkal (kimutatható a X. századi kitajtól kezdve); a tör. *g* ugyane helyzetben csak újabban mozdul el, s válik *y*-vé (*bügü* > *büyü*). A m. *bü* és *bölcs* szavakban a hangzóközi *g* eltűnése magyari hangtani jelenség.

Mindezek figyelembevételével a *βουκολαβραῖς*-ban a *boo* aligha értelmezhető *bō*-nak vagy *bō*-nek (a hosszúság jelölésére megfelelt volna az *ómega*), inkább kétszótagos *bōö*-nek magyarázható. Az avar *bōö* 'táltos, varázsló' a mongol változathoz áll közelebb, ha *bōö-golovur* 'táltos-főnök' szóösszetétel második tagja, s maga az összetétel a pusztá feltevésen kívül szilárdabb analógiával is gazolható.

C a n i z a u c i. — Változatai: *canzanci*, *cani zauci*. Annak az avar követnek a neve, aki 811-ben Aachenben Nagy Károllyal beszélt. E név, pontosabban cím, az (egyik) avar nyelvből elemezhető. VÁMBÉRY (i. m. 45) az első tagot illetőleg a *kan* 'vér' és *kam* 'pap' között ingadozott; a név második tagját *Zauk*, *Zauki*-nak olvasta, és a tör. *sauk* 'hideg, fagy' szóval vetette egybe. GOMBOCZ (i. m. 98) tarka változatai láttán értelmezését meg sem kísérelte. NÉMETH (i. m. 104) *Kam-sauči* olvasat mellett kötött ki, avar fejedelmi névnek tartotta (ezért olvasott inkább *kam*-ot *kan* helyett), és 'sámán; követ, közbenjáró próféta' értelmezéssel kísérte. HARMATTA (Ant. Tan. XXX, 71) kifogásolja ezt a magyarázatot, s helyette *Qansanči*-t javasol, és párhuzamként az ujj. *Qanelči* névre hivatkozik. A név, pontosabban követi (semmiesetre sem fejedelmi) cím *qan-sauči* a. m. 'káni követ', más köztörök jellegű avar nyelvből való, nem abból, amelyből az imént vizsgált két szó. Feltűnő a cím első tagjában mutatkozó *qan*, ez ellentétben áll Baján magas fejedelmi címével, a *qayan*-nal, de 811-ben még ez is nagyzolásnak tűnik; VÁMBÉRY is, NÉMETH is nyilván ezért keresett más megoldást. A cím második eleme a jól ismert tör. *sabči*, *saßči*, *savči* 'követ'. Főbb adatai: ujj. (İrq bitig) *sabči* 'messenger', ujj. (buddh.) *savči* 'ua.'; Kāšy. *saßči* '1. Prophet, Zwischenträger (γuzz)' (BROCK. 174), QB. *saßči* 'követ, próféta', (Indeks 384); Tefs. *sawči* 'próféta' (BOR. 257); Qor. *sawči* 'prophet' (ECK. 249); csag. *savči* 'messenger, intermédiaire' (PdC. 344). Vö.: CLAUSEN, ED. 785; DTS. 478, 492; DOERFER, TMEN. III, 226–7. Ami a *Qan elči*-t illeti

(DTS. 417), sem nem fejedelmi személy, sem annak követe, hanem egy kései (Yüan kori ?) nyugtán szerepel *Qurla elči* és *Soqtu elči* társaságában.

Az avar *sauči* köztörök nyelvjárási sajátságot tartalmaz ($b > \beta, u$).

10. A ránk maradt avar méltóságnevek többsége idegen eredetű; közvetve így is hasznos információkat szolgáltatnak. Egy kivételével az avar történelem későbbi szakaszáról tudósító nyugati források tartották fenn emléküket, s fennáll a lehetősége annak, hogy egy részük nem is az avar, de az Aváriába beköltözött onogurok nyelvéből származik. Az avarból (és onogurból) elemezhetetlen méltóságnevek ezek.

q a γ a n. — E legfőbb fejedelmi cím a zsuán-zsuánoktól először a törökség körében terjedt el. A rovásírásos feliratokban a türk fejedelem címe, de ezt viselik más népek legfőbb urai is: *tabyač qayan*, *töpüt qayan*, *büklü qayan*, *türgiş qayan*, *qirgiz qayan*, *uygur qayan*; név és cím szerint is megemlítik: *Bilgä qayan*, *Bögü qayan*, *Bumün qayan*, *Eltäriş qayan* (CLAUSON, ED. 811; DTS. 405). A kínai szövegek bőven emlegetik a két türk birodalom kagánjait; keleti: *Yi-li kiü-li šö mo-ho ši-po-lo k'o-han*, azaz *Il kül šad Baya işbara qayan* (582–588); vö. MAU-TSAI I, 44; nyugati: *Ta-t'ou k'o-han*, azaz *Tardu qayan*; vö. CHAVANNES 361.

A nyugati törökségnél a kazár fejedelmet illeti meg ez a cím; a volgai bolgároknak csak kazár vazallusi állapotukra utaló *eltäbär* ($> yiltavar$) cím járt. De a dunai bolgár fejedelmeknek is *qayan* helyett *qan* (*xavas*) a címük; vö. BEŠEVILIEV, Die protobulgarischen Inschriften 14: 7 stb.. A mongoloknál Dzsingiz is csupán *qan* volt, csak utódai lettek *qayan*-ok (MTT. *qahan*-t ír, egyéb szövegekben *qa'an* olvasható). A mongolokhoz a *qan* cím a kitajoktól került, ahol eredeti alakja *qa*-nak hangzott, ezt is megőrizre a MTT. Dzsingiznek kánná választását közlő mongol követeknek a kereti *To'oril* ezt mondja: *mongqol qa üge'ün ker aqun ta 'ti* mongolok *qa* (= *qan*) nélkül hogyan volnátok meg? (Mon. I, 83: 126; Ford. 42). Ez a kitaj és korai mongol adat a *qayan* alak magyarázatának a kulcsa.

Az avar *qayan* régi, Baján kezdte viselni; bizáncin kívül (*χαγανος*) nyugati források is fenntartották (*cagan*, *chagan*, *caganus*, *kaganus*, *gagan*), az avar birodalom lehanyatlásával szerényebb címek léptek a helyére. Az avar *qayan* cím feltűnésének a kronológiája figyelmet érdemel; közel egykorú Tardu bitorolt *qayan* rangjával, régibb a kazároknál.

A török — mongol *qayan* és *qan* alakról l. DOERFER (TMEN. III, 141–79) kis monográfiáját, mely főleg a mongol kortól kezdődően tartalmaz gazdag anyagot. A kínai források szien-piknél látható anyagáról l. O. FRANKE i. m. III, 251–4.

q a t u n. — Láttuk, zsuán-zsuán örökség ez is. Lehet, hogy az avaroknál a *qayan* címmel egyidős, de csak kései, nyugati források őrizték meg. A türk feliratokban: *qatun* (*ögüm Ilbilgä qatun* 'my mother, II-b. q.'). Eredeti 'fejedelemasszony, királyné' jelentése devalválódott, s az 'asszony, háziasszony' jelentésben állapotott meg (akárcsak a m. *asszony*): oszm. *kadın*, az. *gadin*, özb. *qotin* stb. Kimutatható e cím a mongolból a kitajtól kezdve (*qatun*), megvan a középmongolban (*qatun* 'asszony, feleség', *qatuqje*, *qatuqtyi*), valamint a mai mongol nyelvekben. Vö.: CLAUSON, ED. 602–3; DTS. 436. DOERFER TMEN. III, 132–41 (az anyagot onografikusan tekinti át). Nem mutatható ki sem a kazároknál, sem a (volgai és dunai) bolgároknál. Az avaroknál *Catuna* (MGH.; Foetae Latini I, 116). Az avar nyelv meghatározása szempontjából nem nyújt használható útmutatást.

q a p q a n. — Kései cím, az Annales Einhardi tartotta fenn *capcanus* alakban (torzított válatozatai: *cacanus, caganus, capanus, captanus*). A már keresztény *Theodorus capcanus* a Sabaria és Carnutum közti, rezervátumnyi területen élő avarok ura (803 kör.). Utóda még megkísérli a frank császártól visszaszerezni az egykori pompázatos *qayan* címet.

A jó ideig fel sem ismert avar méltóságnévet a protobolgár *καρχάνος* (*καρχάνος*)-szal azonosították; MORAVCSIK i. m. II², 156—7; BEŠEVILIEV i. m. 14: 8; 57: 6; stb.; vö. még *βονλὰ καρχάνος* 47: 27. A türk rovásírásos feliratok *qapqan* adatának idevonása vitatott; *Bögü qayan* egyéni nevének tartják egyesek, mások szerint ez cím volt, vagy később azzá lett. ALTHEIM és követői az avar címet iráni eredetűnek tartották; e kétségtelenül megalapozatlan véleményyt cáfolta SINOR, *Qapqan*: JRAS. 1954: 174—34. Az általa javasolt török etimológiát vitatja CLAUSON, *A note on qapqan*: JRAS. 1956: 73—7.

GYÖRFFY (Besenyők és magyarok 143—4) az avar címet összekapcsolta még a besenyő *Χορόν* (méltóságnévből lett?) törzsnévvvel, valamint a magyar *Koppány* névvel. E pályakezdő jeles dolgozat ugyane füzérre illesztette a mongol *qabqanas* nép(törzs)nevet is. Vö. még L. HAMBIS, *Notes sur trois tribus de l'Yénissei Supérieur*: Les Us, Qapqanas et Tälängüt: Journ. As. 1957: 25—57; F. W. CLEAVES, *Qabqanas ~ Qamqanas*: HJAS. XIX, 390—406. A *qabqanas* a *qabqana* törzsnév mongol többes száma, ennek nincs köze a *qapqan* címhez. Egyébként a HAMBIS-nál említett három „erdei nép” (*hoy-yin irgen*) neve helyesen: *urs-ut, qabqana-s*, és *teleng-üt*. A *qamqanas* alaknak nincs hitele, a kínai átírás helytelen értelmezése *qabqanas* helyett (ilyen volna a *qimčaq* az egyedül helyes *qibčaq* helyett).

yuyuruš. — A késő avar korban tűnik fel, a nyugati források a 782. évhez fűzik: *Caganus et Iugurris principes Hunorum* (Annales Einhardi: MGH. I, 163; Ann. Bertinii); *Vigerius, vigurris, iugurnus* (Ann. Lanriss.: MGH. I, 162); *Iugurgus* (Poeta Saxo II.; MGH. I, 237). A 796. évnél *Iugurus* (Ann. Einhardi: MGH. I, 351).

E sokáig rejtélyes cím a karahánidák nyelvéből került elő. Kāšyari szerint egy fokkal a *qayan* alatt áll, közrendű emberek közül kerül ki, perzsa vagy más idegen népbeli nem nyerheti el ezt a rangot, bármennyire is kiváló és befolyásos legyen. Jelvénye a fekete ernyő (más magyarázat szerint baldachin, helytelenül, sátor is, ar. *qubbatu*; a kagáné vörös színű), melyet a feje fölött tartanak esőben, hóban vagy hőségben. A szintén karahánida nyelvet tükröző Qutadyu bilig is fenntartotta e címet: *qayū yaβyū yuyruš bolur il bāgi* 'van, aki *yaβyū, yuyruš* lesz, vagy tartományi főnök' (ed. ARAT I, 410; 4069). A XII—XIII. században a hindusztáni haladzsoknál is feltűnik a *yuyruš* [ygrwš], még mindig magas rangként. Vö.: CLAUSON, ED. 905; DOERFER, TMEN. IV, 175—6; M. FUAD KÖPRÜLÜ, *Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur*: KCsA. I. kieg. köt. 327—41 (kül. 337—41).

Az avar *yuyuruš*-t (ezt az alakot hitelesnek tekinthetjük a *yuyruš* mellett) a karahánida *yuyruš*-sal azonosította J. J. MIKKOLA, *Avarica*: Arch. f. Slav. Phil. XLI [1927.], 160; NÉMETH, *HonfKial.* 103; vö. még B. v. ARNIM, *Avarisches*: Zeitschr. f. Slav. Phil. IX, [1932.] 403—6. NÉMETH gépiesen ismétli RADLOFF (III, 543) ujj. jelzését a *yuyruš* forrásaként, valójában a Qutadyu bilig bécsi, ujjúr írásos változatáról van szó (melyet RADLOFF tévesen ujjúrnak gondolt); NÉMETH figyelmetlenségéből eredő tévedése több mint ötven év múlva is visszaköszön. Mondani is felesleges, hogy a *yuyruš*-nak nyoma sincs ujjúr forrásokban.

A karahánida *yuyruš* méltóságnak tagadhatatlanul van valami szakrális jellege, a rendelkezésre álló források azonban nem elegendők ahhoz, hogy vele kapcsolatban szakrális, kettős királyságról beszéljünk (ALFÖLDI ANDRÁS). BÓNA (MgTört. I, 334) joggal mutat arra, hogy az avaroknál nincs szó a hatalom és a vezetés ilyen formájú megosztásáról. A valóságban a *qayan* és a *yuyuruš* közt kemény hatalmi versengés folyt, melynek során a *yuyuruš* szándéka ellenére szorult a második helyre. A vetélkedést talán inkább az magyarázza, hogy a *qayan* és hívei az eredeti avar hatalmat képviselték, míg a *yuyuruš* a csatlakozott, szünet nélkül lázongó, főhatalomra törő onogur népelemnek lehetett a vezére.

E cím nyelvi szempontból értékes információt tartalmaz: a szókezdő *y* és a szóvégi *š* alapján nem lehet sem mongol, sem csuvasos típusú bolgár-török. Egyezése a köztörök *yuyruš*-sal aligha véletlen. Tartalmilag ez a cím a nyugati türk birodalom területére utal. CLAUSON *yuyruš* < *yuyur*- 'gyúr' etimológiája pusztán ötlet, bizonyító érték nélkül; meglehet, hogy DOERFER sejtése a helyes, aki a szó eredetét a törökségen kívül keresi.

t u d u n. — „Venerunt ad eum legati de Pannonia (unius) ex primoribus Hunorum qui apud suos *Tudun* vocatur” (Einhardi ann. ad an. 795: MGH. I, 181. További adatok GOMBOCZNÁI i. m. 98).

A kínai források a türk méltóságnevek közt említik: *t'u-t'un*, kkín. *t'ou-duən*, azaz *tudun*, alakja olykor azonban *t'u-t'un-fa*, kkín. *t'uo-duən-pi-wot*, azaz *tudunbar*; ez utóbbi zsuán-zsuán eredetre utaló szóvégi *-bar* formanssal (vö. *eltäbär*; *kültäbär*). Vö.: LIU MAU-TSAI I, 126 és 9, 41; CHAVANNES i. m. 372. Előfordul (ragadványnévként; a többi méltóságnévénél szintén ismerünk hasonló kombinációkat) *saqal tudun* formában is, utalással viselője szakállára (LIU MAU-TSAI II, 198–9).

A türk feliratokban *tudun* alakban található: *Kül tudun*, *Urungu tudun čigši* (ezek a keleti türk terület adatai). A nyugati türk birodalomban betöltött szerepükről a kínai források tájékoztatnak (e területről ui. nincsenek oly terjedelmes feliratok, mint a keletiről). A kínai szövegek szerint a helyi vazallus fejedelmi személyeknek a *yabyu* (vagy a *qayan*) az *eltäbär* címet adta, mindegyik mellé azonban saját bizalmi embereként egy-egy *tudun*-t is rendelt; ezek ellenőrizték a dolgok menetét, főleg a pénzügyeket kísérték figyelemmel. Vö. CHAVANNES i. m. 24.

A *tudun* cím kimutatható a kazároknál is (τρυδοῦνος); ezt viselte Kherison kazár helytartója; MORAVCSIK i. m. II², 317–8. Kášyarínál is megvan: *tudun* 'Dorfvorsteher und Wasserverteiler' (BROCK. 216). Az idegen eredetű szó beilleszkedett a török fonetizmus rendszerébe, és hangzóközi helyzetben a *d* réshangúsodott (*δ*), ebből a csuvasban szabályosan *r* keletkezett. Ezt az alakot tükrözi a Trojckaja letopisj *trunove* adata, valamint a csuv. *tärän* (BENZING: Fundamenta I, 691, l. jegyz.; TOGAN, Ibn Fadlān 106). Vö. még CLAUSON, ED. 457 (*todun* olvasata hibás); DOERFER, TMEN. III, 207–10.

Az avarban a *tudun* végső soron a nyugati türk birodalom területéről származik; Aváriában való megjelenésének az időpontja meghatározhatatlan. BÓNA szerint (i. m. 334) a *tudun* (alkirály) a késő avar birodalom nyugati részének volt az ura, és neki lehettek alárendelve a szlavóniai és morvaországi szláv törzsfők is. Úgy látszik, régészeti alapon arra lehet következtetni, hogy a *tudun*-nak több székhelye volt. Megfelelő elbeszélő források hiányában bajos meghatározni az egyes avar méltóságviselők területi és hatalmi szféráját; semmi sem utal arra, hogy ugyanannak a tisztségviselőnek a szerepe, hatalma változatlan

maradt az egész avar történelem folyamán. A széteső avar birodalom végső fázisában egy különben jelentéktelen *tudun*-nak is megnőhetett a szerepe. Türk és kazár megfelelőik alapján aligha lehetett alkirályi rangja.

tarqan. — „Audiens Cacan rex, undique perterritus, protinus ascendens mulam cum Tarcan primatibus, | regem venit adorare et plagare munera” (MGH. Poet. Lat. Med. Ae. I, 117).

A türk feliratokban: *oyul tarqan*, *Taman tarqan*; (többszben) *tarqat buyruq bağlār*; ujgúr: *Qutluq baya tarqan*, *isbaras tarqat*. Vö.: CLAUSON, ED. 539—41 (rovásírásos adatokban a *tarqat* olvasat hibás); DTS. 538. A kínai források nyugati türk területen is jeleznek több nevezetes személyt, aki *tarqan* méltóságot viselt; közéjük tartozott a basmíl főnök, aki 649-ben meghódolt a kínaiaknak (CHAVANNES, Suppl. 18—9). Soraikban idegenek is akadtak, ilyen volt pl. az eftalita *Nēzak tarqan* (CHAVANNES i. m. 200).

A *tarqan* cím kimutatható a protobolgárban *ταρανος* alakban, melyet rendszeren egy másik méltóságnév előz meg; vö. MORAVCSIK i. m. II², 299—300; BEŠEVLIJEV i. m. 59: 2; stb. Ismeretes volt ez a cím a kazároknál is; a mohamedán források *tarqan*, az örmények *t'arkan* alakban rögzítették (GOLDEN i. m. 210—2). A m. *Tárkány* és *Tarján* névről l. LIGETI: MNy. LXXV, 139—41. A mohamedán és iráni források *tarqan* alakot tartalmaznak; vannak, akik — indokolatlanul — ezt a formát tekintik eredetinek. Ez van mindenesetre Kāšyarínál: *tarqan* 'Befehlshaber', de csak Arýuban használatos ez a cím, a „pogányoknál” személynév. Vö. még DOERFER, TMEN. II, 460—74. SIMONYI DEZSŐ (*Tárkány* helyneveink és az avarság: MNy. LXIV, 438—45) avar előzményre próbálja — megalapozatlanul — visszavinni *Tárkány* helyneveink egy részét.

Nem kapcsolható a *tarqan*, *tarqan* címhez: Kāšy. *tärkän* 'Titel des regierenden Chakans und Fürstin' (BROCK. 204); *terkän* 'a kerületi igazgató előljáró címe' (DTS. 554); QB *terken* 'női tiszteleti cím' (ARAT, Indeks 544); DOERFER, TMEN. II, 495—8; 'a royal title slightly inferior to Xagan' (CLAUSON, ED. 544); PELLIOU—HAMBIS, Campagnes 89—91. E vitatott *terkän* más magyarázatot igényel (<*terikän* <*tängrikän*). Vö. még *tengriken* 'devot, pious', 'normally applied to rulers' és *tengrim* 'my god', 'an adress to superios' (CLAUSON, ED. 525, 524).

A *tarqan* méltóságnév nem török eredetű; PULLEYBLANK a hiung-nu *šen-yü*-ből próbálta levezetni; magyarázata nem meggyőző, nem az a „ruan-ruan” eredeztetés sem.

Az avaroknál ritkán, akkor is csak egy *tarqan*-ról esik szó; türk előzményeit tekintve itt sem lehetett valami magas rang. BÓNA szerint (i. m. 334) a birodalom déli felében kormányzott a *tarqan*, „feltehetőleg alája voltak rendelve a Dráva—Száva közén élő szlávok törzsfői”. Az időben közeli török példák alapján indokolt az a feltevés, hogy a közigazgatási feladatokat ellátó *tarqan*-okból több is tevékenykedhetett a birodalomban.

Mellőzzük az avar személynevek eddigi magyarázatát. Újabban PRITSÁK a „Miracula S. Demetrii” (675—685 kör.) szövegében említett öt szklavén törzs neve közül négyet a korábbi (vitatott) szláv értelmezés helyett a protobolgár-ból, az ötödiket irániból magyarázta; szellemes, de merész etimológiáira itt elegendő csak utalnunk; O. PRITSÁK, *The Slavs and the Avars: Settimane di studio del Centre italiano di studi sull'alto medioevo XXX*. Spoleto, 1983. 353—435, kül. 402 kk. PRITSÁK e tanulmányában érdekes válogatást ad az avar régészeti kutatásokból. A balkáni avarság bibliográfiájához érdemes hozzácsa-

tolni: VL. POPOVIĆ, La descente des Koutrigours, des Slaves et des Avars vers la Mer Égée: le témoignage de l'archéologie: Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 1979: 596—647.

11. Összefüggő terjedelmes nyelvemlékek hiányában nem várhattuk az avar birodalomban beszélt török—mongol nyelvek teljes rekonstrukcióját. Csak arra vállalkozhattunk, hogy a sovány szórványemlék-anyagot szembesítsük az egykorú és közel egykorú hasonló anyaggal, s ily módon megkíséreljük megközelíteni azt a nyelvi atmoszférát, amelyben az avarság élt.

A környező azonosságok és hasonlóságok felidézése során két problémakör kristályosodott ki.

Az első a mongol nyelv lehetséges szerepe az avaroknál. Az eddig inkább csak általánosságban hangoztatott mongolosság helyett megállapítható, hogy a mongol nyelvnek van hitelesnek tekinthető nyoma, ennek vallomása azonban nem terjed odáig, hogy segítségével összefüggő mongol nyelvi háttérre következtessünk. A probléma nem új keletű, mert hosszabb ideje várjuk a feleletet arra a kérdésre: van-e, volt-e a mongol nyelvnek nyoma az Uráltól nyugatra a tatárjárás előtt? Szórványos és bizonytalan jelzések elegendők a kérdés fellejtéséhez, de megválaszolására nem. Nyelvi kérdést antropológiai alapon eldönteni nem lehet, mégsem hűnyhatunk szemet a régészeti és embertani kutatások ama megállapítása előtt, hogy 670 táján, az onogur birodalom felbomlásakor Aváriába érkező új néphullám mongoloid és tungid elemeket sodort magával. A kérdést bonyolítja, hogy az új jövevények közt onogurokon kívül az ő hatalmi körükben korábban megült avarokkal is számolhatunk.

A másik kérdés, amely e kísérleti jellegű nyelvi revízió során — nem először — napirendre került, ez az onogur nyelv kérdése. Az évtizedek óta súlykolt hipotézis szerint az onogur címkén csuvasos típusú bolgár-török nyelvet várnánk. Az eddigi, igaz, felettébb szerény anyagban ennek semmi nyoma nem mutatkozik; kár volna azonban elhamarkodott ítéletet megkockáztatni már most, mert az az etnikai áramlás, amely Nyugat-Belsőázsiaiból Európa felé indult, Aváriába köztörök nyelvi elemek beszüremkedését is lehetővé tette.

Figyelembe véve az onoguroknak, ha tetszik, bolgár-törököknek az avar birodalomban egészen a bukásig egyre erősödő szerepét, elsősorban az ő nyelvük (nyelvjárásaik) emlékeire számíthatunk. Ez pedig, akár így, akár úgy magyarázzuk, mégis csak török nyelv volt. Elődeink ezért nem tévedtek, amikor az avar nyelv kései (onogur) emlékeit töröknek tartották.

12. Ismeretes, hogy 1983 tavaszán Szarvas közelében egy avar temető feltárásakor az egyik női sírból övre akasztható, csontból készült szögletes tűtartó került elő. A tűtartó mind a négy oldalán rovásírásos feliratot tartalmaz. Az első és harmadik zsúfolt sorral szemben a másodikban és a negyedikben lazábban rótt jegyek találhatók; a sorok jobbról balra haladnak. Vö. JUHÁSZ IRÉN, A szarvasi avar kori rovásírásos felirat: Magyar Tudomány 1985: 92—5; RÓNA-TAS ANDRÁS, A szarvasi tűtartó rovásírásos feliratáról: uo. 95—8.

A szarvasi rovásírásos lelet jelentősége elsősorban abban áll, hogy kétségszövegbevonhatatlanul bizonyítja: az avarok ismertek és használtak egyfajta rovásírást. A szarvasi felirat azt is igazolja, hogy az avar sírokból származó tárgyakra karcolt vonalak nem tamgák, nem is díszítő ákombákomok, hanem rovásjegyek. VÁSÁRY ISTVÁN (Runiform Signs on Objects of the Avar Period, 6th—8th

CC A. D.: AOH. XXV [1972.], 335—47) nem kevesebb mint tíz ilyen jellegű emlékről számolt be.

A szarvasi nem az egyetlen rovásírást tartalmazó avar tűtartó. FETICH-től 1934-ben Jánoshidán feltárt avar sírból került elő az első, melyet jóval később ERDÉLYI ISTVÁN próbált magyarázni. A szögletes, erősen megkopott tűtartón négy rovásjegyet sikerült rögzíteni; VÁSÁRY (i. m. 337—8) újabb megjegyzéseket fűzött ERDÉLYI azonosításához, de értelmezhető szöveget nem sikerült kihámozni a négy betű segítségével. HARMATTA JÁNOS (Az avarok nyelvének kérdéséhez: Ant. Tan. XXX [1982/1975.], 71—84) újra megvizsgálta a tűtartót, melynek 1., 2., 4. oldalán (a 3.-on nincs írás) harmincegy rovásjegyet fedezett fel. Kár, hogy a közölt fényképmásolat segítségével a rovásjeleket, de még azok átmásolását sem lehet ellenőrizni. Javasolt megfejtésük a türk rovásíráshoz támaszkodik, és ótörök nyelvallapotot tükröz. A harmadik tűtartó a Kiskőrös-Cebepusztán feltárt egyik avar sírból származik; ezen a hengeres tűtartón három írásjegyet látható; vö. VÁSÁRY i. m. 342—3.

A többi avar rovásíráshoz törmelékek közül említést érdemel egy burgenlandi orsókarika, mely öt ellenőrizhető rovásjeggyel vonja magára a figyelmet (LIGETI: MNy. LXVI, 413; VÁSÁRY i. m. 341).

Az avar rovásíráshoz emlékek élén ma a szarvasi lelet áll, mert kb. 60 jegyet foglal magában, és feltehetően összefüggő szöveget tartalmaz. Ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy az avar rovásíráshoz emlékek jegyei — beleértve a korábbi törmelék-emlékeket — nem érik el azt a számbeli szintet, amely lehetővé tenné önmagából való megfejtését; ezt a hiányosságot nem pótolhatja sem jószándékú rábeszélés, sem régészeti vagy történeti spekuláció. Mindehhez járul az avar nyelv és rovásírás problémája. Az avar birodalomban beszélt nyelvek tekintetében (a szlávot és a germánt mellőzve) láttuk, meg kell elégednünk a hipotézis szintjét alig elérő sejtéssel. Az avar rovásírást illetőleg azonban más a helyzet, és ez a szarvasi felfedezés másik jelentős tétele. Ez az írás ugyanis több fontos kérdést vet fel. Mikor, honnan került az avarokhoz? Mint viszonylik Kelet-Európa és Belső-Ázsia rovásírás-rendszereihez? E kérdések nemcsak avar szempontból meghatározó fontosságúak.

Kevésé tudott, hogy a kínai források szerint a zsu-an-zsu-anok ismerték a rovásírást. E fára és más mulékony anyagra rótt írásnak nem maradt emléke.

Eredete is homályos, alighanem délnyugatról, az eftaliták földjéről érkezett. A zsu-an-zsu-anok örökösei a türkök, a rovásírást is megörökölték; közvetlen forrása Nyugat-Belső-Ázsia írásban gazdag területén kereshető. A türk rovásírás később az ujúg-rokhoz, majd a kirgizekhez került. Az idegen írásrendszer jól-rosszul hozzásimult a török nyelv fonetizmusának igényeihez.

A jól ismert türk rovásírás mellett két másik rovásírással kell számolnunk, mind a kettő a magyar őstörténet ismeretlen tájaira vezet bennünket.

Közülük az egyik a kazár rovásírás. Foghíjas információk, szétszórott emlékek birtokában csak bizonytalan körvonalai sejlenek fel. Érdeemes felderíteni, ami belőle felderíthető. NÉMETH GYULA egyre fokozódó hangsúllyal a magyar (székely) rovásírás fő forrását akarta láttatni benne.

A másik a nagyszentmiklósi kincs feliratainak rovásírása. Az avar rovásírás felfedezése ennek az írásnak a revízióját halaszthatatlan feladataink rangjára emelte. És itt érdemes felidéznünk BÓNA ISTVÁN összefoglaló értékelését a kincs kutatásáról: „Egyértelműen tisztázódott, hogy nincs közvetlen köze a 8—9. századi bolgár, bolgár-bizánci, bizánci, de a 9—10. századi magyar ötvösséghez és művészethez sem... A nagyszentmiklósi kincs... a késő avar kultú-

ra, írás, nyelv, vallás és mitológia páratlan emléke” (i. m. 344, 346). R. GÖBL és RÓNA-TAS A. legújabban végzett kutatásai eredményesen előmozdították e feliratok paleográfiai pontosítását.

A további kutatásoktól érdeklődéssel várjuk a kincsen és a tűtartón található betűsorok egymáshoz való viszonyának a tisztázását. A kincs rovásírása nem azonos a türk feliratokéval. Két különböző rovásírást használtak volna az avarok? Aligha.

LIGETI LAJOS

Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölsönhatása*

2. A szóképzés tanulságai. — Vajon a szóképzésben is érvényesül-e az érzelemkifejezés általános csökkenésének folyamata? Azt kell látnunk, hogy igen.

Melyek leginkább érzelemkifejező képzőink? TERESTYÉNI FERENC kettőt emel ki: „Finom értelmi árnyalatok megéreztetésén túlmenőleg sajátos hangulat tapad a kicsinyítő és gyakorító képzőkhöz” (FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, MStilV. 228). Legerősebb hangulati velejárójuk — BENKŐ szerint — a kicsinyítő képzőknek van (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, MNyT. 320).

A) Éppen kicsinyítő képzőrendszerünk pusztulása a legszembe-tűnőbb, l. D. BARTHA, Szóképz. 134. (Nem említjük itt a mozzanatos képzők nagymértékű elhalási folyamatát [D. BARTHA i. h.], amelynek oka nem csekély részben a magyar igekötőrendszer kialakulása.) „A mai magyar nyelvben kevés az eleven deminutív formáns, s ezek használata sem gyakori. Ez igen nagymértékű elszegényedést jelent az ómagyarkori állapotokhoz viszonyítva.” (I. h.)

A kicsinyítő képzők háttérbe szorulását bizonyítja a nagyfokú köznyelvűsödés is, hiszen tudjuk, hogy a köznyelvvvel szemben a „nép nyelvének egyik jellemző vonása a kicsinyítésnek, a becézésnek gyakorisága, s ezzel kapcsolatban az e célra szolgáló képzőknek nagy száma” (HORGER, Nyj. 120). Föltűnő az archaikus csángó nyelvjárásnak e képzőkben való nagy gazdagsága: MUNKÁCSI szerint a „főnévképzők közül nevezetes a kicsinyítőknak oly túltengő használata, hogy eredeti értéküket egészen elvesztik” (Nyr. IX, 531). Ugyanő úgy véli, hogy „a fogalom arányainak megjelölésére” való érzék következtében használják a csángók „szerfölött nagy mértékben” a kicsinyítőket és a gyakorítókat (i. m. 529). Inkább CSÚRY nézete felé hajlok, aki a deminutívok gyakoriságát „a moldvai magyarság lelkületével és kedélyével szorosan összefüggő sajátság”-nak tekinti (CSÚRY: MNy. XXVIII, 300; én ritkítottam: V. O. A.); emellett szól az is, hogy a „csángó képző” „legtöbbször becéző, kényeztető, gyöngédítő jelentésű is” (SZABÓ T. ATTILA, A kicsinyítő-becéző képzők a moldvai csángó nyelvjárásban: A kolozsvári Bolyai tudományegyetem. 1945—1955. [Kolozsvár], 1956. 451). SZABÓ T. ATTILA, ki a moldvai csángó dialektushban 13 egyszerű és 50 összetett kicsinyítő,

* L. MNy. LXXXII, 11—29.

illetőleg kicsinyítő-becéző képzőt mutatott ki (i. m. passim és 634), figyelemreméltó elvi jelentőségű megállapítást tett: „Általában megfigyelhetjük, hogy a kezdetlegesebb, a műveltségnek viszonylag alacsony fokán, a családiasabb keretekben élő embercsoportok, népek, illetőleg néprészek nyelvi életében a kicsinyítő-becéző képzők éppen úgy szélesebb körben használatosak, mint a gyermek-, illetőleg dajkanyelvben. De a nyelvtörténeti megfigyelések szerint a gazdasági-társadalmi változások során a kicsinyítő-becéző képzők is sorvadnak, fogynak, illetőleg elavulnak”. (I. m. 446.) Más archaikusabb nyelvjárásainkban is igen nagy e toldalékok szerepe: így a székely kicsinyítés-becézésben (i. m. 446—7), valamint a szlavóniaiában, ahol ennek ma is élő érzelmi alapja van (D. BARTHA KATALIN szíves szóbeli közlése 1982. aug. 1-én; a szlavóniai nyelvjárás kicsinyítőinek nagy számáról még: MUNKÁCSI i. m. 532). „Az expresszív képző mindig a beszélő érzelmileg valamilyen okból motivált állapotát van hivatva nyelvi formában kifejezni” — írja KISS JENŐ (A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Bp., 1982. 132). A kicsinyítő képzők meg a gyakorítók igen nagy száma — éppen nem alaptalan nézete szerint — „azzal magyarázható, hogy az őket életre hívó szükséglet, tudniillik a beszélő érzelmei-hangulata nyelvi kifejezésének az igénye is nagy volt” (KISS i. h.).

B) A g y a k o r í t ó k használatának zsugorodására abból az arányból is következtethetünk, amely e képzők népnyelvi előfordulásának sűrűsége és köznyelvi ritkább volta között van. A frekventatív képzők nagymértékű használatát már MUNKÁCSI észrevette a csángó nyelvjárásban (Nyr. IX, 529). Azt gondolom, itt sem szabad csupán „a fogalom arányainak megjelölésére” való igyekezetet föltennünk (vö. MUNKÁCSI i. h.), hanem ebben az érzelme kifejezésének egyik eszközét is meg kell látnunk. Erre figyelmeztet a gyakorító képzőknek az a nagy stílusbeli szerepe is, amelyet a mihályi nyelvjárásból KISS JENŐ mutatott ki (i. m. 116—25, 130—42; űő.: NytudÉrt. 69. sz. 13, 24—5): „A gyakorító képzők buja gazdagsága és rendkívül változatos korrelációs hálózata finom értelmi és érzelmi, hangulati árnyalatok kifejezését teszi lehetővé. A gyakorító képzők körében a cselekvés gyakoriságát, tartósságát, huzamosságát, elaprózottságát, a cselekvés könnyedebb lefolyását kedveskedő, becézgető hangulatisággal vagy éppen játshi jelentésárnyalattal kifejező képzőktől a huzamosabb ideig tartó cselekvést jelölő és komor hangulattal színező képzőkhöz úgy szólván minden megtalálható”. (KISS, MihHAL. 131—2.) A mihályi nyelvjárásban 11-gyel több gyakorító képző van, mint a köznyelvben (i. m. 147).

C) Úgy látszik, hogy nemcsak egy-egy kategóriában, hanem általában is kifejezőbb a népnyelvi képzőhasználat, mint a köznyelvi.

Mint SZABÓ ZOLTÁN írja, szorosán „összefügg a kötetlen képzőhasználat a [kalotaszegi] nyelvjárást beszélőknek az az igyekezete, hogy változatosan, színesen beszéljenek. Ennek érdekében szívesen használják ki a képzés adta lehetőségeket [. . . Bekezdés.] Ugyancsak ezzel az igyekezettel magyarázhatjuk, hogy nagyon közkedveltek azok a formánsok, amelyek hangalakjukkal fokozni tudják a hangulati hatást.” (NytudÉrt. 48. sz. 94.) Fontos az is, amit SZABÓ a képzőknek az érzelme kifejezéssel való kapcsolatáról mond: „A színesebb kifejezési módra, a nagyobb fokú expresszivitásra való törekvés is oka tehát annak, hogy a képzők nagy részének megterheltsége a köznyelvinél nagyobb fokú. [Bekezdés.] A képzők élénkebb forgalma részben forrása annak, hogy a kalotaszegi nyelvjárás szókészlete a köznyelvéhez viszonyítva nemcsak kevésbé elvont jellegű, hanem színesebb, változatosabb, váratlan fordulatok-

ban gazdagabb. Több benne az új, érzelmi jellegű kifejezés, a hangulatkeltő szó”. (I. m. 95.)

De az expresszív képzők állományának sorvadását, elhalását nem egy nyelvjárásból kimutatták. „A köznyelv egyre erősödő hatása általában abban nyilvánul meg, hogy fokozatosan csökkenti a kalotaszegi nyelvjárásban az ige-képzők élénk forgalmát, kötöttebbé teszi a képzőhasználatot. Jelenleg a képzőhasználat kötetlenségének korlátozódása van folyamatban, ez idővel a szabadabb, kötetlenebb képzőforgalom megmerevítéséhez fog vezetni”. (SZABÓ i. m. 99.) A mihályi nyelvjárásban a képzőhasználat tendenciája hasonló: kötöttebbé, szegényesebbé vált (KISS i. m. 158–9).

Emellett szövi az öregek és a fiatalok nyelvhasználata közti nagy különbség is. A kalotaszegi nyelvjárásban „az idősebb emberek ige-képzőhasználatában színesebb, kötetlenebb, mint a fiatal nemzedéké” (SZABÓ i. m. 103); például egy 63 éves asszony képzett igéi között 41 nyelvjárási képzésmódú ige fordult elő, míg 16 éves unokája ugyanazon igék képzésében csak 18 nyelvjárási képzőt használt (i. m. 104).

Ide kíváncsiak KISS JENŐnek a mihályi nyelvjárást illető igen jellemző sorai: „A legfeltűnőbb az, hogy az idősebbek ma is nagyon színes és változatos — és hadd tegyem hozzá: a gyűjtő számára sokszor élvezetes — képzőhasználatával szemben a fiatalabb generáció már kevésbé, illetőleg alig-alig él a sok képző nyújtotta gazdag és változatos kifejezési lehetőséggel. Ez elsősorban a szinonim, illetőleg a stílusértékkel bíró képzők használatára vonatkozik.” (I. m. 158–9; lásd már KISS: *NyutudÉrt.* 69. sz. 27.)

Mindehhez tegyük hozzá D. BARTHA képzőmonográfiájának egyik záró megállapítását: ha „a mai köznyelvet és mai nyelvjárásainkat a képzők használatának szempontjából összehasonlítjuk, igen nagy különbséget tapasztalunk a köznyelv rovására. Nyelvjárásaink nagy többségének képzőrendszere sokkal színesebb, gazdagabb, mint a köznyelvé”. (Szóképz. 134.) Már csak akkor is képzőállományunk színtelenedésére kell következtetnünk, ha ez összehasonlításon kívül figyelembe vesszük a rohamos köznyelvfűsödést, amely különösen az utóbbi 3–4 évtizedben öltött nagy mértéket (vö. BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza 379 stb.).

D) Látjuk tehát, hogy a képzőállomány érzelmkifejezésbeli csökkenése az utolsó nemzedékekben meglehetősen gyors, de azt is kell tudnunk, hogy ez a folyamat már több évezrede elkezdődött.

WOLFGANG SCHLACHTER szerint a finnugor nyelvekben régen sok expresszív képző lehetett, amelynek érzelmi színezetét ma már nem tudjuk megállapítani (i. m. 92). Hogy mennyire jelentős volt az érzelmkifejező toldalékok ősi szerepe, az kiderül SCHLACHTERnek az uráli gyakorító képzők keletkezését magyarázó elméletéből, amelyet a német szerző idézett munkája és a vele folytatott megbeszélések alapján KISS JENŐ fogalmazott meg (KISS recenzióját az ismertetett munkával összevetve látjuk, hogy a tárgyunkat illető részek az előbbiben nemegyszer pregnánsabbak, sőt helyenként valami többletet is nyújtanak). E szerint „az alapnyelvben bizonyos szavakhoz hangfestő, indulatszószerű fonémák kapcsolódtak, amelyek fonetikai természetüknél fogva önmagukban is expresszív hatásúak voltak. Ilyen funkciójú hangok szép számmal lehettek az uráli és finnugor alapnyelvben, ezt nemcsak a mai nyelv szinkroniája (e hangok a hangutánzó-hangfestő szavak jellegzetes alkotóelemei), de a nyelvtörténet is bizonyítja. A szóban forgó expresszív elemek legpregnánsabb képviselői ma a kicsinyítő képzők. E képzők buja gazdagsága

főltűnő jellemzője a finnugor nyelveknek általában, eredeti funkciójukról azonban nem tudunk sokat. Ebbe a közelebről meg nem határozható funkciójú, expresszív csoportba tartoztak eredetileg a kérdéses fonémák is, amelyek önálló jelentést nem hordoztak, s a szóhoz járulva annak tartalmán nem változtattak. A szóban forgó expresszív fonémák szavakhoz kapcsolódása teljesen esetleges volt. Az eredeti és az expresszív hanggal bővült tő ugyanazt fejezte ki, csupán hangulati különbség lehetett közöttük... A tőpárok létrejötte egy fajta kezdetleges szubjektívitás produktuma volt. Annak az igénynek kifejeződése, amely a beszélőnek a cselekvés lefolyásához való szubjektív viszonyát jelzi. ... A gyakorító képző tartalmilag tehát határozatlan, hatásában szubjektívizáló, expresszív funkciójú volt kezdeti stádiumában...” (KISS: NyK. LXXIII, 452—3, vö. SCHLACHTER i. m., különösen pedig: 92—3.)

Az affektív, illetőleg expresszív képzők fogalma ismeretes a mai osztják nyelv leíró szóképzéstanában is: GERT SAUER a nem jövevény névszói szuffixumokat két csoportban tárgyalja: a nem affektív és az affektív képzőkében (Die Nominalbildung im Ostjakischen. Berlin, 1967. 6—126, illetőleg 127—70); ez utóbbiak száma a különféle nyelvjárásokban összesen több tucatra rúg. GERHARD GANSCHOW külön fejezetben ismerteti az osztjáknak mintegy 30 expresszív igeképzőjét (Die Verbalbildung im Ostjakischen. Wiesbaden, 1965. 95—9). Ezek sajátos hangalakúak: az osztják szóképzésen belül a más-salhangzóknak három kategóriája csak az affektív képzőkben fordul elő, ezek: 1. a palatalizált és 2. a kakuminális konzonánsok, valamint 3. az *r* (tő., Affektiv-deskriptive Wortbildungssuffixe im Ostjakischen: CIFU. 1960. Bp., 1963. 192).

Az affektív képzők említett hajdani gazdagságával szembeállíthatjuk a nomen abstractum képzőinek egykori hiányát: LAZAR szerint az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben — a szó igazi értelmében — nincs az elvont főnévnek sajátlagos képzője (LAZAR, OSCAR, The formation of abstract nouns in the Uralic languages. Uppsala, 1975. 309). Az elvont főnevet képző *-ság, -ség* a magyar nyelv külön életében keletkezett, a *-szerűség* meg (a *-féleség*-gel együtt) a legújabb időkben. Márpedig az absztrakció az érzelem, illetőleg az érzelmkifejezés ellenlábas.

E) A képzők történetétől nem választható el a *s z ó k é s z l e t é*, a színes, kötetlen, expresszív képzőkéből a színes érzelmkifejező szavaké. A képzőrendszer kopása, szabványosodása csak egyik oka a szókincs érzelmkifejező ereje csökkenésének. Csökkent hangutánzó és hangfestő szavaink száma, növekedett az elvont szófajok kategóriája. Mint ahogy már utaltunk rá, a nyelv évezredes intellektualizálódásának irányából következik a névutók és a kötőszók — tehát érzelmileg meglehetősen vagy éppen nagyon is semleges elemek — kialakulása; ezek mind a magyar nyelv külön életében keletkeztek (BERRÁR, TörtMondt. 211), nem is szólva — például — a határozott névelőről. A nagyfokú elvontságról az imént említettük, hogy nem kedvez az érzelmkifejezésnek (I. RIBOR: i. h.). — Az indulatszókát illetően jellemző Katona Bánk bánja *oh*-inak sorsa: a 129-ből egy nem régi rendezésben már csak 95 maradt, és a 69 *ah, hah, ha!*-ből 45-öt kihúztak (MOLNÁR GÁL PÉTER, Izgága színház. Bp., 1974. 342), pedig T. LOVAS RÓZSA megállapítása szerint e tragédiában az „indulatszókknak — elenyésző kivétellel — határozott szerepük van a drámai történésben” (Pais-Eml. 534).

3. Stilisztikai megjegyzések. — A) A képes kifejezések ritkulása. — Amint B. L. (BITNITZ LAJOS?) kifejti, „minden érzékenyítés némiképen a' képes kifejezéstől függ”; a képes kifejezés „nem oskolatalálta segédeszköze . . . a' művészségnek: hanem magának az emberi természetnek, a' képzeletnek és érzeménynak, nyelve” (B. L., Képes kifejezés: Muzáron. Új folyam, I. füzet, 1833. 223—4). Megemlíti B. L., hogy „Képes kifejezés által jegyezheti meg [az író] gondolatjainak legparányibb 's legfinomabb árnyékozásait”, de szükségesnek látja újra kiemelni, hogy „ez által gerjesztheti fel leginkább az érzeményeket . . .” (i. m. 225). Egyébként már a régi retorikusok tanították, hogy a szóképek és az alakzatok az érzelmek szülöttei, s a hallgatóban érzelmeket keltenek (DOCKHORN, KLAUS: Götting. Gel. Anzeigen 225/1—2. 139). De hadd idézzünk modern szerzőket! HAYAKAWA kiemeli a metafora, a hasonlat és a megszemélyesítés gyors érzelmi hatását (Language in thought and action. London, 1952. 123). A szimbólumok monográfiája, B. A. SØRENSEN írja, hogy a szimbolikus tárgyaknak érzelmi hatásuk, vagyis emocionális jellegük van (Symbol und Symbolismus in den ästhetischen Theorien des 18. Jahrhunderts und der deutschen Romantik. Kopenhagen, 1963. 106); ugyanő említi Goethét, aki szerint a szimbolikus tárgyak egy-szersmind „szentimentálisak”, mert érzelmi hatásúak (i. m. 105).

Ezek után éppen nem fölösleges föltenni a kérdést: mi a képes kifejezéseknek, egyáltalán a képi elemeknek a sorsa korunkban?

BLAIR munkájának másfél évszázada megjelent magyar fordításában olvassuk: „A' melly mértékben időjártával a' nyelv megbővült, elvesztette kicsinyenkint azon képes szólásmódot, melly eleinten megkülönböztető bélyege volt . . . A' képzelődés annál kevesebb mértékben uralkodott az embereken, minél nagyobb tökéletességre lépett a' társaság.” (BLAIR HUGO' rhetorikai és aesthetikai leczkéi. [Ford.:] KIS JÁNOS. Budán, 1838. I, 118.)

JOACHIM BODAMER korunk egyik jellemzőjének tartja a belső képlátás gyöngülésének folyamatát, amelyre egyébként két kifejezése is van: „Entbilderung der menschlichen Seele” és „Entbildlichung des menschlichen Innern”. (Der Mensch ohne Ich. Freiburg—Basel—Wien, 1961⁴. 34.) A képeknek az érzelmekkel való összefüggését ő is hangsúlyozza, a XVIII. századi JOHANN GEORG HAMMANT idézve: „Denn Sinne und Leidenschaften reden und verstehen nichts als Bilder” (i. m. 34). Mindez kapcsolatos azzal, amit JÜRGEN RAUSCH mond korunkról: „Die Zivilisation der Begriffe ist mächtig, die Kultur der Empfindungen arm” (Die Degradierung der Sprache: Muttersprache 70 [1960.], 70). (Hasonló gondolat: WALTER REHM, Der Todesgedanke in der deutschen Dichtung vom Mittelalter bis zur Romantik. Halle/Saale, 1928. 458.)

A ma pszichológusa, PHILIPP LERSCH szembeállítja a fogalmakat a képekkel, kifejtve, hogy napjainkban az utóbbiakat elnyomják a fogalmak; már csak azért is, mert ami tudatunkba kerül, azt a fogalmak nagyon is megsűri. HAMMACHERT idézi, aki szerint már appericiálásunk is absztrakcióra állított be. LERSCH úgy látja, hogy az egyre előrehaladó racionalizálódás következtében a modern emberből kivészett a képlátás. (Der Mensch in der Gegenwart. München—Basel, 1955. 30—2.) Magyar nyelvészek is fölvetettek effajta gondolatokat: már HUNFAYV PÁL észrevette, hogy — régmúlt korokkal ellentétben — „szemeinket, ha néznek is, gondolkodás vonja el a' tárgytól” (A' magyar költészet hivatása: A' Kisfaludy-Társaság' Évtapjai III, 1842. 105); mai stílusunkra vonatkozik FABRICIUS-KOVÁCS FERENCNEK az a megállapítása, hogy „belső vizualitásunk meggyengült, nem látunk »kép«-eket gondol-

kodás közben”; erről árulkodik a képzavarok elszaporodása s az irántuk mutatkozó közöny (Metafora, képzavar, világosság: Nyr. XCIII, 44). VEKERDI LÁSZLÓ már úgy véli, hogy „az anyanyelv legfinomabb, legpontosabb lehetőségeit tekintve ma már a legtöbb ember — városi és falusi egyaránt — »afáziás«, persze „csak képletesen és relatív értelemben” (Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséről: Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Szerk. SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1979.² 316); ennek az „afáziásnak” egyik súlyos tünete a képeket érinti: „Elvész, illetőleg ki sem fejlődik az érzéke a magyar nyelv konkrét kép-gazdagsága iránt, nem érti meg a jel jelentésének képi erejét, s unos untalan vagy összezavarja a képeket, vagy kínosan kerüli és absztrakt frázisokat használ” (i. m. 316–7).

Lapidárisak BABITS MIHÁLYnak BLAIRre emlékeztető szavai: „A szóból idővel klisé lesz, vagy algebrai jel, már csak jelent, de nem ábrázol.” Így a „magyar szó csaknem tulajdonnév”. (A magyar jellemről: Mi a magyar? Szerk. SZEKFÜ GYULA. Bp., 1939. 53.) Hasonló folyamatról ad számot egy német szerző; szerinte ugyanis Luther és a reformáció örökségéhez tartozik minden allegóriának és képszerűségnek (Bildlichkeit) a kritikája a tudományos szaknyelvek stílusában és az a logika, amely a matematikához közeledve a logoszt „objektív” algebrai absztrakttummá igyekszik redukálni (WEINBERG, KURT, Sprache und Realität: Die Sprache im Technischen Zeitalter XXVIII [1968.], 309).

Ami a magyar nyelvet illeti, ZOLNAI BÉLA nyomatékkaival szól arról, hogy mennél „jobban visszamegyünk a multba, annál konkrétebb értelműeknek találjuk későbbi elvont szavainkat, elhomályosult metaforáinkat” (Magyar gondolatformák: Minerva XVIII, 28). PÉTERFY JENŐ nyomán ZOLNAI kiemeli Dante szavainak konkrét képszerűségét, és IMRE SÁNDORRA hivatkozva említi, hogy középkori irodalmunkban „a szók jelentése közvetlen azaz konkrét, érzéki formában jelentkezik” (i. m. 29). Az Érdy-kódexnek e latin eredetű részlete szemléletesen mutatja a kódexirodalom érzékletes stílusát: „Az yo lelky yfmeret . . . Criftus iften fffanak aranyas hayloka es zent leleknek zerelmes temploma, Az mennyey zent angyaloknak erwendetes vygafagok wr Iefufnak keenches haza. az mennyey ifteny ygeeretnek byzon edeenye, kerezttyn hytnek zeerzetes newezety es tyztöfseeges böchewlety ifteny aldofafnak zaporoyto mezeye. ky myndden yo gymelches mywelkódettel tellyes es myndden ifteny eedeffseegnek gyenyerwfeeges kertte” (ÉrdyK. 25b; vö. ZOLNAI i. m.).

Ezzel szemben a magyar költészet legújabb kori történetének annyira nagy hatású, tárgyias-intellektuális stílusirányzatában — mint Cs. GYÍMESI ÉVA megállapítja — a természettudományos forradalomnak világképalakító hatása a „viszonylagos képszerűség”-ben is jelentkezik (Szempontok a tárgyias-intellektuális stílus vizsgálatához: NyIrK. XVI, 1972. 207).

A metaforáról külön is szót kell ejtenünk. FRIEDRICH KAINZ kiemeli a konnotatív tartalmak szerepét: a mellékjelentéseket, az asszociatív kapcsolatokét, a hangulati és az érzelmi velejáróét („Stimmungstöne und Gefühlswerte”); ez utóbbiak a metaforákban nagyobbak, mint a jól meghatározott fogalmak esetében (Über die Sprachverführung des Denkens. Berlin, 1972. 113).

Nem csoda, hogy a metaforának nagy szerepe volt a romantikában (vö. pl. MORIER, HENRI, La psychologie des styles. Genève, 1959. 63). — A metafora és általában a képes beszéd „mértéknélküli kultuszára” utal csaknem egy fél-századdal ezelőtt KERESZTURY DEZSŐ: „Arra a betegségre, amelyet egyik fiatal

kritikusunk, LOVASS GYULA »metaforitisz«-nek nevezett.” Megállapítja, hogy a metafora kultusza élt „a Nyugat-nemzedék egyes stílromantikuskainak, a másik oldalon Prohászka Ottokárnak és követőinek prózájában s . . . a tudományos irodalomban is megjelent”. Ezzel kapcsolatosan említi, hogy irodalmunk „Erősen érzelmi gyökerű”. (KERESZTURY, A mellékmondat védelmében: Magyar Csillag III/I. [1943.], 263 [= 363]. KERESZTURY-nak e vitacikkében az intellektualizmus visszahatását kell látnunk: „Hányan tudnak ma Magyarországon olyan prózát írni, amelynek erénye a pontos és tiszta kifejezés, a személtelen tárgyilagosság, a gondolkodás és írás általános emberi szabályaihoz való alkalmazkodás?” (Uo. 364.)

Ne tévesszen meg a modern „metaforák” előfordulásának gyakorisága a leírásban: HUGO FRIEDRICH figyelmeztet rá, hogy számos modern költői azonosításban nem a metafora a jelentős, hanem a szavak kombinációja mint olyan (Die Struktur der modernen Lyrik. Erw. Neuausgabe. Hamburg, 1975.⁷ 211). Egyébként is: a világlírában csökkent a kép fontossága az utóbbi évtizedekben („az utóbbi húsz-harminc évben”: NEMES NAGY ÁGNES: Kortárs XXIII [1979.], 1890).

Nem hagyhatjuk említetlenül közmondásaink, szólásaink pusztulását sem. Erre vall — a köznyelvet illetően — a mindennapos tapasztalat: a nagyvárosban szólásokat alig használnak, de nem ritkák a klisék, közhelyek (BENKŐ LORÁND szóbeli közlése 1983. aug. 23-án); szólásaink a népnyelvben is gyorsan fogynak (KISS JENŐ szóbeli közlése 1983. aug. 25-én és ugyanaznap előadása a magyar nyelvészek szombathelyi kongresszusán). A közmondások nemcsak a magyarban ritkultak, a német irodalomban szintén kevesebbszer idézik őket, mint hajdanában (BRAUN, PETER, Tendenzen der deutschen Gegenwartssprache. Stuttgart—Berlin—Köln—Mainz, 1979. 159). Ez azért is figyelemre méltó, mert — mint SZVORÉNYI megírta —, „A’ formát tekintve feltűnő bennök a’ hasonlatok ’s képek’ előszeretete” (a’ közmondások és példabeszédek’ szellem és vegyes elemeiről: MAcEÉrt. VII [1847.], 242), — a képek pusztulása pedig a hozzájuk fűződő érzelmi elem eltűnését is jelenti.

Fontos mozzanat a s z i m b ó l u m o k n a k és az irántuk való fogékonyságnak csökkenése is, hiszen — mint már utaltunk rá — éppen nem idegen tőlük az érzelmi jelleg. A magyar néprajz ismert tudósa, LÜKŐ GÁBOR szerint a szimbólumok erősebben élnek az intenzívebb érzelmi életet élőkben (szóbeli közlése 1975. dec. 31-én). BÁLINT SÁNDOR, jeles etnográfusunk megállapította, hogy a székelység körében erősebb a szimbólumokhoz való ragaszkodás, mint a többi magyarságban (1972. aug. 23-i szóbeli közlése). Ennek alapján is arra kell gondolnunk, hogy a néprajzi szempontból archaikusabb székelység régibb állapotot őrzött meg szimbolikájában is. Valóban, BÁLINT úgy látja, hogy az utolsó száz évben a magyarság legnagyobb részében hanyatlott a „szimbolikus életszemlélet” (id. közlése).

Jellemző a szimbólumok csökkenése a tudományokban is: a kérdéskör elemzője, HERMANN FRIEDMANN, munkája egy egész fejezetének ezt a címet adta: „Die symbolarme Epoche” (Wissenschaft und Symbol. München, 1949. 1—24); korunké ez a szimbólumokban szegény tudományos világ: „Es gibt Wissenschaft, worin der Symbolgehalt auf Null gesunken ist. An dieses Null-niveau ist (an Symbolgehalt gemessen) unsere neuzeitliche Wissenschaft gesunken” (i. m. 1—2).

Nemcsak a nép világában és a tudományban lett szegényebb a szimbolika. Az irodalom jelentős részében is. Mint FAULSTICH írja: „Der Kult mit dem

Symbol ist mit der realistischen Schaffungsmethode nicht vereinbar" (FAULSEIT, DIETER—GUDRUN, KÜHN, Stilistische Mittel und Möglichkeiten der deutschen Sprache. Halle/Saale, 1961. 250).

Érthető tehát, hogy a német nyelv újabb — és legújabb — szakaszára is jellemzőnek tartják az absztrakció irányába való eltolódást, így a képek háttérbe szorulását. „Aki másnak vermet ás, maga esik bele”: ezt a gunyoros német stíluskritikus szerint manapság már így mondják: „Nach Aushebung einer Vertiefung liegt auch für den Urheber ein Stürzen im Bereich der Möglichkeit”. Ez utóbbiakra l.: MOSER, HUGO, Psychologische Kräfte beim Sprachwandel im heutigen Deutsch: Universitas 32. [1977.], 611—6; ugyanő említi a képszerűség és a metaforák ellenhatását: i. m. 612.

Az itt tárgyalt tényezőknek — de nem pusztán ezeknek — az a következménye, hogy a mai nyelvhasználat elemzője joggal beszél a stílus szürkéségének terjedéséről (SZATHMÁRI ISTVÁN előadása a szombathelyi nyelvészkonferencián, 1983. aug. 23-án).

B) A mai metaforák két sajátos csoportja. — A „viszonylagos képszegénység” ellenére gyakoriak: 1. a kommunikáció gátoltságára vonatkozó szóképek, képes kifejezések; 2. úgy látszik, sokasodnak mint metaforák: a *kés*, *kő*, *zuhanás*, *légszomj* (*fulladás*), *köd*, *füst* és *iszap*.

1. Először az elnémulásra, a közlés nehézségeire vonatkozó számos képből, metaforából idézünk jó néhányat. Az elemzőkifejezés csökkenésének, nehézségeinek, néha szinte képtelenségének megnyilvánulásai ezek. Ha az érzelem kifejezése visszahat az érzelemre, milyen hatással van érzelmi világunkra az érzelmek ki nem fejezése?

E fejezetben főleg négy antológiát vizsgálok: Első ének (= EE.). Bp., 1968.; Költők egymás közt (= KEK.). Bp., 1969; A magunk kenyerén (= MK.). Bp., 1971.; Ne mondj le semmiről (= NMS.). Bp., 1974.

EE.: Ács Jenő: „Egyszer csak azt veszed észre | szemed füled szád csukva jól” (21); Bencze József: „Én sajnálom a szádba fult sok szép szót” (29); Böröcsök Mária: „Beledagad a nyelv a számba, | Két sor fogam egymásban” (37); Döbrentei Kornél: „Iszapba süllyedt rozsdás láncszem a szájunk” (76); Gutai Magda: „Fölnyílt seb a szájunk. | A kőbe zárult szájakkal perel” (83); „Besötétül most a cinkék | hóval eltorlaszolt torka” (85); Urbán Gyula: „szótlan szava nem fog átka | üres zsák — kioldva szája” (194); Sorbán Szabó Zoltán: „Százával döglenek a szavak | torkom szakadékába” (153). — KEK.: Oravecz Imre: „BESZÉD | némán vergődik a szájban” (214); Tölgyessy Miklós: „kiáltanék | de számra kidermed | az emberi szó melege | megfagy az ének” (411); Kiss Benedek: „fáj a torkunk | döglött kárász benne a szó” (191). — MK.: Czigány György: „Szánkból kiszárad a szó” (47); Nádasdi Éva: „tátogó száját | befogják szörnyszülött érzelmei” (169), „néha már beszélni sem tudunk” (179), „fagyott szavak festhetetlenek” (182). — NMS.: Banos János: „Burjánzik halálos csöndet | a farkas-szülte szó” (26); Kemenczky Judit: „de rajtam a bénaság a szó merevsége” (160), „kiégett számban a nyelv” (168); Kiss Irén: „halottak torkánál | némább vagyok” (199); Litauszky István: „a némaság a homlokodig ér” (217), „Hol maradtak késpenge-fényű | ős-szavai az indulatnak” (229), „fuldokolsz már a némaságtól” (229). — A kifejezés nehézsége másutt is átút a metaforákon: „Nem értem én az emberi beszédet, | és nem beszélem a te nyelvedet. | Hazátlanabb az én szavam a szónál!” (Pilinszky János: Apokrif: Új Írás XXI/7., [1981.] 6.) Beney Zsuzsa kis verseskötetének már a címe is céloz a kifejezhetetlenségre: A második szó (Bp.,

1981.); ti. A látomás című versének utolsó sora: „Minden második szó kimondhatatlan” (6).

2. A költői képek változása nemcsak a kifejezés nehezebb voltára utal. Valami nagy változás következett be, amelynek szimbólumául tekinthetjük e két verssort: „Kezében virágot hozott / a virág késsé változott” (Litauszky István: Átváltozás: NMS. 232). Hol van a rilkei rózsa, hol a népdalok virágai: szekfűi, violái, hova tűntek a virágénekek?

Virágok helyett kés! — Íme (KEK:) Kertész Péter: „lapul a mártir kését feni a gyilkos” (138); Szepesi Attila: „Emberfarkas: nyelve lángol | szeme vilám, foga kés.” (364.) — MK.: Dobai Péter: „magától bűnös mint a kés” (75), „bűntárgyként marad meg mint egy kés” (uo.), „tudom ilyenkor a halál csukott kése vagy” (82); Vasadi Péter: „valaki sir a köhögés | késpengéi között” (287); — NMS.: Banos János: „heródesi kés villan” (32); Kartal Zsuzsa: „pengével metsszük át saját szemünket” (142); Litauszky István: „Szavaim forognak | bennem mint a kések” (234); Sikó Zsuzsa: „Kés legyen a vers tilalmas küret” (247).

A vizsgált négy antológiában ötvennél is többször fordul elő a *kés* (önállóan vagy összetétel tagjaként).

A *kés* nem is egy versnek címe és tárgya: „Mint öngyilkos kezéből kiütött kés, | elem zuhasz és | fényed veri át | szememben a halál. || Kabátom alá veszlek, | szorongva szorongatlak” (Ladányi Mihály: Kés. A „Kitépott tollú szél” c. kötetében, Bp., 1974. 11; lásd majd alább Nagy László sorait is).

A *kő* a *kés*-sel együtt is alkothat metaforát: „A köszörűkő s a kés párbeszéde | és az áldozat jajgatása | csobogássá szelidül | az egykedvű fülek | sötét folyótorkolatában” (Kálnoky László: Papírlámpák: Élet és Irodalom XXII/4., [1978.] 12). — „kezedben pofozógép | kés szemedben” — olvassuk Hervay Gizellának egy kötetében (kettészelt madár. Bp., 1978. 71).

A „virág helyett kés” motívuma a már idézetten kívül is előfordul:

„Kívántalak kezembe, kés,
már akkor, már tejfogaim
hullásakor kerestelek
s hold alatt és tudat alatt
álmodva a fülemüle
fészkében is rádleltem, kés,

...

Kívántalak kezembe, kés,
már nem tudlak elejteni,
szívem fölé vonzod kezem,
virág helyett, Késem — kés!”

(Nagy László: Kés: Szép versek 1968. Bp.,
1969. 240—1.)

A virágok közötti kés egy versnek befejező képe:

„Virágot hozz, virágot,
mindegy milyet,
s milyen mezőről,
pókhálós szarkalábat,
...

virágot hozz, virágot,
s virágok közt egy kést is.”

(Györe Imre: Virágot hozz: MN.
[= Magyar Nemzet] 1982. szept. 18.,
12. l.)

Sajátos kép Kiss Dénesé:

„Késsé változásom
villogtatják
a reggelek.” (Fenegető: MN. 1977. VIII. 14.,
12. l.)

A legutóbbi években sem veszett ki a *kés* metaforája; Fábíán László Ötsorosainak utolsó szavai: „megáll a kés a levegőben | még nincs alatta áldozat” (MN. 1983. XI. 12., 13. l.), s Adonyi Nagy Mária verséből is ránk mered a szorongás szimbóluma: „Legvégül minden úgy hagy itt, | végül a világ kése villog” (In memoriam Pilinszky János: MN. i. h.).

A *kés* metaforájának néha alighanem két éle van: egyik a szorongásé, a másik az agresszióé. E két lelki jelenség szoros összefüggésére már rámutattak a pszichológiai irodalomban (vö. DENKER, ROLF, Angst und Aggression. Berlin—Köln—Mainz, 1974.). Egyébként mind a kettő a feszültségi-izgalmi érzelmek kategóriájába tartozik.

A *kő* a *kés*-nél is sokkal többször fordul elő. Ismeretes dolog, hogy a *kő* mennyire gyakori újabb líránkban (KENYERES ZOLTÁN szerint ez „az újabb európai líra egyik legsűrűbben ismételt szava”: Gondolkodó irodalom. Bp., 1974. 209): „nincsen megváltás. Sárba süllyedt szíven | *kő* a halál” (Beney Zsuzsa: Requiem: KEK. 47); „vak lottóárus botja koppan | a reménytelenség kövén” (Kartal Zsuzsa: Éjszaka várótermek: NMS. 149.) — „Mint felmorajló sziklagörgeteg | sodorta magával a rémület | részvétlen kövek között a halálba”. (Beney Zsuzsa: Jelek. „A második szó” c. kötetében. Bp., 1981. 28.)

A *kő* azonban — a *kés*-sel szemben — sokkal kevésbé pejoratív jellegű metafora; a most említettekhez hasonlókat csak keresve lehet találni. De találni:

„Fogam¹ közt kés az értelem,
átültetem az életem.
Nyelvem alatt *kő* a világ,
énekelem, énekelem
kimondhatatlan iszonyatát.”

(Hervay Gizella: Dadogni kezd a képzeletem.
A „tőmondatok” c. kötetében. Bukarest,
1968. 41.)

Mind a *kés*, mind a *kő* inkább a feszültségi érzelemnek, mint az oldásnak a tükrözése. — Lássunk egy harmadik gyakoribb metaforát, a *zuhanás*-ét! EÉ.: Dobai Péter: „Árnyékom gödörbe zuhan” (58), „Hulló csillagom zuhanó éjszaka” (uo.); Döbrentei Kornél: „még láttam | a zuhanásban anyámat” (79); Pass Lajos: „Jó lenne azt mondani, hogy e pincében érzem igazán otthon

¹ Az eredetiben mind az öt sor végig nagybetűvel.

magam, | Itt le sem zuhanhatok” (145); Várady Szabolcs: „Hiszen ha őt elengeded, | tudom, zuhanás lesz a sorsa” (210); Vida János: „Most már mindegy, hol élt, s zuhant e sírba” (230); „és egyre távolabb zuhan [a jövő], ha elvesztegetjük éveinket” (230). — KEM.: Beney Zsuzsa: „Süppedékre, száraz-csapdába estem” (62); Kiss Benedek: „Ahol a legfeketébb a víz, | ott merült el rejtélyesen” (184); „s a kis tokos | kizuhant belehalt” (186); Pardi Anna: „fojtott zuhanások a semmibe az eszméletlenségbe a részegségbe” (248). — MK.: Horváth Lajos: „s harmadnapra fagyott öklök | lezuhantak a fekete varjak” (105); Kassai Ferenc: „Örvénylesz, zuhanok” (143); Nádor Tamás: „a mindig föl-le, föl-le | zuhanás” (202); Suhai Pál: „zuhanó fák között szaladsz velem” (244); Vasadi Péter: „csak a sóvárgást hallok | csak a fák zuhanását” (296); Veress Miklós: „A lezuhant nap roncsa felől | virágok hada özönöl” (334). — NMS.: Banos János: „gyönyör lenne a zuhanás” (17); „csupa mélység mely fölött ott lebeg | a zuhanás valósága” (21); Kartal Zsuzsa: „a föld alá egy látatoba | láttam én és hulltam én | körözve hulltam pelyhesen” (140).

Ez a teljességre nem törekvő adattár is fölébreszti azt a gyanúkat, hogy itt nemegyszer a szorongásnak, ennek a feszültségi érzelemnek a képi kifejezésével van dolgunk. Gyanúkat erősíti FREUD tapasztalata: „Die Träume vom Fallen tragen häufiger den Angstcharakter”: Die Traumdeutung. (1900.): GW. London, 1942. II—III. 400.

Ha valóban a szorongás szüli ezt a képet, akkor más — ugyancsak szorongásra valló — metaforával is kell találkozoznunk. Ilyennek tartjuk — például — a *fulladás*-ét: a légszomj és a szorongás kapcsolata ugyanis általánosan ismeretes (vö. pl.: WYSS, H. VON, Vegetative Reaktionen bei psychischen Vorgängen. Zürich, 1926. 26; CHRISTIAN, PAUL: Handbuch der Neurosenlehre und Psychotherapie. Hrsg. von VIKTOR E. FRANKL [et al.]. München—Berlin, 1959. II. 511; HERRMANN, JÖRG MICHAEL—OTHMAR W. SCHONECKE—THURE VON UEXKÜLL: Lehrbuch der Psychosomatischen Medizin. Hrsg. von THURE VON UEXKÜLL. München—Wien—Baltimore, 1979. 487): a szorongás nemegyszer légszomjjal jár, a nagyfokú légszomj pedig általános szorongással.

EÉ.: Tandori Dezső: „Te már fuldoklasz bennem” (176); „a te | fuldoklásod lélegzete” [vagyok] (uo.); Tölgyessy Miklós: „te fuldokló szegény” (199); Urbán Gyula: „hol a szőlő fuldokolt” (202); — KÉK.: Apáti Miklós: „fuldoklik minden” (24); Beney Zsuzsa: „homoktengereden megfulladok” (62); Kiss Benedek: „fullad a költő is a portól” (191); Pardi Anna: „s szám közelében a fuldokló erdő | mi levegőre vár” (243); Iszlai Zoltán: „meddig bírjuk ki lélegzet nélkül hát nem sokáig” (111); Kertész Péter: „kopoltyuk keresnek oxigént hiába” (137). — MK.: Czigány György: „egy fuldokló arcát” (42); „kell a szó | . . . | kell az a légszomjakban | szült pusztá dallam” (42—3); „és mézével keni az ég | a felsíró légszomjnak | millió-éves sebhelyét” (51); Nádor Tamás: „Hínár s pióca torkodon” (198). — NMS.: Kiss Irén: „tócsába ejtenek | megfulladok” (200); Sikó Zsuzsa: „Engem jelent a vérem lüktetése | S a rémült szomj a lég után | Kis fulladás s rikoltoz riadalmam | Lekapva álruhám” (256); Szilágyi Ákos: „segíts nagy Isten, megfulok!” (312).

Úgy látom, hogy a *füst* és a *köd* metaforája sem ritka újabb költészetünkben, de előfordul többször az *iszap* is. Ezek éppen nincsenek ellentétben a légszomj képzetével. Hogy pedig a zuhanás és a fulladás képe és képzete megüli a modern magyar költészet egy részét, arra tanúink az a vers is, amely már „a zuhanás és a fulladás” grammatikáit említi (Bihari Sándor: Hallgatva Bartókot: Új Írás XXI/9., [1981.] 13).

E metaforák két ellentéte, a repülés és a magasság (a *Flug* és a *Höhe*) sokszor szerepel a német romantika irodalmának képei között (lásd: HILLMANN, HEINZ, *Bildlichkeit der deutschen Romantik*. Frankfurt/M., 1971. 332–40: Bildregister). A mai költészet, legalábbis a magyar nem bővelkedik ezekben.

Egy-egy költő, egy-egy korszak szóképeinek rendszeres földolgozása természetesen több világot vetne a lelki háttérre, mint egyes metaforák, metonímiák, hasonlatok elszigetelt vizsgálata.

Úgy látszik, hogy a szépirodalmi stílus egyébként is tükrözi a feszültségi-izgalmi érzelmek meglétének kisebb vagy nagyobb fokát.

Vessünk egy pillantást a biedermeierre, melyben a feszültségi érzelmeknek kisebb, az oldóknak pedig nagyobb szerepük volt, s ennek megfelelően a szimpatikus idegrendszer működésével szemben a paraszimpatikusé jelentősen nagyobb volt, mint manapság. A vegetatív idegrendszer e két részének működése ugyanis nem független a történeti korszakok műveltségének, civilizációjának sajátos jellegétől (vö. BIRKMAYER, WALTHER: *Wiener Archiv für Psychologie* IV [1952.], 215–6). Így a biedermeier stílusában várhatóan kicsi a feszültség, a maiban pedig nagy. Valóban, mint GÜNTER WEYDT írja, a biedermeier költői nyelvét tárgyalván: „die Spannungslosigkeit ist vor allem ein Merkmal, das uns die Unterscheidung vom Vergangenen deutlich macht” (*Literarisches Biedermeier: Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* IX [1931.], 642). Ezzel szemben a mai költői stílus egyik velejárója az érzelmek közvetlen kifejezésétől való tartózkodás s az ezzel járó feszültség. NEMES NAGY ÁGNES arra a kérdésre, hogy miért „fél kimondani érzelmeit egyenesbe a modern ember”, ezt feleli: „Nem fél kimondani. Csak másképp mondja, mint azelőtt. Valóban nem egyenesbe mondja. Hosszú huzalrendszerekbe vezeti — tárgyakba ... képekbe —, úgy transzformálja, erősíti, mint az áramot. Enélkül nincs magasfeszültség, s magasfeszültség nélkül nincs modern vers az én szememben.” (64 hatyú. Tanulmányok. Bp., 1975. 95.)

(Folytatjuk.)

VÉRTES O. ANDRÁS

Ómagyar tulajdonnév-vizsgálatok

1. A kenyérmezei *Gyalmár* és egy Árpád-kori szolgálonép-csoport. — A Hunyad megyei Algyógyfal átellenben, közvetlenül a Maros bal partján fekszik Gyalmár helység. Nevének fontosabb régi adatai a következők: 1291: *Galmar* (CSÁNKI V, 93); 1334: *Galmar* (uo.); 1417: *Gyalmar* (uo.); 1760–2: *Gyalmár* (SUCIU I, 254).

A helységnév etimológiájával KNIEZSA (MagyRom. I, 213) foglalkozott. Fejtegetéseit érdemes szó szerint idézni: „Eredete nem világos. A román *dealu mare* 'nagy hegy' kifejezésre nemcsak azért nem lehet gondolni, mert a XIII. század végéig előforduló helységek neveiben egyébként sehol román eredetű név nem fordul elő, hanem elsősorban azért, mert a román *dealu* szót a magyarság ebben a korban még *d*-vel és semmiesetre sem *gy*-vel vette volna át. A magyar *gy* ugyanis a XV. század végéig nem *d'*-nek, hanem *dž*-nek, sőt

talán *dž*-nek hangzott. Erre vall többek között az a tény, hogy a tót *de*, *di* hangkapcsolatokban a *d'*-nek a magyarban a XV. századig mindig *d* (pl. *Dévény*, *Dobó-dél*, stb.) és sohasem *gy* felel meg, másrészt, hogy az idegen nyelvi *dž*-t a magyarság mindig *gy*-vel írta (pl. 1471: *Rugynosa* patak Bélai, Máramaros-megye társadalma 165: < román *ruginoasă* = *rúdžinoasă*, stb.). A valóban román *Dealu mare* nevet a XV–XVI. században mindig *d*-vel írják (1484: *Dalumar*, 1519: *Dalmar*, stb. Cs. V, 84), a *gy*-vel hangzó alak csak a legújabb időben található (*Gyalumáre* Lipszky, Rep.). *Gyalmár* helység román neve sem **Dealu mare*, mint azt román eredet esetén elvárhatnók, hanem *Gelmar*, tehát a románban mindenesetre idegen eredetű. — Legvalószínűbb, hogy valami személynévből származik.” — KNIEZSA fejtegetéseire annyit kívánok hozzátenni, hogy *Gyalmár*-nak egy román **Dealu mare*-ből való származtatását teljességgel abszurdnak kell tartanunk a táj földrajzi sajátosságai alapján is: *Gyalmár* asztallap simaságú helyen települt, ahol nemhogy nagy hegy nincs, de még csak csekély dombocska sem. Templomának küszöbe is mindössze 202 m magasan van az Adriai-tenger szintje fölött. (L.: 1876: Déva und Broos. I: 75 000-es térkép; 1917: Gyula-Fehérvár. I: 200 000-es térkép.) Másfelől meg kell állapítanunk, hogy olyan személynév, amelyből *Gyalmár* megfejthető volna, mindmáig nem került elő. A helynévből kikövetkeztetett német régi **Gala-mār* szn. (FÖRST.² 291; KAUFMANN, FörstErg. 135) nem jöhet számításba.

Gyalmár etimológiájának megoldását középkori szolgálónépeink, mégpedig halászaink körében keresem. 1267-ben IV. Béla király a Vágsellye határában levő Udvarc földet, amely a királyi hálósoké (retiferi) volt, a turóci kolostornak adományozta: „terram quandam populorum nostrorum *retiferorum*, qui uuolgo *halous* nuncupantur, Vduorth uocatam... dedimus et donauimus predicto Monasterio nostro de Turuch” (HazOkI. 52). L. még: 1239/1465: „cum suis seruatoribus, condicionarijs, *retiferis* scilicet et falconarijs” (MonStrig. I, 329); 1274: „quandam terram *retiferorum* nostrorum Harsan appellatam, in Nitriensi comitatu constitutam, iuxta fluvium Sytthwa” (HazaiOkm. VIII, 163; l. még OklSz. 342), „tendit versus villam Hynd *retiferorum* domini regis” (uo.). Az idézetek azt bizonyítják, hogy az Árpád-korban azokat a királynak szolgáló halászokat, akik mesterségüket hálóval, mégpedig bizonyára nagyobb méretű húzóhálóval, kerítőhálóval, gyalommal gyakorolták, *hálós* vagy — latinul — *retifer* (tkp. 'hálóhordozó'; szerkezeti felépítéséhez l. *crucifer* 'keresztbordozó, keresztes vitéz', *cruciferi* 'Szent Kereszt lovagjai': BARTAL 185) névvel illették, megkülönböztetésül a főleg rekesztéssel dolgozó többi halásztól. A *halász* névvel jelölt királyi szolgálónépek települései a *Halász* vagy *Halászi* nevet kapták (l.: HECKENAST, FejSzolg. 103–5; FNEŠz. 253, 261, 389, 443). Olyan **Hálós* nevű település, amelynek névadói királyi hálós halászok voltak, nem került elő (l. GYÖRFFY: TörtSz. XV, 290). Itt van azonban ez a Maros menti *Gyalmár*, amelyet én gyalomhálóval halászó szolgálónépek településének gyanítok. I. Rákóczi György sárospataki birtokainak 1632. és 1648. évi gazdasági irataiból ismeretes, hogy a főleg varsákkal, vejszékkel egymagukban halászó réti halászokat [1632: „Magyar Szeresý, alias *Rethi halaszok*”: MAKKAJ, I. RákGy. 191] határozottan megkülönböztették a kerítő- és más hálókkal társasan munkálkodó gyalmos halászoiktól [1632: „*Gýalmos*, alias *Zegedý halaszok*”: uo.]. A gyalmos halászokat *szegedi halász*-oknak is nevezték, mert a szegediek különösen mesteri módon bántak a gyalomhálóval (SzegSz. II, 462; BALINT,

SzögNemz. I, 416—7). Nem kerülheti el figyelmünket az a tény, hogy a Gyalmár mellett elfolyó Maros éppen Szeged fölött torkollik a Tiszába.

Gyalmár-t a *gyalom* főnév -ár képzős származékából, a **gyalmár* 'gyalmos halász' főnévből magyarázom. Azt az esetleges ellenvetést, hogy az -ár képző az ómagyarban csupán igei tőhöz járulhatott (*búvár, csiszár, határ, kopár* stb.), névszói tőhöz azonban nem, könnyű elhárítanunk. A Buda környéki *Solymár* [1255: *Salmar*: FNESz. 575; 1266: *Solomar*: uo.] helység királyi solymászokról kapta nevét, noha köznévi előzményét, a *sólyom* főnév -ár képzős **solymár* származékát adatszerűen nem tudjuk a középkorból igazolni (az 1635 [MNy. XLVIII, 207] óta adatolt *solymár* vagy neologizmus, vagy kikövetkeztetés a helynévből), de középkori meglétében kételkednünk megbocsáthatatlan hiperkritika volna. Ugyanígy ne kételkedjünk a **gyalmár* 'gyalmos halász' egykori létezésében sem.

Az ótörök eredetű *gyalom* főnév eddig csupán 1323/1351 óta volt adathozható (TESz. I, 1118). A *Gyalmár* helységnév fentebb adott magyarázatával a *gyalom* legkorábbi, származékszóban való felbukkanását 32 évvel tolhatjuk vissza, az Árpád-korba.

Végül megemlítem még, hogy az ócseh nyelvben megvolt a *nevod* 'gyalom' főnév -ár képzős *nevodár* származéka 'gyalomgyártó' jelentéssel (StöSl. na—obijěti sě 869; ugyanitt látható a rövid gyalomhálóznak 1400 körül keletkezett képes ábrázolása). L. még orosz N. *неводъ* 'gyalomhálós halászbokor tagja' (SIRNG. XX, 350). A magyar *Solymár* szerkezeti felépítésének szláv párhuzamaként pedig a bolgár *сokolар* 'solymász' (BKE. III, 261), szerbhorvát *sokolār* 'ua.' (MAŽURANIĆ, Prinosi 1346; Skok, EtRj. III, 303), szlovén *sokolār* 'ua.' (PLETERŠNIK II, 532) kínálkozik.

2. Az Árpád-kori *Szabó* személynév és a mai *Szabó* család név. — Az Árpád-korból számos *Szabó* nevű személyt ismerünk, vö.: 1237/1320: „iobagionibus castri Wespriensis, videlicet Solis, Galli, Alexi, *Zobov* biloti [= királybíró, billogos]” (ÁÚO. II, 76); 1239: „in officium preconum equi [= lovas hírnök, kikiáltó]... Quorum nomina sunt hec: de villa Wrdos... *Zobov*” (ÁÚO. VII, 68); 1270: „super quodam servo nomine *Zobow*” (Sztp. KritJ. II/1, 70); 1271: „Paulus filius *Sobov*” (Oklsz. 872, Veszprémből); 1292: „cum udvornicis nostris... *Zobow*” (PRT. VIII, 302); 1293/1310: „terre filiorum *Zabow*” (ÁÚO. XII, 548); 1295: „Nicolaus filius *Zabow* de Vesprimio” (ÁÚO. V, 139). Egy nemzetségnékné is *Szabó* volt a neve: 1296: „una separat Mykaely filio Symonis, altera Mathye filio Endre, nobilibus de genere *Zabow*” (ÁÚO. X, 231; GyÖRFFY I, 379 szerint az évszám 1294). A *Szabó* nemzetségnévvel összetartozó Baranya megyei *Szabó* helységnévhez l. 1328: „in *Zabov*” (GYÖRFFY I, 379). L. még KRISTÓ — MAKK — SZEGFŰ: AHistSzeg. XLVIII, 39.

Az Oklsz. (872) óta az a közfelfogás, hogy a középkori *Szabó* személynév a magyar *szab* ige 'szövött anyagot ruhakészítéshez darabokra vág' jelentéséhez kapcsolódik mint folyamatos melléknévi igenév, voltaképpen tehát a *szabó* foglalkozásnévből alakult, s mint ilyen a mai magyar *Szabó* családnévnek is az őse (TESz. III, 641). Ez esetben viszont az ómagyar *Szabó* személynevet el kell szakítanunk az ómagyar *Szabás* [1211: *Zobas*: PRT. X, 514] személynévtől, a belőle magyarázható Somogy megyei *Szabás* [1332—7: *Zobas*: FNESz. 590] helységnévtől, a Heves megyei Sirok közelében levő *Szabás völgye* [1860: MNy. XXIV, 153; a lokalizáláshoz l. MNyTK. 125 sz.

126] határrésznévtől, valamint a 'haszonbér, feudum' (BÓNIS GYÖRGY, Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, [1947.] 315; ? 'Vertrag': RMGL. 624) jelentésű középkori *szabás* [1359: *Zabas*: OklSz. 761] főnévtől (vö. 1448: *Zabasmalom* 'haszonbérbe adott malom': uo. is), amelynek egykori eleveenségét jól bizonyítja, hogy jövevényszóként meghonosodott néhány szomszédos nyelvben is; vö.: szerbhorvát régi *sobaš*, *sabaš* 'Art Abgabe' (HADROVICS, UngElSkr. 451); szlovák *sobáš* 'esküvő, házasságkötés' (KNEZSA: NyK. L, 197; másként: SKOTNICKÝ: SR. XXXVI, 315); cseh nyelvjárási *sobáš* 'ua.' (MALINA 112; MACHEK, EtSlČSl. 462); román **săbaș* 'Vorschrift, Regel': > *sabașesc* 'collimo' (TAMÁS, UngElRum. 684; l. még *collimare* 'arányozni, hozzávetni': BARTAL 141). Mindez ugyanis kétségtelenül a *szab* ige '< kötelezettséget, mértéket > megállapít, lerögzít' jelentéséhez kötődik (vö. *adót szab*, *árat szab*, *bírságot szab*, *börtönt szab*, *büntetést szab*, *elégítetl szab*, *rendet szab*, *törvényt szab*, *vámot szab* stb.). De vajon nem ugyanehhez a jelentéshez csatlakozik-e az Árpád-kori *Szabó* személy- és nemzetségnév is? Meg vagyok róla győződve, hogy igenis ehhez. A *szabó* foglalkozásnévre csupán az 1500 körüli időből van a legkorábbi adatunk [1500 k.: „Sartor: *zabho*”: RMGL. 624], bár kétségtelen, hogy a *szabó* foglalkozásnévből magyarázhatók már bizonyos XIV–XV. századi családnevek is, amelyek főleg helységnevekben tűnnek elő; vö.: 1341/1387: *Zabopalfelde* (ZsigmOkl. I, 15, Liptó megye) | 1349: „*Zabou* Tamás (de Apaty Kapolch)” csn. (FEHÉRTÓI, NytudÉrt. 68. sz. 134) | 1376: *Zabopallaka* (CSÁNKI II, 641, a zselicszentjakabi apátság birtoka Somogyban) | 1381: *Predium Johannis Sartoris* (CSÁNKI III, 102); 1411: *Zaboianuslaka* (uo.); 1524: *Zabolakosa* (uo.). Ma *Szabolakos* néven puszta Alsólendvától északnyugatra, Hidvég mellett. | 1396/1406: *Zabopalhaza* (ZsigmOkl. I, 482, Zala megye).

A tihanyi bencés apátság 1211. évi összeírásában előforduló régi magyar *Hiuotol* (PRT. X, 513) személynévnek nyilvánvalóan nem lehet semmi köze a *hivatal* főnévnek csupán 1787-ben felbukkanó 'közügyekkel foglalkozó intézmény' jelentéséhez, még ha a mai nyelvérzék hajlamos volna is az efféle összekapcsolásra. E *Hiuotol* személynév olyan emberre vonatkozhatott, akinek életében fontos szerep jutott a hívogatásnak, szólítgatásnak. Ugyanígy az Árpád-kori *Szabó* személynévet sem vezethetjük vissza a *szabó* foglalkozásnévre, hiszen a XIV. század előtt a ruhakészítő mesterembernek még nem ez volt a magyar neve, hanem vagy *szűcs*, vagy *varró*. Új helyzet állt elő akkor, amikor a magyarság a XIV. század folyamán a posztóval megismerkedett (l. TESZ. III, 265). A nemezszerűen vastag középkori posztó kiszabása és megvarrása külön mesterembernek lett a dolga, akit a magyarban, német–szláv tükörszóval, *szabó*-nak neveztek el. (L. KRIS: NytudÉrt. 92. sz. 159–162.) E foglalkozásnévből elterjedt családnev is vált. A mai *Szabó* családnev ugyanúgy a *szab* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult, mint az Árpád-kori *Szabó* személynév, csak hogy az igének más jelentése szolgált kiindulásul.

Végezetül megkockáztatok egy feltevést: hátha a mindeddig tisztázatlan eredetű (STANISLAV, SlovJuh. II, 457; B. LŐRINCZY, NytudÉrt. 33. sz. 45) és már csak helynevekben való továbbélése miatt is fontos ómagyar *Szabolcs* [1138/1329: *Sobolci*: MNy. XXXII, 132; 1150 k./XIII–XIV. sz.: *Sobolsu*: An. 21.; 1211: *Sobolch*: PRT. X, 512] személynév sem más, mint a fenti módon a *szab* ige '< kötelezettséget, mértéket > megállapít, lerögzít' jelentéséből magyarázott Árpád-kori *Szabó* személynév -cs képzős származéka, amely *Szabócs* > *Szabolcs* (vö. R. *bódog* > *boldog*, R. *bócs* >

bölcs, R. *gyümölcs* > *gyümölcs*, R. *hód* 'a Föld mellékbolygója' > *hold*, R. *Miskóc* > *Miskolc*, R. *ód* > *old* stb.) fejlődésen mehetett át? A személynév *l* nélküli, *ócs* végű alakja oklevélből igazolható; vö. 1294: „Sebe filius *Zabouch* de Sitke” (UrkBurg. II, 292). Szabolcs vármegye névadó székhelyének történeti adatai között is több *l* nélküli található [1293: *Zoboch*: SzabSzatm. 110; 1321: *Zobouch*: uo.; 1332–5: *Zobouch*: uo.], de Drávaszabolcs legrégibb adatában sincs *l*: + 1058/1300/1402/1403: *Zaboch* (GYÖRFFY I, 110; vö. HazaiOkm. VIII, 2). A képzésmód analógiájaként talán Árpád fejedelem unokájának, *Falicsi*-nak [950 k.: *Φαλίτζιν* gör. accusativus: BizForr. 49] nevére gondolhatunk; ez ugyanis a magyar *fal* '(mohón) eszik' ige ősi névszói párjából keletkeztetett -cs képzővel (TESz. I, 834).

3. Egy Árpád-kori szurdokvölgytől egy mai hegytetőig: a dél-bükk *Szaduszka*. IV. Béla király 1248-ban visszaadta az egri püspökségnek a Borsod megyei Cserépfalut, s határát leíratta. A határleírásban több olyan hely szerepel, amelynek neve ma is használatos. Vö.: 1248/1326: „montem, qui *Myklousluga* vocatur” (GYÖRFFY I, 767), ma: *Miklósluga* '682 m magas hegy Répáshuta és Kács között' (A Bükk turistatérképe. Negyedik, javított kiadás. 1983. *Miklos-Luga* alakban) | 1248/1326: „in locum *Forkosku*” (GYÖRFFY I, 767), ma *Farkas-kő* 'a Kis-Farkas-kőből (364 m) és a Nagy-Farkas-kőből (364 m) álló magaslat Cserépfalutól északkeletre' (A Bükk turistatérképe. 1983.) | 1248/1326: „ad locum *Fyuzerku*” (GYÖRFFY I, 768), ma *Füzér-kő* '449 m magas sziklás hegy Répáshuta és Cserépfalu között' (A Bükk turistatérképe. 1983.) | 1248/1326: „in locum *Thebee*” (GYÖRFFY I, 768), ma *Tebepuszta* 'lakott hely Répáshutától délkeletre' (A Bükk turistatérképe. 1983.).

Forkosku adatát követően olvashatjuk az 1248. évi határleírásban a következőt: 1248/1326: „in ... vallem *Zuduskafeye*” (GYÖRFFY I, 767). A név további adatai: XVIII. sz.: *Szuduczka laposa*, via versus *Zuduczka* (GYÖRFFY I, 768); 1931: *Szaduszka* '331 m magas emelkedés Cserépvár-aljától észak-északkeletre' (Eger és Mezőkövesd. 1: 75 000-es térkép); 1933: *Szaduszka t(ető)*. 'ua.' (Bükk hegység. II. kiadás. Kirándulók térképe 7. sz.); 1970: „a *Szaduszka-hegy* részben fiatal fenyőerdővel takart, részben kopasz, meredek letörése” (Bükk útikalauz 252); 1977: „a *Szaduszka* riolithátának é[szaki]. oldalán” (Bükk útikalauz 339); 1980: *Szaduszka-tető* (MFNT. II, Borsod-Abaúj-Zemplén m. 32, 44).

A történeti adatok és a térképek összevetéséből kitűnik, hogy a dél-bükk *Zuduskafeye* eredetileg a Dél-Bükkben eredő és Mezőkeresztes alatt jobb felől a Csincésbe ömlő Lator-patak (korábban: Tardi-patak) forrásvidékén, Cserépváralja környékén húzódó Kő-völgy szurdokos felső végét jelölte, amelynek mai neve *Felső-szoros* [1933: *F. szoros*: Bükk hegység. Kirándulók térképe 7. sz.]. (Ennek előtagja korrelációban van a Lator-patak völgyében Cserépváraljától délkeletre található *Alsó-szoros* előtagjával; 1. a Bükk hegység turistatérképét a Bükk útikalauz 1977. mellékleteként.) A Felső-szoros szikla-szurdokáról szemléletes képet alkothatunk magunknak a következő geológiai leírásból: „A Tardi-patak felső szakaszát alkotó időszakos vízfolyás itt miocén tűzhányó kitörési központjában oszlopossá merevedett riolitláva-takaróba mélyül. A hatalmas tömzsök néhol természetes kőszoborként őrzik a nehezen járható sziklameder oldalát. A szoros felső peremén roppant oszloposorok állnak, hasadékaiban nő a Bükkben ritka, csak szilikátos kőzetekre

jellemző északi fodorka. A jégkorszakok erős aprózódása az oszlopsorok jelentős részét asztalnyi tömbökké darabolta, amelyek terjedelmes kőtengert alkottak. Ebbe a kőtengerbe harapódzott vissza a Tardi-patak időszakos felső ága, amely nagy olvadások, esőzések után nemcsak a kisebb darabokat, hanem a nagyobb tömböket is arrébb hengeríti néhány méterrel. A szurdok zárt erdejének törzsein jól látszik a görgetegek súrolása, máshol iszap, elsodort és fönnakadt ágak jelzik a hömpölygő áradások magasságát. Az egymásra gurult hömpölyök néhol tekintélyes lépcsőt alkotnak, amelyeken csapadékos időszakok után vad vízesések rohannak le, alattuk örvényüstök kavarognak.” (Bükk útikalauz. 1977. 339 – 40.)

A régi *Zuduskafeye* olyan összetétel, amelynek előtagja egy ’mély, szűk, meredek lejtőjű völgy, amelynek alján vízfolyás van; szurdok’ jelentésű, helynévként is alkalmazott szláv földrajzi köznév, utóhangja pedig a birtokos személyraggal ellátott magyar *jő* ’kezdet’. Szerkezeti felépítéséhez, jelentéséhez vö. 1338: „ad vnum fluuium *Zurdukfew*” hn. (Oklsz. 345). *Zuduskafeye* előtagjának szláv előzménye a következő szláv nyelvi adatokkal illusztrálható: Bolgár *Czmecka* hn. (ŠMILAUER, PŕSlTop. 168) | Macedón *Sateska* hn. (uo.) | Szerbhorvát *sùtjeska* ’szurdok’ (SCHÜTZ, GeogrSkr. 45), ószerb *sutjeska* ’ua.’ (uo.), *Sutjeska* hn. (ImMesta. 1973. 380), *Sutješćica* hn. (uo.), kaj-horvát (Zagorje) *Sutinsko* ~ *Sutinska* hn. (MAŽURANIĆ, Prinosi 755) | Szlovén *sotjeska* ~ *sôteska* ’szurdok’ (PLETERŠNIK II, 538), *sotjeska* ’ua.’ (SPrav. 811), N. *sóčka* ’ua.’ (BADJURA 210), N. *sótansko* ’ua.’ (uo.), *Sotjeska* hn. (BADJURA 211), *Sóteska* hn. (uo.), *Sôčka* hn. (BEZLAJ II, 202), *Soteška Gora* hn. (uo.), *Cotaška Sotska* hn. (uo.), *Sotanjski Graben* hn. (BEZLAJ II, 210) | Cseh *soutěska* ’szurdok’ (ŠMILAUER, PŕSlTop. 168), *Soutěsky* [többes sz.] hn. (PROFOUS IV, 139) | Szlovák *suteska* ’szurdok’ (SISJ. IV, 349), samota *Suteska* ’puszta a Hont vármegyei Alsósipektől délre’ (STANISLAV, SlovJuh. I, 388), vö. 1885/1914: *Sútyeszka psz.* (Balassa-Gyarmat und Ipoly-Ság. 1: 75 000-es térkép) | Lengyel *Sqsiadka* < régi **Sqciaska* hn. (ŠMILAUER, PŕSlTop. 168), *Sqciask* hn. (BRÜCKNER, SIet. 482), *Sqciażka* hn. (uo.) | Ukrán *Cymúcka* hn. (SHUkr. 541), *Cymucku* [többes sz.] hn. (uo.) | Óorosz *Suteska* ’vár Galiciában’ (NestorKrón.: SACHMATOV, Povest’ vrem. let 316: MNny. VI, 25). — A rekonstruálható ősszláv alak **sq-těska* (tkp. ’összeszorulat’).

A *Szuduszkafő* megjelölést idővel kiszorította a szurdokvölgy újabb *Felső-szoros* neve. A régi név azonban nem tűnt el nyomtalanul, hanem átvonódott a szurdokvölgy fölött emelkedő hegytetőre, s ma is él *Szaduszkatető* alakban.

A szláv **Sutěska* > magyar *Szaduszka* némileg szokatlan, de nem példátlan hangmegfelelést mutat: a zöngétlen szláv *t* helyén a magyarban zöngés *d* áll. Ilyen megfeleléssel másutt is számolnunk kell; vö. déli szláv régi **tbrice* > magyar *derce* (KNIEZSA, SzlJsz. 151; TESz. I, 616).

A Kárpát-medence magyarlakta területén másutt, mégpedig a Nyitra város szomszédságában elterülő Zobor-vidék északi részén, Menyhe (Mechehice) és Béd (Bádice) határában ugyancsak előfordul olyan földrajzi név, amely etimológiailag azonos az imént tárgyalt bükki *Szaduszká*-val. Vö.: 1113: „in Sire [= Zsére] est terminus fluvius *Zutisca*” (CDÉS. I, 66); 1900: „*Szutucka* (hegyszoros)” (Nyr. XXIX, 281). E patak-, illetőleg szurdoknév etimológiáját ŠMILAUER (Vod. 117, 347, 500) még nem ismerte fel, de KNIEZSA (MNny. VI, 25) rámutatott a szláv, közelebbről ószlovák eredetre.

Mind a Zobor-vidéki *Szutucka*, mind pedig a dél-bükki *Szaduszka* denazalizálódott szláv előzményre megy vissza. Az átvétel tehát viszonylag későn, mindenesetre a XI. sz. elejénél nem korábban ment végbe; egyébként a magyarban nyomot hagyott volna az ősszláv **sq-* prefixum nazálisa (vö. *szomszéd* < szláv *sq-sědъ*). Felmerülhet annak lehetősége, hogy a magyarban nem szláv **Sutěska* földrajzi név honosodott meg külön-külön a Zobor-vidéken és a Dél-Bükkkben, hanem 'szurdok' jelentésű szláv **sutěska* földrajzi köznév került át hozzánk, s ebből magyar névadással vált földrajzi név. E feltevésnek ellene látszik mondani a bükki *Szaduszka*. Ha e névhez a magyarul beszélők tudatában határozottan 'szurdok'-féle köznévi jelentés tapadt volna, mint ahogyan például (*Hernád*)*szurdok* neve mindenképpen felidézi a 'szurdok' képzetét, akkor a *Szaduszká*-t aligha szorította volna ki a *Felső-szoros* név, s a *Szaduszka* nevet ma nemigen viselhetné egy hegycsúcs. Az a gyanúm, hogy *Szutucka* esetében éppúgy, mint *Szaduszka* esetében szláv helynév átvételével van dolgunk.

4. *Granasztó*. A Szepesség északkeleti sarkában, a Poprádba siető Granasztó-patak északnak húzódó völgyében, a tenger szintje fölött 530 m magasan fekszik Granasztó község. Lakosainak száma 1828-ban 519, 1869-ben 540, 1921-ben 330, 1970-ben 440 volt. Sokan közülük drótozással foglalkoztak vándoriparosként.

A község nevére csupán egyetlen középkori adatunk van: 1342: *Granasztó* (CSÁNKI I, 258). L. még: 1799: „*Granastov*. Német, és tót elegyes Város a' 16 Szepességi Városok közzül" (VÁLYI II, 61); 1808: *Granasztó* h. *Granasdorf* g. *Granaftow* s." (LIPSZKY, Rep. I, 216); 1851: „*Granasztó*, német és tót falu, Szepes vmegyében" (FÉNYES, MoGSz. II, 57).

A helység neve lengyel személynévből keletkezett magyar névadással; vö. lengyel *Gronostaj* [tkp. 'hölgyemenyét, hermelin'] szn. (ŚISNO. II, 209), csn. (ROSPOND, ŚISŃI. II, 92). Személynévi megfelelő néhány más északi szláv nyelvben is van; vö.: cseh *Hranostaj* szn. (SVOBODA, SOJ. 196); orosz *Горностаѣ* szn. (VESONOM. 85), *Горностаѣе* csn. (UNBEGAUN, RUSSURN. 189). Az 1438-ban Trencsén megyében felbukkanó *Hranosztay* (FEKETE NAGY, Trencsén 268) család neve a csehből való; vö. cseh 1418: Jan *Hranostay* csn. (GEBAUER, ŚISŤ. I, 486). A cseh családnév végén ejtett *j* hangot a régies helyesírás szerint *y* betűvel jelölték. Ez a magyarban „nemesi” *y*-ná értelmeződött át, mintha egy **Hranosztá*-n birtokos családdal volna dolgunk. A mai magyar *Ranosztay* családnév (1981. évi budapesti telefonkönyv II, 469) a korábbi *Hranosztay*-ból alakult a szókezdő mássalhangzó-torlódás első mássalhangzójának kiesésével. A felsorolt szláv személynevek köznévi előzménye, az ősszláv **gornostalb* ~ **gornostajb* 'hölgyemenyét, hermelin' egy óalnémet **harmenes-tagl-* ~ **harmenes-tail* (tkp. 'hermelinfarok') átvételének látszik (EtŚISJaz. VII, 48).

A lengyel *Gronostaj* személynévből a magyarban *o* > *a* nyíltabbá válás és *aj* > *ó* fejlődés útján **Granasztó* személynév, majd ebből *Granasztó* helység-név alakult. (Arra a jelenségre, hogy a tulajdonnevek a magyarban olykor megőrzik az idegen nyelvi szókezdő mássalhangzó-torlódást, l. KESZLER, NytudÉrt. 63. sz. 50.)

A szepesi szászban — a magyar *Granasztó* népetimológiás átformálásával — a falu nevéből *Granasdorf* (LIPSZKY, Rep. I, 216) > *Gränzdorf* (MEZŐ, HivHn. 197) > *Grenzdorf* (VSOS. I, 454) alakult. Ez adta az ötletet a XX.

század elején, az országos községnevérendezés során ahhoz, hogy a magyar *Granasztó*-ból származó, de idővel 'határfalu'-nak értelmezhető német helységnevet magyarra fordítsák *Határhely*-ként. (A név egyébként találó: a falu a lengyel határszélen van.)

A szlovákban 1948-ig a magyarból átvett *Granastov* volt használatos. Ekkor azonban a nem-szlovákos hangzású helységnevet hatósági úton megváltoztatták, mégpedig úgy, hogy a magyar *Határhely*-et szlovákra fordították: *Hraničné* (MAJTÁN 146; VSOS. I, 454).

KISS LAJOS

Feze

(A Halotti Beszéd értelmezéséhez 2.)*

A *feze* szó a HB.-ben a következő tágabb szövegkörnyezettel fordul elő: A bűnbeeséskor, a tiltott gyümölcs megízlelésekor Ádám „Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec. Horoguvec isten. ef veteve wt ez muncal vilagbele. ef levn halalnec ef puculnec *feze*. ef mend w nemenec. Kic ozve. miv vogmuc.” [A kurzivált kezdőbetűk piros mellékvonallal ellátva.] Nincs még magyar szó, amellyel a filológia csak megközelítően is annyit foglalkozott volna, mint a *feze*-vel. A megfejtési kísérletek közben adódó problémák nehézségei még szubjektív megjegyzésekben is hangot kaptak. „Mit tett légyen egykor ez a Fefz, sokat törtem a fejemet, 's a Származatjait is egyenként mind megvizsgáltam, de megvallom, alig mehettem valamire” — panaszkodik SÁNDOR ISTVÁN (Sokféle X, 64). HUNFALVY PÁL epésen említi „mennyit kínlódtak és kínlódnak nálunk e szónak a megfejtésével” (MagyAkÉrt. 1853: 329; idézi még a CzF. és ERDÉLYI JÁNOS [BpSz. 1865: 467], de HUNFALVY származtatását mindketten elutasítják.). TOLDY FERENC szerint „ez azon egy szó a HB-ben, mely a vizsgálókat annyi ideig sikertelenül fárasztotta”. S „nem képzelhető e helyen semmi szó”, amely „egészen helyes értelmet” adhatna (Irodalomtörténeti olvasókönyv vonatkozással magyar irodalomtörténetére. I. Pest, 1868. 13—4). SZINNYEI JÓZSEF (Feze: MNy. XV, 121) meg azt írja — MÉSZÖLY (MNy. LI, 179, ÓmSzöv. 210) pedig idézve ismétli —, hogy „nem egy agynak, nem egy tollnak adott kemény munkát” a *feze* magyarázata. Ha többen azt is hitték, hogy sikerült a megoldásra rátalálniuk, véleményüket az újabb hozzászólók rendre megcáfolták vagy megkérdőjelezték.

A *feze* körül három fő probléma van: mi az értelme, mi a morfológiai felépítése, és hogyan kapcsolódik az utána álló, ponttal is elkülönített rész az előzőkhöz (l. BENKŐ, ÁrpSzöv. 299). Tekintettel a szó több mint kétszázéves, kivételesen gazdag irodalmára, bizonyára ennek tudománytörténeti áttekintése sem lesz érdektelen. Az ismétlődő, azonos vélemények közül néhányat elhagytam, kritikai észrevételeket pedig többnyire csak akkor teszek, ha a későbbi írássok az előzőek tévedéseire nem mutattak rá (a régebbi szakirodalom fől-sorolására l. a EtSz.-t is).

* Ezt a közleményt eredetileg a MNy. előző kötetében megjelent „*Mige zocoztia vola* (A Halotti Beszéd értelmezéséhez I.)” cíművel együtt, annak folytatásaként írtam meg és adtam le. Tanulmányomat utóbb terjedelmi okokból bontottam ketté. A tanulmány születéséről l. MNy. LXXXI, 442, 1. lábjegyzet.

A HB. legelső közlője, SAJNOVICS JÁNOS (és/vagy FALUDI FERENC) a szóhoz a következő lábjegyzetet csatolta: „Quidam legunt: *Feje* quali caput, fons, origo” (Demonstratio . . .² 6). Kiknek volt ez a véleménye, nem tudjuk, a HB. latin fordításának tanúsága szerint SAJNOVICS mindenestre közéjük tartozhatott. A kérdéses részt ugyanis így ültette át: „Iraſcebatur DEUS, & projecit iplum in laborioſum hunc mundum intro, factus eſt mortis, atque inferni origo. & omnibus ſuis poſteris, qui ipli nos ſumus.” (I. m. 7.) A HB. és K. központozásával, szövegtagolásával ellentétben, a *Kic ogvc. niv vogmuc.* mondatokat SAJNOVICS mellékmondatnak tartja, s az *ef mend w nemenec* részhez rendeli. Latin fordítása magyarul így hangzana: „... [Ádám] a halál és a pokol kezdete lett. És (? mégpedig) minden utódja számára, akik mi magunk vagyunk.”

PÁZMÁNDY SÁMUEL egy egyébként dilettáns művében először veti föl azt az ötletet, hogy a *feze fész*-nek olvasott töve *fészek* szavunkkal függ össze (csak az utóbbi még egy eredeti többes jelet is tartalmaz). Másodsorban pedig azzal a lehetőséggel számol, hogy a *fesz* a *feszít, fesseget* igék tövével azonos, s 'kelepce, hurok, tűr' jelentésű. HB.-értelmezésében ez áll: „Haraguvék Iſten ét [o: és] vetette ötet ez munkás világba belé. és lön halálnak. és pokolnak *fészekje*. és mind ő nemének.” (I. Cogitationvm coniectvralivm, circa originem, ſedesque antiqas, & linguam, Vhro-Magarvm popularvm . . . Pars I. Pestini, 1786. 683—4; I. még 762—3).

GYARMATHI SÁMUEL önkényes és általa nem magyarázott értelmezése a következő: „Haraguvék Iſten, és veté ötet ez munkás világba belé, és lön halálnak és pokolnak *fajzatja*, és minden ő nemének,” (Nyelm. 121.).

SÁNDOR ISTVÁN (Sokféle III, 81) először SAJNOVICS álláspontját teszi magáévá, de később úgy látja: a *fesz* a *feszés, feszít, feszül* szavak tövével azonos, jelentése pedig 'expansus, extensus, intensus'. Hivatkozik a krédó régi szövegére is, amelyben az áll, hogy Jézus megfeszüle, meghal és eltemetteték. „Itt megfeszüle annyit tett, mintha az mondattott volna, hogy Krisztus Felfüzé lett, minekelőtte meghalt 's eltemettetett.” (L. Sokféle VIII, 174—5.) SÁNDORT azonban a szó rejtélye tovább foglalkoztatja, s újabb véleménnyel áll elő. A magyarázat nehézségeire vonatkozó, már idézett panaszkodását így folytatja: „Végre csak azt találtam, hogy [a *fesz*] alig ha annyit nem tett mint Préda, vagy Nyereség”. Ádám tehát „lön halálnak és pokolnak prédája. Felf talán utóbb Foflzá lett, *Praeda, Spolium* . . . Fofzból ismét eredhetek Fofztani 's Fofzulni, mellyek már most így ejtetnek Fofztani 's Fofzlani” (I. Sokféle X, 64—5). A Sokféle X. (és IX.) darabja 1808-ban, hosszas késés után jelent meg, SÁNDOR megjegyzi, hogy szavunkat ebben még RÉVAI MIKLÓS Ant.-jának publikálása (1803) előtt vizsgálta. Igaz viszont, hogy az Ant. kézírata meg már 1799-re elkészült (I. MELICH: MNy. IV, 2).

A HB. és K.-ról szóló kéziratot magyar nyelvű munkájában RÉVAI SAJNOVICS megjegyzéséről azt mondja, hogy mivel a szóban világosan *z* van, nem lehet *feje*-nek olvasni, hacsak íráshibát nem teszünk föl (I. MELICH i. m. 58). A HB. és K.-t részletesen tárgyaló Ant.-ban RÉVAI lényegében SÁNDOR 1801-es (Sokféle VIII, 174—5) álláspontjával egyező véleményt képvisel. RÉVAI a kérdéses részt így olvassa, illetve fordítja latinra: „és [Ádám] lön halálnak és pokolnak *feſze*, és ménd vő nemének. 'et factus est mortis et inferni *expansus*, et omni generi — ſuo.' ” (Ant. 37; vö. még 224). Ádám tehát a halál és a pokol kiterjedése lett, mert általa terjeszkedett ki a halál és a pokol. Ugyanez az értelme Szent Pál mondásának is: „per vnum hominem intrauit

mors” [vö.: Róm. 5/12: „Egy ember által jött be a világra a bűn, és a bűn által a halál.” — M. F. A következőkben a forrás nélküli bibliai idézetek a revideált Károlyi-fordításból — Szent Biblia. Bp., 1956. — valók.] (i. m. 224).

KASSAI JÓZSEF RÉVAI magyarázatát láthatóan helytelennek mondja. Neki a *fesz* SÁNDORTól javasolt 'préda' értelmezése tetszett meg. Mivel azonban *fesz* névszó a magyarban nincs, azt a *vész* 'sagena' szóból származtatja, egy *vész* > *fész* > *fesz* változást téve föl. Ádám szerinte a „pokolnak és halálnak vesze (sagena) mintegy *tőre* (diákosan *keleptzéje*, és *prédája*)” lett. Ahogy a hal a halász *vészhalójába*, *veszébe* akad, „úgy Ádám atyánk minden ő fájával egyetemben a' halálnak horgára kerüle, a' halálnak *prédájává* lön” (KASSAI II, 196).

DÖBRENTÉI GÁBOR a HB. és K. addigi irodalmának ismeretében olyan értelmezést igyekszik találni, amely jól illik a szövegösszefüggésbe. Az azóta kiveszett szót 'áldozat' jelentésűnek gondolja, de félig-meddig elfogadhatónak tartja a 'vész'-nek való értelmezést is (RMNy. I, 9, 16–7).

HUNFALVY finn és magyar szavak egybevetése során jegyzi meg, hogy a HB.-beli *fesz*, *fész* a finn *pesä* 'fészek' szónak felel meg. A finnben van *kotipesä* 'honfészek, eredet helye' összetétel is. Mi azonban — mármint az előző magyarázók — „inkább hajlunk képtelenekre, mintsem tanulnók a rokon nyelveket” (i. m. i. h.).

A CzF. idézi HUNFALVY véleményét, de egy hasonlóan gúnyos megjegyzéssel utasítja el. Ha a *halálnak és pokolnak fészke* szerkezetből „nagy erőltetéssel valamely értelmet ki is csigázhatnánk”, az *és mind ő nemének* rész „teljesen érthetetlen marad”. CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS szerint leghihetőbb KASSAI és DÖBRENTÉI nézete, amely a *fesze* vagy *fésze* szóban a *vesze* szót sejtí. „Halálnak és pokolnak *vesze*’ nem azt teszi, hogy a halál és a pokol veszett el, hanem a *vészt*, mely a halállal jár: *halálvész*, *pokolvész*, mint: *szélvész*, *dögvész*, *csatavész*. Ugyanez megfejtí a következő kitélt is: 'és mind ő nemének' azaz *vészt* hozott mind ő nemére.” (L. *fesze* v. *fésze* a.)

A *feze* szóról az első önálló, hosszabb cikket ERDÉLYI JÁNOS tette közzé (Feze: BpSz. 1865: 465–70). Először az általa ismert három magyarázatra, a RÉVAI-, a KASSAI–DÖBRENTÉI- és a HUNFALVY-félére tér ki. RÉVAI *fesz* olvasatát elfogadhatónak tartja, az értelmezést azonban nem. A *fesz*-, *fesz*es soha nem jelentett 'expansus'-t vagy 'expansio'-t, a *fesz*- merevséget jelent és nem terjedést. Vagy ha terjedést, akkor annak egy korlátolt, erőltetett fajtáját, amely mozdulatalanságot is kifejez, megkötvé a terjedés rugalmasságát. „A halotti beszéd szövege, ha a *f e z e* csakugyan *f e s z e*, a magyar elmének már nem jelenthetne mást, mint azt, hogy Ádám megfeszült a halál, megköttetett a bűnnek terjedése, s hogyan *f e s z ü l h e t e t t*, azaz terjedhetett volna ki hát minden maradékaira?” (I. m. 466.) A KASSAI–DÖBRENTÉI-értelmezés CzF. adta magyarázatát ERDÉLYI azért veti el, mert a *vész*-szel alakult összetételek szerinte nem olyan jelentésűek, mint a CzF. véli. Például a *szélvész* nem a széllel járó *vészt* jelenti, hanem rendkívüli mértékű szelet. Ádám pedig nem lehetett halálnak *vesze*, „nem halhatott meg jobban, mint ahogy meghalt” (i. m. 466). A CzF.-nak KASSAI és DÖBRENTÉI-re hivatkozó magyarázata nyilvánvalóan erőltetett. Szemantikailag nehézkes, stílus-történeti szempontból pedig igazolhatatlan, s a szóban a *v* > *f* változás föltevése is önkényes. HUNFALVY álláspontját ERDÉLYI szintén elfogadhatatlannak tartja. Jelentéstani okokból veti el, a CzF. már látott ellenvéleményét idézi, és teljesen osztja. „Ha ez nyelvhasonlítás, akkor igen kevés kell hozzá,

hogy a tudományt se tartsuk mindenre elegendőnek, mert annak is lehet meséje” — mondja (i. m. 466). Saját magyarázatára térve ERDÉLYI megállapítja, hogy a HB. kérdéses mondata Pál apostolnak a rómabeliekhez írt levele 5. és 6. részén, különösen a 6. rész 23. versén alapul, amelyben ez olvasható: „halál a bűnnek zsoldja”. Így a *feze* 'zsoldja' jelentésű, a vizsgált mondat tehát ekképp értelmezendő: Ádám „lőn pokolnak és halálnak *zsoldja* és mind ő nemének”, vagy érthetőbben: „lőn pokolnak és halálnak *díja*”, legérthetőbben pedig: „halálnak és pokolnak *lakolása* és mind ő nemének” (i. m. 467—8). ERDÉLYI a szót *feze*-nek olvassa, s a névszótöt a *fizet* ige tövével azonosítja. Számos példát hoz a magyarból az *e ~ i* váltakozásra és arra, hogy a *fizet* igét nemcsak pénzbeli, hanem mindenféle átvitt értelmű tartozás megadásával, törlesztésével kapcsolatban is használjuk. Meggyőződése, hogy magyarázata a magyar nyelv természetének és a HB. szövegének egyaránt megfelel. „Halál a bűnnek feze. Ádám bűnbe esett. Ő a halálnak *feze*, és mind ő nemének; azaz: mindnyájan tőle származván, mindnyájunkra kiterjedt az ő adóssága, Schuldja; vagy Pál apostol szerint: 'egy ember által bejött a világra a bűn és a bűn által a halál.' Benne mindnyájan vétkeztünk, tartozunk, lakolunk.” (I. m. 370.)

„Feze” című cikkében HUNFALVY válaszol ERDÉLYI fejtegetéseire (I. NyK. IV, 443—9). Joggal írja, hogy ERDÉLYI értelmezése „felette homályos” (uo. 448, vö. még 445). A saját álláspontját ezúttal bővebben ismerteti. Ádám azért lett a halál fészke, mert a tiltott gyümölcssel a halált magába ette, tehát a halál benne kezdett lakni. „S valamint őtőle származik az emberi nem, úgy származik belőle a halál is.” (Uo. 445.) Ezt a felfogást is Pál apostol tanítása támogatja, aki a Róm. 5/12-ben azt írja, hogy egy ember által jött be és származott tovább a többiekre a bűn és a halál. A *pokol*-ról pedig megszemélyesítve mondható, hogy Ádámiban kezdett lakni. A *pokol*-t a HB. ugyancsak használja megszemélyesítve (*pucul kinzotviatul*) és a PrayK. latin szövege is (*de manu inferni*). A *fészek* szó is jelenthet lakhelyet (*befészkelí magát, egy fészekből valók*). A *fészek* *fesz*-tővének a finn *pesä*-vel való egyeztetését pedig rokon nyelvi megfelelőekkel (vög. *pit'* 'fészek') és olyan analógiákkal igazolja HUNFALVY, amelyekben a magyarban a szótő már kiveszett, csak elhomályosult képzőkkel ellátva él, a rokon nyelvi megfelelőekben viszont még megtalálható (m. *fazék* ~ finn *pata* 'ua.', m. *lélek* ~ vög. *lil* 'ua.', m. *torok* ~ vög. *tur* 'ua.'). A CzF.-ra hivatkozva arra szintén rámutat, hogy a *fiz*-igetőnek csak *ü*-s változatait ismerjük, *e*-seket nem. Végül HUNFALVY így zárja cikkét: „Ha Ádám oly bizonyossággal lett a halál fészkévé, a mily bizonyosan a magyar *fész*-ek a finn *pesä*-ben találja meg felét: akkor a valóságot Erdélyi legfízetőbb okoskodása sem ronthatja le.” (Uo. 448—9.)

A *feze* körül dúló, immár személyeskedő kifakadásokban sem szűkölködő vitát ERDÉLYI viszontválasza (*Feze* [Hunfalvy Pálnak]: BpSz. 1867: 378—82) csak tovább hevíti, bár nem sokkal viszi előre. Szubjektív megjegyzések után és mellett ismét hangsúlyozza, hogy az eredendő bűnnel „Ádám lőn halálnak és bűnnek lakolása (lakoltja, a ki lakol) és mind ő nemének (a kiből neme lakolt)” (uo. 379), s hogy a bűnesetre vonatkozó lényeges kifejezések mind a *fizet* ige körül forognak. „Nem arról van itt szó, hogy egy ember által jött be vagy *eredett* a halál és a bűn és az egész emberiség, mi a *fészket* ajánlaná, hanem arról, hogy Ádám halálosan *vétkezett* és benne mindnyájan *vétkezünk*, ez az a *feze*, *zsold*, a *dó*, melyért mondatik, hogy »debitores sumus«.” (Uo. 381.)¹ (A jegyzetet l. a következő lapon!)

HUNFALVY (Még egyszer feze: NyK. VI, 238—45) ERDÉLYI újabb cikkének nem egy következetlenségét meggyőzően cáfolja. A HB. szövege alapján ismételtén rámutat, hogy annak központi gondolata, miszerint a halál, a bűn és az emberiség egy embertől eredt. A *fészek* szó 'lakóhely' jelentésére is több példát hoz (Mózes IV, 22/21: „Erős a te lakóhelyed, és építetted az te *fészkedet* a kősziklában”; BornPred. 77: „De Herodes ördög tagja, *fészke* és hayléka lévén”; stb., l. uo. 244). Ezenkívül megjegyzi, hogy a *fizet* szó töve — a többi -at/-et képzős ige tanúsága szerint — nem névszói, hanem igei természetű, tehát nem lehetett 'fizetés' értelmű.

ERDÉLYI és HUNFALVY vitájában nemcsak a két mindmáig leginkább számon tartott vélemény csapott össze, hanem egy, a nyelvészeti módszerekben jártasabb és egy, a nyelvészettel csak mellékesen foglalkozó, a nyelvhasznítást lebecsülő tudós is. Úgyhogy HUNFALVY kétségtelen győzelme egy kicsit a korszerű nyelvtudományé, a finnugor összehasonlító nyelvészeté is volt. Ezért is érthető, hogy később legtöbbször az ő véleményét követték. Pedig különben alapos és logikus fejtegetéseiben a *feze* szó értelmezését illetőleg valóban van nehézkesség, és a *fészek* 'lakóhely' jelentésére hozott párhuzamai is elég távoliak. Az szintén probléma, hogy bár egy hajdani **fesz* 'fészek' szó finnugor alapon valóban kikövetkeztethető, adatunk nincs rá.

TOLDY (i. m. 14—5) a *feze* 'fészke' jelentését és a finn *pesä*-vel való rokonságát egyaránt elfogadja. Ezerre azonban a HUNFALVY-értelmezés nem egészen kielégítő voltát, azt úgy korrigálja, hogy a mondat alanyának a *világ* szót veszi. A HB. tárgyalt mondatát szabadon így adja vissza: „Megharaguvék azért isten, és e bajos világba veté őt, s e világ a halálnak s pokolbeli gyötrelmeknek fészke lőn, nem csak az ő, hanem az egész emberi nem számára.” Maga is tisztában van azonban azzal, hogy ez az értelmezés a HB. egyfajta „stíljavítást” kívánja (TOLDY korábban a szót még megfektetlennak tartotta, l. uő., A magyar nemzeti irodalom története. Pest, 1851. 102).

IMRE SÁNDOR szavunkra *fésze* (vagy *vésze*) olvasatot ad, de egyik magyarázat sem győzi meg, bár a SAJNOVICST figyelemre méltónak tartja (A magyar irodalom és nyelv rövid története⁴. Debrecen, 1877. 50, 59). Utóbb ezt teljesen magáévá is teszi, újabb HB.-olvasatában ez áll: „és lőn halálnak és pokolnak feje (kútfeje); és mend ő nemének, kik azok mű vagymok.” (A magyar nyelv és nyelvtudomány rövid története. I. Bp., 1891. 49). Indokként azt hozza föl, hogy a *feze* szóban íráshiba lehet (*y* : *z* tévesztésre a kódexekből említ is két példát), mert a szövegben *feje* lenne teljesen érthető. A tévesztést elősegíthette, hogy a *fő*, *feje* ebben a jelentésben ilyen szerkezetekben már a HB. és K. korában sem volt gyakori, noha helynevekben ma is él: *Aszófő*, *Tapolcafő* stb. Aztán olyan szakszerűtlen érveket is említ, hogy a *z* a római császárok idejében *i* vagy *j* által lágyított *d*-t szintén jelölt, az *y* a régi skótban ugyan csak *z*-vé lett stb. (uo. 60—1). Úgy tűnik, IMRE a *mend w nemenec*-et SAJNOVICSHOZ hasonlóan dativusnak veszi (? vagy talán birtokos jelzőnek), a *Kic ozyc. miv vogmuc*-ot pedig világosan egy ehhez kapcsolódó mellékmondatnak.

ALBERT JÁNOS — IMRE könyvét ismertetve — nem fogadja el ezt az okfejtést. Ha csak elírásról volna szó, nem kellene a skótból és az óangolból keresni rá példákat. A *fő*, *fej* önállóan nem jelentett kútfőt, csak egyes, a *fő*-t

¹ ERDÉLYI két „Feze” című cikke nemrég újra megjelent: ERDÉLYI JÁNOS, Filozófiai és esztétikai írások. Sajtó alá rend. T. ERDÉLYI ILONA. Bp., 1981. 295—9, 300—2. (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 10.)

tartalmazó összetételek: *kűtfő, csorgófő*. Ilyen értelemátvitel nem is képzelhető el, a *fő* valódi jelentése pedig nem illik a HB.-be. Ő HUNFALVY véleményét támogatja, mert a bűneset után „Ádám csakugyan a halálnak és a pokolnak fészke lett, belőle kelt ki és áradt el az emberi nemen” (l. Nyr. XXII, 312–3).

HUNFALVY felfogását vallja még például SIMONYI ZSIGMOND (MNyelv. II, 160, 205), ZOLNAI GYULA (Nyeml. 68.), HORVÁTH CYRILL (A magyar irodalom története. I. Bp., 1899; a 48. l. utáni tábla) és JAKUBOVICH EMIL (Feze: MNy. XIV, 31–2).

SZILÁDY ÁRON már korábban jelezte, hogy HUNFALVY és ERDÉLYI véleményével szemben inkább RÉVAI és SÁNDOR fölfogásával ért egyet (RMKT. I, 369). Később ezt bővebben is kifejti (Feze, fész, foszlat: MNy. I, 168–71). A *fej* (> *fosz*) SÁNDOR által föltett 'préda, nyereség' értelmezését a *Vexilla regis* kezdetű himnusz két kódexünkben található fordításával valószínűsíti. A latin szöveg („Beata, cuius brachiis | Pretium pendit saeculi, | Statera facta corporis | *Praedamque tulit tartari.*”) átültetései a következők: AporK. 132: „Bodog fa kinek karian | čüggőt ez vilagnak iutalma | testnek merteke lön | *es el ueve pokolnak fozlatit.*”; DöbrK. 241: „Bodog kinek karin | ez vilagnak iutalma čüggőt: | testnek merteke leven | *pokolnak neresegit meg veven*”. „Íme a *préda* nyereségnek is, foszlatnak is fordítva, mégpedig úgy, mint a pokolnak *prédája*.” (Uo. 169.) Utal a *foszlat* 'préda' NySz.-beli előfordulásaira is. SZILÁDY a PrayK. Sermójában a *feze*-t tartalmazó részhez közvetlen megfelelőt ugyan nem talál, de megállapítja, hogy a latin szöveg egyes helyei, különösen az *incidimus in manus diaboli* ugyanazt a dogmai részletet igyekeznek megértetni. A *kézbe esés, markába esés* pedig bibliai kifejezés (l. pl. Sám. II. 24/14; Zsid. 10/31), amit kódexeink szintén igen gyakran használnak (BodK. 25, LobK. 319: „Eredj el azért mastan ördögnek kezébe, és lássad az *pokolnak helét.*”; LobK. 324: „immár vagy *halálnak markában vettetvén*” stb.). SZILÁDY egyik példájában (LobK. 332) az ördög a kezébe esett lélekről azt is mondja: *Íme hol a préda*. Ezek a kifejezések tehát, amelyeket a temetéskor énekelt zsoltárok is ismernek, joggal vethetők össze a HB. frazeológiájával. Igaz, az *es mend ű nemének* mondatbeli kapcsolata így is problematikus. „A -nek elmaradása, írásbeli hibául tekintése, a 'nöm héón mogának, gye mend ű fajának' részre vonatkoztatható parallelizmusa: egyaránt vitatható.” Ez olyan hibás szerkezet lehet, amelyet a latin szöveg visszaadására való törekvés csálhatott a magyar átdolgozó tollára. Végül SZILÁDY azt írja, hogy a „*fesz, fesel, foszlat* egyívé tartozhatása, gondolom, nem szorul különösebb bizonyításra” (l. MNy. I, 170–1). SZILÁDY különben filológiai eredményeket is mutató magyarázatának a vége a legsebezhetőbb. Az *es mend w nemenec* értelmezését nem tudja jól megoldani, etimológiai szótáraink pedig a *fesz, fesel, foszlat* összefüggését általában még lehetőségként sem tartják számon (l. EtSz., SzófSz., MSzFgrE.; vö. TESz.).

SZINNYEI JÓZSEF (MNy. XV, 121, XXII, 162, 231, 245, 253) HUNFALVY megfajtását fogadja el, s az EtSz. is ezt tartja a legvalószínűbbnek. Hasonlóan vélekedik a SzófSz. (*fészek* a.), s a legtöbb irodalmi antológiánk és tankönyvünk.

PAIS DEZSŐ (MNy. XXXVIII, 162) a *feze*-t szintén 'fészek' jelentésűnek veszi, de az *es mend w nemenec*-kel való kapcsolatát — értelmezésének tanúsága szerint — mintha máshogy látná: „és lön [Ádám] a halálnak és pokolnak fészke, — és az ő egész nemének [kárára kihatóan].” PAIS zárójeles megjegyzései föltehetőleg arra mutatnak, hogy a mondatban a ki nem tett alanyt,

Ádámot nem tekintette közvetlenül az egész neme fészkének is, hanem úgy fogta föl, hogy Ádám a halál és a pokol fészke lett, mégpedig az ő egész neme számára.

Érdekességgént említem, hogy MÓRICZ ZSIGMOND a „Magvető” című antológiájában kérdéses mondatunk alanyának a *világ*-ot tekintette, és TOLDY-hoz hasonlóan értelmezte: „Haraguvék Isten és ide veté őt ez munkás világba bele. S ez lőn halálnak és pokolnak *fészke* s minden ő nemének.” (Bp., 1942. 7.)

A *feze* ügyében lassan közmeggyőződés-szerűvé váló 'fészkek' értelmezést MÉSZÖLY GEDEON (MNY. LI, 179–82, ÓmSzöv. 211–4) támadta meg. ERDÉLYI véleményét újítja föl, noha cikkében az előzményekre nem tér ki. A 'fészkek' értelmezést azért veti el, mert a stílustörténeti módszer próbáját nem állja ki: a középkori latin vagy magyar irodalom nem ismer olyan gondolatot, hogy Ádám a halálnak és a pokolnak a fészke lett. MÉSZÖLY fölfigyel arra, hogy XVII. századi gyászjelentésekben gyakran szerepel a *bűn zsoldja* 'halál' kifejezés (pl.: „Erdődi Kristóf uram a *bűnnek zsoldját* el nem kerülhette.”). Ez Pál apostolnak a temetésekkor gyakran szóba kerülő tanítására megy vissza, amit Komjáti: SzPál.-ja így mond: „az bűnnek fizető zsoldja halál” (Róm. 6/23). Egyházi szövegekből MÉSZÖLY több olyan részt idéz, amelyben arról van szó, hogy Jézus a bűnbeesett emberiséget megváltotta, a világ adósságát, a bűnnek zsoldját, az örök halált megfizette, vagy pedig Ádám, az emberek fizetnek a bűnükért. Például: „az fiú *fizetést* tehetne . . . vérontásával bűnünket elmosá . . . ez lőn az *bűn zsoldja*” (RMKT. VI, 121).¹ Pálra, aki különben a bűnbeesésről és a Krisztus általi megváltásról más leveleiben is szól, a PrayK. Sermoja szintén hivatkozik: „Tehát testvéreim, nem ez a verem a mi szállásunk, de miképpen boldog Pál mondja, úgy kell minékünk hinnünk. A mi társaságunk — úgymond — a mennyekben van.” (Az eredeti latin szöveget és magyar fordítását l. MÉSZÖLY, ÓmSzöv. 106—9; idézi még BALÁZS, Magyar deákság. Bp., 1980. 463—6.) Ezek után MÉSZÖLY a vitatott mondatot így értelmezi: „Megharagudott az Isten, és behelyezte őt ebbe a gyötrelmes világba, és lett ő a halálnak és pokolnak *fizetése*, minden tulajdon maradéka számára is.” (MNY. LI, 182, ÓmSzöv. 213.) A *fez*-t MÉSZÖLY ugyan csak a *fizet* ige tövével azonosítja. MÉSZÖLY cikkének jelentősége főleg — az általa sokszor meggyőzően, színesen művelt — stílustörténeti módszer erőteljes, bő példaanyagra támaszkodó alkalmazásában, valamint a kérdés újbóli megbolygatásában van. Egyébként ezúttal legtöbb érve és jórészt az értelmezése is előjött már ERDÉLYINél.

SARKADY SÁNDOR (Feze: Nyr. XC, 415—20) szavunkat *feze*-nek olvassa, és a *fizet* ige nomen-verbumnak tartott tövéből magyarázza. Rámutat arra, hogy az egyházi szövegekben nemcsak az ember vagy Jézus fizethet az (ere-

¹ Mészöly példáit még egy-két „jobbal” megtoldhatom: „Az *halal fizetes* törtínt ma ő rayta, az vitan kin lefzen títac az Isten tudgya, mert ő hatalmaban életűnc hatara.” (Bornemisza Péter: Énekek három rendbe. Detrekő. 1582. A kíséző tanulmányt írta KOVÁCS SÁNDOR IVÁN. A fakszimilét gondozta VÁRJAS BÉLA. Bp., 1964. CCLIIa. Kezdőszó: „Halandó emberek, kik most jelen vagytok”; „Immáron bételjesedék, | Mit élttemben sokszor hallék: | Hogy még *halálnak fizetnek*” (Énekeskönyv magyar reformátusok használatára. Bp., 1979. 497. Kezdőszó: „Már elmégyek az örömbe”. A szöveg első megjelenését 1629-ből ismerjük, de lehet, hogy 1550 tájára visszavezethető. L. még: CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN, A református gyülekezeti éneklés. Bp., 1950. 383; PAPP GÉZA, A XVII. század énekelt dallamai. Bp., 1970. 635; Régi magyarországi nyomtatványok [Az irodalomtörténeti és a könyvészeti szakirodalom ezt RMNy-nyel rövidíti, én, mivel a nyelvészetben ez a rövidítés foglalt, itt a továbbiakban RMNyt-vel] 2. köt. Bp., 1983. 1438).

dendő) bűnért, hanem az Isten is (pl. Róm. 2/6–8). MÉSZÖLY tévesen vesz minden fizetést bűnhődésnek, mert például a gyászjelentések kifejezéseiben Isten az, aki fizet. Ennek figyelembevételével SARKADY azt az ötletet veti föl, hogy a mondatnak a *feze* az alanya, és ekkor így értelmezendő: „Megharagudott az isten, és e gyötrelmes világba vetette őt (Ádámot), s elkövetkezett a halál és pokol fizetése minden maradékának is.” Vagy még világosabban: „a halál és a pokol fizetése jutott részül minden maradékának is.” (I. m. 418.)

BOROS TIBOR (Feze: Nyr. XCI, 355–8) elsősorban azért nem osztja SARKADY véleményét, mert a *fez*-nek a *fizet* ige tövéből való származtatása rendkívül bizonytalan. Ő — SARKADYval ellentétben — MÓRICZ ZSIGMOND értelmezését nem stílustörténeti és vallásdogmatikai képtelenségnek, hanem az egyedül elfogadható magyarázatnak tartja. A világ egyházi fölfogás szerint is lehet a pokol és a halál fészke, vedd össze például: Móz. I. 3/17: „Átkozott legyen a föld te miattad [Ádám miatt],”; Róm 8/20: „Mert a teremtet világ hiábavalóság alá vettetett.” Azt is fejtegeti, hogy a HB. vizsgált mondatának magyarázatakor — latin megfelelő híján — pogány népies elemeket szintén föl lehet használni, hiszen ezek a XIII. századi magyarságtól még nem lehetnek idegenek. Az obi-ugor népköltészetben is gyakran emlegetik a bálvány ülőhelyét fészeknek, a bálványokat pedig nemegyszer a sátánnal azonosítják. Mivel pedig a halál, a pokol és a sátán az egyházi nyelvben szinonim fogalmak, „egyszerűen folyik az az elképzelés, hogy a sátán-bálványisten fészke éppen a világ.” (I. m. 357.) BOROSnak a Bibliából hozott kevés számú analógiája igen távoli. Azt sem kell különösebben bizonygatni, hogy az obi-ugor folklór egyes sztereotípiáit aligha lehet a finnugor korra visszavezetni, és még kevésbé egy XII. századi magyar egyházi szöveggel kapcsolatba hozni. A MÓRICZ-féle értelmezésről láttuk, hogy már TOLDY ugyancsak vallotta, köztük pusztán annyi a különbség, hogy az *es mend w nemenec* utolsó szavát MÓRICZ bizonyára vagy föltehetőleg nem dativusnak, hanem birtokos jelzőnek veszi.

Különben az előzmények ismerete nélkül PAPP ISTVÁN szintén MÓRICZ ZSIGMONDnak az értelmezését képviseli (Unkarin kielen historia. Helsinki, 1968. 27), BÁRCZI GÉZA pedig a TOLDYét. BÁRCZI a *feze* egy-két korábbi magyarázatára szintén kitér. Szerinte aligha vehető számba SAJNOVICS és RÉVAI nézete, mely *feje* 'fons, origo' értelmezést ajánl (Révait itt tévesen említi). MÉSZÖLY értelmezése meg teljesen érthetetlen. A vitatott részt BÁRCZI így adja vissza: „És [a világ] lőn halálnak és pokolnak fészke (?), mégpedig egész nemzetsége (minden ivadéka) számára” (HBEL. 134, 136–7).

A TESZ. a *feze*-t megfajtatlennek, bizonytalan olvasatú és értelmezésű, vitatott eredetű szónak mondja. Elsősorban a *fészek*, másodsorban a *fizet* tövével való egyeztetést tartja számon. A szó kapcsolatát a *foszlik* és a *feszel* családjával valószínűtlennek, a *vész*-szel való azonosítást pedig tévesnek ítéli (l. *fész* a.). A MSzFgrE. a *feze* [o: *feze*]-t a *fészek* szó adataihoz sorolja.

GYÖRFFY GYÖRGY *féz*-nek vagy *fész*-nek olvasott szavunkat 'zsold, adó' értelműnek tartja, amely a magyarban igen korán a provençe-iből kerülhetett be. E végső soron germán eredetű és nemzetközivé vált szó a *feudális* előtagjával függ össze, s a X. században Provence-ban a többes számú *feus*, *feuz* alakban használták. „Jelentése ekkor általában 'javadalom, fizetés, zsold' volt.” (GYÖRFFY, István király. Bp., 1977. 591.) A *fész* vagy *féz* hangalakban olyan hangfejlődés ment végbe, mint a *Deus* > *Dés*, *Leuka* > *Léka* helynevekben. A származtatást GYÖRFFY egy 1274-es adattal támasztja alá, amely *fezes*-nek

nevezett királyi kondicionáriusokat említ: „t-m conditionarium nostrorum, qui *fezes* dicuntur Vgrich vocatam, ad v-m Ozlan pertinentem” (GYÖRFFY, TörtFöldr. I.² 482; itt a *fezes*-ekre még azt mondja, hogy valószínűleg fészek-szedők). „Az Árpád-korban külön királyi szolgálónépi réteg volt az unciát, fél fertót vagy öt pondust fizető kondicionárius . . . s e pénzzel adózó népek neve lehetett a *fézes*” (I. István király. 591, vö. még 589). GYÖRFFY magyarázatának igen komoly nehézségei vannak. A *fezes* tudtommal egyetlen előfordulása mind olvasatát, mind jelentését tekintve bizonytalan. Ha GYÖRFFY utóbbi oklevél-értelmezése helyes, akkor is inkább egy rövid életű, rendkívül ritka és speciális használatú magyar vagy a magyarba került idegen szóval van dolgunk, amelynek közérthetőségre törekvő, sokszor és különböző közönség előtt elhangzó halotti beszédekben nem lehetett helye. És egyébként is GYÖRFFY a *fez* 'zsold, fizetés' jelentésével számol, amely értelmezésnek a HB.-beli problematikussá voltát már láttuk.

BENKŐ LORÁND (i. m. 299–305) ugyancsak megvizsgálja a *feze* szót és az azt tartalmazó mondatot. Utalva a korábbi megfejtési kísérleteknek az EtSz.-ban levő összefoglalására, maga csak a két legelterjedtebb nézet rövid cáfolatával foglalkozik, jelezve, hogy ezeket nemhogy valószínűnek, de számításba veendőnek sem tartja. A 'fészek' értelmezést még megközelítő analógiákkal sem lehet támogatni, s a *bűnnel zsoldja* kifejezés és társai sem tartalmi megfelelői a *halálnak és pokolnak fizetése* szerkezetnek. A *fez*-nek egy *fiz*-tőből való származtatása hangtörténetileg képtelenség, mert a *fizet*-nek és származékainak az egész nyelvtörténet folyamán nincs első szótagi *ē*-ző változatuk. Ilyet a hangsúlyos helyzet miatt különben is csak egy *i* > *ē* fejlődéstől várhatnánk, tehát az *ē*-s alakoknak kellene a későbbieknek lenniük. A *fizet* pedig, amennyiben egyáltalán képzős alakulat, műveltető vagy mozzanatos *-t*-je alapján csak deverbális származék lehetne, amelynek alapszavát nemigen tarthatnánk 'fizetés' jelentésűnek. SARKADY értelmezése meg formai, helyesírási okokból is elvetendő. A HB. és K. kiváló, következetes központosításában a pont és a kisbetűs folytatás tagmondatot különít el, tehát az „. ef mend w nemeneć” részt nem lehet az előtte állóba beolvasztani, az *ef*-t 'is' jelentésűnek venni.

A szöfejtési kísérletek sikertelenségének konzekvenciáit levonva, BENKŐ úgy látja, hogy „a HB. hangalaki-olvasati bizonytalanságokkal is terhes *feze* szavának” az etimológiai jellegű, szószármaztató megközelítéséről, valamely általunk ismert szóval való egyeztetéséről egyelőre le kell mondanunk, s arra kell törekednünk, hogy ennek a bizonyára már a maga idejében is ritka szónak az értelmét határozzuk meg. Mint BENKŐ írja, a PrayK. magyar és latin halotti beszéde azt mondja el, hogy az örök életre és boldogságra teremtett első emberpár bűnbeesésével a halál és a pokol lett az osztályrésze nemcsak Ádámnak és Évának, hanem utódaiknak is. A halál kezébe kerültek, a pokol áldozatává váltak. „Nyilvánvaló, hogy az a nyelvi szerkezet, amely ezt kifejezte, az emberre nézve egész jelentéstartalmában csak kedvezőtlen értelmű lehetett, s ugyancsak kedvezőtlen tartalmú lehetett benne az emberre nézve az a szó is, amely az embernek a halálhoz és a pokolhoz való viszonyát kifejezte.” (I. m. 300.) Ezt a jelentést az ómagyar szövegekben feltűnően egybehangzóan általában a *halálnak keze* vagy *marka*, a *pokolnak (ördögnek) keze* vagy *marka* szokványos idiómákkal adják vissza (BécsiK. 133: „Mert ki uot műkét *pokolbol* 2 vduozeitet műkét *halalnac kézebol*,” stb.). BENKŐ SZILÁDYRA hivatkozva írja, hogy ezek rendszerint a latin *manus mortis*, *manus diaboli* kifejezések fordításai. A PrayK. latin Sermójában — habár itt a szövegpárhuzam nem

szoros — nagyjából a HB. tárgyalt mondatának a helyén szintén az áll, hogy „et incidimus in manus diaboli”. A HB. szerzője e kifejezést valószínűleg stilisztikai okokból nem fordította szó szerint, pusztán azt az értelmet ültette át, hogy az ember az ördög prédájává vált. *Préda* és *martalék* szavaink azonban talán még meg sem voltak ekkor, mert a korai kódexekből nem adatolhatók. Efféle jelentéstartalmú szó viszont biztosan volt az ő- és ómagyarban, s ez lehet meg a *feze*-ben. A másik kérdéses részt, az *es mend w nemenec*-et BENKŐ nemcsak az azt közvetlenül megelőző *Horogvec iften* ... kezdetű szakasszal, hanem az eggyel előbbi mondat (Num heon muga nec. ge mend w foianec *halalut evec.*) is szoros kapcsolatban lévőnek gondolja. A *nemenec*-et részes-határozónak veszi, amelyet — a két mondat, illetve a *mend w foianec* és a *mend w nemenec* szerkezetek tartalmi-alaki hasonlóságától segítve — az előbbi mondat *halalut evec* állítmányára értettek rá. „Tartalmilag, jelentésileg ugyanis a *nemenec* aligha lehet a *feze*-vel összefüggésben, sem részeshatározói, sem birtokos jelzői minőségben. A *halál* és a *pokol* teljesen más jelentésmező tartozékai, mint a *nem* (és a *faj*); az egész szövegösszefüggés érthetatlenné válna, ha az előbbieknél a *feze*-hez való viszonyát a utóbbival azonos szerkezetű típusokban próbálnók elképzelni.” (I. m. 304.) Mindezek alapján BENKŐ mondatunkat a következőképpen értelmezi: „Megharagudott az isten, és ebbe a gyötrelmes világba vetette őt; és a halálnak meg a pokolnak *martaléka* lett, és ez jutott osztályrészül egész fajtájának.” (I. m. 56, fővariáns.)

Látható, hogy BENKŐ fejtegetéseinek az újdonsága nem az eredményben, hanem, noha SZILÁDY gondolatmenetével van érintkezése, a módszer ilyen típusú-fokú komplexitásában áll. A zsákutcába jutott kutatást kerülő úton próbálja kivezetni, s szövegtani és stílustörténeti érvekkel, a kérdés csomópontjainak a kiemelésével egy hipotetikus szó rekonstrukciójához jut el. A legelterjedtebb magyarázatokkal kapcsolatban tett kritikai megjegyzései pedig azok hitelét még tovább ingatva — saját problémafölvetéseivel együtt — új utak keresésére is ösztönöznek (mint e sorok íróját is). Az ÁrpSzöv. e helyének érvelése azonban számomra nem meggyőző, mert egyes részleteiben bizonytalan, kifogásolható. Pontos megfelelés híján a *feze*-t tartalmazó mondatnak a Sermo „et incidimus in manus diaboli” kifejezésével való összevetése, valamint a *feze*-nek a szövegből kikövetkeztetett ’préda, áldozat’ értelmezése csak föltehető, elképzelhető, de nem biztos. Az a BENKŐ által is csak talánnal számbavett érv pedig, hogy a *préda* és a *martalék* első adatai viszonylag késeiek [1495, ill. ? 1527, 1565, 1. TESz.], s ezek jelentését korábban a *fez* hordozhatta, igen kockázatos. Nincs ugyanis jelentések szerint rendeződő szótárunk vagy nyelvtörténeti szinonimaszótárunk, s így a hiányon alapuló következtetés jobb híján ugyan lehet célravezető, de nagyon is megtörténhet, hogy a nyelvnek volt más, általunk nem vélt szava az illető jelentés kifejezésére. Például a BécsiK. (1416 u./1450 k.)-tól kezdve adatolható *foszlat*, az e kódexbeli *foszlás*, amelyeknek a töve talán finnugor kori, szintén ’préda’ jelentésű, és a Jókk. (1372 u./1448 k.)-tól idézhető, ugor eredetű tövű *nyereség*-nek is a DöbrK. (1508)-tól kimutatható ilyen értelme. A BécsiK.-ból és a MünchK.-ból adatolható, talán ugor eredetű tövű *ragadozat*, valamint a BécsiK.-ben előforduló *ragadat* ugyancsak hasonló jelentésű (vö.: SzékK. 22; NySz.; SZILÁDY: MNy. I, 168—9; A Bécsi kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Szerk. KÁROLY SÁNDOR. Bp., 1965; TESz.). Az *es mend w nemenec* részre vonatkozó okfejtés szintén nehézsége BENKŐ magyarázatának. Egy, a HB. egyszerű, egyenes vonalú előadásától idegen, túlságosan komplikált szöveg-

szerkesztési megoldást föltételez, amelyre, legalábbis én, későbből sem tudok analógiákat hozni (a *mend w nemenec*-féle szerkezetekről l. S. HÁMORI: Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Benkő-Eml. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY és KISS JENŐ. Bp., 1981. 27—35).

BENKŐ véleményével azért foglalkoztam bővebben, mert témánkhoz a legutóbbi jelentős hozzászólás, amelyre a szakirodalomnak még nem nagyon volt ideje reflektálni (A *feze* magyarázatakor alkalmazott módszer tanulságos voltát emeli ki KÁROLY: MNy. LXXVIII, 227—8).

A *feze* kérdéséről legutóbb BERNÁTH BÉLA nyilatkozott röviden, és a 'fészkek' értelmezés mellett szállt síkra. BOROSNAK ahhoz a megállapításához kapcsolódva, hogy a HB.-ben népies stíluselemeket is lehet keresni, két-három olyan, a XVII. századnál nem régebbi költői példát hoz, amelyben valaki valaminek a fészke. (RMKT. XVII. sz. VIII, 218: „Nyavalyának raytam fundáltaték *fészke*” stb. Megemlítem, hogy egy hasonló kép Balassinál is található, vö. ZOLNAI i. m. i. h.) Mivel a HB.-t a népnek írták, szerzője egy olyan népies fordulattal, amely Ádámot a halál és a pokol (a pokolbeli kínok) fészke-nek mondja, csak érthetőbbé tette a szöveget (l. Még egyszer a *feze*: MNy. LXXVII, 334—5). Néhány későbbi népies (jellegű) költői kép vagy reneszánsz, barokk sablon azonban nem sokat nyom a latban egy XII. századi halotti beszéd vizsgálatakor, egyéb, már látott problémákról nem is szólva.

A *feze* általam ismert megfigyelési kísérleteit áttekintve, fölmerül a kérdés, merre keressük hát akkor a megoldást. Mielőtt saját véleményemet kifejtenem, arra kérem az olvasót — remélvén, hogy a tudománytörténeti visszanezésbe még nem fáradt bele —, legyen szíves (újra) elolvasni az egész HB.-t és a PrayK. Sermóját vagy annak magyar fordítását. Mi is megállapíthatjuk, hogy a HB. (és K.) és latin mintája az eredendő bűnnek és következményeinek az elmondására épül. A latin szövegben ehhez csatlakozik még a Krisztus általi megváltásról, a feltámadásról szóló rövidebb rész, ami a magyar változatban csak implicit van benne, mivel az Krisztust nem említi, a feltámadást és az örök életet azonban igen. Többek közt azért, mivel a HB. és K. maga is másolat, föltehető, hogy egy általános(abb) egyházi gyakorlatot tükröz, sok ilyen, ehhez hasonló beszédet mondhattak el. Erre vall az is, hogy amint a klasszika-filológus Horváth János kimutatta, Telegdy Csanád érseknek a Károly Róbert temetésén elmondott — a Budai, a Dubnici és a Thuróczy-kronika szövegéből rekonstruálható — beszéde gondolatmenetében, sőt egyes kifejezéseiben is rendkívül hasonlít a PrayK. Sermójához, valamint a HB. és K.-hez. Feltűnő, hogy a Sermo és különösen Telegdy érsek búcsúztatója Krisztus megváltó szerepéről csak röviden szól, a HB.-ből pedig ez ki is marad. A Telegdy-beszédből a HB. vizsgált mondatával elsősorban a következő rész állítható párhuzamba: „De hát minden húsba és bőrbe öltözött teremtmény, mint előbb már említettük, a sárból alkotott összülő bűnbeesése miatt büntetésből halandó lett. Vétkével minden utódára rászabta a halál törvényét, egyetemlegesen és megváltoztathatatlanul” (Thuróczy János, A magyarok krónikája². Ford. HORVÁTH JÁNOS. Bp., 1980. 230, vö. még 225, 231). Az említett prédikációknak tehát valami közös sémához kellett igazodniuk, ami HORVÁTH szerint talán magyar sajátosság volt, mivel külföldi párhuzamai eddig nem kerültek elő. (L. MNy. LXX, 421—9. Arra, hogy kolláció közben a szerzeteseknek az apát utasítására a bűnbeesés történetét olvassák föl — MEZEY LÁSZLÓ szíves közlése nyomán — l. B. ALBERS, Consuetudines Monasticae V. Montis Cassini 1912. 64.) A halotti beszédek később változato-

sabbak lesznek, de a temetéssel kapcsolatos szövegekben továbbra is szerepel a bűnbeesés, az abból való megváltás gondolata (pl. a MÉSZÖLY idézte gyász-jelentésekben). Egy 1590-ben megjelent, csak egyetlen, címlap nélküli, töredékes példányban fennmaradt református énekeskönyv „halott temetéséről való” darabjai közül is hozhatók olyat, amelyik teljesen ezen épül: „Illik nekünk erről emlekeznünk, miként iutot halálra mi igiünk, es mint lehet ki menekedelfünk, szabadlagunk örök iduőfflegünk. | Az mint iria Moyfes könyuebē első ember terētetet eppē, alhatatos Izentleges teftebē, de meg czala őrdög kigio kepebē. | Tiltot fanak gümölczeben euek, az Iftennek ellene vetkezek, az halálra ot kőteleztetek, mi reankis halál vgi Izarmazek, | Haromfele halál reank Izsalla, eggik az bűn lelkünknek halála, mafik az mi tefünknek halála, harmad pedig örök halál kinnya. | De mi raitunk Iften könyörűle, afzony maguat hog nekünk igere, lön az Chriftus afzonnak Izültötte, ki az kigiot őrdögöt meg törtē. | Noha tefti halalt meg koftolunk, mely az bűnert vralkodik raitunk, de az örök halál nem halalunk, Chriftus által mert meg Izsabadultunk. . . .” (300. l.; vö. RMNyt. I. Bp., 1971. 640).

Mindezek a szövegek természetesen bibliai gyökerűek, s mint a HB. kapcsán már többen jelezték, leginkább Pál apostol tanaira mennek vissza, akit a Sermo említ is. Főképp A rómabeliekhez írt levél 5. részének a 12-től a 21-ig terjedő verseire, amelyekből a 12-et, a 14-et, a 15-et és a 18-at idézem: „Annak-okaért, miképen egy ember által jött be a világra a bűn, és a bűn által a halál, és akképen a halál minden emberre elhatott, mivelhogy mindenek vétkeztek; | . . . Úgyde a halál uralkodott Ádámtól Mózesig azokon is, a kik nem az Ádám esetének hasonlatossága szerint vétkeztek, a ki ama következendőnek kiábrázolása vala. | De a kegyelmi ajándék nem úgy van, mint a bűneset; mert ha amaz egynek esete miatt sokan haltak meg, az Isten kegyelme és a kegyelemből való ajándék, mely az egy ember Jézus Krisztusé, sokkal inkább elhatott sokakra. | . . . Bizonyára azért, miképen egynek bűnesete által minden emberre elhatott a kárhozat: azonképen egynek igazsága által minden emberre elhatott az életnek megigazulása.” A szöveg lényegében azonos a Vizsolyi Bibliában, ahol a hozzá járuló lapszéli kommentár így zárul: „Adam hozot karhozatot, Chriftus örök eletet”. Mint lapszéli utalásaik („Rom. 5., 6.”) mutatják, Károlyiék a bűnbeesés elbeszélésekor (Móz. I. 3) szintén tisztában vannak a párhuzammal.

A HB.-ről tehát elmondhatjuk, hogy több hasonló szöveggel együtt, de azoknál még erősebben az eredendő bűn elbeszélésére helyezi a hangsúlyt. Arra, hogy az emberiség osztályrészévé vált halál és kárhozat egy ember bűnének, az először vétkező Ádám tettének a következménye, utódaira töle származott el a halál, a bűn és a kárhozat. A HB. „Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec.” mondata szintén hasonló értelmű. A fentiek tudatában és a HB. elbeszélésének a fonalát, a tágabb szöveggörnyezetet (Ádám bűnbeesése . . . utódai, az elhunyt, a jelenlévők halandósága, bűnös volta, pokol általi fenyegettetése) tekintve ugyancsak föltehető, hogy a *feze*-t tartalmazó vitatott szövegrész ehhez a gondolathoz kapcsolódik. Kérdés viszont, lehet-e a *feze* kulcsszónak olyan jelentése, vagy egyáltalán van-e olyan szó, amely az adott szöveg- és jelentésszövegfűggésbe így beleillik. Vagy: a szűkebb szöveggörnyezetet tekintve, létezik-e olyan szó, jelentés, amely egyaránt vonatkoztatható a halálra és a pokolra, Ádámra és az ő nemére, ivadékaire? Mivel a *feze* írásképi szó megfejtésére nincs esély, a problémát a jelentés oldaláról közelíthetjük meg. Ekkor pedig szinte magától kínálkozik egy megoldás,

amely a rejtélyes szóhoz 'kezdet, eredet, ősapja' jelentést fűz, majd egy lépéssel tovább menve, a *feze*-ben íráshibát lát *feye* helyett. Így a vitatott mondat és környezete teljesen világos gondolatssal és gördülékenyen értelmezhető. Problémát inkább az *ef mend w nemenec*. rész nyelvtani megítélése okoz, amely-lyel kapcsolatban két lehetőséget is fölvehetünk. Ha a *nemenec*-ben birtokos jelzőt látunk, az értelmezés a következő lesz: „[Ádám] Nem csupán a maga számára, hanem az egész fajtája számára halált evett. Megharagudott az Isten, és ebbe a gyötrelmes világba vetette őt, és a halálnak és a kárhozatnak (bűnnek, pokolnak) lett a kezdete, és az ő egész fajtájának. Kik azok? Mi vagyunk. Ahogy ti is látjátok szemetekkel, egy ember sem kerülheti el ezt a vermet (a sírt).” A kérdéses részt oldottabban ilyesfajta változatokban mondhatnánk: „és a halál és a kárhozat (vagy: bűn) kútfeje lett, és tőle eredt az egész emberi nem (is).”; „És Ádámtól származott el a halál és a kárhozat (vagy: bűn), és tőle eredt egész fajtája is.”; „És a halálnak és a kárhozatnak (vagy: bűnnek) lett az ősapja, és az egész emberi nemnek.”

Ha a *nemenec* részeshatározó, ezeket az értelmezéseket adhatjuk: „És [Ádám] a halál és a kárhozat (vagy: bűn) kútfeje lett, és az ő egész fajtája számára.” Vagy szabadabban például így is mondhatnánk: „És [Ádám] a halál és a kárhozat forrása lett, és (mégpedig) az egész emberi nem számára.” Láttuk, ilyen értelmezés található már SAJNOVICSNÁL, valamint IMRE SÁNDORNÁL, aki ezt röviden, bár részben helytelenül, indokolni is megpróbálta. Véltetően SAJNOVICS ugyancsak íráshibára gondolt, amikor a *feze* olvasatot említette. IMRE 'kútíró' értelmezése meg nyilván átvitt jelentésű. IMRÉNél a *nemenec* megítélése nem teljesen egyértelmű, esetleg elképzelhető, hogy birtokos jelzőnek vette. A *Kic ozvc. miv vogmac.* mondatokat viszont mind SAJNOVICS, mind IMRE tévesen tagolta és értelmezte.

A HB. korábbi részeiben egyaránt említették, hogy Ádám a mi ősrünk (*miv ifemucut adamut*), és hogy nemcsak magának, hanem — egy a *mend w nemenec*-kel párhuzamba állítható kifejezéssel élve — *mend w foianec halalut evec*. Tehát Ádámnak mind az ősszülo volta, mind az, hogy az eredendő bűnt nemcsak a maga, hanem az egész fajtája részére, kárára követte el, magából a szöveg-előzményből szintén tudott — nem is beszélve az egész teremtetéstörténet közismertségéről. A HB. szövege, a bibliai elbeszélés tehát a *nemenec*-nek a birtokos jelzői és a részeshatározói értelmezését is megengedi. A közvetlen szöveg-előzmény, az *ef levn halalnec ef puculnec feze*. — amelyben a *halalnec* és a *puculnec* kétségtelenül birtokos jelző — arra indíthat, hogy az utána álló *ef mend w nemenec*. végső szavát ugyancsak annak vegyük. Másunnan is hozhatunk példát olyan birtokos szerkezetekre, amelyekben több birtokos van, s közülük az egyik *-nak/-nek* ragos és hátravetett. „A magyar nyelv történeti grammatikája” című tervmunka, készülő kézikönyv törzsanyagának cédulái között J. PAPP ZSUZSANNA két ilyen adatot talált, s volt szíves velem közölni: SándK. 22: „es leeg az te meneydneek tanoffagnak pedayaiul. es zabadet-talnak,” [et esto sororibus exemplum correctionis et causa liberationis]; KeszK. 23: „Vr een erekfegemnece reze, ees een poharomnak,” [Dominus pars hereditatis meae et calicis mei; A Vulgata szövegére itt és a továbbiakban l. „Biblia Sacra”. Recensuit ROBERTUS WEBER. Stuttgart, 1975.]. Ezekhez még magam is hozzátehetek kettőt: DöbrK. 476: „Mirranak es temiennek illatfabol. es minden patikabeli pornak” [ex aromatibus murrae et turis et universi pulveris pigmentarii]; JordK. 20: „az bekak, kyk ffele fwthnak es be meennek the hazadba, es the agyas haylokodba, es the halo agyadba, es the zolgaydnak

ees neepedre,” [ranas quae ascendent et ingredientur domum tuam et cubiculum lectuli tui et super stratum tuum et in domos servorum tuorum et in populum tuum]. A HB.-ben a hátravetést segíthette, hogy a birtok előtt már állt két birtokos. Ezek *-nak/-nek* ragja pedig hathatott a hátravetett birtokos hasonló raghasználatára. Arra, hogy a *-nak/-nek* ragos birtokos és a birtok közé más szavak ékelődnek, már a HB. és K.-ből idézhetünk példát: „oz gimillnec vvl keferuv uola vize”; „kinec ez nopun teltet tumetive”. S számos régi adatunk van a hátul álló *-nak/-nek* ragos birtokos jelzőre is: FestK. 380: „ees ey baratya tolwayoknak” [et nox est amica praedonibus]; JordK. 388: „Mert vra embernek fflya, az ynnepnek ees:” [dominus est enim Filius hominis etiam sabbati] (KOROMPAY KLÁRA szíves közlése; a „Történeti grammatika” törzsanyagából az említetteken kívül még hét adatot kaptam tőle). A *nemenec* birtokos jelzőként való értelmezését támogathatja még az a később tárgyalandó bibliai, egyházi gondolat, amely Ádámot és Krisztust, mint összülőket, mint az első és második embert szintén szembeállítja. A *nemenec*-et birtokos jelzőnek vették például HUNFALVY és követői, KLEMM (TörtMondt. 346), valamint PAPP ISTVÁN, s magam szintén ezt a véleményt ítélem valószínűbbnek.

Ugyancsak elképzelhető, lehetséges azonban az a felfogás, amely a *nemenec*-et dativusnak tartja, ahogyan SAJNOVICS, MÉSZÖLY, PAIS, BÁRCZI, BENKŐ és mások. Ez különösen az *ef mend w nemenec*. utáni részhez illik, mert ott Ádám utódai épp a halandósággal néznek szembe, s a nyitott sírgödör mellett hangzik el, hogy mindnyájan ide jutunk. A dativus viszont az előző mondat-hoz kevésbé simán csatlakozik, a kapcsolatos szerepű és itt szokatlannak tűnik, az *és* kifejtő funkciójú 'mégpedig' jelentését meg jó analógiákkal, példákkal kéne megtámogatni. Persze nem lehetetlen, hogy az *és* az ómagyar szövegekben előfordulhatott kifejtő funkcióban, vagy pedig a HB.-ben latinizmus, az *et* explikativ használatú 'mégpedig' jelentésének a hatása. Mindenesetre az *és* 'mégpedig'-féle jelentésére én csak egy-két olyan nyomósító szerepű példát tudok hozni, amelyet S. HÁMORI (MNY. LXXVII, 151) az azonosító értelmezős és a mellérendelő kapcsolatos szerkezetek bizonyos kontaminációjának tart: ÉrdyK. 69: „el veztyk Criftult és Iltennek zent fflyaat”; ÉrsK. 82—3: „zyz marya . . . ky mene eleyben az Edes yefwlnak *Es* az ő zent fyanak” stb. Olyan részeshatározót tartalmazó szerkezetet, amelyet kifejtő, kifejtő-magyarázó funkciójú *és* vezet be, vagy amely hátul állva kapcsolatos szerepű *és*-sel fűződik egy nem dativusi előzményhez (tehát nem halmozott mondatrész) nem ismerem. Ilyet a „Történeti grammatiká”-nak a dativusrag, valamint az *és* kötőszó vizsgálatához gyűjtött cédulaanyagában sem találtam.

Némileg a vitatott HB.-részlet értelmezésével is összefügg az a kérdés, vajon az *. ef mend w nemenec*-et külön tagmondatnak vegyük-e vagy sem. Többek között mivel a HB. és K. meglepően fejlett — bár nyilván nem teljesen következetes — szövegtagolási rendszerében a pont és a kisbetűs folytatás többnyire tagmondatokat különít el, az *. ef mend w nemenec*-et mondatként is értékeli (l. pl.: PÁSZTÓ: MNY. LXII, 189—94; BENKŐ i. m. 304). Megjegyzendő azonban, hogy a pont és a rákövetkező kisbetű kombinációja felsorolások egyes tagjai (l. PÁSZTÓ i. m. 190), pontosabban halmozott mondatrészek között szintén előfordul: „El vimagguc fen achlein mariat. ef bovdug michael archangelt. ef mend angelcut” stb. PÁSZTÓ, aki a HB. és K. interpunkciójával tüzetesen foglalkozott, elemzésében éppen arra a mondatra — a „Num heon muga nec. ge mend w foianec halalut evec”-re — nem tér ki külön, amely

számunkra a legfontosabb, tudniillik az általunk vizsgálttal egyfajta párhuzamba állítható. A *Num heon* . . . kezdetű mondatot BÁRCZI is egyszerűnek veszi (HBEI. 127), a pont és az utána álló kisbetű tehát itt szintén csak halmozott mondatrészeket különít el, s ugyanez fennállhat az „*ef levn halalnec ef puculnec feze. ef mend w nemenec.*” esetében is. Persze csak akkor, ha a *nemenec*-et birtokos jelzőnek tartjuk. Igaz, a szórendi szempontból távolabb, rendszerint az állítmány mögé kerülő halmozott mondatrész „önálló, hiányos szerkezetű (elliptikus) mondatnak is felfogható” (MMNyR. II, 318). Ilyenkor ugyanis „átmeneti nyelvi forma jön létre a halmozott mondatrészes egyszerű mondat és a mellérendelt egyszerű mondat között” (MMNy. 361). Jórészt tehát felfogás kérdése, hogy az *ef mend w nemenec*-et egy mellérendelő szó szerkezet tagjának vagy önálló, hiányos mondatnak tekintjük-e. Mindenesetre a HB. és K. szövegtagolása nem mond ellent annak, hogy a *nemenec*-et birtokos jelzőnek vegyük, s halmozott mondatrészként az előző mondatba is beolvaszthatjuk. Egyébként a szövegtagolás nem mond ellent a részeshatározóként való értékelésnek sem, s az *ef mend w nemenec* ekkor is vehető egy egyszerű mondat részének avagy tagmondatnak.

Pásztor, noha az *ef mend w nemenec*-et külön tagmondatnak tartja, értelmezésében az *ef*-t 'is' jelentésűnek veszi: „és lőn a halálnak és a pokolnak a fészke, az ő egész nemzetsége számára is.” (i. m. 194). BENKŐ (i. m. 304–5) viszont kifejti, hogy az *ef* itt 'és' jelentésű, amelynek az 'is'-sel való össze-mosása nem szerencsés, s a HB. és K. központosítása sem támogatja: az 'is' jelentésű *ef*-ek előtt (*Hug ef tiv; ifa ef num igg ember*) nem áll pont. A kötetlenebb értelmezésben persze az *és* mellett az *is* szintén használható: „. . . és az ő egész nemének is”.

A *feze* szóval kapcsolatos álláspontunkat nagymértékben támogatja a tartalmi, szemantikai érthetőség, de még több oldalról kell valószínűsíteni, mert íráshiba föltevése félig-meddig mégiscsak önkényes eljárás. Az *y* és a *z* összetévesztésének lehetősége könnyen belátható, akár a HB. és K. fakszimiléjét megtekintve is. A Jókai-kódex P. BALÁZS JÁNOS által közzétett kiadása (Bp., 1981.) a lapalji lábjegyzetekben az íráshibákra szintén kitér. Nemegyszer olvashatjuk, hogy az *y* vagy az *ȳ*, valamint a *z* felett téves betű nyoma van, illetve, hogy egy bizonyos betűből vagy valamilyen betűből javították őket. Az *ȳ* két pontja egy vonássá is egyesülhet (l. pl. 94, 112, 116, 136 stb.), ami esetenként közelítheti a *z*-hez. De az *y* (*ȳ*) és a *z* összetévesztésének konkrét esetei is vannak: egy helyütt az *Ez* szóban „a *z* helyén előbb mintha *ȳ* lett volna” (98), a *gepfegew* „előtt egy kivakart betű (*y* ?) nyoma látszik” (142), az *arcȳayatt*-ban az „*ȳ* bizonyára tollhiba *z* helyett” (162), a *zokafayerent*-ben „az *y* nyilván elírás *z* helyett” (234), az *ezenne*-ben pedig „a *z y*-ból van javítva” (322). IMRE (MNyNytTört. 61) szintén említ két ilyen példát: GuaryK. 16: *fejejt* (o: *fezejt*), CzechK. 25: *zelös* [*zelős*] (o: *yelös*). Az utóbbi azonban téves, a CzechK.-ben Jézussal kapcsolatban valóban „te nagy *zelös* paranczolatydath” áll, amit a latin megfelelő (*latum mandatum tuum*, l. IrtörtKözl. VI, 202) és a párhuzamos kódexrészletek *széles* 'kiterjedt, általános érvényű' szava ugyancsak mutat, vesd össze: GömK. 114, GyöngyK. 17, LázK. 175, PozsK. 10, ThewrK. 20, WinkIK. 255 (P. BALÁZS JÁNOS szíves közlése és az általa összeállított kéziratos kódexkartoték alapján). A GuaryK. 31. (nem 17.) lapján a *fel feieyted* nyilván *fel fezeyted* helyett íródott (vö. NySz. is, *föl-feszít* a.), és valószínűleg már többszörös másolás eredményeképp: *fel fezeyted* → *fel feyeyted* → *fel feieyted*.

Esetleg még azzal a lehetőséggel is számolhatunk, hogy *feje* szavunk *feje* (> *fee* > *feje*) előzménye a HB. eredetijének az írása idején még előfordulhatott. Igaz, a γ -t nyelvemlékeink *h*-val jelölik, KNIEZSA (MNY. XXIV, 325, MNYTK. 25. sz. 24) mindössze egy föltehető adatot hoz a *g*-vel való írásra: 1130–40/XII–XIII. sz.: *Tugut* ~ *Tuhut* hn. (PRT. VIII, 268; az 1086-ra dátumozott oklevél hamis). A *g* és a *z* felcserélése nyelvemlékeinkben szintén előfordul. Lásd például a MünchK. NYÍRI ANTAL szerkesztette kiadását (Bp., 1971.), annak lábjegyzeteit, itt 48ra: *teged* (o: *teged*), 78vb: *ëg* (o: *ëg*).

A HB. és K. általánosan elfogadott vélemény szerint másolat, s egy vagy két más íráshiba szintén akad benne. A PrayK. a bejegyzések tanúsága szerint a XIII. század közepe táján kikerült a használatból (l. pl. HORVÁTH: MNY. LXX, 428), íráshibái utólagos javítására tehát nem maradt hosszú idő. Az *ef mend w nemenec* hátravetett szerkezet vagy tagmondat ritkább, és így az egész összetett mondat viszonylag bonyolultabb volta, valamint a teológiai gondolat nagyfokú tömörítése értelmezési bizonytalansággal is járhatott, ami ugyancsak elősegíthette a betűtévesztést. És föltehető az is, hogy ilyen típusú használatban a *fő* 'kezdet, eredet' értelme sem volt (már akkor) gyakori (vö. IMRE, MNYNyTört. 60–1). Arra is gondolhatunk, hogy a birtokos személyragos alakban a *j* hiatustöltő ejtése, annak írásbeli rögzítése sem szilárdult meg még (teljesen), ami szintén zavarhatta a megértést. Vesd össze: 1055: *fehe*, *fee*; 1095: *fehe*; 1231: *Sciluasfee*; 1329/1335: *Radamaspatakafey*; 1347: *Oloperdefey*; 1363: *Payatasfeye*, *Zoldubagpatakafeye*; 1555: *Elekethenek fee* stb. (l. OklSz.; BÁRCZI, TA. 39, 43). Az 1231-es adat, amelyhez számos hasonló idézhető, valószínűleg birtokos személyragos forma, bár lehet az alapalak *fé* változata is. Az 1363-as adatokban jelölik a *j*-t, de az összetett szó előtagjának birtokos személyragja vagy a birtokos jelző tanúsága szerint a többi esetben is a *fő* szó egyes szám 3. személyű birtokos személyragos alakjával állunk szemben. A HB. és K.-ben van ugyan egy vagy két máshonnan nem adatolható, tehát ritkább, illetve elavulóban levő szó (*ysa*, *unutte*, részben *heon*), ilyenek előfordulása azonban a *feze*-hez hasonló központi, mondattanilag is kulcs-helyzetben kevésbé valószínű.

A HB.-részlet javasolt értelmezéséhez analógiákat keresve, először azt állapíthatjuk meg, hogy a *fő*-nek önálló használatban szintén volt 'kezdet, eredet' értelme. A 'forrás, kezdet' jelentést a TESz. 1002 k./1257-től tartja nyilván. Az ilyen korai adatok természetesen szórványok, földrajzi helyek (vagy személyek) megnevezései, de például a TA. szórványairól épp monográfusuk írja, hogy belőlük sokat inkább köznévi körülírásnak, mint földrajzi névnek kell tekinteni. A „*nogu azah* ['nagy aszó'] lehet földrajzi név, de *nogu azah fehe* ['a nagy aszó kezdete'] utolsó szava már köznyelvi megjelölése a *nogu azah* egy részének ... éppígy ... *far* ['Sárvíz'], de *far feu* ['a Sárvíz kezdete, eredete'] ... esetleg *aruk*, *aruk fee*.” (L. BÁRCZI, TA. 65–6, vö. még 131 és az egyes szórványok értelmezései.) A *fő*, *fej* 'kezdet, eredet, forrás' jelentését későbből is adatolhatjuk, bár a gyakorisága nyilván csökken: 1696: Illy: Préd. I. 585: „Akármelyik cselekedetnek *feje* maga az elme” (NySz.); 1770: Fal: UE. 441: „Avval kérkedik, mintha ő volna *feje-oka*, néked pedig semmi részed azokban” (NySz.). Ugyanezt a jelentést őrzik a *csorgófő*, *hétfő*, *kütfő*, *versfő* és más összetételek.

Idézhetünk azonban személyekre vonatkozó és egyházi szövegekből vett példákat is. Bibliafordításaink az egyes nemzetségek legidősebb tagjait, veze-

tőit többször nevezik *fő*-nek: JordK. 131: „es ayandekban adanak mynd telleyes Izraelnek feyedelmy es nemzeteknek *feyy* [principes Israhel et *capita* familiarum], kyk minden nemzeteknek elettek yaroy valanak, ayandekokath wr yftennek elette, kyketh megh zamlalanak:” (Mózes IV. 7/2); Heltai: Bibl. QQq3b: „Az Izraelnek feiedelmi aldozanac, kic *főc* valanak az ő attyoknak hazába: Mert ezec valanac feiedelmec à nemzetiségekbe, es azoc elől iároc, kic meg ízamlaltattanac vala,” (uo.); Károlyi: Bibl.: „Ackoron aiándékokat viuénec az Izraelnek feiedelmi az ő Attyok házánac *feiei*, ezec valánac az nemzetiségőc feiedelmi, és vgyan ezec valánac az meg ízámláltattaknac *feiei* [praefecti eorum qui numerati fuerant].” (uo.); Heltai: Bibl. Eelb: „Ezec a *feiec* az attyaknac minden nemzetiségekbe [*principes* domorum per familias suas]. Rubennek Izrael [Jákób] elő fianac fiai ezec: Hanoc, Pallu, Hefrom, Carmi: Ezec Ruben nemzetlegi” (Móz. II. 6/14); Károlyi: Bibl.: „Ezec pedig az ő attyoknak házoc népeinec *feiei*: Rubennec az Izrael első szülötténec fiai: Hanoch, Phallu, Hefrom, Charmi. Ezec az Rubennec czelédi. . . Ezec az Leuitáknac attyainac *feiei* [*principes* familiarum leviticarum] az ő czelédgyek íserint.” (Móz. II. 6/14, 25.) Igaz, itt a *fej*, *fő* ’vezető’ és ’legidősebb tag’ értelmé összefonódik (akárcsak *nemzetiségfő* szavunkban, vö. ÉrtSz.), de a következő két példában (vö. NySz.) a szó már csak ’ősapa, kezdet’ jelentésű: „Es ez volt Kainnak boldogtalan efete, ki első ugymint kárhozottaknak, és megvetetteknek *feje* megátkoztatot az Istentől.” (Illyés András, Megrövidített ige az az Vasárnapi prédikációknak könyve . . . Bécs, 1699. I. rész. 3—4.); „Ellenébe Kám a’ Noé fia . . . annyira vakmerő, és cflintalan volt, hogy a tulajdon Attyát Noét megutálta: és Istentől megátkoztatott, és a’ megvetetteknek *fejek* lőtt:” (uo. II. rész. 456—7). Kain esete Ábel megölése, s a testvérgyilkost Isten megátkozza: „Mostan azért átkozott légy e földön, . . . Mikor a földet míveléd, ne adja az többé néked az ő termő erejét, bujdosó és vándorló légy a földön.” (Móz. I. 4/11—2.) Kámnak az utódait pedig azért sújtja az atyai átok, mert amikor egyszer Noé részeg volt, „Hám, Kánaán ő s a t y j a [ritkítás tőlem — M. F.], meglátta atyja szemérmét, és elmondta kint lévő két testvérenek . . . amikor Noé kijózanodott mámorából, és megtudta, hogy mit tett vele a kisebbik fia, ezt mondta: Átkozott Kánaán! Szolgák szolgája lesz testvérei közt!” (Móz. I. 9/22, 24—5; új protestáns ford. Bp., 1975.). Kám fiának, Kánaánnak az utódait, a kananeusokat aztán Izrael szolgaságban tartja (I. Józs. 17/13; Bír. 1/28). Az Ószövetségben még sokszor háramlik át a vétkező büntetése az utódaira, az atyák vétke a fiakra (vö. pl. Tízparancsolat. Mózs. II. 2/5, V. 5/9). Az is figyelemre méltó, hogy a bűnbeesett Ádámot Isten hasonló szavakkal átkozza meg, mint Kaint: „Átkozott legyen a föld te miatlad, fáradságos munkával élj belőle életednek minden napjaiban. Töviset és bogácskórót teremjen tenéked; s egyed a mezőnek fűvét. Örczád veritékével egyed a te kenyeredet, míglen visszatérsz a földbe.” (Móz. I. 3/17—9.) Ha tehát a vétkező Kámra és Kainra mondhatták, hogy a megvetetteknek vagy a kárhozottaknak a fejei — és a *fej* itt egyértelműen ősapát jelent —, akkor nyilván Ádám is lehetett a halálnak, a pokolnak és az ő nemének a feje. Igaz, az Illyéstől vett adatok elég későiek, de „sok elzrendőkben eleven nyelvel” elmondott prédikációkból valók, s ha a *feje* szó a XVII. század végén ebben az összefüggésben még érthető volt a hallgatóságnak, még inkább az lehetett fél évezreddel korábban. Melius Juhász Péter szintén használ egy ide vonható kifejezést egyik prédikációjában: „Adam az erédendő bűnt, s minden bűnnec gyökéret, *kutfeiet*, taploiat, az concupifcentiat, gonofz keuanlagot, termefzet íserint ontia

mindenrè valogatas nekül, teft fzerint,” (Melius, Magiar praedikatioe ... Debrecen, 1563. Caput V, 3. praedicatio; Z ij₂).

Problémát okozhat még a *pokol* szóra adott értelmezésem, amelyet 'kárhozat', esetleg 'bűn' jelentésűnek veszek. A bűnbeesés következményéül a HB. tartalmához ez a jelentés teljesen megfelelő (vö. pl. Zvon: Post. I. 573: NySz.: „Kárhozat szerző vétec”). A *pokol*-t itt átvitt értelműnek gondolta már HUNFALVY is. A szó ilyen jelentésére Huszár Gáltól szintén idézhetek egy példát: „Nagy lón Adamnac vétkè, melyet halál kòuetè ... Christus ... bűnünkòl fabadituā, es életre vyeituan ... El vòué halalunkat, ò meg tðrè *poklunkat*,” (Huszár Gál, A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséreték. Kálmáncsehi S. Márton, Reggeli éneklések. 1560—1561. A kísérò tanulmányt írta BORSA GEDEON. A fakszimile szövegét gondozta VARJAS BÉLA. Bp. 1983. M₆ab, Incipit: „Krisztus feltámadá, mi bűnünket elmosá ò szent vére hullása lòn vétünknek romlása”). Az egyházi nyelvben a *bűn*, a *kárhozat*, a *pokol* és a *halál* közeli fogalmak, amelyek esetenként nemcsak egymás mellett, de helyett is állhatnak: „Meg fabadoltam en az tefti *halaltól*, es meg menekedtem minden nyaualyaimtól, *bűntől* az *halaltól* az czalard vilagtól, az òròc *kárhozattól*.” (Kezdòsor: l. fent); „Meg tðretèc ez gyermek miat az òrdògnece hatalma, a *halál* à *bűn* òrdòg orfaga ... Nintfen nekűnc fèmi fèlelműnc lemmit nyomorufagtól, *bűntől* òrdògtól *karhozattól*,” (Kezdòsor: „Ez nap nekűnc dicséretes nap”); „Iesus Chrifus ... monduán, O *halál* léfzec te *haláloed* es *pokol* lefzec meg eméltòd,” (Kezdòsor: „Krisztus a mi bűneinkért meghala”). Ez az ének Gálszécsi Istváné, és 1536-ból már ismerjük, l. RMNy. I, 18); „hogy ò [Krisztus] vralkodnèc òrdògòn *poklon halálon* ... Ne félyűnc immár ... *halaltól* es *kárhozattól*,” (Incipit: „Krisztus mennybe felmène nekűnc helyet szerezni, Atyjával megbékéltetne”) (l. Huszár Gál i. m. I₇b, L₆ab, N₇b₈a, O₆a); „Mert ... òrdòg hatalmából ki tégedet az ò országában, setét tömlöcèben, a *bűnben*, a *halálban* es *kárhozatban* tart vala, mindezektől a te mennyei szent Atyád kivött az ò szerelmes fiának áldozatja által ... Ha te rútságban anyától *kárhozatra* születèl, Jézus Krisztus téged kegyelemre, életre, tisztaságra újonnan szűl ... Azaz Krisztus az ò halálával *bűnòdòt*, *haláloedòt*, *kárhozatòdòt* elrontotta Ròm 4. I. Kòr. 15., feltámadásával pedig életedet meghozta ... Ott szenvedé el érettűnk az òròk *halált*, *poklot*, *kárhozatòt*, ott rontá el ellenségűnk az ò halálával ... Krisztus erejével minden lelki ellenségűnknek, *bűnnek*, *kárhozatnak* *halálnak* es *òrdògneke* megholtunk.” (Meliòs Juhász Péter, A Szent Pál apostal levelének mellyet a colossabeliknek írt predicacio szerént való magyarázatja. [Debrecen, 1561] Szerk. és kiad. INCZE GÁBOR. Bp., 1937. 44, 56, 115, 137.); „Jobb lett volna neki, ha az ember nem született volna, hogy sem *karhozattyara pokolra* vettetnéiek” (Lép: PTük. I, 122: NySz.). A rómabeliekhez írt levélből idézett szakaszban szintén látszik ez a rokonértelműség, vagy például Pálnak a korintusbeliekhez írt levele 15. részéből: „Elnyeletett a *halál* diadalra. *Halál!* hol a te fullánkod! *Pokol!* hol a te diadalmad! A *halál* fullánkja pedig a *bűn*: a *bűn* ereje pedig a törvény.” (54—6; a görögben és a latinban a *pokol* helyén a *θάνατος* 'halál', illetve a *mors* 'ua.' szó áll.) A régi hagyományú református úrvacsorai szertartásban is azt kérdezik a hívektől, hiszik-e, hogy „az első embernek esete folytán” òk is esendők es bűnösök, akik saját érdemük alapján „*bűntetést*, *halált* es *kárhozatòt*” érdemelnének (l. Istentiszteleti rendtartás a magyar református egyház számára. Összeáll. RAVASZ LÁSZLÓ. Bp. 1930. 90). A *pokol* jelentésváltozásaira a nyelvtörténetből számos példánk van (l. NySz., TESz.), a *pokol* és a *kár*.

hozat pedig, nyilván metonimikus kapcsolat alapján, ma is lehetnek egymás szinonimái (l. O. NAGY—RUZSICZKY, SzinSz.). A *pokol* 'kárhozat' jelentését esetleg korai keresztény terminológiánk kevésbé differenciált volta szintén magyarázhatja. *Kárhozat* szavunk 'ítélet, hibáztatás' jelentésben 1372 u./1448 k.-tól adatolható, de 'büntetés, a halál utáni örök bűnhődés' értelme csak 1518-tól. Persze a 'kárhozat' jelentés kifejezésére nyilván már korábban is voltak nyelvi eszközök. S az is igen könnyen lehet, hogy a *kárhozat*-nak ez a jelentése csak véletlenül későbbi adatolású, mert a *kárhozik* '(halála után) az örök bűnhődés, szenvedés helyére jut' már ugyancsak 1372 u./1448 k.-tól kimutatható. *Kárhozik* (és *kárhozat*) szavunk a *kár* főnévből latin mintára alkotott tükörszó (l. TESz.). Mindenesetre a 'kárhozat' jelentés magyar nyelvi kifejezését már az Árpád-kor elejétől meg kellett oldani, s föltehetőnek tartom, hogy kezdetben ebben az értelemben a *pokol* szót is használhatták.

Láttuk, hogy a HB.-hez hasonló szövegek, a PrayK. Sermoja főleg Pál apostol alapján a bűnbeesés és következményei mellett, azzal mintegy szembeállítva, azt ugyancsak hirdetik, hogy az emberiséget Krisztus váltotta meg, ő volt az, aki az Ádám-tól eredő halál és kárhozat hatalmát eltörölte, és ő volt az első, aki bár emberi természettel is rendelkezett, feltámadott. Erre a gondolatra Páltól további levélrészleteket szintén idézhetünk: Komjáti: SzPál. 183—4: „moftan penyg (nyluan tudyuk) hogy a Chriftus halottaybol fel tamadot. Azoknak akyk el aluttanak (meg holtanak) volth, Ellew zengeye kezdete volth. Merth mynekutanna a halal ember altal lwn, a halottaknak fel tamadafa es ember myat lwn. Merth mykypen Adam myat Adam bwne myath, myndenek, (mynden emberek) meg hálnak, azonkypen a Chriftus Iefus altal myndenek meg ileztettetnek, ky ky penyg az ew tulaydon rendyben, az ellew (fel tamadasnak) zengeye a Christus. Annak vtanna azok, akyk Chriftufe (az ew itylyfyre valo) iwuetelyben ...” 187: „A 3 ellew ember eh fwldebwl fwlidy a mafodyk ember, azvrlsten menyorzagbol, Amynemw e fwlidy (ember az Adam) olyatynok ezeke akyk fwlidyek. Es amynemw a menyey (Christus) olyatynok ezeke akyk mennyeyek. Es mykypen vyffeltwk e fwlidynek, Adamnak Abrahazyat (zemylyth), azon kypen vyffelywkes a mennyey (Chriftusnak) Abrahazyat.” (Kor. I. 15/20—3, 47—9. A ritkítások tőlem — M. F.) Legközvetlenebbül a 47. versre vezethető vissza az az egyházi irodalomban rendkívül elterjedt tanítás, amely Ádámot és Krisztust mint az első és második, az ő és az új Ádámot, az első és a második, az ő és az új embert állítja szembe. Erről a HB. *eleve* szava kapcsán, több példát hozva MÉSZÖLY is ír (l. MNy. LI, 176—9, ÓmSzöv. 127—8. Más kérdés, hogy az *eleve*-ről adott értelmezésével nem értek egyet). Félegyházi Tamás Újtestamentum-fordítása (Debrecen, 1586.) a Kor. I. 15/20, 22, 23-hoz ilyen lapszéli magyarázatot fűz: „Vezi ez hasonlatoflagot az arataftul. Mert mikeppen à lenge vtan à derek aratas el köuetkozik ... így à Chriftus fel tamadasa elő iaro es erdemlő szükseges oka à közönfeges fel tamadafnak ... Harmadik erőlfegyet vezē à Ket Adamnak özue hasonlitasabol illien modon: Az első és az mafodik Adamnak ellenkező ercie es czelekedete vagion. De az első Adamban minniaian meg halunk Hat à mafodikban minniaia meg eleuenittetüne ... Az renden ertetik a feltamadandoknak rendi, mert a Chriftus első es egiebek ütet köuetik.” De már az ÉrsK.-ben megvan Ádámnak és Krisztusnak egy hosszabb szembeállítás, amelynek csak az utolsó mondatát idézem: „Mykeppen az my első atyanknak engedethlenfeghe halalth nemze [Ádám tehát nemcsak az emberi nemet, a halált is nemzhette — M. F.] Azonkeppen my Idwe-

zytő Cryftofwnknak engedelmeffeghe eeleteth nemze.” (233.) Huszár Gál énekeskönyvében a „halott temetéskor való éneklés” során is elhangzik: „Mint Adamban mindnyaian meg holtunc, az Chrifthusban vgyā meg éledūnc, mert az Chrifthus első tamadafunc, ő vtanna mijs fel tamadunc.” (I₂a; kezdősor: „Emlékezzünk mi keresztyén népek”.) S Ádám és Krisztus szembeállítás a más részekben szintén megtalálható (l. pl. fentebb az M₆ab lapról vett idézetet). Az, hogy Krisztust, a második Ádámot a feltámadók közül elsőnek, elsőszülöttnek, első zsengeének vagy a feltámadás kezdetének és szükséges okának mondják, az ellentét erejénél fogva tovább erősíti, hogy az első Ádámot meg a halál, a még örök halálra kárhoztatottak kezdetének, okának kell tekinteni. Az eredendő bűnből Krisztus vált meg: „nálam [Krisztusnál] vannak a p o k o l n a k és a h a l á l n a k kulcsai” (JánJel. 1/18. Kiemelés tőlem — M. F.).

A Kor. I. 15/49-nek az a megjegyzése, hogy a feltámadottak lelki teste (ábrázatja, személye) a mennyei Krisztuséhoz mint az első feltámadottéhoz lesz hasonló, gondolom, összevethető a Róm. 8/29-el: „Mert az kiket öröktől fogva tudott, azokat el választotta, hogy az ő fiának ábrázattyához legyenek hasonlatofok, hogy ő első fülött légyen, az loc atyafiac között.” (Károlyi: Bibl.) Károlyinak e vershez fűzött lapszéli magyarázatában pedig ez áll: „... akaria pedig Isten az hiueket az Christus peldaiara formalni, hog meg elmertellek *fő* nec lenni az atyafiac között.” Íme a *fő* 'elsőszülött' értelemben. Számunkra még fontosabb példa Pál apostolnak a kolossébeliekhez írt levele első részéből a 18. vers, amely korai fordításainkban így hangzik: Komjáti: SzPál. 326: „es ű [Jézus] az anyafentegyház teftének feye ky az fel tamadafnak elfű feie (kezdete) [a görögben: *ὅς ἐστιν ἀρχή*, a latinban: *qui est principium*] halottak kűzwl elfű magzath, hogy ű legien myndenegben elfű (zenge)”; Sylvester: UT.: „es feie az egg házbeli nipnek teltinek’ ki minden állatoknak kezdete’ elfő fülött az halottaknak fel támadáfában’ hog ű legen mindenekben elfő.”; Heltai: UT. Ee2b: „És ő a fzent gyülekezetnec telténec feie. És ő elfő fzengeie és elfő fzület a halottaknak fel támadáfában, hogy mindenekben ő *fő* legyen. [a görögben: *ἵνα γένηται ἐν πᾶσιν αὐτὸς πρωτεύων*, a latinban: *ut sit in omnibus ipse primatum tenens*]; Félegyházi: UT.: „És ő feie az teltnek az aniafzétéghaznak, a ki a kezdet, elfő fülött az holtak között: hog ő legen mindenekben elől iaro.”; Károlyi: Bibl.: „Es az annya fzent egy háznac telténec feie, ő az kezdet, és az halottac között elfő fülött, hogy mindenec között ő légyen *fő*.”; Káldi: Bibl.: „És ő az Anyafzentegyház teltének feje ki a’ kezdet a halottak-közül első-fülött: hogy ő légyen mindenek között első.” Idézek még Félegyházinak, illetve Károlyinak e versre vonatkozó lapszéli magyarázatából: „Kezdetnek mondatik mert az iduőffegnek eredeti es *kutfeie* ű tüle vagion. Az Christus az holtaknak elfő fengeie, mierthogy ű altala tamadnak fel az halalbol, es az ű fel tamadafa elől iaro es zükleges oka az teltnek iövendő fel tamadafanak.”, illetve: „Szol az Chrifus fzemelyenec tiztiról, . . . hogy feie az annya fzent egy haznac, kezdete az eletnec vgy mint ki előfzer feltamaduan az öröc eletnec lött adoia, hogy mindenec közöt legyen *fő*.”. Az Újszövetséget Melius Juhász Péter szintén lefordította, de e munkájából, amely föltehetőleg 1567-ben Váradon jelent meg, egyetlen példány sem maradt fenn (l. RMNyt. I, 238). Átültetésének egyes részeit azonban más könyveiből, bibliakommentárjaiból, prédikációiból rekonstruálni lehet. A Kol. 1/18 nála így hangzott: „És ő feje az ő testének az Anyaszentegyháznak, zsengeje és első szülötte a halálból feltámadóknak, hogy mindenben ő legyen *fő* előljáró.” (ColMagy. id. kiad. 52.) Majd a vershez ilyen magyarázatokat olvas-

hatunk: „Mindeneknek előtte ő volt zsengeje és első szülötte a halálból feltámadóknak, — azaz: ezokáért feje Krisztus az Anyaszentegyháznak, mert ő a kezdet . . . Mondanád azt is: Miért hogy a Krisztus ómaga hozá meg életemet feltámadásával? Reá felelek: Azért hogy ő legyen Primus, azaz *fő* mindenek között. Miként az elválasztás teremtes előtt s a teremtes is csak Krisztus által lett *Ef. 1. Ján. 1.*, azonképen a megváltás is csak Krisztus legyen, ebben is csak Krisztus legyen Úr és *fő* . . . Az Istennek minden jövai mintegy *kütfőből* csak Krisztusból származzanak . . . Mert Krisztus a hívek feje, minden jószág-*nak kütféje* és fundamentoma,” (uo. 55—7, 65).

„János apostolnak mennyei jelenésekről való könyvé”-ben az első rész 5. verse szintén tartalmaz egy hasonló gondolatot: „[Kegyelem néktek és békesség attól, a ki van . . .] És a Jézus Krisztustól, a ki a hű tanúbizonyosság, a halottak közül az elsőszülött [görögül: *πρωτότοκος τῶν νεκρῶν*, latinul: *primogenitus mortuorum*], és a föld királyainak fejedelme . . .”. Melius Újszövetség-fordításában, az Apokalipszishez írt kommentárjában a kérdéses rész így hangzik: „á meli Chrūs Izaua hihető igaz bizonylag, acki első Izűlöt es *fű* az holtak közzül való fel tamadasban.” (Az Szent Ianofnac tött ielenefnec igaz es iras szerint való magyarázafa p̄dikatioc fserint . . . Melius Peter által. Várad, 1586. B III.)

Nem beszélve a korábban is bemutatott tartalmi, kifejezésbeli párhuzamokról, azt hiszem a fenti példák alapján igen nyomós érvünk lehet arra, hogy Krisztus ellentétpárjáról, Ádámról régi szövegeinkben olyan kifejezéseket tesszünk föl, amelyek az ő bűnbeesett, halált és kárhozatot szerzett ősszűlő voltaival kapcsolatban a *fej* (*fő*) 'kezdet, kütfő; elsőszülött; ősapa' szót is ismerik. Még annyit jegyzek meg, hogy a *feje*, *fő* fenti, általam kurzivált előfordulásai közül a bibliaiak helyén az Újszövetség görög és latin szövegében — mint a kiemelésekből is láthattuk — nem 'fej' jelentésű szavak vannak, tehát a *feje*, *fő* itt magyar nyelvi sajátosság. És nem lehetetlen, hogy egyfajta korábbi magyar egyházi, bibliai szöveghagyományra megy vissza, amely a *fej* (*fő*) szó ebbeli használatának, jelentésének a későbbi háttérbe szorulásával vesztett ki. A Vizsolyi Biblia előszavának végén Károlyi mondja is: „Az kic ez előtt valami rélt fordítottác az Bibliában, azokatis nem vtáltuc meg, hanem megtekintettűc.” A *fő*-t ilyen szerkezetben és 'kezdet, kütfő; első' értelemben bibliafordításaink közül csak néhány XVI. századi használja, és elég ritkán. A későbbi átültetésekből, Károlyiék revideált szövegéből pedig ki is marad (Károlyinál a Kol. 1/18-ban az *első* szó kerül a helyébe).

Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy fejtegetéseim során közvettem, nem százszázalékos bizonyítékok, valamint hipotézisek sorát adtam elő. Úgy gondolom azonban, összességükben ezek szinte teljesen igazolják a *feze* (o: *feye*) 'kezdet, eredete, kütféje; ősapja' értelmezést.

E magyarázatot befejezve, újólág szóvá teszem még, hogy a nyelvtörténetben, a HB.-ben a *pokol* 'kárhozat' jelentését is ajánlatos lenne nyilvánírtani. A *feze* ügye pedig, gondolom, végképp lezárja azt a tulajdonképpen már különben is eldőlt vitát, hogy a HB. és K. eredeti-e vagy másolat (erről a kérdésről és szakirodalmáról l. pl. BENKŐ i. m. 21—3; SZABÓ DÉNES, Nyeml.² 29; MOLNÁR—SIMON, Nyeml. 32—3). *y : z* betűtívesztést egy az eredetiben nyilván nehéz(ebb)en olvasható *feye* szó másolásakor lehet elkövetni.

Végül — mind az előző, a *míge gocogtia vola* szerkezetet tárgyaló, mind a jelen cikkemmel kapcsolatban — hadd jegyezzem meg, hogy bár a vizsgált értelmezések szakirodalmát csak magyarázataim alapötleteinek a megszüle-

tése után tanulmányoztam át, ezt a munkát nemcsak igen érdekesnek, hanem tanulságosnak is találtam. Figyelemre méltó, hogy már a HB. korai kutatóinak — tévedéseik, sőt esetenkénti súlyos hibáik ellenére — nem egy jó, érdekes ötlete, meglátása volt. Külön elismeréssel adóznék SAJNOVICS JÁNOSnak, a HB. legelső közlőjének, aki legrégibb szövegemlékünknék a cikkeimben tárgyalt helyeit szerintem jórészt, illetve részben helyesen értette.

A. MOLNÁR FERENC

Összesített adatok a szépprózai gyakorisági szótárról (Igék és igezármazékok)

I. Bevezetés. — 1975-től 1983 közepéig folytak a magyar nyelv gyakorisági szótárának munkálatai, az MTA Nyelvtudományi Intézetének vezetősége által véglegesen elfogadott terv kivitelezése. Talán már közismert, hogy a szótár eredeti (a nemrég elhunyt KELEMEN JÓZSEF által készített) terveinek csak egynegyedét s egy korábbi elképzelésének egyötödét tudtuk csak megvalósítani, mégpedig a félmillió szövegszó adataiból összeálló szépprózai műfaj feldolgozását. Az összes többi műfaj (dráma, a sajtó és tömegkommunikáció nyelve, tudományos népszerűsítő próza) munkálatai 1981. december 8-tól ideiglenesen szünetelnek.

1976 végén már megvolt a szépprózai műfaj félmillió szövegszavának kézilég kódolt (s teljes egészében kézzel írt) változata, azaz mintegy 250 darab, egyenként kb. kétezer szövegszavas szövegrészlet. E szövegrészletek kódolását az együttműködő kutatóhelyeken (az egyetemek és főiskolák magyar tanszékein) ellenőrizték, azonban a belső intézeti feldolgozás során nyilvánvalóvá vált, hogy ezek a nem centralizáltan végzett ellenőrzések nem egységesek s nem is elegendők. Egyik külső szerződéses munkatársunk, KISS EMILIA különböző együttműködő kutatóhelyekről származó, de véletlen módon kiválasztott szövegrészletek alapján végzett hibaösszesítéséből és belső jelentéséből (dátuma: 1977. augusztus 9.) kiderült, hogy az intézetbe beérkező, egyszer már ellenőrzött anyagok szövegszavainak 45%-a valamilyen szempontból hibás, tehát gépi feldolgozásra alkalmatlan. (Megjegyzem, hogy a százalékarányt valamelyest lefelé kerekítettem.) Nincs értelme, hogy belemenjek a meglehetősen bonyolult „Gyűjtési Utasítás” rejtelseibe, annyit azonban megjegyeznék, hogy a kézzel kódolt adatok hibaszázalékának megállapításakor minden olyan szövegszót figyelembe kell vennünk, amelyik bármilyen (esetleg több) szempontból is hibás, hiszen egy-egy szövegszó morfológiai tagolásában és kódolt adataiban elkövetett egyetlen egy hibát is olyannak kell tekintenünk, amely a számítógépes feldolgozás szempontjából az egész adatsort (az ún. „rekordot”) használhatatlanná teszi. KISS EMILIAÉHOZ hasonló megállapításokat tett TÖRÖK GÁBOR munkatársunk is, ő a helyesírási jellegű hibákra utalt egyik cikkében. (Hozzászólás a készülő új helyesírási szabályzat néhány kérdéséhez: Nyr. CVI, 155—9). A hazai számítástechnikai helyzet és a tudományos irányítás nem tette lehetővé, hogy ezen az állapoton — a többlépcsős manuális ellenőrzésen túl — gépi úton végzett ellenőrzéssel, javítással, esetleg tervmódosítás révén változtassunk. A szépprózai műfaj kódolt szövegegységeinek többszöri manuális ellenőrzése, valamint az azt kö-

vető kényszerű gépeltetések, összeolvasások, az adatrögzítés s annak ellenőrzése rengeteg időt és energiát emésztettek föl. Ezalatt természetesen tovább folytatódott — 1981 decemberéig — az említett másik három műfajra kiterjedő adatgyűjtés is. A szépprózai műfaj végső — számító géppel segített — feldolgozásának némi késedelméhez mindezekon felül az is hozzájárult, hogy az MTA Nyelvtudományi Intézetének nem volt sem számítógépe, sem nagyszámítógéphez csatlakoztatott terminálja, de még saját adatrögzítési lehetősége sem. Így az Intézetnek két számítóközponttal is fel kellett vennie a szerződéses munkakapcsolatot, annak minden előnyével és hátrányával egyetemben. (E két, szerződések alapján együttműködő számítóközpont a következő: a KSH Számítástechnikai Ügyvitelszervező Vállalatának Tatabányai Számítóközpontja — feladatuk a lyukkártyás adatrögzítés, verifikálás, logikai ellenőrzés, valamint számítógépes mágnesszalagokra való adatátvitel — és a KSH Államigazgatási Számítógépes Szolgálat. Ez utóbbi számítóközpont végezte a programkészítést, a gépi feldolgozást, valamint az ékezetes betűkkel megvalósított gépi kiíratásokat.)

Végül azt is meg kell állapítanom, hogy a magyar nyelv gyakorisági szótárának szépprózai műfaja nagyon kis létszámú belső munkatársi gárdával készült: egy tudományos munkatárs munkaidejének 50%-ában, egy másik munkaidejének 30%-ában, két nyugdíjas munkatárs összesen havi 105 munkórában (egyikük egyben szerkesztő is, ő az utolsó három év során csak havi 38 órában működött közre), ezenfelül egy vagy két tudományos ügyintéző, ők is egyenként csak havi 112 órában. Ez a rövid felsorolás is érzékelhetővé teszi, mennyire megfeszített iramban kellett az ellenőrzéseket, összeolvasásokat végezni ahhoz, hogy a gépi feldolgozás mielőbb elkészülhessen.

A kivitelezés nehézkessége, valamint a (nem az együttműködő számítóközpontokon múló) számítástechnikai lehetőségek alkalmazásának viszonylag alacsony színvonala nem befolyásolta lényegesen a magyar szépprózai gyakorisági szótár munkálatainak végeredményét, magát a végterméket. Sőt, e gyakorisági szótár egyes momentumai talán a nemzetközi tudományos közvélemény érdeklődésére is számot tarthatnak.

2. Az alábbiakban az 1983-ban elkészült szépprózai gyakorisági szótár néhány nyelvtani vonatkozású kvantitatív jellemzőjét szeretném bemutatni. Annak részletezésére, hogy a nyelvi rendszerben mért gyakoriságok mennyiben különböznek e rendszer működése közben észlelt gyakoriságoktól, nem fogok kitérni, ezt a tényt közismertnek veszem. (A magyar nyelv szókészletére vonatkozó gyakoriságokról l. PAPP FERENC, A magyar nyelv szóvégmutato szótára. Bp., 1969.) Először vizsgáljuk meg a szépprózai szövegekben előforduló szövegszavak szófaji eloszlását. Azt találjuk, nem az első leggyakoribb szövegszó szófaja a leggyakoribb a szófajok között. A százalékos arányokat tekintve leggyakoribbnak a közös főnév bizonyult, utána a ragozott igealakok (verbum finitum) következnek, s csak harmadik helyen áll a leggyakoribb szövegszó szófaja, a névelő. (L. az 1. táblázatot.)

Érdekes, hogy minden névelővel rendelkező nyelvben, amennyiben ez a névelő különálló is, éppen e szófajnak alakja(i) fordul(nak) elő leggyakrabban folyamatos szövegekben. A magyarban is így van, a határozott névelő két alakja adja az összes szelőfordulás 11,16%-át. Ugyanakkor, ha kizárólag a szövegfolyamatban megvalósuló szófaji eloszlásra összpontosítjuk figyelmünket, ettől eltérő képet kapunk. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a s o k

különböző közös főnév egyedenként nem túl magas összegezett gyakoriságai — esetünkben csaknem kétszeresen — felülmúlják, „megeszik” a névelők kis létszámú, viszont erős terheltségű csoportját.

1. táblázat¹

A három leggyakoribb szófaj eloszlása

	F	D%	ModF	F%
Közös főnév	111 028	99,83	110 834,81	21,86
Ragozott ige	89 178	99,66	88 877,47	17,55
Névelő	59 327	99,86	59 242,16	11,68

A ragozott igék a szófaji eloszlás szempontjából a szépprózai szövegeknek csak 17,55%-át teszik ki. A jelen tanulmány további részében éppen erről a 17,55%-ról lesz szó részletesebben. Mielőtt azonban erre rátérnék, szeretném hangsúlyozni, hogy nem az általánosan vett magyar nyelv szöveg- vagy szófajgyakoriságáról, hanem a mai magyar széppróza szöveg- vagy szófajgyakoriságáról beszélek. S hogy mennyire különböző dolgokról van itt szó, annak illusztrálására hadd idézzem SZENDE TAMÁS adatait (Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. NytudÉrt. 81. sz. Bp., 1973.), aki 18 ezer beszélt nyelvi szövegszóban 13,83% igét, 14,72% (mindenféle fajta) főnevet és 11,19% névelőt talált (l. i. m. 54). A fentebb közölt adatainkhoz képest ezek az arányok — a névelőkre vonatkozó közeli számértéktől eltekintve — egészen mások, s ez természetes is.

Talán nem érdektelen annak áttekintő bemutatása sem, hogy a ragozott igék, a segédigék, állítmányként használt névszók és az igenevek milyen arányban fordulnak elő a feldolgozott szépprózai szövegekben. (L. még a 2. táblázatot.)

Táblázatunkból megállapíthatjuk, hogy az állítmányként használt névszók szófaji alosztálya szinte teljesen elhanyagolható, előfordulási gyakorisága annyira jelentéktelen. Az igenevek összesen az igék és igei származékok 14,41%-át teszik ki. A segédigékről csak annyit jegyezni meg, hogy ide tartoznak a jövő idő kifejezésére használatos *fog*, a feltételes múlt kifejezésére használatos *volna*, a múlt idejű igealakok utáni *volt*, a jelen vagy múlt idejű ragozott igealakok utáni *vala* segédigék. (Ez utóbbi két segédige a történelmi tárgyú regényrészletek, novellák atmoszférateremtését segítette elő.) Az összes szófajra, így a melléknévi igenevekre is érvényes, hogy az egész gyakorisági szótár feldolgozásában mindig a szövegbeli előfordulás szigorú figyelembevételével döntöttünk a szófaji hovatartozásról. A főnevesült vagy melléknévvé vált melléknévi igeneveket a főnevek vagy melléknevek közé soroltuk szöveghelyzetüknek megfelelően, táblázatunkban tehát csak a „tisztá” melléknévi igenevek szerepelnek.

¹ A használt rövidítések: F = az abszolút gyakoriság számértéke; D % = a diszperzió (szóródás) számértéke százalékban kifejezve; ModF = módosított abszolút gyakoriság (azaz F-nek D %-a); F % = abszolút gyakoriság százalékban kifejezve (viszonyítási alap az egész szépprózai gyakorisági szótár 508 008 szövegszava).

2. táblázat

Igék és igezármazékok eloszlása¹

	F_{ige}	D %	Mod F_{ige}	$F_{\text{ige}} \%$	($F_{\text{ige}} \%$)
Ragozott igék	89 178	99,66	88 877,47	17,55	(85,52)
Segédigék	(2 061)	99,2	2 044,53	(0,41)	(1,98)
Állítmányként használt névszók	71	90,98	64,6	0,01	(0,07)
Főnévi igenév	7 204	96,79	6 972,68	1,42	(6,91)
Melléknévi igenév	5 224	96,62	5 047,64	1,03	(5,01)
Határozói igenév	2 599	97,59	2 536,26	0,51	(2,49)
$F_{\text{ige}} =$	104 276			20,52	(100,0)

3. A továbbiakban a ragozott igealakok csoportjának eloszlását vesszük szemügyre. Itt előre is megkockáztathatunk néhány valószínűnek tűnő feltevételezést: a) az alanyi ragozású alakok gyakoribbak a tárgyas ragozásúakénál; b) a jelen idejű alakok gyakoribbak a múlt idejűeknél; c) a kijelentő módú alakok gyakoribbak a feltételes vagy feszölítő módúaknál; d) az egyes számú alakok gyakoribbak a többes számú alakoknál; e) a harmadik személyű alakok gyakoribbak ugyanazon szám másik két személyének alakjainál; stb. E feltételezések közül a második hamisnak, a többi igaznak bizonyult. S most nézzük meg mindezt a számok tükrében.

A) Alanyi és tárgyas ragozás. — Az igeire vonatkozó adatok összegezésénél kiderült, hogy a ragozott alakokon belül 65,6% alanyi ragozású, vagy alanyi ragozást feltételező szintaktikai környezetben van, míg 34,5% tárgyas ragozású, vagy ezt feltételező kontextusban található. Kiegészítésül annyit hozzátennék, hogy a nem túl gyakran előforduló implikatívust — Lotz János szellemében — az alanyi ragozású alakok között vettük számba (Lotz szakkifejezésével az *általános* és nem a *határozott* alakok között). (Vö. LOTZ JÁNOS, A *-LAK* bennfoglaló alak helye a magyar igeragozás rend-

3. táblázat

Az alanyi és tárgyas ragozás eloszlása

	Kijelentő		Feltételes		Feszölítő
	Jelen	Múlt	Jelen	Múlt	
Alanyi	68,87%	63,61%	70,69%	65,13%	60,88%
Tárgyas	31,13%	36,39%	29,31%	34,87%	39,12%
	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

¹ Újabb rövidítések: F_{ige} = igék és igezármazékok abszolút gyakorisága; $F_{\text{ige}} \%$ = igék és igezármazékok abszolút gyakoriságának értéke százalékban kifejezve. Az ($F_{\text{ige}} \%$) esetben a viszonyítási alap a 104 276 ige és igezármazék.

szerében: LOTZ JÁNOS, Szonettkoszorú a nyelvről. Válogatta és szerkesztette SZÉPE GYÖRGY. Bp., 1976. 179–84.)

Az alanyi és tárgyias ragozású igealakok eloszlása egyetlen igeidőben vagy igemódban sem egyenletes, de mindenütt az alanyi ragozásúak vannak fölényben, bizonyos esetekben több mint kétszeresen is. A 3. táblázatban egy-egy igeidő összes alakjait tekintettük 100,0%-nak, hogy az alanyi és tárgyias ragozás viszonylagos gyakoriságát jobban jellemezhessük. Az eloszlási arányokhoz nagy mértékben hozzájárul az a tény, hogy a többségben levő tárgyatlan igék csak alanyi ragozásban, míg a kisebb számú tárgyias igék mind az alanyi, mind a tárgyias ragozásban előfordulnak. Érdekes lenne a tárgyias–tárgyatlan oppozíciót is megvizsgálni, erre azonban csak a szövegek környezetek ismeretében lenne lehetőség. Egy-egy konkrét igei lexéma összes előfordulásának vizsgálata a megfelelő szövegek környezetekkel együtt számító-géppel elvégezhető, bár nem kis költség árán. Más adatstruktúra vagy más-fajta (pl. konkordancián alapuló) gépi feldolgozás az ilyen jellemzők későbbi feldolgozását természetesen alaposan megkönnyítette volna.

B) I g e m ó d o k. — Az igealakok elemzésének egyik meglepő eredménye, hogy a felszólító mód csaknem másfélszer gyakoribbnak bizonyult a feltételes mód két idejének összegezett gyakoriságánál. Kevésbé meglepő viszont, hogy a kijelentő módú alakok adják az igealakok összelőfordulásának túlnyomó többségét, mégpedig kilenctized részét.

4. táblázat

Az igemódok eloszlása

Kijelentő mód	89,7%
Feltételes mód	4,2%
Felszólító mód	6,1%
	100,0%

C) I g e i d ő k. — Az alanyi és tárgyias ragozásra, valamint az igemódok eloszlására is igaznak bizonyult az a — kvantitatív nyelvészetben közhelynek számító — feltételezés, hogy mindig az oppozíciók jelöletlen tagjai a gyakoribbak. Valóban, a magyar szépprózában is gyakoribbak a kijelentő módú alakok a másik két mód alakjaival összehasonlítva, s gyakoribbak az alanyi ragozású alakok a tárgyias ragozásúakkal szemben. Ez a feltételezés azonban nem állja meg a helyét, ha az igealakok időeloszlását is megvizsgáljuk.

Kijelentő módban a jelen/jövő idejű igealakok aránya jóval kisebb az összes ragozott igealakhoz képest (mindössze 35,21%), mint a múlt idejű alakoké (ezek százalékaránya viszont 54,5%). Tehát ebben az esetben éppen a jelölt, a múlt idő jelével ellátott alakok gyakoribbak (több mint másfélszer), annak ellenére, hogy a jelen és jövő idejű igealakokat egybemostuk, mivel ez az időkülönbség a magyarban morfológiailag jelöletlen. A feltételes mód jelen és múlt idejű alakjainál azonban már helyreáll a „rend”, mert itt a jelen idejű alakok több mint kétszeresen felülmúlják a múlt idejűeket (százalékarányuk ugyanebben a sorrendben 2,9 és 1,3).

5. táblázat

Az igeidők eloszlása

Igeidők	Ragozás	Százalék	Összegezve
Kijelentő mód, jelen idő,	alanyi	24,25	35,21
	tárgyas	10,96	
Kijelentő mód, múlt idő,	alanyi	34,66	54,5
	tárgyas	19,83	
Feltételes mód, jelen idő,	alanyi	2,05	2,9
	tárgyas	0,85	
Feltételes mód, múlt idő,	alanyi	0,87	1,3
	tárgyas	0,47	
Felszólító mód,	alanyi	3,7	6,1
	tárgyas	2,38	
		100,0%	100,0%

Ha még tüzetesebben vizsgáljuk meg az 5. táblázatot, az is kiderül belőle, hogy a kijelentő mód múlt idejének tárgyas ragozású igealakjai számosságban csaknem kétszeresen felülmúlják a jelen idejű tárgyas ragozású alakokat. A kijelentő mód múlt idejének alanyi ragozású alakjai viszont „csak” mintegy másfélszer vannak többen, mint a jelen idő alanyi ragozású alakjai. A múlt idejű alakok tehát mind az alanyi, mind a tárgyas ragozású alakoknál egyaránt túlnyomó többségben vannak. Ez a talán váratlan eredmény részben a mai magyar széppróza stílusjegyeinek köszönhető, részben a mintául választott szövegrészek sajátosságaival kapcsolatos. A feldolgozott művek között vannak történelmi tárgyú regényből, novellákból, detektív-regényekből stb. származó részek, amelyek régebben lejátszódott eseményekről szólnak. Ugyanez vonatkozik a tudományos fantasztikus regényekre, novellákra is. A nem történelmi tárgyú novellák, regények szerzői is szívesen transzponálják a múltba mondanivalójukat, s mindez csak növeli a múlt idejű igealakok gyakoriságát.

Mindez, amiről eddig írtunk, a „durva” elsődleges megközelítés eredménye. Finomabb elemzést is végezhetünk, melynek eredményeképpen különválaszthatjuk a mintául szolgáló szövegrészek párbeszédes és nem-párbeszédes részeit, s az elemzést külön-külön végezzük el az így kapott két halmazon. Nyilvánvaló, hogy a párbeszédes szövegrészekben sokkal több lesz a jelenidejű igealak, mint a múlt idejű, hiszen az író stílusán átszűrő párbeszéd is megőrzi a mindennapi párbeszéd néhány lényeges sajátosságát, például időhöz, helyhez, szituációhoz kötöttségét.

D) A nyelvtani személy és szám kategóriája. — A nyelvtani személyek és számok kategóriáit elemezve azt találjuk, hogy az alanyi és tárgyas igealakok közötti megoszlás a különböző személyű és számú igealakok esetében sem egyenletes. Megállapíthatjuk, hogy pl. az egyes szám első személyű igealakoknál szinte alig van eltérés az alanyi és tárgyas ragozású igealakok számossága között (bár az alanyiak vannak — ha minimálisan is — túlsúlyban), de egyéb személyekben és számokban is az alanyi

ragozású alakokból találunk többet. Ez alól csak a feltételes múlt a kivétel, amelynek esetében a többes szám 1. szem. és az egyes szám 2. szem. alakokból több tárgyas ragozásút találunk, mint alanyit; egyes szám 1. szem.-ben pedig az alanyi és tárgyas alakok száma számszerűen is teljesen megegyezik. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a feltételes múlt igealakjainál az előfordulás abszolút gyakoriságai már eléggé jelentéktelenek, s nem értékelhetők matematikai statisztikai szempontból. — Igen nagy eltéréseket tapasztaltunk a különböző idejű, módú igealakok egyes szám 3. szem.-nél. A kijelentő mód jelen idejének ilyen alakjai három és félszer többször fordultak elő, mint a velük azonos nyelvtani kategóriákkal rendelkező tárgyas igealakok. A múlt időben ez az arány valamivel kisebb, mint kétszeres. Mint várható is volt, leggyakoribbaknak az egyes és többes szám 3. személyű igealakok bizonyultak, s itt is szigorúan érvényesült az a szabály, hogy a jelöletlen alakok mindig egyben a gyakoribbak is. E két alak mellett az egyes szám 1. személyű alakok voltak a leggyakoribbak.

Ha a csökkenő abszolút gyakoriság szerint rendezzük az igealakok típusait, a következő eredményt kapjuk:

6. táblázat

Rang	Az igealak típusa	F	F %	CumF %
1.	Kij. mód, múlt, E/3., al.	23 246	26,07	26,07
2.	Kij. mód, jel., E/3., al.	13 699	15,36	41,43
3.	Kij. mód, múlt, E/3., t.	12 497	14,01	55,44
4.	Kij. mód, jel., E/3., t.	3 997	4,48	59,92
5.	Kij. mód, múlt, T/3., al.	3 872	4,34	64,26
6.	Kij. mód, jel., E/1., al.	2 748	3,08	67,34
7.	Kij. mód, jel., E/1., t.	2 733	3,06	70,4
8.	Kij. mód, jel., T/3., al.	2 514	2,82	73,22
9.	Kij. mód, múlt, E/1., t.	2 290	2,57	75,79
10.	Kij. mód, múlt, E/1., t.	2 223	2,49	78,28
11.	Kij. mód, múlt, T/3., t.	2 155	2,42	80,7
12.	Kij. mód, jel., T/3., t.	1 246	1,4	82,1
		73 220	82,1%	

A leggyakoribb négy igealak összegezett gyakorisága fedi az összes igealak számának 60%-át, s még ki sem léptünk a kijelentő módból, s csak egyes szám 3. személyű igealakokkal találkoztunk! Az is a feldolgozott szépprózai szövegek közös stílussajátossága, hogy az első tizenkét leggyakoribb ige-típus között csak E/1., E/3. és T/3. személyű alakokat találunk. Ezek az összes igealaknak több mint 80%-át teszik ki.

A magyar ige-nyelvként tanulók számára nem mindegy, hogy a nyelvtani minimumot milyen sorrendben sajátítják el. Megvannak az előnyei a teljes paradigmák megtanításának, a gyakorisági szempont viszont éppen abban segíthet, hogy mely igealakok jó elsajátítására helyezzük feltétlen

a hangsúlyt a nyelvtanítás egy viszonylag kezdeti szakaszában. Nem szeretnénk a gyakorisági szempontot túlhangsúlyozni, de azt hisszük, hogy a kivételek, töváltozások esetében ezt is messzemenően figyelembe kellene venni az idegenajkúak számára készülő magyar nyelvkönyvekben, főleg azok számára, akiknek elsősorban az írott nyelv szövegeinek olvasására, megértésére van szükségük.

A 7. összegező táblázat talán még nyilvánvalóbbá teszi a számok és személyek eloszlását:

7. táblázat

A nyelvtani számok és személyek eloszlása

		F	F %
Egyes szám	1. szem.	11 156	12,51
	2. szem.	3 606	4,04
	3. szem.	57 426	64,39
Többes szám	1. szem.	3 239	3,63
	2. szem.	417	0,47
	3. szem.	10 574	11,86
Magázás, egyes szám		2 434	2,73
Magázás, többes szám		326	0,37
		89 178	100,0%

A 7. táblázatban az egyes szám 3. személy és többes szám 3. személy nem tartalmazza a magázó alakok számait, azokat a feldolgozás során külön jelöltük. Jól látható, hogy az egyes szám 3. személyű alakok több mint ötszörösen felülmúlják számban a második leggyakoribb igealakokat, az egyes szám 1. személyűeket. Mindkettő magas gyakoriságát feltehetően a szépprózában követett írói attitűdök okozzák: a leíró jellegű stílust az egyes szám 3. személyű alakok, a szubjektívebb stílust pedig az egyes szám 1. személyű igealakok jellemzik, itt természetesen kivétel az ún. perszonális stílus. A párbeszédes és nem párbeszédes szövegrészek feldolgozásával az írói attitűdök még markánsabban lennének jellemezhetők, ugyanis ebből a szempontból az E/1. szem. alakoknak a nem párbeszédes szövegrészekben való előfordulása az irányadó. A többes szám első személyű elbeszélő stílus manapság nem divatos. Érdekes módon a magázó alakok is ritkábbak a vártnál, a többes számú magázó alakok száma pedig szinte elenyésző.

4. Végezetül szeretném még egyszer hangsúlyozni, hogy csak a mai magyar széppróza néhány nyelvtani kategóriájának kvantitatív jellemzésével foglalkoztam, s a bemutatott adatokat nem lehet, s nem is szabad más műfajokra extrapolálni. Újságnyelvi szövegekben például nyilván uralkodóbbak lesznek a harmadik személyű alakok, az idők közül a múlt idő, s talán a feltételes mód is gyakoribb, mint a szépprózában. Ezek azonban mindaddig csak hipotézisek, amíg valaki valamikor el nem végzi az ehhez szükséges konkrét szövegfeldolgozásokat. Ugyanakkor a mai magyar széppróza eddigi — elsősorban szógyakorisági szempontú — feldolgozása nem jelenti azt, hogy

a számítógépes adathordozón levő adathalmazunkat nem használhatjuk fel más szempontú elemzésekhez. Mint több helyütt utaltam is rá, érdekes lenne például ugyanezen nyelvtani kategóriák eloszlásának vizsgálata a széppróza párbeszédes szövegrészeiben is. Ha nem is kapnánk hű képet a valódi párbeszédek statisztikai jellemzőiről, de azoknak egy igen jó megközelítésével mégis rendelkezünk. Hasonló megfontolásból a szépprózai műfaj párbeszédes részalmazának szógyakorisági szótára sem lenne érdektelen a tudomány s az anyanyelvünket idegen nyelvként tanulók számára sem.

FÜBEDI MIHÁLY

A főnévi szerkezetek szintaktikai tárgyalása a szintaktikai és a szemantikai valencia alapján

1. Kérdésfeltevés, szakirodalmi előzmények. —

A) A főnévi csoport szintaktikai kapcsolatait a dolgozat a főnév szemantikai szerkezetéből kiindulva kívánja tárgyalni. Főnévi csoportokat jelzős és hátravetett, jelzői értékű határozós szerkezetek képeznek. Nagy tömegű főnévi szerkezet elemzése közben a dolgozat készítőjében egyre jobban megerősödött az a meggyőződés, hogy a főnév és egyes bővítményei (elsősorban a birtokos jelző és a vonzatszerű állandó határozó, illetőleg ennek jelzői megformálása) közötti bonyolult összefüggések a főnév szemantikai szerkezetéből kiindulva jobban megközelíthetők. A következő elemzések ezért (és terjedelmi okokból is) mindenekelőtt az említett szerkezet típusokra korlátozódnak.

Célszerűnek látszott a vizsgálatokat a szemantikai szerkezetnek egy adott modelljére alapozni. E mellett szólt az a megfontolás is, hogy ismert jelenségek új modellben történő vizsgálata akkor is hasznos lehet, ha a kiindulásul szolgáló modellt a munka befejeztével el kell vetni, mert nem bizonyult adekvátnak.

Az ötvenezer szövegszóból vett korpusz összegyűjtése és első elemzése közben a következő kérdések kristályosodtak ki, melyeket a dolgozat az adott modellben vizsgálni kíván: a) Kimutatható-e valamilyen összefüggés a főnév szemantikai szerkezete és szintaktikai környezete (a hozzá járuló jelzők és határozók mennyiségi és minőségi meghatározottsága) között? — b) Hogyan alakul a főnév körül a kötelező, fakultatív és szabad bővítmények hierarchiája? — Ha feltesszük, hogy a főnév szemantikája meghatározott szemantikai jegyekkel rendelkező lexikai egységeket kíván meg környezetében, meg van-e kötve az ezeket hordozó egység szófaja, vagy váltakozhat-e például a főnévi bővítmény melléknévvel? Milyen szabályszerűségek azok, amelyeknek alapján a főnévhez szemantikailag kapcsolódó főnevek egyikét birtokos jelzőként, másikat határozóként formáljuk meg?

B) A dolgozat gondolatmenete, a modell alkalmazhatósága a magyar nyelvű szakirodalom következő felismerésein alapszik:

1. H. MOLNÁR ILONA az igei csoport szintaktikai kapcsolatait az ige valenciájából kiindulva tárgyalta (Az igei csoport, különös tekintettel a vonzatokra: ÁNyT. VI, 229–70). Az egyes igei valenciájára ő a vonzatstruktúra elnevezést használta.

Az ige által nyitott „üres helyek” (Leerstelle) betöltésével, az igei „vonzatstruktúra” megvalósulásával jön létre a grammatikális mondat. Ebben helye van még az ige (névszói állítmány esetén a főnév vagy melléknév) fakultatív valenciapartnerének és a vonzatstruktúra által megengedett szabad bővítményeknek. (Míg például a *heveredik* ige valenciája az alany mellett kötelezően előírja a helyhatározót, addig az a *leheveredik* esetében az igenek csak fakultatív valenciapartner; ugyanakkor mindkét ige valencia-„képletében” tilos például a tárgyi vagy a részeshatározói bővítmény.) Dolgozataiban H. MOLNÁR nem tudta megnyugtatóan lezárni az ige kötelező valenciapartnerének (az ő terminológiájában: kötelező bővítményeinek, vonzatainak) elmaradhatóságát a magyarban. A *kölcsönad* ige valenciája például kötelezően követeli meg a tárgyat, a magyarban megfelelő kontextusban mégis grammatikális a *Péter majd kölcsönadja* mondat.

2. Ezeket a kérdéseket DIENES DÓRÁNAK sikerült részben tisztáznia „A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése” c. munkájában (NytudÉrt. 98. sz.). DIENES kimutatta, hogy a magyarban (egyes) valenciapartnereket elmaradásuk esetén reprezentálunk. A *reprezentáció* és a *szövegösszefüggésbeli kiegészülés* terminusokat DIENES felfogásában használok: A hiányzó, de reprezentált mondatrész „léte és grammatikai minőségére is utalást találunk a megmaradt konstrukció formai és/vagy tartalmi jegyeiben, és mindig beleértjük a mondatba” (i. m. 23). Így reprezentálják az ige személyragok nemcsak az alanyt, hanem a névmási tárgyat is, sőt olykor a tárgy személyét is (1., 2. és 3. személyű tárgyat: *látsz, látlak, látja*), így utalnak a tárgyra a tárgyas személyragok: „Pista érti”, a határozóra az igeikötők: „A levélbe pillantott, *belepillantott*”, és a birtokos jelzőre, annak számára és személyére a birtokos személyjelek: *Éva macskája — macskája, a fiúk óhaja — óhajuk*.

„Mindig a mondatforma [ami ebben a kontextusban helyettesíthető az adott ige, főnév, melléknév valenciájával, T. B. M.] jelzi és határozza meg azt a keretet, amit a kontextus, olykor a szituáció tölt meg.” (DIENES i. m. 23.) A szerkezeti hiányosság azért is lehetséges, mert a nyelvközösség tagjai ismerik az igeik (melléknevek, főnevek) valenciáját.

3. Egyetemi előadásaiban a főnév bővítményeinek tárgyalásánál RÁCOZ ENDRE kitért a szófaj vonzatosságának kérdéseire is, s a birtokos jelzők egy részét mint nem kötelező, de kötött bővítményt tárgyalta.

2. Szemantikai szerkezetek. — 1. Az 1980-ban Lipcsében megjelent „Grundzüge einer deutschen Grammatik” (Autorenkollektiv unter der Leitung von K. E. HEIDOLPH, W. FLÄMIG und W. MOTSCH) c. nyelvten olyan modellban írja le a nyelvet, mely feltárja a **s z i n t a k t i k a i v a l e n c i a s z e m a n t i k a i g y ö k e r e i t**, s melyben a magyar főnévi szerkezetek (feltehetően nemcsak ezek) jól interpretálhatók. A továbbiakra nézve lényegesek a Grundzüge következő felismerései (az 1.2., 1.5. és a 2.3. fejezet alapján).

A nyelvi rendszer szemantikai összetevője a maga sajátos szabályain és egységein keresztül meghatározza a nyelvi kifejezések szemantikai struktúráját és ezzel azok jelentését. A szemantikai összetevő szabályainak és egységeinek a kutatás eddig csak egy részét tárta fel és foglalta rendszerbe. A valóság leképezésének struktúrája általánosan úgy írható le, hogy az kapcsolatteremtés valamely tárgy vagy dolog leképzése és valamilyen tulajdonság

vagy viszony leképzése között. Ez a szemantikai struktúrán belül a *propozíció* b a n valósul meg, mely a szemantikai szerkezet legkisebb funkcionális egysége.

A *propozíciót* egy *szemantikai predikátum* (más terminológiában szemantikai jegy) és a predikátum természetétől függően egy vagy több *argumentum* alkotja:



Az *argumentumok* a valóság tárgyainak leképzései, melyekről a *propozícióban* valamit állítunk.

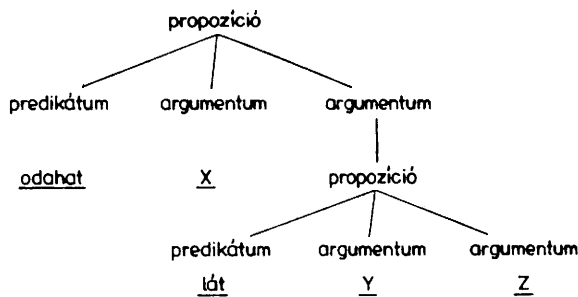
A szemantikai predikátum a tárgyak tulajdonságait vagy a tárgyak közötti viszonyt képezi le. Mindig megfelelő „üres helyeket” (*Leerstelle*) nyit meg maga körül, melyeket a *propozícióban* tárgyak leképzései (*argumentumok*) töltenek be. A 'Berci húsevő' *propozícióban* a 'húsevő' tulajdonság (*predikátum*) „üres helyét” (*argumentumát*) a 'Berci' tölti be. Ugyanakkor a 'ház mögött' *propozícióban* a 'mögött' predikátum viszonyt képez le, melynek (egyik) *argumentumát* itt a 'ház' köti le. Az eddigiekből kiviláglik, hogy e modell szerint a szó nem alapvető egysége a szemantikai szerkezetnek.

A *propozíció* ily módon kapcsolatot létesít dolgok, tárgyak leképzése és tulajdonságok, viszonyok leképzése között. A szemantikai predikátumok a tárgyaknak mindig csak egyes tulajdonságait vagy viszonyait képezik le, szemben a fogalmakkal, melyek tulajdonságok és kapcsolatok kombinációi. A szemantikai predikátum a fogalmak jegyeinek felel meg.

A 'B. kutya' szemantikai struktúrát egy sor egymáshoz kapcsolódó *propozíciója* alkotja: a 'B. szelíd', 'B. háznál élő', 'B. húsevő' *propozíciókhoz* még egy sor másik kapcsolódik, melyek azt mondják ki, hogy 'B. állat'. Minden szemantikai struktúra legalább egy *propozíciót* tartalmaz, a valóságban azonban többnyire *propozíciók* együtteséből áll. Ha két kifejezés szemantikai tulajdonságaiban nem egyezik (jelentésük nem egyezik), akkor szemantikai szerkezetük legalább egy *propozícióban* különbözik egymástól. Bizonyos szemantikai predikátumok az időben korlátozottak, ezek együtt léphetnek fel olyanokkal, melyek időben korlátlanok. Időben stabilak például a tárgyakat, dolgokat mint élőlényeket, embereket mint nőnemű vagy hímnemű egyedeket leíró predikátumok. A *tanulófiú*, *elnőknő* szóban ezek olyan jegyekhez kapcsolódnak, melyek időben korlátozott tulajdonságokat írnak le. A predikátumok egyjegyűek és kétjegyűek lehetnek.

Míg a dolgok tulajdonságait egyjegyű predikátumok írják le (a *sárga*, *villog*, *pihen*, *hó* szavak jelentésében jelenlevő predikátumok egyjegyűek: egy *argumentumot* kívánnak meg), addig a tárgyak közötti viszonyt leképező predikátumok többjegyűek. A *hasonló*, *visz*, *mögött*, *nővér* szavak jelentései legalább egy olyan predikátumot tartalmaznak, mely többjegyű. ('X hasonló Y-hoz z vonatkozásban'; 'X viszi Y-t'; 'X Y mögött található'; 'X Y-nak a nővére'; stb.) Ezeknek a szemantikai szerkezeteknek egyjegyű predikátumai is lehetnek: például az, mely a nővérben X-et, vagyis az egyik *argumentumot* nőnemű lényként, s egy másik, mely a másik *argumentumot*, Y-t hímnemű lényként írja le.

A szavak jelentésében jelen levő predikátumok egy- vagy többjegyűsége képezi a szavak valenciájának alapját, de nem azonos vele. Vegyük például a *mutat* igét. A benne levő predikátumok összessége azt írja le, hogy 'X odahat, hogy Y Z-t látja'. X-et és Z-t nem egy háromjegyű predikátum kapcsolja össze, hanem legalább két propozíció, egyenként két argumentummal:



Az első propozíció egyik argumentuma helyén egy propozíció áll.

'X odahat, hogy Y látja Z-t.'

Ugyanez az *ad* igénél: 'X odahat, hogy Y bírja Z-t'.

A szemantikai struktúrában meglevő argumentumok nem mindig realizálódnak. A 'fűrészél', 'reszel' szemantikai struktúrái például tartalmaznak egy argumentumot egy olyan tárgy számára, mely eszközül szolgál, de ez szintaktikailag csak akkor realizálódik, ha ezt az eszközt a megszokottól eltérően specializáljuk. Így nyer magyarázatot ebben a modellben az a HADROVICSTÓL leírt jelenség, hogy a *szánt, vet, arat*, de a *főz, mos* mellett is csak akkor áll tárgy, ha az speciális (A funkcionális magyar mondatattan alapjai 66—9); a *földet, magot, gabonát, ételt, ruhát*-nak nem kell szintaktikailag realizálódnia, ezek a tárgyak latens módon benne vannak a szemantikai struktúrában.

Az olyan főnevekben, mint a *nővér, barát, rész, haj, tej, csúcs, sarok, széle*, egy kétjegyű predikátum, illetőleg propozíció-együttes egyik argumentumának szintaktikai megvalósulása a szójelentéshez tartozik. A második argumentum jelzőként realizálódik, pl. a *Péter nővére, apám barátja, a gép része* szó szerkezetekben (de realizálódhat hátravetett határozóként is, pl. *az ajtó a két szoba között*. Közbevetés tőlem. T. B. M.). Máskor, mint a *festő, hóhér* esetében, a második argumentum latens, és csak ritkán referál, pl. *ennek a képnek a festője, a halálraítélt hóhéra*. Más esetekben szintaktikailag nem is realizálódhat, pl. *kalóz, szakács* (**az étel szakácsa*). Ez a modell nem tételez fel kettőnél több jegyű szemantikai predikátumokat: az összetettebb jelentések legfeljebb két argumentumot, tehát kétjegyű predikátumot tartalmazó propozíciók komplexumaként foghatók fel (vö. a *mutat* ige szemantikai szerkezetét).

A szemantikai predikátumok argumentumaik fajtáját tekintve többfélek lehetnek: bizonyos argumentumok helyére csak tárgyak leképzései, másokéra csak propozíciók kerülhetnek; egy harmadik esetben mindkettő lehetséges. — A predikátum természete határozza meg, hogy a hozzá tartozó argumentum helyét csak dolgok leképzései tölthetik-e be, vagy hogy valamelyik argumen-

tum helyére tényállás (cselekvés, történés, tulajdonság vagy viszony) leképezésének, azaz propozíciónak kell-e kerülnie. A *meggyőződik, tud, megállapít, vitat, megígér* igék jelentésében kell lennie egy predikátumnak, amely argumentumaként valamilyen tényállást kíván meg: *Péter tudja, | meggyőződött arról, | megállapítja, | vitatja, hogy az énekesnő ma fellép.* (A tényállás realizálódhat *-ás/-és* képzős főnévben, mellékmondatban stb.)

2. A főnév szemantikai szerkezetének sajátossága. — A Grundzüge lényegi különbséget állapít meg a főnév, a főnévi névmások és a többi szavak szemantikai szerkezte között. E szavak szemantikai szerkezete egy ponton lényegesen eltér az összes többi szófajétól: ezek a szemantikai predikátumokon kívül azoknak argumentumait is tartalmazzák. Ezekre az argumentumokra vonatkoznak azok a predikátumok is, amelyeket a főnévvel szintaktikai kapcsolatban levő többi szó tartalmaz. Csak a főnevek és a főnévi névmások segítségével létesíthetünk kapcsolatot a mondatban leírt tényállás és a tárgyak között, melyek a tényállás részesei, melyekre az vonatkozik. Jól látható ez a *csúcsos* és a *csúcs* példáján: míg a melléknév (s az ige és a többi szófaj) csak a tulajdonságot vagy a viszonyt írja le, addig a főnév megnevez egy tárgyat is, mely az adott tulajdonsággal rendelkezik, illetőleg a viszony részese. A *nővér* szó nemcsak a viszonyt, hanem a viszony egyik pólusát is megnevezi.

Mivel csak főnevek és főnévi névmások rendelkeznek szemantikai szerkezetükben olyan argumentumokkal, amelyek tárgyakra referálhatnak, nem képzelhető el nyelvi megnyilatkozás, mely ne tartalmazna legalább egy főnevet vagy főnévi névmást. — Azt az argumentum-hordozót, amelyre valamely szó valenciája vonatkozik, a Grundzüge valencia-lekötőnek (Valenzstelle) nevezi.

3. Szemantikai és szintaktikai valencia. — A Grundzüge szerint a valenciakapcsolatok szemantikai természetük következtében univerzális jellegűek. A szavaknak a valenciára épülő szintaktikai függőségi viszonya a vonzatosság; ennek morfológiai konzekvenciái is vannak. A vonzatok jellemző volta, illetőleg szerepe az egyes nyelvekben különböző.

A nyelvelírásnak ez a modellje szemantikai valencián a szócsoportok azon tulajdonságait érti, melyek egyrészt a szavak jelentése és argumentumai közötti viszonyt, másrészt a mondatban egymással kapcsolatba lépő szavak közötti összeférhetőséget jellemzik. Míg az egyjegyű predikátumokkal rendelkező főneveknek (*férfi, csillag*) nincs szabad, lekötetlen valenciájuk, mert argumentumuk magában a főnévben „betöltődik”, addig a többi szó jelentésében meglevő propozíciók nem ilyen telítettek. Az igék, mellé knevek, névutók s a főnevek egy része is szabad, lekötendő valenciával rendelkezik, s ily módon kötődik a megfelelő argumentumok hordozóihoz, elsősorban (más) főnevekhez. A *halad, sárga, mögött, nővér* szavak tehát kiegészítésre szorulnak: *az idő halad, sárga liliom, a ház mögött, Pista nővére. A nagyon, erősen* határozószók szabad valenciája melléknév, határozó, illetőleg ige jelentésében kötődik le: *nagyon félénk, nagyon féléken, erősen köhög.*

A szemantikai valencia képezi az alapját a szócsoportot alkotó szavak kompatibilitásának is. A *megfontolt ceruza* és a *barátom cseppfolyós* szócsoportok azért értelmetlenek, mert a bennük szereplő mellé knevek szabad valenciáját olyan főnévvel kíséreljük meg lekötni (*ceruza* és *barátom*), melynek argumentumát a — magában a főnévben meglevő — predikátumok másképp írják le,

s így a melléknév és a főnév szemantikai predikátumai egymásnak ellentmondóan jellemeznék.

A szemantikai valencián alapul a szintaktikai valencia, mely a valencia-hordozó és a valencia-lekötő közötti szintaktikai kapcsolatot írja le. A szintaktikai valencia a mondatban levő ige mint valencia-hordozó és az általa megkövetelt valenciapartnerek közötti függőségi viszony. Igei-névszói állítmánnyal rendelkező mondatokban ezt a funkciót az állítmányban szereplő névszó veszi át, míg az ige (a kopula) csak a morfológiai igekategóriák (idő, mód, szám, személy) hordozója; pl. *Ez jellemezte őt — ez jellemző volt rá.* — Valamely ige (melléknév, főnév) szintaktikai valenciája meghatározza a kötelező valenciapartnerek számát és azok szintaktikai funkcióját (mondatrészi minőségét; ezen a ponton látszik különbség a HELBIG—SCHENKEL-féle koncepcióval szemben: ott nem a mondatrészi minőség kapott hangsúlyt); továbbá meghatározza azt is, hogy az egyes mondatrészeket alkotó szócsoportok milyen szófajúak, s az adott szófaj melyik alcsoportjából kell kikerülniök. Pl. a *kitér* ige a 'szintén tárgyalt' jelentésben alanyként embert vagy írásművet jelölő főnevet kíván meg: *Az elnök | a jelentés kitért arra...*

4. Abszolút és relatív főnevek. — A főnévi szerkezetekre nézve releváns a különbség abszolút és relatív főnevek között. A Grundzüge szerint az abszolút főnevek valamely tárgyat a többi tárgyhoz fűződő viszonyától függetlenül írnak le, ilyenek a *férfi*, a *nő*, a *fiú*. Relatívák általában az élőlények és tárgyak részeinek megnevezései, így a *fej*, *széle*, *ajtó*. Gyűjtőnevek is lehetnek relatívak, kívánhatnak meg kiegészítést: *egy csapat madár | iskolásgyerek.* — Az *év*, *óra*, az *Északi Sarok*, *Nap*, *Vénusz*, az időjárással és az időszakokkal kapcsolatos főnevek abszolút absztraktumok. Az absztrakt főnevek azonban többnyire relatívak; ez abból következik, hogy ezek levezetett szerkezetek. Az olyan absztrakt főnevek, mint a *harag*, *kedv* az alapszerkezetben is relatívak: megfelelő hordozó megnevezését kívánják meg. A főnév „kiegészülés-igénye”, a főnévi valencia a főnevek szemantikai szerkezetében gyökerezik. Elsősorban abban különbözik az igeitől, hogy a főnév általában nem követel meg a mondategységben valenciapartnereket. A főnév szemantikája által megkívánt kiegészülés szintaktikai realizálódását a mondatban a fakultáció jellemzi, s ez a funkció igen gyakran a szövegekörnyezetre hárul. Ezért használom a főnév esetében a valenciapartner értelemben a szemantikai kapcsolódásra jobban utaló *kiegészülés* kifejezést.

3. A főnévi csoport a magyarban a modell szerint; a birtokos jelző. — 1. A relatív főnevek kiegészülése. — A szemantikai struktúráknak a Grundzügeben is említett egyetemes jellege mellett szól, hogy a szemantikai szerkezeteknek ott leírt modellje a magyar főnevekre is adekvát. Természetes módon nyer így magyarázatot a birtokos jelző megkülönböztetett (de nem vonzatszerű) funkciója a főnévi csoporton belül („nem kötelező, de kötött bővítmény”; RÁCZ egyetemi előadásában), sőt a modell adta gondolatmenetet folytatva a hátravetett határozó szemantikai kiegészítői szerepe is.

A relatív főneveknél a másik argumentum hordozója a magyarban is leggyakrabban a birtokos jelző. Ez a mi nyelvünkben reprezentálható mondatrész: személyére és számára a birtokos személyjel mindig utal. Nem kell a relatív főnévnek „egyszer legalább” birtokos jelzős szerkezetben előfordulnia ahhoz, hogy a birtokviszony tisztázódjék: „Mondategységek hosszú során

átnyúlva is képes egy-egy szó a reprezentált mondatrészt értelmezni, függetlenül a hiányzó és hozzá tartozó explicit alak mondatrészi minőségétől, szintbeli elhelyezkedésétől, funkcióváltásaitól". DIENESnek e megállapítása a birtokos jelzőre is érvényes (i. m. 52). Jól látható ez a következő Illyés-szövegben: „*Ibi fázósan szedte a lábát, azaz kapkodta a pocsolyáknak azok közt a kiszámíthatatlan csapdái közt, amelyekbe én belegázoltam. Karját karomba fűzte...*” (Illyés: *Beatrice apródjai*¹ 177). Sem a lány neve, sem névmás nem fordul elő; a következő bekezdésben is csak a birtokos személyjel biztosítja a referenciát: „Énektanár *apja* és zenetanár *mostohaanyja* révén...” Nem merül fel kétség: még mindig ugyanarról a lányról van szó.

Kötelező-e az argumentum-hordozó reprezentálása birtokos személyjellel? Az összefüggések a szövegből is világosak, a referencia-teremtésben más, például anaforikus elemek is segítenek, ilyenkor elmaradhat a reprezentáció: „*Arca távolkeletien volt barna... Mindez a délies könnyedség, hozzávéve a tekintet lehűthetetlen melegét...*” (Illyés i. m. 177). — A birtokos jelző megkülönböztetett helyét a csoport hierarchiájában a relatív főneveknek az a tulajdonsága indokolja, hogy szemantikai szerkezetüknek szükségszerűen kapcsolódnia kell egy argumentum-hordozóhoz.

2. A főnév relatív volta morfológiailag is szignifikáns. — Ebben a koncepcióban jól interpretálható főneveink egy csoportjának morfológiai jellegzetessége: a magyar nyelv a főnevek egy részén morfológiailag is jelzi azok relatív voltát; a *széle, megfelelője, volta* főneveknek nincs is birtokos személyjel nélküli, abszolút alakjuk.

Ezek mindenekelőtt dolgok részeinek a nevei: de míg a *lába* mellett létezik a *láb*, a *pereme* mellett a *perem* alak, addig a *széle, eleje, alja, belseje, közepe, teteje, veleje, java* főneveink esetében a szóalak minden szintaktikai helyzetben hordozza az utalást az egészre, az argumentum-hordozóra. Iker-*szavak* is tartoznak ide: *híre-hamva, színe-java, sava-borsa*.

Régi, családi kapcsolatot jelentő főneveink között is van ilyen: az *ipam, napam*-ot csak egyes szám 1. személyű birtokossal ismerjük, de nincs abszolút alakja a *menye, öccse, atyámfia* szavunknak sem; és ide tartozik a *nénje, fia, húga, bátyja* is.

A számbelileg legnagyobb csoport igei szerkezetek nominalizációjával keletkezett, mindenekelőtt élőlények mozgását, helyzetét fejezi ki: a *ló futta, eleste, közeledte*. Egy részük főként határozóragos alakjában ismert, s a mondat-egység alanyára referál: *vágtában, jártában-keltében, hazafelé mentében, ültében-fektében, (a farkasoktól) féltében, (a széken előre) dőlésében*, de: az *ünnep közeledtével* stb.

Absztrakt főneveink egy része is oly szorosan kapcsolódik az argumentum-hordozóhoz, hogy nincs abszolút alakja: embernek emberhez, illetőleg eszméhez, örökséghez való kötődését írja le az egyik csoport: *híve, letéteményese, várományosa, hordozója*. — Egy másik csoport a dolgok tulajdonságait emeli ki; mellette az argumentumhordozó vagy főnévként jelenik meg mint birtokos jelző, vagy melléknévként mint tulajdonságjelző: *mibenléte, mivolta, volta, netovábbja*; a dolgok mennyiségére utal a *tárháza*, hasonlóságára a *megfelelője*. — Egy harmadik csoport a dolgok kezdetét és végét, elmúltát jelöli: *létrejötté, megtörténte, a harcok szüntével, az öreg elhunytával, évek múltával, az élelem fogytával*.

3. A birtokos jelző szemantikai jegyei. — *Éle, sarka* csak valamilyen szögletes, *csúcsa, hegye* csak hegyes tárgynak lehet;

szeme, füle csak élőlénynek vagy élőlényhez hasonló, azt leképező tárgynak, például szobornak, babának; *kezdeté és vége* valami olyan absztraktnak, ami az időben lineáris tulajdonsággal rendelkezik; *közeledte* csak olyan valaminek lehet, ami mozog — miért mondhatjuk akkor mégis, hogy az *ünnep közeledtével*?

A szintaktikai valencia előírja, milyen szófajhoz, sőt azon belül is milyen alosztályhoz kell, hogy tartozzék az a szó, amely a valenciát leköti (azaz az argumentumhordozó). Mennyire törvényszerű, formalizálható ez a birtokos jelzőnél? Vizsgáljuk meg az *alkotás* főnév birtokos jelzős szerkezeteit! Jelentése az ÉrtSz. szerint: 1. 'az a cselekvés, tevékenység, amellyel valaki alkot, létrehoz valamit'; 2. 'ezáltal létrejövő mű, eredmény'. A két jelentés esetén a birtokos jelzőknek is különböző szemantikai jegyekkel kell rendelkezniük. 1. jelentés: 'mű létrehozása'. Valenciaképlet: „N_{birt} + *alkotása*”, ahol N_{birt} = + absztrakt + mű jegyű, pl. *szimfóniák, vers alkotása*. 2. jelentés: 'a mű'. Valenciaképlet: „N_{birt} + *alkotása*”, ahol N_{birt} = humán, pl. *a művész alkotása*. Vagyis az 1. jelentés esetén a genitivus objectivus, a másodiknál a genitivus subjectivus lehetséges. Az *alkotás* főnév aktuális jelentését tehát a birtokos jelző szemantikai jegyei (a kontextustól függetlenül is) meghatározzák.

A nyelvléírás számára a fenti módon regisztrálható jelenség mögött a következő levezetések mutathatók ki: *A komponista új szimfóniát alkot* mondat nominális transzformációja: *Az új szimfónia alkotása (a komponista által)*. *A komponista által* bővítmény a magyarban nehézkes, idegen: azt mondhatjuk, hogy a nomen agentis a transzformáció során többnyire kiesik. Mivel a második jelentés esetében *a komponista alkotása* nominális szerkezet *a komponista alkot* egyvalenciájú igei szerkezetre vezethető vissza (pl. *most ne zavarjátok, a komponista alkot*), itt nem jelenhet meg a főnév mellett további kiegészülés.

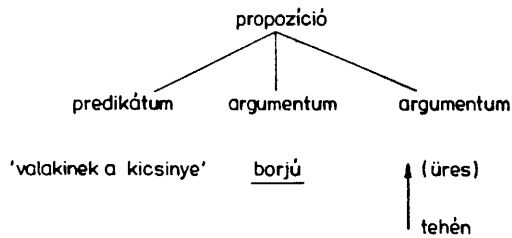
A birtokos jelző szemantikai jegyei releváns módon jellemzik tehát a főnévi szerkezetet, hasonlóan ahhoz, ahogyan az alanyéi az igeit. Nem kivétel ez alól az *ünnep közeledte* szó szerkezet sem; az idővel kapcsolatos kifejezéseknek gyakran tulajdonítunk mozgást, vö.: *az idő halad, szalad, rohan; az évek szállnak*. A nyelv metaforikus természete nyilvánul meg itt, mint az ilyen kifejezésekben is: *az ünnep beköszöntével*, sőt metafora rejlik az olyan szerkezetekben is, mint *a kanna füle*.

4. A birtokos jelzős szerkezet képzésének korlátai a modellban vizsgálva. — A fenti példákkal már erősen eltávolodtunk a birtokos jelző eredeti, a viszony másik tagját megnevező funkciójától mint a *Pista nővére*, az *apám barátja*, az *egyesület elnöke*. *A ló futta*, az *orvos vizsgálja* ágenst tartalmazó igei szerkezet transzformja, a *szenvedély ereje* tulajdonsághordozó és tulajdonság, a *beteg balesete* történés és páciens, a *szerző tiszteletdíja* és a *tett jutalma* más, bonyolultabb, kauzális mozzanatot is tartalmazó viszonyt fejez ki. De ezekben a szerkezetekben is a birtokos jelző segít kibontani a főnév szemantikáját, megjelöli a főnév által leírt viszony (absztrakt tulajdonság, cselekvés, esemény) másik pólusát, szükséges kiegészítőjét.

HADROVICS LÁSZLÓ funkcionális mondattanában (139–77) részletekbe menően leírja a birtokos és a birtok viszonyába lépő főnevek kapcsolatának fajtáit. Elemzései nem mondanak ellent a Grundzüge vázolta modellnak; sok esetben megsejtene valamit, rávilágítanak olyan jelenségekre, amelyek

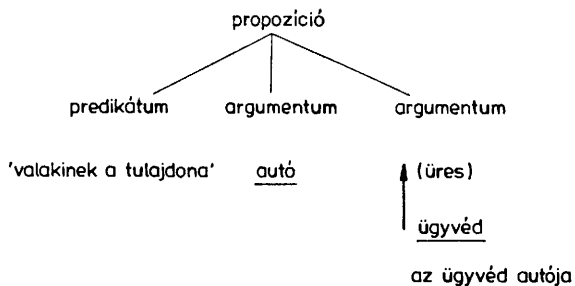
a modellban magyarázatot nyerne. HADROVICS felfigyelt arra a jelenségre, hogy bizonyos viszonyok nem realizálódhatnak birtokos szerkezetben: létezik a vadász kése, az orvos autója, a tehén borja, de nem képezhető a kés vadásza, az autó orvosa, a borjú tehene, holott ez ugyanannak a (birtok)viszonynak a másik oldal felőli megközelítése (az *anya lánya* szerkezet például megfordítható). Ezt a jelenséget a következőképp magyarázza: „mihelyt a *tehén* mint főfogalom birtokviszonyba kerül a *borjú*-val, a *tehén*-ben külön egy mellékfogalom, az *anya* fogalma is megvalósult. Röviden szólva, a *borjú* a tehenet *anyá*-vá avatja, s ha a viszonyt megfordítjuk, a *borjú* mint birtokos csak ezzel az általa megvalósult mellékfogalommal mint birtokkal kerülhet viszonyba” (i. m. 146–7).

Ez ellen az érvelés ellen fel lehet hozni a következőket. Ha a *tehén borja* birtokviszony esetén a tehenben még az 'anya' mellékfogalom is megvalósul, miért nem valósul meg a *borjú tehene* birtokviszony esetén a borjúban a 'valakinek/valaminek a szülötte, kicsinye' mellékfogalom? Mi írja elő, és mi tiltja, hogy egy mellékfogalom megvalósuljon? Ugyanakkor HADROVICS a lényegre tapint, amikor a magyarázatot a *borjú* és a *tehén* főnevek által jelölt fogalmak fogalmi jegyeiben keresi. Míg a *borjú* szemantikai szerkezete tartalmaz egy propozíciót, melynek prédikátuma: 'valakinek a szülöttje, kicsinye', s ennek lehet argumentum-hordozója a *tehén*:

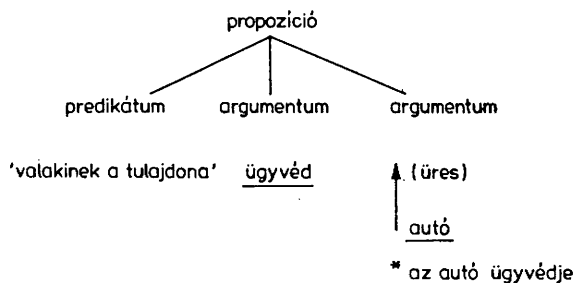


(ezért lehetséges a *tehén borja* birtokviszony), addig a *tehén* szemantikai szerkezetében nincs olyan predikátum, mely a tehenet mint 'valaminek a szülőjét, anyját' írná le, s amelynek argumentumául a *borjú* megfelelne. (Más a helyzet az *anya* esetében, ezért lehetséges a *lány anyja*).

Közelítsük meg hasonló gondolatmenettel az *ügyvéd autója*, **az autó ügyvédje*, a *kislány macskája*, **a macska kislánya*, a *vadász kése*, **a kés vadásza* szerkezeteket! Feltehető, hogy az *autó*-t, a *kés*-t és a *macská*-t, mint minden használati tárgyat és háziállatot, a szemantikai szerkezetében levő egyik predikátum úgy írja le, mint ami 'valakinek a tulajdonát képezheti', s ennek argumentumhordozója bármely +humán jegyű főnév lehet. Vagyis:



Ugyanakkor úgy tűnik, az *ügyvéd*-et, a *kislány*-t, a *vadász*-t egyetlen predikátum sem írja le úgy, mint tárgyakat bírót, melynek argumentum-hordozójaként az *autó*, a *macska*, a *kés* alkalmas volna:



Megváltozik a helyzet, ha e főnevek helyett olyat választunk, mely tartalmazza a 'tárgyakat bír' predikátumot, pl. *a gazda*, *a tulajdonos*: *az autó gazdája*, *a macska tulajdonosa*, *a kés gazdája* szerkezetek már képezhetők. Ezeknek az összefüggéseknek további, alaposabb feltárásához még igen sok, a részletekre is kiterjedő vizsgálatra lenne szükség.

Cikkemben még viszonylagos részletességgel is csupán a birtokos jelzős főnévi szerkezetekről szólhattam. A minőségjelzős és a hátravetett határozós főnévi szerkezetek kérdéskörére egy másik alkalommal szeretnék kitérni.

TAMÁSINÉ BÍRÓ MAGDA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Egy ismétlésfajta terminológiai problémáiról

Az utóbbi években az ismétlésnek egy speciális fajtájával foglalkoztam, elsősorban a permi nyelvekben, valamint a cseremiszenben. Olyan ismétléses szerkezeteket kutattam fel, amelyekben egy szó változatlan formában való megismétlése révén létrejött szerkezet az adott mondat keretein belül szókincsbeli egységként viselkedik, és az eredeti szó jelentéséhez képest valami jelentéstöbbletet tartalmaz. Ilyen szerkezet szép számmal van a magyarban is, így talán nem érdektelen nyilvánosság elé tárni az e szerkezet vizsgálata közben fölmerült terminológiai problémákat.

Bár erről a témáról átfogó jellegű munka — a finnugor nyelvekre vonatkozólag — még nem készült, mégis többen írtak röviden erről a szerkezetről. KELEMEN JÓZSEF (Szempontok az ikerszók vizsgálatához: MNY. XXXV, 236–47) — BALASSÁVAL szemben, aki ikerszónak tartja ezt a szóismétlést — elhatárolja a szóismétléses mellérendelő összetételt az ikerszótól. A. P. ФЕОКТИСЗТОВ (О конструциях с повтором основы: NytudÉrt. 83. sz. 129–36) — a mordvin figura etimológiát vizsgálva — szintén találkozott ezzel a jelenséggel. Azt írja, hogy a mordvinban is a szépirodalom és a népköltészet nyelvében nagyon gyakori az ilyen ismétlés, de ő ezt is besorolja a lírai és ritmikai hatás fokozásának eszközei közé. Tehát a kérdésnek csupán stilisztikai oldalával foglalkozik. De ilyen példát olvasván, mint a mord. *M közfés aru-arú* 'a levegő tiszta-tiszta' — a hasonló

permi példák alapján — nem vagyok benne biztos, hogy ez a szerkezet csupán stilisztikai értéktöbbletet hordozna, jelentésbelit pedig nem. (A valószínű jelentés: 'a levegő nagyon tiszta'.) A következő példában FEOKTYISZTOV maga is rámutat a jelentésbeli többletre: mord. *M ütne kufksinil kaftoñ-kaftoñ* 'a gyerekek párosával korcsolyáznak' (ketten-ketten). Itt az ismétlés a disztributív funkció kifejezésére szolgál. FEOKTYISZTOV megjegyzi még, hogy ez a szerkezet eléggé elterjedt a finnugor nyelvekben.

A szóismétlés módjaival a magyarban ZLINSZKY ALADÁR (Az ismétlés módjai: Nyr. XLI, 139—41) is foglalkozik, de elsősorban formai szempontból. Ezt írja: „Általános jelenség a magyarban, hogy a kiemelendő szót valamely értelmi vagy érzelmi hatás alatt megismételjük. Gazdagabb formában alkalmazzuk ezt, mint a többi európai nyelv. LEWY finnugor sajátosságának tartja.” (E. LEWY, Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung. Göttingen, 1911.) ZLINSZKY felosztásában az „Egyszerű ismétlés” körébe vonja az általam vizsgált szerkezeteket. Itt azonban keveredik a csak stilisztikai többletet tartalmazó felkiáltásokkal, megszólításokkal stb. a jelentéstöbblettel is bíró szóismétlés. Egy csoportba kerültek: *gyerünk, gyerünk; hosszú, hosszú bánat; messze, messze*.

Úgy érzem, nem véletlen, hogy nem különült el egymástól a csupán stilisztikai (érzelmi többletet hordozó) és a jelentésbeli többlettel is rendelkező szóismétlés. Hiszen a szavak érzelmi töltése indítja meg a képtársítás mechanizmusát. Azt, hogy e két rétegnek a szétválasztása problémát jelent, igazolja B. LŐRINCZY ÉVA két tanulmánya (A szerkesztés szóösszetétel: MMNyR. I, 427—9, A mellérendelő összetételek osztályozásához: Pais-Eml. 151—4). A Mai Magyar Nyelv Rendszere I. kötetében (427) a „Kettőztetés — szóismétlés változatlan alakban” cím alatt a következő felosztás olvasható: tartósságra utal: *nézte, nézte*; nyomatékosít: *bizony, bizony*; ismétlődést fejez ki: *olykor-olykor*; fokozást fejez ki: *messze-messze*; disztributív jelentésű: *külön-külön, ki-ki*. Új jelentést hordoz: *egy-egy* 'néhány'; *már-már* 'majdnem'. Ezután B. LŐRINCZY megjegyzi az első csoportban felsorolt szerkezetekről, hogy „Semmi egyéb nem tartja őket össze, mint az a stilisztikai funkció, amelyet kifejeznek.” (i. h. 428.)

Az ismétléses szerkezeteket szövegkörnyezetükből kiragadva nehéz lenne vitába szállni ezzel a megállapítással, mégis az először felsoroltaknak egy részénél én csak olyan szituációt tudok elképzelni, mikor ez a szerkezet — a stilisztikain túl — jelentéstöbblettel is bír. Tulajdonképpen erre maga B. LŐRINCZY is utal, amikor a csoportosításnál azt írja például, hogy „disztributív jelentés” stb. Ha vesszük az első példát: *nézte, nézte*, és ezt a következő mondatba helyezzük: *A férfi a képet nézte, nézte, azután megszólalt*, ebben az esetben a *nézte* kiindulószerű egy idővonatkozás jelentésárnyalatával gazdagabb lett, tudniillik 'hosszasan nézte' vagy 'egy ideig nézte'. Ha szembeállítjuk ezt a hosszan tartó cselekvést mozzanatos párjával, vagy másképp fogalmazva: egy tartós, folyamatos cselekvést egy befejezett, még szembeötlőbb a különbség, pl.: *As asszony a gyermekét nézte, nézte...*; *Az asszony a gyermekét megnézte...* Hogy mennyire más a jelentése a befejezetlenséget, illetve a befejezettséget jelölő igének, azt igazolhatjuk egy orosz példán. Ugyanis az orosz nyelv (ill. nyelvtani gyakorlat) annyira érzékeli ezt a különbséget, hogy a két szót egymáshoz képest új (más) szónak tartja. A *деламь* igéből például befejezett párja a *сделамь* prefixum segítségével képződik. A képzés orosz neve: *префиксальное словообразование*. Ez a terminus pedig azt fejezi ki, hogy itt új szó keletkezett. Most vegyük a felsorolás utolsó példáját, a *ki-ki*-t mondatban: *Azulán sétáltak, ki-ki a párjával*. Tehát 'minden jelenlevő'; *Élő az élet, ki-ki a maga módján*. Tehát 'mindenki'. Bármelyik jelentést vesszük is, nehéz lenne azonosítani a *ki* kérdő, ill. vonatkozó névmás jelentésével.

B. LŐRINCZY tanulmányai kapcsán felmerül, hogyan nevezzük a szóban forgó szerkezeteket. B. LŐRINCZY utal arra, hogy SZABÓ DÉNES „A mai magyar nyelv” II. köteté-

ben (253) a *megy, megy; messze, messze; fiam, fiam* típusúakat a mellérendelő szószervezetek közé sorolja, a *nézi-nézi; alig-alig* típusúakat pedig a mellérendelő összetett szavak körébe illeszti. Ugyanakkor SZABÓ DÉNES egy másik munkájában (AkH. 146. §) az *fiam, fiam; nézte, nézte* kapcsolatokat a szószervezetek közé helyezi, az *alig-alig; néha-néha*-félét pedig összetett szónak tartja. „Csak egy lépés választja el egymástól a két csoportot” — állapítja meg SZABÓ (A mai magyar nyelv II, 253).

Valóban nehéz a határvonalat meghúzni az ismétléses mellérendelő összetételek és az ismétléses mellérendelő szószervezetek között. Mi lehet az elhatárolás alapja? Az összetételek esetében a két elemnek úgy kell kapcsolódnia, hogy „belőlük olyan új fogalomnak a kifejezője váljék, mely nem az alkotó két szó jelentésének puszta összege, hanem ennél vagy több, vagy kevesebb, vagy valami egészen más” (BÁRCZI, Bev. 73) — idézi B. LŐRINCZY (Pais-Eml. 151). A másik kritérium, melyet említ (MMNyR. I, 428), hogy az így létrejött szerkezetnek a mondat határain túl is szókinszbeli egységként kell viselkednie. Az általam vizsgált szerkezetek az első feltételnek megfelelnek, hiszen ezen az alapon határoztam el más (csupán stilisztikai többletet tartalmazó) szerkezetektől. — A második feltétel esetén már bonyolultabb a helyzet. Milyen alapon határozhatjuk azt meg, hogy a mondatból kikerülve szétesik-e valamely szerkezet alkotóelemeire, vagy sem; hiszen szöveggörnyezet nélkül sohasem használjuk őket. Mesterségesen pedig vitathatatlanul összetételnek számító *str-ri; búbanat* típusú, fokozó értékű mellérendelő összetételeket is szétválaszthatjuk, vagyis azt mondhatjuk — az adott mondat keretein kívül — alkotóelemeire bomlott.

Az elhatárolás alapja szerintem — bár kissé ez is önkényesnek tűnik — az lehet, hogy az adott szerkezet szerepelhet-e önálló egységként az adott nyelv szótárában. Ez formálisnak látszik ugyan, de mégis egyetlen reális módja a szöveggörnyezetből való elvonatkoztatásnál a szótározhatóság ténye. Ezért úgy gondolom, az általam vizsgált példák legnagyobb része határesetet képez az összetételek és a szószervezetek között. Jelentésbeli funkciójuk az összetételekhez, a két szó kapcsolatának lazább, alkalmi volta pedig a szószervezetekhez kötné őket. A tendencia azonban feltétlenül az összetétel felé mutat.

A turkológiában is megoszlanak e szerkezet terminológiájáról, illetve hovatarozásáról a vélemények. N. A. BASZKAKOV (Қарақалпақский язык. II. Москва, 1952.) c. munkájában az összetett szavak közé sorolja ezt az ismétlési formát, és többek között a következő példákat említi: парно-повторные усиленные: *töö-töö* 'горы, холмы', *öjyn-öjyn* 'игры', сложные прилагательные: *žillä-žillä* 'тёплый-тёплый'. Sz. N. MURATOV (Устойчивые словосочетания в тюркских языках. Ижевск, 1961.) hangsúlyozza, hogy ez a fajta ismétlés nem tartozik sem az összetett szavak, sem a frazeológiai egységek közé. A „Грамматикализованные устойчивые словосочетания” körében tárgyalja e jelenséget, és идентичные повторы-nak nevezi. V. I. SZERGEJEV „Из наблюдения над редупликацией в чувашском языке” (Чувашский язык, литература и фольклор. Сибирский, 1973. 451—62) c. tanulmányában leszögezi, hogy a turkológiában az идентичный vagy а тождественный повтор megjelölést használják a vizsgált jelenségre.

Ezt a terminológiát lehetne alkalmazni a finnugor nyelvekre is (bár az идентичный, тождественный szavak csupán a probléma formai részének megoldását jelentenék), azonban e szavakat magyarra fordítani szinte lehetetlen.

G. NAGY EMÍLIA

Székelyudvarhely XVI. század végi nyelve a Székely Oklevéltár alapján

1. A Székely Oklevéltár új sorozata első kötetét (Bukarest, 1983.) ismertetés szándékával kezdtem el lapozgatni, figyelve arra is, mennyiben alkalmas ez a kötet nyelvjárási, nyelvjárástörténeti vizsgálódások kiindulópontjául. Az olvasgatásból rövid időn belül lázas cédulázás lett: a kötet gazdag és értékes nyelvi anyaga, e nyelvi anyag kiváló közlésmódja lehetővé teszi az igényesebb nyelvjárástörténeti kutatásokat is.

Nyelvtörténezeink között az utóbbi évtizedekben az a felfogás alakult ki, hogy a legbiztosabb nyelvjárástörténeti források a misszilisek. Részben ilyen szemlemben vizsgálta DEME LÁSZLÓ a Telegdyek levelezését (A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez. *NytudÉrt.* 20. sz.). Főként missziliseket használt fel vizsgálatában PAPP LÁSZLÓ (*NytudÉrt.* 19. sz.). Ezt a véleményt képviseli ABÁFFY ERZSÉBET (Sopron megye nyelve a XVI. században. Bp., 1965. 14–8), aki a hivatalos iratok nyelvjárástörténeti megbízhatóságát minimálisnak nevezi (13). A misszilisek fel- és a hivatalos írásbeliség leértékelésével azonban több nyelvészünk nem ért egyet. SZABÓ T. ATTILA szerint a hivatali írásbeliség a XVI–XVIII. század folyamán meglehetősen hűen tükrözte a nyelvhasználatot, annak regionális sajátosságait is (MNy. VI, 14–5). PAPP LÁSZLÓ egy későbbi dolgozatában (*NytudÉrt.* 25. sz.) már ezt írja: „A megyei hites nótáriusok . . . magyar nyelvű szövegeikben sokkal kevésbé szakadnak el anyanyelvjárásuk hangállományától, mint azok a deákok, akik . . . egy nyelvjárások fölötti nyelvváltozatot használnak” (196; vö. még KOVÁCS: MNy. LII, 370). Külön (s meglehetősen agnosztikus) álláspontot képvisel KÁLMÁN BÉLA, aki PAPP LÁSZLÓ könyvének (XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása. *NytudÉrt.* 19. sz.) ismertetésében inti a nyelvjárástörténet művelőit az írástudók által használt nyelv teljes elfogadásától. Véleménye szerint a „rendszerszerűbb . . . nyelvjárási állapotot” nem az íródeákok és az írni tudó nemesek, „hanem az írástudatlan jobbágyok és természetesen a nők” használták. Ezért — írja KÁLMÁN BÉLA — az írásban fennmaradt levelekből és okmányokból „csak egy vékony réteg nyelvallapotára lehet következtetni” (MNy. VI, 115). A három álláspontból leszűrhető tanulság: meg kell keresnünk azt a forrásfajtát, amely a beszélt nyelvjárási nyelvhasználatot a leghűbben adja vissza, azt a forrásfajtát, amely az írástudatlan jobbágyok szavait az eddig vizsgált forrásoknál hűségesebben tárja elénk. E feltételnek leginkább — úgy látom — a törvénykezési jegyzőkönyvek felelnek meg. Ilyeneket tartalmaz a Székely Oklevéltár I. kötete.

2. Igaz azonban, hogy a protocollumokban leírt szövegek nyelvjárástörténeti szempontból nem azonos értékűek. A Székely Oklevéltár I. kötetében három szövegtípust különböztethetünk meg: 1. a törvénykező szék által megfogalmazott és leírt szövegeket (238. lap/80. sor: „*Az darabantoknak ítelj az feoldet az Szek . . .*”); 2. a felperes és alperes prókátora által előadott vád, illetőleg védekezés szövegét, melyet a szék jegyzője írt le; 3. a szék jegyzője által leírt tanúvallomásokat. Vizsgálatomban csak a 3. pont alatt említett szövegeket vettem figyelembe, bár — a szövegekből kiderült — az első két pont szövegei sem különböznek lényegesen a tanúvallomásokétól. Ám az első szövegfajtánál a leíró nyelvi tudatosságával (vagy tudálékosságával), a második szövegfajtánál pedig a prókátorok közvetítő nyelvével is kell számolnunk. Természetesen egy nagyobb, egész Udvarhelyszék nyelvére kiterjedő vizsgálat hasznosíthatja az első két szövegfajtát is, hiszen a prókátorok nagy része udvarhelyszéki, és nyelvéből következtethetően a törvényszék írnoka is az. A minél nagyobb pontosság érdekében azonban én a tanúk egyes szám első személyben elhangzott és a protocollumba ilyen formán bejegyzett szövegeit használtam csak fel. Forrásaim így mintegy közbülső helyet foglalnak el ABÁFFY biztos és bizonytalan adatai között (vö. i. m. 15–7). Biztosak annyiban, hogy a szövegek elmondott név, lakóhely és társadalmi helyzet szerint ismerjük, ezek a tanúk megfelelnek a

KÁLMÁN BÉLA felállította kritériumnak is: nagy részük jobbágy, sok nő is van köztük. A források egyetlen bizonytalan pontja: a leíró személye, illetőleg az a tény, hogy a leírás hiteles-tükörkép-e. Hogy a leírás hiteles-e vagy sem, közvetett bizonyítékok alapján dönthetjük csak el. Ilyenek: 1. A leírók nyelve a vallomástevők nyelvtétől alig különbözik (vö. 25/XX és 26/XXXII); 2. A leírók a kiejtett szóalakot írták, vö. 130/83 *Gergy*: 131/88 *Georgy* — a két különböző tanú más-másképpen mondhatta ki. Ugyanilyen példa még: 282/60 *eositeol*: 282/70 *eositul*; 3. Ingadozások a hallott bilabiális zöngés spiráns leírása körül: 34/214: *miel* ~ 89/11: *mywel*, 38/438: *Keomwes* ~ 282/74: *Keomeowes*; 4. A helyesírás nem jelölte hiátustöltő *j* jelölése egyes esetekben: 89/20: *rejaja*, 67/53: *attai*-e. Mindezek a tények a hallott szöveg minél hűségesebb lejegyzésére való törekvésről tanúskodnak. Mindenesetre hűségesebbnek találok ezeket a lejegyzéseket, mint ABAFFY bizonytalan forrásainak egy részét (vö. pl. a babóti levelet, i. m. 61–2), már csak azért is, mert a levél írójától máshonnan keletkezett levelet is ismerünk (OL E 41. 2. cs. No. 26. 310–1).

A helyesírási sajátságokat nem tudom ABAFFY egzakttségével bemutatni, mivel a helyesírás hozzám már a Székely Oklevéltár szűrőjén át jutott el (vö. SzékOkl. 13–4). Amit viszont a 13–4. lapokon leírtakhoz hozzá kell fűznöm: a szövegek nem jelölik a magánhangzók hosszúságát, gyakori a — főként szóvégi — kettőzött mássalhangzó (mint pl. a tárgyrag *-tt*-vel való írásmódja) és — főként *g* után — a henye *h*.

Bár a dolgozat címe Székelyudvarhely nyelvét említi, a nyelvjárás hangtanát vizsgáltam, hasonlóan ABAFFY ERZSÉBETHhez. Cédulázásomat az ő könyvében leírt iránymutató szempontok szerint végeztem (i. m. 19–23), külön nyomattal az *l* bennmaradására és a hiátustöltőkre, mivel itt voltak jellegzetes nyelvjárási sajátságok várhatók. A cédulázandó anyag kiválasztásának kettős kritériumát is ABAFFY nyomán határoztam meg: felvettem minden olyan adatot, amely a nyelvjárásán belül vagy a mai köznyelvhez viszonyítva eltéréseket mutat. Felvettem például az egyetlen *jeode* alakot, de nem vettem fel a többi *tiz feold*-et, hanem mintegy 40–50 cédula után megjegyeztem: a nyelvjárás e szavában az azonszótagú *l* bennmaradása a jellemző, nem pedig a kiesése. A köznyelvhez való viszonyítás aránylag könnyű (bár nem mellőzhető IMRE SAMU és BENKŐ LORÁND véleménye, hogy a köznyelv sokszor ingadozó, tehát számolnunk kell bizonyos következtelenségeivel, vö. MNy. LXI, 222; VEAB Értesítő 1982. II, 20). Nehezebb annak megállapítása, hogy melyek azok a jelenségek, amelyek a nyelvjárás egészén belül mutatnak eltéréseket. Itt a kötet átolvasása és egyes részeinek kicédulázása után nyert saját képen kívül két fontos fogódzó kínálkozik. Az egyik az udvarhelyszéki nyelvjárás mai rendszéről írt tanulmányok, illetőleg az ezt is érintő megjegyzések (ERDÉLYI: MNy. XIII, 196–201, 225–30, XXII, 14–21, XXIII, 176–86; HORGER: NyK. XXXIX, 275–93, 383–417; MURÁDIN: NyIrK. X, 45–58, 315–23; KÁLMÁN, Nyelvjárásaink. Bp., 1977. 88–90). Hogy a mai nyelvjárási állapot útmutatóként szolgálhat és vizsgálatunkba bevonható, tanúsítja BENKŐ LORÁND. Állítása szerint a Székelyföldön a csekély népmozgalom miatt „évszázadokon keresztül megmaradt a nyelvjárási folytonosság, s a mai székely nyelvjárási jelenségek tekintélyes részének azonos területre vonatkozóan mély időbeli gyökerei vannak” (MNy. LIII, 280). A második segítséget azok az ismeretek jelentik, amelyeket egyéb források alapján tudunk a XVI. század székelységének nyelvről (vö. SZABÓ T.: MNy. XLVIII, 112–7; és BENKŐ: MNy. LIII, 280–2, ahol a szerző a Székelyudvarhelyi Kódex első keze alapján határoz meg bizonyos székely sajátságokat).

A rendelkezésre álló anyag mennyisége igen nagy. Ezért csak a 29–44, 62–4, 72–7, 197–201 és 282–4. lapokon folyó perek számunkra értékelhető tanúvallomásainak mintegy 1050 nyomtatott sorát céduláztam ki. Azért válogattam több perből, hogy az esetleges különböző leírók helyesírása is érvényesüljön. Ám az egyes leírók helyesírásában legfeljebb csak a szóvégi mássalhangzó-kettőzések esetében látunk eltéréseket, ezért a

gyűjtött anyagot egységes egésként értékeltem és vizsgáltam. Az anyag nagy terjedelme miatt kellő óvatossággal rostálnom kellett a cédulázandó jelenségeket. Utaltam már rá, hogy igen sok *föld* alakot nem céduláztam ki, hiszen a számbeli összehasonlításnak ebben az esetben nincs meghatározó jelentősége, mivel mindössze egyetlen *feode* alak áll szemben velük (esetleg ez is elírás), és tudjuk, hogy az *l* kiesése nem jellemző erre a nyelvjárásra (vö. Kovács: MNy. VI, 42 és BENKŐ, Nyjtört. 79). Kiírtam azonban az összes *varos* ~ *varas* előfordulást, mert itt a számszerű összevetés fontos lehetett a nyíltabb és zártabb alak viszonyának összevetésére.

3. A magánhangzókka kapcsolatos jelenségek. — 1. *e* ~ *ö* viszony. Az előzetes irodalom alapján Székelyudvarhelyen *e*-zés várható, nemcsak ma (ERDÉLYI: MNy. XXII, 15), hanem a régiségben is (BENKŐ: MNy. LIII, 280), szemben a főképpen Székelykeresztúr környékén fellépő *ö*-zéssel (HORGER: i. h. 289–90; MURÁDIN: NyIrK. XXIV, 176). Rendszerszerű *ö*-zést Székelyudvarhelyen csak a *v*-t sz-szel váltakoztató tövű igék: *tesz* (12 adat), *vesz* (28), *lesz* (5), *eszik* (1) és a *kel* ige (3) tőhangzói mutatnak múlt idejű alakjaiban. Nem lehet szó itt a LOSONCZI-féle labializációról, hiszen az a szó végéről hat a tő felé. Sokkal inkább a szótőben levő *v*, illetőleg *l* labializáló hatásának tulajdoníthatjuk ezt a jelenséget. Szórványos *ö*-zéssel azonban találkozhatunk egyéb szavakban is: 198/226 *keriteot*, 39/496 *kezdeott*, 41/571 *azeoleot*, 38/439 *Verofelzeogben*. Általánosan jellemző azonban az *e*-zés, még az egyébként *ö*-vel hangzó szavakban is: 200/288: *wssenek*, 32/119: *Kezep-erdeo*, 31/79: *kesseghnel*. Ehhez a székelyudvarhelyi *e*-zéshez kapcsolódnak az *ü* ~ *ë* váltakozásra rendelkezésünkre álló adatok. Az *esküdt* szó 8 *ü*-s előfordulásával szemben kétszer *ë*-s változatot találunk, pl. 38/425: *eskettegeben*.

2. *i* ~ *ü* viszony. HORGER szerint (i. h. 386) Udvarhelyszéken „valamikor” a palatálisok teljes delabializációja történt, ezt követte volna az *ö*-zés megindulása. Hogy ez a „valamikor” mikor történt meg, erre nem ad útbaigazítást. A protocollumok nyelvi anyaga alapján inkább a labiális ejtésmód tűnik valószínűnek. Mint adataim mutatják, *i*-zést találunk a következő szavakban: *fizet* (1), *igen* (3), *idő* (3), *üzen* (3), *művel* (6). *Ü*-zű szavak: *kül* (1), *küld* (10), *fű*, *füvet* (8), *külön*, *különb* (8), *sükség* (14), *Kömvés* (családnévként, 9). Ha az adatok előfordulási számát összevetjük, 16 *i*-zű adattal 50 *ü*-zű adat áll szemben. Adataim 1589 és 1591 között íródtak. Ha összevetjük őket ABAFFY kimutatásával (i. m. 143), azt látjuk, hogy a hozzánk legközelebb eső években (1580–1600-ig) a Sopron megyei *i* : *ü* arány az *ü* javára fordul meg. Mindez összhangban van a székelyudvarhelyi *ü*-zéssel. A labializáció okaként főképpen az *l* hatása jöhet számításba: *kül*, *küld*, *külön* stb.

3. *é* ~ *ö* viszony. Nem jellemző a nyelvjárásra. Egyetlen szó mutat eltérést a köznyelvtől, az *elő*, *előbb*. E szó határozottan *é*-vel íródik (12 esetben), pl. 64/98: *ada ele*, 39/489: *elebby*, bár ellenpélda is akad rá: 63/39: *elő*, 37'375: *eleott*.

4. *i* ~ *ë* viszony. Itt sem kapunk a nyelvjárást jellemző eltérést. Csak a *szerint* szó következetes *zerent* írása tűnik fel (6 adat), és egyszer előfordul a *kesertuk* (63/22).

5. *i* ~ *é* viszony. E nyelvjárásra nem jellemző az *i*-zés. Az *i* ~ *é* viszonyra vonatkozó néhány adat is ezt bizonyítja: nem az *i*-zés mellett tanúskodnak, hanem az *i* rovására fellépő szórványos *é*-zésről: 63/52: *keuanom*, 63/40: *az huz heian három szaz*. Ide tartozik az egyes szám harmadik személyű, formáns előtt található birtokos személynag *i* ~ *é* szembenállása is. Ez a következőt mutatja: 22 esetben *i* a birtokos személynag, pl. 42/618: *feolde vegiben*, 97 esetben viszont *é*, pl. 31/90: *az varos feoldett*.

6. *ü* ~ *ö*, *u* ~ *o* viszony. ABAFFY-hoz hasonlóan a birtokos és igei személynagok arányát összesítem én is ebben a részben. E ragok megoszlása Abaffy szerint jellemző lehetett a XVI. századi nyelvjárásokra.

A birtokos személyragok :

-ok	-ök	-ék	-uk	-ük	-ik
12	3	8	1	—	—
-onk	-önk	-énk	-unk	-ünk	-ink
2	10	—	5	—	—

Az igei személyragok :

-(j)ok	-(j)ök	-(j)ék	-(j)uk	-(j)ük	(j)ik
1	3	—	9	9	—
-onk	-önk		-unk	-ünk	
1	7		4	2	

A táblázatból leolvasható, hogy a birtokos személyragoknál mind a többes szám harmadik, mind a többes szám első személyű ragok esetében a nyíltabb változatok vannak többségben. Elsőpró ez a többség a többes szám harmadik személyében, ahol a 24 személyragból mindössze egy felső nyelvválású. Az igei személyragok esetében az alanyi ragozású alakoknál csaknem azonos a nyíltabb és a zártabb alakok száma, míg a tárgyas ragozású személyragoknál döntően a zártabb változat érvényesül.

Mindez bizonyos mértékig ellentétben áll BENKŐ LORÁND megállapításával, aki szerint — a Székelyudvarhelyi Kódex alapján — a XVI. század székelysége igei és birtokos személyragokban a zártabb *-unk/-ünk* ragot használta volna. BENKŐ azonban csak egyetlen személy — a Székelyudvarhelyi Kódex első keze — nyelvhasználatára alapján teszi meg következtetését, míg én több adatközlő (esetleg több leíró) alapján. Anélkül, hogy túlbecsülém saját vizsgálatom jelentőségét, árnyaltabbnak és ezért pontosabbnak látom a több adatközlőn alapuló képet. Valószínű azonban, hogy a vitát további vizsgálatok fogják majd eldönteni.

7. *ü ~ ő* viszony. E viszony vizsgálatakor az egyes szám harmadik személyű személyes névmás és a határozóragok jöhetnek számításba. A személyes névmásokból egyszínű kép tárul eléink: 74 *ő*-vel 1 *ü* áll szemben. Felmerül azonban a gyanú: nem a leírók számlájára kell-e írunk a nyíltabb alakok egyöntetű használatát? E kérdés eldöntésében segítenek a határozóragok :

-ból	-bul	-böl	-bül	-ról	-rul	-ról	-rül	-tól	-tul	-tól	-tül
1	40	2	8	2	12	1	9	5	20	20	9

Meglepőek ezek az adatok, ha összevetjük mindazzal, amit e határozóragok fejlődéséről egyéb források alapján (vö. BENKŐ, ÁrpSzöv. 230—2) tudunk. A *-ból/-böl*, *-ról/-ról* ugyanis eredetileg nyílt, és a későbbi változat a zártabb alak. Székelyudvarhelyen e két formáns esetében viszont szinte egyeduralkodó a zártabb alak. A *-ból/-böl*, *-ról/-ról* formánsoknak ilyen zártabb megjelenését a nyelvjárás jellemző sajátosságának tekinthetjük. E sajátosság ismét ellentétben áll a Székelyudvarhelyi Kódex első kezének nyelvhasználatával. A *-tól/-tól* esetében viszont, mely eredetileg zárt határozórag vagy névutó volt (vö. ÁrpSzöv. 230), Székelyudvarhelyen megközelítőleg azonos (29 : 25) a zárt és nyílt változatok száma.

8. *a ~ o* viszony. Igen változatos képet mutat. A *váras ~ város* szóban 100 : 34 az arány. A *zalog* szó minden előfordulásában (5) mint *zalog* szerepel. Az *asztán* szó hatszor *ozton*, kétszer *oztan*, egyszer *azton* alakban fordul elő. A *barázda* szó alakváltozatai:

32/128: *barazda*, 72/30: *borazdat*, 72/32: *borazda*, 75/175: *borazdanj*. Kétszer szerepel a *hamissok*nak (38/430 és 44/722), egyszer a *hamissak*nak (38/449). A *kalangya* két esetben fordul elő, mindkétszer mint *kalongya*. A utáni *o*-zást négy esetben találhatunk: 30/47: *hatott*, 30/60: *gatot*, 33/184: *gatott*, 41/584: *munkamott*. *O* szerepel kötőhangként a tárgy -i ragja előtt még két esetben: 64/96: *vraymoth*, 72/56: *borotokott*, viszont *a* a kötőhang ugyanebben a helyzetben hét alkalommal. Összesítésként az mondható el, hogy az *a* ~ *o* váltakozást ebben az időben a két hang harca jellemzi, anélkül, hogy bármelyik uralma döntően jellemezhetné a nyelvhasználatot.

9. *o* ~ *i* viszony. Egyetlen szó képviseli (az *irt* és származékai). A TESz. szerint az *o*-s változat az eredetibb. Megoszlása a vizsgált anyagban: 14 *o*-t és 14 *i*-t tartalmazó adat. Ezt az eldöntetlen helyzetet mutatja az is, hogy ugyanaz az adatközlő egyszer *o*, másszor *i* tövű alakot használ, pl. 30/40: *orotasa* ~ 30/47: *irtasatt*.

4. A mássalhangzókkal kapcsolatos jelenségek. — 1. A mássalhangzók nyúlása. Dolgozatom bevezető részében megjegyeztem, hogy a leírók helyesírása e vizsgálatban nem súlyponti kérdés. Hogy mégis számolnunk kell vele, s hogy nem elhanyagolható, mutatja az az eléggé zavarosnak tűnő kép, amely az ikerítődéssel kapcsolatban élénk táru. A leírók ugyanis nem egységesek a mássalhangzók nyúlásának jelölésében. Erre a legjobb példát a Székely Oklevéltár 63—64. lapján folyó per tanúvallomásainak leírója szolgáltatja. Ő nem jelöl geminátákat az abszolút szóvégi *t* esetében. Tekintet nélkül arra, hogy locativusi *t* vagy tárgyrag *t*-je, esetleg a múlt idő jele, ő egyaránt *t*-t vagy *th*-t használ: 63/28: *tutorsagot*, 64/104: *Ot*, 63/65: *marath*. De nemcsak ez az egy leíró következetlen a gemináták jelölésében. Nem egy esetben találkozunk azzal, hogy ugyanaz a leíró ugyanannak a tanúnak a szövegében hasonló vagy azonos morfológiájú szavakat eltérően ír le: 199/272—3: *sarwt*, *sarwt*, 72/40: *vasat*, *dezkatt*, 37/388: *eotuen-eottuen*. A leírók által összekuszált képet a nem egységes felfogást valló nyelvjárási szakirodalom tovább bonyolítja. A bizonyos fonetikai-fonológiai helyzetekben való mássalhangzó-nyúlásról mint a nyelvjárás sajátosságáról szól egyes példáiban (*tölle*, *rolla*, *képpen*) BENKŐ LORÁND. MURÁDIN LÁSZLÓ az ikerítődést kedvelő háromszéki, udvarhelyi nyelvjárásról beszél (NyIrK. X, 323). Ikerítődésre utal BARTA is (Udvarhely vármegye nyelvjárásának alaktana. Székelyudvarhely, 1914. 30, 58). KÁLMÁN BÉLA szerint viszont „A mássalhangzók általában sem nem geminálódnak, sem nem rövidülnek” a székely nyelvjárástípusban (Nyelvjárásaink 89). Ilyen előzmények után a vizsgált anyag birtokában mit mondhatunk? Általános, rendszerszerű, csaknem kivétel nélküli geminálódást találunk a hangzóközi *pp* és *ll* esetében, pl. 72/55: *kiualkeppen*. A hangzóközi *ll* példáit elsősorban a határozóragok személyragos alakjai képviselik: 7 *rolla*, 10 *nalla*, 10 *teolle*, 7 *velle*, illetőleg 3 *beleolle*, 1 *feleolle*. Szóbelsoji *ll*-lel találkozunk még a 32/144: *bezellenek* és a 41/567: *kazallasarul* adatokban. Valószínűleg geminált ejtést tükröz a 3 *ell* adat is, pl. 35/305: *hozta ell*, de a 63/29: *kel* mutatja, hogy a szóvégi *l* geminált ejtése nem általános. Szintén általános a hangzóközi palatalizált *l* kettőződése: 41/565: *melliet*. Nem találunk geminátákat az az mutató névmáshoz járuló határozóragos összetételekben: 44/735: *arul*, 41/602: *akor*. Az *akor*-ra összesen 9 példát találtam, egy ellenpéldával: 282/84: *Akkor*. A többi, még a geminálódás körébe vonható hang (*n*, *s*, *b*, *t*) eltérő megoszlást mutat. Hangzóközi *nn*-t találunk, ha *n*-re végződő szóhoz *n*-nel kezdődő toldalék járul, pl. 199/261: *leannak*, de: 63/30 *enekem*. A hangzóközi *nn* nyúlására példa a 38/456: *annak utanna*. Hogy mégis ejtésbeli *nn*-nel van dolgunk, mutatja a 63/55: *bene tenny* és 63/56: *benne*, ahol az író következetlenségétől függetlenül érvényre jut a hangzóközi *nn* gemináció. Szóvégi *nn* ikerítődést találunk a *-ban/-ben* rag egyes előfordulásaiban: 34/223: *Vereofelbenn*, 74/112: *varosebann*, valamint a hely- és időhatározói *-n* rag esetében: 76/237: *hatonn*, 74/158: *mostann*, 35/295: *azutann*, de három ellenpélda *azutan*-t mutat,

pl. 40/528. Hogy a szóvégi *nn* geminációt bizonyos fenntartásokkal kell fogadnunk, és néhány esetben csupán írássajátságnak tulajdoníthatjuk, az *azután* ellenpéldáin kívül a 200/311: *leann* ~ 198/194: *lean* ~ 198/192: *leanj* szembenállások is jelzik.

A hangzóközi *ss* többnyire hosszan hangzik (17 adat), pl. 44/722: *hamissoknak*. A négy ellentmondó adatból kettő a nem gemináló, 63–4. lapon szereplő leírótól származik, bár tőle van geminált alak is. A 198/187: *felesége*nek adattal szemben ugyanettől a leírótól két *felessege* adat is szerepel (198/178 és 199/237). Nem hangzóközi *ss*-re egy példát találtam: 41/571: *massnal*. A középfolk -*b* jele intervokális helyzetben: *bb*: 17, *b*: 3. Szó végén: *bb*: 1, *b*: 13. A számszerű adatok mutatják, hogy a geminálódás ebben a nyelvjárásban is csak a XVI. században indulhatott meg, összhangban az *ABAFFY* megfigyelte Sopron megyei változással (i. m. 160–1).

Geminált *t-t* találunk locativusragként, tárgyragként és múlt idő jeleként. A múlt idő jelét nem vizsgáltam részletesen, mivel e nyelvjárásra nem a -*t*, -*tt* jeles, hanem az elbeszélő múlt idő a jellemző. Annyi azonban megjegyzendő, hogy intervokális helyzetben a -*tt*: 30/52: *teotted*, 198/205 *hallottam*, szó végén a -*t* a jellemző: 38/455: *adot*, 74/129: *vít vala* (de pl. 34/220: *megh értt*). Erős ikerítődést találunk a tárgyragban. Hogy ez mennyire tükröz valós ejtést és mennyiben csupán írássajátság, nehéz eldönteni. Hajlamosak lennénk a számszerű példák alapján -*tt*-s kiejtést feltételezni, ha nem lenne szintén nagy a -*t*-s példák száma is (67: 36). Megjegyzendő azonban, hogy a -*tt* mindenütt magánhangzót követ, míg a -*t* 16 esetben mássalhangzót, 20 esetben magánhangzót. A locativusi *t* rag ejtésében általános magánhangzó után a -*tt*: 32/123: *onnett*, mássalhangzó után a -*t*: 42/617: *Vduarhelt*. Számos eltérést találunk azonban, pl. 64/83: *ot*, 200/290: *it*. Gyakran szótőben és ragban szóvégi helyzetben *tt-t* látunk: *mertt* 10 adat, *kett* 'két' 2, *tehatt* 2, *seott*, *rett*, *azertt*. Hogy ez valódi ejtést tükrözhet, mutatja a 43/711: „az *kett* ['kert'] *kapukatt be kertettek*” adat. Itt az *r* rovására fellépő *tt-t* találunk. Valószínű, hogy így hangozhatott a *mert* és az *azért* is. Ez a jelenség már túllép a gemináción és a hasonulás felé mutat. Összegezésképpen a mássalhangzó-nyúlásról elmondhatjuk, hogy e jelenség erősen jellemző a nyelvjárásra, még akkor is, ha a leírt adatok egy része kétséget hagy a kiejtést illetően.

2. Az *l* kiesése. Az *l* kieséséről ír HORGER (i. m. 406–8). Ezzel szemben nem említi BENKŐ, és az anyag átvizsgálása után én sem láttam semmi nyomát az azonszótagú *l* kiesésének. Mindig megvan a *föld*, *volt*, *volna*, *tilt*, *töltés* stb. szavakban. Az egész anyagban mindössze 1 példát találtam az *l* kiesésre: 44/739: *feode*, ezt is hajlamos vagyok íráshibának felfogni. Ezzel szemben eredeti *l* megőrzését tapasztaltam a következőkben: 36/357: *miolta*, 75/180: *azulta*, és 5 esetben *l* betoldódását a *hónap* szóban, pl. 284/154: *holnapja*. Mindez összefüggésben állhat a geminálódásban tárgyalt *l*-dominanciával.

3. E tanulmányban mindössze egy hiátustöltővel, illetőleg hanggal, a bilabiális zöngés spiránssal kívánok még foglalkozni. Hogy a β a magyar hangrendszernek alkotórésze volt, PETROVICI előadása és a hozzá csatlakozó referátumok óta köztudomású (vö. MNyTK. 93. sz.). E hangnak a székely nyelvjárásban a vizsgált időben való meglétére erősen gyanakodhatunk. Ezt a gyanakvást megerősíti SZABÓ T. ATTILA megállapítása, miszerint a helyesírásbeli ingadozások (*v*, illetőleg \emptyset) a β meglétét igazolják (vö. MNy. LVI, 31–43 és Nyr. LXXXV, 222–5). Anyagunkban a következők oppozíciókat találjuk: 31/110: *zena fuet* ~ 31/100: *az fwuett*; 282/82: *Keomwes* ~ 282/74: *Keomeowes*; 34/69: *miel hogj* ~ 89/11: *mywel* (ez a részletesebb vizsgálatba be nem vont, de székelyudvarhelyi adat). A kétféle írásmód alapjául feltételezhetjük a β meglétét, melyet még egy adat támogat (ez is a vizsgálatból kirekedt anyagban található): 193/8: *Medeser neu faluba*. E mondatban az *u* egyszerre két hang jele. Ez csak úgy lehet, ha feltételezzük, hogy a beszélő — jelen esetben a felperes — bilabiális zöngés spiránst ejtett.

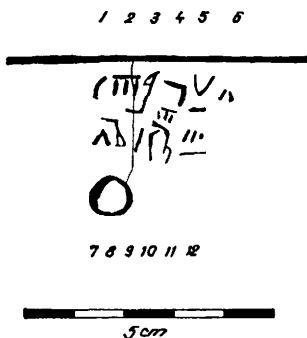
HEGEDŰS ATTILA

A legújabb álrovásírásos emlék

VÉCSEY GYÖRGY írt először még 1972-ben egy lőporszaruról, amelyen a mellékelt ábra jelei láthatók (A székely rovasírás legújabb meglepetése: Hargita 1972. máj. 4.), majd Ughi István festőművész rajzával együtt újra MOLNÁR ISTVÁN, a székelykeresztúri múzeum alapító igazgatója publikálta közel félszáz társával egyetemben 1975-ben (Csontkarcolatok, porszaruk rajzai. Csíkszereda, 1975.). Az album megjelenésekor a szóban forgó lőporszaru az oklándi (Ocland) iskola gyűjteményében volt található, méretei MOLNÁR szerint 170×112 mm. Leírását a következőkben adta: „Felületének nagyobb része mértani jellegű, kisebb része naturalisztikus. Népművészeti értékén túlmenően történeti és művelődéstörténeti dokumentumnak is tekinthető, mert alkotója a nyak szegély jobb felére — eddig még meg nem fejtett — kétsoros rovasjegyes feliratot és bal felére az 1677-es évszámot véste. A két jelcsoport között szabadon maradó felületre pedig mágikus tartalmú és jelképnek számító kígyó összecsavarodó testének rajzát helyezte. A lőportartó többi geometrikus jellegű díszítőmotívumai a szokásosak, középen a hatkűl-
lős napkorong, a száakra viszont kisebb méretű napok, csillagok, esetleg a telehold ábrázolásai kerültek. A középmező jelképrendszerét áttört rácsozat, zsinórozás, rácsozott háromszögsávok és egymásra boruló pikkelyekből szerkesztett szalag keretezi.”

Jómagam a Korunk 1976. évfolyamában a MOLNÁR—UGHÍ kiadvány ismertetése során foglalkoztam ezzel a lőporszarúval (Régi székely lőporszaruk — és a legújabb álrovásírásos emlék: Korunk 1976. 549—51). Legyen szabad ebből idéznem. „MOLNÁR ISTVÁN tárgyleírásának szakbírálását nem vállalom, ezt elvégzik majd az illetékes néprajztudósok. Azonban nem mehetek el megjegyzés nélkül egy szembeötlően téves megállapítása mellett. A 3. számú, Homoródkarácsonyfalváról (Cracunel) előkerült, jelenleg a székelyudvarhelyi múzeumban kiállított lőporszaru leírásáról van szó. Már a porszaru és az albumban látható rajz összevetése kiábrándulással járt: a rajz szép, mutatós, csak éppen nem pontos. Az 1677-es évszám duktusa, vésetének mélysége szembetűnően eltér a felirattól. Könnyen meglehet, hogy nem egy kéz nem egy időben készítette! A felirat datálásához tehát nem használhatjuk.

A székely rovasírásnak minősített felirat láttán pedig hajdani középiskolai orosz-órák halvány emléke sejlett föl bennem. Ráadásul az a bizonyos áttört rácsozat ósláv könyvek, kéziratok díszítményeire emlékeztetett. JAKÓ ZSIGMOND professzorhoz fordultam szakvéleményért, aki díszítményünk rokonait szláv miniatűrök rajzaiban ismerte föl. Szíves közvetítésével a szarut SABIN BELU kolozsvári történész tanulmányozta. (Mindkettejük fáradozásáért ezúton mondok köszönetet.) SABIN BELU szerint a felirat olvasata mai román helyesírással a következő: *Stanuul* vagy *Sta(n)ciul* — a felső soré, továbbá *Lăchitŭ* vagy *Lăchit(u)ŭ* — az alsóé. Úgy véli, a keltezés első számjegye, az egyes is ósláv . . .”



A Korunk az egyik legszínvonalasabb romániai magyar nyelvű folyóirat; ezért abban bíztam, hogy írásom eljut az ezzel foglalkozó szakemberek kezébe. Így hát meglepetéssel olvastam a székely rovásírásokról szóló legújabb cikket ERDÉLYI ISTVÁN tollából (Acta Arch. Hung. XXXII [1980.], 429–16). Ha említett kis közléséből nem is, a tárgy vizsgálatából nyilvánvaló, hogy a lőporszaru eredeti díszítésénél és az 1677-es évszámnál későbbi karcolás nem egyéb, mint egy ósláv betűkkel írott román név. Tehát tudományunk sajnos nem gyarapodott újabb rovásírás-felirattal.

KATONA ÁDÁM

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Csörsz. E nevet hallva vagy olvasva azonnal a Csörsz-árokra gondolunk, és csak másodsorra a ma anyakönyvezhető keresztnévre. Most a személynévvel kívánunk foglalkozni.

1. Az nyilvánvaló, hogy van közük egymáshoz. Ha a földrajzi név után kutatunk, csak a XVI. századig juthatunk el, azelőtt a neve egyszerűen „nagy árok” volt (fovea magna), és sem Ároktó sem Jászárokszállás nevében nem bukkan fel a *Csörsz* név. Első előfordulásának dátuma: 1559 (Szekel' Estvan: Chronica ez vilagnac yeles dolgairol. Craccoba, MLLIX. 139). Székely tagadja a mondát: „... kit nem azért hittanac *Czerfz arokianac*, hog azon á Czerfz kiraI felefiget hozot volna maganac, hanem azért hog az arkot, az orfzagnac otalmara leg előfzört az ezenaltatta volna . . .” (Uo.) Ebből következik, hogy nem Székely adott nevet a „nagy ároknak”, hanem valaki más még előtte, de nem valószínű, hogy a monda kialakulása a XV. század előtt megtörtént volna. Úgy látszik, a reneszánsz korában gyakori volt a perszonifikáció; a Chronicában is olvashatunk néhányról. S arra is utal, hogy nem egyetlen árokról van szó. Ezt az állítást a régészeti kutatások is megerősítették (PATAY PÁL, Csörsz árka: Természet Világa 9. sz. 409–11). A történelemtudomány a szármataik idejére (i. sz. III–IV. sz.) teszi a kialakulását (kialakulásukat). Jókai Mór az avarokhoz köti, s megjegyzi: „... ők hányták fel azon roppant hosszúságú árkokat is, mik Magyar és Erdélyhonban maig is „*csösz árkok*”-nak neveztetnek” (A magyar nemzet története regényes rajzokban. Bp., 1969. I, 29). Jókai értelmesítette a szót, s abban sincs igaza, hogy Erdélyben előfordulna ez a név — legalábbis Orbán Balázs (A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népisei szempontból. Pest, 1868–73) nem szól róla. A *Csörsz* szó jelentését az ördöggel hozták összefüggésbe, mondván, hogy az efféle árkokat másutt *Ördög-árok*-nak nevezik, vagy egymás mellett használják; pl. Túrkevény: „*Ördög árka környéke* (: az ott elfutó Csösz v. ördög árkától)” (Pesty Frigyes helységnévtárából. I. Jászunkság. Közzéteszi: BOGNÁR ANDRÁS. Kecskemét—Szolnok, 1978. 186). A legújabb megfigyelési kísérlet REUTER CAMILLO nevéhez fűződik (Csörsz árok: Ethnographia. LXXXVIII, 440–6), az általa adott (bizonyított) jelentés: 'sűrű, ültetett, fonadékos, eleven növényzetből álló akadály'. Okfejtését alátámasztja egy szomolyai (Borsod m.) földrajzi név is: *Cseresz-lyuk*, amely a XVIII–XIX. századi térképeken ebben a formában szerepel: *Csörszlyuk* (Földrajzi nevek a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár kéziratok térképein. S—ZS. Borsodi Levéltári Füzetek 9. sz. Miskolc, 1979. 93).

Térjünk azonban vissza kiindulópontunkhoz! A személynévvé válást két szálon kísérhetjük figyelemmel; de bármelyiken is indulunk el, a következő sorrendet állapíthatjuk meg: személynév → földrajzi név → keresztnév.

2. A Dugonics András—Vörösmarty Mihály-féle vonal. Személynévként 1788-ban kezdi használni Dugonics. Ő kezdte felújítani a régi magyar neveket (sokat alkotott saját maga is), s ezek közé tartozik a *Csörsz* is — mégpedig téves olvasat következményeként. Anonymusnál ez áll: „Cundu pater curzan” (ÖMolv. 38). Ezt Dugonics *Csörsz*-nek olvassa, és meg is magyarázza eljárását: „Úgy vélem, hogy ezen *CSÜRSZNEK* neve még mostanában is fen-vagyon azon Árokokban, mellyek (Gyöngyös alatt két mértt-földdel) Árok-fzállásnál kezdődvén, tizen-öt mértt-földnyire terjednek egélfén a' Tifzáig. Mert ezen árkot Csörfz-árkának nevezik a' mostani Magyarok. Bizonyos az: **ELSŐBEN**: hogy Kund-vezérnek fiát *CSÖRSZNEK* hívták; kit Béla- királyunknak nevetlen Iró-deákja így ír *CURZ*. De ezen Író fzinte mindenkor Sz-helyett Z-t téfzen (Szaboles helyett Zabolefot ír); úgy ő helyett u-t téfzen (Gömört Gumurnak írja). Így tehát es helyett c-t írván a' mostani mód szerént” (Etelka, egy igen ritka magyar kis-aszszony Világosváratt, Árpád és Zoltán fejedelmink, ideikben. Pozsonyban, és Kassán. 1788. I, 102). Bár megjegyzi még, hogy vagy az avarok ásták, vagy a honfoglaló magyarok. Dugonics egy másik művében is visszatér erre a névre, s beszél *Csörsz* hadnagyról, illetve az árokról, amelybe Csörszöt eltemették (Szittyiai történetek. Pozsonyba és Pesten, 1806. 219–21). Dugonics hatására a Gesta Hungarorum fordítói elfogadják ezt az olvasatot: *Tsürsz* (Lethenyei János: Anonymus, az az Béla királynak nevetlen íródeákja. Pest, 1790.); *Tsörsz*: Mándy István: Magyar Sunád avagy Béla királynak nevetlen író-deákja. Debrecen, 1799.); *Csörsz* (Szabó Károly: Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Pest, 1860.). Így nem véletlen az, hogy *Kurszán* (*Korcán*) nevével viszonylag későn találkozunk, s csak LADÓ JÁNOS „Magyar utónévkönyv” című munkájának megjelenése (1979.) óta anyakönyvezhető keresztnév. A *Csörsz* nevet Vörösmarty Mihály használja a Zalán futásában (7., 10., 14. ének); jelzői: *haragos, lobogó tollú, merész*. Nyilvánvaló az előzőek hatása, hiszen *Csörsz* itt is „Kund fia”.

3. A Sándor István—Tompá Mihály-féle vonal. Sándor már 1808-ban (Sokf. XI, 21) tagadja, hogy a *Csörsz-árok Kurszán* (*Korcán*) nevével lenne összefüggésben; Csörszöt (*Tsürfz*) avar (abár) fejedelemnek ismeri. Nyilvánvaló, hogy a XIX. század elején is léteztek különféle mondák. S ezek nem valószínű, hogy utaltak volna Csörsz nemzeti hovatartozására. A „Heves megye földrajzi nevei”-ben többször szerepel (Kompolt, Füzesabony, Egerfarnos, Mezőtárkány, Dormánd, Kál, Erdőtelek, Tarnazsadány, Zaránk, Pély), Erdőtelken cseh, Tarnazsadányban avar király, sőt Zaránkon egyszerűen csak gróf (MNyTK. 144–5. sz.). Csörsz alakját Tompa Mihály véglegesíti az 1846-ban megjelent „Csörsz árka” című népregéjében: Csörsz, avar király árkot ásat, mert Rád, longobárd király csak víziúton engedti hozzá lányát, Délibábot. Tompára hivatkozik IPOLYI ARNOLD is (Magyar Mythologia. Pest, 1854. 126). S Tompa feldolgozását követi KOMJÁTHY ISTVÁN (Mondák könyve. Hun és magyar mondák. Bp., 1956.) is és más feldolgozások.

A név kialakulásában (kialakításában) tehát többen is közreműködtek. S nem lehet kétségünk afelől, hogy a *Csörsz* keresztnév irodalmi névadás terméke, akár a Dugonics—Vörösmarty-, akár a Sándor—Tompá-vonalat fogadjuk el. Nem akarjuk sem Dugonics, sem Vörösmarty érdemeit csökkenteni, amikor azt hisszük, hogy Tompáé a döntő szerep abban, hogy választható keresztnévvé vált (és nemcsak azért, mert nála már szó sincs téves olvasatról). Névviselőről is tudunk; egy könyv illusztrátora: Khell *Csörsz* (Bárth János: Magyar népi építészet. Bp. 1982.).

MIZSER LAJOS

Apacsok Magyarországon. 1951-ben KALLÓS EDE „Indián szavak nyelvünkben” című rövid cikkében (Nyr. LXXV, 456–8) arra hivatkozik, hogy az *apacs* szó, amely a magyarban ’csibész, jassz’ jelentésű, voltaképpen indián eredetű. Cooper regényeiben szerepelteti a féktelen indulatú, mindenre elszánt indiánokat, és ezekre emlékezik Victor Moris párizsi újságíró, amikor 1902-ben írt cikksorozatában *apache* névvel jellemezte a párizsi alvilág minden gaztetre kész bandáit. Innen vált nemzetközivé, valamint magyarrá az *apacs* szó.

Érdekes, szokatlan, ám örömteli dolog, hogy a magyar nyelvészek ez előtt is és később is többször foglalkoztak a magyar szó eredetével, amelyet mintha születésétől fogva ismernének. A régi etimológiai szótár (GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS szerkesztésében) szinte kortársi első kötetében (I, 108) arról ír, hogy az *apacs* szó a Budapesti Hírlap 1913. augusztus 16-i számának 6. lapján, valamint ugyancsak 1913. évi szeptember 12-i számának 7. lapján már ’budapesti csibész, jassz’ értelemben használatos. Utalnak az Az Újság című hírlapban az előző évben lezajlott cikkváltásra is. Az 1912. augusztus 30-i számában Kozma Andor azt írja, hogy Az Újság tárcarovatában már évekkal előbb közölte „Az apacs” című elbeszélését, amelyre néhány héttel utóbb Arányi Miksa úr, párizsi dolgozótársuk egy Párizsból küldött apache-históriában hivatkozik is. Némi félreértés és tisztázás után így maga az első használó vállalta a magyar *apacs* szó apaságát. Kozma Andor (Marcali, 1861 — Budapest, 1933) megalakulása (1903 decembere) óta közeli munkatársa Az Újság című kormánypárti, nemzeti és konzervatív politikai napilapnak, ahová Koboz néven verses heti krónikákat írt. Munkásságával viszonylag tekintélyes szakirodalom foglalkozik. (Ezt felsorolja: BOTKA FERENC—VARGHA KÁLMÁN, A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1905—1945. Személyi rész I. A—K. Bp., 1982. 850—3, mindazáltal közvetlen utalás nélkül „Az apacs” c. műre.) Az új magyar etimológiai szótár (l. TESZ. I, 163 *apacs*² a.) új adatokat is tud. A Budapesti Hírlap 1910. évi január 29-i számából idézi az *apacsok* alakot (ez a készülő, ún. Akadémiai Nagyszótár adatgyűjtéséből származik), valamint a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében található, ZOLNAY VILMOS és GEDÉNYI MIHÁLY által elkészített kéziratos gyűjtésből egy még ennél is korábbi adatot, 1909-ből: „Tizenhat veszedelmes suhancot fegyvereztek le. Ezek a budapesti *apacsok*”.

Úgy látszik tehát, 1909 körül előbb hírlapi szövegben, hírben, majd szépirodalmi alkotásban jelent meg a magyar *apacs* ’jassz’ szó.

Nyelvtudósaink utalnak a szó nemzetközi hátterére, elterjedésére, amerikai, francia, olasz, angol, német etimológiai szótárakra. Minthogy azonban újabban néhány pompás áttekintés jelent meg a nemzetközi szótörténetben, talán célszerű mégis érinteni e tényeket. A CNRS Trésor de la langue française. Dictionnaire de la langue du XIX^e et du XX^e siècle (1789—1960). Publié sous la direction de PAUL IMBS. Paris, 1974. (III, 195) irodalmi adatként először a kiváló francia detektívregegy-író, Gaston Leroux (1868—1927) 1907-es „Le mystère de la chambre jaune” c. művéből említi. Megjegyezhetjük, hogy ezt magyarrá 1919-ben Tóth Árpád fordította. Leroux 1904-től számítható írónak, előbb törvényszéki tudósító és a Le Matin című párizsi lap riportere volt. A Világirodalmi Lexikon (szerk. KIRÁLY ISTVÁN—SZERDAHELYI ISTVÁN. VII. Bp., 1982. 208—9) címszava jó áttekintést ad munkásságáról, kisebb pontatlanságokkal, amelyeket itt ki is javítottam.

Itt kell visszatérnünk IMBS szótárához és KALLÓS EDE idézett cikkéhez. ALBERT DAUZAT, akinek francia etimológiai szótárait a magyar nyelvtörténészek is állandóan használják, már 1938-as könyvében (Le Français moderne VI, 24) foglalkozott a szóval. KALLÓS innen ismerhette adatát, miszerint a szót (ahogy IMBS idézi) 1902-ben a párizsi Le Matin és a Le Journal újságírói terjesztették el ’la pègre des boulevards extérieurs’ értelemben. Victor Moris, a Matin hírszerkesztőségének vezetője a szót a maga leleményének tekintí, azonban DAUZAT ezt inkább Arthur Dupin-nek, a Journal hírszerkesztőségé

vezetőjének tulajdonítja, aki a Westminster Gazette 1902. október 22-i számára hivatkozva (az adat a New English Dictionary on Historical Principles. Oxford, 1933. függelékében is megtalálható: „The leader of the band of roughs in Paris, known as the »Apaches«”) használta a szót. A szó később is használatos maradt. 1905-ben Villot *les Apaches* formában idézi (Les Plaies sociales. Comment on nous tue. Comment on nous vole. Paris, 1905. 309–20). A francia sanzon klasszikusa, Aristide Bruant (1851–1925) már 1897-ben, Route című művében (114) átvitt értelemben használja a szót: „Et de louchébèmes en sauvages/ Qui vont quincer le soir en pince-cul/ Avec des gonzzesses en Apaches”. Ez a szóhasználat a későbbi magyar sanzonokban (pl. „Apacstanyán / Ott ül a lány . . .”) is felismerhető. Az *apacs* népnév már 1745 óta ismert az amerikai angolban, majd nem sokkal később a franciában. Vadságukat azonban itt nem Cooper, hanem Gabriel Ferry: „Coureur de bois” (1853.) és Gustave Aimard: „Les Peaux-Rouges de Paris” (1888.) című műveiből eredeztetik.

Egyébként a Times 1909. február 9-i számában már „Those »Apaches« with which Brussels is haunted” olvasható.

Ma tehát úgy láthatjuk e szó életútját, hogy a franciában — már nemcsak szakmai körökben, hanem az indiánregények nyomán — a szélesebb közvéleményben ismert indiántörzs neve 1902-ben vált az alvilág külső megnevezésévé, vagyis olyan, tipikusan városi szóvá, amelyet nem az érintettek használtak, vagyis nem tolvajnyelvi vagy jassznyelvi szó volt. E szóhasználatnak azonban már a franciában is voltak előzményei.

A huszadik század első évtizedében nemcsak a magyarba, hanem más nyelvekbe is eljut ez a megnevezés, minden valószínűség szerint újsághírek közvetítésével. (HECTOR FRANCE, Dictionnaire de la langue verte. Archaismes, néologismes, locutions étrangères. (Paris, 1907.) függelékében már regisztrálja a szót.) Nálunk az indiánregények igazi hulláma csak az első világháború előtti években tetőzik, az *apacs* indiánok neve azonban a földrajzi és néprajzi irodalomban már korábban is ismert volt. Ezért arra kell gondolnunk, hogy az *apacs* 'jassz' megnevezése közvetlenül francia mintára az 1900-as években történt. Hírlapirodalmunk bűnügyi rovatainak áttekintése biztos hozna 1909 előtti adatot is.

Érdekes, hogy már Az Újság 1912. szeptember 8-i számában LAMPÉRTH GÉZA felveti azt a lehetőséget (idézi MNy. VIII, 374), hogy a szó összefügg a bűjőcskajáték olyan fajtájával, amelyben ha a hunyó meglát egy játékost, mindketten egy kijelölt falhoz vagy fához szaladnak, és aki előbb odaér, tenyerével azt megütve felkiált: „*Apacs* a . . . [név]”. Az ily módon leapacsolt játékos lesz az új hunyó. Ugyancsak 1912-ben Az Újság hasábjain KOZMA ANDOR már megállapította, hogy a két szónak a véletlen hangalakbeli egybeesése ellenére semmi köze egymáshoz. Feltűnő viszont, hogy mindketten dunántúli gyermekkorukra emlékezve idézik így a játék nevét. (És nem az inkább köznyelvi *ipi(cs)-apacs* formában.) Az Új Magyar Tájszótár (I, 234) is zömmel dunántúli adatokat említ, közlésüket tekintve 1901-től kezdve. Természetesen előbb át kellene tekinteni a gazdag magyar játékleírásokat, hogy az *apacs*-játék legkorábbi adatait megtaláljuk. Most úgy látjuk, a múlt század utolsó harmadában a Dunántúlon már ismert volt.

Az *apacs*-játék nevének eredetéről semmilyen véleményt nem nyilvánítottak eddig. Talán összefügg *apacs* ~ *apacsó* ~ *apatyú* halásműszavunkkal (TESz. I, 162 *apacs*¹ a.), amely viszont ismeretlen eredetű.

VOIGT VILMOS

É L Ő N Y E L V

Redundancia-jelenségek nyelvjárási szövegekben

1. E dolgozatomban egy nagyobb vizsgálat részét képezi, melyet 1982 és 1984 között végeztem. A beszélt nyelvi szövegek két legfeltűnőbb, ellentétes sajátosságával foglalkoztam: a redundanciával és a hiánnyal. Bizonyos mondatrészek, mondategységek funkciótlan túlburjánzásával párhuzamosan más beszédegységek kimaradnak, illetve félbeszakadnak. A következő kérdésekre kerestem választ: Milyen típusai vannak a redundancia-, illetve hiányjelenségeknek, s milyenek az előfordulási arányaik? Milyen a megjelenési arányuk a nemek és a különféle korosztályok között? Mely okokra vezethetők vissza az esetleges különbségek? Majd vizsgáltam azt is, hogy: 1. Van-e összefüggés a mondatok megszerkesztettsége (l. DEME LÁSZLÓ, Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.) és a redundancia-, illetve hiányjelenségek gyakorisága között? 2. Hogyan alakul e jelenségek száma az adatközlők beszédének folyamatosságában?

2. A) Az érintett beszélt nyelvi jelenségek a beszélők közti kommunikációt nem zavarják, vagyis a hallgató számára érthetően képesek közvetíteni a közleményt. E grammatikai és egyéb tökéletlenségek egyfelől „hibák” — az írott nyelv többé-kevésbé gondosan megszerkesztett mondataihoz képest —, másfelől természetes velejárói az emberi beszédnek. Mondataink pillanatszülte képződmények: megformálásukkor rengeteg pszichológiai és környezeti tényező kap szerepet. A gondolatok gyors egymásutánja s a többi, nyelven kívüli hatás sokszor nem teszi lehetővé az írott nyelv normáihoz alkalmazkodó mondatok alkotását. Ráadásul „gyakran a szituáció, az előzmények, a mimika és a gesztusnyelv többletinformációi egészítik ki” a logikátlan, töredékes mondat szerkezeteket (l. KESZLER BORBÁLA, Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Bp., 1983. 164–202).

Vizsgálataim bizonyíthatják, hogy mennyire közel áll egymáshoz a köznyelv és a nyelvjárás néhány fontos jellemzője. (L. KISS JENŐ, Nyelvjárás és köznyelv, beszélt nyelv és írott nyelv: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. Bp., 1982. 15–17.)

B) A vizsgálat alapjául szolgáló szövegeket Csernelyben gyűjtöttem. A község Borsod megyében, Ózdtól 10 kilométerre dél-délnyugati irányban helyezkedik el. Leginkább a keleti palóc nyelvjárási területhez sorolható. Még viszonylag zárt közösségnek számít. Erre utal kiterjedt ragadványnév-rendszere is. A falu nem kutatópontja a nyelvatlásnak.

C) Az anyaggyűjtés módszeréről. — Kb. 45 perces magnós szövegfelvételeket készítettem. Elbeszélő jellegű szövegeket nyertem oly módon, hogy én kérdeztem, s az adatközlő hosszasan beszélt. Tematikusan is viszonylag egységes anyagra tettem szert. E tény megkönnyítette az eredmények összehasonlíthatóságát. Végül 18 adatközlő szövegét jegyeztem le, három (fiatal, középkorú, idős) korosztály képviselőjét.

D) Az anyag földolgozásának módszere. — Az első lépés a magnóra felvett szövegek lejegyzése volt. Lényegében fonematikus pontosságra törekedtem. (Feltüntettem viszont az illabialis á-kat.) Mint mindenkinek, nekem is nagy gondot okozott a mondatok elhatárolása. FODOR KATALIN és HAJDÚ MIHÁLY, VIDRA KLÁRA, KISS JENŐ és SZABÓ JÓZSEF tapasztalatait fölhasználva jegyeztem le szövegeimet. A mondatok elhatárolásakor együttesen igyekeztem figyelembe venni az intonációs lezáratlanságot, a mondategységek logikai, grammatikai összetartozását, a szünet meg-

létét s a jelen lévő kötőszó funkcióját. De még ezek után is — vagy tán épp a sokféle szempont miatt — jónéhány kétely maradt bennem döntéseim helyességével kapcsolatban.

E) A szövegek elemzésének módszere. — Egyenként elemeztem a mondatokban található redundancia-, illetve hiányjelenségeket. Majd táblázatba foglaltam ezek típusait, valamint adatközlőnkénti, korosztályonkénti és nemenkénti arányukat. Az így előállított statisztikák, táblázatok és grafikonok alapján vontam le a vizsgált szempontokra vonatkozó következtetéseimet.

3. A) A redundancia jelenségének értelmezése. — Az „Idegen szavak szótára” így határozza meg a szó jelentését: „A közleményben meglevő felesleges, újabb információt nem adó elem, amely nélkül azonban a megértés nehezebbé válna.” (716.)

Vizsgálataim során szűkebben értelmeztem a redundancia fogalmát. Nem információelméleti értelemben használtam ezt a kifejezést. Nem azt figyeltem, hogy hány olyan szó, szókapcsolat van szövegeimben, amely nem bővíti tovább a beszéd hírtartalmát. Ilyenfajta vizsgálatot már végeztek, amelyből kiderül, hogy a magyar beszélgetések terjengőssége (redundanciája) 71% akkor is, ha a beszédben töltelékszó nincs is. (Vö. LADÁNYI PÉTER, Még egyszer a beszéd-töltelékekről: Nyr. LXXXV, 299.) Ugyanakkor, ha elburjánzanak a terjengősség bizonyos nyelvi elemei, a szöveg nehezen követhetővé válik a sok fölösleges szó miatt. A mennyiség minőségbe csap át, ahogy LADÁNYI idézett művében fogalmaz. Így jutunk el a beszéd-töltelék, a töltelékszó fogalmáig. Nem könnyű körülhatárolni a szó fogalmi tartalmát. A „Nyelvművelő kézikönyv” így definiálja: a töltelékszavak a tartalom és hasznos funkció nélküli, ill. funkciójukat veszített fölösleges elemek (NyKk. 323). Pontosabban mégis csak rendelkeznek funkcióval, méghozzá kommunikatív funkcióval: kitöltik a következő gondolat kiötléséhez, nyelvi formába öntéséhez szükséges időt, fenntartják a beszédpartnerek közti kontaktust. Ám sokszor csupán divatból vagy megszokásból tűzdeljük velük beszédünket. Ez utóbbi jelenséget az is bizonyítja, hogy némely töltelék egészen megrövidült alakban hangzik gyakorta (pl. *szval*), tehát mindig nem lehet célja az idő kitöltése. Nehezebb meghúzni a határt a modális értékű szavak, szókapcsolatok, mondatrövidékek, illetve a grammatikai funkcióval rendelkező nyelvi elemek és a valódi beszéd-töltelékek között (l. KESZLER i. m. 171), sőt ez a tárgyalt jelenségek komplex funkciói miatt nem is minden esetben lehetséges.

Bármiféle nyelvtani kategóriájú szó vagy szókapcsolat válhat töltelékké, amely eredeti jelentésében tartalmas eleme beszédünknek. Akkor lesznek beszéd-töltelékek, ha tartalmatlanul, fölöslegesen használjuk őket (vö. IMPLON: Nyr. LXXXIV, 301). A beszéd-töltelékek szemantikai funkciótlanóságát a következő jelekből jól lehet érzékelni: a szó természetétől idegen összefüggésben használatik, a beszédösszefüggésben nem jelent semmit, szervesen a szövegben, szintaktikailag bárhol elhelyezkedhet, összetartozó elemeket szakít szét, a mondatból kihagyható, hangtanilag redukálódhat, s ez nem okoz kommunikációs zavart (vö. LADÁNYI i. m. és G. VARGA GYÖRGYI, Beszéd-töltelékek nyílt szövegekben. Előadás. Elhangzott az MTA Beszédművelő Munkabizottsága és a Magyar Nyelvtudományi Társaság által 1980. november 11-én tartott beszédművelő tanácskozáson).

Egyetértek azokkal, így H. MOLNÁR ILONÁVAL (A beszéd-töltelétről — más szempontból: Nyr. LXXXV, 51) és G. VARGA GYÖRGYI-VEL, akik igyekeznek finoman elhatárolni a valóban kiüresedett szavakat, szókapcsolatokat a beszélő és a közlés viszonyát tükröző közbevetésektől (pl. *azt hiszem, állítom, tudod, őszintén szólva*). Vizsgálataim során én is kizártam a töltelékszavak sorából az adott mondatban modális funkcióval rendelkező nyelvi elemeket. Igyekeztem pontosan elkülöníteni a még efféle funkcióval,

illetve valamiféle szemantikai tartalommal bíró nyelvi elemeket a beszéd-töltelékektől. Vegyünk egy példát: A *hát* „töltelékgyanús” szónak a szövegkörnyezettől függően igen sok jelentésárnyalata, funkciója lehet: következtető, összefoglaló, bizonyosságot kifejező, nyomatékosító, magyarázó-javító. Lássunk az utóbbira egy példát: *A Péter annyira megijet hogy | valahol megült a vonát | vizet vágy szemet vett akkor | ő | mingyá | mént a | bázárba vágy mit tudom hová | és akkor nekem hosztá | cigárétát | tejet illetve molákát h á t á tejet.* (E/43.) S most összehasonlításul álljon itt egy olyan mondat, melyben a *h á t* töltelékelemként szerepel: *H á t | hö | gyérékkoromró nem tudok | án | tú sokát mondani.* (R/1.)

Összegezve tehát: Csak az olyan szavakat, szókapcsolatokat és mondategységeket tartottam redundáns elemnek, melyek szemantikailag üresek, semmiféle grammatikai vagy modális funkcióval nem bírnak, csupán megszokásból, divatból vagy az idő kitöltése, a kapcsolat fenntartása céljából hangzanak el, illetve a beszélő habozásának, esetleg gondolatai összekuszálódásának eredményei. Az ilyen nyelvi elemek túlzott halmozása zavarossá, nehezen követhetővé vagy komikussá teheti a beszédet.

B) *Redundancia-típusok.* — A redundáns nyelvi elemek 55%-át a töltelékszavak teszik ki. (L. az 1. táblázatot. A rövidítések magyarázata: M = mondat; Me = mondategység; R = redundancia; Tölt. = töltelékszó.) Összesen 71-féle töltelékszót találtam anyagomban. A leggyakoribbak számszerű megoszlása a 2. táblázatban található.

Az alábbiakban a szöveganyagomban talált összes töltelékszó szófaji jelleg szerinti felsorolása, illetve ezek előfordulási gyakoriságának összefoglalása következik.

Eredetileg mondat szintű enyhítő vagy nyomatékosító közbevetések: *mondom* 5; *hogy mongyam* 8; *monthatom hogy* 1; *nem azért mondom* 1; *hogy úgy mongyam* 9; *úgy is monthatnám* 1; *talán monthatom* 1; *talán így monthatom* 1; *mit mongyak* 3; *monthatnám* 5; *aszongya* 26; *aszonta* 1; *mongyuk* 37; *mit mongyunk* 1; *asziszem* 2; *érted-é* 50; *igaz-é* 33; *úgy érzem* 9; *hogy is hívják* 4; *mit tudom én* 5; *én nem tudom* 1; *látod-é* 1; *szóval* 82. Udvarias kifejezés: *kérlek szépen* 2; *kérem szépen* 1. Főnév: *izé* 25; *egyéb* 9; *téma* 1. Kötőszó + főnév: *meg egyéb* 2. Határozószó: *amikor* 3; *valahogy* 5; *itt* 18; *ott* 39; *így* 25; *úgy* 71; *úgy ahogy* 3; *akkor* 100; *azután/oszt* 117; *általában* 7; *lényegében* 1; *például* 1; *majd* 19; *mégint* 6; *most* 3. Indulatszó + határozószó: *namost/nomost* 13. Módosítószó: *hát* 467; *ugyē* 203; *még* 11; *már* 29; *tulajdonképpen* 5; *bizony* 22. Indulatszó + módosítószó + határozószó: *namármost* 1. Név más: *minden* 22; *íjen* 55; *ojan* 16; *valami* 1; *ez-az* 1. Kötőszó + név más: *vagy valami* 6; *még minden* 18; *még íjenék* 1; *vagy mi* 2; *még ezek* 2; *még íjesmi* 6; *még ez, még az* 2; *vagy valahogy* 1. Kötőszó: *útyhogy* 75; *satöbbi* 1; *tehát* 31. Határozói igenév: *hozzátéve* 24; *attól eltekintve* 1. Indulatszó: *na, no* 90.

1. táblázat

Adatközlők	M	Me	$\frac{Me}{M}$	R	$\frac{R}{M}$	$\frac{R}{Me}$	Töltelékszó	$\frac{Tölt.}{Me}$	$\frac{Tölt.}{R (\%)}$
Férfiak (átl.)	161	508,7	3,365	199	1,32	0,39	102,5	0,2	51,33
Nők (átl.)	223	623,2	2,5	178,5	0,83	0,29	106,4	0,18	58,8
Össz. átlag	192	566	2,9	188,75	1,075	0,34	104,4	0,19	55

2. táblázat

A leggyakoribb töltelékszavak számszerű megoszlása

Töltelékszó	Összesen	Tölték Ö. tölt. (%)	Nemzedékek (Átlagosan)			Nemek (Összesen)	
			I.	II.	III.	Férfiak	Nők
1. <i>hát</i>	467	24,82	16,25	28	29	242	225
2. <i>ugyē</i>	203	10,8	16,75	7,66	2,75	58	145
3. <i>azután/oszt</i>	117	6,22	10	5,33	1,25	65	52
4. <i>akkor</i>	100	5,3	9,625	3,25	1,5	29	71
5. <i>na, no</i>	90	4,78	5,5	5,33	3,5	36	54
6. <i>szóval</i>	82	4,35	1,5	6,83	7,25	34	48
7. <i>útyhogy</i>	75	3,98	3,88	4,83	3,75	29	46
8. <i>úgy</i>	71	3,77	2,75	4	5,5	22	49
9. <i>íjen</i>	55	2,92	3,125	2,5	2,5	36	19
10. <i>értéd-ē</i>	50	2,65	50	—	—	50	—

A továbbiakban folytatom a redundancia-típusok felsorolását, példákkal megvilágítva döntéseimet. — A fölösleges névelőhasználat jóval kisebb gyakoriságú szövegeimben, mint a töltelékszó, de minden egyes adatközlőnél megfigyelhető. Túlnyomó többségben a határozott névelőtt tették ki fölöslegesen. A redundáns határozatlan névelők kis száma miatt nem bontottam ketté a kategóriát a statisztika készítésekor. Fölösleges határozott névelő többször előfordult a személynevek előtt. Ez a köznyelvben is egyre inkább terjedő szokás. Pl. *A kondás a Herceg Mátyi vót | értéd-ē.* (C/9.). Máskor a különféle mondatrészi szerepben levő köznév elé kerül mintegy véletlenszerűen: *Még bėjárt Ózdra mēk kászáni is jártónk a | napszámra | mikor gyerēkek vótónk | oszt a kászányi is jártónk.* (C/148.) Nagy gondot jelentett a döntés az olyan esetekben, amikor úgy tűnt, hogy a beszélő egyik mondategysége félbeszakadt éppen a névelő után, majd valami mással, de szintaktikusan a mondat szerkezetbe illő mondategységgel folytatódott a szövege. Ilyenkor az volt a kérdés, hogy félbeszakadtként kezeljem-e a mondategységet, vagy a névelő-redundancia közé soroljam az esetet. Többnyire — saját nyelvérzékemre, a szöveghelyzetre, esetenként az intonációra támaszkodva — az utóbbi variáció mellett döntöttem.

A fölösleges névelőismétlés már nem minden adatközlő szövegében fordult elő, ám itt is a határozott névelő halmozódott inkább. Leggyakrabban a beszélő habozásakor figyelhető meg ez a jelenség: *nem vót ojján ojján dolgā mongyuk hoty hát | a z a z má nē fért volná belē a nemzetőrségbe* (A/94.).

A redundáns kötésszóhasználat még gyakoribb jelenség, mint a főlöseges névelőhasználat. Ezen belül kétszer annyi alárendelő kötőszó kerül be a mondatokba, mint mellérendelő. Pl. *Szóval h o g y m i n é l t ö b b g y e r e k e v a n a z e m b e r n e k a n n á l k e v e s e b b e t t ö r d ö k v e l e.* (R/239.) — A kötésszóismétlésen belül az előzőekhez hasonló az arány az alá- és a mellérendelő kötőszavak gyakorisága között. Az alárendelő kötőszavakon belül a *hogy* vezet az ismétlésekkor: *Még az volt táln mēg | h o g y | h o g y á l á n y o k k a l v é g i g s é l t t ű n k á f á l u n . . .* (R/14.). A kötésszóismétlés ideje alatt a beszélő keresi a szót, amellyel a mondategységet folytathatja. S most következzeik egy példa a mellérendelő kötőszó ismétlésére: *...hol telt nekēm p á l i n k á r a v a g y b o r r a m é k c s a k e t y s z e r i s e t y h é t e n | v á g y | v á g y | v á g y | m i n t m o s m á m o s t h o g y | f ő z e s s ű k á p á l i n k á t i s u g y e . . .* (J/84.). A névelő- és kötésszóismétlésekkor előfordul a kétszeri, háromszori ismétlés is.

A következő elemzett redundanciafajta a témaismétlő szerkezet (szekunder szituátor). SZALAMIN EDIT így határozza meg helyzetét, feladatát: „A mondat élén topic funkciót betöltő névszói jellegű szegmentum áll, amelyet vele egyeztetett alakban a fókusz kiemelő mutató névmás követ.” (Beszélt nyelvünk mondatairól. Kézirat. 8.) A szerzőhöz hasonlóan én is azt figyeltem meg, hogy az egyeztetett témaismétlő szerkezetek az esetek többségében intonációsan nem különülnek el a topicától, s nem választja el őket beszédsszünet (vö. SZALAMIN i. m. 8): *U d v a r l ó j i m p é l d á u l i t h a g y t á k s z ó n é l k ű l m i n d e n k i l é k ö z s z ö n t m e r t á B i r ó I l o n k á a z t ű d ő b á j o s v o l t t u d o d ?* (L/46.)

A szóismétlésbe a névelő- és kötésszóismétlésen kívül minden szófaját és mondatrészi szerepű nyelvi elem szó szerinti vagy kis változtatással járó megismétlése beletartozik. Leggyakrabban a főnévi szófaját szavak ismétlődnek szövegeimben. Pl. *N e m ű g y m i n m o s t h o g y m é g p é s z t i s e s z t á | m ē g m ē g | g y e s e n g y e s e n v á n n á k v á g y n e m i s t u d o m h o g y m o n g y á m k i | h á r o m é v i g é s f i z e t i k.* (F/164.) A mondatkörnyezetből kitűnik, hogy a beszélő nem találja a megfelelő szót, ezért is van kétféle ismétlés a mondatban. Természetesen nem tartottam redundánsnak az olyan szóismétlést, melynek vitathatatlanul fokozó hatása van: *...á m é | á z n e m c s i n á l m á s t | c s á k g y ö n - m ē g y e n | g y ö n - m ē g y e n | g y ö n - m ē g y e n* (C/172.).

A redundáns szinonimaismétlés kiváltó oka nem feltétlenül a beszélő habozása, nehézkes fogalmazása. Sokszor éppen a mondandójukat akarják pontosabbá tenni, esetleg nyomatékosítani a szó rokon értelmű párjának a mondatba fűzésével. Ám ezt a hatást nem mindig érik el, sőt inkább zavaró szöszaporításnak érezzük az ilyen szóismétléseket: *...m e r t v a l a m i k o r c s a k n é g y e n t a n í t o t t u n k | a s z t á n ö t e n | f o k o z a t o s a n | g y a r a p o d o t t a | s z a p o r o d o t t a n e v e l ő j i l é c c á m | s a k k o r m á r a z a l a p v e t ő s u j p o n t i t á r g y a k a m á g y á r n y e l v | i r o d a l o m | m a t e m a t i k a e z e k e t m á r s z a k t a n á r o k l á t t á k e l* (N/31.). Valójában szükséges lenne hallani a beszélő intonációját ahhoz, hogy állításom igazsága meggyőző legyen: abban a beszédhelyzetben a szinonimaismétlések redundánsok voltak, noha szemantikailag egyikük sem kiüresedett szó. Sokféle mondatrészi szerepű szó szinonimaismétlésével találkozhatunk szövegeimben: *H á t l e h e t h o g y m é g a D u n á n t ű r r a á r u . . . á t r u c c a n u n k | d e n e m b i s z t o s | m e r j ö n n e k a | r o k o n o k | k á n á d a j i a k | m e g i n t | ú j r a m i n d e n é v b e . . .* (J/231.) *...ö r ö m m e l j ö t t e m i d e t a n í t a n i m e k | é s | m i o t a e s z e m e t t u d o m a s z t m o n g y á k | é n | k ö r ű l b e l ű ö t ö d i k e s k o r o m t ó | p e d a g ó g u s a k a r t a m l e n n i m i n d i g.* (J/53.)

A következő redundancia-típus az ún. üres mondat, illetve közhely. Üres mondatnak az olyan, főleg bevezető mondategységeket tartom, amelyek semmiféle szemantikai tartalmat nem hordoznak, sem modális értékük nincs. Lássunk egy példát: *...h á t á f o n ó b á | h o g y j o b b a n | m o n g y á m h á t á f o n ó b á o s z t á s z t ö r t é n t h o g y | n á g y o n s o k a t j á r t ű n k* (D/36.). Az *aszt a történt hogy* helyettesíti, előlegezi a tartalmas információval rendelkező mondategységet, de egészen fölöslegesen, hiszen

nem azt tudjuk meg a mondatból, hogy mi történt a fonóban, hanem azt, hogy oda jártak.

A köz hely igen közeli rokona az üres mondatnak. Elcsépelet tartalma miatt éppoly semmitmondó, mint az üres mondat. Közhelyszerűek az ilyen mondategységek: *az a helyzet, az olyan dolog. Pl. Visszáméntem a bányába | és | montam ot hogy | most a z á h e j z e t h o g y | m á r á n é m é t é k k i m é n t e k . . .* (A/116.)

Tautologikus gondolatismétlésnek tartottam az olyan mondatokat, melyek szó szerint vagy más szavakkal megismételték azt a gondolatot, amit az adatközlő már előzőleg elmondott. Természetesen csak abban az esetben döntöttem így, ha nem az erős érzelmi telítettség által kiváltott fokozó hatású mondategységekről volt szó. Tautologikus gondolatismétlés létrejöhet egy összetett mondaton belül, vagy a már nyelvi formába öntött gondolat visszatérhet több mondatnál később is. Az utóbira lássunk egy példát: *Nagyon muzikális lelkek voltunk | utyhogy szerettünk énekelni | mők kiruccanni | kirándulni. Hát | hogy nagyon szerettünk énekelni.* (J/89, 94.)

Noha nem párbeszédes szövegeket rögzítettem magnóra és jegyeztem le, előfordul, hogy kérdés hangzik el a szövegegyeségek között. Ugyanis néha kérdéssel kellett további mesélésre ösztönöznöm az adatközlőket. Ilyenkor nem egyszer megtörtént, hogy az adatközlő a kérdésemben szereplő szavakkal visszakerdezett, vagy megismételte mondatom néhány elemét, szavaimat mintegy ugródeszkeként használva az elbeszélés megkezdéséhez vagy folytatásához. G jelzetű adatközlőmmel például így indult a beszélgetés: *Rozál néni, meséljen a gyerekkoráról!* G: *A gyek... gyerekkoromról?*

A redundancia utolsó kategóriájaként a szóbotlást tartottam számon. Szóbotlásnak ítéltam a félig kimondott és a rosszul, de teljesen kimondott, majd kijavított szavakat, szókapcsolattöredékeket. Nem soroltam viszont a redundáns nyelvi elemek közé a magyarázó, információbővítő helyesbítések előtt elhangzott szót vagy szókapcsolatot: *Szolnokon szolgált vágyis jobban mondvá Szandaszőlőssön repülőtishti iskolánn.* (F/191.)

A szóbotlásoknak az előzőekben felsorolt redundancia-típusokhoz képest eltérő jellemzője, hogy nem hezitáláskor hangzanak el, s nem is az időnyerést szolgálják. A beszélőnek nincs semmi „haszna” belőlük, egészen önkéntelen jelenségei az élő nyelvi szövegeknek. Ahogy SZABÓ JÓZSEF is megjegyzi, a legjobban, a leggyötrődékenyen fogalmazó adatközlők szövegeiben is előfordulnak (vö. SZABÓ i. m. 167). Nyilvánvalóan szóbotlásokat ismerhetünk fel a következő mondatokban: *J ó b a r ö s s z . . . j ó b a r o s s z b a ö s s z e t a r t o t t u n k . . .* (J/88); *. . . a s z t á n é n | E g e r b e e r d é s z e t i r e | h á r m á n f i j á t á l á b b a k v ó t á k ő k | m a r a t t a k | d e | e z u t á n c s a k a z e n e j ó b b a n | f o k o z ó d o t t b e n n ü n k | t e h á t a z e n e . . . a z e n é l é s u t á n a v á g y* (S/11); *S a k k o r m é g i n t o j a n s é r e l m e s n e k e s e t t s é r e l m e s v o l t s z á m o m r a h o g y e l e g e t v o l t u n k k o p a s z o k | o s z m o s t m é g i n t m é g n y í r n a k b e n n ü n k e t* (N/5). Nem azonos típusú szóbotlások fordulnak elő az idézett szövegrészletekben. Az első mondatban rossz fonémát képez a beszélő a rossz szó kimondásakor, ezért kell kijavítania önmagát. A másodikban az adatközlő érezhetően nehezen találja meg a megfelelő kifejezést arra, hogy az aktív zenélés abbahagyása után a zenélés iránti vágy még csak erősödött bennük. Először egy gyakorlatilag értelmetlen mondategységet mond (*a z e n e j ó b b a n f o k o z ó d o t t b e n n ü n k*), majd egy botlás után végre sikerül befejeznie a mondatot az előző mondategység állítmányi részéhez egy új alanyi részt kapcsolva (*a z e n é l é s u t á n a v á g y*). A harmadik példamondatban az adatközlő először egy állandó szókapcsolat második tagját fölcserélte a szókapcsolat rokon értelmű párjának második elemével (*s é r e l m e s n e k t á l d í — r o s s z u l e s i k*), —majd a helyes változattal javította ki önmagát.

C) A redundáns nyelvi jelenségek nyelvészociológiai szempontú elemzése. — A gyakorisági vizsgálat alapfeltétele volt a mondatok és a mondategységek számának megállapítása. Összesen 3456 mondatban, illetve 10 187 mondategységben kerestem a redundancia-jelenségeket. Ez adatközlőnként átlagosan 192 mondatot és 566 mondategységet jelentett. Az átlagos szerkesztettségi mutató (mondategység/mondat) pedig 2,93 (SZABÓ JÓZSEFNél az élményelmondást tartalmazó II. szövegcsoporthban 2,10 ez az érték). Átlagosan (kerekítve) 3 mondategységből állnak a szövegeimben található mondatok (1. a 3. táblázatot).

A három nemzedék közül a II. csoport, a középkorúak átlagos szerkesztettségi mutatója a legmagasabb (3,36), őket követik a fiatalok (3,075), végül az első korosztály, az idős emberek csoportjában a legalacsonyabb (2,96) a szerkesztettségi mutató értéke. Mint a számokból látjuk, nem igazán jelentős e tekintetben a különbség az egyes nemzedékek közt (1. a 3. táblázat). A nemek között viszont már jelentősebb az eltérés. A férfiak M/Me értéke majd egy egésszel magasabb (3,36), mint a nők (2,5), ahogy a 2. táblázat is mutatja.

Az egész anyagban előforduló összes redundancia mennyisége: 3398. Ez adatközlőnként átlag 189 redundáns nyelvi elemet jelent, vagyis egy mondatra átlagosan (kerekítve) egy redundáns jelenség jut, ami semmiképp sem mondható kevésnek. Egy-egy szövegben átlagosan 104,4 töltelékszó fordul elő, egy mondategységre ebből átlag 0,189 jut. SZABÓ JÓZSEF nagykönyi szövegeiben ugyanez az érték 0,11. Tehát érzékelhetően kevesebb töltelékszót találhatunk az ő adatközlőinek beszédében. Ez a különbség abból is adódhat, hogy nem minden esetben ítéltük meg egyformán az egyes szavak töltelék voltát. Az azonban kétségtelen, hogy mindkettőnk szöveganyagában a leggyakrabban előforduló töltelékszó a *hát*. SZABÓ számításai szerint az összes töltelékelem 42,3%-át teszi ki a *hát*, az én anyagomban „csak” 24,82%-ot.

KESZLER BORBÁLA kb. 60 gépelt lapnyi (10 500 szövegszónyi) mintában 313 töltelékelemet számlált meg, míg én kb. 162 gépelt lapnyi szövegben 1881 — 71 féle — töltelékszót találtam. Az arányuk 5,1 : 11,61. Tehát az én szövegeimben legalább kétszer annyi a töltelékelem, mint az övében. Az eltérés abból is következhet, hogy KESZLER még szűkebben értelmezte a beszéd-töltelék fogalmát, mint én.

A következő táblázat összefoglalja a redundancia-típusok megoszlását az összes redundancia számán belül nemzedékek, illetve nemek szerint. (E táblázatban a töltelék-szavak már nem szerepelnek, de az összes redundancia számába természetesen beleértendőek.)

a) Nemzedékek szerinti vizsgálat. — Az idős korosztály tagjainál a legnagyobb az átlagos redundanciaszám: 201. A fiataloknál valamivel kevesebb: 194, és jóval kisebb a fölösleges nyelvi elemek száma a középkorúaknál: 168,5. (Az adatokat lásd a 3. táblázatban.) Ugyanakkor statisztikáim azt is mutatják, hogy az egyes

3. táblázat

Nemzedékek	M	Me	$\frac{Me}{M}$	R	$\frac{R}{M}$	$\frac{R}{Me}$	Töltelék-szó	$\frac{Tölt.}{Me}$	$\frac{Tölt.}{R (\%)}$
Idősek	198,25	545,25	2,96	201	1,114	0,37	121	0,22	59,54
Középkorúak	179,3	576	3,36	168,5	1	0,3	94,5	0,163	55
Fiatalok	198,5	592	3,075	194,75	1,1	0,33	86,5	0,15	46

4. táblázat

Nemzedékek	Névelő	Névelőism.	Kötőszó	Kötőszóism.	Szekunder szit.	Szóism.	Szinonimaism.	Üres m., közhely	Taut. gond. ism.	Visszatérőzés	Szóbotlás
I.	2,15	1,26	4,39	0,94	0,88	8,25	2,7	3	5,52	0,93	10,1
II.	1,87	1,54	2,9	3,57	2,72	6,84	2,27	2,26	7,12	1,37	12
III.	0,215	2,2	4,51	9,3	3	11,8	1,56	3,75	5,8	0,7	11,64
Férfiak	1,36	2,37	2,7	5,97	2,7	8,4	2,15	2,9	5,3	0,79	13
Nők	1,9	0,74	3,9	1,38	1,24	8	2,44	3	6,74	1,26	9,15
Össz. átlag	1,63	1,56	3,3	3,68	1,97	8,2	2,3	2,95	6	1	11,1

nemzedékeken belül az adatközlők redundanciaszámának szórása igen nagy. Pl. a III. nemzedéken belül „R” és „P” beszélő redundanciaszámának eltérése 118.

Mint az előzőek alapján várható, a legtöbb töltelékszót az I. korosztály szövegei tartalmazzák, átlagosan 121-et, vagyis az összes redundanciaszámuk majdnem 60%-a beszéd-töltelék. A II. csoport szövegeiben átlagosan 94,5 a töltelékelemek száma. Az érdekesség az, hogy bár e korosztály a leghátul áll az összes redundancia mennyisége tekintetében, töltelékeinek száma viszonylag magas. A legkevesebb beszéd-tölteléket a III. nemzedék szövegei tartalmazzák (86,5), bár úgy vélem, hogy nem szignifikáns a különbség a II. és a III. korosztály adatai között (l. a 3. táblázatot).

A következőkben röviden összefoglalom az egyes redundancia-típusok nemzedékek szerinti megoszlását. A korcsoportok számjelét a csökkenő részesedésnek megfelelő sorrendben írom le a redundanciafajta neve mellé (l. a 4. táblázatot).

Névelő R: I., II., III.; Kötőszó R: III., I., II.; Szekunder szituátor: III., II., I.; Szinonimaismétlés: I., II., III.; Tautologikus gondolatismétlés: II., I., III.; Szóbotlás: II., III., I.; Névelőismétlés: III., II., I.; Kötőszóismétlés: III., II., I.; Egyéb szóismétlés: III., I., II.; Üres mondat, közhely: III., I., II.; Visszakérdezés: II., I., III.

Az egyes nemzedékek adatai között megnyilvánuló eltérések lehetséges okait így látom: a II. korosztálybeliek nagy része nyilvános megszólaláshoz szokott, jó beszédű ember, akiknek ráadásul beszédtempójuk is meglehetősen gyors. Egy részüket az elmondott történetek igen erősen érintették érzelmileg, ezzel magyarázható, hogy szövegeik viszonylag kevés redundáns nyelvi elemet tartalmaznak. A koruk csupán annyiban játszik szerepet, hogy a munka szempontjából aktív korszakban vannak, és sokuk nyilvános beszédet igénylő munkát végez.

Az idősebbek beszédtempója lassabb volt, régmúlt eseményeket idéztek fel, egy-két kivételtől eltekintve érzelmileg kevésbé mélyen érintette őket mindaz, amit elmondtak. Náluk tapasztaltam a megcsontosodott töltelékek, a szavajárások jelenlétét. S ha összehasonlítjuk „A”, „C” és „G” adatközlőm három szavajárását (*tehát, érted-e, hozzáteve*), közös pszichológiai háttérre következtethetünk: az idős emberek igyekeznek fontosnak és csak tőlük megtudhatóknak beállítani elbeszélésük tárgyát; általában saját

szerepüket sokra értékelik az elnűlt események menetében. Érthető módon igyekeznek jó benyomást kelteni a hallgatóban személyiségükről és életükről. Ebből adódnak azután a körülményeskedő szószervezetek, szóismétlések, beszéd-töltelékek.

A fiatal korosztályra a beszélt nyelvi megfigyelések alapján általánosan jellemző a redundáns nyelvi elemek nagyszámú használata. Náluk gyakran a beszéd-téma, a gondolat hiányát lepezik a töltelékek. Máskor pedig divatból vagy rossz szokásból ismételtetnek egy-egy szót. Ezek egy része eltér az idősebb korosztályok által használtaktól (pl. *meg íjenek, tényleg, téma*); más része azonos az idősekével (pl. *hát, szóval, úgy*).

b) *Nemek szerinti vizsgálat.* — A férfiak átlagos redundancia-száma meghaladja a nőkét: 199 : 178,5 (1. a 4. táblázatot). Nehéz kérdés, hogy vajon szignifikáns-e a különbség. Nem csupán a véletlen eredményezi-e, hogy a nagy szórást mutató egyéni adatok éppen így összegződtek, s ha másféle személyiségű, beszéd szokású adatközlőkkel készítettem volna a felvételeket, esetleg fordított lenne az eredmény. Mindenesetre a számszerű különbség elég nagy a két adat között ahhoz, hogy ne tekintsünk el tőle.

A töltékszavak számában viszont a nők vezetnek: 106,4 : 102,5; ám ez az eltérés egészen biztosan nem jelentős. Mindenesetre az tény, hogy a nők redundanciaszámának nagyobb százaléka töltékszó, mint a férfiaké (58,73 : 51,33), ahogy az a 4. táblázatban is látható. A többi redundancia-típus nemenkénti megoszlását szintén a 4. táblázat mutatja.

Vizsgálataim további részét (a hiány típusai, a redundancia és a hiány vizsgálati eredményeinek összevetése s a többi a 2. A) pont alatt megfogalmazott problémát) későbbi dolgozatban szeretném összefoglalni.

VINCZE KRISZTINA

Nyelvjárási szöveg Újszászról

A magnófelvételt 1984. májusában készítettem s jegyeztem le. Az adatközlő özv. Mérész Pálné Földi Anna, aki Újszászon született 1902. április 8-án; katolikus vallású. Ma is Újszászon lakik, szülőhelyétől huzamosabb időre csupán egyszer volt távol, amikor 3 évig Szolnokon dolgozott. Nyelvjárását bátran vállaló személy, szövegében jól reprezentálja a helyi lakosság paraszti alaprétégének beszédét. Újszász a palóc típusú nyelvjárásterületek déli peremén helyezkedik el, s a napjainkban általános, minden magyarországi nyelvjárást szinte egyformán erősen érintő köznyelvi befolyáson kívül magán viseli az alföldi nyelvjárások több évszázada tartó hatását is. A zárt *ē* fonéma még elég szilárdan tartja magát, a palócra jellemző kny. *a* : nyj. *ā*, kny. *ā* : nyj. *ā* fonémarealizációs rendszer azonban már erős bomlásban van. Hosszú ngh.-rendszere *é-ző* (szórványos *i-zéssel*, pl. *píz*), msh.-rendszeréből hiányzik az *ly* fonéma (*j-ző*, pl. *kis-jányom*). A hangjelölésben egyébként HAJDÚ MIHÁLY—KÁZMÉR MIKLÓS „Magyar nyelvjárási olvasókönyv”-ének (Bp., 1974.) megoldásait követtem.

Hāt ā | fájatāl korom is o'jan vó^{ut}, | apām ā hāborúbā vó^{ut}, | tizēnēgyes hāborúbā, | tizēnkēt éves vótam. | Mozs^d gondókozzā^o! | Zsāköltām. | Tizēnkēt éves korombā, mēr | ot-haitunk hégy gyērēkēt. | Elmēnt, otmārgā hégy gyērēk, | hat annak kēnyēr kēllēt, fījam. | Piz nem vót. | No most akkó kijārtām nāpszāmbā | a zsidóhō, | Gōbē^j jārāzsbā. | Azōitātū fogva húzom. | Mindē^{cs} csak asz, ho^d dolgoz mēg dolgozz. | Őcs csalādōm vō^t . . . | tizēnē^{cs} csalādōm vót, | mēgēltem ā nyōcvanhārom ēvet, fījām, | nō oszt ākkō^r | mēgēt it vāgyok, it hāt-tāk, elmēntek, | ōgy gyērēkēm vót, | fēlneveltem, | hāzq^t fēlépūtētem, | kimēntünk cselēdnek, mikō^r fērhō mēntem huszonēgybe, | ot lēttek ā csālāgyajīm. | No osz mi csinājājk, drāga jó

istenem, mentem kápā^{vi}, mentem dolgozni. | Hat hijába, muszáj vót. | Ny most ákko^t a gyerekek, | dhattam, ekkora aprósak é. | Az égygik^t vót, | á legelső^t született | huszphárombá. | Utánna született — ezek mim mē^tmáratták — | huszonöt . . . | huszonödbe: | Annus. | Erzsi született | huszphadbá, októberbá. | Akkó közbe született, a^t méhhál^t. | Akkó^t született huszonkilédzbe megést egy másik. | Útyhoty húsz-húsz hónapra született a tizenégy gyere-kém, fijám. | Ez oán igaz, mint a jó isten az égbé vgn. | No mos^t mikor a huszonégy gye-réké . . . , | mán a tizenégy gyere-kém meglét | húsz-húsz hónapra, | harminckilenc éves vótam, mikor éntüllem elmaratt, | továbbá megát | a gyerek. | Továbbá megát. | Hálá^t légyen a jó istenne^k, fijgm, most is ászondom, | ász mongyák, ho^t soká^d dolgozik a máji gyerek. | Ném! | Nincsen csalād. | Mer ahány gyereket hozol a világra, fijgm, gnnyi | vérd | újul. | Annyi vérd újul. | Márn má szédéd aszt g rossz orvosságo^t, persze hogy gtiul. | Most is ászon-dom: | Nē keresse egy gyerek sē! | Hogy mé kēl neki: | a cigarétta, qz iszálkodás . . . | Nem qsz, hod dolgozik, | mer ez a dolog, a gyári dolog, | vgy qzon g forró^u napon, fijgm, mint most is. | It vgn nétyzsászhusz^t kvadrát kert, el tudom mondgni, de nggyon fajinul. | Néty-szászhusz^t kvadrát kertem. | It van ez á ngy kétszobás lakásom. | Végig lehet menni benne. | Alsóépület, hát látod, mgy megmutalom, mékkorq kert. | J^s kéré^m, | mim magám csinā-lom. | Ide nem gyün mék csak mosnyi sē^t darabot sē sēnki sē. | Sēnki. | Mer | éty Pilicsa-bán lqkik, | annak is mékhalt á jányq, májusbq mút . . . , | elmút no. | Mos^t két esztendeje, hogy mékhalt, othagyot három gyereket, | eltört a lába^t a jányomná, | g huszonöbelinék. | Akkó Pili^tcsgbān lqkik, ákkor it van egy i^t, | beteg az is, | hát ákkó mos mi? | Ákkor ot van megést a másik, áz izz dolgozik mēt tánul. | Hát ákkor kit híjják? | A fijám izz beteg, | l^thet most is odavaⁿ Hévizēh. | Hát ákkor nem tudok kit hínyi, fijám, hát . . .

[Egyik gyereket se?]

Tessék?

[Egyik gyereket se?]

Égyet sē. | Nem híjok én sēnkit. | Mék főznyi is mindēnt mggm főzők. | Még nem énnékēm, miko^t a jányom a kórházba van, még ákkó^t ot van négy . . . három embēr, | ákkó még azoknak is én főzők.

Hát osz jó van, mikó^t gnnqk ideje lét, | hoty szeginy gpām házagyütt, | huszon-ödbé, | mán nem tudom . . . | tizēnhédbe, | elkeserédék, fijám, mer | nágyon sokád dógosztám. | Nágyon sokát. | Ászonta mikó hazagyütt: „Kēdves kisjányom!” Hát | ámúgy ngy testü vótam ém, mer | tizēnhárom éves korombá, fijgm, hatvan kiló vótam. | Ngy testü. | Birtgm g munkát, | nem ász, hoⁿ nem bírtám, mer most is ászondom, hogy | gkarméjiket át-úszom, | gkarméjiket. | Ákkor asztā . . . | Mondom asztat, hogy . . . | Mikor gnnqk ideje lét, | hoty hazakerüt gpām, férhō mentem, | ányām . . . , | elfértem vóng, | de ányām ojjan nāt törvényü vót, nem engette mék, hogy ot lakjak. | Hát hovg léttem? Kimēntiunk cseléd-nek | mindgddig az időjig, még portāt nem bírtam kijáni. | Ákkó kiószotttāk földet, | írá-tám tisz holdot, nyóc hold vót, | magám szāntottám, fijám, magám vettem. | Ez oán igaz, | mongyq mēm Mārgit, | mint a jó isten áz égbé vgn. | Nggyon sok munkát csinātgam. | Ákkor, ányām, nyóc évig vót, | qz urām, ötvenkilédzbe építettem a házāt, hátvanégybq az urām | mēb-bénút. | Elnyomorodoi. | Otháttā a vásútāt, kimēnt a téjezbe, téjesz nem fizetēt. Adósāg nekū nekimentem g házának. | Adósāg nekū, fijgm. | No most ákkó mi csinājjqk, drāgg jó iste-nēm? | Félvettēm a simitódéskāt, g cigāmmunkārg mēntem: | Ötvenkilenc házāt, a magá-mē^t | hátván, | a jányomé hatvgnéggy, | g fijámé hátvghárom, | ámit nohāt mosmān én tápisz-tottgm, simitottgm, vákoltam. | A vejem élő tánu. | Áv^t vót a sārccsināló^u. | Ögdmagāmmāl csinātgam. | Mindēn esztendőbq meccsinātunk, idē kigyütték, | mer oán primāji^t meccsinā-tuk, mondom nekēt, hogy borzasztó . . . | Áhūn vgn, esztet ém mg-ggm | csinātām környetlen körü jē. | Ákkó most ez az alsó épület, hát persze piz nem vót, hat az urgm ugyē | elnyomorodoi, adósāg nekū nekimentem g házának. | Hgmrincezēr forin-tom vót? | Ávval nekimentēm? Hat mos^t mi jáz g hármincezēr forint, fijgm? | Hát osztgm

mi csinájggk, drága jó istenem? Hátvgnhárom éves vótgm, miko a simitódésszkát félvettem. | Ez oán igaz, mint a jó isten az égbe vgn, fíjgm. | Osz mongyg mēm Márgit néné, hazudok-é! | Osz mégis ehun vágyok é. | Hgt oszt gzótátú¹ fogva, fíjgm, anygm fekt nyóc évig gz ágybá, ász fúrdettem. | It fektűt é, mer aszonta, hogy: | „Odgbēⁿ mindég kívá váttok.” | Hat persze, nappal it vótunk é. | Kemēnce vót ot, bēfűtöttem, it fősztm, meleg vót, | it jár-tunk fél é. | Hg birt, félkelt, gkkō^r este, hg bēmēntünk tévét néznyi, bēgyiutt, | osztgn bēballa-got, | dg hat hijābq no. | Akkor gz urám elnyomorodo¹, tizēnnyóc évik, fíjgm, ha tē káptā píst, én úty káptám.

[S akkor miből élt?]

Hat mondom dolgoznyi mēntem. | Dolgoznyi mēntem, fíjgm. | A vásúttú hetven évet mēgélte, a vgsút ádo¹ neki | néccāzōtven forintot, | ötvennégyet tētt a téjesz hozzá kilenc évre. | Mozs gondokozā! | Kilenc évre ötvennégy forint¹. | Akkō oán hejēn vót g kukorica-fódúink, | tiz māsaz termēt, kilenc māsaz termēt, | tōb nem. | Így zájlott az én élētēm, drāgg kisjānyom, mēm mē^o most is. | És mēgnészheti gkārki g kertet is, | hogy mījjen. | Hoty fíjātāl ásszonyok vānnāk | mēg embērēk vānnāk, nyugdíjāsāk, | és a kertye tiszta dudvq. | Éjjel-nappāl dógozok, asz¹ monthatom. | Éccākā nem bírok glu[nyyi]. | Nēm.

[És miért? A sok munka miatt? Vagy miért?]

Persze, fārgt vágyok.

[Annyira fáradt, hogy már aludni se tud?]

Annyira fārgt, a vacsora nekū kē¹ lēfekünni. | Nēzd é, fíjgm, tēnngp is mēffősztm gz étēlt, | mēmmtātgm, | ehun vgn é: | krumplileves. | Jó krumplileves. | Nem birtām ēnni. | Kutyanāk gdogt[om]. | Mēssüttem tēnngp rēggel a rēggelūt, ehun vān é. | Nyōlcvgnhāt kilō vótām most is, | hogy a tēlēn ēty kicsit ugyē nem dógosztām, | nyōlcvgnhāt kilō vótgm. | Mos csqk ötvenkilenc. | Nq. | Hat nem észēk. | Hat hijābq.

[Nem esik jól?]

Nem. | Csinātātām fogāt is, gs sē birom viselnyi. | Evvel mēⁿ nem bírok rāgnyi. | Ere mē^o vgn, de ēre nīncs. | [. . .] | Most is hát óra nem vót, mā a temetōbē vótgm odqki.

[A férjénél?]

Ez még az gnyām, gpām is, hat ot vgnnak gyerekēk, hat vittgm ki virāgot. | Szép tulipānt vót, oszt | szēttem lē, | mēg orgonāt vittgm . . . |

Akkōr, | amikōr tápāsztottam, | bētētem hgrmīncōtezēr forintot: | hotyhg vglgmī törtīnik is, pīzēm lēgyēn. | Hat¹ ötvenkilendzbe épītētēm, hgtvgnēgybe ū ēnyomorodo¹. | An-nēkū sē fizētēt a téjesz [. . .], | tizēnkēt māsā búzāt káptāk, | mēk hát māsaz ārpāt āttāk . . . | Ebbū tessik ēgy évbe [. . .] | De cselédēlēdbē sē lātū. | Hgt hōl¹ kápānyivalōt āttāk [. . .], a gyerekēkēt mēg othon hattgm. |

Sokgt nevetēm g | fíjamot. | Mikō sorojja, hogy, | mongyāk, hogy: „Elég szép időt mēgért Pgnni nēni.” | Mondom: „Fíjgm, gszongyāk, hotyha nēm dógozik válāki, csāk akkor él sok időt; nēm! | Nem! | Mēntū tōbbēd dógozik az embēr, gnnq | annq erősebb a | szer-vēzet¹.” |

Akkō hosztāk g fíjgmngk g kukoricāt idē, | rākgtta lē, māⁿ az onokām idē rākattā lē, | hát, | az egerek ősszeesisszoltāk. | Rakāsra vót rākvā. | Hat g mūt¹kor a zsākokot úgy nyg-lāboltām, rāktgm szíjjēl. | Ugyē az egérnēk, hogy nyitva hágyom mosmān, mer hogy g mcskq hajja, ha jön éjjel, nq. | No! | Mondom az onokāmngk: „Hallod-ē, mēgēsi az egér, mē nem adod el gsz¹ g kukoricāt a?” | „Mqj kīsū¹b — ászongyā. | — Mē kē¹l māj¹d — ászongyā — nēkēm is mēb belūlg mēg | Albērt¹nak is.” | [. . .] | Mosmān oszt a mcskq gyūn mēndē^o, | mosmān oszt nem rākcsāj¹ā¹. | Így van az én sorsom, kisjānyom. |

D^e el lēhetne sokat mondani, tūnnēk én mondani kiskoromtul. | Sqmmās vótgm | Veszp-rémbe, | akkō szüretēlni jātunk Helvéciārā, | akkor Nātykgtgrq, Györgyére — györggyējī szōllōbe —, | Pestre jātām dógoznyi | jān korombā. | De mgn tizēnkilenc éves korombg māⁿ a mārket szēttem. | Hēt éves vótgm, miko a kápāt vittgm, oszt a sār¹kāmho¹ lēseel, | oszt

g sárkamba esett a kápi. | Fārgt vótung, de hova ki kellēt jārnī | vāgy nyóc kil . . . tīsz kilo-
mētērt | ā fōdekre. | Így bizoⁿ, ne^m min^t most. | Nē haraguggyon kisjānyom. | Nēm úgy,
min^t mos, hoty | fōlülök g biciglire, oszt^t ot vgyo^k. |

Osz mikó mēg ākātām ērnyi asz, hogy no, elérēm asz, hogy lēs z pīzēm | — cselédēk
vótunk itt, a hodājān ē — | ā fījgmⁿāk vēttem. | Tizēnnjó . . . tizēnnégy éves vót. | Vēttem
biciglit^t. | Aszondom a szomszédgsszonyomnak: „Hglod-ē? | Sēmmit! | Ēn fogom maggm,
fēlülök!” | Fēlültem. | Mondom: „Te, de nē erezd el! Csāk āsztāt, hogy — mondom — māj
hā mēktānulom.” | Kēbzeld el! | Innēn g rāmpātū ki Kisrózsāsik kimēntem. | Hāt mosmān
innen nincs, gki fēlülteszēn. Akko ēty kō mellē mēntem, hogy vót ot kō — kilomētērkō —,
“ot fēlültem. Viszagyūtem. | Ēccēr | csēngēt ēggy autó, hātrgnézēk, így érō vízbe jē | — ārvíz
vót — | biciglistū bele. | Hāt mā mos lēsz, amē lēsz [. . .]. | Vgdon^t új ruha vót rájtām. |
Gyūvök ki, csuurog a víz, hidek szél fúj, | hidek szél fúj. | Gyūn arra kocsi^{val} embēr, ismerōs: |
„No Mérésznē | [. . .], | hāb^t belēstē?” | „Bele, mer csēngētett āz ā rohādēk — mondom —,
oszt^t | hātrgnésztem.” | Sosē ūltem fēl. | Amūgy ā biciglit ētolom. |

Gyūn a rēndōr a mūt hétēn, hogy mēntem a bōdba, bēvāsāroltām. | Mondom, nē ū^c
cipejgem, mer most is ēhan van a lābam, lātōd-ē. | Nu! | Kenēm kenőccsel [. . .] ā bokā^m. |
Mēg a sárkām māj lēszik, | ānnyira fāj. | Māma is māj a fglubg vótam | mēg a bōdba is. |
Hāt! Nu! Gyūn ā rēndōr, aszongyā hogy: | „Mēbbiūntessem-ē Mérész mām^g?” | Mondom:
„Mi nehissigē?” | „Azē, ho^t tojja. Mé nem ūl fōl?” Pēdāl mē lē van vēve rula. Mondom:
„Nem ākārom ā pēdāl^t összetōrnyi. Nem lāttyā?” | No hāt ākkō mūt jár ā szāja? Csak īncsel-
kēdēi velem. | Hāt! Aszongyā: „Esz^t elhiszēm.” Mondom: „Lāssa, így kellēne minnek!
Nemcsak asz, hoty | tojja, tojja mēg oihāggyā, oszt a māsik mēg ellopjā.” | Hā³! | Hāt így
zājlik gz ēn fījām [l] . . . az ēn ēletēm lē, fījām. | Így. | Osz mégis, ugyē nyócvghārom év.
De aszongyā sok, hoty hāt így mēg úgy. Mégis mēgērtem.

[És nem is látszik, hogy nyolevanhárom éves.]

Nem a nehéssig!

[Nem bizony!]

De én érzem, fījām, | hoty sē kezem, sē lābam. | De csinānyi kell. | De csinānyi kell . . . |

Mūt hétēn is vótāk ūten, | ūty, hogy mongyak valamit. Hat amē^t el tudok mondānyi,
elmondom, | amit nem tud az embēr mē^k hījābā. Hgzunnyi mē^m mit hgzuggyāk? | Nincs
mit hazunnyi. |

No, osz még aszt el sē soroltām, hogy | Gōbēj járāzsbā kijārtunk napszāmbā.

[És mit dolgoztak? Hogy csinálták?]

Kukoricāt vāloggtunk a górébā télēn, | mikō esēt, fūjt, hortā. | Osz^t ottan^g. | No, osz
mikor ānnāk ideje vót, hogy a jōszāgoknāk mēg | kellett, ākkō^r ugyē, bē kellēt hordānyi még
aszt is, mēr [‘meg, és’] rostātuk a būzāt.

Osz^t mikō^r ny, annak ideje lēt, | hogy gyūttem hazafélē, | még akko^u | a vasūttrū mēk
hogy, | nem vót tűzrevalónk, hāborū alāt. | Hosztāk a vāgonyokkā. | Osz^t még akk^o a vagon-
bū hetvē—nyócvg kilo^t. | Még a temetōⁿ kērēsttū mēntiunk, oszt ot mēg a temetō sárkān ki vót
āsvā ēty sīr. | Belestiūⁿ hārmān. | Hāt akko aszontgm, hogy . . . | No, oszt^t mikō^r hetven vagy
nyócvanig vglō gsszony ott āt, hāboru alāt, | gyūt, a csēndōrök mēg borzasztó | ūsztēk ōkōt. |
Aszongyāk: „No, Pannī! | Gyūn ā vonāt!” Mer nem mert sēnki sē. De hāt ēn csuda bātor
vótām mēg erōs vótām, oz birtām. | Mondom: „De ēnnēkēm a pokródzba tēgyēnek!” | Osz^t
akkō | vót az ā szép, nad darabosz szēn, külföldi szēn, | oz^d beleraktāk. | De gⁿ fēlātam: „Nē,
mars hazafélē!” | Ēccēr oszt aszongyā ³ā csēndōr: „Mindēgy, de mēk kell eszt ā lānyt fognyi,
mer ez borzādglogm.” | No, | ākkō | mēkfoktāk, tudod, | bēvittek ā fōnōkhō . . . | Hārmun-
[kot]. | Tōbbijēk ēszālātāk, de āki ā vāgonrā fēllēpēt, | hat az nem szalathgott. | Hāt osztgm
mēkfoktāk. | Bēvittek. | Akkō, mikor ānnāk ideje lēt, aszongyā — ³ā | kāncsikā fé vót téve — |
ā fōnōk. | Nagy, roz bākāncs vót ā lābunkom mindēg így jārtunk, hoty hāt, | ākkō, ha mēf-
fognak is, hāt | lēgyēn. | No, hat nem lāttyā, ho sēm^mi sincs? | Aszongyā ³ā fōnōk: „No,

most ezzel a kancsikávról verünk el é!” | Két katoná, | tízennégyes háborúná, két katoná: | „[. . .] | Mégölünk, az anyát szencsigit, ha eszt a három jánt mēm merēd | vernyi! | Mégölünk! | [. . .]” | Az ajtót mēk csudg verték! | Bēcsuktá. | Mondom nēked, mēk csak ēty szócs_sē mērt szónyi. | Bētörték az ajtót. | Aszonta: „[. . .] Mos mé bāntyātók eszt? | Elék, sajnos, | fijátál kisjānyok, osztan na hāt mos^t ity szenvedtetiték ē.” | Hāt sēm̄mi, nem ír sēm̄mit sē, no. | Bēkisérték a rēndőr . . . a csēndōrséḡhō. Még akko^a csēndōrök vótá^k. | Oszt gszongya, hogy — ā törzsōrmestēr: „No, kislānyājim — aszongya — mos mi csinājjak veleték?” | De oszt orditottunk kégyetlenū. | Mēglōktem a mellettem valōkot: „Ordijjtok, az gnyātók isten/ājāt, hoty | hagy gyűj̄jōnek ide a katonāk!” | Azok osz sgjnāták. | Oszt így | a csēndōrōrmestēr meg a törzsōrmestērnek több esze vo^{ut}. | Elbocsājtot bennün[kōt]. | Aszonta, hoty: „Kedves | kizs gyerēkejem, mi csinājjak veleték?” — aszongya. | Hāt aszongya: „Sēm̄mi mās, mās̄kō^a nē mēnnyeték ki szēni.” De nincsen tűzrevalō. Sē nem lēhetett kapnyi sē pīst, sēm̄mijen vót [!]. | Mer nālunk is csqk gprósak vótak a gyerēkēk, én vótam a több, nagyobb. | A bātyām mēkhált | tizenēgyg éves korābā. | Ím mē^r rā mēgēst mās̄fél évre szūlettem, | hat én vótam az őregeb. Többijek nem min^t | hat esztendōs, hét esztendōs, nyōc esztendōs. | Így vót. | Hāt oszt mondom, mi csinājjak. Drāga jó istenēm, ki kēllēt járnom. |

Éccē mēg a szerb | fogott el bennünkōt. | Négy órakkō mēntünk, | oszt a^m mēg ā kistanyānā — hājnalbā négy órakkō — | gyün kijelē onnā. | Elkapta^a mellettem valō^t. | A kutyavasút [?] vittik kijelē Gōb̄j járāzsbā. Én ārū vótam, e^m mēg ērū. | Oszt így a két kezit mēffoktā j̄g. | Maj mēg asz, hogy maj mēkhallō[d?]. | Mikor osz mēffokta Mgris^t, én mēk hat mētērre körūbelū ēmēntem. | Akkō mān tízennēgyedik évbū . . . | évembe vótam. | Hat oszt^t minde^h hallottām ā nggyjānyoktū, hoty hāt, | mikor kimēntünk dōgoznyi, | hoty hāt ha ölōn rājja az embēr a férjūt, | rōktōn összekucorodik. | Osz vglōbā úgy vān. | Sosē tēttem mēg. Ā, soha! | Hāt, oszt a szerb, | āhogy odamēgyēk, ākkō | pofonvāgom, | a két kezit fokta Marisnak, | ākko^t aszt ēhättā. | Mēkkāptā így az ēnyimēt ē. De [. . .] — gondoltam magām-bā — majd én elbānok vele. | Ahogy mēffokta — persze az a nar roz bakancs! | mer mēk ha cipō lēt vōna —, | āhocs csak túllem telt, | kem̄nyen, | āhogy ō mēffogott, én | fērrūktam nēki. | Az ābbā ā pillānādbā, fijgm, | — hā nem lāttam vōng! — ābbā ā pillānādbā összerogyott, ēhatta a kezit, | elszalā^t. | [. . .] | Tōbbet nem gyűtt ki a szerb. | Gōb̄j járāzsbā mīndēk kérdēsztük Pali bācsit: „Hova lētt az a szerb, ak̄nek oan csūnya vót az ōle?” | „[. . .] Biztosz beledōglōtt, az annya szencsigit! — aszongya. — Hat nem gyűtt ide.”

[Attól, hogy megrūgtā?]

Persze. | Hat ābbā könnyen belepusztū¹. Pēr^{sze}. | Sēm̄mi nincs ojan sīrelmire a férjinek, mint āz. | Sēm̄mi. | Van, aki mērrākosodik, as sē bírja, | ha mēgopērāj̄jak.

[És mit akartak akkor vinni? Mit vittek magukkal, mikor elkapta magukat a szerb?]

Mēntün nāpszāmbā. | Mēntün dōgoznyi, kisjānyom. | Mēntün dōgoznyi. | Hā sok mindēnt | lēhetne . . . | ijen, m̄n^t Margit nēnēd, az ijen nem mēnt sēhovā. Az ithun vótak. | H̄gt az i^tjen nem tud mondani sēm̄mit, ijesmit. | No! | Ijesmit nem. | De ijen, mint én is, hoty sokan vótunk, | kilencen vótunk. | Āpām elmēnt, mārāttunk nyōcan, | mer pesti gyerēk is vót. | Nem mind a^z mi csilādunk vót, hāngm két pesti gyerēk is vót, mer azē a kis pīzé rāgāszkodott az embēr. |

Nem úgy, mint most ē! Hāt mos, fijām, | tēnēkték csak āngyalēlet. | Ąngyalēlet! | Ēn āsz mondom, āngyalēlet. | Mēk kēll a nyōc óra hosszā^d, de mīn nem nyōc óra hosszā^d. | Fēl-keltūⁿ hājnal négy órákkor, | mire kivirātt, | mān a hejszīnēn kēllēt lēnni. | Osz hova mēntünk? | Nyōc kilomētēr vaty tīsz kilomētēr. | Hāt hōva az isten van ide Gōb̄j járās vaty Szāszerēk! | Akkō^t onnān mēm mēgēs szīntēn, hā kimēntünk oda — Szāszerēkre —, | ākkō Besenyszōg ālā, | ā āz összes hātāron. | Besenyszōg ālā, Szengyōrgy ālā, | oda kēllēt. | Kāpānyi is ot, mer ā | āszt ā hātār̄fōdet mēk kēllēcs csināny^t. | Onnān szalgānnyi este. | Nāplēmēntné hāmgēbb nem eresztēttek. | Mikō mān lēhūzódott a Nāp, ākkō gyūhetti el a fōdrū, fijām. | Ez

g_z igazság. | Osz kérdézd m_{ek} csak M_{argit} nénéd_{et}, hogy így igaz-_é! | M_{ajd} g_z is m_{em}mon-
gya. | Gy_{ütt}ünk, osz | f_ődek_{en} k_{er}észt_ü, m_{eg} ahoc_s csak tudott az emb_{er}. H_q^{cs} csud_{akozunk},
hogy m_i van a láb_{bal}? | M_{os} még ánn_{ak} is f_{aj}, aki n_{em} is j_{art} hát_{art}. | H_{át} akkor az ijen-
[nek]? |

M_{ink} nágyon roszk_ó sz_ülett_{ünk}. | M_{ost}, | m_{ost} month_{at}ty_{at}ok, f_{ij}ám, hogy ángyál-
el_g^t. | De | n_é felej_{dzs}d el, én m_{án} nem ér_{em} m_{eg}, | de l_{ész} m_{ék} keser_ű k_{enyér}.

[Lesz?]

L_{éssz}. | L_{ész} m_{ék} keser_ű k_{enyér}. | Nem mind_{ég} az ár_{any}csill_{ag} rágyok f_{enn}. | P_{isz}-
kos Am_{erika} nágyon t_{ön}kret_{ész}i a n_épet. | M_{ert} öneki ug_{yé}, ebb_ü van, | a l_{ós}z_{er}ékb_ü van
n_éki | énnival_óju^k, | m_{ázs} dógu^k. | Ez_é mondom, hogy | nem is sok_á. | Nem is sok_á. | N_é
ággy_a a jó isten, | mer mind_{ég} ár_ra k_{er}em, hoty . . . | Ha van isten, | m_{ost} is ászondom, | de
váláminek l_{én}nyi k_{ell}. | De | h_öj_jáj, | nágyon neh_{éz} é_let l_{éssz} e.

[És mi lesz?]

M_i l_{éssz}? | F_{él} l_{ész} ford_{ít}va m_{ajd} g_z é_let, f_{ij}ám. | K_{ül}n_ösen, h_q m_{ék}kezdi^k. | Úgy,
mint m_{ost} odaki. | S_{zen}vennek odaki, f_{ij}ám.

[Hol?]

K_{ül}f_{öl}dek_{en}. | A náty h_áboru. | M_{ink} is, hát m_{in}ék_{ünk} is így v_{ót} h_áboru alatt. |
M_{ént}é az úton, osz | ford_úsz f_{öl}. | Nem mind_{ég} így v_{ót}. | Ohó! Tiz_énn_égyes h_áboru! | Sz_éginy
J_{óska} báty_{ám} — ány_{ám}nak a testv_{ér}je — aszongya, elm_{én}tek Szerb_ij_{áb}a. |

M_{ég} asz m_{em} m_{eg}és nem montam, hogy mik_ó m_{ék}kesztem, á_pám ot v_{ót} a gépn_é, | mer
ö | a tiz_énn_égyes h_áborúb_é, tiz_én_ödbe | őszig m_{én}t. | H_{át} osz jó van, á_pám, | kiv_{it}tük az é_let,
a do_bos m_{ék} kigy_{üt}, hogy ez az emb_{er} m_{eg} ez, de ázon_nál, de ázon_nál | hazaf_{él}, | a vonat
ot vár_ja | az állom_{ás}n_á. Nem k_{ell} jel_{én}t_kézn_{yi} s_éhun, csak ez az emb_{er}, de | am_éj_{ik} nem m_{én},
hát m_á ász viszik a cs_énd_ór_{ök}. | N_á jó van, | de nem l_éhet_ét á_m oth_{án}nyi a g_ábon_{át}. | H_{át}
osz_{tan} k_öny_örg_{öt}tek, hoty_hát | horgyuk m_{án} á törek_{ét}, | sz_{ál}m_{át}. | H_{át} hord_{any}i k_{ell}é_t a töre-
k_{ét}. Nem úgy v_{ót}, hogy m_{aj}, | m_{in}^t m_{os}, hogy á_rátn_{ák}. | Hanem m_é^t az emb_{er}é_k aratt_{ák}
l_é. | M_{ég} ázok izs gép_{elt}ék _é. | Hun a k_{iv}it_é h_{ánt}uk, | hun á | törek_{ét} hortuk, | mikor osz_t el
l_{éd} gép_{elve}, ákk_ó m_{em} m_{án} t_él_{en} m_{én}t_{ünk} kif_{él} a | G_{ób}é_j jár_ázs_ba dógoz^{vi}. | Nem mind_{én}ki
a falub_ü. | V_{ót} o_{jan}, hoty ki s_é mer^t m_{én}nyi. | Es_{ét}, f_új_t, ijen havakba m_{én}t_{ünk} _é. | Áj_jáj! |
Azé mongya M_{argit} nén_{éd}. |

M_{ég} egy m_{ás}ik ásszon v_{án} ijen. M_{án} nem ásszon, még öreg_ján. | Am m_{eg} az g_{nn}y_{át}
t_{árt}otta j_é. | Am m_{eg} az g_{nn}y_{át}, g_pj_{át} t_{árt}otta, osz_t nem m_{én}t _é, nem m_{én}t f_{ér}h_ó. Ász_tg_m
[bizonytalanul hallható] m_{em} m_{iko}^r elh_{alt} az á_pj_g, ánn_yg, g^tt_{ám} m_{eg} é_ggyet gond_{olt}, ákk_o^r
m_{eg} a n_{én}nyit fok_ta f_{él}. | Árr_a lakik á. | F_éj_jebb. | M_{ég} az é_l bel_üle. | Nyócan j_{árt}unk ki. |
Nyócan j_{árt}unk ki. | [. . .]

Écc_{er} gy_ütt_{ünk} hazaf_{él}, | d_{án}d_{ol}va. | No, g_kkor m_{eg} a s_{zen}et v_{árt}uk, ha nem gy_ü . . .
v_{ót} még ott a vonat, | mer mind_{ég} gy_ütt este sz_{én}. | Osz_t ákk_ó egy-_éty hátt_á^t. | M_é^k szokny_{át}
is g_bb_ü bírt_{am} v_{én}ni, f_{ij}ám. | Att_{am} el s_{zen}e_r. | Nem a nápszámb_ü, | mer ^a nápszá_m k_{ell}é_t
k_{eny}ire. | Mer seg_jé_t énr_{ám} s_é átt_{ák}. |

H_{át}, m_{ám} m_{ás}^t nem tudok mond_{ányi}, f_{ij}ám. | Sok v_{ót}. | Nem tudok mond_{ányi} m_{ám}
m_{ást}. | Így v_{ót}.

NAGY BRIGITTA

SZEMLE

Benkő Loránd, A magyar fiktív (passzív) tövű igék

Akadémiai kiadó, Budapest, 1984. 203 l.

A szerzőnek ez a könyve is mind a nyelvtörténet, mind a leíró vizsgálatok szempontjából fontos összefoglaló mű. Mivel nagyon szerteágazó kérdést vizsgál, számos egyéb nyelvi kérdéssel is szembe kell néznie. Hiába csak az igék egy (igaz, hogy valószínűleg a legnépesebb) fajtájával foglalkozik, óhatatlanul viszonyítania kell az élő tőigékhez, meg kell vizsgálnia azokat a melléktörzseket, amelyek elhomályosult igenevek (*iszonyú, keserű*), foglalkoznia kell az igenévszó (Vörösmartynál *névige*) kérdésével is. BENKŐ a tőle megszokott alaposággal, a tények tiszteletben tartásával, de ugyanakkor a kialakult nyelvi helyzet okainak vizsgálatával, valószínű feltevésekkel igyekszik magyarázatot adni, nemcsak a tényeket föltárni.

„Elől járó megjegyzések” (a XVI—XVIII. századi magyar nyelvre emlékeztető) című előszavában megindokolja tárgyválasztását, megadja a kérdés legfontosabb irodalmát.

A „Kategorizálási és terminológiai kérdések” c. fejezetben a tárgyalta igefajtát helyezi el a magyar igék rendszerében. Itt foglalkozik az igecsoport elnevezésének kérdésével (21—4). Nem tetszik neki könyvének címe, mert a kettős jelző közül egyik sem fejezi ki a csoport lényegét. Igaza van, nekem sem tetszik egyik elnevezés sem. Mindkettő semmitmondó, ugyanakkor félrevezető, azonkívül nem szép egy könyv címében a zárójeltes pótljelző.

A *fiktív* szó jelentése az ISzKSz. (3. k.) szerint: „1. koholt, kitalált 2. képzelte, képzeletbeli, állítólagos 3. (tud) feltett, de nem bizonyított, nem közvetlen mérésen alapuló” (mellőzöm a szó közgazdasági jelentését). Mint ahogy a szerző is kifogásolja: a szóbanforgó tő nem koholt, kitalált, sem nem képzeletbeli, hanem gyakran nyelvtörténeti vagy összehasonlító alapon b i z o n y í t o t t tény. Még rosszabb és félrevezetőbb a zárójelbe tett *passzív* jelző. Jelentése az ISzKSz. szerint: „1. nem tevékeny, tétlen 2. részvétlen, közömbös, érzéketlen 3. szenvedő, szenvedőleges 4. (nyelvt) szenvedő (ige, igealak)”. Itt az első jelentés valahogy még beillenék az igecsoportra vonatkoztatva, de a nyelvtudományban a szó már le van foglalva a 4. jelentésben. Itt sem szabad a magyar nyelvhatáron belül maradni, mert ha a tanulmány akár cikk formájában bármilyen indoeurópai nyelven vagy akár finnül vagy észtül megjelenik, okvetlenül valami s z e n v e d ő i g e a l a k r a gondolnak. Ha az obi-ugor nyelveket nézzük: ott a szenvedő igeragozás jellemzője nem a ragrendszer, mint a latinban, sem a segédige, mint az újlatin és germán nyelvekben, hanem a szenvedő (p a s s í v) i g e t ő. A *tot-* 'hoz' igeinek például a szenvedő töve *totawe ~ totwe* (ragtalanul egyébként a kij. mód jelen idő egyes sz. 3. személy), és ehhez járulnak az időjelek (pl. múlt idő: *totwes*) és a személyragok (pl. *totawemen* 'kettőnket hoznak'). A módjel megelőzi a szenvedő ragozás jelét (pl. *totnuwem* 'hoznék', vö. ChrVog. 59—61). Ha tehát az obi-ugor nyelvekkel kapcsolatban a *passzív tő* kifejezést hallja vagy olvassa valaki, mindenképpen a szenvedő igealakok tövére gondol.

Éppen ezért javaslom a szerzőnek a *lappangó* vagy *rejtett tövű igék* szakszó használatát. Azt a balhiedelmet is szét kell oszlatnom, hogy az idegen szó mindig szabatosabb és egyértelműbb (a gyengébbek kedvéért: egzaktabb), mint a magyar szakkifejezés. Gondoljunk csak a *probléma*, a *téma* majdnem 'izé' jelentésére és a *szanál* szónak 'gyógyít' és 'lerombol' egymással ellentétes jelentésére. A *fiktív* és *passzív* több jelentésű és száraz, izetlen, a tőlem javasolt jelzők egyben igenevek is, sőt a *rejt* és a *lappang* éppen bele is tartozik abba az ige-tő-csoportba, amelynek nevet ad. Ráadásul még hangulatuk is van.

A könyv első nagy fejezete leíró szempontból foglalkozik az igecsoporttal. A lap-pangó tövű igéket viszonyítja a valódi képzésűekhez és a tőigékhez.

A második fejezet az „Eredetbeli kategóriák” négy fő réteggel foglalkozik: az ősi, az onomatopoeitikus (belső fejlődésű), a jövevény- és a bizonytalan ~ ismeretlen eredetű igékkel.

A harmadik fejezet az igecsoport keletkezéséről és kialakulásáról szól. Itt egy apró megjegyzést teszek: 97. l.: A *károkatona* hangutánzó eredetét határozottan elutasítja a TESz. A szerkesztőnek joga van felülbírálnia korábbi állásfoglalását, de talán jeleznie kellene, hogy nem ért egyet a TESz.-szel.

A negyedik fejezet „A fiktív tövű igék családosulása” címet viseli. Itt a produktivitásról és a rendszer kialakulásáról, beilleszkedéséről van szó. Néhány kisebb megjegyzés: 155. l.: Nem csoda, hogy az igei jövevénytörzsek „igésítése” eléggé egyhangú, hiszen számuk a főnevekéhez viszonyítva elenyésző. A német is (főleg a francia eredetű) igéket csak képzős formában vesz át: *blamieren, dramatisieren*. A nyelvjárásokhoz képest a magyar köznyelvi igeképzés eléggé elszürkült, alig maradt eleven képzőnk. — 105. l.: Igeképző használatában a köznyelvben is vannak különböző kategóriák: *lop, lopkod, lopakodik, lopózik* stb., de képtelenség a *lopdal*. Nem szótározott alak ugyan, de hallottam a következő igealakot: „nem mert röhögni, de egyszer mégis *elröhömtette magát*” (talán az *elnevette magát* és a hasonló hangzású és szótározott *köhint* hatására keletkezett). Nem lepődnek meg, ha irodalmi műben is olvasnám. — 157. l.: A szerző figyelmébe ajánlom ZSIRAI MIKLÓS cikkét (Alapszó-besugárzás a szóképzésben: MNy. XLI, 1—11), amelynek példái ugyan jórészt a névszóképzést érintik, de igei példái is vannak. — 168. l.: A „szabálytalanság” és az egy kaptafára való nem húzhatóság minden nyelv sajátja, és nem csodálható, mert a nyelv történeti és társadalmi képződmény, nem a matematikai logikára épül.

Talán meg lehetett volna említeni, hogy milyen sok természetes és tudatos elvonás keletkezett ebből az igitípusból. Így például a TESz. szerint *ábra* < *ábráz, babra* (munka) < *babrá, csók* < *csókol, csóva* < *csóvál, dics* < *dicsér, dribli* < *dribliz, fintor* < *fintorog, fröccs* < *fröccög, fröccsen* stb. Alkalmilag újabb, esetleg egyéni, eddig szótározatlan elvonások is keletkeztek. Egy humoros tárcában olvastam nemrég, hogy a kocsmá előtt összecsapott két csoport, és megkezdődött az *agyabugya*. Debrecentben és a fővárosban többek-től hallottam egymástól függetlenül a *bizgat* ~ *bizget* változatából (vö. 1616: *bizzeget* TESz.) valószínűleg a *billentyű* mintájára alakult *bizgentyű* főnevet valamilyen mozgatható szerkezet rész megnevezésére (amelyet lenyomni, elcsavarni, le- vagy felcsapni kell).

BENKŐ LORÁND legújabb könyve érdekes, értékes mű. Az olvasót nem áltathatom azzal, hogy könnyű olvasmány. Aki azonban szereti a tartalmas, elgondolkodtató, nem leegyszerűsítő — a szerző töprengéseit, kételkedéseit az olvasóval közlő — írásokat, annak méltán ajánlhatom, mert sokat tanulhat belőle, esetleg vitára is serkenti.

KÁLMÁN BÉLA

Az ősi magyar—szamojéd egyezésekről

E. A. HELIMSZKIJ, Drevnejšie vengersko—samodijskie jazykovye paralleli. Moszkva, 1982. 163 l.

A szerző abból indul ki, hogy nincs kellőképpen kidolgozva az uráli nyelvek egyes csoportjai közti genetikai és areális kapcsolatok kérdésköre. Az alapnyelvi rekonstrukciók általában olyan jelenségekre terjednek ki, amelyek a leány-nyelvek zömében megtalálhatók. Ugyanakkor azonban számos olyan nyelvi jegy van minden uráli nyelvben,

amelyek — a rekonstrukciók hagyományos módszere szerint — kiesnek a rostán, azaz nem rekonstruálhatók az alapnyelvre, ám ez a tény még nem szól ősiségük ellen.

HELMISZKIJ az uráli nyelvek közti areális-genetikai kapcsolatok kutatásához nyújt jelentős adalékokat. Abból indul ki, hogy az uráli alapnyelv reálisan létező nyelv volt, amely nyelvjárásokra bomlott. Szükségszerűen létezniük kellett olyan nyelvi jelenségeknek, amelyek nem az egész alapnyelvet jellemezték, hanem csak egyes nyelvjárásait, nyelvjárás csoportjait. Ezzel a feltevéssel már korábban is operált az összehasonlító nyelvészet, Helimskij viszont konkrétan körülhatárolja a protouráli keleti nyelvjárás csoportját, amelyből a későbbiek folyamán a szamojéd és az ugor alapnyelv fejlődött ki. (Az erre a nyelvjárás csoportra jellemző izoglosszák közül hattal a könyv központi fejezetében foglalkozik.)

Mielőtt azonban erre rátérne, a könyv első és második fejezetében (1. A finnugor és a szamojéd nyelvágon belüli viszonyok: 7–47; 2. A finnugor és a szamojéd ág nyelvei közti kapcsolatok problémái: 47–68) néhány általános kérdést tárgyal, s jut el új eredményekig.

Az uráli nyelvek csoportosításához a szóstatistikai eljárást veszi alapul. A recenzió szerzője ugyan szkeptikusabban viszonyul e módszerhez, mint Helimskij (aki szerint a szóstatistikai módszer a reálisan létező nyelvek közötti viszony objektív tükrözését teszi lehetővé), ám elismeri, hogy ez az eljárás az uráli nyelvek esetében a hagyományos módon megállapított viszonyokat általában igazolja. A finnugor nyelvek családjában mindössze egy helyen szorul a hagyományos felfogás jelentősebb módosításra, tudniillik — amint azt már BERECSKI GÁBOR is kimutatta — a csekély számú volgai közös egyezés — Helimskij szerint — nem teszi szükségessé egy volgai közösség, illetve a volgai alapnyelv (mint a mordvin és a cseremisiz közvetlen elődjének) feltételezését.

Helimskij új szétválasztási sémát vázol fel, amelynek két fontos vonása, hogy 1. jelzi az egyes alapnyelvek lehetséges nyelvjárásait, valamint hogy 2. nem tesz fel volgai közbülső alapnyelvet, hanem a finn-permi alapnyelvből egyfelől a permit, másfelől a finn-volgait származtatja, s ez utóbbiból vezeti le a balti-finn alapnyelvet, valamint a mordvint és a cseremiszt.

Részletesen foglalkozik a szamojéd nyelvek viszonyának, kialakulásának, kapcsolatainak kérdésével (27–47). A hagyománytól eltérően nem két (északi és déli) csoportra osztja a szamojéd nyelveket (s ez utóbbin belül különböztetne meg szölkupot és szajáni szamojéd nyelveket), hanem négy csoportot vesz föl: 1. északi szamojéd nyelvek (nyenyec, enyec, nganaszan, s ezen belül az enyec átmenetet alkot a másik kettő között, mint ahogy a korábban már általa részletesen elemzett, kihalt keleti nyenyec nyelvjárás, a jurác is átmeneti nyelvjárás volt a nyenyec és az enyec között); 2. a szölkup (mely épp olyan távol áll az északi szamojéd nyelvektől, mint a hagyományosan vele egy csoportba sorolt szajáni szamojédoktól); 3. a kamassz; 4. az ún. MTK-nyelv (azaz a mator, tajgi, karagassz néven ismert nyelvi alakulatok, melyekről Helimskij bebizonyítja, hogy ugyanazon nyelv három nyelvjárásáról van szó, s a szójótót szintúgy e nyelv nyelvjárásaként tünteti föl).

A könyv második fejezetében részletes tudománytörténeti áttekintést nyújt a finnugor és a szamojéd nyelvek kapcsolatainak eddigi vizsgálatairól. Elterjedt vélemény, hogy a szamojéd nyelvekhez az ugorok állanak a legközelebb. Mindazonáltal nem csupán az areálisan is összekapcsolható nyelvcsoportok egymáshoz való viszonyait vizsgálták, egymástól genetikailag és areálisan egyaránt távolabb álló nyelvcsoportokét is (vö. pl. BUBRICH finn-volgai–szamojéd hipotézisét, a lapp–szamojéd kérdéskört).

Behatóan foglalkozik vizsgált tárgyának kutatástörténetével. Mindenekelőtt MOÓR ELEMÉR és N. SEBESTYÉN IRÉN foglalkozott az ősmagyar és protoszamojéd közvetlen kapcsolatok lehetőségével. Ő maga kizárja a közvetlen kapcsolatok egykori meg-

létét, s e tekintetben HAJDÚ PÉTER 1952-ben kifejtett nézetéhez csatlakozik, miszerint az ősmagyarok és a szamojédok között közvetlen kapcsolat nem volt. Helimszkij véleménye szerint azokat a magyar–szamojéd párhuzamokat, amelyek az obi-ugor nyelvekben nincsenek meg, biztonsággal lehet visszavezetni az ugor korig (s természetesen a protoszamojédig, annál is inkább, mert ez utóbbi lényegesen tovább tartott).

Figyelembe véve az őshazakutatás, a régészet eredményeit, jellemzi az ugor és a protoszamojéd kort, majd periodizálja az ugor–szamojéd kapcsolatokat. A legrégebb magyar–szamojéd párhuzamok genetikai jellegűek (az i. e. IV. évezrednél nem későbbiek), s az uráli alapnyelvből vezethetők le. Az i. e. VI–IV. évezredre datálhatók az areális-genetikai ugor–szamojéd párhuzamok, melyeknek előfeltétele az előugor és az előszamojéd nyelvjáráskor szomszédsága, az uráli alapnyelv keleti nyelvjárásaira jellemző innovációk. Az i. e. IV. évezredtől az i. e. I. évezred kezdetéig tartó időszakban alakultak ki az areális ugor–szamojéd párhuzamok, melyek marginálisak. A déli ugor nyelvjárásokra, melyekből a magyar nyelv alakult ki, ezek a jelenségek nem terjedtek ki. Még későbbiek az obi-ugor–szamojéd egyezések. A viszonylag legújabb időkből származnak az egyes leány-nyelvek areális kapcsolataiból következő egyezések (osztják–szőlőkup, osztják–nyenyec, vogul–nyenyec). Számolni kell ugyanakkor közös paleoszibériai szubsztrátummal is vagy legalábbis adsztrátummal a jeniszeji nyelvek, valamint a mandzsutunguz nyelvek részéről.

A könyv legterjedelmesebb fejezete a magyar és a szamojéd nyelvek néhány ősi egyezésének elemzését és interpretálását tartalmazza (68–125). Elsősorban morfológiai, illetve szintaktikai kérdéseket vizsgált, mivel közös fonetikai fejlődés a szibilánsok azonos változásán kívül nincs, a szókészlettel pedig nem foglalkozik.

A hat kiválasztott kérdés: 1. az igeragozás típusai és az igeragok, 2. a személyes névmások akkuzatívusza, 3. a helyjelölő esetek *-n* kezdetű ragjai, 4. a kauzatív igék képzése, 5. a '2' számnév kétféle alakja, 6. a szibilánsok fejlődése.

A jelenségeket egységes módon tárgyalja. Először bemutatja őket az egyes nyelveken, nyelvcsoportokon belül, majd összeveti az ugor (vagy csak a magyar) és a szamojéd alakokat, megmagyarázza a párhuzam kialakulásának lehetőségét, rekonstruálja az uráli alapnyelvre vagy annak keleti nyelvjáráscsoportjára, esetleg idéz areális, tipológiai vagy nosztratikus párhuzamokat, s azokat bevonja a rekonstrukcióba.

Mivel a tárgyalt kérdések a magyar nyelvtörténet számára is hasznos tanulsággal járnak, érdemes részletesebben foglalkozni Helimszkij könyvének evvel a fejezetével.

1. Az igeragozás típusai és az igeragok (70–88). — A magyarban (és a szamojédban) három igeragozási típus van: alanyi, tárgyas és reflexív. Helimszkij — másokkal ellentétben — mindhárom típus kialakulását ősinek tartja. Az ide vonatkozó szakirodalom ismertetése és kritikája mellett kifejti az egyes ragok kialakulásáról vallott nézetét. Az egyértelműen névmási eredetű igeragokkal keveset foglalkozik, annál többet a tisztázatlan eredetű, másodlagos ragokkal. A legtöbb hipotézis az alanyi ragozás E/1. *-k* ragja körül alakult ki (vö. SIMONYI **-m-k* magyarázatát, ahol a *-k* összevetendő a permi tagadó ige *-g* ragjával, az osztják *-kə* emfatikus morfémával; GOMBOCZ a többes szám jelével azonosítja, ehhez HORGER, majd RÉDEI is csatlakozott, ez utóbbi a számoppozíciók neutralizációjával magyarázva az egyezést; mások a jelen idő jelével, illetve az imperatívuszjellel azonosítják — pl. a MNyT. szerzői, COLLINDER). Többen felvetették, hogy a szőlőkupban is van *-k* egyes szám 1. személyű igei személyrag, de nem hozták egyértelműen kapcsolatba a magyar morfémával. A szamojéd alapnyelvre Helimszkij az egyes szám 1. személyre az alanyi ragozásban több ragot is rekonstruál, köztük — pusztán a szőlőkup alapján — *-k-t* is. A magyar és az — ily módon protoszamojéddá nyilvánított, bár számomra még ezek után sem teljesen meggyőző — egyezést visszavezeti a protourálira. (Ez utóbbi művelet már rutinszerűen is elvégezhető; a *-k* ragnak

a protoszamojédra való rekonstrukciója egyetlen nyelv alapján már kevésbé tekinthető könnyűnek.) Ami a dolog finnugor részét illeti, a helyzet valamivel egyszerűbbnek látszik, tudniillik a magyar ragon kívül ide vonható a permi tagadó ige *-g* ragja, meg a már fentebb említett osztják emfatikus elem. Minden eshetőségre készen állva Helimzskij szintén számol a praesens-jellel való azonosítás lehetőségével, de még egy **-mk* morfémahalmozással is (amelyből azonban csak a permiben lehet *-g*, a magyarban persze *-k* nem).

A 2. személy ragjai közül az *-l*-re vonatkozó magyarázatok is tarkák (a fokváltakozási elmélet idején összekapcsolták a **-t3* raggal, melyből a δ fokon keresztül vált *l*-lé; később frekventatív képzőből magyarázták; feltették, hogy az *-l* az ikés igék praesens-jele volt, s fokozatosan átterjedt az alanyi ragozású igékre. Itt azonban nem világos, miért éppen a 2. személyen állapodott meg, ugyanis az *-l* minden módon és időben 2. személyű igeragként jelentkezik. A szamojédban az objektív ragozás egyes szám második személyében van az *-l*-lel összekapcsolható rag, melynek kiinduló pontja a protoszamojéd **- δ (3)* lehetett. Helimzskij feltételezi, hogy az uráli alapnyelvi alakok ebben az esetben megegyeztek. Más kérdés, hogy a használatot illetően a magyar és a szamojéd rag között eltérés van.

A frekventatív képzővel hozzák kapcsolatba a magyar *-sz* igeragot is. Ebből a képzőből praesens-jel alakult ki, mint azt a *vesz* típusú igék paradigmája tanúsítja. A képző eredeti alakja **- δk* lehetett (vö. *votják*). Helimzskij tipológiai példákat hoz arra, hogy igéképzők időjellel értékelődnek át (pl. a román nyelvekben a latin inchoatív képzőből jelenidő-jel vált; ez a morféma éppen *-sc*, ami Helimzskij számára a nosztratikus származtatás lehetőségét veti fel).

A tárgyas ragozás *-d* ragját általában az uráli **-t3* ragból vezetik le (ami viszont végső soron személyes névmási eredetre megy vissza). Helimzskij megkérdőjelezi ezt a származtatást, mondván, hogy az intervokális uráli *-t*-nek a magyarban *-z* felel meg. Ezért ő azokhoz csatlakozik, akik a magyar *-d* ragot **-nt3* alakból magyarázzák. (Az *-nt3* összetett rag, ennek *-n* eleme SZINNYEI szerint a birtoktöbbsítő *-n*-jével azonos [1. a finnben], KÁLMÁN BÉLA viszont mindkét összetevőt 2. személyű személyragnak tartja [az *-n*-re vonatkozóan obi-ugor és permi megfelelőket sorakoztatva föl]; ez utóbbi nézetet HAJDÚ is elképzelhetőnek tartja.) A szamojédra egyes számban **-n* vagy **-nt3* rekonstruálható (a **-t3* vagy **- $\delta 3$* tisztán csak a duálisban és a többes számban fordul elő). Így a magyar és a szamojéd alakok kapcsolatba hozhatók egymással. Anélkül, hogy vitatnám ezen megállapítások létjogosultságát, de legalább valószínűségét, megjegyzem, hogy a hangok nem automatikusan változnak, hanem funkciójuktól is függően. Tudniillik a hangzóközi *t > sz* változás a magyarban csakugyan megvan (pl. finn *vete-* ~ magyar *víz*, mindkettő protouráli ** β ete*-re megy vissza), a permi nyelvekben ugyanilyen esetben a második szótag teljes eltűnését tapasztaljuk. Az igeragozásban, illetve a birtokos személyragozásban azonban *-d* ragot találunk, amely véleményem szerint protouráli **-t3*-re vezetendő vissza. Ez utóbbi esetekben ugyanis grammatikai funkciót hordozó *-t* elemű morfémáról s nem egy önálló jelentéssel, funkcióval nem rendelkező morfémáról van szó, így elképzelhető a különböző fejlődés. (Helimzskij egyébként maga is utal ilyen lehetőségre egy másik összefüggésben, amikor a magyar *-nak/-nek* rag *-k*-jának megmaradását magyarázza.) Hasonló esetnek tekinthető a magyar *-k* többesjel kialakulása. A magyar *-k* a hangmegfelelések értelmében fgr. **-kk3*-ból alakulhat ki, mivel a fgr. *-k* a magyarban általában vokalizálódik (vö. finn *joke-* 'folyó', R. magyar *jó* 'ua.', mindkettő protourális **joke*-ból). Ezért a *-k* jelet kollektívumképzőből magyarázzák, nem pedig az uráli alapnyelvre egyébként szintén rekonstruálható **-k*-ból. Ha a 2. személyű igei személyrag kapcsán elmondottakat ez esetben is alkalmazzuk, a magyar *-k* többesjelet **-k* uráli alapnyelvi számból is levezethetjük. (Ezzel természe-

tesen nem akarjuk, kizárni a többesjel és egy kollektívumképző közötti ontológiai kapcsolatot.)

Sokféle magyarázat született a magyar *-ik* igerag eredetét illetően is. (BUDENZ és SZINNYEI végső soron egy *-i* névmási eredetű és egy *-k* nyomósító elem összekapcsolásával magyarázza; GOMBOCZ a finn *-kse-* reflexív végződéssel kapcsolta össze; PAIS deverbális nomenképzőre vezeti vissza, MÉSZÖLY a tárgyas ragozás többes szám 3. személyű ragjával azonosítja, s a reflexív és a passzív alakok kialakulását jelöletlen tárgyú mondatok átértékelődésével magyarázza). Helimszkij nem fogadja el ezeket a magyarázatokat, elsősorban azért nem, mert valamennyi kutató önmagukban vizsgálta a ragokat, s a paradigmák kialakulását a különböző eredetű ragok mechanikus egyesüléseként fogták föl. Helimszkij ezzel szemben már az alapnyelvre igeragozási típusokat rekonstruál (s ebben vele messzemenően egyet lehet érteni), mely típusoknak kialakult ragsora van. Az északi szamojéd nyelvek alapján a protoszamojédra is rekonstruálja a háromféle konjugációt, melynek E/3. személyében **-k* volt a rag. A szamojéd reflexív igék szerkezetében a *tő* és az igerag között egy **-jē* infixum áll.

Nem csupán az azonos igeragozási típusok és az azonos igeragok meglétében tapasztalható egyezés a magyar és a szamojéd nyelvek között, hanem az igeragozási típusok használatában is. Ezeket az egyezéseket nem lehet véletlennek tartani, mint ahogy konvergens fejlődésről sem beszélhetünk. Az egyezések areális-genetikai jellegűek, vagy tisztán genetikaiak, azaz a protouráli keleti nyelvjárásainak morfológiájára jellemzők. A korábbi kutatások megoszlottak a tekintetben, hogy az alapnyelvre lehet-e indeterminált és determinált konjugációt rekonstruálni. HAJDÚ legalább az E/3. személyre felteszi a különbség meglétét. Helimszkij már ennél is továbbmegy. Szerinte azokban a nyelvjárásokban, amelyekből később kialakultak a szamojéd és az ugor nyelvek, egységes volt az igeragozás rendszere, s ebben megvolt a három ragozási típus. (A kör tovább is bővíthető, ugyanis a hettitában és a kartvél nyelvekben a magyarhoz hasonló párhuzamok figyelhetők meg, pl. *-k* : *-m* kettősség az egyes szám 1., *-s3* : *Ø* a 3. személyben. Helimszkij ezek alapján nosztratikus háttérrel is számol.)

2. A személyes névmások akkuzatívusza (88–97). — A személyes névmás tárgyesete a magyarban szerkezetileg: *tő* + *Px* + *Cx_{Acc}* (fakultatív), továbbá az *engemet*, *tégedet* alakok egy *-g(e)* formánst is tartalmaznak. Helimszkij elfogadhatónak tartja a *-g*-re vonatkozó mindkét magyarázatot (1. *<ηk* névmási szuffixum; 2. *~* obi-ugor *-η/*-η > *-η > -g* — TESz., MSzFE.), de nem világos ebből a *-g* és az akkuzatívusz kapcsolata.

A személyes névmások függő eseteit a szamojédban szuppletív többől képzik, pl. jurák *mañ* 'én' — (*mañ*) *ši'mi* 'Acc.' — *ši'in* 'Gen.' stb. Helimszkij a protoszamojédra **ki*, **kit* kiindulási formát rekonstruál, amelyből *š3*, *š3* lett. Tehát az akkuzatívuszok a protoszamojédban az alábbi szerkezet szerint alakultak: E/1. **(mān) ki(t)m(3)*, E/2. **(tān) ki(t)nt3*.

Helimszkij a magyar alakok kialakulásakor is számol a **ki* tővel: E/1. (*āmān*) *ki-m(3)*, E/2. **(tān) ki-nt3*, T/1. (*mi*) *ki-m3k*, T/2. (*tīd*) *ki-t3k*.

A **ki* elem megvolt a protouráliiban is vagy legalábbis annak keleti nyelvjárásaiban, sőt, kimutatható egy nosztratikus **ki* is. Ezt a **ki* tövet a nyenyeeben LEHTISALO 'Form, Bild' jelentésű szóval hozza kapcsolatba, ugyanakkor elképzelhető nyomósító partikulaként való értelmezése is. Helimszkij a kétféle magyarázat kontaminációját sem tartja kizártnak. A nosztratikus párhuzamokat, valamint a **-ka/-kă* összekapcsolónyomósító partikula meglétét figyelembe véve feltehető, hogy a nosztratikus korban a nyenyeehez hasonló jelenség létezhetett, amely ez utóbbiban konzerválódott, míg az indoeurópai nyelvekben és a magyarban ez az elem névmási affixummá vált. Ez a feltételezés azonban az uráli nyelveken túl nem teljesen meggyőző.

3. A helyjelölő esetek *-n* kezdetű ragjai (97–102). — A magyar *-nott/-nött/-nett*, *-nitt*, *-ni*, *-nól/-nöl* s a megfelelő obi-ugor ragok eredetére nézve több magyarázat is született. Ezek áttekintése után Helim szkij kijelenti, hogy elméletileg mindegyik elfogadható. A szamojéd példák felsorolása után megállapítja, hogy az ugor és a szamojéd nyelvekben az *-n* kezdetű helyjelölő ragok többnyire latívuszi jelentésűek, ezzel szemben a többi fgr. nyelvben lokatívusziak.

Az *-n* elemet kapcsolatba hozza a genitívuszi *-n*-nel, s a lokatívuszi *-n*-t végső soron genitívusznak tartja. Bár az ugorban a protouráli **-n* genitívusz eltűnt, maradt azonban helyjelölő esetek komponenseként. Mindezek alátámasztására — nosztratikus példákon túl — az uráli nyelvekben elég széles körben elterjedt névutós szerkezeteket említi, amelyek genitívuszból álló főnév + névutó kapcsolatából állanak. Az *-n*-es esetragok kialakulásának módja az lehetett, hogy a genitívusz *-n*-jéhez névutó járult, s ez a kapcsolat az ugorban és a szamojédban paradigmatiszálódott (mindenesetre még a protouráli genitívuszi *-n* ugor eltűnése előtt).

Ami a genitívusz és a helyviszonyt jelölő esetek kapcsolatát illeti, egyrészt az uráli nyelvek alapján, másrészt egyéb agglutináló, agglutináló-izoláló nyelvek tanúsága alapján más eredményre jutottam, mint Helim szkij. Tudniillik „azokban az uráli nyelvekben, ahol az alapnyelvi *-n* genitívusz nem őrződött meg, a másodlagosan kialakított genitívusz egy lokatívuszi rag átértékelése révén jött létre (pl. a permi nyelvek; a magyarban nem lokatívuszi, hanem latívusz/datívuszi rag vette át a genitívusz szerepét), az osztjákban a genitívuszi viszony kifejezésére lokális jelentésű névutót használnak” (PUSZTAY, A grammatikai és a lokális kázusok genetikai kapcsolatáról: Uralisztikai tanulmányok 318). Az uráliakkal areálisan is kapcsolatban álló paleoszibériai nyelvekben a genitívuszi viszonyt különböző lokatívuszi jelentésű ragokkal fejezik ki, de ugyanilyen kapcsolat kimutatható pl. Ausztrália nyelveiben is (i. m.). Tehát végső soron a genitívusz lokális jelölésből fejlődött ki, mindenesetre azonban még az uráli alapnyelv kialakulása előtt.

Mindamellett nem lehet nem figyelembe venni egyes névutótövek és esetragok hangalaki hasonlóságát (jelen esetben az *-n* kezdetűekét). Kissé leegyszerűsítve azzal lehet magyarázni a hasonlóság okát, hogy mindkétféle helyviszonyjelölő elem végső soron ugyanarra a névmási töre megy vissza, s a különfőző morfo-szintaktikai használat az agglutináló és az izoláló szerkesztésmód — mindmáig tartó — egymás mellett élését tükrözi.

Az ún. *-l*-es helyjelölő elemek kialakulását illetően — melyek főként a finn-permi nyelvekre jellemzők — Helim szkij elképzelhetőnek tartja egy nosztratikus **-l* továbbélését, mely *l*-hez primér ragok kapcsolódtak.

4. A kauzatív igék képzése (103–14). — Helim szkij azokat az igéket nevezi kauzatívoknak, amelyek alanya (a kauzátor) nem esik egybe a cselekvés tényleges megvalósítójával (ágens). Ezzel szemben tranzitivizált igéknek nevezi azokat az intranzitív igékből képzett verbumokat, amelyek nem utalnak a cselekvés közvetettségére, azaz az alany magában foglalja a kezdeményező és a végrehajtó funkcióját.

A kétféle magyar képzőcsoport (*-tat/-tet*, *-lal/-lel*) között kiegészítő disztribúció lehetett, de az idők folyamán a *-tat* képző jelentősen előretört. Az egyes származtatások ismertetése után Helim szkij **-tttt*, **-pttt*, **-pttpt*, **-tttpt*, **-lzl*, **-lzt*, **-lztpt*, **-ttzl*, **-ptzl* képzőkombinációkat rekonstruál. Az összetett ragok ismétlődés vagy tranzitiváló képzők összekapcsolása révén alakultak ki. Ez nem csupán a magyarban meglévő jelenség, hanem hasonlóképpen van az obi-ugor és a szamojéd nyelvekben is. Ezért a fenti összetett képzőket nem lehet önálló magyar fejleményként értékelni. A finn-permi csoport nyelveiben a kauzatív képzők általában másként alakulnak, így tehát ugor–szamojéd innovációról van szó. E képzők kialakulása legkorábban a protouráli keleti nyelvjárásaira

tehető, bár létrejöhettek a másodlagos protougor–protoszamojéd areális kapcsolatok idején is.

Helimcskij ebben a fejezetben foglalkozik a magyar nyelv passzív igealakjaival is, mivel a kauzatív igék formális kapcsolatban állanak a passzívakkal (ti. a passzív igék is a kauzatív képzőt, valamint az *-ik* ragot kapják). Helimcskij nem fogadja el azokat a magyarázatokat, melyek szerint a passzív a reflexív és a kauzatív kategóriáitól függetlenül alakult ki, mivel tipológiailag a reflexív és a passzív azonosan alakul (vö. francia, német stb.). A passzív a kauzatív igék kiegészítő jelentése. Az alany sem a passzív, sem a kauzatív igéknél nem közvetlen lebonyolítója a cselekvésnek. A kauzatív és a passzív az altaji nyelvekben sem különíthető el formailag, csupán kontextuálisan. Összefügg a kauzatív és a passzív a finnben és a lappban is.

5. A 'kettő' számnév attributív és nem attributív alakja (114–119). — Helimcskij nem tartja megfelelőnek a „predikatív” terminust, ezért használja a „nem attributív” elnevezést. Az obi-ugor nyelvekben a nem attributív alakokon Du-jel található, ugyanez jellemzi a magyar *kettő* számnevet (a PU duálisjel egyéb magyar megmaradása a *monnó* szóban). — A samojéd nyelvek közül a szőlkupban az ugor nyelvekhez hasonlóan alakul a nem attributív forma, míg a többi samojéd nyelvben a duálisjeles '2' jelentésű számnév használata esetlegesebb. A két, egymástól szigorúan különböző alaknak a szőlkupban való fennmaradását elősegíthették a szőlkup–osztják nyelvi kapcsolatok. Az uráli nyelvcsalád többi nyelvében ilyen kettősség ismeretlen (még azokban a nyelvekben is, amelyek egyébként ismerik a duális, pl. lapp). Az areál többi nyelve közül a ketben van hasonló kettősség.

A samojéd és az ugor nyelvek eme sajátossága a protouráli keleti nyelvjárásaira mehet vissza, a Helimcskij rekonstruálta alak **kältä-kä*. (Az ősi eredet mellett azonban elvileg más magyarázatok is elképzelhetők: 1. párhuzamos fejlődés a különvált, de érintkező protoszamojédban és protougorban; 2. a szerkezetet a protoszamojéd a protougorból vagy a proto-obiugorból kölcsönözte; 3. fordított irányú kölcsönzés.)

6. A szibilánsok fejlődése (119–24). — E téren a magyar–samojéd párhuzam kisebb fokú, mint a samojéd–obi-ugor. Az azonosságok a közugor és a közsamojéd korszak maradványai, a kapcsolatok a magyarok kiválásakor szakadtak meg. A samojédban az alapnyelvi szibilánsok (**s*, **š*, **š̌*) közül az *š* és az *s* egyaránt *t*-vé válik, a *š* pedig depalatizálódik. Az ugorban a **š* depalatizálódik, az *š* és az **s* egybeesik. Az ugor fejlődés szakaszai: 1. *š* > *s*, 2. *s* > *θ*, 3. *š* > *s*, 4. > *t* (ez utóbbi a vogulban és a déli osztjákban, a magyarban *θ* > *h* > *θ* — szó elején, mássalhangzó után).

A protougorban és a protoszamojédban lejátszódó folyamatnak két fázisa volt: 1. *š* > *s*, *s* > *θ*, *š* > *s* (ezek a változások az ugor–samojéd párhuzamokhoz tartoznak, s az i. e. IV–I. évezred eleje között mentek végbe), 2. *θ* > *t* már az előmagyar nélkül, a proto-samojéd és a proto-obi-ugor nyelvjárások közötti areális kapcsolatok során következett be. Hasonló fejlődés a jéniszeji nyelvekhez tartozó pumpokoliban is bekövetkezett, s ez nem lehet véletlen, tudniillik valamennyi nyelv a nyugat-szibériai areálhoz tartozik.

A szerző a fenti ismertetett hat magyar–(ugor–)samojéd párhuzam alapján arra a következtetésre jut, hogy — mint azt a könyv magyar nyelvű összefoglalásában (126–8) is megfogalmazza — „a magyar nyelv rendszere jónéhány archaikus vonást hordoz, melyekről eddig azt gondolták, hogy később — már saját nyelvi talajon — keletkeztek” (128), ám ezek visszavezethetők az uráli alapnyelvig.

HELIMCSKIJ elemzései bizonyára termékenyítően hatnak mind az uralisztikára, mind a magyar nyelvtörténet kutatására. Tipológiai és nosztratikus kiténtései pedig széles távlatokat nyitnak, még ha ezek a távlatok túlságosan ködbe vesznek is.

PUSZTAY JÁNOS

Bodnár Béla, Hódmezővásárhelynek és környékének földrajzi nevei

Sajtó alá rendezte: SZABÓ JÓZSEF. Szeged, 1983. (Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VII. sz.) 253 lap, 3 térk.

Az utóbbi idők nagy, országos helynévgyűjtő mozgalmában s annak eredményein örvendezve könnyen megfelelkezünk az olyan helyi kiadványokról, amelyek mélyrehatóbban és elsősorban történeti szempontból alaposabban adják közre egy-egy településnek és környékének helynévadatait. Ilyen volt egy évtizede KÉCSKÉS GYULA hatalmas helytörténeti és névtani munkája Püspökladányról (Püspökladány újkori története helyneveiben. Püspökladány, 1974.), s ilyen a most ismertetendő könyv is, amely ugyan aligha illeszthető be a folyamatban levő országos helynévgyűjtés eredményeiként megjelenő kötetek sorába, s Csongrád megye helynevei gyűjtőinek, közlétevéinek ugyanúgy el kell végezni a szokásos munkálatokat, mintha ez a könyv meg sem jelent volna, mégis értékes alkotás, s minden bizonnyal teljesebbé, gazdagabbá teszi majd a helynevek megyei kötetét is.

Bodnár Béla neve nem ismeretlen a magyar helynévkutatók előtt. 1928-ban adta közre első, helynevekkel foglalkozó munkáját „Hódmezővásárhely és környékének régi vízrajza” címmel A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára III. Szakosztály Közleményei 5. számaként, s itt a közlemény folytatását ígérte a szerző, melynek témája a város korabeli vízrajza lett volna. A munka el is készült, de a környék domborzati viszonyaival, artézi kútjaival, útviszonyaival, utcanéveivel stb. foglalkozó tanulmányokkal együtt kéziratban maradt. Mint ahogyan ez a könyv is közel fél évszázados hányattatás után jelenhetett csak meg, s szerzője már nem is láthatta, nem vehette kezébe, nem örülhetett neki.

A kötet elé NYÍRI ANTAL, a szegedi egyetem nyugalmazott tanszékvezető professzora írt előszót, és a sajtó alá rendező SZABÓ JÓZSEF adott tájékoztatót a könyv anyaggyűjtésének, közzétételének módjáról. Sajnálatos, hogy egyikőjük sem említi meg a szerző, Bodnár Béla fontosabb életrajzi adatait, elsősorban azt, hogy nem nyelvész, hanem földrajztudós volt. Munkája olyan időszakban készült, amikor szisztematikus, névélettani szempontú helynévgyűjtés még nem volt, s csak később, Kolozsváron kezd megszületni a máig példamutató (ha nem is mindig követett) helynévkutatás. Bodnár munkája úttörő vállalkozás volt, s elsődleges célja, a földrajzi és helytörténeti kutatások szolgálata mellett a névtudományt is sok, forrásértékű adattal gazdagítja. Azt viszont nagyon fontos megtudnunk az előjáró szavakból, hogy fél évszázados gyűjtőmunka eredménye a könyv, s első adatait már 1912-ben lejegyezte a szerző. Ennek következtében számtalan olyan nevet tartalmaz, amely a későbbi idők folyamán teljesen kihalt, s ma már nem lehetne olyan adatközlőket föl kutatni, akik ezekre a nevekre emlékeznek. Amennyire jelentős érdeme a kiadványnak ez a régi anyaggyűjtés, annyira hátránya is, hogy az új adatok fölvétele lezárult az 1930-as évek végén. Ekkor nyomdakész volt a kézirat, s legfőlőbb csiszolgatta, javítgatta a szerző, várva az esetleges megjelenés lehetőségére. Elég sokáig kellett várnia, s igen különös sorsa volt a kéziratának. A háború éveiben nem remélhetett kiadást, utána meg a politikai körülmények nem kedveztek a hasonló témájú munkák megjelentetésének. Az 1960-as években több kísérletet is tett a szerző helyi mecénás keresésére, de egészen 1972-ig, amikor a Magyar Nyelvtudományi Társaság Hódmezővásárhelyen tartotta vándorgyűlését, nem kapta meg a kézirat az elismerést és az anyagi támogatást. Ekkor, egyik előadás kapcsán került szóba a helynévgyűjtés és Bodnár Béla tevékenysége, munkája. Ekkorra viszont a kézirat a helyi tanács valamelyik osztályán a bürokrácia útvesztőiben eltűnt, elveszett. Szerencsére

később előkerült, de a térképek sajnálatos módon végleg elkallódtak. Ezeket már a szerző pótolni nem tudta, s így azok nélkül, más korabeli, tájékoztató jellegű térképmellékletekkel jelent végül is most meg.

A könyv fő része a betűrendes adattár. Ebben bel- és külterületi nevek vegyesen fordulnak elő. Valamennyi név számot kapott, s az elveszett térképeken biztosan lokalizálni lehetett a neveket. Így azonban a számoknak nem maradt semmi funkciója. Ugyancsak nem jöttem rá, hogy némely szám után mit jelent a csillag. A rövidítés-jegyzékben ugyan ez a csillag a Josephinische Aufnahme névvel ellátott magassági pontjait jelöli, aligha lehetett azonban ilyen az *Agyagipari tanműhely*, *Algimnázium*, *Aranyad-ér*, *Barattyos-ér*, *Bart falu erdeje* stb. A címszóként szereplő nevek többnyire köznyelvi alakban szerepelnek. Néhány nyelvjárási jelenséget azonban tartalmaznak az adatok. Az egyik — számomra legmegnyugtatóbb — az utca szónak hosszú *ú*-val való írása. Ezt azért tartom fontosnak, mert néhány éve az országos helynévgyűjtő mozgalom egyik összefoglalóján javasoltam a kiejtés szerinti írást, vagyis az *ucca* formát a dunántúli kötetekben. Ezt akkor azzal utasította vissza a kutatás akkori országos szervezője, hogy azt úgyis csak rövid *u*-val és hosszú *c*-vel ejtik az egész nyelvterületen, s a „jelcsoport—hangcsoport” (általam ma sem elfogadható) elve alapján megtartatik a nyelvjárási, fonetikus lejegyzésben is az *utca* *tc*-vel írott alakja. Akkor szóbeli közlésre nem nyert hitelt a Hódmezővásárhely környéki *úca* ~ *ùca* ejtismód, s ezt hiába bizonygattam 1975-ben megjelent „A Vásárhelyi-pusztá helynevei” című munkámban is. Sajnos, a hosszú *ú* jelölése mellett ez a kötet is megtartotta a *tc*-vel írott változatot, vagyis *útca* formában fordul elő benne minden tősgyökeres hódmezővásárhelyi ejtésében *úca* ~ *ùca* hangalakokkal ejtett szó. A nyelvjárásiasság jelölése még az *ö*-zésre, valamint a ma már ritkán hallható, de régebben a betelepültek nyelvében megtalálható *ë*-zésre is kiterjed (*Embörpiac*, *Epröskert*, de *Ërszébét-ódal*, *Esztérházy útca*, *Fécske útca* stb.). A közléstevő szerint a szerző településtörténeti okokkal magyarázta az eltérő ejtéseket, s helyesen állapítja meg a továbbiakban: „Indoklása elfogadható, hasznos lett volna azonban, ha a vásárhelyi nyelvjárástól eltérő hangalakú neveknél föltüntette volna, hogy az adott földrajzi név használói konkrétan honnan vagy legalábbis melyik vidékről kerültek Hódmezővásárhely környékére, ugyanis szerinte az odatelepített lakosok még az 1930-as években is a saját nyelvjárásukat beszélték, a vásárhelyiektől elszigetelten éltek” (8). Ha az eltérő ejtismódot elismerjük is, nehezen képzelhető el helyneveknél, hogy csak egyik népcsoport használja valamelyik nagyobb kiterjedésű városrész nevét s az azzal kapcsolatos egyéb neveket, vagyis az *Ërszébét* tizenegyszeri előfordulása a különböző nevekből mindig *ë*-zű, egyszer sem *ö*-zű. Kevésbé zavar az *ly*-nak gyakorlati helyesírás szerinti alkalmazása *j* hangértékben, amihez a szerző makacsul ragaszkodott a sajtó alá rendező Szabó József minden meggyőző érve ellenére.

Az egyes szócikkek nagyon aprólékosan, lelkiismeretesen, olvasmányosan megírt helytörténeti dolgozatok, kisebb tanulmányok. Nagyon sokszor kitér a szerző — eredeti érdeklődési területével, a földrajztudománnyal magyarázhatóan és természetszerűleg abból adódóan — az egyes dűlők talajára, gazdasági fölhasználtságára, szintmagasságára stb.; a vizek hasznosítására, szabályozására, néhol még kémiai összetételére, gyógyászati jelentőségére is; a faluhelyek történetére, okleveles előfordulásának adataira, esetleg etimológiai magyarázatára (*Korhány*, *Péró-szék*, *Sarkaly*, *Tege-halom* stb.). Ezeknek az etimológiáknak egy része minden bizonnyal megállja a helyét, más részük azonban elmélyültebb kritikát érdemelne, mert sok közöttük a volt faluhelyet őrző dűlőnév, halomnév. Legértékesebbek a belterületi épületek (*Gimnázium*; *Görögkeleti görög templom* [!], *Katolikus templom*, *Ó-templom*, *Sérház*, *Sóház* stb.) történetének leírásai, a nagy tavak (*Hód-tó*, *Hattyas-tó*, *Kakasszék-tó* stb.) alapos és sokoldalú bemutatásai, de éppen ezeknek kevés a névtani tanulsága, nyelvészeti hasznosíthatósága.

A földrajzi közneveket tartalmazó szócikkek összefoglaló jellegűek, s felsorolja a szerző az összes olyan nevet, amelynek a címszó az utótagja (*Fenék, Göbölkút, Iskolák, Piacok, Sziget, Szék, Tanyái földek, Tötések, Utak* stb.), s nagyon sokszor lapokra menő részletezésben tárgyalja ezeket (*Utca- és térnevek*), jelentéstani, szófaji, morfológiai vizsgálatoknak vetve alá őket.

Különösen sokat köszönhet a régészet az egyes szócikkekben található ásatási adatoknak, felsorolt leleteknek, de a néprajzosok is haszonnal forgathatják a könyvet, mert betyártörténetek, dalszövegek, hiedelmek, mondák, babonák szép számmal találhatók elrejtve a helynevek magyarázataiban, de inkább a helyek történeti leírásaiban.

Az egyes névcikkek általában az adatközlő vagy adatközlők nevének megemlékezésével, sokszor a forrásra hivatkozó számmal fejeződnek be. Mivel a forrásjegyzékben és a földhasznált térképek felsorolásában megismétlődnek ugyanazok a számok, nem lehet egyértelműen eldönteni mindig, hogy térképről való adatot kaptunk, vagy pedig az ugyanolyan számú szöveges munkából való a név. Néhány lábjegyzet helyesbíti a szöveg megállapításait (*Sóház, Só utca* stb.), s ezek minden bizonnyal a sajtó alá rendezőtől valók, s csak azt lehet kifogásolni velük kapcsolatban, hogy nincsen belőlük több.

A könyv második, lényegesen kisebb része (223–43) a földrajzi nevek rendszerezése. Elsősorban számszerű adatokat kapunk a névtípusokról, s nem is érdektelen például, hogy a 2081 helynévnek több mint egynegyede (kerekén 30 százaléka) vízre vonatkozik. Akik a mai Alföldet ismerik csupán, kétkedve fogadhatják ezt a számot, de ha figyelembe vesszük azt, hogy a víznevek jelentős része ma már kihalt, csak az ármentesítés előtti időkből visszamaradt név, akkor megváltozik a véleményünk, s a könyv értékét is többre becsülik. A belterületi nevek száma megközelíti a víznevekéét, s ezen belül több mint felük utcanév. Hozzá kell tennem: régi utcanév, hiszen 1930 óta alig maradt közülük fenn néhány. Jelentős a talajfelszínre vonatkozó nevek száma (296), s ez ismét ellentmondani látszik az alföldi terepviszonyoknak. Az itteni szokás azonban névvel lát el minden, néhány méteres talajszintkülönbséget, s a hatalmas határban egyáltalában nem sok az ide tartozó név. Megemlékezésre méltó még az, hogy 50 elpusztult község nevét kutatta föl a szerző, s ha ezek néhányáról nem is bizonyítható a név továbbélése, és éppen a térképek elveszte következtében lokalizálásuk bizonytalan, igen nagy szolgálat középkori történelmünk kutatóinak.

Az egyes névtípusba tartozó neveket egyenként is felsorolja ez a fejezet. Itt is és a következő, jelentéstani földolgozásban is vegyesen szerepelnek belterületi és külterületi, természetes és mesterséges, írásbeli és szóbeli, hivatalos és népi nevek. Természetesen így egészen különböző névadási indítékúak kerültek azonos csoportba (például az állatvilággal kapcsolatos nevek közé az *Atka-sziget, Dög-Tisza* [!], *Banga-marha kútja, Bogárró-dűlő, Csödör-halom, Darázs utca, Tetű-vár* stb.); s ugyanakkor természetesen kimaradhattak olyan nevek, amelyek éppen ide illettek volna. Azt hiszem, ennek a fejezetnek az elhagyásával nem veszett volna értékéből a könyv, bár nagyon érdekes egy-egy névtípus áttekintése. Jól tudom, hogy egyik legnehezebb feladata a névkutatásnak a kifogástalan rendszerezés, és talán ilyen nincs is, de ennek a résznek javára szolgált volna, ha több „elemezhetetlen” vagy „besorolhatatlan”, esetleg egyszerűen „egyéb” névvel találkozunk benne, semmint valamennyi helynévnek az erőszakolt kategorizálását kapjuk.

A kötetet három térképmelléklet illusztrálja. Helyesen választott a közétevet olyan térképeket, amelyek a nevek följegyzésének idejéből valók. Közülük az egyik a szerzőnek az 1928-ban megjelent könyvéből került ide, s a régi vízmedreket, ereket, patakokat, időszakos vízállásokat mutatja. A másik ugyancsak ebből az évből való, s a belterületi utcahálózatot tartalmazza azok korabeli neveivel együtt. A harmadikon elsősorban hivatalos nevek vannak, s ez az 1935-ben készült külterületi közigazgatási

térképnek kicsinyített változata. Kár, hogy ezt nem jelöli semmi, s 1 : 75 000 méretarányúnak van feltüntetve ez a kisebbített forma is.

A kötet igen szép kiállítású, tervezésű. A címlapról azonban nagyon hiányzik a cím! Sorozatcímet csak gyűjteményes kiadványoknak szokás adni, ez azonban egy szerző egyetlen témában végzett kutatását tartalmazza, így a sorozatcím csak fej- vagy lábrészben lett volna feltüntetendő, mint ahogyan a belső címlapon ez már teljesen észszerű és szabályos.

Végezetül megállapítható, hogy a Csongrád megyei Levéltár ezzel a kiadványával nagy adósságot törlesztve gazdag és igen értékes adatokhoz juttatta a tudományágak egész sorát, közöttük a magyar nyelvtudományt és benne a névtant is. Forrásértékű, pótolhatatlan kutatási eredményeket tartalmaz a munka, ennek ellenére, vagy éppen ennek következményeként, érdeklődéssel várják a magyar névkutatók Hódmezővásárhely jelenkori helynévanyagának összegyűjtését és kiadását, mert ez a kötet csak kiegészíti, de nem pótolja a mostani, élő névanyag közzétételét.

HAJDÚ MIHÁLY

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

A Várdai-család két XVI. századi genealógiája

Általában az a kép él bennünk, hogy a nemesi leszármazás inkább csak a szájhagyományban élt, s ha le is írták, akkor is csak a férfiágon való leszármazást tüntették fel, a nőág ismerete kevésbé volt fontos a nemes családok számára. A családtörténet iránti igényt elsősorban birtokjogi szempontok támasztották. Tudni akarták ugyanis, kitől, mit örökölnék, s ez független volt attól, hogy nőágon vagy férfiágon várható az örökség. A XVI. századból már gyakran részletes genealógiák maradtak fenn. Ezek közül kettőt mutatunk be, egy latint és egy magyart. A latin nyelvű genealógia közlését nemcsak a benne található néhány magyar szó, helynév indokolja, hanem mert jó példája annak, hogy ebben a korban nincs különbség a magyar, illetve a latin nyelven való írás között; szinte az író tetszésére volt bízva, melyik nyelven készíti el a feljegyzését.

3-6

1. Feljegyzés a Várdai család leszármazásáról. 1552. — Papíron 27 × 30,5 cm. Jelzete: Magyar Országos Levéltár, Zichy család zsélyi levéltára, f. 31 et E no 8.

Memoriale: de genelodia ex warda Anno d(omi)ni .1.5.5.2. Ite(m) Imp(ri)mis fuit, petrus de wada, tantu(m) habuit vna(m) filia(m) no(m)ine pote(n)ciana | et Ip(s)a(m) In m(at)ri(m)oni(m) co(n)iu(n)xit. briccius de baba, et Ab ip(s)o geniti fu(n)t | fily: paulus de warda archiep(iscopu)s ftrigonien(sis), ac thomas de warda | et¹ vna(m) filia(m) nomi(n)e fophia(m) | Ite(m) Thomas de warda² | In m(at)rimoni(u)m | (con)iu(n)xit filia(m) Johannis | kalman de bayon. | et ex ip(s)a geniti fu(n)t | q(ua)tuor fily ex hys duo fu(n)t | defu(n)cti, f(ed) ad huc ex hys | viuet, figifmu(n)d(us) ac | Johannes de warda | Az menee Jozagban ezeknek | rezeke wagyon | Ite(m) villa warda, villa Juta | villa ker, villa Atadh | Ite(m) fu(n)t vinee, vna vinea | eft In p(ro)mo(n)torio gelle | Alter In p(ro)mo(n)torio gamas | terci(a) In p(ro)mo(n)torio warda | es. berenrel.³ wagon. bababan: | Ite(m) poffeffio(n)es que fueru(n)t, | michaelis leeperdy, cui(us) | filya fuit fophia (con)iu(n)x | fymonis de warda | Ite(m) vna villa leperd totalit(er) | villa moniarod, totalit(er) | villa obar totalit(er) f(ed) | Impignorata eft petro | kalawz | Ite(m) villa wyban, oban. totalit(er) | villa gerenas, Impignorata eft⁴ Johanni mo(r)gaÿ, | villa farwwarro pel, totalit(er) | es

egh puzthatelek. kerbee. kezeth | es gerenafkezeth, | Ite(m) fimon de wada et ip(s)e In m(at)rimoniu(m) | (con)iu(n)xit filia(m) michaelis de leperdh, nomi(n)e | lophia(m), Ja(m) ex ip(s)o geniti fu(n)t | q(ua)tur fily trini fu(n)t defu(n)eti, ex hys | viuet Thomas de warda nu(n)c p(re)p(os)it(us) | thweien(sis), et⁵ habuit filias q(ua)tuor | nomi(n)e, Anna, elyana, lophya pote(n)ciana | Anna, In m(at)rimo(nium) co(n)iu(n)t(a)⁶ fuit apud | vrbanu(m), ezeky. ex ip(s)o geniti fu(n)t fily duo ip(s)e | defu(n)eti fu(n)t, et | vna, et duo ex puellis viue(n)t nomi(n)e | fufana, et fara, | Ite(m) elyana(m) co(n)iu(n)xit In m(at)rimoniu(m) | fran(ciscus) Illefy et ex ip(s)o geniti fu(n)t | tres fily, vni⁸ nom(in)e farkas alt(er)y | paul(us), t(er)czy fran(ciscus), et vna(m) puella(m) | nomi(n)e Anna, | Item lophia(m) In m(at)rimoniu(m) (con)iu(n)xit | michael karchy, et ex ip(s)o geniti | fu(n)t pheminey sexus tres: | Ite(m) pote(n)ciana(m) In m(at)rimoniu(m) (con)iu(n)xit | matheus de rada ad hu(n)c fu(n)t | fine p(ro)le, | Ite(m) m(ate)r lophie de leperd fuit filya | Ambrofy wydfy, nomi(n)e elena,

2. Feljegyzés a Várdai család leszármazásáról. 1552 körül. — Papíron 21 × 31 cm. Jelzete: Magyar Országos Levéltár, Zichy család zsélyi levéltára, f. 31 et E no 8.

Ez az özágokokait widfy palon kerefynk⁹ | „az nograd warmegebe wagon” | mohora” ef cheztwe” ef zirok” ef kewefd” ef broznok” | „az hwnt warmegebe wagon” | nag fallonia” | „az hewef warmegebe wagon” | erk ef gyw ez erk ef az gyw telek | az zabocy warmegebe wagon” | derff” az derff wagon zallagon derffy ferenchnel | Ezeket az özágokokot witfy palon ez okol kereflyk” | hog ez özágok witffy ambwrwfe wot” ymar | az witfy ambwrwfnak wot három leýania ef eg | fya” az egik leýania az yllona azon” az mafyk az fofya azon” az harmadika” az nefte azon” az yllonat | attak wot az leperdy mihálnak ymar atol wallo | wot az wardahy fymone az fofya azon¹⁰ | ymar ez fofya azonol wallo wot az yllona azon | az yllef ferenchne” az ki az özágokot kereffy” | Az widfy ambwrwfnak ki fya wot az lerynch anak | fya¹¹ az widfy pal” ymar ciak az pal wagon wgan | az tebi meg hot” ciak az leyan az wagon wgan” | az zegen leperdj mihal nak wot enni jozaga¹² tona | warmegebe kyk mind leyan agat ylletek | egek leperd” mogiorod”¹³ oban” ef hwýban” | gerenaf”¹⁴ farw waro pel kezý” ez bar” de az bar | fomog warmegebe wagon” | Az zegen wardahy fymontol maradot | ezek az özágoknak felle felle” | egib wanak fomod warmegebe” | ytt(em) wardanak felle” ywtanak felle” attadnak felle” | kernek felle” az wardahy fymonak wagon neg leýania ef eg | fya” az egek az anna azon az ezeky orbane” az mafyk | az yllona azon az ylleffý ferenchne” az harmadik az karý | mihalne az fofya azon” az negedik az pontincia azon | az neg leyan” az fyw az wardahy. tamaf” ezeket | ylleti ezek az özágok | Ez¹⁵ Az özágok kyk | mýnket ylletnek az | mi feleslegenk wttan | az wardahy nemzetgebel |

¹et — *lophia(m)* utólag írta be két sor közé; — ²warda után kihúzva *habuit*; — ³a *berenrel-*ben az *n(?)* tintával el van takarva; — ⁴eft után kihúzva valami; — ⁵et felett rövidítésjel; — ⁶cōiūg; — ⁷Ite(m) után kihúzva valami; — ⁸vni felett rövidítésjel.

⁹a *kerefynk*-ben az *nk* felett rövidítésjel; — ¹⁰azon után kihúzva: *tol wallo*; — ¹¹fya-ban az *a* javítva; — ¹²jozaga után kihúzva: *ky*; — ¹³mogiorod után kihúzva: *ban, ban*; —

¹⁴gerenaf után kihúzva: *p*; — ¹⁵ettől kezdve a feljegyzés hátlapi címe következik.

Ceglédi nyelvtörténeti adatok*

„Gábor József Tsuf nevén Tüdő szájju” (1821. tjkv.); *Gaga Kozma Ferenc* (1823. bírói végz.); *Gal. Balog János* (1788. közig.); *Galambos Balog János* (1769. tjkv.); *Garsi Máté Mihály* (1824. tjkv.); *Gir Szabó András* (1806. tjkv.); *Gir Varga András* (1806. tjkv.); *Girintzi Bogdan Janos* (1816. közig.); *Girinczi Szabó Pál* (1808. közig.); *Girintzi Szüts János* (1824. publ.); *Girinyi Szabó Pál* (1812. tjkv.); *Girinyi Varga András* (1812. tjkv.); „*Gombai vagy is Baki Mihály*” (1813. bírói végz.); „*Gombai Kováts János özvegye másképp Szutyokáné*” (1816. tjkv.); *Gombai Mészáros István* (1774. közig.); *Gombai Tot János* (1774. közig.); *Gor Nagy Ferencz* (1808. tjkv., 1818: *Goór*); *Göbőjös Szabó Pál* (1744. cr. div.); *Gödöl Szabó Pál* (1765. közig.); *Gödöllei Mészáros János* (1744. cr. div.); „*Gödlő vagy igazábban Bódi János* (1825. bírói végz. cigány); „*Görög Argirovics vagy is Kozma Pál*” (1778. tjkv.); „*Gresa vagy Horváth Ferenc*” (1823. bűnügyi vizsg., uo. *Greksa* is); *Grubi Varga József* (1804. közig.); *Guboczi Cseh Mihály* (1811. bírói végz.); *Gulyás Horvath János* (1814. tjkv.); *Gujas Oros Ferencz* (1770. közig.); *Gulyás Orosz Mihály* (1783. tjkv.); *Gulyás Szüts Mihály* (1804. közig., 1770: *Gulyás*); *Gyenes Kováts István* (1804. tjkv.); „*Gyetó vagy Csernus Mátyás*” (1824. bírói végz.); „*Gyetvai vagy másképpen és igazábban Csernus Mátyás*” (1819. tjkv.); *Györ Mihály István* (1804. közig.); *Györgyei Kis Pál* (1770. közig.). — *H. Kis István* (1798. közig.); „*Habarts más kép Tot, avagy Lengyel András*” (1777. tjkv.); *Hajdu János Csikós* (1744. cr. div.); *Hajdu Szücs Mihály* (1744. cr. div., 1805: *Szüts*); „*Hajdu Szüts vagy Korsós István*” (1802. ttszki ir.); *Halasi Kováts János* (1814. közig., *Kovács* is); *Halasi Lengyel István* (1804. közig.); „*Halmi vagy Bonovázt János*” (1817. tjkv.); „*Hanka vagy igazábban Anka Péter*” (1824. tjkv.); *Haskó Kis István* (1744. cr. div.); *Hévizi Juhász János* (1817. bírói végz., 1824: *Hévézi*); „*Holetz Pista* falábon járó fiatal ember” (1819. tjkv.); *Homok ucza* Kováts János (1797. közig.); *Homok-ucza* Tóth Pál János (1798. közig.); *Hoszu Kovács János* (1744. cr. div., 1784: *Hoszszu*); „*Hululi rectius Bülülü Pál*” (1817. miss. cigány). — *Iván Varga János* (1797. közig.). — „*Jancsits, avagy Jancsó János*” (1818. miss.); „*Jónás* nevü uj magyar” (1815. miss.); *Juhász András Segges* (1744. cr. div.); *Juhász Istvány Szilaj* (1807. közig.); *Juhász Karsai István* (1817. bírói végz.); *Juhász Kis Pál* (1811. bírói végz.); *Juhász Kiss Pál Ferencz* (1806. közig.); *Juhász Kis Pál János* (1744. cr. div., 1817: *Kiss*); *Juhász Mátyás Ferentz* (1817. közig.); *Juhász Miklós János* (1804. közig.); *Juhász Molnár László* (1744. cr. div.); *Juhász Nagy László* (1744. cr. div.); *Juhász Pál János* (1808. közig.); *Juhász Pétsi András* (1821. tjkv.); *Juhbeli Nagy Ferencz* (1812. tjkv.); „*Juhos vagy Juhász vagy másképpen Kopasz István*” (1821. tjkv.); „*Juhos vagy Kopasz vagy leg igazábban Juhász Josef*” (1823. tjkv.); „*Juhos vagy másként Juhász János*” (1813. tjkv.). — *Kál Toth András* (1804. közig.); *Kállai Dajka András* (1810. közig.); *Kállai Farkas János* (1774. közig., 1803: *Kállai*); *Kállai Kis István* (1812. tjkv.); *Kállai Toth Ferencz* (1770. közig.); „*esuf-ságbol Kani, de igazábban Szabó Jánosnak hívják*” (1822. bírói végz.); *Kanta Tott János* (1804. közig.); „*Kanyó, igazábban pedig Kováts Antal*” (1821. tjkv.); *Kapás Juhász Mihály* (1807. közig.); *Káposztás Bálint Imre* (1813. közig., 1817: *Bálint, Bálinth*); *Karátsondi Varga József* (1817. össz.); *Karátsonyi Varga Josef* (1811. bírói végz.); *Kátai Farkas András* (1798. közig.); *Kátai Lengyel István* (1798. közig.); *Kat[olikus] Zs. Sersi János* (1804. közig.); *Katolikus Balog Mihály* (1785. közig.); *Katolikus Toth Jakab* (1786. közig.); *Katona Balog István* (1744. cr. div.); *Katona Kis János* (1807. közig.); *Katona Sotes Samuel* (1804. közig.); *Katona Szücs Ferencz* (1774. közig.); *Katona Tóth János* (1804. közig.); *Kavai Kis István* (1804. közig., 1808: *Kávai*); *Ketskeméti Nagy János* (1817. össz.); *Ketskeméti Németh János* (1807. közig.); *Kék Szabó János*

* L. MNy. LXXXII, 126.

(1804. közig.); *Kelemen Gaál János* (1817. bírói végz., uo. Gál is); *Kementés Balog István* (1804. közig.); *Kesely Szabo Mihály* (1808. közig.); *Király Horváth Ferencz* (1814. közig.); *Kirdály János Erős* (1807. közig.); *Kirdály Pál János* (1819. tjkv.); *Kis András György* (1771. cr. div.); *Kis Borsos András* (1819. tjkv.); *Kiss Tsütső István* (1822. hird.); *Kis Dávid Gergel* (1804. közig.); *Kis Dobos István* (1817. hird., 1822: Kiss); *Kis Etser István* (1808. közig.); *Kis András Pál* (1744. cr. div.); *Kis Ferencz András* (1781. közig.); *Kis Gergej Mihály* (1744. cr. div., 1799: Gergely); *Kis György Ferencz* (1804. közig., 1814: Kiss); *Kis István József* (1804. közig., 1817: Kiss); *Kis Josa Gergej* (1775. cr. div., uo. Jozsa, Józsa is); *Kiss Kováts János* (1817. miss.); *Kis Mátyás József* (1813. tjkv., 1814: Mátyás Kiss); *Kiss Ctsai István* (1815. miss.); *Kis Pákozdi Mihály* (1804. közig., 1817: Kiss); *Kis Pál Mihály* (1789. közig.); *Kis Szabó András* (1774. közig.); „*Joannes Kis alias Szabó*” (1699. tjkv.); *Kis Szüts András* (1804. tjkv.); *Kis Szütsy János* (1804. közig.); *Kis Tamás István* (1789. közig.); *Kis Tar István* (1785. közig.); *Kis Uczai Balla István* (1779. miss.); *Kis Uc[cai] Balog István* (1804. közig.); *Kis Utzai Szüle Mihály* (1804. közig.); *Klapecz Takács Márton* (1774. közig.); *Kmetye Szabó Márton* (1744. cr. div.); *Kocza Szanyiszóó János* (1744. cr. div.); „*Kotsis vagy Eálint Pál*” (1824. publ.); *Kotsis Baranyi István* (1811. bírói végz.); *Kotsis Mészáros István* (1804. közig.); *Kotsis Toth Mihály* (1804. közig.); *Kokai Nagy András* (1774. közig.); *Kolokán Kováts Mihály* (1814. közig.); *Kolompár Eülülü Mihály* (1774. közig.); „*Kolompár vagy is Kállai István*” (1815. bűnügyi vizsg.); *Komáromi Nagy András* (1820. tjkv.); *Koncz Imre János* (1774. cr. div.); „*Kopasz*, vagy *Juhos* vagy leg igazábbban *Nemes Juhász József*” (1825. bírói végz.); *Korsos Szüts István* (1802. tjkv.); *Kosik András Ferentz* (1817. közig.); *Kováts Faragó Ferentz* (1804. közig.); *Kováts György János* (1771. cr. div.); *Kovács Gyura Palkó* (1744. cr. div.); *Kováts Török János* (1781. tjkv.); *Kováts Törteli János* (1781. tjkv.); *Kozma Balog Ferencz* (1789. közig.); *Kozma Nagy József* (1814. közig.); *Kozma Pál János* (1817. közig.); „*Könyves másképp Kötél Pál*” (1819. miss.); *Köppü Molnár István* (1744. cr. div.); *Köröskény Janos Istvany* (1816. közig.); *Körös Uczai Jonas István* (1817. miss.); *Körös Uczai Kovács János* (1774. cr. div.); *Középső Tóth János* (1802. tjkv.); „*Krizsa* igazábbban *Horváth Ferencz*” (1816. bűnügyi vizsg.); „*Krizsan* vagy *Prétsenyi János*” (1825. bírói végz.); *Krumpli Jonas Ferenc* (1817. bírói végz.); „*Kutcka* vagy inkább *Boldizsár Kata*” (1813. bírói végz.); „*Kufar* vagy igazábbban *Jaszma János*” (1823. bűnügyi vizsg.); „*Kun* vagy *Kiss Matyás*” (1808. össz.); *Kurutz Szabó Tamás* (1779. miss.); *Kürti Kis János* (1765. közig.). — „*Lami* vagy *Lányi József*” (1824. bírói végz.); „*Lassu* vagy *Bába Lórintz*” (1817. tjkv.); *László Kováts Ferentz* (1810. tjkv.); *László Szüts István* (1785. közig.); „*Lázár* vagy másképpen *Papos Pila*” (1816. tjkv.); *Lecza Tot András* (1775. cr. div., 1786: *Lecsa, Letsa*); *Lengyel Tot András* (1775. cr. div.); *Lentai Orosz Péter* (1824. bírói végz.); *Lipcei Varga János* (1808. közig., 1819: *Liptsei*). — *M. Vass György* (1786. közig.); „*Matska* vagy maskeppen *Törteli Kis Pál*” (1816. tjkv.); „*Madár* vagy igazábbban a maga német nyelvén *Fogel János*” (1823. bírói végz.); *Madari Török János* (1814. közig.); *Majom Szabo Janos* (1777. tjkv.); *Maklári Szücs György* (1755. cr. div.); *Makos Santa Janos* (1744. cr. div.); *Makos Varga János* (1744. cr. div.); *Malmos Farkas János* (1774. cr. div.); *Mama Toth István* (1809. közig.); *Manyi Szabó Mihály* (1744. cr. div., 1817: *Mányi*); *Matusz Gergej Benfel* (1744. cr. div.); *Mester Ádám Istvánné* (1817. közig.); „*Mester* vagy *Szabó Mihály*” (1821. tjkv.); *Mészáros Dobos István* (1809. közig.); *Mészáros Obráts János* (1814. közig.); „*Josephus Mészáros alias Paprika*” (1781. közig.); *Mészáros Saru István* (1817. közig.); *Mikulás Tót János* (1755. cr. div.); *Mikus Varga János* (1814. közig.); „*Miller* másképp *Szecesei* igazábbban *Acsaj János*” (1820. miss.); *Milus Kováts János* (1809. közig.); *Miskolczi Pap Sámuel* (1744. cr. div.); *Molnár Csoma Pál* (1816. tjkv.); *Molnár Ferencz András* (1798. közig.); *Molnár Horvát János* (1804. közig.); *Molnár Kováts János* (1765. közig.); *Molnár Mihaj István* (1744.

er. div.); *Molnár Mihály Palkó* (1817. miss.); *Molnár Pál András* (1744. cr. div.); *Molnár Török István* (1744. cr. div.); *Mónár Ferentz András* (1823. közig.); „*Mondók vagy Reszeli János*” (1811. tjkv.); „*Munka vagy Hamu János özvegye*” (1813. tjkv.). — *N. Varga György* (1765. közig.); *Nádkötő Varga Ferentz* (1804. tjkv.); *Nagy András István* (1770. közig.); *Nagy André János* (1817. közig., 1819: *Andre*); *Nagy Bandi Janko* (1823. bírói végz. cigány); *Nagy Darányi Gergely* (1781. közig.); *Nagy David Gergel* (1804. közig.); *Nagy Gergely Ferentz* (1811. tjkv.); *Nagy Győr János* (1804. közig.); *Nagy György János* (1770. közig.); *Nagy István János* (1781. közig.); *Nagy János Pál* (1819. tjkv.); *Nagy József Sánta* (177. cr. div.); *Nagy Joseph Verona* (1807. közig.); „*Stephanus Nagy, Filius vulgo Kopasz Nagy István*” (1720. tjkv.); *Nagy Kovács József* (1804. közig.); *Nagy Pakozdi András* (1744. cr. div.); *Nagy Pál András* (1765. közig.); *Nagy Ványa János* (1802. tjkv.); *Nagy Ványai János* (1744. cr. div.); *Nagy Varga Ferentz* (1789. közig.); *Nemes Márton Mihály* (1818. tjkv. „non nobilis”); *Nemes Nagy István* (1816. hird.); „*Német vagy maskeppen Gabor Janos*” (1819. tjkv.). — *Ny. Nagy János* (1765. közig.); *Nyilas Varga János* (1804. közig.); *Nyiri József István* (1823. közig.); *Nyútó Nagy Jánosné* (1782. tjkv., 1804: *Nyulyto*, 1813: *Nyujtó*); *Nyutó Varga János* (1770. közig., 1813: *Nyujto*); *Nyullátó Szabo Andrásné* (1804. közig.). — *Obrázt Mészáros János* (1812. bírói végz.); *Obrácz Nagy János* (1808. közig.); *Ótsai Gergel János* (1802. tjkv., 1814: *Gergely*); *Oldal Nagy Pál* (1775. cr. div.); *Orosz András István* (1770. közig.); *Orosz Gergel János* (1786. közig.); *Orosz Gergely István* (1817. miss.); *Orosz Gergő Ferentz* (1817. össz.); *Orosz Máté Péter* (1804. közig.); *Orosz Péter András* (1815. bírói végz.); *Ország Gazda István* (1824. bírói végz.); *Osgyáni András Ferentz* (1817. közig.); „*Osvald János recte Páll*” (1820. miss.); *Osvath Szaniszló István* (1804. közig.); *Osztatyi Váradi Ferentz* (1817. össz.). — *P. Halmi János* (1771. közig.); *P. Szabó János* (1823. tanúvall. jkve.); *P. Tóth György* (1765. köz-ig.); *Pajkos Kovács János* (1805. közig.); *Pál István Virasztó* (1744. cr. div.); *Pálincás Kovács* (1811. miss.); „*Pálincás vagy Sinka Andrásné*” (1813. hird.); *Pálincás Szabó Pál* (1789. közig.); *Palkó Molnár András* (1788. közig.); *Palotai Szűts Ferentz* (1782. tjkv.); *Pándi Kis Ferencz* (1770. közig.); *Pándi Molnár Jánosné* (1804. közig.); *Pandi Szabó János* (1770. közig., 1815: *Pándi*); *Pap József István* (1822. bűnügyi vizsg.); *Pap Kis András* (1774. közig.); *Pap Lengyel István* (1774. közig.); *Pap Tóót Mátyás* (1756. közig.); *Papis Biro Andrásné* (1744. cr. div.); *Papista Kiráj Pál* (1744. cr. div.); *Papista Mészáros János* (1744. cr. div.); *Pápista Tótt János* (1774. közig.); *Papista Ungvári Márton* (1744. cr. div.); *Paprika Mészáros István* (1817. miss.); „*Pastéli vagy Zsidó Pista*” (1823. tjkv.); „*Pataki másképp Oláh János*” (1818. miss.); *Péczeli Juhász István* (1811. bírói végz., 1813: *Pézteli*); *Pézteli Kovács Imréné* (1783. tjkv., 1817: *Pétszeli*); *Peczi Kovacs Istvan* (1744. cr. div.); *Perge Tóth István* (1817. össz.); *Péter Pál Ferencz* (1808. tjkv.); *Péteri Tóth Mihály* (1817. össz.); *Pintér Dudás András* (1818. tjkv.); *Pintér Nagy János* (1817. össz.); *Pintes Kovács András* (1804. közig.); „*Pisla vagy Repetzki Pál*” (1823. publ.); *Pisze Dér István* (1816. bűnügyi vizsg.); *Püllés Kovács András* (1785. közig.); *Pojak Tot Mátyás* (1774. közig., 1807: *Polyák*); „*a tsuf neve Pokol a segge — egy vásári bitskás személy*” (1822. bűnügyi vizsg.); *Polgár Szabó András* (1786. közig.); *Polgár Szaniszló János* (1805. közig., 1817: *Szalisznyó*); *Pólya Ványi István* (1814. köz-ig.); *Ifj. Pólya Ványi István* (1817. össz.); *Polhos Kovács János* (1814. közig., 1823: *Polyhos*); *Posár Vég István* (1781. közig., 1807: *Pozsár*); „*Potra vagy is Szabo Gergely*” (1814. bűnügyi vizsg.); „*Potsmag vagy Ketskeméti Kata*” (1825. bírói végz.). — *Rázt Szűts András* (1825. publ.); *Ratkai Szebenyi Mihály* (1782. közig.); *Radványi Molnár János* (1775. cr. div.); *Reformatus Biro András* (1744. cr. div.); *Reformatus öreg Kiráj István* (1744. cr. div.); *Reformatus Lengyel János* (1744. cr. div.); *Reformatus Tot András* (1744. cr. div.); *Reformatus Ungvári Márton* (1774. közig.); *Rehak Kovacs Mihaj* (1744. cr. div.); *Repcze Sági Mihály* (1817. össz., 1822: *Reptze*); *Roka Nagy Martzi* (1721. tjkv.);

Romhányi Túri Pál (1812. közig.). — Sáfár Nagy János (1816. bűnügyi vizsg.); Sági Császár Ferentz (1817. össz.); Sági Kováts János (1817. össz.); Sági Nagy András (1770. közig.); Sági Pall Mátyás (1817. közig.); Sago Nagy János (1770. közig.); Sánta Etseri János (1813. közig.); Sánta Erdei (1816. bűnügyi vizsg.); „Sánta vagy Gazsi István” (1822. bírói végz.); Sánta Nagy József (1770. közig.); Saru Mészáros György (1804. közig.); Seres Kováts István (1797. közig.); Serkei Kováts Mihály (1771. tjkv.); Serki Orosz András (1744. cr. div.); Siket Koncz János (1813. bírói végz.); Simon Benke János (1804. közig.); Simon Dobos István (1808. közig., 1817: Simony); Sinka Pálincás György (1779. miss.); „Sinka vagy Pálincás Jánosné” (1810. bírói végz.); Soltesz Farago János (1789. közig.); Sótész Kováts Mihály (1765. közig., 1770: Soltész); „Somodi vagy másképp Kollár János” (1819. bírói végz.); „Somodi vagy másképpen Madarassi György” (1812. tjkv.); Sós Boros János (1817. össz., 1824: Soos); Suborka Tot Mihaj (1744. cr. div.); Süttö Mészáros István (1744. cr. div.); Süttö Sámel Mihály (1806. tjkv.). — Sz. Mészáros Jakab (1786. közig.); Szabados Nagy István (1822. bírói végz.); Szabó András István (1744. cr. div.); Szabó Béni János (1815. tjkv.); Szabo Gergej Janos (1775. cr. div.); Szabó Gergő Sándor (1817. közig.); Szabó Kováts Mihály (1822. publ.); Szabó Móri András (1804. közig.); Szabó Pálné István (1804. közig.); Szabó Péter András (1817. össz.); „Stephanus Szabo alias Susandor” (1723. tjkv.); Szabó Tájai Miháj (1781. közig.); „Szabó vagy Ujjvárosi Sándor” (1814. tjkv.); „Szabo vagy Varga Béni János” (1804. tjkv.); Szabó Varga Gergely (1804. közig.); Szadai Dobos Miháj (1744. cr. div.); „Szakács másképp Zsamberger András” (1811. miss.); Szakolczai Halmi Janos (1744. közig.); Szaku Szabó András (1804. közig.); Szalai Szabó András (1744. cr. div.); Szantai Toth György (1795. ttszéki iratok, 1808: Szántai); „Szántó vagy Csillag Pista” (1823. tjkv.); Szappanos Orosz István (1818. tjkv.); Szebenyi Gál András (1811. bírói végz., 1817: Gaál); Szecsei Pintés János (1805. közig.); Szelei Molnár András (1770. közig.); Szemerédi Mészáros Pál (1786. közig.); „Szendrei vagy Molnár Péter” (1820. miss.); Szentesi Molnár István (1774. közig.); Szentgyörgyi Kis Mátyás (1770. közig., 1817: Szent Györgyi); Sz[ent] Martoni Kis Gergely (1725. tjkv.); Szent Mártonyi Kováts István (1744. cr. div.); Szepesi Pintér Márton (1774. közig.); Szi tarto Deső János (1744. cr. div.); Szi tarto Mikula György (1744. közig.); „Szikra vagy Tirschling vagy igazán Matsik Imre” (1823. bírói végz.); „Szlavik vagy maskeppen Vaszlavik György” (1824. bírói végz.); „Szoboszlai vagy másképpen Márton Gábor” (1813. bírói végz.); „Szoboszlai vagy Márton János” (1812. bírói végz.); „Szoboszlai vagy Márton Sámuel” (1811. tjkv.); Szoboszlai Pap György (1799. közig.); Szokolai M. András (1785. közig.); Szolnoki Nagy József (1806. cr. div.); Szomoru Toth János (1781. tjkv.); „Szórfú vagy Tályai Erzsébet” (1821. tanúvall. jkve.); Szőke Farkas János (1817. miss.); Szőke Kis János (1815. tjkv.); Szőke Kováts János (1782. tjkv.); Szőke Orosz János (1812. tjkv.); Szőke Tóth István (1802. tjkv.); Szőke Toth Farkas János (1817. hird.); Szür Szabó István (1789. közig.); Szürszabó Szentgyörgyi Pál (1804. közig.); Szűts Samu András (1804. közig.); Szűcs Vasas György (1779. miss.); Szűcsi Pintés István (1744. cr. div.). — T. Nagy István (1802. tjkv.); Takács Juhász János (1744. cr. div.); Takáts Molnár János (1804. közig., uo. Takács is); Takáts Nagy József (1789. közig.); Takáts Szabó János (1804. közig.); Takács Toth István (1789. miss.); „Takáts vagy Tyukodi Molnár János” (1821. hird.); Tájai Szabó János (1744. cr. div., 1806: Tályai); „Tályai v. Szórfú Szabó Mihály” (1812. tjkv.); „Támadí vagy másképpen Atanyi Toth János” (1824. bírói végz.); Támadí Szabó Mihály (1804. közig.); Tapodi Farkas János (1817. össz.); Tar Nagy István (1804. közig.); Tariányi Toth Pál (1805. közig., 1812: Tarjányi); Tehenes Varga Miháj (1804. közig.); Temetői Balog János (1774. közig.); Tertsí Nagy Josep (1744. cr. div.); Torma Kis István (1744. cr. div.); Torma Kováts János (1816. hird.); Toth András Pál (1804. közig.); Toth Balint Miklos (1810. közig., 1817: Bálint); Tót Farkas András (1744. cr. div.); Tóth Gergely Ferenc (1821. hird.); „Tóth vagy más-

képpen *Golya Istvány*” (1818. miss.); *Tot György János* (1774. közig.); „*Toth György* vagy másképpen *Szalma György*” (1818. miss.); *Toth Gyurka János* (1789. közig.); *Tot Horvát János* (1744. cr. div.); *Toth Jakab Josef* (1808. közig.); *Toth Mihály Ferentz* (1804. köz-ig.); *Toth Nagy Ferencz* (1728. tjkv.); *Toth Pál János* (1785. közig.); *Tot Peter János* (1710. prot. mixt.); *Tót Szabó Mihály* (1771. közig.); *Tot Takács István* (1774. közig.); *Török Moonár János* (1744. cr. div.); *Törteli Bálint István* (1817. össz.); *Törteli Kiss Mihály* (1817. össz.); *Törteli Kovács János* (1771. közig.); *Turi Ferencz Bába* (1744. cr. div.); *Turi Varga Jakab* (1770. közig.); *Tütüki Juda* („feszlett személy”; 1823. bírói végz.). — *Tyukodi Molnár Miháj* (1744. cr. div.); *Tyukodi Takats Janos* (1809. közig.). — *Ungvári Bujdosó János* (1804. közig.); *Uri Kovács János* (1744. cr. div.); *Úri Nagy János* (1819. bírói végz.). — *Üllei Horvát István* (1744. cr. div.); *Üllei Mészáros István* (1744. cr. div.). — *V. Takács Mihály* (1765. közig.); *V. Toót István* (1756. prot. mixt.); *Váczi Kovács János* (1817. össz., 1819: *Vátzi*); *Vajas Nagy Péter* (1804. közig.); „*Vajas* vagy másképp *Nagy Pál Péter*” (1815. bírói végz.); *Vak Orosz Ferencné* (1823. bírói végz.); *Vak Sziladi János* (1817. bírói végz.); *Vak Toth Mihály* (1744. cr. div., 1781: *Tott*); *Valkaj Tott Pál* (1765. közig., 1774: *Valkai*); *Valkói Varga József* (1744. cr. div.); *Vanyaj Nagy István* (1735. tjkv.); *Ványi András János* (1804. közig.); *Ványi Pólya István* (1814. közig.); *Váradí Szabó Istvány* (1810. közig.); *Varga Gergely János* (1812. bírói végz.); *Varga Gergő János* (1817. közig.); *Varga Mihály Josef* (1804. közig.); *Varga Molnár József* (1820. miss.); *Varga Peti János* (1786. közig.); „*Vasadi* vagy mas kepp *Teleki Mihály*” (1824. bűnügyi vizsg.); *Vastag Bálint János* (1811. tjkv.); *Vatkaj Varga Josef* (1804. közig.); *Vég András Ferencz* (1804. közig.); *Vég János Istvány* (1817. közig.); *Verbó Pintér Márton* (1744. cr. div.); *Verbo Szabó Janos* (1784. tjkv.); „*Veres* vagy *Dohány Péter*” (1824. bűnügyi vizsg.); „*Veres* vagy másképpen *Taliani Mihály*” (1823. tjkv.); *Versegi Nagy Pál* (1789. közig.); *Vesenyi Jónás András* (1804. közig., 1810: *Vezsenyi*); *Vítzina Takács János* (1807. közig.); *Vig András István* (1817. közig.); *Vincze Farago Mihaj* (1744. cr. div.); *Vintze Nagy János* (1785. közig.); *Vinke Nagy Péter* (1789. közig.); *Virág Juhasz István* (1770. közig.); *Virk Nagy János* (1814. hird.). — *Z. Asztalos János* (1765. közig.); *Z. Farkas Mihály* (1765. közig.); *Z. Hevizi Juhasz Josef* (1804. közig.); *Z. Pap György* (1765. közig.); *Z. Reznak Josef* (1804. közig.); *Zakar Veréb András* (1812. tjkv.); *Zana Kovács József* (1823. bírói végz.); *Zilah Cseh Péter* (1744. cr. div., 1786: *Zila*); *Zöld süvegű Kovács János* (1822. bírói végz.). — *Zs. Tar Samu* (1770. közig.); *Zsam-beki Szabo Istvan* (1744. cr. div.); *Zsámboki Mészáros Mihály* (1814. közig.); „*Zsarko* vagy *Balla János*” (1817. tjkv., 1822: *Zsarkó*); *Zsemlye Molnár István* (1744. cr. div.); *Stephanus Zsengy* alias *Böcs* (1781. közig.); *Zsiga Baranyi János* (1744. cr. div.); *Zsiros Molnár Mihály* (1786. közig.); *Zsófi Bálint György* (1817. közig.); *Zsuborka Toth János* (1770. közig., uo. *Zuborka* is.).

3. **K á r o m k o d á s o k.** — „Egyen meg a *fene*” (bűnügyi vizsg. 1820.); — „Az ő felesége rettenetes rossz nyelvű és ötet szüntelen akasztófára valasza és szemtől szemibe *fenével* eteti” (bírói végz. 1810.); — „No üss meg *fene* teremtette, ha van merszed” (bírói végz. 1824.); — „Ötet vén Boszorkánynak száraz Csukának nevezvén a *fenével* éteti” (bírói végz. 1823.); — „A *fene* áldja meg a Fattyát had dögöljön meg” (bírói végz. 1825.); — „Ötet ismét Zsivanynak kiabálja a *fenével* eteti és baszatja” (bírói végz. 1824.); — „Nincsen olyan hét, melyben ötet Vén Boszorkánynak nevezvén *fenével* ne etesse, és Istenét Krisztussat ne szidalmazza” (bírói végz. 1817.); — „Sokaknak füle hallattára a Biróságot *fenével* illette” (bírói végz. 1812.); — „Az Isten *fenével* szaggasson ki, ha azt mondtam nekie” (bűnügyi vizsg. 1812.); — „*Hunczfut* úgy mond az Istenetek hunczfut a Biród, basszon a ki teremtett” (bírói végz. 1812.); — „Ötet *hunczfutnak* gazembernek mondván” (bírói végz. 1822.); — „Baszam az *Istenedet* a ki teremtett” (bírói

végz. 1825.); — „Baszam az *Istenedet* Szentedet” (bírói végz. 1821.); — „Basszam az *Istenit*, hogy mihez tartsa magát” (tanúvall. jkve. 1821.); — „Baszam az apád vén *Istenit*” (tanúvall. jkve. 1821.); — „Erre az edes atyának *Istenit*-Teremtését sőt még meg holt öreg atyának is Szentjét, Krisztusát meg a ki el temette is öszve karomolta, azt mondván, tartson kend ha tsinált kend, minek is tsinált kend ha nem tarthat” (mondja egy legény az apjának; bírói végz. 1820.); — „Nagy fenyen kiabálja Nemes személy lévén neki meg a Czeplégi *Isten* sem parantsolna” (bírói végz. 1821.); — „Baszam úgy mond az *Istenedet* es a meg feszített Krisztusodat, nem nyugszom addik míg a világból ki nem végezlek” (bírói végz. 1817.); — „Basza az *Istenit* Szentjét es Teremtőit” (bírói végz. 1825.); — „Basszom (ugy mond) az *Istenit* Szentjít a Buta Biróknak” (tjkv. 1814.); — „Basszom ugymond az *Istenedet* a Xtusodat es a ki Kanászokat teremtetete majd meg baszatom veled minden Disznaidat” (tjkv. 1816.); — „Baszam a Váci *Istenedet*, vén Xtusodat” (tjkv. 1816.); — „Baszam Papista Hitit a Keresztyit *Istenit* Szentjít, Baszam a vén Jezusát a Szüz Mariaját” (tanúvall. jkve. 1821.); — „Az ő *Istenit* Krisztusát és Mariaját rettenetesen mivelte” (bírói végz. 1823.); — „Nekie az Angyalát a Csillagát *Istenit* és Teremtőit mivelvén” (bírói végz. 1823.); — „Mi az *Isten* nyiláért zárja be kend az azt ajtót” (bírói végz. 1824.); — „Basszom úgy mond a Jezusodat *Krisztusodat* és a Vén Kurva Szentedet” (bírói végz. 1817.); — „Basza a bíró *Krisztusát*” (bírói végz. 1824.); — „Ötet *Kurvának*, vén Dugyának [Begyának?] nevezte” (bírói végz. 1825.); — „Ötet öszve káromlotta és vén *kurváztá*” (bírói végz. 1823.); — „Ötet Vén *Kurvának*, Vén Szajhának s Boszorkanyának nevezte, és fenével a poklaját etette” (bírói végz. 1824.); — „Basszom a Pulyka *Lelkedet* mit keresi Kend én rajtam” (bűnügyi vizsg. 1811.); — „Hát ez a tehén kié basszom az anyyád *Lelkit*” (bűnügyi vizsg. 1813.); — „Basszom úgy mond a te Kurva *lelke*det, ennek mind te vagy az oka.” (bírói végz. 1816.); — „Ördög bujjon a Korsagos *lelkibe*” (bírói végz. 1818.); — „Ördög bujjon úgy mond az apátok *lelkibe*” (bűnügyi vizsg. 1824.); — „Azt rongyos *pütsajunak* s tetves *pütsajunak* kiabálta” (bírói végz. 1824.); — „Basszom a *Szentjít* a Krisztusát és a Mariáját a Szegbauernének mind a ki mind maga mind Leánya *Kurvák Kurvája*” (bírói végz. 1825.); — „Üsd agyon ugymond Basszom a *Szentjít* es a ki teremtetete” (bírói végz. 1819.); — „Basszam úgy mond a *Szentedet* Istenedet, ha itt fel akasztanak is de agyon ütlek” (bírói végz. 1824.); — „[Egy legény] édes anyjának vén kurva *szenjtjét* és teremtését szidalmazván [fenyegette. Mikor egyik tanú] intette volna nékie is Kalvinista Hitit mivelvén rettenetesen karomolta” (bírói végz. 1822.); — „A Czigányok *Szentjít*, Teremtőit öszve mivelvén” (bírói végz. 1823.); — „Basszam ugymond a *Teremtésedet* mindjárt agyon gazoltatlak” (lőháton lévő mondtá; bírói végz. 1824.); — „Basszom úgy mond a Koldusból lett gazda *teremtésedet*” (város polgárának mondták; bírói végz. 1824.); — „Basszom úgy mond én a te *Teremtésedet* és a Papodnak is, annak is én parancsolok” (bírói végz. 1818.); — „Basszom a *teremtésedet*, Basszom a Koldus kutya *teremtésedet*, nem őrizte az én atyám veled a Disznokat, basszom a *Lelkedet* ebatta teremtetete hunczfutja” (bírói végz. 1811.); — „Basszom az Apád *teremtését* meg mond apádnak, Basszam a Szüz Mariaját és Szent Krisztusát” (tanúvall. jkve. 1821.); — „Basszam a Kálomista *teremtésedet*, Basszam az Istenedet a kit a Templomba imádsz” (bírói végz. 1813.); — „Basszam úgy mond a Vén Kurva szajha *Teremtését* — Basszom a nagy hasu Ipamnak is a *Lelkit*, bassza meg a lelke azokat a Juhokat, Marhákat a mit adott és több ki mondani is irtoztató káromlásokat okádott...” (bírói végz. 1819.); — „Basszom a Vén Mostohák *teremtését* és a ki a Mostoha Anyákat teremtetete” (bírói végz. 1823.); — „Basszam a Vén Szajha *Teremtésedet*” (bírói végz. 1824.); — „Jöjj le onnan basszom a *Teremtésedet*, mert majd mindjárt ki végezlek a világból” (tanúvall. jkve. 1818.); — „Basszom a vak *teremtésedet*, Koldus kutya *teremtésedet*” (bírói végz. 1811.); — „Basszam a Vén vak *teremtését* — Vak *Istenit* Xtusát és Szentjít” (tjkv. 1819.); — „Basszom úgy mond a Kurva *Teremtésedet*

Baszom a kurva Jezusodat” (bírói végz. 1818.); — „Baszom (ugymond) a te Zsivan *teremtésedet* es Szentedet mit keresel te itt” (tjkv. 1819.); — „Baszom a Hunczfut *teremtésedet* gaz ember vagy — akasztó fára való vagy, majd meg tanítalak Disznó *teremtette* Hunczfutja” (bírói végz. 1824.); — „Baszom ugymond a Vén hunczfut *teremtésedet*, hát leselkedni jársz te én utánam” (bírói végz. 1823.); — „Baszom ugymond a vén Hunczfut *teremtését*, Jézusát, és Szentjeit annak az akasztófára való Czeglédi Bironak” (tanúvall. jkve. 1821.); — „[Őt] minden ok nélkül meg hunczfutulván *Teremtőit* Szentjeit össze mivelte” (bírói végz. 1823.); — „Több eszem van mint neked, *baszom a teremtésedet*” (bírói végz. 1825.); — „A Teremtőit, Szentjét és a ki az Apját *teremtette* rettenetesen káromolván” (bűnügyi vizsg. 1822.); — „Több eszem van mint neked, *baszam a teremtésedet*” (bírói végz. 1825.); — „Baszam (ugymond) annak a Szunyog második Birónak borzas *teremtését*, nekem nem Biróm, es nekem nem parantsol” (tjkv. 1818.); — „Baszom ennek a Falu [!] Birójának a *Teremtését*, baszom a seggen ülő Szentjit; baszom az Istenit, baszom a Máriáját, tsak annak ad attestatumot, a kinek akar” (bírói végz. 1817.); — „No baszom a *teremtésedet*, régen fenem már ugy is rád a fogamat” (bűnügyi vizsg. 1824.); — „Baszszam a ki a Kortsmarosokat *teremtette*” (kocsmárosnak mondták; bírói végz. 1824.); — „Baszam a ki az embereket *teremtette*” (tanúvall. jkve. 1822.); — „Meg öllek ugy mond baszom *teremtette* kurvája” (bírói végz. 1816.); — „Baszam *atta teremtette* úgy is az én kezem által kell kendnek meg halni” (bűnügyi vizsg. 1814.); — „Diszno *atta Hét teremtette* Baszom a Spion Lelkedet” (bűnügyi vizsg. 1824.); — „Meg öllek ugymond Diszno *teremtette*” (bírói végz. 1813.); — „Majd visszafizettetem a Disznó *teremtettének*” (tanúvall. jkve. 1821.); — „Utánna megyek ugy mond az erre arra *teremtettének* szidván annak Istenit Teremtésit, Szentjeit, es agyon verem mint a Kutját” (bűnügyi vizsg. 1813.); — „Baszom a Plebánusodat ebatta, ha meg kaphatlak meg *töröm* a tsontodat” (bűnügyi vizsg. 1811.); — „Baszd meg au *Uradat* (notariust) a’ meg tégedet” (csósznek mondták; bírói vizsg. 1824.).

4. Szavak, kifejezések. — „Több hely beli Aszszonyokat, ki az ő segítségére mentek volna; meg *tzimbált*” (bírói végz. 1819.); — *Csába* (őrültek, csábák, nehézkesek összeírása 1841.); — „Némely *csiripp-csupp* adóssága!” (miss. 1818.); — „[Végrendelkező menyére hagyományoz, mert] most-is Leányi modra *dajkalkodik* körülöttem” (bírói végz. 1824.); — „Kék kotzkás *Dicta* kendő” (bűnügyi vizsg. 1822.); — „Kalotsai Imrének a Tanyáján olly *el szoktatott* Kutya légyenek . . .” (tjkv. 1818.); — *Ferrál* (in inventario instrumentorum, 1782. köz.); — „Decurio praeteriti anni, vulgo *Fiscus dictus*” (tjkv. 1722.); — „A Város Házánál vagyon egy *fordító kúlt*; a ki magának lenni gondolja nézze meg” (hird. 1814.); — „Minden *fundamentomos* ok nélkül” (bírói végz. 1823.); „Semmi *fundamentomos* oka nem lévén” (tjkv. 1812.); — „Az almákat *garabóstitul* el vitte” (bírói végz. 1818.); — „Tsúfolta és *gyep rugónak*, Bakantsosnak nevezte légyen” (katonát gúnyoltak így; bírói végz. 1819.); — „Olly *iszogós* asszonynak isméréd? — *Iszogós*, és hogy ha valami el talál veszni reám gyanakszanak” (bűnügyi vizsg. 1819.); — „De az illyen *kopasz mentségnek*, úgy mint minden fundamentom nélkül valónak . . . hely nem adatik” (miss. 1815.); — „[A mécsárszékbe] egy igen rossz erőtlen beteg marhát vezettek, a kinek méhéből a *Nádrája* fertelmes módon ki lóg . . . [A kovács megvizsgálta] azt adta elő, hogy azon Tehénnek a *Nádrája* régen sinlődő betegsége által okozott gyengeség miatt jött ki, és már prantba indult” (bírói végz. 1819.); — „Az ott való *négyellővel* egyszer reá vágott Kurutz Sámuelre” (bűnügyi vizsg. 1821.); — *Petsétes koldus* (bírói végzések 1825.); — „Földjöknek a viz árja miatt nemcsak semmi hasznát nem vették, sött kéntelenek voltak *pénzes Kenyérrel* élni” (bírói végz. 1813.); — „Nagy vaslábas lisztet *pörkölni*” (köz.; 1810.); — „[Egy 11 éves ostoros gyereket a vele szolgáló béres úgy megvert, hogy lába eltört. Csak 10 nap múlva

vizsgálta meg az orvos,] ki is jelenti, hogy az valósággal össze levén zuzva a rendes gyógyítások el halasztása miatt a gyermek talán ha meg nem kapott is de meg eshető hogy rákot kaphat, és az élete veszedelembé forog” (bírói végz. 1821.); — *Sikar hajú* (össz. 1808.); — „Hát nem tudsz egy kis *Stertz* is készíteni. A panaszos erre azt felelte hogy ő paraszt asszony azt sem tudja mi a *Stertz*” [Hús mellé követelte a kvártélyos katoná.] (bírói végz. 1826.); — „Mely lován most a *taknyos nyavalya* ki ütött” (bírói végz. 1825.); — „*Tokmány orrunak* tsufolta” (bírói végz. 1818.); — „[Egy kötélgyártó legénynek] egy kék kötőbe be kötve volt *turbaja* elveszett” (Publ. 1825.); — *Ujjító felperes* (fellebbező tjkv. 1812.); — „Az *Innep-törésekben* el annyira el merültenek...” (intimata 1755.); — „[Pleiner Ádám vízkeresztkor a templom előtt bőroket árult] mint *ünnepestő* . . . 12 forintokra büntetődött” (bírói végz. 1812.; ugyanitt *ünnepestő* is); — *Víz vette lakosok* (tjkv. 1815.); *Víz vette földű lakosoknak* (tjkv. 1815.).

† SCHRAM FERENC

Ismeretlen asszony levele 1515-ből

A készülő új történeti grammatika nem vette be törzsanyagába a DEÁK FARKAS közölte levelet (Magyar hölgyek levelei. Bp., 1879.). Túlságosan korainak tűnt az 1515-ös évszám ahhoz, hogy magyar női kéz írásának elfogadható legyen. Meggondolásra késztetett az a tény, hogy a múlt századi nyelvemlékközlések között gyakran találhatók időbeli pontatlanságok (több ilyen van a LevT. I. kötetében is; vö. JAKUBOVICH: MNy. XV, 122—3). Az is a nyelvemlék mellőzését indokolja, hogy eredetije lappang, továbbá, hogy sem írójáról, sem címzettjéről közelebbit nem tudunk. Nyelvjárástörténeti használhatóságát pedig lokalizálatlansága teszi bizonytalanná.

Pedig a levél megérdemli figyelmünket, hiszen van néhány olyan utalás, személy- és helynév, melyek a nyelvemléknek mind keletkezési idejére, mind keletkezési helyére útmutatóul szolgálnak, s általuk a levelet nyelvjárástörténetileg hasznosíthatjuk. Vegyük sorra a levélben szereplő adatokat! Az említett személyek: *mojsses wramne, dersek uram, Wz Janos, abranj apat wr, artandj pal, farkas ecem, majos nijhalne, fabian dejjak, sarkan jstuan*. A levélben említett helyek: *njèk, daro, zuka* (helyesen olvasva: zaka — így Száz. 1873: 43—4), *almas, abranj*. A levél írásának dátuma: 1515. *zent dorodija azzonjom naputan walo keden* (febr. 13.).

Mi igazolhatja az 1515-ös évszámot? 1. DEÁK FARKAS és FRANKL VILMOS (Száz. 1873: 43—4) olvasata (ők mégis csak látták az eredetit!). 2. A levélben szereplő Ártándi Pál 1518-ban már II. Lajos tanácsosa, tehát birtokszerző tevékenységét a század tízes éveiben megkezdhetette; 1530-ban viszont már le is fejezték (NAGY I.), tehát a levél írásának terminus post quem non-ja mindenképpen az 1530-as évszám. 3. A levélben arról panaszkodnak, hogy Ártándi Pál kiüldözi Majos Mihálynét darói birtokáról lányával együtt. Miért nem védi őket a férj és apa Majos Mihály? Feltehetőleg azért, mert meghalt már, s az özvegygel Ártándi kedvére erőszakoskodhat. A ZichyOkmt.-ban (XI, 283) szerepel egy bizonyos Mayos Michael de Daro, aki már 1481-ben Baranya megye alispánja, tehát elég tekintélyes tisztséget tölt be. Más adatok szerint (CSÁNKI III, 471) Majos Mihály 1475-ben baranyai, 1482-ben tolnai alispán. Ha 1475-ben csak harminc évesnek tesszük is föl, 1515-ben már mintegy 70 évesnek kell(ene) lennie. Eltekintve attól, hogy Majos Mihály halott-e vagy sem, személye biztosíték, hogy a levél a század elején íródhatott. Mindezek alapján elfogadhatónak tarthatjuk az 1515-ös keltezését.

Kísérleljük meg lokalizálni a levelet! A megoldást nem a megírási hely (*njèk*) adja, hiszen Nyék nevű helységünk igen sok van az Árpád-kortól kezdve (LIPSZKY, Rep.

csak Magyarországon 13-t sorol fel), hanem a *đaro* helynév. A Tolna megyei *Dáró* vára ugyanis a Majos család ősi fészke (CSÁNKI III, 403). *Dáró* azonosítása fényt vet a további helységekre: a DEÁK FARKAS által *zuka*-nak olvasott helység *zaka*-nak olvasva (így FRANKL VILMOS!) megtalálható CSÁNKINÁL (III, 449). Ő annyit tud róla, hogy *Dáró* várához tartozott. A helységet azonosnak vélem a mai Szakályjával, mely a Kapos mentén található. Tolna megye földrajzi nevei (Bp., 1981.) szerint e falu határában található az egykori szent Ábrahám kolostor romjai (27/159). A levélben is szereplő ábrányi kolostort CSÁNKI (III, 413) a Dombóvártól északra elterülő vidékre teszi, a Kapos mentén, tehát a két feltevés nem zárja ki egymást. Problematikusabb *Dáró* helyhez kötése. CSÁNKI szerint (III, 403): „Ma *Dáró* vagy *Daru* néven vár és szőlőhegy, Pula és Dombóvár vidékén.” Hiába kerestem azonban a tolnai és a somogyi földrajzinév-gyűjteményben, ilyen helyet nem tudtam a két helységben azonosítani. (Feltehető azonban — bár e feltevés igencsak zárójeles! —, hogy a vár esetleg Tamásitól délkeletre keresendő. A megyei földrajzinév-gyűjtemény szerint Tamásihoz csatolták 1940-ben a megszüntetett Majsamiklósvár községet. E volt községben található a ma *Dorombos*-nak nevezett egykori földvár is. — Ez nem keverhető össze a tamási várral, mert az a Kopasz hegyen: Várhegyen található. — Mivel *đaro*-t utoljára 1450-ben említik castrumként, elképzelhető, hogy a vár leromlott, a név a XVI. század elején már csak a falut jelentette, melyet később — mivel a Majosok birtoka volt — Majsamiklósvárnak neveztek.) Ha ez a feltevés igaz, *Dáró* (*Dorombos*), *Szaka* (*Szakály*), *Ábrány* és *Almás* (CSÁNKI III, 414 szerint Regöly környékén kereshető) egymáshoz igen közel lokalizálhatók. E helységektől északnyugatra találjuk a keletkezési helyet: Felsőnyéket. A nyelvemlék tehát kétségtől túl Tolna megyére helyezhető, s így e terület XVI. század eleji nyelvallapotáról tanúskodik.

A személyhez kötés sokkal bizonytalanabb. A levelet Felsőnyéken írták, ez a hely a Hunyadiak korában a Dombaiak birtoka (CSÁNKI III, 444). A Tolna megyei Dombai családról alig tudunk valamit. CSÁNKI; szerint birtokaik észak-dél irányban húzódtak a megye nyugati részében Felsőnyéktől Szakacson át Dombóvárig, de a szerző az oklevelek hiányára panaszkodik (III, 399). Említi, hogy Dombai Pál és László 1470-ben a megye alispánjai (III, 464). Dombai Pál 1500-ban királyi tanácsos (PodmOklt. I, 348), 1517-ben pedig a szintén Tolna megyei Bodó Ferenc végrendelete említi őt mint a végrendelet végrehajtóját (TörtT. 1890: 559). Kétségtől ebből a családból való Dombai János, aki Szapolyai híveként 1526-ban Tolna vármegye főispánjaként szerepel (NAGY I.). Ugyancsak őt említi 1531-ben Hédervári Ferenc végrendelete (HédOklt. II, 46). Szintén e család tagja Dombai Farkas, akit 1533-ban egy másik oklevél említ (HédOklt. II, 65). Dombai János és Farkas együtt szerepel 1529-ben Somogyi Ferenc egy levelében (MNY. XXXVII, 276–7). Az adatok alapján feltehető, hogy Dombai Pál gyermekei János, Farkas és az ismeretlen levélfíró nő (női mivoltát mutatja, hogy a levélben többször panaszkodik özvegyi állapotára). Így magyarázatot kapna Felsőnyék mint keletkezési hely, és a *farkas* *ecem* említés. — Más leszármazás is elképzelhető (vö. NAGY, Pótkötet 204).

Végeredményben: a levél felhasználható a nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti vizsgálatokhoz, kellő kritikával azonban, mert a két leírás több ponton nem egyezik, tehát számolnunk kell a közlők esetleges meglevő téves olvasatával.

HEGEDŰS ATTILA

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd* elnök címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról. 1976. 17,— Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igeekötők állományi vizsgálata. 1976. 22,— Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46,— Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32,— Ft.
94. **Molnár Ilona:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19,— Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18,— Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15,— Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13,— Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16,— Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21,— Ft.
100. **Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből.** Szerkesztette **Imre Samu.** 1979. 32,— Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14,— Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11,— Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájcsótár (Rábaköz). 1979. 17,— Ft.
104. **A magyar nyelv grammatikája.** (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175,— Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15,— Ft.
106. **Guszkova Antonijina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22,— Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18,— Ft.
108. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21,— Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15,— Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34,— Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20,— Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igeekötő szófajtani útja. 1982. 17,— Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18,— Ft.
114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábászentandrás névrendszerében. 1982. 28,— Ft.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20,— Ft.
116. **É. Kiss Katalin:** A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25,— Ft.
117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24,— Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lirizálódásáról. 1983. 18,— Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25,— Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42,— Ft.
121. **Olasz Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42,— Ft.
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V. Gerlőczy u. 7.)

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

144. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Máta Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegtan a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeontra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelvi arculata. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyvből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János: Morpho-semantiche Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Kőrmendi Géza, Turi Róbert, Vitányi Borbála. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. Békési Imre. 1985. 50,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
174. Zsirai Miklós: Jugria. 1985. 30 Ft.

A Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.



MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXII.

ÉVFOLYAM

1986.
3. szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztőbizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Fábián Pál</i> : Kosztolányi Dezső nyelvművelés-történeti helye és szerepe	257
<i>Horváth Mária</i> : A fiatal Kosztolányi stílusa. Vizsgálódások a Tinta című kötet nyomán	263
<i>Bencze Lóránt</i> : A remekmű gyökerei	269
<i>Gáspári László</i> : A szecesszió és a szimbolizmus Kosztolányi lírájában	275
<i>Kemény Gábor</i> : Kosztolányi nézetei a nyelv esztétikumáról	280
<i>Vértes O. András</i> : Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása	288
<i>Dienes Erzsébet</i> : A lesz és a tesz igék az Erdy-kódexben	300
<i>Lengyel Klára</i> : A saját alanyú határozói igenevek használatának szintaktikai és szemantikai szabályai	317
Kiseb b közlemények. <i>K. Fábián Ilona</i> : A határozott névelő használata Pázinány-levelekben	329
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Kiss Jenő</i> : Két új kertészeti szó: <i>cukkini</i> és <i>mulcs</i> . — <i>Kiss Lajos</i> : Illogyan keletkezett az Osztrovszki-hegység neve? — <i>Szabó T. Attila</i> : Hadnagy	333
Élő nyelv. <i>Posgay Ildikó</i> : A nyelvi regionalitás mérése hangstatisztika alapján. — <i>Vincze Krisztina</i> : Hiányjelenségek nyelvjárási szövegekben. — <i>Zilahy Lajos</i> : Mondattani jelenségek a püspökladányi nyelvjárásban	340
Szemle. <i>Hexendorf Edit</i> : H. Paasonens Südostjakische Textsammlungen. — <i>Juhász Dezső</i> : Kálnási Árpád, A fehérgyarmati járás földrajzi nevei. — <i>Bükky László</i> : Pethő Zsoltné Németh Erika, Szentendre utcanévei	368
Társasági ügyek. <i>Balázs János</i> : Szabó T. Attila nyolevan éve	380

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 104,— Ft

Egy szám ára: 26,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

MAGYAR NYELV

LXXXII. ÉVF.

1986. SZEPTEMBER

3. SZÁM

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1985. május 3—5-én Nyíregyházán közös vándorgyűlést rendezett Kosztolányi Dezső születésének 100. évfordulója alkalmából. Az elhangzott előadások közül folyóiratunk a nyelvészeti tárgyúakat közli, a program szerinti sorrendben.

Kosztolányi Dezső nyelvművelés-történeti helye és szerepe

Abban az évben, amelyben Kosztolányi Dezső megszületett, a Magyar Nyelvőrnek a XIV. évfolyama jelent meg. A folyóirat már megvívta nagy csatáit a neológia ellen, sőt már megjelent benne (1882-ben) SZARVAS GÁBORnak híres, „Értsük meg egymást!” című cikksorozata is, amelyben a harcos szerkesztő elvi engedményt tett az ortológus irányzatot ellenzőknek: a nyelvújítás szabálytalan alkotásai is megtarthatók, ha nyelvtényekké lettek, de mintájukra újabb szavakat alkotni nem szabad.

Nem meglepő hát, hogy az 1885-ös évfolyamot lapozgatva nem „csatakép”, de még csak nem is valamiféle „tájkép csata után” jelenik meg lelki szemeink előtt, hanem inkább békés, termékeny, „arany kalásszal ékes rónaság”. A lapokon túlnyomórészt szakszerű nyelvészeti fejtegetéseket találunk nyelvtörténeti kérdésekről (sok szerzőtől), cikksorozatot olvashatunk a nyelvjárások tanulmányozásáról (BALASSA JÓZSEFTŐL) és a göcseji nyelvjárásról (KARDOS ALBERTTŐL). „A magyar határozók” című jutalmazott pályaművéből SIMONYI ZSIGMOND folytatásokban közli „A magyar névszóragozás” című részt. Sok az etimológiai fejtegetés. Persze nem hiányzik a „nyelvörködés” sem! Vita folyik pl. a *sérv* meg a *mellső* szó helyességéről (a folyóirat mindkettőt megvédi), ismertetik VERSEGHYT mint neológust (de nem bántó éllel); a kérdések és feleletek rovatban fejti ki szigorú véleményét SZARVAS GÁBOR a *növény*, a *futonc*, a *nyárspolgár*, az *írásbeli*, *szóbeli*, *dologbeli*, a *tanár* stb. szóról. De mindez nem több, mint az „arany kalászok” közt éktelenkedő néhány pipacs gyomlálgatása.

Nagyon valószínű, hogy a kis Kosztolányi apjának, a szabadkai gimnázium igazgatójának a magyar nyelvről és a magyar nyelv védelméről vallott nézetei nem (vagy nem sokban) különbözhettek SZARVAS GÁBORÉTÓL, aki maga is vidéki tanítóból-tanárból lett akademikussá, a nyelvvédelem bajnokává! Ismerve a kor hazafias nevelési célkitűzéseit, bizonyosra vehetjük, hogy Kosztolányi Dezső az első elemítől az érettségiig olyan tanítóktól tanult írni, olvasni meg fogalmazni, és olyan tanároktól ismerte meg nyelvünk törvényeit, akik át voltak hatva a nyelvvédelem ügyének fontosságától, és meg voltak győződve a követett út, az ortológia helyességéről.



Az egyetem megkezdéséig, 1903-ig lezajlottak a nyelvújítás eredményeit védelmezők és az ortológia szükségességét hirdetők utolsó harcai is; meghalt a hajthatatlan Szarvas Gábor; helyette a szelíd SIMONYI ZSIGMOND vette át a Magyar Nyelvőr szerkesztését; a folyóiratnak 1903-as évfolyamában ott találjuk már GOMBOCZ ZOLTÁN, ZOLNAI GYULA, TOLNAI VILMOS nevét; és 1903-ban jelent meg Kosztolányi professzorának, SIMONYI ZSIGMONDnak „iskolai helyesírása” is. SIMONYI a Magyar Nyelvőrt természetesen ortológus felfogásban szerkesztette, s nyilván szigorúan a nyelvi törvényekről és azok érvényesüléséről szóltak egyetemi előadásai is. Tudjuk, hogy az egyetemen Kosztolányi járt NÉGYESY LÁSZLÓ híres stílusgyakorlataira is, amelyekről maga Négyesy ezt nyilatkozta harminc évvel később: „Egyetemi stílusgyakorlataimon magam is gondot fordítottam a nyelv tisztaságára és a jó magyarságra” (Msn. I, 5). Nem kétséges hát, hogy Kosztolányi egyetemi éve alatt is mindenkitől ugyanolyan tanítást kapott a nyelvről általában és a magyar nyelvről különösen, mint diákkorában, habár nyilvánvalóan magasabb fokon.

Abban az évben, 1905-ben, amikor Kosztolányi abbahagyta tanulmányait, véget ért a magyar nyelvművelésnek az Akadémiától kezdeményezett és évtizedeken át segített szakasza; SIMONYI helyesírasi „engedetlensége” miatt az Akadémia nem támogatta tovább a Magyar Nyelvőrt és a hozzá kapcsolódó mozgalmat. A Nyelvőrt Simonyi ennek ellenére fenn tudta tartni: az előfizetők (főként tanítók és tanárok) hűek maradtak a folyóirathoz. Ez még a háború éveiben is pontosan megjelent, és a magyar nyelv művelésének ügyét változatlanul szolgálta, ha mozgalom nem volt is már mögötte.

KOSZTOLÁNYI tehát gimnáziumi és egyetemi éveiben még tanúja volt a nyelv kérdései körül zajló végső csatározásoknak; fogékony ifjúsága teljes egészében ahhoz a korhoz tartozott, „mikor a napi sajtó hasábkot szentelt [a nyelvi] kérdéseknek, és aranyakat tűzött ki egy új magyar szóra” (EV. 26). Semmi rendkívüli nincs hát abban, hogy az ilyen légkörben felnőtt író azok mellé állt, akik az első világháború után új nyelvművelő mozgalom indítását látták szükségesnek.

ZOLNAI GYULA már 1921-ben felvetette az Akadémiában a nyelvművelés újrászervezését, de indítványát akkor (a nehéz idők miatt) a Nyelvtudományi Bizottság nem tartotta megvalósíthatónak. Három évvel később nagy visszhangot keltett SZINNYEI JÓZSEFnek, a budapesti egyetem rektorának 1924-i tanévnyitó beszéde, amelyet a nyelvvédelem ügyének szentelt. Egyrészt az idegenszerűségeket ostorozta, és síkra szállt a tiszta magyarságért; másrészt cáfolta az ortológiának azt a tételét, hogy a nyelv fejlődésének menetébe nem szabad tudatosan beleavatkozni: szerinte a nyelvvédelem kötelességünk. (Napkelet II, 57—66.)

Ezekre a nyelvész-megnyilatkozásokra céloz KOSZTOLÁNYI „Nyelvtisztítás” című írásában (EV. 26—9), amelyben maga is sürgette egy új nyelvművelő mozgalom megindítását. Ez után már hű is maradt a tőle is pártolt gondolathoz, s egy későbbi írása szerint azok közé számította magát, akiknek a nyelvművelés a feltámasztását köszönhetette (vö. EV. 274). Teljes joggal, hiszen az ő 20-as évekbeli cikkei (Nyelvtudás, Portugálul olvasok, Te jó isten... a Svájc... meg a fősör, Pajzán szóképek, Fellegjáró és elképesztő, Anyanyelv, Kis nyelvtan, Kis Mezzofantik, Lélek és nyelv, Öt nyelvet beszél stb.) nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy az új nyelvművelő mozgalom eszméje egyre terjedt. 1929-ben például KENEDY GÉZA és HEGEDŰS LÓRÁNT javasolták a Nyelvtudományi Bizottságnak az új akadémiai nyelvművelés megindítását.

1931-ben mások (ÖSTÖR JÓZSEF, ZOLNAI GYULA) mellett KOSZTOLÁNYI DEZSŐ is újra sorompóba lépett a nyelvművelés megszervezése mellett „Túlvilági séták” c. cikksorozatával (Pesti Hírlap 1931. febr. — márc.; EV. 96 — 125). Szellemes írásainak formája keretes elbeszélés. Szarvas Gábor föltámad, találkozik az íróval, Pest utcáit járva betérnek egy kávéházba. Megrendelnek „kettő pikkoló, kapuciner”-t, és hajnalig beszélgetnek a magyar nyelv ügyéről. Az író panaszkodik, Szarvas Gábor tanácsokat ad, amelyek voltaképpen Kosztolányi nyelvművelő programjának bemutatására szolgálnak.

Kedvező, jól előkészített légkörben tette hát meg NÉGYESY LÁSZLÓ indítványát az Akadémia 1931. május 4-i ülésén; „Az akadémia mondja ki, hogy a nyelvművelést újra sürgős és elsőrendű feladatának tekinti, s erre a célra külön bizottságot küld ki. . . . A bizottság feladata lesz őrizni nyelvünk épségét. Döntse el azt, hogy külön folyóiratot kell-e a nyelvápolás céljaira indítani, esetleg külön társaságot szervezni, hogy a bizottság nyelvújító törekvései minél szélesebb körű támogatással hassanak az élet nyelvére.” — Ugyancsak Négyesy terjesztette az Akadémia elé Klebelsberg Kunó átíratát, amelyben a miniszter kérte az Akadémiát erőteljes nyelvművelő munka megindítására.

Az Akadémia (a Nyelvtudományi Bizottság albizottságaként) meg is alakította a Nyelvművelő Szakosztályt (a későbbi Nyelvművelő Bizottság, a mai Anyanyelvi Bizottság elődjét). Az 1931. jún. 22-i alakuló ülésen hoztak határozatot arról, hogy a szakosztály céljaira adott akadémiai támogatásból 1932 januárjától folyóiratot indítanak (a Magyar Nyelv mellékleteként) Magyarosan címmel. A Nyelvművelő Szakosztály elnöke Négyesy László lett, tagjainak sorába KOSZTOLÁNYIT is beválasztották. Tisztségét komolyan vette: felszólalt a Nyelvművelő Szakosztálynak 1932 decemberében tartott akadémiai sajtótájékoztatóján (A nyelvtisztaságért; EV. 162 — 5; Msn. II, 13 — 5), és a tőle is kezdeményezett mozgalmat mindig támogatta.

Érdekes módon azonban — az említett akadémiai megnyilatkozást kivéve — mindig kívülről, sohasem belülről: a mozgalom hivatalos lapjában (sajtótájékoztatói megnyilatkozását kivéve) semmi sem jelent meg tőle. Ennek két oka lehet. Vagy az, hogy taktikai okokból helyesebbnek látták a mozgalom vezérkarában, ha Kosztolányi külső szövetségesként, tehát hatékonyabban küzd (leginkább a Pesti Hírlap hasábjain) a közös célokért; vagy az, hogy Kosztolányi, minden rokonszenve ellenére is meg akarta őrizni teljes cselekvési szabadságát, és ragaszkodott saját nyelvművelői elképzeléseihez.

Ezt az utóbbi feltevést látszik igazolni A Pesti Hírlap nyelvőre, amely 1932-ben az ő szerkesztésében, az Akadémiától függetlenül jelent meg. Ez a könyvecske KOSZTOLÁNYI bevezetője után népszerű cikkeket közölt kiváló szerzőktől: NÉGYESY LÁSZLÓTÓL, ZSIRAI MIKLÓSTÓL, TOLNAI VILMOSTÓL, NAGY J. BÉLÁTÓL, GOMBOCZ ZOLTÁNTÓL, HORGER ANTALTÓL, KERTÉSZ MANÓTÓL, ZOLNAI GYULÁTÓL, LOTZ JÁNOSTÓL. Volt továbbá benne két kis szótár: az egyiket, a magyartalanságok gyűjteményét BALASSA JÓZSEF; a másikat, az idegen szavak magyarító jegyzékét TOLNAI VILMOS szerkesztette. Az ügyes összeállítást, amelyet a Pesti Hírlap minden előfizetője ajándékképpen megkapott, a két háború közti nyelvművelés első, színvonalas és jól használható kézikönyvéként tartjuk számon. A hivatalos nyelvművelő körök meg Kosztolányi különállására vall az is, hogy az író haláláról a Magyarosan nem emlékezett meg, holott a nyelvművelést nem sokra becsülő Gombocz Zoltánról szép nekrológ jelent meg a lapban. A Magyarosan Kosztolányiról csak 1946-ban, halálának 10. évfordulóján közölt először cikket Hegedűs Zoltán tollából (vö. XIV — XV,

6–8), amikor a Magyar Nyelvben DEME LÁSZLÓ is méltatta nyelvvelő munkásságát (Kosztolányi Dezső, az elméleti és gyakorlati nyelvtisztító: MNy. XI. II, 34–42).

De ne találgassunk tovább, nem ez a lényeg, hanem az, hogy KOSZTOLÁNYI a Magyarosan programjának helyességét megkérdőjelező véleményeket épp oly határozottan cáfolta, mint maguk a szerkesztők.

SUPKA GÉZÁNAK „Nyelvtisztítók és nyelvpiszkitók” című négyrészes cikksorozatával felelt (Pesti Hírlap 1932. aug. 20. és 28., továbbá szept. 4. és 11.; EV. 140–55). Az egyáltalán nem udvarias cím arra céloz, amit aztán KOSZTOLÁNYI részletesen kifejt, hogy azok, akik a nyelvtisztítást (különböző jogcímenek) ellenzik, a nyelvpiszkitók ártalmas tevékenységét eresztek szabad-jára. — SCHÖPFLIN ALADÁRT, aki amiatt aggódott, hogy a nyelvvelés nemzetiszín pántlikás magyarkodássá fajul, s elszigetel bennünket Európától, „Bábel tornya” címen összefoglalt két cikkében (Pesti Hírlap 1933. márc. 25. és ápr. 2.; EV. 175–83) és egy „Nyelvvelés” című hosszabb írásában (Nyugat 1933: 503; EV. 183–204) nyugtatta meg afelől, hogy az új nyelvvelők nem óhajtják a malomalja és a fokos magyarságát terjeszteni, ha az idegen szavak elleni harcot fontosnak tartják is: egyik nyelv sem akar Bábel tornyává lenni, hanem ragaszkodik önmagához. — NÉKÁM LAJOSNAK teljesen laikus kirohanásait szintén hosszabb cikkekben utasította vissza (Pesti Hírlap 1934. márc. 4. és 11.; EV. 249–68). — Másokkal (NÉGYESY LÁSZLÓVAL, ZSIRAI MIKLÓSSAL, CSENGERY JÁNÓSSAL, NAGY J. BÉLÁVAL) együtt KOSZTOLÁNYI elérte, hogy az ellenfelek visszavonulásra kényszerültek, s a nyelvvelés megerősödve került ki a vitákból.

Kosztolányi 1936 novemberében úgy halhatott meg, hogy az ügyet, melyért annyit harcolt, a tőle is helyesnek tartott úton látta haladni; a nyelvvelő mozgalom rossz irányba fordulását már nem kellett megérnie.

Talán kissé hosszúra nyúlt a két világháború közti nyelvvelés előzményeinek, a mozgalom megindításának s Kosztolányi ebben vitt szerepének bemutatása; de szükség volt rá: e nélkül aligha lenne magyarázható most ünnepelt írónk nyelvvelői gondolkodása.

Az új ortológiától, ifjúságának nyelvvelő mozgalmától Kosztolányi két dolgot örökölt és örökített tovább.

Az egyik a szakmai hozzáértés szükségessége a nyelv ügyeiben. Ez az ortológusok álláspontjának egyik alapeszméje volt: a nyelvi törvényekből, szabályokból, a nyelvtörténeti tanulságokból épített falak, bástyák mögül bombázták a törvényeket megsértő, önkényeskedő szógyárnokokat, mégpedig sikerrel. Kosztolányit nyilván már gimnáziumi tanárai, de még inkább egyetemi professzorai, Simonyi és Négyesy meggyőzték a nyelvi ösztönösség elégtelenségéről, és egyrészt elég útravalót adtak neki ahhoz, hogy lépést tudjon tartani a nyelvészettel, másrészt erre igényt is ébresztettek benne.

Nyelvtudományi szempontból — a kor színvonalán ítélve — mindegyik írása kifogástalan, bármelyiket felhozhatnám példának. Mégis (már említett) „Nyelvünk ügye” című, Nékám Lajos ellen írt nyílt levelét és vitazáróját emelem ki cikkei közül. KOSZTOLÁNYI sorra veszi Nékám dilettáns állításait, és egy nyelvészprofesszorhoz illő tudással, de egy nagy költő írásművészetével cáfolja meg és utasítja vissza őket. Kosztolányi tudatában van fölényének; meg is jegyzi a vita végén: „Véleményem szerint ő karcsú és kecses vívótőrrel harcol ellenem, én pedig valami durvább fegyverrel, talán husánggal vagy doronggal, és ez az én előnyöm. Nem hinném. Inkább csak adataim lesújtók” (EV. 268).

Ez esetben Kosztolányi az olyan ortológus szerepében jelenik meg előttünk, aki — mint Szarvas Gábor — védi a nyelvet a hozzá nem értő nyelvtrombolók ellen. Ez a szakmai biztonság tette alkalmassá KOSZTOLÁNYIT arra is, hogy megírhasssa nyílt levelét ANTOINE MEILLET francia professzorhoz, helyreigazítva az Európa-szerte ismert és elismert tudósnak nyelvünket illető súlyos tévedéseit (A magyar nyelv helye a földgolyón; EV. 68—90). A vitathatatlan szakmai jártasságot ismerték el a magyar nyelvtudósok is azzal, hogy készségesen társultak vele A Pesti Hírlap nyelvőrének megszerkesztésében (még Gombocz Zoltán is, aki pedig a nyelvművelést nem tartotta tudományos feladatnak). És nyelvművelő bizottsági tagsága sem csak az ügy lelkes agitátorának, hanem nyelvünk kiváló ismerőjének, tudósának is szólt.

A másik dolog, amit Kosztolányi az ortológia iskolájában megtanult, az volt, hogy a nyelv eredményes műveléséhez közakarat és irányítás szükséges. S ezt, mivel látta és tapasztalta az így végzett nyelvédelem sikerességét, szívesen visszahozná a múltból. Ezért mondja Szarvas Gábor (vagyis KOSZTOLÁNYI) egyik „túlvilági sétájuk” alkalmával: „hivatalos nyelvi védelem alá helyeznék minden hirdetést, minden fölhívást, minden értesítést, mely falakon, boltok kirakatában vagy fönn az égbolton — hírverő lángbetűk alakjában — ezrek és ezrek figyelmét kelti föl, s gombatelepe lehet nyelvi járványoknak” (EV. 114). Ezért hibáztatja a nyelv életét (a romlását is!) szenvtelenül szemlélő nyelvtudói magatartást; ezért kérleli az írókat és hírlapírókat összefogásra, bízva a nyomtatott szó és a jó példa erejében; ezért reménykedik az iskolában, amelyet senki sem kerülhet ki, s ahol a nyelvtisztításnak, a nyelvművelésnek, nyelvújításnak kezdődnie kell.

Amit viszont KOSZTOLÁNYI nem vett át az ortológiától, amit nem folytatott, az éppen az ortológia volt. Már egy 1909-es cikkében, az „Öreg szavak”-ban ezt olvashatjuk: „Nem méreceskélünk és selejtezünk már többé . . . A naturalizmus elvégezte seprő munkáját, amely részleteiben lehet igaztalan, a maga egészében azonban hasznos és üdvös volt. De a tagadás után állítanunk kell nemcsak tudományban és művészetben, hanem a nyelvészetben is, s ha az előbbi kor a kritikáé, a mostani az alkotásé, az igen-mondásé és a nyelvújításé” (EV. 17). S amikor csaknem harminc évvel később Schöpflin Aladárral vitatkozik, még határozottabban nyelvújítónak vallja magát: „Ő [Schöpflin] irodalomtörténeti keretbe helyezi harcunkat. Úgy véli, hogy egyenes folytatása annak az ortológiai mozgalomnak, amely a múlt század hetvenes éveiben kezdődött, és bennünket Szarvas Gáborékkal vet össze, akik annak idején irtóhadjáratot indítottak a nyelvújítás szóficamításai s az idegenszerűségek ellen. Ez a beállítás így nem egészen helytálló. Mi nyelvünk épségét és szépségét védelmezzük. Védelfejezzük a nyelvhelyességet is, akár Szarvas Gáborék, de eszünk ágában sincs hadat üzenni a nyelvújítás sok-sok pompás szavának, melyet azóta az élet szentesített, a hibás szók ellen pedig nem is lehet síkra szállnunk, mert azok éppen Szarvas Gábor működése folytán úgyszólván teljesen kipusztultak. Gyarapítani szeretnők szókincsünket, nem apasztani. Ha kell, nem riadunk vissza egy új szó alkotásától sem, mely megfelel nyelvünk szellemének, s remény van elterjedésére. Szívesebben fölelevenítünk egy szót a régi nyelvből, szívesebben élünk tájjszóval is, semmint hogy unos-untalan idegennel tarkázzuk mondatainkat. Ennélfogva inkább nyelvújítók vagyunk, »neológus«-ok, mint merev nyelvjavítók, »ortológus«-ok” (EV. 175—6). — [Ezekre a passzusokra FERENCZY GÉZA 1956-os megemlékezése hívta föl a figyelmemet! Vö. Nyr. LXXX, 406.]

Bár Kosztolányi nyelvével és stílusával többen is foglalkoztak, mélyre hatoló részletkutatások híján nem tudjuk pontosan, miben is állt az ő egyéni nyelvújítása, hogyan teremtette meg fokozatosan saját „egyéni magyar szótárát” (EV. 203). Egy bizonyos: idegenszó-ellenessége ennek a munkaprogramjának volt a része. Mert logikus, hogy aki — mindegy milyen okból — valamely idegen szót anyanyelvivel akar felváltani, az annak pótlására, új szó vagy kifejezés alkotására, tehát nyelvújításra kényszerül. Mint Kosztolányi, aki a *propagandaneonok* helyett *hírverő lángbetűk*-et látott a pesti éjszakában, ahogy már idéztem.

Voltak Kosztolányi kritikusai közt olyanok, akik nyelvtisztító törekvéseiben nem jogos és természetes magyarságtudatának, hanem „nacionalizmusának” megnyilvánulását látták. Talán még ma is így vélik egyesek. De szerintem — ugyanúgy mint elvi síkon — Kosztolányi esetében is hiba lenne a patriotizmust és a nacionalizmust összekeverni. Inkább neki magának kell hinni, mint a belemagyarázásoknak! Kosztolányi ugyanis sokszor elhárította magától a nacionalizmus vádját, s azt vallotta, hogy „A nyelvtisztítás célja éppen az, hogy a rest és tunya nyelvalkotó ösztönt munkára ösztönözze. El kell dobnia mankóit, s a maga lábán kell járnia” (EV. 195). Mankó nélkül, az idegen szó nélkül a szervezet, a nyelv nagyobb erőfeszítésre kényszerül, „egy új szót facsar gyötrelmében, vagy egy már meglevőt, kevésbé használatosat támaszt föl és ruház föl” a kívánt értelemmel. „Itt a nyelvtisztítás termelő munkája, mélyebb értelme” (EV. 195). [Ezt FERENCZY GÉZA is kiemeli; vö. Nyr. LXXX, 405.]

Hogy Kosztolányi mikor és hogyan váltotta föl az idegen szót magyarral, azt voltaképpen csak olyankor tudjuk teljes bizonyossággal, amikor műveinek későbbi kiadásaiiban egyes idegen szavakat magyarra cserélt ki. — HEGEDŰS ZOITÁN mutat ki néhány ilyen esetet. „A szegény kisgyermek panaszai”-nak első kiadásában a Mély éjjelen kezdetű versnek 6. sora így szól: „én *vagabund*, dalolva utazom”. Összegyűjtött verseiben már így jelenik meg; „*csavargó* én, . . .” Egy másik helyen, szintén ebben a kötetben az *almárium* szót *üvegszekrény*-re javítja ki. „A bús férfi panaszai”-ban az *aviatikus* helyett a későbbi kiadásokban már *repülő*-t ír, *elixir* helyett *varázsszer*-t (Ha volna egy kevés . . .) „Ének Virág Benedekről” c. költeménye végén az eredeti *likőr* szót *égettbor*-ral cseréli fel. (Msn. XIV—XV, 7.) — Ferenczy Géza bukkant rá arra, hogy egy helyütt a *kritiká*-t cserélte fel Kosztolányi a *bírálat*-tal (vö. Nyr. LXXX, 406). Egy kritikai kiadás fényében nyilván még találánánk hasonló szócsereket.

Az esetek nagy többségében azonban felderíthetetlen, hogyan „hányógatta el” Kosztolányi az idegen szavakat, hisz rögtön magyart írt le helyettük, úgy fogalmazott, hogy semmi hiányt nem érzünk. ILLYÉS GYULA mondta egy 50-es évekbeli nyelvművelő bizottsági ülésen, ahol Kosztolányi idegenszó-kerülése szóba került, hogy ez nála egyfajta „trouvaille”, vagyis afféle írói „lelemény”, „kivagyiság” volt: meg akarta mutatni, hogy ő még arra is képes, hogy idegen szavak nélkül is tökéletesen kifejezi magát. Lehet, hogy ez is mozgatta Kosztolányit, nem vitatom. De az bizonyos, hogy a saját magán végzett kísérlet sikerült. Annál is inkább, mert Kosztolányit túlzással sem lehet vádolni: jellemzésül, a hiteles ábrázolás kedvéért ő is használt idegen szavakat.

És hiba lenne, ha Kosztolányi nyelvújítását, a tőle kívánt és megvalósított neológiát az idegen szavak kerülésére szűkítenénk! DEME LÁSZLÓ a költő születésének 75. évfordulójára írt szép tanulmányában sokoldalúan bizonyította, hogy Kosztolányi nyelvi eszköztára, egész stílusa jelentős változáson ment át írói pályája alatt, s hogy nála ez is — minden formájában, még a kevés-

bé szerencsés törekvésekben is — a nyelv megújításának, a nyelvben rejlő lehetőségek tökéletesebb kiaknázásának, a nyelv fejlesztésének egyik módja volt: vagyis neológia. (Vö. Kosztolányi és a magyar nyelv: Nyr. LXXXIV, 136—48.) A szónak ebben a tágabb értelmében tehát Kosztolányit — úgy vélem — nemcsak kortársi alapon, hanem nyelvi törekvései miatt is a XX. század elejének abba az író- és költőnemzedékébe sorolhatjuk, amelyről egyre inkább bebizonyosodik, hogy szinte egy második nyelvújítással fölerős stílusforradalmat hajtottak végre irodalmi nyelvünkben, s ezzel egész nyelvünk fejlődésének új irányt szabtak.

FÁBIÁN PÁL

A fiatal Kosztolányi stílusa

Vizsgálódások a Tinta című kötet nyomán

1. Első írásai, az előzmények. — Ha a „fiatal” Kosztolányi műveinek stílusát akarjuk vizsgálni, felvetődik a kérdés, milyen határok között, meddig érvényes a „fiatal” megjelölés. A kezdet egy — lehetséges — időpontját ő maga adja meg Csengetyű című írásában (először közölve az Élet című folyóirat 1913. dec. 21-i számában): „Az, aki a karácsonyról szól, mindig emlékezik. Mielőtt írni kezdek, előveszem az iskolai füzetemet, melyeket eltett az anyám és kikeresem azt a kis dolgozatot, melyet kilenc éves koromban írtam. Akkoriban nagyon meg voltam vele elégedve és — mit tagadjam — ma is kissé büszke vagyok rá: »*Irassék le a karácsony*«: ez volt a feladat. Ha felületes szemmel olvasom, minden sorát banalitásnak találom. Mélyebb szempontból tekintve azonban most is remekműnek kell hinnem, mert minden betűje az érzések fölöslegéből szökött ki és a szépségektől alélo gyermeklelkem állott mögötte, mely a banalitásokba gazdag víziókat és csodás hallucinációkat olvasott bele. Az első mondat: »*A hó hull.*« Még ma is érzem, hogy játszottak ezen a mondaton a képzeletem ultraviolett-sugarai, mennyire eredetinek hittem az ötletemet, micsoda tájképeket, zúzmárás mezőket, borzongó és kékes fehérséget láttam, mikor leírtam. »*Könnyű szánok csilingelnek a síkos úton.*« Akkor még nem tudtam, hogy a szánok csengőit a boltban — a vaskereskedésben veszik —, muzsikáló gyöngyvirágkelyhekre gondoltam. »*Meggyújtjuk a karácsonyi búzában a faggyúgyertyát és a lángocska átvilágítja az asztalon álló piros bort.*« Ezekben a szavakban van az idill, a béke, az ünnep. Kis dolgozatom egyszerű szeptiménakkorddal végződik: »*Az angyalok énekelnek és csengetnek: cinglingling.*« Elolvasom még egyszer, amit valaha kilenc éves koromban írtam, de egy árva szót se tudok hozzátenni, vagy elvenni belőle” (Tinta 154—5; Álom és ólom 671—2.). — Kiemelhető az idézetekből — a feltételezhető — eredeti dolgozat: „A hó hull. Könnyű szánok csilingelnek a síkos úton. Meggyújtjuk a karácsonyi búzában a faggyúgyertyát és a lángocska átvilágítja az asztalon álló piros bort. Az angyalok énekelnek és csengetnek: *cinglingling.*” Egyszerű leírás — a hozzáfűzött „tárcaírói” kiegészítés viszont mesterkelt.

A sorban következő — előzménynek tekinthető — irodalmi alkotásokat a szabadkai gimnázium önképzőköreinek jegyzőkönyve őrzi: versek, műfordítások, bírálat (vö. Kosztolányi Dezső: Mostoha és egyéb kiadatlan művek. Forum Könyvkiadó, 1965. DÉR ZOLTÁN tanulmányával és jegyzeteivel).

Ezeknek kiegészítésére tehettem közzé — Kardos Tibor segítségével — (FilKözl. 1968/1—2; 220—7) a hetedikes gimnazista október 6-i „felolvasás”-ának szövegét „Adalékok Kosztolányi Dezső zsengeihez” címmel.

Ez az emlékbeszéd Gracza nyomán készült (GRACZA GÖRGY, Az 1848—49-iki magyar szabadságharcz története. Budapest, 1898. V), s valószínűleg első megfogalmazása Kosztolányi szabadságharc-élmény- és emlékezőmotívumainak, melyek később is — bár nem központi szerepben — pályája minden szakaszán felbukkannak. E reflexiók jellege természetesen módosul változó szemléletével együtt. A versidézetek helyett (amelyekre említett cikkemben hivatkoztam), most egy későbbi, már rejtettebb összefüggésre utalok: az Aranysárkány 2. fejezetében az iskolába igyekvő tanárok beszélgetésében tér vissza — éppen az öreg történelemtanár, Tóth Béla szájába adva — a mondat: „Csak az ő s z szép itt, a hosszú, egyenletes ő s z, a magyar ő s z” (i. m. 16). Az Emlékbeszéd kezdőmondata: „Ezek a borongó, ködös őszi napokon történt . . . , midőn még a víg kedély is önkénytelen bánatra hangolódik a haldokló természet küszködésein . . .” A „magyar ősz” hangulati értékét ez a beszéd fogalmazta meg; a fokozó szóismétlés hasonló formájával már itt is találkozhatunk egy — különben nehézkes — mondatban: „ . . . az önkényuralomra célzó törekvések visszahatásaképp fejlődött ki keblünkben az *önérzet*, a *magyar önérzet*, melynek csirájából sarjadt az önálló, független magyar állam eszméje” (i. m. 224).

2. A Tinta című kötetéről. — A további írások, melyeket az ifjú Kosztolányi stílusának tanulmányozásához számba veszünk, már a legendássá vált töltőtollal s — valószínűleg — zöld tintával íródtak. — Jelképesnek is tekinthetnénk a Pesti Hírlap 1935. október 13-i számában megjelent „Töltőtollam halálára” című tárcáját: „Egy augusztusi napon vettem, még békében, pontosan harmincegy esztendeje. [Bekezdés.] Emlékszem, fehér nyári ruhát viseltem akkor, rozsdabarna nyakkendőt, s míg hazafelé mentem az alkonyatban, megnyúlt árnyékom elrajzoltan és valószínűtlenül libegett előttem az aszfalton a lilás párázat porában. Zsebemben pedig ott nyugodott az új töltőtoll, papírtokjában, vattába ágyazva, mint csecsemő a bölcsőjében . . . Véle írtam meg öt regényemet, több száz elbeszélésemet, cikkemet és sok ezer leveletem. — Annyira egyek voltunk, hogy nem is tudtuk, ki dolgozik: ő-e, vagy én” (Sötét bujdoska 459).

A Tinta című kötet 1916-ban jelent meg Gyomán, Kner Izidor kiadásában, szép, szecessziós iniciálékkal, lezáró díszítésekkel. Korábbi írásaiból válogatta Kosztolányi. A rostálás szempontjainak vizsgálatát segíti, ha a Tinta anyagát egybevetjük Réz Pál sorozata első két kötetével, az „Álom és ólom” (1904—1913.), valamint a Füst (1913—1917.) cikkeivel. Nosztalgikus emlékezés, esztétizálás, a békebeli „aranykor” meg- és felidézése és a „nagy” háború keserves, szürke hétköznapijai váltják egymást a könyv lapjain.

A tartalomjegyzék bizonyos „tematikus” rendet tükröz; az egyes tárgykörökhöz fűzött kiegészítő megjegyzések pedig stilizáltságot, sőt szerepeket, szenvelő pózokat: I. *Kis történelem*: „Itt egy ma élő ember, ki nem ért a magas politikához és egyéb hasznos tudományhoz, elmondja, mit látott maga körül abban a korban, melyet a hozzáértők nagynak tartottak.” — II. *Utak, népek, városok*: „Itt a könyv írója utazásairól számol be, s megrajzolja a régi Velencét, Rómát, Páriszt (!), Belgrádot s a régi Budapestet és Bécsét is, mely ma már oly messze van tőle, hogy egykor időszerű feljegyzéseit joggal emlékiratnak is tekintheti.” — III. *Rózsavíz*: „Itt a rózsavízzel, a hóról, a karácsonyról, a

virágokról, a földi élet ünnepnapjairól és csendes szenvedéseiről szóló feljegyzések vannak egybegyűjtve.” — IV. *Vallomások*: „Itt a halálról, az ifjúságról, a szenvedélyről s az írás mesterségéről van szó.” — Már itt megjegyezhetjük: a tematikus elrendezés, a „ciklusokba” sorolás önmagában is szecessziós jegynek tekinthető; emlékeztet a kor divatos szonetteciklusaira (vö.: JOST HERMAND, *Jugendstil. Ein Forschungsbericht.* — 1918—1964. Stuttgart, 1965. 70).

Ebben az átgondolt, tudatos szerkesztésben, csoportosításban fontos szerepet adott — gyakran túlzó hangsúllyal is — az emlékezésnek. Így: „Az a nap” (a háború kitörése); úti emlékei közül különösen érdekesek a Velencét idéző írások: „Ricordo di Venezia”, „Séta a velencei temetőben”, „Az örmény paradicsom”, valamint a „Belgrádi képek” című (1909-ben íródott) tárcá.

Ha felsorakoztatjuk a témákat, apró, csaknem jelentéktelen eseményekhez, élményekhez fűződő mozaikképeket, futó benyomásokhoz kapcsolt reflexiókat kapunk, melyek emlékező, nosztalgikus, itt-ott szenvedő hangulatuk révén is egységbe rendeződnek, sőt típusjegyeik is kirajzolódnak. Mire átnézzük a könyvet, a századelő kedvelt témáinak címszójegyzékét is összeállíthatjuk: a békeidők aranykora, a régi nyár, távoli úti emlékek, a japánok, Velence (a halt város), az öngyilkosok, a halál, temetők. Azonban mielőtt túlságosan elérzékenyülnénk vagy elmerülnénk a nosztalgikus hangulatokban, el kell olvasnunk a ciklus első részében található „Az élet divatja” című írást is (először a Hétben jelent meg, 1915. dec. 12-én). Ebben már iróniával tekint vissza a szerző a békeévek szenvedő halálkultuszára, „a halál léha divatjára”: „A szalon fakírijai meredten néztek a semmibe. Mélyen tüdejükre szívták az ópiumos füstöt. Kezüik ernyedten lógott — igen dekoratívan — a székek karfáján. Így mulattak az emberek 1890-től 1914-ig” (Tinta 38). — Idézzük fel a könyvesbolt kirakata előtt ámuló öreg Vajkay alakját: „Vad verseskönyvek meredtek rá, melyek akkor divatoztak, vigyorgó ördögarcokkal, mezelen férfiakkal, örvöngő nőkkel, kik hajukat kibontották, szemüket elmeresztették. Ákos többször elolvasta a kiagyalt ál-modern címeket is: *Halálfutás — Életében, Aspasiám — akarlak!*” (Pacsirta 53—4).

A nosztalgikus emlékképek közé egyre több apró esemény tolakszik a mából, a háborús idők hétköznapijaiból. Ezekből a kockákból azután összerakhatók a századelő mindennapjai is.

Az írói hivatásról elmélkedő „Nyomdafesték”, majd az „Öngyilkosok”, a „Temetők” című tárcák után a „Világ vége” kissé pózoló fejtegetései zárják a sort. A prózai szövegek között csak néhány vers kapott helyet. — „Aki tudni akarja — mondja RÉZ PÁL —, hogy milyen forrásvidékről érkezett az első nagy nemzedék forradalmához csatlakozó Kosztolányi, aki nyomon akarja követni, hogy a kezdő újságíró-író hogyan birkózik az anyaggal, a stílussal, a formával, hogyan szabadul meg a kész nyelvi fordulatok és kész gondolatok nyűgétől, az olvassa végig figyelemmel a Kosztolányi előtti Kosztolányinak ezeket az írásait” (RÉZ PÁL, *Kosztolányi, a hírlapíró. Álom és ólom* 11).

3. N é z ő p o n t. — A tárcák a műfaj és a közlő lap (a Hét, az Élet, a Budapesti Napló stb.) igényeihez igazodtak ugyan: „... Gazdag hírlapírói pályafutása során rendkívül alkalmazkodóképességgel és eleganciával hasonult mindig is ahhoz a laphoz, amelynek cikkei fogalmazta... Ez a hajlékonyság vagy szerepjátszás azonban sohasem vezet egyéniségének megtagadásához: gondolatait, stílusát mindig felismerhetjük” (RÉZ PÁL i. m. 14).

Már a bevezető mondat irányt szab: az első vagy harmadik személyben szerkesztett mondatok használata meghatározza a tárcák szerkezetét, felépítésük rendjét, sőt szűkebben vett műfaji jellegét is. Szimbolikus, stilizált történetet vezet be a következő mondat: „A tizenhétéves *fiú*, arany szemű és arany hajú, ment föl a budai hegyekre”. („A diák”; megírása: 1915. A mesészerű történet a háború ismeretlen borzalmaival sejteti.) Hasonló a „Gyűlölet” című tárca kezdése: „Az ember, aki egykor régen, nagyon régen ledőlt szunyókálni délután a díványra, a béke puha díványára, álmokat látott” (Tinta 22). A mesterkelt, bombasztikus kezdőmondat után furcsa, szürrealisztikus álmoképek bontakoznak ki ebben a rövid írásban. — Keresett ellentétekre épített, ugyancsak szimbólumokat sejtető a bevezető mondat az „Angyalok és tigrisek” című tárcában: „Először is az angyalok sírtak ott fenn és itt lenn. Meg se várták, hogy az első vízsepp kibuggyanjon” (1915. Tinta 24). De említhetnénk még a „Legenda egy háborús húsvétra” című írást is, amely James Ensor „Jézus Krisztus bevonul Brüsszelbe” festménye „átköltésének” tetszik. Díszes köntösbe öltöztetett stilizált meséket is találunk abban a csoportban, amelyek „Regényes emberek” címen vannak összefoglalva. Néhány kezdő- („tétel”) mondat: „A székelv *vitéz ment egy temérdek országúton*” (1915.-Tinta 72); vagy: „Vidéken, egy alföldi városkában pedig *él egy trafikos kisasszony*” (Rózsaszínhajú trafikos kisasszony; Tinta 73). Az idézett tárcák először a Hétben jelentek meg.

A szecesszió számos kellékét fellelhetjük itt: a néha mesterkelt, „kimódolt” történet szimbolikussá van nagyítva (sőt duzzasztva); többrétű, talányos a k a r lenni; nyelvi eszközei: a halmozások, fokozások, a messziről induló hasonlatok mind ezt a célt szolgálják.

Közvetlenebb azoknak a tárcáknak a hangvétele, amelyeket az első személyű mondatok vezetnek be: „Fecskék”: „Már gyerekkoromban nagyon kiváltságos lényeknek tartottam őket” (Tinta 18). „Kalendárium”: „Kaptam egy új naptárt” (i. m. 51); „Ricordo di Venezia”: „Felébredek és eszembe jut egy név” (i. m. 92); „Séta a velencei temetőben”: „Nekem mindig érthetetlennek tetszett” (i. m. 96); „A mindenható bacillus előtt”: „Barátom bevezetett egy szobába” (i. m. 189); Öngyilkosok: „Állok a sötét, sáros kórházudvarban, s várom a csengőt, hogy felmehessek egy betegszobába” (i. m. 204). — Gyakori a többes szám első személyű kezdés is, az előzőnek csupán variánsa — szerkezetében is: „Az a nap”: „melyen *megtudtuk*, hogy háború lesz, körülbelül olyan a külsőségeiben, mint a többi” (i. m. 6); „Soklevelű boglárka”: „A heidelbergi fűvész messze földről eljött ide *hozzánk*” (i. m. 59); „Lapp atyafiak”: „Eljöttek *hozzánk lapp fajtestvéreink*” (i. m. 131); „Csengetyű”: „Gyermekkorunkban egy játékot *játszottunk*” (i. m. 154); „Madár a ház fölött”: „Dúlt arccal *állunk a gangon*” (i. m. 162).

Ezek a bevezető mondatok társalgást kezdeményeznek; s az olvasó nyomban megérzi, hogy az író n e k i szánta, és megosztja vele gondolatait, csapongó, játékos ötleteit vagy csipkelődő észrevételeit; s társul szegődik ezekhez a „momentképekhez”. Így idézi Réz Pál: „Én csak *momentképeket* akarok rajzolni. Hisz oly sok dolog történik velünk.” (Réz i. m. 15.)

Réz Pál Vas István megállapítására utal: „Kosztolányi stílusa csak a háború után vált hibátlanul tömörre és választékossá” — s ehhez hozzáfűzi: „az bizonyos, hogy a rajzok akarva-akaratlanul felkészülést nyújtottak [!] a kései nagy művekhez, regényekhez és novellákhoz, mindenekelőtt stiláris tekintetben” (i. m. 16).

4. Alakzatok, stílusesszközök. — Mondatépítkezése a Tinta írásaiiban már jórészt sajátos; jellegzetes egyéni jegyei felismerhetők: kérdő-felkiáltó, „önmegszólító” mondatok, monológok, de — egészében — nem „modern” HERCZEG GYULA értelmezése szerint, hiszen a tőle kritériumnak tekintett szabad függő beszéd alig fordul elő a tárcákban.

A *Soha még . . . , Emlékszem . . . , Vajjon?* kezdetek ellentétekre épülő, szárnyaló, fokozó ismétléseket, párhuzamos szerkezetű mondatokat vezetnek be. (A legszebb példák a „Nyomdafesték”, az „Álom és ólom”, a „Kalendárium” és a „Toroklob” című tárcákban.)

A felsorolások, leírások szóanyaga rendkívül gazdag, és hétről-hétre gyarapodik az újabb fogalmakkal, idegen, sajátos hangulatú elemekkel, a háború szakkifejezéseivel (*Le „kaiser”, Autrichien, Kis kortársaink*). Szóhalmazai már a „tíz legszebb magyar szó” felé mutatnak: „Mindaz, ami becsvágy, kudarc, idill, küzdelem, boldogság, babér, család, csók, verejték, könyv és köny [!], mindaz, ami élet, az ezen a terepen van központosítva, össze van sűrítve ebben a játékban, ezen a sakkasztán, ahol a legnagyobb játszma, a legnagyobb opera, a legnagyobb költemény, a legnagyobb szenvedés látható” (A diák; i. m. 12). A „Bútorok az utcán” című tárca egészében groteszk, játékos felsorolás, a háztartás kellékeinek előszámlálása.

Kis művei ontják a merész társítású szóképeket, színesztéziákat. A „Sár-ga, fojtó délután” (1901-ből, de vö. Réz Pál jegyzetét az Európai képeskönyvben: 312: „jelenlegi alakjában aligha tekinthetjük diákkori írásnak”), vagy a tárcák közé iktatott „Naplójegyzetek egy havas reggelen” (i. m. 146—7):

Láttad, ki járkált itt az éjjel?
Mint egy átváltozó művész,
Mint egy fehér festőművész,
Mint orfeumi csepürágó,
Ki szappanhabot fest tükörre,
Úgy jött a hó, ez a kiváló,
Öreg varázsló tündökölve . . .

Ezekben az írásokban a témák sokasága halmazódott fel, várva a későbbi kibontakozást. Csak néhány példát említve: a „Toroklob”, „Kalauznék”, „Kis kortársaink” előre jelzi „A bús férfi panaszai”-nak hangulatait; a „Római jegyzetek”-ből Néró és az Arcélek alakjai bukkannak fel; az „Elsuhanó belga táj” pedig előre vetíti a Boldogság, Esti Kornél utazásait; „Ricordo di Venezia” (Esti vélekedései a németekről); a „Soklevelű boglárka” című írásban már felsorakoznak a „Zsivajgó természet” virágai is: „ez a sokadalom: az ibolya ké-szenvelt, kék kartonruhájában, vidéki színpadok naivája, a búzavirág, ez a parasztnenyecske, a szegfű, ez a buta és szép házilány, a nefelejts, ez az agg-szűz, a napraforgó, ez a kövér bálánya, a bársonyka, ez a zárdanövendék, a lilium, ez az apáca, aztán a borsóvirág, a proletárlány, aki fehér ingecskében teng-leng, vagy a pompás nőszírom, s a pipacs, az olcsó pirosruhás utcai lány, a primadonna-rózsa, aki festi magát, a jácint, aki egy csinos kasszahölgyhöz hasonlít, a hóhortos szarkaláb, aki rongyos szoknyában kószál, s a többi mind, a katáng, a hajnalka az aranyvirág, a szerénykék, az érzelmesek a könnyezők és a többiek, a gőgösek, a dahlia, ez a szívtelen dáma, az orkidea, ez a főúri kokott, végül az eszelősek, a gonosztevők, az örültek, a csalmatok, a falu bo-londja, vagy a nadragulya, a kerítónő, a balkörmű parasztasszony, aki méreg-

keverés miatt már börtönben is ült és most szegényében gazos árokparton, kerítések mellett elátkozottan bújdosik.” Vö.: „N a d r a g u l y a: »Ifiúr, ifiúr, tessék mán idegyönni, lelkem, galambom. Nézze, mit nem mondanak rólam a népek. Hogy boldogult uramat, Isten nyugosztalja, elemésztettem, meghogy csak afféle méregkeverő dajna volnék. Ide zargattak a dögös árok mellé, szegényszemre. Üljön le kicsit. Nagyon tűz a nap. Hadd borítsam aranyos orcájára virágos kötényemet. Ha szomjas, kóstolja meg ezt a jóféle bogyót. Mért szabódik? Krisztus úgyse, nem mérges«.” (Zsivajgó természet 12; vö. még: Pesti tavasz — Hóvirág; Zsivajgó természet 12—3.)

Folytathatnánk a felsorolást, a párhuzamok bemutatását, de fölösleges. A fiatal Kosztolányi élményvilága mozgalmas és gazdag, egy-egy gondolata, játékos ötlete, amely néha sebtében, a hírlapírói munkában tárcáiba ágyazódott, az írásba foglalással nem felejtődött el, nem halt meg, a tudat mélyére süllyedt csupán, s hasonló gondolat- vagy témakörben újra a felszínre bukkant; de sohasem pusztá ismétlésként, hanem más szövegösszefüggésben, más szinten. Azaz nem „felszíni” és „felszínes”, pillanatnyi érzékelések, nyelvi ötletek voltak, hanem maradandóan megőrzött emlékdarabok (vö. KIRÁLY ISTVÁN elemzését a „Szeptemberi áhitat”-ról a Kortárs 1984. szeptemberi számában). Azt hiszem, annakidején nem sikerült BARTA JÁNOSnak a „vitalitás”, „vegetatív”, „affektivitás” német filozófiai rendszerébe beskatulyáznia Kosztolányit („Legfőbb lírai tartalmát a gyermeki lélek primitív ösztönei és érzelmei adják; minden élménye szenzuális köntöst vesz föl, érzékelésekbe olvad bele. . . . A magasabbrendű érzelmi élet hiánya . . . üressé teszi Kosztolányi világát. Az ő témáinál nemigen van szó valami bonyolult komplexumok kitágulásáról; alkotóereje csak egy síkhoz igazodik stb., stb.” (BARTA JÁNOS, Vázlat Kosztolányi arcképéhez. [1938.]; a „Klasszikusok nyomában” című kötetben: 440, 447.)

5. Stílusjellemzési kísérlet. — Összefoglalva az eddigieket: jellemezhetjük-e, s ha igen, hová sorolhatjuk a vizsgált jegyek alapján a fiatal Kosztolányi stílusát? Eddigi fejtegetéseimben gondosan kerültem az „impresszió”, „impresszionizmus” kifejezéseket. A vonatkozó nyelvi-stilisztikai szakirodalom egyik alpművének tekintett munka, LOVAS RÓZSA, „A magyar impresszionista költészet stílusformái” (MNYTK. 72. sz. 1944.) Kosztolányi helyét — a lírai idézetek alapján — számos XX. századi költőnkkel együtt: Adytól Szabó Lőrincig vagy Mécs Lászlóig az „impresszionisták” körében jelöli ki: lelki alkata, az érzékelés szenzációinak szenvedélyes hajszolása, a szinesztéziák kedvelése, szépségkultusza stb. alapján — időtlenné tágítva magát az impresszionizmust. (Csak néhány éve, KELEMEN PÉTER könyvében találkozunk a fiatal Kosztolányi „szimbolista jegyeinek” kutatásával: Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában. Ir.tört. Füzetek 103. sz. Bp., 1981.) — Sajátosnak mondható, hogy RICHARD HAMANN 1907-ben írott munkájában (Impressionismus im Leben und Kunst. Köln) már lezárult korstílusként értelmezi az impresszionizmust, annak fénykoraként a múlt század végét jelölve meg. A képzőművészetek, a zene, az irodalom, a filozófia korabeli (azaz: a századvég és századelő — nyolcvanas- kilencvenes évek) áramlatait vizsgálva rajzolja meg a szecesszió felé vezető utat, rámutatva, hogy a jelenségek — átmeneti jellegük miatt is — nehezen választhatók el egymástól. LUISE THON disszertációjához (Die Sprache des deutschen Impressionismus. München, 1928.) valószínűleg ez a mű jelentette a kiindulást. Luise Thon egyébként Leo Spitzer ösztönzésével, irányításával dolgozott; az impresszionizmust

ugyancsak korstílusként kezelte. Gondosan összegyűjtött és felsorakoztatott számos nyelvi- és stílusjegyet, de még bevezetésében idézi Spitzer kétkedő megjegyzését, aki szerint: egy-egy grammatikai jelenség új összefüggésben más megvilágítást kaphat (a *Satzfragment*-nek nevezett töredékes mondat az impresszionista stílusnak éppúgy lehet eszköze, mint az expresszionizmusnak).

Évtizedekkel később: Richard Hamann nyomán JOST HERMAND a korábban „impresszionisztikus”-nak tekintett jegyeket már a szecesszió ismérveiként említi, hangsúlyozza azonban, hogy az 1885–1914 közötti időszakot nem hatja át egyetlen stílus, hanem egy halom, egymással versengő áramlat és mozgalom, amelyekre az alig áttekinthető „izmusok” megjelölést alkalmazzák (Der Schein des schönen Lebens. Frankfurt, 1972.). (Vö. még: R. HAMANN – JOST HERMAND, *Gründerzeit*. 1965., Uók., *Impressionismus*. 1966²; JOST HERMAND, *Jugendstil*. 1965. – valamennyi átfogó vizsgálat.) KISS ENDRE könyve: „Szecesszió egykor és ma” (1984.) az irányzat esztétikai-filozófiai elemzésével foglalkozik, bő szakirodalommal. Az erdélyi szerzők résztanulmányai – ahogy erre KISPÉTER ANDRÁS annakidején rámutatott – ingadoznak az impresszionizmus vagy a szecesszió fogalmai közt (Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. Bukarest, 1976.)

A fiatal Kosztolányira is alkalmazható stílusa legnagyobb ismerőjének, GYERGYAI ALBERTnek a megállapítása: „Mi e stílus jellemző vonása? Az, hogy nincs jellemző vonása” (A Nyugat árnyékában 188).

A Tinta című kötet írásai az „izmusok” sokfélesége idején születtek, maguk is sokféleséget tükröznek: stilizáltság, szerepjátszás, szertelenség, a nyelvi ötletek gazdagsága, merész szóképek, szárnyaló hasonlatok, szimbólumok kavargása jellemzi a saját útjára már-már rátaláló fiatal hírlapírót. Ő maga ekkorra már megfogalmazta (egyik) művészi hitvallását: „... tanuljuk meg a vers tanulságát, hogy szépnek kell lenni és hogy ehhez erő és bátorság is kell. Legyünk pillék mély tengerek felett. Hadd írják aztán rólunk: könnyű és szép ... Hadd írják fanyalogva, kétségbeesett ajkbiggyesztéssel a csunyak és angol-kórosak: könnyű ... és szép ...” (Nyomdafesték: Tinta 183; 1915. aug. 1. Nyugat; éppen hetven éve ennek).

Amióta Kosztolányit olvasom és tanulmányozom, az első csoportba szeretnék tartozni.

HORVÁTH MÁRIA

A remekmű gyökerei

„Az írott szöveg – mint RICOEUR véli – nagymértékben önállósul, kiszabadul a szerzőtől megszabott világból. Az irodalmi műnek, de általában minden műalkotásnak is lényeges jellemvonása, hogy kitör megalkotásának sajátos pszichológiai és társadalmi keretei közül. Bárki bármikor olvashatja, a legkülönbözőbb társadalmi és kulturális körülmények között. Ennek során a szövegnek alkalmassá kell válni arra, hogy a legkülönbözőbb körülmények között, amikor hol ez, hol az olvassa el, új életre keljen.” (BALÁZS JÁNOS, A szöveg. Bp., 1985. 1.3. fej.) Nálunk HORVÁTH JÁNOS jóval Ricoeur előtt, már 1908-ban hasonló megállapításokat tett. (A magyar irodalom fejlődéstörténete. Bp., 1980. 2. változatlan kiad. 64, 66.)

Mint ismeretes tehát, nincs közvetlen visszajelzés az írott szöveg alkotója és feldolgozója között, ellentétben a beszélt szöveggel és az azt kísérő, körülvevő

sztuációval, nyelven kívüli elemekkel (mozgás, arcjáték). Az írónak ezért úgy kell megalkotnia a szöveget, hogy mindazt, de csakis azt a hatást keltse az olvasóban, amit ő, a szövegalkotó akart (— „akarta a fene” — mormolná hozzá Arany János).

Többet viszont az élő beszédhez képest, hogy a szövegbefogadó, magyaráró olvasó, visszalapozhat. Ezért az író bonyolultabban fogalmazhat, hogy a félreértéseket elkerülje (szélsőséges példa a jogi vagy szabadalmi szöveg), ideje is van rá, hogy alaposan megszerkessze szövegét, s így pótolja azt, amit az említett szituáció és nyelven kívüli elemek hordoznak a beszédben.

Az írott szövegnek, elsősorban pedig a műalkotásnak, „a legkedvesebb gyermeknek” ez okból kell úgy kipattannia az író fejéből, s a világ elé kerülnie, mint Pallas Athénének — teljes fegyverzetben és sugárzó szépségben. Így mint valamikor Olümposz összes istenei, a föld valamennyi lakója örül, élvezi a műalkotásokat, remekműveket, kivéve Hérát — azaz a kritikusokat és általában a humán tudományok művelőit —, aki féltékenyen néz, s elhatározza, hogy ő is fiat fog szülni apa nélkül; ám Héphaisztosz olyan csúf, hogy mindenki elborzad látásán. A műalkotás utóélete, kritikája, tudományos földolgozása már csak sánta kalapálása, mégha olykor mesteri is, a remekműnek.

Ez a kalapálás az idők során nagymértékben differenciálódott, s amikor monográfiákra, tudományos ülésekre gondolok, nem tudok szabadulni a magyar mondóka riasztásától: „Ez elment vadászni, ez meglátte...”, — itt az „ez” a kritikusok, akik frissiben nekiesnek a műalkotásoknak; „... ez hazavitte, ez megsütötte,” — jelenti az irodalomtörténészeket, akik helyére teszik a művet időben, korban, hasonlóságokban, feltárják elő- és utóéletét; „... ez a kicsi mind megette” — vonatkozik a nyelvészekre, akik mikrotilisztikai, grammatikai módszerekkel a legapróbb nyelvi mozzanatokat is boncolják, „csontokig rágják” az elejtett áldozatot, mondhatná valaki rosszmájúan. Mi marad hát a legújabb, kognitív tudománynak, a szövegtannak és szövegstilisztikának? Folytatva a „rosszindulatú megjegyzést”, csupán a nyüzött bőr kikészítése, a csontokból enyv főzése? A nyulacská pedig a mondóka végén elszalad, a műalkotás is sok-sok elemzés, vizsgálódás után bizonyos mértékig kicsúszik a kezünk közül a maga mérhetetlen gazdagságával, sokrétűségével.

Kosztolányinak két Utcapad című rövidke írását ismerem. Amelyiket elemezni próbáltam, az a hosszabb. (A rövidebb az „Ákom-bákom” kötetben található: Kosztolányi Dezső hátrahagyott művei. VIII. Sajtó alá rendezte ILLYÉS GYULA. Bp., é. n. 229. A hosszabb és elemzett fellelhető a „Kosztolányi összes elbeszélései”-ben. Bp., 1965. 1086—7.)

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán rendezett Kosztolányi-ünnepségeken az Utcapad tollrajzot néhány szövegtani, szövegstilisztikai szempont alapján vizsgáltam, elsősorban az úgynevezett forikus (utaló) elemek és proformák (pl. névmások) típusait, előfordulását, eloszlását és arányát. Azt találtam, hogy egy-egy forikus elem vagy proforma erőteljes, túlbujánzó használata jellemző egy-egy bekezdésre. (Például anafora-katafora, metafora a 2. bekezdésre, reiteráció a 6. bekezdésre, deixis-exofora a 8—9—10. bekezdésre.) Többek között az is nyilvánvaló volt, pusztán nyelvi-szövegtani vizsgálat alapján, hogy mennyire bele van sűrítve ebbe a kis tollrajzba az Édes Anna tragédiája, amelyre irodalomtörténészek más szempontból kiindulva már céloztak (vö. RÓNAY LÁSZLÓ, Kosztolányi Dezső. Bp., 1977. 171—2).

Ezzel kapcsolatosan érdemes lenne jobban feltárni, tisztázni, éppen Kosztolányi életműve alapján is, a forikus elemek viselkedését a magyar nyelv-

ben. Az anafora és katafora a szövegen belül elsősorban a grammatikai szinten forikus elem, de van szemantikai vonatkozása is, hiszen más például a névmás extenziója és intenziója, mint azé az elemé, amelyre utal. Adott esetben a pragmatikai összefüggés sem elhanyagolható. (Vö. BALÁZS i. m. 3.17; PETŐFI S. JÁNOS, Szöveg, diszkurzus: Szövegelmélet. Tanulmányok 15. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének kiadványa. Újvidék, 1972. 9–28; PLÉH CSABA—RADICS KATALIN, „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg: ÁNyT. XI. Bp., 1976. 261–77; KOCSÁNY PIROSKA, Jelentéstan és metafora: MNy. LXXVII, 66, 68.) Nagyon fontos a forikus elemek és proformák sorrendje is (vö. R.-A. BEAUGRANDE—W. U. DRESSLER, Einführung in die Textlinguistik. Tübingen, 1981. 69). Az Utcapadban például *lány—cseléd* *lány—ő* a sorrend, nem lesz *te*, és nem lesz személyneve, *Anna* vagy *Julcsa* vagy bárki. (Vö. KÁROLY: MNyTK. 154. sz. 28, az izotópláncról.) Külön nehézségeket, feladatokat vet föl a deixis és az exofora a szépírói szövegben és az élő beszédben (vö. WILLIAM O. HENDRICKS, Grammars of Style and Styles of Grammar. Amsterdam—New York—Oxford, 1976. 90–1 stb.).

Természetesen nem tekinthető minden nyelvi jel forikus elemnek ebben a szóhasználatban (vö. még a *referentials* terminussal, HENDRICKS i. m. 67), jöllehet a jel inherens, alapvető tulajdonsága, hogy önmagából kitűl (l. ANTAL LÁSZLÓ, Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom: ÁNyT. XI. Bp., 1976. 5–14), valami módon a világra, annak egy részére, lehetséges világra és világokra és azok egy részére. Amikor mindennek (az anyagi világnak, részeinek is) jel jelleget tulajdonítunk, azt nevezzük vallásos világszemléletnek. Ha azonosítjuk a jelet azzal, amire utal, mágikus világszemléletre jutunk, ti. ha kimondjuk például valakinek a nevét, birtokoljuk is egyben, jelen van velünk. A primitív népek, gyermekek és költők ilyen irányú hasonló szemléletére Kosztolányi is rámutatott (Ábécé. 3. kiad. Bp., 1957. 117). Hasonló problémákat vet föl Majakovszkij és a nyelvészek vitája (l. JAKOBSON, Linguistics and Poetics: Style in Language. Ed. by Th. A. SEBEOK. New—York—London, 1960. 377).

Az egyik legkomplikáltabb, leggyakoribb, legravaszabb forikus elem (főként az elmélet, kevésbé a gyakorlat számára) a metafora, amely mind szintaktikai, mind szemantikai, mind pedig pragmatikai szinten jellegzetes utalásokkal rendelkezik, és igen bőséges tudományos irodalma is van. (A metaforát mint forikus elemet vizsgálja például HENDRICKS id. munkájában.)

Az Utcapad szövegstilisztikai elemzésében már elkerülhetetlen volt a hivatkozás a klasszikus retorika néhány fogalmára, például a 6. bekezdésben a jogi szövegekre jellemző reiterációra, azaz a proformák elkerülésére és ezek „anaforikus” (a retorika fogalmai szerint anaforikus, azaz egységeleji, itt mondateleji) előfordulására.

Úgy tűnik, hogy az első mondatban összefoglalja az egész kis írást: „Vasárnap délután egy utcapad legszélén ülök a ligetben, egyedül.” Ez a mondat tartalmazza a „circumstantiae” legnagyobb részét (Quis, quid, ubi, quomodo, quando). A bekezdések elején összefoglalja, miről szól majd a bekezdés. A novellákban és regényekben ez a bekezdés első mondatában történik meg, akárcsak Pázmány prédikációiban, amelyek köztudomásúan Kosztolányi napi olvasmányai közé tartoztak. Ebben a tollrajzban viszont a második mondat az összefoglaló jellegű a hosszabb bekezdésekben, az első pedig anaforikus jellegű, azaz az előző bekezdésre utal vissza, vagy ilyen elemet tartalmaz.

A szövegstilisztikai elemzésben utaltam arra is, hogy a forikus elemek felhasználásának módjában (arány, eloszlás, típus, előfordulás) tükröződő világ-

látás, egyéni és társadalmi feszültség (ti. hogy a cselédlány tárgy, nem ember, — a költő ráérez emberségére, de kapcsolata nincs vele) az impresszionista világlátásnak is jellemzője. Köztudomású, hogy a művészetekben az impresszionizmus gyökere és forrása a francia impresszionista festészet, ez utóbbinak bölcsője pedig az angol tájképfestészet. Az angol gondolkodás pedig már Roger Bacon óta az érzékekkel foglalatosságot, s így az angol empirikus filozófia évtizedekkel, sőt évszázadokkal előre megfogalmazta az „impresszionizmus ideológiáját”. HUME például beszél az „impressions of sensations”-ról és az „impressions of reflexions”-ról, ahol a reflektálás nem a külvilágra történik, hanem csupán a belső impressziókra. (*Enquiries Concerning Human Understanding and Concerning the Principles of Morals* by David Hume. Ed. by L. A. SELBY-BIGGE. 2nd ed. Oxford, 1942. IV. II. 29—34.) Kosztolányi ugyanezt a gondolatot ismétli költőien:

„Az író, aki igazán teremt, elének tárja a dolgokat s eltűnik mögöttük. Semmit se magyaráz. Azzal hat, hogy amit mível, az érzéketes. Hasonlít az alkotó természethez. Az sem okoskodik és fecseg. Csak van. A patakhöz nem járul széljegyzet. Az erdőnek sincs díszítőjelzője. Aki igazi elbeszélő, a felületeket mutatja s alatta az élet mélységét. Mindent tud, de erről hallgat. A legokosabb ember is úgy beszél el, mint egy tudatlan gyermek. Elbeszélésének varázsa éppen ebben lakozik: az ellentétben, a ravasz önmegtartóztatásban.” (Kosztolányi: *Ákom-bákom* 65.) A gyermek és a művész azonosságára Kosztolányi felfogásában már fentebb utaltam, ugyancsak arra is, hogy az Utcapadban mennyire távol áll egyénileg és társadalmilag a cselédlánytól, valójában saját impresszióira reflektál. Itt most még hozzátesszem mindezekhez, hogy ez a világlátás és nyelvi megformálása, a belőle fakadó hangnem, magatartás, ennek íróniája leginkább Theophrasztoz eirón fogalmához hasonlít. „Nem akar másoknak ártani, de használni sem. Egyetlen törekvése csupán az, hogy békén hagyják. Ezért sohasem azt mondja, amire körülményei folytán számítani lehetne . . . nem mások iránti tapintatból kisebbiti magát, . . . azért tetteti magát kevesebbnek, hogy elkerüljön minden kellemetlenséget.” (BALÁZS i. m. 1.8. fej.)

Hipotézisem tehát a következő: Éppen akkor, amikor valami „kis vacakot” ír Kosztolányi, mint amilyen az Utcapad című tollrajza, nem tudatosan, hosszasan átgondoltan szerkeszt nagy íveket (novellát, regényt), hanem a gimnáziumban tanított retorika, a beemlézett Ciceró-beszédek, klasszikus minták hatnak erősebben, az ő „mechanizmusuk” működik. Hogyan? Nézzük meg ezt a tollrajz egy részletében (7—8. bekezdés).

„Hát miért tudakolta ez a leány, hogy leülhet-e ide?” (a 7. bekezdés első mondata). Ez nem szónoki kérdés, nem is költői, hanem a „dubium” adekvát nyelvi kifejezése a „quaestio”-ban, a vizsgálatban, a tanácsadó, törvényszéki és bemutató beszédekben belül is. (Vö. Arisztotelész: *Rétorika*. Ford. ADAMIK TAMÁS. Bp., 1982. 1358 ab.) A quaestionak komplikációs foka szerint három alfaja van: quaestio simplex (causa simplex), quaestio coniuncta (több quaestio simplex) és quaestio comparativa (alternatívák). (L. HEINRICH LAUSBERG, *Handbuch der literarischen Rhetorik. Eine Grundlegung der Literaturwissenschaft*. Zweite, durch einen Nachtrag vermehrte Auflage. München. 1973. 61.) A jelen esetben quaestio comparativa áll fenn, ugyanis arról van szó, hogy két lehetőség közül melyiket keresi a lány, illetve a hírő/író melyiket latolgatja, varrja a nyakába a szavak, tettek (azaz „bűnjelek”) alapján.

Vajon egyszerű szerelmi kalandot keres a cselédlány vagy valami mást? (L. még alább.)

A konkrétum foka szerint a quaestio kétféle lehet: 1. quaestio infinita (azaz teoretikus, absztrakt, elvonatkoztatott személyről, időről, helyről lehet szó); 2. quaestio finita (konkrét, individuális, praktikus), görögül „hüpothesisz” (LAUSBERG i. m. 63). Kosztolányi háromszor le is írja: „föltevés” (ti. hogy cseléd): „Első föltevés”, (második föltevés:) „Csakhogy ő merőben más kalandot keres”.

A quaestio-vizsgálat magva, az első konfrontációja a bírónak a felek állásáról a „status”, amely eredetileg az ökölvívók felállítását jelentette (LAUSBERG 64). A status fajtái: 1. coniectura (sejtés, gyanítás); Vajon megtette-e?; 2. finitio: Vajon azt tette-e?; 3. qualitas: Jogosan vagy jogtalanul tette-e?; 4. translatio: Megtette vagy nem tette meg, de nem történt jogsértés. Itt a lány leült, nem kétséges (1), de ezt még senki sem tette vele, (ti. az íróval) (2), joggal tette, hiszen az utcapad mindenkié (3), joggal ugyan, de mást akart (4). (Vö. LAUSBERG 66–7.)

A status coniecturae alfajai (uo. 92–3):

1. „An voluerit” — érzelmi okokból-e, ti. egy padon akar ülni az úri társadalommal, kalandot keres, ponyvaregények szenvedélyét, és ezekben mi az ő érdeke („cui bono”): szerelmi kaland, vagy az úri társadalommal való azonosulás legalább egy órára.

2. „An potuerit” — a személy neveltetése, életkörülményei stb. alapján megvan-e a képesség, a „potestas” elkövetőben. Itt cseléd lány volta miatt megvan az első (azaz egyszerű szerelmi) kaland lehetősége. Szükséges még a „facultas” vizsgálata is: A fizikai körülmények lehetővé teszik-e? „Valóban így is van” — jelenti ki a költő, hiszen az utcapad szerelmi kaland, ismerkedés helye is.

3. „An facerit” — vajon megtette-e? Ennél a kérdésnél számításba kell venni a tettes vagy más szavait és tetteit („verba et facta”), mégpedig időrendben (tett előtt, alatt és után): „rangrejtve”, „azzal, hogy engedélyt kért, volta-képpen elárulta, hogy cseléd”. Tekintetbe kell venni a látható nyomokat („signa”): keze, ruházata jelzi, hogy cseléd, nem úrilány.

A satus finitionis (LAUSBERG i. m. 94) vizsgálata a „factum” viszonya a „lex”-hez. Ez lehet egyrészt onomasziológiai kérdés, vagyis egy dolog („res”) elnevezése a hétköznapi nyelvben szinonimákkal történhet, a szaknyelvben nem: például tolvajlás, lopás, eltulajdonítás, — itt egyszerűen „kaland”. Másrészt szemaszziológiai kérdés, vagyis erre a factumra melyik név illik („nomen”, „vocabulum”), mi a törvényhozó szándéka, mit foglal bele a szóba. Ezért folytatja a vizsgálódást Kosztolányi azzal, hogy „merőben más kalandot keres” (a kiemelés tőlem!). Az odaillő név a „kaland”, mégsem közönséges szerelmi kaland (akárcsak Quintilianus példája, ti. hogy a templomi lopás sacrilegium-e avagy furtum; l. LAUSBERG 95).

A satus qualitatist is részletezi Kosztolányi úgy, ahogy a klasszikus retorika előírja. A kérdést, hogy „an iure fecerit”, előkészíti a 6. bekezdésben: Az utcapad mindenkié, tehát bárki leülhet oda. Ezen belül külön részletezi a motívum kérdését, a „honestast” (tisztesség) és az „utilitast” (hasznosság). A lány végül is nem szerelmi kalandot keres, szándéka tisztességes, hiszen azt szeretné, hogy embernek tekintsék legalább egy kis időre. A qualitas absoluta esete az, ha ipsum factum dicimus honestum esse, maga a tett tisztességes; itt egyrészt az utcapadon ülés eleve jogos, tisztességes (6. bek.), emellett miután a költőtől megkérdezi a leány, hogy leülhet-e, a költő a második feltevés mellett dönt: ti. nem szerelmi kalandot keres, hanem tisztességes játékot.

Mégis mentséget keres számára. A qualitas assumptiva (a tett önmagában nem védhető, más külső tények odakapcsolásával védhető csak) leggyengébb fajtája a „deprecatio”, amikor azzal védünk valakit, hogy például „sanyarú gyerekkora volt”. Itt nyilvánvalóan a cselédsorsra utalás ez, a kitérés próbálkozásának az elismerése. Ehhez társulhat a „dissimulatio” (azaz privatív színlelés), például abban a kijelentésben, hogy „nem szabad közelednem hozzá”, valamint a simulatio (pozitív színlelés): „Nekem is tettetnem kell” . . . „Élve- teg könnyen a karfára lógotom fáradt kezem.” (L. LAUSBERG i. m. 105.) Mindezek gyakran ironiával, önironiával járnak együtt (LAUSBERG 446), ami áthatja itt a kis írás egészét (l. fentebb még az eiron kérdését).

A „deprecatio” másik alfaja, módja lehet a „clementia”, a bíró (itt író) kegyessége: „En tehát kiszolgálom őt, amennyire tőlem telik”.

Részletesebben elemezhetők lehetnének ezek a szakaszok a tárgyi, személyi bizonyítkok szempontjából is (argumenta a re, a persona stb., l. LAUSBERG 194 stb.), bár ezt lényegében megtettem (l. fentebb a „signa” kérdését).

A szónoki beszéd felépítését erőltetett lenne ráhúzni minden részletében erre a tollrajzra. Bizonyos azonban, hogy kis „exordium”, bevezetőfeleség az elején az első mondat, benne fontos a *legszélén* (ti. a padnak) kijelentés. Digressionnak (kitérésnek) tekinthető a 3. bekezdés (a levélhullás), utána áll az összekötő *túlso vége* (ti. a padnak) ellentét. Az utolsó előtti bekezdésben, amely mintegy a peroratio (befejezés), található „a végzetes, áthidalhatatlan távolság, amely elválaszt bennünket az utcapadon”, vagyis a két szél, a két vég közti távolság metaforává válása, amely rekapitulációt is nyújt egyben.

A 10. bekezdés folytatása, expolitionnak is felfogható (vö. LAUSBERG 413), tudniillik a gondolat kiszínezése „variatio” által. Ennek is inkább egyik fajtája a „de eadem re dicendo” (amikor nemcsak a szavak mások, hanem kiegészül a gondolat is): elsősorban a 10. bekezdésben történik ez (*gróf, kékvér, csalódott*). (L. ADAMIK TAMÁS, Az antik retorika szövegnyelvészeti vonatkozásai: A szöveg- és a kutatás- és az oktatásban. Szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN és VÁRKONYI IMRE. MNyTK. 154. sz. Bp., 1979. 83–92.)

A tollrajz élenkítő jelenje sem idegen a retorika „evidentia”-jától, az élenk leírás egyik eszköze volt mindig (vö. LAUSBERG 399, 404–5).

A 7–8–9–10. bekezdés felépítése hasonlít a „rövid történet” struktúra-típusának szabályszerűségéhez, ahogy azt CSURI KÁROLY felvázolja: „. . . X szereplőcsoport feltételezi [itt X szereplő] Z–T Y szereplőcsoportról [itt Y szereplőről], oly módon, hogy X később felismeri Z helytelenségét, és Y nem tud Z-ről, és Y nem tud arról, hogy X később felismeri Z helytelenségét”. (Egy normatív struktúrátípus néhány szabályszerűsége (Generatív szempontú megközelítés). ÁNyT. XI. Bp., 1976. 37–50.) A klasszikus retorika szempontjai azonban, úgy vélem, jóval részletesebb elemzést tettek lehetővé.

Láttuk tehát, hogy a törvényszéki vizsgálat-beszéd utánzatát (7–10. bekezdés) egy jogi szöveghez igen hasonló bekezdés vezeti be (6. bek.) erőteljes anaforikus reiterációkkal („Az utcapad . . . Az utcapad . . .” stb.). A cseléd lány tárgynak tekintését, szemlélését előkészíti a levelek szemléltése („digressio”), valamint az impresszionista, távolságtartó látásmód. — S végül mindezek együtt előfutárai, előmunkálatai az Édes Annának mint törvényszéki ügynek.

Ha az ókori retorikák beszédstratégiája alapján szemléljük ezt a szöveget, mellékesen az is nyilvánvaló lesz, hogy a homo aestheticus Kosztolányi homo politicus is, — természetesen a maga módján. Ez az eiron, ez az impresszionista megközelítés nem közvetlenül agitáló, lázító, forradalmi, mint például Petőfi

népszónok-játéka („Akasszátok föl a királyokat!”), vagy Ady pátosza („Vele-tek száguld, vív, ujjong a lelkem . . .”), hanem az a ravasz Antonius-beszéd (Shakespeare), amelyik csak látszólag nem lázít, nem agitál. Akárcsak Kosztolányi *Térkép* című tollrajza, amely négy hónappal az első világháború kitörése után megjelent félelmetes, rejtett háborúellenes írás, az *Utcapad* sem kevésbé hatástalan, burkolt társadalomkritika.

A klasszikus szerkesztés, a klasszikus gyökerek biztosítják, hogy Kosztolányi szövegeit akkor is megértsük, amikor már egészen más a világ, hogy a tőle távoli időben és körülmények között esztétikai, emberi élménnyel telítődjenek, „új életre keljenek”.

BENCZE LÓRÁNT

A szecesszió és a szimbolizmus Kosztolányi lírájában

Az induló Kosztolányit nehéz stílusirányzathoz kötni. A korszakokat átszövő és önmagukban is megosztott irányzatok a korélményből származó magatartásnak az alkotói módszer által létrejött képződményei. Ám Kosztolányi élményei igen sokrétűek. Mindent befogad, és mindent átörökít, ami a korszakváltás idején a művészetben áthullámszik, európai és magyart egyaránt. Poe, Mallarmé, Baudelaire, Verlaine, Komjáthy, Vajda és Reviczky, Schopenhauer, Dosztojevszkij, Freud és Rilke formálják világékpét, melyet vertikálisan is kitágít. Életidegenség és lebegő hangulaitság, a megváltás-líra s az átkozott költő attitűdjei (vö. KELEMEN PÉTER, *Szimbolista versszerkezetek Kosztolányi első korszakában*. Bp., 1981. 37), a forma tökélye és a drámai szonett iránti hajlam rakódnak egyidejűleg egymásra benne. S mindennek közös hátterül ott a korszak irracionális árnyalata, mely a pszichikum belső egyensúlyvesztése miatt a teremtvény-mivolt átélésével az egyén védettség-tudatát hivatott visszaadni, s közben egy mindenben átderengő halálélménnyel párosul. E hatások stílustörténetileg a szecesszióhoz vezetnek. (A szecessziót jellemző, a körébe vonható stílári ismérveket, motívumköröket SZABÓ ZOLTÁN „Szecessziós sajátosságok Ady stílusában” — NYÍR-K. XXI, 12–21 — című tanulmánya alapján vettem számba.) És Kosztolányi, a pályakezdő, a szecesszió művésze. Ismerjük az irányzathoz fűződő ronokszenvét, a szecessziós tárlatokat járva „a jövő templomában érzi magát” (idézi RÓNAY LÁSZLÓ, *Kosztolányi Dezső*. Bp., 1977. 16), bár az idejétmúlt stílusok ellenében nem szándékszik új elemekkel frissíteni a lírát. Számára a szecesszió az egyéniség védettségét biztosító szép, a vélt harmónia és szintézis képzete. A századvég alkotáslélektani kényszerének megfelelően a stilizáltság mint sajátos stílusötvet a hangulatok, érzetek és dimenziók egységével a töredékes élet ellenpólusa. Kosztolányi a szecesszió valamennyi átfogó ismervét fölhasználja — ahogyan teszi ezt Ady Endre is —, de a hasonló vagy rokon stílusjegyek mögött gyökeresen eltérő szemlélet húzódik. Költészete a szecesszióknak olyan, más minőségű válfaját képviseli, amelyből hiányzik az Ady típusú társadalmi forradalmiság, a tiltakozás és lázadás indulata (vö. RÓNAY i. m. 14). Mindezt azért szükséges hangsúlyozni, mert a stílári hasonlóságok csak a kifejezésen kívüli egyezésekkel hitelesek, viszont a rokon gondolat, eszme vagy magatartás az eltérő stílusjegyeket is egy irányhoz köti.

A szecessziós élménykör genezise a személyiség végletes tisztelete és központba helyezése, valamint az ezzel párosuló befelé fordulás, az én dimenziói-

ban mélyülő magány, Kosztolányi szavaival a poézis magánya. Nietzschetől tanulja, hogy magánosan az önmagához vezető utat kell járnia, míg Schopenhauertől, hogy a világ megfoghatatlan vak végzet, s így csak vágyainkban, reményeinkben élhető át (vö. RÓNAY i. m. 14–8). Mindennek a legjellemzőbb nyelvi kifejező-megjelenítő eszköze („Négy fal között” című kötetében) az egyes szám első személyű személyes névmás rendkívül kitüntetett szerepe: hol verscímekben (pl. *Én* vagy *Én is*), hol inverzióval, a sor végére vetve: „hogy küszködtem a csillagokra *én*” (Lámpafény), „merek szemekkel néztem rája *én*” (Az árkádok alatt), „ti vagytok, és — nem élek *én*” (A komédiás dala), vagy hangsúlyos birtokos jelzői funkcióban: „Az *én* párnám a szürke asztal” (Lámpafény), „*Én* földanyám, és mindenem” (A földön), „. . . Mostan is gyakorta / úgy rémlik, mint egy költemény / az *én* sirásos, nyári éjem, / az *én* könnyes álomregém” (A hídon), s legkivált olyan, a vers vagy szövegrészlet tartalmi fókuszában (strukturális és szövegszervező elemként), amikor nyelvtanilag voltaképpen fölösleges: „S *én* vérszegény, kövér kelyhük csodálom” (Lámpafény), „S *én* hallgatom fáradt szívem verését” (Erdőben), „Sosem vagyok *én* boldogabb” (A földön), „Te vagy királyom, én a szolgád, / ints, és ha kell, *én* meghalok !” (Egy örülthöz).

De a költemény nyelvtani első személye, a költő személyisége és a vers lírai hőse, a háromféle én mint a személyiség integritása éppen ezáltal olvad egyé.

Ebbe az élménybe ágyazódnak be a titoknak, az álomnak és a sejtésnek motívumai, melyeket a halál hangulata keretez. A kulcsszói szerepű *bús* mellett (vö. *bús mosoly* [Lámpafény], *Bús őszi délután*, *bús álmok*, *bús dalok* [A nagy bérházban történt valami], *bús homály* [A határ felé], *Bús ember* [Betegen], *bús és nyomott hangulat* [Az országotak vándora]) stb. az ezekhez kapcsolódó kifejezések árnyalják a megragadni óhajtott hangulatot: egymásra felel a *mélységes álom*, a *mély csendesség*, a *lámpafényes árny*, a *Haldoklik-e az öblös csésze lángja*, a *fehér árnyékfolt* (mind a *Lámpafényből*) vagy a *csendes némaság*, a *Szent csönd*, a *tiszta csönd* (Csönd), a *szobák vak mélye*, a *homályos udvar*, a *méla zongora* (A nagy bérházban történt valami), az *örök, sötét titok*, az *ismert-ismeretlen* (Én), a *rémes éjjel csöndje* (Megállt az óra), a *titkos éj* (A hídon) stb.

S a már említett magány poézise a nem létezve létezés gondolatáig tágul, mely a nemlétben a másfajta létezés lehetőségét a látványos stilizáltságban véli fölfedezni:

Az élet oly csodás, tünékeny
száll mint az omlatag homok,
felleg, derű jár fönn az égen,
az alkotást váltják romok.

Hajunk ma éjszin, mint a holló
holnapra ős, s a sors ledönt,
minden csodálatos, leomló,
mit hordoz hátán itt e föld.

Estente meghalunk az ágyba,
s reggelre már mások vagyunk.
Mind változunk zokogva, vágyva
és nem találjuk — önmagunk.

Ezer titok közt fázva, gyúlva
 botlunk, bukunk mindannyian.
 Mind látomány lenn, ami durva,
 s a láthatatlan az, mi van.

(Plato olvasása közben)

Ehhez a tudatosan esztétizáló szándékhoz kapcsolódik a szecesszió intenzív szenzualizmusa: a különféle szín-, illat- és fényhatások teszik plasztikussá a költő hangulatait: „Az én párnám a *szürke* asztal”, „Fáradt fejem *fehér* párnámra hajtom” (Lámpafény), „A táj az ismeretlen mélybe *kékül* . . . A föld szorít, s fölém végtelenül / tágul ki, mint egy *kék* üvegharang, / a végtelenbe nyúló *kékes* úr” (Egyedül), „Az *illatos* leányszobában / finom *parfüm* száll szerteszét” (A tükör), „*Kékül* az ég, az éjjel haldokol, / pihennek a házak még csendben alva, / de már lángtól *vörös* az égnek alja” (Augusztusi reggel), „A városban a múltás szárnya reszket, / némák, mogorvák mind az emberek, / a házakon jelző *piros* kereszték” (Járvány), „Keblem *vörös*: ó megsebeztek!” (Bölcsesség) stb. kitételek egyaránt az érzéki benyomások tükröi. És csak fokozza hatásukat, emeli a dekorativitást, ha a különféle érzékterületekhez kapcsolódó képzetek egy-egy színesztéziában alkotnak egységet, mint amilyen a *rózsás* . . . *arany* (Lámpafény), a *véres kód* (uo.), a *merev szemek* (Az árkádok alatt), a *hallván a föld lehelletét* (A földön), a *tűz-virág* (A hídon), a *tompa jaj*, a *rózsás parázs* (A fekete asszonyhoz), a *hűvös, büszke pompa* (Empire-szoba), a *finom parfüm* (A tükör), a *rózsafény* (Honfoglalás előtt), a *lágú, kék azúr* (Budapest) stb.

A másodlagos, megfejtethetetlen valóság, amely kiváltja a sejtetést és az expresszív stilizáltságot, szinte maga után vonja az érzetek tompítását, vagy ellenkezőleg: felfokozásukat, hogy az illúziókeltés tökéletes legyen. A *halványul a lámpa* (Lámpafény) szókapcsolat például a látás képzetét gyengíti, míg a *tompa kintül* (A komédiás dala) a fájdalom érzetét. De a *sápadt, homályos, fáradt, méla*, a *lomha*, a *gyér* melléknevek ugyanezt az értékkategóriát hordozzák: „egy zürzavar volt a *homályos* udvar” (A nagy bérházban történt valami), „S én hallgatom *fáradt* szívem verését” (Erdőben), „*Halk* suttogástól borzadt az éjjel” (A zsidók kivonulása), „A lámpa *gyéren* ontja sugárait” (A határ felé). S a valóság mögötti álomszerűre utalnak a tompított érzeteket magukba sűrítő, gyakorta elvont fogalmak is: a *bánat*, az *árny*, a *kód*, a *beteg*; „S oly jó e lámpafényes *árnyba!*” (Lámpafény), „Fáradt szívem *beteg*” (uo.), „s *kód* szállt a szélnek röpke szárnyán” (Szeptemberben) stb.

„Az árkádok alatt” című versének „. . . minden, ami elmúlt, egész / és minden, ami itt van: csonka, tört” élménye azonban a dekoratív impresszionizmus mellett a stílus egy másik vonulatát is fölerősíti, nevezetesen a stilizált expresszionizmust, mely az elsőre vetülve s azzal kombinálódva azonos célt, funkciót szolgál: a dinamikus, felfokozott képek és kifejezések a csonka valóságot akarják ellensúlyozni: a *sápadt írók éjente lázban írnak* (A nagy bérházban történt valami), *Dicső erő, üznek, bömbölve marj hát* (Gyilkosok), *A nyugtalan föld lázasan álmodik . . . / . . . s forrva bugyog fel a szőke forrás* (Pán ébredése), *s kitor szívünkől hörögve, zúgva / egy tompa jaj / A fekete asszonyhoz*, *A búza habja szikrát hánnya mormol* (Alföld), *A reggeli szélbe dalolnak a fák . . .* (A vonaton).

E harsányabb díszítettség kellékei közül föltétlenül említésre méltóak az érzeteknek más művészetek jellegzetes (és szecessziós) motívumaival való megnevezései. A leggyakoribb ilyen fogalmak: az *a r a n y*: . . . *a vén*

bronzcsésze a szobánkba | szétszórta a rózsás, szelíd aranyt (Lámpafény), A szenvedély arany varázsa | ragyogja be tar homlokod (Egy örülthöz), a l á n g: Haldoklik-e az öblös csésze lángja? (Lámpafény 4), Jöttek hajók zord lángtaréjjal (A hídon), az e z ü s t: fönn hűs, ezüst köd szálldogál (Üres erdőben), Zord, sápatag és zavaros vagy | nagy, álmodó ezüstlemez (A tükör), a s e l y e m és a b á r s o n y: titokzatos, bús volt az éj, | s a selymes és szagos viz árja | hullámos, tiszta, mély (A hídon), A rét aranyzöld bársonyára omlik (Erdőben).

A minden iránt fogékony esztéta-világkép nyelvileg is ötvözi a társművészeteket, föltűnnek például a zene, a szobrászat vagy az empire műszavai: S az ónszin égből a halk éjszakába | táncolva, zengve és zenélve lágyan, | fehér rózsákként hull alá a hó (Téli alkony), Halk reszketés fuvalma szállt oda, | s beléslrt e homályos zűrzavarba, | titokzatos búbánatot kavarva, | halkán, búsán a méla zongora (A nagy bérházban történt valami), nevetve s elfuvalda küszködünk mi, | a lát-szat-életnek halottjai, | kik a szobor-alapzatok alatt | mozgunk . . . (Az árkádok alatt), Az árny ragyog a gyémánt-könyűtől, | bámul a sok sötétszemű, nagy ablak, | az antik ívek biztosan szaladnak . . . (Empire-szoba).

E sokirányú, különféle minőségű stíluselem, a lelki élményi tartalmakkal együtt mégis egynemű stílust képez, mert a rendezőelvek erőterében végbe megy a hagyományos (vagy konzervatív) elemek metamorfózisa. „A nyár” című szonett például minden számba vett jellemzőt tartalmaz:

A nyár az én szerelmem, érte égek,
halálhozó csókjára szomjazom,
erdőket áldozok szilaj tűzének,
bár ajkam is hervadna el azon.

Görnyedve várom télen a szobámba,
a tűz körül álmodva csüggeteg,
lángóceánját képzeletbe látva,
mely semmivé hamvasztja a telet.

S ha lángszerelme sápadt őszbe vénül,
s zöld pártadísze hullong a fejérül,
virrasztom árva, bús menyasszonyom.

Zokogva már hűlő keblére fekszem,
s elsírva ottan legnagyobb szerelmem,
sápadt, aszú haját megcsókolom . . .

A forma tökélye és az alkotói szándék a stilisztikai-retorikai szervezethez sikkján kiváltja a genetikailag eltérő elemek affinitását. És ez, csakis ez magyarázza, illetve teszi lehetővé, hogy a világkép lényeges változása nélkül az esztétikumnak egy magasabb szférájában a szecessziós ismérvek átlépjenek a szimbolizmusba, majd egy letisztult vonulattá érlelődve később a babitsi, a jelentés-tanilag egyértelmű, egyszerű formáig módosuljanak. A fejlődésnek ezt az ívét itt nem áll módunkban fölvezetni, de „A szegény kisgyermek panaszai” az átváltozást, illetve annak kezdetét híven reprezentálják. Ha a „Múlt este én is jártam ottan” vagy a „Féltizenkettő” darabjait emeljük csak ki, a „Négy fal között” motívumaira ismerünk, az álomi réteg az én- és magánykultuszt, a

fény-, illat- és színhatásokat, a titkot, a csodát, a sejtetést, a tompított vagy expresszív érzeteket, a művészetek sajátos fogalmait szintén elegyíti:

Hogy bíbor lázba hánykolódtam,
az üvegajtó állt elém,
a zajtalan, a hangtalan,
csupa ezüst, csupa arany,
a sarka tűz, kilincse fém.
Az üvegajtó állt elém,
üvegje köd és alkonyat,
bámultam benne arcomat,
s mint víziárny lengett felém,
akár vak tükrök lemezén,
hogy bíbor lázba hánykolódtam.

Néztem közről meghatottan,
ez az ajtó, ismertem én,
ezen suhant el kisöcsém
s ezen a bűvös, tükrös ajtón
ment el, mikor leszállt az alkony,
kis, kékszemű húgom, szegény . . .

A vasárnapi templomos emlék is hasonló módon idéződik föl:

Az Istenük már várja őket
szagosan és aranyba fogva —

...
Ők meg nevetnek, integetnek
a hűvös templom bűvös öblén,
és muzsikál és orgonázik
a zene, ima és a tömjén.

Künn a sárgára pörkölt nyári kertben
...
haldoklanak a sápadt rózsafák.

E ciklus másik nyelvi sajátossága a domináló nominális szerkesztésmód, amely a statisztikai vizsgálat alapján erős impresszionista vonulatot feltételezne:

Egyszer szél és fehérség. Por. Kisértés.
Mindenki valamit keres,
még a homok is ideges.
Otromba zaj
és tompa jaj —
oly elhaló — olyan csodás —
harangozás — vagy motozás —
...

(A délutánoktól mindig futottam)

A tartalmi egységek előfordulásának értékei viszont egyértelműen a szimbolizmus irányába mutatnak. E versek megírása, születése előtt Kosztolányi így vall

Rilkével kapcsolatban: „A fa, a kő, a víz, a pohár, a szék, a toll, a ruha, minden tárgy, amivel egyszer vonatkozásban álltunk vagy állani fogunk, vagy csak állhatunk, csendesen viseli magán életünket . . . A tárgyak szimbólumok” (vö. Lángelmék. Bp., 1941. 228—9). S valóban! „A szegény kisgyermek panaszai”-nak motívumai, képei már szimbólumok, a tárgyak jelképei a tárgyak által a tárgyon túli létet idézik fel és meg. „Ez tehát a szimbolizmus — írja kritikájában Karinthy is —, a dolgok jelentőségében való hit: vallás és filozófia a költészetben, transzcendens erők hite és imádása. Fejlődése folyamán Kosztolányi Dezső odáig jutott el, hogy versei nem csak versek immáron, s el nem intézhetők poézis-esztétikai alapon. Egyetemes világfelfogás, misztikus törvényszerűség foglal egyetlen egészbe színeket és képeket” (idézi RÓNAY LÁSZLÓ i. m. 53). Formálódó szimbolista élményéről aligha mondhatni ennél lényegesebbet. Összegzés és befejezés helyett, visszaulván a kiinduláshoz, talán még csak annyit fűzhetünk hozzá, hogy a dekoratív stíluszintézis, majd az ebből lecsapódó szimbolizmus szándékában, céljában, funkciójában a darabokra hullott élet egyre tisztább, tömörebb ellenpólusa, amelynek hiteles alkotói, művészi háttéréről Méz című versében így szól Kosztolányi:

Én csak röptem és ezt szüreteltem
kalászos rónán és szőlős hegyekben,
ezt szüreteltem, mert én csak röptem,
és életem nehéz mézzé köptem,
bánattá, jajjá, könnyé, tiszta mézzé,
egy csonk világban egy fájó egészé.

GÁSPÁRI LÁSZLÓ

Kosztolányi nézetei a nyelv esztétikumáról

1. Egy kevésbé ismert Kosztolányi-arc. — Kosztolányi Dezső sok műfajú, sokarcú alkotó volt; érthető tehát, bár ettől nem kevésbé sajnálatos, hogy a költő, novellista, regényíró, műfordító, kritikus és nyelvművelő mellett egy kissé háttérbe szorult az irodalmi köztudatban Kosztolányi, az esztéta. Pedig hogy ő esztétaként, tehát az esztétikatudomány kutatójaként és gyakorlati alkalmazójaként is az élvonalba tartozik, azt már a vele szemben sok tekintetben fenntartásokkal viseltető kortársi közvélemény is elismerte. Szerb Antal „Magyar irodalomtörténet”-e, amely 1934-ben, vagyis még Kosztolányi életében jelent meg, így rögzíti ezt az értékelést: ő „a versek tudományának legnagyobb szakembere, minden nyelvi dolog tudója” (igaz, hogy nyomban ezután értetlenségének is hangot ad amiatt, „hogy a nyelvkezelés titkainak ez a mestere újabban a nyelvtisztító purizmus művészellenes laposságainak a hívéül szegődött”; SZERB ANTAL i. m., Bp., 1978.⁶ 519).

Abban, hogy Kosztolányinak mint esztétának a szellemi hagyatékát a későbbi szakirodalom, az egyébként örvendetesen gazdag termésű Kosztolányi-filológia a megérdemelnél kisebb figyelemre méltatta (fontos kivétel ezalól KISS FERENC monográfiája, amely külön fejezetet szentel az esztéta Kosztolányinak — Az érett Kosztolányi. 1979. 348—405 —, jöllehet ez az áttekintés is túlnyomórészt a „homo aestheticus”-elmélettel és az 1929-i „Ady-revizio”-val

foglalkozik), nyilván közrejátszott az a hagyományos — és nem is egészen jogosulatlan — vélekedés is, hogy egy író esztétikai nézeteit leghitelesebben mégiscsak a szépirodalmi alkotásai reprezentálják, ennél fogva esztétikáját is azokból, nem pedig alkalmi cikkeiből, egyéb megnyilatkozásaiból kell kiolvasni (vö. SÓRÉR ISTVÁN, Gyűrűk. Bp., 1980. 179).

Övezi egy bizonyos előítélet az esztéta Kosztolányi munkásságát amiatt is, hogy éppen a legfontosabb elméleti írásai (tehát azok, amelyekben nem egy-egy író vagy mű kapcsán, hanem általánosságban fejteget valamely esztétikai problémát) néhány kivételtől eltekintve egytől egyig újságcikkek, sőt részben nyúlfarknyi jegyzetek, glosszák, hírfejek, „szösszenetek”. Ismeretes, hogy Kosztolányi 1921 januárjától belső munkatársa volt a Pesti Hírlapnak, és emiatt jórészt itt, ennek vasárnapi mellékletében jelentek meg ezek az írások. Az író életében nem is álltak össze köteté, hanem csak később, a Hátrahagyott művek egyikeként (Ábécé. Bp., 1942.) gyűjtötte őket össze Illyés Gyula. Ez az anyag kapott helyet — számos további ilyen tárgyú Kosztolányi-írással kiegészítve — a Réz Pál gondozta új életműsorozat „Nyelv és lélek” című kötetében (Bp., 1971.).

Az újságcikk műfajának természetesen megvannak a maga terjedelmi és hangnembeli követelményei, korlátai, amelyek alól Kosztolányi sem kaphatott felmentést (de bizonyára nem is akart kapni, mert fölkellette írói becsvágyát az önként vállalt feladat képtelen nehézsége: egyhasábos, könnyed hangvételű cikkeken vetni fel és bizonyos értelemben meg is oldani a nyelv- és irodalom-esztétika sok ezer éves, könyvtárnyi szakirodalommal súlyosbított alapkérdéseit).

E „hendikep”-jelleg némiképp rajta is hagyta a nyomát ezeken a cikkeken. Talán ennek tudható be, hogy Kosztolányi nyelvészeti írásai nem alkotnak összefüggő rendszert, hanem csak egyes részkérdéseket ragadnak ki, szinte ötletszerűen, s emiatt nem mentesek bizonyos belső ellentmondásoktól sem. Ámbár meglehet, hogy nem a műfaj kényszeríti rá az íróra ezt a tárgyalásmódot, hanem, épp megfordítva, a szellemi alkat keresi és találja meg magának éppen ezt a formát, a neki valót. Hisz Kosztolányi valóban nem volt rendszerező típusú elme (l. RÓNAY LÁSZLÓ, „Ki volt ez a varázsló?” Bp., 1985. 131), s így könnyen feltehető, hogy nem is állott szándékában rendszerbe foglalni esztétikai nézeteit (vö. KISS FERENC i. m. 348).

Itt megjegyezném, hogy a rendszerezettség meglétét vagy hiányát kár lenne értékkritériummá előléptetni. Az esztétikai gondolkodás története nemcsak a rendszeres, filozófiai megalapozottságú, objektivitásra törekvő szintéziseket foglalja magában (ilyeneket egyébként is csak filozófusok szoktak írni, mint Hegel, Croce vagy Lukács), hanem az írók, művészek szubjektívabb ötletfutamait is. Sőt az intuíció villámfénye gyakran mélyebbre képes bevilágítani az esztétikum rejtelmeibe, mint a módszeresen építkező rendszeralkotók kutatólámása. „Szent örületben a költő szeme / Földről az égre, égből földre villan” (Shakespeare: Szentivánéji álom, V. felv., 1. jelenet, Arany János fordítása), s eközben olyasmit is észrevehet, ami a kutatónak a vizsgált tárgyra — és csak arra — szögezett pillantását szükségképpen elkerüli. Tehát az ilyen, az intuíción alapuló megközelítésnek is el kell ismerni a létjogosultságát.

Az a körülmény, hogy Kosztolányi túlnyomórészt hírlapi cikkeken rögzítette nyelvészeti nézeteit, nagymértékben megszabta ezeknek az írásoknak a hangnemt, a gondolat kifejtés módját is. Legtöbb ilyen cikkének van valami polemikus jellege: álláspontját rendszerint valami vagy valaki ellen

képviseli, fegyvelmezett szenvedélyességgel. Némelyik írása formailag is párbeszéd, pl.: „Mi a véleménye . . .” (Nyelv és lélek, a továbbiakban: NyLél. 169–70); „Párbeszéd a művészetről” (uo. 313–7); „Párbeszéd a formáról és lényegről” (uo. 400–1).

A polemikus jellegből fakadnak érvelésmódjának olykori túlzásai is. Kosztolányi nem is rejtette véka alá, hogy ha szükségét érzi, szándékosan folya-modik vitacikkeiben a túlzás eszközéhez. Illyés Gyulának a Kortársak című posztumusz kötethez írt előszavából tudjuk például, hogy az Ady-vitairat hangvételéről ezt mondotta Kosztolányi Gellért Oszkárnak: „Szántszándékkal lőttem túl a célon. Csak ilyen erős taszítástól lehet remélni, hogy a kérdés egyensúlyba kerül” (l. ILLYÉS GYULA, *Ingyen lakoma*. Bp., 1964. I, 231). Egy másik, ezúttal írásbeli nyilatkozatában így vallott vitamódszeréről a Prágai Magyar Hírlap tudósítójának, ugyancsak az Ady-polémia kapcsán: „Ez a vita módszere. Ha a tüzer célzó, nem arra a pontra lő, melyet el akar találni, hanem távolabb” (idézve: *Egy ég alatt*. Bp., 1977. 628).

A stílus is egyre inkább hozzáidomult ehhez a polemizáló jellegű, túlzásoktól sem visszariadó közlésmódhoz: az esztétikai vitacikkeket író Kosztolányi szövegeiben megszaporodnak a csillogó paradoxonok. Az „Esti Kornél-korszaknak” amúgy is uralkodó stiláris figurája, poétikai szervező elve volt a paradoxon (vö.: SÓTÉR ISTVÁN i. m. 178, 181 kk.; KIRÁLY ISTVÁN: *Kortárs* 1985. 4. sz. 92–6), s ezek az írások túlnyomórészt épp ebben a periódusban, a húszas évek végén, illetve a harmincas évek első felében keletkeztek.

Mindezt — tehát az újságcikk-műfaj sajátosságait, a polemikus jelleget, a szövegbe tudatosan beépített túlzást és paradoxont — egyaránt figyelembe kell vennünk (úgy is mondhatnám: le kell majd vonnunk), amikor idézni és kommentálni fogjuk Kosztolányi nézeteit a nyelv esztétikumáról.

Ezt annál is könnyebben megtehetjük, mert a polémia, a túlzás, a paradoxon végső soron: külsőségek. Nem ezek jellemzik igazából Kosztolányi nyelvi írásait, hanem az a célkitűzés és előadásmód, melyet Illyés Gyula így jellemzett az Ábécé kötet bevezetőjében: Kosztolányi „Célja, hogy megtanítsa bennünket olvasni s később tán egy kicsit írni is. Módszerének meglepő újdonsága, hogy e célból nem úgy beszél, mint egy akadémiai felolvasó, hanem úgy, mint egy falusi tanító. Vagy Szókratész” (ILLYÉS GYULA i. m. I, 241). E végtelenül tapintatos, valóban „szókratészi” módszernek az a lényege, hogy nem tételez fel semmilyen előzetes ismeretet, hanem mintegy kézen fogja az olvasót, úgy haladnak lépésről lépésre a mind bonyolultabb, de a módszer folytán maguktól értődőnek látszó összefüggések felé, melyeket Szókratész-Kosztolányi mintha csak éppen most, az olvasóval együtt és annak segítségével ismerne föl.

E rövid áttekintés keretében természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy sorra vegyem Kosztolányi összes olyan írását, amely a nyelvi esztétikum kérdésével foglalkozik; ehelyett azt a megoldást választottam, hogy átnéztem a már említett „Nyelv és lélek” című kötetben összegyűjtött mintegy félszáz ilyen tárgyú cikkét, elsősorban arra figyelve, vannak-e bennük olyan fogalmak és gondolatmenetek, amelyek többször is előfordulnak, sőt rendszeresen visszatérnek. A vizsgálódás azzal az eredménnyel járt, hogy ezekben az írásokban van jó néhány következetesen ismétlődő, több változatban is kifejtett nézet a nyelv esztétikumáról. (Ezek szerint mégiscsak volt Kosztolányinak valamiféle „rendszere”?)

A leggyakrabban felbukkanó nyelvesztétikai kérdések közül ebben a szűk-ségekppen rövidre fogott ismertetésben mindössze hármat tudok kiragadni:

1. az író viszonya az anyanyelvéhez; 2. a tartalom és forma viszonya; 3. a műelemzés módszere. A más vonatkozású (tehát például a rím esztétikumáról szóló) cikkeket csak annyiban fogom érinteni, amennyiben összefüggnek az említett kérdéskörökkel. Mindvégig igyekszem viszont figyelemmel lenni Kosztolányinak azokra a felismeréseire, melyeknek révén „szinkronban van” kora (sőt utókora!) nyelvészeti, stilisztikai, irodalomesztétikai gondolkodásával, iskoláival, módszereivel.

2. A költő és az anyanyelv: küzdőfelek és munkatársak. — Író és nyelv, gondolat és kifejezés egymásra vannak utalva: egyik sem létezhetne a másik nélkül. Viszonyuk mégis ambivalens: a nyelv „közegellenállást fejt ki” a gondolat megformálásával szemben, de egyúttal, sőt éppen ezzel ihletője is az írói munkának. Kosztolányit, „a versek tudományának szakemberét, minden nyelvi dolog tudóját” érthetően foglalkoztatta anyagnak és formának, nyelvnek és alkotónak ez a termékeny küzdelme: „A művészi teremtés örökös birok és viaskodás szellem és anyag, forma és lényeg között — szögezi le „Jellem és cselekmény” című, 1935-ből való jegyzetében. — Így vitatkozik szakadatlanul a gondolat és nyelv is. A gondolat rá akarja nyomni bélyegét a nyelvre, de az nem engedelmes viasz, ellenáll, erre a gondolat enged, kissé fölädja jogát vagy túlzott követelményét, s ebből az isteni egyezkedésből támad a remekmű, melyen sohase látszik, hogy voltaképp kicsoda alkudott meg. Nemcsak a költő idomítja a nyelvet, a nyelv is idomítja a költőt” (Pesti Hírlap, a továbbiakban: PH. 1935. jan. 13. — NyLél. 496). Vagyis a nyelv a maga formai sugallatával, képzetársítási lehetőségeivel szinte közreműködik a vers megírásában, „társszerzőjévé” válik a költőnek (PH. 1931. okt. 11. — NyLél. 472). Az első magyar író, aki az anyanyelvvel ilyen társszerzői viszonyba került, Gyöngyösi István volt: „Gyöngyösi már a magyar nyelv mestere. Vagy helyesebben, Gyöngyösinek a magyar nyelv a mestere. . . . Mindig körülbelül azt akarja kifejezni, amit a magyar nyelv. Társszerzője a magyar nyelvnek” (Írói arckép — Gyöngyösi István: PH. 1935. jan. 27. — Látjátok, feleim. Bp., 1976. 55).

Más cikkeiben „munkatárs”-nak, sőt „játszótárs”-nak is mondja a nyelvet Kosztolányi. (Hogy születik a vers és a regény? Válasz és vallomás egy kérdésre: PH. 1931. márc. 8. — NyLél. 464—5, ill. A rím bölcselete: PH. 1933. aug. 27. — NyLél. 480.) A motívumnak ez az ismétlődése arra vall, hogy nem alkalmi, esszéisztikus ötletéről van itt szó, hanem lényegi összefüggést kifejező, már-már terminus technicus értékű kulcsmetaforáról. Nem meglepő tehát, hogy DEVECSERI GÁBOR is ezzel a *munkatárs* képpel jellemzi Kosztolányinak az anyanyelvhez való viszonyát: „Kosztolányinak munkatársai voltak a szavak. Egy-egy szókép, sőt egy szó, egy különös rím sokszor elcsábította” (Lágymányosi istenek. Bp., 1975. 205).

A „különös rím” említésénél érdemes megállnunk egy pillanatra, ugyanis a külső formának ez a tartalomsugalló, ötletadó funkciója éppen a Kosztolányi lírájában oly nagy jelentőségű rímadásban a legnyilvánvalóbb. Igen valószínű tehát, hogy a teória ez esetben is a költői praxisból nőtteki. A már idézett „Jellem és cselekmény” című cikkben így ír Kosztolányi a kifejeződésre törekvő érzésnek és a rímnek az ellentmondásos kapcsolatáról: „Olykor . . . a kettő együtt is jelentkezhethet, egy időben. Ez a mi ünnepünk. De olykor hiába minden várakozás. Az érzésben nincs rím. Ekkor a rím — ez a megvetett külsőség — sugallja az érzést, nem azt az érzést, melyet ki akartunk fejezni, hanem egy másikat, egy

jobbat, egy igazabbat, egy tökéletesebbet" (PH. 1935. jan. 13. — NyLél. 497). Ami ebben az írói önvallomásban igazán fontos és eredeti, az az, hogy a rím-kényszer nem egyszerűen egy másik érzést sugall az alkotónak, hanem egy jobbat, egy pontosabbat! Vagyis miközben látszólag pusztán egy formai nehézséget küzd le, valójában a közlendőjéhez, az igazi, de benne addig még alaktalanul gomolygó mondanivalójához kerül egy lépéssel közelebb. A Kosztolányi típusú és munkamódszerű költő számára így válhat ihletforrássá a nyelvérzés, a nyelvi ízlés. HALÁSZ GÁBOR telibe találó megfogalmazásában: „nála nem a vers fogja igába a nyelvet, hanem a nyelvi lehetőségek fakasztják ki a költészetet. . . . a legigazibb ihletője a nyelvérzés" (Válogatott írásai. Bp., 1977. 724).

3. A formáról és a lényegről. — A nyelv művész, akinek számára az anyanyelv nem holmi nyersanyag, hanem társszerző és ihletforrás, nyilván nem könnyen barátkozik meg tartalomnak és formának azzal a hagyományos (lényegében még a klasszikus retorikára visszamenő) felfogásával, amely a nyelvi kifejezést eszköz-funkcióra: valamely gondolat vagy érzés formába öntésére próbálja korlátozni, s értékítéletét ennek a megverselt eszmei mondanivalónak a „hazafias” vagy „haladó” volta szabja meg, legjobb esetben pedig az, hogy mennyire sikerült ezt az eszmei tartalmat költőileg „feldolgozni”.

Kosztolányinak ezzel szemben meggyőződése, hogy a műalkotás tartalma csak mint megformált tartalom létezik, vagyis nem „csomagolható ki” abból a nyelvi formából, amelyben — vagy helyesebb lenne így mondani: amely gyánánt — előttünk mint esztétikai tárgy megjelenik. Tehát nem fordítható le fogalmi nyelvre, nem tehető explicitté. Illetve amit ily módon mégis ki lehet hámozni belőle, az nem egyéb merő banalitásnál (Ábécé a versről és költőről: Új Idők 1928. jan. 15. — NyLél. 436). Ezért tiltakozik mindig olyan ingerülten valamely műalkotás tétellé, tanulsággá, eszmei mondanivalóvá csupaszítása ellen (vö. KISS FERENC i. m. 358 kk.).

A polémia hevében olykor ő maga is elköveti ugyanazt a hibát, mint az ellenkező véleményen levő, az eszmeiséget a nyelvi kifejezés rovására túlbecsülő esztéták, azt ti., hogy metafizikusan szembefordítja egymással a tartalmat és formát, csak hogy ő, ellenkező előjellel, a művészi kifejezés elsőbbségét hangsúlyoztatva. Ezt írja például az irodalomoktatásról: „Sajnos, vannak az irodalomnak szemforgató szövegmagyarázói. Ezek csak mellesleg említik meg, hogy a vers dallama és a rímei is szépek, mintha a dallam és rím csak afféle külső dísz volna és nem a vers legbensőbb belseje, s mintha nem a gondolat volna a külsőség, a dísz. Ezek a magot héjnak tüntetik fel s a héjat magnak” (Az olvasó nevelése: PH. 1933. ápr. 9. — NyLél. 389). Tehát a dallam és a rím nem külső dísz, hanem a vers „legbensőbb belseje”; a külsőség, a dísz épp az, amit lényegnek hisznek, vagyis a gondolat, a mondanivaló. A szó nem héj, hanem mag, s az eszme nem mag, hanem csupán héj. Ami paradoxonnak szellemes, de semmivel sem áll közelebb vagy távolabb az igazságtól, mint az a felfogás, amelyet bírál. Nem is állhat, hiszen — miközben ellenkezőjére fordítja — éppen azt tartja meg belőle, amit a legkevésbé kellett volna: az egybetartozók szétválasztását.

Jeleztük már, hogy Kosztolányi esztétikai nézetei nem alkotnak zárt, ellentmondásmentes rendszert. Vonatkozik ez természetesen a művészi tartalom és forma kérdéseit feszegető írásaira is. Jól példázza ezt, hogy többi ilyen cikkében a tartalmat nem dísznek vagy héjnak mondja, hanem a műalkotás anyagának, nyersanyagának. Az idézet a „Verseik szövegmagyarázata” című

írásból való: „A tartalom nem a vers tartalma. Eszme és érzés pusztán anyaga a versnek. A vers mivolta az a mód, ahogy megalkotódott, a kifejezés csodája” (PH. 1934. jún. 17. — NyLél. 495). Meghökkenítő, mennyire közel állnak Kosztolányinak ezek a gondolatai a húszas évekbeli orosz formalistáknak (akiket Kosztolányi aligha ismerhetett) ahhoz a törekvéséhez, hogy a tartalom—forma dualizmust az anyagok és eljárások kettősségével helyettesítsék (vö. NYÍRÓ LAJOS, *Az orosz formalista iskola: Irodalomtudomány. Bp., 1970. 143—202, kül. 172—5, 178—84*).

Bár némelyik cikkében, mint láttuk, elválasztja Kosztolányi a tartalmat a formától, felfogására alapjában véve mégis a komplexitás a jellemző: tudatában van a két fő struktúrákomponens, az eszme és a kifejezés, a „mag” és a „héj” kölcsönös feltételezettségének. Esztétikájának kulcsfogalma — ahogyan erre KISS (i. m. 357) is rámutat — a *s z e r v e s s é g*, azaz a műalkotás szerves egész voltának elve. Már 1920-as Nyugat-beli tanulmányában (Goethe „Über allen Gipfeln . . .”-jének elemzésében) is kifejti, hogy a verset csak „dualista” alapon: forma és gondolat pszichofizikai kölcsönhatásának és elválaszthatatlan egységének figyelembevételével lehet hitelesen értelmezni (Tanulmány egy versről: Nyugat 1920. febr. 1. — NyLél. 407).

Az irodalmi műalkotásnak ez az organikus felfogása későbbi cikkeiben is vissza-visszatér: „[a versnek] Az a tartalma, hogy csak önmagával egyenlő, kisebb egységekre nem osztható egész. Az a tartalma, hogy egyszerű titokzatosságában úgy él, akár a búzamag, mely csírázni képes. A vers érzéki csoda” (Ábécé a versről és költőről: Új Idők 1928. jan. 15. — NyLél. 436). Hat évvel később, Petőfi „Szeptember végén”-jéről írott „szövegmagyarázatában” így fogalmazódik újra a gondolat: „Végre a vers is olyan szerves valami, mint akármelyik élőlény” (Szövegmagyarázat: Szeptember végén: PH. 1934. jún. 24. — Látjátok, feleim 190).

Érdemes lenne kideríteni, ismerte-e Kosztolányi Benedetto Croce esztétikáját (igen valószínű, hogy ismerte). Szembeötlő ugyanis a párhuzamosság az olasz filozófus organikus művészetfelfogása és Kosztolányinak a műalkotás szervességről vallott nézetei között. Croce szerint, mint ismeretes, az irodalmi mű önelvű, zárt rendszer, egységes és oszthatatlan szerves egész, amely csak a maga konkrét egyediségében, egyszerűségében tanulmányozható vagy inkább élhető át, intuitív módon (vö.: CROCE, *Az esztétika alapelemei. Bp., 1917. 43—4*; MARKIEWICZ, *Az irodalomtudomány fő kérdései. Bp., 1968. 73*; SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: *Helikon 1970. 429—31*).

Az irodalmi műnek ez a „szerves egység”-ként való felfogása nyilvánvaló előrelépést jelent a külső formát eszköz-szerepre kárhoyztató „instrumentális” irodalomszemlélettel szemben, de magában rejt bizonyos buktatókat is, különösen a gyakorlati alkalmazást illetően. Ha ugyanis a műalkotás nem tagolható kisebb egységekre, ha mag és héj „szétbonthatatlanul összenőtt, mindjárt a fogantatása pillanatában” (Mi a véleménye . . . : PH. 1932. nov. 20. — NyLél. 169), akkor lehetséges-e bármilyen tudományos megközelítés, elemző munka, amelynek tudvalevőleg nélkülözhetetlen előfeltétele, kiindulópontja a szegmentálás? Erre a kérdésre Kosztolányi műelemzései adják meg a választ. Befelejezősül ezekkel foglalkozunk.

4. Kosztolányi műelemző módszere. — Kosztolányi szerencsére nem értelmezte dogmatikusan a műalkotás szervesséjét, s így tartalom és forma elszakíthatatlanságából nem jutott olyan túlzó következtetések-

re, mint Croce, akinél az ún. szerves formában tartalom és kifejezés, mű és stílus, mű és alkotója stb. olyannyira egybeolvad, hogy a mondanivaló feloldódik a kifejtésben, s ez esztétikai monizmus, a forma egyeduralmához, s emiatt (paradox módon) bármiféle nyelvi elemzés lehetetlenné válásához vezet. Croce volt is olyan következetes gondolkodó, hogy ezeket a konklúziókat le is vonja (ezért vetette el többek között a retorikát).

Kosztolányi ezzel szemben megmarad a dualizmus talaján: bár hangsúlyozza szerves egész voltukat, különbséget tesz a műalkotás „teste” (a nyelvi forma) és „lelke” (a mondanivaló) között. Amit vizsgálhatunk, az a „test”: versmérték, ritmus, rímelés, szókincs és szókötés, mondat- és szövegszerkezet. El kell jutni a legkisebb építőelemekig, a hangokig, s „áhitatos álmétkodással” megállni ott, ahol a vers „lelke”, a „titok” kezdődik. (L. Szövegmagyarázat: Szeptember végén: PH. 1934. jún. 24. — Látjátok, feleim 190.)

Módszerét egy allegorikusan részletezett hasonlattal világítja meg: úgy vizsgálja a műalkotás formáját, mint az orvos a beteg testét. „Olyan igyekszem lenni — írja „Párbeszéd a formáról és lényegről” című dialógusában —, akár az orvos, aki miután végigkopogtatja, megtapogatja, átvilágítja betegét, nevén nevezi baját, noha tudja, hogy voltaképp minden szellem és lélek, s a beteg teste és lelke végzetes kapcsolatban van egymással. Nem ilyesmit állapít meg tehát: »lelki válsággal küszködik«, hanem ilyesmit: »verszegény«, »elrontotta a gyomrát«, »hascsikarása van«. Bírálatomban, melyet költeményekről mondok, hasonlóan tartózkodom afféle általánosságoktól, hogy »szárnytalánok«, inkább azt próbálom kimutatni, hogy verslábaiknak hol a lúdtalpuk” (PH. 1934. máj. 6. — NyLél. 400—1; a *szárnytalánok* Fenyő Miksának egy öt évvel azelőtti cikkére utal, melyben, az Ady-vita során, Kosztolányi szempontjait „szárnyatlanok”-nak nevezte; vö. Egy ég alatt 608).

Ahhoz, hogy Kosztolányinak a műelemzésről vallott felfogását méltányosan tudjuk megítélni, vetnünk kell egy futó pillantást az egykorú iskolai és tudományos verselemző gyakorlatra is. Ezeket — évtizedekkel Lehr Albert úttörő jelentőségű Arany-kommentárjai, Péterfy Jenő esszéi és Zlinszky Aladár stilisztikai tanulmányai után is — a kicsinyes életrajziség és a moralizáló lelkendezéssel egybekötött tartalomfelmondás jellemezte. Kosztolányi mindkettőnek hadat üzen elemzéseiben. Tagadja a „külsőleges megközelítés” jogosultságát (e kifejezés nem őtőle való, hanem Wellek és Warren terjesztik el másfél évtizeddel később, „Az irodalom elmélete” című művével). Az életrajzi adatokról az a véleménye, hogy alig valamit képesek megmagyarázni a mű rejtelseiből (vö.: Műhely: PH. 1931. okt. 11. — NyLél. 471; Versek szövegmagyarázata: PH. 1934. jún. 17. — Uo. 492—3). A „Szeptember végén” elemzése során röviden ismerteti a vers keletkezésének körülményeit, majd így folytatja: „Állítsátok azonban össze ezeket az elemeket, teremtsétek meg újra mesterségesen ezt a környezetet, rendezzék be egy huszonnégy éves költőnek hasonló lakást a koltói kastélyban, egy piros-fehér erdélyi őszön, s adjatok melléje egy hasonló »irodalmasan« kacér feleséget, vajon megírja-e az illető a Szeptember végén-t?” (Szövegmagyarázat: Szeptember végén: PH. 1934. jún. 24. — Látjátok, feleim 187).

Még rosszabb a véleménye Kosztolányinak az olyan „verselemzések”-ről, amelyek elemzés címén a tartalmat ismertetik, vagy legalábbis körülírásokat alkalmaznak, „és esztétikául egy másik, korcs költeményt gondolnak ki” (Tanulmány egy versről: Nyugat 1920. febr. 1. — NyLél. 408; ugyanerről l. a „Versek szövegmagyarázata” című cikket is: PH. 1934. jún. 17. — NyLél.

494). „Ennél mindig célravezetőbbnek tartottam azoknak a magyarázatát, akik — *idem per idem* — még egyszer elmondták a szöveget, mert minden igazi költemény csak önmagával egyenlő” (NyLél. 408). Erről a mai olvasónak eszébe juthat TZVETAN TODOROV megjegyzése: „minden műnek saját maga a legjobb leírása” (Poétique. Paris, 1973.; magyarul l. Helikon 1976. 642).

Miben különbözik ettől a korabeli verselemző gyakorlattól Kosztolányi módszere? Mindenekelőtt abban, hogy figyelmének gyújtópontjába maga az elemzendő mű kerül. Pontosabban annak is a nyelvi materiája, a „teste”. Felér egy csöndes programnyilatkozattal az a bekezdés, melyet a „Szeptember végén”-ről írott „szövegmagyarázatának” élére illesztett: „Válasszuk ki Petőfi e költeményét, s próbáljuk elemezni. Olvassuk el a szöveget — nevezzük most a vizsgálandó költeményt szövegnek —, aztán önmagunkat s a verset egyaránt figyelve, feleljünk arra, miért szép az, amit olvastunk, miért hatott ránk, mivel mozgatta meg képzeletünket” (Látjátok, feleim 185—6). Tehát először is: olvassuk el! Ha nem is a „close reading” értelmében veendő ez az „olvasás”, az világosan kiderül belőle, hogy amiből kiindulunk, az nem az életrajzi háttér, se nem a költő eszméi vagy világnézete, hanem maga a szöveg. Igen, a *szöveg*! Mert annak is megvan a jelentősége, hogy Kosztolányi mindjárt a második mondatban megkéri olvasóit: „nevezzük most a vizsgálandó költeményt szövegnek”. Hisz ez a szó ebben a jelentésben akkor közel sem volt oly ismerős csengésű, mint amilyenné azóta lett. Abban a hangulati különbségben, amely a *költemény* és a *szöveg* között feszül, egy kicsit benne van mindaz a szemléletbeli különbség is, amely Kosztolányi műelemző módszerét a régi típusú, külsőleges „irodalomról beszélés”-től elválasztja.

E műelemző módszer alapelveit Kosztolányi már 1920-ban kifejtette a Nyugat-beli Goethe-tanulmány bevezetésében. Így hát abban a kényelmes helyzetben vagyok, hogy a lényeget magának az írónak a szavaival ismertethetem:

1. M ű k ö z p o n t ú s á g: Arra kell törekedni, hogy a költőket „pusztán a versekből értessük meg”; „a költészetet külön, elzárt világnak tekintetem”; „anélkül, hogy a tárgyukkal vagy a költő életrajzi kapcsolatával foglalkoztam volna, magát a szöveget vizsgáltam, vers- és hangtani szempontból” (NyLél. 405; későbbi keletű, de ugyanilyen tartalmú megfogalmazások: uo. 494; Látjátok, feleim 187).

2. I n d u k t í v í t á s: Részekre bontja a verset, azután újra felépíti; a forma felől halad „fölfelé”, az eszme felé (NyLél. 405); egy másfél évtizeddel későbbi írásában ugyanezt a követelményt így fogalmazza meg: „az a föladatunk, hogy eljussunk a vers legkisebb egységéig, a vers atomjaiig és molekuláiig, a hangzóikig és betűikig” (Látjátok, feleim 190).

3. E g z a k t s á g í g é n y: Ez „a módszer . . . az esztétikába a természettudomány rendszerét óhajtja belevinni” (NyLél. 405). A „Szeptember végén” elemzésébe még egy miniatűr hangzóstatisztikát is beiktat az „Elhull a virág, eliramlik az élet” sorról: a 27 „betű”-ből 12 magánhangzó, 15 pedig mássalhangzó, de mivel ez utóbbiak közül 8 likvida (6 *l* és 2 *r*), ezért a magánhangzók száma voltaképp 20, majdnem háromszor annyi, mint a 7 „igazi” mássalhangzó (Látjátok, feleim 189—90). Anélkül, hogy el akarnánk túlozni a jelentőségét ennek a vázlatos egybevetésnek, hadd jegyezzük meg, hogy Kosztolányiban, úgy látszik, megvolt a hajlandóság a kvantitatív módszer alkalmazására, amelyet pedig csak jóval később hozott divatba nálunk is a strukturalizmus.

4. **Értékelés:** „mindenekelőtt arra a kérdésre akartam feleletet adni, hogy miért kell az illető verset jónak vagy rossznak tartani?” (NyLél. 405.) Az értékszempont felvetésével Kosztolányi itt még túl is mutat a strukturalizmuson, amelynek — legalábbis klasszikus alakjában — éppen az volt az egyik hiányossága, hogy nem szentelt kellő figyelmet az axiológiai oldalnak.

Összefoglalásul elmondhatjuk, hogy Kosztolányi „szövegmagyarázatai” végeredményben összhangban vannak, párhuzamosak a korabeli legfejlettebb (részben még csak kifejlődőben lévő) műelemző törekvésekkel: a francia *explication de textes*, az orosz formalizmus és az angolszász „új kritika” gyakorlatával, sőt bizonyos fokig előlegezik a strukturalista versinterpretáció számos vívmányát is. Ugyanakkor nem viszik túlzásba a méricskélést, s nem mondanak le az esszéstílus kínálta hatásesszközökről sem (idézzük emlékezetünkbe például a Petőfi-elemzésnek ezt a pompás hasonlatát: [az „Elhull a virág, eliramlik az élet” verssor] „Úgy tűnik el szemünk előtt a mozzanatos igéjével, mint aranygyík az őszi avarban. Valami zizegést hallunk, levelek csörgését, s már nincs is ott”; *Látjátok, feleim* 189). És ami szintén nem érdektelen: megteremtik nálunk a „Miért szép?” típusú verselemzés műfaját. Ennek azonban csak a hatvanas évek elejétől lett folytatása.

KEMÉNY GÁBOR

Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása*

IV. A sírás ritikulása

„Csak könnyek és csak bús nyögések adnak
Szorúlt kebelnek édes enyhülést.”

(Berzsenyi: Barátnémhoz)

Fontos extralingvális kifejezés a sírás: elmaradásának vagy éppen elfojtásának nemegyszer jelentős visszahatása van az ember érzelmi világára. Mint ahogy fontos jelentkezése is: HERMANN IMRE, a mélylélektan kiváló művelője azt írja, hogy nem tud elképzelni szabályszerű analízist („analyse correcte”), amelyben a páciens ne igyekeznék sírva szabadulni feszültségeitől („ne cherchait pas à évacuer ses tensions en pleurant”: *La psychanalyse comme méthode*. Paris, 1979. 42—3); a sírás — folytatja a szerző — igen mély affektív rétegeket érint, és annak jele, hogy a léleknek nagyon mély sebei szakadtak föl (i. h.). A sírás tehát a sikeres analízis szokásos velejárója (HERMANN IMRE szóbeli közlése kb. 1981-ben). Különösen vizsgálunk kell letűnt korokban való előfordulását. Mint PAUL ROUSSET kiemeli, a román kori lelki életben az erős hitnek gyakori kísérői a könnyek (*Recherches sur l'émotivité de l'époque romane*. Cahiers de Civilisation Médiévale. X—XII^e siècle. II, 1959. 59).

A német középkorban talán még gyakoribb a sírás, mint a franciában (lásd: HEINZ-GERD WEINAND, *Tränen*. Bonn, 1958.: passim). WEINAND szerint a könnyek szorosan hozzátartoztak a gyónáshoz („Tränen als Bestandteil des Bußsakraments”), elevenen élt az a vélekedés is, hogy a könnyek megújítják a keresztségben kapott kegyelmet (i. m. 137).

* L. MNy. LXXXII, 151—62.

A magyar középkorból ismeretes, hogy Szent László megsíratta ellenségeit egy csatája után: „... keservesen siratta őket, nagy jajszóval arcát és haját tépve, mint az anya fiai temetésén. . .” (BARTÓK — KODÁLY szerk., A M. Népzene Tára V. 1966. 16). Ez az adat a sírást kísérő gesztusokra is rávilágít.

A középkori keresztény kultúrában — így nyilván a magyarságéban is — a „donum lacrimarum”-ot a hívek az isteni kegyelem ajándékának tekintették. Még napjainkban is benne van a missalében (a votívmisék fejezetének „Orationes diversae” című részében): „Pro petitione lacrimarum”; ezt ma már átvitt értelemben szoktuk fölfogni. (Ez utóbbiakra MEZEY LÁSZLÓ hívta föl figyelmet.)

Az 1716 és 1739 közötti Bocskor énekeskönyv vagy 90 darabjának mintegy harmadrészeben fordul elő sírás, zokogás, könnyhullatás, némelyik énekben nem is egyszer (sajtó alá rendezte: DOMOKOS PÁL PÉTER; gépirat az MTA könyvtárában („szívem csak kesereg sirnak szemeim” (78^a); „Sirnak és zokognak arvaknak szemei” (4^b); „mindenkor jajgatok es sirvan könnyezek” (68^a); „Orczamon fojnak sürü könyveim” (77^b); „Szernyü sirasra rea jutott en fejem” (93^b: egy férfi éneke); stb. stb. A körülbelül 90 vers közül 7-nek mindjárt kezdő soraiiban találkozunk a sírás motívumával.

A barokk kori magyarság vallási életében is sokkal nagyobb szerepe volt a sírásnak, mint manapság. Jórészt a pannonhalmi könyvtárban őrzött jezsuita följegyzések nyomán JÁNOSI GYULA a hazai barokk számos érzelmi megnyilvánulását írta le (Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén, a jezsuiták működése nyomán. Pannonthalma, 1935.). Bár úgy látszik, hogy a magyar nép nem hajlott olyan érzelmi kitörésekre, mint a hazai németiség vagy szlávosság (i. m. 80), mégis figyelemreméltók a következő adatok: a bűnbánati körmeneteken a penitencia szelleme „annyira magával ragadta a lekeket, hogy” — mint írják — „a könny szinte patakokban folyt le az arcokról és sírás, jajgatás töltötte be a levegőt” (i. m. 38). Ugyancsak JÁNOSI szerint: „Megható jelenetek játszódtak le mindegyik [missziós] állomáson, amikor a szülők és gyermekek kölcsönös kötelességeiről beszélt a misszionárius. A szülők és gyermekek együtt sírtak, egymás nyakába borultak” (41). Az emberek „örömkönnyek között adnak hálát az elnyert kegyelemért” (i. m. 78). Az egyik Balassa gróf bűneit megsíratta „könnyek közt borult alattvalói nyakába és úgy kért tőlük bocsánatot” (42). Pongrácz Gáspár is „könnyezve kért bocsánatot alattvalóitól” (i. h.).

Nyilván magyarokra vonatkozik a minorita Kelemen Didák följegyzése egy miskolci misszióról, amely a XVIII. század első felében volt: „... Oly nagy zokogással voltak, hogy meg kellett inteni az népet, hogy az prédikációt continuálhassam, hogy csendesedgyenek, szűnyenek az sírástól. Voltak Istennek hála kétezerhatszázan töviskoronákban, láncok, kötelek nyakokban...” (idézi BÁLINT SÁNDOR, Népünk ünnepei. Bp., [1938.] 25).

A sírás tehát a romantika és a szentimentalizmus előtti korban sem volt ritka, és férfiember könnyezését sem lehetett csak a gyöngeség jelének tekinteni.

A XIX. század végén, Kossuth hamvainak hazahozatalakor úgy hullt a nép könnye, hogy az manapság szinte elképzelhetetlen. Néhány szemelvény az akkori sajtóból:

„Milyen út volt ez: ez a vonat [amely Kossuth hamvait hozta] nem vasut-sineken gördült, hanem könyeken uszott...” (Budapesti Hirlap 1894. III. 31., 3). A másnapi vezércikk mottója: „S a népek millióinak szemében gyász-

köny ül” (Budapesti Hírlap 1894. IV. 1., 1). A temetésről szóló beszámolóban azt olvassuk, hogy „a férfiak szeméből erőszakosan patakzott a könny” (Budapesti Hírlap 1894. IV. 2., 1), — igaz, hogy az újság szerint ilyen „tragikus megindultság . . . egyszer lepi meg az embert életében” (i. h.); Jókai beszédének a hatása alatt a „csarnokban mindenki sirt” (idézett szám, 3). Mikor a temetési menet az Opera elé érkezett, a tömeg a Szózatot énekelte, s „az ablakokat ellepő honleányok, férfiak, öregek, ifjak zokogva tekintettek le” Kossuth koporsójára (Kis Újság 1894. ápr. 2., 5).

Az 1918–1920 körüli évek cezúráját jelentenek — ha nem is élelet — a sírás történetében: a sírás, a könnyek, az érzelmeknek e — sok századon keresztül — fontos nyilvánítói már ritkulnak. 1920-ban, nagy nemzeti szerencsétlenségünk évében írta Babits:

„s zokogva, hajh, hogy annyi szív
hiába onta vért,
a könnytelenek könnyei
legyetek a honért!

Szemeink száraz fellegek,
s miként az aszu táj,
sivár a lelkünk, zsibbad és
nem tudja már, mi fáj.”

(A könnytelenek könnyei)

Ő ír így, aki 1916-ban még azt jósolta, hogy a fegyverek elnémulásakor „csupán a szív és könny beszél” (Háborús anthológiák). — A húszas évekből való e szavai: „Valamikor sírva vigadt a magyar; de ma már lassanként vigadni is, sírni is elfelejt” (Halálfiak. Bp., 1927/1972. 625—6). Nem sokkal később BÁLINT GYÖRGY hasonlóképpen nyilatkozik, ő azonban már a szomorúság igazi átélésének a hiányát is fölpanaszolja: „Úgy látszik, az emberekből kezd kivészni a vidámság mellett a szomorúság is — és ez nagyon szomorú . . . nem ismerjük a szomorúságot, csak az undort, ezért nem könnyezünk, csak az orrunkat fintorítjuk” (Könnyek alkonya (1936): A toronyór visszapillant. Cikkek tanulmányok esszék. Bp., 1976. 632).

Vajon összefügg-e ez irodalmi stílusunknak 1920-as évekbeli változásával? FÁBIÁN ISTVÁN szerint a XX. század elején fellépő irányzatokban az a törekvés élt, „hogy az író érzéseit, hangulatát közvetlenül, az értelem lehető kiküszöbölésével adja át az olvasónak,” a húszas években bekövetkezett fordulat azonban az értelem uralmát hozta (Nyr. LXXXIII, 295; a részletekre: i. m.). Hiú vállalkozás lenne mennyiségi adatokat megállapítani, a csökkenés ténye azonban kétségtelen.

Első bizonyítékunk — a fentiekén kívül — egyházi személyek idevágó szóbeli tájékoztatása:

A temetéseken sokkal kevésbé szokásos a sírás, mint 1930–40 táján: a gyónásban régebben többször fordul elő, újabban azonban már alig (RADÓ POLIKÁRP kat. teológiai akadémiai tanár: 1970. márc. 12-én). Ezt más papok is így látják, például PFEIFFER JÁNOS kat. teológiai akad. tanár, aki szerint a temetéseken már lassan eltűnik a sírás, a gyónásban meg nemcsak ez szorul háttérbe, hanem általában mindenféle érzelmi megnyilvánulás (1970. márc. 7.). GÁL FERENCnek, az ismert teológusnak közléséből is tudom, hogy — például — a 25 évesek gyónásában régebben aránylag több volt az érzelmi színezet (1968.

márc. 2.). 14, különféle rendi (ma kereten kívüli) apáca egyhangúan tanúsította 1970 körül, hogy 30—40—50 évvel azelőtt több meghatódottságból eredő sírás volt, mint manapság.

A megriktatás szokása a századfordulón nem volt ritka reformátusok körében sem (BENEDEK SÁNDOR, az egykori pápai ref. teológián a szónoklattan tanára: 1970.); a sírás református temetéseken való ritkulásának tényét más református teológiai tanár is megerősítette.

BÁLINT SÁNDOR, vallási néprajzunk legkiválóbb művelője, több adatot közölt velem (1972. aug. 23-án): ezek is azt tanúsítják, hogy a hagyományos paraszti életformában nemrég is még gyakoribb volt a rívás. Máriapócon a Kisasszony napi búcsún, Egerben a fájdalmas búcsún még az 1960-as évek második felében is feltört a felszabadító sírás, néha egészen hangosan, ez azután általánossá vált; sem e két helyen, de nyilván más kegyhelyeken sem volt nagyon ritka férfiak sírása. A halál beálltakor folyt a sírás (Szeged környékén, a Székelyföldön), s a sirató asszony rívásába az egész család bekapcsolódott; a férfiak nem sírtak hangosan, de mindenesetre könnyeztek. Ma azonban a városokban a temetésen a parasztokból lett munkások általában már nem nyilvánítják érzelmeiket; így van ez Szeged vidékén, de másutt is.

Erdélyi, illetve moldvai adatgyűjtésem amellet szól, hogy néprajzi szempontból archaikusabb területen a sírás kevésbé szorul háttérbe. Így az egyik székelyföldi város plébánosa szerint gyónás közben nők nem ritkán sírnak, s ez férfiaknál is előfordul, bár csak kivételesen (1973 nyara). Egy moldvai plébánostól tudom, hogy a forrófalvi csángók körében, kiknek érzelmi világa igen mély, a gyónás közben való sírás nemcsak öregeknél és nőknél, hanem fiatal férfiaknál sem nagy ritkaság. Forrófalván előfordult az is, hogy prédikáció közben a templomban általános sírás tört ki, s a sírók soraiban fiatal férfiakat is lehetett látni (a szóbeli közlés ideje: 1973. aug. 17.).

A sírásnak sajátos gesztusa él még Kriza Vadrozsáiban (erre LÜKŐ GÁBOR figyelmeztetett): „Miklós úrfi ezt hallotta, | Szüvit a bánat éfogta | Kezit fejire kócsóta, | Sorsát ő ott úgy siratta” (I.² 1911. 16; a Kádár Katában); „Kezem fejemre kapcsolom, | Magamot úgy siratozom” (i. m. I.² 121; egy udvarhelyszéki darabban). Mint KALLÓS ZOLTÁNTól tudom, előfordul a csángóságban, hogy aki sír, összeteszi feje tetején a két kezét, s jobbra—balra ritmikusan mozgatja fejét (szíves szóbeli közlése 1974. febr. 12-én; följegyzésem hiányossága miatt nem tudom biztosan, hogy KALLÓS összekulcsolt kézre gondolt-e). Egyébként ezt a gesztust KALLÓS moldvai gyűjtéséből is adatolhatjuk: „Kézét eszezsapá, | fejire kapcsolá, | Hétszer inkább kezdé | sírni, keseregni.” (Új guzsalyam mellett. Bukarest, 1973. 43; lásd még: i. m. 40.) LÜKŐ GÁBOR látott búsuló csángót, aki tarkóján összekulcsolta két kezét (szóbeli közlése 1974. jún. 11-én).

Ez a kép igen régi: a Magyar Népzene Tára Danyadi György beszédében (1673.) talál utalást a sirató gesztusra: „„Micsoda ugyanis az oka, hogy sok édesanyáknak siralmas kezek fejekre kulcsolván való jajgatások az eget ottan verdesik?” (V, 19).

A gesztust legalább középkori eredetűnek kell tartanunk. Bizonyosságom erre a TihK. Elek-legendájának egy részlete, amelyben a szentet édesanyja siratja: „Mikepen az tenező orozlan: zokta az halot megh zagatnia: ezönkeppen ő ruhaiat megh zagatuan: haiat megh ereztuen: kezeit feiere fel kuóoluan . . . kezde nagy firással az zent tefthöz fietnie” (Nytár. VI, 13). Lásd még: KazK. (Nytár: VI, 214) és LobkK. (Nytár. XIV, 78).

E gesztusnak szinte teljes eltűnése a magyarság életéből alighanem szintén a sírás ritkulására vall.

A változás irányára utalhatunk SZENTMIHÁLYI SZABÓ PÉTER szavaival is, aki — csakúgy, mint BABITS és BÁLINT GYÖRGY — nemzedékéről megállapítja: „Sem sírni, sem nevetni nem tudnak igazán” (Meditáció nemzedékemről: Forrás 1974/4, 90).

V. Katarzis és nyelvhasználat — A katarzis csökkenése — A képzelet gyengülése

„Und ob ihr tausend Worte habt:
Das Wort, das Wort ist tot”.

(Karl Wolfskehl: Des Menschen Wort vergeht)

Az affektus nyelvi, nyelven kívüli kifejezésének korlátai a katarzis lehetőségét is szűkítik. A katarzis pedig, amelynek szerepe van az analitikus gyógyító munkában, illetőleg a gyógyulásban, nagyrészt a beszéd által: hangok, szavak útján jön létre (HERMANN IMRE, Die Psychoanalyse als Methode. Köln—Opladen, 1963². 28 és 25—32: passim; uő, A pszichoanalízis mint módszer. Bp., [1933.] 25—31). Logikus az a következtetés, hogy az analitikus gyógyító munka is több akadályba ütközik, mivel az érzelmek nyelvi kifejezése szűkebb határok közé szorult, s a sírás is nehezebben tör föl a mai emberből; egy előadásom eredményei nyomán, de nem az itt vázolt gondolatmenettel SZENDE TAMÁS is erre a következtetésre jut (A redukált közlés: előadás a „Korunk kommunikációs zavarai” c. konferencián 1982 áprilisában).

Fölmerült az a gondolat, hogy a kimondott szónak tulajdonított jelentőségtől nem független a pszichoterápia (V. L. MEIJERINGre hivatkozva PISZTORA FERENC: Magyar Pszichológiai Szemle XXVIII [1971.], 270). Márpedig a nyelvhasználat történetének fontos mozzanata, hogy korunkban gyöngült a szó ereje (HANS ZBINDEN, Der bedrohte Mensch. Bern—München, 1959. 170; GEORGE STEINER, Language and silence. Essays 1958—1966. London, 1967. 45 és passim; J. E. HEUSCHER, Language authenticity and human growth: Confinia Psychiatrica 13, 1970. 193—8), a szó maga absztraktabbá vált, érzelmi tényezői csökkentek (i. m. 194); hasonló tendenciáról: KURT WEINBERG, Sprache im Technischen Zeitalter 28, 1928. 309; a nyelv „degradálódásáról”: JÜRGEN RAUSCH: Muttersprache 70, 1960. 66—72; a nyelvi közlés válságjelenségeit SZENDE TAMÁS elemezte: A szó válsága. Bp., 1979.). Itt emlékeztetek a beszédnek mint kifejezésnek elhalására, illetőleg értéktelenedésére vonatkozó adorni és ionescói gondolatokra.

Nem elhanyagolható körülmény, hogy az európai középkor óta az élő-beszéd hangjának a szerepe csökkent az írott beszédével szemben (vö. VÉRTES, Bevezetés a magyar hangstiliztikába. Kézirat. 1982.). Tudniillik sem a „lát-ható nyelv”, sem a néma olvasás nem éri el érzelmi hatásában a hallható beszédét, hiszen a hallási érzéketeknél általában hidegebbek a látásiak: „Das Sehen ist der kälteste Sinn” — írja MARGARETE HAMBURGER (Vom Organismus der Sprache. Leipzig, 1920. 9); hasonlóképpen: MARSHALL MC LUHAN, The Gutenberg galaxy. London, 1962. 19). ADAM MÜLLER már 1812-ben kifejtette, hogy a beszéd („Die Rede”) — a hallás síkjáról a látásra kerülve — elhal, zsugorodik, s egyre jobban szárad, a szó pedig egyre jobban számmá válik

(Zwölf Reden über die Beredsamkeit című, 1812-ben megjelent könyvéből részlet a következő antológiában: OSKAR LOERKE [et alii], *Deutscher Geist*. Rev. u. erw. Neuausgabe. Frankfurt/M., 1982. I, 539). Az imént idézett McLuhan szerint: „... the Westerner appears to people of ear culture to be a very cold fish indeed” (i. h.).

A költészet, a magyar költészet is kevésbé szól fülünknek manapság, mint — mondjuk — Vörösmarty Mihály korában vagy a fiatal Babits idejében (ez utóbbira: BABITS: Nyugat XII/[I], 1919. 129—30; lásd még VÉRTES i. m.).

Fontos tényezők ezek nemcsak a nyelvhasználat, hanem érzelmi világunk változásának szempontjából is, hiszen — mint már említettük — egy kitűnő pszichológusunk szerint a beszéd anyagából a hang van legközelebb az indulathoz, így ennek kiélése és a hangadás szorosan összetartozik (HERMANN IMRE, *A pszichoanalízis mint módszer*. Bp., [1933.] 27; *Uő.*, *La psychanalyse comme méthode*. Paris, 1979. 37; *vö.* még FÓNAGY IVÁN, *Füst Milán: Öregség. Dallamfejtés*. Bp., 1974. 61 és *Uő.*, *Les bases pulsionnelles de la phonation*: *Revue Française de Psychanalyse* XXXIV [1970.], 101—36, XXXV [1971.], 343—91).

A beszéd katartikus hatásának csökkenése mögött nagy művelődéstörténeti háttérrel látunk. Jellemző tünet, hogy a katarzis — feszültségeket levezető funkciójával együtt — a mai filmek korántsem oly nagy szerepű, mint régen (HÁRDI ISTVÁN: *Egészségügyi Dolgozó* 1975. febr. 4., 4. l.). Már LOVASS GYULA észrevette, hogy a modern drámairodalomban a katarzis elhal (Vigilia IX [1943.], 214—7), HANKISS ELEMÉR pedig statisztikával is erősíti azt a véleményét, hogy igen kicsi a modern tragédiák „katartikus intenzitása”, sőt szerinte „a huszadik századi irodalomban és művészetekben általában ... [is] megfigyelhetők kifejezetten antikatarikus tendenciák” (*Érték és társadalom*. Bp., 1977. 194, 199). Még a zene világa is nyújt tanulságot: „... a beat hívei — írja UJFALUSSY JÓZSEF — a hagyományos etikai, katartikus értékeket őrző zenei alkotásoknak nem veszik hasznát” (*Eksztázis és katarzis: Nagyvilág* XIV [1969.], 1384).

Nem meglepő tehát, hogy a MORENO-féle pszichodramában meg más pszichoterápiás módszerben is mesterségesen előidézett katarzissal próbálják pótolni a hiányzót (J. L. MORENO, *Gruppenpsychotherapie und Psychodrama*. Stuttgart, 1959. 77; RAYMOND BATTEGAY, *Der Mensch in der Gruppe. Gruppendynamik und Gruppenpsychotherapie*. II. Bern—Stuttgart—Wien, 1967. 44, 46, 52—8).

Mindez arra vall, hogy feszültségi érzelmeink korunkban nehezebben oldódnak.

Az érzelmei világához sok szállal fűződik a képzeleté. Ennek is lehet oldó hatása, hiszen a fantáziák cselekvéspótló jellegét jól ismerik a pszichológusok, gondoljunk akár RUBINSTEINRA (*Az általános pszichológia alapjai*. Bp., 1977⁴. I. 512), akár a pszichoanalitikus FENICHELRE (*The psychoanalytical theory of neurosis*. New York, 1945. 50). Bár a fantáziák legtöbbször nem hoznak valóságos oldódást, bizonyos mértékig fölemészthetnek érzelmeket, így feszültségi érzelmeket is (*vö.* THURE VON UEXKÜLL, *Grundfragen der psychosomatischen Medizin*. Reinbek bei Hamburg, 1963. 185). A képzelet ily módon a biedermeierben sajátos lelki mechanizmusként is működött: a valóság bajai-val szemben a fantáziának minden erejével fölépítették az eszményi világot (ez utóbbira: WILHELM BIETAK, *Das Lebensgefühl des „Bieder-*

meier" in der österreichischen Dichtung. Wien—Leipzig, 1931. 34). Tudta ezt hajdanán Döbrentel: a költő lelke a

„... levonzó élte terheit
Szétrázva, röppen boldog képeken
A szüntelen kívánt és mindenütt
Fellelni vágyott boldogság felé.”

(A phantáziához)

Tudta Kölcsey is:

„Elfoszlik a bú, s szívem vad küzdése
Leszáll derengvén vídamb álmai.”

(Képzelethez)

„Hogyha ...
... nincs ki nyújtson hív oltalmat
Vészhozó ösvényeden:
... vonj korlátot álmaidból,
S alkoss ideáljaidból
Szebb világot alkonyán.”

(Tanács)

Mindezzel harmonizál, hogy az érzelem, a fantázia és az é r z e l e m m e l á t s z ő t t k é p z e l e t kultuszának az évtizedeiben, a szentimentalizmus és a romantika korában, illetőleg a biedermeier idején egyre használatosabbá váltak e szavaink: *mereng* 'álmodozva, ábrándozva átengedi magát gondolatainak, érzelmeinek, képzeletben így hosszasan időzik valahol' (ÉrtSz.); a ma már ritka *andalít* 'fokozatosan boldog álmodozásba, merengésbe, mélézésbe ejt vkit' (ÉrtSz.; erre és az *elandalít*ra számos XIX. sz.-i példa a NSz.-ban); a napjainkban szintén nem gyakori *andalgó*, melynek egyik jelentése: 'lassú, merengő, ábrándos hangulatú < zene, zenemű >' (ÉrtSz.); az 'ábrándozó' értelmű *méla* (NSz./TESz.). Az érzelem és a képzelet összefonódását érinti PAP IGNÁC (Elemi Költészet-Tan. Veszprém, 1846. 86): ennek „magassága *ábránnak* neveztetik”. (Lásd még: HUTTER ANTAL, Vezérelvek a magyar szépirodalomban [!]. Szegeden, 1842. 68.)

A romantika tüzeinek ellobbanása után, 1842-ben így ír HUNFALVY PÁL: „A jelen század, mindnyájan érezzük, nagykorú, a nagykorúság pedig gondolkodik, nem képzelődik” (A' magyar költészet hivatása. KisfTársÉvl. III, 104). A század derekán a francia kritikus — ARMAND DE PONTMARTIN — fölpanaszolja, hogy latra vetik „a szív és a képzelem legédesb bűbájit” (ARANY JÁNOS [A. de P. nyomán], A francia költészet 1861-ben. Arany János Összes művei. XI/2. 1968. 304). A művészi „képzelem” már nem a régi, a költészetben egyre jobban terjed a rút: „Das Häßliche, seit Rimbaud dynamisches Reizmittel, behält seine Herrschaft” (HUGO FRIEDRICH, Die Struktur der modernen Lyrik. Hamburg, 1956./1975. 197); ad-e ez enyhülést a feszültségi érzelmekkel terhes embernek? A fantáziát nemegyszer az értelem irányítja („intellektuell gesteuerte Phantasie”: i. m. 95), s a képzelet munkája sokszor igen-igen irreális (vö. i. m. 80—2, 202—3). Mindezek következtében manapság már kisebb a fantázia nyújtotta oldódás lehetősége. De kisebb azért is, mert

korunkban csökkent maga a képzelőerő (e körülményről mint mai lelki és pszichoszomatikus zavarok egyik okáról: KARL HEYMANN, *Phantasie*. Basel, 1956. 39—40; a fantázia gyöngüléséről mint a mai érzelmi „elsatnyulás” következményéről: CHRISTA MEVES, *Gemütsverkümmerng beim modernen Menschen*: JOHANNES SCHLEMMER, Hrsg., *Die Verachtung des Gemüts*. München, 1974. 49, 51—4).

Ezek a mozzanatok összefüggenek a már említett stílusbeli képszegénységgel és a következő fejezetben tárgyalandó pszichoszomatikus betegségekkel.

VI. Érzelmi világunknak és az érzelmek kifejezésének változása mint a pszichoszomatikus betegségek terjedésének oka¹

A pszichoszomatikus betegségeknek (és az úgynevezett pszichovegetatív szindrómának) — számuk növekedése folytán — egyre nagyobb jelentőségük van.

Ismeretes dolog, hogy például a bronchiális asztma, a gyomorfekély, a szívbajok és némely bőrbaj keletkezésében lelki tényezőknek sokszor nagy a szerepük, sőt ezek a pszichoszomatikus betegségekben okként, illetőleg feltételként szerepelnek (vö. GERHARD MENTZEL, *Die psychovegetativen Störungen im Diagnosenschlüssel der Weltgesundheitsorganisation*: Z. f. Psychosomatische Medizin und Psychosomatik. 24, 1978. 12).

Ami a számokat illeti, pontos adataink nincsenek. A pszichovegetatív szindrómák sora — ahogy B. LUBAN-PLOZZA és W. PÖLDINGER írja — egyre inkább problémája lesz a mindennapi orvosi gyakorlatnak. Szerintük valamennyi fiatal korúnak legalább 1/10 része és az orvost fölkereső patientúrának 1/3-a pszichovegetatív zavarban szenved. (Der psychosomatisch Kranke in der Praxis. Berlin—Heidelberg—New York, 1977. 99.) A bázeli PAUL KIELHOLZ és társai 1979-ben közzétettek egy érdekes statisztikát. Pszichiátriai vizsgálatot végeztek 74 orvosnak 1480 betegén (kizárva a pszichiáterek és a gyermekorvosok pácienseit): megállapították, hogy a nem pszichiátriai vizsgáltaknak 18%-a depresszióban, 11%-a pedig pszichoszomatikus betegségben szenvedett. (Praxis 68, 1378—82.) (Talán fölösleges is utalnom a depressziónak, a rejtett — úgynevezett larvált — depressziónak testi betegségekkel való ismert kapcsolatára.) A magyarországi tapasztalatok hasonlóak: „Míg régebben... a psychogen megnyilvánulások bizonyos nagy ideggyógyászati szindrómák formájában jelentek meg, ma a psychogen működési zavarok leginkább belső szervi panaszokban nyilvánulnak meg” (MAGYAR IMRE: Orvosi Hetilap 102, 1961. 2506).

Hogyan függhet össze a nyelvnek, a nyelvhasználatnak és az érzelmi világnak a változása a koros pszichoszomatikus jelenségekkel?

¹ Pszichoszomatikus betegségeken az International Classification of Diseases 9. revíziójának 306. pontjába tartozó fiziológiai—funkcionális zavarokat és a 316. pontnak szorosabb értelemben vett pszichoszomatikus betegségeit értem. (Lásd R. DEGKWITZ [et al.], *Diagnosenschlüssel und Glossar psychiatrischer Krankheiten*. Berlin—Heidelberg—New York, 1980.; HANFRIED HELMCHEN—ULRICH RÜGER, *Neurosen und psychosomatische Erkrankungen als klassifikatorisches und diagnostisches Problem*: Z. f. Psychosomatische Medizin und Psychoanalyse 26, 1980. 212.)

A párizsi pszichoszomatikus iskolának abból a tapasztalatából indulunk ki, hogy a pszichoszomatikus beteg nyelvi kifejezése mintegy elszáradt, „szklerotikus” lett (PIERRE MARTY—MICHEL DE M'UZAN—CHRISTIAN DAVID, *L'investigation psychosomatique*. Paris, 1963. 258 és passim). Ha nem általános is ez a megfigyelés, mégis fontos figyelmeztetésnek tartom. Annál is inkább, mivel régóta, főleg a pszichoanalízis eredményeiből tudjuk, hogy az érzelmek elfojtásának a lelki életben milyen jelentősége van. Az elfojtás és a kifejezésre való képtelenség nem azonos fogalmak, de vannak bennük közös elemek: egyik esetben sem jut napvilágra adekvát módon az érzelem, és így elmarad — legalábbis gyakran — az alanynak az érzelmek kifejezésekor szokásos intenzív érzelem átélése.

Idevágnak az éles elméjű WALTER VON BAEYER megállapításai is. Ő nem szólt ugyan külön a nyelvről, de szólt az affektivitással kapcsolatban a fokozatos eltárgyasodásról és kifejezési szegénységről („zunehmende Versachlichung und Ausdrucksarmut”): ezek szerinte mélyebb rétegekbe tolják az abnormis reakciót (Der Nervenarzt 19, 1948. 405). Alapvető cikkének azonban nem volt, de talán nem is lehetett célja ennek bizonyítása, így nem elemezte a nyelv és a nyelvhasználat változását.

Azt hiszem, fentebb sikerült bizonyítanom, hogy érzelmi világunk nyelvi kifejezése mind hangtani, mind szóképzési, mind stilisztikai síkon háttérbe szorult, sőt egyik jelentős extralingvális kifejezésünk, a sírás is ritkult: így a mai ember közelebb jutott a pszichoszomatikus zavarban szenvedők „elszáradt” nyelvi kifejezéséhez. Általában is korunk „visszafogott” stílusához közeledtek az abnormis élményreakciók. Már nem szokásosak az európai műveltségi körben a hisztériának CHARCOT által — egy évszázaddal ezelőtt — észlelt mintegy klasszikus megnyilvánulásai, így a hisztéria Magyarországon is kevésbé teátrális (BALASSA LÁSZLÓ [ideg orvos], Elme és idegbetegségek átalakulása az utolsó évtizedekben: *Therapia IX*, 1932. 125).

Mi több, M. VON RADnak és F. LOLASnak a pszichoszomatikusok nyelvhasználatára vonatkozó megállapításai és a nyelvhasználat általános irányának jellemzői között több részletet illetően is párhuzamosságra mutathatók rá:

A pszichoszomatikus nyelvhasználat jellemzőiből (MICHAEL VON RAD, *Alexithymie*. Berlin—Heidelberg—New York, 1983. 95. nyomán):

- többször fordul elő a személytelenségre utaló *man*, kevesebbszer az *ich*
- kevesebb melléknév
- rövidebb szekvenciák

A nyelvhasználat mai tendenciáiból:

- a személytelenség terjedése (RUSZICZKY ÉVA: *NyÉrt.* 58. sz. 528—31; CS. GYÍMESI ÉVA, *Mindennapi nyelvünk*. Bukarest, 1975. 9—11)
- a nagyvárosi ifjúsági nyelvhasználatban szürkébb a melléknevek skálája (KOVALOVSKY MIKLÓS, *Nyelvfejlődés—nyelvhelyesség*. Bp., 1977. 183)
- a mai németnek tendenciája a rövidebb mondatok használata (PETER BRAUN, *Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin—Köln—Mainz, 1979. 37—

— kevesebb érzelmi töltésű szó

42); a magyarban — legalábbis az irodalmi nyelvben — hasonlóképpen

— a nyelv (és nyelvhasználat) évezredek történetében egyre több a semleges tartalmú névelő, névutó, kötőszó; újabb szókincsünk nagyrészt ugyancsak semleges tartalmú főnevekkel gyarapodott.

Érzelmi világunknak imént bizonyított szürkülése, szegényedése is elősegítheti pszichoszomatikus zavarok keletkezését. Már HANS ASPERGER észrevette, hogy a család érzelmi („tímikus”) erőinek gyengülése is háttérben áll a gyermekek gyakori súlyos vegetatív zavarainak (Psychohygiene und Psychotherapie der Gemeinschaftsbeziehungen: LEOPOLD PROHASKA, Hrsg., Kind und Jugendlicher in der Gemeinschaft. Wien, 1957. 93). Persze tudatában vagyok annak, hogy sokokú jelenséggel van dolgunk.

Ha egy vagy néhány érzelem kiesése (mint a bizalomé) vagy jelentkezése (így a szorongásé) kisebb-nagyobb mértékben befolyásolhatja affektivitásunkat, mennyivel inkább megvan ennek a lehetősége az érzelmek egy-egy csoportjának jelentéktelenülésekor, eltűnésekor, másik csoportnak pedig erősödésekor. Itt is kell idéznünk WUNDTnak mintegy évszázados kategorizálását: ő ugyanis — mint már említettem — szembeállította a feszültséggel járó érzelmeket az oldókkal, az izgalmiakat a megnyugtatókkal. (Terminológiájában: spannende — lösende Gefühle; erregende — beruhigende Gefühle; továbbá: Gefühle der Lust — Unlust.)

E dolgozatomban utaltam rá (s kéziratos értekezésemben bizonyítom): érzelmi struktúránkak feszültségi tartománya növekedett, az oldó (és biztonságot adó) érzelmek sora pedig itt-ott hiányos lett vagy igen elszegényedett. Fontos az a körülmény is, hogy a katarzis lehetősége csökkent. Egy-egy terjedő feszültségi-izgalmi érzelem pedig nézetem szerint manapság nagyobb súllyal esik latba, mert a csökkent területű érzelmi tartományban aránylag nagyobb helyet foglal el. Mindez a személyiség történeti változását is jelenti.

De nemcsak ezt. WUNDT szerint a feszültségi érzelem objektív megfelelője az izomfeszültség, az oldódásié pedig ennek oldása (Grundzüge der physiologischen Psychologie. II. Leipzig, 1902⁵. 335), s a nagy német pszichológussal egykorú irodalomban ismerték már a lelki feszültségnek a szomatizálódásban való jelentős szerepét [WILLY] HELLPACH: Enzykl. Handbuch der Heilpädagogik. Hrsg. von A. DANNEMANN [et al.]. Halle/S., 1911. 1157. h.). Így hát érthető, hogy HANS ASPERGER jórészt a „lelki feszültségek” mai túlsúlyának és a testi lereagálás lehetetlenségének tulajdonítja a súlyos vegetatív megbetegedések szaporodását is (Kind und Technik: LEOPOLD PROHASKA, Hrsg., Lebensformen und Lebensgestaltung in der technischen Welt. Wien—München, 1965. 39—40). Más szerző meg kiemeli, hogy főleg az idegesek tudattalan szorongása és konfliktusból származó feszültsége vezet izmoknak túlfeszítettségéhez, görcsökhöz, amelyek pszichoszomatikus betegségeket okozhatnak (HARM WILLMS, Hrsg.: Musik und Entspannung. Stuttgart—New York, 1977. 3; lásd főleg: EDMUND JACOBSON, Progressive relaxation, Chicago—London, 1929/1938/1974. 10, 16 kk. és passim; innen az autogén tréning jelentősége: J. H. SCHULTZ: Das autogene Training. Stuttgart, 1932/1960¹⁰. 142 és passim).

A testi-lelki feszültség terjedésének ténye mellett szól a relaxációs módszerek ismeretes sokasodása is.

A pszichoszomatikus zavarok okait vizsgálván már JAMES L. HALLIDAY is utalt „érzelmi feszültségekre” terjedésére, sőt megemlíti több olyan érzelmeknek gyakoribb voltát, amelyet WUNDT idevágó csoportjába, a „spannendes Gefühl”-ök közé sorolhatunk (Psychosocial medicine. New York, 1948. 125), és szól az izgalom térhódításáról is (i. m. 179). A szakirodalomban azonban a feszültségi-izgalmi érzelmeknek mint kategóriának — szerintem igen fontos, növekvő — szerepét sem általában, sem a pszichoszomatikus zavarokat illetően nem tárgyalták. (A feszültségi és az izgalmi érzelmek mimikai kifejezése közti rokon vonásokra maga WUNDT utal: Die Sprache. I. Leipzig, 1904². 110—1.)

Itt is hangsúlyoznunk kell, hogy más az érzelmi feszültség, mely ha nagy intenzitású, nem feszültségi érzelmekben is nagyobb fokban jelentkezhet, így például az örömben, és más a feszültségi érzelem (melynek — például a szorongásnak — átlagos intenzitás esetén is szokásos, illetőleg jellemző velejárója a feszültség).

Hogyan hathatott az érzelmi világ szegényedése a pszichoszomatikus zavarok terjedésére?

Van igazság abban, hogy az érzelmek—indulatok („affects”) olyan ősi szindrómák, amelyek pótolják az akaratlagos cselekvést (OTTO FENICHEL, The psychoanalytic theory of neurosis. New York, 1945. 237); abban is, hogy érzelmeink filogenetikus szempontból cselekvések (GEORGE W. CRILE, The origin and nature of emotions. Ed. by AMY F. ROWLAND. College Park, Maryland, 1915/1970. 55—76; lásd DARWIN idevágó munkáit). Mármost ha belső késztéseinket cselekvés nem követheti, és megfelelő érzelem sem léphet a helyébe, s a képzeletnek nemegyszer cselekvéspótló működése is elmarad, akkor a tapasztalat szerint kedvezőbb a talaj pszichoszomatikus zavar számára: ez a — zavaroknak kedvezőbb — feltétel akkor még inkább kialakul, ha az itt említett hiányokhoz nagyrészt feszültségi—izgalmi érzelmek társulnak.

Mondanunk sem kell, hogy a romantikában megvolt az érzelem kultusza, a képzelet is munkálkodott, és nem szűkölködtek az affektivitás kifejezésében. A biedermeier érzelmessége, érzelmkifejezése a képzeletnek némileg csökkent működése ellenére sem volt a pszichoszomatikus zavaroknak olyan termőtalaja, mint a mai: mind a romantika érzelmvilágától, mind a maiétól megkülönböztette az oldó-megnyugtató érzelmeknek a feszítettség-izgalmiakkal szemben való nagy súlya. A biedermeiertől a mai helyzethez vezető úton nemcsak ezt kell számba vennünk, hanem az érzelmkifejezésnek csökkenését is. Az utóbbi különösen feltűnő — mint láttuk — a két világháború közti időben.

Van-e mindennek reflexe a pszichoszomatikus zavarokban? Van.

A biedermeierrel szemben: a szimpatikus idegrendszer nagymértékű túlműködése (WALTHER BIRKMAYER: Wiener Archiv für Psychologie IV [1952.], 213—6); ez nyilván a feszültségi-izgalmi érzelmi kategóriának fokozott szerepéből is következik (a sztrepsz is szimpatikoton jellegű, vö. WOLFGANG ZANDER: Z. f. Psychosomatische Medizin u. Psychoanalyse, 28, 1982. 128). De ne higgyük, hogy a „szelíd és intim” biedermeier érzelmes korszakában nem voltak pszichoszomatikus zavarok! Csakhogy ezek — mint BIRKMAYER (i. m.) megállapítja — éppen a paraszimpatikus idegrendszer túlműködéséből származnak, és más jellegűek, továbbá — hozzátehetjük — föltehetően nem oly nagy jelentőségűek, mint a maiak.

Hadd egészítsem ki BIRKMAYER értékes gondolatmenetét két tünetegyüttes szembeállításával. Az egyik: a XVIII. század végének és a XIX. század első évtizedeinek „Wehmut”-ja, „melankóliája”, a másik: napjaink álcázott depressziója. A „Wehmut” annyira gyakori volt a múlt század első évtizedeiben, hogy magyar nevet is kapott: *búbaj*. A XVIII. és XIX. század fordulóján, de még később is nemegyszer a melankóliával járt a *búbaj*: „Ezen szó” — mint GREGUSS ÁGOST írja — „legpontosabban festi azon búbani kéjt, mit a német *Wehmut* fejez ki” (GREGUSS ÁKOS [!], A szépirodalom alapvonalai. Bp., 1849. 127). Ezt jövevényérzelemnek nevezhetném, bár itt-ott talán volt magyar előzménye is. A német *Wehmut* is tanúságot tesz arról, hogy a *búbaj* oldó érzelem. KANT szerint a Wehmut „schmelzende empfindung”. Az író Johann Georg von Zimmermann, aki orvos is volt, arról számolt be, hogy a szomorúság „süsse wehmuth”-tá változott. Schiller pedig a Messinai menyasszonyban azt írja, hogy „in milder wehmut wird der schmerz sich lösen”. (Az adatok a GRIMM-féle szótárból, s. v. *Wehmut*.) A mélyebb szomorúságnak ebben a mélabúban, „búbajban” vagy a „melancholiában” való feloldása mindenképpen a korszaknak sajátos lelki mechanizmusa volt.

Ezzel szembeállíthatjuk a mai álcázott depressziót. Ezt, az ezen uralkodó szorongást a „szelid és tsendes bú” édessége, a *búbaj* nem szokta feloldani; s az utóbbi évtizedekben a depresszió egyre inkább testi tünetekben nyilvánul meg (vö. P[AUL] KIELHOLZ, *Diagnosis and treatment of masked depression*. Psychiatria Fennica: supplementum 1980. 153—7).

FÁY ANDRÁSNAK az idevágó szakirodalomban mindmáig ismeretlen munkája a szentimentalizmus kora neurózisának is rajzát adja: ennek két fő tünete, hogy túlságba viszi „a’ képzelő erőnek leghájolóbb munkálkodását”-t, és csak „a’ szív érzései után” jár. (Próbátétel A’ máj Nevelés két nevezetes hibáiról. Pesten, 1816. 121, 120 stb.; méltó ez a könyv, hogy számba vegye egy jövődó tudományág is, a történeti defektológia.)

A két világháború közötti időben a feszültségi-izgalmi érzelmek túlsúlya és az érzelmeknek s kifejezésüknek háttérbe szorulása még nagyobb mértékű lett. Ebben a korban vallotta nemzedéke nevében az ifjú német FRANK MATZKE: „[Wir] boykottieren . . . jedes unmittelbar geäußerte Gefühl” (Jugend bekennt: so sind wir! Leipzig, [1930^{4-6?}]. 47). Ekkor írta ugyanő: „je größer das Leid, desto fester sind unsere Lippen geschlossen” (i. m. 53), s ugyanekkor a „Könnyekkel szépült” arcú Tóth Árpád: „Összeszorítom ajkam, ha nehéz | A kín” (Isten oltó-kése. 1928.). Erre az időre, 1925 tájára teszi FÁBIÁN ISTVÁN modern szépirodalmi stílusunknak intellektuális irányba fordulását (i. m.), s ebből az időből is kimutattuk — egyebek közt — a sírás ritkulását.

Néhány szót a történelmi változások agyfiziológiai háttéréről. — A kifejezésnek, a beszédnek, illetőleg az oralitásnak jelentős kapcsolata van a limbikus rendszerrel. (A kifejezésről: PAUL D. MACLEAN, *The limbic brain in relation to the psychoses*: PERRY BLACK, ed., *Physiological correlates of emotion*. New York—London, 1970. 132—4; a beszédéről: UWE JÜRGENS—DETLEV PLOOG, *Zur Evolution der Stimme*. Arch. f. Psychiatrie u. Nervenkrankheiten 222, 1976. 134 stb.; az oralitásról: MARCEL MONNIER, Hrsg., *Physiologie des vegetativen Nervensystems*. Stuttgart, 1963. 333.) Már JAMES PAPEZ kifejtette híres értekezésében, hogy a hypothalamus, az elülső thalamusmagvak, a gyrus cinguli és a hippocampus, valamint egymással való kapcsolataik részt vesznek az érzelmi kifejezésben is (A proposed mechanism of emotion: Archives

of Neurology and Psychiatry 38. 1937. 743 és passim). Főleg PAREZ (i. m.) és MACLEAN (i. m. stb.) nyomán ma úgy tudjuk, hogy a limbikus rendszer és a központi idegrendszernek vele szorosan kapcsolatos részei mind az érzelmeknek, mind a viszceroszomatikus tevékenységnek igen fontos irányítói; márpedig a BIRKMAYER—WINKLER-féle törvény szerint minden inger, amely a vegetatív idegrendszer reakcióját eredményezi, az egész vegetatív rendszer változásával jár (W. BIRKMAYER—W. WINKLER, Klinik und Therapie der vegetativen Funktionsstörungen. Wien, 1951. 10). Ha elfogadjuk e megállapításokat, akkor az érzelmek és kifejezésük, valamint a pszichoszomatikus zavarok együttes történeti változása érthetőbbé válik az idegfiziológia megvilágításában.

Összefoglalóan: kimutattam, hogy érzelmi világunk szegényedett; e szegényedésnek és érzelmeink feszültségi-izgalmi tartománya növekedésének, a katarzis kisebb lehetőségének, a képzelet csökkenésének, továbbá több nyelvhasználati és más kommunikációs tényező ritkulásának együttese a pszichoszomatikus zavarok mai számának és képének jelentős meghatározói közé tartozik.

VÉRTES O. ANDRÁS

A *lész* és a *tész* igék az Érdy-kódexben

Az 1980-as turkui Nemzetközi Finnugor Kongresszuson tartott előadásomban összegeztem a *lész* és a *tész* igék Érdy-kódexbeli adatainak néhány tanulságát (Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum Pars VI. 60—5). Rámutattam a következő tényekre: A magyar nyelvtudomány állásfoglalása még napjainkban sem egységes egyrészt abban a kérdésben, hogy volt-e eredetileg *v* hang a *lész* és a *tész* igék alapszávaiban, másrészt arra vonatkozólag, hogy hosszú vagy rövid magánhangzók voltak az ómagyarban a *lész* és a *tész* szavak *sz* képzős töveiben. A *v* hang eredeti voltának kérdése természetesen vonatkozik egyéb *sz/v* tövű igékre is; közismert tény azonban, hogy a szakirodalom általában e két ige tótörténeti vizsgálatának segítségével elemzi a kérdést. — Mivel előadásomban már vázoltam a témáról szóló leglényegesebb, hivatalosan is elfogadott, illetőleg a legújabb — egymással olykor természetesen ellentétes — véleményeket, amelyek azonban a két vitatott kérdést máig sem tisztázták egyértelműen s megnyugtatóan (LAKÓ, A magyar hangállomány finnugor előzményei, NytudÉrt. 47. sz. 35; HAJDÚ, UrNyt. 98, 107; A MSzFE. II, 402—3, III, 629—30; TESz. II, 759, III, 907—9), így azok taglalására e helyen ismételtelen nem térek ki. — Ezen megállapításokkal szemben MÉSZÖLY GÉDEON már 1931-ben (A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő mult alakjai magyar és finnugor szempontból. Bp., 1931. passim), majd 1942-ben (Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Szeged, 1942. 90—112.) s végül 1956-ban (Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. Bp., 1956. 203—10) részletesen ismertette kutatásainak eredményeit arról, hogy az ómagyar nyelv eredetibb hosszú magánhangzókat mutató *lé- ≈ li-, té- ≈ ti-* igei-töveinek származékaiban a rokon nyelvek, nyelvelmékeink és nyelvjárásaink tanulságai alapján nem kereshetjük a *v* etimologikus előzményét. MÉSZÖLY adatokkal alátámasztott érveléseit a szakirodalom napjainkig figyelmen kívül hagyja, illetőleg azokat cáfolat nélkül elutasítja.

MESZÖLYNEK a fent jelzett három műben részletezett bizonyítását e helyen is szükséges röviden összefoglalnom. Az érvelés lényege a következő: A *lész* > *lész* ~ *lisz*, illetőleg a *lé* > *lë* ~ *lí*- igetőnek egyetlen toldalékos alakja sem tartalmaz a régi magyar nyelvben *v*-t. A határozói igenév sem *lève-vén*, hanem *lé-vén*. Az elbeszélő múltú igealakokban sem ismeri még a kódexek nyelve a *v*-s (pl. ő *lève*), csak a *v* nélküli (*lén* ~ *lön*-, *lének* ~ *lőnek*-féle) alakokat. A *lévő* ~ *lëvő* igenév is csak XVI. századi kódexeinkben, de ott is elvétve fordul elő. Kétségtelen tehát, hogy a *lész* ige bármelyik származékában a *lév* ~ *lëv*-tő az ősi *lé* ~ *lí*-tőhöz képest csak újabb, másodlagos fejlemény a magyar nyelvtörténet folyamán, tehát a *lév* ~ *lëv*-tőben finnugor eredetű *v* elemet nem kereshetünk.

Ugyanígy nem finnugor eredetű az a *v* hang sem, amely a *lész*-hez hasonló ragozású *tész* ige némely származékában mutatkozik: a finn *teke*- 'facere' megfelelője a régi magyar nyelvben *té* ~ *tí*- volt (vö. f. *ikä* ~ mord. *ije* és *i*, R. m. *é*- 'annus'; ugyanígy: f. *teke*- 'facere' ~ mord. *teje*-, *tijsa*-, R. m. *té* ~ *tí*-), tehát az egykori szóbelsei fgr. **k* hangból ebben az esetben nem fejlődött *v* hang.

A *tész* igének *v*-s tövű eredetibb voltát, s így a *v* elemnek finnugor eredetét a szakmunkák a *tévő*, *tévés* alakokkal vélték igazolhatni. A *tévés* (helyesebben: *tévés*) alak azonban nyelvemlékeink tanulságai szerint csak a XVI. században keletkezett. A *tévé* ~ *tévő* (> *tévő*) 'faciens' alak megvan ugyan legrégebbi kódexeinkben; viszont elszigetelten, összetétel utótagjaként, eredeti alakját megtartott igenévként él a szónak *té* és *tő* változata is a régi magyar nyelvben és mai nyelvjárásainkban. (R. m. *kezté*, *keztő* = *kéz-tévő* 'kesztyű'. Nyj. *dolog-té*, *dolog-tő* = *dologtévő*, *dologtővő* 'munkanap'; *előté* ~ *előte*, *előtő* = *tévő* 'a kemence szájára tenni való sárajtó'.) Vagyis: a XV–XVI. századi *tévé* ~ *tévő* 'faciens' igenév eredetibb alakja is *v* nélküli, egytagú *té* volt. — A 'facit' *té*-tőből szóbelsei **k* > szóbelsei *γ* > szóvégi *γ* > *v* > \emptyset igenévképző útján keletkezett a 'faciens' *té* igenév. Majd a kétszótagú igenévi, illetve elbeszélő múlt értelmű alakokról (pl. *mén* 'iens') elvonódott az -é alakú suffixum, azt a magyar nyelv külön életében kifejlődött *v* hiátustöltővel együtt újragozással fölvetve a (**téγ* > *tév* >) *té* igenév, s így keletkezett a kéttagú *té-vé* > *tévé* 'faciens' igenév. Az egytagúból kéttagúvá újragozással lett *tévé* igenév kiszorította a *té* igenevet, de meglétét, eredetibb voltát mutatják a régi magyar nyelv és a mai nyelvjárások adatai. — Majd az eredetileg állapothatározó *tévé* igenév felvette az -n helyhatározó ragot; így keletkezett a *tévén* 'tévő állapotban' 'in statu faciendi' határozó igenév.

Az -n határozóragnak az elsődleges igenévi alakhoz való hozzájárulásával (**téγün* > **téün* > *tén*) keletkezett viszont az ige elbeszélő múlt idejének *tén* ~ *tön* alakja. Ugyanígy alakult ki a *lén* ~ *lön* szó is (**léγün* > *léün* > *lén*), mely eredetibb alakja a *lévén*-nek. — A *lén* ~ *lön*, *tén* ~ *tön* -n határozóragos állapothatározói igenevek pedig múlt idejű, egyes harmadik személyű állítmányok lettek (-n egyes 3. személyrag < loc. -n helyhatározó rag). — Az eredetibb *té-n* és az újabb *tévé* múlt idejű igealakok között jelentésmegosztás jött létre, s a *tén* ~ *tön* az alanyi, a *tévé* pedig a tárgyas ragozást jelölte. — A XVI. században keletkezett *tévés* alapszava is az igenévi funkciójú *tévé*. Mind a szó feltűnésének kora, mind pedig a *v* hiátustöltő eredete cáfolja azt a nézetet, amely szerint ez a *v* hang fgr. eredetű. — Az igei funkciójú *tévé*-ből lett a többes -*k*-val az (ők) *tévék*, a *tévén*-ből pedig az (ők) *tévének*. Hogy a *tévé* alak és többesei — mint harmadik személyű állítmányok — eredő forrásai az -sz jelen-

képzős igeragozás *v*-s alakjainak, ezt az bizonyítja, hogy az ige elbeszélő múlt idejű alakjai közül csak a többi alak van meg a régi nyelvben *v* nélkül is, de a tárgyas ragozás alakjai, melyek az igenévvel azonosak, legrégebbi nyelvmemlékeinkben is már *v*-vel jelentkeznek. Tehát a *ték*, *tél*, *tén*, *tém*, *téd* mellett soha nem a tárgyas *té*, hanem a *tévé*, s a *ténk*, *téték*, *tének* mellett soha nem a tárgyas *ték*, hanem a *tévék* található. — A XV. századi *tend* után megjelenő *té-v-end* alak is a hiátustöltő *v*-s suffixumú alakok hatására keletkezett. — Nyelvmemlékeink adatai egybehangzóan azt igazolják tehát, hogy az *-sz* jelenképzős igék ragos vagy képzős származékaiban a *v* legelőször az újraragozással lett *tévé* típuson jelentkezik, s azon éppen olyan hiátustöltő eredetű, mint az újraragozott *fává* típuson [*fá* nom. + lat. $\gamma > *fá$ (= 'fává'): $> fá-vá$ a *kutyá-v-á* stb. analógiájára].

MÉSZÖLY megállapításait az Érdy-kódex adatai igazolják mind a *lész*, *té-sz* magánhangzójának eredetibb hosszú volta tekintetében, mind pedig a *v* nem finnugor eredetére nézve.

Az 1526-ban keletkezett Érdy-kódexről a szakirodalomban (a múlt század végétől egészen napjainkig) több téves vélemény található. Ezekkel szemben már több alkalommal összegeztem a következő tényeket: 1. A kódex kettőzött magánhangzói a hangok hosszúságát jelölik (*ee* = *é*, *aa* = *á*, *oo* = *ó*, *óó* = *ő*). — A kódexíró a kettőzött *ee* betűkkel következetesen jelölni kívánta a zárt hosszú *é* hangot, az egy *e* betűvel írt rövid *e*, *ë* hangokkal szemben. 2. A kódex nem egy, hanem két kéz írása. A két kéz írásmódjának összevetése — különös tekintettel a Karthausi Névtelennek (a továbbiakban: KN) a saját szövegében és a 2. Kéz (a továbbiakban: 2. K.) szövegében tett javításaira — azzal a tanulsággal járt, hogy az ÉrdyK. a KN-nek olyan tudatosan megszerkesztett alkotása, amelynek írása során a KN egységes nyelvi megformálását és helyesírását mű létrehozására törekedett. A kódex tehát már tükrözi a kódexíró nyelvjárását, a XVI. század eleji élő magyar nyelv állapotát, amellet, hogy a — másolás, kompilálás eredményeként is létrejött — munka egyúttal a XVI. századinál természetszerűleg régebbi nyelvállapot emléke is. Ily módon tehát az ÉrdyK. több mint négy és félezer adatának tanulságai döntő értéként szolgálhatnak a *lész* és a *tész* igékre vonatkozó két vitatott kérdésben (1. DIENES, Az Érdy-Kódex kétbetűs magánhangzói és Suhajda Lajos tanulmánya: NéprNytud. I, 111—24; Az Érdy-kódex és a Volf-féle kiadás: NéprNytud. II, 79—92; Az Érdy-kódex keletkezésének ideje: Acta Univ. Szegediensis 1961. 175—8; A nyílt rövid *e*-vel hangzó egytagú és többtagú szavak az Érdy-Kódexben: NéprNytud. VII, 59—69; Az Érdy-kódex keletkezésének idejéről és írójáról: MNy. LXII, 17—29; Az Érdy-kódex írójáról: MNy. LXV, 312—5; Földrajzi nevek az Érdy-kódexből: NéprNytud. XVII—XVIII, 221—229; Az Érdy-kódex a „Magyar nyelvmemlékek”-ben: MNy. LXXIII, 208—11; Bán Imre, A Karthausi Névtelen műveltsége — recenzió — : MNy. LXXIII, 377—80; Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex elemzésének módszerbeli kérdéseiről: MNy. LXXIV, 208—11; A Karthausi Névtelen javításainak rendszere és tanulságai: NytudÉrt. 104. sz. 277—87; A kvantitás-jelölés rendszerének néhány kérdése az Érdy-kódexben: NéprNytud. XXI, 47—69; A zárt hosszú *é* és az *á* hangok megjelölésének rendszere az Érdy Kódexben: MNy. LXXV, 421—437; Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex kéziratái összehasonlításának tanulságaiból: MNy. LXXVII, 315—9; A *lész* és a *tész* igék az Érdy Kódexben: Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum Pars

VI. 60—5; Az *Érdy Kódex sz/v* változatú igetöveiről: A Debreceni Magyar Nyelvészeti Napokon — 1981. nov. 12—14. — tartott előadás; A Jordánszky Kódex eredetéről: Mny. LXXVIII, 440—53.

MÉSZÖLY a „Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján” című munkájában állításai alátámasztására felsorolja, hogy nyelvemlékeinkben a két igetőnek általában véve milyen változatai lehettek fel (i. m. 91—9). — Az *Érdy-kódexben* a két igének ugyan ezen származékai találhatók meg. A kódex adatai tehát alátámasztják MÉSZÖLYnek azon megállapítását, hogy a két ige *v-s* alakjai (az igenevek és azok származékai) az azonos jelentésű *v* nélküli alakokhoz képest újabb, másodlagos fejlemények. Az *Érdy-kódexben* a *lész* igetőnek és ezen igető különböző származékainak összesen 3034 adata van. Ezek közül egyik sem tartalmaz *v* hangot jelölő betűt. Vagyis az *ÉrdyK.*-ben a *lész* igének nincs *v* tövű alakja. — Nincsen *v* elem a *tész* igető különböző alakjainak és származékainak 1419 adatában sem. Ezek mellett viszont a *tész* ige egyes és többes szám 3. személyű, tárgyas ragozású igealakjai, illetve a velük azonos, a folyó cselekvést jelölő melléknévi igenevek (és származékaik) *v* hangot tartalmaznak, s ennek megfelelően *tévé-*, *tévő-* hangalakokban jelentkeznek összesen 116-szor. — Az *ÉrdyK.* bizonyítja azt a tényt is, hogy a két igető ómagyar és eredetibb magánhangzója hosszú volt. Az adatok tanulságai szerint a *lé- ~ lí-*, *té- ~ ti-* igetövek származékainak nagyobb csoportja még a XVI. században is hosszú *é*-vel hangzott, ezért vannak ezek adatai a kódexben is még két betűvel (*ee = é*) írva. E tényt részben az adatok nagy száma igazolja. Ugyanakkor döntő érvként szolgálnak a kérdésben a KN szövegjavításai, valamint az írásmódjából, íráshibáiból levonható következtetések is. — A magánhangzók eredetibb hosszú voltát támogatja egyébként az a tény is, hogy a XVI. századi *i-ző* nyelvemlékekben — amint erre MÉSZÖLY is utal — *lisen*, *tisen* stb. adatok vannak. Ezek az *i-ző* alakok nyilvánvalóan nem a XVI. században keletkeztek, hanem jóval előbb, a *lészen*, *tészen* stb. előzményekből.

E helyen is utalnom kell röviden az *ÉrdyK.* 2. Kézének szövegére, annak lényegesebb sajátosságaira; szükséges szólnom a KN és a 2. K. által írott szövegek összehasonlításának néhány tanulságáról is.

Az *ÉrdyK.* 2. Keze minden valószínűség szerint azonos a JordK. leírójával, következésképpen a JordK.-et éppúgy karthausi eredetű munkának kell tekintenünk, mint — eddigi ismereteink alapján — az *ÉrdyK.*-et. — A 2. K. által írott rész egyes szövegegységei tiszta, világos, nyugodt tempójú szövegmásolásra utaló írásmódot mutatnak; más szövegegységek felületesen megformált betűiből igen gyors tempójú, diktálás utáni írásra következtethetünk. Elsősorban ez utóbbi részek tükrözik a 2. K. hangjelölési és nyelvjárási sajátosságait, s épp ezért itt találhatók legnagyobb számban a KN hangjelölési, illetve nyelvjárási jellegű javításai. — A KN-re jellemző *ő-ző* nyelvhasználat ellentétben a 2. Kézre az *ē-ző* nyelvhasználat jellemző éppúgy, mint a JordK. nyelvére.

A magánhangzók hosszúságának betűkettőzéssel való írása jellemző a 2. K. jelölési módjára is. A 2. K. azonban a magánhangzókettőzés szempontjából nem olyan következetes, mint a KN. Ennek egyik magyarázata lehet a diktálás után, gyorsabb tempóban írott szövegeknek felületesebb hangjelöléssel való lejegyzése; a nyugodtabb tempójú, gondosabb betűformálását, a másolás jeleit mutató szövegrészek írásmódja mutat helyenként a kettőzött magánhangzók tekintetében is következetesebb jelölési módot. — A 2. K. szövegé-

nek nagyobb hányada a kódex egészével összevetve általában véve következetlenebb hangjelöléseket mutat, minden bizonnyal a másolt szövegek írásmódját is tükrözve; a kettőzött magánhangzók azonban minden esetben a hosszúság jelei.

Nem lehet kétséges: az ÉrdyK. nyelvi tényeit csak úgy értékelhetjük a valóságnak megfelelően; úgy állapíthatjuk meg többek között az egyes szavak helyes olvasatát is, ha a kódex egészében általánosan előforduló nyelvi jelenségeket vizsgáljuk; ha levonjuk a következtetéseket a KN nyelvhasználatából, betűformálási és betűkapcsolási módjából, íráshiba-típusaiból és javítási rendszeréből; s ha figyelembe vesszük a KN és a 2. K. nyelvhasználatát, helyesírása és hangjelölése közötti különbségeket is. — Különös súllyal esnek latba a magánhangzóhosszúság megítélésekor a KN saját kezű szó- és szövegpótlásainak jelölései, valamint a betűtörlések, a betűátírások és a betűpótlások. Gyakori az a jelenség, hogy ha a kettőzött magánhangzó egyik tagjának leírása elmaradt, azt esetenként pótolja a KN mind a saját szövegében, mind a 2. K. szövegében oly módon, hogy a szó fölé írja a kimaradt második magánhangzót. Ezen esetek kétségkívül a hosszúságjelölés szándékát, illetőleg az író nyelvhasználatában élő kiejtési módot mutatják.

Külön figyelmet érdemelnek a gondosabb betűformálást igénylő, gót-betűs szövegrészek, vagy a KN egyéni megjegyzéseit tartalmazó szövegek: az író a szokásosnál többnyire jobban ügyelt ezen esetekben is a helyesírásra, így a kettőzött magánhangzók megjelölésére. — Általában gondosabb a hangjelölés a szavak sorvégi elválasztásakor; ugyanakkor azonban a szóelválasztás gyakran forrásává válik a betűelhagyásnak a sor végén vagy a következő sor elején. — Lemaradhat egy betű a szóról akkor is, ha a szó túlment az előre megszabott sorhosszúságon. Ez a két hibalehetőség gyakran ad magyarázatot arra, hogy a hosszú magánhangzós, a kódexben általában kettőzött magánhangzóval jelölt szavak kis csoportjában miért található egy *e* betű a két *ee* (illetőleg egy *a* betű a két *aa*) helyett.

Szólnunk kell az író betűkapcsolási módjából adódó — példáink esetében fontos — két hibaforrásról is.

A *lee*-betűkapcsolat nagy betűvel való szókezdéskor gyakran így íródik: *l̄ē*. Nem kétséges, hogy a két első betűt összekötő vonal megnyújtásával a két betű leírása a szokásosnál hosszabb időt vett igénybe. Lélektanilag is érthető, ha a két betűt egy lendülettel, egyetlen vonallal, a toll felemelése nélkül leírva az első betűcsoport hiánytalan elkészültét érzékelte az író, s a folyamatos írás megszakítása után nem mindig írta le a második *e* betűt, hanem a második betűcsoport kezdő mássalhangzójával folytatta az írást. Pl. *Leg-*, illetőleg *Legy-* a *Leez-*, illetőleg a *Leegy-* szótövek helyett.

Mind a feltételes módú igealakok, mind a főnévi igenevek esetében nagy a betűtévesztés, vagyis az egyik *e* betű elmaradásának lehetősége. (L. a *leenne*, *leenny*, illetőleg a *teenne*, *tenny* szócsoporthoz hibás jelölésű adatait!) Mivel az *l* vagy a *t* betűt követő *e* betűt egyetlen, az *n* betűt, valamint az *y* betű sor fölötti részét pedig két-két vonallal jelöli az író, a tévesztés könnyű.

Amint a példák mutatni fogják: az íráshiba- és javítási típusok is igazolják a *lēs* és a *tēs* igék származékainak nagyobb csoportjában a következetesen hosszú magánhangzókkal való jelölés szándékát; ugyanakkor a tipikus hibaforrások gyakran magyarázatot adnak a két *ee* betű helyett a tévesen egy *e* betűvel való jelölésre. — Az egyik *e* betű időnkénti elhagyását kétségkívül

magyarázza mindezek mellett is a mű írásának rendkívül gyors tempója; ugyanakkor számolnunk kell a magánhangzók hosszúságát betűkettőzéssel nem jelölő, forrásként használt munkákból másolás folytán átkerült, egy *e*-vel írott adatokkal is.

Megjegyzendő a következő tény is: A kódex első száz lapja nyugodtabb tempójú írást, ezzel együtt kevesebb betűtévesztést és kevesebb javítást mutat, mint a kódex második harmadával kezdődő szövegrész, amelynek nemcsak több betűtévesztése és javítása, hanem betűformálása is elárulja az egyre gyorsuló tempót, a sietve, olykor kapkodva való írást. — A 103. lappal kezdődő, a 2. K. által írott szövegegységek hangjelölése viszont — mint arról már szó volt — bizonyos tekintetben eltér a KN hangjelölésétől, illetőleg annál jóval következtelenebb. — A KN-nek a kódex egészére nézve egységes hangjelölése, a saját szövegében és a 2. K. szövegében tett javításainak rendszere, valamint íráshiba-típusai egybehangzóan igazolják, hogy a *lesz* és a *tész* igék származékainak nagyobb csoportja még a XVI. sz.-ban is zárt hosszú *é*-vel hangzott, illetőleg hogy ezen esetekben a zárt hosszú *é* hangokat kívánta jelölni az író a kettőzött *ee* betűvel. Ahol pedig az általánosan használt *ee* betű helyett alkalmanként egy *e* betű íródott, ott az egy *e* betűnek is kétségtelenül a zárt hosszú *é* a hangértéke.

Az adatok a következők:

I. A kijelentő mód jelen ideje (-sz praesens képzővel; alanyi és tárgyas igeragozás). — *leezek*: 115b, 277b, 324a, 435a, 551a, 619b; *leezók*: 199a, 308b; *leezek*: 245a; (te) *leez* (esetenként a szó mellett ki van téve a hiányjel: *leez¹*): 28b, 38b, 53b, 95a (4),¹ 129a, 137a, 196b, 200a, 224a, 279b, 351a, 367b, 387b, 428b, 501a, 513a, 565b, 626b, 636b, 671a, 671b, 674b; *Leezen*: 3b, 9a, 11b, 13b, 455b, 462a, 595b; *leezen*: 3a (3), 4a, 5b, 6a, 6b (2), 7b, 8a, 9b (5), 10a (5), 10b, 11a (6), 11b (4), 12a (5), 12b, 13a (3), 13b (4), 14b, 15a (4), 15b, 16a, 16b (2), 17a, 17b (2), 18a, 18b (3), 19a (7), 19b (8), 20a (5), 20b (4), 21b (2), 22a (2), 23a (2), 24b, 25b, 26a (2), 26b (2), 27a, 27b (2), 28b, 29a, 30a (3), 30b (2), 31a, 31b (4), 32a (4), 33a (2), 33b, 34b (3), 35b, 36a, 39b, 40a (2), 40b, 41a, 42a, 42b, 43b (2), 44a, 45a, 46b, 48b (2), 50a, 51b (2), 56a (2), 57b (3), 59a (2), 59b (2), 60b, 62a, 62b, 63b (2), 65a, 66a, 68a (2), 68b, 69b, 71a, 71b, 72a, 73b (3), 74b, 75b, 77a (2), 78a, 80a (3), 80b, 81a (3), 83a, 83b, 86a, 87a, 87b, 88b (2), 89a, 89b (2), 90a, 91a, 94a, 94b (2), 95b, 96a, 97b (2), 99b, 100a, 101a, 105a, 110b, 111b, 116b, 126a, 133b, 136a, 140b, 141b, 159b, 162a, 162b, 163b, 174a, 181b, 182b, 191b, 192a, 194a, 194b, 195b, 196b, 209a, 238a, 250a (3), 255b, 259a, 274b, 278b, 279b, 284a, 288b, 302b, 305a, 307b, 308a, 311a, 319a (3), 320a (3), 321a, 322b, 327a, 327b, 328b, 334a, 335b, 340a (2), 341a, 344b (2), 345a, 347a, 347b, 351a (2), 352a, 352b, 353a, 353b, 354a (2), 355b, 358b, 361b, 362a, 362b, 364a, 364b, 367a, 368a, 369b, 373b (2), 375b, 386a, 386b (2), 387b, 388b (2), 389b, 392b, 393a, 393b, 394a, 406b (2), 407a, 409b, 412a, 413b, 415a, 415b, 416a, 418a, 418b, 421a, 422a (2), 424b, 436a, 437b, 438a, 438b, 439b, 440a, 444b, 448b, 449a, 450a, 451a, 451b, 452b, 454a, 455a, 455b, 459a, 459b, 460a (2), 460b, 461b, 464a (2), 464b (3), 465a, 466a, 466b, 470a (2), 471a (2), 472b, 473a,

¹ A lapszám után zárójelbe tett számok az adatelőfordulás mennyiségét jelölik.

473b (4), 477a, 479a (4), 479b (4), 480b, 481a, 482b (2), 487a, 489a, 491b, 492b, 501a, 509a, 510a, 515a, 517a (2), 521b, 523a (2), 523b, 525a, 525b, 526a, 526b, 529a, 529b (3), 530b (2), 531a, 532b, 536b (2), 538a, 540a (2), 540b (2), 541b (4), 544b, 550a, 552b, 553b, 554b, 555a (3), 555b (4), 556a, 557a, 558a (4), 559b, 560a (2), 560b, 563a, 565b, 566a, 568b, 570a, 588a, 589a, 591a, 595b, 597a, 597b, 598a, 600b, 601a, 601b, 603a, 604a, 604b (3), 605a (3), 606a, 606b, 608a, 610a, 610b, 611b, 612a, 613a, 613b, 614b, 615a, 618b (2), 619b, 620a, 621b, 622b, 623a, 631a (3), 632a, 632b, 634b, 635a, 640a, 640b (2), 641b, 644b, 645b, 647b, 648a, 654b (2), 657b (2), 659a, 660a, 661b, 665a; (én) *leezen*: 11b, 53b, 167a; (ő) *lee* (a szó sor végére került, az utolsó három betű leírása elmaradt): 249a; *leezón*: 15a; *Lezen*: 325b; *lezen*: 5a (2), 20b, 24b, 33a, 43a, 57a, 58a, 70b, 92b, 111b, 116b, 117b, 131a, 138a, 138b (2), 140b, 142a (2), 142b (3), 144a (3), 144b (3), 145a, 146b, 147b (3), 148a, 149b (3), 150a, 150b, 154b, 156a, 158a (2), 160a, 162b, 170b, 175b, 176a, 185a, 194b, 197b, 203a, 207a, 209a, 210a, 213b, 227a, 238a, 241b, 256b (2), 263b, 274a, 280b, 289b, 319a, 320a, 351a, 364a, 371a, 373b, 374a, 376a, 442a, 452b, 457a, 487a, 509b, 526a, 535b (3), 553b, 572b, 587a, 607a, 612a, 613a, 617b, 621b, 646a; *leezewn*: 89b, 460b (2), 608b; *leezűnk*: 460b, 553b; *lezewnk*: 124a; *leeztek*: 194b, 343b, 441a, 552b; *leeztók*: 302b, 577b, 620b; *Leeznek*: 105a, 449a; *leeznek*: 6a, 6b (2), 7a, 7b (3), 8a (2), 9b (3), 10b, 11a (2), 11b, 12a (2), 12b (2), 13a, 15a, 15b (2), 17a, 18a, 19b, 20b, 23a, 30b, 32a, 45a (2), 45b, 57a, 68b, 70a, 71a, 71b, 73a, 75b (3), 80a (2), 80b (3), 83a, 86b, 95a, 101b, 105a (2), 130b, 194b, 209a, 244b, 248b, 301b, 306b, 314a, 316b, 323b, 343a, 352a, 354b (2), 365a, 366b, 403a, 445b (2), 449a, 450a, 459a, 498a, 510a, 516b, 522a, 525b, 555b, 556a, 560b (2), 566b, 580a, 595a, 601a (2), 608b, 615a, 618b, 654b; *leznak*: 144a (2), 144b (2), 152a, 162a, 194a, 200a, 274a, 320a, 325a, 435a; *teezek*: 9a, 110a, 130b, 145b, 155a, 164b, 285b, 378a; *tezek*: 144a; *teezók*: 88a, 502b, 508a; (te) *teez* (esetenként a szó mellett ki van téve a hiányjel: *teez*¹¹): 27b, 98a, 203b, 225a, 229a, 315a, 340b, 543a, 641b; (ő) *Teezen*: 421b; (te) *teezen* (így!): 429a; (ő) *teezen*: 5b, 15a, 17a, 20b (2), 23b, 28a, 32a, 33b, 38b, 41a, 42a, 45b, 47b, 60a, 67b, 70a, 72a, 72b, 78a, 117a, 126a, 143b, 144a, 149a, 154a, 160b (2), 168a, 172a, 175a, 176a, 178b, 182b, 193b, 195a, 197b, 202b, 205a, 241b, 248b, 260a, 279a, 285b (3), 294b, 309a, 310b, 320a, 323b, 324a, 329b, 334a, 338b, 347a, 353a, 357a, 364a, 369a, 373b, 381b, 389b, 392b, 394a, 394b, 396a, 401a, 405a (2), 412a, 420a, 421b, 423a, 425a, 452b, 453a, 454b, 455a (2), 464a, 472a, 485a, 494a, 495a, 502a, 503a (2), 508b, 514b, 516a, 518a, 521a, 522b, 527a, 536b, 540b, 552a, 555a, 556a, 561a, 563a, 596b, 606b, 607a (3), 610a (2), 610b (2), 612a (2), 627b, 635a (2), 635b, 638b, 641b, 653b, 656b, 665a, 673a, 674b; *tezen*: 122b, 137b, 180a, 212b, 227a, 231b, 232b, 239a, 253b, 257a, 278a, 367a, 641a; *teezón*: 20a, 606b; *teezewn*: 5a, 611a, 632a, 651b; *teezűnk*: 160a, 359a, 612a, 651b; *teeztek*: 138b, 197b, 255b, 389a, 441a, 610b; *teeztók*: 466a, 507b; *teeznek*: 26b, 44b, 61a, 68b, 77a, 77b, 78b, 83a, 125a, 158b, 174b, 189b, 198b, 202a, 213a, 244a, 254b, 286b, 288a, 304b, 315a, 328b, 334b, 337b, 351a, 378a, 390b, 405b, 412a, 441a (2), 476b, 486b, 517a, 531b, 537b, 558b, 578a (2), 603b, 611a, 612b, 647b (2), 651a, 654b, 659a, 662b; *teznak*: 193a; *teezem*: 171a, 221b, 285b, 468a, 566a (3); *teezóm* 650a; *teezlek*: 146b, 316a; *teezed*: 394b, 469b; *teezód*: 315b; *teezy*: 11b, 16a, 16b, 17a, 31b, 39b, 43a, 53b, 57b, 101a, 122a, 122b, 126a, 137b, 138a, 253a, 332a, 347a, 389b, 414a (2), 419b, 423b, 438a, 460a, 464a, 525b, 569a, 611a, 637a; (mi) *teezyók*: 587a, 611a; *teezyte*: 188b, 358b; *teezytók*: 457a; *teezyk*: 22b, 78b, 138b, 335b, 393b, 420b, 465b, 535b, 587b; *tezyk*: 138b.

A *lész*-igető 636 *ee*-vel jelölt adata mellett csupán 107 íródik *e*-vel. Ebből a 107 adatból azonban 55 a 2. K. által írt szövegben található, mintegy húsz adat egy *e*-vel való leírásának oka pedig részben az, hogy a szó a sor végére került, részben az, hogy a szót a sor végén elválasztotta az író. Hogy a *lész*-igetővet a KN hosszú *é* hanggal ejtette, s ezért a kettőzött *ee* betűvel kívánta jelölni, azt kétségtávol mutatja az a több mint harminc adat, amelyben még sorvégi szóelválasztáskor is gondosan jelölte mindkét *e* betűt az író pl. ilyen esetekben is: *lee-zen*, ill. *leez-nek*. — A 64, sor végére került, valamint a kb. 130 gótbetűs, gondosabban írt szó szabályos, *ee*-vel való megjelenése is jól mutatja a KN jelölési szándékát. Erre azonban még világosabban utal a szám szerint öt javítás. A 105a lapon a 2. K. gótbetűs szövege mellé a KN folyóírással odaírta a *leezen* szót, *ee*-vel. A 111b gótbetűs szövegében a 2. K. által leírt *Lezen* szó első szótagja fölé a KN odaírt még pótlólag egy *e* betűt, így: *Ležen*. Egy *leezen* szó (452b) hasábalá írt, a KN saját szövegét kiegészítő, pótoltszövegben található; az 555b *leeznek* szava pedig a hasábalutolsó sora alá pótlásként leírt szó. Így került utolsó sor alá, pótoltszövegbe a 535b *lezen* szava is, de itt — a helyszűk volta mint hibaforrás! — csak egy *e* betűvel íródott. Hasonlóképpen csupán egy *e* betű van a 92b *lezen* szavában is: a szó sor mellé írt, apró betűs toldás.

A *tész*-igető 269 *ee*-vel jelölt adata mellett csupán 16 az *e*-vel írt szó. Ebből is hat adat a 2. K. jelölése; kettő a sorvégen jóval túl íródott; egy pedig hibás sorvégi elválasztás eredménye. Ugyanakkor számos adat van a kettőzött *ee*-vel való jelölésre a gondosan írt, gótbetűs szövegrészekben, a sor végére került, sőt a sor végén túl íródott szavakban s a sorvégi elválasztásokban. Pl. *tee-z-*; vagy: *teez-*. — Ez esetben is jól mutatják a hosszú *é* jelölési szándékát a KN javításai. A 316a lapon sor mellé írt pótlás a *teezlek*; ugyanilyen pótlás az 566a lapon a *teezem* szó.

II. A felszólító mód; alanyi és tárgyas igeragozás. — *leegyek*: 88a, 191b, 396a, 425a, 435a, 498a, 509a, 509b, 577b, 655b; *leegyek* (így!): 499a; *legyek*: 232b, 276b; (te) *Leegy*: 303a, 494b; *leegy*: 26b, 29a, 43b, 69a, 82a, 152b, 163a (2), 185b, 216a, 250a, 252a, 258a, 276a, 302b, 307b, 314b, 324a (2), 335b (2), 342b, 382b, 442b (2), 450a, 455b, 462a, 463b, 483b (2), 484a (4), 488b (6), 489a, 489b, 490b (2), 491a (3), 492a (3), 492b, 494a (2), 494b, 501b, 519b (2), 538a (2), 594a, 594b, 603a, 606b (2), 652a, 659b, 660b (2), 671a (2); *leegj*: 202b, 216a, 283a, 398a, 472a, 488b, 490b; *legy*: 179a, 252b; (ő) *leegyen*: 3a, 4a (2), 4b, 6b, 7a, 11b, 13b, 14b (2), 16a, 17b (2), 22a (3), 23b, 24a, 24b, 25b, 26a (3), 29b, 32b, 33a, 34b (2), 35a, 37b, 38a, 39b (2), 40a, 41b, 42a, 44a (2), 44b, 46b, 49b, 52a, 54a, 58b, 59b, 60a (3), 63b, 64b, 65a, 67b, 69b, 72b, 76b, 78b (2), 79a, 81a, 89a, 89b, 91b, 92b (2), 93a, 94b, 96b (2), 101a (2), 106b, 115b, 140b, 145b, 147a, 155b, 160a, 160b, 161b, 162a, 165a, 166b, 167a, 167b, 168b, 176b (2), 181b, 187a, 188b, 207b, 217b, 240b, 259a, 263b, 270b (2), 276a, 287b, 291a, 308a, 316b, 321b, 323b, 324, 325b, 329a (2), 334b, 338b, 351a, 351b, 354a, 354b, 358b, 362a, 365b, 366a, 368a, 368b, 369a (2), 370a, 374b, 378b, 381b (2), 384b, 385b, 387b, 389b, 393a, 394a, 404a, 404b, 405b (2), 406a, 406b, 409b, 411a, 412a, 413b, 416a (2), 418b, 419b, 420a, 423b, 425b, 427b, 429b, 430b, 432a, 432b, 436a, 439b, 440b, 442a, 451a, 460a, 461a, 462b, 463a, 470a, 475b, 478b (2), 479b, 480a, 480b, 481a (3), 481b, 482a

(2), 483b, 484a, 485a, 485b (3), 486b, 487a, 487b, 489b, 491a, 491b (3), 492a (2), 492b (2), 494b, 498a, 500a, 501b, 502a, 504b (2), 505a, 505b, 506a (2), 506b, 519a, 520a, 523a (2), 525b, 526a, 526b, 530a, 530b (3), 532b (2), 533a, 533b, 534a, 535a, 535b, 536b, 538a, 541a (3), 551a, 552b, 555a, 559b (2), 560a (2), 564a, 564b, 567b, 569b, 570a, 571a, 572a (2), 573a, 574a, 576b, 577a, 577b (2), 578a, 579b, 581a, 582b, 588b, 589a, 589b (2), 593a, 595a, 597b, 598a, 599b, 600a (2), 604a (2), 604b, 609b, 613a, 613b, 614b (2), 618a, 620a (2), 622a, 622b (2), 625a, 625b, 626b, 627b, 635a, 636a, 637a, 638b, 640a, 640b, 641a, 641b, 645a, 646a, 649a, 651a, 651b, 654a (2), 654b, 655a, 655b, 657a, 657b, 658a, 658b (2), 660a, 661a, 662a (3), 662b (2), 663a (2), 663b, 665a, 675a; *leeġen*: 3a, 4a, 7b, 8a, 17a (2), 23b, 24b, 28a, 32b (2), 33a, 42b, 81b, 96b, 115a, 275b, 328b, 354b, 381b, 491a, 525b, 567a, 577b, 582b, 589a, 640b, 662b, 663a; *Legyen*: 185b, 216a, 230b; *legyen*: 12b, 34b, 42a, 47b, 55b, 67b, 84a, 96b (2), 115a (2), 115b, 126a, 126b, 132b (2), 135b, 137b, 138b, 147a, 149a (2), 151a, 152a, 156b, 170a, 180a, 185a, 204b, 208a, 217a, 222b, 227a, 230b, 233a, 240a (2), 240b, 244b, 250b, 251b, 252b, 253b, 254b (2), 255a, 257b, 263b (3), 266b, 268b, 274b, 280a, 280b, 281a, 320b, 322b, 335a, 344a, 351a, 368b, 372a, 375a, 375b, 405b, 412a, 459a, 465b, 476a, 491b, 496b, 509a, 512b, 534a, 539a, 562b, 613a, 647a; *leġen*: 188b, 196b, 208a (2), 256b (2), 293a, 354a, 370a, 557b; *teegyewnk*: 5a, 7b, 524b, 532b, 539b, 575a, 576a, 595b (2); *teegyűnk*: 407b; (mi) *teegyen*: (így!) 579b; *teegyewnk*: 411a, 460b; *Leegyetek*: 138b; *teegyetek*: 13b (2), 32b, 76b, 77a (2), 92a, 137b, 138b, 159b, 263b, 285a, 349a, 414a, 460b, 535a, 537b (2), 595b; *teegyetők*: 13b, 24b, 69b (2), 84a, 483b, 489a, 620a; *teegyetek*: 42a, 142a, 156a (2), 240a, 241a, 241b, 255a, 256a; *Teegyetők*: 5b; *teegyenek*: 8a, 19a, 29a, 39b, 77b, 116a, 187a, 376b, 511b, 554b, 573a, 574a, 578a, 580a, 607a, 634b, 643b, 662a, 663a, 664a, 612b; (ők) *teegyek*: (így!) 612b; *teegyenek*: 144b, 239b, 553a. — *teegyek*: 10a, 91a, 177a, 264b, 298a, 410b, 425a; *teeġek*: 374b; *teġek*: 206a, 208a; (te) *Teegy*: 316b, 356b; *teegy*: 27a, 69a, 78b, 94b, 98a, 203b, 213a, 213b, 225a, 254a, 298b, 361b, 393b, 492b, 526a, 558b, 570b; *teeg*: 369a; *tegy*: 282b; (ő) *Teegyen*: 554b; *teegyen*: 21a, 78b, 101a, 137b, 254a, 257a, 297b, 383b, 419a, 507b, 541a, 542a, 545a, 606b, 641b, 645a, 645b; *tegyen*: 229a, 613a; (mi) *teegyewnk*: 79b, 96a, 524b 574b; *teegyűnk*: 166b; *teegewnk*: 10a, 328b, 532a; *tegyewnk*: 187a, 390b, 433b, 478b, 533b; *teegyetek*: 310b; *tegyeetek*: 255b; *teegyetők*: 76b; *tegyetek*: 138b; *teegyenek*: 142a, 154b, 240a, 391a, 573b, 591a, 645a; (én) *teegyem*: 484b, 609b; *teegyed*: 200a, 358b, 419b, 525b, 554a, 621a; *tegyed*: 282b; *teegye*: 137b (2), 562a, 598a; *tegye*: 229b, 320b, 470b; (mi) *teegyek*: 185a; (ti) *teegyeetek*: 122b, 124b; *tegyeetők*: 78a; *teegyetek*: 349a, 389a; *tegyeetek*: 138b; *tegyetek*: 515a; (te) *Teed*: 267a; *teed*: 126a, 138a, 171a, 214b, 224a, 606b; *ted*: 177a, 472b, 548a, 611b; *tedd*: 286a.

A *légy*- igető 498 esetben *ee*-vel jelölve fordul elő. A kettőzött *ee*-vel való jelölés szándékát különösképpen igazolja a 498 adatból az a mintegy 70 adat, amelyben a KN gondosan kiírta mindkét *e* betűt például abban az esetben, ha a szót a következőképpen választotta el: *lee—gy*.; hasonlóképpen akkor is, amikor a szó a s o r v é g é r e került, illetőleg már t ú l i s m e n t a megszabott sorhosszuságon. Az adatok n a g y s z á m a már eleve azt igazolja a 111 *e*-vel írt adat mellett, hogy a kódexíró a szóban a zárt hosszú *e* hang jelét, a kettőzött *ee* betűt kívánta jelölni. A *légy*- igetőnek csekélyebb számú *e*-vel jelölt adata tehát e l e v e í r á s h i b á n a k minősülhet. Ugyanakkor a 111 adatból kb. 40 esetben kézzelfogható okok is közrejátszottak az *e*-vel való írásmódban. 12 szóban pl. az a hibás jelölés forrása, hogy a szót a s o r

végén elválasztva, az író a következő sor elején már elmulasztotta leírni a második *e* betűt. — Különös jelentőséggel bír továbbá az a mintegy 30 adat is, amely a 2. K. által írt szövegrészben, egy *e* betűvel jelölve található.

A *tégy-* igető 88 adata *ee*-vel íródik, s csupán 23 adata egy *e*-vel. Az utóbbi csoportból hat adat a 2. K. jelölése; két adat elválasztásból eredő hibás jelölés, két szó igen gyors tempóban írt szövegrészben található; egy szó pedig valószínűleg szótagcseréből adódó jelölési hibát tartalmaz (ti. a 255b lapon a *teegyetek* szó helyett a *tegyetek* szó íródott). — A kettőzött *ee* betűvel való jelölés szándékát az adatok nagy száma mellett itt is mutatják a sor végére került, *ee*-vel írott szavak, valamint a *teeg-y-*, *tee-gy-* típusú elválasztások. — Igen tanulságos a 419b lapon levő *ne teegyed* szavak betoldásának módja. A sor után írt pótlásból a *ne* szó a sor fölé került, a *teegyed* szó *t* betűje beleolvad a sor végét jelző vonalba, a helyszűk volta ellenére is gondosan kiírta azonban az író mindkét *e* (= <<) betűt. — A *-d-s* igealakokban is még az eredetibb hosszú magánhangzó a gyakoribb.

A fenti adatok is alátámasztják tehát azt a megállapított tényt, hogy a két szó tövének rövid *ē* hangja eredetibb fokon hosszú *é* hang volt, amint ez a kijelentő módú igealakok szócsoportjából is kitűnik. (Vö. a *légýék* ~ *ligyék*, *légý* ~ *lgy*, *légýén* ~ *lgyén*, *légýön* stb. adatokkal. L. MÉSZÖLY, Nyelvtört-Fejt. 92).

III. Az igeképzős és névszóképzős alakulatok, illetve azok különféle toldalékos alakjai. — *teetel* (zerent): 662b; *choda teeterről*: 665b; *teetelnek*: 280a; *teeteleert*: 665a; *teetele*: 280a, 280b; *teeteleeben*: 16a; *teeteleen*: 56b. — *teetel*: 18b, 35b, 46a, 49a, 57b, 148a, 402a, 413b, 414a, 471b, 494a, 525a, 528b, 578a, 603a, 656b; *teetelőket*: 572a; *teeteleknek*: 61b, 343b; *teetelekkel*: 282b, 343b, 413b, 490b, 527b, 589a, 646a (2); *teetelemeert*: 597a; *teetelymnek*: 462a; *teetelydről*: 513a; *teetele*: 125a, 176a, 242a, 420a; *teetely*: 246b, 360a, 504a; *teeteleert*: 70a, 625a; *teetelyt*: 316b, 324a, 534b, 617a; *teeteleeben*: 45a, 75a, 315a, 581b; *teetelyben*: 508a; *teetelyn*: 226b; *teetelyről*: 372a; *teetelyre*: 290a; *teeteleenek*: 41a; *teetelynek*: 617b; *teeteleert*: 100b, 601a; *teetelőket*: 610b; *teeteleknek*: 276a, 322b; *teetelőknnek*: 473a; *teetelekkel*: 106a; *teetelt*: 391a, 412b, 496b; *tetelt*: 612a; *teetelth*: 462a; *teetelben*: 520a; *teetelen*: 298a; *teeterről*: 299a; *teeterre*: 9a, 168a, 450b; *teeteltől*: 419a; *teetelnek*: 25a, 63a, 121a, 124a, 182a, 282b, 283a, 361a, 365b (2), 370b, 391b, 451b, 454a, 456a, 463b, 472a, 493b, 500a, 617a, 631a; *tetelnek*: 207b; *teetellel*: 74a, 155b, 168a, 341a, 394a, 455b, 456a, 464a, 515a, 520b, 551b; *teeteletynek*: 672a; *teetelettire*: 294a. — *teetemeeny*: 108a; *teetemeen*: 647b, 652b; *teetemenbe*: 201a; *teetemeenben*: 156b, 254b; *teetemeenre*: 189b; *teetemeentől*: 85b; *teetemeennek*: 80b, 83b, 325b, 335a, 393b, 634a; *teetemeennyel*: 4a, 145b (2), 155a (2), 382b, 468a, 577a; *teetemeenyeel*: 180b; *teetemenyek*: 24a; *teetemeenyek*: 106a, 256b; *teetemeenyeket*: 512b; *teetemeenyeketh*: 112b; *teetemenyekből*: 269b; *teetemeenyekből*: 440b; *Teetemeenyekről*: 91a; *teetemeenyeknek*: 17a, 613b; *teetemenyeknek*: 280b; *teetemeenyenek*: 108a; *teetemeenyekkel*: 28a, 445b; *teetemenyekkel*: 184a; *teetemeenyeknel kyl*: 89a; *teetemenyedet*: 247a; *teetemeenydről*: 154b; *teetemeenydnek*: 455b; *teetemeenye*: 11b, 27b, 72b, 80a, 107b, 122a, 284a, 470b, 642a; *teetemeenye*: 149b; *teetemeene*: 352a; *teetemeeny*: 91b, 180a; *teetemeenyeet*: 107a, 108a, 122a, 540b, 554a, 613a, 652b; *teetemeenyeet*: 25b, 555b, 582b; *teetemeenyeben*: 149a; *teetemeenyeeből*: 86b; *teetemeenyeen*: 117b; *teetemeenyéről*: 104a; *teetemeenyenek*: 25b, 642a; *teetemeenyek*: 285b; *teete-*

meenyeevel: 180a; *teetemenyeevel*: 280a; *teetemeenyewel*: 71b, 445b; *teetemenyeevel*: 241a; *teetemeenyewel*: 335a; *teetemeenyewel*: 84a; *teetemeenye* (zerent): 21a; *teetemenyezerent*: 13a; *teetemeenyewnknek*: 80b; *teetemeenteketh*: 167b; *teetemeenyeket*: 589a; *teetemeenyekben*: 574b; *teetemeenyekből*: 597a; *teetemeenyekkel*: 369b; *teetemeenth*: 255b. — *teetethny*: 455b; *teetetz*: 591a; *teeteth*: 224b; *teetety*: 641a; *teetete*: 292b, 562a; *teetetee*: 247a, 427b, 566a, 571b; *teetetyk*: 632b; *teeteteek*: 142b, 150a; *teetethneek*: 384b.

A *leetel*- és a *teetel*- szócsoporthoz tartozóan *ee*-vel való jelölést mutatnak. Különös fontossággal bír a szám szerint nyolc *tee-tel*-típusú szóelválasztás. — A csupán egy *e*-vel írt két adat közül az egyik a 2. K. jelölése, a másik szóelválasztásból eredő téves írásmód eredménye (*te-telt*).

A *teetemeeny*- esetében a 83 *ee*-vel írott szó mellett a *két*, csupán egy *e*-vel jelölt szó nyilvánvalóan íráshiba: a két szó mindegyikében ezenkívül még egy-egy jelölési tévesztés is található. Az *ee*-vel való jelölés szándékát mutatja a négy, *tee*- típusú, *ee*-vel jelölt szóelválasztás is.

A kevés számú *téet*- szó következetesen *ee*-vel való jelölést mutat.

Az adatok tehát ez esetben is egyértelműen a *lee*- és *tee*-tövek magánhangzóinak eredetibb hosszú volta mellett szólnak.

IV. A *lész*- elbeszélő múlt idejű alakjai; a *tész*- elbeszélő múlt idejű alanyi ragozású alakjai, valamint egyes szám első, illetve második személyű tárgy ragozású alakjai. — (én) *leek*: 159a; (te) *leel*: 14a, 387b, 492a (2); (ő) *Leen*: 66b, 74a, 111a, 134b, 195a, 199a, 206b, 210a, 366a, 427b, 435b, 461b, 473a, 516a (2), 535a, 601a, 638b, 646a; *leen*: 4b, 7a, 20a, 34a, 34b, 36b, 39a, 41a, 43a, 45a, 45b, 46b, 48b (2), 49a, 50b (2), 54a (3), 54b (2), 55a (3), 55b, 56a (2), 59b (2), 62b, 63b, 64a, 64b (2), 66a, 68a (4), 68b (2), 69a, 70b, 73b, 74b (2), 82b, 85a (2), 85b, 90a, 91a (3), 91b (3), 95a, 105a, 106b, 108b (2), 110b, 111b (2), 114a, 116b, 118b, 122a, 122b, 123a, 124a (2), 125b, 127a, 127b, 128a (2), 128b, 129b, 131a, 131b, 132a, 133a, 134a, 146a, 147a (2), 147b, 149b, 150a, 152a, 152b, 153a, 153b, 154b (2), 155b (3), 157a (6), 158a, 161a, 167b, 168b, 172b, 173b, 174a (2), 175b, 177b, 178b, 179a, 181a, 182a, 184b, 188a, 188b, 189a, 192a, 194a, 197b, 199a, 201a, 201b, 202b (2), 207a, 207b, 208b (5), 209a, 210a, 210b (2), 211a, 213b, 218a, 219a (2), 219b (2), 224b, 226b (3), 227a, 228b, 229a, 230b, 232a (2), 232b, 234a (2), 239b, 242b, 243a (2), 244b, 246a, 251a, 252b, 253a, 259a, 259b, 262a (2), 262b, 268b (3), 269a, 270a, 271b, 274b, 275a, 277b (2), 278b, 279b, 282b, 283b, 284b, 291a, 292b, 294a (3), 295b (2), 296b (3), 299b, 300b, 301a, 304a, 307a, 311b, 314b, 315b, 316a, 319a, 323a, 324b, 325a, 329a (2), 331b, 335b, 344a, 349b, 354b, 357a (2), 359a, 361a, 362b, 363a, 364a, 364b (5), 365a, 366b, 368a, 370b, 372b, 373b, 374a (3), 375b, 376b, 377b, 379b, 380a, 381a, 381b, 382a, 383b, 384b, 387b, 394b, 396a, 396b, 397a (2), 397b, 398a, 398b, 401a, 401b (2), 404b, 405b (2), 406b, 407b, 409b, 410b, 411a, 412b, 413b, 416b, 419a (2), 420a (4), 421b, 422a, 423a (2), 423b (2), 426a, 426b, 427a, 429b (2), 430a, 434b, 439a (2), 439b, 442b, 443a, 443b (2), 445a, 445b, 446a, 446b (2), 447a, 448a, 448b, 449a (2), 449b (3), 451a (3), 452a, 455a, 458a (2), 458b, 459b, 460a, 462b, 464a, 464b (3), 465a, 467a (2), 470a, 471b, 476a, 476b (2), 477b (2), 480a, 480b, 481b, 482a, 482b (2), 485a (2), 487a, 489b (2), 493a, 494a, 495b, 496a, 496b (2), 498a, 498b, 499a, 499b, 502b, 503b, 505a, 506a, 510a, 510b, 511b (2), 515b, 516a (2), 519a,

519b (2), 521a, 522a, 523b, 525b (2), 526b (3), 527b, 531a, 531b (2), 532a (2), 533a (2), 533b, 534b, 535b, 536a, 536b, 539b (2), 540a, 549a, 551a, 551b, 552a, 555a (3), 560a, 560b (3), 561a, 563b, 566a, 566b, 569b, 571a, 571b, 573a, 573b, 575a, 576b (3), 581b (2), 582a, 587a (2), 588b (2), 589a (2), 592b, 593a, 593b, 594b, 602a, 605b, 607b, 608b, 611a, 613b, 614a, 615b, 622b, 623b (3), 627b, 628a, 628b, 631a, 632a, 632b (4), 633b, 634a, 636a, 637b, 638b, 640b, 643a, 644a, 644b, 645a, 645b, 646b (2), 647a (3), 648a, 653b, 654a, 654b, 655b, 657b, 658b (2), 659b, 660a, 662b, 663a (2), 663b, 664a, 664b, 665a, 665b, 672b (2), 673a, 674b (2); *len*: 157b, 232a (3), 323a, 337a, 411a, 602a; *lewn*: 397a, 423b; (mi) *leenk*: 568a; (ti) *leetek*: 172b; (ök) *leenek*: 66b (2), 68b, 91b, 109a, 115b, 120b, 124b, 173b (2), 180a (2), 180b, 189b, 208b, 229b, 273b, 287b, 296a, 312a, 346a (2), 348a (2), 363a, 380b, 396a, 398b, 422b, 450a, 475b, 495b (3), 498a, 500b, 526b, 573b, 581a (3), 591b, 628b, 654a, 661b, 675a; *leennek*: 493a, 560b, 580a; *howa leweek el*: 637b. — (én) *teek*: 71a; (te) *teel*: 436a; (ő) *teen*: 16a, 44b, 56b, 63b, 71a (2), 71b, 74b, 79a, 91a, 126a, 130a, 134a, 142b, 153b, 166b, 168b (2), 176b, 190a, 202a, 202b, 207b (2), 208a, 213a (2), 215a, 218b, 221b, 236a, 238b, 246b, 267b, 268a, 274b, 298b, 299a, 303a, 306b, 322a, 335b, 336b, 339a, 342a, 345b, 346b, 347b, 350b, 361b, 368b, 370b, 378b, 380a, 404a, 407a, 409a, 420b, 424b, 425a, 433b, 446b, 454a, 454b, 468b, 470b, 505b, 515a, 518b, 520b, 522b, 524b, 528a, 539a, 541a, 542b, 544a, 570b, 580a, 580b, 582a (2), 587a, 594a, 594b, 595a, 628a, 638a (2), 651a, 657a, 661b, 663b, 671a, 671b, 674a, 675a; *then*: 157b, 171b, 198b, 219a, 394b, 419b; (mi) *teenk*: 15a, 516b; (ök) *teenek*: 103b, 133b, 169a, 201b, 243b, 299a, 322a, 331a, 395a, 398a, 436b, 456b, 489b, 511b, 547b, 561a, 573b, 578b, 580b, 610a, 627a, 654b; (én) *teem*: 115b, 446b; (én) *teeleek*: 341b, 390a; (te) *teed*: 247a; (te) *tewd*: 292b.

A *tee*-tő minden esetben *ee*-vel íródik. A hosszú magánhangzó jelölésének szándékát mutatják a gótbetűs *tee-lek* (341b) és a *tee-nek* (322a) elválasztások; hasonlóképpen a 436b *teenek* adata, amely sor mellé pótlólag írott szó.

Az 572 *lee*-tő esetében az *ee*-vel való jelölés szándékát alátámasztja a *le-en*-, ill. *lee-n*-típusú nyolc elválasztás is. — A 91b *leenek* szava pedig hasáb alá került, pótlólag írt szövegben található. — Ezek mellett a nyolc *le*-tő kimutathatóan íráshiba. Négy szó igen gyors tempóban íródott lapokon található; három szó sor végére került, egy szó pedig a 2. K. által írott szövegben található.

A kódex nyelvhasználatára nem jellemző két *lewn* (a *leen* helyett), illetőleg egy *tewn* (a *teen* helyett) adat valamelyik, forrásként használt szövegből származhatik. — Mindezek mellett is az egyetlen (ő) *leweek el* tévesen ragozott adat az előtte levő *mwleek* szó hatására íródhatott le. (Vö. a 323a *howa leen el* adatával!) — A *lén* ~ *lön*-, *tén* ~ *tön*- legrégibb nyelvemlékbeli adataira nézve l. MÉSZÖLY, NyelvtörtFejt. 100, 101, 107.

V. A kijelentő mód *-t*, *-tt* jelű múlt ideje és a befejezett történésű melléknévi igenév. A melléknévvé vált és főnevesült alakulatok, illetőleg azok különféle toldalékos alakjai. — (te) *leettel*: 429b; (ő) *leet*: 152a, 170b, 195a, 236b; *leeth*: 468a; *leett*: 499b, 502a, 522b, 569b, 644b (2), 664a; *leth*: 188b, 270a, 291a, 331a; *lett*: 9a, 12a, 41b (2), 52a, 59b, 71a, 73b, 90b, 109a, 113b (3), 123a, 130a, 176b, 179b, 196b, 238a, 246b, 247b, 263b, 280b,

281a (2), 282b, 289b, 290b, 296a, 315a, 331a, 332a, 339a, 350b, 356b, 357a, 357b, 362a, 368b, 370a, 371a, 374b (2), 378a, 386a, 395b, 397a, 412a, 452a, 456a, 461b, 476a, 496b, 497b, 498a (2), 504b, 509a, 509b, 511b, 516a (2), 527a, 538a, 549a, 570a, 571b, 589a, 623a, 624a, 628a, 633b, 634b, 644a, 647a, 651b, 652b; *letth*: 182b, 189a, 307b; *lót*: 54a, 114b, 442a, 604a, 658a; *lött*: 22a, 40a, 72b, 308b, 423b, 460a, 481a, 625a; (mi) *lettenk*: 149b; *lettenwk*: 5a; (ők) *lettek*: 65a, 115a, 357a, 459b, 595a; *lettenek*: 44b, 61b, 69a, 74a, 113b, 114b, 115a (5), 152b, 239a, 245a, 298b, 314b, 316b, 328b, 484a, 494b, 512b, 521b, 546a, 551b, 563a; *lettekét*: 58b, 122b; *lettet*: 518a; *lettód*: 510a. — *tettem*: 56b, 174a, 208a (2), 293b, 340b, 341a (2), 587b, 627a, 634a; *tóttém*: 12b (2), 61a, 88a, 572a, 665a; (te) *tettel*: 24a, 123a, 201b, 267b, 340a, 562b; *tetteel*: 229a, 293b, 411b, 497b; *tóttel*: 513a; (ő) *teet*: 44b, 322a, 493a, 626a; *teett*: 494a, 514b, 545a, 570b; *tet*: 281b, 351b; *teth*: 192b, 292b; *Tett*: 674b; *tett*: 7b, 12a, 23b, 35a (2), 38a, 45b, 56b, 70b, 73b, 74b, 90b, 135b, 168a, 169b, 186b, 187a, 199a, 201a, 202b, 206a, 208a, 237b, 239a, 270b, 275a, 281a, 281b, 324a, 331a, 336a, 337a, 360b, 373b, 385b, 392b, 395b, 402a, 403b, 419b, 425b, 428b, 436a, 444a, 444b, 445a, 452b, 453b, 454b, 479b, 500a, 503b, 515a, 519b, 526a, 533a, 533b, 541b, 542a (2), 542b, 543a, 552a, 568a, 569a, 569b, 575a, 587b, 632b, 634a, 634b, 644a, 665b, 673a, 675a; *tethh*: 146b, 163a, 176b, 180b, 218b, 351b; *tót*: 42a, 47a, 455b, 611a, 637a, 638a, 638b, 655b, 656b, 663b, 674b; *tótt*: 13b, 90a, 94b, 445b, 471b, 578a; *tóthh*: 452a, 468a; *tettewnk*: 48a, 86b, 203b, 252b, 530a; *tette-tók*: 441b; *tettek*: 122a, 300a, 435a; *tóttek*: 17a; *tettenek*: 155a, 186b, 187a, 429a, 431a, 546a, 548a, 609b (2), 612a, 619a; *tóttének*: 13a, 16b, 67a, 303b, 448a, 495b, 496a, 565b, 577a, 616b; (te) *tetted*: 130a, 339b, 532a; *tótted*: 550b; (ő) *tette*: 128b, 156b, 165a, 168a, 177b, 187a, 192a, 259b, 265b, 269b, 270a, 274a, 274b, 282b, 298b, 322b, 373b, 378a, 386b, 444a, 486a, 509b, 526a, 549a, 616a; *tótte*: 19a, 81b, 82b, 94b, 497b, 519b, 531b, 636b; (ti) *tótteetek*: 441b; (ők) *tetteek*: 169b, 202a, 204b, 337b; *tótteek*: 312b, 313b, 434a, 445a; *betótteek*: 633b.

A KN nyelvhasználatában a múlt idő *-t*, *-tt* jele előtti magánhangzó mindkét igében már rövid volt, illetőleg *ö*-vel váltakozott; azaz végbement a *lét*- > *létt*- > *lëtt*-, illetőleg a *tét*- > *tétt*- > *tëtt*- változás (l. Mészöly, NyelvtörtFejt. 91, 99). — „Mészöly szerint (szóbeli közlés) az eredetibb *lëtt*-féle alakok hosszú hangzójának megrövidülését (*lëtt* > *lött*) elősegítette az, hogy az ikerített *tt* előtt az *é* hang rövidebb, mint a nyílt szótagban” (NYÍRY ANTAL, A Winkler Kódex hangtana és szótana. 1933. 19).

Az eredetibb hosszú magánhangzót mutató (ezen esetekben a múlt idő *-t* jele a *-tt*-vel váltakozik), kis számú adat forrásként használt munkákból való származását látszik igazolni az a tény, hogy az adatok részben a 2. K. szövegében, részben főként a kódex második harmadától kezdve jelennek meg.

VI. A feltételes mód jelenideje; alanyi és tárgyas igeragozás. — (ő) *leene*: 481b; *leenne*: 59b, 129a, 186a, 296a, 300b, 409a, 455b, 533a, 536b, 644a; *leennee*: 455b; *lenne*: 5b, 37a, 55a (2), 64b (2), 66b, 67a, 84b, 90a, 90b, 91b (2), 99a, 106b, 151a, 167a, 191a, 192b, 195a, 218a, 224a, 235b, 238b, 251a, 251b (2), 252a (3), 253a, 262a, 265a, 267a, 267b, 281b, 293a, 295b, 296b, 300b, 301b, 302a, 308a, 314a, 319b, 334a, 354b, 397b, 401b, 402a, 402b, 434a, 438b (2), 439a, 462a, 464a, 482b (2), 487b, 493b, 496a, 498a, 509a (3), 515a, 516a, 519a, 524b, 560b, 573b, 580b (2), 582b, 592b, 596a, 598a, 598b, 642a, 643b, 646a (2), 646b, 647b, 657b, 665a, 672b; *lennee*: 144a, 159a, 161a,

176a, 215a, 250b, 385a, 387a, 516a; (mi) *leenneenk*: 438b; *lenneenk*: 48a, 72b, 553b; *lennek*: (így!) 622b; (ők) *leenneenek*: 361a, 439b, 459a, 472b; *lenneenek*: 39b, 64b, 75b, 155a, 186a, 218a, 238b, 261b, 281a, 281b, 286a, 302b, 499a, 543a, 551a, 591b. — (ő) *teenne*: 322a, 357b, 395a, 643a; *tenne*: 50a, 81b (2), 111a, 113b (2), 186a, 201a, 202b, 210a, 235a, 268a, 291a, 330a, 344b, 373b, 502a, 524b, 545b, 635a, 635b, 638a (2), 665a (2); *tenny*: (így!) 205b; *tennee*: 184b, 189a, 202a, 236b, 384b; (mi) *teenneenk*: 43b; (ők) *teenneenek*: 111a; *teenneenek*: 65b, 186b, 209b (2), 261b, 334b, 337a, 445a, 486a, 499a, 503b, 555b, 582b; (ő) *teennee*: 137a, 183a, 424b, 463b; *tennee*: 220a, 270a, 384a, 509a, 528a, 620b; (ők) *teenneek*: 157a, 158b (2), 400a, 403b, 545b; *tenneek*: 286b, 323b, 447b.

A feltételes módú alakoknak a *lë-*, *të-* tövekkel szemben viszonylag kevés számú *lee-* és *tee-* adata is elsősorban a 2. K. és a kódex utolsó harmadának szövegeiből való. — A 158b *tee-nneek* elválasztása mindenképpen a hosszú magánhangzó megjelölésének szándékára utal. — Amiképpen MÉSZÖLY szerint az ikerített *tt* előtt az *é* hang rövidebb, mint a nyílt szótagban, hasonlóképpen vált már a XVI. század elejére a KN nyelvhasználatában a feltételes módú *-né* jel *n* része ikerített *nn-*né, a hosszú *é* pedig itt is megrövidült.

VII. A főnévi igenév, illetve személyragozott alakjai. — *leenny*: 73b, 104a, 113b, 117b (2), 135a, 136a, 187b, 282a, 284b, 324a, 348b, 363b (2), 376b, 384b, 385a, 390b, 404b, 420b, 423a (2), 423b, 427b (2), 430b, 433b, 438a, 443b, 445a, 448a, 455b, 461b, 469b, 475a, 492b, 509b, 523a, 533a, 563a; *lenny*: 4b, 5b, 6a, 7b (2), 9a, 9b, 10b, 14b (3), 17a (2), 18b, 19a (2), 19b, 20b, 25a (2), 26b, 30a, 30b (4), 31a, 33a, 33b, 34a, 34b, 35a, 37a (2), 39a (2), 41b (2), 44b, 45b, 46a (2), 54a, 59a, 60a, 67a, 73b, 74a (5), 76a, 76b, 77b, 81a, 88a (4), 90a, 93b, 96b, 98b, 99a, 111b, 135b, 145b, 151a, 157a, 158b, 159b, 172b, 177a, 186b, 187a, 188a, 188b (3), 194a, 200a, 201a, 215b, 216a, 231a, 232a (2), 236a, 238a, 246a (2), 254a, 257a, 268a, 279b, 283b, 293b (2), 299a, 305a (2), 309b, 319b, 320a, 320b, 321b, 325a, 326a, 328b, 332b, 335a (2), 336b, 358b, 368b, 375b, 392a, 431a, 434a, 434b, 436b, 438b (3), 440a (2), 456b, 461a, 461b (2), 462a, 468a (2), 477b (2), 481b, 482a (2), 485b, 486b, 489a, 490a, 494b, 495a, 497a (2), 498b, 499b, 500a, 501a, 501b, 502a, 504a, 505a, 506b, 511b, 513b, 518a, 522b, 526a, 527a, 530a, 531a, 532b (2), 535b, 536b, 541a, 547a (2), 548a, 549a, 556a, 559b, 565a, 568a, 569a, 571b, 572b, 574a, 577b, 581a, 588b, 590a, 597a, 599b, 600a, 601a, 602b, 604b (2), 608a, 613b, 617a, 623b, 627a, 628a, 632b (2), 636a, 636b, 637b, 645a (2), 646b, 648b, 650b, 652a, 657b, 662a, 662b, 663a, 663b, 665a, 673b; *lenne* (így!): 261a, 269b; *lennem*: 123a, 192a, 480a, 606a; *leennye*: 123a, 456b, 469b; *lennye*: 4a, 290b, 469b, 554a, 604a; *lennewnk*: 61a (2), 251a, 456a; *lenniwnk*: 411b; *leennetek*: 249b; *lennyók*: 452a, 461a. — *teenny*: 109b, 117b, 119a, 127a, 146a, 169b, 193a, 301b, 340b, 425a, 449b, 498b, 505a, 517b, 524b, 557b, 558a, 579a, 633b, 637a, 644a, 662a; *Tenny*: 59a, 315a; *tenny*: 11b, 17a, 20a (2), 24b (2), 25a, 26b, 32b, 33b, 36a, 41a, 45b (3), 69a, 79b, 81b, 82a, 87a, 91b, 127a, 143a, 147a, 160a, 162b, 165a, 195a, 208a, 214a, 224b, 240b, 241b, 245a, 254a, 256a, 257a, 289a, 299a, 314a, 316a, 319a, 320a, 320b, 321a, 326a, 332a (2), 332b, 358b, 362a, 381b, 392b, 395b, 398a, 421a, 425b, 428a, 434a, 460a, 467b, 482a, 488a, 513b, 525b, 529b, 538b (2), 544b, 546a, 550b, 554a, 557b, 562a, 574a, 581b, 588b (2), 591b, 595b, 597b, 607a, 607b, 609b, 610a (2), 611a, 611b, 615b, 617a, 627a, 643a (2), 645b, 647b, 654b, 665b; *tenne* (így!): 327b; *teennem*: 130b; *tennem*: 45b, 56b, 134b, 302b, 358b, 374b, 488a; *teenned*: 374b; *teennód*: 467b;

tenned: 206a, 435b; *tennód*: 101a; *teennye*: 110a, 471a; *tennye*: 83b; *teennewnk*: 575a, 578a; *Tennewnk*: 539b; *tennewnk*: 8a, 24a, 101a, 559b, 576a (2), 578b, 588a; *tennetók*: 645b; *teennyók*: 355b; *tennyók*: 43a, 48a, 50b, 591b.

A 217 *e* betűvel írt adat valószínűvé teszi, hogy a *lee-* tőnek már a rövid magánhangzós változata is élt a kódexíró nyelvhasználatában. Az adatok közül ugyan közel negyven a 2. K. jelölése, valamint elválasztott, illetve pótoltszó. A 44 *lee-* tő mindezek mellett mutatja a hosszú magánhangzós változat meglétét is. — A 348b *leenny* szava a lap aljára került, nyolc soros pótoltszó — valószínűleg forrásként használt munkából átírt — szövegben található. Nyolc szó a 2. K. — minden valószínűség szerint ugyancsak másolt — szövegében található. Ezek közül is a 123a *leenny* szava gótbetűs részben van. A hosszú magánhangzó jelölésének szándékát mutatják a 73b és a 187b *lee-nyy* elválasztásai is. — A *tee-*, *te-* tövek aránya is azt mutatja, hogy elsősorban a gondosabban írott, ill. a másolt szövegekbe (a 2. K. írása, illetőleg a kódex utolsó harmada) kerültek be az eredetibb *tee-* tövű alakok a nagyobb számú, már általánosabban rövid magánhangzóval használatos változatok mellett. — A *-ni* igenévképző *n* része hasonló ok miatt nyúlt meg itt is (l. az V. és a VI. szócsoportot!), illetve következett be a tőben az *é > ě* változás.

A szócsoport betűkapcsolási módból adódó hibás jelölésű adatai a következők: A második *n* betű második szárá hiányzik az 568a és az 513b *lenny*, illetőleg a 420b *leenny* szavaiból. Ugyanakkor a 301b *leenny* szava nem *öt*, hanem hat egymás melletti vonalat, tehát *ee + nn* betűkapcsolatokat mutat a Volf-féle kiadás *lenny* jelölésével szemben.

VIII. A jövő idő, illetőleg a beálló történésű melléknévi igenév. — (én) *leendók*: 57b; (ő) *leend*: 20b (2), 22a, 22b, 32b, 33a, 77a, 96b, 124a, 138b, 148b (2), 268b, 279b, 319b, 325a, 327a, 336b (2), 352b, 365a, 365b, 370a, 413b, 423b, 458b, 461a, 463b (2), 465b (2), 468a, 480a, 518a, 540b, 619b, 641a, 644a, 649a, 650b, 662a; *le¹end*: 130a; *legend*: 571a, 612b; (ti) *leendótók*: 83b; *le¹endo*: 357b; — (ő) *teend*: 148a, 238a, 413b, 671b; *tehend*: 213b; *teyend*: 241b; *tehendy*: 54b; *teendűnk*: 359b; *te¹endytek*: 231b; *tehendő*: 554a.

A *h*, illetőleg az *y* helyett a két magánhangzó közötti mássalhangzóra helyenként — a gyakoribb esetben elmaradó — hiányjel utal. — Az első szótagbeli *é* hang a fenti adatok tanulságai szerint is már megrövidült (l. MÉSZÖLY, NyelvtörtFejt. 92.).

IX. A ható igék, illetőleg ezeknek különféle toldalékos alakjai. — *Lehet*: 405a; *lehet*: 3a, 7b, 8a, 24a, 25a, 27a (3), 33a, 34a, 35b, 44a, 44b, 46a (2), 46b, 58b, 69a, 69b, 73b, 76b, 80b (2), 86a, 89a, 133b, 147b, 151b, 162a, 179b, 185a, 185b, 187a, 188a, 188b (2), 199b, 216a, 222a, 226b, 243a, 255a (3), 265a, 310a, 319a, 319b, 320b, 324b (2), 336b (3), 348a (2), 352a, 358a, 377a, 383b, 384a (2),¹ 390b, 393a, 404b, 406a (3), 409b, 418a, 419b, 420b, 422a (2), 422b, 425a, 428b, 430b, 431b, 432a (2), 432b, 441b, 461a, 471b, 493a, 500b, 504a, 513b, 531a, 537b, 542b, 553b, 556a, 572b, 575b, 576a, 577a (7), 577b (2), 579a, 579b, 590a, 603a, 604b, 606a, 606b, 607a, 614a (2), 614b, 618a, 620a (2), 620b (2), 637a, 641a, 645b (2), 648a, 650b, 652b, 661a, 662a (4), 662b, 663a (2), 674a; *lehet^h*: 116a, 133b, 140a; *helet* (így!): 180a; (mi) *lehetűnk*: 393a; *lehetewnk*: 649b; (ti) *lehettek*: 431b; *lehetők*: 33b;

lehetnek: 45b, 325a, 384a, 532a, 614b; *lehetnek*: 163a, 187a, 251b, 481a; *lehetet*: 210b, 242a; *leheteth*: 238b, 273b; *lehetett*: 115b; *lehetót*: 10b, 37b, 46b, 59a, 73b, 188b, 330a, 405a, 438a, 447a, 449a, 451b, 471a, 480a, 480b, 485b, 509a, 509b, 519b, 531a, 538a, 548b, 663a; *lehettenek*: 272b, 278a; *lehetete*: 38a, 68a, 70b, 85b, 91b, 100b, 212a, 315b, 397b, 431b, 456b, 566a, 674a; *lehetendew*: 510b; *lehetendő*: 648a; (én) *lehetnek* (így!): 651a; (ő) *lehetne*: 24a, 58a, 99a, 252a (2), 295b, 299a, 319b, 565a, 648a; *lehetne*: 215b, 229b, 269a, 390b (3), 561b; *lehetneenek*: 71b; *lehetneenek*: 105b; (én) *leheffek*: 88a, 257b, 484a; (ő) *leheffen*: 148b, 163b, 346a, 471a, 517a, 525a, 553a, 610a; *leheffón*: 6b; *leheffewnk*: 42a, 386b, 602a, 656b; *leheffenek*: 156b; *lehetffseeg*: 275a; *lehetffseeges*: 76b; *lehetffseeges*: 272b, 289a; *lehetffseeghesek*: 149a; *lehetffseegőfók*: 45a; 533a; *lehetffseegőfók*: 56a, 89a; *lehetffseegefnek*: 272b, 487a; *lehetetlen*: 250b, 274a, 319b (2), 383b, 393a, 438b, 451b, 520a, 553b, 593a, 602a, 655a; *lehetethlen*: 135b, 145b, 157b; *lehetethen* (így!): 392a; *lehetetlenek*: 662a; *lehetetlennek*: 188a, 472a, 591b; *lehetetlenffseeg*: 332a; *lehetetlenkeppen*: 571b; *lehetetnek* (így!): 100a; *Iollehet*: 624a; *yollehet*: 10b, 12a, 14b, 18a, 18b, 21b, 26a, 26b, 27b, 29a, 31b, 33a, 34a, 40a, 41a, 42a, 43b, 44b, 48a, 51a (2), 61b, 72b, 85b, 88a, 149a, 154b, 158b, 162b, 164b, 173b (2), 176b, 180a, 184b, 187a, 188b, 189a, 198a, 199a, 199b, 201b, 206a, 215b, 217a (2), 219b, 240b, 242a, 242b (2), 244b, 246b, 254b, 272a, 275a, 277a, 297a, 299a, 323b, 327b, 334b, 335a, 336b, 347b, 358a, 362b, 369b, 380a, 385a, 387b, 389a, 389b, 390a, 392b, 396a, 399b, 407a, 411a, 413b, 415b, 416a, 418a, 425a, 430a, 433a, 437a, 451b, 461a, 462a (2), 479a, 484a, 485b, 487a, 489a, 498a, 502a, 505a, 507a, 513b, 514a, 515a, 518a, 525b, 526b, 529b, 535a, 538a, 544b (2), 568b, 570a, 576b, 577b (2), 578a, 579a, 579b (2), 582b, 592a, 607a, 617b, 618a, 618b, 623a (2), 624a (2), 624b, 626a, 626b, 632b, 634a, 636a (2), 637a (2), 641b, 650a, 651a, 652a, 657a, 657b, 658a, 659a (2), 662a, 665a, 672a, 673a; *yolleheth*: 132b; *hollehet* (így!): 19a; — *tehetny*: 493a, 653b; *tehetny*: 178a; *tehetnem*: 257b; *tehetek*: 204a, 225a; *tehetók*: 372b, 462a, 471b, 509a, 564b; *tehetz*: 91b, 171b, 420b; *tehet*: 24a, 30a, 45b (2), 49a, 82b, 83a, 90b, 176b, 199b, 202a, 227a, 241b, 246a, 304a, 305a, 320a, 324b, 329a, 333b, 422a (2), 438a, 452b, 558a, 592a, 602a, 642a; *tehetewnk*: 452b, 531b; *tehetwnk*: 204b; *tehetűnk*: 251a, 359a, 532a, 602a; (ti) *tehettek*: 149b, 204a, 231a, 263a; *tehetők*: 72b, 324b, 419b, 432a, 637a; *tehetnek*: 10a, 30b, 216b, 662a; *tehetnek*: 152a, 153b, 201b; *tehetem*: 198b, 224a, 246b, 337a, 435b; *tehetóm*: 435b (2); *teheted*: 336b, 452b; *Tehetód*: 463b; *tehetód*: 508a; (ő) *tehety*: 47a, 190a, 236b, 393b, 440a, 441a, 470b, 522b, 524a, 558a, 564b, 575b (2), 662b; (mi) *tehettyek*: 185b (2); *tehettyók*: 532a; *tehetyk*: 336b; (ők) *tehettek*: 603b; (én) *tehettelek*: 12b; (ő) *tehette*: 157a, 162b, 165a, 188b, 663a; (ők) *tehetteek*: 633a; (ő) *tehetete*: 58b, 260a, 296a, 337a, 381a, 395a, 624a, 652a; *tehetee*: 346a; (mi) *teheteenk*: 617b; (ők) *teheteenek*: 171a, 527b, 581b; (ő) *tehetee*: 533a; (ők) *teheteeek*: 674a; (ő) *tehetendy*: 190a; (én) *tehethneek*: 382b; (te) *tehethneel*: 171b; (ő) *tehetne*: 25a, 212a, 276b, 460a, 546a, 554a, 610a, 616b, 654a; *tehethne*: 352a; *tehethnee*: 153a; (mi) *tehetneenk*: 24a, 483b, 553a, 620b; (ők) *tehethneenek*: 204a; (ő) *tehetnee*: 100a, 229b; *tehethnee*: 187b, 190a, 445a; (ők) *tehetneek*: 548a, 566b; (ő) *teheffen*: 256a, 470b, 580a; *teheffe*: 512b; (mi) *teheffók*: 578b; (ők) *teheffseek*: 580a; *tehetseeg*: 82a, 579b; *tehetffseeg*: 272b; *tehetffseegh*: 493a; *teheczeekhez*: 137a; *tehetseeg*: 299a; *tehetffseeg*: 482a, 653a; *tehetffseeghe*: 198b, 241b; *teheczeeghe*: 148a; *tehetffseeg*: 383b, 571a; *tehetffseeg*: 675a; *tehetffseegheeben*: 401a; *tehetffseegheeből*: 353a; *teheczeegheeről*: 162b; *tehetffseegewel*: 299a; *tehetffseegewel*: 448b; *tehechegheewel*: 331b; *tehetffseegewnk*: 256a, 478b, 487a; *tehetffseegűnk*: 327b; *tehet*

feegewnkkel: 320b, 532b; *tehetffeegewnkkel*: 647b; *tehecheegók*: 328a; *tehetffeeghnek*: 501b; *tehetffeegnek*: 657a; *tehetffeeggel*: 58a, 656b; *teheccheegghel*: 559b; *tehetetlenek*: 153b, 607b; *tehetetlenók*: 3a; *tehetew*: 62a, 152a.

A két ige ezen származékai már rövid *ë*-vel hangozhattak a KN nyelvhasználatában. Ezt mutatják a 7b és a 325a javított adatai is. A három, *ee*-vel írott adat hosszú magánhangzót jelölő, forrásokként használt munkákból is átkerülhetett, de a *lé*-igező még általában véve zárt hosszú *é*-vel való hangzásának, illetve *ee*-vel való jelölésének hatására is íródhatot. Az író azonban a *lee*-szótágot két esetben — a 7b és a 325a lapokon — átjavította oly módon, hogy a tévesen leírt második *e* betűre — szemmel láthatóan törlési szándékkal — ráírta a *h* betűt. Egy tévesen *ee*-vel jelölt adat javítatlanul maradt. — A ható igékben a KN nyelvhasználatában, a XVI. sz. elejére az *é* > *ë* rövidülés tehát már megtörtént. (Meggjegyzendő a CzechK. 161: *leecheffñk* adata. Ez a kódex a magánhangzók hosszúságát általában következetesen jelöli. L. MÉSZÖLY, NyelvtörtFejt. 92.)

X. A *tész*-elbeszélő múltú egyes szám és többes szám 3. személyű tárgyas ragozású alakjai, valamint az ezen igealakokkal azonos, a folyó cselekvés melléknévi igeneve és továbbragozott alakjai: *teewó*: 13a, 21a, 28a, 536a, 612a, 641a; *tewó*: 612b; *teewóket*: 86a, 337a; *tewóketh*: 204a; *teewóy*: 297a; *teewóyóketh*: 611a; *teewóyókról*: 328a, 612a; (ő) *teewee*: 48b, 56b, 154b (2), 237a, 267a, 357b, 454a, 471b; *tewee*: 17a, 51a, 54b, 64b, 90a, 99b, 100a, 100b (2), 111b, 119a, 124b, 157b, 176a (2), 182b (2), 219a, 247a, 258a, 258b, 275b, 277b, 278b, 296a, 301b, 310b, 322b, 342a, 351a, 351b, 357a, 357b, 360b, 388a, 395b, 396a, 402a, 411a, 413b, 423a, 423b, 436a, 443a, 450b, 467a, 483b, 496a, 513a, 519a, 541b, 543a, 544b, 551a, 568a, 581b, 588a, 588b, 589b, 616a, 655b, 660a, 663b; *tewe* (így!): 245b; (mi) *teewók*: 287b; (ők) *teeweek*: 157b; *teeweek*: 182b, 184b, 199a, 258b, 261b, 269b, 291b, 292b, 295b, 296a, 296b, 306a, 357b, 402a, 412a, 452a, 467b, 495a, 501b, 543b (2), 549a, 551a, 561a, 624b, 627a, 636b; (te) *Teweel*: 493b.

Az adatok nagyobb hányada már *e*-vel íródik. Az író nyelvhasználatában tehát már a rövid *ë*-vel való ejtés lehetett az általános, azaz végbemehetett ezen esetben is a *tévé*- > *tëvé*- hangváltozás (l. MÉSZÖLY, NyelvtörtFejt. 107) akkor is, ha leszámítjuk a 2. K. jelöléseit, s a hat *te-w*-típusú szóelválasztást. — Az eredetibb hosszú magánhangzós töveknek még megszokott használatára utal viszont a 23 *ee*-vel írt adat, s azok közül is a három gondos, *tee-w*-típusú régi elválasztás, valamint a 297a *teewóy* szava, amely sor mellé írott, igen kis betűs pótlás. — Az egyetlen, kivételesen előforduló, egyes szám második személyű, alanyi ragozású *Teweel* adat nyilvánvalóan már analógiás hatásra kerülhetett a szövegbe, hiszen *teel* ~ *tól* (olv. *től*) lenne a szabályos szó.

XI. A *-vén* képzős határozói igenév (abszolút *tő* + *-vén* képző). — *leeween*: 133a, 182a, 246b, 275b, 358a, 372b, 478b, 503a; *leewen*: 288a, 641b; *leeween*: 9b, 41a, 50b, 53b, 54b, 55a, 58a, 58b (3), 79b, 92b, 159b, 168b, 200a, 223b, 237a, 297b, 298b (2), 300a, 315a, 332a, 342a, 346b, 356a, 357a, 359b, 386b, 451a, 460a, 460b, 463a, 490a, 513a, 527b, 548b, 594b, 610a, 625a, 634a, 665b, 671a; *lewen*: 37a, 207a, 261b, 356b, 384b, 397b, 594b; — *teeween*: 124b, 166a (2), 177a, 298a, 347a, 357a, 655a; *teeween* 44a, 51b, 76b, 83b, 130a, 142b, 150a, 194b, 223b, 231a, 238a, 267a, 292a, 311a,

322b, 336a, 352a, 359a, 427b, 433b, 436b, 437a, 487b, 504a, 507b, 512a, 527a, 607b, 616a, 625b, 646a, 666a.

Az eredetibb hosszú magánhangzós töveknek (l. MÉSZÖLY, NyelvtörtFejt. 99) még természetes használatára mutat a kisebb számú, valószínűleg forrásként használt szövegekből bekerült szócsoporthoz *ee*-vel való írása, ezekből is a gondos szóelválasztások: *leew-een* (478b), *lee-wen* (641b), *lee-ween* (246b), *tee-ween* (655a), *teew-een* (298a, 357a).

A kódex adatai tehát kétségtávol alátámasztják MÉSZÖLYnek azon megállapítását, hogy az ómagyar nyelv eredetibb hosszú magánhangzókat mutató *lé- ≈ lí-, té- ≈ tí-* igeitőveinek *v*-s alakjaiban a rokon nyelvek, nyelvméleink és nyelvjárásaink tanulságai alapján nem kereshetjük a *v* etimologikus előzményét.

DIENES ERZSÉBET

A saját alanyú határozói igenevek használatának szintaktikai és szemantikai szabályai

1. A határozói igenevek igei tulajdonsága az, hogy igei vonzataik lehetnek, tehát lehet alanyuk, tárgyuk és határozójuk. Az alanyt a magyar szakirodalom alig több mint két évtizede tekinti az ige vonzatának, így érthető, hogy igenévi vonzatnak is nagyon kevesen tartják. Kevés olyan tanulmány jelent meg, mely kimondja, hogy minden határozói igenévnek van alanya (kivéve az alanytalan igékből képzetteket), s ezek közül még kevesebb különíti el az igenév olyan alanyát, mely azonos a mondat, illetve az igenév fölé rendelt mondatrész alanyával, a saját alanytól (mely ezekkel nem egyező). A szakirodalomban csak SIMONYI ZSIGMOND (MHat. II, 303–19), BERRÁR JOLÁN (TörtMondt. 71), KÁROLY SÁNDOR (NytudÉrt. 10. sz. 22), KLÁRA MAJTYINSZKAJA (VengJaz. III, 150), RAISZ RÓZSA (NytudÉrt. 104. sz. 646), KESZLER BORBÁLA (NytudÉrt. 104. sz. 489), GAÁL EDIT (MNY. LXXV, 418–21), „A mai magyar nyelv rendszere” (I, 259, II, 70) és „A mai magyar nyelv” (61) tesz említést a határozói igenév saját alanyáról. Az ige szerkezettagként, a mondat szintje alatt megjelenve is megőrizheti vonzatát (l. DEME, Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971. 53), így azt mondhatjuk: az alanytalan igékből képzett határozói igeneveken kívül (*hajnalodván, beesteledve*) minden határozói igenévnek van alanyi vonzata, s talán éppen ez különbözteti meg a határozói igeneveket a velük azonos formában megjelenő határozószóktól, névutóktól és módosítószóktól, melyek már elvesztették alanyi vonzatukat.

Az alárendelt alany tudomásulvétele másrészt azért fontos, mert éppen az alany minősége az egyik fő tényező, mely megszabja, hogy a szerkezet szerepelhet-e a mondatban vagy sem. Munkám során körülbelül négyszáz gyűjtött példa alapján próbáltam megállapítani a saját alanyú határozói igenevek használati szabályait. A példákat többnyire a mai írott és beszélt nyelvből és múlt századi szövegekből gyűjtöttem. (A szépirodalmi források jegyzékét l. a cikk végén.) A XIX. században bővebb körben és gyakrabban használták saját alanyú határozói igeneves szerkezeteket; a mai nyelvben ugyanezek gyakran módosult formában, szűkebb körben élnek. Az anyaggyűjtés első szakaszában úgy tűnt, a mai magyar nyelv nagyon ritkán hasz-

nálja a tárgyalt szerkezeteket. A tipizálás folyamán azonban megmutatkozott: a saját alanyú határozói igeneveket nyelvünk bizonyos mondatszerkesztésben gyakran és szívesen alkalmazza.

Terminusaim bemutatására térve szólnom kell arról, hogy az előbbieken felsorolt munkák sem egyöntetűek abban, hogy milyen kategóriákkal kell számolni a határozói igenevek bővítményeit vizsgálva, s különböznek abban is, hogy milyen bővítményeket neveznek alanynak, saját alanynak vagy cselekvéshordozónak.

KÁROLY SÁNDOR (i. m. 22) a határozói igenevek bővítményeit vizsgálva a tárgyi és határozói bővítményeken kívül megkülönbözteti a cselekvéshordozók fajtáit: alanyi, tárgyi és független cselekvéshordozót. A cselekvéshordozó az ő szavai szerint „az a főnév (vagy főnévi értelemben használt más szó), amelyre az igenévi cselekvés vonatkozik, de amely az igenévnek nem tárgyi vagy határozói bővítménye. A cselekvéshordozó lehet a mondat, illetve a főcselekvést magában foglaló ige alanya (*A farkas megaggván meghala*), tárgy (*Halva találták Bárczi Benőt*), sőt határozója, és lehet független is (*Bika rugaszkodván kötél szakadt vala*)”.

Károly Sándortól eltérően én csak azt a mondatrészt nevezem cselekvéshordozónak, amely a cselekvés értelemszerű végzőjére, illetve kiindulópontjára utal; a cselekvés elszenvedőjét a szerkezetben betöltött grammatikai szerepe szerint nevezem el. A cselekvéshordozó lehet alany; ez az aktív igeneves szerkezetekre jellemző, pl. *A kutya ugatva fogadta az idegeneket*. De lehet határozó is; ez különösen a szenvedő igeneves szerkezetek jellemzője, s a határozó itt a cselekvés hordozója, az alany pedig a cselekvés elszenvedője. Pl.: *Az említett major azonban... alkalmasnak találtatván* [valakik által], *tőszomszédságában a Krisztina városban... vétel útján szereztek meg* [valakik által] *a fűvész és a gazdasági kertnek alkalmas telkek*. (Hőgyes 460.) Ebben a mondatban az alanyok: *major* és *telkek*, a cselekvéshordozó pedig a jelölten 'valakik által'.

A cselekvéshordozó és az alany megkülönböztetése különösen fontos az olyan, az előbbi példához hasonló, legtöbbször régies vagy hivatalos mondat szerkesztésekben, ahol — mint majd alább kifejttem — a mondat helyességét a fő- és mellékcselekvések grammatikailag azonos, nem alanyi szerepű cselekvéshordozói biztosítják.

Alanynak nevezem a határozói igenév azon bővítményét, mely a főcselekvés alanyával azonos; saját alanynak pedig azt, mely attól különbözik. KÁROLY SÁNDOR „független cselekvéshordozó” elnevezését nem alkalmaznám, mert — mint később majd kiderül — a határozói igenév saját alanya más értelemben gyakran erősen függ a főcselekvés alanyától, illetve a főcselekvést kifejező igétől vagy igenévtől. KÁROLY „tárgyi cselekvéshordozó” kifejezését annyiban módosítottam, hogy azt a mondatrészt, mely a határozói igenév alanya, de a mondat főcselekvésének tárgya (pl. *Élve itt egy egeret is nehéz elhozni* a MMNyR. példája, II. 258), tárgy szerepű alanynak nevezem. A tárgy szerepű alany is saját alany, csak a mondatban betöltött szerepe szerint tárgy, így a Károly által értelmezett „tárgyi, határozói és független cselekvéshordozó” megnevezéseket a saját alany fogalmában kapcsolom össze.

Nem értek egyet RAISZ RÓZSA (i. m. 646) megállapításával, hogy „A létigei állítmány mellett álló határozói igenévi állapotthatározó határozatlan vagy általános értelmű alanya is ilyen odaértett határozó”. Pl. *A polgármester le volt sújva* [valami által]. A létigei állítmány mellett álló határozói

igeneves mondatokat nem lehet következetesen ezzel a módszerrel elemezni, tudniillik akkor *Az ablak be van párasodva* mondat állapothatározóját alanytalan igenévnek kellene tekinteni, vagy így elemezni: *Az ablak be van párasodva* [a pára által].

A szenvedő határozói igenévhez véleményem szerint nem kell feltétlenül cselekvéshordozót keresni, különösen akkor nem, ha a határozói igenév történetét vagy állapotot fejez ki. Munkám során csak akkor találtam fontosnak figyelembe venni ezt az elemet, amikor ez kategóriameghatározó jegy. — Az állandó szókapcsolatok vonatkozásában fontosnak tartottam megkülönböztetni a szubjektumokat az alanyok és a cselekvéshordozók mellett. Szubjektumnak nevezem azt a személyt vagy lételemet, amely egy adott szituációban, adott szövegösszefüggésben a közlés középpontjában áll, melyről a közlés szól. A szubjektum általában lehet alany és cselekvéshordozó is, de a témához tartozó állandó szókapcsolatok leglényegesebb tulajdonsága éppen az, hogy bennük a szubjektum különbözik a mondat cselekvéshordozójától és alanyától is, a mondatban bővítmény formájában van jelen. A terminust egyelőre ideiglenesen használom, ugyanis egy közlés szubjektumát legtöbbször meghatározza a kontextus, így nem lehet teljes bizonyossággal megállapítani a szöveg figyelembevétel nélkül egyetlen mondat szubjektumát.

2. Példamondataimat az összetett mondatok tagolásához hasonlóan osztottam fel részekre, tehát úgy, hogy a mondat egyik fele a fő-, a másik a mellékcselekvést tartalmazza. Ezeket a részeket az összetett mondatok tagmondatainak megfelelően mondattagoknak neveztem. A két (a fő- és mellékcselekvést tartalmazó) szerkezet elválasztása különösen fontos, mivel munkámban éppen a mondattagok közötti viszonyt vizsgálom.

Mielőtt hozzákezdenék szempontjaim ismertetéséhez, fel kell hívnom a figyelmet a következőkre. A mai magyar nyelv — ellentétben a múlt századival — csak igen ritkán teszi ki a saját alanyt a határozói igenév mellett, tehát azt mondjuk: *A vonaton ülve, így szólt hozzám egy utastársam*; de: **Én a vonaton ülve, így szólt hozzám egy utastársam*. Az igenévi alanyokra utalhat ilyenkor például az igei személyrag, a személyes névmás ragos alakja vagy a birtokos személyjel. Ha ezek hiányoznak a mondatból: pl. *A vonaton ülve így szólt (egy ember)*, akkor mindig a szövegösszefüggés dönti el, kire vagy mire vonatkozik a határozói igenévben kifejezett cselekvés. A feleslegesen kitett, redundáns alany bonyolíthatja a mondatot, ezért a nyelv az ilyen esetekben mindig a törlést alkalmazza. Úgy tűnik, a határozói igenév mellett álló alany törlésének szabályai lényegében megegyeznek a szöveg, illetve az összetett mondat törlési szabályaival. (Vö. PLÉH—RADICS: ÁNyT. XI, 261—76.) Előfordul olyan eset is, amikor a határozói igeneves mondat mindkét (az alárendelt és a fő-) alanya is ki van téve; ilyenkor biztos, hogy ezek igen szoros kapcsolatban állnak egymással (rész-egész vagy inkább azonosító viszonyban, néhány sajátos jelentésű mondatban [lásd alább], vagy akkor, ha a két alany közül az egyik főnévi igenév).

A szerkezeteket aszerint vizsgáltam, hogy a két mondattagot milyen „erősségű” viszony köti össze; tehát megállapítottam a leggyengébb kötőerőt, s így haladtam a legerősebbnek tekintett felé. Minél szorosabb a két mondattag közötti kapcsolat, annál gyakrabban használja nyelvünk a tárgyalt szerkezettel alkotott mondatot, így a következőkben felsorolt kategó-

riák rendje egyben gyakorisági sor is lehet. A kapcsolatok „erősségét”, „gyengeségét” nem tudtam számszerűen mérni, meghatározni. Olyan kapcsolatok bizonyultak a legerősebbnek, amelyeket a köznyelvben természetesen, bár-mikor használunk (nem régies, költői vagy csoportnyelvi formák).

A vizsgálat első szempontja az alanyok mélyszerkezeti azonossága, illetve különbözősége volt egy mondaton belül. Kiderült, hogy egészen más szabályrendszer irányítja az olyan határozói igeneves mondatok használatát, melyekben az alanyok a mélyszerkezetben azonosak, mint azokét, melyekben különböznek. A mélyszerkezet vizsgálatához FILLMORE esetrendszerét használtam fel KOMLÓSY ANDRÁS (NyK. LXXV, 155–72) és FÜREDI MIHÁLY (ÁNyT. XI, 93–100) továbbfejlesztése szerint. FILLMORE rendszerét nem tudtam minden esetben következetesen alkalmazni, a kérdéses csoportok elemzésénél ezt jelezni fogom.

Abban az esetben, amikor a két alany a mélyszerkezetben nem volt azonos, újabb szempontokat vettem fel. A jelentés szempontjából figyelembe vettem, hogy a mondat, illetve valamelyik mondattag jelentése konkrét-e vagy metaforikus, s megkülönböztettem azokat a mondatokat, melyekben állandó szókapcsolatok szerepelnek. Ezeken kívül megvizsgáltam az anyagot aszerint, hogy a két mondattagot összekötő viszony mely mondatrészek között jelentkezik, ha ez a kapcsolat világosan kimutatható. A legtöbb esetben az előbb felsorolt szempontok közül egy mondatban nem csak egy érvényesülhet, a mondattagokat összekötő elemek erősítik egymást s a két mondattag közötti kapcsolatot. Ha tehát a mondatban több szempont, többféle kötőerő is szerepel, a mondatot az általam legerősebbnek vélt kötőerő szerinti kategóriába soroltam. Hadd mutassam be ezt egy példán! *Barátom szenvedéseiről értesülve, el kellett mennem segíteni rajta.* A mondattagokat összekapcsoló eszközök kötőerejük növekedésének sorrendjében: 1. jelentésmező (*szenvedés — segít*); 2. ok — idő viszony; 3. ok — idő viszony és más grammatikai viszonyok: birtokviszony (*barátom*), az első mondattagban szereplő birtokos jelző jelöltje megegyezik a második mondattagban szereplő határozó jelöltjével (*barátom — rajta*); 4. mélyszerkezeti azonosság: *Experiens* = [én] ([én] *értesülve*), *Experiens* = [nekem] ([nekem] *el kellett mennem*). Ezt a mondatot a mélyszerkezetileg azonos alanyú mondatok csoportjába osztanám be, mivel ez benne a két mondattagot legerősebben összetartó elem.

3. Az említett szempontok alapján kialakított legfontosabb csoportok a következők:

- I. Az alanyok a felszíni és a mélyszerkezetben is különböznek.
 1. A mondattagokat összekötő legerősebb kapcsolat a cselekvések között van:
 - a) pusztán oki és/vagy időviszony;
 - b) a) + egyéb, a mondatban más mondatrészeket összekötő grammatikai viszony;
 - c) a) (+ b)) + a használatot erősítő szemantikai viszony.
 2. A mondattagokat összekötő legerősebb kapcsolat a főcselekvés és az alárendelt alany között van.
 3. A mondattagokat összekötő legerősebb kapcsolat a két (a fő- és az alárendelt) alany között van:
 - a) rész-egész viszony,
 - b) azonosító viszony.

(III.) Frazeológiai egységek, metaforikus jelentések, megszemélyesítések.

1982. 68). A b) alcsoportba tartozó szerkezeteket a mai nyelv is használja, de nagyon ritkán. A grammatikai viszony a mondattagok bármely része között létrejöhet, és eddig úgy tűnik, a viszonyok minősége sincsen meghatározva, korlátozva. Tehát az egyik cselekvéshez tartozó alany, tárgy, határozó, illetve az egyik alany jelzője megegyezhet a másik cselekvéshez tartozó alannal, tárggyal, határozóval vagy a másik alany jelzőjével. Ezek a grammatikai kapcsolatok csak erősítik a főviszonyt (az oki és/vagy időviszonyt). Eddigi tapasztalataim alapján e csoportról azt mondhatom, ha a két cselekvés nem oki és/vagy időviszonyban áll egymással, bár a mondat tartalmaz egyéb grammatikai kapcsolatokat, nem jöhet létre szabályos, saját alanyú határozói igeneves mondat.

c) a) (+ b)) + a használatot erősítő szemantikai viszony. — A tárgyalt csoport megnevezésében szereplő szemantikai elemek megjelenhetnek mindkét mondattagban, ilyenkor a mondattagokat összekötik; de ha csak az egyik mondattagban jelennek is meg, akkor is megengedik a saját alanyú határozói igenév használatát. Ebben az alcsoportban meghatározó szemantikai tényezőnek az egyik vagy mindkét mondattag sajátos, jellemző jelentését neveztem, s e jelentések szerint csoportosítottam példamondataimat. Eddigi kutatásaim során öt jelentéstípust különböztettem meg, elképzelhető azonban, hogy ezeken kívül még más típusú jelentések is feltételezhetik a tárgyalt szerkezet használatát.

Az első típus a mai nyelvben már nem használatos, legalábbis nem találtam rá példát. Jellemzője, hogy az egyik mondattagban szereplő ige vagy igenév jelentésében kifejezi, létrejöhet-e a második mondattagban leírt cselekvés. Itt tehát az egyik cselekvés nem grammatikailag, hanem értelmileg korlátozza vagy határozza meg a másikat. Az értelmileg meghatározó, korlátozó ige példáimban leggyakrabban az *enged*, (*engedélyt*) *ad*, *hagy*, *ellenez* stb.: *Az király pedig engedelmet adván, az szent sebekkel rakott mártírok mind az palotába menének* (Révai 121). A főmondatnak nevezhető, azaz a főcselekvést kifejező mondattag mintha a határozói igenévben kifejezett jelentés kiegészítője volna a mondatokban. A határozói igenevek (pl. *nem lévén szót az ellen, hogy; engedelmet adván arra, hogy*) vonzatainak értelmileg meg lehet feleltetni a főcselekvést kifejező mondattagot. A mondattagok közötti viszony grammatikailag is kifejeződhet, példamondatomban kitéhető egy utalószó: *engedelmet adván* [erre]. Mivel e típus a mai nyelvben már nem használatos, bővebb tárgyalását nem tartom szükségesnek.

A második típus mondatai is múlt századi példák, azonban már sokkal közelebb állnak a mai nyelvhasználathoz, mint az előbbiek. A típus jellemzője, hogy az egyik mondattag jelentése egy előzményként megtörtént dologra, eseményre vagy helyzetre utal: *Ez meglevén, mindjárt oda képzeltem velünk a szerelmes hölgyet, s aztán folytatja* (Arany: ÖPM. 225). Az utalószó ezekben a mondatokban legtöbb esetben mutató névmás, leggyakrabban alanyi szerepben áll, ilyenkor a fölerendelt igenév a *történvén*, *meglévén*. Ha az utalószó az igenév tárgya, ilyen szerkezetek szerepelnek a mondatban: *ezt elvégezvén, ezt (meg)cselekedvén*. Az *így állván az ügyek* állandó szókapcsolat, jelentése: 'ez lévén'. Az utalószó — grammatikailag — egy egész szövegrészt vagy szöveget is jelölhet. Fontos még megjegyezni, hogy ezekben a mondatokban a határozói igeneves szerkezet tartalmazza az utalást, ezzel együtt a sajátos jelentést is hordozza, s mindig előidejűséget fejez ki.

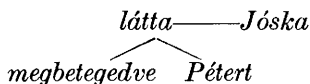
A harmadik csoport mondatainak sajátos jelentése egy cselekvés, történés, állapot körülményét fejezi ki. Ez a körülmény utalhat az időjárás, a természet változására, állapotára: *Tavasza fordulva az idő, olykor egészen különleges természeti tüneteknek lehetünk tanúi* (Xantus 86); természeti csapásra, betegségre, bajra: *Ugyanakkor typhus exanthematicus járvány uralkodván, a központi egyetem kórházzá alakítottát* (Hógyes 185); időre, időszámításra: *Az ausztráliai túra befejeződve, ma hazaindult a magyar labdarúgó válogatott* (TV Híradó, 1982. febr. 17.); társadalmi változásra: *Bécsben kitörvén a forradalom, Pesten Latour felakasztatott* (idézi a Magyar Rádió Kossuth adó, 1982. febr. 26. 7. ó. 30 p.).

Ezekben a mondatokban tehát bizonyos környezet léteéről vagy változásáról van szó, ami motiválja a másik mondatban következő cselekvést, történést vagy állapotot. Mint munkám elején már említettem, a csoportot olyan sajátos jelentésű mondatok alkotják, melyekben mindkét alanyt kiteszi a beszélő. Mivel a mai nyelvre ez a mondat szerkesztés általában nem jellemző, de bizonyos esetekben gyakran előfordulhat, a kérdés részletesebb vizsgálatra szorul. A „körülmények — cselekvés (történés, állapot)” viszony legtöbb példája az „idő, időjárás, természet, természeti változás” típusból való. A nyelv a természeti jelenségek leírásában igen gyakran használ megszemélyesítést, illetve — különösen az időjárás elemeit — az adott alanynak megfelelő igével jellemzi, például: *dörög az ég, kisüt a nap, gyülekeznek a felhők, tombol a nyár*. Ebben az esetben az alanyok mindig a természeti jelenséget kifejező főnevek lesznek, alanyi szerepük azonban nem hangsúlyozott; ennél sokkal fontosabb a beszélő számára a jelenség leírása (*szeles az idő* → *fúj a szél; beborult* → *gyülekeznek a felhők*), tehát az, ami az említett időjárási elemek „tevékenységének” következménye, hogy például hideg vagy meleg van, esős vagy szeles az idő stb. Alanyi szerepük annyira háttérbe szorulhat, hogy kimaradhatnak a szerkezetből, jelentésük beleolvadhat az igébe, vagy inkább igésedhetnek; mindenesetre ilyenkor alanytalan igék fejezik ki a jelenségeket: *esik, alkonyodik, tavaszodik, fagy, villámlik* stb. Úgy vélem, az idő, időjárást, természeti változást kifejező jelentéstípusok esetében éppen azért tehető ki mindkét alany, mert az egyik alanyi szerepe háttérbe szorul, elhalványodik. Nem mondható el ugyanez a társadalmi változásokról szóló típusról, erre azonban nagyon kevés példát találtam, így vizsgálatukat nem tartom lényegesnek. — A c) csoport tanulmányozását folytatva, további feladatunknak tekintem még két alcsoport részletes kidolgozását, melyet most csak vázlatosan áll módomban bemutatni. Ezeknek vizsgálata igen fontos, mivel mindkét csoport használata jellemző a mai nyelvre. Pl. *A nagy kapun behajtva* [a két testvér], *a portás szaladt eléjük* (Justh 316).

A negyedik alcsoportban a mindennapi életben egymást feltételező cselekvések szerepelnek, tehát például ha valaki hazaérkezik, azt fogadják, vagy ha valaki kérdez, annak válaszolnak stb. Az oki és/vagy időviszony másodlagossá válik: *Amikor hazaérkeztem, Betti néni fogadott; Amikor hazaérkeztem, Betti néni vacsorázott*. Mindkét mondat időhatározói alárendelő összetett, de a második mondat nem alakítható át szabályos határozói ige-neves mondatná: *Hazaérkezve Betti néni vacsorázott*, mivel a két esemény nem feltételezi egymást. Fontos kritériuma a szerkezet használatának, hogy az ige és az igenév alanya Agens legyen és ne Experiens. Nem lehet helyes mondatot alkotni a *megsért*—*megharagszik* párral, pedig a két ige feltételezi egymást, de a *megharagszik* alanya Experiens.

Az ötödik csoport: *Az állomást és a rakodót elhagyva [én], vagy háromszáz méterre tőlem a kettős kanyarból kifordult egy panoráma busz* (Gyilkosság 198). E típus mondatainak egyik cselekvése — amit legszívesebben háttércselekvésnek neveznék — csak utal a másik cselekvés körülményeire: példában a főeseményhez, a busz megjelenéséhez képest másodlagos dolog az, hogyan, milyen körülmények között történt ez. Az alcsoport használatának még több feltétele is van, melyek további vizsgálatra szorulnak.

2. A mondattagokat összekötő kapcsolat a főcselekvés és az alárendelt alany között van. — Mint már munkám elején leírtam, azt a mondatrészt, mely a határozói igenévnek saját alanya, de a mondat állítmányának vagy a főcselekvésnek a tárgya, tárgy szerepű alanynak nevezem. Természetesen a főcselekvés kötelezően tranzitív ige, a határozói igenév ebben az esetben mindig saját alanyának állapotára utal, s logikailag nincs is kapcsolatban a főcselekvéssel, bár a hagyományos elemzés oda kapcsolja. „Azt a személyt vagy dolgot, amelynek állapotát a határozó megjelöli, a mondatban többféle mondatrész nevezheti meg, első sorban az alany: »Péter betegen fekszik«, gyakran a tárgy: »Pétert betegen találták«, ritkábban valamely határozó: »Péterre betegen találtak rá«... Az állapotféle határozó azonban nem ezzel a mondatrésszel van szintagma-tikus kapcsolatban, hanem a rendszerint cselekvést stb. kifejező mondatrésszel mint alaptaggal alkot határozós szó szerkezetet: *betegen fekszik, betegen találtak rá* stb. A mondat elemzésekor ennek a segítségével kérdezzünk rá: *hogyan fekszik? hogyan találtak?*” (MMNy. 305.) Véleményem szerint ez az elemzési módszer nem ad helyes képet a mondatok szerkezetéről, tartalmáról, hiszen így nem lehet megkülönböztetni: az állapothatározó az alany vagy a tárgy állapotát jelöli-e. A hagyományos nyelvtan egyformán elemzi e két különböző jelentésű mondatot: *Pétert Jóska megbetegedve látta*. 1. Péter beteg; 2. Jóska beteg.



Az ágrajz éppen azt nem fejezi ki, ami számunkra a legfontosabb: melyik főnév kapcsolódik alárendelt alanyként a határozói igenévhez. A mondatot beágyazásos transzformációval lehet helyesen elemezni.

A tárgy szerepű alany fogalmának megfelelően be lehet vezetni a határozó szerepű alany kifejezést. Ez utóbbi arra a mondatrészt utal, mely a főcselekvés határozója, de a határozói igenév saját alanya: *Csak magyarra fordítva tekinthetne minden érdekelt abba a (görbe-) tükörbe,...* (Köteles 52.)

3. A mondattagokat összekötő kapcsolat a két (a fő- és az alárendelt) alany közt van. — a) A két alany közötti rész-egész viszony. — *Mindnyájan [mi] jól ismervén az áldozatot, még a z o k is megborzadtak közülünk, akik szokva voltak a látványhoz.* Az „egész” fogalmát kifejező alanyok leggyakoribb megjelenési formái: többes számú főnév (vagy főnévi értelemben használt más szó), gyűjtőnév, összefoglaló értelmű névmás. A „rész” fogalom kifejezőeszközei: egyes számú főnév (vagy főnévi értelemben használt más szó), az *egyik* névmás, a *fele* főnév, melyek a szövegkörnyezettől függetlenül, jelentésükben is hor-dozzák azt, hogy valaminek egy darabját, egyedét, részét jelölik. Ezek az

esetek a legjellemzőbbek, s természetes, hogy az alanyok más formában is megjelenhetnek; de ilyenkor a mondatból vagy a szövegből mindenképpen ki kell derülnie, hogy az egyik alany nagyobb egységre utal a másiknál.

b) Azonosító viszony. — ...a teljesen átlátszó a g y keresztül-bocsátván a sugarakat, ő n m a g a eltűnik... (Karinthy: Utazás Farem-dóba 42).

Példamondataimnak mindkét (a fő- és az alárendelt) alanya ki van téve. Az azonosított alany lehet bármilyen főnév (vagy főnévi értelemben használt más szó), az azonosító pedig névmás, leggyakrabban visszautaló, osztó vagy összefoglaló értelmű. Érdeemes volna megvizsgálni, vajon a névmásokon kívül részt vehet-e a mondatokban más szófajú alany azonosítóként; az adatok alapján úgy tűnik, hogy ebben a típusban nem.

4. A mondattagokat összekötő viszony a cselekvéshordozók grammatikai azonossága. — *Hanem hivatalánál fogva helyettesítették a másodalispánt* [valakik], *utódja csak e szept. 30-i tisztújító széken választatván meg* [valakik által]. (Arany: ÖPM. 437.) Kifejezetten a régies nyelvre jellemző ez a szerkesztés, amikor az egyik ige cselekvéshordozója, mely az ige vagy igenév határozójaként jelenik meg, grammatikailag megegyezik a másik ige vagy igenév cselekvéshordozójával, mely lehet alany és határozó is. Itt csak grammatikai megegyezésről lehet szó, hiszen példamban nem biztos, hogy ugyanazok helyettesítették a másodalispánt, akik megválasztották; viszont mindkét esetben a cselekvéshordozók határozatlan névmással fejezhetők ki. Természetes, hogy ezekben az esetekben a határozóként álló cselekvéshordozó csak passzív ige vagy igenév mellett szerepelhet.

II. Az alanyok a mélyszerkezetben azonosak

A „mélyszerkezeti azonosság” kategóriájába egyelőre csak egy típust sorolok. Mint bevezetőmben elmondtam, a mondatok mélyszerkezetének vizsgálatához FILLMORE esetrendszerét használtam fel, KOMLÓSY ANDRÁS (i. m. 155—72) és FÜREDI MIHÁLY (i. m. 93—100) nézeteit is figyelembe véve. Mivel e kategóriában csak egy típusú szerkezet szerepel, ezért itt most elég egyetlen fogalmat tisztázni: az *Experiens* fogalmát. *Experiens*nek tekintem azt a mélyszerkezeti bővítményt, mely nem akaratlagosan, nem saját energiájával változtatja meg vagy tartja fenn egy másik dolognak vagy magának az állapotát, minőségét; passzív eltűróje a cselekvésnek. (Vö. KOMLÓSY i. m. 167.)

Mondataim állítmányai a *kell*, *lehet* igék és olyan melléknevek, illetve főnevek, melyek képesek alanyi mellékmondatot vonzani; grammatikai alanya pedig a főnévi igenév. Az állítmányok dativusi vonzata egy részes-határozóként megjelenő főnév (vagy főnévi értelemben használt más szó), mely a mélyszerkezetben *Experiens*ként elemezhető: *A perspektíva és a közeljövő társadalmi realitásának kölcsönhatásában mozogva ugyanis az általános célt meg lehet fogalmazni* (Nagy 21). Az imént bemutatott s a hasonló mondatok megfelelői olyan alanyi alárendelő összetett mondatok, melyek állítmányai ugyancsak a *kell*, *lehet* típusú igék és az említett melléknevek, főnevek; alanyai pedig mutató névmások, melyek egész tagmondatokra utalnak. — *Megfontolván a kérdéseket, melyeket előmbe terjesztett, nem lehetett, hogy főleg saját hazám érdekében ne csatlakozzam a tervhez* (Kossuth 241). Amikor az alanyi

alárendelő összetett mondatok határozói igeneveinek alanya megegyezik az alanyi tagmondat alanyával, a mondat átalakítható az előbb bemutatott egyszerű mondattá, ahol a grammatikai alany főnévi igenév. *Erre gondolva természetes volt, hogy a kutyát bevittem a szobába* → *Erre gondolva természetes volt a kutyát bevinni a szobába*. Ha az alanyok nem egyeznek, az átalakítás nem lehetséges: *Erre gondolva természetes volt, hogy a kutya bement a szobába*. → **Erre gondolva természetes volt a kutyának bemennie a szobába*. (Ez utóbbi mondat azt fejezi ki, hogy a kutya gondolt valamire.) Az alanyi alárendelő összetett mondat átalakíthatósága főnévi igeneves alanyú mondattá nemcsak azt bizonyítja, hogy a főnévi igeneves mondatok mélyszerkezeti alanyainak egyeznie kell egymással, hanem rámutat arra is: a főnévi igenév és a határozói igenév saját alanya szoros kapcsolatban áll egymással. A főnévi igenévben kifejezett cselekvést a saját alany végzi, tehát predikatív szerkezetté átalakíthatók. Ezt a szoros kapcsolatot hagyományos mondatelemzés útján nem tudjuk érzékeltetni.

„*Jönnie kell egy új Dózsa Györgynek*. A mondat igei állítmánya a *kell*, határozott alanya a *jönnie*. Az *illik, kell, tetszik* igei és a *fölösleges, hasznos, szabad, szükséges, tilos* stb. névszói állítmányú mondatokban sokszor személyragos vagy személyragtalan főnévi igenév fejezi ki az alanyt... Ebben a mondattípusban gyakran részeshatározó is bővíti az állítmányt.” (SZEMERE, Mondattani elemzések. Bp., 1972. 57.) Ezekben a típusokban a részeshatározók az említett állítmányok kötelező vonzatai, hiszen ha ezeket a mondatokat alanyi alárendelő összetett mondatokká alakítjuk át, az előző szerkezet részhatározója és főnévi igenévi alanya egymással alany—állítmány kapcsolatba kerül, hacsak az állítmány nem alanytalan ige (*kell, hogy essen* → *esnie kell*). Véleményem szerint ebben a típusban a *kell, lehet* stb. állítmánynak egy egész alany—állítmányi szerkezet van alárendelve, de mivel szerkezeti szinten alany—állítmány kapcsolat nem létezhet, ezért az felbomlik, az ige szerkezeti szinten igenévvé válik, az alany szerepű főnév (vagy főnévi értelemben használt más szó) megkapja a *kell, lehet* típusú állítmányok dativusi vonzatát. Az értelmi viszony köztük továbbra is alany—állítmányi, amit feltétlenül türoznie kellene az elemzésnek. Számomra a kérdés csak azért lényeges, mert a hagyományos elemzés nem fejezi ki pontosan, hogy a határozói igenév saját alanya megegyezik az említett állítmányok dativusi vonzatával. A kérdés egyébként szorosan összefügg a „kettős alany”, „kettős tárgy” elemzésének problémájával, ennek tárgyalása azonban nem tartozik munkám témájához.

(III.) Frazeológiai egységek, metaforikus jelentések, megszemélyesítések

Sajátos csoportot alkotnak azok a példák, melyekben az alanyt vagy a cselekvést a nyelv valamilyen stilisztikai vagy frazeológiai műveleten keresztül fejezi ki: állandó szókapcsolattal, metaforizálással, megszemélyesítéssel. Néhány szerkezetet, mint például *jól esik neki valami, leveri a lábáról a betegség* a II. kategóriába is be lehetett volna osztani, amely az alanyok mélyszerkezeti azonosságát tárgyalja. A *jól esik neki valami* kifejezésben a *neki* *Experiens*, a *valami* pedig *Instrumentum*. FILLMORE elmélete azonban nem alkalmazható minden szerkezet elemzésére (például a *leveri a lábáról a betegség* szerkezetére sem); így azokat a mondatokat, melyeknek mélyszerkezetét

világosan fel lehet tárni, nem választottam szét a hasonló jelentésű, stilisztikai vagy frazeológiai művelettel létrehozott, de ezzel a módszerrel elemezhetetlen mondatoktól.

1. **Állandó szókapcsolatok.** — Meg kell jegyezni, hogy e típus mondatainak bármelyik mondattagjában szerepelhet állandó szókapcsolat. *Ha a fentieket olvasva... és tudomásul véve, valakiben netalán felbukkan a kisördög...* (Nyári Magazin 1982. 95.) Az állandó szókapcsolatokat szintaktikailag tagolhatjuk csak, szemantikailag nem. Ebből következik, hogy az állandó szókapcsolatokban szereplő grammatikai alany eltérhet a kifejezés értelmi alanyától, azaz a szókapcsolat által kifejezett cselekvés, történés, állapot szubjektumától. Az állandó szókapcsolat jelentését gyakran egy szóban is meg lehet fogalmazni, például *felbukkan a kisördög valakiben* = *valaki gyanakodni kezd*; *lába kel valaminek* = *valami eltűnt, elveszett*. Ez a szinonim jelentésű szó általában felszínre hozza az alanyt, de a szubjektum akkor is oda érhető, ha a szókapcsolat nem cserélhető fel egy, a pontos jelentését fedő szóval (*eszembe jut/ötlök valami*). Érdekes lenne tanulmányozni az állandó szókapcsolatok szubjektumait, illetve azoknak megjelenési formáit. Példáimból kitűnik, a saját alanyú határozói igeneves mondatban állandó szókapcsolat csak abban az esetben szerepelhet, ha ennek szubjektuma megegyezik a másik mondattag alanyával.

2. **Megszemélyesítések, metaforikusan kifejezett alanyok.** — A csoport megalkotásában nagy segítséget jelentett HADROVICS LÁSZLÓ „A funkcionális magyar mondattan alapjai” (Budapest, 1969. 140–73) című könyvének a birtokviszonyról írt fejezete. Az e csoportot alkotó mondatokra ugyanis az jellemző, hogy az egyik mondattagjuk alanya sajátos (jelölt vagy jelöletlen) birtokviszonyban áll a másik mondattag alanyával. Ez a birtokviszony az ember (ritkán állat, növény vagy tárgy) és annak valamilyen testrésze, része, tulajdonsága, állapota, helyzete, környezete között létrejött kapcsolat, melyet a nyelv rész—egész vagy azonosító viszonyonnyal fejez ki. Ha az ember és a birtokát kifejező alanyok azonosító viszonyban vannak, metaforikus jelentésről is beszélhetünk, ha pedig rész—egész viszonyban, akkor gyakori a rész-fogalmat kifejező szó megszemélyesítése. A rész—egész és az azonosító viszonyt azonban nem lehet mindig elhatárolni egymástól, ezért az ebben a csoportban megjelenő rész—egész viszonyt elválasztottam az I/3 csoport rész—egész viszonyától, ahol vagy a rész-, vagy az egész-fogalom névmásként jelent meg, illetőleg nem testrésze, tulajdonságra stb. utalt.

a) Általában azonosító viszonyt tükröz, metaforikus használatú és megszemélyesített alany a *szív*, a *lélek*, a *test*: ... *s szívűnk repesne örömében, látva [mi] e derék, délceg, daliás hazafiakat* (Jókai: Egy magyar nábob 167). Ezekben az esetekben a *szív*, a *test* és a *lélek* alanyok elhagyhatók (természetesen csak akkor, ha nincsen bővítményük; vagy bővítményeikkel kell elhagyni őket), s ilyenkor is értelmes a mondat. Nyilvánvaló, hogy a két alany közötti viszony azonosító, mert ha az említett alanyokat elhagyjuk, automatikusan belép helyükre alanyként az *ember*.

b) Érdekes típus kapcsolódik az előbbihez, amelyben szintén azonosító viszony jelenik meg, bár az alanyok kapcsolatát rész—egész viszonnak is lehetne tekinteni: *Nagy szíve örömmel teljesedik rája | S így szóla [ő], előre mosolyogván szája* (Arany: Buda halála I/138). A hasonló típusú szerkezetekben, mint a *tüdeje zihált, füle hallott, szája mosolygott* stb. az alanyok elhagyhatók, s a helyükre újabb alany lép: az *ember*. Úgy gondolom,

ebben az esetben nincs szó sem megszemélyesítésről, sem metaforikus használatról, hisz egy testrész jellemző cselekvését viszi át a nyelv az emberre; míg a *szív, lélek, test* alanyok esetében éppen fordítva, az ember cselekvését stb. hordozták az említett alanyok. Az azonosító viszony miatt azonban e csoporthoz tartozónak számítom ezt a típust. Használatának egyik feltétele, hogy csak a meghatározott testrészre legyen jellemző a cselekvés, különben nem hagyható el az alany. Például más, ha a szív dobog, más, ha a láb, az ujjak és más, ha az ember. Természetesen az is feltétele a szerkezet használatának, hogy a testrésszel kifejezett cselekvés ne legyen állandó szókapcsolat, pl. *a háta borsószik*.

c) Inkább rész—egész viszonyt fejez ki a következő csoport, melyben az egyik alany az ember testi-lelki változásaira, állapotára utaló főnév; az alanyokat megszemélyesítő ige pedig középigé: *Ez jóságos vigasztalást hallván [én], föltámadott bátorságom és mondtam [én]*. (Révai 227.) Hasonló szó szerkezetek: *gyanúja eloszlik, érzése támad, buzgósága felgerjed, feszültsége oldódik* stb. Az ember testi-lelki változásairól úgy is szólhatunk, ha azt mondjuk, valami valamilyen módon hat rá. Az alanyok ismét a testi-lelki tulajdonságok lesznek, az ige pedig mindig tranzitív, objektuma az ember, az, akire a cselekvés hat: *A hűvös folyosóra érve [ő], váratlanul, hirtelen tört rá egy nagyon testi érzés; észrevette, hogy éhes* (Kafka 63). Hasonló ehhez az a csoport, melyben az emberre nem saját érzései, tulajdonságai, hanem valamilyen külső tényezők hatnak, s ez által megy végbe a testi vagy lelki változás: *Künn hallgatá, hát, míg foly a vita | Orrát tekerve n a sokféle büz* (Arany II/61). — A c) csoport véleményem szerint hasonlít az I/1/c alcsoportozhoz, mivel azok is a környezet változását fejezték ki. Az említett szerkezetekben tárgyalt testi-lelki tulajdonságok alanyi szerepe elhalványul, háttérbe szorul, fontosabb a jelenség leírása, tehát az, hogy például mondataimban: *valaki kételkedett, érez valamit*. A rész—egész vagy az azonosító kapcsolaton kívül ez a tény még inkább erősítheti a két alany együttes használatát.

4. Az egyes alcsoportok és csoportok kidolgozása nem minden esetben teljes, ezt a megfelelő típusnál jeleztem. Munkámban nem tértem ki két szerkezet tárgyalására. Az egyik típus a módosító szókhöz, illetve módosító mondatrészekhez közel álló bevezető szók típusa, mely formailag megegyezik a határozói igenevekkel, funkcióját, szintaktikai szerepét tekintve azonban nem; s a bevezető szókhöz is odaérthető egy saját alany. Pl. *A jelenlegi helyzetet összehasonlítva egy korábbi, 1962-es állapottal, a következő tűnt ki:...* (Szolnok megyei Néplap 1983. jan. 8. 3.) A másik típus a *lévén* határozói igenév különböző mondatrész-szerepekben.

A saját alanyú határozói igeneves szerkezeteket tanulmányozva, munkám során a következőket állapítottam meg: saját alanyú határozói igeneves mondatot a mai magyar nyelv abban az esetben használ leginkább, ha a két mondattag közötti viszony igen szoros. Ez a viszony — mint dolgozatomból kitűnik — létrejöhet a felszíni és a mélyszerkezeti mondatrészek (komponensek) között. Nyelvünk a tárgyalt szerkezetet abban az esetben használja leggyakrabban, ha az alanyok közötti viszony rész—egész vagy azonosító (l. az I/3. és III. csoportokat); s különösen akkor, ha a mondat mélyszerkezeti alanyai megegyeznek (l. II. csoport), vagy ha a mondat megalkotásában tárgy szerepű alanyok vesznek részt (l. I/2. csoport).

A példaanyag forrásául szolgáló idézett művek: Arany János munkái I–IV. Bp., Franklin Társulat. — Arany János összes prózai művei. Bp., Franklin Társulat. — Gyilkosság az M 1-esen. Bp., 1979. — Hógyes E.: Emlékkönyv a Budapesti Királyi magyar Tudomány Egyetem Orvosi Karának múltjáról és jelenéről. Bp., 1896. — Jókai M.: Egy magyar nábob. Bp., 1981. — Justh Zs.: A pénz legendája. Bp., 1969. — Kaffka M.: Hangyaboly. Bp., 1963. — Karinthy F.: Utazás Faramidóba. Bp., 1976. — Kossuth L.: Irataim az emigrációból. Bp., 1882. — Kölcsey F.: Országgyűlési napló. Bp., 1885. — Köteles P.: Töprengés egy torzkép előtt. Tiszatáj 1982. 9. sz. — Nagy S.: Az oktatásmélet alapkérdései. Bp., 1981. — Révai J.: Árpádok virága, szent Imre herceg. Bp., Franklin Társulat. — Tompa Mihály munkái I–III. Bp., Franklin Társulat. — Dr. Xantus J.: A természet kalendáriuma. Bukarest, 1981.

LENGYEL KLÁRA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A határozott névelő használata Pázmány-levelekben

1. Egy nagyobb terjedelmű dolgozatomban a határozott névelő kialakulásával és fejlődéstörténetével foglalkoztam a kezdetektől a XVII. század végéig egyházi és világi szövegek alapján. A XII–XIV. századi nyelvemlékeink, de még a XV. századi Bécsi Kódex és a Szabács Viadala is jól földolgozottak tekinthető ebből a szempontból. Vizsgálódásaimból azonban ezeket a nyelvemlékeket sem hagyhattam el, mivel a határozott névelő későbbi nyelvhasználatára és nyelvföldrajzi terjedése szorosan összefügg nyelvünk korai determinálási módjaival és éppen azokkal az évszázadokkal, amelyekben nem volt meg, vagy csak kialakulóban volt a határozott névelő, de a determinálás valamilyen módja létezett. MIKOLA TIBOR a névelő kialakulásának okáról elmondja (MNy. LXII, 446), hogy „a magyar nyelvben is megvolt az egyes szám 2. személyű birtokos személyrag determinatív használata. Ebből később tárgyrag lett . . . : a tárgyraggá válással párhuzamosan más determinálási mód jelent meg.” Ezt a funkciót kezdetben a hangsúlyos távolra mutató névmás töltötte be, később ez hangsúlytalanná vált a gyakori használat miatt.

Az imént említett nyelvemlékeken kívül vizsgáltam még az Érdy-Kódex szövegét, Zrínyi Miklós levelezését, XVI–XVII. századi úriszéki perjegyzőkönyveket, Pázmány Péter, valamint I. és II. Rákóczi György levelezését.

E dolgozatomban szerves folytatása egy nagyobb tanulmány részletének, amely a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményeiben (Acta Acad. Paed. Szeged Ser. Ling.—Litt.—Aest. 1983. 33–43) látott napvilágot. Ott a XVI–XVII. századi úriszéki jegyzőkönyvek szövegeit (kiadva: Úriszék. Szerk. VARGA ENDRE, Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. 5. Bp., 1958.) elemeztem; itt Pázmány Péternek a XVII. század első negyedében írt leveleit (kiadva: Magyar Történelmi Emlékek XIX/1. kötet. Bp., 1873.) értékelem a névelőhasználat szempontjából. Megkísérlem ugyanakkor az úriszéki szövegek elemzése kapcsán kirajzolódott nyelvfelépítési tendenciákat, illetve nyelvhasználati különbségeket összevetni a Pázmány Péter írásaihoz kimutatható jelenségekkel.

KISS IGNÁC nagy részletességgel földolgozta Pázmány Péter irodalmi műveinek nyelvét (NyK. XV, 177–247; 325–88); három nagy fejezetben foglalta össze megállá-

pításait (Helyesírás. A szókötés. Szótár.). Magam nem csupán azért választottam a Pázmány-levelezést vizsgálatom tárgyául, mert erre Kiss Ignác feldolgozása nem terjedt ki, hanem azért is, mert a levél — műfajánál fogva — sokkal közelebb áll a természetes élőbeszédhez, mint a kötöttebb, feszebb irodalmi alkotások, fordítások.

2. Az általam feldolgozott úriszéki jegyzőkönyvek keletkezésével nagyjából egy időben élt Pázmány Péter (1570—1637), de levelei természetesen kisebb időközt ölelnek fel (1605—1625).

RÉGER BÉLA (Nyr. XXXIV, 231—44) a névelő kialakulását, fejlődését és elterjedését vizsgálva nyelvtörténetünket hat korszakra osztja (i. m. 243—4). Az ötödik korszak a Bécsi Kódextól a Komjáti-féle fordításig tart (1533), és ez egyben a fejlődés betetőződése, sőt a mai (1905) használaton való túlsapás jellemzi. Éppen erre a korra vonatkozóan (az Érdy-Kódexben végzett gyűjtésem alapján) megállapítható, hogy a határozott névelő sokféle logikai és grammatikai helyzetben használatos ugyan, de a XX. századi nyelvhasználatához viszonyítva nem beszélhetünk túlsapásról. Sokkal inkább jellemző a következtelenség, az ingadozás, akár a köz- és tulajdonneveket, akár a szintagmákat vagy az egyéb szavakat vizsgáljuk. A névelő leírt formája adhatott alapot Réger Bélának a fenti megállapításhoz. Az Érdy-Kódexben ugyanis az artikus (kevés kivétellel) *az*, de nem minden *az* formájú elem névelő, hiszen alakja legtöbbször megegyezik a mutató névmásával. A hatodik korszak Réger szerint Komjátitól Pázmányig ível (1613), és a visszafejlődés kora. Különösen a tulajdonnevek mellett használt artikus megritkulását hozza ez a nyelvtörténeti korszak (i. m. 244). Saját gyűjtésem nem mindenben támasztja alá e megállapításokat.

A) A tulajdonnevek előtti névelőhasználat. — Pázmány Péter feldolgozott (nem betűhív kiadásban megjelent) leveleiben a nem szerkezetes tulajdonnevek valóban névelő nélkül szerepelnek. 1616. 25 (a továbbiakban az első szám a levél keletkezésének évszámát, a második pedig az idézett kiadvány lapszámát jelzi): „Prágában sem jöttem”; „Morva és Slezia”. Ha azonban a tulajdonnév egy szerkezet első tagja, akkor a határozott névelő általános. (Csupán egy kivételt találtam.) 1616. 25: „*az* Zemplén vármegye”; 1619. 239: „*az* Pozsonban való szabad jövetel felől”; 1621. 273: „*Az* Pap János késedelme”; 1622. 274: „*Az* Kassa felé menendő comissáriusok”; de 1616. 26: „Csáki Miklós leánya volt”. A jelzős tulajdonnevek, ha a határozottság szükségessé teszi, kapnak névelőt, de itt is találunk ingadozást: 1616. 26: „*szent* István király idejétől fogva”. A *szent* melléknév minőségjelzői szerepben, főleg ha állandó jelzőként szerepel, a kódexek korában nem névelős — határozott fogalom jelölésekor sem —; s itt mintegy a tulajdonnév része. KISS IGNÁC (i. m. 212) viszont rövid alakú névelőt talál ilyen kifejezések előtt: „*A'* *szent* Pál mondása szerint — *a'* *szent* Ágoston szavai — *a'* *szent* Jeronymos tanítása”.

A *szegény* szó a 'szerencsétlen, sajnálatra méltó' jelentésben mindig determinált értelmű névelő nélkül is, legyen bármilyen mondatrész, mondja D. BARTHA KATALIN (Sajnálom szegényt: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. Bp., 1963. 34—8). Ezzel indokolhatjuk a névelőhasználat ingadozását a következő példákban: 1619. 239: „*szegény* Dóczi uramnak”; de korábban: 1619. 239: „*a* *szegény* Dóczi uramot”.

B) A köznevek előtti névelőhasználat. — Nincs olyan elvont főnév a gyűjteményemben, amelyet ne előzne meg névelő, ha a determinálás szükségessé teszi: 1614. 18: „*az* igazság meg nem homályosíttatik”; 1616. 26: „*rajtam* állana *az* had gyűjtés” (korábban szerepelt: küldhetne hadat). A mai determinálási szabályokkal egyezően használ Pázmány Péter határozott névelőt a konkrét köznevek előtt is: 1614. 17: „*az* könyveken pintz horgásznak”. A levelek szerzője indokoltan nem teszi ki a névelőt halmozott mondatrészek esetében, ha a két fogalom összetartozását akarja kifejezni:

1619. 239: „az tűz és vas emésztet”. Ha a köznév birtokos személyjeles szó, akkor csak néha kap névelőt: 1616. 26: „Az anyám Massai nemzet volt, az nagyanyám”; 1616. 25: „nyeregben tartsák lovokat”; 1619. 239: életét; 1621. 273: elménkben. Az *ember* főnév általános alanyként még Pázmány leveleiben sem névelős (ugyanazt tapasztaltam a Bécsi és az Érdy-Kódexben is): 1616. 25: „postán küldhetne ember hadat”; 1616. 26: „nem kell embernek szégyenleni”; 1619. 239: „bizhassa ember levélre életét”.

A főnévként használt más szófajú szavak, ha szükséges a determinálás, névelőt kapnak: 1614. 18: „az fejér az fekete mellett”; 1616. 25: „az idegenek”. Az *egyik* és a *másik* névmás előtti névelőhasználat még mindig ingadozást mutat, mint ahogyan a Bécsi Kódexben is tapasztaltam.

Külön tárgyalást igényelnek az *isten*, *felséged*, *nagyságod* és a tisztelt személyt jelölő szavak. E fogalmak nevei ingadozást mutatnak a névelőhasználatban: egyrészt azért, mert a determinálásra alig van szükség az egyedi jelentés miatt, másrészt pedig azért, mert sokszor birtokos személyjellel vannak ellátva s így determinálva. 1621. 270: Nagyságodat; 1621. 269: „Cardinál urunkhoz”; 1616. 26: „Istentül ohajtva kérem”; de 1621. 272: „az Cardinál uramat is”. Ha az ilyen típusú szavak egy-egy szintagma részei, akkor kaphat a szerkezet névelőt, de ez ilyenkor inkább a szintagma alaptagját determinálja. 1614. 17: „az kegyelmek gondviselésére bízott királyi fővárosban”; 1617. 113: „az Ur Isten kegyelmes gondviselése alá”; 1622. 274: „a Főlséged commissáriusi is”.

C) N é v e l ő h a s z n á l a t s z i n t a k t i k a i e g y s é g e k é s t ö m b ö k e l ő t t. — A gazdagon, változatosan használt minőségjelzős szerkezetek rendszeren névelőt kapnak Pázmánynál: 1621. 269: „az iszonyú vérontások”. A sorszámnévi jelző előtt ingadozást tapasztalunk. 1619. 239: „ez az első ok”; 1619. 242: „Negyedik és utolsó ok”. Melléknévvel kifejezett minőségjelző előtt csupán egy alkalommal nem találtam névelőt: itt a *szegény* szó birtokos személyragos főnév előtt áll, tehát indokolt a névelőtlenség (vö. D. BARTHA KATALIN: i. h. 34–8): 1621. 271: „szegény hazánkat”.

Következtesen elhagyja Pázmány a névelőt a jelzői szerepű *efféle* melléknévi mutató névmás elől: 1616. 25: „efféle gaz híreknek”; „neveti efféle dolgokat”. Különösen az utóbbi esetben hiányolhatjuk — a mai nyelvi norma szerint — a tárgynak határozott névelővel történő determinálását, amikor a mondat állítmánya tárgyas ragozású ige.

A kijelölő jelzős szerkezetek a mai nyelvhasználatban megszokott alakzatok: 1619. 240: „ettől az conventusra való meneteltől ment vagyok”. A barokkos díszítésű, de a gondolat világosságát mindenképpen szem előtt tartó fogalmazás bizonyosságul álljon itt két idézet Pázmány leveleiből; az egyikben két névmás a kijelölő jelzős szerkezetbe épül: 1619. 242: „ezeket az *mi magunk* végzéseit”; a másikban kötőszó került a mutató névmási jelző és a névelő közé: 1621. 270: „Ezt *pedig* az levelet”. A kijelölő jelzős szerkezet tehát annyira szilárd fölépítésű, hogy ilyen „betoldásokat” is elbír a nyelvi konstrukció felborulása nélkül.

Nyelvemlékeink szövegeinek birtokos szerkezeteit vizsgálva érdemes visszanyúlni összehasonlításul a szintagma előéletéhez. KLEMM ANTAL szerint a „birtokviszonyt vagyis a birtokosnak és a birtoknak összetartozását a finnugorban eredetileg nem jelölték meg sem a birtokoson, sem a birtok nevével raggal.” (TörtMondt. 345.) „A codexekben a *-nek* ragos birtokos és a nyomatékos birtokszó közé a 16. szd.-ban határozott névelő került.” (i. m. 346.) Az Érdy-Kódex idejében (1524–1527), illetve lejegyzőjének nyelvében még nem volt az ilyen szerkezeten belül névelő (egyetlen kivételt találtam csupán), a szintagma előtt viszont általános. Zrínyi Miklós leveleiben (1535–1565) a birtokos jelző legtöbbször ragtalan; a számos esetből csak két alkalommal ragos, s utána mindössze egyszer szerepel névelő: 1565. 670: „az két embernek az ő nevek”. Az úriszéki perjegyzőkönyvekben a

ragtalan és a ragos birtokos jelző azonos arányban fordul elő. A névelőhasználat a mai normához hasonló.

A névelő a birtokos szerkezet előtt ma is kettős funkciójú: vonatkozhat egyrészt csak a birtokos jelzőre, determinálhatja azonban az egész szerkezetet komplex módon. Ha pedig elmarad a szerkezet elől a névelő, annak oka éppen a birtokos jelző határozatlan jellege: pl. „Kilépett a kapun. *Várágok* illatát érezte”. Tehát a kitett névelő komplex feladatot lát el, hiánya viszont egyértelműen a birtokos jelző határozatlan voltát emeli ki.

Pázmány Péter műveit vizsgálva RÉGER BÉLA (i. m. 304–6) elfogadja KOVÁCS MÁRTON véleményét (Nyr. XXXIV, 32), hogy a névmutató a birtokos szerkezet előtt nem a birtokos jelzőre, hanem a birtokra utal, de később kifejti, hogy a „birtokviszonyban rendszeren a birtokos jelző miatt kell kitenni az artikulust, mert a birtok nem követeli meg feltétlenül. Innen van az is, hogy a . . . példát helyesen mondjuk így is: a hintónak ajtaját.”

Pázmány leveleiben nem találunk névelőt a birtokszó előtt. Ehhez hasonló állapotot rögzít DEME LÁSZLÓ Apáczai Csere János nyelvezetében (MNY. LVI, 21–31). Csak a nyugat-dunántúli terület úriszéki jegyzőkönyveiben találkozhatunk a ragos birtokos jelző után, a birtokszó előtt gyakori névelőhasználattal (már az 1580–1590-es években!). Ez kifejezetten parole-jelenség, s oka a lazább szerkesztésmód. Néhány Pázmány-idézet: 1622. 274: „az szent békességnek és egyességnek megtartására való igyekezetemet”; 1616. 26: „Az nemességnek is privilegiumit szeretem”. Egyetlen helyen találtam határozott névelőt a birtokszó előtt, de a birtokos szerkezet fordított szórendű: 1619. 240: „ez lőn az oka annak az artikulusnak, melyet . . .”

A dativus possessivus a birtokos jelzőkhöz hasonlóan névelős, ha a determinálás úgy kívánja: 1616. 26: „közelvaló atyafiai voltak az atyámnak”; 1616. 24: „az neoburgi hercegnek lőn audientiaja”.

Ha a birtokos jelző visszaható névmás, akkor következetesen elmarad a határozott névelő. 1616. 26: „maga oltalmában”. Taszítja a névelőt mind a speciálisan határozott értelmű visszaható névmás, mind az utána következő, birtokos személyjellel determinált főnév.

A névutós főnevek általában határozott névelővel szerepelnek határozott fogalomként: 1614. 17: „az posoni urak közzül”; 1619. 243: „Vak uram az ki az rosta által nem lát”. Névelős a birtokos jelzőként személyes névmással bevezetett névutós szerkezet is: 1614. 17: „az én kicsin állapotam és értékem szerint”. Ha a személyes névmási birtokos jelző elmarad, a névutós szerkezet névelője is hiányzik: 1614. 17: „Szolgálatom és isteni imádságom ajánlási után”; 1619. 239: „tilalmasok országunk törvénye szerint”. Ilyen szerkezet elé csak akkor kerül determináló elem, ha ez a névelő a szerkezet legvégső alaptagjára vonatkozik: 1619. 239: „az országunk törvénye szerint való generalis salvus conductustól”.

Két hosszabb névutós szerkezet a korábban már említett *szegény* és az *isten* szó miatt nem kapott névelőt: 1619. 242: „menti *Isten* és világ előtt magát”; 1621. 268: „*szegény* megromlott hazánkknak békességre hozása felől”.

A latin kifejezések sokasága nem zavarja meg a névelő szempontjából megszokott mondat szerkesztést: 1619. 241: „az 1474. esztendőbeli articulusnak praefatiojából is”; 1619. 240: „azt az clausulát”; 1621. 269: „a salvus conductus illis clausulis ac verbis” [‘a szabadságlevél azokkal a záradékokkal és szavakkal’].

D) A határozott névelő alakjainak fejlődése. — A Pázmány Péter leveleiben található névelők formájuk szerint csekély változatosságot mutatnak. KISS IGNÁC megállapítja, hogy a határozott névelő „Pázmány első műveiben következetesen az, utóbbi műveiben a z-t elejti, hiányjellel helyettesíti” (NyK. XV, 212). Magam ugyan

nem találtam a levelekben egyetlen hiányjeles névelőt sem, de ez a kiadás rovására is írható, illetve csak néhány (19) *a* formájú névelő mutatja, hogy az artikus leírt képe igen nehezen változik. SZENDE ALADÁR figyelmeztet, hogy a szövegben előforduló „*a* jelölés valószínűleg a névelő *z*-jének hasonulását is jelzi” (MNy. LII, 383). A nyelvi közvélemény és a tudós nyelvelemzés nem fogadta el Dévai Bíró Mátyás Orthographia-jának állásfoglalását, hogy a teljes hasonulást a szó eleji mássalhangzó duplázásával kell jelölni, mint egy hittani kézikönyvének címe mutatja: „*At* tíz parancsolatnak, *ah* hit ágazatainak, *am* miatyánknak és *ah* hit pecsétinek röviden való magyarázatja” (Krakkó, 1538.). Igen korán, már a XIV–XV. században, vagy korábban elindulhatott ez a teljes hasonulásos folyamat, de még az 1843-ban FOGARASI JÁNOS által írt „Művelt magyar nyelvtan” is így jelöli: „1. *az*, önhangzóan kezdődő szó előtt, p. o. az élet, az idő; 2. *a'* (hiányjellel, vagy a nélkül) mássalhangzó előtt, p. o. *a'* király vagy a király (közönségesen így mondatik ki: akkirály)” (i. m. 124). A rövid alakú határozott névelő nagyon lassan hódít teret magának írásban. Pázmány egyházi stílusú barokkos jellegű, körmondatos fogalmazása nem adja vissza az élő nyelv mozgását. Az úriszéki jegyzőkönyvek lapjain azonban hívebben láthatjuk a XVI–XVII. századi beszélt nyelv írásbeli tükröződését (vö. Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1983. 33–43).

3. Összegezve Pázmány Péter általam feldolgozott leveleinek névelőhasználatát, elmondhatjuk, hogy RÉGER BÉLA megállapítása, miszerint a tulajdonnevek előtti névelőhasználat valamelyest megritkul, igazolható. A határozott névelőnek egyéb szavak előtti használati köre azonban kibővül, s ez SZENDE ALADÁR (MNy. LII, 382) megállapítását támasztja alá.

Ellenállnak a névelőzésnek az *úr*, *úristen*, *kegyelmed* főnevek, a *szegény* melléknév minőségjelzői szerepben, az *efféle* mutató névmás, a *maga* visszaható névmás jelzőként, az *ember* általános alanyként, a birtokos szerkezet birtokszava ragos birtokos jelző után is, a birtokos személyjeles szavak, az *egyik*–*másik* névmások. Tanulságos lehet ez a felsorolás, hiszen mutatja, hogy mely szavak és szerkezetek nem igényeltek több determinálást, mint amit jelentésükkel (pl. *efféle*), vagy már meglevő toldalékukkal (birtokos személyjel), vagy éppen általánosító funkciójukkal (pl. *ember*) – névelő nélkül is – kifejeztek. Egy formaszó virulenciája nemcsak azt és nem elsősorban azt jelenti, hogy hányféle szó, szófaj előtt használatos, hanem hogy miféle *f u n k c i ó k r a* alkalmas, és e funkciókat milyen *k ö v e t k e z e t e s s é g g e l* látja el. Emiatt sem mondhatjuk – szemben RÉGER BÉLÁVAL –, hogy a határozott névelő szempontjából a XVI. század nagyobbik része és a XVII. század eleje a visszafejlődés kora lenne.

K. FÁBIÁN ILONA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Két új kertészeti szó: *cukkini* és *mules*. 1. A mindenkori jelen szótörténeti szempontból közismerten mostohagyerek. Egy-egy új szó fölbukkanását ritkán szoktuk regisztrálni. Pedig több okból is jó volna többet tudni új szavaink jelentkezéséről, hogy figyelemmel kísérhessük terjedésüket, esetleges változásait, visszaszorulásukat vagy éppen azt, hogy megrekednek a fölbukkanásnál.

Rövid közleményemben két szóról adok hírt. Ma még mindkettőt szűk körben ismerik csak. A kertbarátok növekvő száma, az új növényfajták s termelési módok iránti növekvő érdeklődés azt sugallja, hogy ez a két szó előbb-utóbb talán elindul hódító útjára. Érdemes hát figyelniük első lépéseiket.

2. Az 1981-es tavaszi Kertbarát Magazin (szerk. BÁLINT GYÖRGY) egyik, a hétvégi kert zöldségeivel foglalkozó cikkében (szerző: Tuza Sándor) találjuk a *cukkini* zöldségnevet, a zöldségfaj leírását és fényképét (4—5). A tökfélék családjába tartozó, savanyftásra s friss fogyasztásra egyaránt alkalmas zöldségfélérről azt olvassuk: „a cukkini most kezd hazánkban terjedni” (5). Ezt az is fényesen igazolja, hogy a szaklexikonokban sem bukkantam a nevére (PallasLex., RévaiLex., ÚjMLex., KertLex., TermTudLex.), a többi szótárról (IdSz., ÉrtSz., ÉKsz.) nem is szólva. A többi adatra 1.: 1982: Pelle Józsefné, Főzőiskola. Bp., 1982. 79; 1984: Kertbarát Magazin (nyári) 21; 1985: vetőmagzacskó; ÉdAny. VII/3: 11. Alakváltozata: *zukkini* (F. Nagy Angéla, Saláta abc. Bp., 1983. 122—3; Nők Lapja Magazin 1985. nyár 77); *cucchini* és *zucchini* (ÉdAny. i. h.), *cukkini* (ÉdAny. VII/4: 10).

A *cukkini* nyelvünk talán legfiatalabb olasz jövevényszava, amellyel tudtommal még nem foglalkoztak, nem említi BENEDEK NÁNDOR sem tanulmányában (Parole d'origine italiana nel lessico dell'ungherese contemporaneo: Giano Pannonio. Annali Italo-Ungheresi di Cultura. 1. Padova, 1978. 141—53, de vö. FÁBIÁN ZSUZSANNA: ÉdAny. i. h.). A *cukkini* az olasz *zucchini* 'cukkini: a Cucurbita pepo-nak, a tökfélék családjába tartozó növénynek a gyümölcse' jelentésű főnév többes számú alakjának, az ételnevekben gyakori *zucchini*-nek ('cukkinik') az átvétele. Többes számú alak átvételére olasz jövevényszavaink közül 1. a következőket: *brokkoli* (1893: PallasLex. 3: 709; korábbi alakjai: 1783: *brókóli*, 1798: *brokoli*, 1. EtSz. 1: 540 *brókóli* a.), *makaróni* és *maróni* (TESz.), illetőleg *frutti*; vö. olasz *frutto* 'gyümölcs' (1. IdSz.; WAHRIG, DtWb. *Frutti* a.). Az alapszóra 1.: „*zucchini* s. m. (o. *zucchina*) Il frutto della pianta Cucurbita pepo . . . che si coglie immaturo e si mangia cucinato in vari modi: *zucchini fritti*, *ripieni*” (G. DEVOTO—G. COLI, Vocabulario illustrato della lingua italiano. 1962. II, 1583 *zucchini* a.). A *zucchini* — mint az idézett forrás megjegyzi — az olasz *zucca* 'tök' kicsinyítő képzős származéka, jelentése tehát: 'tököske'.

3. A Kertbarát Magazin 1984-es őszi-téli számának (szerk. GÉVAY JÁNOS) egyik cikkében olvasható a *mulcs* szó. A szövegből vett idézetekkel mutatom be jelentését és származékait: „általában szerves anyagot használnak talajtakaróként — idegen szóval *mulcs*ként —” (28). „Közvetlenül vetés után is *mulcs*oznak a bab, kukorica, borsó, sárgarépa, cékla esetében . . . hideg agyagtalajokon . . . a talajművelés és *mulcs*ozás felváltva javasolható . . . A *kőmulcs* előnye, hogy egyúttal művelő útként is szolgál” (29; kurzíválás tőlem: K. J.). Mint látjuk, a *mulcs* 'talajtakaró'-t jelent, a *mulcs*oz pedig: 'talajt takar'. „Bio-kertészkedés nem létezik talajtakarás nélkül” — közli Tamás Enikő, aki a „The Encyclopedia of Organic Gardening” nyomán írta meg cikkét (29). A kertészkedés eme új fajtája újabban — Nyugatról — nálunk is kezd terjedni. Ennek műszava a *mulcs*, amely angol jövevényszó; az ang. *mulch* átvétele, amelynek jelentése: 'talajtakarás; talajtakarást végez (fiatal vetésen), takar (talajt)' (ORSZÁGH, AMSz. 4 Bp., 1974.), illetőleg részletesebben: „*mulch* A protective covering of various substances, especially organic, placed around plants to prevent evaporation of moisture and freezing of roots and to control weeds” (The Heritage Illustrated Dictionary of the English Language. Ed. W. MORRIS. New York, 1975. 861). — Az angol szó, illetőleg származéka, a *mulching* 'talajtakarás' átkerült a németbe is (a német szaknyelvbe); vö. „das Abdecken des Bodens (der Gärtner sagt «Mulching»)” (Gesal Taschenbuch für Pflanzenfreunde. É. és h. n. 19).

KISS JENŐ

Hogyan keletkezett az Osztrovszki-hegység neve? Az Osztrovszki-hegység a történelmi Nógrád és Zólyom vármegye határvidékén terül el, fő tömegével széles gerince alakjában húzódva Korpona (Krupina) vidékéről északkeleti irányban a Kriványi-hágóig

(sedlo Podkriván). Nyugaton hozzá szokták számítani a Selmeci-hegycsoportot. Régebben összekapcsolták az északabbra elhelyezkedő Vepor-hegységgel is. Legmagasabb pontja az 1044 m magas Jávoros (Javorie). — Az újabb földrajzi némenklatúráinkból kiszorult az *Osztrovszki-hegység* (I. ÚjMagyLex. V, 320). A *Jávoros*-t használják helyette, de írnak *Korponai-hegység*-ről is (ÚjMagyLex. III, 497). Ebben nyilvánvalóan a szlovák geográfusok újabb névhasználatára tükröződik. Ők az *Osztrovszki-hegység* északnyugati csoportját *Javorie*-nek, a többi csoportját pedig *Krupinská planina*-nak hívják.

Kísérjük nyomon az *Osztrovszki-hegység* nevét a fontosabb forrásokban az 1730-as évekkel kezdődően: 1736: „Poft hos, reducto, in meridiem, situ, VIII. *Ostrosky* funt, ab acutis iugis, sic dicti. Oftry enim, acutum lignificat Slauis. Et ita omnino funt facti” (BÉL, NotHung. II, 375); M. *Ostroski* (BÉL, NotHung. II, 408. lap utáni térképen) | 1739: Montes *Ohtroski* [o: *Ostroski*] (MIKOVINY, Mappa Hungariae Inferioris Districtus Cisdanubiani) 1742: Montes *Ostroski* (BÉL, NotHung. III. kötet, Nógrád megye térképén) | 1799: „Hegyei között nevezetesebbek . . . *Ostroski*” (VÁLYI II, 582 *Nógrád Vármegye* a.) | 1808: „*Ostroski* h. *Ostrožky* s. Montes” (LIPSZKY, Rep. I, 486) | 1817: „Zólyom Vármegye . . . Számos hegyei közül nevezetesebbek: . . . Kicsera, Homolka, *Ostroski* és Kriván” (HÜBNER, Lex. V, 475) | 1863: „A *Ostroski* hegycsoport. Ez nagyjából Nógrádmegyében, kisebb tömegeivel Zólyom és Hont megyékben terjed el . . . Odább északkeletre az *Ostroski* hegy emelkedik, Ó- vagy Divényhuta [Stará Huta] és Végles-Huta [Vigl’ašská Huta] között” (HUNFALVY J., MBir. I, 232—3) | 1879: *Ostroška* ‘878 m magas hegy Divényhutától északkeletre’; *Ostroška* ‘erdős terület e hegy déli lejtőin’ (Losonc. I : 75,000-es térkép) | 1886: „Az *Ostroski* hegycsoport . . . fő hegyei: a Jávoros, Korcsin, *Ostroski*, Kriván és Bradlo” (HUNFALVY J., EgyFöldr. II, 485) | 1896: *Ostroski*-Vepor (PallasLex. XII, 70. lap utáni térképén), *Ostroski*-Vepor hegység (PallasLex. XIII, 616) | 1898: „Az *Osztrovszki* hegycsoport [Jegyzetben:] *Ostrova* = sziget, *Osztrovszki vrch* = sziget hegység” (CZIRBUSZ, Mo. 90) | 1902: *Osztrovszki*-Vepor-hg. (KogTFA. 61. sz. térkép) | 1916: *Osztrovszky*-hegység (RévaiLex. XIV, 904) | 1927: *Osztrovszki*-hgys. (CholnAtl. 21. sz. térkép) | 1934: *Osztrovszki* (Á. T. I. Kisatlasz 3. sz. térkép) | 1936: *Osztrovszki* (MFöldr. I, 390. lap utáni térképén) | 1937: *Osztrovszki*-hegység (SCHERMANN, Kárp. 95) | 1941: *Osztrovszki* hegység (ÚjIdőkLex. XX, 4939) | 1942: *Osztrovszki*-Jávoros (PRINZ GYULA, Mo. földrajza. Bp. 82).

Nem véletlen, hogy az *Osztrovszki-hegység* megnevezésére a legkorábbi adatok BÉL MÁTYÁS monumentális országleírásának törzsszövegében, illetőleg e hatalmas műnek MIKOVINY SÁMUEL által készített térképmellékletein és egyéb MIKOVINY-térképeken jelentkeznek. Mikoviny Sámuel (1700—1750.) az *Osztrovszki-hegység*ben fekvő Ábelfalván (Ábelová) született, de a közvetlen közelben, a Véglestől (Vigl’aš) északra eső Nagyócsán (Očová) született Bél Mátyás (1684—1749.) is. Adataiknak hitelességéhez kétség sem férhet.

Az *Osztrovszki-hegység* a főgerinc északkeleti végén emelkedő hegyről, az — újabb mérések szerint — 877 m magas *Ostrôžka*-ról (GeogrNázv. II, 105) kapta nevét. A hegységnevek a szlovákban gyakran állnak többes számban: *Karpaty* ‘Kárpátok’, *Beskydy* ‘Beszkidek’, *Pieniny* ‘Pieninek’, *Vysoké Tatry* ‘Magas-Tátra’, *Nízke Tatry* ‘Alacsony-Tátra’, *Javorníky* ‘Javorník’ stb.). Az is gyakori jelenség a szlovákban (és nemcsak ott), hogy egy-egy jellegzetes hegy neve a környező hegycsoport jelölőjeként is használatos lesz, mégpedig többnyire változatlan alakban, egyes számban (*Inovec* ‘Inovec’, *Tribeč* ‘Tribeecs’, *Vtáčnik* ‘Ptacsnik’, *Pol’ana* ‘Polyána’, *Javorie* ‘Jávoros’, *Vihorlat* ‘Vihorlát’ stb.), olykor pedig többes számú alakban (*Javorníky*; ebben a hegységben van az 1071 m magas *Veľký Javorník* és az 1019 m magas *Malý Javorník*). Névadási szempontból ez utóbbi hegységnevhez, a többes számú *Javorníky*-hez csatlakozik a régi szlovák *Ostrôžky* hegységnev, amely a magyarban *Ostroski* alakot nyert. Ez az alak volt haszná-

latban egészen a XIX. század végéig. Akkor azonban CZIRBUSZ GÉZA (1853—1920.) — kellő szlavisztikai ismeretek nélkül — megpróbálta megfejteni a hegység név etimológiáját, de kísérlete nem járt sikerrel. A magyar *Osztroški* ugyanis egy többes számú szlovák főnévnek, az *Ostrôžky*-nek az átvétele, és semmi köze sincs — mint CZIRBUSZ tévesen vélte — a szlovák *ostrov* 'sziget' -ský képzős melléknévi származékához. CZIRBUSZ azonban annyira hitt etimológiája helyességében, hogy annak értelmében a hagyományos *Osztroški* névalakot önkényesen *Osztrovszki*-ra „helyesbítette”-torzította, belecsempészve a névbe egy soha nem volt *v*-t és *sz*-re változtatva a *s*-t. Czirbusz Gézát 1909-ben a budapesti tudományegyetemen az egyetemes földleírás nyilvános rendes tanárává nevezték ki. Tekintélye, hatása megsokszorozódott. Ennek tudható be, hogy a Czirbusztól koholt *Osztrovszki* névalak hamarosan tért hódított, majd kizárólagossá vált földrajzi némenklátúránkban.

De ha CZIRBUSZ etimologizálása elhibázott volt, keressük meg a helyes eredetmagyarázatot. Nos, a hagyományos *Osztroški* hegység név szlovák előzményének egyes számú alakja, az *Ostrôžka* hegynév nem más, mint a kicsinyítő képzős szlovák *ostrôžka* 'kis sarkantyú, sarkantyúcska' [<: *ostroha* 'sarkantyú'] metaforikus alkalmazása egy csúcsos, tehát sarkantyúra emlékeztető hegy megnevezésére. Az *ostroha* < *ostroga* 'sarkantyú' tövében az összláv **ostrъ* 'hegyes, éles' rejlik (SIPrast. I, 67).

A szlovák *ostrôžka*-nak növénynévi jelentése is van: 'vetési szarkaláb, Consolida regalis' (SISJ. II, 611). Felvetődhet a kérdés, nem ebből a növénynévből alakult-e a szlovák *Ostrôžka* hegynév. A válaszunk csak határozott nem lehet. A vetési szarkaláb a gabonatermő mezők, a síkságok növénye, nem pedig a 900 m körüli magasságú hegyeké.

KISS LAJOS

Hadnagy. I. A TESz. az addigi szófejtő irodalom eredményeinek összefoglalásával tisztázta a címszóul írt tisztségnév legfontosabb kérdéseit. Az összetétel előtagja az itt birtokos jelzői szerepben előforduló *had* 'sereg' szó, az utótag pedig a régi jelentésében 'vezető ember; parancsnok; hadvezér' jelentésű *nagy* köznév. Ez a szóalakulat tehát a *falnagy* (~*folnagy* ~ *fónagy*), *násznagy*, *örnagy*, *száznagy*, *várnagy* korai összetétel mellé a nyelvújítás óta keletkezett *bányanagy*, *egyháznagy*, *háznagy*, *karnagy*, *országnagy*, *tábornagy*, *táborszernagy*, *tengernagy*, *udvarnagy* és *vezérörnagy* újabb összetétel sorba tartozik. Ehhez még csak annyit lehet hozzátenni: merő véletlenből az összetétel két tagja először ugyanabban a korai szórványemlékünkben, a TihAl.-ben fordul elő. Minthogy pedig e szórványemlékünkben mindkét összetételbeli tag egy tövégi rövid magánhangzóval teljesebb: *hodu* és *nogyu* alakú volt, az összetétel első előfordulásakor viszont mindkét tag már tövéghangzója vesztett formában (1253/1550: *Hodnogy*) jelentkezik, az összetételnek az első előfordulás évéhez közeli időpontban kellett alakulnia, hiszen a tövégi rövid magánhangzók végleges sorvadása éppen az összetétel első jelentkezése táján fejeződhetett be (BÁRCZI, Htört². 22). Noha az első, 1253-beli jelentkezés adaléka a Várad Regestrum kéziratos szövegéből csak 1550-ben megjelentetett kolozsvári nyomtatványban maradt reánk, az összetétel alakja egykorúságának hiteles voltát nincs miért kétségbe vonnunk, hiszen mindkét tag zártabb magánhangzós *hod*-nak, illetőleg *nogy*-nak olvasható formában nemcsak az összetétel első jelentkezésének századában, hanem egy, sőt másfél századdal későbbig adatolható. Az utolsó ilyen adatok: 1355: *Sebehodnognfeldy* (OkISz.); 1400: *Nogkalló* (i. h.). A tövéghangzót vesztett alakok is már az első előfordulás évszázadának legelejétől jelentkeznek. Az előtag esetében az 1055-i *hodu utu*-t 1211-től 1345-ig csak *hod út*-nak olvasható, tehát tövégi sorvadásra ítélt magánhangzó nélküli okleveles adatok követik. Az utótag vonatkozásában is — az előtaggal időben párhuzamosan — az 1055-i *nogu* után

az ennek nyomába lépő első adalék: 1199: *Nogy* (Oklsz.; az utolsó ilyen alakra l. előbb az 1400-ból idézett adatot).

2. A TESz.-nek mindössze két alakváltozatra korlátozódó adatolását már a szerkesztés idején is a közügyben lévő forrásokból ki lehetett volna egészíteni két figyelemre méltó alakváltozattal. Az egyik a BesztSzj. 1395 körüli *hod nog* adaléka (RMGl.), a másik, talán még érdekesebb alakváltozatra vonatkozó előfordulások jóval rejtettebb helyen, a Székely Oklevéltár lapjain maradtak ránk. Mint eddig a figyelem körén kívül rekedt formákat mindenekelőtt ezeket az itt következő köznévi bizonyosságokat kell ideiktatnom: 1569 k.: „Anthal Hannagy” (Amadéfalva^a; SzékOkI. II, 271. — ^aKésőbb: Madéfalva. Cs.) | „Fore Hannagh” (lófő) (Csicsófalva^a i. h. — ^aKésőbb: Csíkesicsó. Cs.) | „Anthal Hannagy” (lófő) (Delne Cs.; i. h. 272) | „Feu ember . . . Anthal Hannagj” (Szentimre Cs.; i. h. 275) | „Gergel Hannagj. Adorian Hannagy” (Impérfalva Cs.; i. h. 276); 1569—1571 k.: „eztendeyg . . . egh feo hannagiot . . . emeltek keozteok . . . Az hannaginak tarssi voltak az hannagsaghoz” (i. h. 282; Marosszéki perben II. János királyhoz és erdélyi fejedelemhez a Bernáld-árvák székely lófő-öröksége ügyében szerkesztett fellebezési folyamodvány).

Ezek a hasonulásos *hannagy* formák mind Csíkból és Kászonból valók, és amellett, hogy egy számon nem tartott alakváltozattal egészítik ki az eddig ismert formák szegényes sorát, szerény, de mégis figyelemreméltó adalékot szolgáltatnak a csíki és a kásznói székely nyelvjárás egy hangtörténeti jelenségének XVI. századi ismeretéhez is.

Mielőtt ezeket az adalékokat megszerezném a Szótörténeti Tárból (SzT.) kiszemelgetett jelentős számú ilyen hasonulásos alakot őrző kijegyzéssel, feltűnőnek kell tartanom, hogy a Székely Oklevéltár II. és V. kötetében közölt székely lustrákban nagyon ritkán találkozunk ilyen alakváltozatokra bizonyoságként idézhető székely személynévi adatokkal. Ennek valószínű oka az lehet, hogy a lustraszövegek leírói feltehetően a központi államigazgatás nem székely eredetű és így a székely nyelvjárásai sajátosságok írásbeli rögzítését kerülő fejedelmi kancelláriai scribák lehettek.

3. Valószínű tehát, hogy a SzT. anyaggyűjtése közben magam azért talákoztam olyan gyakran a címszónak székely nyelvjárásias *hannagy* alakváltozatával, mert az általam forgatott levéltári anyag jórészt székely környezetben felnőtt, a székely nyelvjárás sajátosságokkal tehát otthonos iratszerkesztők tolláról került ki. Alig lehet másként megérteni azt az adalékgazdagságot, amely a SzT.-ből kiszemelgetett és a következőkben itt közlendő köz- és személynévi adatokban, valamint a származékok kijegyzés-sorozatában elének táruul. Íme:

A) 1595: „az Antal Hannagyek hazokban zylettetett ez világra” (Uusz.) | „Tudo(m) hogy az fogsagbol úgy bochata ky kezessege(n) Antal hannagy” (Uusz.); 1602: „Azert hitta Peter Deak hogj az haz kje wolt ahoz az emberhez valo Genealogiat vallja meg: Azert affeleol így vall: hogy Miklos Benedek az Trunc(us): fiay Mattias Hannagj, ferencz Hannagj, Adam Hannagy, Georgy Hannagy . . . ferencz Hannagy leania Antalffi Peterne Annos” (Prisca relicta quondam primipilii Ioannes Theórek de felső Bodogaszon falwa^a vallomása. — ^aUusz.); 1604: „Felperes Malomfalui Hannagj ferencz ugjmint teorvenj zerent ualo otalma az Nehaj Istua(n) hadnagj Aruajnak, orsolianak es Mihalynak, kik Eteden laknak vduarhel zekben” | „az aruaknak Istuan Hannagitul marat feold” | „az Mate hannagj feolde” (Uusz.); 1609: „az geörgeös beli rezet . . . meliet most Andras hannagy el foglalt . . . bech pal, bekeszezeszen birtan^a . . . andras hannagjot nem Illette(n)b” (Kozmás Cs. — ^{a-b} Az ilyenféle igealakokra l. MNy. LIV, 333 kk., LV, 273 kk.) „akor Zombatfalwi Benedek wala hannagiunk” (Uusz. Fanziali peter de eadem primipilus vallomása) | „törvinniel hiua az hannagi Eleybe” (Uusz.); 1614: „Barabas Ferenczet

Confiscáltak volt Andras *hanagj* váltotta meg” (Szentimre Cs.; KvÁllLt. Bethlen Gábor urbariuma 150); 1659: „Vagyon *hannagj*nak valo Vasbot Nro 1” (Fejedelmi udvartartási iratban); 1700: „Mikes Pál . . . rendelést tevén az kuruczok közöt hogy melyik *Hanagj* ki házához menjen” (Zágon Hsz. Hajdú Mátyás 36 éves jobbágy vallomása) | „A² Bernath Szigeten belöl . . . adtunk egy darab . . . gazt akkori *Hannagy* Nemz(etes) Dalnaki Daniel . . . Csonka Mihaly Uraiméknak” (Dés); 1706: *Hannagy* (Zoltán Hsz.) | *Hannagyal* (Longodár NK.).

B) 1557: „*Hannog georgy*” (Gyulafehérvár; Beszterce város lt. 46); 1571: „*Antho-nius hannagy de Zent Imreh*” (aCs.); 1585: „*Hanagy Mihaly Nemes zemely Dalnakon*” (Kv.; — aHsz.); 1592 k.: „*Hannagj Peter. Petr(us) Hannagy de Malomfalwa*” (aKésőbb: Nyikómalomfalva U.); 1598: „*Hannagi Lukachne kylen uala Simo(n) Hannagitul*” (Usz.); 1599: „*Ladisa(us) Hannagi de Malomfalua^a libertin(us)*” (aUsz.); 1605: „*Jaco-b(us) Hannagi de Farkaslaka^a primipil(us)*” (aUsz.); 1617: „*Rophai Hannagy*” (Csicsó Cs.) | „*Hannagj Mattjas nemes*” (Szentimre Cs.) | „*Hannagj Matthjas nemes*” (Szentimre Cs.); 1619: „*Hannagj Andrasne. Hannagj Mattjas*” (Tusnád Cs.); 1627: „*Hannagy Miklós*” (Etéd U.) | „*Hannagy Janos. Hannogy Janos*” (Bardocfalva U.) | „*Hanagy Thamas*” (Farkaslaka U.) | „*Hannagy Andras. Hannagi Andras. Hannagy^a Thamas. Mathiae Hannagy*” (Malomfalva U. aUtána még három ugyanilyen vezetéknevű) | „*Hannagj Peter. Hannagj István*” (Füle U.); 1646: „*Hannagh mathias*” (Malomfalva U.); 1680: „*Hannagy Marton*” (Füle U.); 1686: „*Hannagi Mattias*” (Szentimre Cs.); 1690: „*Hann-jagy!* Gyorgy. *Hannagy Andrasne*” (Bardóc U.) | „*Hannagy Marto(n). Hannjagy Marton Márton*” (Füle U.); 1721: „*Hannagj Gergelj*” (Malomfalva U.); 1724: „*Hannagy János*” (Kissolymos U.); 1757: „*Hanagj Mihály*” (Malomfalva U.). 1763: „*Hadnagy^a Mihaly. Hannagy^b Mihály*” (Uo. — a^{a-b} A forrásban még többször így a hangalak változtató előfordulásával !); 1781: „*Hannagy Joseph^a*” (Uo. — aAláírásban !); 1842: „*Hannagy Mihály*” (Uo.).

C) *h a d n a g y n é*: 1604: „*Wagion Czibrefaluannis^a égj Eoreoksigh wduarhely Zekben ugjan eszen Adam hannagjnera az mi Másik aniankra*” (Usz. — aKésőbb Székely-udvarhelybe clvadt kisebb település.). — *h a d n a g y s á g*: 1569–1571 k.: „az Aag Népe . . . tiztet, eztendeyg valo *hanag'ssaagot*, . . . egh feo hannagiot . . . emeltek keozteok” | „Az hadnaginak tarssi voltak az *hannagsaghoz*” | „Ez *hannagssaag* es Biro-sag Series zerint Jaart minden Zekeken” (SzékOkl. II, 282). — *h a d n a g y s á g b e l i*: 1701: „*Generosus D(ominus) Samuel Cserapi de Déés Ductor ejudem oppidi Dees* . . . so-lemniter protestala azon hogy . . . a Deesi Tanacs az öklme *Hannagysag beli^a* Ratioját el nem akarja igazítani” (Dés. — aEgy másik, 1713/1730-beli dési jegyzőkönyvi adalékunkban már *Hadnagysagbeli* alak áll.).

4. Az ide beiktatott adalékokkal kapcsolatban a következő észrevételeket tehetem: Mindenekelőtt történeti nyelvföldrajzi szempontból további érdekességnek számít, hogy az eddig csak Csíkból és Marosszékből idézett, viszonylag kevés számú székelységi adalékanyag mellé most már felsorakoznak a további csíki adatokon kívül jelentős számú udvarhelyszéki és háromszéki adalékok is, sőt szórványosan székelységen kívüli városi (Dés 1700., 1763., Gyulafehérvár 1557., Kolozsvár 1571.) meg falusi környezetből (Longodár [NK.] 1706.) is került tollhegyre a nyelvjárásias sajáttság egykori jelentkezésére eddig ismeretlen tanúság. Ezek után hihető, hogy a TESz.-nek remélhető újabb, bővített kiadásában — mások mellett — a címszó adatolása vonatkozásában is valamivel változatosabb, nyelvföldrajzi tekintetben pedig árnyaltabb kép rajzolódik elénk.

5. Még néhány, a TESz. jelentésadását kiegészítő-módosító észrevételt nem mulaszthatok el. A TESz. a szófejtő megjegyzések során a jelentésre nézve így nyilatkozik: A

szó eredeti jelentése 'hadseregparancsnok, hadvezér' lehetett, de korán kifejlődött általánosabb 'előljáró' jelentésárnyalata is. A fentebb felsorolt adalékokból a TESz. többi, viszonylag újabb jelentéseire nincsen bizonyíték, azért e jelentéseket figyelmen kívül hagyva csak a régebbi jelentések további árnyaltságára nézve teszünk megjegyzéseket.

A SzT.-nak eléggé gazdag anyagát három főjelentés alá kellett besorolnunk:

a) Az első jelentés alá a hadiéletből származó '(katonai) parancsnok' jelentést bizonyító adalékokat soroltuk be. Erre a jelentésre a SzT. — több egykorú szókapcsolat egyidejű közlésével — 1652—1749 közötti időközből származó levéltári és más forrásbeli adalékokat sorol fel.

b) Meg kell indokolnom a SzT. 3. jelentéseként elkülönített 'város hadnagya' értelmezés felvételét. Az a) jelentéshez a Tárban csatlakozó apró betűs jegyzetben több erdélyi várcsból (Dés, Kolozsvár, Nagyenyed, Torda) származó adalék és az egykorú törvényes intézkedések ismeretében már utaltam arra, hogy a török hódoltság XVII. század közepe táji utolsó terjeszkedési törekvése eredményeként egyik legjelentősebb végvár, Várad török kézre kerülése (1660.) után a véghellyé vált és veszélyeztetett városok (Dés, Kolozsvár) mellett a bennebb fekvő Nagyenyed és Torda is a megnemesített városok sorába került. Ez a megnemesítés csak a kisebb mezővárosok kézműves-mezőgazdálkodó lakossága számára jelentett valamelyes előnyt, de a nemesi megye alárendeltségében állandó katonai készségben létel kötelezettsége miatt egyben nem csekély terhet is, az olyan jól megerősített és kiváltságokkal (önálló, szokásjogon alapuló törvénykezéssel, védelmi szervezettel, adószedési önállósággal stb.) felruházott szabad királyi városok számára, amilyen Kolozsvár volt, a kiváltságos helyzetből való visszaesést jelentett. Kolozsvár megnemesítését — több előzetes intézkedés után — az 1666. évi február 24-i fogarasi országgyűlés mondotta ki. A megnemesítés után is a város hadnagyát a polgárság választotta ugyan a fegyverviseléshez és védelemszervezéshez értő városi férfiak sorából, város- és országvédelmi vonatkozásban azonban a város alá volt vetve a nemesi megye katonai szervezetének. A török hódoltság megszűnése és Erdélynek a Habsburg-uralom alá kerülése után Kolozsvár hadászati veszélyeztetettsége is megszűnt, és így kerülhetett sor 1709-ben a régi kiváltságok visszanyerésére. (JAKAB ELEK, Oklevéltár Kolozsvár tört. II. és III. kötetéhez. Bp., 1888. 394—7, 466—9; KvLt. Privilegiumok Fasc. N Nro 7, Fasc. 7 Nr 32; Compillatae Constitutiones III, XII. IV. és V. III. országgyűlési végzés. — A Kolozsvárra vonatkozó végzéseket Kiss András főlevéltáros barátom volt szíves számomra egybegyűjteni.)

c) A székely falusi és széki szervezet külön jogi helyzete miatt külön jelentésként kellett besorolnunk a 'székely falusi v. széki (vezető)tisztség' jelentést is. A székelység különleges rendi helyzete és határvédelmi kötelezettsége állandó katonai szervezetet és örökös készenléti kötelezettséget jelentett, és azt fejezte ki a székely falu hadnagya és a székely széki hadnagy tisztségnév is. Megjegyzendő, hogy a fentebb 2. pont alatt 1569—1571 tájáról idézett szűkszavú utalásból ítélve, „az hannaginak tarssi voltak az hannagsaghoz”, azaz — úgy látszik — egy faluban egyidejűleg több olyan választott személy lehetett, aki viselhette a *hadnagy* nevet. Így érthető meg fennebb a 2—3. pont alatt közölt adalékokban a köz- és személynévi előfordulások viszonylagos sokasága.

6. Nem a szónak magyarban való történetéhez, hanem a magyar—román nyelvi kölcsönhatás kérdéséhez tartozik annak megemlítése, hogy a *hadnagy* tisztségnév már korán átkerült a románba is. A román szótárak közül a DAeR. *hotnog* alakban erdélyi tájszóként '1. chef militaire; 2. Lieutenant', moldvai tájszóként '1. Officier commandant cent hommes; 2. Homme méchant' jelentéssel szótározza. Erdélyből elsőként 1582-ből a szászvárosi Paliából (Palia de la Orăștie; az Ószövétség első román fordítása) vett idézetben fordul elő a szó *hotnogiu* formában, Moldvában pedig Varlaam, moldvai mitropolita

1643-ból való Cazaniajában *hotnog* alakban. Ugyaninnen ugyanez a szótár még a *hodnogi(u) ~ hotnog* alakváltozatot iktatja a nyilvántartandó alakváltozatok közé. A szónak 'locotenent' jelentésben 1755-től számon tartott alakváltozatai valószínűleg amazoktól elkülönítendő újabb átvételek a magyarból.

7. Mindezt szükségesnek látszott elmondanom a címszóul írt tisztségnév régi alakváltozataival, jelentéseivel, szerepkörével és románba való átkerülésével kapcsolatban még akkor is, ha tudván tudom: az adalékoknak földrajzi egyoldalúsága miatt nem lehetett csak Erdély vonatkozásában érvényes megállapításokat tennem. De talán éppen ez az egy tájra korlátozódó egyoldalúság ösztönözhet majd más kutatókat annak tisztázására, hogy az itt érdeklődési körünkbe vont szóval kapcsolatban a fenti megállapítások mennyiben jelentenek vagy nem jelentenek különleges táji szint az egyetemes magyar szó- és nyelvjárástörténeti kutatás távlatában.

SZABÓ T. ATTILA

ÉLŐ NYELV

A nyelvi regionalitás mérése hangstatisztika alapján

1. Kitaposott úton járva, BALOGH LAJOS kutatásai (MNY. LXXIV, 44–55, Magyar Fonetikai Füzetek V, 77–89 és MNY. LXXVIII, 476–87) alapján vizsgáltam meg az egyéni nyelvhasználatban megnyilvánuló regionalitást egy pápai adatközlő magnetofonra felvett beszédében.

A regionalitás mérésére magam is a hangstatisztikát hívtam segítségül. Lejegyzett szövegem beszédhangjainak számlálását az MTA SzTAKI számítógépes munkatársai végezték el, segítségüket ezúton is köszönöm. Módszertani tekintetben Balogh Lajost követtem (l. fenti munkáit), s ez lehetőséget ad a különböző adatközlők nyelvi összehasonlítására. A beszédhangeltérések bemutatására adattárat és hangstatisztikát készítettem, valamint szövegesen is összefoglaltam azokat a hangjelenségeket, amelyek az eltérések hátterében állnak.

2. A vizsgált szöveg. — Az adatközlő 36 éves férfi, középiskolát végzett technikus (vö. NytudÉrt. 100. sz. 73).

Pápán születtem | gyerekkoromat Pápán töltöttem el | általános iskoláimat itt végeztem | a | református iskolának a zutógyába | ahol | egészen jó eredménnyel végeztem el az iskolát | a legnagyobb élményem az egész koromban | illetve amióta élök | mongyuk a fiatal kortól a zijen társadalmi s egyéb munkák | amik voltak | namost éppen ez lenne talán a tartalma a beszédge . . . a mondanivalómnak is. A ziskolába már résztvettem a | akkor induló uttörőmozgalomba, és nagyba besegítettem az iskolai élet uttörőmozgalmába. Namost | már az általános iskolába | a | miko' elvégeztem nyócadikba zkerütem Csilebércre | életem éggykik legnagyobb élménye volt a csilebérci | táborozás | ez ezérkilencszázötvenégybe volt | és Pápáról harmadmagammal mentem két kislány és én. Namost itt | töltött idő hosszú évekig nyomot hagyot bennem és zról a mai napig is sokat meséllek a családba othol | főleg a kisfijamnak. De majd errő későb' majd mék talán bővebben is beszéllek. A | utánna, az általános iskola után | miko elvégeztem | Győrbe kerütem a győri gépipari téchnikumba | ahol kolégista voltam két évig. Namost a kolégiumba | hát szerettem | az iskolát is | igen szerettem | Pápáról abba az időbe egyedül tuttam csak mongyuk oda bekerüni a | nemis annyira a tanulmányi eredményeim végett | hanem mongyuk éty kis protékció is volt benne. Namost ez a | a ziskolába jól | elég jól tanultam | de a züleimnek a kerésege után második évbe ot kelt hagyni a kolégiumot és úgy

tártam gtt ötven kilométerre Győrbe vonattal. Namost a vonattal való bejárás éty kis nehésséget okozott. Hgt elég fiatal voltam, tizenhat éves koromba | és ez a két év sajnos ojá volt | amit az embér nem szeretett | töpször ot akartam hagyni a ziskolát | hogy | hoty hát nem járok továb' qt | mer ez így nem jó | dehát mégis úgy lett | hogy elvégezstem ezérkilencszázötvenhatba végezstem a ténikumba. A ténikum elvégzése után a győri szérszámgebggyőrba kerütem | a jelenlegi Rába | Rába üzemnek a zelöggýébe | ahol éty korszerü üzembe kerütem | és mivel a ziskolába elég jó rajzoló | rajzos voltam | má műszaki rajzra gondolok || szérszámszerkesztézsbe kerütem || a többi srác akikkel odakerátünk fíjuk pedig égyéb műszaki területékre. Az ötvenhatos események úty hoszták | hogy sokan diszidáltak Páppórol ízs Győrből is | és ezidőbe ötvenhét febrúdrjába félkérésétt a pápai Élétértermakszának a fóték ... akkori fótéknológusa | hogy jójek haza Pá-pára dolgozni ide is szérszámyszerkesztőnek. Abba a zidőbe diszidált két elő | iskolatársam akik itt | dolgoztak a pápai Élétértermakszba | ezéknek a hejére kerültem ide szérszámyszerkesztő-nek. Igén szerettem eszt a munkát | sok élmény volt benné | érdekés munka volt | amit csináltam is tizenégyg évig. A tizenégyg év alatt | természetésen tőp probléma is akaft ezidőbe | de | még mindé | mindén problémát megelözött az | hogy ötvenhétbe hazakerütem febrúarba és ötvenhét végén pedig bevonultam katonának Hatvanba. A | elég mészé volt | tőp pápai fíjuval kerátünk oda | a honvéccségnél a tisztésiskolúra kerűtem | ahol égyg évig | égyg évig tanultunk | elősször mint rádiós | utánna mint közspontós a müköttem | és mint közspontos rajparancsnok is ve-geszem el a tisztésiskolát tizedési réntfokozattal || utánna a zezredközspontnak a közspont-parancsnoka léttem | ami ott a honvéccségnél is égy ojan | hát nem munkakör | haném inkább beosztás volt | amit valóba szerettem is és szerettem vele foglalkozni. Sok élmény volt benn | ráadásul még abba a zidőbe voltak ojanok is amik | mongyuk íjen | nem is gyérékés | de mégis gyérékés csínyék voltak | és mind a mai napig a volt katonatársakka ha találkoznak sokszor előhozzuk ezéket a beszélgetéséket | hogy mik történtek a honvéccség alatt. Namost ötven | mikor a tisztésiskolát elvégezstem | másodík évbe Aszódra kerültem | Budapesthéz közel | sok étávo-zás | kimaradás volt. || Budapestre méntünk | Gödöllőre és a környékbeli hejekre | nagyon szerettem a | zíjen hogy is mongyam | turistáskodást | mer már abba a zidőbe megindult itt a vározsba is | és én a gödöllői erdőkét | Budapestén a buđai hégyeket akkor majnéem hogy akkor kesztem el a honvéccség ideje alatt | hogy mégismerjem. Ötvenkilencbe lézsereltem | és | hát mongyuk ez éty kicsit mosojra ad okot | sokszor viccelőtem éjen szempondból | viccelőttem hogy a lézserelés mikor megvolt ötvenkilenc novembérében akkor má előre megvolt beszélve íthol a ... akkori ményaszonyommal | mer már ményaszonyom volt azidő tíjba | hogy a lézserelés megvolt mit tomén novembér tizennégyedikén és huszonkettedikén pedig mégnősütem. Ez | én aszt | asz montam azidőbe | hogy éty piszokkal mindént léréndüzünk [nevet]. Most | é a nősülésém után hát sajnos akkor kezdőttek az igazi problémáim | visszakerütem ugyé a | Élétértermakszba szintén | továbbra is od dolgozstam a | az előz munkahejemén | és jőttek a zigazi problémák | amik már nem gyérékés problémák voltak | lakás | kereset és égyéP problémák. Namost | ezidőbe kaptnuk éty kis lakást | ahoval éméntünk lakni családdal | feleségemmé | égy év mulva mékszületétt a ksfíjgám | és égyedüli fíjü a családba | tőp család nincs nálunk | és | hát a zóvelük való lékötőccség fokta lē továbbra is az életémet | vaty kötötte lē az életémet. Tizenégyg évig dolgozstam azon a munkahején ahol vótam | eközbe töpször akartam elménni a vározszbol | hogy más vározszba keresék valami munkahejet és lakást. It főleg az elindulásom | szó'al az elménetelémnek a | a | az oka az volt | hogy valóban a lakásprobléma abba a zidőbe ígén nehezen volt megoltható | és | hát mindig áthuszta a számittásomat valami || í marattam | és é továbbra | továbbra is pápai lakos marattam. A fizetésém is elég szépen emékédēt és a lakás-problémámat is a saját erőmből megoldottam égy lakácszerével | ami már uty hoszta | ezután ugy hoszta a sors | hogy namosmár valószínű hogy végleg í fogok léragadni | pápai maradóok | Pápan születtem | téhát í kél hogy maraggyak. A közbé a fíjam ésös létft | iskolába járt | én munkahejet változtattam | a szérszámyszerkesztézsből a ténológójai osztájra kerütem | ugyan-azon az osztájon elég szépen kerestem | és | a | így mind kevesep problémával küszköttem és

csak a családra | a gyerekre tultam fordítani az összes időmet. Namost miután a gyerek fél-cseperedett | ezután már többet tultam foglalkozni ithol is azokkal aszt az előb említett gyerekkori dolgokból | hogy társadalmi munkákkal is foglalkoztam. Eközbe kisz-titkár lettem a gyúrb | alapszervi kisz-titkár | csucszvezetőségi tag | természetjáró szakosztájba rész-vettem és mongyuk ez az az élmény ami | ami talán a mosmár csak a gyerekre fektessük a hanksujt | hogy az ő nevelésével kapcsoladba | és talán őneki hogy ma amijen aránylag jó tanuló s aránylag a jó gyerek ez annak az időnek tutható be | hogy azidőtájba a természetjárókkal kapcsoladba akarom eszt mondani | hogy röngetegét vittük má ki kiskorába a Bakonyba | erdőgbe | állandóan velünk volt | és | és próbátuk ugy nevēni | hogy földaláj'a magát mint égyes gyerek a családba. Namost | ezután sokat | tehát sokat mēntünk a | a | a zerdőgbe | sétátunk | ezek az élmények a gyereknél még mindig megvannak | a zuttörőbe ő a fő szervezője a zuttörő munkának | a zuttörőssel kapcsoladba és éty kicsit büszke vagyok arra | hogy | hogy elért oda | amit én a zelején mondtam | hogy | hogy énis aszt csinátam | és | és mindig arra ösztönzöm | hogy ő is próbáj'a továbbra is eszt csinálni. A | zelmult | időgbe persze ugyē tőp probléma is volt mégin | mos má kaptunk égy új lakást a vározsba a válalatunktol | ami|-be igen jól érezzük magunkat | és | a odafej . . . odafejlődött a zidő | hogy a gyerek is mos lessz nyolcadikos. Na | most jönnek azok a problémák | amik elé a zembēr néz | hoty hogyan tovább | mi lesz és hova tud | hova megý ezután. Mivel égyes gyerek | égyedül van | fölmerült az a probléma | hogy ha Győrbé megý oda | ahol | ahova én jártam | vagy valahova másik vározsba | mert nyilván ē kēl hogy mēnnyēn Pápárol | mer ijen szēmpondbā | mer Pápán lehetőség āra nincs hogy égy | égy fiú de akár lánygyerekek is további fejlődést vagy szakmát aggyon égy-égy iskola. Tudniillik Pápán | a valamikori iskolavározsba csak két gimnázijum maraott. Ebbe a vározsba vótak gyerekkoromba emlékszek rá tanítókébző | közgazdasági tēnikum | habár az mostis megvan | de főleg a tanítókébzőre gondolok | ahol a² a mi korosztályunkból lévő fíjatalok sokan tanultak és sokan lēttek pēdagógusok | vározsba is rēngeteg van a zít végzett | it végzett iskolából || és hát ezér mondom aszt | hogy a probléma most következik | és aránylag fíjatalon égy nyolcadikos gyerekkal ijen problémájim vannak. A gyerekeknek érzékét lítok a | zépíttészethöz | othol mindig barkácsol | lomfírérszél állandóan | és āra gondoltunk | hogy a győri építőipari tēnikumba fog maj menni. Hát reméljük | hogy a fővételi sikerül | jövőre | hát ez égy félév távlata még. Namost hotyha es sikerül akko^r | akkor fölmerül valóba az a probléma | hogy bírjuk ki ithol kettőn | sokat | sokat beszélgetünk éröl hogy hát | mer | ha még égy kizsgyerék lenne | akkor könnyebben átvezēlnénk eszt a nehésségét | de ha kolégiumba bēkgrül Győrbé akkor | akkor biztos hoty sokszor utōn lēszünk | és valóba oda kēl menni. Hát | hogy mit hoz majd a jövő | eszt persze nēm tuggyuk | de reméjjük hogy sikerülni fog a tovāptanulása a gyerekeknek.

[A felesége nem dolgozik?]

A fele | nahát a feleségem is | a feleségem is id dolgozik a Zēléktērmakszba | ő | a | egész fíjatalon | szomszét faluba Pápához három kilomētēre lévő faluba született Borsosgyőron és ő tizēnnégy éves korába tēksztilyárba került szōvőnőként | és élég szépen keresett | namost mikor mēkszületett a kizsgyerék | akkor sokat betegēskédett és abba a zidőbe három műszagba járt a tēksztilyárba szōvőnek | hát abba a zidőbe talán segítēt nekēm az hogy a kisz-nél valóba | mongyuk a | élék sok munkát végesztem | és kértem a vál^aat vezetőséget | akko az Élēktērmaksznak a válalat vezetőséget | hogy | hogy | had jōjön át az Élēktērmakszba égy műszagba | mivel nehéz volt megoldani aszt hoty három műszagba járt | és a gyereket hogyan vigyük a bölcsődébe vagy ovodába. Átt is került az Élēktērmakszra | a parkētkéjelő szállagon dolgozott négy vagy öt | négy évig || utánna kis vál^aati segiccséggel a | mongyuk a zismereccség és | sok könyörgés árán mēk könnyeb munkán | mer ot rēngeteg volt a tulóra | volt hogy réggē hétre bēmēntek és délután hétig dógosztak | általába januártol decembérig minden hónapba megvölt akko^r kértem aszt hogy valami könnyeb munkárg hejezzék el. Ekkor szülési szabaccságra mēnt éty hölgy a zirattárba és a zirattárba került. Ezidőbe asztán ugyē visszajött a szülési szabacs-

csúgrol a hölgy és a fénymásolóbol elmént egy férfi más válalathoz | ő már akkor elvégezte a gépipari ténkumot esti tagozaton | és a | fénymásolóba került. Namost | ebbe az időbe fölkhérték a feleségemet | fölkhítták a figyelmét hoty hát valami tanfojamat el kél végezni vagy valami iskolát ahoz | mer nyolc általánosa volt | hogy eszt a munkakört betölthesse | és | ə | a gimnáziumba akartuk | én egy kicsit élene voltam és aszt mondtam beñ a válalatná hogy | hogy nē gimnáziumot hanēm műszaki rajztanfojamat | ha elvégez kétéves műszaki rajztanfojamat az is elég lēssz annak a munkakörnek a betöltéséhez. Hát eszt a feleségem ēggy év alatt elvégezte | esténként volt a Tűr gimnáziumba ennek a zoktatása elvégezte jól | és most a fénymásolóba dolgozik | ő is mēgvan élégēdve a munkahejével | egy elég szép munka | sok élmény van ben | főleg ojanak aki valóba fiatalon ēkeszte a | a három műszakot ēggy szövb . . . szövbgyűrba | azután természetēs hogy őneki es sokkū könnyeb'. Hát | hogy mit kívá . . . hogy | persze a továbbiakba nyilván még vannak dógok | amit az embēr lēszeretne rēndezni | hát ēsō kívánságunk az lēne hogy a gyērēk | hotyha | ugyē mos már elvégi a nyócadikat | végezze el a ziskolūt és amennyiben mōdunk lēsz rá | hát az | az biztos hogy lēsz rá mivēl egy van | hogy továp tanújon ha van hozzá kedve | tēhāt őneki ēty szakmūt | egy jó szakmūt aggyunk a kezēbe | nē uty kezgyē mint főleg a feleségem | ugyan én abba a zidőbe örütem a gépipari szakmának | de most ugy vagyok vele hoty szoval arrol lēbeszēllēm a fíjamat | és szoval az | ə | ő témája lēgyēn asz és az ő érdeke is lēgyēn hogy egy jó szakmūt ə | tanújon | illētvē szērēzzēn. Hogy mījen kívánságaink vanak | hát vótak kívánságaink évekkal ezelőt a lakás. Mi mindig a vizes lakásogba laktunk | tudnīlik a vározsba élēg sok ez a zījen típusu lakás | és szērēncsēnk volt hogy kaptunk kinn a városnak a zēgyik lekszēpp hején | a valamikori várkerbe ēggy kéccoba őszkonfortos lakást | ez volt a legnagyobb kívánságunk. Sok embēr mindig asz monggya hogy őneki autó | tēlēk | villa | én | én valahogy én ugy vagyok ezzel a kérdēssel | énnēkēm a fő témám mēgvan | a lakás | nēm asz mondom hogy nēm spórolok | nēm asz mondom hogy nēm sze'etnék fiatalon egy gépkocsit | de. A zēsō | most is asz mondom a fíjam | a Zatilla hogy ő végezzen és rēndēs szakmája lēgyēn | lakásunk mēgvan | jólērezzük magunkat | nyaranként emēgyünk egy-ēggy üdülésre és amennyiben mōdom lēssz rá | tōb | valahonnēt tōp pénst nyerni | nēm keresni | akkor | akkor énnūlam is sor kerū ára | hogy a régi hobinknak a | a | a kirándulásoknak | valahogyan mōdot szerezünk és hát ētuggyunk járnī | nē busszal | nē vonattal | hanēm hād gépkocsival | ēsēlleg valahova. Esz a téma. Hát a | asz hoty többi például ojan | hogy a szüleim is it ének Pápán mind a ketten nyugdíjasok | őkis a nyugdíjbol még sokáig ellēgyenek | van egy gyöcsēm | aki ot lakik a szüleimnē | ő kezegbe vannak | ēggyütt vannak | tēhāt ők közē vannak ēgymáshoz | én ēty kicsit távolap tőlük | de nap mint nap látom őket | tēhāt a család mék sokáig ēggyütt legyen | és hát ez a legnagyobb problēma | amit monggyuk látok.

3. A d a t t á r. — A félkövérrel szedett + jel a beszédhang megterhelését növelő adatok előtt áll, a — jel után pedig a megterhelést csökkentő példák következnek. A rövidítések feloldása: kny.-i = köznyelvi, rkny.-i = regionális köznyelvi. (Vö. BALOGH: MNy. LXVIII, 481.)

a: kny.-i 1029; rkny.-i 1025. — Kny.-i a > rkny.-i ā, például lásd ā-nál, —3. Kny.-i a > rkny.-i ə: építőipari (4). Össz. —4. || ā: kny.-i Ø; rkny.-i 3. + Kny.-i a > rkny.-i ā: āra (3). Össz. +3. || á: kny.-i 347; rkny.-i 347. || b: kny.-i 219; rkny.-i 222. + Kny.-i bb > rkny.-i b: előb, későb, könnyeb, továbbiagba, +4. || bb: kny.-i 29; rkny.-i 26. — Kny.-i bb > rkny.-i b: előb, későb, könnyeb, továbbiagba, —4. || c: kny.-i 12; rkny.-i 12. || cc: Ø. || cs: kny.-i 41; rkny.-i 41. || ccs: kny.-i 9; rkny.-i 9. || d: kny.-i 183; rkny.-i 178. — Kny.-i d > rkny.-i Ø: maj, majnēm, pe(j)ig, tom 'tudom', —4. Kny.-i d > rkny.-i t: mint, —1. Össz. —5. || d: kny.-i Ø, rkny.-i 10. + Kny.-i d > rkny.-i d: budai, gödöllői, Gödöllőre, harmadmagammal, idő, lēragadni, második, mōdot, odafejlődött, +10. || dz, dz:

Ø || *dzs, dzsz*: Ø || *e*: kny.-i 1108; rkny.-i 670. — Kny.-i *e* > rkny.-i *ε*: *bejárás, bejárul, bejárulni, benne* (2) *bennem, beségítésem, beszélgetéseket, beszéllek, betölthesse, bővebben* (2), *Csilebércre, de* (6), *egész* (2), *ékeszte, ellágyenék, elvégzése, ember, ennek, eredménynyel, évbe, ez, ezerkilencáz, ezidőbe* (2), *ezidőbe, gyerekes* (2), *illetve, keréste, kerésni, ketten, kezgye, legnagyobb, mivel, önkéi* (2), *születtem, telek, természetes, végesztem, végett*, — 70. Kny.-i *e* > rkny.-i *ē*: a példákat nagy számuk miatt nem sorolom fel, — 351. Kny.-i *e* rkny.-i *ē*: *ē 'el', ékerütem, ékeszte, élene, emégyünk, emékedt, eméntünk, ēről* (2), (z)ēső 'első', ēsős 'elsős', *étározás, étuggyunk, feleségemmē, közé 'közel', nevēni, réggē*, — 17. Kny.-i *e* > rkny.-i *ō*: (2) *építészethöz, földhíták, földérték, fölmerül, fölmerült, földalája*, — 6. Kny.-i *e* > rkny.-i *ō*: *fővételi*, — 1. Kny.-i *e* > rkny.-i *ø*: *benin, ben 'benne'*, — 2. Össz. — 431. || *ē*: Kny.-i *ø*, rkny.-i 17. + Kny.-i *e* > rkny.-i *ē*: nyúlás az *l* kiesése (pl. *ékerütem, nevēni, réggē*), valamint az *r* nyújtó hatása (*ēről*) miatt. Össz. + 17. Példáit lásd az *e*-nél. || *ε*: Kny.-i *ø*, rkny.-i 70. Példáit lásd az *e*-nél. || *ē*: Kny.-i *ø*, rkny.-i 351. + Kny.-i *e* > rkny.-i *ē*: a példák nagy száma miatt adatközlésre nincs mód. Össz. + 351. || *é*: Kny.-i 371, rkny.-i 371. || *f*: Kny.-i 75, rkny.-i 75. || *ff*: Ø. || *g*: Kny.-i 208, rkny.-i 208. || *gg*: Kny.-i 2, rkny.-i 2. || *gy*: Kny.-i 193, rkny.-i 193. || *ggy*: Kny.-i 24, rkny.-i 24. || *h*: Kny.-i 207, rkny.-i 200. + Kny.-i *hh* > rkny.-i *h*: *ahoz* + 1. — Kny.-i *h* (*~ ħ*) > rkny.-i *k*: *téknikum* (2), *téknikumba* (3), *téknikumot, téknológiai, fôteknológusa*. Össz. — 8. Kiegyenlítő: — 7. || *hh*: Kny.-i 1, rkny.-i *ø*. — Kny.-i *hh* > rkny.-i *h*: *ahoz*, — 1. || *i*: Kny.-i 458, rkny.-i 477. + Kny.-i *í* > rkny.-i *i*: *beségítésem, birjuk, csinyék, említett, (z)építészethöz, építőipari, fordítani, földhíták, így, kívánságaink* (2), *kívánságunk* (2), *nyugdíjbol, nyugdíjjasok, számitásomat, tanítókéből, típusu, valószínű*, + 19. Kny.-i *ű* > rkny.-i *i*: *lomfíréssel*, + 1. Össz. + 20. — Kny.-i *i* > rkny.-i *ø*: *tudnilik*, — 1. Kiegyenlítő: + 19. || *í*: Kny.-i *í* > rkny.-i *i*: 19, lásd az *i*-nél. || *j*: Kny.-i 109, rkny.-i 113. + Kny.-i *jj* > rkny.-i *j*: *földalája, jőjek, jőjön, próbája, 'próbálja', tanújon*, + 5. — Kny.-i *j* > rkny.-i *jj*: *nyugdíjjasok*, — 1. Kiegyenlítő: + 4. || *jj*: Kny.-i 2, rkny.-i 3. + Kny.-i *j* > rkny.-i *jj*: *nyugdíjjasok*, + 1. || *k*: Kny.-i 558, rkny.-i 558. || *kk*: Kny.-i 33, rkny.-i 33. || *l*: Kny.-i 571, rkny.-i 530. — Kny.-i *l* > rkny.-i *ll*: *beszéllek, lébeszéllem, szallagon*, — 3. Kny.-i *l* > rkny.-i *ø*: *errő, feleségemmē, gyereknē, közé, katonatársakká, kerű, réggē, sokkē, szüleimmē, válatatná, ē 'el' igeikötő, ékerütem* (2), *ékeszte, eméntünk, emégyünk, étuggyuk, étuggyunk, étározás, beszélgetéseket, beszélgetünk, csináni, csinátam, dógok, dógosztak, élene, emékedt, ének 'élnék', eső* (2) 'első', *ēsős, fővételi, ké, hazakerütem, kerütem* (5), *kerütünk, odakerütünk, visszakerütem, megnősütem, nevēni, nyócadikba, örütem, próbátuk, sétátunk, találkoznak, tőtöttem, vótam, vótak* (2), — 53. Össz. — 56. || *ll*: Kny.-i 15, rkny.-i 4. + Kny.-i *ll* > rkny.-i *l*: *álandóan, Csilebércre, csilebérci, kolégista, kolégiumba* (2), *kolégiumot, kél* (3) 'kell', *tudnilik, válatat, válatathoz, válatatná, válatatunktol*, + 15. Kny.-i *n* > rkny.-i *l*: *ithol* (3), *othol*, + 4. Össz. + 19. || *m*: Kny.-i 511, rkny.-i 510. — Kny.-i *m* > rkny.-i *k*: *emlékszik*, — 1. Össz. — 1. || *mm*: Kny.-i 3, rkny.-i 3. || *n*: Kny.-i 565, rkny.-i 474. — Kny.-i *n* > rkny.-i *nn*: *utánna* (4), — 4. Kny.-i *n* > rkny.-i *l*: *ithol* (3), *othol*, — 4. Kny.-i *n* > rkny.-i *ø*: *abba* (8), *általába, amibe, azidőbe, azidőtájbá, ben 'benne', családba, ebbe* (2) *eközbe* (2), *Élőktermakszba* (2), *évbe* (2), (ezer)kilencáz *ötvenégybe, ezidőbe* (3), *faluba, februárjába, fénymásolóba, gimnáziumba, gyárba, gyerekkoromba, hónapba, időbe* (9), *időbbe, iskolába* (4), *kapcsoladba* (3), *kezekbe, kiskorába, kolégiumba, korába, koromba* (2), *lakásokba, lakásba, nagyba, nyócadikba, ötvenhatba, ötvenhétbe, ötvenkilencbe, szakosztájbá, szövőgyárba, tájbá, téknikumba, továbbiakba, uttörőmozgalomba, uttörőmozgalmába, valóba* (6), *várkerbe, városba* (6), — 83. Össz. — 91. || *ñ*: Kny.-i *ø*, rkny.-i 3. + Kny.-i *ñ* > rkny.-i *ñ*: *beñ, éñalam, vanak*, + 3. Össz. + 3. || *nn*: Kny.-i 29, rkny.-i 30. — Kny.-i *nn* > rkny.-i *ñ*, példáit lásd a *ñ*-nél, — 3. + Kny.-i *n* > rkny.-i *nn*: *utánna* (4), + 4. Kiegyenlítő: + 1. || *ny*: Kny.-i 40, rkny.-i 40. || *nyy*: Kny.-i 8, rkny.-i 8. || *o*: Kny.-i 569, rkny.-i 580. + Kny.-i *ó* > rkny.-i *o*: *arrol, fénymásoloból, dolgokból, irattárból, iskolából, januártól, korosztájunkból, kortól, nyug-*

díjbol, Pápáról, Pápgáról (4), szabacságrol, válatatunktol, vározszbol (2), +18. — Kny.-i *o* > rkny.-i *ó*: *dógok, dógosztak, nyócadikat, nyócadikba, vótak* (2), *vótam*, —7. Kiegyenlítő: +11. || *ó*: Kny.-i 76, rkny.-i 65. + Kny.-i *o* > rkny.-i *ó*, példait lásd az *o*-nál, +7. — Kny.-i *ó* > rkny.-i *o*, példait lásd az *o*-nál, —18. Kiegyenlítő: —11. || *ö*: Kny.-i 97, rkny.-i 117. + Kny.-i *ö* > rkny.-i *ő*: *előb, előggyébe, először, erőmből* (2), *errő, éröl* (2), *ezelől, Győrből, későb', ök, öket, szérszámszerkesztésből, uttörőmozgalmába, uttörőmozgalomba*, +18. Kny.-i *e* > rkny.-i *ő*: példait lásd az *e*-nél, +6. Össz.: +24. — Kny.-i *ö* > rkny.-i *ő*: *jőjek* (2), *jőjön, tőtöttem*, —4. Kiegyenlítő: +20. || *ő*: Kny.-i Ø, rkny.-i 4. + Kny.-i *ö* > rkny.-i *ő*: *későb', öket, uttörőmozgalmába*, +3. Kny.-i *ö* > rkny.-i *ő*: *jőjön*, +1. Össz.: +4. || *ő*: Kny.-i 113, rkny.-i 99. + Kny.-i *ö* > rkny.-i *ő* példait lásd az *ö*-nél, +4. Kny.-i *e(l)* > rkny.-i *ő*: *fővételí*, +1. Össz.: +4. — Kny.-i *ö* > rkny.-i *ő*, példait lásd az *ö*-nél, —18. Kiegyenlítő: —14. || *p*: Kny.-i 112, rkny.-i 111. || — Kny.-i *p* > rkny.-i *þ*: *lomfíreszél*, —1. || *pp*: Kny.-i 1, rkny.-i 1. || *r*: Kny.-i 395, rkny.-i 392. + Kny.-i *rr* > rkny.-i *r*: *āra* (3), *ēröl* (2), +5. — Kny.-i *r* > rkny.-i *þ*: *akko* (3), *má* (4), *miko*, —8. Kiegyenlítő: —3. || *ř*: Kny.-i Ø, rkny.-i 1. + Kny.-i *rr* > rkny.-i *r*: *kilomētērē*, +1. || *rr*: Kny.-i 5, rkny.-i Ø. — Kny.-i *rr* > rkny.-i *r*: *āra* (3), *ēröl* (2), —5. || *s*: Kny.-i 345, rkny.-i 345. || *ss*: Kny.-i 5, rkny.-i 5. || *sz*: Kny.-i 198, rkny.-i 200. + Kny.-i *ssz* > rkny.-i *sz*: *diszidált, diszidáltak, mēsze*, +3. — Kny.-i *sz* > rkny.-i *ssz*: *elősször*, —1. Kiegyenlítő: +2. || *ssz*: Kny.-i 12, rkny.-i 10. + Kny.-i *sz* > rkny.-i *ssz*: *elősször*, +1. — Kny.-i *ssz* > rkny.-i *sz*: *diszidált, diszidáltak, mēsze*, —3. Kiegyenlítő: —2. || *t*: Kny.-i 631, rkny.-i 604. — Kny.-i *t* > rkny.-i *tt*: *ätt, említett, (z)épitészethöz, építőipari, fordítani, számítísomat, tanítókébző*, —7. Kny.-i *t* > rkny.-i *þ*: *asz 'azt'* (4), *ezér, mēgin, mer* (8), *mos 'most'* (4), *namos(már), várkerbe*, —20. Össz.: —27. || *ť*: kny.-i Ø, rkny.-i 27. + Kny.-i *t* > rkny.-i *ť*: *akatt, alatt, átvészelnék, dolgozott, gyerekēt, hát, keresētt, közponťos, lētt* (2), *magunkat, maratt, nehésségēt, nyomot, okot, sokat* (2), *szövőnőkēnt, telek, utťán* (3), *utťánna* (2), *uťon, vezetősēgēt, volťt*, +27. || *ì*: Kny.-i Ø, rkny.-i 4. + Kny.-i *tt* > rkny.-i *ì*: *bēsēgitētem, hagyot, kēlēt, viccelōtem*, +4. || *tt* Kny.-i: 84, rkny.-i 87. + Kny.-i *t* > rkny.-i *tt*, példait lásd a *t*-nél, +7. — Kny.-i *tt* > rkny.-i *ì*, példait lásd a *t*-nél, —4. Kiegyenlítő: +3. || *ty*: Kny.-i 27, rkny.-i 27. || *u*: Kny.-i 141, rkny.-i 154. + Kny.-i *ú* > rkny.-i *u*: *áthusza, csucsvezetőségi, (z)elmult, hosszu, mulva, típusu, tulóra, ugy* (4), *uty (hoszta)* (2), *uttörőmozgalmába, uttörőmozgalomba*, +15. — Kny.-i *u* > rkny.-i *ú*: *tanújon*, —1. Kny.-i *u* > rkny.-i *þ*: *tom 'tudom'*, —1. Össz.: —2. Kiegyenlítő: +13. || *ú*: Kny.-i 15, rkny.-i 1. + Kny.-i *u* > rkny.-i *ú*: *tanújon*, +1. — Kny.-i *ú* > rkny.-i *u* példait lásd az *u*-nál, —15. Kiegyenlítő: —14. || *ü*: Kny.-i 70, rkny.-i 59. + Kny.-i *ű* > rkny.-i *ü*: *korszerű, műszaki, valószínű*, +3. — Kny.-i *ü* > rkny.-i *ű*: *ēkerűtem, hazakerűtem, kerű, kerűtem* (6), *kerűtünk, mēgnősűtem, odakerűtünk, örűtem, visszakerűtem*, —14. Kiegyenlítő: —11. || *ű*: Kny.-i 9, rkny.-i 20. + Kny.-i *ü* > rkny.-i *ű*, példait lásd az *ü*-nél, +13. — Kny.-i *ű* > rkny.-i *ü*: *korszerű, műszaki, valószínű*, —3. Össz.: —3. Kiegyenlítő: +11. || *v*: Kny.-i 253, rkny.-i 253. || *z*: Kny.-i 209, rkny.-i 209. + Kny.-i *zz* > rkny.-i *z*: *szerezűnk*, +1. — Kny.-i *z* > rkny.-i *þ*: *a 'az' névelő*, —1. Kiegyenlítő: Ø. || *zz*: Kny.-i 9, rkny.-i 8. — Kny.-i *zz* > rkny.-i *z*: *szerezűnk*, —1. || *zs*: Kny.-i 14, rkny.-i 14.

4. T a n u l s á g o k. — A vizsgált szövegben különböző fokú eltérések mutatkoztak a köznyelv és a beszélt nyelv között. Ezek némelyike annyira nem számottevő, hogy részletes elemzésüket elhanyagolhatjuk (pl. a hosszú *bb* rövidülése vagy a *d* elmáradása ejtéskönnyítés végett stb.), másokat viszont érdemes közelebbről is megnéznünk. Ezek a következők:

1. A köznyelvi *e* és beszélt nyelvi realizációnak (*e, ě, ě, ö, ø*) szembenállása. Ezek közül legfontosabb a nyílt *ě*: zárt *ě* megléte, arányuk 670 : 351. Ez nem véletlen, hiszen a pápavidéki nyelvjárásban is megvan a két *e* fonéma.

2. A következő jelenség, amelyet meg kell említenünk, a hosszú *ó* rövidülése. Tizenhatsz példám van rá, s mindegyik toldalékban fordul elő: a *-ból*, *-ról*, *-tól* határozóragok rövid *o*-s *-bol*, *-rol*, *-tol* alakjaiban. S bár az *l* kiesés következtében fellépő pótlónyúlás (pl. *dógok*, *nyócadik*, *vótam* stb.) ellensúlyozza ugyan a rövidülést, de nem egyenlíti ki, mivel a rövidülés az erősebb.

3. Hasonló a helyzet a rövid *ö*-vel. A rövidülés növeli a hang megterhelését, pl. *előb*, *öket*, *erőmből* stb. Ehhez még enyhe fokú *ö*-zés is járul, főleg a *fel* igekötőben, pl. *fölhífták*, *fölmerült* stb. Az *l* kiesés okozta pótnyúlás itt is csökkenti a rövid *ö*-k számát, pl. *fővételi*, *tőtöttem*, de még kisebb mértékben, mint az *o* : *ó* példáiban.

4. Tulajdonképpen az *l* kiesése miatti pótnyúlás okozza azt is, hogy a pápai beszélt nyelvre és a környező nyelvjáráásokra egyébként nagyon jellemző felső nyelvállású magánhangzó-rövidülést (vö. NytudÉrt. 100. sz. 66) a statisztika nem mutatja, mivel a pótlónyúlás erősen befolyásolja, sőt ellensúlyozza a rövidülést, különösen az *ü* : *ű*-nél (pl. *kerütem*, *megnövéstem*, *örütem* stb.).

5. A mássalhangzókra jellemző eltérések közül a leggyakoribb az *l* kiesés, amely jelentkezhet szó elején (általában az *el*- igekötőben, pl. *ékeszte*), szó belsejében (pl. *kerűtünk*), szó végén (pl. *közē*) és toldalékban (pl. *gyerekné*), összesen 53 esetben. A szótagzáró *l* kiesése pótlónyúlással jár együtt, mint ahogy ezt már fentebb említettem.

6. Az *n* nagyfokú csökkenését tapasztalhatjuk a köznyelvi előfordulásokhoz viszonyítva. A jelenség magyarázata egyszerű: a locativusi *-ban*, *-ben* helyett *-ba*, *-be* van 83-szor, ellenpéldát a vizsgált szövegben nem is találtam. Meg kell viszont jegyeznünk, hogy a beszélt nyelvben gyakori jelenséggel állunk szemben, tehát nem csupán nyelvjárási hatásra vezethető vissza. (Vö. NyKk. I, 270—1.)

7—8. Az *l*-en kívül az *r* és a *t* maradhat el, mindig szóvégen: *akko*, *má*, *miko*, illetőleg *megin*, *mer*, *mos*, *ezér* stb.

9. Bár a magánhangzóközi *s* nyúlása megvan a pápai beszélt nyelvben (vö. NytudÉrt. 100. sz. 75, 76), a vizsgált szövegben nincs rá adat. Ellenben az *-it* igeképző mindig rövid *i*-vel és hosszú *tt*-vel hangzik, *-itt*-nek. Az *l* nyúlása is megvan, de nem jelentős

5. Statisztika

	A kny.-i szöveg beszédhangjai		A rkny.-i szöveg beszédhangjai		Az eltérések száma			Rkny.-i telítettsége %-ban
	Mennyiség	A teljes menny.-hez visz. %	Mennyiség	A teljes menny.-hez visz. %	Növekedés	Csökkenés	Kiegyenlítő	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>a</i>	1029	10,08	1025	10,04	—	4	—4	99,61
<i>ā</i>	—	—	3	0,029	3	—	+3	—
<i>á</i>	347	3,39	347	3,39	—	—	—	100
<i>b</i>	219	2,14	222	2,17	3	—	+3	100,91
<i>bb</i>	29	0,28	26	0,25	—	1	—1	96,15
<i>c</i>	12	0,11	12	0,11	—	—	—	100
<i>c</i>	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>cc</i>	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>cs</i>	41	0,401	41	0,401	—	—	—	100
<i>ccs</i>	9	0,08	9	0,088	—	—	—	100
<i>d</i>	183	1,79	178	1,74	—	5	—5	97,26

	A kny.-i szöveg beszédhangjai		A rkny.-i szöveg beszédhangjai		Az eltérések száma			Rkny.-i telítettsége %-ban
	Mennyiség	A teljes menny.-hez visz. %	Mennyiség	A teljes menny.-hez visz. %	Növekedés	Csökkenés	Kiegyenlítve	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
<i>d</i>	—	—	10	0,09	10	—	+10	—
<i>dz</i>	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>ddz</i>	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>dzs</i>	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>ddzs</i>	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>e</i>	1108	10,85	670	6,56	—	438	—438	102,11
<i>ē</i>	—	—	17	—	17	—	+17	—
<i>ē</i>	—	—	70	—	70	—	+70	—
<i>ē</i>	—	—	351	3,43	351	—	+351	—
<i>é</i>	371	3,63	371	3,63	—	—	—	100
<i>f</i>	75	0,73	75	0,73	—	—	—	100
<i>ff</i>	—	—	—	—	—	—	—	—
<i>g</i>	208	2,03	208	2,03	—	—	—	100
<i>gy</i>	2	0,019	2	0,019	—	—	—	100
<i>gy</i>	193	1,89	193	1,89	—	—	—	—
<i>ggy</i>	24	0,23	24	0,23	—	—	—	100
<i>h</i>	207	2,02	200	1,95	—	7	—7	96,61
<i>hh</i>	1	0,009	0	—	—	1	—1	96,15
<i>i</i>	458	4,48	477	4,67	19	—	+19	104,14
<i>i</i>	19	0,18	0	—	—	19	—19	—
<i>j</i>	109	1,06	113	1,106	14	—	+14	103,66
<i>jj</i>	2	0,01	3	0,029	1	—	+1	150
<i>k</i>	558	5,46	558	5,46	—	—	—	—
<i>kk</i>	33	0,32	33	0,32	—	—	—	100
<i>l</i>	571	5,69	530	5,19	19	56	—37	92,81
<i>l̥</i>	—	—	6	0,058	6	—	+6	—
<i>ll</i>	—	—	3	0,039	3	19	—16	28,57
<i>m</i>	511	5,005	510	4,99	—	1	—1	99,80
<i>mm</i>	3	0,029	3	0,029	—	—	—	100
<i>n</i>	565	5,53	474	4,64	—	91	—91	83,89
<i>ñ</i>	—	—	3	0,029	3	—	+3	—
<i>nn</i>	29	0,28	30	0,29	4	3	+1	104,45
<i>ny</i>	40	0,39	40	0,39	—	—	—	100
<i>nȳ</i>	—	—	1	0,009	1	—	+1	—
<i>nnȳ</i>	8	0,07	8	0,07	—	—	—	100
<i>o</i>	569	5,57	580	5,68	18	7	+11	101,93
<i>ó</i>	76	0,74	65	6,36	7	18	—11	85,52

	A kny.-i szöveg beszédhangjai		A rkny.-i szöveg beszédhangjai		Az eltérések száma			Rkny.-i telítettség %-ban
	Mennyiség	A teljes menny.-hez visz. %	Mennyiség	A teljes menny.-hez visz. %	Növekedés	Csökkenés	Kiegyenlítő	
1	2	3	4	5	6	7	8	9
ö	97	0,95	117	1,14	24	4	+20	120,61
ő	—	—	4	0,39	4	—	+4	—
ó	113	1,106	99	0,96	4	18	-14	87,34
p	112	1,09	111	1,08	—	1	-1	99,10
pp	1	0,009	1	0,009	—	—	—	100
r	395	3,86	392	3,83	5	8	-3	99,24
ř	—	—	1	0,009	1	—	+1	—
rr	5	0,048	—	—	—	5	-5	—
s	345	3,37	345	3,37	—	—	—	100
ss	5	0,048	5	0,048	—	—	—	100
sz	198	1,93	200	1,95	3	1	+2	101,01
ssz	12	0,11	10	0,09	1	3	-2	83,33
t	631	6,18	604	5,91	—	27	-27	95,72
ť	—	—	4	0,039	4	—	+4	—
u	84	0,82	87	0,85	7	4	+3	103,44
ť	—	—	27	—	27	—	+27	—
ty	27	0,26	27	0,26	—	—	—	100
u	141	1,38	154	1,508	15	2	+13	109,21
ú	15	0,14	1	0,009	—	14	-14	6,66
ü	70	0,68	59	0,57	3	14	-11	80,42
ű	9	0,08	20	0,19	13	3	+10	222
v	253	2,47	253	2,47	—	—	—	100
z	209	2,04	209	2,04	1	1	—	100
zz	9	0,07	8	0,069	—	1	-1	87,50
zs	14	0,13	14	0,13	—	—	—	100

Összesen: 10354

10243

776

Azonosság index: 92,50%

Redukciós index: 98,92%

6. Végezetül hasonlítsuk össze BALOGH LAJOS adatközlőinek (vö. MNy. LXXIV, 44—55 és MNy. LXXVIII, 476—87) számokban kifejezhető nyelvi regionalitását a fentiekben bemutatott pápai adatközlőével.

	Azonossági index	Redukciós index
Szombathely	92,44%	99,10%
Győr	90,76%	98,43%
Pápa	92,50%	98,92%

Túlságosan nagy eltérést nem tapasztalhatunk az egyes adatközlők között, pápai adatközlőnk redukciós indexe csak 0,49%-nyival nagyobb a győriénél, azaz nagyjából azonos náluk az eltérés a köznyelvi normától. Ez az eltérés az egyik szombathelyi adatközlőnél valamivel (1,61%) nagyobb, a másikon viszont kisebb (0,18%), tehát a pápai adatközlő a négy vizsgált személy között közbülső értéket képvisel (hasonlóan a győrihez): nem különösebben erős fokú regionalitást, amely azonban mégis tetten érhető és mérhető. Érdekes lenne az összehasonlítást az ország más részeiről (Debrecen, Szeged, Nyíregyháza) származó beszélt nyelvi szövegeken folytatnunk, hogy megtudjuk: vajon ott a nyugat-dunántúlihoz hasonló-e a kép vagy sem.

POSGAY ILDIKÓ

Hiányjelenségek nyelvjárási szövegekben

1. E dolgozatom az előző számban megjelent „Redundancia-jelenségek nyelvjárási szövegekben” című írásom folytatása. Most értelmezem és tipizálom a redundanciával ellentétes hiányjelenségeket, vizsgálom előfordulási arányaikat a különféle korú és nemű adatközlők szövegfelvételében. Ezután összehasonlítom, hogy a redundáns vagy a hiányjelenségek vannak-e túlsúlyban nyelvjárási szövegeimben, s próbálom megfejtetni az esetleges különbség okát. Majd kutatom azt is, hogy van-e összefüggés a mondatok megszerkesztettsége (l. DEME LÁSZLÓ, Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971.) és a redundancia-, illetve hiányjelenségek gyakorisága között. Utolsó kérdésfeltevéseim pedig az, hogyan alakul e jelenségek száma az adatközlők beszédének folyamatosságában.

2. A hiányjelenségek értelmezése és típusaik. — A kérdést arról az oldalról közelítem meg, hogy mit nem tartottam e jelenség körébe tartozónak. Mindenekelőtt abból indultam ki, hogy a beszélt nyelvben egészen más típusú hiányok is vannak, mint az írott nyelvben. Én éppen ezekre a mondatszerkezeti hiányosságokra voltam kíváncsi. Kizártam tehát a vizsgálatból az írott nyelvből jól ismert hiányos szerkezetű mondatokat. Sőt mindazt a hiányt figyelmen kívül hagytam az elemzés elvégzésekor, melyeket DIENES DÓRA írott nyelvi szövegek alapján végzett vizsgálata nyomán konstrukcionális hiányosságnak nevez (l. DIENES, A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. NytudÉrt. 98. sz. Bp., 1978.) A szerző így fogalmaz: „A konstrukció akkor válik hiányossá, ha az azt szervesen alkotó, a benne szükségszerűen egymáshoz kapcsolódó elemek valamelyike kimarad belőle, mégpedig úgy, hogy a többi elem helyzete, minősége, egymáshoz való viszonya továbbra is megőrzi a hiányzó elem helyét, mintegy utalva annak létre és minőségére. Mindez azonban csak akkor igaz, ha a hiányzó elem szoros és sajátos összefüggésben van a szöveggörnyezet más elemeivel.” (I. m. 5.) Én éppen az olyan hiányjelenségekkel foglalkoztam, amelyek teljesen váratlanul következnek be, őrít hagynak maguk után, és a megmaradt mondatrészen grammatikailag jelöletlenek. Ez nem azt jelenti, hogy az ilyen hiányt tartalmazó mondatok feltétlenül zavart okoznak a kommunikációban. Csak ritkán következik be félreértés vagy hiányos információcsere e hiányosságok miatt. Azt azonban megfigyeltem, hogy — épp a fent említett jelöletlenség és váratlanság miatt — sokszor igen nehéz, néha lehetetlen pontosan megállapítani, hogy melyik szó, mondatrész vagy mondategység maradt ki egy-egy mondatból. E tény megnehezítette a jelenségek típusokba való besorolását.

A hiányjelenségek éppúgy a beszélt nyelv spontaneitásával függenek össze, mint a különféle redundancia-típusok. A különböző hiányok akkor keletkeznek, amikor a beszélő az egyik mondategység kimondása közben átesap egy másik szerkezetbe, mert egy új gondolat jutott az eszébe, vagy a már meglevőnek jobb nyelvi kifejezőmódot talált. Máskor egy-egy közbevetésekkel teli bonyolult összetett mondatban a beszélő elfeledkezik valamelyik fő mondatrésztől, azt hiszi, hogy már mondta, s végül is kimarad a mondatból. Néha egy egész gondolat kimondatlan marad, nyelvtileg nem valósul meg, ám a beszélő úgy folytatja mondandóját, mintha az is elhangzott volna. Van úgy, hogy egyszerűen a gondolatok gyors egymásutánja s a keletkezésükkkel párhuzamos nyelvi formába öntésük miatt kimaradnak mondategységek.

A következő hiánytípusokat vizsgáltam:

Névelőhiány. — A mondatok elemzése során végig figyelemmel kísértem mind a határozott, mind a határozatlan névelők állapotát, de olyan mondatot nem találtam, amelyből a szükséges harározatlan névelő hiányzott volna. A névelő redundancia-vizsgálatakor is a határozott névelő tette ki az anyag nagy részét. Ennek persze az is az oka, hogy a határozott névelő előfordulási gyakorisága jóval magasabb a határozatlan névelőénél. Jó példa a határozott névelő hiányára „R” adatközlőm 219. mondata: (A hiány helyét üres négyzettel jelzem.) *Ugyhogy a . . . ot . . . □ kórházba is montá a nővér hoty | tuggyák hoty | hoty kell □ téját mēkcsinálni . . .*

Kötőszóhiány. — Jóval kevesebb fordult elő szövegeimben, mint az előző hiányfajtaból. Az egész anyagban egy szükséges mellérendelő kötőszó hiányzott. Íme: *És csak ezekre a vendégekre vágyok ráutálva | akik it vānnak. És ugyanúgy estē □ mēk kell csinānom ha híjába telt le a munkaidőm.* (R/99, 100.) A második mondatból maradt ki az *ugyanúgy* szóhoz tartozó *is* kötőszó. Érthető, hogy miért nem hiányoznak a mellérendelő kötőszók a szövegekből, hisz ezek többnyire a mondat jelentésének sérülése nélkül elhagyhatók.

Még az alárendelő kötőszók egy részét is tudjuk ily módon nélkülözni, de nem mindig, mert ha kommunikációs zavart nem is okoz hiányuk, nyelvérzékünk igényli jelenlétüket: *. . . vót ojan embēr a āki □ a vitāt eldōncsēk azon hoty hoty kēl a sūtort | épitēni | mek | hoty kēl az āstālt bejūccāni | hoty hosztūk tányért | belēöntöttēk a vizēt | hoty a leves hoty al bennē | hōgy hoty legyen visszintbe . . .* (M/111); *. . . jó tētem hoty úgy csinātam mert mindēnki tuttā □ ijen betēg gyermek vót.* (K/226.)

Valamelyik fő mondatrész hiánya. — (Természetesen nem a konstrukciós hiány módjára.) *Mer válākinek csināni □ tehát enn | kesztem | és | válāhogy én oda rāgāttām.* (A/53.) Az első mondategységből a *kellett* állítmány maradhatott ki. . . *ugyē ōk mēnnek várośra | mer várośon kényelmesebb āz élet | □ iskolā dolgozik mindēnki . . .* (G/145.) A harmadik mondategységből valószínűleg a *van* állítmány hiányzik, bár e tagmondat másféle állítmánnyal is kiegészíthető (pl. *több az iskola*). S most nézzük az „N” adatközlő 76. mondatát: *S akkor ha van bennē | van közöttük ojan | szám ami | ami | értékēlhető tehát ēty kicsit magasā színvonalā | min tālān | ahogy a közösségi szinten elmēnne | akkor aszt | ha szervez □ akkor járāsi bemutatōru benevezzük.* Az ötödik mondategységbe ékelődött hatodik mondategységből az alany kimaradt. Valószínűleg a *Járāsi Hivatal* lenne az alany, ahogy azt az ötödik mondategység második részéből sejteni lehet. . . *javasolta is az elnök elftárs hoty mās munkakört | próbājjak csināni. Mivel me . . . ojan | volt āz előző hoty motorral kellett □ gyalogolnom kellett.* (P/74, 75.) A második mondategységből hiányzik az alany, valószínűleg a *mennem* igealak.

Tárgy és a határozó hiánya. — Igen kis számban fordul elő anyagomban. „C” adatközlőmet így biztattam további mesélésre: *A mēhészkedésről tessék még mesēlni!* Mire ő így reagált: *A mēhēkrő? Hā mit szeretnēl rólā □ ?* (C/157, 158.) A 158. mondat végéről hiányzik a tárgy (*hallani, tudni* vagy valamely hasonló szó). Ebből a

mondatból pedig a helyhatározó hiányzik: *Tehát nem a lekszikális tudás a lényeg | hogy minél többet beszűjölni □ hanem az hogy méltanítani | a | gyerekeket . . .* (N/37.) Ebben a kontextusban általában a *gyerek fejébe* szókapcsolat szokott elhangzani, most is ilyesmi maradt ki a második mondategységből.

A megkezdett mondategység megszakadása. — E jelenségnek két fajtáját különböztettem meg. Az egyik esetében a mondategység megszakad, és nem is folytatódik tovább a mondat. Az ilyen mondategység-megszakadás létrejöhet kötőszó után közvetlenül vagy a mondategység más részében: *Butaságot nem beszéllek mer | nem tudom hol forgattya lē | Kriszti | utyhogy □*. Itt megszakad „J” adatközlőm 82. mondata, s a 83.-kal így folytatódik a szöveg (e mondat első tagja is érzékelhetően befejezetlenül marad): *Hát ot nágyon jó emlék meg | szóval neveket se akarok említeni*. És most álljon itt egy példa arra az esetre, amikor nem kötőszó után szakad meg a mondat: *Nem nagyon hittek benne. És ennek ellenére ugye hát mm bizony nyolc éve □* (J/72, 73). Az ilyen mondatok elemzésekor természetesen nem lehet pontosan kitalálni, hogy mit akart mondani a beszélő, hogyan fejezte volna be a mondatot, de nem is szükséges, elég a megszakítások számát és helyét feljegyezni, a többi belemagyarázás lenne.

A megszakított mondategység másik típusa az, amelyben a megszakadt mondategység után a mondat másképp folytatódik. Itt is két változat lehetséges, kötőszó után vagy más mondatrésznél szakad félbe a mondategység: *Ugyhogy oszt még utáná is töpször oszt látta a gyereket de | mikor □ no utáná közbe oszt má nem tanákosztónk velē | töpször még látta még kisebb vót*. (K/164.) *De nem tutta mékténni mivel | a | pénteken nem volt láto-gatás | vásárnap még a férje othon vóna | oszt ő | ellenébe nem mert vóna □ hogy hová menny-nyék Putnokró Ózdra minék mégyén*. (K/53.)

A mondategység kimaradása. — Minden adatközlőnél előfordult, hogy egy-egy gondolat megmaradt gondolatnak, nem öltött nyelvi alakot: *De már még-unta oszt a koncorgást □ hogy ő már nem mégy*. (F/217.) Az első és második mondategység közül a másodikhoz tartozó idéző mondat hiányzik. Az idéző mondat hiánya meg- lehetősen gyakori jelenség szövegeimben. Nem is mindig érzékeljük a hiányát. Ám sok-szor zavaró, hogy össze nem tartozó mondategységeket tömörít, kapcsol össze: *Ha nem adnak neki más | hejet | □ irodába nem megy mer nem bír | mér epeköves*. (F/218.) Ebből a mondategységből nem az idéző mondat hiányzik, hanem egy olyan mondategység, melyből kiderülne, hogy mi történik, ha a fiának nem adnak másfajta munkalehetőséget. Tehát a mondat logikája bomlik meg egy (a középső) lépés hiánya miatt.

Az I. táblázatban foglaltam össze a hiány típusait és ezek előfordulási arányait a három nemzedék szövegeiben. A számok az egy-egy korosztályhoz tartozó beszélők számadatainak átlagát jelentik (Me. = mondategység, A = alárendelő, M = mellérendelő).

1. táblázat

Nemze- dékek	Hatá- rozott névelő	Kötőszó		Alany	Állít- mány	Tárgy	Hatá- rozó	A Me. meg- szakad I.		A Me. meg- szakad II.		Me.
		A	M					kötőszó után	máshol	kötőszó után	máshol	
I.	3,25	0,25	—	1,5	2	0,875	—	1,125	3,375	1,5	9,125	3
II.	3,67	1,33	—	1,5	3,16	0,166	0,33	1	2,83	2,33	12,7	3
III.	6,75	0,25	0,25	0,5	1	0,75	1,25	4,5	4,5	2,25	13,75	2,5

3. A hiányjelenségek nyelvészociológiai szempontú vizsgálata. — A) Szöveganyagomban összesen 533 hiányjelenséget találtam. Egy adatközlő beszédében átlagosan 29,34 különféle hiányosság volt. Egy mondatra átlagosan 0,163 hiányjelenség jutott, egy mondategységre ennél sokkal kevesebb, 0,053. Mivel azt tapasztaltam, hogy a hiányjelenségek közül a megszakított mondategységek fordulnak elő a legsűrűbben, kiszámítottam, hogy hány százalékát teszik ki az összes hiánynak adatközlőnként, nemzedékenként és nemenként. A hiányjelenségek 56%-a származik átlagosan a mondategységek megszakadásából (l. 2. táblázat). (H = hiány, M = mondategész, R = redundancia.)

2. táblázat

Adatközlők	H	$\frac{H}{M}$	$\frac{H}{Me.}$	$\frac{\text{Megszakított Me.}}{H (\%)}$	$\frac{R}{H}$
Férfiak (átl.)	27,11	0,17	0,054	51,57	8,47
Nők (átl.)	31,56	0,15	0,051	60,36	6,13
Össz. (átl.)	29,34	0,16	0,53	56	7,23

B) Nemzedék szerinti vizsgálat. — Az I. korosztály (idősek) szövegei tartalmazzák átlagosan a legkevesebb hiányjelenséget (26-ot), de elég nagy az egyes adatközlők adatai közötti szóródás. Pl. „C” beszélő szövegében 14, „G”-ében 53 hiányjelenséget találtam. Ez megnehezíti az általánosítást, az egyes nemzedékek adatai között mutatkozó különbségek adatainak kutatását. A legtöbb hiányosságot a fiatalok (III. nemzedék) szövegeiben találjuk (átlag 33,5). Ez összefügghet azzal, hogy beszédük eltér az idős emberek nyugodt, megállapodottabb mesélőstílusától. Kapkodóbbak, el-elkalandoznak a gondolataik, átesapnak egymásba a mondategységek beszédükben. Náluk a legmagasabb a megszakadó mondategységek aránya (64,55%). Még az I. nemzedéket is megelőzi ebben, amelynél átlagosan az összes hiánynak 51,46%-a a mondategység megszakadása. A középkorúak (II. nemzedék) szövegeiben átlagosan 31,8 hiányjelenség található. Ez a szám sokkal közelebb áll a III. nemzedék adataihoz, mint az I-éhez. Náluk talán éppen az előző tanulmányban már említett gyors beszédtempó és a témagazdagság lehet a viszonylag magas hiányszám oka. Ámbár „K” adatközlőm (középkorú háziasszony; kisgyermek betegségére emlékezett vissza nagy érzelmi átéléssel), aki az egyik leggyorsabb beszédtempójú volt mindannyiuk közül, csupán 21 hiányjelenséget produkált.

Az alábbiakban bemutatom a hiánytípusok nemzedékek szerinti megoszlását az egyes korosztályok anyagában található előfordulásuk sorrendjében (l. még l. táblázat).

Határozott névelő: III., II., I.; alárendelő kötőszó: II., I., III. (az utóbbi kettőben azonos előfordulási arány); mellérendelő kötőszó: III., —, —; alany: II., I. (azonos előfordulási arány), III.; állítmány: II., I., III.; tárgy: I., III., II.; határozó: II., III. —; a Me. megszakad a kötőszó után, és nem is folytatódik másképp sem: III., I., II.; a Me. megszakad máshol, és nem is folytatódik másképp sem: III., I., II.; a Me. megszakad a kötőszó után, de másképp folytatódik a mondat: II., III., I.; a Me. megszakad máshol, de másképp folytatódik a mondat: III., II., I.; egy Me. kimaradása: II., I. (azonos előfordulási arány), III.

C) Nemek szerinti vizsgálat. — A férfiak szövegeiben kevesebb a hiányjelenség, mint a nőkben (27,11 : 31,56). A megszakított mondategységek aránya

a nőknél szintén nagyobb, mint a férfiaknál (60,36 : 51,57; l. 2. táblázat). A két nem adatai közötti különbséget nem érzem igazán jelentősnek. Ráadásul a meglévő eltéréseket is egy-egy adatközlő egyéni beszédszokása igen erősen befolyásolta. Például „G” adatközlőm (idős asszony) — aki egymaga 39 megszakított mondatot produkált — meglehetősen zaklatottan, csapongóan mesélt az életéről. Az egyes beszélők beszéd-sajátosságának előtérbe kerülését csak egy még szélesebb körű vizsgálat elvégzésével lehetne kivédeni. Épp ezért messzemenő következtetéseket felelősséggel nem merek levonni a két nem beszédének hiányosságára, illetve grammatikusságára vonatkozóan.

A következő táblázatban összefoglalom a különféle hiánytípusok nemenkénti megoszlását:

3. táblázat

Adat- közlők	Hatá- rozott névelő	Kötőszó		Alany	Állít- mány	Tárgy	Hatá- rozó	A Me. meg- szakad I.		A Me. meg- szakad II.		Me.
		A	M					kötőszó után	máshol	kötőszó után	máshol	
Férfiak össz.	45	5	—	9	21	5	2	11	25	13	90	24
Nők össz.	30	6	1	13	18	6	1	9	37	22	114	28
Össz. átlag	4,16	1,37	0,12	2,75	4,87	1,37	0,37	2,5	3,75	4,37	25,5	6,5

4. A redundancia és a hiány vizsgálati eredményeinek összevetése. — Amikor a szövegek elemzéséhez hozzáfértem nem sejtettem, hogy ekkora a számszerű különbség a beszélt nyelv két ellentétes tendenciája, a fölösleges nyelvi elemek elburjánzása és a hiányok keletkezése között. Mint a számításokból kiderült, az átlagos R/H értéke 6,9. Tehát szöveganyagomban átlagosan majdnem h e t s z e r e s e a redundáns nyelvi elemek száma a hiányjelenségekének. Más mutatók alapján bemutatva ezt az eltérést: egy adatközlő átlagosan 188,76 fölösleges nyelvi elemet szőtt beszédébe, és 29,34 nyelvi egységet felejtett ki belőle; egy mondatra átlag 1 redundáns és 0,161 hiányjelenség jutott (l. 2. táblázat).

A redundancia, illetve a hiány átlagos előfordulása között mutatkozó óriási eltérés okát abban látom, hogy a beszélt nyelv sokkal több redundáns elemet elbír, megenged, mint hiányosságot. Hiszen a mondatok hiányos megalkotása sokkal előbb okoz kommunikációs zavart, félreértést, mint a redundáns elemek halmozása. Noha a vizsgálat során igyekeztem kiszűrni azokat a redundancia-nyelvi elemeket, melyek még valamiféle funkcióval rendelkeznek, a végül is összeszámolt redundáns jelenségek egy része az informatív értékű nyelvi elemek kötőanyagaként mégiscsak bírt némi funkcióval. A szöveget tüzetesen nem vizsgáló hallgatónak többnyire fel sem tűnik, hogy beszédpartnere mondandója mennyire fölhígult a fölösleges nyelvi egységek miatt. A különféle hiányosságok azonban egy bizonyos mértéket meghaladva a kommunikáció gátjává válhatnak. Külön dolgozat témája lehetne, hogy mekkora az a redundancia-, illetve hiányszint, melyet még a beszélt nyelv a kommunikáció zavartsága nélkül elbír, s mikor szűnik meg a kölcsönös megértés lehetősége a beszédpartnerek között. Ennek a vizsgálatnak egy részét valószínűleg csak mesterséges beszéd-szituációban lehetne lefolytatni.

Az I. nemzedék átlagos R/H értéke a legnagyobb (9,3), vagyis az ő szövegeikben több mint kilenceszer nagyobb a redundáns nyelvi elemek száma, mint a hiányjelenségeké. A II. és III. nemzedék átlagos R/H hányadosa sokkal kisebb (5,57, illetve 5,9; l. 4. táblázat). Kettejük számértéke közt a különbség nem számottevő. Hogy miből adódott az I. és a két másik nemzedék R/H értékei közötti óriási különbség? Az I. korosztály átlagos redundanciaszáma volt a legmagasabb, a hiányos nyelvi elemek száma viszont az ő szövegeikben a legkisebb. Így jött létre a magas R/H érték. A III. korosztálynak ugyan szintén igen nagy volt a redundancia-előfordulása, ám jelentősen több hiányosságot is hordoztak szövegeik. A II. nemzedék R/H hányadosa pedig azért közelíti meg annyira a III. korcsoportét, mert átlagos redundancia-számuk a legalacsonyabb, a hiányok előfordulása viszont közepes a másik két korosztályhoz képest. Így egyenlítődték ki a II. és a III. nemzedék számadatai.

Nem elhanyagolható a nemek között mutatkozó R/H értékkülönbség. A férfiak szövegei átlagosan több mint nyolcszor annyi redundáns elemet tartalmaznak, mint ahány hiányosságot. A nőknél viszont „csak” 6,13 az R/H értéke. Ez a különbség abból adódott, hogy a férfiak redundancia-száma — ha nem is túl sokkal — magasabb volt a nőknél, ugyanakkor beszédükben kevesebb hiányjelenséget találtam, mint a nők szövegeiben (l. 2. táblázat).

E táblázatban a három nemzedék összegzett adatait foglaltam össze.

4. táblázat

Nemzedékek	H	$\frac{H}{M}$	$\frac{H}{Me.}$	Megszakított Me. H (%)	$\frac{R}{H}$
I.	26	0,14	0,05	51,46	9,27
II.	31,8	0,18	0,05	54,75	5,57
III.	33,5	0,18	0,05	64,5	5,9

5. Van-e összefüggés a mondatok megszerkesztettsége és a redundancia-, illetve hiányjelenségek gyakorisága között. Kézenfekvőnek látszott ez a kérdés az adatközlők igen eltérő értékei, valamint redundancia, illetve hiányszámuk nagy szórása láttán. A módszerem a következő volt: összeadtam azoknak az adatközlőknek a redundancia- és hiánymennyiségét, akiknek az Me./M értéke az átlagos Me./M értéken (2,94) alul maradt. Ezután kiszámoltam, hogy az ő szövegeikben átlagosan hány redundáns-, illetve hiányjelenség van. Ugyanezt a számítást elvégeztem azokkal a számadatokkal is, melyek az átlagos 2,94 Me./M értéknél nagyobb mondatyszerkesztettséget mutató szövegekhez tartoztak. Ily módon kiderült, hogy abban a szövegcsoporthoz, ahol a Me./M < 2,94, átlag 181 redundáns és 31,4 hiányjelenség van. Azokban a szövegekben viszont, ahol a Me./M > 2,94, az átlagos redundancia-előfordulás 193,6 az átlagos hiányszám pedig 28,45. Vagyis a több mondategységet tartalmazó, bonyolultabb mondatokból összeálló szövegekben valamivel több a redundáns nyelvi elemek száma, mint az egyszerűbben szerkesztett mondatokból épülő szövegekben. Kevesebb volt viszont a hiány a bonyolultabb szerkesztettségű mondatokban. Megbízhatóbb és értékelhetőbb lenne ez az eredmény is még több adatközlő anyagán végzett vizsgálat alapján.

6. Hogyan alakul a redundancia- és a hiányjelenségek száma az adatközlők beszédének folyamatosságában? (Grafikonelemzés.) — A) Vajon változik-e az érintett jelenségek mennyisége a beszéd előrehaladtával, a témaváltással vagy valamilyen más nyelven kívüli tényező megváltoztatásával? Párhuzamosan nő, illetve csökken a hiány- és a redundancia-jelenségek száma vagy sem? Ezekre a kérdésekre a szöveget olvasván nem lehet válaszolni. Ezért ábrázolni kellett az egyes szövegrészekben (a beszélő szövegének x százalékában) előforduló redundancia- és hiányjelenségek mennyiségét. Az oszlopdiagramokon feltüntettem még a töltelékszavak számának alakulását is, hiszen az összes redundancia-mennyiség nagy részét ezek teszik ki.

B) Nemzedékek szerinti vizsgálat. Az egyes nemzedékek oszlopdiagramjai úgy jöttek létre, hogy összeadtam az egyéneknek az egyes szövegegységekhez (%) tartozó adatát, és ezeket a számokat ábrázoltam. A korosztályok összesített redundancia- és hiányszámának nagysága, valamint e szám alakulása az adatközlők beszédének folyamatosságában. Az oszlopok magasságának viszonylagos kiegyenlítetttsége természetesen nem azt jelenti, hogy bármelyik nemzedék tagjainak szövegében kiegyenlített az érintett jelenségek számának alakulása. Csupán az adatközlőnkénti nagy különbségek egyenlítették ki ily módon egymást.

Az I. nemzedék szövegeinek első és utolsó 20%-ában magasabb az összes redundancia szám, középpütt hozzávetőlegesen egyenletesen alacsonyabb. A II. nemzedék redundancia-számának alakulásában a következő figyelhető meg: A szövegek 70%-ig (egy szakasz kivételével) emelkedik, majd az utolsó harmadban csökken. A III. nemzedék szövegeiben fokozatosan csökkenő tendenciát mutat a redundáns nyelvi jelenségek gyakorisága.

Igen nehéz megmagyarázni ezeket a tendenciákat, s még nehezebb értelmezni az egyes nemzedékek között mutatózó különbséget. Az I. korosztály (idősek) redundancia-számának alakulása addig érthető, míg a kezdeti beszédszakasz után csökken a redundancia szám, hisz addigra elmúlik a beszélő zavara, „belejön” a beszédbe, kiegyensúlyozottabbá válik a mondatfűzése. De hogy a háromnegyed óra vége felé miért ugrik meg a redundancia-szám, erre semmi indokot nem tudok. Az elfáradás ilyen időtartam mellett szerintem még nem lehet tényező. A középkorúak (II. nemzedék) redundancia-mennyiségének alakulásához még kevésbé tudnék magyarázatot fűzni. Az ő összesített jelenség-tendenciájuk mögött valószínűleg az egyes adatközlők sokszor szélsőséges adatainak összegződése áll, mely nem ad elfogadhatóan értékelhető eredményt. A III. nemzedék csökkenő tendenciát mutató redundancia-száma esik csak egybe a várakozással: a beszéd előrehaladtával, egyenletesebbé válásával „jólfésültebb” mondatok jönnek létre, mint annak kezdeti, kevésbé lendületes szakaszában.

A hiánygyakoriság az I. nemzedéknél kis kitérésekkel egyenletesen alacsony; a II.-nál nem túl nagy kitérésekkel magasabb; a III. nemzedék anyagában nagyon ingadozó.

C) Nemek szerinti vizsgálat. A nemek oszlopdiagramjain mutatózó viszonylagos kiegyenlítetttségnek szintén az az oka, hogy a nagy egyéni különbségek kiegyensúlyozódnak. Mégis fel lehet fedezni némi különbséget a két nem redundancia-számának alakulására vonatkozóan. A nők beszédét az jellemzi, hogy a mondandó elején körülményesen fejezve ki magukat, sok töltelékkel duzzasztják szövegüket. Később viszont jelentősen csökken a redundancia-számuk, majd ismét növekszik a szövegek második felében. A férfiak szövegeiben fokozatosan nő a redundancia-szám, majd körülbelül a felétől csökken, majd ismét emelkedik.

A hiánygyakoriság mindkét nem szövegeiben ingadozik, a nőknél nagyobb kitérésekkel. Ha hosszabb szövegeket jegyeztem volna le, talán megnyugtatóbban fel lehetne mérni a jelenségek gyakorisági tendenciáit, és a változások indítékait is könnyebben, megalapozottabban lehetne kutatni.

7. A vizsgálat tanulságainak összefoglalása. — A vizsgált beszélt nyelvi jelenségeket nem tartom nyelvhelyességi hibának, hiszen a beszélt nyelv sajátosságait nem lehet összekeverni az írott nyelv normáival. Dolgozatom leíró jellegű, normatívák felállítására nem vállalkoztam.

Célom az volt, hogy megvizsgáljam: a beszélt nyelvet jellemző két ellentétes tendencia közül melyik dominál. Mint a számadatokból kiderül, az egyikük, a redundancia olyannyira uralkodik szöveganyagomban, hogy kis mennyiségük miatt a hiányjelenségekkel alig-alig tudtam mit kezdeni.

Az eredeti, teljes dolgozatban három szempontú — adatközlőnkénti, nemzedékek és nemek szerinti — elemzést végeztem. Az adatközlőnkénti vizsgálatot e két itt megjelenő tanulmányban terjedelmi okokból elhagytam. Ám szükségszerű volt az ilyen szempontú vizsgálat is, hiszen egyénspecifikus nyelvi jelenségeket elemeztem. Épp ez okozta sokszor a gondot a nemek és a nemzedékek vizsgálati eredményeinek összevetésekor. Az adatközlők iskolázottsága, műveltsége szerint nem tudtam vizsgálni szöveganyagomat, annyira eltérő ebből a szempontból a megoszlásuk. A beszédhelyzet változása sem lehetett külön elemzési szempont, hisz az összes felvétel azonos (monológ) beszédhelyzetben készült.

A vizsgálat során az egyik legnagyobb nehézséget annak a kérdésnek a megválaszolása jelentette, hogy mi motiválja az egyes jelenségek adatközlőnkénti, nemek és nemzedékek szerinti gyakoriságát. Volt, ahol megnyugtató választ tudtam adni erre a kérdésre, máshol magam sem érzem elég meggyőzőnek a magyarázataimat. A megoldást az anyag jelentős kibővítésében látom.

Tudom, hogy a vizsgált nyelvi jelenségek nem speciálisan nyelvjárási sajátosságok, hanem mindenféle beszélt nyelvre jellemzőek. Köznyelvi adatokkal való összevetési lehetőség KESZLER BORBÁLA anyagán kívül még nincsen, bár ez adná meg az ilyenfajta vizsgálatok egyik értelmét. Annyi biztos, hogy e jelenségek típusai — és előfordulásuk — elsősorban egyénspecifikusak, s nem a nyelvjárás fajtájától függenek. Valamint az is kétségtelen, hogy ahhoz, hogy az egyes nyelvjárások, illetve a köznyelv különféle rétegeiben előforduló redundancia- és hiányjelenségek összehasonlíthatóvá váljanak, szükséges lenne kidolgozni, egységesíteni értelmezésüket, típusaikat. E feladat megkezdésével próbálkoztam dolgozatomban.

VINCZE KRISZTINA

Mondattani jelenségek a püspökladányi nyelvjárásban

1. A hazai dialektológiában úgy alakult, hogy a nyelvjárások mondattanának kutatása a kezdettől kevesebb figyelmet kapott. Jóllehet BALASSA nyelvjárási monográfiájának megjelenése óta (vö. A szlavóniai nyelvjárás: Nyr. XXIII, 266—7) a Nyelvőr tanulmányai többségének van mondattani fejezete, de a közlemények ezen része mindenkinél többnyire néhány mutatópéldából áll. A nyelvjárások mondattani kérdései a korabeli összefoglaló munkákban sem kaptak nagyobb helyet (vö. BRASSAI, A magyar mondat: AkÉrt. I, 279—399, III, 3—128, 173—409; SIMONYI, A magyar nyelv. Bp., 1889. II, 299—339). Igaz tehát, hogy a múlt század második felétől a leíró és történeti mondattani kutatások nyomán fontos eredmények születtek — folyóiratcikkek és összefoglaló munkák bizonyítják ezt —, ezzel párhuzamosan azonban jól felismerhető a lemaradás is: több évtizeden át nem bővült érdemi anyaggal a nyelvjárási tanulmányok mondattani fejezete.

A Nyelvőr 1895. évi tartalomjegyzéke a következő, a folyóiratban érintett mondattani kérdéseket sorolta fel: az *e* szórendje; a helységnevek raghasználat; az igevonza-

tok; a kötőszók; a kötőszóval kezdett önálló mondatok; kongruencia (egyeztetés) — in-kongruencia (vö. Nyr. XXIII, tartalomjegyzék), ezeket BALASSA még kiegészítette: a szórend; az igék tárgyas és tárgyatlan alakjainak felcserélése (l. Nyr. XXVII, 304), ezt követően TROMBITÁS GYULA „Népnyelvi mondattan” című kismonográfiája új szemponttal már alig bővítette ezt a sort (Nyr. XL, 412–8). Ugyanezt mondhatjuk a NyF. néhány mondattani tanulmányáról (vö. KISS JENŐ, MNyTK. 164. sz. 22).

A felszabadulás óta eltelt négy évtized új szakasz témánk szempontjából. TEMESI MIHÁLY munkája tételesen bizonyítja (l. A magyar nyelvtudomány. Bp., 1980. 149–70), hogy a mondattani kutatások — a nyelvjárási mondattani kutatások is — a felszabadulás utáni magyar nyelvtudomány fontos fejezetét adják. A nagy összefoglaló munkák közül több is értékes szempontokat, utalásokat tartalmaz a nyelvjárási mondattani kutatásokhoz. A magyar nyelvjárások atlaszának kérdőfüzete például 17 mondattani jelenségre kérdezett (vö. BALOGH LAJOS: NyatlElm. 324–5). A MMNyR. II. kötete, a Mondattan című fejezet is többször hivatkozik a köznyelvi mellett a táji nyelvhasználati formákra (l. 12., 17, 109, 117, 124, 131, 136, 142, 153, 355, 401 stb.). Ugyanígy O. NAGY GÁBOR fontos munkája (Magyar szólások és közmondások. Bp., 1982): benne a mondat jellegű szólások gazdag gyűjteményét találjuk, és tételei között igen gyakori a „(táj)” jelzésű adat. Ezek és más munkák kiegészítették a nyelvjárási jelenségek ismert sorát, és újabb szempontokat adtak a kutatásnak.

Ugyanezen időszak eredményeit nézve kiemelhetjük, hogy az utolsó 15–20 évben jelentős eredmények születtek a nyelvjárások mondattani kérdéseinek kutatásában (l. GÁLFFY MÓZES ide vonatkozó tanulmányait; SZABÓ JÓZSEFnek a nagykönyi nyelvjárás mondat szerkezeti sajátosságaival foglalkozó tanulmányait: MNyj. XXI, 45–66, Nyr. C, 201–33, NytudÉrt. 100. sz. 125–46, MNyTK. 163. sz.; KISS JENŐ „Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából” c. munkáját, valamint a nyelvjárási monográfiák elvi és módszertani kérdéseivel foglalkozó, 1981. évi szombathelyi szimpozion előadásait és vitáját, vö. VEABÉrt. 1982/II, 3–70. Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN). E munkák mellett hivatkoznunk kell arra az intenzív ösztönzésre is, amely az utóbbi évtizedben sürgette ezeket a munkálatokat (vö.: KÁLMÁN, Nyelvjárásaink. Bp., 1971. 103–4; SEBESTYÉN: MNyj. XVIII, 152; SZABÓ JÓZSEF: MNyj. XXI, 46; BENKÓ: VEABÉrt. 1982/II, 25; SZATHMÁRI: uo. 113; KISS, MNyTK. 164. sz. 8).

A további munkák szempontjából biztató, hogy az utolsó 10 évben egy termékenynek induló diszciplína, a szövegtan is lökést adott a mondattani vizsgálatoknak. A mondatokból szerveződött szöveg — sokak egyező véleménye szerint — a legjobb anyag a mondattani, nyelvjárási mondattani vizsgálatokhoz. A felismerés nem mai, hiszen BALASSÁNÁL már a múlt század végén olvashatjuk, hogy a nyelvjárások mondattani tanulmányozásához „mindig egész mondatokat, összefüggő szövegeket vagy beszéd-töredékeket kell feljegyezni” (vö. Nyr. XXVII, 304). Szövegeket gyűjtöttek is, közöltek is (l. a Nyr., MNy., MNyj. évfolyamait, VÉGH JÓZSEF „Sárréti népmesék és népi elbeszélések” (Debrecen, 1944.) című kötetét, a nyelvatlasz anyagát kiegészítő beszéd-felvételeket stb.); ezeket azonban mondattani tanulmányokhoz nemigen hasznosították. A század elejétől gyűjtött szövegekből feldolgozás — SZABÓ JÓZSEF munkáit kivéve — alig-alig készült. Most abban a helyzetben vagyunk, hogy a technika kínálja a lehetőséget a gyűjtéshez, a szövegtan pedig erősíti a felismerést, hogy a nyelvjárási mondattani tanulmányokhoz is minél több szöveg szükséges (vö.: IMRE: NytudÉrt. 72. sz. 79; SZABÓ JÓZSEF: MNy. LXXIX, 90; VÉGH: MNy. LXVIII, 96). Ez utóbbit IMRE a mondattani vizsgálatokhoz a legfontosabbnak tekinti: „Meggyőződésem szerint ugyanis egy-egy nyelvjárás mondattani vizsgálatát csakis eléggé nagy mennyiségű összefüggő szöveg alapján lehet megkísérelni.” (NytudÉrt. 72. sz. 79.) Maga azért nem készített feldolgozást a felsőőri nyelvjárás mondattani jelenségeiből, mert csak mutatványnak alkalmas szövegmennyiséggel rendel-

kezett. A nyelvjáráskutatók között egyetértés van abban, hogy a nyelvjárási mondattani tanulmányokat beszédfelvételekből vett anyagból kell összeállítani. A szöveg iránti mostani érdeklődés — remélhetőleg — megtermékenyíti a nyelvjárási mondattani kutatásokat is. Vannak már jó jelek, ezért látom fontos szakasznak az utolsó tíz évet.

A nyelvatlasz-gyűjtések is megerősítették, hogy a mondattani tanulmányokhoz elsősorban szöveg kell. Mondattani jelenségeket kérdező módszerrel gyűjteni rendkívül nehéz: kérdezőnek, kérdezettnek egyaránt kedvszegő munka. Amennyire alkalmas volt a kérdező módszer a hangtani, alaktani, szókincstani jelenségek gyűjtésére, annyira nehézkesnek bizonyult a mondattani kérdések válaszaihoz. DEME LÁSZLÓ a feladat kapcsán a „tizenhét mondattani kérdés nyomasztó gondolatával” indokolta, hogy közmegegyezéssel eltekintettek a mondattani jelenségek gyűjtésétől (l. NyatElm. 114). Vagyis a mondattani kérdések elhagyásának az volt az oka, hogy a gyűjtők a terjedelmes hangtani, szókincstani stb. anyag eredményes összegyűjtése után a sokkal kisebb mondattani rész kérdéseivel nem boldogultak. Azóta más próbálkozások is igazolták, hogy valóban „a mondattani jelenségek . . . alkotják a legnehezebben gyűjthető és rögzíthető nyelvi korpuszt . . .” (Vö. KISS, MNyTK. 164. sz. 24; hasonlóan GÁLFFY: VEABÉrt. 1982/II, 35.) Ezért nem számolhatunk ma a mondattani kérdések tanulságaival a nyelvatlaszban, pedig a kérdőfüzetekbe jegyzett egyéb érdekességekből a tanulmányozható jelenségek számát is gyarapítani lehetett volna.

A szövegekből kigyűjtött mondattani jelenségek persze passzívan gyűjtött anyaggal is kiegészíthetők. Több ok támogatja azt, hogy ki is kell egészíteni. Előfordulhat ugyanis, hogy 5—6 adatközlő félíves szövegében sem találjuk meg — mások mellett — a nyelvatlasz kérdőfüzeteinek 17 jelenségét. A szöveg maga nem garancia arra, hogy például a 17 ismert mondattani kérdés elő is kerül egy adott terjedelmű szövegben. Passzív gyűjtésű és kérdezéssel nyert anyaggal célszerű tehát kiegészíteni a jelenségek sorát, bizonytalan esetekben pedig kérdésekkel pontosítani vagy ellenőrizni a nehezebben megragadható sajátosságokat. Jóllehet valóban a szöveg a legjobb alapanyag a mondattani jelenségek vizsgálatához, a teljességre azonban nem garancia: például arra sem, hogy egy-egy élethelyzetben milyen mértékben kreatív a nyelvjárást beszélő egyén, illetve hogy milyen mértékben használja a nyelvjárásban általánosan használt szerkezeteket, mondatkliséket. Ezért is, a sajátosan nyelvjárási mondattani jelenségek minél teljesebb körű összegyűjtése miatt is, a hangtani, alaktani stb. feldolgozások gyakorlatához hasonlóan kombinálni kell a gyűjtést. Így van esély arra, hogy mind több mondattani sajátosságot megragadhasson a gyűjtő.

Hosszú gyűjtés, sok megfigyelés és tudatos kérdezés után következhet a feldolgozás. Nem könnyű munka. Az első bekezdésekben azt bizonygattuk, hogy jóllehet BALASSA nyelvjárási tanulmánya után szokás lett, hogy a dolgozatok valamelyik fejezete — leggyakrabban az utolsó előtti, a szövegtanulmányt vagy a szólásokat megelőző fejezete — mondattani jelenségeket is érintett, de oly röviden és mindig ugyanazt az 5—6 jelenséget vizsgálva, hogy számottevően nem gazdagíthatták sem a nyelvjárásokról szóló ismereteket, sem a feldolgozás módszertani gyakorlatát. Csak az utóbbi másfél évtizedben készült néhány olyan mondattani tanulmány, amely „mondatrészpozíciókban és mondatfajtaosztályokban” (KÁROLY: MNyTK. 154. sz. 25) végzett vizsgálatokkal, mondatstruktúrák vizsgálatokkal új eredményeket hozott. Ezek a munkák tematikusan is (mondatrészek és mondatok vizsgálatával), módszerükben is (gyakoriságot és társadalmi hatókört is tanulmányozva) több újat hoztak, fontos adatokkal bővítették a korábbi megfigyeléseket. További nyelvjárási szövegvizsgálatok a tudományos eredmények mellett a módszerek helyes voltát is erősíthetik.

A mondattani vizsgálatokat új összefüggésekkel gyarapíthatja a statisztika alkalmazása. (DEME mondat szerkezeti vizsgálataiban közismerten nagy szerepet kap.) A

statisztika felhasználásával olyan jellemzők ragadhatók meg, alkalmazásával olyan mondatnyi sajátosságokra kapunk adatokat, amelyek a nyelvjárások mondatnyi kérdéseit illetően is sajátos értékeket mutathatnak (például a halmazott mondatrészek gyakoriságára, vagy arra a kérdésre, hogy a határozók ragos vagy névutós formában gyakoribbak-e a nyelvjárásban stb.). A statisztika egy jelenségről is lényegeset mondhat, emellett összehasonlításra is lehetőséget kínál.

A nyelvjárási mondatnyi vizsgálatok szempontjából fontos fórum volt a szombat-helyi szimpozion, mert itt a feldolgozások módszertani kérdései nagy helyet kaptak. A nyelvjárási monográfiák elvi-módszertani kérdései mellett (I. BENKŐ LORÁND előadását, BALOGH LAJOS, KÁLMÁN BÉLA, KÁROLY SÁNDOR, SZABÓ GÉZA, VÉGH JÓZSEF hozzászólását) GÁLFFY MÓZES konkrétan a nyelvjárási mondatnak összeállításának szempontjaival foglalkozott. Gondolatai hasznosak a további munkálatokhoz, hiszen a jelenségek összegyűjtése csak az egyik dolog, a gyűjtött anyag feldolgozása után hasznosul igazán.

Mindenféle nyelvi anyag közzétételének tervezésekor felmerül: hogyan dolgozhatjuk fel legcélszerűbben? Két dolog mondatnyi feldolgozás készítésekor sem kerülhető meg: részben az, hogy mit gyűjtünk, másrészt, hogy milyen formában praktikus közreadni az anyagot (vö. SZATHMÁRI: VEABÉrt. 1982/II, 112). Az első kérdést már érintettük: mindenekelőtt szöveget gyűjtünk, amit passzív gyűjtésű anyaggal és kérdéssel kiegészíthetünk, pontosíthatunk. Ma még azonban — megfelelő számú feldolgozás híján — az is izgalmas, hogy milyen formában közöljük anyagunkat. A nyelvjárási mondat szerkezetek vizsgálatához DEME módszere változtatás nélkül átvehető. (SZABÓ JÓZSEF nyelvjárási mondatnyi tanulmányai bizonyítják világosan.) A másik követhető minta a KISS JENŐÉ, aki „a mihályi nyelvjárás mondat szintjének . . . egy részét” vizsgálta (MNYTK. 164. sz. 30). Több fejezete, például „Az összetett mondatok és kifejezés-módjaik” című fejezet példaanyaga, látszik, nehéz és kitartó gyűjtőmunkát igényelt. A nyelvi anyag bemutatására azonban lényegében egyszerű és áttekinthető megoldást talált: az alárendelt mondatoknál az utalószókat és kötőszókat, a mellérendelt mondatoknál a kötőszókat tekintette a tipizálás eszközeinek. KISS rendszerezése egyszerű, mégis sok lényegeset rögzít a nyelvjárási mondat szerkesztés sajátosságaiból.

Hasonlókra törekszik GÁLFFY is, amikor a nyelvjárási mondatnyi koncepciójában „A rendszeres nyelvtan helyett egy ún. rendhagyó nyelvtanra” gondol (vö. VEABÉrt. 1982/II, 39). Rendszeres nyelvjárási mondatnyi összeállításának még nincs itt az ideje, mert hiányoznak a nyelvterület különböző pontjain készített mondatnyi tanulmányok — olvassuk GÁLFFYNÁL. Helyi nyelvjárási mondatnyi azonban készíthetők. A nyelvi anyag közzétételére többféle lehetőség is van. GÁLFFY maga is ismertet néhányat.

Egyetérthetünk azzal a véleményével, hogy a nyelvi anyag rendszerezése nem történhet úgy, hogy „az Akadémiai nyelvtan mondatnyi kötetét magunk elé téve sorra vesszük mindazokat a szerkezeteket, amelyek ott előfordulnak, és az irodalmi példák helyébe nyelvjárási példákat teszünk . . .” (i. m. 39), de hozzátesszük, hogy az is helytelen lenne, ha a MMNYR. II. kötetének felhasználásától eltekintenénk. (GÁLFFY is így vélekedik.) Az olyan összefoglaló munkák eredményeit, mint a MMNYR. II. kötet vagy a RÁCZ ENDRE szerkesztette egyetemi tankönyv — KISS például ezt használta (I. MNYTK. 164. sz. 30) — rendszerük miatt sem, nyelvi anyaguk miatt sem lehet figyelmen kívül hagyni, akkor sem, ha példaanyaguk nagy része az irodalom nyelvhasználatából való. Utaltunk már arra is, hogy a TOMPA szerkesztette leíró mondatnyi sok helyen hivatkozik a táji szerkezetekre, de fordítva is igaz: a nyelvjárási tanulmányok a viszonyítás miatt állandóan figyelnek a nemzeti nyelv leíró adataira és rendszerére.

GÁLFFY feldolgozási javaslatának több figyelemre méltó gondolata van. Az egyik az, amely szerint a nyelvjárás általános mondatnyi képének jellemzésére — például

bevezetésül — „mutassuk be a beszélt nyelvi sajátosságokat mint általánosan használt kifejezési formákat, és aztán térjünk rá a nyelvjárás mondattani sajátosságainak „rendhagyó” módon történő tárgyalására . . .” (I. m. 42.) Az ilyen nyelvi anyag közreadását magam is fontosnak tartom, mutatványszöveg ezt nem helyettesítheti. A szöveg — sok más egyéb mellett — kiválóan alkalmas arra is, hogy megmutassa az egyéni beszéd színeit az egyén nyelvi kreatív készségét stb., az általánosan és gyakran használt kifejezések, mondatok pedig más tanulsággal szolgálnak, más megfigyelésekre alkalmasak. Az általánosan használt nyelvi klisék azt érzékeltetik, hogy a társadalmi fejlődés korábbi szakaszaiban az egyén nyelvi kreativitásának kisebb volt a társadalmi és egyéni jelentősége is. Mutatja a társadalom és a nyelv kapcsolatát: ha a társadalom korlátok közé szorítja az egyént, a nyelvhasználat is beszűkül. Mindezek mellett is igaz, hogy a különböző élethelyzetek miatt a nyelvjárásokban is rendkívül sokféle a mondatok tartalmi skálája. Bemutatásuk ezért érdekes.

Kövessük azonban tovább GÁLFFY gondolatmenetét! A bevezetés után következhet a nyelvjárás mondattani sajátosságainak tárgyalása, és végül a mondat szerkezetek vizsgálata „a DEME-féle módszeres eljárás alapján.” (I. m. 42.) A bevezető egység funkciója és kidolgozásának módja nem hagy kérdőjeleket; a második egység kidolgozásmódjára ma még nincs általánosan elfogadott modell, de több jó kísérletet ismerünk; a DEME-féle mondat szerkezeti vizsgálat gyakorlata ugyancsak világos. Úgy látom, hogy ezzel a hármas megközelítéssel egy-egy nyelvjárás mondattani képéről tartalmas tanulmányok készülhetnek. Előnye még a javaslatnak, hogy a harmadik rész — igen munkáigényes fejezet — kidolgozása nélkül is kerek dolgozat állhat össze.

Az 1981. évi nyelvjárási szípozion a további munkákhoz sok hasznosítható javaslatot adott. GÁLFFY hozzászólása egyike volt azon hozzászólásoknak, amelyek konkrét javaslatokat fogalmaztak meg (vö. BENKŐ: VEABÉrt. 1982/II, 144).

Ezek után a jelen dolgozatról szólunk röviden. A bevezetést két fejezet követi még: 1. A püspökladányi nyelvjárás általánosan használt kifejezési formái; 2. Mondattani jelenségek e nyelvjárásban. Mondatszerkezetek vizsgálatára ebben a dolgozatban nem kerül sor. Ennek az az egyetlen oka, hogy a mondattani jelenségek kisebb hányada származik szövegekből, a nagyobb része passzív gyűjtéssel és kérdezéssel állt össze. A mondat szerkezetek gyakorisági vizsgálatához pedig szöveg kell. Gyűjtöttem persze szöveget is: a Nyelvtudományi Intézet javaslatára három településen — köztük Püspökladányban is — készítettem szövegfelvételeket. Ez ugyan egészen friss gyűjtés, a 4–5 kazettaoldali szöveg azonban kevés a bomló nyelvjárási alaprétég mondattani kutatásához. Ezért is tervezem a ladányi nyelvjárási szöveg bővítését.

A nyelvi anyag első része nem kíván bevezetést: olyan nyelvjárási — többnyire egyszerű — mondatokat mutatok be ebben a részben, amelyeket általánosan, gyakran és változatlan formában használnak. Egy kisebb részt már nem használnak. Az egyéni beszéd társadalmi kövületei ezek a mondatok, az egyén változó nyelvi produktumában az állandóságot jelentik. Mint ilyenek jellemzők és tanulságosak. A második részben a nyelvjárás mondattani jelenségeit ismertetem, főleg a mondatrészek és szó szerkezetek szintjén. A mondatok szintjére — KISS JENŐTől eltérően — kevés anyagom van. Saját megfigyeléseimet kérdezéssel gyűjtött anyaggal egészítettem ki: a kérdések kiválasztásakor a szakirodalomban korábban bemutatott mondattani jelenségeket, a nyelvatlasz mondattani kérdéseit, valamint az adakémiai nyelvtan mondattani fejezetének utalásait vettem figyelembe. Szórványkérdést persze más munkákból is átvettem.

A dolgozat címében utalok arra, hogy az érdeklődő mit várhat feldolgozásomtól: egy nyelvjárás néhány mondattani jelenségének bemutatását csupán. Így — anyagom ismeretében — nem markolok olyan sokat, amellyel végülis nyelvi anyag híján ne bírnék.

2. Nézzük meg ezeket a nyelvjárásban „általánosan használt nyelvi formulákat”! — Előljáróban annyit: különböző mondatok a legfrissebb gyűjtés előtt is rendelkezésemre álltak, a bemutatás okozott inkább gondot. Főleg az volt kérdéses, hogy az összegyűjtött mondatokat miként lehet praktikusán rendszerezni, bemutatni. A csoportosításnak-rendszerezésnek ugyanis legalább két feltételnek meg kell felelnie: a mondatban ismert kategóriáit kell használnia, és a nyelvjárásról is mondania kell valamit. Végül a mondatok tartalom szerinti csoportosítása mellett döntöttem. Tartalmuk szerint a nyelvjárási mondatok éppúgy felismerhetők és csoportosíthatók, mint a köznyelvi mondatok, arányukat tekintve itt is a kijelentő tartalmúak vannak túlsúlyban. A kijelentéseket, kérdéseket, felszólításokat stb. a nyelvjárás sajátos szólásai, szóláshasonlatai egyedítik ugyancsak gyakran sajátos mondatnani (mondatrészekre, szerkezetekre stb. jellemző) jegyekkel. A szólások a kijelentést és felszólítást tartalmazó mondatokban egyaránt gyakoriak, olyan szólások is, amelyeket eddig nem vagy más alakban szótároztak. A szólások, szóláshasonlatok — az egyén nyelvi kreativitásától függően — gyakran előbukkan-
nak egyéni alkotású mondatokban is. Igaz, nem az ilyen mondatok vannak többségben.

Érdekesek a nyelvjárási mondatok a grammatikai forma és funkció összhangja, illetve ellentmondása szempontjából is. A különböző élethelyzetekhez igazodva színes példatárat találunk az egyezésekre és különbségekre. Ezeket is a sok megfigyelést, élet-tapasztalatot őrző táji szólások színezik.

A fejezet összeállításakor csak a mondat értékű nyelvi formákat vettem számba. Nem szerepelnek itt a mondat eleji töltelékszavak (*Na osztán, Nacsak osztán, Hátosztán, Elig a hozzá* stb.), valamint a felszólításokat tartalmazó tagolatlan mondatok. Bár ilyeneket is sűrűn használnak, például: felszólításban: *Áncváj!* 'Indulj! Gyerünk!', megszólításokban: *He!* (érdeklődéskor), *Hé!*; *Hajja!* és állatterelő szavakban is: *Nee!* (teheneknek, lovaknak), *Ne!* 'Nesze! Tessék!' (etetéskor), *Naa!* (indításkor lovaknak, ökröknek) stb. Amint jeleztem tehát, csak a teljes és hiányos szerkezetű mondatokat vettem figyelembe a feldolgozáskor.

Mutatvány a püspökladányi nyelvjárás általánosan és gyakran használt, különböző helyzetekben hallható mondataiból. — 1. a) Kijelentések, megállapítások egyszerű mondatokban: *Ma íccaka kinn hál az idő* 'hideg lesz az éjjel'; *Jön az idő* 'közeleg a vihar'; *Vagyok a többi közt* 'éldegélek, megvagyok'; *Kikerül a ház körül* 'nem kell érte pénz, megterem vmi'; *Íg a keze alatt a munka* 'gyorsan, ügyesen dolgozik'; *Nem ilék vele* 'nem szeretem'; *Mámma még sëmmi láccattya a munkámnak* 'ma még alig haladtam valamit a munkámmal'; *Ű a Sándor bátyád poros nyomába sē lúphet* 'emberileg, szakmailag stb. kevesebb nála'; *Az annya hasába sē vóyt ijen dőuga* 'soha életében . . .'; *Az igazak álmat alussza* 'nyugodtan, szépen alszik' (kisgyerekre vonatkoztatva mondják); *Nem tudom kimondani* 'elfelejtettem, nem jut eszembe'; *Megyék árafél* 'megyek a község központjába, ahol a községháza, a templom, a boltok vannak'; *Tuggya a tájog* 'nem tudom' (arch.); *Ű is elhánta mán a csikófogat* 'nem olyan fiatal már'; *Elmënne a munka temetísire* 'nem szeret dolgozni'; *Nem álhattya azt a gyereket* 'nem szereti, nem túri'; *Kéz alóyl vettem a píjacon* 'használtan vettem'; *Nagyon kinyúlt a szēme mostanába* 'sokat megenged magának, nagyon magabiztos'; *Mán csak hálni jár bele a Szentilék* 'rossz bőrben van, sovány'; *Kimutatta ű is a foga fehérjét* 'megmutatta, hogy valójában milyen ember'; *Maj megvette az Isten hídege* 'fázott'; *Naty feneket kerített neki* 'körülményesen, hosszasan beszélt vmiről'; *Az újunk sē étýforma* 'nem mindenki egyformán rátermett, kedves stb.'; *Éty kaptájára megýen az egíssz* 'hasonló egymáshoz (például nóta, vers stb.)'; *Nem kír enni* 'nem baj, ha van belőle'; *Belejár übele mindēn* 'mindent megeszik'; *Nem híjják mán sēmminēk* 'nem sokat ér emberileg; beteg'; *Éty kényíren van vèllēk* 'közös háztartásban él'; *Akkor ára kérésztēt vethecc* 'ne is keresd, úgysem találsz (az elveszett holmival kapcsol-

latban mondják'); *Ez a tuskó jis maga szopta az annyát 'nagy darab, nehéz tárgyra mondják'*; *Évek óta rēst mán a füle 'nagyot hall' („naty szót hall”)*; *Mëgënnë a maga szarát 'fukar, fösvény'*; *Na ebbe jis belefosott Lőrinc 'túlérrett, meglágyult (a sárgadinnyére mondják)'*; *Othagyott a poros álláson 'szó nélkül elment; megelőzött a munkában'*; *Akkor mánmma natykanállal észtek 'lesz enni-, innivaló bőven (például lakodalomban vagy más családi ünnepen)'*; *Benn a házba húzza a kutyárul a bűrt 'a szobában alszik' stb.*

Megjegyezzük, hogy a fenti mondatok összetett mondat-kombinációkban is előfordulnak (*Nem szólt a sëmmit, éngëm is othagyott a poros álláson; Tuggyuk, hogy az újunk së étyforma; Mán akkor mëgmontam, hogy ára kërésztt vethecc stb.*). Ezen kívül vannak olyan sztereotíp szerkezetek, amelyek alárendelt összetett mondatok főmondataként gyakoriak (*Az ëccëri embër is úgy ílt vëlle, hogy . . .; A mëg úty tett neki, hogy . . . stb.*)

b) Kijelentések, megállapítások összetett mondatokban: *Akkor gyógyul mán e mëg, māj ha mëksziija a sárgafőüd 'akkor gyógyul meg, majd ha meghal'*; *Mëggyógyul, mire katona lészël 'nincs nagy baj, ne félj, ne sírj! (kisgyerekeknek mondják, ha elesik)'*; *Māj mëktuggya, ha kijesik a csëcs a szájábúl' . . . , ha elveszíti szüleit, támogatóit'*; *Kutya-baja, ha jóy lakik 'jól van, semmi baja'*; *Ha nem párja, cimborája 'kis eltérésre nem adunk'*; *Vam mit aprítani a tējbe 'jómódban élnek, vagyonosak'*; *Māj látod, visëlve vëlík ël 'utólag tudod meg, hogy milyen, mennyit ér'*; *Attúl fëlkopik az álla, amit túllem kap 'arra ne számítsen' stb.*

c) Kijelentések, megállapítások szóláshasonlatokkal: *Egisz idő alat csak röhögött, mint a fakutya 'ok nélkül nevet; mindenén csak nevet'*; *Úty hijánzott most ez a beteksig, mint ablakos tóutnak a háttraesís 'nagyon rosszul jött (valami)'*; *Rövid és szaros az ílet, mint a gyerek inge; Úgy olvas mán ez a gyerek, mint a vízsfóás 'tempósan, hiba nélkül olvas'*; *Hídeg a kezéd, mint a bika lába; Mëg van rakva, mint a tergënyész szamár; Ojan ez az ingy, mintha a kutya szájábúl vëttik vóyna ki (a nagyon gyűrött ruhadarabra mondják); Elfogy mán lussan, mint a lúmpabél 'rossz bőrben van, nagyon látszik rajta, hogy beteg'*; *Na ez a nadrág is ojan jukas, hoty tíz macska së fogna benne ëggy egeret; Nem szólna a sosë, csak lapúl, mint szar a fübe; Nem ismërt mëg, csak nízëtt, mint bórnyú az új kapura; Ojan erőüs, mint a bivaj; Forog, mint a kërgebírka stb.*

d) Kijelentések közmondásszerű fordulatokkal (egyszerű és összetett mondatokban): *A nýglúbú is botlik 'mindenki tévedhet, hibázhat'*; *Nem ësi mëg a kutya a telet 'hideg van, dehát még tél van'*; *Nem éty tårka kutya van a világon 'nem csak neked lehet ilyen holmid'*; *Kőjccsë kënyír visszajár 'ha te bántottál, én is bántalak'*; *A cigány is a maga lovád dícsíri 'mindenki a magát tartja legjobbnak, legszebbnek'*; *Nem akarásnak szarís a víge 'ha valaki nem akar valamit, azt nem is csinálja szívesen'*; *Nem íjed mëg a saját árnyikátúl 'nem fél a magához hasonlóktól'*; *Ne szalaggy az ojan szekër után, amëik útyë vész fël 'hagyd az öntelt, fennhéjázó embereket' stb.*

e) Kijelentés, megállapítás óhajító szerepű feltételes módú igealakokkal:

Èhetnéik -ëm, -ëd, -je van; mëhetnéik -ëm, -ëd, -je van; íhatnéikom, -od, -ja van; pësëlhetnéikëm, -ëd, -je van; jácchatnéikom, -od, -ja van; táncolhatnéikom, -od, -ja van; illetve èhetnéik vagyok, mëhetnéik vagyok, íhatnéik vagyok, pësëlhetnéik vagyok, jácchatnéik vagyok, táncolhatnéik vagyok stb.

(Az igéből lett névszók sajátos csoportja ez, vö. TOMPA: MNy. LV, 281–8, amely alakokkal együtt élnek nyelvjárásunkban az *èhetnéik vagyok* típusú igei szerkezetek is. Mindkét változatot egyformán használják.)

2. a) Kérdő mondatok a nyelvjárásban (a grammatikai forma és funkció összhangja mellett): *Hogy álunk? 'Hogy vagy? Hogy van?'*; *Hogy ereszt? 'Jó a termés? Sok termett?'*; *Hogy mëgy a malac? 'Mennyiért adják, veszik?'*; *Mire tårtya? 'Mit kér érte?'*; *Mi lëtt? 'Mi bajod? Mid fáj?'*; *Mi járadba vagy?; Hun lëtted? 'Hol találtad?'*

Nem múlta még idejét?; Ugyan hogy vette aszt a krizantint? (Az ugyan — a vajon helyett — gyakran vezeti be a kérdő mondatokat.)

b) Kérdő mondatok a grammatikai forma és funkció ellentmondása mellett: *Hoty kéjne nekem? 'Nekem ugyan nem kell!'; Nem mics innen? 'Menj innen!'; Jössz vagy maracs? 'Dönts el, hogy jössz-e!'; Észél vagy nem észél? 'Egyél már!'; Kihé van szerencsém? 'Hogy hívják!'; Nem szígyüllöd magad? 'Szégyeld magad!'; Kifosta a fogadat a gótyja? 'Látom, kiesett a fogad.' stb.*

d) Kérdő mondatok a nyelvjárásban a grammatikai forma és funkció összhangja és a kérdőszavak keveredése mellett: *Minek van ez itt? (miért?); Miről használja? (mire?); Min tartottad? (mivel etted? — jószágra vonatkoztatva); Mit röstokolsz itt? (miért); Apád mere van? (hol?); Kinek híjják? (hogy?); Hogy aggya? (mennyiért?); Mit járkálsz, mint zsidóba a fájdalom? (miért?); Hoty tudnám én? (honnán?); Mennyibe aggya? (mennyiért?) stb.*

3. Felszólító mondatok a nyelvjárásban. — a) Hiányos szerkezetű mondatok. Köszönések: *Agyonisten! ~ Aggyon Isten!; Isten álgya!; Dícsírtessik! ~ Dícsértessik!; Jóccakút! ~ Jóccakát agyonisten!; Jój estét kívánok! (lámpagyújtáskor is mondták) stb.* — Jókívánságok: *Nagyra nőjjél!; Isten iltesse! (koccintáskor is); Jój egissigét!; Isten nyugosztajja!; Nagyra nőjjik a füled (a pécse!) (tréf.) stb.; (Jój étvágyat!); Rísze légyem benne! stb.* b) Utasítást tartalmazó egyszerű felszólító mondatok: *Gyerünk, szaporán! 'Csináld gyorsabban!'; Kívül tágasabb! 'Mehetsz, ahova akarsz!'; Éty tapottat sē innét! 'Sehova nem mehetsz innen!'; Ne gatyázz mán! 'Igyekezz! Ne ellenkezz!'; Hudd a picsába! 'Ne bajlódj vele!'; Pucojj innen! 'Menj innen!'; Eriggy dóugodra! 'Csináld a munkádat!'; Kerájíg bejjebb! 'Jöjjön be! (híváskor); Jój fíjjén! 'Ne féljen! Takaroc! (kutyának); Vigyén a lábad!; Várjál sorodra! stb.*

c) Figyelmeztetést, felhívást (feddést) tartalmazó egyszerű és összetett mondatok: *Ne tüzeskégy, mer odapesélsz az íccaka!; Hájju, aggya ide ötezázir!; Ne igyál mán annyit, mer bika nő a hasadba!; Ne fíjj, nem víz el a részfaszú bagoj!; Vigyázz, mér beleránt a bika!; Rossz víge lész ennek!; Ha adnak, véd el, ha ütnek, szalaggy el!; A tájog essén belé! (bosszúság esetén, arch.); A fene a bocskorodat! (gyereknek címzett feddés) stb.*

Néhány esetben a felszólító mondatoknál is előfordul a grammatikai forma és funkció ellentmondása: *Máj tolom én! 'Várj, tolom én! (kerékpárt, talicskát stb.); Égyem még a szívedet! (kijelentést tartalmazó kedveskedő forma) stb.*

3. Mondattani jelenségek a püspökladányi nyelvjárásban. — A nyelvjárás sajátos mondattani jelenségei között csak azokat mutatom be, amelyek valamilyen jegyükben különböznek a köznyelvi általánostól (vagy más nyelvjárásitól). Az alannal kezdve például: a *Be van fogva* (a ló), *Kívül tágasabb!; Le van sz... va* stb. típusú alanytalan mondatokat nem tárgyalom, mert helyzetektől függően gyakoriak ugyan a nyelvjárási beszédben, de a köznyelvi hasonlókkal mellett sajátos mondattani jegyük vagy stilisztikai többletük (vö. FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERESTYÉNI, A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1958. 240) nincs. Hasonlót mondhatunk a *valaki* névmással kifejezett határozatlan alanyról is (vö. *Lehetnek valaki vaty té*), ezért az ilyen példákkal nem foglalkozunk.

A mondattani jelenségeket a következő rendben tárgyalom: az alannal mint mondatrészszel kapcsolatos nyelvjárási jelenségek, a szerkezetek és mondatok különféle kérdései stb. Felvettem és saját számával jelzem a Nyatl. mondattani kérdéseinek válaszait (a kérdésre nézve l. BALOGH LAJOS: NyatlElm. 324—5). A jelenségek meglétét és nyelvi szerkezetét a kérdőfüzetek kérdéseivel és direkt kérdezéssel tisztáztam.

1. Az alannal kapcsolatos kérdések a nyelvjárásban. — Általános alanyként gyakran használják ma is az *embër-t*: *Az embër csak dóugozik, oszt a vígin máj félbukik;*

Fene éggy embër maga; Az ëccëri embër is (úgy vóyt vëlle ~ úgy ilt vëlle), hogy . . .; Názze mëg az embër! stb. A *cseléd* (vö. PENAVIN, NytudÉrt. 79. sz. 41) viszont már igen ritka ilyen szerepben. A *szëgin cseléd mit tëhetëtt* típusú alany csak a legidősebbek beszédében fordul elő, a nyelvjárásban archaizmusnak számít. — „748. (Egyeztetés: többes számú alany + nominális állítmány) a. *De szépek ezek a malacok!* — b. *Ezek a malacok szébbek.* —” (l. NyatIElm. 324). A nyelvjárási használatban ez az egyeztetési forma nem tér el a köznyelvitől: *Jóy lú vóyt: Jóy lovak ezek; Szép malac mind a három: De szépek ezek a malacok!*; *Rëst mán a füle idësapámnak: Rëstëk mán a füleji* stb. A hasonlításnál ugyanígy egyezik az alany és az állítmány: *Ezëk a malacok szébbek, mint az enyímek.* — „749. (Egyeztetés: többes számú alany birtokos személyraggal + igei állítmány) a. *Szép disznai vannak.* — b. *Fáj(nak) a lába(i)m.* —” (l. NyatIElm. 324). Az egyeztetésnek ebben a típusában a nyelvjárási megegyezik a köznyelvvel. — „753. (Neki van + alany) *Van neki két disznaja.* —” (l. NyatIElm. 325). Ennél a típusnál is azonos a nyelvjárási egyeztetés a köznyelvvel: *Van neki két disznóyja (malacca); Van néki tehene jis: Vannak néki teheneji jis* stb. Más egyeztetési típusokat is figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy nyelvjárásunkra is érvényes az a megállapítás, hogy az alaki egyeztetés mellett a értelmi egyeztetés is általános (vö. RÁCZ ENDRE: MNy. LXXIX, 132). Ellenpéldákat, kivételeket persze itt is találunk. A levélkezdő mondatokban nálunk is jellemző az az inkongruencia, amelyet ugyancsak RÁCZ idézett: „Kívánom, hogy e pár soraim friss jó egissigbe tanájjon.” (MNy. LXXIX, 418.) Ennek a mondatnak sokféle variációja ismeretes (*tanájja, tanájja magukat, tanájja idësapámékat, tanájjon bennetëket* stb.), a *soraim* és a *tanájja: tanájjon* egyeztetése azonban így, szabálytalanul általános. Ugyanitt említtem meg azokat a példákat is, amelyekben az *aki*-t dologra vonatkoztatva használja a nyelvjárás: . . . *aszt, a k i t a múltkor is idejattúl; . . . az a fanyelű, a k i t Jani bátyáttúl kaptúl; aszt, a k i t a bódybúl hostál* stb. Az ilyen összetett mondatokban általános az értelmi inkongruencia, az egyeztetés legtöbb típusánál azonban a nyelvjárási egyeztetés azonos a köznyelvvel.

2. Az állítmánnyal kapcsolatos jelenségek a nyelvjárásban. — Az összetett állítmány egy fajtája érdemel figyelmet: a nyelvjárásban gyakori a *Tiszta lucsok a cipőd, Sivóy víz az ucca* típusú összetett állítmány, szemben a köznyelvvel: ott a *Nagyon vizes a cipőd; Vízben áll az ucca* szerkezetű állítmányokkal találkozunk inkább. — „759. Van állítmány és a névelő megléte, illetőleg azok hiánya. *Hol van az apád?* —” (l. NyatIElm. 325). Nyelvjárásunkban ezek a kérdő mondatok névelővel és anélkül is előfordulnak: *Apád mëre van?; Mëre van apád?; Huva lett apád?; Hunnam van pízëd?* stb. Más mondatokban pedig — a köznyelvvel egyezően — használnak névelőt a van állítmány mellett: *Mëre van a főjded?, de: Mëre van főjded?* (ha több darabban van, a határ több részén): *Na, mi van a pízël?; Hum van a dohány? ~ Hun a dohány?* stb.

3. A tárgy és tárgyas szerkezet, a tárgyi mellékmondat. — A ragos tárgy lényegében a köznyelvvel azonos a nyelvjárásban. A földrajzi nevek tárgyragos alakjai azonban figyelmet érdemelnek: ezeknek sincs „elkülönítő tendenciájuk” (vö. TOMPA: MNy. LXXVI, 402) a nyelvjárási használatban: *Gyítkinyës -t, -et; Hamvas -t, -at; Huszonnyóycas -t, -at; Kúlapos -t, -at* (vö. *Köpjéjl laposat, újjél magosat*); *Mëggyes -t, -et; Mírges -t, -et; Rítajj -t, -at; Tilálmas -t, -at*, de: *Szinás-dërik -ot; dërékat; Ürmöshát -ot; hátat* stb. A földrajzi nevek nagyobb részénél a köznyelvvel azonos a tárgy toldalékolása: *Apavárá -t, Ágotá -t, Kerektisztá -t, Bámfi -t, Kaszállóy -t, Szöüké -t* (Szökeszigetet), *Álomzug -ot, Kárászos -t, Kelencë -t, Makkod -ot, Rít -ët, Sándorsziget -ët, Söjürefőjü -et, Zóydon -t* stb. — A nyelvjárási beszédben gyakori a főnévi igenévtől függő, ragtalan névszói tárgy: *ripa-kapální, halotlální, libakoppasztaní, vízshördani, kivehänní* stb. A környéken ez a jelenség általános lehetett, mert két szomszédos községből is adatolták: „híttak vóguna éngemet *szalmahördani*”: Biharnagybajornban (VÉGH, Sárreíti népmesék . . . 135),

magam pedig Szerepen találkoztam vele: „minden reggel mentünk *harang hallgatni* sorba.” (Gali Árpád: Emlékeim és életem leírása. Kézirat. Szerep, 1965.) Más példák viszont azt tanúsítják, hogy ezekkel együtt élnek a nyelvjárásban a tárgyragos alakok is: *havat hánni, szerencsét próbálni, kényeret pirítani, csigát taposni* 'a lakodalmi csigacsinálás után táncol egyet', *bétyárost főzni* stb. Ez utóbbi csoport az általánosabb, a jelöletlen forma az igazán nyelvjárási Püspökladányban is (vö. FÁBIÁN—SZATHMÁRI—TERES-TYÉNI, MStilVázl. 244). — Előfordul a határozói értékű tárgy is: *Naty szóyt hall ~ nagyot hall.* — Az *ad* ige felszólító módú alakja mellett esetenként elmarad a melléknévi igenévvel kifejezett tárgy: *Aggyúl (enni) a jóuszúgnak! (lúnak, tehéennek stb.).* — „745. (Megy + határozatlan tárgy + célhatározói főnévi igenév) *Meggyünk búzát aratni.*: —” (l. NyatiElm. 324). A *megy* (-ék, -ünk stb.) igealakok mellett igen gyakori ez a szerkezet: *Meggyék havat hánni, zabot héggyezni (tréf.), íziket hördani, libát títzni, kepengyét várni, tengirit törni, színád gyűteni, vágogot vetni* stb. A *Meggyünk kacsatozást keresni* típusú mondat Szerepen is általános: „Idejártak nádat venni Füzesgyarmatról.” (Gali Árpád i. m. 2.) Olyan példát is találunk az elbeszélésében, amelyben a *marad* ige mellett, hasonló szerkezetben határozott a tárgy: „Két tanuló sorba mindig ott maradt kiséperni az iskolát.” (Gali i. m. 43.) — „747. (Szeretlek + főnévi igenév mint tárgy) *Szeretek enni, inni, aludni.*: —” (l. NyatiElm. 324). *Szereték enni* (tárgyas ragozású igealakokkal: *Szerettem a hasam*); *Szereték kinn dógózni*; *Valamikor én isz szerettem kártyázni* stb. Nyelvjárásunkban a *jácottunk* igealak mellett is állhat főnévi igenévi tárgy: *Jácottunk cicázni, bujócskázni, babázni* stb. (Rettegi Istvánné egy 1971-ben keltezett levelében hívta fel rá a figyelmemet.) — „754. (Tárgyi mellékmondat) a. *Nem tudom, hogy igaz-e.*: — b. *Megfogadta, hogy nem rúg be többé.*: —” (l. NyatiElm. 325). A nyelvjárás szerkesztés tekintetében nem különbözik a köznyelvtől: *Nem tudom, igaz-e (~i)*; *Nem tudom, hogy igaz-e*; *Nem monta, hogy vóyt-é*; *Nem láttam, hogy igaz-é* stb. Ezek a mondatok csak kötőszavas szerkesztésben hallhatók. Az *Azt mondta* . . . főmondat helyett — különösen a nők beszédében — általánosabb az *Úty tett* . . . forma, a szerkesztés azonban itt kötőszóval történik: *Úty tett, hogy hazudok.*

4. A határozók a nyelvjárásban. — A püspökladányi nyelvjárásban használt határozóknak kevés sajátos jegyük van. Témánk szempontjából csupán azok a határozók érdemelnek figyelmet, amelyeket a köznyelvtől eltérő ragokkal használnak, illetve azok, amelyeknél a köznyelvben ragos névszóval kifejezett mondatrésznek a nyelvjárásban névutós névszó — és fordítva — felel meg. A köznyelvtől eltérő raghasználat a határozók többségénél megfigyelhető: *Fejém vákta eggy üveggel (fejbe)*; *Űk a Harmadik uccán laktak* (utcában); *Szírrül vóyt a házok* (szélen); *Három hetet vártam rá (hétig)*; *Drágájír vëtted nagyon* (drágán); *Még a húsvídba törtínt* (húsvétkor); *Napjába kéjccër is el kël mënni a kútra* (naponta); *Dógom felül most ípp ëlmëhettem vóyna* (dolgomtól). Az állandó határozók raghasználatában ugyancsak tapasztalunk ilyen eltéréseket: *Tengirin hízláltam én ezeket* (tengerivel, kukoricával); *Idésanyámmal álmosttam az íccaka* (édesanyámról); *A gyerék mëg elalutt a csëcsën* (szopás közben) stb.

A határozók másik csoportjában a köznyelvi ragos határozónak a nyelvjárásban névutóval kifejezett határozó felel meg: *Hegedús tanítóy eléjbe járt* (Hegedús tanítóhoz); *Sor alá mëgy jövöjüre* (sorozásra); *Annak idején három ízbe is tanálkosztam vëlle* (háromszor); *Odavákta, ami a keze ügyibe került* (kezébe). Más hasonló esetben pedig a köznyelvi ragos névmással kifejezett határozót halljuk a nyelvjárásban ugyancsak névutós szerkezettel: *Ne merj a szëmëm elé kerülni!* (elélem); *Énnálam nêjkül nem boldogült vóyna* (nélküllem). Ahogy jeleztem is, a fordított esetekre is van példa: ekkor a nyelvjárás használ ragos, a köznyelv pedig névutós határozókat: *Eriggy a dógodra!* (a dolgoz után); *Onnét Kabának kël fordulni* (Kaba felé); *Élcsapta a fejít, mikor írántuk írt* (mikor velük szembe ért); *Nem sokat teketóriázik, hamar a törvímbe mëgy* (a törvény elé).

A helyhatározó: Az *-ék* képzős összefoglaló főnév *hol?* és *hová?* kérdésre határozórag nélkül mutatja a helyet: *Íppen Kurucék vóytak akkor; Hónap elmegyék Jani bátyádék is.* A *hol?* kérdésre felelő helyhatározónak nincs nyelvjárási jellegzetessége, vö.: *Ágotába 'Ágotában', a Bámfiba, a Farkasszigedbe, a Hetedigdüllőibe, a Hídlábba, a Kárászozsba, a Kerektiszába, a Rizugba, a Sándorszigedbe; illetve Apavárán, a Hamvason, a Kocsordoson, a Kaszállón, Kelencén, a Makkodon, a Papsándorfőgygyn, a Rútén, a Sőjrefőjűdön* stb. A *hol laksz?* kérdésre felelő helyhatározó azonban annyiban figyelemre méltó, hogy az *-on, -én, -ön* ragos forma általános a *-ban, -ben* ragossal szemben. *Hol laksz?: a Második, Harmadik... Nyócadik uccán;* (a Zrínyi utcától) *Második ucca,* (a Dózsa utcáig) *Nyócadik ucca:* a kételemes utcanév tulajdonnévi tagja helyett a kettőtől nyolcig sorszámozott formát használják Ladányban az utcák jelölésére, megkülönböztetésére. A község nagyobb belső részeinek nevét szintén *-on, -én, -ön*-nel toldalékolják mind a nyelvjárási, mind a regionális köznyelvi beszédben: *a Pupujkán, a Mókán, a Darányi-, Kolozsvári-, Újtelepén,* az *Északi soron,* de: *a Cigámvározsba '-ban', a Kis-közebe, a Góujavárba.* A *kimént* állítmány mellett a következő ragos helyhatározók állhatnak: *kimént a Sőjrefőjűdre, a Pap Sándor főjgyibe; kimént a tengirifőjűdre, a főjűd vigire; bemént a tengiribe, a tengirifőjűdre.*

Az időhatározó: Az egyházi ünnepek *-kor* ragos alakja — elsősorban a katolikusok beszédében — gyakran hallható időhatározó: *Gyertyaszentelőjűkor,* („Ha finyilag Gyertyaszentelőjű, az ízikét széd el!”), *Pétérpálkor, Istvánkirájkor ~ Isvánkirájkor, Gyümölcsőutó Boldogasszonykor, Szemmhájanapkor.* — Más esetekben viszont a *-kor* ragos határozók helyett *-ba, -be '-ban, -ben'* ragos időhatározókkal találkozunk a nyelvjárásban: *aratásba 'aratáskor', karácsonba, nyárba, húsvédbe, télbe.* A szomszédos Sárreudvariban ugyanígy: „Télbe a farkasok ordítottak itten.” (Vö: VÉGH, SárNépm. 139.) Határozószóként használják viszont a következő alakváltozatokat: *hézbe-hóyba ~ híbe-hóyba ~ hézbe-körba* 'nem gyakran, ritkán', *árajártamba.* — Néhány szót *-val* eszközhatározóraggal Ladányban is használnak időhatározóként. A *-val* ragos határozó jelentése: 'valaminek a beálltával' (pl. *jaggyal 'a fagy beálltával'; hójűdvilággal 'majd, ha feljött a hold'; hármattal 'miután leszállt a harmat'* stb.). Hasonlóan, de más árnyalattal Mihályi-ban is (vö. Kiss, MNyTK. 164. sz. 35). — A nem pontos, megközelítő idő kifejezésére használják a *tájba, tájt* névutós időhatározót: *tavasztájba ~ tájt, diltájba ~ tájt, akkor tájba ~ tájt,* valamikor a *télvíz idején, embéremlékzet óta 'nagyon régen', esztendőjűre rá 'egy év múlva'* stb. névutós formákat. Megemlítiük, hogy a *tájban: tájt* névutó helyett ma is hallható még *tájikán* névutós időhatározó: *decembértájikán, a tavasztájikán (találkozunk).* Jelentését tekintve hasonló, tehát nem pontos, csak megközelítő idő jelölésére használják az *ety pntéki nap* 'egy pénteken, egyszer pénteken' szerkezetű időhatározót is. — Sokféle időhatározói jelentésű kettős határozóval találkozunk a nyelvjárásban, például: *aratástúl újig, az első kapálástúl törísig, Péterpáltúl augusztus vigijig, vetéstúl aratásig, Érsébettül karácsonyig.* Az egyik tag gyakran ezeknél is valamely egyházi ünnep ragos alakja.

A számhatározó: A számhatározók (vö. MMNyR. II, 198) egy-két jegyben különböznek a köznyelveiktől. Mindenekelőtt abban, hogy a *-szor, -szér, -ször* ragos alakok itt ritkák, általánosan *másoggyára, harmaggyára, negyeggyire, ötöggyire* stb. formában halljuk ezeket a határozókat. Korábban a *háromszor, négyszer, ötször* határozók helyett *a három ízbe, négy ízbe, öt ízbe* névutós határozók használata volt az általános, ma viszont a nyelvjárási beszédben is a *háromszor, néccér, öccör* formák a gyakoribbak. Úgy látszik, hogy a nyelvjárási beszédben a fentiekhez hasonlóan megmerevedett viszont a *napjába kéjccér* típusú határozók első tagja is, vagyis a *naponta, naponként (kétszer stb.)* helyett a *napjába* tagot használják.

Az állapothatározó: A *marad, maradt* ige mellett az állapothatározó

-nak ragos és ragtalan formában egyaránt előfordul: *széginnek maratt: széğim maratt; bolonnak maratt: bolom maratt; víjjának maratt: víjján maratt* 'vénlány maradt'; *bötének maratt: böte maratt* 'ügyetlen, balkezes maradt'; *kacsának maratt: kacska maratt*.

A f o k - é s m é r t é k h a t á r o z ó: Különböző melléknveket gyakran használ a nyelvjárás fokhatározói jelentésben: *marha rossz, kúrva nagy, rohad bűdös, piszkos kemény*. — A mértékhatóró köznyelvi -nyi ragját csak ritkán hallhatjuk a nyelvjárásban, a ragtalan forma az általános: *egy vika búzát (kértem); éty főjzet zőjtpaszújt (vettem); egy rudas szálmát (vittem haza); éty szekéj csutkát (is kaptam); éty kanálfej 'egy evőkanálnyi' zsír (kél hozzá)*. — Az osztóragos mértékhatóró mindig -nkint ragos (*köblösönkint, házankint, főjdenkint* stb.), az *aprákint: apródyokint*-nak pedig mindkét alakja előfordul. — A felszabadulás előtt a kisebb-nagyobb bérlemények kapcsán sűrűn használt mértékhatóró volt a *riszibe, felibe: felezsbe, hármadába, tizedibe*. Vagy: *lápszárközépig (írt 'ért vmi [például a gaz])*; *Minél kisebb, annál kutább*.

Az o k h a t á r o z ó: A *felül* (nyílt e-vel) névutó gyakran helyettesíti a nyelvjárásban a *miatt* névutót, illetve a -tól ragot: *bajom felül* 'bajom miatt, bajomtól'; *dőugom felül; apám felül* 'apámtól' (*akar ott is marathattam vőyna*). — A -tól, -től ragos okhatározó -ba, -be ragos határozókkal váltakozik a nyelvjárásban: *Fáj a háta ja sok fekvizsbe; Kiált a lába az egisznapos járkálásba; Nem fárattál el a sok jöszmikélizsbe?*

A c é l h a t á r o z ó: Szó szerkezetekben általános a melléknévi igenévvel kifejezett célhatározó: *ménnyünk enni, mēntiünk áshni, mēnnéjnk dőugozni (mēnnéjnk a dőugunk-ra)*; *szántani vőytunk, csipēlni lēttünk vőyna, aratni járunk*. „746. (Jövk + célhatározói mellékmondat, illetőleg főnévi igenév + egyes szám 2. személyű tárgy. *Eljöttem, hogy megnézzelek téged*.: —” (l. NyatElm. 324). *Elgyöttem, hogy megnézzelek; Elgyöttem, hogy megnézzlek mán*.

Az í r á n y h a t á r o z ó k: A *felé* névutós határozókban a *fele* alak az általánosabb: *Ladám fele is lehetét jönni*. „Szeghalom fele nem volt vonat.” (vö. Gali Árpád i. m. 18).

A h a s o n l í t ó h a t á r o z ó k: „750. (Középfok + hasonlítás) *Fiatalabb vagyok Pistándl*.: —” (l. NyatElm. 325). A püspökladányi adatok: *Éty fejjele nagyobb nállam; Sokkal szébb a nénnynél; Időjseb nálla éty fél évvel*, vagyis a hasonlító határozó -nál, -nél ragos névszó vagy névmás. Lásd még: *Szitta, mint a bokrot*.

Az á l l a n d ó h a t á r o z ó k (a vonzatok keveredése a nyelvjárásban): „751. (Hasonlít + vonzata) *Jóska nagyon hasonlít apjára*.: —” (l. NyatElm. 325). *Hasonlít az annyára: annyáho*, de mindig így: *Nagyo hasonlít rá*. Köznyelvi: *Olyan, mint az anyja*, nyelvjárási: *Tisztá(ra)* az anyja. A nyelvjárásban tehát -ra, -re és -hoz, -hēz, -höz ragos alak egyformán előfordul a *hasonlít* vonzataként. — „758. (*Álmodik* + vonzata) *Öreganyámról álmodtam*.: —” (l. NyatElm. 325). Püspökladányban: *Idésapámmal (idésanyámmal, nagyapámmal) álmodtam*. Az *álmodik* ige vonzata nyelvjárásunkban mindig -val, -vel ragos határozó.

A j e l z ő k a n y e l v j á r á s b a n: A ragadványnév mint a megkülönböztető jelzők sajátos fajtája nyelvjárásunkban is szerepet kap az azonos vezetéknevűek megkülönböztetésében, illetve azonosításában. A különféle foglalkozások, a személyhez kapcsolódó egyéni adottságok alapján ragadtak az emberekre ezek a nevek: *lúherilő N. S., pohos Sz., gazda* (majd az 50-es évek elején *kulák*) B., *kútásó N. S.* — Az -i képzős melléknvekek mellett — és velük azonos funkcióban — használják a *való* igenévvel alkotott melléknvet: *Kabdra valóy*, 'kabai', *Udvariba valóy* 'Sárrétudvariban élő', „Bárándra való volt.” (Gali Árpád i. m. 10.) Más: *zőjgyirevalóy paszúj*. Sok jelzői szerepű, igenévi utótagú szókapcsolat él a nyelvjárási beszédben: *madárlátta (kényír), járkasordítóy (hideg), napszitta (búr), nagyitkú (embēr)*. — *Öreg este vam mán öt óyrakkor*.

Egyéb mondattani jelenségek a nyelvjárásban: „743. (*Kell* + igekötő főnévi igenév, illetőleg mellékmondat) a. *El kell mennem, mennünk*.: —

b. Meg kell venned, vennetek. : —” (l. NyatIElm. 324). Nyelvjárásunkban a főnévi ige-nevet nem személyragozzák (l. még a 744. pont alatt). Akkor sem, ha a *muszáj* segédige áll a melléknévi igenév mellett (például: *muszáj menni* stb.). Püspökladányban tehát: *El kéjne menni a bőrbíjho; Be kéjne fogni a csikókat is; Össze kéjk bogjázni a szinát.* A szomszédos Szerepen hasonlóan: „Kölesönt kellett felvenni.” (Gali i. m. 20). — „744. (Személynév + *kell* + főnévi igenév, esetleg felszólító mód) a. *Péternek haza kell men-nie.* : — b. *Pétereknek haza kell menniük.* : —” (l. NyatIElm. 324). Rákérdezésem nem sikerült, nem értették meg a kérdést. Saját megfigyelésem szerint a főnévi igenév ezekben az esetekben is ragtalan marad: *Imrének be kél menni ja faluba; Nekém is ki kéjk menni segíteni; Lē kéjne vágni a gájjat.* — „752. (Kettős tagadás) a. *Semmit sem evett.* : — b. *Soha nem láttam még ilyen dolgot.* : —” (l. NyatIElm. 325). *Sëmmivel nem törőjűdik azúta; Nem kél neki sëmmi 'nem eszik semmit'; Sëmmibe së nizi az apjút; Nem lakja sënki; Nem vagyok (lészék) sënki lábakapcája.* — „756. (Ellentétes mondat: első tag felszólító, illetőleg jelentő módban) a. *Ne vizet adj, hanem bort.* : — b. *Nem lány, hanem fiú.* : —” (l. NyatIElm. 325). Ezekben a mondatokban a kötőszó *hanem* és *ha* egyaránt lehet. A *ha* kötőszavas mondatokkal csak a legidősebbek beszédében találkozunk: *Nem nagy a, ha éppen kicsi; Nem kani ja, hanem koca; Nem Imre a, ha Jani* stb. — „757. (A kérdőszócska sorrendje) a. *Nem tudom, hogy elmegyek-e.* : — b. *Nem tudom, hogy jó lesz-e.* : — c. *Aztán jó lesz-e?* —” (l. NyatIElm. 325). *Nem tudom, ere van-é? (~i); Mëgészëd-ë vagy mún nem kél?; Nekéd kél-ë?; Jössz-ë, nem-ë?* Alkalmanként hallhatunk *Nem-ë láttad a kalapácsot?* típusú mondatot, a kérdőszócska sorrendjének tévesztése, felcserélése azonban nem jellemző a nyelvjárásban. — Az alárendelt összetett mondatok mellék-mondatának kötőszava — függetlenül, hogy nem személyre utal — leggyakrabban az *aki*: *Aszt a villát keresëm, akivel a szálmát hántad.*

ZILAHÍ LAJOS

SZEMLE

H. Paasonens Südstjakische Textsammlungen

Neu transkribiert, bearbeitet, übersetzt und herausgegeben von EDITH VÉRTES.
I—IV (XXVIII + 267, 345, 305 és 195 gépelt lap). MSFOu. 172—75. Helsinki, 1980.

Terjedelmében és értékében jelentős nyelvi anyag közlésével gyarapodott a finn-ugor népköltészeti kiadványok sora: végre napvilágot láthatott Paasonen hagyatékából a déli osztjakok között 1900 és 1901 folyamán készített feljegyzéseknek jórészt verses formájú szövegekből álló része.

VÉRTES EDIT tájékoztatójából megtudjuk, hogy e szövegek mennyisége és műfaji jellege részben eltér attól, amire a szakemberek számítottak. Az erre vonatkozó elképze-lést, illetőleg várakozást különféle magánlevélbeli közlések alapozták meg, amelyek csak részben származtak magától a gyűjtőtől, s a tudományos szakirodalomban esetleg többszörös közvetítéssel váltak ismertté. Paasonen déli osztják tanulmányai idején, 1900 végén O. Donnerhoz írt levelében arról számolt be, hogy jelentékeny anyagot gyűjtött, főként meseszövegeket, hogy dal nincs följegyzéseiben, mivel nyelvmestere nem volt énekes, s szinte egyáltalán nincsenek gyűjteményében varázsmondókák, áldozati imák sem. A gyűjtés lezárása után, 1901 áprilisában úgy nyilatkozott, hogy mintegy öt nyomtatott ívre terjedő szövege van. Ez a becslés nemcsak a hagyatékban talált anyagot tekintve bizonyul túlságosan szerénynek, de saját korábbi közléséhez viszonyítva is

ilyennek tűnhetett. Később az uralistáknak az jutott tudomására Wichmann egy leveléből, hogy Paasonen mintegy tizenöt mesét tudott a Kondánál följegyezni. Ez a szám nem sokkal marad alatta a hagyatékban talált különféle műfajú szövegegységek mennyiségének, érthetetlen viszont, hogy a levélíró szakember ezt a kiadásra még elő nem készített anyagot kis terjedelmű és kevéssé jelentős gyűjteményként említi.

Paasonenről tudjuk, hogy a szórványokban élő, a szomszédos idegen nyelvű népcsoportokba való beleolvadás veszélyének kitett rokon népek körében végzett munka során a szógyűjtés és a szövegfeljegyzés feladatait helyesen, egymással való összefüggéseikben mérte fel, s voltaképpen az utóbbinak tulajdonított nagyobb jelentőséget. Egy szótárszerű összeállítás ellenőrzése és kiegészítése érdekében is nagyon fontosnak tartotta, hogy az illető nyelv anyagából minél több szövegfeljegyzés készüljön. Jól gondolta, hogy a finnugor népköltészetre legjellemzőbb nyelvi sajátosságnak, az ugyanazon mondanivalót variált megszövegezésben ismétlő paraleliztikus előadásmódnak a révén a népi szövegek birtokában olyan szójegyzéket lehet készíteni, amely sokkal gazdagabban tartalmaz szinonim kifejezéseket, mint az élő nyelvhasználatra építő szótárak. Déli osztják tanulmányainak idején Paasonen nagy öröme egy kiváló meseismerő ember hírében álló — és annak is bizonyuló — nyelvmesterrel dolgozhatott együtt. Ennek a Konda torkolatvidékéről származó „mesemondó”-nak az előadása alapján került feljegyzésre Szurgutban a most közzétett anyag jó része, s ő ellenőrizte azt a szöveget is, amelyet egy másik kis faluból való öreg mondott el a gyűjtőnek. Több adatközlőről nincs tudomásunk.

A szöveggyűjteményben tizenkét verses, egy részben versből, részben prózából álló és kilenc prózai darab található. A prózai szövegek nem nagy terjedelműek, összesen mintegy hatod részét teszik ki a rövid soros forma miatt terjedelmükben pontosan meg nem határozható verses szövegeknek, amelyek körülbelül ötszáz gépelt lapnak a fő részét töltik ki. A kiadvány tartalmazza a gyűjtő jegyzeteit, amelyek finn nyelvűek, s az osztják szövegeknek a lehetőség szerint pontos német fordítását. — A várakozáshoz képest a legnagyobb meglepetést egy közel ötezer sor terjedelmű, hét „ének”-re tagolódó népi eposznak az előkerülése okozta. Ez az első és egyetlen teljes egészében hitelesen népi szövegű eposz az uráli népek irodalmában: a népköltészeti töredékek alapján összeállított, hasonló műfajú finn és észtl elbeszélésekkel szemben ez egyetlen „mesemondó”-tól hallott, minden ízében népi formálású alkotás. A hagyatékban erről a legjelentősebb szövegről Vértés Edit külön is hírt adott irodalmi folyóiratban, megfelelően méltatva folklórisztikai értékét (Nagyvilág 1980. aug. 1237, az ismertetés után egy szemelvény is következik T. Lovas Rózsa fordításában). A németeknél nagy az érdeklődés ez iránt az osztják népi eposznak nevezett költői szöveg iránt, s a német műfordítás, amely Lovas Rózsa munkája, valószínűleg előbb fog megjelenni, mint a remélhetőleg majd szintén elkészülő magyar.* A szövegek között még egy hasonló műfajú, de részben prózában elmondott darab van, amely közel felényi terjedelmű. Ezt a másik adatközlőtől hallott meseként jegyezte föl Paasonen.

A „mesemondó” kifejezést az adatközlőkkel kapcsolatban azért kell idézőjelbe tennünk, mivel ezek az elbeszélő tárgyú szövegek különböző műfajúak, s éppen a műfaji minősítés elnagyolt vagy vitatható volta adott okot arra, hogy a sajtó alá rendezés előtt a szakemberek nem értékelhették kellőképpen Paasonen hagyatékának ezt a részét. A szöveggyűjtemény gondozójának meghatározása szerint két eposz, tíz hősének, hat mese és egy dal minősítésű szöveg van az anyagban. Némileg kritikai jellegű észrevételnek is

* A magyar műfordítás T. Lovas Rózsától napvilágot látott a Vértés Edit—T. Lovas Rózsa: Bevezetés az uráli népköltészetbe című, kéziratként megjelent kiadványban (Budapest, 1985. Tankönyvkiadó), 42—102: Tok-folyó-apó.

felfoghatjuk Vértés Editnek azt a megjegyzését (VIII), hogy Paasonen a népköltészet minden műfaját mesének nevezi, ha mesei elemek találhatók benne, formára és tartalmi jellegre való tekintet nélkül. Ezzel kapcsolatban egy kis kitérőt kell tennem. A kevésbé pontos műfaji minősítésért ugyanis nem Paasonen a felelős, illetőleg nemcsak ő: az *eposz* szó használata az irodalomtudomány múltjában nem volt teljesen következetes és egyértelmű. Az egy időben eléggé általánosnak mondható felfogás szerint az *eposz* ősi forrásainak tekinthető, szájhagyomány útján továbbörökített népköltészeti alkotásokat nem minősítették *eposznak*, az *eposz* kifejezést csak az ismert szerzőjű, irodalmi igénnyel készült, írásban rögzített művekre, a szakszerűen műeposznak vagy könyveposznak nevezhető alkotásokra vonatkoztatták. Nem ok nélkül. Egy szakma és egy egyén fogalom- és szókincsének fejlődése között van némi hasonlóság. Egy szó elvont fogalmat jelöl ugyan, de használatakor korábbi alkalmazásával kapcsolatos konkrét emlékeink is felidéződnek, tehát az *eposz* szó azoknak a műveknek sajátos jellemzőit juttatja eszünkbe, amelyekkel megismerkedve a műfajról fogalmat alkottunk. Ismereteink gyarapodásának nyomában korábban kialakított fogalmaink módosulnak, esetleg teljes átértékelésükre is sor kerül, de szóhasználati szokásainkon nem könnyű változtatni. Furcsa paradoxonként hat, de a fejlődés során nemcsak az történhet meg, hogy a fogalmi rendszer gazdagodása alapján igényesebbé válunk a fogalmakat jelölő kifejezések alkalmazását illetően, hanem gyakran arra a bölcs belátásra jutunk, hogy egy bizonyos határon túl a szaknyelvi szóhasználat sem fegyelmelhető. Amíg nem ismertünk népi *eposzt*, nem volt szükség annak mérlegelésére, hogy egy népköltészeti elbeszélő mű milyen jegyek alapján minősíthető *eposznak*. Az *eposz* szónak voltaképpen nem az újabban lehetséges tágabb értelmű használata, hanem inkább szűkebb értelemben való alkalmazásának régóta megszilárdult volta magyarázza a *népi eposz* vagy a még kevésbé szerencsésnek tartott *naiv eposz* műfaji megjelölés szükségességét és közkeletűvé válását, de egyben felhívja a figyelmet vitathatóságára is. Első emlékezetes egyetemi élményeim közé tartozik az a szemináriumi gyakorlati óra, amelyen Keresztury Dezsőtől arról hallottunk, hogy *naiv eposz*-ról beszélni már önmagában is bizonyos ellentmondás, az *eposz* olyannyira műköltészeti műfaj. Igaz, hogy ezzel a nézettel a ránk nem maradt magyar ősköltészeti termékek köré szövődő legendák lerombolásával kapcsolatban ismerkedtem meg, s tudom, hogy némi hiperkritika is volt e számomra újszerűen rokonszenves legendaoszlatásban, de ami a szóhasználatot illeti, annak vitatható volta erős nyomot hagyott bennem. Amit erről hallottam, az tulajdonképpen nem volt meglepő, csak tudatosította bennem azt, ami saját szemléletemre korábban is jellemző vonás, ha úgy tetszik: korlátoltságnak is nevezhető sajátosság volt. Mert be kell vallanom, hogy a Nibelung-énekkel vagy a Kalevalával való megismerkedés az én esetemben semmit nem változtatott az *eposzról* korábban kialakított műfajképen. Nem is emlékszem, hogy a *hősi eposz* és a *népi eposz* minősítésekkel is megismerkedtem-e egyidejűleg, ha igen, akkor csak azzal a következtetéssel, hogy ezek nem „igazi” *eposzok*, azért van szükség a műfaj megjelölésében a jelzőre. Az efféle következtetés a fogalmi rendszer szempontjából lehet logikátlan, de úgy látszik, több emberre vagy irodalomtörténeti korszakra jellemző, aminck valóban az lehet az egyszerű oka, hogy az irodalmi és a népköltészeti műfajok között a legtöbb műfaj esetében a hasonlóságot találjuk jellemzőbbnek, itt viszont a különbségek tűnnek sajátosabbnak, annyira, hogy akadályává is válnak a tágabb értelmű *eposzfogalom* kialakításának. — Részemről érthetőnek tartom tehát, hogy a népi szövegeket 1900–1901-ben följegyző kutató, aki az egyes epikus alkotásokban a csodás elemek szerepét és a hősök tulajdonságait még nem elemezte és nem értékelte az *eposzra* jellemzőnek tartott kritériumokhoz viszonyítva, anyagáról hírt adva nem fordított figyelmet a mese, a hősenek és az *eposz* közötti műfaji különbségekre. De azt sem tartanám meglepőnek, ha bizonyos műfaji jegyek tudatos mérlegelése alapján döntött volna Paasonen a „népmese” minősítés mellett, hiszen vitathatatlan,

hogy a népmesére is jellemző sajátosságok e szövegekben hiánytalanabban megvannak, mint a klasszikus eposz műfaji jellemzői. A tárgyat illetően fontosnak látom azt, hogy az itt megénekelte események kevéssé látszanak nagy emberi közösségek sorsát érintő, történelmi jelentőségű dolgoknak, az előadásmódot tekintve pedig azt mondhatjuk, hogy az a nehezen megfogalmazható valami, amit stílusnak vagy hangnemnek nevezünk, s ami számtalan összetevőből áll, csak részben műfaji kötöttségű, s a stílus hasonlósága erősebben hat ránk, mint a műfaji kategória azonossága vagy rokonsága. S ha az újabb irodalomban egyre inkább műfajilag pontosan meg sem határozható műveket írunk és olvasunk, miért is kell a népköltészeti termékekben vitathatatlan minősítésű, „vegytiszta” elbeszélő tárgyú alkotásokat keresnünk?

A műfaji minősítés kérdésével természetesen nem azért foglalkoztam e helyen, mintha egy népköltészeti szöveg minőségét és értékét megváltatná, de gondoltam, hogy az irodalomtudományi szaknyelv története és állapota szempontjából is figyelmet érdemlő jelenség, hogy egy szó alkalmazásának hiánya következtében talált nem várt kincsre a szövegek közétevéje.

A szövegek jelentősége nyilvánvaló, művészi értékeik méltatásával e keretek között nem foglalkozhatunk, szépségükről igazán akkor győződhet meg a szélesebb közönség, ha az eredetiekhez méltó magyar fordításban is olvashatók lesznek. Annyit mégis el kell mondanunk tartalmi jellemzőként, hogy feleséget szerző hősökről, különféle erdei vagy folyómelléki öregekről, házaspárok, testvérek, barátok, nagyanyák és unokák közös élményeiről, magányos falusi asszonyokról, főistenekről, varázslókról, „rókaöreg”-ről, emberformájú cédrusról van bennük szó.

E helyen inkább azzal kell foglalkoznunk, mit jelent a nyelvtudománynak a szöveggyűjtemény kiadása. Vértes Edit a transzkripciót, a németre fordítást és Paasonen jegyzeteinek gondozását a hasonló munkákban már tapasztalt szakember jártasságával végezte. Tervbe vette, illetőleg további feladatának tekinti, hogy a hagyatékokból kiadott osztják szövegekhez kapcsolódó nyelvi és tárgyi magyarázatokat egy önálló kötetben részletezi. E most ismertetett kiadvány előszavának némely részlete úgy is értékelhető, mint egy kis ízelítő ezekből a magyarázatokból. Az átirásra és Paasonen jegyzeteinek közlésére vonatkozó tájékoztatónál (X—XVII) számunkra figyelemre méltóbb, az osztjakkal foglalkozó szakembereken kívül másokat is érdekel az előszónak az a része, amelyben a németre fordítás során követett elvekkkel és a munka közben adódó nehézségekkel van alkalmunk megismerkedni.

Az osztják és a német nyelv rendszerének alapvető grammatikai különbségei közismertek. Ezekkel az előszóban azért kellett foglalkozni (XVII—XX), mert a rövid sorokra tagolódó verses szövegeknél az osztják és a német sorok számának egyeztetése némelykor problémát jelentett (például névutóssal szemben álló prepozíciós szerkezetek, eltérő szórendi megoldások, szavaknak megfelelő szókapcsolatok).

A jelentéstani és stilisztikai szempontból általános tanulságokat is nyújtó kérdésekkel, konkrét példákkal az előző XXI—XXVI. lapján találkozunk.

Az egyes kifejezések fordításában a nehézségek egyik oka éppen az, hogy a segédeszközül szolgáló szótárakban, így a legalkalmasabbnak kínáló PAASONEN—KAI DONNER-féle szógyűjtemény anyagában bizonyos jelentések hiányoznak, illetőleg a bennük találhatókkal esetleg nehezen összeegyeztethetőnek látszanak. Paasonen sajnálatosan korai halála után az óriási hagyatékból, amelynek csak egy kisebb hányada volt az osztják anyag, az osztjákat illetően legsürgősebb feladatnak látszott a kondai és jugáni nyelvjárásterületen gyűjtött szavak közzététele. Ennek során nem volt mód arra, hogy ezt az anyagot a hagyatékból található szövegfeljegyzések alapján kiegészítsék és korrigálják, ami a gyűjtő szándékában állt. Részben ezzel is összefüggő, részben más természetű problémák adódnak abból, hogy a rokonértelmű szavak csoportjainak állományát az egyes

nyelvekben mennyiségileg és minőségileg nagy különbségek, sajátos vonások jellemzik, s így a szótárbeli finn és német megfelelők csupán kiindulópontot és nem megoldást jelentenek a részben pontos, részben variált ismétlésszerű szövegrészletek fordításában. Némely esetben nemcsak a szótárak megoldásaitól, de a gyűjtő jegyzeteiben alkalmazott kifejezésektől is el kellett térni. Sok esetben az osztják társadalmi viszonyoknak vagy a szövegben szereplő sajátos mítikus elemeknek az ismerete korlátozta a szótárilag nyilvántartott szinonimák közötti választást, akadályozta a szóhasználat következetességét, kizárta a váltakoztatás lehetőségét. Némelykor azért nem lehetett a szótárbeli szinonimák mennyiségére való tekintettel választani, mert egy-egy kifejezés túlságosan is egy-egy fogalmi árnyalathoz kötődve vált megszokottá a szakirodalomban. Nem volt megoldható az sem, hogy azonos osztják kifejezések minden esetben azonos némettel legyenek fordítva. Sokszor a fordítás tudományos pontosságának és a stilisztikai szépségnek a követelményei nem voltak összeegyeztethetők, ilyenkor a kiadó az utóbbi rovására döntött, bár általában igyekezett megőrizni, megsejtenni valamit ebből is. A szó szerint hű, mégis érthetetlen fordítás problémáit szögletes zárójelbe tett kiegészítésekkel sikerült megoldani. Néhol az igék vonzatbeli eltérései jelentékeny különbséget okoznának a terjedelemben, ezért látszik jobbnak kevésbé pontos szinonim ige választása. Egyes esetekben a szöveggörnyezetben előforduló vagy a műfajban megszokott kifejezések figyelembevételével egy-egy szónak másféle magyarázatát lehet valószínűsíteni, mint amire Paasonen gondolt.

Egy ismertetés keretében nem térhetünk ki az előszóban elemzett példák különféle típusaira, amelyek más-más jelenséget szemléltetnek, s a problémák összefüggéseinek egyedi bonyolultságát is érzékeltetik. Mégsem tehetjük meg, hogy az egyes esetek által képviselt, de általános tanulságokat nyújtó jelenségekről teljességgel példa nélkül szövjünk. Így a névszók fordításával kapcsolatos kevésbé súlyos nehézségeknek, a szótári anyaghoz viszonyítva talán kissé önkényesnek látszó megoldásoknak a példái közül megemlíti, hogy a szótárban 'szolga, rabszolga' jelentésű *ort* és a 'rabszolga'-nak értelmezett *təw* szavak párhuzamos használatának az esetében az látszott helyesnek, ha a 'szolga'-t jelentő német szón kívül a 'cseléd', illetőleg 'szolgálólány, cselédlány' jelentésű kifejezéseket váltakoztatja a fordítás, mivel a rabszolgaság fogalma az osztjakok társadalmának történetében ismeretlen. Vagy például egy elvben varázslatra is, imára is vonatkoztatható szónak, a *müt*-nek a fordítása bizonyos kontextusban csak 'ima', másutt csak 'varázslat' jelentésű kifejezéssel volt helyes. Egy tulajdonképpen 'anya' jelentésű szó, az *ānks* felnőtt leányok tulajdonnévszerű megjelölésében megállapodott alkotóelemként szerepel, ami azon az alapon érthető, hogy a lányban, akiért a hőségekben küzdenek, a hősök jövődő gyermekeik anyját keresik és tisztelik. A szintaktikailag pontosan meg nem szerkesztett kifejezések némelyikének esetében a német megfelelő 'anya' jelentésű utótaggal elfogadhatatlan lett volna, ilyenkor a szöveg kiadója a *Jungfer* szó alkalmazása mellett döntött. — Az igék fordítása többféle és részben súlyosabb problémával járt. Egy 'gyaláz, szid, szóval mocskol' jelentésű igét (*KäwaKkätä*) azért kellett 'szemrehányást tesz' jelentésű szóval fordítani, mivel a német igék vonzatstruktúrája alapján így nyílt mód dativus alkalmazására prepozíciós szerkezet helyett. Három 'beszél', 'mond' jelentésű szinonim osztják kifejezést (*pätärtäm, neryäm, jästäm*) egy-egy szövegben aszerint kellett 'valakinek mond' és 'valakihez beszél' jelentésű szóval fordítani, hogy az eredetiben lativus vagy névutós szerkezet volt-e a determinánsa, a németben az előbbi a dativus, az utóbbit elöljárós szerkezet tükröztetheti pontosabban. A 'csinál, tesz' jelentésű osztják *wer-* ige az eredetiben sok állandósult szókapcsolatnak az alaptagja, az ezeknek megfelelő német kifejezésekben különböző igék szerepelnek. Végül egy példa a Paasonen jegyzetében adott értelmezésnek egy homonima kikövetkeztetése révén lehetséges korrigálására: egy 'páncél' jelentésű szónak *tütaŋ* jelzőjét a szöveg feljegyzője a szógyűjteményében meglevő 'eloven' jelentésű melléknévvel azonosította, s a kifejezést egy páncélt viselő

csodabeli lényre vonatkoztatta, a szöveg kiadója viszont az osztják szövegekben — részben a közeli szövegkörnyezetben is — található, sisakkal vagy kesztyűvel ellátott páncélokra gondolva a melléknévet egy olyan 'ruhaujj' jelentésű főnévből származtatja, amely csupán homonimája a *tít* 'lélek, szellem' jelentésű szónak, s a jelzős szerkezetet ujjas páncélra vonatkoztatja.

Az először befejezéseként VÉRTES EDIT köszönetet mond a szöveggyűjtemény megjelenését lehetővé tevő intézményeknek és képviselőiknek, s azoknak a szakembereknek, akikről a kéziratos hagyaték gondozásában és a német fordítás megszövegezésében és ellenőrzésében segítséget kapott. Nekünk viszont elsősorban az ő munkájának jelentőségéről, nagyságáról és színvonaláról kell elismerőleg szólnunk, annál is inkább, mivel a hosszú idő óta folytatott tevékenységnek, a hagyatékban maradt anyagok sajtó alá rendezésének nemcsak a tudományág szempontjából való hasznosságáról vagyunk meggyőződve, de azt is sejthetjük, hogy egy kutató számára az ilyenféle munka nemcsak örömmel járó feladatot, hanem áldozatvállalást is jelent.

HEXENDORF EDIT

Kálnási Árpád, A fehérgyarmati járás földrajzi nevei

Szabolcs-Szatmár megye Földrajzi Nevei 2. Debrecen, 1984. 508 l.

1. Újabb értékes kötettel bővült korszerű földrajzinév-táraink sora. A „Szabolcs-Szatmár megye Földrajzi Nevei” sorozat első számának (MEZŐ ANDRÁS, A baktalórántázi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967.) megjelenése után majdnem húsz évet kellett várni, hogy kézbe vehessük a másodikat. A lassú megjelenés hátterében — amint SEBESTYÉN ÁRPÁD szerkesztői előszavából (3) megtudjuk — főleg gazdasági nehézségek állnak. A csengeri járás gyűjtőfüzetei és térképei például egy évtizede várják a kiadás lehetőségét. A most ismertetendő mintegy 500 nyomtatott lapnyi adattár megjelentetéséhez is több vállalat, üzem, termelőszövetkezet anyagi támogatása volt szükséges a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékének rendelkezésre álló kutatási keretén kívül. Sok megyei, járási, városi vezető is pártfogásába vette a kiadás ügyét. Természetesen a legfőbb érdem a gyűjtő és közlétező, KÁLNÁSI ÁRPÁDÉ, a KLTE adjunktusáé, aki — már előljáróban elmondhatjuk — mennyiségileg és minőségileg egyaránt szép munkát végzett. Jóllehet a Kossuth Egyetem nyelvészeti könyvtárában már több e tárgyba tartozó szakdolgozat, szemináriumi dolgozat, pályamunka stb. összegyűlt a vállalkozás megindítása előtt, kisebb közlések is napvilágot láttak, a gyűjtések egyenlőtlen színvonalú és egyéb hiányosságok miatt elkerülhetetlen volt a járás mind a 36 településének bejárása. A gyűjtés és a kiadás előkészítése több mint egy évtizedig tartott. (Az 1969-ben megszünt csengeri járás közigazgatásilag idecsatolt helységei több — méltányolható — ok folytán nem szerepelnek a gyűjteményben, vö. 5. lap.) A szerző e vidék szülőtte, népének, nyelvének kiváló ismerője, doktori disszertációját is e témakörből írta.

2. Az adattár felépítése hasonló a sorozat első kötetéhez (MEZŐ i. m.). A települések névanyaga a helységnevek betűrendjében következik, de a részadattárak is betűrendes beosztásúak. Külön vannak közölve a belterület és külön a külterület nevei. Ha valaki egy bizonyos név előfordulására kíváncsi az egész járás anyagában, 72 helyen kell felapoznia a könyvet. Nem is beszélve bizonyos utótagként szereplő névelemek visszakeresési nehézségeiről. Nagyon kellene tehát a részletes névmutató, amely ma már szinte elengedhetetlen kelléke a korszerű névtáraknak. Arra várni, hogy a megye minden járása

hasznló módon elkészüljön, s utána fogni összesített mutató szerkesztéséhez, nem érdekes, hiszen látva a nehézségeket, ez reménytelenül távolinak tűnik. Megfontolandó: nem kellene-e a megjelent két szabolcs-szatmári kötetnek közös mutatóját mihamarabb publikálni? Az anyagi gondok közismertek, de az is luxus, ha a nagy áldozatok árán napvilágot látott névkincs parlagon hever a nehezen feltárhatóság miatt.

Egy-egy részadattár az illető településről szóló legfontosabb tudnivalókkal kezdődik. „Ennek bevezető része a falu nevének helyi ejtését, a *hol, honnan, hová* kérdésre felelő helyragos alakot, az *-i* melléknévképzős változatot és a községre vonatkozó legfontosabb adatokat (területe, lakóinak száma stb.) tartalmazza. Ezt követi a falu [rövid] története.” A további részek foglalkoznak a helység nevének eredetével (főleg a szakirodalom alapján), közlik az esetleges népetimológiát, falucsúfolót, a településsel kapcsolatos néphiedelmeket, a történeti monográfiák idevágó részeit az eltűnt településekről. Az általános tájékoztató záró részében a nyomtatásban megjelent helynévi anyag lelőhelye, a kéziratok források, térképek keletkezési adatai és az adatközlők felsorolása következik.

A tulajdonképpeni névtár — amint említettük — betűrendes, szótárszerűen felépített adattár. Minden szócikk új bekezdéssel indul (de általában csonka sorra végződik). Ez az újabban elterjedt „számkövető” megoldású helynévtárakhoz képest szellősebb (áttekinthetőbb, de helypazarlóbb) adatközlést tesz lehetővé. Az egy jelöltre vonatkozó névváltozatok egy szócikkbe kerültek, de a mellékvariánsok sem sikkadnak el: betűrendi helyükön utalószó van. A szócikk élén a név köznyelvi alakja áll. A tájszavak nincsenek köznyelviesítve. Bizonyos címszavak csillaggal vannak megjelölve. „Ez több dolgot jelölhet: 1. Az objektum már nincs meg, nevét csak valamelyik forrás őrizte meg számkunra (pl. **Diós* 36). 2. Az objektum elpusztult, de nevét és helyét az adatközlő még ismerte (pl. **Inántszy-tanya* 36/103). 3. Az objektum nevét az adatközlő még ismerte, de helyét már nem tudta megmondani . . . 4. Olyan hivatalos vagy mesterséges névalak, mely sohasem élt (pl. **Gyarmati és Dányádi út* közt 36). 5. Ha az objektumot ma más néven ismerik (pl. **Vad-kert* 20).” (9.) Sajnos, ez a megoldás (hogy tudniillik a csillagozásnak öt jelentése is van) tudományos műben nagyon zavaró: nem megkönnyíti, hanem inkább megnehezíti a tájékozódást. A kutató, ha ilyenrel találkozik, azonnal latolgatni kezdi, vajon melyik érvényes az öt megszorítás közül. Nem mindegy például, hogy a jeltárgy vagy a név vagy mindkettő tűnik el, hal ki. Szerencsére a szócikk szöveges része többnyire eligazítja az olvasót. Így a csillag nem több, mint egy általános figyelemfelhívó jel. Ennél több is lehetne: például a kihalt (ill. nem élő) név jelölője. — A címszó után a név helyi, nyelvjárási alakja áll. A lejegyzés pontosnak látszik, még a diftongusokat és az *l, r, j* okozta félhosszú mgh.-nyúlásokat is jelöli. Egy kis szépséghiba az, hogy a kettőshangzók alatt megszokott összefoglaló jel (◌) végig hiányzik. Ez nyilván a szűkös nyomdai lehetőségek miatt alakult így. (Bár megvan pl. az *é, è, ā* stb. mellékjelzése.) Kissé ellentmondásosnak tartom azt is, hogy az *ie* diftongus jelölve van, az *ei* viszont nincs (helyette *é* áll; erről l. 8. lap).

A szócikk további részei: *hová* kérdésre felelő helyragos alak, a térszinforma, művelési ág megjelölése, térképi szám, történeti adatok (főleg PESTYből és a kataszteri térképekről). Majd a névélettani megjegyzések és egyéb tudnivalók következnek. Az adattár átlapozása után nyugodtan kijelenthetjük: ezek a nevet kísérő megjegyzések minden dicsőretet megérdemelnek. Sűrűn előfordulnak itt a névváltozatok szociális értékére, az elhomályosulásra, a tárgyi, néprajzi háttérre, hagyományokra, névkorrelációra stb. vonatkozó megjegyzések. Reagál a népetimológiákra és általában a történeti források tévedéseire, íráshibáira is. Aprólékos munkára, kifinomult látásmódra vallanak például az ilyen megjegyzések: 169: „*Forrás* . . . -hoz . . . A helyragos forma tanúsága szerint a jelölésétvitel még nem történt meg” [teljesen] (a határ e pontján már nincs forrás; ilyenkor rendszerint a belviszonyragok szoktak előtérbe kerülni); 56: „*Kis-tábla* . . .

— Nagy-tábla nincs” (a méretre utaló előtagok általában korrelatív párok formájában jelentkezik); 269: „**Vös-rét* . . . A név mai formája *Vöüs réti*. Talán ide kapcsolható MAKSÁI (i. m., 182) *Welcherethe* [1425.] adata is”. (Az összekapcsolás helyes.)

A nevek helyesírásának alapveit a FÖNMISz. szolgáltatta. Ezt a szerző jól alkalmazta, bizonyos pontokon tovább is fejlesztette. A térképek szépek, technikailag is jól sikerültek. (Sajnos ez néhány — egyébként kiváló — helynévgyűjteményünkről nem mondható el.) Még jobbak talán akkor lettek volna, ha a laptükör nagyságához igazított — változó kicsinyítésű — rajzok mellé lépték is került volna. (Ezt a kis hiányt némileg pótolja a 13. lap áttekintő térképe, amely a járás községeinek elhelyezkedését ábrázolja.)

A földrajzi köznevek és helyzetviszonyító elemek szótára ma már a korszerű helynévgyűjtemények állandó tartozéka. Ez a kis speciális regionális szótár ugyanazt a gondosságot, igényességet mutatja, mint maga a névtár. Valamivel több, mint kétszáz szócikke hű tükörképe a vidék sajátos (földrajzi) névalkotó elemeinek. Ilyen jellegzetes közsók például a *bákány* 'mocsaras, nádas hely', *cser*¹ 'kicsiny vízér, csermely', *cser*² 1. 'cserfaerdő', 2. 'bokros, cserjés, bozótos hely', *erge* 'kisebb vízér', *fogás* 'a falu közelében a telekhez kimért toldás', *foglár* 'ua.', *forduló* 'a határnak az a része, mely az ugarrendszer szerint hármass csoportra van osztva: őszi, tavaszi és ugarforduló', *gorond* 'hosszan elnyúló hátszerű kiemelkedés, domb', *gyep* 'rét', *halvány* 'kihalt folyómeder, holtág', *írottvány* 'irtással művelhetővé tett mezőréssz', *kabolauút* 'szántóföldek között vezető keskeny szekérút, melyen az ekét ekecsúszdán (kabolán) is lehet vontatni', *merítő* 'partrész, ahonnan a vizet hordják', *palaj* 'homokos folyópart', *paraszt* 'szántatlanul hagyott földdarab, parlag', *sűrű* '[sűrű növényű] mocsári erdő', *szugoly* 1. 'szeg, zug', 2. 'zsákutca', *szurdék* 'víztől kivált, meredek falú, keskeny völgy', *vágás* 'nagyobb természetes vagy mesterséges vízfolyás, fok' stb. — Különösen értékesek a szótörténet, nyelvjárástörténet számára azok a tájszavak, amelyek már csak nevekben léteznek, mint pl. *ásvány* 1. 'ásott üreg, árok, kút', 2. 'mesterséges árok', *csonkás* 'nagy törzszű fák ágainak lecsonkolásával művelhetővé tett erdőréssz', *gaz* 'erdő', *gyakor* 'sűrű erdő, sűrű bokros hely', *haraszt* 'fiatal tölgyerdő, bozót', *kerek* 'erdő, kerek erdő', *kosár* 'karám', *láz* 'lapos fekvésű kaszáló', *rekesz* 'birtokosok között szétosztott erdőréssz', *vápa* 1. 'bemélyedés a talajban' 2. 'mocsaras hely' stb. Tüzetesebb vizsgálat nyomán nyilván újabb adalékok is előkerülnek majd. Ilyen például a Fülesd határából gyűjtött *Bürü ~ Börü*, melynek jelöltjéről megtudjuk, hogy „Nagy része vizenyős terület”. E tájszavunk főleg a nyugati nyelvtérületen és elevenen, az ÜMTSz. a Dunántúlról hoz rá bőséges anyagot. Keletről csak a Nagykunság és a Sárrét vidéke szolgál adattal. Helynevünk tanúsága szerint régebben itt sem volt ismeretlen. Jóllehet már 'kisebb pallóhíd', illetve 'főleg nádkévékből készített, vízen úszó hídféleség, átkelőhely' jelentését nem ismerik, de a természeti környezet jelzéséből („vizenyős terület”) nagy valószínűséggel következtethetünk egykori tárgyi hátterére. Jó lenne továbbá tudni, milyen alapszóból képezték pl. a *Bitykes* (17), *Dobonyos* (89), *Katros* (20), *Szepszes* (137, 279), *Zsomokos* (103) stb. neveket. — A szótár szerintem még kiegészíthető a következő címszavakkal (értelmezés helyett csak helynévi példákat adok): *cserpákos*: *Cserpákos* (41), *epres*: *Epres* (153), *eresztvény*: *Eresztvény* (297), **gyepű*: **Csonka-gyepű* (41), *gyertyános*: *Gyertyános* (183), *juharos*: **Juharos* (264), *lénia*: *Fő lénia* (73), *Lénia* (217), *macsola*: *Macsola* (142, 278), **ritkás*: **Ritkás alja* (118), *somos*: *Somos* (118), *száraz*: *Paládok száraz* (22), *tisztás*: *Tisztás* (175), **torzsokos*: **Torzsokos* (120), **törzsökös*: **Törzsökös* (120), *vágás*: *Nagy-vágás* (117). Az értelmezések — úgy látom — többnyire helyénvalók, korrektek. Mivel a meghatározások alapját — helyesen — a helyi adatközlők felvilágosításai adták, itt-ott mintha azok bizonytalansága is tükröződnék a definíciókban. További vizsgálatot (megerősítést vagy kiegészítést) kívánnak a következők: *felvég* 'a község főutcájának keleti fele': Vajon mindenütt a keleti égtájhoz kötnék? Nem inkább a magasabban fekvő falurész neve: *láb* 'nagyobb földdarab (dűlő, tábla) része': Nem le-

hetne pontosítani? *nyíl* 'nyílhúzással felosztott birtokrész': Vajon a helybeliek tudatában mennyire él a régi nyílhúzás emléke? *sikátor* 'két utcát összekötő út': A kispaládi Sikátor (166) nem ilyen.

3. Rátérve ezek után a gazdag névanyag méltatására, az ismertető a bőség zavarával küszködik. Végül marad a mazsolázás, a kedvcsinálás további vizsgálódásra néhány csokor név segítségével. (Jól tudjuk, a névtudomány ma már nem elégedhet meg érdekeségekre, kuriózumokra való vadászással, de egy ismertetésben talán előny is lehet az, amit máskor kárhoztatni szoktunk.)

a) A történeti *h a n g t a n* számára nagyon értékesek azok a szinkrón alakváltozatok, amelyek a nyelvtörténeti fejlődés egy-egy állomását képviselik. A *körtély* > *körtély* > *körté* > *körte* változási sor néhány pontját jól szemléltetik a következő adatok: *Körtélyes* (171), *Körtéfa-tábla* (185), *Körtéfa-tábla* (200) stb. Az előzőhöz hasonló szóbelseji elizióra ad példát a Milota határából való *Ölyves* hn. helyi *Ójös*, *Övös* ejtése (252). Ez egyben a *j ~ v* hiátusbeli váltakozásra is idézhető. A *v* olykor *h*-val is váltakozhat: 1864: *Loh alja* (158) ~ *Lovajja* (SzamSz.; uo. — valószínűleg a *ló* 'Pferd' közszóval alakult). Kőmörő határában egy földnyelvet *Nyelű-szeg*-nek neveznek. A *nyelv* szónak ez az eredetibb, hosszú magánhangzóra végződő változata szinte a kódexek korának hangállapotát idézi, vö. JókK. 93: *nelew* (olv. *nyelű ~ nyelő*). Hasonló ez a *Jászfényszaru* nevében megőrződött 'fővenyszaru' jelentésű *fényszaru* szóvégi archaizmusához. A *Pernyes-patak* névben nyilván a *perje* helyi változata van (vö. a meglehetősen elterjedt *varnyú*, *bornyú*, *sarnyú* stb. nyelvjárási változatokkal). A *csalán* a tájszótárak tanúsága szerint alakváltozatokban egyik leggazdagabb szavunk. Ezt a tényt kötetünk is igazolja, l. pl. **Csanálos-hát* (71) ~ *Csináros-hát* (uo.) ~ *Csonáros* (18) stb. Figyelemre méltó a *zug ~ szug : szugoly* váltakozás is: *Szug* (108) ~ *Bírhóu-zug* (70) ~ *Bírhóu-szugój* (uo.) stb.

b) Történeti és szinkrón nyelvjárási *m o r f o l ó g i a*. — Eredetibb, teljes tőhöz járul a *-vány* képző az *Oltoványos* (299) névben, viszont csonka tőhöz az **Irtoványos* (363), **Irtovány-ban* (156). (Ugyanitt **Irtovány* változat is van.) Régies tóvtalakozás figyelhető meg pl. a *Kőmörő* : *kőmőrei* (209), *Darnó* : *darnai* (51), *Asszu(-szer)* (151) : *Asszas* (261), **Asszas* (69) helynevekben, viszont a *Varjas*-nak (102) létrejött neologikus *Varjús* változata is (uo.). Csahole határában a falu közelében egy vízenyős részt *Elő-mocsár*-nak neveznek, ugyanott egy erdőt már *Első-erdő*-nek hívnak. Régi és újabb képzés együttélésének szép példája ez. Azonos alapszóból, párhuzamos keletkezésű származékok a jánkmajtisi **Szakadály* (118) és *Szakadás* (uo.) (bár nem azonos területre vonatkoznak). Az *-i* melléknévképző rovására meglepően sok névben *-si* jelentkezik: *Temetősi-kút* (151), *Péter tavasi út* (290), *Kisvégesi-kert* (250), *Kert aljasi-föld* (114), *Kert aljasi-gyümölcsös* (184), *Nagy-mezejesi-tanya* (116), *Klein-tagosi kabolaút* (199) stb. A szóképzés körébe vágó érdekesség, hogy kicsinyítő képzős nevek is felbukkannak: *Nyáraska* (159), **Fűzeske* (154): Kisnaményból, ahol a *Körticse* (156) ma egy szántó neve, de nyilván egy körtefás helyre vonatkozott eredetileg. „Nevéről semmit sem tudtak mondani” — jegyzi meg a szerző. A szó felépítése: *körti* (< *körti* ~ *körté* 'körtefa') + *-cse* kicsinyítő képző. Egyébként a falu névanyagában van egy kihalt *Körtélyes* hn. is.

c) A nevekből a nyelven kívüli valóságra is sok következtetés levonható. A régi állatvilág értékes emlékei ezek: *Csókás* (346), *Hollós* (307), *Túzokos* (482), *Darvas* (71, 213, 395), *Darukiáltó* (247, 437, 475), **Sólyom* (393). Madárneveket őriztek meg a *Lébuc* ('bíbic' 201), *Eszterág* ('gólya' 55, l. a népetimológiás *Esztergát* nevet is: 390) s talán a *Cinegés* (17), *Cineger* ('cinege' 195) is. A halban gazdag vizekre emlékeztetnek: *Csukás* (330), *Harcás* (421), *Süllős-fok* (144), *Kárász-temető* (363), *Csikós-ér* (89). A *csík* és a *vész* ~ *vejsze* 'halfogó rekeszték' összetétele a *Csikvész* (247) is. További állatnevekre l.: **Borzlyuk* (17), **Vidra-hát* (240), *Ősz-hát* (!) (173: már nem az *őz*-zel társítják), *Medvés* (266, 323),

Medvés-éger (229), **Bivaly-jertő* (285), *Farkas-égető* (168), *Farkasverem* (214, 236, 361, 391). A *Farkasverem* ilyen gyakori előfordulását is figyelembe véve úgy gondolom, a *Fenvérem* (453) név szintén ugyanilyen értelmű volt, bár már a múlt század közepén sem tudták értelmezni (l. a *PESTRY*-féle anyag megjegyzését). Valószínűleg a *fene* 'farkas' és a *verem* összetételének megszilárdulása után a kétnyíltszótagos tendencia érvényesülése miatt kiesett a második magánhangzó, akárcsak a *Fenggyakra* (< *fene* 'farkas' + *gyakor* 'sűrű, bokros hely') névben (263). Nemcsak farkasok, hanem rókák emlékét is megőrizték a földrajzi nevek: *Rókás* (204, 368, 445), *Rókászég* (67), *Rókalyuk* (57, 188, 290), *Rókalyukitábla* (80). A rókát régen tudvalevőleg *ravasz*-nak nevezték, ennek is van nyoma a határnevekben: **Ravaszlyuk* (118), *Ravaszodú* (221), valamint a Kölcse határában egykor létezett falu neve: 1411: *Rauazd* (191). Ez pusztá személynévből is keletkezhett. Ma is él *Ravazdi*, *Ravazdi-szeg* alakban (203). — Nagyon szemléletesek az állatok cselekvésére utaló szavak: *Nyúlsszökő* (427), *Szarvasszökő* (267), *Bivaly-heverés* (127), *Tarkahálás* (82; különböző színű lovak éjszakázóhelye), *Darukiáltó* (247 stb.).

d) *N é p h a g y o m á n y*, *n é p h u m o r*. — Néhány ízes falucsúfoló, szólás: *Uszka, Bökém, Magosliget, Az Istentől élbillegett* (225), *Kiszszekezes, Natyszekezes, mind megissza, amit keres* (179), *Álgya meg az Isten Gyűgyét, mért félvette az árvák ügyét* (97), *Ugy ül, mint Kőmöröü végén a gutta* (209) stb. A néphumor megnyilvánulásai ezek a névalkotások: *Pulyagyár* (328), *Dilivég* (107), *Koplató* (250), *Boldogság utca* (64), *Muszáj*, (34) stb. Talán az eseményekhez sorolhatjuk a következőket: *Cigány-Fagyos* (110) *Megcsalás-dűlő* (116), *Kolerás-domb* (142), *Bajnok* (17 — állítólag csatahely); **Égető* (297 — a boszorkányégetés bizonyára csak a népi képzelet szüleménye). Egyéb hagyományra, hiedelemre utalnak: **Mecset* (66): állítólag a törökvilág emléke, *Templom-tó* (254): „mert közelében állt a hajdani település temploma”, *Tömösvár* (68): valamikor földvár volt itt, *Hálószáraztó* (248): régen halászok hálószáritó helye, *Hordószáraztó* (249): pálinkafőző, hordószáritó hely volt; stb.

e) *I p a r t ö r t é n e t*. — Itt röviden csak néhány adatot közlök. A környéken a nevek tanúsága szerint sok vízimalom működött, l. *Malom-hát* (130), **Malom-erdő* (278), *Malmom-szeg* (218), *Malomköz* (365), **Malom eleje* (443), *Vízimalom* (341, 386). Szénégetéssel is sokan kereshették kenyerüket, l. a *Szénégető* helyneveket (94, 230, 291, 310, 385). Téglágető kemencék szintén több helyen működtek, l. *Téglaégető* (120, 279), de *Vályogvető* is van (292). A **Serházi-tábla* „nevét a végében levő serháztól vette” (P; 118). Stb.

4. *E g y é b m e g j e g y z é s e k*, *s z ó m a g y a r á z a t o k*. — *Szihágy* (82): Bizonyára téves névelővonással keletkezett az **Aszihágy* (< **Asziágy* ~ **Asziúágy* 'kiszáradó vízmeder') szóból. — **Tarmászó* (385): Talán egy **Torma-aszó* összetételből. (Az *aszó* ~ *aszú-ra* l. még 151: *Aszu-szer*.) — 1864: *Lógyepü*, ma *Lógyeplő* (238), *Gyepü-hát* ~ *Gyeplü-hát* (332): Úgy látszik, azonos irányba haladt a két népetimológia. — *Harangos* (112) „Nevének eredetét nem ismerik”: Országsszerte felbukkan, de már nem tudják, hogy harangvirágos területre utalt, ezért sok népi hiedelem kapcsolódik hozzá. — **Valáj-gaz* (312) ~ *Valá gaza* (146): Kisar határában az *Etyház érdejé*-nek is nevezett erdő megjelölése. Szerintem azonos szemlélet alapján újraalkották a nevet, mivel elemei elhomályosultak. A *gaz* 'erdő' a mellékelt köznévszótár szerint is már kihalt, az előtag pedig még régebbi lexéma lehet, mégpedig a 'falu' jelentésű *valál* (erre l. TESz.). A név egykori jelentése tehát 'falu erdeje'. — *Pályi-tó* „... Vizenyős terület Jánk határában. Pályi nevűekről nem hallottak.” (117): Nem is családnévből lett. Ugyanezen a lapon közölve (kommentár nélkül): 1342: *Pauli* (MAKSÁI 152); ennek az adatnak szabályos megfelelője a mai *Pályi*, amely valószínűleg elpusztult település emléke. Jelentése: 'Pálé, Pálfalva'. — **Ered-fő* „... A név feltehetőleg az 'Ered torkolatát jelölte'” (196): Tévedés. A *fő* jelentése 'kezdet, forrás'. — *Cégény* (27): „A szn. töve a magyar *szeg* köznévvel azonos”.

Ez nem is olyan biztos. — Fülesd falu (87): Azért, mert 1345-ben lakatlannak mondják, nem biztos, hogy első említésekor, 1181-ben is már pusztá volt. — **Vesztő* (447): 1181: *Vesztew* (MAKSAI, 151): *Vesztő*-nek címszavasítanám (< *vész* 'vejsze' + *tő* 'torkolat'). — **Körtélyes* (217): „1495: *Kertweles*”: *Körtvélyes*-nek vagy *Kertvélyes*-nek címszavasítanám. — **Szörnyen-ormán* (205): „1345: *Zyrnyenorman*”: *Szörnyő-ormán*-nak vagy *Szörnyű-ormán*-nak címszavasítanám, illetve megjegyezném, hogy íráshibával vagy téves olvasattal van dolgunk. A *Szörnyű-ormán* az *Akasztó-domb*-féle helynevek szemléletbeli megfelelője lehet. — *Kissemjén* (125), *Kispalád* (165), *Kisnamény* (149): Az előtag nemcsak a falu nagyságára, hanem későbbi megtelepülésére is utal (kirajzások az anyahelységből).

KÁLNÁSI ÁRPÁD könyvét melegen ajánlom névtanosaink, nyelvtörténészeink, dialektológusaink, néprajzkutatóink figyelmébe.

JUHÁSZ DEZSŐ

Pethő Zsoltné Németh Erika, Szentendre utcaenevei

Pest megyei téka 3. sz. Szentendre, 1983. 215 lap

Az utóbbi években egyre gyakrabban jelennek meg valamely magyar település utcaeneveit leíró munkák (például KMETTY KÁLMÁN, Balassagyarmati utcaenevek. Balassagyarmat, 1980.; URBÁN TERÉZ, Nyíregyháza utcaenevei. Bp., 1978.; MATIJEVICS LAJOS, Kishegyes és környéke földrajzi neveinek adattára. Újvidék, 1977.; BENCZÉNÉ NAGY ESZTER—FÜLÖP ISTVÁN—MARKÓ IMRE LEHEL, Zalaegerszeg utcaenevei. Zalaegerszeg, 1977.; stb.). A történeti és helytörténeti, valamint nyelvészeti-névtani szempontból egyaránt megbecsülendő dolgozatok sorát gyarapítja PETHŐ ZSOLTNÉ NÉMETH ERIKA kötet is.

A szerző az Előszóban (3—5) szól feldolgozásának eljárásáról: „Az utcák leírásánál elsősorban a történeti megközelítés módszerét választottam. Az utcaenevek névtudományi vizsgálatától eltekintettem”, illetőleg a munka céljáról is: „A kiadványnak nem célja új tudományos adatok feltárása, inkább a már ismert adatok közzététele ismeretterjesztő formában” (4). Megjegyzendő: éppen ez kívánta volna meg, hogy — esetleg társszerző bevonásával, amint a Zalaegerszeg utcaeneveit bemutató kiadvány is teszi — föltétlenül adassék az olvasónak bizonyos névtudományi tájékoztatás.

A kötet „Bevezető”-je képet ad a hivatalos utcanévadás előtti állapotokról (7—8). Az „Utecaenevek az első hivatalos névadástól, 1894-től 1925-ig” című részben (8—11) eligazítást nyújt a századforduló Szentendrójének — városunknak — utcanévállapotáról, amelyre az volt jellemző, „hogy az utca iránya, fekvése, helye adott nevet az utcának: Alsó Dunasor, *Alsóhegy u.*, Alsó Izbégi út, Bogdányi út” (itt dőlt betűs szedéssel jelzi a ma is meglevő nevet); s azt is megtudhatja az olvasó, hogy a korabeli kb. 90 utcanévből máig 30 maradt fenn (9). — A következő, „Az 1925-ös átfogó utcanévadásról 1933-ig” című rész (11—5) megemlíti, hogy a névadásban akkortájt erősen érvényesült a történelmi, irodalmi, egyházi személyek nevének fölhasználása, az akkor adott 56 névből 32 ma is utcanév. A Bevezető következő részei: „A »pismáni utak« elnevezésétől, 1933-tól 1945-ig” (15), „Utcanevrevíziók és új utcaenevek 1945—1958 között” (16—9) és „A rohamosan fejlődő város az utcaenevek tükrében: 1960—1979.” A legutóbbiban helyesen állapítja meg, hogy a gyümölcsökről, növényekről és állatokról elnevezett új utcák névbokrosítása „bizonyos határig feltétlenül segíti a tájékozódást”, s arra is figyelmeztet, hogy az efféle utcaenevek túlzott elszaporodása egyhangúságot és zavart okozhat (19). Ezért — ugyancsak helyesen — javasolja „azt a más városokban, helységekben már bevált, a nyelvészek által javasolt gyakorlatot, hogy a régi dűlőneveket őrizze meg [a város] az utcaenevekben”

(i. h.). — A Bevezető utolsó, hetedik része az utcanévtáblákat veszi szemügyre (23—6). Ezt a képmellékletek jóvoltából az olvasó is megteheti; egyébként a régi Szentendrét is számos kép mutatja be.

A kötet érdemi része: „Szentendre város tér- és utcanevei. Névtörténeti részletezés” (27—186), ebben 446 utcanevet ír le a szerző. A mai nevek mellett, ha lehet, megadja az első — általában az 1894-ből származó — nevet, illetőleg a későbbi utca- és térneveket az elnevezés évével együtt, ha ez kinyomozható volt.

Következetesen jelzi a szerző azt a 84 utcanevet is, amelyet a város tanácsa védetté nyilvánított. E védett utcanevek zöme helyesíthető, de — éppen Pethő Zsoltné Németh Erika könyve ismeretében — a városnak a jövőben jobban figyelembe kell vennie saját történelme utcanév-emlékeit. Megfontolandó, hogy az olyan nagy múltú utcaneveket, amelyeket a szentendrei lakosság — nem hivatalosan — ma is használ, nem kellene-e hivatalos használatba venni ismét, például *Alsó Izbégi út* (ma: *Április 4. útja*), *Angyal utca* (ma: *Bartók Béla út*), *Bogdányi utca* (ma: *Vörös Hadsereg útja* — mint ismeretes: a III. ukrán front egységei nem is ezen az utcán vonultak be a városba; említi is a szerző: „Legmakacsabbul a *Bogdányi utca* név ült meg a szentendreiek emlékezetében”: 182), *Budai út* (ma: *Dózsa György út*), *Felső Izbégi út* (ma: *Lenin út*), *Fő tér* (ma: *Marx tér*), *Pomázi út* (ma: *Pogány Kálmán út*) stb. A szentendreiek tudatában és „belső” használatában töretlenül élő régi, hagyományos nevek visszaállítása nem is volna példa nélküli: PÉTER LÁSZLÓ az 1974. évi szegedi utcanévrendezésről írva közöl hasonló visszaállításokat (Nyr. CI [1977.], 164—71).

Minden esetben leírja a szerző az egyes utcanevek történetét, a névadás esetleges okát, személyekről elnevezett utcáknál életrajzban mutatja be a névadót. Néhol az utcákkal vagy házakkal kapcsolatos történeteket is közöl, elmondja azt a népköltést is, amely a *Bubán*, a *Pismán* és a *Petyina* dülőneveket kongató haranghoz fűződik (137). — Némelykor, elvétve — főképpen az egyes virág- és állatnevekből alakult utcanevekkel kapcsolatban — fölösleges megjegyzések is kerültek a névtörténeti részletezésbe. A 34. lapon: „1958-ban egy újságciikk [!] is megerősítette, hogy valamikorszívesen vitték a gyümölcsöt a szentendreiek a budapesti piacra, többnyire ladikon és dereglyén” — írja bizonyítandó Arany János Népdal című versének egy tartalmi közlését. Hasonlóképpen helyteleníthetők a Bőlény, a Pillangó és a Pipacs utcákhoz kapcsolódó megjegyzések is.

Néha vázlatos etimológiát is nyújt a szerző. Ezeknél jó lett volna legalább KISS LAJOS könyvét hasznosítania (Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp., 1980.), hogy például az *Izbég* helynév eredetének problémáit megismertesse az olvasóval (vö.: MELICH: NyK. XLII [1913.], 246 kk.; KNEZSA, SzJsz.: *üzbég*; KRISTÓ GYULA: *Üzbég és tolvaj*: MNy. LXXI [1975.], 62 kk.), hogy a *Pismány* szerb-horvát előzményét, illetőleg a névadás indítékát a m. *Bánom* helynevekkel rokonítsa, hogy a *Petyina* kapcsán — és másutt is — megadja az eredeti szerb-horvát szóalakot. A *Dera utca* és a *Derapatak* említésekor rá kellett volna mutatnia a szerb-horvát eredetre (vö. szb.-hv. N. *dera* 'patak; hasadék; rés; völgy'). A *Csicserkő* utcáról közli a szerző, hogy régi szerb nevet őriz, ugyanakkor magyar népetimológiát ír le a névadás indítékául: „valamikor sok madár élt, c s i c s e r g e t t ezen a füves réten” (a kiemelés tőlem való: B. L.).

Nem ritkán dülőnevek vagy más földrajzi nevek is fölbukkannak a tárgyaló részekben (102: *Zsizsin-út*, *Compó-híd*; 165: *Mester rétje*, *Bubán*, *Szredán*, *Tyukovács* stb.), s a helyi nyelvjárás egy-egy eleme is előkerül. Említi a szerző, hogy a *bumbár* főnév 'cserebogár' jelentésben használatos. Erre vö.: CSEFKÓ, Tájsszók: Nyr. XXXIII [1904.], 529: 'szarvasbogár'; EtSz.: *bumbár* < szerb *bümbár* 'die Hummel'; ÜMTsz.

Függeléként közli a kötet a város hivatalos utcanévjegyzékeit 1894—1906-ból, 1925-ből és 1979-ből, emellett az 1979 utáni új utcaneveket és változásokat, továbbá az utcák és terek összesített névmutatóját (187—207), a jegyzeteket és az irodalmat, amely-

ben csupán két nyelvészeti munka van. — Sajnálatos, hogy a mellékletként adott térkép, amelyen az utcákat a kötetben viselt sorszámaik jelzik, olyan rossz nyomdai kivitelű, hogy teljességgel használhatatlan.

A könyv egésze azonban Szentendre további helytörténeti kutatásaihoz, az utca-
neveknek és a környék földrajzi neveinek névtani vizsgálataihoz immár nélkülözhetetlen.

BÜKY LÁSZLÓ

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Szabó T. Attila nyolcvan éve

1986. január 12-e, amikor SZABÓ T. ATTILA immár a kilencedik évtized küszöbére érkezett, az egyetemes magyar tudománynak is nagy ünnepe volt. Személyében ugyanis nemcsak a századunkban született, kétségkívül legnagyobb, legtevékenyebb és legeredményesebb magyar nyelvészt köszönhetjük, hanem az irodalomtudomány, a néprajz és a történettudomány kimagasló művelőjét is. Bízvást mondhatjuk, hogy ő éppúgy erdélyi polihisztor a század magyar nyelvtudományának, mint ahogy a szintén erdélyi Brassai Sámuel volt a magyar tudomány polihisztor a múlt században. Ez az egybevetés, úgy érzem, több szempontból is helytálló. Először azért, mert e két kiváló erdélyi tudós mindegyike egy-egy század legeleje táján született, s életpályájuk egyaránt felölelte szinte egész századukat. Megegyeznek abban is, hogy mindketten autodidaktának mondták magukat, mint nálunk Pais Dezső is. Mindkettőjüket a kényszerűség vitte az önművelésnek erre az útjára. Brassainak édesapja volt falusi rektor, Szabó T. Attilának pedig édesanyja vidéki tanítónő. Brassait hányavetett élete sodorta az önművelés felé, Szabó T. Attilát szintén küzdelmes gyermekora. Életrajzi adataiból tudjuk, hogy Segesvár mellett, Fehéregyházán született, de gyermekéveit és ifjúkorát már Désen töltötte, ahova édesanyja édesapjuk halála után őt gyermekével költözött vissza. Ez az észak-erdélyi városka volt ugyanis családjuk eredeti fészke. Visszaemlékezéseiben Szabó T. Attila kiemeli, hogy nyelvi tudatossága igen hamar kialakult, mégpedig azért, mert édesanyja, Bartók Ida mint tanítónő igen nagy gondot fordított őt gyermekének nevelésére, ügyelve arra, hogy családjának tagjai ugyanazt a mintaszerűen tiszta magyar nyelvet beszéljék, mint ő. Megemlíti azt is, hogy közönséges, durva szót rendkívül szemérmes anyja szájából sohasem hallott. Büszkén vallja, hogy felfogását kezdettől fogva a nyelvi purizmus jellemezte, aminek meghatározója a szülői házból magával vitt, örökölt és örökös nyelvi igény volt „az anyanyelv szépségének és erejének tudatával együtt.” Meghatódva olvashatjuk nemrégiben tett nyilatkozatát, amely szerint mindezt még nagyobb, el nem múló halálával gondol édesanyjára, mint azért, hogy az életet neki köszönheti. Eszembe jut, hogy — ha jól emlékszem — nyolcvanadik vagy kilencvenedik születésnapján a magyar nyelvtudomány másik nagy századunkbeli jelese, Fokos-Fuchs Dávid is ugyanilyen szeretettel emelte ki édesanyja meghatározó szerepét nyelvi tudatosságának és igényességének kifejlesztésében. De lehetetlen nem gondolnom Illyés Gyula többször megismételt nyilatkozatára is, amely szerint szintén rajongva szeretett édesanyja szájából trágár szót sohasem hallott, s hogy pusztán lakó családjá körében mocskos szó soha el nem hangzott.

Tanulságos Szabó T. Attila említett nyilatkozatának az a megállapítása is, hogy az édesanya nyelvi gondossága a nyelvbéli igényességnek legszilárdabb alapja ugyan, de a későbbiek során a nyelvi kifejezési formát, a stílust illetően annak a számára, aki magasabb szintre törekszik, az irodalomnak kell döntő szerephez jutnia. Gyermekkorától

örökölt útítársainak nevezte az egykor könyv nélkül megtanult Balassa-, Csokonai-, Vörösmarty-, Arany, Petőfi-, Tompa-, Ady-, Kosztolányi-, Áprily-, meg Reményik-verseket, a Kossuth beszédeiből, Kölcsey Parainéziseiből „beemlézett” részleteket, amelyeket annyira kedvelt magányos sétái a Kolozsvár környéki hegyekben járva ma is gyakran ismételtet. Sajnálattal említi, hogy mostanában nem divat immár a memoriter, hiába próbáljuk újabban visszaállítani az emlékezet gyakorlásának ezt a még a mi gyermekkorunkban is közkeletű módját.

Jubilánsunk széles körű érdeklődésének indító oka jelentős mértékben az volt, hogy gimnáziumi tanulmányainak befejezése után nemcsak a teológia, hanem a kolozsvári egyetem bölcsészettudományi karának előadásait is hallgatta. Örömmel számol be arról, hogy mindkét helyen kiváló professzorai voltak. Az első tudományos indítást tőlük kapta, s a rendszeres gondolkodás alapjait is nekik köszönheti. Ki kell emelnünk, hogy főiskolás korában nagy szeretettel foglalkozott a filozófia történetével, a két bibliai nyelv közül pedig főként a göröggel. Nyilván ennek köszönhető, hogy nyelvészeti tanulmányait szinte kezdettől fogva bölcséleti alapokra igyekezett helyezni. Alapos filozófiai műveltsége minden értekezésében megmutatkozik. Bebizonyosodik ez fontos tudománytörténeti tanulmányaiban éppúgy, mint a nyelvtudomány elméleti kérdéseit tárgyaló közleményeiben. Rendkívüli világossággal fejtette ki a leíró és a történeti nyelvészet elhatárolásával kapcsolatos nézeteit, a szinkrónia és a diakrónia közti összefüggéseket éppúgy, mint az irodalmi és köznyelv, valamint a nyelvjárások közti bonyolult viszonyokat. Mindmáig irányt mutatók a nyelv művelés filozófiai alapjaira vonatkozó állásfoglalásai is.

Helyesírásunk alapelveinek belső logikáját és feloldhatatlan ellentmondásait éppúgy a nyelvbölcselet szemzőgéből képes megítélni, mint a tőle művelt szakterületeknek, a helynévkutatásnak, a nyelvjáráskutatásnak, a névtudománynak és a szótörténeti kutatásoknak a történeti nyelvészethez fűződő, elválaszthatatlanul szoros kapcsolatait is. A magyar helynévkutatás múlt századi történetét feltáró, Kolozsvárott 1944-ben közzétett munkája a magyar tudománytörténeti vizsgálatoknak példa nélkül álló remeke. Igen tömören foglalja ebben össze a XIX. századi kezdeményeket, végtelen alaposággal derítve ki a legapróbb részleteket is. De sohasem téveszti el a helyes arányt. Itt is, mint minden más munkájában, mestere az anyag tömörítésének, a világos, logikus szerkesztésnek, a biztos ítéltőképeségnek. S mindezen felül a méltányosságnak, az övével ellentétes nézetek tiszteletben tartásának is mindig és mindenütt követendő példáját adja. Kertelés nélkül szóvá teszi kifogásait, ellenvetéseit is, nem húzódozik a bírálattól, de nem hiszem, hogy rendkívül gazdag tudományos munkássága során kritikai megjegyzéseivel valaha is megsértett volna, vagy ellenségévé tett volna bárkit is. A nyíltság, az egyenesség, a szókimondás éppúgy erényei közé tartozik, mint a lenyűgöző szerénység, az önhittségnek és az elbizakodottságnak tökéletes hiánya. Bárki meggyőződhet erről, aki áttanulmányozza válogatott műveinek és cikkeinek eddig megjelent öt hatalmas kötetét, vagy elmélyed itt közzé nem tett monográfiáiban, amilyenek a földrajzinév-kutatás terén kifejtett munkálkodásának gazdag eredményeit élénk táró kötetei.

Mint Pais Dezső, századunk első évtizedeiben, ugyanúgy ő is nyelvészeti munkálkodását megalapozó tevékenységét levéltári kutatásokkal kezdte. Legkedvesebb tanára, Tavaszy Sándor kötelezte erre, amikor elnyerte a Rockefeller-ösztöndíjat. Ez kerek hatvan esztendővel ezelőtt történt, amikor az Erdélyi Múzeum levéltárában atyai jóbarátjának s mesterének, Kelemen Lajosnak a vezetésével kezdett hozzá a történeti vonatkozású iratok másolásához. Kelemen Lajos személyes hatása nyomán terelődött figyelme a helynévkutatás tudományos jelentőségére, a történeti helynévanyag feltárásának fontosságára. S amit azután Erdély földrajzi neveinek összegyűjtése, feldolgozása és közzététele terén elért, az egymagában is elegendő volna ahhoz, hogy nevét a magyar nyelvtudomány

történetének krónikásai megörökítsék. De Szabó T. Attila még messzebb tekintett. Lásanként ráeszmélt arra, hogy a levéltári munka során keze ügyébe kerülő csodálatos anyagot nemcsak az erdélyi történeti helynévkincs összegyűjtése végett érdemes átnéznie, hanem fontos előbányászni belőle minden más olyan adalékot is, ami a magyar nyelvtörténeti kutatás szempontjából jelentős lehet. Így érlelődött meg lelkében a levéltári kutatómunka során az erdélyi magyar oklevél-szótár terve, amelynek valóra váltása érdekében már 1933-tól kezdve tett közzé kisebb-nagyobb szómagyarázatokot, szójegyzékszerű közléseket, részint a Magyar Nyelv, részint pedig az Erdélyi Múzeum hasábjain. Életének alighanem legfontosabb, s az egyetemes magyar nyelvtudomány szempontjából kétségkívül leggyümölcsözőbb felismerése az volt, hogy levéltárainkban az OklSz. megjelenése után is rendkívül gazdag és mindmáig kiaknázatlan nyelvkincs rejtőzik, amelynek föltárása halaszthatatlan feladat. Ezzel kapcsolatban idézte ZOLNAI GYULA megállapítását, amely szerint a Szamota gyűjtötte anyagból hozzá szerkesztés végett eljuttatott kijegyzések száma ezrekre rúg ugyan, mégis mindez „csak parányi csöpp a levéltárainkban lappangó adatok tengeréből, amelynek kimerítéséhez nem egy, de száz SZAMOTÁnak nem rövid ifjúsága, de hosszú élete volna szükséges” (OklSz. V. lap).

Nagyszabású tervének megvalósítása során abból kellett kiindulnia, hogy Kolozsvárhoz kötöttsége folytán gyűjtőmunkáját térbelileg Erdélyre kell korlátoznia, de nem szabad beérnie a történeti Erdély területével, hanem lehetőség szerint a Partium oklevélszótárát is figyelembe kell vennie. Időbelileg pedig művének, amely végül is az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár címet nyerte, a XVI. század közepe tájától egészen a XIX. század utolsó negyede körüli szakasz nyelvi anyagát kell felölelnie. E hatalmas vállalkozásnak kizárólag tőle gyűjtött, megszerkesztett, és közzétett eddig megjelent négy, egyenként több mint ezer-ezer lapos kötete példa nélkül álló teljesítmény nyelvtudományunk történetében. Több szempontból is. Először is azért, mert e feltárt anyag az előbb említett, pontosan megszabott nyelvterület anyagát tárja elé, mégpedig úgy, hogy az olvasó minden egyes adat lejegyzésének helyéről és idejéről, sőt gyakran körülményeiről is tájékoztatást kap. Mint tudjuk, ilyen útbaigazítások sem a ZOLNAI-tól szerkesztett OklSz.-ban, sem pedig SIMONYIÉK nyelvtörténeti szótárában nem találhatók, kivéve az időbeli utalásokat. Teljesen új vonása a Szótörténeti Tárnak az is, hogy a rendkívül gondos és figyelmes szerkesztő az erdélyi magyar szókincs kölcsönelemeit is a lehető legteljesebb mértékben földolgozta. Mint tudjuk, a fentebb említett szótárak a kölcsön-, illetőleg jövevényelemek szótározásában igen szűkmarkúak voltak. Ezzel szemben Szabó T. Attila gondosan számba vette az erdélyi levéltári anyagban és más feldolgozott forrásokban eléje táruló román és szász eredetű kölcsönelemeket, valamint a latin kölcsönszavakat is. Igen nagy előnye említett szótárainkkal szemben az ő alkotásának az is, hogy az erdélyi magyar szókincs életében megfigyelhető fejlődést egészen 1870 tájáig figyelembe veszi, amennyire, saját szavai szerint „eddig még egyetlen nyelvtörténeti jellegű szótári vagy szójegyzékszerű egybeállítás szerkesztője sem merészelt elmentni” (Pais-Eml. 71).

Nem lehet itt feladatomban a Szótörténeti Tár erényeinek, merőben új vonásainak további részletes ismertetése. Megtették ezt már mások, ennek az egész Duna-tájon pártját ritkító, hatalmas vállalkozásnak bírálói és lelkes dicsérői. Komoly kifogást egyetlen recenzius sem tett, de nem is tehetett volna, hiszen az eddig közreadott kötetek önmagukért beszélnek, elnémitva minden gáncoskodást, s ámulatba ejtve mindenkit, aki kezébe veszi és igaz gyönyörűséggel lapozgatja őket. Bizonyos, hogy sokat fogunk tanulni ebből a mérhetetlen nagy kincseket rejtő kiadványból, amelynek a fáradhatatlanul dolgozó, lelkes szerkesztő szerint még hiányzó kötetei is lényegében készen vannak, s csak idő kérdése, hogy rendre megjelenjenek. Jellemző, hogy komolyabb kritikai észrevételt az eddigi kötetekkel kapcsolatban csupán IMRE SAMU és BENKŐ LORÁND tett, akik mindketten

Szabó T. Attila egykori tanítványai és lelkes barátai. De nem a szerkesztés vagy a közreadott anyag ellen emeltek óvást ők sem, hanem csupán a kötetek külső formája, illetve az anyag bősége miatt, ami arra az aggodalomra adhat okot szerintük, hogy emiatt túlságosan nagy terjedelmű lesz az egész vállalkozás, s ez veszélyeztetheti a még hiányzó kötetek időbeli megjelenését. Jellemző Szabó T. Attila lelkiismeretességére, hogy az utóbbi észrevételt igyekezett megszívlelni, s azóta az anyagot csökkenteni törekszik, de gondosan ügyel arra, hogy ez a terjedelembeli korlátozás ne jelentse a több mint egymillió, kizárólag tőle gyűjtött adat legértékesebb részének elsikkadását.

A közönség mind Romániában, mind pedig nálunk nagy-nagy szeretettel és lelkesedéssel fogadta az eddig megjelent köteteket. Hosszan lehetne idéznünk az elragadtatott hangú ismertetéseket és megnyilatkozásokat. Jellemző, hogy Szabó T. Attila egyik legigazabb híve és barátja, Lőrincze Lajos annak idején, az első kötet megjelenését svájci tanulmányútja közben nyugtázta kitörő örömmel a szerzőhöz intézett tömör soraiban. Sokkal több példányra mutatkozott vevő, mint amennyit a bukaresti Kritérium Könyvkiadó előzetesen számba vett, úgyhogy hamarosan utánnymásra volt szükség. S ha kerekén húsz évvel ezelőtt BENKŐ LORÁND az akkor hatvan éves Szabó Attilát köszöntve még joggal írhatta, hogy a hazai nyelvtudomány művelőinek talán a harmada sem ismeri személyesen századunknak e kimagasló, nagy magyar nyelvészét, most már bizvást állíthatjuk, hogy kolozsvári kollégánk mindnyájunk személyes, meghitt ismerősevé lett, egyrészt a Szótörténeti Tár eddig megjelent kötetei, másrészt pedig válogatott műveinek kápráztatóan gazdag sorozata révén. Az előbbinek eddigi négy kötete kerekén mintegy ötezer, az utóbbiak pedig több mint háromezer lapot tesznek ki. Mivel azonban a Szótörténeti Tár egész anyagának eddig még fele sem jelent meg, futtában végzett, hozzávetőleges számításaim szerint a még kiadásra váró kötetek akár nyolcezer lapnyi terjedelműek is lehetnek. Így legalább 16 000 lapnyira kell tennünk az eddig már közreadott, valamint a még kiadásra váró kötetek terjedelmét. Ezekhez még hozzá kell számítanunk egyéb olyan értekezéseinek a lapszámát is, amelyek az említett, öt kötetnyi gyűjtélkes anyagban nem szerepelnek. Több kötetre rüg ezek terjedelme is. Ha pedig még azt is figyelembe vesszük, hogy a Szótörténeti Tár apróbetűs lapjai betűhelyekben számítva sokkal terjedelmesebbek, mint a szokványos kötetek, akkor mintegy harminc kötetre kell becsülnünk Szabó T. Attila eddig gyűjtött, s jórészt már közzé is tett szótörténeti anyagának és egyéb közleményeinek mennyiségét. Jellemző, hogy még korántsem lezárt munkásságának könyvészeti adatai több mint 17 apróbetűs, rendkívül sűrűn nyomtatott lapot tesznek ki. Nem hiszem, hogy volt valaha is magyar nyelvész, aki ennyit, s ilyen felbecsülhetetlen értékű nyelvtörténeti anyagot gyűjtött és publikált. A szótárírában tudomásom szerint az ő munkásságához talán csak Országh Lászlóé mérhető.

Kelemen Lajos mellett legfőbb mesterének Csúry Bálintot tekintette. Tőle vett példát a nyelvjáráskutatáshoz, a nyelvatlaszkészítéshez, az általa vidékszótárnak nevezett szótártípus kialakításához. De ezeken az ösztönzéseken túl valójában mindent magának kellett kiformálnia. A helynévkutatásnak, a regionális nyelvatlasz készítésének, az oklevélszótár lényegesen új formájának elméleti és gyakorlati kimunkálása mind-mind az ő nevéhez fűződik. S mert így elszigeteltségében voltaképpen mindent magának kellett megteremtenie, joggal mondhatta magát autodidaktának. Igazi önművelő Szabó T. Attila, a szuverén, alkotó zseni kimagasló képviselője. A múlt században született nagy magyar nyelvészek közül az említettekén kívül Pais, Bárczi és Knieszsa egyénisége és szellemisége állt hozzá legközelebb. Kitűnik ez róluk írt megható, nemes veretű nekrológjaiból is. Ő maga azonban már a jelen század gyermeke, annak az évtizednek a szülöttje, amely Illyés Gyulát, Németh Lászlót, József Attilát és Radnótit adta a magyar irodalomnak és az egyetemes magyar művelődésnek. Így életpályája máris átíveli egész küzdelmes századunkat, amely az ő szűkebb hazáját is annyi megpróbáltatással terhelte meg.

De ő a maga tiszta emberségével rendületlenül tudott megmaradni szellemi őrhelyén. Mentés maradt minden sovíniszta elfogultságtól, akárcsak nagy költő barátja, Áprily Lajos is. Békességet keresni perenyi pontossággal megszabott napi tudományos munkájának elvégzése után ő is az erdélyi hegyek világát keresi fel. S ott őt is ugyanúgy békeséges szóval fogadják az ott lakók, mint Áprilyt annak idején az első világháború borzalmas végének vészterhes napjaiban.

Magam 1940-ben szereztem tudomást az ő munkásságáról, Eötvös kollégiumi feledhetetlen osztálytársam, az 1944 tragikus telén elhunyt, nagy tehetségű Mikecs Lászlónak, a csángók kitűnő kutatójának révén. Szabó T. Attila ő róla is szívet fájdító nekrológot írt. Ugyanekkor ismertem meg Jakó Zsigmondot is, Szabó T. Attila hűséges erdélyi barátját és tudós társát. Szótörténeti Tárának készítésében egyik legfőbb segítőjét, Nagy Jenőt pedig, aki a német értelmezések szerzője is, még pápai kollégiumi diák éveimben ismertem és szerettem meg. Édesapja az érettségiig volt kiváló tanárunk, s testvérei is mind pápai diáktársaink. Így hát örömmel mondhatom, hogy az ismeretségnek sokféle szála fűz az ő varázslatos személyéhez. S milyen nagy öröm volt számomra is, hogy jelen lehettem azon a felemelő ünnepségen, amelyen őt nemrégiben Akadémiánk tiszteleti tagjává választotta. Remélem, ezután is minél gyakrabban üdvözölhetjük őt körünkben. De addig is, amíg ismét fölkeres bennünket, a Pais, Bárczi és Kniezsa szellemében havonként egybeseregülő Kruzsok-tagok továbbra is elküldik hozzá szokásos tisztelő üzenetüket. Ezzel is ki akarják fejezni, hogy Szabó T. Attila, századunk legnagyobb élő magyar nyelvésze szellemében mindig itt van a mi körünkben is.

Életének nevezetes állomásán nyelvésztársaim nevében azt kívánom neki, hogy legyen ereje, egészsége befejezni azt a hatalmas munkát, amelyet a Kőrösi Csomák szorgalmával tőlünk elszakadva végez.

BALÁZS JÁNOS

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő : Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett : 1986. I. 20-án — Terjedelem: 8 (A/5) ív

86.15725 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekk számlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

90. **Mészáros István:** Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról. 1976. 17, – Ft.
91. **Jakab István:** A magyar igeekötők állományi vizsgálata. 1976. 22, – Ft.
92. **Kiss Lajos:** Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46, – Ft.
93. **Országh László:** Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32, – Ft.
94. **Molnár Iлона:** A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19, – Ft.
95. **O. Nagy Gábor:** A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18, – Ft.
96. **Korompay Klára:** Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15, – Ft.
97. **Gaál Edit:** A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13, – Ft.
98. **Dienes Dóra:** A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészítése. 1978. 16, – Ft.
99. **Bañcerowski Janusz:** A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21, – Ft.
100. **Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből.** Szerkesztette **Imre Samu.** 1979. 32, – Ft.
101. **Huszár Ágnes:** A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14, – Ft.
102. **Kassai Ilona:** Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11, – Ft.
103. **Kiss Jenő:** Mihályi tájszótár (Rábaköz). 1979. 17, – Ft.
104. **A magyar nyelv grammatikája.** (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu, Szathmári István, Szűts László.** 1980. 175, – Ft.
105. **Mokány Sándor:** Magyar szófejtések. 1980. 15, – Ft.
106. **Guszkova Antonyina:** A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22, – Ft.
107. **Lengyel Zsolt:** Tanulmányok a nyelvvelsajátítás köréből. 1981. 18, – Ft.
108. **B. Gergely Piroska:** A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21, – Ft.
109. **Kontra Miklós:** A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15, – Ft.
110. **Sinor Dénes:** Tanulmányok. 1982. 34, – Ft.
111. **Farkas Vilmos:** A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20, – Ft.
112. **Jakab István:** A magyar igeekötő szófajtani útja. 1982. 17, – Ft.
113. **Benkő Loránd:** Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18, – Ft.
114. **Balázs Judit:** A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28, – Ft.
115. **Horváth Katalin:** Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20, – Ft.
116. **É. Kiss Katalin:** A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25, – Ft.
117. **Bánréti Zoltán:** A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24, – Ft.
118. **Gáspári László:** A századvégi novella lírizálódásáról. 1983. 18, – Ft.
119. **Gósy Mária:** Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25, – Ft.
120. **Kiss Jenő:** A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42, – Ft.
121. **Olaszy Gábor:** A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42, – Ft.
122. **Heltainé Nagy Erzsébet:** Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22, – Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

144. Heves megye földrajzi nevei II. A füzesabonyi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1976. 36,— Ft.
145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Máta Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegten a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelvi arculata. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyiből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János: Morpho-semantiche Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmendi Géza, Turi Róbert, Vitányi Borhála. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. Békési Imre. 1985. 50,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
174. Zsirai Miklós: Jugria. 1985. 30 Ft.

A Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.



MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXXII.

ÉVFOLYAM

1986.
4.szám

AKADÉMIAI
KIADÓ
BUDAPEST

Felelős szerkesztő:
BENKŐ LORÁND

Szerkesztő bizottság:
**IMRE SAMU, KISS JENŐ, NYÍRI ANTAL, PAPP FERENC,
PUSZTAI FERENC, SEBESTYÉN ÁRPÁD,
SZATHMÁRI ISTVÁN, TOMPA JÓZSEF**

Technikai szerkesztő:
JUHÁSZ DEZSŐ

TARTALOM

<i>Szathmári István</i> : Személytelen formák a mai magyar nyelvben	385
<i>É. Kiss Katalin</i> : A személyragos főnévi igenyes szerkezetéről	393
<i>Sz. Nagy Irma</i> : Ikerszavaink sajátos jellemzői	408
<i>Lizanec Péter</i> : Tájékoztató „A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlaszá”-ról	416
<i>Csonkics Tünde</i> : A sakkfigurák elnevezésének eredetéhez	431
Kisebbségi közlemények. <i>Hegedűs Attila</i> : Történeti szociolingvisztika?	438
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Balázs János</i> : Óriás. — <i>Fehértői Katalin</i> : A <i>Csihar</i> , <i>Csoltár</i> és <i>Kacor</i> családnevekről. — <i>Kiss Lajos</i> : Torbágy. — <i>Mizser</i> <i>Lajos</i> : Három finnugor népnév. — <i>Mokány Sándor</i> : Az „Oxfordi glosszák” <i>cuchaga</i> és <i>seegu</i> szavának értelmezése	441
Nyelvművelés. <i>Benkő László</i> : Szaknyelvünk	457
Élő nyelv. <i>Hajdú Mihály</i> : A XXXI. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpá- lyázat néprajzi témájú dolgozatairól. — <i>Bokor József</i> : A tájszógyűjtésről egy kis orvanyag kapcsán. — <i>Kolláth Anna</i> : Nyelvjárási szöveg Rumból ...	466
Szemle. <i>Ligeti Lajos</i> : M. P. Федотов, Б. Мункачи о тюркских элементах в вен- герском языке — <i>Szemere Gyula</i> : A magyar nyelv történeti—etimológiai szótára IV. kötet. Mutató. — <i>A. Molnár Ferenc</i> : A Magyar Nyelv LI— LXXV. évfolyamának mutatója. — <i>Hoffmann István</i> : Baranya megye föld- rajzi nevei	478
Társasági ügyek. <i>Rácz Endre</i> : Tompa József köszöntése. — <i>Benkő</i> <i>Loránd</i> : Lőrincze Lajos köszöntése hetvenedik születésnapján. — <i>Fábián Pál</i> : Beérár Jolán . — <i>Czeplédy Károly</i> : Scheiber Sándor	494
Nyelvtörténeti adatok. <i>P. Balázs János</i> : Magyar kódexszövegek latin forrásai. — <i>Ráshai Tibor</i> : Régi magyar pénzeink elnevezése	504

TUDNIVALÓK

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 104, — Ft

Egy szám ára: 26, — Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, II-1389 Budapest, Pf. 149.

Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a *Magyar Nyelvtudományi Társaságnál* (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1., III. 9. sz.).

Imre Samu
(1917-1990)

Személytelen formák a mai magyar nyelvben

I. WOLFGANG SCHLACHTER nemrég megjelent „Passivstudien” című tanulmánya (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch-Historische Klasse. Jahrgang 1984. No. 3) első fejezetének ilyen címet adott: „Das Passiv — ein Luxus der Sprache?” És ez lehetett volna az az egésznek a címe is, mert benne a szerző azt igyekszik bizonyítani nagy apparátussal és körültekintéssel, hogy „Die Auffassung des Passivs als Luxus nimmt obige ontologische, erkenntnistheoretische, sprachpsychologische, sprachtypologische, textlinguistische und intralinguale Erwägungen keine Rücksicht” (11), és hogy „... das Passiv kann als selbständige sprachliche Ausdrucksform gelten.” (14.) Különösen áll ez a kéttagú, ágens nélküli szerkezetre (egyébként minden valószínűség szerint ez az eredetibb, l. BALÁZS: MNy. LXXV, 51). Ezzel kapcsolatban SCHLACHTER a következőket írja SZEMERÉNYI OSZVALDra hivatkozva (O. SZEMERÉNYI, Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. Darmstadt, 1970. 236): „Er unterscheidet mit Recht zwischen der zweiteiligen und der dreiteiligen Konstruktion. Die dreiteilige Passivkonstruktion (mit Agens) ist eine Transformation des entsprechenden aktivischen Satzes (also eine bloß syntaktische Variante) und unterscheidet sich von der aktivischen nur durch die «expressive» Färbung, sie ist eine stilistische Variante des aktivischen Ausdrucks. Die zweiteilige Konstruktion (ohne Agens) dagegen ist notwendig, weil das Fehlen des Agens Informationswert haben kann (Agens unbestimmt, absichtlich nicht genannt o. ä.).” (10.)

És mindjárt így folytathatjuk az eddig mondottakat: nagy kár, hogy a magyar passzívum — amely kétségtelenül belső nyelvi fejlemény, a latin legfeljebb elterjedéséhez és főként kiszélesedéséhez járult hozzá (l.: BALÁZS, A magyar szenvedő szerkezet, az ikes ragozás és a műveltető igeképzés eredete: MNy. LXXV, 42—55; BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 157) — az irodalmi és a köznyelvből szinte teljesen kipusztult (ennek okát illetően l. KÁLMÁN BÉLA véleményét: NytudÉrt. 104. sz. 449—51). A személytelen-ség kifejezése szenvedett és szenved miatta csorbát. Mert — egy egyszerű példával élve — szűkebb pátriánkban, Kisújszálláson gyermekkoromban, ha például nem akarták vagy éppen még nem tudták megmondani, hogy ki viszi el a ház előtt álló zsák búzát a malomba, az érdeklődő szomszédnak, szomszédasszonynak azt felelték: „Majd elvivődik.” Ez az *-odik/-ődik* képzős forma azonban lényegében megmaradt nyelvjárásinak, mostanában már egyre ritkább előfordulással. Mivel pedig irodalmi és köznyelvi megfelelője, a „Majd elvitetik” már nem élő változat (nyelvjárási használatára l. D. BARTHA, Szóképz. 52), röviden szólva a „Majd elviszik” általános alanyú formán kívül olyan furcsa kifejezés mód marad a beszélőnek, mint „Majd el lesz vive”, illetve napjainkban inkább: „Majd elvitelre kerül”.

Mennyivel „szerencsésebb” e tekintetben a finn nyelv! Ebben a passzívum nemcsak megmaradt, hanem egyenesen kiterjedélyesedett, illetve mos-

tanában is terebélyesedik. A *sanotaan*, *mennään*-féle igealakok — a finnben ugyanis az intranzitív igéknek is van szenvedő formájuk (bár a magyar nyelv-járásokban is előfordul a *menődik*, *dolgozódik* típus, l. MNyh.⁴ 173) — tehát elsősorban kifejezik azt, hogy nem akarjuk vagy nem tudjuk jelezni a cselekvő alanyt (ágenst); hogy a cselekvés tárgya a hangsúlyos; továbbá utalnak az általános alanyra. Ezenkívül azonban használatosak felszólító-parancsoló értelemben, sőt — mintegy a szenvedőből szinte teljesen ismét cselekvővé válva — a beszélt nyelvben (ami a finnben nagyobb mértékben elkülönül az írott nyelvtől a mienknél) a többes szám első személyt is jelölhetik úgy, hogy elébe teszik a *me* 'mi' névmást. A „Finnish for Foreigners 2” tankönyv (1981.) szerzője, MAIJA-HELLIKKI AALTIO a következőket jegyzi meg ezzel kapcsolatban: „The passive form *tehdään* is normally used in modern Finnish for »let us do«. The first person pl. of the imperative (*tehkäämme*) is only used in literary Finnish, esp. in a rhetorical style.” (137.) Továbbá: „Colloquially, to replace the 1st pers. pl.: »Me *mennään* (= *menemme*) nyt kotiin.«” (18.) Egyébként a finn passzívumnak egy újabb nagy tanulmányt szentel W. SCHLACHTER, amelyben természetesen támaszkodik fentebb említett dolgozatának az eredményeire: Hat das Finnische ein Passiv?: FUF. XLVII, Heft 1, 1–144.

2. De haladjunk sorjában. Az első kérdés az lehetne: van-e egyáltalán szükség személytelen kifejezésmódra a közlés, a kommunikáció során? Erre a leghatározottabb „igen”-nel felelhetünk.

Személytelen kifejezésmódról akkor beszélünk, ha a mondatban a cselekvés a cselekvő kiiktatásával, tehát nem személyhez stb. kötötten, hanem a cselekvőtől elvonatkoztatva és így bizonyos fokig elvontabban, továbbá egy kissé általánosítva jelenik meg.

Milyen esetben van szükség az alkalmazására?

a) Először is, ha a cselekvő alanyt nem ismerjük, vagy nem ismerjük biztosan. Az említett „Majd elvívódik” mondatból pl. azért is hiányozhat az alany, mert még bizonytalan, ki viszi el a zsák búzát a malomba.

b) Szükség van rá továbbá, ha egyszerűen nem akarjuk megnevezni az alanyt valamilyen oknál fogva, pl. mert céltalannak, szükségtelennek, kényelmetlennek stb. érezzük. Pl. egy székely adomában a bíró hiába vallatja a bicskázó legényt, hogy ki ölte meg az áldozatot. Erre csak azt hajtogatja: „*Megöldödt* instálom...” (idézi KOVALOVSKY: MNyh.⁴ 173).

Továbbá még egyszer visszatérve a „Majd elvívódik” mondatra, a beszélő azért is elhagyhatta a cselekvő alanyt, mert egyszerűen úgy gondolta, ne érdekelje ez a kérdezőt, semmi köze hozzá.

c) Személytelen szerkesztést eredményezhet, ha a cselekvést, a történést kívánjuk kiemelni, illetve azt, akire vagy amire a cselekvés irányul, vagyis a szenvedő alanyt, és nem a cselekvés véghezvivőjét. Pl. „Ezzel az ügy *el van intézve*”. Egy cím a Zalai Hírlap néhány évvel ezelőtti számából: „Bedolgozó *kerestetik*”. Magam ezt írtam, illetőleg mondtam egy alkalommal: „... természetesen e műsorszám hallgatóitól *megköveteltetik*, hogy jártasak legyenek az irodalomban.” És itt említhetjük meg az Ómagyar Mária-síralom két sorát: „Keserűen *kinzától*, vas szégekkel *veretől*” (BÁRCZI GÉZA olvasata: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 87). Itt ugyanis a keresztre feszített Jézusról van szó, tehát ezúttal nem lényeges, hogy kik kínozzák: a katonák vagy a keresztkörül állógálók vagy mások. Ezek a sorok a kínzás és szenvedés tényét akarják kiemelni. (Csak zárójelben jegyzem meg, ezt a két sort és az egész szöveget

nagyon természetes nyelvnek tarthatjuk, akkor is, ha tudjuk, hogy az Árpád-kor nyelvemlékei közül a szenvedő forma — nyilván a latin eredeti hatására — csak ebben található meg. Vö. BENKÓ, ÁrpSzőv. 187—8.)

d) A hivatali nyelv — amelynek a kialakulásába a latin nyelvűség és benne a sokkal gyakoribb passzívum is belejátszott — a személytelen kifejező formával szerintem elsősorban az intézmény, a hivatal tekintélyét akarja kiemelni, hangsúlyozván természetesen a cselekvés fontosságát is. A Hivatalos nyelvünk kézikönyve (szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ. Bp., 1976.) megjegyzi: „A hivatalos stílusnak szükségszerűen elvontabbnak, aprólékosan pontosnak, minden lehetséges eshetőségre kiterjedőnek kell lennie, s ez néha megkívánja a bonyolultabb, közvetettebb nyelvtani kifejező eszközök használatát.” (289.) A személytelenség egyébként egyik jellemzője lett ennek a nyelvi, illetőleg stílusrétegnek. Például — hogy a passzívumnál maradjunk — „Közhírré *téte-
tik* . . .”, „*Elrendeltetik*, hogy . . .”

Távolabbról természetesen idevonható az ún. általános és határozatlan alany. Anélkül, hogy ezeket csak vázlatosan is tárgyalnánk (l.: MMNy. 234—8; NymKk. I, 195—7, 810, mindkettő további irodalommal), arra azért rá kell mutatnunk, hogy egyes kifejezésbeli lehetőségeik — a különböző mértékben elmosódott tartalmú általános és határozatlan alanyon kívül — már-már személyhez is kötődnek. A többes szám első személyű állítmánnyal kifejezett általános alany például azt is jelzi, hogy az előadó vagy az író mintegy bevonja egy-egy kérdés taglalásába a mindenkori hallgatóságot vagy az olvasókat is: „Most pedig *térjünk át* (vagy *áttérünk*) a körmondat tárgyalására.” (Vö. Mai magyar nyelvünk. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ. Bp., 1976. 49.)

Bár az itt említett típusok nem mindig választhatók szét egymástól, azt mégis egyértelműen igazolják, hogy a személytelen kifejező forma reális kommunikációs igényeket elégít ki. Ezért sajnálhatjuk a magyar szenvedő ige és szenvedő szerkezet kipusztulását.

3. Sietek azonban mindjárt megjegyezni, hogy — mint az eddigi példák egy része már igazolja — az utóbbi időben nagyon is megszaporodtak a más jellegű személytelen formák, egy kis túlzással: szinte nyelvünk elszemélytelenedésének lehetünk tanúi.

Mielőtt az utóbbiakat felvázolnánk, ki kell térnünk röviden a következőkre. Bár ilyen jellegű alaposabb tipológiai felmérésről és összehasonlításról nem tudok, a köztudatban — a nyelvész köztudatban is — úgy tartjuk számon, hogy a magyar nyelv alkatánál, szerkezeténél fogva a személytelen-nel szemben a személyes (személyhez kötött, illetve a személyre vonatkozást igeraggal és birtokos személyjellel stb. is megjelölő), az elvonttal szemben a konkrét, a passzíval szemben pedig az aktív nyelvi-stilisztikai megoldásokat részesíti előnyben — természetesen csak akkor, ha nincs külön ok az ellenkezőjére. (Vö. NymKk. II, 791, a „személytelen megszólításformák” címszó alatt.)

Ez azt jelenti, hogy például — általában egyébként is negatív vagy annak vélt példák elemzése során szoktunk a fentiekre rámutatni — „Az ügy nem *nyert elintéztést*” vagy „Az ügy nem *került elintézésre*” mondatot nyelvi-leg-stilisztikailag is helyesebbnek érezzük így: „Az ügyet X. Y. nem *intézte el*.” Hasonlóra utalnak a következő megjegyzések: „A segédigék — *lesz, lett* — gyakori használata szürkíti a nyelvet. Szébb, változatosabb és magyarabb tehát az igésítés.” (MNYh. 178.) „Mindezeknek az eszközöknek (ti. ige, igeragozás, igefajta, igeképző, igekötő) tömörítőereje, kifejezésbeli mozgékony-

sága és árnyaltsága jellegzetes magyar sajátosság.” (NymKk. I, 974.) Továbbá ebbe az irányba mutat az is, hogy a magyarban az efféle megszólítás: „Kedves Hallgatóim” birtokos személyjeles, a németben nem mindig: „Liebe Hörer”, a finnben sem „Hyvät kuulijat”. A franciában így mondják: „j'ai mal à la gorge”, a magyarban: „fáj a torkom.” Még tovább menve ezért furcsa, idegenszerű nekünk az a mód, ahogy főként az általános iskolai osztályokban a tanítók, tanárok mostanában gyakran figyelmeztetik a tanulókat, az egész osztályt vagy annak egy részét: „*Feláll!*”, „*Nem beszél!*”, „*Sorba áll!*”, vagy éppen a megszólított nevét is megmondva: „*Kiss István nem beszél!*” „*Kovács Piroska sorba áll!*” Ezekben az esetekben mintegy megszűnik a közvetlen kapcsolat a megszólító és megszólított között (erre utalnak a grammatikai eszközök: a távolságot jelző harmadik személyű igealak, illetőleg — bizonyos fokig — a felszólító mód mellőzése stb.), legfeljebb a sajátos valamilyen modoros, nemegyszer ironikus, magasan lebegtetett, majd ereszkedő és valamelyest nyújtott hanglejtés teremt összeköttetést a beszélő és a megszólított között. És a példákat még jócskán lehetne szaporítani (l. később is).

4. És most lássuk az elszemélytelenedésnek jobbra újabb nyelvi-stilisztikai eszközeit. Ezúttal csupán némileg rendszerezve felsorolom őket, legfeljebb néhány példát említek, és a velük kapcsolatos problematikára, bibliográfiai adatokat is tartalmazó újabb összefoglalással utalok.

A) Közvetlen eszközök:

a) A szenvedő igét és szerkezetet helyettesítő korábbi megoldások (*el van | volt | lesz | lett intézve*) mellett elszaporodtak az *elintézésre kerül* vagy *elintéztet* nyelvi típusú úgynevezett terpeszkedő vagy terjengős kifejezések. A „Hivatalos nyelvünk kézikönyve” című említett kiadvány például mintegy ötven olyan igét említ (ezeket hívja a Nyelvművelő Kézikönyv találóan „minde-nes” igéknek: I, 974), amellyel efféle kifejezés jött létre, de pl. az *eszközöl* maga több mint húsz ilyen terjengős szerkezetet alkot, pl. *befizetést, javítást* stb. *eszközöl*. (L.: MNyh.⁴ 129—30, 179; HivKkve. 290—1, 320—2 és passim; NymKk. II, 1007—12.)

b) A fogalmazásban gyakoribbá váltak — az előbbi terjengős szerkezeteken kívül is — az *-ás/-és, -ság/-ség* stb. képzős elvont főnevek. Pl. „Hiába volt minden *figyelmeztetés*.” (egy beszélgetésből); „A helyzet *felismerése* a szakszervezet részéről jónak bizonyult.” (újságcikkből); „Nagy volt a nyomdai *csúszás* . . .” (újságcikkből); „Jelölt tárgy esetén *t-elhagyás* nincs . . .” (egyetem szemináriumi dolgozatból); „A tanárjelöltek órái jó *látogatottságúak*.” (egy jelentésből). És nyilván nem véletlen az sem, hogy pl. mostanában terjed el, illetve vált divattá a *hozzállás* főnév 'valamivel kapcsolatos magatartás' jelentésben. (L.: NymKk. I, 974; HivKkve. 291.)

c) A nemrégiben keletkezett vagy éppen mostanában kikristályosodó névutók, névutószerű nyelvi elemek közül szintén több a személytelenség irányában is hat. Ilyenek: *részéről* (pl. „Az interjút nem követi semmi kommentár a *műsorvezető részéről*.”), továbbá: *alkalmából, céljából, értelmében, esetében, kapcsolatban, kapcsán, következtében, követően, szempontjából, tárgyában, tekintetében, terén, területén, vonatkozásában* stb. (L.: Mai magyar nyelvünk 55—6 és passim; NymKk. II, 299—303 és passim.)

d) Egyre gyakoribb a befejezett (*-t, -tt* képzős) melléknévi igenevek állítmányi használata. Pl. „Az anyagellátás *biztosított*.” (L.: MNyh.⁴ 178; Mai magyar nyelvünk 50; NymKk. I, 825—6.)

e) A birtokos személyjel mindjobban elmarad rokonságnevek, testrésznevek és olyan főnevek végéről, amelyek a személyekhez szorosabban fűződő fogalmakat hordoznak (pl. név, cím, foglalkozás, hangulat stb.). A gyerekek *anya, apa, nagypapa* stb. személytelen megszólítással élnek a korábbi *anyám, apám, nagypapám* stb. helyett. Továbbá: „A gyermekmedence a gyermekeké. Felnőttek ott még lábat sem áztathatnak” — mondják a hangos bemondóban a csepeli strandon. „Írja fel a címet!” — figyelmezteti a hivatalnok az ügyfelet. (L. részletesebben SZABÓ GÉZA: Édes Anyanyelvünk 1980. 3. sz. 6–7.)

Viszont az igazság az, hogy az új, gyakran durva (nevet nem tartalmazó) megszólításoknak egy része birtokos személyjeles: *apám, öregem, aranyapám, kispofám, haverom* (a birtokos személyjel nélküliek: *(te) öreg, haver, főnök*). (L. Nyelvi divatok. Szerk.: BÍRÓ ÁGNES, TOLCSVAI NAGY GÁBOR. Bp., 1985. 15.) A köznap — gyakran bizalmaskodó, vagy lekezelő, vagy éppen nyegle — megszólítások közt is sok a birtokos személyjeles forma: *drágám, kedveském, mamikám* stb. (l. uo. 94–101).

f) A személytelenség — mint a Nyelvművelő Kézikönyv idevágó cikke (ÉDER ZOLTÁN: II, 789–91) frappánsan bemutatja — terjed a megszólításban is. (Vö. részben az előző e) pontot.) Ezúttal csupán egy-két példával utalok az ott tárgyalt típusokra, kiemelve a nyelvi-stiláris eszközt: 1. Többes szám első személyű állítmány egy meghatározott személyhez szólva: *Dolgozatunk?* — 2. Szintén többes szám első személyű állítmány, de az összes jelen levőhöz fordulva: „Ne lármázzunk, kérem!” — 3. A *lesz* igealakkal vagy ezzel és egy ige határozói igenevével megalkotott mondat: „*Lesz még valami?*” (eladó a vásárlóhoz); „Egybe *lesz* fizetve?” (pincér a vendéghez). — 4. Közvetlen megszólítás más szavakkal (*az úr, az elvtárs, a vendég, a beteg* stb.): „Mi *lesz a vendégnek?*” — 5. Köszönés és udvariaskodó formák a megszólítás elkerülésére: „Tessék ezt választani, *kezücsókolom*.” (nőknek); „Parancsoljon, *tisztelettel!*” (férfiaknak). — 6. Az *itt, ott, ide, oda* helyhatározószók: „És *oda* mi *lesz?*” (eladó a vásárlóhoz). — Magam említek két, a megszólítást is gyakran pótló mondatformát *Tessék kérni!* (eladó a vásárlónak); *Mi van?* (megszólításként, illetőleg érdeklődést kifejező mondatként, ha valaki nem vagy nem pontosan értette a beszédpartner megjegyzését).

g) Végül mintha gyakoribb volna olyan, elsősorban ún. álvisszaható ígéknek a használata is, amelyek valójában szenvedőértelműek, vagyis mintegy „eltakarják” a valódi cselekvőt (ágenst), holott az olvasó éppen arra — vagy arra is — kíváncsi. Tehát pl. „valami *elkészül*”, és arról nem esik szó, hogy „kik készítették, el”, vagy éppen „nem készítették el”; „valamilyen munka, munkafolyamat *megindul*”, és nem azt írjuk, mondjuk, hogy „meghatározott személyek megindították”; „valami valahová *kerül* vagy *eljut*”, és „nem odaviszik az arra illetékesek”; stb.

B) Távobbról idevonható eszközök:

Távobbról ugyan, de az általánosítóbb és elvontabb fogalmazás, így az elszemélytelenedés irányába is hatnak a következő nyelvi-stilisztikai jelenségek.

a) A határozott névelő gyakori — egyre gyakoribb — elmaradása. Pl.: „*Gyorsvonat az első vágányról elment.*”; „*Említetteken kívül meg kell jegyeznünk, hogy...*” (L.: NymKk. I, 76–107; Mai magyar nyelvünk 62–3; HivKve. 118–9.)

b) Sokszor elmarad újabban az igekötő is. Pl.: „A szobi vonalon közlekedő tehervonathból kocsik siklottak ki, s a szerelvény mellett haladó személyvonat-

tal *ütköztek*.” (újsághír); „Köteteinek száma a húszat *közelíti*.” (egy interjúból) (l. NymKk. I, 986, továbbá 980–94).

c) Most már csak felsorolva utalok a következőkre: az idegen szavak (ha feleslegesen élünk velük); a mozaikszók (szintén elsősorban akkor, ha nincs rájuk szükség); a gyakori közhelyek és agyonhasznált szavak; bizonyos képzavarok, a sokszoros alárendelés egy tagmondaton belül és tagmondatok között, egyáltalán a túlsúfoltság; a felesleges ismétlés; stb. (L.: Mai magyar nyelvünk passim; NymKk. passim; HivKve. passim; Nyelvi divatok passim.)

Válaszolnunk kell arra a kérdésre is, hogy elsősorban mely nyelvi és stílusrétegre jellemző az említett eszközök használata. A személytelenségre való törekvés — mint ismeretes — szinte legpregnansabb jegye lett a hivatalos nyelvnek, a hivatali stílusnak. Ilyenformán minden bizonytalansággal ott találhatók meg legjobban (l. HivKve. passim; — egyes vélemények szerint onnan terjedtek el, l. MNyh. 1969.⁴ 179). De természetesen behatoltak a sajtó, általában a közélet, továbbá a szakmák, az ifjúság, valamint a mindennapos társalgás nyelvébe, sőt immár a falusiak beszédébe is. SZABÓ JÓZSEF ezt írja „Köznyelvi behatolás a mondatszerkezetbe (nagykovácsi szöveg alapján)” c. dolgozatában (NytudÉrt. 100. sz. 141): „... a középkorúaknál és még inkább a fiataloknál tapasztalható itt-ott a körülményeskedő, hivataloskodó, nyilatkozó kifejezőmód...” (L.: NymKk. passim; Mai magyar nyelvünk, passim; — az ifjúság nyelvére: DEME: Édes Anyanyelvünk 1984. 2. sz. 2–3.)

5. Mai világunkban az elszemélytelenedésnek lehetünk tanúi, ezt világosan jelzi az, hogy még a lírára vonatkozólag is beszélnek róla. CSÓRI SÁNDOR „Természet és líra” című érdekes és elgondolkodtató írásában többek között a következőket jegyzi meg: „Karl Krolow, a kortársi német líra egyik vezető alakja hosszú és alapos tanulmányt szentel a modern költészetben lezajló elszemélytelenedési folyamatnak s ezen belül a végletekig csigázott természet-lírának. Ő ugyanis szoros összefüggést lát közöttük.” (Tiszatáj 1985. 10. sz. 10.) „Az európai költészet olyan irányzataiban, mint amilyen a szürrealizmus, a futurizmus vagy az expresszionizmus volt, ha kétségbeesve, ha dacosan is, cselekvővé vált az egyén. A XX. századi európai természetlírában viszont a természet vált azzá, az egyén pedig az elszemélytelenedés felé halad.” (Uo. 11.)

Külön tanulmányt igényelne annak a vizsgálata, mi az oka a személytelen kifejezőmód terjedésének. Ezúttal csak röviden utalok a következőkre.

A) Nyilvánvalóan mindenekelőtt külső, nyelven kívüli okai vannak.

a) Először is oka a szinte az egész világra jellemző általános uniformizálódás; a könnyebb megoldás előnyben részesítése; az esztétikai és egyéb értékek, egyáltalán az igényesség háttérbe szorítása és ezzel párhuzamosan a nyelvi magatartás (köszönés, megszólítás, udvariasság stb.) normáinak a megengedése, valamint a durvaság terjedése; a nem egyértelmű, homályos, nehézkes, illetőleg elszürkült kifejezőmód — szinte azt mondhatnánk: a nyelvi uniformizálódás — térhódítása; stb.

b) Másodszor: az eddigiekből egyenesen következik a személyes felelősség és kiállás helyett a személytelenségbe való burkolózás vagy legalább a felelősség elhomályosítása. Pl. az ilyen hivatali értesítések esetében: „Ügyének elintézésére a közeljövőben sor fog kerülni.” (Idézi: Mai magyar nyelvünk 49; l. még HivKve. 290.)

c) Mindezt aztán csak terjeszti a már-már beidegződéssé váló, napjaink-

ban különösen gyorsan ható nyelvi divat (l. Nyelvi divatok passim). Mindezt legszembetűnőbben igazolja az a tény, hogy a terpeszkedő kifejezés megjelenik abban az esetben is, ha egyébként — pl. névutós formában — a valóságos cselekvő (ágens) ki van téve a mondatban. Pl. „A panasz megvizsgálásra került a bizottság által” (vagy „... részéről”). (L. HivKve. 290.)

Az eddigieket mintegy összefoglalóan jelzi annak a körlevélnek az idézendő részlete, amelyet egyik felsőoktatási intézményünk juttatott el nemrégiben a tanszékvezetőkhez: „... egyes foglalkozások rendszerességét illetően súlyos hiányosságok mutatkoztak.” Érthetőbb — kevésbé elszemélytelenített — nyelvre lefordítva: „Súlyos hiba, hogy egyes órákat nem tartottak meg rendszeresen az oktatók.”

B) De természetesen lehetnek, sőt vannak a személytelenség szaporodásának belső nyelvi okai is.

Ismeretes, hogy bár nyelvünk — agglutináló voltánál fogva is — számos szintetikus kifejezésmódot fejlesztett ki, de korán megjelentek benne az analitikus formák, mint a birtokos jelzőtől elválasztott birtokszó; az ige- és névszó szerkezetek helyében a mellékmondatok; valamint a névelők; a *fog*-os jövő idő; stb. (vö.: BÁRCZI: Nyr. LXXX, 13–4; DEZSŐ LÁSZLÓ: MNy. LXXV, 273–4). Egyébként DÉCSY GYULA, amikor az európai nyelvek struktúráját jellemzi, és felsorol analitikus és szintetikus jellegű nyelveket, azt is megállapítja, hogy a szintetikus nyelvekben is vannak analitikus jelenségek, és megfordítva, ilyenformán az „analitikus : szintetikus viszony Európában gyakorlatilag gyakorisági probléma”. (Die linguistische Struktur Europas. Wiesbaden, 1973. 209, 216.)

Úgy látszik, mostanában is érvényesül ez az utóbbi tendencia, mindenestre erre utal a sok terjengősebb kifejezés, új névutó stb. (L. KÁROLY SÁNDOR, Szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásai és a jelentés. Szintetikus és analitikus irányú változások a magyar nyelvben: Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből. Szerk.: RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1980. 121–56.)

6. Nem hiába mondjuk, hogy napjainkban leszűkült a világ, „mutatis mutandis” a francia nyelvhasználatban is a mienkhez hasonló tendenciák mutatkoznak. A „Manuel de linguistique appliqué” sorozatnak a neveléssel és pedagógiával foglalkozó részlegében 1975-ben megjelent „La norme linguistique” c. kötet (h. n.; Delagrave; Ouvrage collectif coordonné par F. Marchand) például a nyelvi norma helyzetét számos oldalról vizsgálván többek között a következőkre utal. A „Bon Usage” ellenében elsősorban a beszélt nyelvben gyakoriak a „mindenes” szavak, az agyonhasznált igék, a pleonazmusok, az idegen — főként angol — szavak és kifejezések, a nehézkes körülírások, az elvont főnevek igék helyett, a hivatalos nyelvi mondatszerkezetek, a subjonctif helytelen használata, a leegyszerűsített információ és így tovább (36–7, 48). — Egyébként DÁNIEL ÁGNES „A fordítói gondolkodás iskolája” című tanulságos munkájában (Bp., 1983.) egyenesen ezt írja: „Az indoeurópai nyelvek hatására terjedtek el a magyarban egyes névszóból és igéből álló szókapcsolatok, amelyeknek közléstartalmát azonban egyetlen puszta ige (is) hordozza.” (177.) Ez utóbbival kapcsolatban azért hadd jegyezzem meg: szerintem az indoeurópai nyelvek minden bizonnyal hatottak és hatnak a mienkre az elszemélytelenedést stb. illetően is, de azért ennek nyomósabb okai is vannak (l. fentebb).

7. Végül nagy kérdés persze, hogy a személytelenség felé mutató — jobbra újabb — eszközöket hogyan értékeljük a közlés, a kommunikáció szempontjából. (Csak zárójelben jegyzem meg a következőket. Ami az analitikus jelenségek kommunikációs értékét illeti, nyilvánvalóan igaza volt AHLQVIST finn nyelvésznek, amikor már 1875-ben azt írta, hogy a finn nyelvnek európaivá, azaz könnyedebbé, analitikussá kell lennie: „Das finnische Volk will europäisch werden; also muß sich auch seine Sprache europäisieren und von seinem schwerfälligen asiatischen syntetischen Charakter fort zu einem leichteren, europäisch-analytischen streben.” (Idézi L. HAKULINEN „Die charakteristischen Züge der finnischen Sprache” című dolgozatában: UrAltJb. XLIII, 16.) Viszont KÁROLY említett tanulmányában nagyon reálsan arra utal, hogy „... az analitikus irány ... a nyelvi burjánzást, a fölösleget segíti” (i. h. 150). És hangsúlyozom: a két megállapítás nem áll ellentétben egymással, igaz, más korszakokra és más nyelvekre vonatkoznak.)

És persze még inkább kérdéses, hogy a nyelvi-stilisztikai normarendszert is figyelembe véve az említett jelenségek „szabályozhatók”-e egyáltalán, más szóval ez esetben nem a nyelv belső struktúrájából és mozgásából eredő (mondhatnám: elkerülhetetlen) változásokkal van-e dolgunk (vö. HERMAN JÓZSEF: MTud. 1983. 721—30, kül. 729—30; l. még: JUHÁSZ JÁNOS, Die sprachliche Norm: Budapester Beiträge zur Germanistik. Schriftenreihe des Lehrstuhls für deutsche Sprache und Literatur der Loránd-Eötvös Universität 14. Bp., 1985.; SZÉPE GYÖRGY: ÁNyT. XV, 303—29).

Magam úgy gondolom, hogy minden nyelvi változás maradandóságába azért nem kell — nem lehet — beletörődnünk. Mindenesetre a mai kiszélesedett nyelvtudománynak és a hozzá kapcsolódó diszciplínáknak a feladata megadni erre és a hasonló kérdésekre a megnyugtató feleletet.

Annyit még hozzátések az eddig elmondottakhoz, hogy a tisztázáshoz máris hozzájárult KÁROLY említett tanulmánya azzal, hogy rendszerében tekinteti át a szavak, szerkezetek morfológiai tagoltságának változásait (természetesen a jelentéssel való összefüggésekben), illetve a magyar nyelvbeli szintetikus és analitikus módosulásokat. Rámutat többek között arra is, hogy „Az analitikusabb szerkezeteknek az a mondattani és — bátran mondhatjuk — gondolkodáslélektani szerepük, hogy jelzőt vehetnek magukhoz bővítményként, amelyet a kiinduló igei ekvivalens nem kaphat. Pl. *Alapos és remélhetőleg pozitív hatású kioktatásban részesítette*. Ezzel mintegy fogalmasítottunk egy gondolati egységet, amely a *kioktat* igével csak alkalmi eseményként fogalmazható meg: *Alaposan kioktatta, s ez remélhetőleg pozitív hatású lesz. A kioktatásban részesít* analitikusabb forma egy mondat egészében szintetikusabb megoldásra vezetett, míg az eredetileg szintetikusabb *kioktat* ige a mondat egészében egy analitikusabb formát kívánt meg. Ez az ellentmondásos szerepváltoztatás, amely a képzőtöbbletes megoldással együtt jár, érdekesen vet fényt a nyelvfejlődés egy szektorára, olyan változástendenciát rejt magába, amely más területeken is érvényesül.” (I. h. 148.) Persze alaposan meg kellene vizsgálni, hogy mindez érvényesül-e — és ha igen, mennyiben — pl. a terpeszkedő kifejezésként számon tartott szerkezetek esetében (l. NymKk. II, 1007—15).

SZATHMÁRI ISTVÁN

A személyragos főnévi igeneves szerkezetéről

1. E tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen szerkezetet tulajdonítsunk az 1. és 2. alatti példákkal illusztrált mondattípusnak.

1. *A fiúknak sikerült kinyitniuk az ajtót.*

2. *Jánosnak nem volt mit tennie.*

Pontosabban azt szeretnénk megvizsgálni, hogy

α) az infinitívus és bővítményei milyen szintaktikai kategóriájú kifejezést alkotnak, azaz a főnévi csoport (NP), igei csoport (VP), vagy mondat (S) kategóriával jellemezhető-e;

β) s a dativusban álló NP a személytelen „fő” predikátum, vagy az infinitívus bővítménye-e. (A *bővítmény* terminust tág értelemben, az *argumentum* szinonimájaként használom, tehát például az ige alanyát is az ige bővítményének, illetve a főnév birtokos jelzőjét is a főnév bővítményének nevezem.)

E kérdések megválaszolása az alábbi problémákra is magyarázattal kell, hogy szolgáljon:

γ) Miért állhat együtt *-nak/-nek* ragos NP kivétel nélkül minden személyraggal ellátható infinitívusi kifejezéssel (míg az infinitívus egyéb típusai esetében a *-nak/-nek* ragos NP előfordulása esetleges)?

δ) Miért névszói, miért nem igei személyragok járulnak az infinitívushoz?

ε) Az infinitívus személyragja miért egyezik számban és személyben a dativusban álló NP-vel?

ζ) Miért mehetnek végbe az infinitívusi kifejezésben olyan mondat szintű műveletek, mint például a kérdés (l. 2.) vagy tagadás (l. 3.)?

3. *Jánosnak sikerült nem sírnia el magát.*

η) Mik a személyragos infinitívusi kifejezést tartalmazó mondatok lehetséges szórendi változatai; tehát például miért helyes a 4. a), és miért helytelen a 4. b)?

4. a) *Jánosnak sikerült MÁRIA MELLÉ ülnie.*¹

b) **Mária mellé sikerült JÁNOSNAK ülnie.*

2. A személyragos infinitívusi kifejezéssel foglalkozó korábbi tanulmányok — DALMIÉ kivéve (ALingu. XXXI [1981.], 57–85) — az α) kérdésre nem adnak explicit választ, tehát nem határozzák meg egyértelműen az infinitívusi kifejezés szintaktikai kategóriáját. LEHR (MNY. I, 320–2) és KLEMM (TörtMondt.) az 1. és 2. alatti szerkezeteket „dativus cum infinitivo”-nak nevezik, ami arra enged következtetni, hogy a latin accusativus cum infinitivós szerkezetekhez hasonló, összetett mondat jellegű szerkezeteknek tartják őket, melyben az infinitívusi kifejezés mintegy alárendelő mellékmondat értékű. A MMNyR. az infinitívust a névszók között tartja számon, de igei és névszói tulajdonságokkal egyaránt bír, pontosabban ige módjára bővíthető, de főnévként vagy mellékmondatként funkcionáló, átmeneti szófajú kategóriaként jellemzi. DALMI generatív keretben írott tanulmánya a személyragos

¹ A nagybetűs szedés a kontrasztív hangsúly jelle.

infinitivust alapjában véve igének, az infinitivusi kifejezést pedig mondatnak tekinti.

A dativusi NP hovatartozásának kérdésében nyelvészeti irodalmunk meglehetősen egységesen amellett foglal állást, hogy a dativusi NP nem az infinitivus, hanem a fő predikátum bővítménye. LEHB álláspontja (l. i. h.) a viszonylag legárnyaltabb: ő azt sugallja, hogy a dativusi NP egyszerre alanya az infinitivusnak és határozói bővítménye a fő predikátumnak. MARIÁNOVICS (Nyr. XXXVII, 296–300), KLEMM (i. m. 386) vagy az újabb szakirodalom, például KÁROLY (NytudÉrt. 10. sz.) és a MMNyR. (I, 574) a dativusi NP-t egyértelműen a fő predikátum részeshatározói bővítményének mondja.

DALMI két csoportba sorolja a személyragos infinitivusi kifejezéseket a dativusi NP hovatartozása szempontjából. Azt állítja, hogy az 5.-höz hasonló mondatokban a *-nak/-nek* ragos NP a főmondat 'beneficiens' szemantikai szerepű bővítménye. Az infinitivusi mellékmondat alanya egy üres, a generatív elméletben PRO-nak nevezett névmás, mely a főmondat részeshatározójával koreferens.

5. *Nehéz volt Pistának_i [énekelnie PRO_i].*

A *-nak/-nek* ragos NP a főmondat részeshatározójának helyét foglalja el az infinitivusi szerkezetek 6. alatt illusztrált második típusában is; e mondattípusban azonban az infinitivus 'agens' szerepű alanyaként generáljuk, s transzformációval visszük a főmondat üres dativusi bővítményének pozíciójába.

6. Kell Pistának₁ [hazamennie₋₁].

Az α) és β) alatti kérdésekre adott fenti válaszok azért nem kielégítőek, mert nem tudják megmagyarázni a γ)– η) alatt felsorolt jelenségek összességét.

Az infinitivusi kifejezés tagmondatként, illetve dativus cum infinitívóként való felfogása azért problematikus, mert nem indokolja meg, hogy miért kap az infinitivusi tagmondat feje igei személyrag helyett birtokos személyragot.

Az infinitivusi kifejezés főnévi csoportként való elemzése azt hagyja magyarázatlanul, hogy miért állhatnak az infinitivusi kifejezés élén, az infinitivus előtt épp olyan operátor szerepű bővítménytípusok (pl. kérdőszó, tagadott mondatrész, *csak*-kal módosított mondatrész, kvantort tartalmazó mondatrész), épp olyan sorrendben, mint amilyeneket a ragozott igés tagmondatok élén, a ragozott ige előtt találunk (vö. 7. a–b), 8. a–b), 9. a–b), 10. a–b)). Mint a 7–10. alatti c) példák mutatják, a főnévi csoport szerkezete nem enged meg efféle operátor szerepű bővítményeket.

7. a) *Nem volt [Jánosnak hová mennie].*

b) *János hová ment?*

c) **János hová menése*

8. a) *Sikerült [Jánosnak nem Mária mellé ülnie].*

b) *János nem Mária mellé ült.*

c) **János nem Mária mellé ülése*

9. a) *Nem lenne szabad [Jánosnak csak egy emberben bíznia].*
 b) *János csak egy emberben bízott.*
 c) **János csak egy emberben bizalma*
10. a) *Illett volna [Jánosnak mindenkivel kezet fognia].*
 b) *János mindenkivel kezet fogott.*
 c) **János mindenkivel kézfogása*

Azt az általánosnak látszó feltételezést, hogy a személyragos főnévi igeneves szerkezetekben a dativusi NP nem az infinitívus, hanem a fő állítmány bővítménye, feltehetőleg az a tény motiválta, hogy a legtöbb személyragos infinitívust vonzó állítmány infinitívusi bővítmény híján is megenged részes-határozói bővítményt, pl.

11. a) *Jánosnak minden sikerül.*
 b) *Neki fontos {az érvényesülés. }
 {hogy érvényesüljön.}*

Azonban olyan személytelen predikátumok is vannak, mint például az *érde-
mes, helyes, helytelen, örültség, bölcs dolog* stb., melyek ha infinitívus helyett
NP-vel vagy *hogy* kötőszós mellékmondatlall bővítjük őket, nem állhatnak
együtt részes-határozóval, pl.

12. a) **Jánosnak érdemes a munka.*
 b) **Jánosnak érdemes, hogy dolgozzék.*
 Vö. c) *Jánosnak érdemes dolgoznia.*

Ha 12. c)-ben a részes-határozó valóban az *érde-
mes* bővítménye volna, akkor
nem tudnánk megindokolni, hogy miért teszi rosszá a részes-határozói bőví-
tmény 12. a)-t és 12. b)-t.

A dativusi NP-nek a fő állítmány részes-határozójaként való elemzése
tehát nem ad választ a γ) alatti kérdésre, azaz nem magyarázza meg, hogy
miért fordulhat elő szükségszerűen minden személyragos, illetve személyrag-
gal ellátható infinitívusi kifejezés részes-határozói NP-vel, még abban az eset-
ben is, ha a személyragos infinitívust vonzó predikátum egyébként nem en-
gedne meg részes-határozói bővítményt.

Még rejtélyesebb e felfogás keretében az ε) alatti probléma: semmi sem
magyarázza, hogy miért kell egyeztetnünk személyben és számban egy predi-
kátum infinitívusi bővítményét ugyanazon predikátum részes-határozójával.

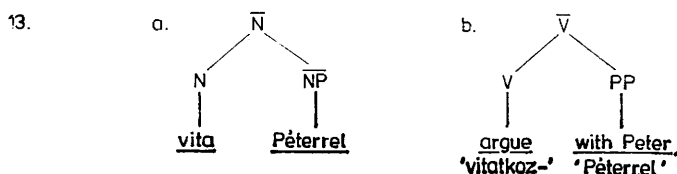
3. E tanulmányban azt a tőlünk korábban már felvetett álláspontot
szeretnénk kifejteni (l. É. Kiss, Case Assignment in a Non-Configurational
Language with a Rich Morphological Case System: Wiener Linguistische
Gazette XXVII—XXVIII [1982.], 17—28; Configurationality in Hungarian.
Reidel—Akadémiai Kiadó, Dordrecht—Budapest. Megjelenés alatt.), misze-
rint a személyragos infinitívusi kifejezés a főnévi csoport, azaz az NP kategó-
riába tartozik; személyragja birtokos személyrag; a vele együtt előforduló
-nak/-nek ragos NP pedig birtokos jelző. (A nem ragozható infinitívusi kifeje-
zéseket nem tekintjük NP-nek. Magam a másodikként idézett tanulmányom-
ban részint alárendelő mellékmondatként való felfogásuk, részint az infiniti-
vusz predikatív névszóként, azaz ige-névszói állítmány névszói részeként való
elemzése mellett érvelek.) Az infinitívus mondatra jellemző tulajdonságait, ne-

vezetesen az infinitívus előtt megengedett operátorpozíciókat az infinitívusi NP sajátos, több indoeurópai nyelv, például az angol gerundiumához hasonló, mondatkomponenst is tartalmazó belső szerkezetével fogjuk magyarázni.

A) Állításaink bizonyításában a magyar főnévi csoport, különösen a birtokos szerkezet SZABOLCSI ANNA-féle felfogására támaszkodunk (vö. SZABOLCSI, *The Possessive Construction in Hungarian: A Configurational Category in a Non-Configurational Language: ALingu. XXXI* [1981.], 261–89; *The Possessor that Ran Away from Home: The Linguistic Review III* [1983.], 89–102). Mint SZABOLCSI megmutatta, a magyar főnévi csoport szerkezete az SVO típusú indoeurópai nyelvek, pl. az angol, francia mondatának szerkezetével analóg.

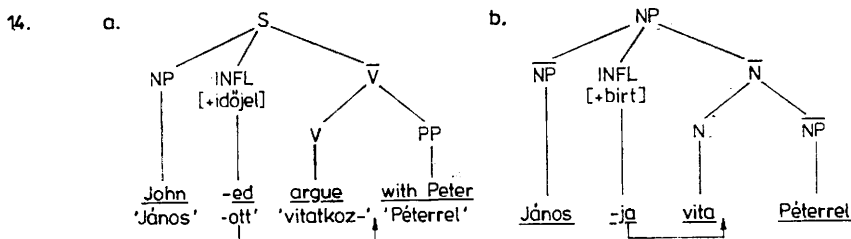
Tekintsük át lépésről-lépésre a párhuzamokat!

A főnévi fej és esetleges határozói bővítményei \bar{N} (ejtsd: N-vonás)-nak nevezett kifejezést alkotnak — ahogy például az angol ige és tárgyi, valamint határozói bővítményei is \bar{V} -t képeznek. Vö.

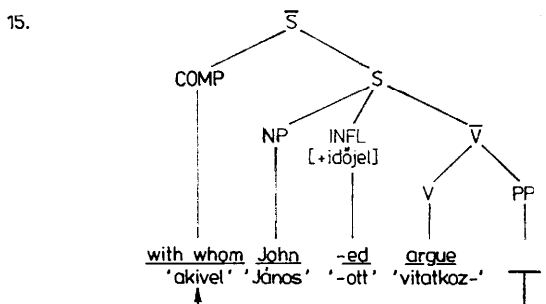


Az angol mondatban a \bar{V} -t egy inflexiónak nevezett csomópont, valamint az alanyi főnévi csoport előzi meg — l. 14. a). Az inflexió két értéket vehet fel: $[+/-\text{időjeles}]$ lehet. $[+\text{időjeles}]$ mondatban személyragként vagy segédige-ként realizálódik; $[-\text{időjeles}]$, infinitívusi mondatban pedig az infinitívus *to* partikulájaként. Ha az inflexió kötött morféma, akkor transzformációval az ige után kerül. A $[+\text{időjeles}]$ inflexió (tehát lényegében az igei személyrag) adja az alanyi NP nominatívusi esetét. $[-\text{időjeles}]$ mondatban az alanyi pozíció esetadó híján üresen marad.

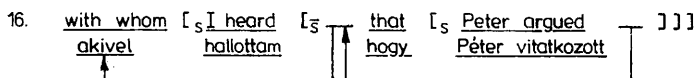
Ugyanígy a magyar főnévi csoportban is az \bar{N} előtt, annak testvércsomópontjaként egy inflexiónak nevezett csomópont áll, s ezt a főnévi csoport „alánya”, azaz legprominensebb, alanyesetű bővítménye, a birtokos jelző előzi meg. Az inflexió a magyar főnévi csoportban is kétértékű: $[+/-\text{birtokos}]$. A $[+\text{birtokos}]$ inflexió birtokos személyragként jelenik meg, transzformációval a főnévhez kapcsolódik, s nominatívusi esetet ad „alanyának”. $[-\text{birtokos}]$ inflexió esetén az alanynak, azaz a birtokos jelzőnek nem volna esetadója, így a helye üresen kell, hogy maradjon. Vö.



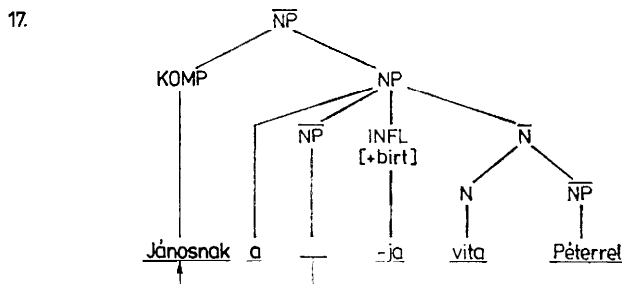
Az angol mondatban az S előtt egy COMP-nak (complementizernek) nevezett operátor pozíció található; ide kerül S-ből például a kérdőszó vagy vonatkozó névmás szerepű bővítmény:



A COMP pozíció mintegy zsilipként funkcionál; az ide kiemelt mondatrész tovább is vihető a tagmondatból: pl.



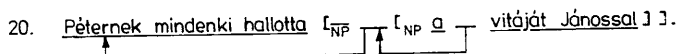
A magyar főnévi csoport élén is hasonló, SZABOLCS-tól KOMP-nak nevezett operátor pozíció áll, melybe a birtokos jelző vihető választhatóan előre. A KOMP-ba került birtokos jelző *-nak/-nek* ragot kap:



A kérdőszó vagy vonatkozó névmás szerepű birtokos jelző KOMP-ba való előrevitele úgyszólván kötelező, vö.:

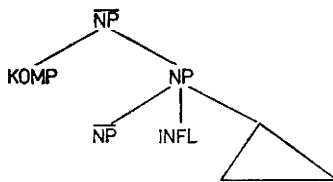
18. a) *? ?ki vitája Péterrel*
 b) *kinek a vitája Péterrel*
19. a) *?aki vitája Péterrel*
 b) *akinek a vitája Péterrel*

A magyar főnévi csoport KOMP pozíciója is zsilipül szolgál: a **KOMP**-ban *-nak/-nek* raggal ellátott birtokos jelző kiemelhető az NP-ból; vö. pl.:



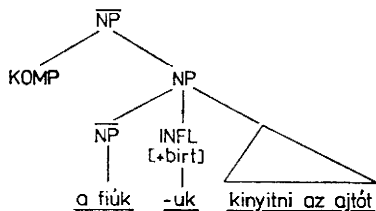
B) Mint már jeleztük, a személytelen igék ragozható infinitivusi bővít-ményét $\overline{\text{NP}}$ -nak tekintjük, s az alábbi alapszerkezetet tulajdonítjuk neki:

21.



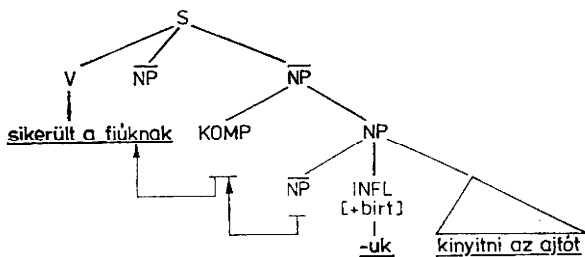
A magyar $\overline{\text{NP}}$ sajátágaiból következően, ha az infinitivusi $\overline{\text{NP}}$ inflexió-csomópontja [+birtokos] értékű, az infinitivus birtokos személyragot kap, az $\overline{\text{NP}}$ alanyi pozíciója pedig nominativusban álló, a személyraggal egyező számú és személyű birtokos jelzővel töltődik ki. Például:

22.



A levezetés során a birtokos jelző pozíciójában generált $\overline{\text{NP}}$ először a KOMP-ba emelkedik, ahol *-nak/-nek* ragot kap, majd a KOMP-ból a birtokos szerkezetet tartalmazó mondatba kerül fel, a következőképpen:

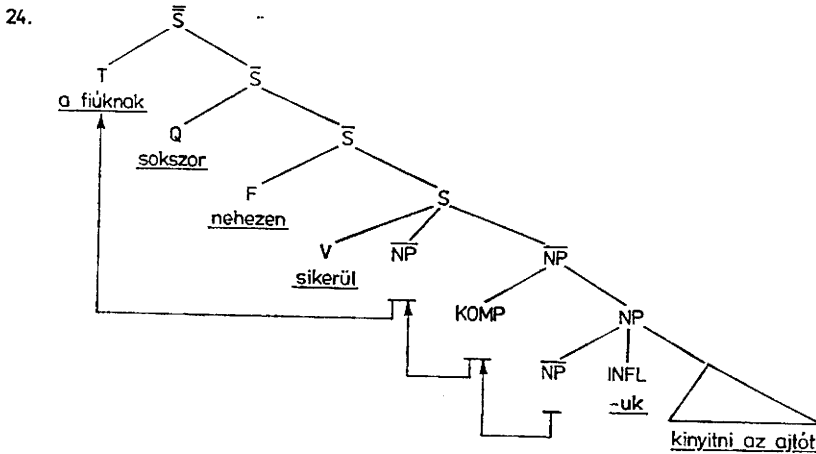
23.



A mondat szintjén az infinitivus birtokos jelzője önálló bővítmenyként viselkedik, így például elfoglalhatja a mondat topic vagy fókusz pozícióját.

A tőlem korábban kifejtett mondatmodell szerint (l. NyK. LXXX, 261—86; Linguistic Inquiry XII [1981.], 185—213; NytudÉrt. 116. sz.; Configurationality in Hungarian. Megjelenés alatt.) a magyar mondat propozíciós komponensét (S-t) egy F-nek (vagy fókusz) nevezett operátor pozíció előzi meg, mely az S csomóponttal együtt \bar{S} -t alkot. \bar{S} előtt egy T-nek (vagy topic) nevezett operátor pozíció áll, mely az \bar{S} csomóponttal együtt \bar{S} (ejtsd: S-két vonás) kategóriát képez. Az \bar{S} és \bar{S} csomópontok közé tetszés szerinti számú kvantorpozíció (Q) is csatolható. Az F, Q és T pozíciókat a mondat_i propozíciós komponenséből előrevitt bővítmenyekkel tölthetjük ki.

A 24.-ben az infinitívus birtokos jelzője a mondat T pozíciójába kerül:



Természetesen azt is meg kell indokolnunk, miért nem maradhat az infinitívus birtokos jelzője nominativusban az inflexió előtti helyen, ott, ahol generáltuk; miért kell neki a KOMP-on keresztül, a KOMP-ban ragot felvéve elhagynia az infinitívusi NP-t. A választ SZABOLCSI (ALingu.i.h.) adja meg: mint megfigyelte, ha a birtokos szerkezet névelőtlen, s egyszersmind nem specifikus, határozatlan értelmű, s tárgyi funkcióban alanyi ragozású igével is előfordulhat, a birtokos jelző nem maradhat nominativusban az NP-n belül, hanem a KOMP-on keresztül, ott *-nak/-nek* ragot felvéve a mondat bővítményei közé emelkedik. Pl.:

25. a. Jánosnak veszett el [_{NP} ↑ [_{NP} ↑ -pénze]].
 vö. b. *Vesztett el [_{NP} [_{NP} János_pénze]].
26. a. János olvasott Chomskynak [_{NP} ↑ [_{NP} ↑ cikkét]].
 vö. b. *János olvasott [_{NP} [_{NP} Chomsky_cikkét]].

Az infinitívusi főnévi csoportok tehát e tekintetben is szabályosan, a többi névelőtlen, nem specifikus birtokos szerkezethez hasonlóan viselkednek.

Az is természetes, minden birtokos szerkezetre jellemző sajátysága az infinitívusi főnévi csoportoknak, hogy a személyes névmási birtokos jelző törölhető bennük, hiszen száma és személye a birtokos személyragból is rekonstruálható. Pl.:

27. *Sikerült* {*nekik*} *kinyitniuk az ajtót.*
 { \emptyset }

Ha az infinitívusi NP [–birtokos], tehát nem tartalmaz birtokos személyragot, az infinitívus alanyának, azaz birtokos jelzőjének nincs esetadója; ezért a generatív grammatika elveiből következően a birtokos jelző pozícióját nem töltheti ki lexikális NP. Vö.

28. *Sikerült kinyitni az ajtót.*

A felvázolt rendszernek, miszerint a [+birtokos] inflexió, tehát a birtokos személyrag mindig birtokos jelzővel jár együtt, a [–birtokos] inflexióból pedig a birtokos jelző hiánya következik, ellentmondani látszik a 29. alatti mondattípus:

29. *A fiúknak sikerül kinyitni az ajtót.*

Minthogy azonban a 29. példát lényegében egyenértékűnek érezzük a 30. alatti mondattal, csak stilisztikai szempontból találjuk pongyolábbnak, nem indokolatlan azt feltételezni, hogy a birtokos személyrag morfológiailag a 29.-ben is jelen van, csak fonológiailag nem realizálódott.

30. *A fiúknak sikerült kinyitniuk az ajtót.*

E 29. és 30. tehát úgy viszonylana egymáshoz a birtokos személyrag tekintetében, mint ahogy például 31. és 32. viszonylik egymáshoz a tárgyrag tekintetében:

31. *Keresem a kalapom.*32. *Keresem a kalapomat.*

Nem lehetséges vajon, hogy legalább azokban az esetekben, amikor az infinitívus személyragja hiányzik, a dativusi NP nem az infinitívus, hanem a fő állítmány bővítménye? Nem lehetséges tehát, hogy a 29. mondatnak a 33. alatti szerkezetet kellene tulajdonítanunk?

33. $[_{\bar{S}} \text{ A fiúknak } [_{\bar{S}} [_{\bar{S}} \text{ sikerült }] [_{NP} [_{NP} \text{ kinyitni az ajtót}]]]]$.

A válasz nemleges, mégpedig a következő okok miatt:

Ha megengednénk a 33. alatti szerkezetet, azaz ha a személyragos infinitívust vonzó állítmánynak megengednénk egy részeshatározói bővítményt is, akkor nem tudnánk megmagyarázni az olyan, 34.-hez hasonló szerkezetek helytelenségét, melyekben mind a főigének van részeshatározói bővítménye, mind a személyragos infinitívusnak van birtokos jelzője:

34. $\text{Jánosnak sikerült } [_{NP} \text{ a fiúknak } [_{NP}] \text{ kinyitniuk az ajtót}]$.

Azt sincs okunk feltételezni, hogy a 29. dativus cum infinitívós szerkezet, melyben a dativus szemantikailag az infinitívus, alakilag pedig a fő predikátum bővítménye, hiszen például a 35.-ben a fő predikátumnak nincs is dativusi esetvonzata:

35. *Jánosnak érdemes volt készülni a vizsgára.*

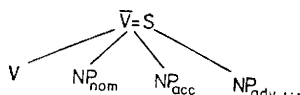
C) Összefoglalva a 3. pontban elmondottakat: a személyragos infinitívusi kifejezést főnévi csoportnak tartjuk, melynek a vele együtt előforduló *-nak/-nek* ragos \overline{NP} birtokos jelzője. Ezzel máris megválasztottuk a bevezetőben γ), δ) és ε) alatt feltett kérdéseket. Azért állhat együtt minden személyraggal ellátható infinitívus *-nak/-nek* ragos \overline{NP} -sal, mert a *-nak/-nek* ragos \overline{NP} az infinitívusi kifejezés birtokos jelzője, s birtokos jelző minden \overline{NP} -ban szabadon

előfordulhat. Minthogy az infinitívusi kifejezés főnévi csoportot alkot, természetesen névszói, azaz birtokos személyragot, nem pedig igei személyragot fog tartalmazni. Az infinitívus személyragja azért egyezik meg számban és személyben a *-nak/-nek* ragos $\overline{\text{NP}}$ -sal, mert a *-nak/-nek* ragos $\overline{\text{NP}}$ az infinitívusi kifejezés birtokos jelzőjét képviseli, s a magyar főnévi csoportban a birtokos személyrag megegyezik a birtokos jelzővel.

4. A) Az infinitívusi főnévi csoport szerkezetét ábrázoló 21. alatti ágrajzban nem neveztük meg az infinitívust, valamint tárgyi és határozói bővítményeit magába foglaló csomópont szintaktikai kategóriáját. A főnévi fejes főnévi csoportok esetében SZABOLCSI (idézett tanulmányaiban) e csomópontot \bar{N} -ként, azaz bővített főnévként, tehát főnévi kifejezőként azonosítja. Főnévi igeneves szerkezetek esetében azonban a konstituens igei kifejezés kell, hogy legyen, hiszen tárgyesetben álló bővítményt is tartalmazhat, s tárgyi bővítménye csak az ige kategóriájába tartozó elemnek lehet.

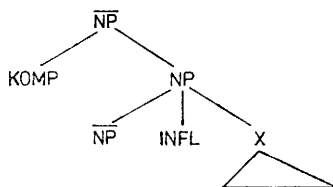
A magyar mondat szerkezetében, mint idézett tanulmányaimban megindokoltam, az igei csoport (\bar{V} vagy VP) egybeesik a mondattal, ugyanis az alany is a tárgyi és határozói bővítményekkel egy sorban, az igei csoporton belül foglal helyet, a következőképpen:

36.



Nyilvánvalóan nemcsak a mondat propozíciós komponense (S), hanem ennek projekciói, tehát a neki fölérendelt, operátor pozíciókkal bővített \bar{S} és $\bar{\bar{S}}$ csomópontok is igei kifejezések. Vizsgáljuk meg, hogy közülük melyik dominálja a főnévi igeves szerkezet kérdése, a 37. alatti ábrán X-szel jelölt konstituenst.

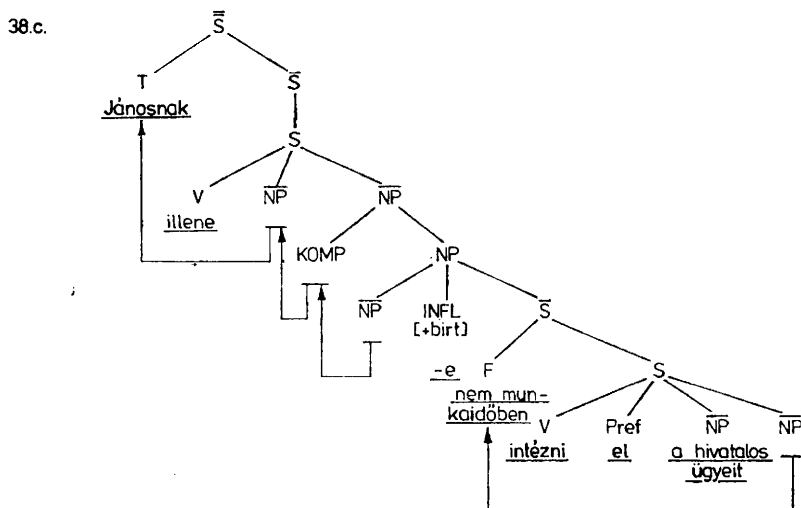
37.



X-nek legalábbis \bar{S} -sal kell azonosnak lennie, ugyanis az X-szel jelölt kifejezésben az infinitívust és bővítményeit F (fókusz), valamint Q (kvantor) pozíció is megelőzheti. A 38. alatti mondatokban például az infinitívus előtt olyan bővítmény (ellentétezett mondatrész, kérdőszó, ill. tagadott mondatrész) áll, mely csak a mondat közvetlenül S előtti operátor pozíciójában: az F pozícióban jelenhet meg.

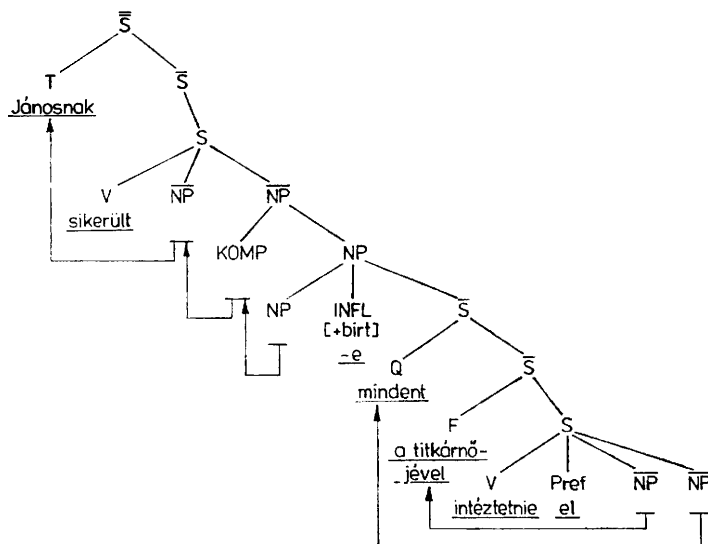
38. a) Jánosnak sikerült MÁRIÁT $\left\{ \begin{array}{l} \text{nyernie meg} \\ \text{megnyernie} \end{array} \right\}$ pártfogóul.
 b) Jánosnak nem volt hová mennie.
 c) Jánosnak illene NEM MUNKAI DÖBEN $\left\{ \begin{array}{l} \text{intéznie el} \\ \text{elintéznie} \end{array} \right\}$ hivatalos ügyeit.

Íme például a 38. c) szerkezete:



A 39.-ben az infinitivusi $\overline{\text{NP}}$ -on belüli igei kifejezés nemcsak fókuszt, hanem kvantort is tartalmaz:

39. Jánosnak sikerült *MINDENT A TITKÁRNŐJÉVEL* {intéztetnie el} {elintéztetnie}.

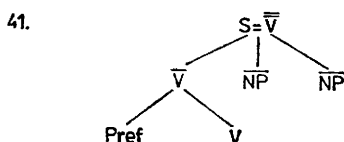


Természetesen felmerül a kérdés, mi magyarázza, hogy — mint a 38. a—c) és 39. mutatja — az igekötős infinitivus ellentétezett mondatrész, tagadott mondatrész, illetve általában fókusz után mind egyenes, mind fordított

szórenddel állhat, míg igeikötős verbum finitum esetén csak fordított szórend lehetséges. Hasonlítsuk össze például a 38. a)-t a 40.-kel:

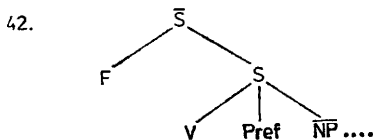
40. János M ÁRIÁT {nyerte meg} pártfogóul.
 [*megnyerte]

A jelenségre kétféle magyarázat is kínálkozik. KENESEI ISTVÁN (On What Really Figures in a Non-Configurational Language: Groninger Arbeiten zur Germanistischen Linguistic 24. sz. 1984. 28–54) ACKERMAN és KOMLÓSY (Néhány lépés a magyar szórend megértése felé. Kézirat a MTA Nyelvtudományi Intézetében. 1983.) nyomán feltételezi, hogy az igeikötős igeik nemcsak lexikai egységek, hanem a mondat szintaktikai szerkezetében is egy konstituens, \bar{V} -t alkotnak (ez esetben a mondat (S) természetesen \bar{V} -sal egyenértékű). Azaz:



KENESEI szerint a magyarban működik egy olyan szórendi megkötés, miszerint a fókusz szerepű mondatrésznek közvetlenül az időjeles ige előtt kell állnia, s verbum finitum esetén e megkötés kényszeríti ki az igeikötőnek az ige mögé való hátravitelét. Főnévi, valamint melléknévi és határozói igenevek esetén e megkötés természetesen nem érvényesül, azaz az igeikötő az ige előtt maradhat. E felfogás keretében az nem tisztázódik egyértelműen, miért kerülhet az igeikötő mégis hátra igeneves kifejezésekben is.

A jelenség másik lehetséges magyarázata azt feltételezi, hogy az igeikötőnek nincs kitüntetett szintaktikai pozíciója az ige vonzatai között, hanem a mondat mélyszerkezetében az alanyhoz, tárgyhoz stb. hasonlóan az ige után az S csomópont alatt foglal helyet.



Az ige bármely testvércsomópontja, így az igeikötő is kiemelhető az ige előtti F pozícióba (jóllehet egy F-ben álló igeikötő kommunikatív értéke nem lesz egyenértékű egy F-ben álló NP kommunikatív értékével). Ha az igeikötőtől különböző konstituens került F-be, az igeikötőnek természetesen az ige mögött kell maradnia — innen a „fordított” szórend.

E felfogás szerint az igeikötős igenevek kétféle szórendi viselkedését az magyarázza, hogy esetükben az igenévképző a pusztán igeikötőtől, valamint az igeikötő + ige lexikális egységből egyaránt képezhet igenevet. Az előbbi esetben az igenév igeikötői vonzata továbbra is a verbum finitumoknál megfigyelt módon viselkedik: az igeikötő + igenévképző egység a V csomópont alatt foglal helyet, az igeikötő pedig az ige utáni Pref csomópont alá kerül, s ott is marad, hacsak nem őt visszük előre az F pozícióba. Ha viszont az igenévképző az igeikötő + igenév egységhez járul, azaz ha [[igeikötő + igeikötő] + igenévképző]

szerkezet jön létre, akkor az igekötő szintaktikai önállósága megszűnik, és a szerkezetet teljes egészében a V csomópont alá kell behelyettesítenünk. Ez esetben az igekötő mindig az infinitivusi igető előtt áll, függetlenül attól, hogy az F pozíció ki van-e töltve.

E kitérő után térjünk vissza annak a kérdésnek a tisztázásához, hogy az infinitivusi NP-ban bennefoglalt igei kifejezés S, \bar{S} , vagy $\bar{\bar{S}}$ kategóriájú-e. Az S lehetőségét már kizártuk, megmutatván, hogy az infinitivust fókusz és kvantor szerepű operátor is megelőzheti. Továbbra is kérdéses azonban, hogy a szóban forgó kifejezés topicot is tartalmazhat-e; azaz teljes értékű mondat ($\bar{\bar{S}}$), vagy T pozíció nélküli \bar{S} .

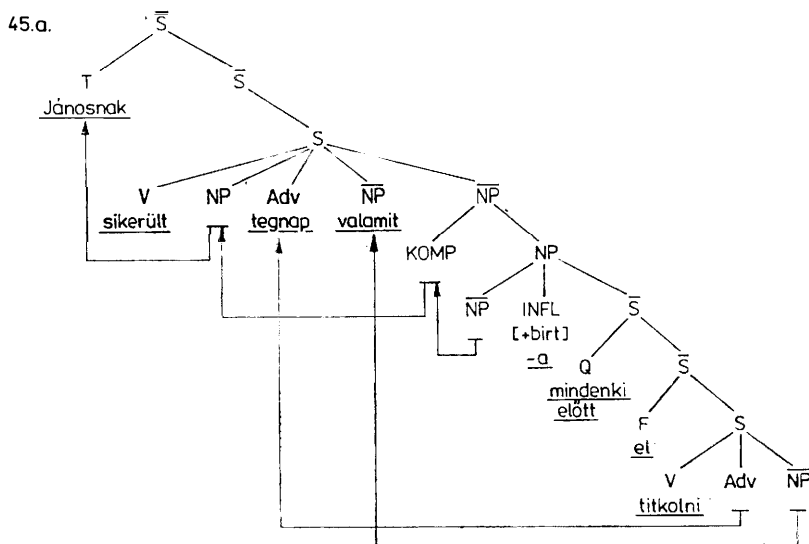
A kérdés eldöntéséhez nincs elegendő bizonyítékunk. Bizonyos, csak T pozícióban előforduló mondathatározók (pl. *lehetőleg*, *valószínűleg*) nem állhatnak az infinitivusba beágyazott igei kifejezés élén, ami arra engedne következtetni, hogy a kifejezés \bar{S} -sal egyenértékű. Pl.

43. a) **Jánosnak fontos lehetőleg megkapnia az állást.*
 Vö. b) *Fontos, hogy János lehetőleg megkapja az állást.*
 44. a) **Bölcs dolog Jánosnak valószínűleg vidékre mennie dolgozni.*
 Vö. b) *Bölcs dolog, hogy János valószínűleg vidékre megy dolgozni.*

Ugyanakkor az infinitivusi NP-ba beágyazott \bar{S} -t olyan hangsúlytalan bővítésmények, illetve szabad határozók is megelőzhetik, melyek időjeles mondatban tipikusan a T pozícióba kerülnek. Pl.

45. a) *Jánosnak sikerült [stegnap valamit [smindenki elől eltitkolnia]].*
 Vö. b) [\bar{S} János tegnap valamit [smindenki elől eltitkolt]].

Az is lehetséges azonban, hogy a *tegnap* és a *valamit* nem T pozícióban állnak, hanem egy extrapozíciónak nevezett transzformáció S-ből, az ige mögül az igei kifejezésen kívülre, a főmondatba vitte őket. Ezek szerint 45. a) szerkezete a következő volna:



Azért nem indokolatlan 45. a)-ban extrapozíciót feltételezni, mert mind SZABOLCSI (ALingu. i. h.) megmutatta, a magyar főnévi csoportban a fej (nem alanyi) bővítményei extrapozícióval mindig kötelezően a főnévi csoporton kívül kerülnek. Ennek bizonyítéka, hogy például a 46.-ban a határozói bővítményeket tartalmazó főnévi csoport nem emelhető ki az egyetlen konstituenst befoglalni képes F pozícióba, nyilvánvalóan azért, mert bővítményei már korábban extrapozícióval a predikátum bővítményeinek szintjére emelkedtek, tehát a kifejezés nem egy, hanem három konstituensből áll. Vö.

46. a. *[_F A VITA JÁNOSSEL CSALÁDI PROBLÉMÁKRÓL] volt nehéz.
- b. [_F CSALÁDI PROBLÉMÁKRÓL] volt Jánossal nehéz [a vita].

Mindezek miatt azt a kérdést, hogy az infinitivusi $\overline{\text{NP}}$ -ba ágyazott igei kifejezés $\overline{\text{S}}$ vagy $\overline{\text{S}}$ kategóriájú-e, nyitva hagyjuk.

B) Az infinitívus alanyának mindig kívül kell maradnia az infinitívusi $\overline{\text{NP}}$ -ba ágyazott $\overline{\text{S}}$ (vagy $\overline{\text{S}}$) kifejezésen, hiszen az infinitívusi $\overline{\text{NP}}$ birtokos jelzőjeként kell szerepelnie. Így például nem állhat az $\overline{\text{S}}$ fókusz pozíciójában sem; ezért rossz a bevezetőben említett 4. b), valamint az alábbi mondatpár:

47. a) **Fontos* [̥sɟsɒk MÁRIÁNAK [stɒɟɲia meg az igazat]].
b) ?*Nem szabad* [̥ A FIÚKNAK [ʃkɒɟɲiuk meg az állást]].

Az infinitívusi $\overline{\text{NP}}$ főmondatba kiemelt birtokos jelzője a főmondatban természetesen kerülhet fókusz pozícióba:

48. a. [_S [_S Csak MÁRIÁNAK [_S fontos [_{NP} ↑ [_{NP} ↓ [_S meg tudnia az igazat]]]]]].
 b. [_S [_S A FIÚKNAK [_S nem szabad [_{NP} ↑ [_{NP} ↓ [_S megkapniuk az állást]]]]]].

A 48. a) és 48. b) jelentése természetesen különbözik a 47. a) és 47. b) által kifejezni kívánt tartalomtól (hiszen a magyarban az operátorok hatóköre lényegében a tőlük jobbra eső mondatszakaszra terjed ki; tehát a 48. a)-ban a predikátumot, a 48. b)-ben pedig a predikátumot és a tagadószt is magában foglalja, 47. a–b)-ben viszont nem; vö. É. KISS, *Configurationality in Hungarian*. Megj. al.; *The Order and Scope of Operators in the Hungarian Sentence*: Groninger Arbeiten zur Germanistischen Linguistik. 24. sz. 82–126). A 47. a)-nak és 47. b)-nek szánt jelentés csak verbum finitumos mellékmondatlal fejezhető ki, mivel abban az alany is betölthet operátor szerepet:

49. a) Fontos, hogy csak MÁRIA tudja meg az igazat.
b) Nem szabad, hogy A FIÚK kapják meg az állást.

C) Az infinitivusi kifejezés szerkezetének elemzésével, az infinitivusi $\overline{\text{NP}}$ -ban bennefoglalt igei kifejezés azonosításával a bevezetőben feltett ζ) kérdést is megválaszoltuk: az infinitivusi kifejezésben azért mehetnek végbe mondat-

szintű műveletek, mert szerkezete egy \bar{S} (vagy \bar{S}) konstituenst is magában foglal.

A személyragos infinitívust tartalmazó mondatoknak tulajdonított szerkezetből lényegében a η) kérdésre adandó válasz is levezethető: az ilyen mondatok szórendi változatai a magyarban egyébként is létező szórendi műveleteknek (l. É. KISS, NytudÉrt. 116. sz.; Configurationality in Hungarian. Megj. al.) a javasolt szerkezeten való végrehajtásából adódnak.

Vegyük számba például az 1. alatti, itt 50. a)-ként újra leírt példa lehetséges szórendi változatait!

50. a) *A fiúknak sikerült kinyitniuk az ajtót.*

A *sikerül* személytelen predikátumnak eredetileg egy bővítménye van: az infinitívusi \bar{NP} ; azonban nem specifikus, névelőtlen \bar{NP} -ről lévén szó, ennek birtokos jelzője is kötelezően a fő predikátum bővítményeinek sorába emelkedik, azaz az infinitívusi \bar{NP} testvércsomópontja lesz. Minthogy a magyar mondatban az ige utáni testvércsomópontok sorrendje szabad (vö. É. KISS, NytudÉrt. 116. sz.), mind 50. b), mind 50. c) lehetséges:

50. b. *Sikerült* [\bar{NP} *a fiúknak*] [\bar{NP} [\bar{NP} *kinyitniuk az ajtót*]]].

c. *Sikerült* [\bar{NP} [\bar{NP} *kinyitniuk az ajtót*]] [\bar{NP} *a fiúknak*]].

Az infinitívusi \bar{NP} -ből kiemelt birtokos jelző a főmondatnak akár F, akár T pozícióját kitöltheti:

50. d) [\bar{S} [\bar{S} A FIÚKNAK [\bar{S} sikerült [\bar{NP} kinyitniuk az ajtót]]]]].

e) [\bar{S} A fiúknak [\bar{S} [\bar{S} SIKERÜLT [\bar{NP} kinyitniuk az ajtót]]]]].

Az infinitívus tárgyi bővítménye extrapozícióval szintén kívül kerülhet az infinitívusi \bar{NP} -on, s főmondati bővítmény módjára a főmondat bármely pozícióját elfoglalhatja. Így állhat az ige után, az infinitívusi \bar{NP} -sal és a birtokos jelzővel tetszőleges sorrendben (l. 50. f—g)), vagy akár a főmondat F vagy T pozíciójában is (l. 50. h—i)).

50. f. *Sikerült* [\bar{NP} *kinyitniuk*]] [\bar{NP} *a fiúknak*] [\bar{NP} *az ajtót*]].

g. *Sikerült* [\bar{NP} *az ajtót*]] [\bar{NP} *kinyitniuk*]] [\bar{NP} *a fiúknak*]].

h. [\bar{S} A fiúknak [\bar{S} AZ AJTÓT [\bar{S} sikerült kinyitniuk]]]].

i. [\bar{S} Az ajtót [\bar{S} A FIÚKNAK [\bar{S} sikerült kinyitniuk]]]].

Az infinitívusi kifejezésen belül az infinitívus és bővítményei — a birtokos jelzőként funkcionáló alanyt kivéve — \bar{S} -t (esetleg \bar{S} -t) alkotnak, melyek F pozícióját akár az infinitívus igekötője, akár az infinitívus tárgya kitöltheti:

50. j) *A fiúknak sikerült* [\bar{NP} [\bar{NP} [\bar{S} AZ AJTÓT [\bar{S} {*kinyitniuk ki*}]]]]]

k) *A fiúknak sikerült* [\bar{NP} [\bar{NP} [\bar{S} ki [\bar{S} {*kinyitniuk az ajtót*}]]]]]

(Az igekötő és az infinitivus 50. j)-ben lehetséges kétféle sorrendjéről l. a 4. pontot.)

Az infinitivusi kifejezés alanya, minthogy az infinitivusi $\overline{\text{NP}}$ -on kívül kell állnia, nem szerepelhet az infinitivusi $\overline{\text{NP}}$ -ba beágyazott $\bar{\text{S}}$ F pozíciójában:

50. l) **Sikerült* [$\overline{\text{NP}}$ [NP [$\bar{\text{S}}$ *FIŰKNAK* [S nyitniuk ki az ajtót]]]]].

A mondatátszövődésnek nevezett művelet segítségével (vö.: ZOLNAY GYULA, Mondatátszövődés. Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Köréből 23. sz. Bp., 1926.; É. KRISZ, A mondatátszövődésről: MNyTK. 154. sz. 93–104; NytudÉrt. 116. sz.; Configurationality in Hungarian. Megj. al.) az infinitivusi NP-ba ágyazott mondat F pozíciójában álló mondatrészt átemelhetjük a főmondat üres F pozíciójába. Íme 50. j) és 50. k) átszövődéses változatai:

50. m. $\bar{\text{S}}$ A fiúknak $\bar{\text{S}}$ AZ AJTÓT [S sikerült [$\overline{\text{NP}}$ [NP [$\bar{\text{S}}$ [S nyitniuk]]]]]]].

n. $\bar{\text{S}}$ A fiúknak $\bar{\text{S}}$ KI [S sikerült [$\overline{\text{NP}}$ [NP [$\bar{\text{S}}$ [S nyitniuk az ajtót]]]]]]].

(50. m) egybeesik 50. h)-val; e szórendi változat tehát kétféleképpen is előállítható.)

Az igekötő beágyazott F pozícióból főmondati F pozícióba való kiemelését csak néhány modális jelentésű főmondati predikátum, például a *kell*, *lehet*, *szabad*, *illik*, *akaródzik* engedi meg. Sokak számára a *sikerül* nem tartozik ezek közé a predikátumok közé; azaz 50. n)-t sokan marginálisnak találják. 51.-et azonban mindenki elfogadja:

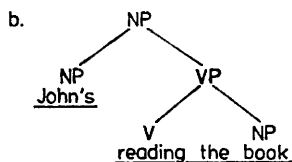
51. *A fiúknak ki* $\left\{ \begin{array}{l} \textit{kell} \\ \textit{szabad} \\ \textit{lehet} \end{array} \right\}$ *nyitniuk az ajtót.*

Az igekötő 50. n)-ben és 51.-ben pontosan úgy viselkedik, mint egy $\overline{\text{NP}}$ -fókus, ami a preverbális igekötők F pozícióban álló operátorként való felfogása mellett látszik érvül szolgálni (l. a 42. szerkezettel kapcsolatban elmondottakat).

5. Befejezésül hadd említsük meg, hogy a személyragos infinitivusi kifejezések általunk feltételezett szerkezete mellett nemcsak az szól, hogy a szerkezet magyarázatot ad a személyragos infinitivusnak a bevezetésben felsorolt látszólag rendhagyó tulajdonságaira. A generatív elmélet keretében az is érvül szolgál valamely elemzés helyessége mellett, ha a felállított szerkezet más nyelvekben is kimutatható — hiszen a generatív elmélet a különféle nyelvek grammatikáját egy közös, univerzálisnak nevezett, a feltételezések szerint az emberi faj egyedeiben genetikusan kódolt grammatikára vezeti vissza. A magyar személyragos infinitivusnak tulajdonított szerkezet nem áll példa nélkül: alapvonásaiban megegyezik például az angol gerundium szerkezetével.

Íme egy angol gerundium és a szakirodalomban szokásos elemzése (l. pl. CHOMSKY, Lectures on Government and Binding. Foris, Dordrecht, 1981.):

52. a. John's reading the book
János - (genitívus) olvasás a könyvet
 'János könyvolvasása'



Tehát az angol gerundium is az NP kategóriába tartozik; azonban a főnévi fejes főnévi csoportoktól eltérően a birtokos jelzői determináns mellett nem \bar{N} csomópontot, hanem igei csoportot (VP-t) tartalmaz.

É. KISS KATALIN

Ikerszavaink sajátos jellemzői

Az ikerítésnek nagy szakirodalma van a magyar nyelvtudományban. Az eddigi kutatásban közös volt az, hogy az ikerítés létrejöttének nyelven kívüli okát a játékoságban látták, az ikerszóalkotásnak három ikerítési módját különítették el, az ikerszavakat közvetlenül a szóképzéssel hozták létre, s éppen ezért a mellérendelő összetett szavak egyik alfajának tekintették. Nagyon tágra értelmezték az ikerszó fogalmát jelentéstani szempontból, mivel a hangalakai vonatkozást mutató mellérendelő összetételeket is ikerszóként tartották számon.

Korábban is elhangzott olyan vélemény (KELEMEN JÓZSEF: MNy. XXXV, 236–47; NAGY J. BÉLA, Magyar nyelvkönyv. Bp., 1941. 82–3; PAPP ISTVÁN: MNy. IX, 3–31; TOMPA JÓZSEF, Magyar nyelvismeret. Bp., 1948. 85), hogy az ikerítés önálló szóalkotási mód. Mivel azonban a tudományos és iskolai nyelvtanok továbbra is a szóösszetételek körébe utalják, ezért arra törekedtem, hogy az általánosan jellemzőnek tartott ismérvek mellett az ikerítés belső fejlődési törvényszerűségeit részleteiben is feltárjam. S ezzel további érveket sorakoztassak fel amellett, hogy ez valóban külön, önálló módja a szóalkotásnak.

Mindehhez szemléltető, bizonyító anyagot a magyar költők közelmúltban megjelent gyermekverseiből (93 kötet) és kicsiknek szóló 22 versantológiájából gyűjtöttem. Azért éppen a gyermekköltészetből, mert több kutató is (CzF. I, 147; KÚNOS IGNÁC, Az ikerszókról: TanEgyMNyTárs. I, 245; SIMONYI, A magyar nyelv. 1889. 89; FÜLÖP ADORJÁN, Az ikerszókról: ErdMúz. 1889. VI, 68; TMNy. 357; APOR DEZSŐ, Az ikerszókról. Bp., 1906. 7, 35; BALASSA, A magyar nyelv². Bp., 1909. 103; PAIS: MNy. LVI, 311) hivatkozott arra, hogy az ikerszó keletkezése, előfordulása a népnyelvben a leggyakoribb, viszont ritkábban említették gyermeknyelvbéli gyakoriságát (FÜLÖP ADORJÁN: i. h. 69; HORGER: MNy. XXIX, 261; PAPP ISTVÁN: MNy. IX, 14). Ez azzal magyarázható, hogy az ikerszavak keletkezése nyelvréteghez és műfajhoz van kötve; csak míg egyesek az ikerszóalkotásnak a gyermeknyelvi jellegét emelték ki, addig mások inkább népnyelvi sajátosságot láttak benne. Természetesen nem állítható szembe a népnyelvi ikerítés a gyermeknyelvvél, sőt mivel a gyermekirodalom szerves részét alkotják a népi mondókák, játékok, gyűjtésem forrásaként szolgált „A magyar népzene tára” Gyermekjátékok című I. kötete is.

— Azért is szükségesnek tartottam felhasználni a gyermeklírát az anyaggyűjtésre, mert a Nyr. első évfolyamaiban (I—XI.) különböző tájegységekről adtak közre ikerszó-gyűjtéseket (például: KOVÁCS JÁNOS: Nyr. IV, 221 — Szeged; VOZÁRI GYULA: Nyr. V, 413—4 — Debrecen; FERENCZI JÁNOS: Nyr. VI, 233 — Szeged vidéke; KATONA LAJOS: Nyr. X, 90—3 — Nagybánya), de a gyermekköltészet területéről nem ismerek hasonló gyűjteményt, pedig feltételezhetően ebben a szövegműfajban játékoságuk és zeneiségük miatt gyakoribb az előfordulásuk, mint más jellegű szépirodalmi alkotásban.

Az ikerítés önálló szóalkotási mód voltát azzal kívánom igazolni, hogy először is összehasonlítottam genetikai, hang-, alak-, mondattani, szemantikai és stilisztikai szempontból a valódi mellérendelő szavakkal, az álikerszókcal, a szóismétléssel és a figura etimologicával, kimutatva azt, hogy ezek a szóalkotási módok a meglevő egyezések ellenére sem eredeztethetők közös forrásból, s nem azonosíthatók egymással. Az ikerítést és a kettőzést szövegösszefüggésben is vizsgáltam olyan céllal, hogy bizonyítsam: nemcsak keletkezési folyamatában különbözik ez a két szóalakulási mód, hanem eltérő a jelentésfunkciójuk és a stilisztikai értékük is.

Az ikerítés általában kettős tagolású szóalakot létrehozó, játékos szóalkotásmód, amelyben vagy csak az előtag, vagy csak az utótag önálló alakú és jelentésű szó, olykor egyik sem, de törvényszerűen az egyik komponenshez mint alaphoz a másik tag hangtani szabályszerűségek alapján módosított, önállótlan alakváltozata kapcsolódik, többnyire felcserélhetetlen sorrendű ikerasztót hozva létre. A részek szerves összetartozását az is jelzi, hogy az önállótlan jelentésű és formájú tag önmagában, szótári egységként nem állhat, a nem szótározott részt hangtani szempontból játszani változatnak érezzük, illetőleg a szójelentést az alaptag, a nagyon expresszív hangulati velejárót pedig inkább az ikerített rész sugározza.

Az ikerszók kételemű s z e r k e z e t e elő- és utótagra különíthető el (kivételnek tekinthető a kisszámú háromelemű), amelyből mindig az önálló jelentésű és hangalakú szó alaptagként, a határozott fogalmi tartalommal és független formával nem vagy csak részben rendelkező komponens alaptagszerűen irányítja az ikerítés módját, s emiatt az alaptag és a hangváltozatrés s o r r e n d j e felcserélhetetlen (*cserebere, gizgaz, hipp-hopp*).

Az ikerszó elemeinek összetartozását vagy lazább kapcsolatát a t o l d a l é k o l á s u k alapján szokták megítélni. Általában az összeforratlanság jeleként könyvelik el, ha mindkét komponenshez (*csengőt-bengőt, mikket-mak-kot*) illesztünk formánst (TMNy. 358; GOMBOCZ, Magyar történeti nyelvtan. Alaktan. Bp., 1925. 103. §; MMNyR. I, 432), s szoros egybetartozásról árulkodik, ha csak az utótag van toldalékolva (*csinja-binját, limlomos*). Ez így is van az esetek többségében, de PAISNAK abban igaza van, hogy a tagok végén rímként megismételt szuffixum a ritmuskeltésnek az eszköze, s „ezen a réven egyszersmind értelmi vonatkozást is teremt” (MNy. XLVII, 150).

A hangulatkeltő hatás, illetőleg többnyire a gyermek- és a népnyelvhez kötöttség miatt az ikerszavakban gyakoriak bizonyos toldalékok, így például a kicsinyítő képzők (*Ági-bági, icinyke-picinyke*).

Természetes összefüggés van az ikerszók morfológiai szerkezete, toldalékolási módja és h a n g s ú l y o z á s a között. Ugyanis ha az ikerszó mindkét része formánst vesz föl, a két komponens külön hangsúlyt kap (*gizecskét-gazocskát, suttogót-buttogót*), ha viszont az utótaghoz kapcsolódik toldalék, akkor csupán a szó első szótagjára esik nyomaték (*gizgazok, csigabigák*).

Kimutatásaim szerint az ikerszók minden mondatrészi funkciót betölthetnek (59 alany, 105 állítmány, 56 tárgy, 35 határozó, 128 jelző), bár közülük meglehetősen sok nem illeszkedik be szervesen a mondat szerkezetébe, s szervesetlen mondatrészlet lesz (512). Ez szorosan összefügg szófaji hovatartozásukkal, tudniillik ezzel a szóalkotási móddal főként mondatszók (407), főnevek (208), melléknevek (126) és igék (83) alkothatók, ritkábban melléknévi, főnévi vagy határozói igenevek. Játékosnak tűnő hangalakjuk miatt azonban „az ikerszó igék vagy fő- vagy melléknevek nem bírnak mindazzal a tulajdonsággal a nyelvtanban, mint milyennel bírnak a képzőkkel származott vagy egyszerű” (tő) igék, fő- s melléknevek (FÜLÖP ADORJÁN i. h. 69).

Az ikerszavak többsége önálló fogalmi jelentésű szóból vagy érzelmi-akaratati mozzanatot kifejező indulatszóból, mondatszóból etimologizálható. Kevés azoknak az ikerített alakoknak a száma, amelyekből nem lehet az alaptagot kikövetkeztetni (*egicés-begicés, ziborba-záborba, zsídalom-zsídalom*).

Jelentéstani alapon a mellérendelő összetett szavaktól az különbözteti meg az ikerszavakat, hogy legfeljebb csak az egyik tagjuk önálló jelentésű és alakú szó, s ebből a szóból egy addig nem létező, magában nem használatos hangalaki változatot és jelentéstelen alakot formál a beszélő, és az ikerítő alaptagot és az ikerített elemet egy kettős tagolású egyszerű szóvá kapcsolja össze. Ezért szemantikai és morfológiai szempont szerint az ikerszók három típusa különíthető el: 1. az előtagjukban önálló alakúak és jelentésűek, 2. az utótagjukban önálló alakúak és jelentésűek, 3. önálló alakkal, illetőleg határozott fogalmi tartalommal egyik komponensükben sem (vagy csak kevésbé) rendelkezők. Az utóbbi, csekély számúnak vélt csoporttal a kutatók alig foglalkoztak, tapasztalataim szerint pedig ebbe a típusba tartozik a legtöbb ikerítődött forma (454, míg az elsőbe 216, a másodikba 225).

Az ikerszavak osztályozására azért volt szükség, hogy kimutassam: más ikerítési módok használatosak és gyakoriak a különböző ikerszófajtákban.

Az első tagjukban önálló alakú és jelentésű ikerszók típusában a consonans — labiális consonans oppozícióból fakadó ikerítődési lehetőség a legmegterheltebb, mert legnagyobb számban azok az ikerszók szerepelnek gyűjtésemben (137), amelyek az első komponens kezdő mássalhangzóját a második tagban ajakhangra cserélt változatával kapcsolják össze (*cinege-binege, Lacipaci*). A vocalison induló előtaggal labiális mássalhangzós utótag áll szemben 51 adatban (*ugrik-bugrik, Isti-Pisti*). A csekély számú (12), hangrendet és indító mássalhangzót váltó ikerszócsoporthoz tagjai (*cicrus-macrus, cickány-mackány*) az ikerítés jellegzetes hangtani sajátosságait mutatják az előtag *c* és *i* hangjának a második komponensben hangzósabbá tételével. A gyakori használatú *hinta-palinta* és származékainak ikerszó volta az előtag nyújtott *hi-rinta* ~ *hülinta* alakváltozatának (GOMBÓCZ: MNy. XII, 386) ismeretében nyilvánvaló, és kimutatható az ikerítődés szokásos módja a hangzót változtatásokban. Igen kisszámú (4) csoport alakult a hangrendváltó ikerszók közül (*biceg-bócog, szityeg-szutyog*). Egy-egy egyedi példám bizonyítja rá, hogy elvétele ikerszót eredményezhet hangrendváltás és az utótaghoz előmássalhangzó toldása (*Ilna, zalona*), magánhangzócsere (*recsegett és ricsegett*), illetőleg szóeleji és -középi consonansváltoztatás (*sütkéreznek-tücskéreznek*).

Az utótagjukban önálló alakú és jelentésű ikerszók típusában a leggya-

koribb a kizárólag mely—magas hangrendváltásra épülő ikerítés (225-ből 109, s ez 48%-os gyakoriságot jelent): *kiceg-kocog, ringy-rongy*, másféle hangrend-módosítás (*kitona-katona, nyiszi-nyuszi*) mindössze 10 szóban fordult elő. A második legmegterheltebb (63) a mássalhangzóvesztéssel alakuló mód. Ebben az esetben a mássalhangzó hiánya áll oppozícióban a consonans meglétével (*öttyöm-pöttyöm, igyorog-vigyorog*). A magas—mély hangrendváltás és hang-zóvesztés kombinációjából 17 ikerszó született meg (*irgett-morgott, izegnek-mozognak*). Az illabialis magánhangzó és labialis magánhangzó kontrasztjának kihasználása 16 adatban található (*lityeg-lötyög, himmeg-hümmög*). Vocalis-csere hangrendváltás nélkül 6 (*csütteget-csetteget, szipeg-szepeg*), kettős hang-elterés: magán- és mássalhangzó-változtatás 2 esetben észlelhető (*izgette, forgatta, ricseg-ropog*).

Az elemeikben független formát és határozott fogalmi tartalmat egyáltalán nem vagy csak kismértékben mutató ikerszavak típusában a legmegterheltebb a magas—mély magánhangzó-korrelációt felhasználó ikerítési mód (225 adatban, ez 49%-os gyakoriságot jelent): *giling-galang, zing-zong*, míg vegyes—mély hangrendi átcsapás (*rippárom-ruppárom, tillárom-tallárom*) csak 36 adatban található. Vocalis és labialis consonans oppozíciójára épül 44 ikerszó keletkezési módja (*ejnye-bejnye, etye-petye*). Szókezdő mássalhangzó-változtatás olykor hangrendmódosítással összekapcsolódva 41 (*Cinciri-Minciri, csim-bum*), hangrendváltást nem eredményező magánhangzócsere 8 (*csip-csep, nyiszi-nyeszi*), illabialis—labialis magánhangzókontraszt 8 adatban tapasztalható (*csirr-csörr, zím, züm*). Az általában emlegetett három ikerítési módon kívül (a komponensek magánhangzói hangrendben vagy ajakműködésben térnek el, mássalhangzót vesztenek vagy azzal bővülnek, illetőleg a kettő kombinálódik) az ikerszavaknak ebben a fő típusában három jellegzetes ikerítődési szabályszerűséget találtam: 1. szótagbetoldást az utótagként álló szó belsejébe, esetleg hangrendváltástól kísérve 32 esetben (*kutykurutty, pitypalatty*), 2. többnyire hangrendváltozással együtt járó vocalis-toldást az előtagként álló szó végéhez 32 adatban (*hipi-hopp, brumma-brumm*), 3. magas—vegyes hangkontrasztot 29 adatban (*csili-csali, tipi-topi*).

Az ikerítésnek jellegzetes módjai vannak, de más szabályszerűségek jellemzőek az ikerszók három fő típusában. Ezt gyakorisági sorrendjükből mutatom ki (1. táblázat). Ebből a következők állapíthatók meg: 1. Az első típusban az ikerszó tagjait indító mássalhangzó-oppozícióra épülő ikerítés a leggyakoribb, s ez teljesen hiányzik a második típusból. 2. A másodikban és a harmadikban a magas—mély hangrend kontrasztja a legmegterheltebb, ez az első típusban csak kivételes esetekben van meg. 3. A mássalhangzó-vesztésén vagy -bővülésén, illetőleg a consonans hiányán és meglétén alapuló korreláció mindhárom fajtában elég gyakori. 4. Csak a harmadik típusra jellemző a második tagbeli szótagbetoldás, az előtaghoz vocalis-toldás és a magas—vegyes hangrendi korreláció.

Az ikerszavakra legjellemzőbb sajátosságok a hangalakban mutatkoznak meg, ezért vizsgálódásaimban erre helyeztem a fő hangsúlyt. A fonetikai jellegzetességek leírását: az elő- és utótag közötti hangtani viszonyt, az egységként ható szó szerkezetében meglevő két tag közül az alaptagnak az ikerítést irányító szerepét, a hangok fonológiai vagy artikulációs ellentétére épülő hangoppozíciókat, a szótaghasznító hatás és a hangzósság érvényesülését a szemantikai és a morfológiai szempontot egyaránt figyelembe vevő ikerszó-tipizálás alapján vizsgáltam.

1. táblázat

	Az ikerítés módját, ha az ikerszavak		tagaikban kevésbé rendelkeznek határozott fogalmi tartalommal és független alakkal
	előtagjukban	utótagjukban	
1. mássalhangzó – mássalhangzó		magas – mély hangrendváltás	magas – mély hangrendváltás
2. magánhangzó – mássalhangzó		magánhangzó – mássalhangzó	vegyes – mély hangrendváltás
3. mássalhangzó – mássalhangzó + hangrendváltás		illabialis mgh – labialis mgh	magánhangzó – mássalhangzó
4. nyújtott alakkal ikerítés		magas – vegyes hangrendváltás	magas – vegyes hangrendváltás
5. magas – mély hangrendváltás		magánhangzó-változtatás	szótagbetoldás
6. mássalhangzó-változtatás + hangrendváltás		magánhangzó – mássalhangzó + hangrendváltás	magánhangzó – magánhangzó hiánya + + hangrendváltás
7. magánhangzó-változtatás		mássalhangzó-változtatás	mássalhangzó – mássalhangzó
8. mássalhangzó-változtatás			szótagbetoldás + hangrendváltás
9.			magánhangzó – magánhangzó hiánya
10.			magánhangzó-változtatás
11.			mássalhangzó – mássalhangzó + hangrendváltás

2. táblázat

Hangrend	Önálló alakú és jelentésű szó ikerítődött											
	egy szótagos			két szótagos			három szótagos			négy szótagos		
	előtag	utótag	egyik tag sem önálló	előtag	utótag	egyik tag sem önálló	előtag	utótag	egyik tag sem önálló	előtag	utótag	egyik tag sem önálló
P ¹	—	3		45	52		23	14		2	—	
V	—	28	255	44	92	164	1	15	33	2	—	3
PV	—	—		84	14		13	3		2	4	
Összes	—	31	255	173	158	164	37	32	33	6	4	3

¹P = palatalis, V = velaris, PV = palatovelaris

Az ikerítés szótag száma-növelő jellege miatt táblázatban (2.) kimutattam, hogy az egyes ikerszótípusokban milyen szótagszámú szavak ikerítődtek. Az összesítésből egyértelműen kitűnt, hogy ikerítésre az önálló jelentésű alaptagúaknál legalkalmasabbak a két szótagosak, a tagjaikban határozott fogalmi tartalommal alig rendelkezők csoportjában pedig az egyetlen szótag ikerítődése a leggyakoribb.

Az ikerítési mód szempontjából többnyire nem lényegtelen az alaptag hangrendje, ezért eszerint is összesítettem adataimat (3. táblázat).

3. táblázat

Hangrend	Önálló alakú és jelentésű		
	előtag	utótag	összesen
P	70	69	139
V	47	135	182
PV	99	21	120
Összesen	216	225	441

Ebből a táblázatból jól látszik, hogy leginkább velaris hangrendű alaptagokból szokás ikerszót alkotni.

Az elő- és utótag közötti hangtani viszonyra a következők a jellemzők: 1. A hangarányérzék miatt azonos a szótagszám (*bim-bam*, *kotorászva-botorászva*, *lipem-lopom*), s ez ritmuskeltő hatású, de kivételt eredményez a harmadik ikerszótípusban az előtagot magánhangzóval meghosszabbító ikerítési mód (*ripi-ropp*, *lityi-lotty*), illetőleg kizárólag az utótag toldalékolása (*diribdarabokban*, *gizgazból*). — 2. A két tag közötti hangvonatkozásnak is ritmuskeltő, sőt hangesztétikai szerepe van (*csiribíri*, *surrog-burrog*). — 3. A rövidebb alak van elől, a „nehezebb”, a hosszabb hátul (*cikcakkban*, *lim-loma*). — 4. Az artikuláció ellentétére szabályos hangoppozíciók épülnek a tagok között: vocalis—vocalis (*csinteket-csontokat*, *lityeg-lőtyög*), consonans—consonans (*gyöngyöm-böngyöm*, *cók-mók*), vocalis—consonans (*ingó-bingó*, *urcsa-furcsa*). — 5. A részleges hangalakí egyezés és különbözés a részek egymásra — s egyben az alaptagra — vonatkozását biztosítja, s így a szó egységment hat (*róka-bóka*, *fire-fura*). — 6. Az egyik komponens a másiknak csak hangalakai változata (*csörgő-börgő*, *diheg-dohog*). — 7. Az előtag kevésbé hangzós, az utótag hangzósabb elemekből áll (*kecske-becske*, *kipeg-kopog*). — 8. Az utótag többnyire mély hangrendű, tudniillik ez a hangzósabb (*kicít-kacat*, *limb-lomb*). — 9. Rendszerkényszerből fakadó szótaghasznító hatás érvényesül (*limpes-lompos*, *tityegő-totyogó*), így a rövid és hosszú magánhangzók, illetve a rövid és hosszú mássalhangzók szembenállása kivételes. Például az *á* hang miatt felborul a hangarány (*szál-szál*, *tíl-tál*), illetőleg az ikerszavak harmadik fő típusának *kipi-kopp* fajtájában lép föl hangaszimmetria. — 10. Nincs olyan ikerszó (egy kivételtől eltekintve: *ice uca*), amelynek mindkét tagja vocalissal kezdődne, tehát a komponensek indításában csak magánhangzó—mássalhangzó (*izék-mizék*, *ölgyet-völgyet*), illetőleg mássalhangzó—mássalhangzó opozíció lehetséges (*tyúkom-búkom*, *szita-pita*). — 11. A komponensek rimelnek egymással, alliteráció (*dimbet-dombot*, *csittegcsatog*) és végrim hatását keltik (*cica-mica*, *ireg-forog*).

Az elő- vagy utótagjukban önálló alakú és jelentésű ikerszavakban használatos, az ikerítésre jellemző hangoppozíciókat táblázatban (4.)

4. táblázat

Az ikerítő alaptag hangrendje	Az előtag önálló alakú és jelentésű szó	Az utótag önálló alakú és jelentésű szó	Egyik tag sem önálló alakú és jelentésű szó
P	msh-b ø-b	ø-p IL-L ¹ IL-IL	P-V P-PV PV-V
V	msh-b ø-b	P-V ø-m+P-V ø-f	ø-p IL-L IL-IL
PV	msh-b msh-m msh-p ø-b PV-V+msh-m	ø-p ø-b ø-v P-PV	P+i-V ø-b msh-b msh-l ø-b+PV-V PV-V+msh-m

¹L = labialis, IL = illabialis

foglaltam össze, de éppen azért, mivel az általános szabályszerűségeket kívántam érzékeltetni, az egyetlen adatban előforduló, vagyis nem jellemző, csak egyedi hangvonatkozásokat nem tüntettem föl. Mivel a komponenseikben határozott fogalmi tartalommal nem vagy csak kevésbé rendelkező ikerszavakban az alaptag kellő biztonsággal nem állapítható meg, a tagjaik között teljesen meglevő hangmegfeleléseket csak formális leíró szempontból mutattam ki.

A rendszerezésről leolvasható, hogyha az önálló alakú és jelentésű szó az ikerszó előtagjában szerepel, akkor majdnem minden esetben *b* hanggal indul az utótag, akár hangzócsereivel, akár előmássalhangzóval formálódik az ikerített elem. Ebben a típusban a hangrendi ellentét nem jellemző jegy. Az önálló jelentésű és alakú utótagból keletkezett ikerszavak létrejöttében pedig, bár a labialitás a magán- és mássalhangzók esetében is fontos szerephez jut, de a *b* hang már nem olyan megterhelt, mint az ikerszók első fő típusában. Mindkét ikerszófajtában a vegyes hangrendű adatokban nagyobb a szóródás, a variációs lehetőség, mint akár a palatalis, akár a velaris alaptagúak hangkorrelációiban. Nyilvánvalóan látható az is, hogy a komponenseikben önálló alakú és határozott fogalmi tartalommal kevésbé vagy egyáltalán nem rendelkező ikerszavak alakulásában analógia hatására ugyanazok a hangoppozíciók tűnnek fel, mint az első két típusban, de az ikerítésben dominánsabbá válnak a különféle hangrendi korrelációk s az ezekkel kombinálódó mássalhangzó-ellentétek.

A szóképzés és a szóösszetétel után belső szóteremtésünk viszonylag termékeny módja az ikerítés. Új lexikai egységet hoz létre, sok egyéni, egyedi, nem szótározott alakot teremtve. Nagy az alakváltozatok száma, s ez még a helyesírásban is tükröződik (*kipi-kop*, *kipikop*, *kipikopi*, *kipi-kopi*, *kipikopp*, *kipikopp*, *kipkop*, *kip*, *kop*, *kip-kop*, *kip-kopp*, *kip-kopp*, *kip-kopp*, *kopi-kipp*).

Az ikerszó alkotói a köznyelvivé vált ikerszavak analógiájára hozzák létre az alkalmiakat. 1. Például azt a hangtani törvényszerűséget utánozva,

hogy nagyon gyakran zöngétlen affrikáta — vagy más mássalhangzó — áll korrelációban *b* hanggal vagy labialis consonanssal (*csecsebecse, cserebere, csiribiri, csigabiga, csinja-bínját*), születik meg a szabályos, de nem közhasználatú ikerszó (*csengőt-bengőt, csörgő-börgő, csörög-börög*). De az adataim között talált két kivétel (*csepű-lepű, csiga-riga*) nem követi ezt a szabályszerűséget. — 2. Általánosan érvényesülő szabály az ikerszóalkotásban, hogy magánhangzón kezdődő előtaggal labialis consonanson induló utótag áll szemben (*Isti-Pisti, ugrabugra, ingó-bingó, icipici, irul-pirul*), s valóban ehhez igazodik az egyedi alkotású ikerszavak többsége (*izék, mizék, erdőben-berdőben, Ilona-bilona, ácsi-bácsi, ötyöm-pötyöm, utni-futni, igyorog-vigyorog*), de azért itt is akad néhány kivétel (*angyal-kangyal, ihég-liheg, Ilona-zalona*). — 3. Az ikerszók elemeinek hangrend szerinti szabályos sorrendje mély — magas hangrendváltás esetén palatalis — velaris (*gizgaz, gyimgyom, kipeg-kopog, pittepatog*), s ez nemcsak az utótagjukban önálló alakú és jelentésű szót tartalmazó egyedi alkotású ikerszókban érvényesül (*bíbbel-búbbal, csihöl-csahol, csivir-csavar, kintyet-kontyot, kipked-kapkod*), hanem a fogalmi jelentéssel és független alakkal kevésbé rendelkező ikerszavak típusában is (*csikk-csakk, din-don, klitt . . . klatt, nyif-nyaf*), de szabálytalanság is akad (*ropogósra, ripegősre, zurrogó-zirregő*).

Található néhány idegen eredetű ikerszó is nyelvünkben (*cik-cakk, tik-tak*), ez azonban mind megfelel a magyar ikerítési szabályoknak. Nyelvi rendszerünkbe való beilleszkedésüket a hangalaki megfeleléseken kívül toldalékolhatóságuk is bizonyítja (*cikcakkban, cikcakkot, cikcakkoz, tiktakolgat, tiktakolja*).

Az ikerítéssel az ikerítő alapszó jelentése szófajtól függően némileg módosul: 1. a cselekvést erősíti (*dibben-dobban, rippen-roppan*), gyengíti (*diceg-döcög, kiceg-kocog*), rosszalló tartalmúvá formálja (*izgette-forgatta, fírgelődik-forgolódik*), 2. a kicsinyítés fogalmát társítjuk hozzá (*bíbbel-búbbal, limb-lomb*), 3. többségében pedig stílusértéke változik: közömbösből bizalmas lesz (*cserebere, kipked-kapkod*) vagy kedveskedő (*ingó-bingó, kipeg-kopog*). Mivel az ikerszó sokszor fiktív, másrészt a familiáris, gyermek- és népnyelvbe illően játékos, derűs, tréfás-gúnyos hangulatot árasztó képződmény, ezért a tudományos és irott nyelv ritkán használja. S ugyancsak ritka a szomorú hangvételű írói vagy beszédművekben.

A költői szóalkotó képességet egyébként jól le lehet mérni az alkotó ikerszó-használatán, az ikerszó létrehozásának módján. A nyelvi kompetenciára többek között abból is következtetni tudunk, hogy a költő mennyire tud az ikerítés szabályaihoz igazodva, de mégis egyedi módon új, kifejező ikerszavakat teremteni, illetőleg a már ismerteket a megfelelő szövegkörnyezetbe ágyazni, és valóban funkciós kifejezőeszközzé tenni.

Egyik költőnk például a *szipeg-szepeg* szó kismértékű vocalis oppozíciójával is elérte, hogy a sírás vékonyabb és erősebb hangjainak képzetét keltse. Hasonlóan jónak találom a verebek szárnyemelésével járó zaj érzékeltetésére a *surrog-burrog* alakot. Viszont a tartalomhoz nem illőnek azt, ha a költő a fejsze kopogását és a kidőlő fa gyökerének tekeredését a lövöldözés, lármás zene, cintányér zaját utánzó *csim-bum* indulatszóval adja vissza.

Az elemzett fonetikai, morfológiai, szemantikai és stilisztikai jellemzők alapján megállapítható, hogy az ikerítés önálló szóalkotási mód, hiszen sajátos, belső törvényszerűségeken alapszik.

SZ. NAGY IRMA

Tájékoztató „A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlaszá”-ról

I. A modern nyelvtudomány nagy figyelmet fordít azoknak a törvényszerűségeknek és alapvető tendenciáknak a tanulmányozására, amelyek befolyásolják a nemzeti nyelvek alakulását és fejlődését, s mindez elképzelhetően az illető nyelvek nyelvjárásainak sokoldalú vizsgálata nélkül, hisz a nyelvjárás a nemzeti nyelv egyik változata. Történelmi kategória, s fejlődése szorosan összefügg a társadalom történetével. A nyelvjárás mind a mai napig „a nyelvi élet titkainak legkiterjedtebb, legeredményesebb fő kutatási területe” (A. M. Пешковский, Объективная и нормативная точка зрения на язык: Пешковский А. М., Избранные труды. Москва, 1959. 51–2). A nyelvjárások sokoldalú vizsgálata ezért tartozik a mai nyelvtudomány aktuális és fontos feladatai közé. Tanulmányozásuk elméleti síkon és nyelvföldrajzi alapon is folyik. A nyelvföldrajzi szempont az egyik legújabb; igen értékes és megbízható anyagot ad a kutatóknak, segít a tudomány alapvető tételeinek, hipotéziseinek az elmélyítésében és kiszélesítésében. A nyelvföldrajz a dialektológiából nőtt ki, de specifikus voltánál, konkrétságánál és szemléletességénél fogva egész sor előnye van vele szemben. Az újgrammatikusok gyakorlatában, az összehasonlító-történeti módszer aktív alkalmazásának időszakában jött létre, ezt a módszert azonban mégsem helyettesíti, hanem kiegészíti; új, korábban ismeretlen tényezők felderítésével, amelyekkel igazolja az összehasonlító grammatika hipotéziseit, s amelyekkel több újabb problémát is felvet. A nyelvföldrajz először szembesítette a kutatót a nyelvi tények hordozóival, a nyelvet beszélő néppel, s ezzel a nyelvtörténet és a nép története kapcsolatának problémáját a figyelem homlokterébe állította.

A történeti-összehasonlító módszer rendszerében a nyelvföldrajz az egyik legjobb kutatási módszer mind az egyazon nyelv különböző nyelvjárásainak, mind pedig a tipológiailag különböző nyelvek nyelvjárásainak, azaz a nyelvek és nyelvjárások közötti kapcsolatok tanulmányozásában. Az atlasz térképrajzai szemléletes képet adnak a megfelelő lexémák és szemémák elterjedéséről, a hangtani, alaktani, mondattani stb. nyelvjárási sajátosságokról, mutatják a kontaktusok különböző területeit, ami segít egész sor fontos kérdés tisztázásában: 1. milyen népekkel, etnikai csoportokkal volt kapcsolatban a nép történelme során; 2. hogyan fejlődött az illető nép kultúrája, milyen állapotban és milyen szinten volt a történelem különböző szakaszaiban; 3. milyen más népekkel és nyelvekkel volt kapcsolatban, milyen hatások érték, hogyan hatott más népekre és nyelvekre; 4. tisztázza a jövevényszók periodizációjának kérdését is.

A mai nyelvtudományban a térképezési eljárás szerint több iskola és irányzat különíthető el. Elsősorban a román nyelvföldrajzi iskolát kell megemlítenünk, amelynek Jules Gilliéron rakta le az alapjait (J. GILLIÉRON et E. EDMONT, Atlas Linguistique de la France. Paris, 1902–1910.), valamint a német nyelvföldrajzi iskolát, amely Marburgból indult ki. Megalapítója Georg Wenker volt (GEORG WENKER, Sprachatlas der deutschen Reich. Marburg, 1895.). A svájci iskola térképezési eljárása K. Jaberg és J. Jud nevéhez kapcsolódik. Ez utóbbiak 1928–1940-ben állították össze Olaszország és Svájc déli nyelvjárásainak atlaszát (K. JABERG—J. JUD, Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz. Zofinger, 1928–1940.). Több atlaszt jelentetett meg a lengyel (M. MAŁECKI—K. NITSCH, Atlas językowy polskiego Podkarpacia. Kraków, 1934.;

ZDZ. STIEBER, Atlas językowy dawnej Łemkowszczyzny I—VIII. Łódź—Wrocław, 1956—1964.; Maly atlas gwar polskich I—XIII. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1957—1970. stb.) és a romániai (Atlasul Linguistic român, serie nouă, vol. I. Material cules de acad. E. PETROVIȚI. București, 1956—1969.; S. POP, Atlas linguistique româin. Metoda, publication et interpretation der cartes: Orbis VII/1. 1958.; G. WEIGAND, Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes, 1909.; S. POP, Din Atlasul linguistic al României. Dacoromania VII, 1934.) nyelvföldrajzi iskola is.

A nyelvatlasz elméletének és a térképezési eljárásnak originális rendszerét dolgozta ki a moszkvai iskola (Вопросы теории лингвистической географии (под редакцией Р. И. Аванесова). Москва, 1962.; Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы (под редакцией Р. И. Аванесова). Москва, 1957.). Megjelent a belorusz (Дыялекталагічны атлас беларускай мовы, под редакцией Р. И. Аванесова, К. К. Крапівы, Ю. Ф. Мацкевіч. Мінск, 1963.) és az ukrán (Атлас української мови (за редакцією І. Г. Матвіяса). Київ, 1984.) nyelvatlasz.

A szovjet-ukrán nyelvtudományban napvilágot látott J. A. DZENDZELISZKIJ, V. SZ. VASCSENKO, P. N. LIZANEC, T. V. NAZAROVA regionális nyelvatlasza is.

Az utóbbi időben két regionális és egy általános nyelvatlaszával nagy lendületet vett a magyar nyelvföldrajzi iskola.

„A magyar nyelvjárások atlaszá”-nak megjelenése jelentős esemény nemcsak a finnugor nyelvészetben, hanem általában az egész nyelvtudományban is. Értékes anyagforrásként szolgál az etimológusoknak, a nyelvtörténészeknek, az etnográfusoknak stb. Az atlasz fogódzót ad egész sor régi jelenség interpretálásához, hisz a lexikai különbségek régebbi nyelvjárási tagolódásra utalhatnak, mint a hangtani és alaktani kutatások adatai.

Az általános nyelvatlasz munkálataival párhuzamosan folynak a regionális nyelvatlaszok munkálatai is: 1959-ben VÉGH JÓZSEF kiadta a 217 térképlapból álló „Őrségi és hetési nyelvatlasz”-át, amelyben kombinálja az adatbeíró és a szemléltető eljárást. BALOGH LAJOS és KIRÁLY LAJOS 1979-ben megjelenteti „Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlaszá”-t, amely 51 térképlapból álló speciális célatlasz.

A Magyar Népköztársaság határain kívül is jelentős munka folyik a magyar nyelvjárások anyagának gyűjtése és térképezése terén. Több tanulmány — nyelvföldrajzi szempontú is — foglalkozik a jugoszláviai magyar nyelvjárásokkal. Itt elsősorban PENAVIN OLGÁNAK, a Novi Sad-i egyetem professzorának a nevét kell megemlítenünk.

PENAVIN OLGA 1966-ban jelentette meg „A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlaszá”-t, 1972-ben „A Szerémségi magyar szigetek nyelve” című munkáját. Mindhárom atlaszhoz bevezetőt ad, ahol röviden vázolja a kutatott nyelvjárások hangtani és alaktani sajátosságait, közli az adatközlők névsorát, indokolja a kutatópontok kiválasztását. Mindhárom atlasz tartalmaz fonetikai, morfológiai és lexikai térképlapokat. A térképezési eljárás adatbeíró. A lexikai térképeknek az a legfőbb hiányosságuk, hogy sokuknak nincs sem lexikai, sem fonetikai, sem morfológiai oppozíciója. A kutatópont-hálózat sűrűsége területenként változó. Az első atlaszban 20 kutatópont szerepel 140 térképlapon, a másodikban 10 kutatópont 117 térképlapon, a harmadikban 12 kutatópont 113 térképlapon. Mindhárom atlasz anyagát ugyanazon kérdőívvel gyűjtötték.

1978-ban új nyelvatlasz látott napvilágot a jugoszláviai magyar nyelvjárások anyagából „A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza” címmel PENAVIN OLGA és MATIJEVICS LAJOS szerkesztésében. Az atlasznak három kutatópontja van, s 280, főleg lexikai térképlapja.

SZABÓ T. ATTILA 1944-ben adta közre „Kolozsvár és vidéke népnyelvi térképe” című művét, mely mindössze 25 térképlapot tartalmaz, jelentősége mégis kimagasló, jó kezdetnek bizonyult a romániai magyar nyelvjárások kutatásában. 1971-ben VÖÖ ISTVÁN jelentette meg „Hétfalu nyelvjárási atlasza”-t. Ebben hét Brassó környéki falu (Bácsfalu, Hosszúfalu, Tükrös, Csernátfalu, Tatrang, Zajzon, Pürkerec) magyar nyelvjárási anyagát találjuk. Az első négy falu ma már teljesen összeépült és Szecsele (Sacele) néven várost alkot, a távolabbi három falu különálló település. Az atlasz 276 térképlapból áll, amelyek tükrözik az említett nyelvjárások lexikai, hangtani és alaktani sajátosságait. Mindezek az atlaszok frissességet vittek a Magyarországi határain kívüli magyar nyelvjárások kutatásába. A Román Szocialista Köztársaság dialektológusai nyelvföldrajzilag tanulmányozzák Erdély déli és nyugati magyar nyelvjárásait, aktív agyaggyűjtést folytatnak Csík (Csíkszék), Gyergyó (Gyergyószentmiklós), Udvarhely (Székelyudvarhely), Háromszék (Kézdivásárhely), a Mezőség (Erdélyi Mezőség), Aranyos (Aranyosszék) regionális atlaszhoz.

A Szovjetunió Kárpátontúli területén levő magyar nyelvjárások kutatásával az utóbbi 20 évben az Uzshorodi Állami Egyetem magyar filológiai tanszéke foglalkozik intenzíven (az egyetem magyar tagozata 1963-ban nyílt meg, a magyar filológiai tanszék 1965-ben alakult). A kárpátontúli magyar nyelvjárások anyagából három kandidátusi értekezést védtek meg (ZÉKÁNY IMRE, KÓTYUK ISTVÁN és HORVÁTH KATALIN), s megjelent több cikk is. Gazdag lexikai és szemantikai anyag gyűlt össze „A kárpátontúli magyar nyelvjárások szótára”-hoz, amelyet kétkötetesre tervezünk, kb. 40 ezer szócikkkel. Miután tehát tekintélyes lexikai, szemantikai, fonetikai, morfológiai és mondattani anyag került felszínre, a 70-es évek elején hozzáláttunk e nyelvjárások nyelvföldrajzi szempontú vizsgálatához. Első lépés a kérdőívek összeállítása volt.

2. A kérdőív felépítésének elvei. — A nyelvföldrajzi kutatásoknak rendkívül fontos és felelősségteljes szakasza a kérdőív összeállítása, amely alapján az anyaggyűjtést végezzük. A kérdőív megbízhatósága határozza meg a jövő nyelvatlasz jellegét, terjedelmét, részletességét. A nyelvföldrajzi iskolák több különböző kérdőívet, ankétot adtak ki a nyelvjárási anyaggyűjtésekhez. Többségük hangtani és grammatikai jellegű, lexikai már jóval kevesebb van, és szemantikai jellegű kérdéseket csak egy-egy lexikai kérdőívben találunk.

A nyelv rendszer, ezért nem elégedhetünk meg az egyes szavak vagy szóalakok kutatásával, feltétlenül fényt kell deríteni az általános törvényszerűségekre és a nyelvfejlődés (nyelvjárási fejlődés) alapvető tendenciáira, ami pedig elképzelhetetlen a nyelv egészének mély és sokoldalú tanulmányozása nélkül, mivel „A saját nyelv »anyaga és formája« csak akkor érthető, ha keletkezését és fokozatos fejlődését nyomon követjük, ez pedig nem lehetséges először saját elhalt formáinak és másodsor a rokon élő és holt nyelvek tekintetbevétele nélkül” (ENGELS F., *Anti-Dühring: Marx—Engels Művei*. XX. Bp., 1974. 313). Ezért a lexikával foglalkozó dialektológusoknak szükségszerűen előnyben kell részesíteni a „szemantikai mezőn” belül kapcsolatban levő na-

gyobb szócsoportok tanulmányozását, ez pedig megköveteli a nyelvföldrajztól a hagyományos anyaggyűjtési, anyagfeldolgozási és térképezési formák gyökeres megváltoztatását.

Figyelembe véve mind a hazai, mind a külföldi nyelvtudomány eredményeit a lexikai jelenségek ábrázolását illetően, a kérdőívben mi az általunk összeállított 3545 kérdést tartalmazó „Anyaggyűjtési program az USZSZK Kárpátontúli területe ukrán nyelvjárásai lexikális hungarizmusainak és megfelelőiknek atlaszához” kérdőívet vettük alapul, amely a magyar jövevényszavakat vizsgálja. Felhasználtuk a 785 kérdést tartalmazó „Összkárpáti nyelvjárás atlasz” kérdőívének tapasztalatait, s hozzáláttunk az „Anyaggyűjtési program. Kérdőív az USZSZK Kárpátontúli területe magyar nyelvjárásainak dialektológiai atlaszához” c. anyag összeállításához. Az előzetes kérdőív az életviteli szókincs gyűjtéséhez 434 kérdéssel 1975-ben jelent meg sokszorosított eljárással. Ennek alapján lexikai és szemantikai próbagyűjtést végeztünk. Ekkor tűnt ki, hogy sok kérdést pontosítani kell, s hogy több kérdés nem is ad oppozíciót. Új lexikai és szemantikai kérdések beiktatása is szükségessé vált. A gyűjtött anyag elemzése, pontosítása, új kérdésekkel való kibővítése után készítettük el a végleges kérdőív első részét 791 kérdéssel és 293 rajzzal (LIZANEC P. M., Anyaggyűjtési program. Kérdőív az USZSZK Kárpátontúli területe magyar nyelvjárásainak dialektológiai atlaszához (Szókincs, I. rész). Uzshorod, 1976.). E szerint végeztük a gyűjtést 1976–1984 során, s a munkába bevontuk az Uzshorodi Állami Egyetem magyar szakos hallgatóit is, akik nyári dialektológiai terepgyakorlaton voltak Horváth Katalin docens vezetésével.

1985-ben kiadtuk a lexikai, szemantikai kérdőív második részét 946 kérdéssel, 150 rajzzal (LIZANEC P. M., Anyaggyűjtési program. Kérdőív az USZSZK Kárpátontúli területe magyar nyelvjárásainak dialektológiai atlaszához (Szókincs, II. rész). Uzshorod, 1985.).

Az anyaggyűjtés megkönnyítése végett, a természetes beszélgetés biztosítása céljából a kérdéseket mind az első, mind a második részben tematikailag csoportosítottuk. Összesen 28 fő- és 26 alcsoportot alakítottunk ki. A kérdőív első része három tematikus csoportot tartalmaz: I. Életviteli szókincs 12 alcsoporttal, II. Emberi tulajdonságok és cselekvések 3 alcsoporttal és III. Mezőgazdasági szókincs 9 alcsoporttal.

A kérdőív második részében 25 szemantikai-tematikai csoport van: IV. Szöves-fonás; V. Munkaeszközök, szerszámok; VI. Népi mértékek; VII. Közlekedés és híradás; VIII. Kereskedelem és pénzügyek; IX. Iskola, tanulás, iskolaszerek; X. Sport, különféle játékok, zene. XI. Vallás, szokások; XII. Természeti jelenségek, domborzat, vízrajz; XIII. Igazságszolgáltatás és hadügy; XIV. Társadalmi-politikai lexika; XV. Medicina, higiénia; XVI. Kerti növények és virágok; XVII. Erdei és mezei növények és virágok; XVIII. A fák családjába tartozó növények és virágok; XIX. Színek; XX. Háziállatok, XXI. Vadállatok, madarak, bogarak és csúszómászók; XXII. Méhészet, halászat és vadászat; XXIII. Igék; XXIV. Határozószók; XXV. Gyermeeknyelvi szókincs; XXVI. Tulajdonnevek két alcsoporttal; XXVII. Állandósult szókapcsolatok; XXVIII. Hiedelmek.

A szovjethatalom évei alatt igazi kultúrforradalom ment végbe a Kárpátontúlon, ami azt is eredményezte, hogy a nyelvjárást beszélők nyelvhasználatába sok irodalmi kifejezés került be a rádió, a televízió, az újság nyelvéből, sok orosz és ukrán jövevényszó vált közhasználatúvá.

Függetlenül attól, hogy a nyelvjárási különbségek elmosódása bonyolult és lassú folyamat, mivel a tisztán nyelvi tényezőkön kívül a nyelvjárás rendszerén belül állandó pszicholingvisztikai tényező is jelen van, amely visszatartja az irodalmi nyelv hatását a nyelvjárásokra; mi célszerűnek látjuk felhívni az adatközlők figyelmét az archaizmusokra: az idősebbek, a középkorúak, illetve a fiatalok használják-e? Az elavult fogalmakat tisztázó kérdések lehetővé teszik a magyar nyelvjárások szókincse fejlődésének nemcsak szinkrón, hanem diakrón szempontú nyomon követését is.

A lexikai kérdések többsége azt tisztázza, hogy nevezik egyik-másik fogalmat, tárgyat stb., az igékkal, határozószókkal, frazeológiai egységekkel és hiedelmekkel kapcsolatban azonban vannak más megfogalmazású kérdések is. A szemantikai kérdések a szótól vezetnek a jelentéshez. Mind a lexikai, mind a jelentéstani kérdésekhez megadjuk a várható válaszokat, amelyek segítenek az adatok teljesebb összegyűjtésében, beleértve a lexikai paralelizmusok (dublettek) kiderítését is.

Ha a szó több jelentésű és jelentéstailag különböző szemantikai-tematikai csoportokhoz tartozik, akkor minden egyes jelentéstani csoporton belül szerepel, s egy helyen fordított kérdést teszünk hozzá a jelentés tisztázása céljából. Ebben az esetben az összes ismert jelentést megadjuk, s ennek eredményeként a külön-külön jelentésekből szemantikai mikromező alakul ki. A kérdőív ilyen kérdésfeltevése lehetővé teszi a bejegyzett adatok helyességének és pontosságának ellenőrzését, s jelentősen megkönnyíti a gyűjtő munkáját.

A kérdőív minden szemantikai-tematikai csoportja önálló fejezet, de a könnyebbség és a célszerűség kedvéért a számozás mind a két részben folyamatos (egységes).

A fauna és a flóra témakörének kérdéseire latin megfelelőket, herbáriumot és rajzokat adunk. Az anyaggyűjtés arról győződött meg, hogy ezek jelentősen meggyorsítják a gyűjtést, s ami a legfontosabb: pontossá teszik a válaszokat.

Bár a kétrészes kérdőív elsősorban a lexikai és a szemantikai anyaggyűjtést szolgálja, a válaszok természetesen egész sor fonetikai és grammatikai jelenséget is tükröznek, amelyek a lexikai térképlapokon helyet fognak kapni.

Az anyaggyűjtés módszere aktív volt, néha passzív. Általában 3–5 különböző korú és nemű adatközlőt kérdeztük ki. Különös figyelmet fordítottunk a lexikai dublettekre (paralelekre). A kutatópontok tősgyökeres lakosaitól több hangfelvételt készítettünk.

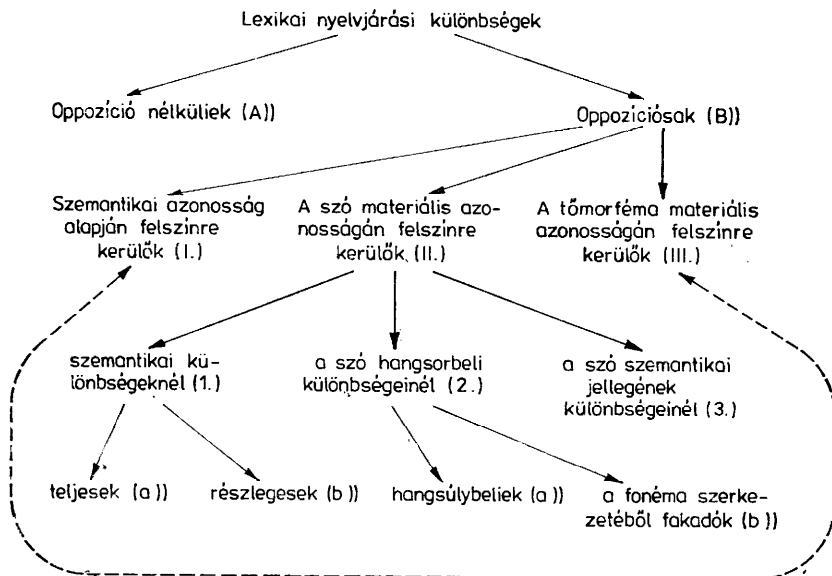
3. A térképezési eljárás alapelvei. — A térképezési eljárás alapelveit már korábban kidolgoztuk és alkalmaztuk „Az USZSZK Kárpátontúli területe ukrán nyelvjárásai lexikális hungarizmusainak és megfelelőiknek atlasza” című munkánkban és az „Összkárpáti dialektológiai atlasz”-ban. 1983-ban a magyar nyelvészek szombathelyi IV. Nemzetközi kongresszusán „A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlasza szerkesztési elvei” címmel tartottunk előadást, amelyben részletesen szóltunk a térképezési eljárás elveiről is. A térképezési eljárás elveinek kidolgozásakor természetesen figyelembe vettük a hazai és a külföldi nyelvföldrajzi kutatások eredményeit. Különös figyelmet érdemelnek a moszkvai és az ukrán nyelvföldrajzi iskola elméleti térképezési elvei. Az ukrán nyelvatlasz például megjegyzi, hogy „térképezési alapelveként az areális különbségek és azonosságok térképezési mo-

dellezését lehet tekinteni mint rendszertani és genetikai kapcsolatok adekvát areális vetületének felépítési módját a térképezett tárgy keretében rendszerezett és szigorúan meghatározott földrajzi jelölések segítségével” (Атлас української мови /за редакцією І. Г. Матвіяса/. Київ, І. 1984. 12).

A nyelvi (nyelvjárási) jelenségek térképezésében a nyelv földrajz megkülönbözteti a nyelvi elem térbeli (territoriális) kivetítését, amely figyelembe veszi a nyelvi tény meglétét és konkrét realizációját a valós nyelvjárási kontinuumban és a nyelvi tény territoriális bemutatását tükröző areális tervezetet a térképezési síkon. Például „a ház első (világos) szobájá”-nak megnevezésére a vizsgált nyelvjárásokban a következő szinonimikus változatok használatosak, illetve terjedtek el: *elsőház, szoba, elsőszoba, natyszoba, uccai szoba, elsőüvíg, tisztaszoba, vendékszoba*.

E lexémák territoriális (térbeli) elhelyezkedése a térképen bizonyos határokat képez, ami egyben areális vetületüket is megadja. A nyelvi jelenség két vagy több, tartalmilag és formailag identikus határa areális azonosságot képez. A nyelvi jelenség határ nyelvileg meghatározott két vagy több, tartalmi vagy formai szempontú szembeállítására areális különbséget képez, ami minden térkép alapja. Legegyszerűbb a bináris (kéttagú) areális különbség, az areális különbség azonban lehet többtagú is, tulajdonképpen néhány különbséget magában foglaló.

A lexikai nyelvjárási különbségek két nagy csoportra oszthatók: 1. oppozíció nélküliekre, amikor egy bizonyos lexéma ugyanabban a jelentésben él az egész nyelvjáróterületen vagy a nyelvjárások egy meghatározott részén, más részein viszont hiányzik, és 2. oppozíciós jellegűekre. Sematikusan a következőképpen ábrázolható (a sémát átvettük: «Вопросы теории лингвистической географии (под редакцией Р. И. Аванесова». Москва, 1962. 173). L. 1. ábra.



1. ábra

„A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlasza” felépítésének fő elve a többsíkú különbségek grafikai differenciációja a térképezett pontokon belül különböző típusú, következetes rendszerben alkalmazott ábrákkal.

Az ábrázoló módszeren kívül (jelek, szimbólumok), mint közismert, a gyűjtött anyagot térképezhetjük fonetikusan lejegyzett adatbeíró módszerrel is a megfelelő kutatópontok száma alá.

Az adatbeíró módszer maga idejében korszakalkotó volt a nyelvészeti térképezésben. Ennek a módszernek megvannak a pozitívumai: alkalmazásával részletesen rögzíthetők a térképen a szó fonetikai és más variánsai. Ugyanakkor megvannak a komoly hátrányai is: nem teszi lehetővé például a paradigmaelemek, a különböző oppozíciók, a fonéma-mikrorendszerek, a mondat-tani konstrukciók, a szemantikai mező szemléltetését. Az ilyen térképeken a fonetikai és a morfológiai sajátosságokat csak a reprezentáns szavak szemléltetik, s ez nem mindig mutatja meg a nyelvi elem igazi areálját a nyelvek közötti kapcsolatok zónájában, ahol az egyes nyelvi elemek lexéma-reprezentánsainak gyakran eltérő areáljai vannak, ami nemritkán nyelven kívüli tényezővel magyarázható. Az adatbeíró módszer nem nyújt módot az anyag általánosítására, és meglehetősen zsúfolttá teszi a térképet.

A szemléltető, ábrázoló módszer (jelek, szimbólumok) lehetővé teszi az anyag általánosítását és szintézisét. Azzal, hogy nemcsak a területi nyelvi oppozíciókat szemlélteti, hanem a nyelvi (nyelvjárási) elemek szerkezetét, funkcionálását, a paralelizmusokat és variánsait is, az ábrázoló térképezési eljárás többsíkúvá válik. A nyelvi elemek többsíkú ábrázolása jellemzi „A Moszkvától keletre fekvő központi orosz nyelvjárásterület atlaszá”-t (1957.), „A belorusz nyelv dialektológiai atlaszá”-t (1963.), „Az ukrán nyelv atlaszá”-t (1984.). Mint már megjegyeztük, a moszkvai nyelvföldrajzi iskola, akár a német iskola, az ábrázoló térképezési eljárásban kidolgozta a maga nyelv-atlasz-elméletét és a maga térképezési rendszerét. A moszkvai térképezési rendszert alkalmazták a belorusz és az ukrán atlaszban is kisebb módosításokkal.

Lehetséges az adatbeíró és a szemléltető térképezési eljárás kombinálása. Különösen a szöveges térképeken, ahol több nyelvi tény nem írható be. Például a román és a magyar általános atlasz adatbeíró módszerű, s e nyelvek regionális atlaszai kombinálják az adatbeírást és a szemléltetést.

Attól függetlenül, hogyan fejlődnek tovább és tökéletesednek e térképezési eljárások, jelenleg hagyományosnak tekinthetők, s ez azt jelenti, hogy a nyelvátlasz összeállítása komoly mechanikus munkával (különböző mértani figurák készítése, térképre ragasztása, az adatok beírása a kutatópontok száma alá, izoglossza-vonalak, indexek készítése stb.) terheli meg a kutatót, amit esetleg a számítógépek is elvégezhetnének.

A számítógépek felhasználása a nyelvföldrajzi kutatásokban egészen új, korszerű módszer. A különböző országok tudósai a XX. század 70-es éveitől kísérleteznek a számítógépek alkalmazásával a nyelvföldrajzban. Jelentősebb kutatási eredmények vagy univerzális programok még nem születtek e problémakörben. Számítógéppel összeállított nyelvátlasz sincs még (az európai nyelvátlasz első kiadásán kívül). Az utóbbi években mégis egész sor munka jelenik meg az automatikus térképezéssel kapcsolatban. A nyelvészek ilyen aktivitása e témakörben elsősorban az „Európa nyelvátlasza” nyelvészgárdájának nagy számával magyarázható.

A szovjet tudósokat is foglalkoztatja a nyelvi anyag automatikus térképezésének problémája. 1979-ben Tallinban országos szimpoziont hívtak ösz-

sze „A térképezési anyagok matematikai feldolgozása” témából, ahol nagy figyelmet fordítottak a számítógépek felhasználására a dialektológiai térképezésben.

Olyan tudományos intézmények szakemberei foglalkoznak aktívan a problémával, mint az SZSZKSZ Tudományos Akadémiájának Orosz Nyelvtudományi Intézete, az Észti SZSZK Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézete, az USZSZK Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézete, a Moszkvai Lomonoszov Állami Egyetem stb.

A külföldi nyelvészek között aktívan foglalkoznak az automatikus térképezés módszereinek s elveinek kutatásával WOLFGANG PUTSCHKE, RENATE SCHOPHAUS, GERHARD STÄBLEIN, DENNIS PHILIPS, R. GORDON WOOD, MUNEMASA TOKUGOWA, JAMAMOTO TAKESH, L. HEINRICH COX, CARL LUDWIG NAUMANN, PAUL JANSSEN, HELMAR GUST, MEYER BERND, HEROLD HÄNDLER, L. CHARLES HOUCK.

Az Uzshorodi Állami Egyetem magyar filológiai tanszékén 1978-tól folytak ilyen irányú kutatások. Több program és alprogram készült el a nyelvi térképek automatikus összeállítására, kísérletezünk a számítógépek felhasználásával nemcsak a nyelvi térképek interpretálásában, hanem különböző nyelvi jellegű új nyelvjárási atlaszok készítésében is. A számítógép az egyes nyelvi jelenségekről térkép-sémát ad, különféle számításokat végez stb. Eddig (egyelőre nem nagy) tapasztalataink arról győznek meg, hogy a nyelvjárási térképek számítógépes összeállítása perspektivikus irány, ez a térképezési eljárás a jövő. Ma még azonban egész sor megoldatlan elméleti és módszertani probléma áll előttünk, többek között a kézi térképezés modellálási módszere, a mai nyelvjárási sajátosságok feldolgozásának gépi jellegzetességei, az ilyen típusú nyelvi kutatások programrendszerének kidolgozása stb.

Tekintettel arra, hogy az automatikus térképezési módszer ma még tökéletesítést igényel, mi „A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlaszá”-ban a nyelvjárási jelenségek szemléltetésében a hagyományos ábrázoló módszerből indulunk ki.

A térképezésnek igen fontos szakasza a világos figurális jelek (szimbólumok) kidolgozása és szigorúan következetes alkalmazása mind a nyelvi (nyelvjárási) rendszerben, mind pedig a részrendszerek kölcsönös kapcsolatain belül. „A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlaszá”-ban az oppozíciók három fő fokát alkalmazzuk: első, második és harmadik fokát.

Alapvetőek az első fokú oppozíciók. Ezek a szótó szerinti — ide értve az összetett szavakat is — szembenállások.

A magyar nyelvben a különböző fogalmak megnevezésére gyakoriak az összetett szavak (kompozitumok), amelyeket párhuzamosan használnak a köznyelvben (a nyelvjárásokban) az egyszerű szavakkal. Annak, aki nem ismeri jól a magyar nyelvet, sokszor nehéz eligazodnia abban, hogy egyszerű vagy összetett a szó, ezért tartottuk célszerűnek befestett mértani alakzatokkal jelölni az egyszerű különböző tövű lexémákat, az összetételeket pedig ugyanannak a mértani ábrának részleges belső befestésével térképezni. Ez az oppozíció alapvető (egysíkú areális különbség), amely eldönti a térkép megnevezését és atlaszbeli helyét. Az első fokú oppozíciókon, illetve a térkép alapvető szintjén tükröződik az areális különbség minden tagja, azaz a nyelvi jelenség a nyelvjárási különbségek teljességében tükröződik.

A befestett ábrákat az egytövű lexémák esetében az alábbi következtességekben adjuk: 1. kör, 2. háromszög, 3. négyzet, 4. vízszintes téglalap, 5.

vízszintes rombusz, 6. egyenlő oldalú trapéz, 7. függőleges ötszög, 8. függőleges görbe vonalú téglalap, 9. görbe vonalú háromszög és 10., függőleges ellipszis

(●, ▲, ■, ▣, ◆, ▤, ▥, ▦, ▧, ▨) .

Példaként a 66. számú térkép gyámszövegét idézzük: „A kerítést tartó földbe ásott vastag oszlop megnevezései”:

● <u>ógas</u>	■ <u>oszlop</u>	◆ <u>saránc</u>
▲ <u>szulák</u>	▣ <u>drugár</u>	

Az összetételeket, mint mondtuk, ugyanezeknek a mértani alakzatoknak a részletes felső befestésével térképezzük az alábbi következetességgel: 1. bal felől félig befestve, 2. jobb felől félig befestve, 3. lentől félig befestve, 4. fentről félig befestve, 5. befestett vízszintes sáv az ábra közepén, 6. befestett függőleges sáv az ábra közepén (●, ◐, ◑, ◒, ◓, ◔) . Így például a 36. sz. térkép „a tetőfedésre használt vékony faléc megnevezései”-t szemlélteti.

Itt az olyan egyszerű szavak mellett, mint a *zsindeľ*, *léc* használatos a *fazsindeľ*, *tetőléc* összetett szó is. Ezért az egytővű lexémákat befestett jelekkel, a kompozitumokat pedig részleges belső befestéssel térképezzük. A 36. sz. térkép gyámszövege ez:

●	<u>zsindeľ</u> , <u>zsindeľ</u> , <u>zsindeľ</u>
◐	<u>fazsindeľ</u> , <u>fazsindeľ</u> , <u>fazsindeľ</u>
▲	<u>dranka</u> , <u>dranica</u> , <u>dranics</u>
■	<u>léc</u> , <u>léc</u>
▣	<u>tetőléc</u> , <u>tetőléc</u> , <u>tetőléc</u>

Ha egy bizonyos fogalom megnevezésére csak összetett szó használatos, akkor ezt az ábra részleges belső befestésével térképezzük. A 18. sz. térkép szerint például „a fából készült zár megnevezésére” használatos az egytővű *retesz* s ezzel párhuzamosan a *faretesz* és a *fazár* kompozitum-lexéma, amelynek nincs egytővű megfelelője. Ilyen esetben a *retesz* megnevezést befestett körrel, a *faretesz* összetett szót szintén körrel, de már részleges belső befestésű körrel ábrázoljuk. A következő kompozitum-lexémát, a *fazár*-t már új ábrával (jelen esetben háromszöggel) jelöljük, szintén részleges belső befestéssel. A további egyszerű szókat újabb körvonalazott ábrákkal térképezzük. A 18. sz. térkép gyámszövege tehát ez:

●	<u>retesz</u> , <u>recet</u> , <u>rekesz</u>
◐	<u>faretesz</u>
▲	<u>fazár</u>
■	<u>fordítóu</u> , <u>fordítóu</u> , <u>fordítóu</u>
▣	<u>csukóu</u>
◆	<u>rigli</u>

Az összetett szavak térképezésénél a közös tag alapformáiból indultunk ki, azaz: az összetett szónak abból az eleméből, amely véleményünk szerint meghatározó az adott kompozitumban. Például a 34. sz. térkép a szalmatető különböző megnevezéseit szemlélteti: *szalmatető*, *szalmafedél*, *szalmásház*. E három összetett szóban közös a *szalma* elem, de a térképen különböző mértani ábrák azonos részleges befestésével ábrázoljuk (● ▲ ■), mivel a második elem, a *tető*, *fedél*, *ház* a meghatározó. Vagy például a 61. sz. térképen a „veszszőből font kerítés megnevezése”-re használatos a *sövénykerítés*, a *vesszőkerítés* és a *fonottkerítés*. Ebben az esetben az előtagot vettük alapul, azaz: *sövény*, *vessző* és *fonott*, ezért térképezzük e három lexémát különböző ábrák részleges belső befestésével (● ▲ ■).

Azokban az esetekben, amelyekben az összetett szavaknak az egyik eleme nem meghatározó, nem lényeges, hanem csak pontosítja, árnyaltabbá teszi a megnevezés alaptagját, ugyanazt a körvonalazott ábrát alkalmazzuk különböző részleges belső befestéssel. Szolgáljon példaként a 4. sz. térkép gyámszövege. Eszerint „a parasztház tisztaszobájának (első, világos szoba) megnevezése”-re használják a *szoba* egyszerű szót és az ezzel a lexémával alkotott *elsőszoba*, *nagyszoba*, *utcai szoba* kompozitumokat. Itt a *szoba* egytűvű lexémát befestett ábrával (az adott esetben háromszöggel) jelöljük, a kompozitumokat ugyanennek az ábrának különböző részleges befestésével (▲ ▲ ▲).

Ezek az alapvető oppozíciók, illetve az első fokú szembenállások. A szembenállások összes többi szintje (foka) pótlólagos (variáns) oppozíció, amely meghatározza a pótlólagos nyelvjárási szembenállások areális különbségeit.

Azokat a nyelvjárási különbségeket, amelyeket az alapvetőkhöz képest kísérőknek tekintünk, a térkép más szintjén térképezzük, s így többszintű térképek alakultak ki.





A másodfokú szembenállások pótlólagosak, s szoros kapcsolatban vannak az alapszinten térképezett különbségekkel. A másodfokú (második szintű) oppozíciókhoz soroljuk ugyanannak a tőnek más szóalkotási formánsait. Ezeket ugyanazokkal a körvonalazott figurákkal ábrázoljuk, de a jelen belül különböző vonalú módosításokat alkalmazunk az alábbi következetességgel: 1. középen vízszintes vonal, 2. középen függőleges vonal, 3. középen vízszintes-függőleges vonal, 4. középen két vízszintes vonal, 5. középen két függőleges vonal (⊖ ⊕ ⊕ ⊖ ⊕). Ugyanezeket a jeleket alkalmazzuk a térképezett szó grammatikai variánsainak jelölésére is.

Harmadfokú szembenállásnak tekintjük ugyanannak a szónak a fonetikai variánsait. Tekintettel arra, hogy a térképezett lexémáknak a kárpátontúli magyar nyelvjárásokban sok fonetikai variánsuk van, s mindezeket lehetetlen a térképeken ábrázolni (megőrizni pedig szükséges), a térképeken megfelelő körvonalas jeleket és alapszíneket (vonalkázásokat) — második és harmadik szint — adunk, s ezenkívül a kommentárok végén a kutatópontokon bejegyzett lexémák teljes indexét a fonetikai és a morfológiai variánsok feltüntetésével.

Ez lehetővé teszi, hogy a kárpátontúli magyar nyelvjárások iránt érdek-

lődő szakemberek a térképezett lexikai és szemantikai adatokon kívül tisztázassák a fontosabb fonetikai és morfológiai sajátosságokat.

Mivel a kommentároknak megadjuk a lexémák teljes indexét, csak egyes esetekben ábrázoljuk a térképezett lexémák fonetikai variánsait, főleg akkor, ha ezek a variánsok a kutatók érdeklődésére tarthatnak számot, s viszonylag kompakt nyelvjárási areált ölelnek fel.

A harmadfokú (fonetikai) oppozíciókat ugyanazokkal a jelekkel ábrázoljuk, mint az első fokú oppozíciókat, csak körvonalas jelekkel. Ha például az alaplexémát (*hokedli*) befestett háromszöggel jelöljük, akkor e lexéma legelterjedtebb fonetikai variánsait (*hokkerli*) körvonalas háromszöggel ábrázoljuk. A fonetikai variánsok jelölésére a sűrűbb (kompaktus) területeken különböző irányú vonalkázású ábrákat alkalmazunk ilyen következetességgel: 1. vízszintes, 2. függőleges, 3. vízszintes-függőleges, 4. balról jobbra dőlő, 5. jobbról balra dőlő (   ).

A különböző vonalkázású tereket térképre vihetjük egy vagy több kutatópont határain belül, befedheti a térképezett terület nagyobb részét vagy egészét. Ha a vonalkázás a kutatót terület nagy részét befedi, ez csak a térképen feltüntetett kutatópontokra vonatkozik. Itt teljesen kizárjuk azokat a ukrán és román nyelvjárásokat, amelyek ezen a földrajzi területen vannak.

Így a másod- és harmadfokú pótlólagos szintek az alaplexéma meghatározott variánsairól adnak jelzést, azokról, amelyek vele szorosabb vagy lazább kapcsolatban vannak, és így többszintű térképeket alkotnak. Az ilyen többszintű térképek tág lehetőséget adnak arra, hogy egy térképen a nyelvi szerkezet különböző szintjeihez tartozó, genetikailag különböző nyelvjárási jelenségeket sűrítsük.

Ha a térképezett fogalomnak valamely kutatóponton több megnevezése van, akkor az ezeknek megfelelő jeleket egymás után adjuk a kutatópont száma alá, balról jobbra elterjedtségi sorrendben. A ritkábban használt megnevezést kisebb méretű ábrával térképezzük, és az alapvető ábránál kissé jobbra kerül.

Ha valamelyik kutatóponton hiányzik a térképezett lexéma, vagy maga a reália, vagy a fogalom, azaz nincs kéttagú (bináris) területi oppozíció, akkor az ábra helyére a kutatópont száma alá mínusz (—) jelet, a szembenálló tag hiányának jelét tesszük.

Az egyedi bejegyzésekre az X utaló jelet alkalmazzuk, és zárójelben a kutatópont számát tüntetjük fel.

Ha valamelyik lexéma több jelentésű, s ugyanazok a jelentések (három vagy több) ismétlődnek az egyazon kutatópontok nagy részén, akkor ezeket a jelentéseket egy közös ábrába vonjuk össze a térkép zsúfoltságának csökkentése céljából, és a gyámszövegben a megfelelő jel mellett tüntetjük fel.

A szemantikai térképeken a geometriai jeleknek ugyanazt a rendszerét s ugyanolyan következetességben alkalmazzuk, mint a lexikai térképeken. Például ha valamelyik kutatóponton a lexémának néhány jelentése van, akkor az ábrák egymás után következnek. Ha a jelentések között van alapjelentés és mellékjelentés (pontosító jelentés), akkor az alapjelentést külön jellel, befestett ábrával jelöljük, a mellékjelentést, a pontosító jelentést pedig ezeknek a módosításával, a körvonalazott jelek részleges belső befestésével, ugyanolyan következetességben, mint a lexikai térképeknél.

Az atlasz térképei bemutatják a hagyományos paraszti gazdálkodás szó-

kincsét is. A hagyományos megnevezések mellett csak egy-egy térképen jelöltük azokat az új szavakat, amelyek a Kárpátontúl felszabadulása után kerültek be a magyar nyelvjárásokba az orosz vagy az ukrán nyelvből. Az ilyen jellegű térképek lehetővé teszik, hogy: 1. figyelemmel kísérjük, elsősorban milyen lexémák és szemémák kerültek be a nyelvjárásokba, milyen szemantikai-tematikai csoportok körében megy végbe a magyar nyelvjárások szókincsének gazdagodása, 2. tisztázzuk, milyen hangtani és morfológiai változásokon mennek át ezek a jövevényszók a magyar nyelvjárások talaján.

„A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlaszá”-ban a lexikai és a szemantikai térképeken kívül összesített (szintetikus) térképek is helyet kapnak. Az összesített térképek segítségével tisztázható bizonyos lexikai és szemantikai csoportok elterjedésének határa a kutatott nyelvjárásokban, tisztázhatunk több olyan fontos kérdést, amely a tanulmányozott magyar nyelvjárások több évszázados közvetlen (marginális) kapcsolatait illeti a Kárpátontúl szomszédos ukrán, szlovák és román nyelvjárásaival. Az összesített térképeken az oppozíciókat izoglossza-vonalakkal ábrázoljuk az alábbi következetességgel: 1. egyenes vonal, 2. szaggatott vonal, 3. pontozott vonal, 4. szaggatott-pontozott vonal, 5. szaggatott két pontos vonal, 6. hullámos-pontozott vonal, 7. hullámos két pontos vonal (—, ---,, -.-.-, -.-.-.-, ~.~.~.~, ~...~...~...).

4. Az atlasz jellege. — A nyelvatlászokat attól függően, hogy milyen nyelvi területet ölelnek fel, hagyományosan két fő típusra osztjuk: 1. általános (nemzeti) és 2. regionális (területi) atlaszokra. Az általános nyelvatlászok célja a nemzeti nyelv legfontosabb nyelvi jelenségeinek térképezése. A regionális nyelvatlászok viszonylag kis területet ölelnek fel sűrű kutatóponthálózattal, és olyan kisebb nyelvjárási sajátosságokat tükröznek, amelyek rendkívül fontosak a nyelvjárástörténet számára, és ezáltal bővítik is az általános nyelvatlászt.

A nyelvföldrajzi kutatások állandó fejlődése és tökéletesedése folytán új atlaszok is születtek. Elsősorban többnyelvű atlaszok és célatlaszok. A nemzetek többnyelvű atlaszai a rokon nyelvek nyelvi rendszerét kutatják, például az „Össz-szláv nyelvatlász”, vagy a tipológiailag különböző nyelvek nyelvjárásait, például az „Európai nyelvatlász”. Kidolgozták ezeknek az atlaszoknak az anyaggyűjtési és térképezési módszerét, jelentős mennyiségű nyelvjárási anyag gyűlt össze, elkészültek a nyelvi térképek.

A célatlaszok feladata a lexika, szemantika vagy a fonetikai, morfológiai, mondattani és más nyelvjárási jelenségek sokoldalú tanulmányozása. A célatlaszok is lehetnek általánosnak, nemzetek közöttiek és regionálisak. A nemzetek közötti célatlaszok között említésre méltó az „Összkárpáti nyelvjárási atlasz, mely a kárpátizmusokat, azok lexikai megfelelőit és dublettjeit vizsgálja a kárpáti areál nyelveinek nyelvjárásaiban. Célatlasz az általunk összeállított három kötetes könyv, „Az USZSZK kárpátontúli területe ukrán nyelvjárásai lexikális hungarizmusainak és megfelelőiknek atlasza”, amely 530 térképet is tartalmaz, BALOGH LAJOS—KIRÁLY LAJOS „Az állathangutánzó igék, hívogatók és terelők somogyi nyelvatlász” stb.

„A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlasza” első részében két típusú térkép van abszolút többségben: 1. lexikai térképek, amelyeken meghatározott fogalmak megnevezései alkotnak oppozíciót. Ezek a térképek a szinkrón szempontból azonos elemek realizációjában mutatják meg az areális különbségeket,

például különböző lexémák ugyanannak a szemémának a megnevezésére, és 2. szemantikai térképek, amelyek egyazon szó különböző oppozíciói vannak. Ezek a térképek olyan nyelvi elemek kapcsolatai, amelyek alapvető oppozíciói a különböző egységek kapcsolatai közötti típusokban vannak meg. Az ilyen térképek már a nyelvföldrajzi adatok interpretálásának eredményei.

A lexikai és a szemantikai térképek mellett az atlaszban vannak összesített izoglossza-térképek. Néhány térképlapot szentelünk az állandósult szókapcsolatoknak (frazeologizmusoknak), a hiedelmeknek és a neveknek (tulajdonneveknek). Az atlasz következő részei a fonetikai, a morfológiai és részben a mondatnyi nyelvjárási sajátosságokat fogják feldolgozni. — Az atlasz lexikai térképeit tematikai csoportosításban adjuk.

5. A térképek kivitelezése. — „A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlasza” első részének térképlapjai analitikusak. A lexikai variánsok és az egyes lexémák szemantikai-tartalmi elemeinek elterjedtségi areálját mutatják.

A térképeken nincs feltüntetve az egész Kárpátontúli terület, hanem csak a terület délnyugati része, ahol magyar ajkú lakosság él. A jobb felső sarok a gyámszöveg helye, amely a térkép igen fontos része. A gyámszövegben fejtjük ki azoknak az eszközöknek a tartalmát, amelyekkel a nyelvjárási jelenségek elterjedését és oppozícióit szemléltetjük. A lexikai térkép rövid megnevezése a gyámszövegben magyar, orosz és német nyelvű, s egybeesik a kérdőív azonos kérdésével. Ezután a geometriai figurák (jelek) mellett fonetikusan megadjuk a megfelelő reália megnevezésének legelterjedtebb és leggyakoribb alakjait. A gyámszövegben az alapvető oppozíciók és az ábrák sorrendje a megnevezések használatának gyakoriságával és területi elterjedtségével van összefüggésben.

A lexikai variánsok a fő lexéma után következnek elterjedtségi sorrendben. Minusz (—) jellel vagy a megnevezés, vagy a reália, vagy az anyag hiányát jelöljük. A gyámszövegben ezt a jelet nem tüntetjük föl. A kommentárokban pontosítjuk, hol hiányzik a megnevezés, hol a reália és hol az anyag.

A szemantikai térképek megnevezése a gyámszövegben és a kérdőívben azonos. Minden alapjelentést befestett ábrával jelölünk, variánsait részben befestett figurákkal a lexikai térképekkel megegyező sorrendben.

A nyelvi térképlapok rendkívül fontos tartozéka a kommentár, atlaszunkban a kommentárok a térképlap hátoldalán vannak, azaz párhuzamosak (bal oldalról) a térképekkel. A kommentárban pontosítjuk, kibővítjük a térkép megértéséhez szükséges anyagot. Helyet kapnak benne olyan tények, adatok is, amelyek kapcsolatban vannak a térképezett jelenséggel, de a térképre nem kerülhettek fel. Értékeljük a gyűjtött anyagot, az adatközlők megjegyzéseit, a gyűjtő értelmezését stb. Minden kommentárhoz odaírjuk a térkép számát, a kérdőív kérdését magyar és orosz nyelven. Ezután a térképezett fogalommal kapcsolatos nyelvészeti és etnográfiai jellegű általános megjegyzések következnek. A térkép egészére vonatkozó általános megjegyzéseket a részletes magyarázatok követik: jellemezzük a térképen egy jellel megadott nyelvjárási különbségek variánsait, a lexéma és a szeméma előfordulásának gyakoriságát, a lexéma és a szeméma használatának párhuzamosságát, egyedi használatukat stb.

A kommentárok a térképezési és utaló jelek használatára vonatkozó megjegyzéseket, stilisztikai és más jellegű magyarázatokat, a vizsgált szó lakosság körében való használatával (kor, nem) kapcsolatos megjegyzéseket is tar-

talmaznak, s arra is utalunk, milyen új szavak kerültek és kerülnek be a vizsgált nyelvjárásokba.

A kommentár következő paragrafusában utalunk az atlasznak azokra a térképlapjaira, amelyek hasonló válaszokat tartalmaznak, valamint — ahol indokolt — a magyar nyelvjárások általános atlaszára és regionális atlaszáira.

A szemantikai térképek kommentárjaiban a kérdés kérdőívi száma után kulcsot adunk az indexhez, ami nem egyéb, mint az anyaggyűjtés során bejegyzett alapjelentések és variánsok felsorolása. Az indexben adott kulcsban a jelentések sora és számozása egyezik a kérdőív kérdésének sorával és számozásával. Ha a gyűjtött anyag részletezi a jelentéseket, a jelentés megfelelő kérdőívi számához kettős számozást adunk, például: 1., 1.1., 1.2., 1.3. stb. Új jelentések megjelenése esetén a kérdőív megfelelő száma folytatódik (l. a 342., 343., 349. stb. térképlapot).

A kommentár második részébe növekvő számozási sorrendben összeállított és folyamatosan írt teljes index tartozik. A kutatópontok számának egyesítése csak akkor lehetséges, ha ugyanazok a lexémák ugyanolyan hangtani formában következnek egymás után.

Az anyagközlés rendje a lexikai térképek indexében a következő: a kutatópont száma, a fonetikusan leírt megnevezés, zárójelben a megjegyzések. Például: a 14. térképlap: 1. *hászfőggye* 2. *főd*, 3—4. *hászfőggye*, 5. *főd*, 6—7. *hászfőggye* (gyak.), *főüd* (ritk.) . . .

A szemantikai térképek indexe tartalmazza: a kutatópont számát, a lexémát (megnevezést) transzkripcióban, a jelentés számát (számait) a kommentárban közölt index kulcsának megfelelően. Szükség esetén zárójelben adjuk azokat a jelentéstani finomságokat (árnyalatokat), amelyek nem kerültek be az index kulcsába. A kutatópontok számának egyesítését — ugyanúgy, mint a lexikai térképek indexében — csak akkor írjuk, ha egymás után következnek ugyanabban a jelentésben, ugyanabban a hangtani és alaktani formában (l. az 5. sz. térképlap kommentárját):

Карта № 5

Карту составлено по ответам на вопрос программы № 5: «Как называется комната в крестьянском доме, находящаяся со стороны двора?»

На карте картографированы только названия для комнат в старых крестьянских домах. Названия комнат в современных новых больших (иэтажных) домах, где их 4 и больше, нами не картографировались, ибо они уже имеют другую функцию и другие названия: *ebüldőszoba* «столовая», *hálószoba* «спальная», *gyerekoszoba* «детская комната». В разговорной речи людей, проживающих в этих новых больших домах, старые традиционные названия комнат постепенно выходят из употребления.

Следует отметить, что лексемы *hátsoúház*, *hátsoúviég* являются более старыми названиями, которые постепенно архаизируются, а *hátsoúszoba* (*hátsoúszoba*) сравнительно новыми названиями и чаще встречаются в разговорной речи младшего поколения. В нас. пп. 35, 36 употребляется название *kisszoba* «малая комната».

Ареалы соответствующих лексем см. MNyA, t. II, карт. № 207.

5. sz. térkép

A térképet a kérdőív 5. sz. kérdésére adott válaszok alapján állítottuk össze: „Hogy nevezik a parasztház udvar felőli szobáját?”

Csak a régi típusú parasztház szobájának a megnevezését térképeztük. Az új, modern (esetleg emeletes) házakban ugyanis, ahol négy v. ennél több

szoba van, más a szobák beosztása, funkciója és megnevezése is: *ebídlőűszoba*, *hállőűszoba*, *gyerekszoba* stb. Azoknak a nyelvhasználatából, akik ilyen házakban laknak, a régi, hagyományos megnevezések fokozatosan kivesznek.

A *hátsóház*, *hátsóüviég* megnevezés régi, fokozatosan archaizálódik, a *hátsóűszoba* viszonylag újabb, s leggyakrabban a fiatalabb nemzedék nyelvében fordul elő. A 35., 36. kutatóponton a *kisszoba* megnevezés is használatos.

A megfelelő lexémák elterjedtségét l. az MNyA II., 207. térképlapján.

I n d e x: 1. *hátsóház*, 2. *hátsóház* (ritka), *hátsószoba*, 3. *hátúűház*, 4. *hátúűház*, *hátúűszoba*, 5. *hátúűház*, *hátúűszoba*, *hátsószoba*, 6. *hátúűház*, *hátsószoba*, 7. *hátúűház*, *hátsóház*, *hátsóűszoba*~*hátsószoba*, 8. *háptűűház*, *háptűűház*, *háptűűviég*, *háptűűviég*, 9. *hátúűház*, *hátsóűszoba*, 10. *hátúűház*, *hátsószoba*, 11. *kisház*, 12. *hátúűház*, *hátsóűszoba*, 13. *hátsóűház*, *hátsóűszoba*, 14. *hátúűház*, *hátsóház*, *hátsóűviég*, 15. *hátúűház*, *hátsószoba*, 16. *hátsóűház*, *hátsószoba*, 17. *hátúűház*, *hátsószoba*, 18. *hátúűház*, *hátsóűviég*, *hátsóűviég*, 19. *hátsóűház*, *hátsóűszoba*, 20—21. *hátsóűház*, 22. *hátsóűház*, 22. *hátsóűház*, *hátsóűszoba*, *hátsóűviég*, 23—24. *hátsóűház*, 25. *hátsóűház*~*hátsóűház*, *hátsóűszoba*, 26—27. *hátsóűház*, *hátsóűszoba*, 28. *hátúűház*, 29—30. *hátsóűház*, 31. *hátsóűház*, *hátsóház*, 32. *hátúűház*, 33. *hátsószoba*~*hátsószoba*, 34. *hátsószoba*, 35—46. *kisszoba*.

A gyűjtött anyag feldolgozása során kiderült, hogy valamennyi kérdés anyaga nem térképezhető. A fő ok az, hogy nincs lexikai és szemantikai oppozíció, a kérdés megfogalmazása pontatlan stb. A nem térképezett anyag mégis kiegészíti a térképlapok tartalmát. Ezért ezt az anyagot az atlasz végén ugyanolyan formában közöljük, mint a lexikai és a szemantikai térképek kommentárját.

„A kárpátontúli magyar nyelvjárások atlaszá”-ban ugyanazt a hangjelölést alkalmazzuk, mint „A magyar nyelvjárások atlaszá”-ban néhány kiegészítéssel és pontosítással.

A kutatópontok száma 36. 29 kutatópontnak alapjában véve magyar nemzetiségű a lakossága, hét kutatóponton a lakosság nemzetiösszetétele vegyes, az anyagot az ilyen falvakban természetesen magyar anyanyelvűektől gyűjtöttük.

A kutatópontok hálózata a következő (zárójelben adjuk a települések régi magyar neveit és első említésük évszázadát a nyelvemlékekben): 1. Sislovci (Sislóc, XIV.), 2. Homok (Holmok, XIII.), 3. Szalamonovo (Salamon, XIV.), 4. Rátovci (Nagyrát, XIII.), 5. Holmci (Helmec, XV.), 6. Szalovka (Szalóka, XIV.), 7. Tiszjanka (Tiszaágtelek, XIII.), 8. V. Dobrony (Nagydobrony, XIII.), 9. Botrágy (Bótrágy, XIII.), 10. Lipovo (Hetyén, XIV.), 11. Rakosino (Rákos, XIV.), 12. Rovnoje (Szernye, XIII.), 13. Kaszino (Kaszony, XIV.), 14. Csomonyin (Csomonya, Csongor, XV.), 15. Rafaljo (Rafajna, XIII.), 16. Gáty (Gát, XIV.), 17. M. Begány (Kisbégány, XIV.), 18. Badalovo (Badaló, XIII.), 19. Muzsijevo (Muzsaly, XIII.), 20. Driszno (Dercen, XIV.), 21. Beregi (Nagybereg, XII—XIII.), 22. Vari (Vári, XIII.), 23. Oroszijevo (Sárosoroszi, Oroszi, XIII.), 24. Perehresztja (Tiszakeresztúr, Keresztúr, XIII.), 25. Csetovo (Csetfalva, XIV—XV.), 26. Petrovo (Péterfalva, XIV.), 27. Zabolottya (Fertősalmás, XIV.), 28. Fancsikovo (Fancsika, XIV.), 29. Salanki (Salánk, XIV.), 30. Julijevci (Gyula, XIV.), 31. Tekovo (Tekeháza, XIV.), 27. 32. Viskovo (Visk, XIII.), 33. Okrugla (Kerekhegy, XVIII.), 34. Szolotvino (Aknaszlatina, Szlatina, XIV.), 35. Kobileckaja Poljana (Kobola Poljana, XVI.), 36. Gylovoje (Terebes, XIII.).

A szemléletesség kedvéért a térképezett fogalomról sok esetben, ha a tárgy a kutatott területre tipikus, rajzot is adunk, valamint különböző illusztrációs anyagot (közmondásokat, szólásokat stb.) is közlünk, amely a térképezett megnevezés funkcionálásáról tanúskodik.

LIZANEC PÉTER

A sakkfigurák elnevezésének eredetéhez

1. Feltűnő, hogy a különböző európai nyelvekben a 'sakk'-ot jelentő szavak mennyire hasonlítanak egymásra. Néhány példát említek: spanyolul *jaque*, olaszul *scacco*, franciául *échec*, németül *schach*, angolul *check*, oroszul *uxax*. Ezeknek a szavaknak a forrása a perzsa *sah* szó, amely uralkodót jelent, és amelyet a különböző nyelvek átvettek annak a helyzetnek a jelölésére, amikor a király fenyegetett helyzetbe kerül, sőt egyes nyelveken magát a játékot is így nevezik (spanyolul *ajedrez*, olaszul *scacchi*, franciául *échecs*, németül *Schach*, angolul *chess*, oroszul *uxaxmamy*). Hasonló a *matt* szó is, amely ha lehet, még jobban tükrözi a különböző nyelvekben az eredeti arab forrást: spanyolul *mate*, olaszul *matto*, franciául *mat*, németül *matt*, angolul *mate*, oroszul *mam*. Az eredeti arab kifejezés: *sah mat(a)* 'a király meghalt'. A sakkjáték legfontosabb szavainak ilyen szoros rokonsága láttán vetődött fel bennem a kérdés, hogy vajon mi a helyzet a sakkfigurák elnevezése terén. Ott a kép már bonyolultabb, hogy csak egy példát említek: milyen a kapcsolat a magyar *futó*, a francia *fou*, az angol *bishop* és az eredeti perzsa *pil* között?

Dolgozatomban azokat a nyelveket vizsgálom, melyeknek a sakkjáték története folyamán a legnagyobb szerep jutott a játék elterjesztésében: a spanyol, olasz, francia, angol, német, orosz nyelvet, és természetesen megvizsgálom a magyar sakkterminológia ide kapcsolódó szavait is. Kutatásom során átnéztem az adott nyelvek etimológiai és értelmező szótárait, sakklexikonokat és a saktörténeti munkákat. A gyűjtött anyagot sakkfigurák szerint csoportosítottam, mert így még áttekinthetőbben láthatjuk az egyes elnevezések közötti kapcsolatokat. Ezen belül a nyugat-európai nyelveket a sakkjáték elterjedésének időrendi sorrendjében vizsgáltam. Ezután foglalkoztam a magyar nyelvvel, mert itt az elnevezések nyugat-európai — főleg német — hatást tükröznek. Utolsónak vettem az orosz, mert sakkszókincse az európaiktól függetlenül, keleti hatásra alakult ki. Az arab és perzsa szavak fonetikus átírása a szakirodalomban nem egységes, leírásukkor a következő művekre támaszkodtam: Magyar saktörténet. Szerk. BARCZA GEDEON. Bp., 1975. (különösen DR. GELENCZEI, A sakkozás útja Indiától Európáig c. fej.) a továbbiakban MSaktört.; LINDER, Sahmati na Ruszi. Moszkva, 1975.

2. Rövid saktörténet. — Ma az a tudományos álláspont, hogy a sakkjáték Indiában keletkezett, és őse az a játék, amelyet az időszámítás szerinti VII. sz.-ban Észak-Indiában *csaturanga* néven ismertek. A *csaturanga* a szanszkrit nyelvben négy alakulatból álló katonai osztagot jelent: *csatur*: 'négy', *anga*: 'rész, osztag, tagozat'. Ez a négy fegyvernem a harci elefántok, a lovasság, a harci szekerek és a gyalogság. A játék Indiából gyorsan átkerült a szomszédos Perzsiába, ahol *satrang* néven vált népszerűvé. Ez különösen fontos állomás, mert perzsa nyelven közlik először a sakkfigurák elnevezéseit

(Firduszi: Királyok könyve), amelyek jelentése azonos az indiai játék szavainak jelentésével. Perzsiát a VII. sz.-ban elfoglalták az arabok. A játék közöttük is gyorsan elterjedt, mert a Korán — amely egyébként tiltott minden szerencsejátékot — a sakkot még nem ismerte. Az arabok hatására „a VIII–IX. sz.-ban a sakkfigurák leegyszerűsödtek, elvesztették addigi világos ki-fejező jellegüket”. (LINDER i. m. 27.) Ez azért fontos, mert amikor a sakkjáték az araboktól átkerült Európába, a figurákra formájukról már nem minden esetben lehetett egyértelműen következtetni. Valószínűnek látszik, hogy a sakkjáték spanyol földön keresztül került Európába, de Itáliában is nagyon hamar megjelent. A X. sz.-ban már ott is ismerték. Spanyol uralkodóhoz fűződik Európa első sakk-könyve. X. Alfonz, népszerűbb nevén Bölcs Alfonz, Kasztília és Leon királya a „Libros de acedrex, dados e tablas” kódexében egy fejezetet szentel a sakkjátéknak. A kódex 1283-ban készült el. A játék a spanyoloktól került át Franciaországba, ahonnan MURRAY, angol sakktörténész szerint az 1066. évi hastingsi csata után Hódító Vilmos normann lovagjai vitték át Angliába. (Vö. MSakktört. 20.) Dél-Németországba Itáliából került át. A játék elterjedésének korai időszakából a figurák elnevezéséről nincs írásos dokumentumunk, örülünk, ha egyáltalán valamilyen vonatkozásban szó esik magáról a játékról. Orosz földre a sakkjáték közvetlenül Távol-Keletről került. M. SZAVENKOV ezt a Távol-Keletről orosz földre vezető kereskedelmi utak létezésével bizonyítja (vö. MSakktört. 17).

A magyarok szintén korán ismerkedtek meg a sakkjátékkal. Erre egy Csernyigovtól 12 km-re levő IX–X. sz.-i temetőben talált leletekből következtetnek. Az első írásos magyar vonatkozású dokumentum Bölcs Alfonz kódexének 15. miniatúrája, amelyen Alfonz király és Jolanta királyné — a felesége, aki II. Endre unokája — sakkoznak. Ebben a században a magyar–spanyol kapcsolatok bővültek, és valószínűnek látszik, hogy az utazó főurak révén a sakkjáték nálunk is ismertté vált. A későbbiek folyamán egyre több utalást találunk a sakkra. A XV–XVI. sz.-ban Európában megindult egy olyan általános sakkreform, amely során kialakultak azok a főbb szabályok, amelyek jellemzőek a mai játékra is. Ebben a szellemben írták első fennmaradt magyar nyelvű sakk-könyvünket, melynek szerzője sajnos ismeretlen: „Sách, avagy királyos játéknak szabott rend-tartási. Budán, nyomtatott Landerer Ferencz Leopold által 1758-dik esztendőben”. Korábban csak Zrínyi Miklós „Vitéz hadnagy”-ából maradt fenn egy-két figura elnevezése. A XIX. század második felében indul meg a sakkszókinsz tudatos magyarosítása.

3. A király. — Ma: sp. *rey*, ol. *re*, fr. *roi*, ang. *king*, ném. *König*, or. *король* 'király'. Régen: perzs. *sah*, ar. *sah*. Az ősi perzsa-arab *sah* elnevezés Európában nem maradt meg, hanem alkalmazkodva az új viszonyokhoz átalakult. A változás valószínűleg már spanyol földön és Itáliában megindult, és az arab befolyás csökkenésével erősödött. Itáliában egy ideig még együtt élt a *re* és a *Scia de Persia* (Perzsia sahja) kifejezés. (Vö. CHICCO—PORRECA, Dizionario Enciclopedico degli Scacchi. Milano, 1971. 416.) Az első európai sakk-könyvben Bölcs Alfonz már a *rey* elnevezést használta (ALFONSO EL SABIO, Libros de Acedrex, Dados e Tablas. Zürich, 1941. 6). Magyar nyelven ezt a sakkfigurát először Zrínyi Miklós említi a „Vitéz hadnagy” c. művében. A *király* szót használta. Ez a kifejezés állandósult nyelvünkben. Oroszországban csak a múlt századtól használják a *король* szót, addig *царь*-nak nevezték ezt a figurát. A XVII. sz.-tól kezdve találunk erről dokumentumokat. LINDER

szerint a *царь* elnevezés valószínűleg a XVI. sz.-tól jelentett gondot amiatt, hogy a moszkvai nagyfejedelemség feje megkapta a „minden oroszok cárja” címet. „A cári önkényuralom alatt kellemetlen dolgok történhettek a sakkozókkal. 1685-ben különös eset történt: egy tisztviselő sakkozás közben néhány keresetlen szót intézett az ellenfél cárjához. A rágalmazót börtönbe vetették és megkínozták. Be kellett bizonyítani, hogy nem rossz szándékkal szólt. Elképzelhető, hogy valamilyen mértékben ezzel lehet magyarázni, hogy miért kezdett elterjedni a XVII–XVIII. sz.-ban a külföldi *király* szó fordításaként a *король* elnevezés”. (LINDER i. m. 42.)

4. A vezér. — Ma: sp. *dama*, *reina*, ol. *donna*, *regina*, fr. *dame*, *reine*, ang. *queen*, ném. *Dame*, *Königin* 'királynő', or. *фепзъ* 'vezér'. Régen: perzs. *farzin* 'bölc tanácsadó', ar. *firzan*, *firz*, *farzin* 'ua.' A régi perzsa *färzäna*, amelynek jelentése 'bölc, tudós tanácsadó' még a perzsa nyelvben lerövidült, és lett belőle egy másik szó is: *färz*, amelynek a jelentése már 'vezér'. Ez a szó került át az arabokon keresztül Európába, és lett belőle a francia nyelvben *ferce*, *fierge*. A *fierge* a köznyelvben eltorzult *vierge*-zsé. (Vö. BATTISTI, DizEt. Firenze, 1975. 1381.) „A *vierge* jelentése 'szűz', és ebből könnyen kialakult a királynő fogalma mint a saktáblán is a király mellett álló báb neve.” (CHICO—PORRECA i. m. 199.) Az első európai sakk-könyvben Bölc Alfonz az *alferza* szóval jelöli ezt a bábót (12. lap), amely az arab *farza* szóból származik. (Nincs kapcsolatban az *alférez* 'zászlóvivő' jelentésű szóval, sem az *alferza*-val, amelynek jelentése 'lovas'. 1497-ben a spanyol szerző, Lucena már királynős (*de la Dama*) játékról beszél. Gyorsan lezajlott az a folyamat, melynek során az átvett arab kifejezés az európai feudális rendszernek megfelelően átalakult királynőt jelentő szóvá. A *reina*, *regina*, *reine* azért szorultak szükségszerűen háttérbe, mert nyomtatásban a sakkjátszmák leírásánál a figurák kezdőbetűjét használják, és ezeknél a szavaknál ez megegyezik a *rey*, *re*, *roi* 'király' szavak kezdőbetűivel. Ez a helyzet a német nyelvben is, ahol a *Königin* volt a gyakoribb, de ma már a szakirodalomban a *Dame* szerepel. Az angol nyelv a *queen* szót használja, amely az óangol *cwen* szóból származik, jelentése 'királylány'. Korábban különbséget tettek az eredeti és a gyalogból átváltozott vezér között. Például az olasz nyelvben az eredeti neve *regina*, az újé *domina*, franciául *reine* és *fierce*, az angolban *queen* és *fers*. (MURRAY, History of Chess. Oxford, 1913. 47.) Magyar nyelven az 1758-ban kiadott sakk-könyvünkben találkozunk először ennek a bábnak a nevével. „Ebben a játékban minthogy valóban hadakozást példáz, helyesebben a' Magyaroknál, ezen legerősebb, és leghatalmasabb tisztnek nevezeteti *hadnagy*nak, mint *Királynénak*, értvén az *hadnagyon* azon fő-rendű tisztet, a' kinél legnagyobb volt az hatalom...” (vö. MSakktört. 44). Ez a javaslat szellemében közel áll a későbbi *vezér* elnevezéshez. A *királynő*-t valószínűleg a német *Königin* és *Dame* fordításával alkottuk. 1859-ben a Vasárnapi Újság sakkrovatában nevezték *vezér*-nek, és ez a forma állandósult szakkifejezésként is. (FÖLDI JÓZSEF, A magyar sakk-szókincs eredete és kialakulása. Bölcsészdoktori disszertáció. Bp., 1968. 340.) Az orosz nyelv *фепзъ*-je tükrözi leginkább az eredeti perzsa elnevezést (*ferz*). A *ferz* a török *färz*, *färz*i szavakon keresztül került a nyelvbe. (VASMER, EtSzl. Moszkva, 1967. *фепзъ* a.) LINDER már idézett könyvében arra hívja fel a figyelmet, hogy a legkorábbi orosz forrásokban a *фепзъ* nőnemű alakban szerepel, és az ekkori XVII–XVIII. sz.-i figurák is női alakot ábrázoltak. Csak 1839-ben Krupszkij írta újból — franciából lefordított tankönyvében — him-

nemű alakban úgy, ahogy azt a szláv népek régen használták. Ha a régi Oroszországban a cár házastársaként fogták volna fel ezt a figurát, akkor a mindenki számára könnyen érthető *царюга* 'cárné' nevet kapta volna. Mi történhetett? Valószínűleg a XVII–XVIII. sz.-ban, amikor az oroszok megismerkedtek a nyugat-európai sakkozással, kezdték a *фезъ* szóhoz hozzáigandolni a női jelentést. Ekkor jöttek divatba a *королева, краля, царюга* 'királynő' elnevezések is. Van egy másik lehetőség is. Létezik egy fonetikusan közeli régi orosz nőnemű szó, a *фепязъ* vagy *фепезъ*, ami egy különlegesen szabott háziöltözéket jelentett. Ebben az esetben elképzelhető a különböző jelentésű és eredetű szavak véletlen hangzásbeli találkozása. A játékosok akarva-akaratlanul a hangzás hatása alá kerültek, ezért nevezték el a figurát a nőnemű szóval. (LINDER i. m. 44–5.)

5. A futó. — Ma: sp. *alfil* (spec. sakk-kifejezés), ol. *alfiere* 'zászlóvivő', fr. *fou* 'udvari bolond', ang. *bishop* 'püspök', ném. *Läufer* 'futó', or. *слон* 'elefánt'. Régen: perzs. *pil* > *fil* 'elefánt', ar. *fil* 'ua.'. A perzsa kifejezés fordítás a szanszkrit nyelvből. Indiában az elefánt a négy fegyvernem egyikét jelentette. Az arab nyelv átvette a *fil* szót a perzsából, és névelővel *al-fil*-ként használta. Ez a figura jelentésének megfelelően elefántot ábrázolt. Az *alfil* szó szerepelt az első európai sakk-könyvben. Előfordult még *arfil*, *orfil* változatokban is, de a spanyol nyelvben végül is az *alfil* állandósult. Az olasz *alfiere* szó etimológiailag két különböző forrásra vezethető vissza. Az első a spanyol *alferez* 'zászlóvivő' szón keresztül az arab *al-faris* 'lovas' szóból származik (al-faras: erős arab ló). A második, amely a sakfigurát jelöli az *alfino* szóból származik. Ez hangzásban közeledett az ismertebb *alfiere* szóhoz. (BATTISTI i. m. 120.) Az *alfino* az arab *al-fil*-en keresztül a perzsa *pil*, *fil* szavakból származik. A XIII. sz.-ban *alfino*-ként szerepelt, 1551-ben már *alfiere*-nek írták (l. CORTELAZZO—ZOLLI, *DizEtLit.* Bologna, 1979. 37). A francia *fou* a XV. sz.-ban váltotta fel az addig használt *alfin*, *aufin*, *anfin* szavakat, amelyek spanyol közvetítéssel az arab nyelvből kerültek a franciába. „De nehéz a *fou* szóban az *aufin* valamelyik változatát látni.” (BLOCH—WAERTBURG, *DictEt.* Párizs, 1968. 271.) Elképzelhető, hogy amikor a sakkjáték Európában kezdett „önállósodni”, a franciák a számukra idegen *alfin* szót felcserélték a *fou* 'udvari bolond' jelentésű szóval, mert az akkor mindenki számára köztudottan a királyi udvartartás egyik nélkülözhetetlen alakja volt. Hasonlóképpen nehéz a helyzet az angol *bishop* szóval, melynek jelentése 'püspök'. A figurák az araboktól leegyszerűsített formában kerültek át Európába. „Az elefánt képletes rajza két egymást keresztező agyar volt, amelyet egyesek csörgősipkának, mások püspöksüvegnek néztek.” (Vö. MSakktört. 22.) Elképzelhető, hogy valóban ilyen egyszerű a magyarázata ezeknek a szavaknak. Az idegenből átvett kifejezésekhez ezekben az országokban nem kapcsolódott egyértelmű jelentéstartalom, és ezért könnyen módosíthatták azokat saját logikájuk szerint. A „The Oxford English Dictionary” is úgy írja, hogy a „*bishop* olyan sakkfigura, amelynek a felső része püspöksüveg formájú.” (OxfEngDict. Oxford, 1970. I, 878.) Az angol nyelvben a korai időszakban más elnevezéseket is használtak. Legkorábbiak: *alfin*, *aufyn*, később *archer*. 1562-ből származó dokumentumok alapján tudjuk, hogy használták még a *princes* 'hercegnő', és valószínűleg francia hatásra a *fooles* 'bolond' szavakat is. A német *Läufer* elnevezésnek nem találtam korábbi formáját. LINDÖRFER (GrSchachLex. Gütersloh, 1977. 153) is csak azt közli, hogy a perzsa *pil* előz-

ményre nyúlik vissza. A *Läufer* a *laufen* 'fut' igéből származik, és leíró elnevezésnek tekintjük. Meghatározták a báb menetmódját, és erről is nevezték el. Megfigyelhetjük, hogy a *fou* és a *bishop* már nem hadi kifejezések — inkább felfedezhetjük bennük a középkori társadalmak egy-egy jellegzetes alakját — a *Läufer* pedig már egyértelműen csak a játék szabályaira utal. A magyar *futó* elnevezés a német szó fordítása. 1758-ban, az első magyar nyelvű sakk-könyvben ez a figura *nyílos* néven szerepelt. A XIX. sz.-ban már a *futó* és *futár* szavakat használták. A nyílas katona és a futó fogalmából valószínűleg nem volt nehéz a „futó katona”, a futár fogalmára asszociálni. Ma a gyakorlat azt mutatja, hogy a hangulatosabb *futár* elnevezés háttérbe szorul, és egyre inkább a *futó* szót használják. Lehetséges, hogy ennek egyik oka, hogy alak- és jelentésmegoszlás történt, vagyis a *futó* egyértelműbben utal a figurának a játékban betöltött szerepére, míg a *futár* szóhoz elsősorban másféle jelentéstartalom tapad. Próbálkoztak még egyéb elnevezésekkel is, pl. *íjász*, *katonák*, *lövész*, de ezeket ma már egyáltalán nem használják (FÖLDI i. m. 250). Az orosz *слон* elefántot jelent, és ez megegyezik a perzsa és arab szavak jelentésével. LINDER szerint valószínűleg az orosz és török népek érintkezésekor került az orosz nyelvbe. Ezt a figurát kezdettől fogva így nevezték (LINDER i. m. 39.)

6. A b á s t y a. — Ma: sp. *torre* 'torony', ol. *torre* 'torony', fr. *tour* 'torony', ang. *rook* (spec. sakk-kifejezés), ném. *Turm* 'torony', or. *набѣя* 'hajó, csónak'. Régen: perzs. *rukḥ* 'harci szekér', ar. *rokh*, *rukḥ* (hindu *rat'h* 'harci szekér'). „Az arab szó jelentése tisztázatlan” — írja MURRAY idézett könyvében (422). Ez az oka, hogy többféleképpen is magyarázzák a későbbi elnevezések kialakulását. CHICCO—PORRECA (i. m. 544) azt állítja, hogy: „A régi indiai játékokban ezt a figurát harci szekérnek ábrázolták, és perzsa nyelven *rakhv-vartin*-nak hívták. Ennek első feléből alakult ki a későbbi *rukḥ* elnevezés. Firduszi ezt a szót használta a tábla szélén álló báb megjelölésére. Ez a szó került át az arab nyelvbe, az eredeti 'harci szekér' jelentéssel. Ebből lett a *roccus* a latinban és a *roc* a középkori franciában”. LINDER szovjet szerző (i. m. 45—46) könyvében így ír: „Az India nyugati részén élő népek nem használták ezt a harci szekeret, legalábbis a csaturanga játék odakerülésekor nem. A harcokcsit ábrázoló figurában ők egy madár szárnyait látták. Ez okozta a hangzásbeli asszociációt: a *rat'h* átalakult a *ruh* szóvá. *Ruh*-nak — hasonlóan az orosz tűzmadárhoz — a mitikus gigászi erejű madarat nevezték . . . [*Rokh*, *Rukh* a mohamedán mesékben madár, melynek oly nagy az ereje, hogy akár egy élő elefántot is el bír vinni; l. RÉVAI, Nagy lexikon. Bp., 1924. XVI, 317.] Később, amikor a bábokat már csak szimbolikusan ábrázolták, ennek a madárfigurának elhagyták a fejét. Ilyen sajátos külsővel terjedt el azután nyugaton és keleten is. A *ruh* szó idegennek és értelmetlennek tűnt az európaiak számára . . . és ezért asszociációval kialakították a *roque*, *rocco*, *roc* stb. szavakat.”

Az első európai sakk-könyvben Bölsz Alfonz a *roque* (sp.) megnevezést használja (14. lap). COROMINAS szerint a „*h* (*rukḥ*) *q*-ra való átalakulása (*roque*) azt mutatja, hogy a szó nem közvetlenül az arab nyelvből került a spanyolba, hanem valamelyik újlatin v. román nyelv közvetítésével.” (COROMINAS, DiccCritEt. Madrid, 1974. IV, 69.) A *roque* szót a *torre* mellett ma is használják a spanyol nyelvben ennek a bábnak a jelölésére. De mindenképpen háttérbe kellett szorulnia, ugyanis nyomtatásban a játszma jelölésére csak a figurák kezdőbetűjét írják le, és ez a *roque* esetében megegyezik a *rey* 'király' szóé-

val. Az olasz nyelvben „a XVI. sz. végén a *roc* már elvesztette minden konkrét jelentését, de hasonlított a *rocca* 'szirt, bástya' jelentésű szóra, amiből kialakult a *torre*. 1584-ben, amikor lefordították Ruy López spanyol nyelvű sakk-könyvét, már a *torre* szót használták” (CHICCO—PORRECA i. m. 544). BATTISTI még korábban teszi a változást. Szerinte a XIV. sz.-tól használják a *torre* szót is. (BATTISTI i. m. 3833.) A francia nyelvben a *roc* jelentése 'szikla', szintén a *tour* régi neve (XII. sz.), kb. XVI. sz.-ig használták. Valószínűleg spanyol közvetítéssel (*roque*) került a nyelvbe. (DAUZAT—DUBOIS—MITTERAND, Nouveau dictionnaire étymologique et historique. Párizs, 1964. 656; BLOCH—WARTBURG i. m. 561.) A *roc*, *rocca* elnevezésekből keletkezett származékszavak ma is megtalálhatók a szakkifejezések között. Például fr. *le roque* 'sáncolás', *faire le roque*, *roquer* 'sáncol', ol. *arrocco* 'sáncolás', *fare l'arrocco*, *arroccare* 'sáncol', sp. *hacer l'enroque* 'ua'. A sáncolás a modern sakk egyik új szabálya. A XV—XVI. sz.-i sakkreform idején találták ki. Az új fogalomnak nevet kellett adni. Valószínűleg ez is közrejátszott abban, hogy a régi *roc*, *rocca* kifejezések elvesztették jelentéstartalmukat, és előtérbe kerültek a *torre*, *tour* szavak. Az angol nyelvben ennek a figurának a jelölésére ma is a *rook* szót használják. A *rook* egyben a 'sáncol' igét is jelenti. (Létezik még: *castling the king* 'sáncol', *castling* 'sáncolás'.) A német nyelvű szakirodalomban ma a *Turm* elnevezéssel jelölik ezt a bábót. Ezen kívül használják még a *Roch* szót, amelynek érdekessége, hogy ugyanezzel a szóval jelölik a már említett mesebeli rockmadarat is. A *Roch*-ból alakult ki a *Rochade* 'sáncolás' és a *rochieren* 'sáncol' kifejezés. Magyarul az 1758-ban megjelent sakk-könyvben említették ezt a figurát: „A *Tornyon* értetődik azon főtiszt, a' ki hajdani hadakozás-szerint az Elefánt hátára épített toronybúl, ugyan az Elefántot, és azon toronyba-való népét intizte, azért-is hadi-erőségeknek tartattván, mind a' két szegletin egy-egy helyheztetik” (vö. MSakktört. 43). A *bástya* nevet a múlt században kapta, amikor megindult a sakkszókinés tudatos magyarosítása. Cseresznyés István írja a Vasárnapi Újságban (1859. 594): „... mint az ostrom tárgya helyesebbnek látszik a *bástya* név.” Később próbálkoztak még harciasabb elnevezésekkel, pl. *tüzérség*, *nehéz útegek*, *tank*, de ezek nem váltak be. (Vö. FÖLDI i. m. 341.) Magyar nyelven a *sáncolás* megjelölésére sokáig a német *rochad* szót használták. Az orosz *ладья* 'hajó, csónak' szó mint ennek a figurának az elnevezése sok kérdést vet fel. LINDER idézett könyvében (47—8) a következőképpen magyarázza: „Valószínű, hogy az elnevezés egyidőben keletkezett a többi sakkfigura nevével. Ezzel kapcsolatban figyelmet kell fordítanunk az orosz csónak és a szimbolikus sakkfigura (*ruh*) hasonlóságára. Ha figyelmesen megnézzük, könnyen észrevehetjük, hogy mennyire emlékeztet a *ruh* formája arra a hajóéra, amellyel a szláv kereskedők hajóztak Oroszország vizein. A szlávok átvéve a satrang játékot, konkrétan és reálisan gondolkodtak, és az idegen *ruh* szót hamar felcserélték a közeli és érthető *ладья*-ra. Valószínű, hogy ez az új szó a VII—VIII. sz. után keletkezett, amikor a muzulmánok már csak szimbolikusán ábrázolták a sakkfigurákat. Néha használják a *башия* szót is, amit a nyugati nyelvekből fordítottak le oroszra.” A nyugati nyelvekből vették át a *покупованб* 'sáncol' szakkifejezést.

7. A h u s z á r. — Ma: sp. *caballo* 'ló', ol. *cavallo* 'ló', fr. *cavalier* 'lovag', ang. *knight* 'lovag', ném. *Springer* 'ugró', or. *конь* 'ló'. Régen: perzs. *aszp* 'lovas', ar. *farasz* 'lovas'. Ennek a figurának az elnevezése keveset változott az idők során. Valószínűleg azért, mert az ősi Indiában éppúgy, mint a középkori Euró-

pában a lovasság az egyik fegyvernem volt. A „The Oxford English Dictionary” írja, hogy ez olyan figura, amely lófejet ábrázol (V, 732). Az első európai sakk-könyvben Böles Alfonz *cauallo*-nak írja (i. m. 29). Kezdetben a ’ló’ jelentésű elnevezést használták, később ez a feudális viszonyok hatására egyes országokban átalakult ’lovag’-gá. Angliában kezdetben *horse*, de 1440-ben már *knight* (Gesta Rom. XXI 71: OxfEngDict.). A német *Springer* a *springen* ’ugrik’ igéből, a *Läufer*-hez hasonlóan leíró elnevezés, jelentése ’ugró’. A figura ugró menetmódjáról kapta a nevét. A mai szakirodalomban így fordul elő, de korábban *Pferd*, *Rössel* — jelentésük ’ló’ — szavakat használták. Például a *Rössel* szerepel a *Rösselsprung* ’lőugrás’ összetételben is. Magyar nyelven erről a bábról először Zrínyi Miklós „Vitéz hadnagy”-ában olvashatunk. Zrínyi *lovas*-nak nevezi. A következő írásos forrásunk Csokonai Dorottyája: „Illyen menést téssen a *Springer* a sakkban / Mikor harmadfelet ugrik a likakban.” (Csokonai: Minden munkája I, 447.) Csokonai megjegyzést is fűzött hozzá: „*Springer* német szó, magyarul *ugrás*, egyik tiszt a sakkjátékban. — A községnél a neve *kutya*, nem jobb és csinosabb neve volna-é *lovas* vagy *huszár*, mint franciául is *chevalier*?” (Uo.) Másutt így ír: „... de amikor nekünk a lovas katoná kifejezésre oly gyönyörű—ősi szavunk van, melyet az egész világ ismer és elfogadott nem látjuk miért ne használjuk itt a *huszárt*.” (Vö. FÖLDI i. m. 341.) Csokonai fáradozása nem volt hiábavaló. Ez az elnevezés állandósult nyelvünkben. Az orosz *конь* lovat jelent. „Ez a kifejezés — írja LINDER (i. m. 36) — nem a nyugati nyelvekből való átvétel, hanem fordítás a keleti nyelvekből. Hogy melyikből? Erről semmi konkrétat nem tudunk mondani, mert Közép- és Közel-Keleten majdnem minden nyelven ennek a szónak a fordítását használják. Azt azonban elmondhatjuk, hogy a *конь* ősi közszláv szó.”

8. A g y a l o g. — Ma: sp. *peon*, ol. *pedone*, fr. *pion*, ang. *pawn* ’gyalog’, ném. *Bauer* ’paraszt’, or. *newka* ’gyalog’. Régen: perzs. *pijada*, ar. *baidaq* ’gyalogos katoná’. Egyike azoknak a kifejezéseknek, amelyek az idők során nem változtak. Az ősi Indiában a gyalogság éppúgy a fegyvernemek közé tartozott, mint a mai harcászatban. Böles Alfonz kódexében ez a figura *peon* néven szerepel, úgy, ahogyan ma is nevezik Spanyolországban. A francia *pion* szónak több formája is létezett. Nevezték *peon*-nak (valószínűleg spanyol hatásra), és korai nyelvemlékekben *peonet*-ként is előfordult. Az angol *pawn* szót Caxton az 1474-ben megjelent sakk-könyvében már ebben a formában használta. A német *Bauer* elnevezésre (jelentése ’paraszt’) nem adnak magyarázatot a szótárak. LINDÖRFER „Grosses Schach Lexikon”-ja (27) is csak annyit közöl, hogy „ősi formája ennek a figurának a gyalogos katoná volt”. Az orosz *newka* szó szintén a *newuŭ* ’gyalogos katoná’ szóból alakult ki. A magyar *gyalog* elnevezés, mint az egyik sakkfigura neve, Zrínyi Miklós „Vitéz hadnagy”-ában szerepel először 1650-ben. Később próbálkoztak a *talpas*, *bajnok*, *közkatoná* és német hatásra a *paraszt* szavakkal is (l. FÖLDI i. m. 250). Ezek közül a legutóbbit a köznyelvben még ma is használják. A múlt században, amikor megindult a sakkszókincs tudatos magyarosítása, Cseresznyés István tiltakozott a *paraszt* elnevezés ellen: „Mit keresne a paraszt a háborúban? Ki szántana vetne, ha a paraszt is harcolna? Harcol biz az, de akkor beáll katonának s lesz belőle gyalog.” (Vasárnapi Újság 1859.: FÖLDI i. m. 341.)

CSONKICS TÜNDE

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Történeti szociolingvisztika?

„A nyelv történetét talán úgy lehetne a valóságnak legmegfelelőbben megírni, ha úgy fognánk fel, mint bizonyos pontokon egymásnak ellentmondó kommunikációs tendenciák harcát.” (KÁROLY, *Nyelvtörténet és kommunikáció: ÁltNyTan. VIII, 124.*)

1. Nyelve — DEME LÁSZLÓ megfogalmazása szerint (*A beszéd és a nyelv. Bp., 1984. 29—30*) — csak az embernek, mégpedig a társadalomban élő embernek van. A nyelv tehát társadalmi jelenség, s mint ilyen, vizsgálható a szociológia módszereivel. Az a tudományág, mely a nyelv és a társadalom kapcsolatát vizsgálja, elemzi, és a nyelvet mint a társadalmi élet részét fogja fel, ez a tudományág napjaink szociolingvisztikája és nyelvészociológiája (vö. DELL HYMES, *A nyelv a társadalomban: A nyelvtudomány ma. Bp., 1973. 486*). Szociolingvisztika és nyelvészociológia nem azonos fogalmak, bár éles különbség sincs köztük (vö. FAZEKAS: *BenkőEml. 203*). GROSSE és NEUBERT szerint (*Tézisek a marxista szociolingvisztikáról: Társadalom és nyelv. Bp., 1975. 30*) a szociolingvisztika a nyelvi rendszeren alapul, kiindulásának alapja a nyelvi jelek, és ezeket a regisztrált nyelvi jeleket vizsgálja bizonyos helyzetekben, bizonyos csoportokban. A nyelvészociológia szociológiai kategóriákból (pl. csoportok) kiindulva jut el jellegzetes nyelvi jelenségekhez. Ez utóbbi az amerikai WILLIAM LABOV eljárás módja is. Véleménye szerint a nyelvnek, a nyelvi viselkedésnek önmagában „nincsen jelentős befolyása a társadalmi folyamatokra... éppen ellenkezőleg, a nyelvi viselkedés formái rendkívül gyorsan változnak, amint a beszélő társadalmi helyzete megváltozik” (*A társadalmi folyamatok tükröződése nyelvi szerkezetekben: A nyelvtudomány ma 509*). Elsődleges tehát a beszélő helyzete, társadalmi kapcsolata más beszélőkkel; a beszélő kommunikációs kapcsolata csupán tükrözi társadalmi helyzetét. Bizonyos nyelvi tényekből tehát az interjút adó személy társadalmi helyzetére, sőt több személy esetén a társadalom rétegződésére is következtethetünk. A nyelvészociológiai szemlélet termékenyítően hathat a nyelvjáráskutatásra (vö. BALOGH LAJOS, *Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika: MNy. LXXIV, 44—55*), sőt a nyelvtörténetre is (vö.: HERMANN JÓZSEF, *Nyelvtörténet és történelem: MTud. 1983/10. 721—730*; HUTTERER MIKLÓS, *A nyelvi struktúra változásának problémája a nyelvészociológia tükrében: ÁltNyTan. V, 169—87*).

2. Nyelvtörténet és nyelvjárástörténet nem egymást kizáró, hanem egymásra támaszkodó fogalmak (vö. BENKŐ: *ÁltNyTan. V, 50*). Mivel a szociológiai kérdésfeltevés mind a mai nyelvjárások vizsgálatában, mind a nyelvtörténetben felhasználható, célszerű lenne a nyelvjárások történetét e módszer segítségével is megvizsgálni. Nem csupán a minden áron újat akarás íratja ezt le, hanem az is, hogy az eddigi nyelvjárástörténeti tanulmányok néhány lényeges kívánnivalót hagynak maguk után. E kijelentést értelmezendő, szükséges egy rövid tudománytörténeti visszapillantás a magyar nyelvjárástörténetre. A magyar nyelvjárástörténet (GOMBOCZ, MELICH és PAIS ezirányú munkáiról most nem szólva) BÁRCZI GÉZA „Régi magyar nyelvjárások” című tanulmányával vett lendületet, Bárczi kezdeményezését azután DEME LÁSZLÓ, PAPP LÁSZLÓ, ABAFFY ERZSÉBET és mások folytatták. Többen használtak fel közülük XVI. századi missziliseket, hogy segítséggel egyes területek nyelvjárástörténetének bizonyos fázisait jellemezzék, e nyelvjárások adott szinkrón szeletét leírják. Mivel a mai nyelvjárások vizsgálatának leginkább kidolgozott része a hang- és alaktan, e nyelvjárástörténeti munkák lényegi részét is a korabeli hangtan és alaktan megvizsgálása teszi ki. Ez logikus is, hiszen így rögtön lehetőség nyílik az összevetésre, az eltérések és hasonlóságok bemutatására, a nyelvjárás fejlődésének ábrázolására.

Ahhoz azonban, hogy hangtörténeti vizsgálódásaink hitelesek legyenek, biztosnak kell lennünk abban, hogy a kezünkben levő szövegek hangértékét a valóságnak megfelelően állapítottuk meg. Mert ha nem, vagyis ha leírt betűktől vezetve — esetleg félrevezetve — nem úgy olvassuk, mint ahogy évszázadokkal ezelőtt az okmány írója vagy tollbamondója olvasta vagy mondta, akkor igen könnyen mellékvágányra jutunk: a rossz szul elolvasott s ezáltal az akkori valóságnak meg nem felelő hangállapoton alapuló következtetéseink rendszere érvénytelenné válik.

Az eddigi misszilisvizsgálatok többnyire a következő módon zajlottak: a szerző a misszilis helyesírásából indult ki, az egyes betűkhöz vagy betűcsoportokhoz hangokat rendelt. Hogy ez az önkényes hozzárendelés mennyiben helyes vagy helytelen, többnyire nem merült fel a szerzők előtt. Csupán DEME küzdött meg — áttételesen — ezzel a problémával: ő bevallotta „saját XVI. század végi Szabolcs-Szatmár-Bihar megyei nyelvjárásai és írott nyelvi nyelvérzékére” (NytudÉrt. 20. sz. 23) apellál. Az vesse rá az első követ, akinek ez a nyelvjárás anyanyelvjárása! Végül is DEMÉVEL egyet kell értenünk: vajmi kevés fogódzónk van egy-egy nyelvjárás hangtanára az írott szövegemlékeken kívül. (Bár valószínű, hogy saját nyelvérzékét DEME sem légből kapta, hiszen néhány dolog mégis csak segít: a nyelvjárás mai hangállapota, a földrajzi nevek írásmódja, esetleges jövevényszavak stb.; vö. BENKŐ, Nyjtört. 35—53.)

A betű—hang megfelelések nem egyértelmű volta mellett a levélírók helyesírásának következtetlenségével is számolnunk kell. Itt van például BÁRCZI javaslata (MNY. LX, 7 és ABÁFFY: MNY. L, 252): Sibrik Osvátot ajánlja vizsgálatra mint nyelvjárásilag megbízható, Vas megyében élő egyént. Nézzünk meg egy példát Sibrik leveleiből, az *é* : *ő* szembenállást! Ltk. I, 136: *hethffeyen* : *elewth* (négy alkalommal), LevT. I, 3: *eleth* (kétszer) : *elewth* (háromszor). Mondhatjuk-e ez alapján biztonsággal, hogy a nyelvjárásra az *é* vagy az *ő* jellemző? Aligha. Sibrik Osvát leveliből csupán egyetlen dolog állítható bizonyossággal: ingadózó a helyesírása. S ha kortársai helyesírását szemügyre vesszük, ugyanezt találjuk: Batthyány Ferenc, Nádasdy Márton stb. levelei számos helyesírási következtetlenséget tartalmaznak. Még két konkrét példa: Ládonyi Demeter 1543-as levelében megtaláljuk mind a *felöl*, mind a *felel* névutóalakot (MNY. LXII, 496). Kérdés, hogyan olvassuk. Bodó Ferenc 1517. IV. 25-én kelt végrendeletéből (OL DL. 36528) pedig a következő idézhető: „mýnd menes *kezeth*, mýnd Barom *kezewt*, mýnd ýhok *keuzewt*”, ahol is a *között* névutó háromféle formában íródott, bár valószínű, hogy csak egyféleképpen ejtették ki.

Az eddigi nyelvjárástörténeti vizsgálatok — mint már írtam — elsősorban a hangtant és az alaktant vizsgálták, tehát a nyelvet az alsóbb nyelvi szintek felől közelítették meg. Mivel a hangtani vizsgálatnak a helyesírás következtetlensége miatt számos nehézséggel kell számolnia, s mivel a hangtan és alaktan felől indított vizsgálat csak bizonyos részjelenségekkel ismerttetett meg (bár ezek a részjelenségek igen fontosak és esetenként imponálók, vö. ABÁFFY, Sopron megye nyelve a XVI. században. Bp., 1965.), hiányzik az, amiért ezek a vizsgálatok indultak: hiányzik a XVI. századi működő (funkcionáló) nyelv. Pedig az igazán izgalmas kérdés az lenne: hogyan működik a nyelv a XVI. században, hordozza-e és hogyan a társadalmi-történeti változásokat, mennyiben tükröztöje a kor és a társadalom változásának, és mennyiben változik öntörvényűen. Felvázolható-e a XVI. század közepi szinkronia, a szinkrón nyelvallapot rétegződése? Mit árul el a nyelv a korabeli gondolkodásból, a társadalmi viszonyokból, amelyek a nyelv immanens (nyelven belüli tényezők adta) változását korlátozhatják vagy siettethetik (vö. HERMANN i. m. 730).

3. Új vizsgálati módszer kellene, a makrostruktúra felőli. Ez az új módszer a leírt szöveget elsősorban mint szöveget vizsgálná. Így egyelőre elkerülnénk a helyesírás követ-

kezetlenségéből adódó hangtani, olvasati bizonytalanságokat, észrevételeink nem partikuláris észrevételek lennének, a szövegre mint egészre koncentrálnánk. Természetesen az ilyen irányú megközelítés nem akar általános, kizárólagos; egyedül üdvöztető megoldás lenni, amely nélkülözhetné a mikrostruktúra elemzése kínálta lehetőségeket. Nem, ez csupán új vizsgálati szemlélet, melynek részeredményei az e g é s z b e építendőek. Csak bizakodhatunk benne, hogy általa a nyelvről mint működő egészről az eddigieknél többet tudunk meg.

A makrostruktúra felől induló vizsgálatnak figyelnie kell a nyelvészociológiai szempontokra. Itt azonban kis kitérőt kell tennem, hogy kifejtsem, mit értek történeti nyelvészociológián. Általában egyetértek HUTTERER végkövetkeztetésével: „a nyelvtörténeti vizsgálódások köréből nem zárhatjuk ki a nyelvi változások legdöntőbb mozgató erejének, a nyelvközösség társadalmi körülményeinek feltárását” (i. m. 186). Ám nem értek egyet HUTTERER gyakorlatával: ő ugyanis két szinkrón metszetet (maït és múlt század végét) hasonlít össze a nyelvi tények alapján, s csak mintegy mellékesen és általánosan szól a változást előidézõ, befolyásoló körülményekről. Vagyis éppen a „nyelvközösség társadalmi körülményeinek feltárását” hanyagolja el. Én a történeti nyelvészociológia feladatát abban látom, hogy mindenekelőtt írja le a vizsgált csoportot (történeti adatok alapján) minél teljesebben. Írja le a csoport tagjai közti viszonyokat, mindazt, ami a nyelvhasználatot befolyásolhatja. Figyeljen mindarra — amennyiben ez lehetséges —, amire a mai modern, szituációs nyelvjárásvizsgálat figyel: a csoport összetételére, az adatközlés jellegére, az adatközlõ befolyásoltságára, az adatközlõ társadalmi meghatározottságára és egyéni jellemvonásaira. A mai nyelvjárási adatfelvétel tág lehetőségeit természetesen nem találjuk meg a történeti szövegekben, de mindenesetre az egykori „adatközlõ” (= levélrói) szituáció minél több összetevőjét ki kell derítenünk. Véleményem szerint így tehetünk leginkább eleget annak a kíváncsnak, hogy az egykori f u n k c i o n á l ó n y e l v e t mutassuk be.

A történeti nyelvészociológiai vizsgálatnak — az előbbiekből következően — vannak bizonyos szükségszerű korlátai. Sok nyelvemlék esetében még a lokalizáció, a datálás, esetleg a levélíró személye is kétséges, nem is szólva az egykori szituációról és ennek összetevőiről. Vannak olyan esetek, amikor a már kiadott nyelvemlék datálása és belső tartalma között találunk ellentmondást (vö. BENDA: Száz. XCVIII, 306—7). Az ilyen ellentmondások előfordulása az eddigi megállapítások kritikai számbavételére utasít. Újabb nehézség, hogy az egyéni nyelvhasználat és a közösségi nyelvhasználat között lehetnek eltérések — ez is a saját következtetéseinkben való óvatosságra inthet.

A történeti nyelvészociológia gondolata nem merőben új dolog: csírái megtalálhatók egyes korábbi munkákban. Amikor DEME fejek és kezek viszonyáról, továbbá a fejek személyi kapcsolatáról beszél (NytudÉrt. 20. sz. 7—12), valójában az egykori szituációt veszi figyelembe. Amikor ECKHARDT SÁNDOR a szegény nép levelezésének nyelvéről és stílusáról beszél (Nyr. LXXIV, 113—23), a szegény népet mint egységes társadalmi osztályt fogja fel. Amikor PAPP LÁSZLÓ arról ír, hogy Báthori István nyelvhasználata hathatott írődeákjai nyelvhasználatára (NytudÉrt. 19. sz. 44), valójában a nyelvjáráson túl a csoportot, a benne levő viszonyokat is figyelembe veszi. Sõt, IMRE SAMU szerint már a XV. században is számolni kellene nyelvünk függőleges tagolódásával (MNY. LIX, 14). Történeti nyelvészociológiáról — elsősorban mint kíváncsnak — szólt BENKŐ LORÁND is az az 1985-ös év első felében tartott egyetemi előadásán.

Felmerülhet továbbá az a kérdés, hogy a misszilis levelek fentebb leírt vizsgálata élnyelvi vizsgálat-e, vagy csupán írásvizsgálat, és hogy az írásnak a korabeli élő nyelvhez általában nem sok köze lehet (vö. KÁLMÁN: MNYj. VI, 115). Ez az ellenvetés bizonyos mértékig jogos: főként a hangtanra és az alaktanra vonatkozóan. Kevésbé jogosult azonban a szövegtanra: a vizsgálandó levelek zöme nem küldője sajátkezű írása, hanem diktál-

mány. Míg ez a diktálás-jelleg a hangtani és alaktani következtetéseket igen megnehezíti és meggyöngytheti (nem tudjuk, milyen mértékben formálta át az íródeák a diktált szöveg hangjait), a szövegtani következtetéseket csak erősíti: a diktált szöveg spontaneitásából következően közelebb van az élő nyelvhez, mint mikor valaki sajátkezűleg, lassan, az egyes szavakat mérlegre téve ír. A leírt szövegnek az előbeszédhez való hűségét nemcsak a diktált missziliseken láthatjuk (a diktálás tényét jól mutatja az aláírás, esetleges utóirat, más levéllel való összevetés), hanem pl. a SzékOkl. (Bukarest, 1982.) bírósági jegyzőkönyveiben, ahol a tanúvallomások egyes szám első személyben hangoztak, és így is írták le őket.

Újabb ellenvetés: ha elfogadjuk az iratok diktált jellegét, még mindig nem mondhatjuk, hogy ezek a beszélt nyelvi formát tükrözik (vö. a mai diktált hivatalos vagy gazdasági leveleket!). Erre csak azt felelhetjük, hogy más a diktálás jellege ma, mint volt a XVI. században: ma az írásbeli érintkezésnek csak bizonyos területein használunk diktált leveleket, és semmiképpen sem a személyes levelezésben. A XVI. században viszont teljesen általános a diktálás, személyes jellegű közlésekben is (vö. Batthyány Ferenc Batthyány Kristófhhoz írt leveleinek kéziratát — OL P. 1314. Missiles no. 3490, 3491 stb. — Batthyány Ferenc sajátkezű utóirataival — OL P. 1313. 267. cs. 2, 3—4).

A legfontosabb és legnehezebb probléma a viszonyítás kérdése. A szociolingvisztika ugyanis elsősorban a nyelvi normától való eltérést veszi figyelembe: megállapításai a nyelvi norma viszonylatában érvényesek. A nyelvi normától való bármely irányú eltérés jellemző lehet az egyénre és a csoportra, amelybe tartozik. Ma többé-kevésbé megbízhatóan tudjuk eldönteni, mi az, ami a normától eltér, és hogy az eltérés milyen mértékű. De visszafelé haladva az időben ez egyre nehezebb: egyre kevésbé tudom eldönteni, mi az, ami normatív, mi az, ami attól eltérő, egészen addig, amíg — eljutván az ómagyar korszak végére — már nem is beszélhetek egységes normáról, hanem legfeljebb csak regionális, nyelvjárási normákról. Az elmondottakból következik, hogy minél közelebb vagyunk a mához, megállapításaink annál hitelesebbek, viszont minél jobban eltávolodunk napjaink nyelvtől, annál több bizonytalansággal, esetleg tévedéssel kell számolnunk. De hát éppen ez a termékeny bizonytalanság ösztönözhet új kutatásokra, s éppen ezért lenne igazán fontos megvizsgálni — megbízható anyagon — a XVI. század közepe—vége nyelvállapotát az imét leírt módszerrel, mivel ez az idő a „van is, nincs is”-norma (DEME i. m. 82) ideje, vagyis azé a koré, amikor a norma kialakulni kezd.

HEGEDŰS ATTILA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Óriás.* (Őszösvetségi személynevekből lett közneveink kérdéséhez.) — 1. Hogy egyes, eddig ismeretlen eredetű közneveink valószínűleg ótestamentumi személynevekből lettek, arra először kerek harminc évvel ezelőtt gondoltam, amikor *galád* szavunk etimológiáját próbáltam kinyomozni. Abban a közleményemben, amelyben e vizsgálataim eredményeiről adtam hírt, azt igyekeztem kimutatni, hogy e szavunk végső soron a középlatin *goliardus* ~ *gallardus*, *galliardus* 'vándor klerikus, jokulátor' köznévből ered, amelynek az olaszban *goliardo*, *gogliardo* felel meg. Már ekkor utaltam azonban arra is, hogy ezekben a szavakban az ótestamentumi *Goliát*, középlatin *Goliat*, *Golias* személynév is lappang, ami azzal magyarázható, hogy a középkorban a Dávidtól leterített Góliát alakja az Isten elleni lázadás jelképévé vált, s a züllött vándordiókokat ezért rokonfittták

* Scheiber Sándor emlékének.

az ő megvetett és gyűlöletes alakjával (FilKözl. I, 97 kk.). Már ekkor gondoltam arra, hogy ismeretlen etimológiájú *óriás* szavunk is ehhez hasonlóan végső soron ószövetségi eredetű, mivel föltehetőleg a Dávidtól elveszített *Uriás* nevéből ered.

De akkor ezt a föltevésemet nem tudtam bizonyítani, s ezért vele kapcsolatos elképzeléseim papírra vetéséről lemondtam. Mivel azonban e témakörrel újabban megint elkezdtem foglalkozni, arra a meggyőződésre jutottam, hogy hajdani sejtelmem talán nem volt teljesen alaptalan. Hogy miért nem, arról külön kell szólnom.

2. Az elmúlt hetekben újból tanulmányozni kezdtem Husz János 1412 őszén latinul írt, nevezetes „Orthographia Bohemica” című értekezését, amelyben, mint ismeretes, a szerző mellékjeles cseh írásrendszerének alapelveit fejti ki.

Több mint negyed századdal ezelőtt rámutattam, hogy a latintól eltérő cseh más-salhangzók diakritikus jelekkel való lejegyzésére az ötletet Husz minden bizonnyal a héber helyesírásból merítette, amelyre újtásának alapgondolatát ismertetve ő maga is hivatkozott (StudSlav. 1958. 251 kk.). Már az ötvenes évek közepén, amikor a latin traktátust tanulmányoztam, arra is rábukkantam, hogy Husz bizonyos szóeleji cseh más-salhangzók előfordulását tárgyalva, ilyeneknek a magyarban való meglétére is hivatkozik, ami azt bizonyítja, hogy magyarul is tudott. Ekkor tűnt fel, hogy Husz a kemény ejtésű szó eleji cseh *g* latin megfelelőjeként Góliát nevének középlatín *Golias* változatára hivatkozik (vö. J. SCHRÖFFER, Hussens Traktat „Orthographia Bohemica”. Wiesbaden, 1968. 71). De ugyanitt a szintén ótestamentumi *Góg* és *Magóg* nevét is említi.

Hogy Husz mint teológus nemcsak az Ószövetséget ismerte igen alaposan, hanem héberül is kitűnően tudott, az már ekkor világos volt előttem. De hogy forradalmi eszméinek kibontakoztatásában milyen nagy szerepe volt az ótestamentumi példák és eszményképek ihletésének, arra SZÉKELY GYÖRGYnek egy legújabbán közzétett értekezése hívta fel figyelmemet. Ebből megtudhatjuk, hogy a huszita háborúk éveiben „a harcra, önvédelemre kényszerített népnek a próféták szavai adtak biztatást és lelkesítést, az el nem tántorítható meggyőződésű Makkabeusok adtak példaképet, a férjekkel, fiaikkal hadra kelt és a város védelmi munkáiban részt vevő asszonyokat pedig Judit, Eszter és Ruth alakja juttatta hősi eszményképhez vagy vígasztaláshoz”. Ugyanitt olvashatjuk azt is, hogy az 1420. július 14-i Vítkov-hegyi csata idején, mely az egyesült huszita seregek győzelmével végződött, a nép lelkesedését az is fokozta, hogy „a fővárosban új dicsőítő dal váltotta fel a csatára buzditót, ismét ótestamentumi gondolatvilágban maradván. Dávid győzelmét hirdették Góliát felett”. SZÉKELY megjegyzi még, hogy ezzel ennek a szimbólumnak hosszú utóélete kezdődik, mivel „még a XV. század második felében Poděbrad György huszita híveinek harcában is pajzsra festették Dávid harcát parittyával a páncélos Góliát ellen, huszita dalból vett körirattal” (Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. SZÉKELY GYÖRGY. Bp., 1984. 458–9).

3. Mármint, mint láttuk, a Dávidtól parittyával leterített páncélos óriás neve Husz említett értekezésében az ejtési példák között latinosítva *Golias* alakban fordul elő. E névnek ezt az alakváltozatát a *Goliath* forma mellett a Vulgatában is megtalálhatjuk, mivel a *Goliae* genitivusi alak csak ebből eredhet az alábbi mondatban: „[David] saxo fundae dejecit exultationem *Goliae*” '[Dávid] parittyakövével földre döntötte Golias dicsekvését' (Ecclesiastes 47 : 5).

De mint tudjuk, Dávid nemcsak Góliátot ölte meg, hanem Uriás vesztét is ő okozta. Az Ószövetség szerint ugyanis elszerette s teherbe ejtette e hitteus (vagyis hettita) hős feleségét, majd pedig, amikor Uriás erről tudomást szerzett, úgy tetette el láb alól, hogy előbb lerészegítette, majd pedig egy várostrom alkalmával „állatá Uriást arra a helyre, ahol tudja vala, hogy erős vitézek vannak”. Dávid ezek után feleségül vette

Uriás özvegyét, de „ez a dolog, amelyet Dávid cselekedett, nem tetszék az Úrnak” (Sámuel II. 11, 1–27; Károli Gáspár fordítása).

Eszerint Uriás rendkívül erős és bátor katona, igazi hős lehetett, ha Dávid csak úgy tudta megöletni, hogy előbb leitatta, majd pedig az ostrom idején olyan helyre állította, ahol vele szemben „erős vitézek” hadakoztak.

4. Az Agada (Haggada) azonban, amely — mint tudjuk — az ótestamentumi történeteket költői, szépirodalmi formában adja elő, s amelyet a középkori zsidó közösségek Európa-szerte mindenütt olvastak és terjesztettek, arról is tudósít bennünket, hogy Uriah (vagyis Uriás) volt az, aki Dávidot Góliát elleni harcában győzelemre segítette. Ő árulta el ugyanis Dávidnak, hogy milyen volt Góliát páncélos fegyverzete, s ő adott neki tanácsot arra nézve is, hogy a veszedelmes óriást hogyan lehet lefegyverezve ártalmatlanná tenni és megölni. Dávidnak így sikerült levágnia e félelmetes ellenfele fejét. Mindezt Uriás azért tette, mert jutalmul Dávid azt ígérte, hogy zsidó feleséget szerez neki. Győzelmes párviadal után Dávid be is váltotta ígéretét, és Uriásnak valóban segítségére volt nősülésében. De Uriás később mégis halálos veszedelembe került, mivel Dávid kívánsága ellenére sem vonult vissza házába. Ellenszegülését a király lázadásnak tekintette, s bár nem ítélte halálra, de az Ammoniták kardjával ölette meg (Encyclopaedia Judaica. Vol. 16. Jeruzsálem, 1971. *Uriah* a.).

Eszerint a zsidó néphit Uriást lázadó hősnek, s szinte Góliáttal egyenrangú óriásnak tekintette. Az óriások görög eredetű neve viszont, mint látni fogjuk, középkori latin krónikáinkban *gygas*. Ezt azért fontos tudnunk, mert mint ismeretes, *óriás* szavunkra a legrégebb adat 1395 tájáról való: „gýgas: *orias*” (BesztSzj. 1046). Érdekes azonban idéznünk régi szójegyzékeink erre vonatkozó egyéb adatait is, vö. GyöngySzt. 850: „Agri-fagite: Ciclopes: dicuntur: vel monocülj: *Fel szemű oryassok: egy szemű Emberek*”; 4637: „Ciclopes, qui vnum in fronte habent oculum. quos India gignit. *egy szemű oriasok*”; 4638: „Ciclops *egy szemű Orias*”; 4639: „Ciclopea Saxa. vbi Ciclopes habitabant az kwszizlak kiben az *Oriasok* laknak vala” | Ver. 42: „Gigas: Rüß, Held: *Orias*” (RMGL. 543). Fontos ezenkívül az alábbi adat is: „Adamastor: nomen Gigantis staturosi: *Nemymű Nagy Oryasnak neue*” (GyöngySzt. 341; idézi RMGL. 521). Mint látjuk, utóbbi szó-tártöredékünk az *óriás* nevezetet többször is nagybetűvel írja. Ennek oka persze elsősorban az lehetett, hogy e szavunkat ezekben az esetekben tulajdonnévként használja. De az sem lehetetlen, hogy ekkoriban még tudtak e köznév tulajdonnévi eredetéről.

Persze, jogos lehet az az ellenvetés, hogy ez csupán föltevés, amelyet semmivel sem lehet bizonyítani. De nem egészen így van. Mert hivatkozni lehet Dugonicsra, aki „Trója veszedelme” címen 1774-ben Pozsonyban közzétett eposzkísérletének „köz előbeszéd”-ét így kezdi: „Meg-köll vallanunk: hogy mind a Görögöktől, mind a Romaiaktól viselt dolgok bizonynyára nagyok, és nevezetesek valának; de az én ítéletem ízerént, még sem olly *Úrjasok*, a’ mint a’ hír hozta hozzánk. Hanem mivel ök olly’ fzerentsések valának, hogy tselekedeteket nagy elfü emberek találták írásba foglalni, szerte- ízélyvel dicsértetnek a’ Világ hátán”. Itt szavunk, amelyet én szedtettem kurzívval, mint látjuk, szintén nagybetűs. Szerintem ez sem lehet véletlen. Dugonics nyilván szintén tulajdonnévként akarta használni e szavunkat.

Legalább ennyire fontos azonban számunkra a fenti adat szókezdő hosszú *ú*-ja. Ezzel kapcsolatban tudnunk kell, hogy Dugonics piarista volt, s így nemcsak görögül és latinul tudott, hanem nyilván héberül is. Az ószövegségi történeteket legalább úgy kellett ismernie, mint a Trója veszedelmére vonatkozó görög és római mondákat, amelyeket éppen szóban forgó művében dolgozott fel. Ezért *óriás* szavunknak nála található fenti alakváltozatát, amelyre egyébként máshonnan nincs több adatunk, aligha kell sajtóhibának tartanunk. Ha pedig Dugonics szándékosan használta e szavunkat fenti formájában, en-

nek oka föltehetőleg az lehetett, hogy az ő tudatában az óriás köznév az ószövetségi Uriás nevéhez kapcsolódott.

5. De térjünk most vissza régi szójegyzékeink idézett adataira, amelyek szerint *óriás* szavunk a latin *gygas* magyar megfelelője. Ezzel kapcsolatban fontos tudnunk, hogy középkori latin krónikáink egyes nevezetes ószövetségi személyiségeket ismételten ezzel a görög eredetű latin megnevezéssel emlegetnek. Így — mint tudjuk — Kézai is, aki az ószövetségi Nimródot *Menroth*-nak nevezve ezeket mondja: „... az özönvíz után a kétszáznegyedik esztendőben a Jáfet magvából eredt *Menroth* óriás [= *Menrot gygans*], Thana fia, minden atyafiaival a múlt veszedelemre gondolva tornyot [= Babel tornyát] kezde építeni...” (SZABÓ, Kézai 5—7; vö. SRH. I, 143—4; idézi GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp., 1948. 17.) Kutatóink rámutatnak arra, hogy ezzel kapcsolatos értesüléseit Kézai egyrészt az Ószövetségből (Gen. X, 8—12) merítette, másrészt pedig „Josephus Flaviustól, Isidorustól, vagy a XIII. századi minorita névtelen Brevis Descriptio Orbis c. művéből vette azt, hogy Nimród *gigas* tornyot épített...” (GYÖRFFY i. m. 19). Azt, hogy krónikaíróinknál a középkorban Nemrót mint „*gygas* azaz óriás, mégpedig mindig e görög eredetű szóval” megnevezve szerepel, KRAUSZ SÁMUEL már korábban megállapította, arra is rámutatva, hogy e krónikáink tudósításai szerint „Nemrót secessionált, azaz elhagyta az istenimádó Sém nemzetséget és a vad szittyákhoz szegődött” (Ethn. IX [1898.], 27).

Ezek szerint Nemrót Kézai korában nálunk úgy élt krónikaíróink tudatában, mint lázadó hős, amilyennek — mint láttuk — az Agada a Dáviddal szembeszegülő Uriast is tekintette. Ezért ő is ugyanígy kiérdemelhette a *gygas* nevezetet, sőt neve a középkorban akár az óriássá magasztosult lázadó hős jelképévé és szinonimájává is válhatott. Szerintem vált is, mint ezt a BesztSzj. fenti adata sejteti. Hiszen mint láttuk, az Agada szerint Dávid csak Uriás segítségével tudta legyőzni Góliátot, e rettegett óriást. Ha pedig az ő leterítése csak Uriás révén sikerülhetett, akkor Dávid e segítőtságtól még Góliátnál is nagyobb gigásznak lehetett tekinteni.

6. De még ha mindezt elfogadjuk is, magyarázatot kíván, hogy Dugonicsig e szavunk miért szerepel kizárólag szókezdő *ó*-val a várható *ú* helyett. Ennek szerintem az lehet az oka, hogy *Urias* neve az Agada fenti tudósítása nyomán összekapcsolódhatott és egybe is mosódhatott Góliát középkori latin *s*-ező ejtésű *Góliás* nevével, s így az *Uriás* : *Góliás* szópárból analógiás hangcserével és nyíltabbá válással keletkezhetett a közkeletűvé vált *óriás* szóalak. De mint láttuk, Dugonics az eredetibb *Uriás* formáról is tudott. Gondolnunk lehet azonban az *orja* szavunkból keletkezett *orjas* melléknév analógiás hatására is, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a (*vad*) *dísznő orja* féle szókapcsolatokban az *orja* szókezdő hosszú *ó*-val, tehát *órja* alakban is szerepelt (NySz. II, 1134). Figyelembe veendő az is, hogy Szenci Molnár Albert *óriás* szavunkat *orjas* alakban használja. (Uo.) Az sem érdektelen, hogy egy csallóközi adat szerint a birka hátgerince alatt futó hosszú szalagszerű hús neve *orjas-hús* (MTsz. II, 20). Mindebből azonban nem az következik, hogy *óriás* szavunk végső soron az *orr* (eredetibb *or*) birtokos személyragos alakjának *-s* képzős származékaként keletkezett, mint JUHÁSZ JENŐ gondolta (MNY. XXIX, 293), hanem csupán az, hogy a héber *Urias* személynév nyelvünkbe kerülve ezeknek a magyar szavaknak az analógiás hatására is nyerhette el közkeletű, *ó*-val kezdődő alakját. Arra ugyanis, hogy ószövetségi személynévekből lett közneveink hangalakjának változásaiban hozzájuk hasonló, eredeti magyar szavainknak is volt szerepük, legutóbb, a *sisera-had* szókapcsolat jelentésének változásait elemezve A. MOLNÁR FERENC igen meggyőző érveléssel mutatott rá (Nyr. XCIV, 239—41).

Nyilván Uriás lázadó híre volt az oka annak, hogy neve nem vált keresztnévvé,

ellentétben az olyan szintén ószövetségi -ás végű tulajdonnevekkel, mint *Tóbiás*, *Jónás* vagy *Ézsiás*, amelyek már az 1500-as években ismételtelen felbukkannak (MNY. L, 381). Ők azonban mindnyájan próféták voltak, s így nevük használata ellen az egyháznak semmi kifogása sem lehetett.

Meg kell jegyeznem, hogy mint ismeretes, bibliai eredetűek olyan, szintén -ás végződésű, köznévként is használatos szavaink, mint *Messiás*, *Júdás* és *Tamás*, amelyek mindegyike egy-egy jellegzetes fogalom jelképes megnevezőjévé is vált. Sőt az utóbbi 'hitetlenkedik' jelentésben, *tamaskodik* formában igeiként is elterjedt már a XVII. században. Így tehát *óriás* szavunk jól beleillik ezek sorába. (Másként: HADROVICS: NytudÉrt. 88. sz. 67–70).

7. A TESz. joggal utasítja el a szavunk eredetére vonatkozó eddigi feltevéseket. De ha fenti magyarázatom elfogadhatónak bizonyul, kiderül, hogy az ószövetségi személynemeknek egyes közneveink létrejöttében játszott szerepe nagyobb, mint eddig tudtuk. Nemcsak olyan szavaink, illetve kifejezéseink kiformálódásában játszottak közre ótestamentumi személynemek, mint a Góliát névéhez kapcsolódó *galád*, a Káin nevéből lett *kaján*, vagy az ószövetségben emlegetett kánaáni vezérnek, Siserának a nevét rejtő *sisera-had*, hanem *óriás* szavunkéban is. De míg az előbbieket mindegyikéhez pejoratív képzetek társulnak, *óriás* szavunk tiszteletet keltő, sőt szinte fennkölt hangulatot áraszt.

Hogy a rajongó szeretet miként növeli óriássá azokat, akiket szívünkbe zártunk, jól mutatja Szabó Lőrincnek a harmincas évek elején rakoncátlan kisfiáról, Lóciról írt emlékezetes verse, amelyből megtudjuk, hogyan emelte őt a költő magasra, hogy „nagy, hogy óriás legyen . . .” De ne feledjük József Attilát sem, akinek emlékezetében a Mama mint óriás jelenik meg, akinek „szürke haja lebben az égen”, s aki „kékitőt old az ég vizében”.

Az elmúlt hetekben, amikor ennek az érzelmileg ennyire telített szavunknak az eredetét kutattam, a fent jelzett középkori vonatkozások kapcsán tanácsért akartam fordulni SCHEIBER SÁNDORHOZ, minden enemű titkok méltán legavatottabbnak tartott tudójához, Arany János verseinek kiváló ismerőjéhez, folyóiratunk egyik legszorgalmasabb, régi munkatársához. Éppen ekkor kelt azonban szárnyra a megdöbbentő hír, hogy e mindig segítőkész nagy tudásunk többé nincs közöttünk.

Engedtessek meg, hogy e szerény szófejtésemmel nemes emlékének a magam módján én is áldozzam.

BALÁZS JÁNOS

A Csihar, Csoltár és Kacor családnevekről. 1. A névfejtési gyakorlatban, a családnevek magyarázatkísérlete során gyakran megoldhatatlan nehézségekkel és megválaszolatlan kérdésekkel találjuk magunkat szemben. Ha nem sikerül tisztáznunk a név alapjául szolgáló elem eredetét, a köznévnél a családnév kialakulása idején érvényes jelentését, ha nem vagyunk képesek feltárni a személy és a név közötti kapcsolatot, vagyis ha kiderítetlen marad a névadás indítéka, akkor csupán találgatásokra kényszerülünk megbízható névfejtés helyett. Nem vagyok híve az erőszakosan konstruált névmagyarázatoknak. A címben jelzett, már a középkorból adatolt és ma is élő, köznevekből alakult *Csihar*, *Csoltár*, *Kacor* családneveknek sem sikerült megnyugtató és véglegesnek tetsző magyarázatait megtalálnom. Elgondolásaimat azért kívánom mégis közreadni, hogy a felmerülő kérdéseknek bizonyos típusait demonstráljam.

A *Csihar* családnév esetében a név alapjául szolgáló köznévnél csak a mai jelentését ismerjük, a köznév eredetéről és a XV–XVI. században használatos jelentéséről nem

tudunk semmit. Ennélfogva feltárhatatlan marad a köznév és a személy közötti kapcsolat, a névadás indítéka. A *Csoltár* családnév magyarázata látszólag egyszerű, hiszen a XVI. századból adatolt *csótár*¹ és *csótár*² szavaink eredetét és jelentését ismerjük (TESz.). A köznévi előzmények kettős, homonim volta miatt mégis elmarad a név megnyugtató magyarázata. A középkori *Kacor* családnév megfejtése voltaképpen már megtörtént, most egy másik etimológia felvázolásával kívánom megvilágítani a név eredetét.

2. *Csihar* Jakabot, Kanizsai László Kehidán tartózkodó jobbágját Zala megyében, 1512-ben levelesítették: „Gregorium Warga, Iacobum *Chyhar*, Georgium Zantho ... iobagiones Ladislai de Kanyza ... in Kedhyda commorantes” (DI. 22311). A jobbági nevét az ugyanezen oklevélben előforduló *Cherke* (Cserke), *Chethe* (Csete), *Chire* (Csire), *Choltar* (Csoltár), *Cholyanos* (Csolyános), *Chany* (Csány), *Cheterthek* (Csetertek) nevek miatt olvasom *Csihar*-nak. Eljárásom helyességét a Zala megyei Ebergényben ma is élő (Ördög, GöcsHet. 240) és az 1981. évi budapesti telefonkönyvben is megtalálható *Csihar* családnévek igazolják. A budapesti telefonkönyvben szereplő *Csihar* nevű személyektől megtudtam, hogy mind az öt család Vas és Zala megyéből származott fel Budapestre. Állításuk szerint Sárvár, Körmend, Beje, Csákány, Csöngye, Kenyeri Vas megyei helységeiben, valamint Zalacsányban több *Csihar* nevű család él.

A *csihar* tájszó a mai napig ismeretlen eredetű, és meglehetősen szétfolyó jelentésű. CzF. *csihár* alakot közöl Kemenesaljáról 'faág, vessző, melyet suhogatni lehet' jelentéssel, „Csihárral ütni, verni a barmot” szövegkörnyezetben. Az EtSz. megkülönbözteti a *csihar* és a *csihár* köznevet, és mindkettőt ismeretlen eredetűnek tartja. A *csihar*-ra a legkorábbi adat 1829-ből származik. Jelentése: 'arbor tenella, arbuscula, sureculus, fustis, knüttel', Vas megyében 'nagy bot, bunkós bot, husáng', Győr és Veszprém megyékben 'fűtykös, törül metszett fiatal fa' (EtSz. I, 1033). A MTsz. szerint szavunk a *csigar* alakváltozata, amely dunántúli tájszó 'fiatal tölgyfa, tölgyfahajtás, furkós bot' jelentéssel (EtSz. I, 1029).

A *csihár* dunántúli tájszóra 1789-ből találjuk a legkorábbi adatot az EtSz.-ben. Jelentése: 'rarus, spärlich, dühn (traube, haar)'. A *csihár*-nak Zala megyében *csihar* alakváltozata van, pl. *csiharos* 'kipusztult szőlőterület' (EtSz. I, 1034). Az ÚMTsz.-ban *csihar*¹ és *csihar*² szócikket találunk, az előbbiben szavunk jelentése Veszprém megyében 'filoxerától, peronoszpórától kipusztult szőlőterület, csiharos', az utóbbiban Vas, Veszprém és Zala megyében 'husáng, fűtykös, bunkós vagy kampós végű vastag bot', Göcsejben 'csapatófa', (I, 824); Mihályiban 'fiatal tölgyfa, tölgyhajtás' (vö. NytudÉrt. 103. sz. 28). Az ÚMTsz. is megemlíti a *csihar*² *csigar* változatát. Felsőőrön szavunk 'nagy darab <főképpen kenyérre vonatkoztatva>' jelentésben él (IMRE SAMU, Felsőőri tájszótár. Bp., 1973. 43). Veszprém megyében a *csihar* jelentése lehet még 'irtásföld, elhagyott, műveletlen szőlő vagy szántóterület' és 'fiatal, sűrű, bozótos erdő' (MNyTK. 156. sz. 17).

Legújabb földrajzinév-gyűjteményeinkben tulajdonnévként is feltűnik a *Csihar*, pl. Zalaudvarnokon egy domb, szőlő (ZMFN. 243), Veszprém megyében Balatonhenyén fennsík, legelő, bokros jelöléseként, a század elején szántó és szőlő volt. Nevét a bokros, csiharos 'sarjas' növényzetéről kapta, Raposkán a *Jánka-csihar* nevű hegyoldal régebben Jánka András szőlője volt (MNyTK. 156. sz. 119, 181).

Családnévmagyarázatunkat tovább nehezíti a Tiszántúlon élő *csiharka* 'apróság, gyermek' köznév (SzamSz.), mely Arany János Toldija révén vált ismertté, továbbá a szintén ismeretlen eredetű *csihari* 'nyavalyatörés, epilepszia' (I. TESz. *csihés* 'rosszhírű, félénk, ijedős, nyavalyatörős, gonosztevő, bűnös ember' szócikkét). Továbbá az EtSz. (I, 1034) megkérdőjelezi és sajtóhibának véli a Gömör megyéből származó *csiher* 'jöttment, sehonnai, paraszt' köznevet, holott pl. *Csiher* (*Chyher*) nevű család élt Kolozs megyében a XV–XVI. században (CSÁNKI V, 330).

Mivel az 1512-ben élt *Chyhar* és a ma élő *Csihar* családok mindegyike Dunántúlról származik, ezért a középkori és a XX. századi nevek magyarázatában egyaránt a *csihar*-nak Dunántúlon érvényes valamelyik jelentéséből kellene kiindulnunk, feltételezve a XV–XVI. századi köznév emberre vonatkoztatható, tulajdonságot jelentő 'fiatal, nyúlánk' vagy 'ritkás hajú' értelmét (vö. EtSz.). Elképzelhető azonban, hogy a személy tulajdonában fiatal erdő, esetleg kipusztult szőlőterület volt, vagy lakóhelyének a neve volt *Csihar*, és a személyt róla nevezték el. Mindenesetre gyakori családnév lehetett, mert a Dunántúlon még ma is az.

Végleges névmagyarázatra több középkori adat előkerülése és vizsgálata után kerülhet sor. Az eredmény most egy családnévben megőrzött, az eddig ismertnél 300 évvel korábbi adat *csihar* tájszavunkra.

3. *Csoltár* Jánost, Kanizsai György özvegyének Töttösön tartózkodó jobbágját és *Csoltár* Pált, Bereck püspök szintén Töttösön tartózkodó jobbágját ugyancsak 1512-ben ítélték el Zala megyében. „Iohannem *Cholthar* iobagionem relicte Georgy Kanizay in Thwtres residentem . . . Paulum *Cholthar* in eadem Thwtres residentem iobagionem Briccy episcopi” (DI. 22311). Az oklevélben a két elítélt jobbággy neve egymás után következik, ebből és mindkét személy azonos tartózkodási helyéből arra lehet következtetni, hogy *Csoltár* János és *Csoltár* Pál rokonok voltak, testvéri vagy apa-fiúi viszony volt közöttük.

A *csótár*¹ 'díszes lótarar, lószerszámon cafrang, sallang' jelentésű köznévre eddig ismert első adatunk 1552-ből származik. Az EtSz. és TESz. egyaránt oszmán-török eredetűnek tartja szavunkat, az utóbbi az átvételben esetleg szerb-horvát közvetítést tételez fel. MOLLAY KÁROLY a hazai korai újfelnémet eredetű szavaink között tartja számon a *csótár*¹-et (Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp., 1982. 220).

A *csótár*² 'csoroszllya, csoroszllyatartó vas' jelentésű, a délnyugati nyelvjárásokban élő tájszót az EtSz. ismeretlen eredetűnek, a TESz. talán német jövevényszónak, MOLLAY (uo.) biztosan korai újfelnémet kori középnevet eredetűnek tartja.

Az 1512-ben Dunántúlon felbukkanó *Csoltár* jobbággynevek egyaránt alakulhattak a *csótár*¹ és *csótár*² köznevekből. Az elnevezés eredetileg talán foglalkozást jelölhetett, és a *csoltárkészítő* vagy *csoltáros* alakból rövidült le a *Pais*, *Lakat*, *Kerek*, *Szűj* stb. nevekhez hasonlóan. De a név kifejezhetett tulajdonságot is: olyan személy jelzője volt, akinek birtokában *csoltár* lehetett. A kérdés ezután az, hogy a jobbággyok vagy őseik készítettek-e díszes lótararot vagy csoroszllyát, illetőleg ezek közül melyik volt birtokukban. Vagyis: az 1512. évi *Cholthar* családnév a két homonima közül melyikre korábbi adat az eddig ismerteknél.

Csotár családnév ma is létezik (l. 1981. évi budapesti telefokönyv), és mivel Zala megyében családnév mellett ragadványnévként is él (ÖRDÖG, GöcsHet. 361, 381), ezért arra is gondolhatunk, hogy a 'csoroszllya' vagy akár a 'lótarar' jelentésű *csótár* átértelmeződhetett valamiféle pejoratív jellegű hangulatfestő szavá, mint pl. a *csótár* szinonimája a *csoroszllya*, mely köztudottan jelent 'vénaasszony'-t is (vö. TESz.). Ilyenformán a családnév akár gúnynévből is alakulhatott.

4. A XIV. században felbukkanó dunántúli *Kacor* birtokos-nemes család nevével először a megkülönböztető nevek gyűjtése során találkoztam (NytudÉrt. 68. sz. 98). 1374-ben *Kacor* Tamás, „Thoma dicto *Kachchor*” Somogy vármegye nádori közgyűlésén a kiskorú Merétei Tamást képviselte (vö. HOLUB: Turul XXXIV, 104), majd 1378-ban Polyán helység miatt keletkezett viszálykodásban a helybeli nemesek között tűnik fel: „Thoma dicto *Kachar* . . . Thomas *Kachar*” (PRT. VIII, 405). Későbbi munkámban, a gonosztevők neveinek vizsgálatakor a *Kacor* család ismét előkerült. 1408-ban a Sopron megyei köztörvényszéken Genesi *Kacor* Miklós — *Kacor* Tamás fia — megyei alispán

szolgabírói minőségben vett részt a tolvajok elítélésében, levelesítésében: „Nicolaus dictus *Kachor* de Gench . . . vicecomites iudices nobilium comitatus Soproniensis” (SoprVm. I, 584), 1409-ben a Vas megyei generalis congregation *Kacor* Miklós jobbágyságait is elítélte: „iobagiones Nicolai *Kachor* de Gench” (ZsigmOkl. II/2, 219/6672), és ugyanezen köz-törvénytörvényseken proscríbálták tolvajlás miatt Baba-i *Kacor* János fiát Gergelyt: „Gregorium filium Johannis *Kachor* de Baba furem” (i. m. 220/6672). 1429-ben a Fejér megyei közgyűlésen egy *Kacor*-t erkölcstelen életmódja miatt levelesítették: „*Kathchor* videlicet pro primo, cum una muliere et tar . . . [?] mulieris concubuit et concuberet de presenti” (ZichyOkl. VIII, 286). Az elítéltnek a dunántúli *Kacor* családhoz való tartozása kérdéses. A *Kacor* családnak a Vas megyei Genosen, majd birtokcsere útján a Zala megyei Lakon, valamint Sopron és Győr megyében is voltak birtokai (vö. CSÁNKI II—III, SoprVm., ZsigmOkl., SOLYMOSSI LÁSZLÓ, Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámadások. Tanulmányok Veszprém megye múltjából. A Veszprém megyei Levéltár kiadványai 3. sz. Veszprém, 1984. 163, 204). Nevük a Zala megyei *Kacorlaka* helynévben maradt fenn (vö. FNEsz.).

Az OklSz. a *Kacor* családhoz tartozó személyek nevét — kérdőjel feltüntetésével — egyaránt idézi a *kacér* 'buja, parázna, ledér (stb.)' és a *kacor* 'metszőkés' szócikkében, azaz nem tudja eldönteni a nevek hovatartozását. Az 1571-ben először megjelenő *kacor* 'metszőkés' (TESz.) a XIV. századi *Kacor* családnévnek sem időrendi okokból, sem a névadás indítékát tekintve nem szolgálhatott előzményül.

A TESz. az 1374-ből származó „Thoma dicto Kachechor” személynévi adatot a *kacér* 'buja, parázna ember' köznév legkorábbi előfordulásaként idézi, de szintén kérdőjellel, tehát a *kacér* szóhoz való tartozását kétségesnek ítéli, és meg is jegyzi: „a személynévi adatok értelmezése még tisztázásra szorul”.

HOLUB JÓZSEF szerint az 1374-ben, megbízottként szereplő Thomas *Kachchor* „azonos [?] Szentjakabi Tamással, a kire időközben a nem éppen hízelgő *Kaczor* név ragadt rá, s e ragadvány-név lett azután csakhamar családnevükké” (A Laki *Kaczor*-család 1526-ig: Turul XXXIV, 104). Holub sajnos nem közölte a nem éppen hízelgő név értelmezésével kapcsolatos elgondolását.

MOLLAY KÁROLY a *Kacor* család nevét biztosan a német eredetű *kacér* köznévvvel tartja egynek, és a *Kachor* ~ *Kaczor* ~ *Kaiczor* ~ *Katchor* ~ *Kochor* Holubtól is idézett változatokat a magyar zártabbá válási tendenciával magyarázza (i. m. 333—4). Bár a kfn. *katzer* > magyar *kacér* 'buja, parázna (stb.)' köznévből való magyarázat elfogadható volna, mégis a középkori személynévi és helynévi adatok összegyűjtése és a mai családnévrendszerben is meglevő *Kaczor*, *Kaczur*, *Koczor*, *Koczur* családnévek (l. 1981. évi budapesti telefonkönyv) miatt a középkorban élő Laki *Kacor* család nevét a szláv *kocur* 'kandúr, kanmacska' köznévből alakult személynévvel is azonosíthatónak vélem. Ez a családnév megvolt és megvan a csehben: R. *Kocúr* (JAN GEBAUER, Slovník staročeský. Druhé, nezměněné vydání. Praha, 1970. II, 72), *Kocour*, *Kocourek*, *Kocur*, *Kocura*, *Kocurek* (JOSEF BENEŠ, O českých příjmeních. Praha, 1962. 190) és a lengyelben: *Kocur*, *Kocurek* (WITOLD TASZECKI, Słownik staropolskich nazw osobowych. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1965. III, 42).

A szláv *Kocur* személynév magyar értelmi megfelelőit megtaláljuk a XIV. századi megkülönböztető nevek között is, 1324-ből: „*Macka* Pál” szolga és 1349/1350-ből: „Dominico dicto *Machka* filio Johannis de Zolyo” (NytudÉrt. 68. sz. 112). A *Macska* ragadványnévre ma a Zala megyei Ebergényből találunk adatot (ÖRDÖGH, GöcsHet. 243) és B. GERGELY PIROSKA is említi *Macska* nevet az ismeretlen és bizonytalan indítékú ragadványnevek között (A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere. Bukarest, 1977. 102).

A szláv *Kocur* személynév Magyarországon legkorábban a Nyitra megyei *Kocur* helynév elsődleges szláv alakjában fordul elő 1113-ban, a Zobori összeírásban: „villa

Cozuran”. Kniezsa István szerint a *Cozuran* helynév egy szláv *-jane* népnévképzős származék a ’kanmacska’ jelentésű *Kocur* szláv személynévből (MNy. VI, 20).

A FNSz. a Zala megyei *Kacorlaka* helynév magyarázatához a XII. századra datált *Kacar* személynévet idézi (PRT. VIII, 275). Mollay Károly munkájának *kacér* szócikkében első adatként ugyancsak az említett személynév található. Nézetem szerint az 1334 előtt hamisított és 1171-re keltezett oklevélben, a Ganna-i szolgáló népek között megemlített *Kacar* neve is a szláv *Kocur* személynév változata lehet.

Időrendben haladva a következő adat a XIII. századból való. Abaúj megyei Kér-i nemes ragadványneve: 1296/1406: „comes Tyburcius de Keer pro Johanne dicto *Kachur* filio Nicolai fratri suo” (Györffy I, 110). Wenzel e nevet *Kochur* alakban közölte (ÁUO. X, 217).

Talán a szláv *Kocur* (vagy az ismeretlen eredetű *Kocsor*) személynév van meg az 1338-ban egy birtok határvonala miatt vitázó Zemplén megyei bethleni nemes nevében is: „possessionem Bethleem vocatam de comitatu Zemplin existentem ... Mathei et Dominici filiorum Dominici filii *Kuchur* ... filiorum Chegze ... in fine particule cuiusdam silve *Kuchur* vocate ... ad finem silve Chegze vocate” (SztárOkl. I, 152–3). 1407-ben az előbbieket leszármazottai, a Bethlen-i *Kochor* (dictus) Pál leányai az Ung megyei Bartha birtok miatt egyezkedtek (ZsigmOkl. II/2, 97/5835). 1410-ben *Kochor* (dictus) Benedek, a Szatmár megyei Ewr-re való familiarius hatalmaskodásban vett részt (i. m. 371/7674).

A XVI. század közepén a Nádasdiak egyik emberét is *Kacor*-nak hívták: „Az három weg, feýer karasianak ... Palffi subiczaiának ... *Kaczor* subiczaiának ... Az hatodýk weg ... Sinkanak fõlsõruhanak ... *Kaczornak* fõlsõruhanak ... eg’ veg maradék szewld, hoszu lorombergernek ... Az Sinkanak eg’ nadraginak ... Az *Kaczornak* nadragianak” (Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540–1550-es számadásaiból. Budapest, 1959. II, 149, 150, 151).

5. Az idézett középkori és mai *Kacor*, *Kocur* stb. nevektől el kell különítenünk a középkori *Keczer* családnévet. Ez utóbbit a mai családnévanyagban eddig nem találtam meg. A Sáros megyei Lipóczi *Keczer* birtokos-nemes család nevével is először a megkülönböztető nevek gyűjtése kapcsán találkoztam (NytudÉrt. 68. sz. 102). A családnak a XIV–XV. században Sáros megyén kívül Abaúj, Borsod, Baranya és Zaránd megyében is voltak birtokai (vö.: Csánki I., Karácsonyi János, A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Budapest, 1900. I, 59). Baranya megyei birtokuk után nevezték őket Radványi *Keczer*-eknek is (Cs. II, 550). Borsod megyében is élt Ábrányi *Keczer* család (Cs. I, 187). Az Aba nemzetséghez tartozó Lipóczi *Keczerekre* az első adat 1375-ből való: „Demetrius filius Petri filii Lukasy de Lypolch, Lucasius filius Alexandri dicti *Kecher*. de eadem ... Thomas filius Michaelis dicti *Kecher* de eadem Lypolch” (CD. IX/5, 75–6): 1394-ben az aradi káptalan *Keczer* Miklós és László jelenlétében egy birtokot meghatározott „Nicolai et Ladislai fratrum ipsorum Nicolai dicti *Keczer*” (TemOkl. IV/1, 250). 1397-ben Lypolch-i *Kecher* (dictus) Péter fiai, 1402-ben Lipolch-i *Kecher* (dictus) Mihály fia Mihály elzálogosítanak egy-egy birtokot, 1409-ben Veresvágása *Keczer* fiaié: „in possessione filiorum *Kecher* Veresvágása” (ZsigmOkl. I, 562/5077; II/1, 207/1735; II/2, 240/6787; vö. Csánki I, 315). A (Lipóczi) *Keczer* család egyik tagját a Dózsa-féle parasztháborúval kapcsolatos események során említik 1514-ben: „domino Francisco *Keczer*” (Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellium Anno MDXIV. Budapest, 1979. 150). Wertner Mór a család leszármazási tábláját az 1631-ben élt Lipóczi *Keczer* Andrással, a kunok kapitányával zárja (A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Temesvár, 1891. I, 40).

A *Keczer* család neve a Sáros megyei *Kecerlipóc*, *Kecerpeklín* (Cs. I, 302, 303), *Kecerkosztolány*, *Kecerpálvágása* (Lipszky) helynevekben maradt fenn.

Jóllehet az Abaúj és Sáros megyékben legkorábban előforduló *Keczer* személynevet is meg lehetne magyarázni a szláv *Kocur* személynévből, hiszen a magas hangrendbe való átcsapásra bőven találunk példát a magyar hangtörténetben (szláv **Kǫdbrǫ* > magyar *kondor* ~ *gender*, *göndör*; *rakattya* ~ *rekettye*, szláv *grozdǫ* > magyar *gerezd*; *Rada* ~ *Réde* szn.-ek, hn.-ek, *Draguly* ~ *Drégely*, *Valkonya* ~ *Velkenye* hn.-ek stb.), mégis a *Keczer* családnevet inkább a német *Ketzer* < középfelnémet *ketzer* 'eretnek, párázna' jelentésű családnévből származónak tartom (vö. BRECHENMACHER II, 35).

6. A TESz. és MOLLAY által is idézett, 1511-ből adatolt *Kaczyr* személynév nem tartozik a (Laki) *Kacor* családnévhez, hanem összevethető a cseh *Kacer*, *Kacíř* (BENEŠ i. m. 246) és a lengyel *Kacer*(z), *Kacyrz* (TASZYCKI i. m. II, 513) családnévvel. Ezek forrása a keleti középnyelvet *ketzer* 'eretnek' (MACHEK, EtSlC.² II, 233).

A személynévi adatok gyűjtése közben előkerült egy malomnév 1395-ből: „a Saaruizy . . . folyón, Gaan-inak Kouachy nevű birtokán a curia-ja előtt levő s a délebbre fekvő *Kochyormolum* nevű malmok miatt támadt” vizsály és a határ „supra molendinum *Kochyor* dictum kezdődik in margine fluvii Saarwyze dieti” (ZsigmOkl. I, 422/3865, 425/3894). A Veszprém megyei helytörténeti lexikon Kovácsi helység alatt a következőket mondja e malomról: „A faluban több malom állott a Séd folyón (Sárvízen). Legnevezetesebbnek számított a *Kotyor* (*Kutyor*) malom, melyet ezen a néven már [1] 1519-ben említettek, és megvan a XIX. század végén is” (Bp., 1964. 226). Bár a malomnév etimológiája bizonytalan, hiszen aligha hozható kapcsolatba a szláv *kocur* 'kanmacska' köznévvél vagy az ebből alakult személynévvel, mégis az 500 évig fenálló malom nevének első előfordulását érdemesnek tartottam közölni.

FEHÉRTÓI KATALIN

Torbágy* A Budapesttől nyugat-délnyugatra fekvő Bia és Torbágy községeket 1950-ben a közös vasúti állomás jelölésére már korábban is használt *Biatorbágy* [1900: *Bia-Torbágy*: THIRRING, BpKörny. 274] néven egyesítették. A két község fekvéséről és lakosságáról a következőképpen tájékoztat THIRRING GUSZTÁV (i. h.): „*Bia*, kiszáradt tómedence felett (143 m.) fekvő, szabályosan épített nagyközség, szépen fásított utcákkal, 2744 lakossal (közte 2076 magyar s 655 német; 1521 róm. kath. és 1109 reform.) Itt van a járási szolgabírói hivatal széke.” „*Torbágy*, csinos fekvésű nagyközség (171 m), 1446, túlnyomóan német (csak 143 magyar) lakossal.” A „csinos fekvésű” Torbágytól északkeletre emelkedő Katalin-hegyről (344 m) THIRRING (i. m. 275) azt közölte, hogy „É-i és K-i meredek lejtőit szép sűrű tölgyes borítja”. E tölgyerdőnek *Torbágyi-erdő* (MoFnt. II/Pest m. 24, 30) a neve.

S éppen ez a hegyi erdő az, amely már Anonymus „Gesta Hungarorum”-ában is szerepel: 1150 k./XIII–XIV. sz.: „in silua *Turobag*” (An. 49.). Anonymus adatát a Torbágyi-erdőre vonatkozólag III. Béla királynak 1192-ben kiadott és 1374. évi átiratban fennmaradt oklevele is megerősíti. Ez az oklevél arról szól, hogy III. Béla király Macharias comesnek főként Szlavóniában fekvő birtokait, minthogy utódai nincsenek, kérésére összefratja. A birtokok között szerepel a *Buia* [a mai Bia] föld a *Turbag*-i erdő alatt, a *Sceledtan* [? **Szeled-tó* ~ **Szelid-tó*, vö. KNEZSA: MNy. XXXI, 236; bizonyára a mai Biai-tó] mellett (PestReg. 29). További adatok a XVI. század közepéig: 1259 u.: „*Jobos de Turbag*” (MonBp. 72; PestReg. 55 szerint a keltezés 1268 k.); 1270: „Datum in *Turbag*” (UrkBurg. I, 373); 1283/1365: *Turbagh* (PestReg. 80); 1332–7: *Curbag* (ORTVAY, Egyh-

* Pais Dezső emlékének.

Földl. I, 287); 1411/1436: Zsigmond király Tétény lakosainak engedélyt ad, hogy birtokához, *Torbagh*-hoz tartozó *Turbayden* [*Torbágy* -n képzős származéka volna ?; a mai *Torbágyi*-erdővel azonos] nevű erdőben csakis építkezéshez szükséges fát vághassanak, amelyet eladniok azonban nem szabad (PestReg. 344—5); 1429: Zsigmond király György rács despotának Pilis megyei *Torbaagh*-i népeit, szegénységük miatt, könyörületből a *lucrum camerae* fizetése alól felmenti (PestReg. 397); 1464: *Thorbag* (BARTFAI SZABÓ, Pestm. 234); 1490: *Thorbagh* (i. m. 299); 1512: *Thorbagh* (i. m. 333); 1519: *Thorbagh* (i. m. 356); 1546: *Torbágy* (KÁLDY-NAGY, BudSz. 64); 1559: *Torságy* (uo.); 1562: *Torbágy* (uo.).

A Bia melletti *Torbágy* történeti adatai közé aligha iktathatjuk be azt a *Tarbug*-ot, amely IX. Bonifác pápa 1398. évi oklevelében fordul elő (PestReg. 304). Az oklevélben IX. Bonifác pápa hozzájárul ahhoz, hogy Zsigmond király Foldwar, Besenew, *Tarbug* és Poltharastia birtokokat a hévízi konventnek cserébe adja a pécsi és egri püspökség területén levő birtokokért. A *Tarbug*-gal itt együtt szereplő és biztosan azonosítható Potharasztpuszta és Galgahévíz a középkorban is Pest megyéhez tartozott, a Dunán túl fekvő *Torbágy* viszont Pilis megyéhez, olykor Fejér megyéhez. *Tarbug*-ot Pest (s nem Pilis) megyében fekvőnek tartja a ZsigmOkl. (I, 781) is.

Semmiképpen sem lehet a Bia melletti *Torbágy*gal megbízhatóan azonosnak venni azt a *Torbag*-ot sem, amely 1390-ben fordul elő Mária királynő oklevelében. Ebben az oklevélben a királynő utasítja a leleszi konventet, hogy iktassa be a román Balk vajdát és testvéreit a Máramaros megyei Visk birtokba, amelyet *Torbag*-ért adott nekik cserébe: „in canebius possessionis eorum *Torbag* vocate” (DocVal. 380). A DocVal. szerkesztői (i. h.) szerint itt egy másik *Torbag*-gal lehet dolgunk. MAKSAI Szatmár- és Bélay Máramaros-monográfiájában nem találtam utalást az 1390. évi *Torbag*-ra. A ZsigmOkl. első kötete névmutatójának összeállítója viszont úgy foglalt állást, hogy az 1390. évi oklevélben említett *Torbag* és a Bia melletti *Torbágy* egy és ugyanaz (ZsigmOkl. I, 784). Bizonyára helyénvaló idéznem itt MÁLYUSZ ELEMÉR önkritikus megállapítását: „A mutató, sajnos nem sikerült. A kötet megjelenésekor (1951. szept.) sok hibája ötlött szemembe, még többre derült fény az oklevéltár használata közben” (Száz. CXV, 945). — Anélkül, hogy az 1390. évi *Torbag* fekvésének kérdésére megnyugtató választ tudnék adni, rá kell mutatnom arra, hogy Zsigmond király 1390. április 20-án Stibor pozsonyi ispánnak és testvéreinek adta a Fejér megyei (!) *Torbágy* királyi birtokot (ZsigmOkl. I, 165). Furcsa lett volna, ha alig tíz napra rá Zsigmond felesége, Mária királynő Balk vajdától kapta volna cserébe ugyanezt a birtokot (ZsigmOkl. I, 167). A Bia melletti *Torbágy* 1411. július 4-én ismét Zsigmond király kezén volt (PestReg. 344). — Lehetséges, hogy egykor Máramarosban vagy Észak-Szatmárban, talán valahol Visk környékén is volt egy *Torbag* nevű hely, amely etimológiailag kapcsolatban is állhatott a Bia melletti *Torbágy*-gyal. De azt a feltevést sem zárhatjuk ki, hogy a háttérben egy sokfelé előforduló román víznév keresendő, magyarosodott alakban. A víznév másodlagosan átvonódhatott a víz melletti településre stb. is. E román víznév a gyors folyású hegyi patakok jelölőjeként alkalmazott *Turbat* (IORDAN, TopRom. 320) lehetett, amelynek köznévi előzménye a *turba* ’veszett; dühös, dühöngő’ <: *turba* ’megvész, megveszik; dühöng’ < latin *turbare* ’nyugtalanodik, megzavar, háborgat’ (CIORANESCU, DiccEtRum. 866). Mindenekelőtt a Tisza-balparti Avaskőhát, továbbá a Tisza-jobbparti Máramarosi-havasok helynevei között érdemes szét néznünk. S mindkét hegységben rá is bukkanunk. A Szatmár megyei Avasújfalutól keletre a *Reu* [< román *riu* ’folyó’] és a *V. Vacaria* [tkp. ’Csorda-patak’] forráscsermelyek között emelkedik a 691 m magas *Turbatul* [1912: Hosszúmező und Avas-Felsőfalu. I: 75 000-es térkép] hegy, amelynek neve az eredetileg nyilván víznévként alkalmazott *Turbat*-nak a posztpozitív artikulussal ellátott alakja. A Máramarosi-havasokban a Fekete-Tisza forráscsermelyeitől nem messze ered a Tarac bal oldali mellékvize, a *Turbát* [1863: HUNFALVY J., MBir. I, 456], amely a román *Turba*-ból való. Abból származik az ukrán

Typbám (SHUkr. 574) is. A *Turbát* jobb oldali mellékzve a *Turbacil* [1865: *Turbaczil*: HUNFALVY J., MBir. III, 329], amely a kicsinyítő képzős román *Turbacil'* átvétele. L. ukrán *Турбаціль* (SHUkr. 574) is. A *Turbát* patakról kapta nevét az a hegy is, amelynek északi oldalán a patak forráscsermelyei fakadnak: *Turbát-havas* [1900: *Turbát havas*: MárDipl. 663]. L. még ukrán *Turbatska polonina* [1914: Brusztura. 1: 75 000-es térkép], *Typbám* (SHUkr. 574). A moldvai Suceava környékén is található *Turbat* nevű patak: 1475: *Турбамъ* (SiStaroukr. II, 449). A *Turbat* a románból személynévként is kimutatható (CONSTANTINESCU, DOR. 393).

De térjünk vissza a Bia melletti Torbágyhoz, s vegyük számba, milyen véleményyt nyilvánítottak eddig a kutatók e földrajzi nevünk etimológiájáról. 1877-ben EDELSPACHER ANTAL (Nyr. VI, 242) a *torba* 'táska' főnévből eredeztette, s képzésmódját illetőleg a *Hal-mágy*, *Szilágy*-féle földrajzi nevekket hozta párhuzamba. Csakhogy e származtatásnak leküzdhetetlen kronológiai akadályja van. A *turba* 'börtársoly, táska' az oszmán-törökből került át a magyarba, s legkorábbi előfordulása csupán 1528-ból ismeretes (TESz. III, 1002). A kiskunsági Kolon birtokról (l. GYÖRFFY, Pais-Eml. 407—15) való *Turba* [1211: PRT. X, 508] jobbágy neve más kronológiai réteghez tartozik, s más török nyelvből, a kumból való lehet (TESz. III, 1002). EDELSPACHER nem világította meg feltevésének szemantikai oldalát sem, azt ugyanis, hogyan válhat egy 'táska' jelentésű szó képzett alakjából helynév. — 1929-ben BÁTKY ZSIGMOND (NéNy. I, 298) *Torbágy*-ot *Tor-bágy*-ként tagolta, utórészét összekapcsolva *Hortobágy* utórészeivel s az Udvarhely megyei *Bágy* helységnévvel. 1972—74-ben BÁTKY nézetével szemben így foglaltam állást: „*Torbágy*-nak kielégítő magyarázata nincs. Nagyon óvatosan teszem fel magam is a kérdést, vajon nem remélhető-e megoldás az ótörök *Turbaj* személynév felől” (Műv. és Hagy. 15—16. sz. 27). Az egyelőre csupán egyetlen távoli, újgur forrásból ismert *Turbaj* (DTS. 587) személynév szóvégi *j*-je és a magyar *Torbágy gy*-je közötti viszonyt problémamentesnek ítéltam, hiszen az ótörök *j* (> *ŷ*) hangnak a magyarban *gy* szokott megfelelni: *gyapjú*, *gyász*, *gyékény*, *gyertya*, *gyom*, *gyöngy* (< **ŷinju*), *gyűrű*, *gyűszű* stb. Az ősi örökségből való *fagyal*, *kigyó* szavakban finnugor *j*-nek felel meg magyar *gy*. *Torbágy* esetében a nehézség nem is hangtani természetű, hanem ténybeli: egy **Turbágy*-féle ómagyar személynévnek nincs semmi nyoma, legalábbis mindeddig nem került elő. Ezért fogalmaztam óvatosan az 1978-ban megjelent FNEsz.-ben is (*Biatorbágy* a.), tömören megismételve korábbi vélekedésemet. — 1982-ben a FNEsz. szócikkére reflektálva a személynévi származtatás mellett tört lándzsát MEZŐ ANDRÁS vagy némi bizonytalanságot is megengedve (MNY. LXXVIII, 179), vagy pedig teljes határozottsággal: „Nyugodtan állíthatjuk, hogy a *Torbágy* pusztája személynévi eredetű. Vö. 1211: *Turba*, jobbágy Kolon birtokon (PRT. 10: 508)” (Száz. CXVI, 597). Erről a *Turba* személynévről fentebb már volt szó. A *Torbágy* helynév ómagyar személynévi előzményeként azonban nem a *Turba*, hanem csak egy **Turbágy*-féle személynév jöhet tekintetbe. S minthogy ilyet MEZŐ sem tudott kimutatni, a kérdés tisztázása nem mozdult előre.

Mint láttuk, én voltam az, aki a *Torbágy* helynév személynévi eredeztetését, ha nagyfokú óvatossággal is, felvettem. Feltevésemet munkahipotézisként kezeltem, amely rászorol arra, hogy igazolt tények erősítsék meg. Nos, ez a tények általi megerősítés az elmúlt bő évtizedben nem következett be. Sőt olyasmi történt, ami a személynévi eredeztetés hipotézisének kategorikus megtagadására és visszavonására kényszerít. Egy középkori határleírásban ugyanis találkoztam egy mindeddig ismeretlen ómagyar földrajzi köznévvvel: 1384: „inter . . . colles wlgariter *turbagh* dictas” [= a közönségesen *thurbagh*-oknak hívott dombok között] (ZichyOkm. IV, 282, *Dávod* határában). S szerencsére a szövegben ott van a latin ekvivalens is: *collis*, azaz 'halom, domb'. Az ómagyar *turbágy* 'halom, domb' -ágy képzős származékszóznak látszik (vö. *jobbágy*, *ormágy* 'hosszú-kás földhát', *Nyárágy*, *Szilvágy* stb.), ez esetben viszont névszói alapszót kell benne keres-

nünk, s ilyet a középkorból adatszerűen nem igazolt, kun eredetű **turba* 'táska' főnéven kívül nem igen tudunk javaslatba hozni. A középkori *turbagy* köznév etimológiájának kérdését tehát egyelőre nyitva kell hagynunk a további kutatás számára.

A hitelesen, tényszerűen igazolt ómagyar *turbagy* 'halom, domb' földrajzi köznévként a vizsgálatokba való bevonása azonban mindenképpen fordulópontot jelent a Bia mellett fekvő (s másutt is megtalálható; vö. 1467: „In territorio montis *thorbagy* in monte Kisewrhegy vocata”: Palásthy-lt. Esztergom, Lad. I. fasc. 2.: MNy. XXVI, 150; a lokalizáláshoz 1. talán *Kis-Strázsa-hegy* '231 m magas domb Esztergomtól dél-dél-keletre') *Torbagy* eredetmagyarázatában, hiszen nyilvánvaló, hogy a továbbiakban feltétlenül belőle kell kiindulnunk. Nem kerülhetett el figyelmünket az a körülmény, hogy *Torbagy* történeti adatai között éppen a két legkorábbiiban a *r d* őrről (silua) van szó, s ez nagyon illik a Katalin-hegy oldalát borító, értékes faállományú *Torbágyi-erdőre*. Az „in silua *Turobag*” (An. 49.) ugyanúgy hegyi erdőre, illetőleg erdővel fedett hegyre vonatkoztatandó, mint az „ad siluam *Matra*” [= a mai Kékes] (An. 32.). S több példa van arra is, hogy az Anonymusnál hegyet, magaslatot jelölő név ma helységnévként él tovább: „ad montem *Bodoctu*” (An. 50.) > mai *Bodajk* helység, „iuxta montem *Pacostu*” (An. 48.) > mai *Pákozd* helység, „montem *Turzol*” (An. 16.) > mai *Tarcal* helység. Így áll a dolog a Bia melletti *Torbágy*val is.

A *Torbagy* nevet a kiemelkedő domborzati formák megjelöléséből alakult településneveink között kell nyilvántartanunk. Egyebek között ilyenek a következők: *Dengeleg* : (Egyházás) *dengeleg* : (Ér) *dengeleg*, *Egerbegy* : (Szász) *egerbegy*, *Feketehalom*, *Félhalom*, *Hegyesd*, *Hegymagas*, *Héhalom* : *Hőhalom* (ma Vurpód), *Hoporty* (ma Sóstófalva), *Kőrös-hegy*, *Ormány*, *Póhalom* < *Apróhalom* (háza), (Alsó)ság : (Bakony)ság : (Győr)ság : (Ipoly)ság stb., (Sebes)salgó : *Salgó* stb., (Apáca)somló (ma Somlóvásárhely) : (Csik)somlyó : (Kis)somlyó : (Szilágy)somlyó stb., *Szeghalom*, *Tetőtlen* : (Duna)tetőtlen : (Kőrös)tetőtlen, *Vereshalom* stb.

KISS LAJOS

Három finnugor népnév. Az csak napjainkban meglepő, hogy először a legtávolabbi nyelvrokonaink nevét ismertük meg. Természetesen nem véletlen, hiszen a történelem során velük — illetve a rajtuk uralkodó népekkel — kerültünk kapcsolatba, anélkül, hogy tudomásunk lett volna a nyelvrokonságról. E ténynek van szépirodalmi feldolgozása is, Martti Santavuori „Ruhtinan tie” című regénye (Hämeenlinna, 1971.) magyarul is megjelent „A fejedelem útja” címmel (Bp., Európa K. 1976.), s Bethlen Gábor koráról szól. Haladjunk azonban időrendben!

Lív: e népnév — érthetően — nem szerepel a TESz.-ben. Részletesen írt róluk E. N. SETÄLÄ (A lív nép és nyelve: NyK. XI, 241–64) és ZSIRAI MIKLÓS (FgrRok. 437–41). SETÄLÄ megemlíti, hogy a *Livland*-nak nevezett területen a XVII. század derekától alig-alig élnek lívek (i. m. 242). Ettől függetlenül *Livonia*, *Livland* (majd a népetimológias *Liefland*) alak sokáig megmaradt. Nevük hazánkban először Heltai Gáspárnál fordul elő országnévben: „Annac vtánna el méne tölle fzent Albirt Píspec Lengyel orfjágban, onnét kedig Prufz orfjágira, és *Liuniaba*” (Chronica az magyaroknak dolgairól . . . Kolozsvár, 1575. 28). 1620-ban Szepesi Csombor Márton már a népnevet is említi: „Nyelvük (ti. a frízeknek) maguknak különb vagyon, de az idegenekhez németül szólnak, mint szintén az *lívok* és *cunoniaiak*” (Europica varietas. Szépirodalmi K. 1979. 162). 1653-ban Apáczai Csere János ismét az országnévet hozza: *Livoniában* (Magyar Encyclopaedia. Bukarest, Kriterion K. 1977. 209). Az országnévet Comenius Ámos János is ismeri: *Livonia* — *Livony-orfság* (Orbis sensualium pictus bilingvis. Coronae, 1675. 131). Bár SETÄLÄ tanúsága szerint a névadó nép ekkor már csak töredékekben él ott, s a *Livonia* országnév egyre

inkább a balti népek (lettek, litvánok) jelölője. Nyelvünkben a népnév elvonással jött létre: 1. *Livonia* > *livony* > *liv*; 2. *Livonia*, *Livland* > *liv*.

L a p p: a TESz.-ben külön szócikk említi (II, 723), s 1760-tól adatolja. Több mint egy évszázaddal e dátum előtt már tudunk róluk. Apáczai Csere 1653-ban országnévként már közli: *Lappia* (i. m. 206), Comenius pedig 1675-ben így (i. m. 231): *Lappia* — *Lapp-ország* (a térképen a Kola-félszigetre teszi). 1693-ban a népnevet így említik: „... *laponoknak* az ő ördögös dobok és kalapács-forma verőjük ringifernek a szarvából, mely mint a szarvas, olyan forma, azt mondgyák, és ezzel élnek ökör helyett” (Bethlen Mihály útinaplója. 1691—1695. Magyar Helikon. 1981. 66). Apáczai Csere és Comenius adatai egyértelműen bizonyítják, hogy nem „a többes számú ném. *Lappen* került át végződésesrével”, hanem a következő a sorrend: *Lappia*, *Lappország* > *lapp*. A nyelvérzék természetesen ingadozott (akarva, akaratlanul) a *lapp* és *lapon* forma között. Elvégre a népnév nem minden nap vetődött fel. Maga Gyarmathi Sámuel is így ír: „Vallyon olyan é a’ *Laponnok*’ nyelve, mint a’ Magyaroké?” (GÜLYA JÁNOS, Gyarmathi Sámuel. Bp., 1978. 135). A *lapp* „háború” befejeztével megmaradtunk az eredetibb *lapp* elnevezés mellett. A német közvetítést nem lehet egyértelműen kizárni, hiszen a *lapon* alak bizonyítja ezt (avagy kétszer is átvettük ezt a népnevet *lapp*, illetve **lappo* formában?).

F i n n: ez a népnév is külön szócikkben szerepel a TESz.-ben (I, 915), a lappokéval azonos időben. „Azt a feltevést, hogy a m. *finn* a *Finnország* összetételből vonódott el, szótörténeti adatok nem támogatják” (TESz. i. h.). Most éppen ezeket a szótörténeti adatokat pótoljuk. 1653-ban Apáczai Csere (i. m. 206): *Finlandia* (a svéd *Finland*-ból latinositva), *Finniai* (ti. öböl, i. m. 208—9), Comenius 1675-ben: *Finnia* — *Finn-ország*. Érdekes, hogy a latinságban *Finnia* szerepel és nem *Fennia*. A finn-, illetve a svédországi latinban *Finnia*, *Finnus* szerepel (pl. Porthan műveiben). Nálunk a XVIII. század végén, a XIX. század elején gyakoribb a *fenn(us)* alak, pl. „... a *Fennek*’ vagy *Lapok*’ nyelvével szembetűnő rokonságban vagyon” [ti. a magyar nyelv] (BITNITZ LAJOS: A’ magyar nyelvbeli előadás’ tudománya. Pest, 1827. 8).

Bízást kijelenthetjük, hogy mindhárom népnév elvonás eredménye. Végezetül, s inkább csak érdekességgéppen említjük meg, hogy mind a *finn*, mind a *lapp* népnevet igyekeztünk megmagyarosítani. A TESz. céloz is rá (i. h.), hogy DUGONICS ANDRÁS a *láp*, illetve a *finom* szóval hozza összefüggésbe. Ő maga részletesen ír erről a Jólánka című regényében. Utóbb FÁBIÁN ISTVÁN (Finn nyelvtan. Pest, 1859) kísérlete meg, hogy a *finn* szót a *szuómi*-val váltsa fel. Alighanem az volt a törekvése, hogy szétválassza a finn nyelvet, illetve a finn (-ugor) nyelvcsaládot.

MIZSER LAJOS

Az „Oxfordi glosszák” *cuchaga* és *seegu* szavának értelmezése. A MEZEY LÁSZLÓ bemutatta (MNY. LXXVII, 375—6) — tizenegy magyar szót tartalmazó — Oxfordi glosszákat BÜKY BÉLA értelmezte (MNY. LXXXIV, 71—3), majd e magyarázatok mindegyikéhez BENKŐ LORÁND is fűzött ugyanott (74—5) megjegyzést. Ennek az 1230 körüli nyelvemléknek a címben írt két szava mindeddig makacsul ellenszegült a megfejtési kísérleteknek. Vizsgáljuk meg őket tüzetesebben!

1. A *cuchaga* jelentése — a glosszaíró szerint — ’kerékküllő’ (l. MEZEY: i. h.). Erről a — sorrendben hetedik — szóról BÜKY megállapítja, hogy „... a glosszában szereplő szavak között a legérthetetlenebb. Maga Mezey is utal arra, hogy ennek olvasata *tuchaga* is lehet, de sajnos ezzel az utóbbival sem tudunk messzire menni” (BÜKY: i. h.). — BENKŐ LORÁND véleménye: „A *cuchaga* (esetleg *tuchaga*, *cuthaga*, *tuthaga*) alakkal egyelőre nem lehet mit kezdeni. Talán a küllő valamely régi magyar elnevezése rejlik benne” (BENKŐ: i. h.).

Az idézetekből kiderül, hogy csak abban az esetben reménykedhetünk e szó titkának felfedezésében, ha rájövünk helyes olvasatának nyitjára. Az eddigi olvasási kísérletek fontos információkat tartalmaznak: a) A *cuchaga* írásjegyeinek mindegyikét betűként értékelik. — b) A vizsgált szavunknak *u, h, a, g* és *a* betűje feltehetően *u, h, a, g* és *a* hangértékű. — c) A legnagyobb gondot, amint látjuk, a két *c* betű okozza, tehát ők (lehetnek) a „hétpecsétés” titok őrzői. Foglalkozzunk hát velük!

Tudjuk, hogy a régiségben — így az Árpád-korban is — közönséges volt a *c*-nek a *k* hangértéke; vö. például: 1193: *Concol* hn., *Concoil* hn.; 1212: *Cumlus* sz. hn.; 1240: *Cumloozo* hn. (TESz. *konkoly, komló* a.). — Továbbá: szavunk *ch* elemeit nemcsak *c* és *h* betűből, hanem *c* és *h* írásjegyből álló — önálló — *ch* betűként is felfoghatom. Ennek a betűnek viszont, többek között, *cs* hangértéke régtől ismert; vö. például: 1193: *Chergou* hn.; 1237—40: *Chud* szn.; 1321: *Chupor* szn. (MSzFE. *csorog, csüd és csupor* a.). — Abban a távoli korban, végezetül, hangjelölésünk ritkán tesz különbséget a hosszú meg a rövid magánhangzó között. Így *cuchaga* szavunk első, illetve második (vagy mindkét) magánhangzója lehet hosszú is. Összegezve az elmondottakat: *cuchaga* szavunk általam ajánlott olvasata — *kucsága*.

Az ómagyar kortól mindmáig számos példánk van arra, hogy a rövid és hosszú magánhangzó érintkezése az egyik — rendszerint a rövid — hang eltűnését, kivetését eredményezi, vö.: *leány* > *lány*, **jáember* > *jámbor*, **néember* > *némber* stb. (TESz. *leány, jámbor* és *némber* a.). Ennek alapján úgy vélem, hogy a *kucsága* egy eredetibb *kucsi* + *ága* szerkezetből alakult. Ebből pedig már nem nehéz kitalálni, hogy a *kucsi* (> *kucs*) azonos a Komárom megyei *Kocs* helynév (<*Kocs* szn., vö.: 1217/1550: *Koch*) -i képzős — nemzetközivé vált (l. angol *coach*; francia, spanyol *coche*, szlovák *koč* stb.) — magyar *kocsi* 'kőnyű, gyors járású személyszállító lófogat, hintó' jármű nevével (TESz., FNSz.), illetőleg ennek — a minden bizonnyal *o* > *u* zártabbá válással keletkezett — *kucsi* változatával (vö. például: 1540—55: *kucsi* 'ua.'; NySz.).

A *kucsága* összetétel utótagja: harmadik személyű egy birtokot jelölő birtokos személyraggal ellátott *ág* szó. Meg kell vizsgálnunk, hogy a **kucsi ága* szószerkezetnek lehetett-e 'a kerékagyat a talppal *s u g a r a s a n* összekötő támasztórudak egyike' jelentése. A nyelvtörténeti tények arra vallanak, hogy az *ág* szónak az elsődleges (eredeti) 'faág' jelentése mellett különböző korokban föltűnt(ez)nek a következő — konkrét és elvont — jelentései: 1193: 'folyó ága', 1350 k.: 'nemzetség', 1528: 'tárgy kinyúló része', 1529 e.: 'fogalomkör része' (TESz.) és 'napsugár' (NySz. *ág* a.). Ez utóbbira vö.: 1635: „A nap *ágak* nélkül nincs” ~ „Napnak *ágai*” (NySz. i. h.). Láthatjuk, hogy ezekben a példákban az *ág* szó 'a kör sugarainak irányában haladó' jelentésmozzanaton keresztül a *sugár* szinonimájává vált. Ezt igazolandó, idézem CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS által megfogalmazott *küllő* szónak az értelmezését: „Így neveztetnek azon sugárfák [= 'a kör sugarainak irányában haladó fák' — M. S.] a kerékben, melyek a kerékagyból kinyúlván, a talpfákat ösztartják” (CzF. *küllő* l. a.). Ha továbbá figyelembe vesszük szemasziológiai párhuzamként azt, hogy a latin *radius* szónak a jelentései között is ott van mind a 'bot, pálca', mind a 'kerékküllő', illetőleg a 'nap-, fény- stb. sugár, kör vagy gömb sugara' (TESz. *sugár* a.), akkor a nyelvemlékünk (*kucsi ága* : >) *kucsága* 'kerékküllő' jelentése, s ezzel olvasata is több, mint valószínű.

Meg kell jegyeznem, hogy a kerékküllő régi *kucsága* nevét a magyar nyelvi tudat, a magyar szóteremtés e l e v e ilyen kéttágú szerkezetként alkothatta meg. Ámbár az is lehetséges, de semmiképpen sem szükségszerű, hogy egy előző **kucsi*kerék *ága*-féle szerkezetből vonódott volna el, éppen úgy, mint a nyelvjárási *kaszakalapács* <: *kaszaverő kalapács*, vö.: 1774: „A Kaszaverő Kalapácsok” (SzegSz. 699, 700), 1865: „Egy kaszaverő kalapács . . .” (SzT. *fenkő* a.), illetőleg a székelymuzsnai *fénkőtök* : *féntök* 'a kaszakő tartására való tok' (NyIrK. XIX, 350); vö.: 1797: „egy fenkő Tok benne lévő fenkővel”

(SzT. *fenkőtok* a.) és — talán — az utóbbival azonos jelentésű *kaszatok* <: **kaszakőtok* ~ **kaszaféntok* esetében.

2. Most pedig következze a második szavunk tüzetesebb vizsgálata! Az Oxfordi glosszák kilencedik — *seegu* — szavát a hajdani glosszairó 'pad (zsámoly) leterítésére szolgáló pokróc, szőnyeg'-ként értelmezi. Az erre vonatkozó teljes szöveg — Mezey László fordításában — így hangzik: „és arcára pokrócot borított . . . Ezt a magyarban *seegu*-nak mondják, és a kényesebb szegények szokták azzal a padot (zsámolyt) leteríteni” (MEZEY: i. h.). — Lássuk az első megfejtési kísérletet: „A szó — írja BÜKY (i. h.) — minden valószínűség szerint a *szeg* igével kapcsolatos, vagy maga az ige, mint nomen verbum, vagy — s ez a valószínűbb — ennek igenévi származéka. Nem is az alakkal van baj, mint inkább a jelentéssel. A nagyobb hosszúságban, textilipari áruként szőtt anyag egy 'levágott, leszegett' darabját kell értenünk itt, vagy arra utal a 'szeg' ige, hogy a szövőszékről levett anyagott — a foszlás megakadályozása végett — két oldalt beszegették, miként az ma is szokás. Elsősorban ez a két lehetőség jöhet számításba szerintem. A dolgot azonban még tovább kell vizsgálni”. BENKŐ LORÁND az elmondottakra így reflektált: „Azt hiszem, a *seegu* egyelőre kifog a magyarázókon. Esetleg kapcsolata van a *szeg* igével (l. BÜKY: i. h.), de ezt konkrétabb fogódzókkal megtámasztani nemigen lehet. Ha mégis ehhez az igéhez tartozik, igenévként való feltevése sokkal jobb, mint igenévszóként, még inkább igeként való magyarázata”. A két idézetből kiderül: a) A *seegu* szónak mindeddig nincs olvasata. — b) Rokonítása a *szeg* igével ötletes, de a felhozott néprajzi jellegű magyarázatnak sajnos valóban nincs bizonyító ereje.

Több olvasási lehetőség közül — az alábbiakban bizonyítandó — a *szégü*-t tekintem a legvalószínűbbnek. — Az *s* betűnek *sz* hangértékét a következő példák bizonyítják: 1217: „Villa *Saracad*”; 1231: „due arbores *sumurkfa* vocata”; 1172: *Sumbud* hn.; 1211: *Sombod* szn.; 1141—61: „Minori filie IIII. puellas (dedi): Maina, Menda, *Serelmes*, Gunre” sz. szn.; stb. (TESz. *szarka*, *szemerek*, *szombat* és *szerelem* a.). — Az *ee*-nek *é* hangértékére vö.: 1238/1292: „Versus siluam super *Beerch* qui dicitur Zuhodol” (OkISz. *bérc* a.); 1257: „Duas piscaturas que *Seege* vocatur” (OkISz. *szégye* a.); stb. A *g*-nek a bizonyító példáit l. a *cuchaga* magyarázatánál. A *kereku*, *Celu* szn. (TA.) stb. példák a szóvégi *u*-nak *ü* hangértékére utalnak.

Most lássunk a *szégü* szavunk megfejtéséhez! Etimológusaink véleménye szerint a *szőnyeg* 'bútorra, földre terített, falra függesztett szövött vagy csomózott kelme' származékszó: a *sző* ige elavult *szőn(ik)* származékából keletkezett *-g* deverbális névszóképzővel (TESz. *szőnyeg* a.). Ha figyelembe vesszük a szőnyegnek legrégebbi alakváltozatait — 1395 k.: „capete: *zeneg*” ~ 1448: *zenek* ~ 1509: *zenyegh* (TESz.: i. h.) —, akkor megállapíthatjuk: a *szőnik* igének *szénik* változata is létezett. Erre az alternánsra vezethető vissza a nyelvjárási *szénye* 'szőnyeg' (TESz.: i. h.) szavunk is. A *szénik* ige viszont annak a régi *szé* 'sző' tőváltozatnak a származéka, amelyből közvetlenül — úgyszintén *-g* deverbális névszóképzővel — jött létre emlékünknél *szégü* szava is. — A *szégü* tővégi magánhangzója akkor már aligha lehetett 'élő hang'. „Körülbelül a XIII. század elejéig ezek a véghangzók eltűnnek nyelvünkben — írja BÁRCZI —, s ha a XIII. század első évtizedeiben olykor még találkozunk velük, ekkor már valószínűleg inkább csak a helyesírási hagyomány tartja fenn őket” (BÁRCZI GÉZA—BENKŐ LORÁND—BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Budapest, 1967. 146).

Összegezve az elmondottakat: az Árpád-korban a *szőn(y)eg*, *szén(y)eg* stb. mellett lennie kellett *szégü* ~ *szég* alakváltozatoknak is.

NYELVMŰVELÉS

Szaknyelvünk*

(A cím és a téma indítás)

1. Az írásművek címének nyelvi szempontú vizsgálata egyike azoknak a régebben is fölmerült, de kevés figyelemre méltatott kérdéseknek, amelyek a szövegtani kutatások kapcsán kerültek az érdeklődés előterébe. (Vö.: KÁROLY SÁNDOR, A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű nyelvészeti törekvéseinkben. MNyTK. 154. sz. 23—32, uő.: MNy. LXXI, 236; NAGY FERENC, Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. Bp., 1981.; DEME LÁSZLÓ, RÓKA JOLÁN, SZATHMÁRI ISTVÁN megjegyzései: Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Szerk. RÁCZ ENDRE—SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1983. passim; stb.)

A szövegtan kutatói a címnek a szövegre ható, a kohézióval (koherenciával) összefüggő szerepét hangsúlyozzák ugyan, de a cím legfontosabb funkciójának továbbra is a tájékoztatást, a téma megjelölését tartják, és figyelembe veszik címke-, illetve reklámszeret is (vö. KÁROLY, NAGY, SZATHMÁRI i. m.). A címmel foglalkozó korábbi tanulmányok szinte kizárólag a szépirodalmi művek címére vonatkoztak (J. SOLTÉSZ KATALIN, A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban: Nyr. LXXXIX, 174—87; BENKŐ LÁSZLÓ, Az egyszavas mondatok funkciója: A novellaelemzés új módszerei. Szerk. HANKISS ELEMÉR. Bp., 1971. 305; HALÁSZ LÁSZLÓ, A feszültségkezelés útjai: uo. 19; KOVALOVSKY MIKLÓS, A cím stilsztikája: NytudÉrt. 83. sz. 326—32; sőt legújabbban is: MAROSY ÁGNES, Néhány költő címadási szokása a XX. sz. elején. Kézirat. ELTE Stílus-kutató Csoport, 1984.).

2. A címnek az előbbieken jelzett sokágú funkciójában eligazodást keresve, szükségesnek látom a tartalmi-szemantikai és stilsztikai-pragmatikai szempontok mellett a grammatikai-szerkezeti, valamint formai-terjedelmi vonások figyelembevételét is. (A leglényegesebbet: a címnek a szöveghez való viszonyát külön vizsgálom.)

Vizsgálati anyagom a MNy. és a Nyr. két-két évfolyamának, valamint az ÁNyT. három kötetének összesen 350 címe. (A továbbiakban a helykímélés céljából a következő forrásrövidítéseket alkalmazom: MNy. LXXV [1979.] = MNy.¹; MNy. LXXVII [1981.] = MNy.²; Nyr. CIII [1979.] = Nyr.¹; Nyr. CV [1981.] = Nyr.²; ÁNyT. XI [1976.] = ÁNyT.¹; ÁNyT. XII [1978.] = ÁNyT.²; ÁNyT. XIII [1981.] = ÁNyT.³)

A cím létrejöttében meghatározó vagy legalábbis jelentősen befolyásoló szerepe van a műfajnak; tehát a tárgyilagosságra törekvő, az érzelmeiktől lényegében mentes írásművekben (s nyilván ilyen a nyelvtudományi szakmunkák zöme) természetesen a tartalomra közvetlenül utaló megjelölésnek kell érvényesülnie. Persze ezen a megnevező címtípuson belül számos változat különböztethető meg. A megvizsgált különböző címcsoportok áttekintése szinte önként kínálja a tipizáló rendszerezés útjait. Nem annyira a megkülönböztetés, mint inkább a különbségeket jelölő elnevezés okoz gondot. — A megnevező típusba sorolható a vizsgált címek nagy többsége, szám szerint 319.

1. Ezen belül közvetlen megnevező csoportot alkot 131 cím. E csoport fő jellemzője a pontos témamegjelölés, a világos, egyértelmű tájékoztatás: „A magyar szenvedő szerkezet, az ikés ragozás és a műveltető igeképzés eredete” (MNy.¹ 42), „Az

* L. MNy. LXXV, 350—6, 466—73 és az 1983. évi nyelvészkonferencián elhangzott előadás (A szövegkapcsoló és).

óvoda szó megjelenése" (MNy.¹ 82), „Az *aszó*, *asszu* eredete, hang- és alaktörténete" (MNy.¹ 147), „75 éves a Magyar Nyelv" (MNy.¹ 205), „A zárt hosszú *é* és az *á* hangok megjelölésének rendszere az Érdy Kódexben" (MNy.¹ 421); „A testmozdulatok jelrendszere" (MNy.² 49), „Emlékkiállítás a Magyar Nyelvtudományi Társaság 75. évfordulója alkalmával" (MNy.² 118), „*Pápaszem* szavunk keletkezésének művelődéstörténeti háttere" (MNy.² 177); „Az írott szöveg érthetősége, tárgyszerűsége és felolvashatósága" (Nyr.¹ 162), „Az *akció* szó élete a magyar nyelvben" (Nyr.¹ 355), „A gölt jelentő *találat*" (Nyr.¹ 426), „Egy természeti kezdőkép szemiotikai elemzése egy csángó népdalban" (Nyr.¹ 449); „A nyelveket tanuló Bartók Béla" (Nyr.² 129), „Az *e*- partikula" (Nyr.² 447); „Az ószerbhórvát oklevélszövegek szerkezete" (ÁNyT.¹ 79), „A mondatstilisztikai kutatás mint módszer" (ÁNyT.¹ 127), „Hangrendszer és hangváltozás az arabban és a sémi nyelvekben" (ÁNyT.² 145) stb.

További csoportok, ill. alcsoportok:

a) Megnevezés szűkítő, pontosító utótaggal, toldással. 42 cím: „Az ember és a táj kapcsolatának vizsgálata // Kalocsa környékének földrajzi neveiben" (MNy.¹ 455), „A helyesírási szabályzat szójegyzékének időszerű kérdései // a köznyelvi kiejtés szempontjából" (MNy.¹ 475), „A *»tűz«* motívum // Nagy László költészetében" (MNy.² 72), „A zárt *é*-zés állapota és mozgása // Sopronkövesd nyelvjárásában" (MNy.² 347); „Az idegennyelvtanítás // az általános kifejezőképesség szolgálatában" (Nyr.¹ 201); „A magyar nyelv hete // Budapesten // 1981-ben" (Nyr.² 382), „Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannyal // a mondategység határán túl" (Nyr.² 134), „A helyhatározók tanítása // vietnami tanulóknak" (Nyr.² 440); „Jövővényiszavak hangalakjának meghatározása // fonológiai automatával" (ÁNyT.² 185), „Automatikus szövegelemzés // a legelső nyelvi szinteken" (ÁNyT.¹ 115) stb.

Ide sorolható az alcímmel ellátott címek egy része is: „A testmozdulatok jelrendszere (Mozdulatnyelv, kinezika)" (MNy.² 49), „A szöveg kontextuális kapcsolatai // A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata" (MNy.¹ 170), „Heves megyei szólások és közmondások (A népi jellegű szólásformák típusai)" (Nyr.¹ 452) stb.

b) Megnevezés lazító, részelő toldással; rendszerint *-ról/-ről*, *-hoz/-hez/-höz* ragos határozóval, gyakran *adatok*, *adalék*, *néhány* stb. bevezető szókkal. 79 cím: „Vitéz János latinságához" (MNy.¹ 208), „A nyelvi norma és a metafora kérdéséhez" (MNy.² 196), „A *blubla* múltjáról" (MNy.² 467), „A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből" (MNy.² 368), „A különírás és egybeírás kérdéséhez" (Nyr.² 415), „Közigazgatásunk nyelvi arculatáról" (Nyr.² 1); „Adalékok a magyar aktívum és passzívum leírásához esetgrammatikai keretben" (ÁNyT.¹ 93); „Néhány gondolat a *boldog*-ról és a *Boldogasszony*-ról" (MNy.¹ 338); „A regionális szókészleti kutatás néhány kérdése" (MNy.² 341) stb.

c) Megnevezés általánosító, viszonylagosságot jelölő kifejezéssel. 67 cím: „Leíró nyelvtani vázlatok" (MNy.¹ 416), „A tulajdonnevek írásának kérdései" (MNy.² 208), „Észrevételek a kiskundorozsmai nyelvjárás változásáról" (MNy.² 474), „Széljegyzetek a magyarról mint idegen nyelvről" (Nyr.¹ 208), „Helyesírásunk és a nagyvilág" (Nyr.¹ 415), „Heves megyei szólások és közmondások" (Nyr.¹ 452), „Summár 'erdőőr' és többszörös átvételű társai" (Nyr.² 101), „Memoriterről tanácskoztak Debrecenben" (Nyr.² 511); „Élő szöveg — stúdió szöveg" (ÁNyT.¹ 51) stb.

A tárgyilagosságra törekvő, megnevező típus mellett, ha jóval ritkábban is, de előfordulnak olyan címek, amelyekre a metaforikus, szimbolikus, illetve reklámszerű, érdeklődéskeltő, képzeletre is erősebben ható jelzők illenek. (Nem meglepő, hogy a költői nyelvben fordított a helyzet: a szimbolikus és metaforikus jellegű címek nagy száma mellett lényegesen hátrább szorulnak a megnevező típusú címek. Vö. BENKŐ LÁSZLÓ i. m.)

2. Metaforikus, szimbolikus megjelölés. 16 cím: „Krúdy stílusfája" (Nyr.¹ 177), „A száműzött írásjelek" (Nyr.¹ 185), „»Engedjétek hozzám jönni a szavakat«" (Nyr.¹

210), „A kérdőjelek poétikája” (Nyr.² 41), „Kazinczy öröksége” (Nyr.² 385); „Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében” (MNY.² 457) stb. — E csoportban gyakoriak a szó- és szólásmagyarázatok címei: „Ebek harmincadjára kerül” (MNY.¹ 215), „Hiba van a kréta körül” (Nyr.¹ 228) stb.

3. Érdeklődéskeltő, képzeletre is ható, kissé reklámszerű megjelölés; gyakran kérdés. 15 cím: „Azt a kaporszakállú . . .” (MNY.¹ 214), „Ami egy előszóból kimaradt” (MNY.² 117), „Példamutató vállalkozás” (Nyr.¹ 171); „Nyelvek a nyelvben” (ÁNYT.² 61); „Egy magyartalanság ellen — de hogyan?” (Nyr.² 37), „Kommunikációs zavar a költészetben?” (Nyr.² 26) stb.

Mint minden tipizáló rendszerezés, az itt alkalmazott is csak megközelítő pontosságú, tájékoztató jellegű. Vannak átmeneti, több típusba is besorolható címek, ill. olyanok, amelyek kívül maradnak a megjelölt típusokon. Ezeket szokás „egyéb” elnevezésű kategóriába sorolni. (A felosztásnak ezt a módját már az ókori görögök is ismerték. Egy tréfás versike az ivás öt okát így sorolja fel: öröm, bánat, vendég érkezése, vendég távo-zása, egyéb.)

Terjedelmi okokból mellőznöm kellett a vizsgált példaanyag teljes felsorolását. Áttekintésül álljon itt a típusmegoszlást bemutató, összesítő táblázat!

Típus	1	1. a)	1. b)	1. c)	2	3	Összesen
MNY.	72	15	43	43	6	5	184
Nyr.	47	16	24	21	8	10	126
ÁNYT.	6	11	12	9	1	1	40
Összesen	125	42	79	73	15	16	350

3. A régi irodalmi alkotások terjedelmes címei, amelyek mintegy sűrített kivonatként közölték a mű (fejezet) tartalmát, ma már humoros hatást váltanak ki. Állandó időhiánnyal küszködő korunk az ilyet legfeljebb a célzatos humorkeltés eszközeként fogadja el (vö. NAGY i. m. 27). J. SOLTÉSZ megállapítása szerint a címrövidítésre törekvés a XIX. században terjedt el (i. m. 177). Szaknyelvünk művelői is a rövid címeket kedvelik. A vizsgált címek tanúsága szerint a 2—4 szavas címek az uralkodók (a formaszókat — névelő, kötőszó — nem számítva). A címek terjedelmi megoszlását az alábbi táblázat mutatja:

Szavak száma	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	Összesen
MNY.	17	30	41	42	26	5	8	9	3	2	1	184
Nyr.	17	23	30	22	18	12	2	2	—	—	—	126
ÁNYT.	—	9	9	8	5	4	3	1	1	—	—	40
Összesen	34	62	80	72	49	21	13	12	4	2	1	350

Ami a szófaji megoszlást illeti, a rövid, főleg egyszavas címek túlnyomó része főnév. Az egyszavas címek zöme — érthetően — a szó- és szólásmagyarázatok között

fordul elő, de ez mit sem változtat a főnévi címek uralmán. Azért más szófaj is akad. Így melléknév (*Komor*: MNy.² 208), ige (*Vakol*: MNy.¹ 85) vagy indulatszó (*Adta-teremtette*: MNy.² 206).

4. Szerkezetileg a rövidebb (2—4 szóból álló) címek legáltalánosabb formája a (minőség- vagy birtokos-) jelzős szerkezet: „Szótörténeti adalékok” (MNy.¹ 255), „Az oxfordi glosszák” (MNy.² 372), „Példamutató vállalkozás” (Nyr.¹ 171), Szilágysági helynevek” (Nyr.² 97); „A *lezsák* jelentéséhez” (MNy.¹ 339), „A magyar nyelv grammatikája” (MNy.² 387), „Krúdy stílusfaja” (Nyr.¹ 177), „A deákné vásznáról” (Nyr.² 225), „A *Romania* születése” (ÁNyT.² 133) stb.

A címek hosszabbodásával természetesen összetettebbé válik a szerkezet is: „A magyar szenvedő szerkezet, az ikés ragozás és a műveltető igeképzés eredete” (MNy.¹ 42), „A helyesírási szabályzat szójegyzékének időszerű kérdései a köznyelvi kiejtés szempontjából” (MNy.¹ 475), „Igerendszer és igeragozás összefüggése az ősmagyar korban” (MNy.² 20), „A nyelvrokon népek nevééről népneveink rendszere alapján” (Nyr.¹ 268), „Gondolatok és észrevételek Fábíán Pálnak A különírás és az egybeírás c. tanulmányáról” (Nyr.² 278), „A bekezdésnyi beszédmű tömbösödésének és szinteződésének kísérleti vizsgálatáról” (ÁNyT.¹ 15) stb.

Jóval ritkábbak a teljes (predikatív szerkezetes) mondatok, s ezek csaknem kivétel nélkül kérdő mondatok: „Mi volt a *füvönosztás*?” (MNy.¹ 77), „Francia eredetű városnév-e a *Párizs*?” (MNy.² 158), „Hogyan utaljunk vissza: *őket*? *azokat*?” (Nyr.¹ 421), „Hogyan írjuk a márkaneveket?” (Nyr.² 155) stb. Fehér holló az ilyen teljes mondatos cím, mint ez az önállósult mellékmondat: „Ami egy előszóból kimaradt” (MNy.² 117). Ugyancsak szabályt erősítő kivételként könyvelhetők el a teljes mondatos idézett címek a könyvismertetés, szemle rovatban: „Beszélgessünk a beszédről!” (Nyr.¹ 374), „Ligeti Lajos, A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van” (MNy.² 489).

5. Minthogy vizsgálatom tárgya írásos (nyomtatott) anyag, érdemes egy pillantást vetni a vizuális szempontra, a címek tipográfiai kialakítására is, jóllehet ez a műfaji (tudományos) jelleg és a megjelenési keret (folyóirat, periodika) adottságai folytán nem sok teret enged a változatosságra, még kevésbé egyéni kitérőkre. Az egyetlen gyakran alkalmazott tipográfiai segédeszköz (a szövegben is általánosan alkalmazott), az egyes címelemeket kiemelő, megkülönböztető jelzés kurzív szedéssel. Ez természetes olyankor, amikor egy (vagy több) szó, szóalak magyarázatával foglalkozó tartalomra utal a cím: „Az *óvoda* szó megjelenése” (MNy.¹ 82), „*Pápaszem* szavunk keletkezésének művelődéstörténeti háttere” (MNy.² 177), „A *százados*, *hadnagy* és *tizedes* szavak jelentésfejlődése és szláv nyelvi kapcsolatai” (MNy.² 423), „Az *akció* szó élete a magyar nyelvben” (Nyr.¹ 355), „Az -e partikula” (Nyr.² 447) stb.

Egyéb megkülönböztető, figyelemkeltő jelölésmódok igen ritkák. Ilyen egy sajátos hangsúlyt, jelentésárnyalatot jelző idézőjel: „A második »magyar Anyeginé«” (MNy.² 320), „Brassai Sámuel »nyelvművelő« levele Goldziher Ignáchoz” (Nyr.¹ 399), „Vörösmarty képi »akkordjai«” (Nyr.¹ 430); továbbá a jelentésjel: „A *rőzse* 'Reisig' megnevezései a székely nyelvjárásban” (MNy.¹ 232), „Summár 'erdőőr' és többszörös átvételű társai” (Nyr.² 101) vagy a föltételezett szóalakot jelző*: „Mon (Nyr.² 364). A szépirodalomban gyakori írásjelzéses kiemelés (a cím utáni . . ., ill. ?! stb.) a vizsgált korpuszban egyetlenegyszer fordul elő, az is idézetszerű fölhasználásban: „*Elmenní elmehetek* . . . ?! Egy önálló szövegfonológiai dallamtípus elemzése” (MNy.² 141).

Fölmerülhet az a kérdés, vajon nem túlzás-e a szaknyelvi írássok címének ilyen részletes, több oldalú elemzése. Erre a kételyre feleljenek KÁROLY SÁNDOR szavai: „A cím témaszerepében a szöveg szempontjából fontos információt közöl, amely mint vilá-

gító fáklya vezérel is bennünket a szöveg olvasásakor, hallásakor, tehát befolyásolása alatt vagyunk. A cím mint téma össze is fogja a szöveget.” (MNYTK. 154. sz. 29).

6. A régi poétikák, retorikák gyakran hangoztatták a vers első sorának, a szónoklat első szavainak fontosságát. De ugyanilyen jelentőséget tulajdonítanak a szöveg indításának a modern irodalom képviselői is. Pl. G. G. Márquez szerint néha tovább tart megírni az első mondatot, mint az összes többit. Miért? „Mert az első mondat betöltheti a laboratórium szerepét, ahol meghatározzák a stíluselemeket, a szerkezetet, még a könyv hosszúságát is.” (Nagyvilág XXVIII [1983.], 1549). Ugyanígy Nemes György: „egy regény első mondata legtöbbször elárulja, mire számíthat az olvasó. Olyan ez az első mondat, mint a mag: benne van a jövőendő fa — gyökere, törzse, ága, lombkoronája, levele, virága, gyömolcse.” (Népszabadság 1983. máj. 29. 7).

Szaknyelvünk szerzői (s ez nyilván így van más tudományok művelőinél is) valószínűleg nem tulajdonítanak ilyen nagy jelentőséget a szövegkezdetnek, s főleg nem a hangulati értéknek. (Csak az újabb szövegtani kutatások irányítják rá a figyelmet. Vö.: KÁROLY: MNY. LXXI, 237; NAGY i. m. 29—30; stb.). De az kétségtelen, hogy a címmel jelzett téma indítása — különösen az olvasó szempontjából — a tudományos írásművekben sem közömbös. A címet mint szemiotikai jelet az olvasó behelyettesíti valamilyen tartalommal. S hogy ez a többnyire önkéntelen művelet a szerző szándékának megfelelően történik-e vagy sem, abban a szövegindításnak, tehát a kezdő mondatnak (mondatoknak) kétségkívül fontos szerepe van. Érdemes ezért számba venni, milyen módokat, eszközöket alkalmaznak a szövegkezdésben szaknyelvünk művelői. Az elemzést ugyanazon a korpuszon végeztem, amelyet a címek vizsgálatában használtam, annyiival inkább, minthogy a cím és szövegkezdés között — az előbbiek alapján is — szoros összefüggés van.

Elemző, rendszerező kísérletemnek így elsősorban a címhez való viszony nyújt segítséget, irányító támpontot. (Más szempontból és céllal ugyan, de hasonlóan a cím és indítás viszonyával foglalkozik a fentebb idézetteken kívül DEME LÁSZLÓ is a „Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből” c. kötet 42. lapján.)

A cím előzőekben tárgyalt funkcióinak megfelelően a témaindítás valamiképpen szükségszerűen kapcsolódik a címhez. Ez a kapcsolat persze az írás tartalma, jellege, műfaja, a szerző szándéka, egyénisége stb. szerint igen sokféle lehet.

1. A legegyszerűbb, legtermészetesebb szövegindítási forma a címre közvetlenül utaló, azt ismétlő, pontosabban ismételve kifejtő kezdet. Ezt igazolják a mennyiségi adatok is. Az ilyen típusú szövegkezdetek száma első helyen áll a gyakorisági sorban (85).

Ebbe a kifejtő ismétlésként jellemezhető címszóba természetesen igen sok színárnyalat fér bele. Az alábbi példákkal ezt a színgazdagságot is igyekszem bemutatni.

a) A cím egészének ismétlése egy-két kiegészítő információval: (Szabó Zoltán: A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai)¹, „A mai stilisztika nyelvelméleti alapjai a műelemző nyelvész és irodalmár számára egyaránt nélkülözhetetlen kézikönyv.” (Nyr.¹ 233); (Ebek harmincadjára kerül) „Közismert és még ma is viszonylag gyakran használt szólásunk az *ebek harmincadjára kerül*.” (MNY.¹ 215); (Kazinczy-versenyek a középiskolások számára 1978-ban és 1979-ben) „A Kazinczy-verseny országos döntőjét Győrött 1978. április 21—23-án, illetőleg 1979. április 20—21-én [...] rendezte meg a középiskolások [...] számára az Oktatási Minisztérium [...]” (Nyr.¹ 497); (A nyelvről való gondolkodás) „Peirce nem volt nyelvész. Még csak valódi feladatának sem tekintette a nyelvről való gondolkodást” (ÁNYT.³ 65).

b) A cím részleges ismétlése a leglényegesebb, a vezérszó (szók) felhasználásával: (A mediális igék és a véletlenség nyelvi kifejezőmódjai) „A véletlenség nyelvi tükrözésére

¹ Itt és a további példákban a címet zárójelben közlöm.

többféle lehetőség kínálkozik.” (MNY.¹ 329); (A cirillbetűs átírás szabályozásának időszervi kérdései) „A cirillbetűs írású [...] és a cirillbetűs írást is használó [...] szláv nyelvek közül érvényes helyesírási szabályzatunk [...] csak az orosz szavak és tulajdonnevek átírásának szabályairól tájékoztat [...]” (Nyr.¹ 287); (A szólások grammatikai tulajdonságai) „A szólásokat a frazeológiai egységek közé soroljuk;” (Nyr.² 339).

c) A cím részleges (ritkán teljes) ismétlése véleményező, értékelő kifejtéssel: (A magyar szenvedő szerkezet, az ikes ragozás és a műveltető igeképzés eredete) „Mindmáig kevés biztosat tudunk a magyar szenvedő szerkezet eredetéről, a cselekvő szerkezethez és a műveltető igeképzéshez való viszonyáról, s még ennél is kevesebbet a rokon nyelvek hasonló szerkezeteivel való kapcsolatairól.” (MNY.¹ 42); (Kölcsönös jelentésű igéink szintaktikai viselkedésének néhány kérdése) „A kölcsönös jelentésű igék szintaktikai viselkedésével kapcsolatban akkor gyűlt meg nyelvészeink baja, amikor kiderült, hogy a *keveredik*-féle állítmányok mellett az alany halmazása nem ugyanolyan jellegű, mint például a *dolgozik* mellett.” (MNY.¹ 62); (A második „magyar Anyegin”) „Amennyire köztudott, hogy »az orosz élet enciklopédiáját« hazánkban csaknem egy évszázadon át Bérczy Károly nemzedékeket varázslatban tartó tolmácsolásában olvasták, s hogy az utóbbi évtizedek felnövekvő olvasói e művet már Áprily Lajos fordításából ismerik meg, annyira ismeretlen [...]” (MNY.² 320); (A varjúkérdés és összetevői) „Tulajdonképpen nem is egy varjúkérdés van, hanem kettő.” (Nyr.¹ 368); (Heves megyei szólások és közmondások) „A Heves megye népének nyelvhasználatához kötött szólások és közmondások világa sok szempontból megérdemli figyelmünket.” (Nyr.¹ 452.)

d) A cím (részleges) ismétlése meghatározással: (Az ellentéti hangsúly különleges helye) „Az ellentéti (vagy szembeállító) hangsúly az úgynevezett *é r t e l m i* hangsúly [...] egyik fajtája.” (MNY.¹ 332); (Az intézménynevek megkülönböztető (egyedítő) elemének típusairól) „Az intézménynevek szerkezetüket tekintve közszói kapcsolatok, amelyek többé-kevésbé pontosan meghatározzák, leírják az intézmény jellegét: *Magyar Államvasutak* [...] stb.” (MNY.² 407); (A nyilatkozat mint indícióm) „Egy nyilatkozat első sorban egy mondatot realizál (valósít meg), azaz egy nyelvi jelekből alkotott szerkezetet, amely maga is ilyen [...] jel.” (ÁNYT.¹ 279); (Nyelvtipológiai kutatások) „*Anyelvtipológia*, vagyis nyelvek típusonként való vizsgálata önmagában is bonyolult kérdéskör.” (ÁNYT.² 243.)

Ez a típus gyakori a szó- és szólásmagyarázatoknál: (Lok) „A székely nyelvjárásokban járatos *lok* földrajzi köznévként ’lapály; két hegy közötti völgy, szoros; rét; lapályos erdőség’ a jelentése.” (Nyr.¹ 366); (Bardoc) „A Hargita délnyugati lejtőjén elterülő Erdővidéknek Bardoc az egyik nevezetes helysége.” (Nyr.¹ 468); (Laposnya) „A Szászrégnél bal oldalról a Marosba ömlő Görgénynek a Laposnya az egyik forrása.” (Nyr.¹ 471.)

e) A címet nem ismétlő, de rá visszautaló kezdés (rendszerint az előző típusok valamelyikével kombinálva): (A *rőzse* ’Reisig’ megnevezései a székely nyelvjárásban) „E tárgyfogalom neve eredetileg nem szerepelt a Székely Nyelvjárás Atlaszában kérdőívében.” (MNY.¹ 232); (Sebestyén) „Azon neveink egyike, amely már az államalapítás első éveiben felbukkan.” (MNY.² 85); (A száműzött írásjelek) „A címben szereplő jelzős szerkezetet Horváth Imrétől kölcsönöztük.” (Nyr.¹ 185); (Az első országos nyelv-művelő konferencia Bulgáriában) „A cím nem pontos. Csak ha a szót: *nyelvművelés*, tágabban értelmezzük, és a nyelv jelenlegi állapotának mindenre kiterjedő elemzését, de történeti elemzését is értjük rajta.” (Nyr.¹ 252.)

Az ilyen szövegkezdés jellemző formája a könyvszemléknek: (J. Soltész Katalin, A tulajdonnév funkciója és jelentése) „Névtudományi kutatásaink föllendülését a jelenkori névanyag kiszélesedett körü gyűjtésén, nagy összefoglaló munkák megjelenésén kívül nagyszerűen bizonyítja ez az általános tematikájú [...] könyv.” (MNY.² 109);

(Nyelvatlasz és köznyelv kutatás) „A német nyelvváltozatok kutatásának szakirodalmát ismét egy érdekes és tanulságos kiadvánnyal bővült a címben jelzett kétkötetes köznyelvi atlasz megjelenésével.” (MNY.² 492); („Engedjétek hozzám jönni a szavakat”) „Sütő András fenti című könyve [. . .] — mint alcíme jelzi — »hómezőn és porban« gyűjtögetett jegyzetek.” (Nyr.¹ 210.)

f) A címnek szinonim kifejezéssel történő ismétlése (az a)—d) típusokkal vegyítve): (Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből) „Egy új magyar leíró grammatika előkészítésére irányuló kutatások eredményeként napvilágot látott [. . .] a mondat-tan kérdéseit tárgyaló dolgozatok gyűjteménye is.” (MNY.² 358); (Hatolyka) „Románul ma *Hatuica*, illetőleg a 30-as években *Hotilca*.” (MNY.² 473); (A IX. Nemzetközi Fonetikai Kongresszusról) „A világ fonetikusainak legutóbbi seregszemléjére 1979. augusztus 5—11 között került sor Koppenhágában.” (Nyr.¹ 504.)

2. Az ismétléses szövegkezdő típussal vetekedő, mennyiségben tőle alig elmaradó (75) kezdési típus jellemzője a l e v e z e t ő , d e d u k t í v szándék; egy, a címmel jelzett témát lényegesen kitágító, gyakran általános tételt tartalmazó indító mondat (mondatok) alkalmazása. Természetesen többféle árnyalással.

a) A címben jelzett témát tágító indítás: (Róna-Tas András, A nyelvrokonság. Kalandozások a történeti nyelvtudományban) „A nyelvtudománynak kevés olyan kérdése van, amely annyira a közérdeklődés homlokterében állna hazánkban, mint a nyelvrokonság.” (MNY.¹ 497); (Mai magyar nyelvünk) „Napjaink nyelvtudományának egyik fő jellemvonása a gyakorlat felé fordulás: a mai nyelvhasználati típusoknak a különböző módszerű vizsgálata, [. . .]” (MNY.² 106); (Két angol hang kiejtése magyar szövegeknyezetben) „Az idegen szavak és tulajdonnevek kiejtése sok nehézséget okoz a magyarban.” (Nyr.¹ 165); (Abnormális helyesírási sajátosságok) „Emberünk vagyunk, írásainkban véletlenül is ejthetünk egy-egy helyesírási hibát.” (Nyr.² 417); (Elmélet és törvényszerűségek a tipológiában) „Korunk nyelvészetének egyik alapproblémája az elméleti és az empirikus megközelítés viszonya.” (ÁNYT.² 29.)

b) Ugyanez egyéni (értékelő) véleménynyilvánítással: (Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezésének típusai) „A magyar nyelvjárások atlaszá»-nak fonetikai-fonológiai, valamint alaktani vonatkozású tanulságait a hazai szakirodalom már eddig is viszonylag jól kiaknáztta. (MNY.² 1); (Az élő Mészöly Gedeon) „Valakiről, aki már rég elköltözött közülünk, akkor mondhatjuk, hogy él, ha emlékezetünkben jelen van, ha a vele együtt töltött idő képekben, hangokban vissza-visszatér.” (MNY.² 287); (Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány) „Bárkitől származott is: szép gondolat volt a [. . .] Bárczi Géza tudós személyiségét bemutató [. . .] munkáját megjelentetni.” (Nyr.¹ 232); (Szemantikai interpretáció és nyelven kívüli tartalom) „Az a nyelvész, aki magát Saussure és Bloomfield követőjének vallja, a nyelvet a jelek rendszerének tekinti.” (ÁNYT.¹ 5); (A mondatstilisztikai kutatás mint módszer) „A szóhangulatot a kutatók általában stilisztikai tényként, stilisztikumként értékelik, mindenekeelőtt a verstanban;” (ÁNYT.¹ 127).

c) A cím általános tétellel tágítása: (A magyar—német nyelvi kölcsönhatás néhány grammatikai esete) „A nyelvek érintkezése, keveredése, valamint a kétnyelvűség és a nyelvcsere régi problémája az emberi nyelvnek.” (MNY.¹ 199); (Szathmári István, Bárczi Géza [. . .] és a magyar nyelvtudomány) „Emlékezni jó! Olyan tudósra, tanárra emlékezni, mint Bárczi Géza professzor úr volt, különösen jó, hasznos és szükséges.” (MNY.¹ 369); (Krúdy stílusa) „Az emberi sors örök attribútumaihoz, a születés, az élet, a szerelem, a halál, az utódokban való továbbélés dialektikus lényegiségéhez a történelem különböző korainak művészei nem egyformán viszonyultak.” (Nyr.¹ 177); (Magyar nyelvtudósok az Ormánysági Szótár születésénél) „Egy mű születésének körülményeit akkor érdekes feltárni, ha az alkotó egyéniségén túl jellemezni tudják az alkotói

atmoszférát, s elvezetnek más alkotókhoz: a mű létrejöttének inspirálóihoz vagy legalább szemlélőihez.” (Nyr.² 207); (John R. Firth és a brit nyelvészeti iskola) „Egy tudományág fejlődését nagyban befolyásolja az a gazdasági, kulturális és politikai háttér, amelyben létrejön” (ÁNyT.³ 103).

Az ilyen általános érvényű tétellel induló szöveg néha több mondatos bekezdéssé, olykor egész kis értekezéssé tágul (MNy.¹ 395; MNy.² 49, 129, 168, 282, 308; Nyr.² 328 stb.).

3. A két nagy csoport után — mennyiségileg mintegy 50% csökkenéssel — három rokon indító típus következik. Gyakoriságban vezet köztük a h i v a t k o z ó indítás (49). A címben jelölt témával foglalkozó korábbi írás (írások) felidézése. Szokásos sémája: itt — akkor -X — ezt írta (mondta). Olykor saját munkájára hivatkozik a szerző: (Hol fekiúdt az anonymusi Zemplén-vára?) „Endlicher István és Pais Dezső (Anonymi Belae regis notarii de Gestis Hungarorum liber. Viennae, MDCCCXXVII, Hungaria vetus; Magyar Anonymus. Bp. 1926) Zemplén várát a Bodrog jobbpartján tüntetik föl.” (MNy.¹ 334); (Lencsés György *Ars Medicája* kéziratának összehasonlító vizsgálata) „Lencsés György *Ars Medicae*-járól, az első magyar nyelvű orvosi műről a Magyar Nyelv hasábjain több közlemény is megjelent, legutóbb Szabó T. Attila elmélyült tanulmánya (MNy. LXX, 144—57)” (MNy.¹ 176); (Néhány megjegyzés Ibn Hayyánnak a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról szóló tudósításához) „A Magyar Nyelv LXXV. évfolyamának harmadik számában Czeglédy Károly cikket közölt Abu Marwān ibn Hayyān spanyolországi arab történetírónak a magyarok 942. évi észak-spanyolországi kalandozását leíró tudósításáról.” (MNy.² 413); (Logikai relációk kifejezése hálódiaagrammal) „Rozgonyiné Molnár Emma (Nyr. 102: 452—63) hálómódszerrel vizsgálja meg egy-egy szöveg viselkedésformáját: tartalmi-logikai viszonyait.” (Nyr.¹ 225); (Egy állítólagos tájnév: Apoka) „Az ÚjIdőkLex. 1936-ban megjelent második kötetében a 447. lapon a következő szócikket olvashatjuk:” (Nyr.¹ 364).

4. A közvetlen hivatkozásnak közeli rokona, számbelileg is csaknem egyezik vele (40) az u t a l ó kezdés. Jellemzője, hogy megemlít valamilyen korábbi művet (előzményeket), de ez nem közvetlenül függ össze a cikk témájával, csak valamilyen távolabbi kapcsolatban van vele, mintegy párhuzamot jelentő tételként ad alkalmat a szerzőnek mondanivalója indításához: (Három finn névtudományi munka) „Folyóiratainkban számos ismertetés jelent meg névtudományi könyvekről, akár Magyarországon publikálták azokat, akár külföldön.” (MNy.¹ 246); (Az Érdy Kódex és a Jordánszky Kódex kéziratai összehasonlításának tanulságaiból) „Mészöly Gedeon gyakran és nyomatékosan szolt arról a tényről, hogy kódexeink vizsgálatának célravezető módszerei között különös fontossággal bír a kéziratban fellelhető törlések, javítások és íráshibák rendszerének elemzése.” (MNy.² 315); (Kosztolányi Dezső: Hogy is történt?) „Kosztolányi prózájáról szólva a legnagyobb dicséretként állította Babits: »Nincs ebben a nyelvben semmi lírai!«” (Nyr.¹ 189); (Jön-megy, hoz-visz) „Kapás Ferencnek a »Jön-megy, hoz-visz« c. cikkét olvasván [...] jutott eszembe néhány gondolat ezeknek az igéknek a viselkedéséről más nyelvekben, nevezetesen a japánban.” (Nyr.¹ 245); (Vörösmarty képi „akkordjai”) „Négyesy László írja Vörösmartyról, hogy »... mindig akkordot fog, nem egyetlen hangot pendít meg...«, »... s a szónak három, négy, tíz és száz vonatkozása mozdul meg lelkünkben.«” (Nyr.¹ 430); (Az indouráli nyelvrokonság elmélete tipológiai szempontból) „Hogy az uráli nyelvek valamiféle rokonságban állottak valamikor az indoeurópai nyelvekkel, azt a múlt század hetvenes éveitől kezdve több nyelvteszt és elképzelhetőnek tartotta. Az észt N. Anderson egy 1879-ben megjelent művében [...]” (ÁNyT.² 5).

5. A hivatkozó és utaló típusok tágabb családjának harmadik tagja a címmel jelzett téma történetére, messzebbre visszanyúló előzményre mutató szövegkezdet (32 előfordulással): (Az *óvoda* szó megjelenése) „1828. június 1-én nyitotta meg Brunsvik

Teréz a budai Mikó utcában az első hazai kisedővő intézetet, amelyet hamarosan követte a többi. Ezeket — a legkisebbek számára szervezett — oktató-nevelő intézményeket Brunsvik Teréz és munkatársai eleinte német nevekkal illették” (MNy.¹ 82); (Lexica Fenica) „A 60-as évek közepén elkészült, s a több mint 200 000 címszót tartalmazó finn értelmező szótár (Nyky-suomen sanakirja) munkálatai után nem tették le a tollat a finnországi szótárfő tudósok.” (MNy.² 101); (Az erdélyi magyar nyelvtudomány kérdései) „Mikor ezelőtt négy évtizeddel a kolozsvári egyetemről kikerült néhány nyelvész munkálkodásával tevékenységbe lendült egy kis nyelvészcsoporthoz, a nyelvtudománynak akkor már Erdélyben századokra visszamenően sok előzménye volt.” (Nyr.¹ 257); (Alanykutatás és passzívum-tipológia) „1961-ben a Dobbs Ferry-ben lefolytatott konferencián került először részletesebben szóba a nyelvi univerzálék problémája” (ÁNyT.² 107).

6. Párba állítható szövegkezdő típusok egyrészt a — gyakran egyéni — indokolást, magyarázatot tartalmazó (43), másrészt az írás célját, a vállalt feladatot megjelölő (16) kezdésformák:

a) (A szövegelemzés és a nyelvtudomány kapcsolata) „Míg a klasszikus nyelvtudomány meglehetősen csupán a nyelvi szintek vizsgálatával, a mai nyelvművelés számára ez már nem elégséges. A hangtan—szótan—mondattan sor szükségszerűen egy újabb tudományssal egészült ki [. . .]” (MNy.¹ 162); (Borzsák) „A MNy. XLV. évfolyamában (187—90) megjelent igénytelen szó-, illetőleg névmagyarázatunkhoz időközben annyi újabb adat került a kezünkbe, hogy az épületes téma kiegészítése [. . .] érdemlegesnek látszik.” (MNy.¹ 336); (Szitckszóvá vált betegségneveink) „Betegségneveink vizsgálatával egyetemi tanulmányaim alatt kezdtem el foglalkozni.” (MNy.² 188); (Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében) „Nyelvész életem egyik mulasztása, hogy nyelvünk ómagyar kori vagy régebbi állapotaival alig-alig foglalkoztam” (MNy.² 457); (Sütő András tájszavai) „Sütő Andrásal egy az anyanyelvünk: az enyém is az erdélyi köznyelv. [. . .]” (Nyr.¹ 2469); (Tinódi mozgást jelentő igéinek szemantikai viszonyai) „A címben megjelölt téma a XVI. századi vitézi nyelvvel kapcsolatos kutatásaim során fogalmazódott meg bennem.” (Nyr.² 348.)

b) (Régi török eredetű neveink) „A következőkben néhány megjegyzést kívánunk fűzni egyes törzsneveinkhez [. . .]” (MNy.¹ 129); (A jugoszláviai magyar nyelvű kémiatankönyvek nyelvhasználatáról) „Azt a feladatot kaptam, hogy két kémiatankönyv nyelvhasználatáról mondjak véleményt.” (Nyr.¹ 173); (Egy narratív struktúratípus néhány szabályszerűsége) „A dolgozatban megpróbálom felvázolni azokat az általános érvényű strukturális tulajdonságokat és kapcsolatokat, amelyek képesek leírni és megmagyarázni [. . .]” (ÁNyT.¹ 37); (Automatikus szövegelemzés a legalsó nyelvi szinteken) „Bevezetőben körülírjuk a címben használt s az alábbiak számára fontos fogalmakat, majd dolgozatunk rövid vázát ismertetjük.” (ÁNyT.¹ 115); (Buridan és a név-reláció antinómiaja) „Ebben a tanulmányban szeretném kimutatni [. . .]” (ÁNyT.³ 5); (A nyelvész Come-nius) „Dolgozatunk elején elsősorban azt kell hangsúlyoznunk [. . .]” (ÁNyT.³ 35).

7. Az eddigi rendszerezésből kimaradt „egyéb” rovatba sorolható az „in medias res” szövegkezdés. Ilyen pl. a sz ó t ő r t é n e t i a d a t o k vagy más szövegközlések esetén szokásos felsorolás, illetve szövegközlés (pl. MNy.² 376, 510).

Olykor a szerző fejezetcímét (címeit) iktat be. Ilyenkor a szövegkezdés a fejezetcímhez igazodik (pl. MNy.¹ 147, 416). Hasonló típusnak tekinthető a cím és szöveg közé iktatott mottó, amikor is az utóbbihoz kapcsolódik a szövegkezdés (pl. ÁNyT.³ 115).

7. A hangulati elem, az érzelmi mozzanat — mint előbb is jeleztem — nem jellemző a szaktudományunk körébe vágó (dolgozatomban vizsgált) munkákra. Természetszerűleg nincs is olyan jelentősége, mint a szépirodalomban, mégis — úgy gondolom — érdemes figyelmet szentelni legalább egy olyan vonásnak, amely nem közömbös az olvasó szempontjából, hiszen a felgyorsult időben a szakmai, még oly tudományos írásoktól is elvár-

Összesítő kimutatás a szövegkezdő típusokról

	ismétlő, kifejtő	levezető	hivat- kozó	utaló	előzmé- nyes	indokoló, magya- rázó	célki- tűző	egyéb	összesen
MNy.	43	30	38	13	23	23	5	9	184
Nyr.	33	35	11	21	5	18	3	—	126
ÁNyT.	9	10	—	6	4	2	8	1	40
Összesen	85	75	49	40	32	43	16	10	350

ható, hogy minél gyorsabban, minél könnyebben felfogható, világosan áttekinthető üzeneteket közvetítsenek.

Ez a kíváncsi pedig, ha nem is szükségszerű függvénye, többé-kevésbé mégis hűségese partnere a mondat terjedelmének.

Szaknyelvünk művelői — úgy tetszik — előnyben részesítik a hosszabb lélegzetű, összetett mondatos szövegindítást. Erre mutat, hogy (a kisebb cikkeket mellőzve) 164 frás közül 86 kezdődik összetett mondatokkal a 78 egyszerű mondatos kezdéssel szemben. (Az összetett kezdő mondatok közül két tagmondatos 47, három tagmondatos 28, négy tagmondatos 7, öt, illetve ötnél több tagmondatos 4.) Az egyszerű mondatok közt is jóval több a telítettebb, több szóból álló, mint a rövid (1—5 szavas mindössze 7, 5—10 szavas 18, 10—20 szavas 38, 20-nál több szót tartalmaz 15 mondat).

Nem kívánok ezekből a számokból messzemenő következtetést levonni, még kevésbé valamiféle szabályt fölállítani. De megfontolandónak tartom, hogy ha a szépirodalomban telitalálatnak számít az ilyen kezdet, mint „Szerelengyerek vagyok” (Veres Péter: Számadás), „A pisztoly eldördült” (Kosztolányi: Aranysárkány) stb. (vö. NEMES Gy. i. m.), valószínű, hogy szaknyelvünknek sem válik hátrányára, szégyenére az ilyenféle kezdő mondatok használata: „Emlékeznj jó!” (MNy.¹ 369); „Peirce nem volt nyelvész” (ÁNyT.³ 65); „A stílus összetett jelenség” (Nyr.² 421) stb.

Mint sok más kérdésben, a szövegindításban sem ártana Arany János vélekedését szem előtt tartani. Az Akadémia főtítkáraként a költő arra hívta föl az előadókat, hogy „értekezésöket szépen, f o r m á b a n adják a nyilvánosság elé, simára fésüljék a nyelvhibáktól, pongyolaságát felövedzzék, itt ott egy kicsi virágot tűzzenek hajába: szóval, hogy az előadásban, ép annyi tudomány mellett, egy kis művészet is legyen.” (ÖM. X, 516: Franklin 1900-as kiadás.)

BENKŐ LÁSZLÓ

É L Ő N Y E L V

A XXXI. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat néprajzi témájú dolgozatairól

Az 1983-ra meghirdetett néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat is szép eredménnyel zárult. 326 pályamunka érkezett be, közülük 63 volt nyelvjárási témájú. Ezzel az aránnyal meg lehetünk elégedve, ha figyelembe vesszük, hogy a tárgyi és szellemi néprajz milyen sok lehetőséget kínál az önkéntes kutatóknak, hiszen a különböző kismesterségek leírásától, a tárgygyűjtésen, népmese- és népdalgyűjtésen keresztül egészen az önéletrajzig nép-

rajzi témakörbe sorolódnak a pályamunkák. Föltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy ezeknek is majdnem mindegyike tartalmaz nyelvjárási adatokat is — némelyik többet, másik kevesebbet —, s ha különböző lejegyzési színvonalon is, mindegyik fontos forrása a későbbi nyelvjáráskutatásoknak.

A pályázatot két kategóriában hirdetik meg a rendező szervek (köztük az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Nyelvtudományi Társaság): felnőtt és ifjúsági kategóriában. A nyelvjárási témájú munkák sorában a két kategória közötti arány az idén 35 : 28 volt a felnőttek javára, de igen megnyugtató ez a szám, hiszen a fiatalok jelentős részvételét jelenti e mozgalomban. Igaz, hogy ebben az esztendőben csatlakoztak a középiskolai tanulmányi versenyek dolgozatai is a pályázatokhoz, s ez nagy mértékben növelte az ifjúsági pályamunkák számát. Itt jegyzem meg, hogy a felsőoktatásban sorozatosan megrendezett diákköri (OTDK) versenyek ide illő témájú dolgozatainak is egy-egy példányát el kellene juttatni az országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázatra, hogy a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában elhelyezve mintegy országos központban kerüljenek megőrzésre, s legyenek hozzáférhetők a tudományos kutatás számára. Most talán a versenyt megrendező felsőoktatási intézmény irattárában, könyvtárában porosodnak, és senki sem tud arról, hol, milyen értékeket őriznek.

A nyelvjárási témájú pályamunkákból a felnőtt kategóriában három dolgozat ért el első helyezést (az összesen kilenc első díjas munka között), második és harmadik helyezésű négy-négy illetőleg három-három felnőtt és ifjúsági pályamunka lett. Kisebbségi pénzzutalmat kapott még ezeken kívül négy felnőtt és kilenc ifjúsági dolgozat. A fennmaradóknak mindegyike valamilyen szakkönyvküldeményben részesült. A néprajzi témájú munkákon belül a nyelvjárás valamilyen szempontú leírását adja egy, helynévgyűjtéssel foglalkozik 15, személynévgyűjteményt tartalmaz 21, állatnévanyagot közöl három, szólásokat, közmondásokat ad hat, tájszavakat szed sorrendbe nyolc, nyelvjárási szakszókincset tár föl hat, vegyes néprajzi tartalmú három pályamű.

A helynevek témakörében több kiemelkedő pályamunka is született. ENYEDI ANTALNÉ Öcsöd földrajzi neveit gyűjtötte össze (302 lap, 2 térk., 42 fotó) alapos lelkiismeretességgel. Másfélezernyi névadata mellett növény-, hal- és madárneveket, továbbá szólásokat és családneveket is közölt. A Nyúl községből megjelent frazeológiai gyűjteményéről (ELTE NytudDolg. 34. sz. Bp., 1982.) már nyelvész körökben jól ismert ÁBRAHÁM IMRE most négy település (Nyúl, Écs, Pannonhalma és Ravaszd) helyneveit gyűjtötte be (71 lap, 5 térk.). Levéltárakból, okmánytárakból és élő adatközlőktől összegyűjtött 432 földrajzi nevét kiválóan rendszerezte, s egy részüket helytálló etimológiákkal is magyarázta. Adattára azonban nem illik bele az országos helynévgyűjtő mozgalom kiadványainak sorába. MATUSEK LÁSZLÓ Áta község helyneveit küldte be (25 lap, 3 térk.). Történeti kutatást is végezve igen részletes magyarázatokkal, földrajzi és gazdag történeti leírásokkal látta el munkáját. A Vásárosnaményben működő honismereti tábor (BALOGH LÁSZLÓ vezetésével) ebben az esztendőben Vitka (26 lap, 3 fotó) és Olesva (32 lap, 2 térk.) helyneivel pályázott. Történeti kutatásaik mellett kiválóan szerelt adattárai érdemnek említést.

GERHÁTH MÁRTA Mecsér külterületi helyneveit (15 lap, 1 térk.), MILE LAJOS és TÓTH ISTVÁN Dévaványa földrajzi neveit közölte (7 lap, 1 térk., 4 fotó). Kemecse községnek az 1784. évi fölmérésében szereplő helynévadait dolgozta föl rövid munkájában (6 lap) HAGYMÁSI ERZSÉBET.

TÓTH MIHÁLY Gödöllő város és a gödöllői járás utcanveit gyűjtötte össze és dolgozta föl az eddig kialakult gyakorlat szerinti rendszerezéssel (39 lap, 1 térk.). Az „gri Szilágyi Erzsébet Gimnázium honismereti szakköre (PELLE BÉLANÉ vezetésével) Eger-Felnémet belterületéről lelkiismeretes kutatómunkával 748 helynévi adatot gyűjtött össze (34 lap). KERTI TERÉZ Bölske utcanveit küldte be (19 lap). BÉKEFI VIOLA Pápa belte-

rületi neveit levéltári kutatások alapján szedte össze, s nyújtotta be pályázatra igen olvasmányos megfogalmazásban (26 lap, 1 térk., 10 fotó).

Ismét különleges témával, a mikrotoponímia körébe vágó munkával jelentkezett BERÉNYI ZSUZSANNA ÁGNES, mikor a 7. sz. Ipari Szakmunkásképző Intézet tanműhelyeinek helynévgyűjteményét küldte be (40 lap). Mint tudjuk, előzőleg a budapesti Nagyvásárcsarnok helyneveivel pályázott, s ez a munkája meg is jelent az ELTE Névtudományi Dolgozatok sorozatának 34. számaként (Bp., 1983.). Névadata most — a gyűjtött hely jellegéből folyóan — kevesebb (48), magyarázatai azonban igen aprólékosak. Csillagneveket közölt (álomfejtésekkel együtt) SZABÓ GYULÁNÉ 25 kézirásos lapon. Adatai többnyire Debrecen környékéről valók, de találhatók közöttük erdélyiek és általánosan ismertek is.

KISS JÓZSEF falucsúfolókat gyűjtött össze száz Baranya megyei településről (27 lap). Magyarázza eredetüket, és lejegyzéseiben fonetikai pontosságra törekszik.

A s z e m é l y n e v e k valamennyi elemét összegyűjtötte 1743-tól 1827-ig Mervevát községben KOVÁCS JENŐ (41 lap). Az ezt követő időszakot előző évi pályázata tartalmazta. SZÉP KATALIN gimnáziumi tanuló Magyarszerdahely teljes névanyagát küldte be pályázatra (45 lap). Különválasztottan közölte a beceneveket, ragadványneveket, szólító- és említőneveket. JUHÁSZ ALADÁR Vága (Váhovce) teljes névanyagát névelemenként rendszerezve juttatta el a pályázatra (25 lap). SZABÓ JENŐNÉ Padragkút 3060 lakosának 530 családnévét adta betűrendes fölsorolásban, majd a keresztneveket, a beceneveket és a ragadványneveket életkori csoportosításokban közölte 50 lap terjedelmű pályamunkájában. TÓTH ANDREA a pápai Türr István Gimnázium tanulóinak család- és ragadványneveit rendszerezte (14 lap).

Kiváló ragadvány- és családnévgyűjtést küldött Csépa nagyközségből CSETÉNYI MIHÁLY és CSETÉNYI MIHÁLYNÉ (139 lap). Fonetikus lejegyzésük, funkcionális és hangulati értékelésük az egyes nevekről különösen figyelemreméltók. RÁ CZ SÁNDOR a töle megszokott módon: a ragadványnevek betűrendbe sorolásával, bőséges magyarázatokkal kiegészítve állította össze Magyarcsanád-Bökény teljes névanyagát (41 lap). MANDITY ZSIVKO Pécs és tíz környező helység szerbhorvát (bosnyák) lakosságának ragadványnévanyagát sorolta föl településenként, majd rendszerezte is anyagát (36 lap). HAGYMÁSY SÁNDOR Túrkevéről küldött 361 ragadványnevet részletes magyarázatokkal, családnévenkénti fölsorolásban (83 lap). PARÁK ENDRE Garamdamásd és Lekér ragadványneveiből közölt harminchatot alapos magyarázatokkal, adomákkal, kisebb történetekkel (31 lap). GAÁL SÁNDOR Rohod (15 lap), a kőteleki Általános Iskola honismereti szakköre Kőtelek (35 lap), a makói Kun Béla Általános Iskola honismereti szakköre Makó (59 lap), az egri Szilágyi Erzsébet Gimnázium Eger-Csebokszári lakótelep, Fedémes, Zaránk, Egercsehi bányatelep, Aldebrő és Ivád (179 lap), Ónozó LAJOS Szeged-Alsótanyák (4 lap) ragadványneveiből küldött a pályázatra értékes adatokat.

Külön kell választanunk a szép számú iskolai ragadványnévanyagot! A sárospataki Rákóczi Ferenc Gimnázium néprajzos szakköre a sárospataki diákok iskolai ragadványneveiből gyűjtött össze 368 adatot (24 lap). VÁRHELYI ENDRE a szombathelyi Kani-zsai Dorottya Gimnázium tanulói körében gyűjtött hasonló módon (8 lap). BALI JUDIT nagykanizsai diákneveket küldött (12 lap). KOVÁCS TIBOR a tapolcai Batsányi János Gimnázium tanulóinak ragadványneveit jegyezte föl osztályonkénti fölsorolásban (25 lap). HUDÁK JÁNOS és PÁSZTOR TAMÁS, a tímári általános iskola 6. osztályos tanulói iskolájuk felső tagozatában 168 gyermek keresztnéveit és beceneveit gyűjtötték össze a használat körülményeivel, a nevek és a beceképzők gyakorisági sorrendjével (7 lap). Végül egy zárt közösség, a pacsai labdarúgó kollégium lakóinak ragadványneveit küldte el MÉSZÁROS EDIT (9 lap).

A z á l l a t n e v e k körében végzett alapos gyűjtést a Csete Balázs Honismereti Szakkör Jászkiséren, midőn az ELTE által küldött kérdőíveket felnőttekkel és általános

iskolai tanulókkal is kitöltette, a kapott adatokat állatfajonként rendezte. MOLNÁR MIHÁLY Bánréve teljes állatnévanyagát (629 adat) közölte rendszerezve, adattárral, állatszólítókkal, statisztikai táblázatokkal (29 lap). PINTÉR PÁLNÉ teljességre nem törekedve gyűjtötte össze Tihany állatneveit. Értékes adatait állatszólítókkal, néprajzi megjegyzésekkel stb. egészítette ki (9 lap).

A szólasók, közmondások, népi frazeológia területén TÓTH MIHÁLY két kiváló dolgozattal is jelentkezett. Az egyik a Galga-mentéről közöl 1442 szólást és közmondást azok vezérszavainak betűrendjében, jó jelentésmegadásokkal, fonetikus lejegyzésre törekedve (63 lap, 1 térk.). Másik munkája Bag község köszöneti és megszólítási formuláit tartalmazza (30 lap). Különösen jelentősek „köszönéspótló” és „névpótló” megszólításai, amelyek ősi hagyományokat őriztek meg a mai napig e vidéken.

KAPOSI LAJOS Nak községben készült néprajzi munkájához adott témánkénti föl-sorolásban szólásokat, közmondásokat, babonákat és egy húszlappos tájszótárt is a születés, házasság és temetés szokásainak szakszavaiból (84 lap, 10 fotó). ÓNOZÓ LAJOS Szeged környékéről (tanyavilágából) küldött 546 szólást, közmondást (53 lap). SZALAY EDINA RÉKA Vonyarevashegyről közölt olvasmányos leírásban szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat (14 lap). PADÁNYI LAJOS Buda környékén gyűjtött, de mindenütt közismert szólásokat és szóláshasonlatokat nyújtott be a pályázatra rövid magyarázatokkal (21 lap).

A tájszógyűjtés nehéz munkáját kevesebben vállalták az idén, vagy pontosabban: kevesebb tájszógyűjtés ért föl a pályamunkák színvonaláig erre az esztendőre. Annál inkább kiemelkedik közülük SÁNDOR MIHÁLYNÉ munkája, amely Berettyóújfalu és környékének majdnem teljes tájszókincsét tartalmazza (valódi és jelentésbeli tájszavak, szólások, hangutánzó szavak, állatszólítók, indulatszavak, hiedelmek, babonák és olyan közmondások, amelyek nem szerepelnek O. Nagy Gábor gyűjteményében). A jelentős terjedelmű munka (261 lap) a megjelentetésre készen várja Berettyóújfalu tanácsának anyagi támogatását. Hasonlóképp értékes munka BERECSKI IMRE gyűjtése Dévaványáról (102 lap, 17 tábla, illetve fotó). 400 körüli valódi vagy jelentésbeli tájszava fonetikus lejegyzésben, tökéletes jelentésmegadásokkal, jól illusztráló példamondatokkal szintén kiadható lenne. PADÁNYI LAJOS lelőhely nélkül küldött be mintegy 600 elavult vagy ritkán használt tájszót, közöttük sok gyógy- és fűszernövénynevet (39 lap). SZÉKELY LÁSZLÓ Győrváron gyűjtött 417 értékes nyelvjárási szót, jól kiválasztott példamondatokkal, de elnagyolt fonetikai lejegyzéssel (25 lap). LUKÁCS GÁSPÁR Mezőkövesdről küldött valódi, jelentésbeli és alaki tájszavakat, szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat (17 lap). KASZÁS JÁNOS hosszúhetényi szavai többnyire alaki tájszavak, némely kifejezése pedig grammatikai eltéréseket tartalmaz (10 lap). JÁNOSSY GÁBOR mintegy 300 tájszóval egészítette ki tavaly beküldött hajdúböszörményi szókincsgyűjtését (11 lap).

A földművelés munkamenete és szókincse kérdőívei közül az idén BOHA JUDIT a szántás-vetésről szólót gyűjtötte föl Pákán (29 lap), HORVÁTH ATTILA Zalakaroson (28 lap), KLAJKÓ LEONÓRA pedig Apostagon (45 kézirat lap, 21 fotó). TÓTH ILDIKÓ az aratásról szólóra kereste meg a válaszokat Pölöskefőn (46 lap). JÁNOSI ERIKA Zagyvarékas földművelésének szakszavaiból adott 510-et először tematikus leírásban, majd szó-társzerű felsorolásban (177 lap, 46 tábla, 19 fotó, 1 térk.). GYERGYÁK KRISZTINA és HAJAS ANDREA a nagykanizsai diáknyelvből készített kiváló szótárt és kifejezésgyűjteményt (26 lap).

Egészen különös helyet foglal el a pályamunkák sorában SZABÓ DÉNES gyűjtése, amely a Magyar Nyelvatlasz valamennyi kérdésére adott válaszokat tartalmazza Csögléről. Ezekből hangtani, alaktani és egy-két grammatikai következtetést levonva dolgozta föl anyagát a pályázó (118 lap, 1 magnókazetta).

Vegyes témájú gyűjtést tartalmaz Nagyvisnyóról és Szilvásváradról GÁL GYULA

kiváló pályamunkája (69 lap, 12 fotó). 650 valódi és jelentésbeli tájszava után ragadványneveket közöl 1801-től 1945-ig, három időszakra bontva az anyagot. Magyarázatai helytállóak, rendszerezése korszerű. ROSSZAY GYÖRGY Borsodbóta palóc nyelvjárásából gyűjtött szólásokat, szóláshasonlatokat, falucsúfolókat, cigány átkozódásokat, tájszavakat, köszönéseket, megszólításokat, dülőneveket, ragadványneveket, kötött szövegeket (imákat) és tájszavakat (47 lap). KÉRI KATALIN Nagyvenyim helyneveiből, keresztnéveiből, beceneveiből, állatneveiből közölt adatokat, és a bognár mesterség néhány szakszavát magyarázta pályamunkájában (14 lap, közben rajzok, fotók, 1 térk.).

KIGYÓSSY LÁSZLÓNÉ FETT TERÉZ a gánti német nyelvjárás hangrendszerét mutatta be, majd a nyelvjárás lassú átalakulását szemléltette példákkal (34 lap).

Különösen értékeseknek tartom az idei pályamunkák között a tájszótárakat, szó-lás- és közmondásgyűjtéseket, s természetesen a ragadványnév-gyűjteményeket. Néhányat az utóbbiak közül az ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékesoportjának Névkutató Munkaközössége már közre is adott, többnek a megjelentetését a közeljövőben tervezni. Lehetőségeink azonban korlátozottak, s még a legkiemelkedőbb pályamunkák mindegyikének a kiadását sem tudjuk vállalni. Pedig mind a gyűjtők, mind pedig a dolgozatok megérdemelnék a fokozottabb törődést, a nagyobb nyilvánosságot, a legalább néhány száz példányban való megjelentetést.

HAJDÚ MIHÁLY

A tájszógyűjtésről egy kis orvanyag kapcsán

1. Noha a tájszavak gyűjtése a nyelvjáráskutatásnak szinte a kezdetéig tekint vissza, a tájszógyűjtés létjogosultságát manapság sem kérdőjelezi meg senki (vö.: HAJDÚ MIHÁLY: VEAB Értesítő 1982. II, 150; SZABÓ GÉZA: MNy. LXXIX, 341–2). Minden tájszógyűjtés máig akkor korszerű igazán, ha tematikus, tehát tárgykörök szerinti egyfelől (vö. BALOGH LAJOS: VEAB Értesítő 1982. II, 163), másfelől ha legalább viszonylagos teljességre törekszik egy helyi nyelvjárásra — lehetőleg anyanyelvjárásra — vonatkoztatva (vö. KISS JENŐ: MNy. LXIX, 502). A szókészleteti kuriózumok keresése ma valóban nem elegendő.

Ezúttal mégis olyan tájszavakat szeretnék közzétenni, amelyek egyik fenti kíváncságnak sem tesznek hiánytalanul eleget. Nem tematikus gyűjtés eredményei, és nem is egy, hanem több kutatópontról valók. Látszólagos eretnkségemet két indokkal mentem. Egyrészt abban reménykedem, hátha sikerült eddig még föl nem jegyzett tájszót találnom, hiszen ezer meg ezer lehet ilyen (vö. BENKŐ LORÁND: VEAB Értesítő 1982. II, 180). Másrészt az biztat reménnyel, hogy közleményem révén több nyelvi adatunk lesz a tájszavaknak egy-egy területhez köthetőségére (vö. KIRÁLY LAJOS: i. h. 203). Jómagam egyébként hittell vallom egy olyan korszerű tájszótár szükségességét, amely több helyi nyelvjárás anyagát tartalmazná rendszeres földrajzi és szociológiai összevetésben (vö. SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNy. XXII, 173).

A tájszavak gyűjtése lehet éppen elsődleges célja is a kutatásnak, többnyire mégis inkább mellékterméke szokott lenni a nyelvjárási anyaggyűjtésnek (vö. VÉGH JÓZSEF: VEAB Értesítő 1982. II, 167). Való igaz, hogy aktív módszerrel is lehet, sőt kell is néha tájszókat gyűjteni, nagyon sok tájszóhoz mégis csak passzív megfigyelés eredményeként jutunk hozzá (vö.: KISS: MNy. LXIX, 503; IMRE SAMU: MNy. LXXI, 224–5). Különösen anyanyelvjárását gyűjtheti ki-ki érdemben passzív módon, sőt bizonyos esetekben — ha netán szótártervet forgat a fejében — nem is nélkülözheti senki a spontán nyelvhasználat pusztá megfigyelését. Vita, kétség sem férhet azonban hozzá, hogy az anyanyelvjáráson kívül is haszná, értelme lehet minden váratlanul előbukkanó tájszó feljegyzésének, az egyéb célú gyűjtés közben ellesett szókészleteti orvanyagnak.

Bár a dialektológia eddig sem tett keveset a nyelvjárások szókészletének feltárására, a tájszókészletet még mindig nem ismerjük kellő alapossággal (vö. Kiss: NytudÉrt. 89. sz. 172). Ismereteinket ugyanis a tájszótáraknak, a nyelvatlaszoknak és a szógyűjteményeknek köszönhetjük elsősorban. De az általános nyelvatlasz a hatalmas tájszókészletből szinte csak ízelítőt tartalmaz (vö. Márton Gyula: MNyj. XXI, 4–5). Mindenki tudja, hogy regionális szótáraink és nyelvatlaszaink száma is kevés (vö. Imre, MNyjR. 35). Az egyéb szógyűjtések pedig gyakran esetlegesek, az Új Magyar Tájszótár is csak a már korábban összegyűjtött anyagot fogja majd egybe. Így természetesen továbbra is szükség van mindennemű tájszógyűjtésre. Nem lenne szerencsés, ha az ÚMTsz. összeállítása után hasonlóan lelohadna a gyűjtőkedv, mint ahogyan az MTsz. megjelenése idején történt (vö. Hajdú: VEAB Értesítő 1982. II, 150).

Az utóbbi tíz évben, de főként 1978 óta a nyugati nyelvjárásokban többfelé végeztem más-más céllal tájszókészleteti gyűjtőmunkát. Természetes, hogy a gyűjtésnek szinte minden lehetséges módszerével megpróbálkoztam. Éltem a passzív megfigyelés módszerével. Elsősorban szülőfalumban, Sopronkövesden és megelőző munkahelyemen, Hegykőn. Másodsorban több olyan helyen, ahol hosszabb-rövidebb ideig tartózkodtam vagy sokszor megfordultam. Eredményeit cédulák százai őrzik. A valóban élő adatokhoz a legegyszerűbben passzív módszerrel juthatunk hozzá. Amióta Mariborban lektorként muravidéki magyar tanítványaim nyelvhasználatát figyelhetem, fokozott érdeklődéssel fordulok ismét a passzív megfigyelés módszeréhez.

Az aktív módszert is többféleképp kiprobáltam. Amikor a tájszók változását, mozgását kutattam, az aktív direkt módszertől sem riadtam vissza. Úgy érzem, hozott is néhány eredményt. Amikor az foglalkoztatott, hogyan lehetne a nyelvjárási szóhasználat néhány jellemzőjét megragadni, akkor spontán beszédsszövegekben kezdtem nyomozni a tájszók után. Bevallom, magnetofonos szövegfelvételeimben kevesebb tájszót találtam, mint amennyit vártam. Amikor pedig a tájszókészlet egységeinek nyelvészeti minősítésére tettem kísérletet, a szókészleti archaizmusok és neologizmusok problémáit célozva meg, mind a direkt, mind az indirekt adatokat mérlegeltem. Azt hiszem, valóban csak a két eljárás együttese segített hozzá a viszonylag egyértelmű döntésekhez.

Ezért úgy látom, hogy a mai tájszógyűjtésben önmagában rendszerint egyik módszer sem elegendő, de a kutató céljától függően hol az egyik, hol a másik kétségtelenül előnyben részesítendő. A közelmúltban két különböző helyen újra kiprobáltam az aktív módszer két lehetőségét. A Szombathely melletti Kisunyomban kész kérdőmondatokkal gyűjtöttem, a muravidéki Völgyfaluba (Dolina) viszont csak címszavakat és jelentésma-gyarázatokat vittem magammal. Az a tapasztalatom, hogy a tájszavak léte, ismerete, alakváltozatai, jelentése, jelentésváltozásai és bizonyos fokig használatuk iránt is eredményesen lehet érdeklődni direkt módon, sőt néha eredményesebben, mint a kérdőmondatok segítségével. A sok bonyolult kérdés rendszerint fárasztó, az adatközlővel való együttműködés hosszadalmas. Szinte mindig a köznyelvi megfelelők az első válaszok, csak ritkán a remélt tájszók. És az sem egyedi eset, hogy egyik-másik adatközlő a több sikertelen válasz után erőltetett, kitalált adatokat szolgáltat, olyanokat, amelyeket talán soha életében nem is mondott, nem is hallott. Ám ha nem túl nagy a kérdések száma, akkor általában hasznos az aktív indirekt módszer is. Belőle egy-egy tájszónak főként a használati gyakoriságára, aktivitására, illetve a szókészlet szinonimarendszerében való elhelyezkedésére következtethetünk nagyobb biztonsággal, mint a direkt rákérdezésből.

2. Az alábbiakban mintegy 200 olyan tájszót szedek betűrendbe, amelyeket passzív módon, egyéb munkák melléktermékeként gyűjtöttem a nyugati magyar nyelvterület különböző pontjain. Adataim ugyan nem eléggé rendszeres és céltudatos tevékenység termékei, de két értékük kétségtelen. Az egyik, hogy többé-kevésbé aktív vagy még

nagyon jól ismert passzív adatok, hiszen nem kérdésre jöttek elő, hanem az élő nyelvben, természetes beszédhelyzetekben hangzottak el. A másik az, hogy figyelmet érdemel földrajzi és szociológiai hátterük, hiszen vagy azért tűntek fel, mert eltérnek más helyi nyelvjárás megfelelő adatától, vagy azért, mert addig nem hallottam őket idősebb adatközlőktől sem.

Adataim nagy többsége nyolc helyi nyelvjárásból származik, de néhány példaszó még további nyolc helyről való. Azok a falvak, amelyek az adattár zömét szolgáltatják, négy nagyobb góc köré csoportosíthatók: Sopronkövesd és Sopronhórpács Sopron környéki, Répcevis és Répceszentgyörgy Répce-melléki, Tanakajd és Kisunyom Szombathely melletti, Göntérháza (Genterovci) és Völgyifalu (Dolina) muravidéki gócot ad. A tizenhat község egyébként a következő: Hegykő (1), Sopronkövesd (2), Sopronhórpács (3), Répcevis (4), Sajtoskál (5), Répceszentgyörgy (6), Uraiújfalu (7), Lukácsháza (8), Gérce (9), Tanakajd (10), Kisunyom (11), Csehimindszent (12), Kálócfa (13), Göntérháza (14), Hármasmalom (15), Völgyifalu (16). (Adataim lelőhelyét a továbbiakban csak számuk jelöli.)

ábéce fn. 'ábécé' (11) — *akkorán* hsz. 'annyira' (13, 14, 16) — *ánzél* fn. 'udvarló fiatalember' (2) — *ápikos* mn. 'savanyú, romlott' (14) — *aszott* fn. 'acat' (10) — *aszlagul* ts. i. 'ver, püföl, náspángol' (12) — *bábuta* fn. 'banka' (13) — *bagyalikál* tn. i. 'vesződik' (16) — *bakló* fn. 'bojt' (2) — *batacsizma* fn. 'gumicsizma' (15) — *bátibot* fn. '(a gyékény) hengeres alakú virágzata v. termése' (14) — *ballér* fn. 'nagy tölcser' (13) — *boltáfalu* tn. i. 'ébren tölti az éjszakát, virraszt' (8) — *borsu* fn. 'bab' (14–16) — *borza* mn. 'laza, könnyen omló, porhanyó' (13, 14) — *bömhők* mn. és fn. 'sokat evő, jó étvágyú (gyerek v. felnőtt)' (4) — *börü* fn. 1. 'deszka, amelyre mosáskor álltak a patakon' (14), 2. 'keskeny fahíd' (16) — *buborcsikos* mn. 'pörsenéses, pattanásos' (11) — *bürü* fn. 'keskeny fahíd' (2) — *cájg* fn. 'élesztő' (2) — *cankózik* tn. i. 'andalog' (12) — *cikakul* tn. i. 'fulladással küszködik, fuldoklik' (5) — *csámmog* tn. és ts. i. 'lassan, kelletlenül eszik' (16) — *csér* fn. 'sár' (16) — *csibakul* tn. i. 'pipázik' (5) — *csihápödlí* mn. és fn. 'gyengélkedő, beteges (gyerek v. állat)' (2) — *csihápos* mn. és fn. 'fejletlen, növéiben elmaradt (állat)' (2) — *csikoritt* ts. i. 'keményen megfenyített, vallat' (4) — *csirkázik* tn. i. 'zöldül' (13) — *csötönyöz* tn. i. 'ide-oda járkál, csoszog' (11) — *débélla* mn. és fn. 'lomha, nagy testű, fiatal (nőszemély)' (2) — *dékkul* tn. i. 'elbujik, behúzódik, lapít' (2) — *dérgál* ts. i. 'ruháit hengeres fával simít, vasal' (16) — *déványos* mn. 'szép, tetszetős' (4, 6, 8) — *dosztig* hsz. 'bősegesen, elegedően' (2) — *döhönye* mn. 'lusta' (6) — *epusztul* tn. i. 'használatlanul válik, tönkremegy' (14–16) — *ergellérés* mn. 'mérgeződő, házsártos (természetű)' (4) — *elaslangul* ts. i. 'megver' (6) — *eleménnye* mn. 'rendetlen, piszkos (öltözetű)' (11) — *ezénten* hsz. 'nemso-kára, hamarosan, maholnap' (2) — *fagyos* mn. és fn. 'fukar, zsugori, magánakvaló (ember)' (11) — *fajás* mn. 'kihűlt, megfásult' (11) — *fajsz* fn. 'szövőszék' (14) — *fatyi* fn. 'házasságon kívül született gyermek, fattyú' (16) — *finészés* mn. 'fortélyos, furfangos, csalafinta' (12) — *fintorog* tn. és ts. i. 'erősen mozgatja, dobálja a farát' (14) — *fityóris* mn. 'nemi képességeiről híres, velük kérkedő (férfi)' (2) — *főjke* fn. 'fejődedény' (14, 16) — *föntálló* fn. 'akasztós v. polcos szobai szekrény' (2) — *fujakodik* tn. i. 'nedvességét veszíti, szárad' (5) — *funtos* fn. 'telek, házhely' (14) — *gányoga* fn. 'házatlan csiga' (2) — *ginyul* ts. i. 'életlen késsel vág' (16) — *góttul* tn. i. 'összekuporodva, kedvetlenül üldögél, gubbaszt' (2) — *gömböleg* fn. 'sodrófa' (16) — *gyalitt* ts. i. 'sebet enyhít, hűsít' (2) — *gyántár* fn. 'fenyőfából vékonyra hasogatott, begyújtásra használt aprófa' (16) — *gyukli* fn. 'mellényféle kabát' (2) — *hándigál* ts. i. 'felró, neheztel, vmit rosszindulatúan ismételtet' (14) — *hanyag* mn. 'langyos, kellemesen meleg' (1) — *hangyabojt* fn. 'hangyaboly' (11) — *hangyál* fn. 'hangya' (2) — *háriszkendű* fn. 'kötött vállkendő' (14) — *harog* fn. 'horog' (14) — *hēptikás* mn. 'köhögős, beteges' (9) — *herbek* fn. 'megszokott, kedves tartózkodási hely' (2) — *hévizál* tn. i. 'tétlenül tölti idejét' (4, 6) — *himpéllér* fn. 'gazember, csirkefogó' (14)

— *himpuk* fn. 'hangyabolyhoz hasonló, jelölésre szolgáló kis földkupac' (16) — *hitelés* mn. 'szavahihető, megbízható, pontos' (11) — *hókkon* fn. 'kiskefje, balta' (2, 9) — *hompuk* fn. 'vakondtúrás' (14) — *hótvár* fn. 'gyógyuló seben kérges bevonat, var' (11) — *höbörceül* tn. és ts. i. 'sokat beszél' (6) — *huzmin* mn. 'kapzsi' (12) — *igliz* ts. i. 'lófogatú talajművelő eszközzel kapál' (14) — *iglizü* fn. 'lókapa' (14) — *iszláng* fn. 'félszer' (13) — *iszláng* fn. 'polyvatárolásra alkalmas helyiség, félser' (2) — *jánto* fn. 'gyanta' (2) — *káforka* fn. 'merőkanál' (13) — *kámpulódik* tn. i. 'nyelvét öltögeti, csúfolódik' (6) — *kancsuka* fn. 'gumibot' (11) — *kapacs* fn. 'kétágú kapaféle köves talaj megmunkálására' (14) — *káskét* fn. 'napellenzős sapka' (2) — *katalik* fn. 'kb. nyugatnak megfelelő irány, ahonnan az esőfelhők szoktak jönni' (2) — *kéchárántikos* mn. 'megvetemedett' (14) — *kélájzli* fn. 'üveg-pohár' (14) — *kélájzli* fn. 'üveg-pohár' (3, 16) — *kélincs* fn. 'kilincs' (15) — *kengyel* fn. 'fül, vminek a füle' (14, 16) — *kepeszet* tn. i. 1. 'nehezen kapaszkodik, kaptat fölfelé' 2. 'hóban, sárban tipródik, jár-ke' (2) — *ketekül* tn. i. 'tesz-vesz, dolgoztat' (11) — *kiklin* fn. 'szótt alsószoknya' (16) — *kiszolgáló* fn. 'felszolgáló' (10) — *kiviggyan* tn. i. 'felhők mögül bújva elő kisüt a nap' (2) — *kopak* fn. 'merésre használt, felébe vágott, kivájt tők' (11) — *kolla* fn. 'katlan' (1, 14) — *köcöle* fn. 'szénahordásra szolgáló, nagyobb vászonféle ruhaanyag' (14) — *krispin* fn. 'felöltő, köpeny' (2) — *kublihu* fn. 'kuglóf' (16) — *kures* fn. 'bírói hirdetés a vasárnapi istentisztelet után' (2) — *kübollik* tn. i. 'kibomlik' (15) — *küpatogat* ts. i. 'mosott ruhából kiveri a hamut, a mosószert' (16) — *küshődik* tn. i. 'küszködik, küzd' (11) — *lampos* fn. 'méhek viaszépítménye, lép' (2) — *lapocka* fn. 'ütőeszköz kimosott vastagabb ruhák víztelenítésére' (16) — *láz* fn. 'madárijesztő' (2, 3) — *lébakfincos* tn. i. 'lebukfenczik' (3) — *lélansagul* ts. i. 'állati sebet, gyulladást először vizes, majd száraz ruhával beborít' (11) — *lobáncul* tn. i. 'sárban, hóban nehezen megy' (12) — *londár* fn. 'üveges hintó' (11) — *lóstul* tn. i. 'lót-fut' (2) — *mégáposodik* tn. i. 'megromlik' (14) — *mégfaggyuz* ts. i. 'meggondol, megfontol' (2) — *mégháporodik* tn. i. 'megsavanyodik, megecetesedik' (16) — *mégmohódik* tn. i. 'erőltetéstől megvastagodik, megdagad (a kéz)' (2) — *mégneszűdik* tn. i. 'felingerli magát, dühbe gurul' (2) — *mégnyiklad* tn. i. 'eltörik' (13) — *mégnyillik* tn. i. 'kitavasodik' (3) — *mégpáll* ts. i. 'szélben magot tisztít, szelel' (14) — *mégpönösödik* tn. i. 'megpenészedik' (16) — *mégregül* ts. i. 'megjósol' (2) — *melles* fn. 'kötény' (2) — *meséz* ts. i. 'mesél' (2) — *mosubörü* fn. 'deszka, amire a patakban álltak mosáskor' (14) — *naszlagul* ts. i. 'ver, püföl, náspángol' (2) — *nevendék* fn. 'fiatal állat' (16) — *ojt* ts. i. 'olt' (10) — *óvitt* mn. 'avult, régi' (4) — *öblökül* tn. és ts. i. 'sokat beszél' (6) — *össziütt* hsz. 'együtt' (16) — *palánt* fn. 'palánta' (10) — *parazs* fn. 'parázs' (11) — *párékli* fn. 'esernyő' (16) — *pároikli* fn. 'esernyő' (14) — *part* fn. 'emelkedő, domb' (14) — *páru* fn. 'mosáskor a ruha kifőzésére használt edény' (14) — *patyolatók* fn. 'sütőtök' (13) — *péra* fn. 'nőstény állat ivarszerve' (2) — *përgyuka* fn. 'lepke' (16) — *përszók* fn. 'pernye' (9) — *pëszërka* mn. 'kicsi' (9) — *pëszërög* tn. i. 'jóllakottságtól nehezen lélegzik, szuszog' (14) — *pëtërka* mn. 'kicsi' (2) — *pias* fn. 'irtókapa' (3) — *pizsülle* fn. 'kiscsibe' (3) — *póka* fn. 'pulyka' (16) — *porhál* ts. i. 'talajt lazít, kapál' (16) — *pönösznös* mn. 'penészes' (14) — *proménád* fn. 'egyenes, sima felületű út' (8) — *puplikál* tn. és ts. i. 'sokat, feleslegesen beszél' (6) — *pusli* fn. 'csomó, köteg' (1) — *puszta* mn. 'rossz' (14, 16) — *rácséroz* ts. i. 'szid, korhol' (15) — *rapottyáro* hsz. 'apróra, darabokra' (2) — *rëbëzli* fn. 'ribizli' (1) — *rëdli* fn. 'sütő' (11, 14) — *rejf* fn. 'fék' (8) — *rénye* fn. 'vajban sült tojás' (2) — *repics* fn. 'vadrepce' (2) — *reszét* fn. 'reszelő' (1) — *rigya* fn. 'rügy' (4) — *rigyáz* tn. i. 'rügyezik' (4) — *rizsót* hsz. 'rézsút' (4) — *rogosz* fn. 'gyékény, amit dugóra tekernek' (14) — *rogya* fn. 'rozsdá' (14) — *röpülő* fn. 'női blúz' (2) — *rudal* ts. i. 'szekérre rakott szálas anyagot rúddal leszorít' (10) — *selömtök* fn. 'sütőtök' (14) — *sönyuság* fn. 'savanyúság' (14) — *sültössapka* fn. 'napellenzős sapka' (11) — *szalados* fn. 'csíráztatott búzából, kukoricából készült étel' (2) — *szatyakul* tn. i. 'pipál' (2) — *szatylër* fn. 'szíjgyártó' (3) — *szomogy* fn. 'padlástér a tető aljához közeli részen' (2) — *szömöllü* fn. 'szénvonó' (14)

— *szul* fn. 'szű' (2) — *szundoz* tn. i. 'hunyt' (14) — *takarított* ts. i. 'pénzt gyűjt' (11) — *targyagos* mn. 'kék-lila foltos (pl. a bőr)' (11) — *tepsze* fn. 'tepszi' (14) — *teszefosza* mn. 'piszkos, rendetlen öltözetű' (7) — *toróbál* ts. i. 'próbál' (3) — *tökös* mn. 'csenevész' (13, 16) — *tör* fn. 'lőszőr csatra vetve' (2) — *tus* fn. 'tő, csutka' (2) — *tükörpejsli* fn. 'tejfőllel készült szalontüdő, pájsli' (11) — *vakant* fn. 'vakondok' (16) — *vakarcsa* fn. 'összevakart téstáblól sült kis kenyér' (16) — *vakotás* mn. 'heges, forradásos (gyümölcs)' (12) — *varicsol* ts. i. 'sekélyen kapál' (5) — *varizsol* ts. i. 'sekélyen kapál' (9) — *vatyorász* tn. i. 'tapogat' (5, 7) — *vérárszul* tn. i. 'ébren tölti az éjszakát, virraszt' (9) — *vértáful* tn. i. 'ébren tölti az éjszakát, virraszt' (5) — *veszett* mn. és fn. 'hullott, rothadt (gyümölcs)' (11) — *vonál* fn. 'vonat' (15) — *zizörög* tn. i. 'fázik, vacog a foga' (14) — *zolás* mn. 'boros, kissé részeg' (4, 6) — *zsétér* fn. 'fejdedény' (2, 4).

3. Ez a kis szóközlés két további és sürgető tájszókészletteni feladat lehetőségét és szükségességét erősítette meg bennem. Egyrészt azt, hogy hasznos és elvégezhető lenne talán — akár kollektív munkával is — egy viszonylag jól körülhatárolható területen a ma még élő vagy legalábbis ismert tájszóknak a gyors följegyzése és szótárszerű feldolgozása, tehát egy bizonyos nyelvi hagyománymentő akció. Másrészt az a gondolat foglalkoztat, hogy mennyi haszonnal járna, ha valaki megkísérelné egy tekintélyesebb számú tájszóanyagnak a több kutatópontra és a kutatópontonként három-három nemzedékre kiterjedő összehasonlító vizsgálatát, vagyis voltaképpen egy földrajzi és szociológiai indíttatású tájszótárt készítené. Mind a két feladat addig is a tájszavak állandó és lanckadatlan gyűjtésére, feljegyzésére hívja fel a figyelmet.

Azt már szerény kis orvanyagom is bizonyíthatja, hogy nem közömbös sem a tájszavak nyelvjárásközi összehasonlítása, sem a nyelvjárásokon belüli szinkrón változatok egybevetése. Mennyire meglepő, hogy a *kotla* szó például a gyűjtőterületnek majdnem a két legutóbbi pontján jött elő, ugyanakkor szülőfalumban, Sopronkövesden sohasem hallottam még. Ha az ember csak egy helyen gyűjt, szinte el sem tudja képzelni, hányféle alakváltozatban élhet egy-egy tájszó, pl. a *bértáful*, *boltáful*, *vérárszul*, *vértáful*, *vértákul*, még viszonylag kis területen is. Tanulságos megfigyelní, hogy az alakváltozatok mellett hogyan alakulhat egyik-másik tájszónak a jelentése (pl. a *börü*, *fintorog*, *iszláng* ~ *iszling* esetében). Egyetlen korábbi gyűjtésemkor sem tűnt fel még, hogy ilyen sok jelentésbeli tájszó él a nyugati nyelvjáróterületen; pl.: *borsu*, *cáig*, *csikorított*, *epusztul*, *fagyos*, *fájás*, *hanyag*, *hitelés*, *lapocka*, *láz*, *melles*, *part*, *pusztá* stb. Talán e néhány megjegyzés, tanulság is igazolja, hogy a tájszógyűjtés nemcsak szükséges, de érdekes is egyúttal.

BOKOR JÓZSEF

Nyelvjárási szöveg Rumból

Két okból vállalkozom szövegközlésre. Az egyik, a közérdekűbb az, hogy szülőfalumból, a Vas megyei Rumból eddig még nem jelent meg semmiféle nyelvi anyag, noha a község nyelvjárása ma is őriz jó néhány archaikus vonást. s Rum még a legközelebbi nyelvatlasz-kutatóponttól, Tanakajdtól (A—24) is mintegy 10 km-re fekszik. A másik, a személyesebb ok pedig az, hogy a mostani és a hasonló szövegeken a közeljövőben a nyelvi-nyelvjárási viselkedést, a nyelvjárási tudat működését szeretném alaposabban tanulmányozni.

Szövegemet 1982 januárjában gyűjtöttem kazettás magnetofonnal, és azonnal le is jegyeztem. Nyelvi anyagom az irányított beszélgetés szituációjából ered. Adatközlőm T. J.-né 76 éves tsz-nyugdíjas, kisparszti családból származik, s hosszabb időre

soha nem hagyta el a falut. Életét a mezői munka és a család határozta meg. A jelen felvételen a régi időkről, élményeiről, munkájáról beszél. Nagyon jó adatközlő. Órákig képes folyamatosan beszélni; újraéli az eseményeket, s a beszéd ereje, varázsa elfeledteti vele a köznyelvi hatásokat: olyan „tisztá”, archaikus nyelvjárást beszél, amelyet sajnos már csak kevesen beszélnek a faluban.

Még az is méktörtind velem ügyé, az uram nem vót, magam vótam, el lovam vuót, azon dolgoztam (!), azon jártom szántonyi, vetnyi, azon . . . mentem a . . . zátoknák nyers'er, egygyévén kérésztü magam kaszátom tízéárom darab marhának a . . . nyári takarmánt, kukoricát, lúhert, lucernát, még . . . mindnyfelit illel' nyers takarmányokat. Asztán . . . azelőt két lovam vót, sztá az éggjüket evüttik a háborubo, lē köllött annyi, sz odaattam, akkor ügyé csak el lovam marat, hát mikor osztá legelősször befoktam aszt a . . . zellovat, minden tuttam, mer azelőt is befoktam a lovakat, csak . . . el lúho nem tuttam az istrángot mékcsinyányi. Mer két lúho vót az istráng. Asz tudom, hogy a . . . mikor az uram ithon vót, ha egy lúva méntünk valahovu, ho' köllélle még szokta kötnyi, hogy az . . . lē légyn rögzidvé, hon nē mozog'gyon, húd gyütt szērēncsēmre a kiminsöprűő, fiérfiembér vót, aszongya: „Hát n'eni, nem 'érték ám ién sē sokat ehho, de — aszongya — aziper mēk segittēm csinyányi, kettēn csak mēg tuggyok csinyányi.” Hát köllélle mékkötösztök, lānce, mindēnnye, hogy aziper mégis nem mozgot, akkor ügyé sztá emēntēm, kijártom az udvarbu, kasza mindēn jō vót a szekiērēn, mentēm lúher'er, hoh hozok az álotoknak ēsz szekiēr lúhert. Asztán . . . mikor mentēm, az orszáuton, szēmbē gyüttēg velem az urodalmi szekerek. Azok mēk fāt hoztak. Kiet-lova^{sz} szekerek. Hát az el lovam akkor vót elősször egyedü befogva. Nēm tuttam ehajitanyi, nekimēnt azoknak a loagnak. Sēhogan sēm tuttam etērenyi melüllök, mindēhhogyan csak a lovaknak akart nekimēnni. Akkor aszongya az éggjik kocsis: „Csāptyom bele n'ēmēm (!) abba a lúba, hat fusson — aszongya —, mer máskib nem tuggya innejd a lovaktu evünnyi. Mer akko má ügyé annyira husztam, curikkútam velē így a . . . tēglaszin gödörnā vót az a na^g gödör vuót, ho^m má attu fitem, hogy . . . beletulla a szekeret abba a na^g gö. . . llōbe [zaváros], beleburulunk, osztā . . . a . . . szekiēr, lū mindē^h hēgyibēm esik. Belecsapoktam juól a lúba, lē . . . a . . . ed düllüōutra, amēre mentēm nyers'er, qstāⁿ, megiramodott az iel' lovam úgy, hogy akik uōra a mezzūōn vótak embērek, má miⁿ futottak ki a fűōdeg vīgire, mer asz hittik, ott a Rábā . . . partrā méntünk, hogy a lū engēm belevűsz a Rábābo, peig az'er sokkē okosab vót az a lū [nevet], mer mikor a Rábō-partho oda'értünk, ollan szipēn ekanyarodott az uton, ho^m nem köllött attu finyi, ho^b belevűsz a Rábābo. Na qstākkor ügyē emēntēm, kor mékkaszátom a nyersēt, tēttem elejbē, addig még megrakottam, evētt, hazafelē má szipēn emēntēm.

Hát akko mēk em^m másik alkalomma mēk ē köllöd vünnyi sorozásro a lovat, Vaszváro, tízēnnigy kilam'ēter vuót az idē. Hát nēm fitem, ott is befoktam a lovat, mēg emēntēm velē, mer más nem vuót, aki emēnnyēn velē, de . . . ügyé az ētly három'ēves csik'ólū vót, ēz ollan nyukhatatlan vót, aszontam az embēreknēk: „Iēn nēm mēnēk elūō, mēnnyēnēk elūō, iēm^m maj hátu mēnēk utānnok, mer ak . . . ha elūō mēnēk, akkor nēm birog velē.” De iēn úgy efárottam, mēre Vaszváro 'ēertēm, mer örök'ē mindig a gyōplūōt szorossan köllēt tartanyi, mer a^m mindik ki akarta kērānyi a szekereket. Álig birtam velē. Hát szerencs'ēre, hogy nēm vāt be a lū, sztā hát hazahozhattam, hazagyüttünk, de ippe elig vuót az a nap, úgy efárottam, ho . . . ha két nap fūd vāktom vaj akirmī^d dūgosztam vōōna se fárottam vōōna el, mind ot, hogy aszt a gyōplūōt foktam odāig mēg hazāikē. Így qstākkō csak ekilhūōdott az embēr ügyē ed darabi.

Akkor mēg ēccēr emēntēm mēgin a sz'ēcsēnyi malomba, gabnād vūttem, mentēm az uton, ot mēk . . . kor mēg a vonat jár a kössigūngbē, ot mēk Csēmpēsēz . . . Haraszt mēk Csēmpēsēz között gyütt a vonat, Akkor mēg a vonattu 'ēdēt mēg. De aziper ol . . . annyi eszē vuót annak az álotnok, ho . . . mēgn'ēszte, ho^h hūz van lējārot, vót a . . . zutru lējārot a fūōdre, o^{cs} csak szipēz befördūt, osztā^l lēmēt a fūōdre. Sztā csak hattam, hogy addig had

ádigállon ot, még a vonat é nem mēty. Sztú qkkor mēkfördutam a fűdö^u velē, osztúkkor úGY belecscapcottqm ho^{GY} . . . csa . . . a vonat mēgēcēr é nē iērgyēz bēnnünk, ho^m mēg^m mēg nē iēgyēn tūlō, i^m mēntēm ēl a malomba, hát azēr igēn sok küzdelmē^m mēntēm kērēstū . . . az ilēdbē. Mēg ugyē mikor mē az uram nēm vuót, akkor tēlēn ugyē fād vágnyi is é kollōt járnyi, i^{em} mindēn tiēlēn idēsapám^m mēntēm fād vágnyi tērdig iēr^u h^uōbq. Firiszūtūnk naf firissze, vāktok a fāt, i^{en} . . . szētēm, mē akkor gyōkērestū vāktok ki a fāt, i^{en} sz^uortam ki a fūdēt, de alig gy^uōsztēm kisz^uōrnyi, mē idēsapám ^{em} gyōkēret evāgott, arra a másig gyōkēret ki kollōt pucūnom, hoGY . . . hoGY qsz^t is é . . . tuggya vágnyi, vēr o viz qbbq a hēdbē is, annyira ū . . . kollōt iparkonnom, sztú mikor kidōntōttōk a fāt, akkor nēki a naf firiszt, hūstok, sokszor mēg isz szorūt, i^{ket} kollōt a fābo vernyi, mē ugye a fūszfā qz olla^u v^uót, hoty . . . annak igēn ki kollōt hajtogatnyi a firiszt, az ha nēm v^uót j^uól kihajtogadva, akkor igēn nēgēzēn fogott a firisz. Hāt igēn sokat gūrcūēm az ilēdbē. Sok mindēnyē^m mēntēm kērēstū.

Sztákkor amēllik riszē olla^u vuót, ho^v valamēg hasznáhat^u v^uót, kⁱēt-három mⁱētērēs hosszú rōngōket hattunk belüllō, mēg ahun ē^k kicsint gōrbⁱēb . . . gōrbⁱēb v^uót, mētērēsre firiszūtōk, szākkor ēkēsztēk hasoggtnyi, sulkūtōk, ōlbē raktok, mindēn, ū^k hogy ēgyy-ē^t tēlēn ugyē . . . ōt-hat mētēr fād vāktunk, mē annyī kollōt ē^t tēli tūzelisre. Égyy alkalomma az is ē^uōfordūt^u ugyē, hát az gondūtāt, özvegyasszo^u vagyok, nincs, aki utānnoftukozzon, kēressē a fājūt, hát ēccēr kⁱēt mētēr fājūt evūtēk, nēm is lēt mēk. Mēg ēⁿ nīgymētērēs rōngōt is evūtēk, ēloptak. De hát akkor nēm tuttok ēccērre mēg, ho^k ki v^uót; mēg v^uót^u árodva a Rūbo, igēn nagy vuót, ollan hēlē^u v^uót a fa, a vizs. . . ho kēzēl v^uót, de dr^uotta kikōttōttōk a másik fāho, úGY, hogy a viz nēm tutta evūnnyi. Dē azutā^m mēglāccott, hogy a fāj^u é vūt^u . . . a fāru lē vuót vāgo, rajt marattok a dr^uōtnqk a kötēlē, hogy . . . ō . . . úgy v^uót evāgo, nēm i^{sz} szakatt ē. Ōsztā azutā^m mēktuttok, hoGY . . . ugyē mikor v^uótak ollan ēmbērēk a faluba, akik illēn ūrviz esētēn ēlērēgettik a rōngōket, másⁱēt is, sztū ēvezettig Balozsāik, sztā Balozsānā^u v^uót ē^m malom, od gād v^uót, odiūg evūtō a viz a rōngōket, sztákkor ott ugye cs^uōnagba ūtēk, osztā kēvezettik ūket a partrq, sztū hát j^uō pinzēr ēlgttāk a rōngōket. Azutān ēppir i^{ev} mulva azutā^m mēktuttam. hoty ki vūtō jē. Nēm ollan ēmbēr vūtō jām ā, aki annyira rā lēd v^uōnā utāva, hogy ollan szēgin ēmbēr, akingē szūksīgē lēd v^uōnā rā, h^{an}ēm olla^u juō i^uō ēmbēr, aki ugyē mindig a bort szērētē innya, illēnyēknek kollōt a pinz, osztákkor ēzēk pējg azoknq a Doroszēknq, a Tamās Antal^uknq ōt-hat mēter fa ē^v v^uégbē od v^uót, abbu nēm vūt^u ē, az enyimbē vūtō ēl a kiēt mētērt, mikor nēkēm ugyis annyira kollōt, mēg magam kill^uōttam, magam vāktom lē. Azēr mⁱēgis evūtō. Igēn sokat vāktunk fāt, szēgin idēsapám csak szokta mondanyi, ha . . . ugyē vōutunk mi tōbben testv^uērēk, osztā, ha ēmētūnk fād vágnyi, na, ki gyūn fād vágnyi, sztákkor montāk, qz Irē^m maj mēGY, a másik hugom is aszonta, ū is ēmēgy. „Tē csak maraggy ithon — assongya — iszē tē mēre oda^uērsz, arra ugyis ēfārocc, tēvēlēd nēm-mēnūnk sēmire sē.”

Sztákkor lektōpszōr csak kettē^m mēntūnk, kettē^m vāktok a fāt. Mēg mēnyit jātunk makkot szēnnyi! Tē j^uō isten! CC! Mākkot szēnnyi, mē nēm vuót . . . mēg a . . . a . . . negyvenōt glōd v^uót asz, ugyē, nēm vuót . . . mindēnt lē kollōt annyī, evūtēk a gabnāt, kukoricāt, mindēnt lē kollōt annyī, qsz^{tā} nēm v^uót a diszn^uót mēvē mēkhizlallok. Sztā v^uót ēgyy ollan i^{ev}, ho^s sok mak tēmēt, bizon, tizenōt-husz kilamētērre ēmentūnk, sztā harmi^o-negyven kila makkot szētūnk, osztā asz . . . a zsāknok ēgyyig vīgirē fēlit, a másig vīgirē a másik fēlit, osztā fōcsaptok a vállunkro, sztā hosztok haza, majnēm mēkszakattunk alatta. Égyy i^{ev}ēn át t^h hortok a makkot, tⁱ tuttok a diszn^uót ētēnyi. De igen sok ház v^uót ām abbq az id^uōbē, akkor ami . . . aki nēm is tudod diszn^uót ūōnyi, dē ezēr i^{en} ējārtom makkot szēnnyi, i^{en} annyī makkot szētēm, hogy azēr . . . nēm ollan nagyot, csak qkkorāt tuttam hizl^uōnyi, ho^s csak harmīc lītēr zsirom lēt, nēm tōpp, de azēr mēgis tuttam hizl^uōnyi, mēg ē^k kis hus izs v^uót, ugyē. Hāt osztā mikor szētēk a makkot, ēccēr akkora kigy^uót lūtunk, hoGY fērēātunk, hogy a kigy^uō ēmēnyēn, idēsapám^m v^uótam, de mēg idēsapām sē mērtē mēgūtnyi a kigy^uót, akkora

v^uót a kigy^uó. Ném mértég bántonyi. Sokszor találkosztunk, must a mastani id^uőbe nēm is, látnyi kigy^uót, de gkkor annyi kigy^uó vuót, hogy ami . . . v^uot amikor emēntiung gyōjtēnyi ijen nagy árok . . . b^a kaszát idēsapám rīzbe szēnát az erd^uőnek közglēbe, nagy miēll árog v^uót, asztá idēsanyámme emēntiung börzōgetnyi. Felit mēgbörzōgettēk, mēre az erd^uő felē iertünk, aszongya idēsanyám: „Jāj, nē mēnniünk g^m tovāp”, nyuóc-tisz kigy^uó v^uót, osztá qzok i^m mind a könyökemig a kezem, így . . . íf fōtartották a fejēket az árok fenekin, osztá ú^t lēstēk felēnk. Sztá nēm mértünk odamēnni, nēm mértēk, pēdig biztos . . . hát nēm v^uóat g^m olla^m mērgeskigy^uók, hof fīnyi köllöd v^uóna velēk, mēr hotyha o . . . odamēniünk osztá vēllāve juó odavagdalunk nēkik, efutottag v^uóna, de nēm mértünk odavagd^uónyi nēkik. Idēsapám a^m mēg mēre v^uóna ūket ūtnyi. De mīnk ugyē nēm mértēk. Mēr idēsapám iğēn sokszor ūtōtt . . . másfē mētērēs — k^uēm^utērēs kigy^uót sokszor ūtōtt agyon, mīkor szēnát kaszát. Illenyēk el^uőfordūtak, mēg mīkor mēntiünk eprēt szēnni, szēttēk az eprēt sztá ēccēr csak arra lēttem figyelmes, ho^m mi . . . mi csattō^k, osztá ahogyan a kigy^uó lēharaptq az eprēt, ūgy ahogyan lēsaptq a . . . az eprēt a csukájáru, az ūgy ēggyet csattqnt, sztá akkor láttom, hogy a kigy^uó mēgszi az eprēt. S ot ēttē. Ēccēr mēg b^uēkāt láttom akkorāt, attu ū^m megēttē, ho^m majnēm k^uēccsigbe ēstēm. Szēttēm a markot, akkor is [nevet] olan árvižes esztēndūō vuót, akkor lān^u-korombq v^uót mēg asz, ki v^uótam ávo aratnyi. Mās hāzqnā arattam. Szā ahogyan szēttēm a markot, a lábomat fōlem^uētē valami. Odan^uēzēk, a na^l lik v^uót, sztā csak k^uēt na^{sz} szēm v^uót a ligba. Mas nēm tuttam, hogy a^m mēfēlē álot ugyē, mi qsz. De a^{sz} csag gyūt ki, tulakodot ki . . . a izējbū, osztá mīkor kigyūft, hát akkora v^uót, mīt mongyak, mind ē^k kistānyīér Akkora ē^m nagy olan . . . varangyozsbīeka vuót. Osztá akkor láttom, hogy a māsik mēg mēg bē^m vuót a lugba, q^t tūtq ki a b^uēkāt, az^uēr . . . em^uētē fō a lábomat, az^uēr gyūt az ollan sūr-g^uūssen. Sztā a na^b bātyám . . . kötōzōtt utānnunk, sztā^h ugyē csurig vuót a Hērpēny^uō vizze, sztā iēn iğēn sikogattam, ēdoptam a sar^uót, efutottam, sztā: „Gyerē vissza, gyerē vissza — aszongya — má maj bēlē dobom idē a vizbe. Sztā vuót . . . hát j^uó sog viz v^uót ott abbq a Hērpēny^uōbe, bēlēdopta aszt a b^uēkāt a vizbe, de mēg iēm mēg ollant iğētēmbe nēm hallottam, mīhha ē^k kizsgyerēkē dotpag v^uóna vizbe, az ollan kēsērvēs sirās rēndēzētt, qmīk csak ē nēm mērūt. Īppen ūs sirt az a na^b bēka, mind ēgy gyerēk. Ollan sirāso v^uót nēki, soha ūlēdbē sē jelejtēm ē . . . ho^k hogyan sirt . . . az a bēka. Szā . . . akkor mēg ugyē hogy annyiara mēg iēttēm, csak arattunk tovāpp, qsztā^m mīkor vīgirē iertünk a rēnnēk, gkkor a kaszāsom mīndig mēgāt a vīgibē, sztā mēkkōszōrūtō a kaszājāt, qrrq iēm mīndi^k kiērtēm a rēndri, ahogya^m mēkkēsōrūtō a kaszūt. Sztā ugyē elōp ki iērtēm ē^k kicsint, mīnd a^uvīgzētt a kaszakōszōrūlissē, osztá hāt ot mēgūtōm mēllētē, mēr mīndig bēszigetünk közbe is, osztā^h ahogyan ugyē foktq a kaszānok a hēgyit, a hēgyit kōszōrūtō, a kaszānok a vīgē mēg bēlēsüllett ēggy eg^uērlugba, a kasza kēsētt a kezibū, hēgyibēm ēsētt, ūgy a . . . ahogyq . . . mēr grāblās kaszāve köllött a gabnāt kaszānyi, ho^{sz} szīp rēndre ēssēn, osztā hāt j^uó mēgvākto a grāblājō az arcomat, de a kasza ēfordūt, ugyē szērēncsēssēn, nahāt nēm lēt sēmi bajjom. Hāt mīkor a māsik rēnt gabnāt szēdēm, osztā . . . mēgállōk, rāmniēz, aszongya: „Tē, . . . folik a vēr a kezēd szārán.” Mēr nēm izs vēttem iēsre. A kēsānok a sarka, ahogyan rām ēsētt a kasza, ugyē it allu, it mēnd bēlē a kaszānok a sarka a kezēm szārābo. Sztākkor ugyē hosszu ujjū blūz v^uót rajtam, mēr bōkōtt az a gabna, az^uēr hosszu ujjū ruhāt szoktunk rāng vēnni, lēvetēm a blūzt rūlam, nēzēm a kezēm szārāt, olla^m v^uót a kezem szāro, mīnd ēgy gyōnyōrū kinyillot pūnkōzsdī^uozsa, a szalonna ū^k ki v^uót fordūva [nevet], qsztā csupa vēr v^uot [nevet] . . . mēk sē tuttam iğēnni, mēr hāt mondok: „Nēzzēn idē, mīcsoda szīp esz!” Osztā otho^m mēg sē mértēm mondanyi, nēm mértēm idēsanyām^unok sē sz^uōnyi ēggyet sē, hanēm csak szīpēn ugyē . . . bēkēntēm szēs-szē a kezēmē, csiptē, osztā mēg bēkōtōsztem, osztā mēk má . . . a . . . az ēggyik hugom ugyē harom iēvve v^uót fiatallab, mīnd iēn, annak montam: „Gyerē, vevē a kötōz^uve kōzs bē, de ūgy ām, hogy idēsanyām mēg nē lāsso.” Sztā hāt i^{sz} szīpēm meg^ugyūgyūt a kezēm.

SZEMLE

M. P. Федотов

Б. Мункачи о тюркских элементах в венгерском языке:

Советская тюркология. 1985. 1. sz. 30—7.

A szerző MUNKÁCSI BERNÁTNak egy orosz nyelvű kéziratát elemzi, melyet az, egy levél kíséretében, 1897. május 15-én küldött N. I. AŠMARINNAK, a csuvas nyelv nagyhírű kutatójának Kazánba. A kéziratot, a levéllel együtt, a Csuvas nyelv-, irodalom-, történet- és közgazdaságtudományi Intézet levéltárában őrzik. Jóleső érzéssel látjuk, hogy csuvas barátaink, a csuvas nyelv szovjet kutatói megbecsüléssel őrzik jeles tudósunk, Munkácsi Bernát emlékét, és hogy nem szűntek meg figyelemmel kísérni azokat a kutatásokat, amelyek a csuvas és a magyar nyelv történetét érintik, s amelyek immár több mint száz éve foglalkoztatják nyelvészeinket.

Munkácsi széles körű nyelvészeti munkásságában jelentős helyet foglalt el a magyar nyelv török kapcsolatainak a vizsgálata. A helyszínen ismerkedett meg a csuvas (és a kazáni tatár) nyelvvel. Ennek az útnak eredményeire támaszkodik két jeles dolgozata: Csuvas és kazáni-tatár nyelvmutatvány: NyK. XVI, 213—20 és a Csuvas nyelvészeti jegyzetek: NyK. XXI, 1—44. A magyar nyelv török jövevényszavairól számos kisebb-nagyobb közleményben értekezik. Közülük kiemelni: Török kölesönszók: Nyr. XI, 56—61; Adalékok a magyar nyelv török elemeihez: Nyr. XIII, 258—68; Újabb adalékok a magyar nyelv török elemeihez: NyK. XX, 467—74 és XXI, 115—29.

A FEDOTOVtól megtárgyalt orosz nyelvű kézirat annak idején személyre szóló tájékoztatás céljából készült, újabb, eddig nem publikált csuvas adatok reményében. Rövid szinopszisában Munkácsi korábban megjelent magyar nyelvű cikkeire támaszkodott. Az orosz nyelvű cikknek érthetően csak tudománytörténeti értéke van, ez az értéke azonban nem csekély, mert jól mutatja, mi volt Munkácsi szerepe a honfoglalás előtti csuvasos típusú török jövevényszavaink kutatásában. Melyek voltak azon eredményei, melyeket GOMBOCZ lényegében változatlanul átvett, s mai ismereteink szerves részeivé váltak? Melyek Munkácsi magyarázatai közül azok, amelyek nem állották az idő próbáját, s jórészt már GOMBOCZ kritikai szűrőjén fennakadtak? Végül, melyek az annak idején merésznek ítélt magyarázatai, amelyeket ma érdemes újra megvizsgálni?

Ebből a szempontból hasznos munkát végzett FEDOTOV Munkácsi orosz kéziratának előbányászásával. FEDOTOV a csuvas nyelv jeles kutatója. Munkái közül számon tartjuk, többek között: Чувашский язык и семья алтайских языков. I. Чебоксары, 1962. és Исторические связи чувашского языка с языками угро-финнов Поволжья и Перми. I. Чебоксары. 1962. c. könyveit, valamint nem rég megjelent polemikus írását: Отношение чувашского и обшетюркского языков к языкам хазар, дунайских и поволжских булгар а также финно-угров: Советская тюркология 1979. 3. sz. 25—37.

FEDOTOV olykor-olykor kritikai megjegyzésekkel kíséri Munkácsi szövegét, ezek kiegészítését, kiigazítását mellőzném, helyette néhány időszerű megjegyzést fűznék Munkácsi dolgozatához, melynek fő tanulsága nem az, ami belőle elavult, hanem az, ami az utána következő kutatásokat, köztük GOMBOCZ ZOLTÁNét is, megelőzték, további következtetésekre sarkallták.

Munkácsi orosz dolgozata a semlegesnek nevezhető cím ellenére („Török elemek a magyar nyelvben”) a magyar nyelv török jövevényszavai közül csak azokkal foglalkozik, amelyek csuvasos sajtásokokat tartalmaznak. A kézirat nyilván nem sorolja fel valamennyi ilyen jellegű jövevényszavunkat. A kézirat lényegét a csuvasos kritériumok taglalása képezi. Nyolc ilyen kritériumot tart számon, ezek a következők.

1. A rotacizmus. Felismerése BUDENZ nevéhez fűződik, aki erre a hangtani sajátosságra támaszkodva állapította meg, hogy a magyar nyelv török elemei jövevényszavak, mégpedig a törökségnek abból a sajátos ágából, amelynek mai egyetlen képviselője a csuvas.

Munkácsi ide sorolt példái (*ökör, iker, borjú, gyűrű, ír*) kifogástalanok; számukat 16-ra teszi. GOMBOCZ 18 szóban találja meg a rotacizmust; magam kettővel csökkentettem példái számát: más etimológiai lehetőség okán kirekesztettem közülük a *kanyaró*-t, jelentéstanai nehézségek miatt egyelőre külön tartanám a *szérű*-t.

Figyelmet érdemel, hogy Munkácsi nem említi a rotacizmus mellett a lambdacizmust; ebben BUDENZ példáját követi. A csuvasos sajátosságok listájára, RAMSTEDT nyomán, GOMBOCZ veszi fel elsőként, de a BTLw.-ben még nem idéz rá magyar példát, csak később, egyetemi előadásában hoz rá három sovány adatot (*kölök, dél, döl*). Magam nem rég mutattam rá, hogy a csuvas lambdacizmus félúton megrekedt (szemben a teljes egészében kiteljesedett mongol lambdacizmussal), s a finnugor nyelvek csuvas jövevényszavai közt is alig akad képviselője.

2. A többtagú szavakban a *g, k*, szóvégi helyzetben, eltűnik a csuvasban is, a magyarban is. Ilyenek: *komló, borsó, ünő, gyűrű* és még huszonegy más szó.

Korábban a magyar fejlődést a csuvasból próbálták magyarázni. Lényegében ehhez a nézethez csatlakozott GOMBOCZ is, a szóvégi *k* (*g*) megmaradását vagy eltűnését kronológiai különbséggel magyarázta. Néhány eset, mint *sereg, tűzok* vagy *csepi*, más, régiségre utaló hangtani kritériumok jelentkezése miatt ennek a magyarázatnak ellenállott. BÁRCZI ezt az akadályt úgy hátrította el, hogy feltette: a korai ómagyar a szóvégi helyzetben nem ismert sem *k*-t, sem *g*-t, ezek csak úgy maradhattak meg, hogy rövid szóvégi *u* (*ü*) vagy *i* (*i*) tapadt hozzájuk; ha ez nem történt meg, akkor a szóvégi palatoveláris mássalhangzó réshangúsodott és diftonguson keresztül szóvégi (hosszú) vokálisba torkollott.

Magam régóta képviseltem azt a nézetet, hogy jelen esetben a csuvasban és a magyarban egymástól független konvergens fejlődéssel kell számolnunk. A mutatkozó „szabálytalanságok” magyarázatául elfogadtam a BÁRCZI-féle megoldást. E kifogástalannak tűnő magyarázat mögött számomra ott lappangott a továbbra is ki nem mondott kérdés: miért nem találunk példát erre a hangtani jelenségre a honfoglalás utáni régi (pl. szláv) jövevényszavaink közt?

A felelet pedig egyszerű, s csak csodálhatjuk, hogy eddig nem mondtuk ki: honfoglalás előtti török jövevényszavaink nem az ómagyar, de az azt megelőző kései ősmagyar korban kerültek nyelvünkbe. A két nyelvtörténeti kor számos azonosság vagy hasonlóság mellett tartalmaz nem jelentéktelen hangtörténeti és egyéb különbségeket is. A késő ősmagyar kori török jövevényszavaink legrégebbi emlékeit csak az ómagyar kor nyelvemlékei őrizték meg számunkra, az azt megelőző három-négy évszázad alatti történetüket homály fedi; az ómagyar kor normái szerinti gépies értelmezésük számos félreértés, félremagyarázás forrása lett.

Ha a kései ősmagyar kor hangtörténetének sajátos vonásait szem előtt tartjuk, BÁRCZI magyarázata nem szorul további érvelésre, bizonykodásra meg éppen nem.

3. Szókezdő helyzetben *m. sz ~ csuv. š ~ őstör. y*. Ezt a szabályszerűséget tükrözi MUNKÁCSI szerint *szél, szűcs, szőlő*, továbbá *szemölcs*, a *gyümölcs* és *szérű, szűrű*, a *gyűrű* dubletteje. GOMBOCZ fenntartás nélkül elfogadta a *szél, szűcs, szőlő* magyarázatát, sőt a *szérű*-t és a *szemölcs*-öt is, és csak később törölte közülük a *szemölcs*-öt, melyet a *szem* származékának tekintett.

RAMSTEDT kategorikusan elhárította a most már GOMBOCZTÓL képviselt *m. sz- ~*

csuv. *š*- megfelelést, mert szerinte a csuvasos típusú jövevényszavak a köztörök nyelvek kialakulása előtt kerültek a magyarba; ez persze kronológiailag képtelen feltevés.

Függetlenül RAMSTEDT elutasító álláspontjától, védhetetlen GOMBOCZ nézete, amely szerint a *szél*, *szűcs*, *szőlő* szókezdője ó c s u v a s *š*-re menne vissza. A köztörök *y*-vel szemben ugyanis az ó c s u v a s állapotot *ŷ*- képviseli, annak nyelvjárási változataként sem képzelhető el az ú j c s u v a s fokon álló *š*-.

GOMBOCZ ellentmondásos magyarázata után végül is sikerült tisztáznunk, hogy az ócsuv. szókezdő *ŷ*- a középcsuvasban zöngétlen formában (*č*) jelentkezett. Kiderült, hogy ezt a középcsuvas fokot képviseli jövevényszavaink közül a *sarló* (< *čarlaq* < ócsuv. *ŷarlaq* < őstör. *yarlaq*; csuv. *šurla* < *šur*-) és a *süveg* (ótör. *yeläk*).

Vizsgálódásaim során kiderült az is, hogy nem beszélhetünk általánosságban őstör. *y*-re visszamenő *sz*- szókezdetű csuvasos jövevényszavakról; ez a szókezdő ugyanis csak palatális *i* előtti helyzetben jelentkezik nyelvünkben: *szél* < *šil*; *szűcs* < *šibči*; *szőlő* < *šipläk*. A palatális *i* meggyorsította a *č*- dezaffrikálódását, majd palatalizálódását; ez magyarázza e lényegében újsuvasos hangalak beszüremkedését egy középcsuvas nyelvjárásba.

MUNKÁCSI magyarázataiban a mai csuvasból indult ki, szükségszerűen rábukkant *sz*- szókezdőjű szavainkra. Ezzel szemben nem szólt arról, hogy ugyanebbe a kategóriába tartozó szavak zömében szókezdő *gy*- található. Igaz, ebben az időben még nem tisztázódott egyértelműen, hogy e szókezdő forrása *ŷ*-; kiindulópontnak az ócsuvasban a *y*-t tartották. Ezt a nézetet képviselte MUNKÁCSI is; FEDOTOV szerint ASMARIN hasonló magyarázata MUNKÁCSIRA támaszkodik.

Itt említjük meg (bár MUNKÁCSI nem szól róla), hogy GOMBOCZ szerint az őstör. *y*-nek csuvasos jövevényszavaink közt van egy harmadik képviselője is, ahol magánhangzós szókezdő található. Mindössze két példa tartozik ide: az *ír*- ige és az *író* 'babeurre', igéből képzett főnév. Ma a két szóról megállapíthatjuk, hogy az őstör. *y*- megfelelői közé való sorolásuk félrevezető. Valójában ama kis számú példák közé tartoznak, amelyekben az őstör. *ya*- szókezdő — bizonyos körülmények között — veláris *ɨ*-val volt képviselve az átható középcsuvas nyelvjárásban (alighanem ugyanebből a dialektusból erednek **sz*- szókezdőjű jövevényszavaink is). Ebből a középcsuvas nyelvjárásból való a cser. *jəra* 'író'; a mai újsuvasból ez az alak érthetően hiányzik. Viszont egy másik nyelvjárás folytatása a mai csuv. *šir*- 'ír', ebből került a cser. *šeräš*.

GOMBOCZ világosan látta jövevényszavainkban az ócsuv szókezdő *ŷ* szerepét, ugyanakkor habozás nélkül elfogadta a periferiálisnak mondható szókezdő *sz* megfelelést anélkül, hogy hozzá hasonló hangtani jelenségekre ügyelt volna; ellenkezőleg, Munkácsi ilyen jellegű egyéb magyarázatait kereken elutasította.

A csuv. szókezdő *š* alapján Munkácsi ugyanebbe a kategóriába sorolta *süveg* (csuv. *šéläk*) és *sajt* (csuv. *čäkät*, köztör. *yoyurt*) szavunkat anélkül, hogy fennakadt volna a „szabálytalan” magyar szókezdőkön, GOMBOCZ felvette ugyan mindkét szót a BTLw. szójegyzékébe, de a *süveg*-et hangtani nehézségei miatt csak fenntartással fogadta el, a *sajt*-ot pedig a *yoyurt*-tól elszakítva kipesak alakokhoz kötötte.

4. Első szótagban *m. i* ~ csuv. *ɨ* ~ köztör. *a*, *o*, *u*. Munkácsi szerint ezt a megfelelést tükrözi: *tinó*, *disznó*, *csikó*, *tiló*, *ír*, valamint ezeken kívül még nyolc, csuvas megfelelő nélküli nem részletezett adat.

A lényegében helyes csuvasos kritérium pontosított alakja: *m. i* ~ csuv. *ɨ* ~ köztör. *a*. A példák közül törlendő a *csikó* (belső keletkezésű állathívogató, -terelő). A csuv. *šisna* nem kapcsolható a köztör. *toŋuz*-hoz; bizonytalan, hogy a csuv. és a *m.* első szótagbeli magánhangzónak köztör. *a* a megfelelője. Kifogástalan a *tinó*, *tíló*, valamint az *ír*- idesorolása azzal, hogy ez utóbbi köztör. megfelelője nem *a*, de *ya*. És persze nem tartozik ide a *szirony*.

5. A m. *kék* ~ csuv. *kăvak* ~ köztör. *kők* egyeztetésében nem a m. és a tör. szó összekapcsolása a lényeg, ezért indokoltan mellőzte a TESz. J. E. FISCHER GOMBOCZ által jelzett egyeztetési prioritását. A lényeg az első szótagban a magánhangzó hosszúsága, annak a magyarban és a csuvasban (ez utóbbiban: diftongusból két szótag) való jelentkezése. Ezt különben méltányolta GOMBOCZ is, amikor a m. *kék* forrását ócsuv. **kők*-ben jelölte meg (BTLw. 91, 159).

A csuvas alapján Munkácsi oly időben vette fel az első szótag magánhangzójának a hosszúságát, amikor a török hosszú magánhangzók története még ismeretlen volt, s jakut reflexeit különböző módokon próbálták magyarázni.

A török hosszú magánhangzók megrövidülése korán megindult, s a mai török nyelvek többségében nyomtalanul eltűntek, vagy emléküik egyesekben sórványosan őrződött meg. A mai csuvas az egykori hosszúságoknak csak töredékét őrizte meg, azokét, amelyek még megvoltak, amikor diftongizálódásuk megkezdődött. Csuvasos típusú jövevényszavainkban még meglehettek a ritkásan képviselt hosszú magánhangzók (olykor talán diftongus alakjában), történetük azonban nem követhető nyomon a magyar másodlagos magánhangzó-nyúlások miatt.

6. Egytagú szavakban, szóvégi helyzetben: m. *m* ~ csuv. *m* ~ köztör. *η* és *n*. Munkácsi példái: *gyom* (csuv. *šom*, alt. *yong*); *szám* (csuv. *sum*, köztör. *san*). Ez utóbbi egyeztetés megvan már VÁMBÉRYNÁL (NyK. VIII, 173), kölcsönszóként elfogadja BUDENZ is (NyK. X, 88). Mindkét egyeztetést átvette GOMBOCZ (BTLw. 84), ellenben indokoltan törölte a szintén idesorolt *gém*-et (i. m. 216).

Az immár GOMBOCZ nevével fémjelzett etimológiák hitele máig szilárd, a körülöttük folyó kisebb hangtörténeti csatározás ellenére (RÄSÄNEN, DOERFER, HOVDHAUGEN). Máig nem esett azonban szó a *gyom* és a *szám* átvételének a kronológiájáról. Valóban legrégibb, ócsuvas típusú elemeink közé tartoznának?

7. Nem kerülte el Munkácsi figyelmét, hogy a *v* protézissel kezdődő csuvas szavak közt is akad magyarral egyeztethető. Orosz kéziratában csak egy szerepel: m. *vályú* ~ csuv. *valak* ~ köztör. *oluq*. Munkácsi később ehhez csatolta még *vers*, *vék* és *vejsz* szavunkat. GOMBOCZ hangtani nehézségekre hivatkozva elutasította valamennyit (i. m. 223–4). NÉMETH (HonfKial. 126) a *vályú*-t kései bolgár-törököknek tartja; a TESz. tartózkodó álláspontot foglal el velük szemben (*vék*, a *lék* párja hiányzik a szótárból). Nehezen követhető ez a GOMBOCZ óta hagyományozódó tartózkodás. *Szél*, *szőlő*, *szűcs* szavak szókezdő *sz*-e a csuv. *š* < *ʃ*, köztör. *y*-vel szemben valóban meglehetősen, nincs nyoma ennek a (kései) fejlődésnek a csuvas nyelv emlékeiben (a volgai sírfeliratokban *ʃ*-t találunk). A közvetlen csuv. szókezdő *y* > *š* fejlődést BUDENZ ingadozás nélkül feltette; az ő nyomán ezt a korántsem magától értetődő fejlődést mindenki kritika nélkül elfogadta. BUDENZ idejében még nem volt szó a *v* protézisről (megvan a volgai sírfeliratok nyelvében) lehetséges (kései) csuvasos jövevényszavainkban: itt aztán zöld utat kapott a kételkedés.

8. Végül Munkácsi csuvasos kritériumnak tekintette azt a körülményt is, hogy jövevényszavaink egy része csak a csuvasból mutatható ki. Ezek közé sorolta a következőket: *köris*, *kicsiny*, *őr* (*öröl*), *serte*, *tükör*, *csekély*, *katáng*, *bársony*, *mogyoró*, *társ*.

E kategória felvetése változatlanul helyes, az ide sorolt szavak listája persze némileg módosításra szorul.

Azóta előkerült a *bársony* csuvas alakjának köztörök megfelelője (*barčîn*). Jelen-tétani sajátágok csatolják a csuvashoz *őr* (*öröl*) és *tükör* szavunkat; hangtani és alak-tani jegyek fűzik a csuvashoz: *kicsiny*, *sértés*. A *csekély* származékszó, alapszava *csökik* (: > *csökken*, *csökönyös*), aránylag terjedelmes szócsládja miatt honfoglalás előtti csuvas-

sos elemeink közé tartozik, különös hangtani jegy nélkül is; ilyen jellegű besenyű-kún jövevényszót nem ismerünk. A *kóris* csuvasos közelsége továbbra is vitathatatlan, a szomszédos nyelvekbe történt szétsugárzása ellenére is. Valószínűleg ebbe a kategóriába sorolható a csak kipcsekből kimutatható *katáng* szavunk is.

E példák száma szaporítható, viszont törlendő közülük a nem török eredetű *mo-gyoró* és *társ*.

Honfoglalás előtti török jövevényszavaink csuvasos kritériumainak kérdésére rövidesen visszatérni szándékozom.

LIGETI LAJOS

A magyar nyelv történeti—etimológiai szótára. IV. kötet. Mutató

Főszerkesztő: BENKŐ LORÁND. Szerkesztők: S. HÁMORI ANTÓNIA, ZAICZ GÁBOR. Munkatársak: GERSTNER KÁROLY, CZ. PAPP KATALIN, F. PÉTERFY ÉVA, V. SARKADI NAGY JOZEFA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 494. l.

Csaknem negyedszázaddal a szótárszerkesztési munkálatok megkezdése után, egy hosszú alkotói periódus végső termékeként került kezünkbe a TESz. IV. kötete, az előző háromban feldolgozott szóanyaghoz készült mutató.

1. Bizonyára lesznek, akik némi csodálkozással kérdezik: vajon szüksége van-e egy szótárnak mutatóra? Erre csak ez lehet a válasz: szótára válogatja. Az ún. kétnyelvű szótárak valóban nem szorulnak efféle segédletre. Ha pl. arra vagyunk kíváncsiak, mi az orosz megfelelője a magyar *párkány*-nak, vagy mi a magyar neve annak a fogalomnak, amelyet a német a *Scherwenzel* szóval nevez meg, a magyar—orosz, illetőleg a német—magyar szótárban a megfelelő betűrendi helyen megkapjuk a keresett felvilágosítást. Egészen más a helyzet a történeti—etimológiai szótár esetében. A TESz. három kötete több száz ezer (magyar és mintegy 200-féle idegen nyelvi és nyelvjárási) adatot tartalmaz, amelyek közül a magyarok gyakran nem is kapcsolhatók automatikusan, betűrendi alapon egy-egy címszóhoz (mert különféle más címszavaknál találhatók, részint mint összetélteli vagy szószerkezeti tagok, részint mint analógiás adatok), az idegen elemek lelőhelye pedig a magyar címszavak betűrendje szerint — magától értetődően — nem is kereshető. Nyilván ennyi is elég annak belátásához, hogy ilyen körülmények között a tájékozódásnak nélkülözhetetlen eszköze az olyan mutató, amely a hazai kutatókon kívül a külföldieknek is lehetővé teszi a szótár használatát. Ez utóbbinak alapfeltételét egyébként az is biztosítja, hogy a szükséges tudnivalók minden tartalmi és szerkezeti kérdésben német nyelven is olvashatók benne.

2. A mutató alapnyelve a magyar lévén, egészen természetes, hogy először a magyar szavak betűrendes listája kerül élénk benne. Ezt a közelebbi és távolabbi rokon nyelvek szavainak jegyzéke követi, majd nyelvcsaládok szerint haladva mindazokat az idegen szavakat közli a mutató, amelyek ilyen vagy olyan okból helyet kaptak a magyar szócikkekben. Az idegen szóanyag legnagyobb része fölé a megfelelő nyelv neve került címként, azok a nyelvek viszont, amelyeket csak néhány szó képvisel a szótárban, összevonatan, egy-egy nyelvcsalád keretébe foglalva szerepelnek (kelta, kaukázusi, indián nyelvek).

A magyar szavak jegyzéke korántsem foglalja magában mindazokat a címszavakat, alcímszavakat, alakváltozatokat, tájszavakat, amelyek megtalálhatók a szótárban. Maguk a címszavak és alcímszavak — félkövér betűtípussal jelölve — csak akkor kerültek a mutatóba, ha más szócikkekben (esetleg szócikkekben) is szó esik róluk. Így pl. *condra*

(szerepel a *céda* és a *cemende* szócikkében is), *evet* (megtalálható a *pegyvet* alatt is) stb. Viszont helyet kaptak benne a címszavaknak azok a régi nyelvi és nyelvjárási változatai, amelyeknek a megfelelő címszóval való azonosítása több-kevesebb nehézséget jelent: *dészű* (= gyűszű), *petres* (= petrezselyem), *pilata* (= palota), *ülü* (= ölyv) stb. A tájszók óriási mennyiségét természetesen már terjedelmi okokból sem lehetett felvenni a mutatóba. Az a jogos feltevés, hogy használójának vannak bizonyos dialektológiai ismeretei, válogatásra készítette a szerkesztőket. Ez általában helyes szempontok szerint történt, bár kétségtelen, hogy nem egy esetben aránytalanság mutatkozik az alakváltozatok felsorakoztatásában, illetőleg bizonyos szubjektivitás a legjellemzőbb(ek) kiválasztásában. (Pl. a *golyva* nyolc alakváltozata közül három, a *csalán* ötvennyolc s a *krumpli* huszonkilenc tájszava közül pedig mindössze kettő, illetőleg csupán egy található meg a mutatóban, s alig hihető, hogy a két utóbb említett szó esetében a *csinár* és a *csona*, illetőleg a *grompé* minősül a legjellemzőbbnek.)

A szótár szócikkeiben előforduló idegen szavak és szóalakok fölvételének és az egyes nyelvek szerinti csoportosításának — az előbb mondottakkal ellentétben — szinte nem voltak korlátai. Több száz szűrőpróba eredménye igazolja a Tájékoztatónak azt a megállapítását, hogy „az idegen nyelvi szóalakok legnagyobb része bekerült a mutatóba” (11). Ahol szükségesnek mutatkozott, ott megfelelő rövidítés utal a szó(alak) közelebbi „illetőségére”. Nagy pontosságra törekvés jellemzi e tekintetben a szerkesztők munkáját. (Egészen kivételes az olyan elírás, hogy az alsósorib eredetet — *a*. helyett — *N* rövidítés jelzi. l. 445.)

3. A mutató szerkezeti felépítésének két pólusa mind a magyar, mind a különféle idegen nyelvi szavak betűrendes listájában a *k e r e s ő s z ó* és az *i r á n y s z ó*. A keresőszó, vagyis az a szó, amely iránt a mutató használója érdeklődik, általában dőlt — címszó és alcímszó esetében félkövér — betűvel van szedve. Tőle nyíl mutat a szótári szócikk bevezető címszavával azonos, egy vagy több álló betűs irányszóra, amely alatt megtalálható a keresett felvilágosítás. Így pl. *hincsellér* → inzsellér; *Nebel* → homály; *cucolék* → cuce, cula; *fiorentino*, *fiorino* → forint; stb.

A mutató a tájékoztatásnak az előbbi példákkal szemléltetett módján kívül még egy tekintetben teljesít hasznos szolgálatot. Lehetővé teszi ugyanis, hogy használója javítsa a szótár egyes szócikkeinek különféle hibás adatait. A keresőszó után összesen 116-szor szögletes zárójelbe foglalva találjuk az irányzó szócikkében meglevő helyteleniséget. Ez 105 alkalommal hibás lejegyzés vagy a korrigáláskor figyelmen kívül maradt sajtóhiba, és csupán 11 esetben szótárszerkesztői tévedés, mindenekelőtt szláv szavaknak hibás etimológiai minősítése (szlovák szavak csehnek vagy szlovénnek, szlovén szó szlováknak, szerbhorvát szó csehnek nyilvánítása stb.). 116 hiba a több százézes adatlistán? Egy cseppnél is kevesebb a tengerben!

4. Balázs János a III. kötet megjelenése után ezt írta a TESz.-ről: „Nemzeti műveltségünk több évezredes előzményeiről és szerteágazó nemzetközi kapcsolatairól ehhez fogható mű még nem jelent meg” (MNy. LXXIII, 278). Méltán csatlakozik hozzá a IV. kötetként napvilágot látott és szavaink történetének további kutatásában is hathatós segítséget nyújtó Mutató. Készítői köszönetünket és őszinte tiszteletünket érdemlik áldozatos munkájukért.

SEMERE GYULA

A Magyar Nyelv LI—LXXV. évfolyamának mutatója

A Magyar Nyelvtudományi Társaság megbízásából szerkesztette SZEMERE GYULA.
Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 320 lap

Nem szükséges külön részleteznünk, hogy a tudományos szakirodalom gyors növekedésének korában milyen nagy szükség van bibliográfiákra, mutatókra. A humán tudományok között a nyelvészet külön is igényli ezeket, hiszen igen gyakran csak apró adatoknak, például egyes szavaknak hangváltozásoknak kell utánanézniük. Így nagy örömmel nyugtáztuk a Magyar Nyelv mutatójának legújabb kötetét. Az egyik legpontosabban megjelentetett filológiai folyóiratunk úgy is jó példát adott, hogy az LI—LXXV. évfolyamok mutatóját már a LXXIX. évfolyammal egyidőben kézbe vehettük. A nyelvtudomány, valamint a rokon tudományok művelői igen hálásak lehetnek Szemere Gyulának azért az áldozatos, fáradtságos, az egész szakirodalom átnézését kívánó munkáért, amellyel egy ilyen mutató elkészítése jár.

A Magyar Nyelv LI—LXXV. köteteinek mutatója, Szemere szándékának megfelelően, bizonyos módosításokkal a JUHÁSZ JENŐ készítette előző két mutató szerkezetét követi. Egy rövid Tájékoztató (5—6) után a Tartalom (7—68) címszó alatt a szerzők betűrendjében haladva a megjelent közlemények címe és lelőhelye (a kötetnek és a kezdő lapnak a száma) olvasható. Megtalálható az aláíratlan közlemények, valamint az arcképek és mellékletek jegyzéke is (69—70). A második fő rész a Tárgymutató (71—129). Ebben Szemere — szerintem helyesen — több esetben kevésbé bokrosított, mint elődje, Juhász Jenő. Például az egyes hangváltozásokat vagy az egyes képzőket a megfelelő betűrendi helyen vette fel, nem pedig összefoglaló cím alatt (ott legfeljebb utalás van), ahogy Juhász tette („hangok és hangcsoportok tört. magyar”, illetve „névszóképzők” stb.). Szemerénél külön címszó, mondjuk, az *-at/-et* deverbális névszóképző. Ezzel a lényeges módosítással a Mutató használhatósága nagymértékben növekedett.

A legterjedelmesebb rész a Szómutató (131—316); először az uráli nyelveké jön, élén a magyarral (131—277), azután egyenként a többi uráli nyelv (277—284), az egyes altaji nyelvek (285—292), végül pedig ábécé rendben az egyéb nyelvek, köztük az indoeurópaiak (292—318). A könyvet Tartalomjegyzék (319—320) zárja, amelynek legnagyobb részét a szómutatónak a nyelvek szerinti bontása teszi ki.

A Mutató használhatóságát majd a gyakorlatban mérhetjük le. Magam eddig már többször forgattam jó haszonnal, s az átnézése során is az a véleményem alakult ki, hogy Szemere Gyula általában célszerűen és megfelelően dolgozta föl az anyagát. Szűrőpróba-képp elolvastam három cikket (MÉSZÖLY GEDEON, A Halotti Beszéd néhány szavának stílustörténeti módszerű megfjtése: LI, 176—82; BALÁZS JÁNOS, Az alakpárképződés okai, módjai és funkciói: LXIII, 148—56; GERSTNER KÁROLY, A magyar—német nyelvi kölcsönhatás néhány grammatikai esete: LXXV, 199—205), s visszakerestem azokat a tárgyszavakat, szavakat, nyelvi adatokat, amelyeknek e cikkek kapcsán a Mutatóban szerintem helye lehetne. Úgy láttam, hogy a fontosabb tárgyszavak, szavak jó része megtalálható a Mutatóban, vannak azonban hiányok is. Például Mészöly cikkére én utaltam volna a „Halotti Beszéd”, sőt a „stílustörténeti módszer” tárgyszavak alatt. A szómutatóban megtaláltam az *y*sa, *eleve*, *feze*, *fizet* szavakat, de hiányoltam az *isa*-ra, a *fűz*-re, sőt az *a* és *e* indulatszóra való utalást. Balázs cikkével kapcsolatban szerepel az „alakpárképződés” és a „fonémahasadás” tárgyszó, részemről a „(deverbális) igeképzők keletkezése”-t is felvettem volna, s esetleg még az *-m*, *-p* mozzanatos és az *-s*, *-sz* gyakorító képzők eredetére is lehetett volna utalni. A szómutatóban hivatkozás volt a *fészé*-, *fesel*, *fészű*, *tám*-, *táp*-, *táplál* szavakra és tövekre, a *fol* ~ *for*, *tom*-, *top*-, *rom*-, *rop*- esetében viszont ez elmaradt. Gerstner cikke a „nyelvi kölcsönhatás” || „magyar—német ~ gram-

matikai esetei"; a „magyar–német nyelvi kölcsönhatás”, a „nyelvkeveredés” és a „homogén gátolás” tárgyszók alá került be. A „nyelvi kölcsönhatás”-ra utalva még a „nyelvi interferencia” címszót is föl lehetett volna venni. Természetesen, részben fölfogás kérdése, ki hogyan és milyen mélységben készíti el egy folyóirat mutatóját; minden tárgyszavazási lehetőséget vagy adatot közel sem lehet számba venni. Ennek ellenére úgy látom, a MNy. LI–LXXV. kötetait nem ártott volna bővebben feldolgozni. Juhász Jenő, aki a MNy. XXVI–L. kötetait is feldolgozta, bizonyára lehetett volna (még) racionálisabb, mégis elgondolkodtató, hogy a XXVI–L. kötetek mutatója 576 lap (Tanulmányok: 1–51; Tárgymutató: 51–231; Szómutató 231–573), míg az LI–LXXV. köteteké csak 320. Igaz, Szemere mutatójában a tárgy- és szómutató némileg kisebb betűtípussal készült, a mutatózott kötetek azonban összességükben terjedelmesebbek, mint az előző 25 évben megjelentek. Úgyhogy nem tudom elnyomni az aggályomat, miszerint a legújabb mutató, minden hasznossága mellett is, jónéhány figyelemre méltó dolgot, adatot nem tart számon, s ezáltal csökkenti azok későbbi felhasználásának a lehetőségét.

Az alábbiakban részletmegjegyzéseket teszek. Feltétlenül dicsérendő Szemere Gyulának az a szándéka, hogy a Tartalomban a különböző néven publikáló azonos személyeket, ha a betűrend megengedi, az eltérő névhasználatra utalva csak egy helyütt veszi föl. Könyvészeti, bibliográfiai szempontból teljesen hibás és szokatlan ugyanis az az eljárás, amit Juhász Jenő a MNy. I–XXV. és XXVI–L. kötetének a mutatóiban ilyenkor alkalmaz. Ezekben a névváltoztatás (pl. névmagyarosítás, a szerzetesi név felvétele, ill. elhagyása) miatt két vagy több néven író személyek nevei külön, egymásra való utalás nélkül szerepelnek. (A NyK. I–L. kötetének ugyancsak Juhász Jenő készítette mutatójában viszont ilyenkor van egyfajta utalás.) Pedig nyilván nem mindenki tudja, hogy például Göbl László és Gáldi László, Klemm Antal és Klemm Imre, Krompecher Bertalan és Korompay Bertalan, Techert József és Tompa József, Tremel Lajos és Tamás Lajos ugyanaz a személy. Egy mutató, bibliográfia nemcsak az illető tudományágban jártas, jártasabb kutatók, hanem például az érdeklődők, a társtudományok művelői, külföldiek és diákok számára is készül. Én még az (ismert) álnevek feloldását is el tudnám képzelni: Berettyó János = Melich János, Kő Benedek = Benkő Loránd stb. Kár viszont, hogy az említett esetekben az egy helyen való szerepeltetésnek és az erre való utalásnak a bibliográfiában, a könyvtári munkában bevett gyakorlatát Szemere csak akkor alkalmazza, ha a betűrend megengedi: H. Molnár Ilona (Molnár Ilona), Papp Zsuzsanna (Papp Zsuzsa) stb. Ha a Tájékoztatóban nem említené, magából a Mutatóból nem derülne ki, hogy Radanovics Károly és Rédei Károly ugyanaz a személy, mert a Radanovics és a Rédei név között még három szerző szerepel: Raisz, Rásonyi, Rátz. Sajnos, Szemere a saját elgondolását is nemegyszer hibásan alkalmazza. A Tájékoztatóban is említi, hogy Ifj. Domokos Pál Péter, Domokos Pál Péter, valamint Domokos Péter ugyanaz a személy, és ezért egy helyütt veszi fel őket. Valójában Domokos Pál Péter Ifj. Domokos Pál Péternek (vagy Domokos Péternek) az édesapja. Így a „Pogocsál”, a „Kézdiszentléleki Földjegyzék” és a „Magyar nyelvemlék Czestochowában 1501-ből” című cikkek az apától, a velük felvett többi viszont a fiától származik. Egy helyütt Domokos Pál Péter cikke (*Pogocsál* 244–9) és Ifj. Domokos Pál Péteré (*Kukk* LV, 249–50) egymás után is szerepel, ami nyilvánvalóvá teszi, hogy két különböző személyről van szó: az édesapát főleg a magyar néprajz, a fiát pedig az uráli népek irodalmának kutatójaként ismerjük. Viszont ugyanaz a személy a közvetlen egymás után, de külön felvett Danczi József és Danczi V. József, valamint Mándoky István és Mándoky Kongur István. Az előbbiről a MNy. Danczi József Villebald néven nekrológot is közölt (LXXIV, 506–8), Villebald a szerzetesként fölvetett név. A XXV–L. kötetek mutatójában ugyanő Danczi Villebald néven szerepel. Mándoky meg később elevenítette fel kun őseinek nevét (vö. MNy. LXXIII, 146). A magyar irodalomtörténész Horváth Jánostól való megkülönbö-

tetés céljából a klasszika-filológus Horváth János jó ideig a neve előtt az Ifj. rövidítést használta. Később, időseddvén, ezt elhagyta. „A Halotti Beszéd történetéhez” című jeles frását Szemere a magyar irodalomtörténész Horváth cikkei közé sorolja. A klasszika-filológus Horváthot tehát a tartalomban a következőképp kellett volna szerepeltetni: Ifj. Horváth János (Horváth János). A nevekkel függ össze, hogy a társszerzős frások az egyes szerzők neve alatt külön-külön, a társszerzőségekre való utalás nélkül vannak föltüntetve. A társszerzőséget jó lett volna jelezni, például Kovács Sándor Iván (Kulcsár Péterrel), és viszont.

Helyenként kérdésesnek érzem még az ismertetések földolgozását. Ezek a Tartalomban a recenzió írójának neve alatt szerepelnek, s ott, a recenzió címéhez hasonlóan, többnyire az eredeti mű szerzője és címe szintén fel van tüntetve. A Tárgymutatóban pedig az ismertetett mű idézőjelbe tett címe és szerzőjének neve ugyancsak szerepel, és általában az illető tárgykörnél is van rá hivatkozás. Ha azonban az ismertetésnek külön címe van, vagy ha szerkesztett, gyűjteményes kötetről van szó, és az eredeti mű szerzőjének, szerkesztőjének neve nincs felvéve, a címleírásból nem lehet megállapítani, hogy cikkről vagy ismertetésről van-e szó: KOROMPAY KLÁRA: „Az etimológia elmélete és módszere”; SZILÁGYI FERENC: „Szólásszótár Csokonai írói nyelvéből”; ZAIČZ GÁBOR: „A finnugor őshaza nyomában” stb. Az első cím egy etimológiai tanácskozás BENKŐ LORÁND és K. SAL ÉVA szerkesztette anyagának az ismertetése, amely a tárgymutatóban az „etimológia” cím körében nem szerepel. A második ROZGONYI MIKLÓSNÉ [R. Molnár Emma] több cikkének különlenyomatának a recenziója. A szerző neve R. Molnár Emma formában bekerült a tárgymutatóba, a cím szintén. A harmadik példa egy Irf. KODOLÁNYI JÁNOSTól szerkesztett kötet bírálata, a szerkesztő neve hiányzik a tárgymutatóból.

Szerkezetében a szómutató a szerző szerint maximálisan igazodik a Juhász-féle mutatóhoz. Én egy eltérést látok: Juhász a nyelvemlékek betűhív, helyesírásiilag eltérő adatairól, ha más előfordulás is van, utal a kiejtés szerinti, illetőleg a mai helyesírású alakra: *ualallal* l. *valál*, *ulud* l. l. *öl* stb. Szemerénél az ilyen esetek sajnos külön szerepelnek egymásra való utalás nélkül: *ualallal* és *valál*.

A Szómutató szintén már többször volt jó segítségemre. Mellékesen említem, hogy néhány problémát, hibát észleltem benne. Nem ugarit, inkább ugariti nyelvet szoktunk mondani. Félreérthető az „íráni (ó- és középiráni)” megjelölés, ugyanis egyes óiráni (aveszta), középiráni (pehlevi), újíráni (oszét) nyelvek és a perzsa külön is fel vannak véve. Ha ismeretlen ó- vagy középiráni idiómáról van szó, akkor meg a szavaknak kikövetkeztetett alakként *-gal kellene szerepelniük, persze ezt többnyire az illető cikkek szerzői sem teszik ki. Egy-két apróbb tévedés: a magyar **mo*; vogul *āpi*, *jāni*; elő- és ősspermi *vete*; zürjén **ač*, **ač*; votják **ač*, **ač*; finn *kermä[a]* *pihlaj[v]*a, *Kainun* szavak helyett a következőknek kellene állniok: *mo-*; *āpi*, *jāni*; **vete*, elő- és ősspermi **ač*, **ač*; *kermä[ä]*, *pihlava* és *pihlaja*, *Kainuu* (az utóbbi a Tartalomban is *Kainuun*, nem *Kainun*).

Ismertetésemben a MNy. legújabb mutatójának főleg a problematikus, hibás megoldásaival foglalkoztam. Noha a Mutatóval szemben kétségtelenül vannak fenntartásaim, a bírálat végén újra csak az igen hasznos voltára mutatok rá, értékelve a benne megtestesülő áldozatkész, fáradságos munkát, külön örömmel nyugtázva a helyenként alkalmazott egy-két új, racionálisabb megoldást.

A. MOLNÁR FERENC

Baranya megye földrajzi nevei

1. Sásdi járás, szigetvári járás, pécsi járás, Pécs város (1055 lap + 10 térkép); II. Mohácsi járás, siklósi járás és névmutató (1279 lap + 9 térkép). Szerk. PESTI JÁNOS. A Baranya megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága megbízásából kiadja a Baranya megyei Levéltár. Pécs, 1982.

1. Az 1980-ban Veszprémben megtartott névtani konferencián PESTI JÁNOS szerkesztő beszélt az akkor még készülő Baranya megyei helynévtár kérdéseiről. A jelenlevők felfokozott várakozását — sokan valami „extra” munkát vártak a baranyaiaktól — igyekezett mérsékelni, kijelentve, hogy „nem volt szándékunkban semmi nagyot-akarást; csupán igényesen, pontosan és jól szeretnénk volna elvégezni azt a feladatot, amit vállaltunk” (MNYTK. 160. sz. 163).

Azóta öt év telt el, s a mű két vaskos kötete kézzelfoghatóan bizonyítja: a vállalkozás az elvárható legnagyobb mértékben sikerrel járt. A „Baranya megye földrajzi nevei” munkatársai büszkék lehetnek végzett munkájukra. A magyar nyelvterületről megjelenő helynévtárak sorozatába tökéletesen beilleszkedik ez a legújabb munka is, de egyúttal több, lényeges újítást is tartalmaz a korábbiakhoz képest.

A Baranya monográfia sorozat eddigi kötetei már bizonyították, hogy a megye sokat tesz a múlt és a jelen szellemi értékeinek megmentéséért, közkinccsá tételéért. A történeti és földrajzi tárgyú művek közé nagyszerűen illő földrajzi névtár létrehozása, kiadása — a lényegesebb szellemi erőfeszítésekről ezúttal nem is szólva — minden bizonyítással jelentős anyagi áldozatot is követelt.

Amikor a megyei vezetés az 1970-es évek elején vállalta a helynévgyűjtés támogatását, már jelentős szellemi bázisra támaszkodhatott. Egyéni kezdeményezések, intézményektől is támogatott kísérletek a baranyai helynevek összegyűjtésére már az 1950-es évektől rendszeresen folytak. Képzett szakembergárda — főleg a Pécsi Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke és a Baranya megyei Levéltár munkatársai —, lelkes gyűjtők nagyszámú tábora (köztük különösen sok főiskolai hallgató) állt készen a szervezett munkára. Emellett az MTA Nyelvtudományi Intézetének részvétele is — az addigi megyei gyűjtésekhez hasonlóan — szavatolta a megfelelő tudományos színvonalat.

A gyűjtés irányítóinak igen sok szakember és önkéntes gyűjtő munkáját kellett összehangolniuk: a helynévadatok garmadáját 201 gyűjtő hordta egybe. Több mint 10 településen gyűjtött REUTER CAMILLO (11), RÓNAI BÉLA (20), ZSOLT ZSIGMOND (22), TURÓS LÁSZLÓNÉ (25), HOFFMANN OTTÓ (28) és PESTI JÁNOS (65). A közzététel filológiai aprómunkájából jórészt ugyanazok vették ki a részüket: BALOGH LAJOS (13 településen), BARICS ERNŐ (11), GERSTNER KÁROLY (10), HEILMANN JÓZSEF (21), HOFFMANN OTTÓ (25), KIRÁLY LAJOS (20), NEDUCSIN DRAGUTIN (6), ÖRDÖG FERENC (8), PESTI JÁNOS (96), POSGAY ILDIKÓ (4), RÓNAI BÉLA (32), TAKÁCS JÓZSEFNÉ (15), TEMESI MIHÁLY (5), TURÓS LÁSZLÓNÉ (38). ÖRDÖG FERENC tapasztalatait tudományos tanácsadóként is hasznosították. Az egész munkát szerkesztőként irányító PESTI JÁNOS a gyűjtés és a közzététel feladataiból is a legnagyobb részt vállalta.

Tudományos munkákat nemigen szokás mennyiségi adatokkal jellemezni. Az adatárak esetében azonban kétségtelenül minősítő szerepe van a számszerűségnek is: az adatok minél szélesebb körű felgöngyölítése növeli hitelüket, a feldolgozó kutatómunka számára pedig minőségileg is eltérő lehetőségeket teremt. Kétségtelen, hogy a „Baranya megye földrajzi nevei” két kötetében található, a százezret a legmértéktartóbb becslések szerint is jóval meghaladó helynévi adat már önmagában tekintélyt parancsol. Csupán a mennyiségi jellemzőit tekintve is újat hozott tehát a baranyai névtár: a megszerkesztett egy vaskos megyei kötet (vagy ilyen terjedelművé összeálló járási kötetek sorozata) helyett bő kétezer lapon sorakoznak benne a helynevek.

Honnan ez a gazdagság, mivel magyarázható az adattár szokatlanul nagy terjedelme?

2. Területét tekintve Baranya közepes nagyságú megyénk, az ország területének 4,8%-át foglalja el, 9 nagyobb és 9 kisebb megye között pontosan középen áll a rangsorban (Magyarország megyéi. Baranya. Szerk. RAJNAI JÓZSEF. 1982. 44). Középső területét

a Mecsek középmagas hegyei uralják, körülvéve a Villányi-hegység, a Zselic és a Völgység dombvidékének lankás vonulataival. A keleti, illetve a déli megyehatárt alkotó Duna és Dráva mellékén széles síkságok húzódnak. Mezőgazdaságilag sokféleképpen hasznosítható, ásványokban gazdag terület: a helynévanyag is tükrözi ezt a sokszínűséget.

A településviszonyokra az aprófalvas szerkezet jellemző. A gyűjtés idején, 1973-ban (helyesen veszik alapul a szerkesztők — más megyékhez hasonlóan — az ekkor megjelent helységnévtárat, a területi változások kiszűrése céljából) 320 települése volt a megyének. A 100 km²-re jutó települések száma (6,6) csaknem kétszerese az országos átlagnak, az egy településen lakók átlagos száma (1470) viszont az országos átlag felét sem éri el, a falvak esetében (655 fő) pedig a harmada körül mozog (i. h.). 1980-ban 200-nál kevesebben laktak 50 faluban, 200—500 között volt 138 község népessége (i. m. 46). A kisebb településeket általában az intenzív határháznál és -ismeret jellemzi, s ezzel összefüggően gyakran nagyobb névsűrűség figyelhető meg.

Az utóbbi években teljesen elnéptelenedett baranyai falu, Gyűrűfű a pusztuló aprófalvak országos szimbólumává vált. Hasonló nehézségekkel korábban még nem találkozott gyűjtők: Gyűrűfű neveit Pécs, Korpád és Gorica helynévi adatait pedig a szomszédos Bükkösdön sikerült összegyűjteni. Kisújban már csak egyetlen adatközlőt találtak. (Vö. MNyTK. 160. sz. 163.) A hasonló települések élő (?) helyneveinek összegyűjtése valódi névleltmentésnek tekinthető.

Az aprófalvakból elvándorló népesség ugyanakkor általában a megyében marad, a gazdasági, szociális stb. lehetőségeivel vonzó ipari, mezőgazdasági, kulturális központokban telepedik le. A helynévrendszer ezáltal természetesen gazdagodik is: gondolkunk csak Pécs vagy Komló új városrészeire, ipari üzemekre.

Ennek megfelelően a szinkrón adatok gyűjtése egyszerre van tekintettel a használatból lassan kivesző, feledésbe merülő nevekre s a keletkező új helynévkincsre. Az élőnyelvi adattárat a diakrónia felé tágtja az a tény is, hogy több település esetében több gyűjtésre is támaszkodhattak a közlétezők (pl. Alsómocsolád 1958/1965/1978, Bános 1962/1974, Boda 1961/1976, Dinnyeberki 1961/1974, Ibafa 1954/1977). Az egyes gyűjtések között eltelt 15—20—25 év jelentős változásokat hozhatott a nevek életében, másrészt az 1950-es években idős adatközlőktől feljegyzett helynevek eleve archaizmusok egy mai adattárban. A szinkróniának a diakróniával való ilyen összekapcsolása, összefüggésük természetesen felfogása a kiadvány nagy értéke.

A többrendbeli gyűjtések felhasználása a szerkesztők, közlétezők alaposságát is jelzi természetesen. A meglevő földrajzi névanyag csak odaadó munkával állhat össze ilyen nagyszabású adattárrá. Az élőnyelvi anyag kapcsán más részletek is utalnak erre a sokszempontú alaposágra. A viszonylag kis Szabény falu (1435 ha, 824 lakos) esetében 6 gyűjtőt is feltüntettek, akik összesen 26 adatközlőt kérdeztek meg. Geresdlakon (2529 ha, 1336 lakos) Hoffmann Ottó és Zsolt Zsigmond 35 helybelit faggatott ki (a lakosság 4%-a!). Az eredményt mindkét esetben tanúsítja a 20, illetve 24 lapon sorakozó gazdag helynévanyag. Véménden (3188 ha, 2293 lakos) 44 adatközlő szerepel, s hogy a szociológiai megoszlásukra is tekintettel voltak — ami a névhasználat szempontjából igen fontos tényező —, bizonyítja a megkérdezettek összetétele: 14 nő található köztük; a gyűjtés idején 30 évesnél fiatalabb volt 5, 30—60 év közötti 19, 60—80 év közötti 13, 80 évesnél idősebb pedig 7 adatközlő. Ellenpélda is akad persze, úgy tűnik azonban, szerencsére ritkábban. A 6 önálló településből alakult Komlón a feltüntetett 6 adatközlőnél talán többet is célszerű lett volna felkutatni, Alsószentmárton 1141 lakosa közül is csak 1 szerepel adatközlőként.

3. Baranya megye nemzetiségi, nyelvi sokszínűségét tekintve megyénk között az élen áll. A nemzetiségek a megyében szétszórtan, nem egy-egy körül-

határozható, egységes tömbben helyezkednek el. Németek a megye 230 településén élnek, 32 községben abszolút többségben. Kisebb-nagyobb számban 119 baranyai településen laknak délszlávok (horvátok, bosnyákok, szerbek, sokácok), abszolút többséget 12 faluban alkotnak (Magyarország megyéi. Baranya. 40—1). A többnyelvű települések helynévkincsé gyakran többszöröse az egynyelvűekének. A tulajdonnévvel megjelölt tereptárgyakra jutó élő nevek átlaga a magyar és német nyelvű Csisókötőtsön 2,1, Kaposszekcsőn 1,7, míg a gyakorlatilag egynyelvű Jágónakon és Vásárosdombón csupán 1,1 név esik egy-egy objektumra. A névhasználat és a nyelvhasználat szoros összefüggést mutat: a többnyelvű településeken a helynevek többféle nyelvi rendszerbe simulnak bele. Helyesen döntöttek a mű közlétevéi, hogy a nemzetiségiéek által használt helyneveket is a lehető legnagyobb teljességgel kívánták fölvenni az adattárba. Pedig a megfelelő szakemberek felkutatása, megnyerése bizonyára nem volt könnyű feladat.

Természetes tehát, hogy e téren is egyenetlenségek mutatkoznak. Feltűnő, hogy a HOFFMANN OTTÓ által összegyűjtött anyagban milyen nagy számban vannak jelen a nem magyar változatok. A mohácsi járás több településéről jiddis és cigány helyneveket is közöl (lásd például Mohács névanyagát), talán a magyar helynévkutatásnak egy új mellékvágányát jelölve ki ezzel. Főlrőható-e a szerkesztőnek, közlétevőknek, gyűjtőknek, hogy például a siklósi járás nemzetiségi nevei láthatóan kisebb arányban kerültek be a kötetbe? Feltűnné-e — ha nem látnánk az itt említett példákat is —, hogy a cigány többségű Alsószentmártonból egyetlen cigány nyelvű adatot sem közölnek? Minden értékelés viszonylagos, szerencsére jelen esetben a helynévtár alkotói tették magásra maguk előtt a mércét.

Az élő nevek fonetikus lejegyzése különösen a nem magyar változatok esetében jelentett nehéz feladatot. (Két hangjelhez kívánczik itt megjegyzés: a nem magyar adatokban nyomdatechnikai okokból használt *ä* az illabiális *a* jeleként kétségtelenül szokatlan, néha zavaró; az *ä*, *ê* jel pedig esztétikailag nem felel meg a kívánalmaknak.) A német és a szerb-horvát nevek után föltüntetik köznyelvi alakjukat is, ez pedig valójában már nem adatközlő, hanem alapos nyelvi ismeretek birtokában elvégzett feldolgozó, névfejtő munkának tekinthető. Ennek alapján viszont lényegesen könnyebben kutathatók az egymás mellett élő nyelvek névadásai, névhaszználati szokásai, illetőleg egymáshoz való viszonyuk, kölcsönös egymásra hatásuk stb.

Baranya megye népszáma, nyelvi összetettsége történeti tekintetben még tarkább képet mutat. Baranya a török által legjobban elpusztított megyéink közé tartozik. A megcsappant magyar lakosság helyére a XVII–XVIII. század folyamán délszláv és német lakosság települt. A magyarság aránya ettől kezdve változó, némi emelkedést csak a XIX. században mutat. Az 1945 után kitelepített németység helyére főleg erdélyi és felvidéki magyarság érkezett.

A nemzetiségi, nyelvi sokszínűséggel magyarázható, hogy a „Baranya megye földrajzi nevei”-ben minden település anyaga népességtörténeti résszel egészül ki. A fejezetek szerzője, TIMÁR GYÖRGY az országos statisztikai felméréseken kívül sok esetben csak kéziratoss levéltári forrásokra, egyházi anyakönyvekre támaszkodhatott. Igen fontosnak tarthatjuk ezeket az áttekintéseket, mivel az egymást felváltó népesítőhelynévhasználatának nyomai világosan előtűnnek a földrajzi nevek rendszerében.

A kétnyelvű Szalattakon például 47 olyan objektum van, amelynek magyar és német neve egyaránt használatos, 85 tereptárgyat csak németül, 14-et csak magyarul neveznek meg. Dunaszekeső belterületi névanyagában feltűnően sok az olyan denotátum, amelynek magyar, német, szerb-horvát és cigány névváltozata is van, de sok utcának, háznak stb. van magyar – német – szerb-horvát vagy magyar – német, magyar – német – cigány stb. megnevezése is.

Az azonos jelöltre vonatkozó különböző nyelvű helynevek tipológiai egybevetése

is összetett képet mutat. Leggyakrabban azonos szerkezetű, lexikai összetételű megfeleléseket találunk (*Alsófalú* : n. *Undertarf* 'Unterdorf', *Tollas utca* : n. *Fédarkász* 'Feder-gasse', *Disznós* : szh. *Szvinýáricá*, *Némöt-högy* : n. *Tájeskaperih* 'Deutsches Gebirge' : szh. *Svábszke drage* 'Švapski draga' — a példák az alábbiakkal együtt Nagyhajmás helynevei közül valók). Ezek lehetnek párhuzamos névadás, méginkább tükröfordítás eredményei, de mindenképpen azonos szemléletet tükröznek. Főleg az etimológiai jelentésükben elhomályosult nevek esetében gyakori, hogy közvetlenül — hangalaki változással vagy anélkül — átkerülnek a másik nyelv névrendszerébe (*Bukvik* : n. *Bufik* : szh. *Bukvik*, *Pörös* : n. *Peres* : n. *Beres*, *Kondor* : n. *Kontúr*, *Susnya* : *Susnál* : szh. *Susany* 'Susanj'). Ritkábbak azok a névmegfelelések, amelyekben bizonyos névrészek változatlanul maradnak, másokat lefordítanak (*Csutri utca* : n. *Csutri kásza* 'Csutrigasse', *Méhész-árok* : n. *Méhészkräve* 'Méhészgraben'). Ha valaki a népetimológiás változásokat kívánja kutatni, bőven talál ilyen példákat is (n. *Kérestétál* 'Gerstetal' : m. *Kecsketál*). Úgy tűnik, viszonylag ritkán fordul csak elő, hogy a különböző nyelvű névváltozatok között semmiféle szemléletbeli, lexikális stb. kapcsolat sem fedezhető fel (*Kórea* : szh. *Sztrán* 'Strana', *Tölös* : n. *Khólpłata* 'Kohlplatte').

A ma egynyelvű települések esetében is igen fontos megismernünk a terület korábbi népességét, mert ez nagy segítséget ad a helynévanyag etimologizálásában, eredetbeli rétegeinek szétválasztásában. A nagy mennyiségű, többnyelvű helynévanyag lehetőséget ad a kutatók számára a névtani kölcsönhatások eddiginél szélesebb körű, átfogóbb vizsgálatára. Főleg az újabb telepítések esetén talán még az olyan alig ismert jelenségek, mint a névköltöztetés, a szülőföldön megismert helynévanyagnak az újrafelhasználása is vizsgálhatóvá válik.

A gyűjtők, a közlétevők már az adatgyűjtő munka során sem térhettek ki bizonyos általános névtani, nyelvi kérdések tisztázása elől. A népességtörténeti részben gyakran találunk a település nyelvi állapotára vonatkozó megállapításokat, a névanyag egészéből leszűrt következtetéseket. Találunk ezek között a történeti és a hivatalos, térképi nevek, valamint a névhasználat stb. összefüggéseire utaló megjegyzéseket. Ezek a részletek ismételtén azt bizonyítják, hogy a feldolgozó munka csírái is benne vannak a „Baranya megye földrajzi nevei” két kötetében. Az sem csökkenti ennek értékét, hogy apróbb tévedések is bekerülhettek a nyelvi jellemzésbe (pl. o, ő helyén aligha hallható *ou*, *öü* diftongus [I, 1026]).

4. Az eddigiekben talán sikerült láttatnunk, hogy a "Baranya megye földrajzi nevei" miben hozott újat a hasonló célú munkákhoz képest, mi adja igazi értékét. Ezek között egy dologról — s éppen a legfontosabbról — azonban még nem szoltunk: a t ö r t é n e t i h e l y n é v a n y a g hatalmas gazdagságáról.

Az eddig megjelent helynévtárak egyre gazdagabbak az írásos forrásokból kigyűjtött anyagot tekintve. Zala megyében még csak szigorúan szinkrón gyűjtés folyt, Somogyban, Tolnában, Vasban, Hevesben vagy Veszprém megyében feldolgozták a kataszteri térképek és croquis-k, valamint Pesty Frigyes helységnévtárának anyagát is. A baktalórántházi és a fehérgyarmati járás kötetében még gazdagabb a lista: több kéziratos forrás mellett jelentős mennyiségű nyomtatásban megjelent helynévanyagot is beolvastottak a szerzők. A Csepel-sziget helyneveinek imponálóan gazdag forrásjegyzéke pontosan 300 tételt számlál.

Kisebb területek esetében is roppant munkaigényes feladat a nagyszámú történeti névadat előbányászása, egybeszerkesztése; egy egész megyére vonatkozóan pedig a baranyaiak előtt éppenséggel senki nem próbálkozott ilyen intenzív adatfeltárással. Pesty névadatai és a kéziratos térképek anyaga hiánytalanul bekerültek a kötetbe. Olyannyira, hogy még a *Vinea*, *Pascuatio Communitatis*, *Sylva* típusú adatok is föl vannak tüntetve:

indokoltan, hiszen ezek — még ha tulajdonnévi jellegük kérdéses is — fontos adalékok lehetnek a helytörténetírás, de még a névfejtés, névrendszertani vizsgáldások számára is. Több szakember foglalkozott a különböző levéltári iratsorozatok (határjárások, birtokpe-rek, úrbéri törvényszéki iratok stb.) helynévanyagának kicédulázásával. Az időbeli határt a XVIII. század eleje jelenti, mivel „ennél 4volabb visszamenni a történelmi múltba azért nem volt ajánlatos, mert a ma élő (szóbeli) névanyag közvetlen/folytonos névelőz-ményei jobbra csak a 19. századi, ritkán a 18. századi forrásainkban maradtak fenn” (BmFN. I, 10). Ha ezzel a megállapítással elméletileg nem is érthetünk egyet teljes mér-tékig — a cáfolatot többek között éppen a kötetekben található nagyszámú középkori helynév adja — gyakorlati szempontból mégis reális a gyűjtési időkeretek közel három évszázados leszűkítése.

Hogy mekkora az átböngészett, kicédulázott levéltári anyag, azt csupán elkép-zelni tudjuk. A forrásjegyzék (i. m. 19–21) jórészt csak forrástípusokat tartalmaz, mivel az egyes településeknél mindig megtaláljuk az ott közölt történeti anyag tételes felsoro-lását. Ez a kisebb településeken is legalább 10–15 forrást jelent, a nagyobbakon több tucat sem ritka. S még ezeken kívül is számtalanszor akadunk az adatok között külön nem említett, rövidítéssel ki nem emelt forrásokra. Az az érzésünk, hogy a közzevetők, a szerkesztő egyetlen értékes névtörténeti adatot sem akartak kihagyni: még az ebből adódó szerkezeti egyenetlenségeket is vállalták. Köszönet érte.

Annak érzékeltetésére, hogy mit jelent a nagy mennyiségű történeti névadat össze-gyűjtése, szerepeltetése, érdemes összevetnünk a baranyai névtárat más megyékével. E célból kiválasztottam Baranya, Somogy és Tolna megyéből 4–4 egymáshoz közel fekvő települést, s helynévkincsüket számbelileg próbáltam felmérni, összehasonlítani. Az 1000 kat. holdra jutó névadatok száma Baranyában (Jágónak, Vásárosdombó, Csikóstóttós, Kaposszekcső) 140, Somogyban (Attala, Kapospula, Csoma, Kercseliget) 81, Tolnában (Döbrököz, Kurd, Nak, Dalmand) 39. Természetesen egy ilyen összevetés csak igen vi-szonylagos lehet, a különbségekben számtalan más mozzanat is közrejátszhat (pl. a tol-nai települések jóval nagyobb területűek), de a nagyfokú eltérés döntő oka mindenképpen a gazdag történeti adatolás. Ha viszont a történeti adatok arányát az összes névadathoz viszonyítva vesszük szemügyre (Baranyában 42%, Somogyban 34%, Tolnában 29%), akkor az is kitűnik, hogy a különbség az élő névanyag tekintetében is jelentős. Az 1000 kat. holdra eső élő/történeti nevek száma: Baranyában 82/58, Somogyban 54/27, Tolná-ban 28/11. Ez az nagyobb az aránybeli különbség a történeti neveknel (nagyjából 1–2,5–5 az arány Tolna, Somogy, Baranya között), de az élő neveknél is 1–2–3 arányt láthatunk. Ez végül is nem meglepő, de nem feltétlenül kell arra gondolnunk, hogy itt fel-készültebb, képzetesebb, ott kevésbé igényes, szorgalmas gyűjtő működött. Akik már gyűj-töttek helyneveket, jól tudják, hogy a történeti adatok segítségével milyen nagyszerűen előcsalogathatjuk adatközlőink emlékezetéből a lassan feledésbe merülő, a passzív szó-kincsbe szoruló helyneveket. Így a történeti anyag gyűjtése az élőnyelvi adattárat is archaikusabbá teszi, ez azonban a névtanos kutatók szándékával csak ritkán áll ellentét-ben.

Az eddig megjelent helynévtárakat a kutatóknak nem állt módjukban összevetni CsÁNKI és GyÖRFFY történeti földrajzi munkáival. A baranyai kötetekbe természetesen ezeknek az alapmunkáknak az adatai is bekerültek. Az elpusztult középkori települések helyének azonosítása nem könnyű feladat, hiszen a név — különösen az egymást váltó más-más anyanyelvű népesség használatában — könnyen eltorzul, szinte a felismerhetet-lenségig megváltozik. Ennek ellenére — GyÖRFFY munkája ragyogó példa rá — a mikro-toponimiai névanyag az azonosításban rendkívül fontos szerepű. A viszonylag kis terü-letű (2610 kh) Liptód határában például feltehetően több középkori település feküdt. Az egykori *Nógrád* falu neve a szh. *Nadrag* névben maradt fenn (BmFN. II, 1291), a szom-

szédes faluban erre a *Nadrági-rét* utal (i. m. II, 327). *Váralja* falu nevét a hasonló nevű dűlő őrzi, de a n. *Várola* és a szh. *Váralá* hatására a magyarban is létrejött egy *Varola* változat (i. m. II, 291). Nem magyar helynév (szh. *Gyëcska dolinā*) emlékeztet *Gyák* falura (i. m. II, 293). *Nadica* ~ *Nadojcsa* neve a szh. *Nādicā* dűlőnévben (i. m. II, 296), illetőleg a szomszédos faluban használatos magyar és német *Nadica* — ennek magyarul *Nadas* változata is van — helynevekben maradt meg (i. m. II, 379). Előfordul tehát, hogy más nyelven őrzik meg az eredetibb névalakot. Liptódon talán a szh. *Mikocsá* is azonosítható középkori településsel (i. m. II, 293), a *Szavak* nevű szántó (1854: *Szabák*) pedig talán azonos *Zobákkal* (GYÖRFFY 379). Ez utóbbi lehetőségre a BmFN. sajnos nem utal (II, 294).

A GYÖRFFY által felhasznált újabb kori helynévi adatok körét tovább bővíthetjük a "Baranya megye földrajzi nevei" segítségével. Erre nemcsak a településnevek, hanem a víz-nevek köréből is hozhatunk példákat. A *Bő* folyó névemléke a GYÖRFFY által említetteken kívül (i. m. 248) a Mánfa, Ipacsfa, Gordisa, Kisasszonyfa határában levő *Bő*, *Bő-mocsár*, *Nagybő*, *Szigeti bő*, *Bőtelek*, *Bételek*. A *Karán* patak neve pedig a *Karány-dűlő* és néhány múlt századi térképes adatban (*Karany völgy*, *Karany mező*) bukkan elő (BmFN. I, 382).

A „Baranya megye földrajzi nevei” tartalmazza a FNESz.-ben megtalálható baranyai helynevek etimológiáját is. Ezen túlmenően is érezhető a közzétévköz etimologizáló hajlama az egész munkában (bár erre sem terük, sem — a hatalmas névanyagot tekintve — igazán lehetőségük nincs a szerzőknek), számtalan névfejtési ötlet, etimológia-kezdmény található a két könyv lapjain. Gyakran áttételesen, szinte csak kérdezzé van jelen: a *Kerek-Nyíllas*-ról például megtudjuk, hogy az adatközlők szerint *kerek* formájáról kapta nevét, de azt is közlik, hogy a közelében nemrég *kis erdő* volt (i. m. II, 105–6).

A FNESz. megfelelő szócikkeinek közlése emeli a munka értékét, de fordítva is igaz a megállapítás: a FNESz. is sokban támaszkodhat a jövőben a baranyai névtárra. Ebben csaknem 100 évvel korábbi adatolású Nagypall, Kővágószőlős, Magyarsarlós, Kishajmás, Nagypeterd, Köblény első előfordulása; közel fél évszázaddal korábbi adat található Horváthertelend, Kis- és Nagyhárság, Mecsekpölöske, Kis- és Nagydobrava nevére. Feltűnően sok esetben különbözik a településnév helyi ejtészváltozata a köznyelvi normától: *Orfű*: *Orfjé*, *Orfjé*, *Urfjé*; *Boldogasszonyja*: *Boldigász*; *Kovácsszénája*: *Kovácsina*, *Káccina*; *Abaliget*: *Baliget*; *Szentdénese*: *Szengyenisz*. A FNESz. újabb kiadásába talán már ezek is belekerülnek. Érdekes lehet *Ózd* falu etimológiájához, hogy a XVII–XVIII. századból *sz-es* adatai is vannak (*Osd*, *Ószd*) a névnek. A *Birján* (*Berán*), *Kisdér* (*Kizdér*) és *Tengeri* (*Tengörin*) községnevek népnyelvi változata őrzi meg az eredeti formát, a normatív alakokkal szemben.

5. Röviden szólunk kell még arról, hogy ennek a hatalmas névanyagnak a formába öntése, s z e r k e s z t é s e milyen nehézségeket, problémákat vet föl.

A névtár történeti irányultságával jól összhangban áll az az eljárás, hogy a több településből újabban egyesített falvakat, városokat az 1973-ban érvényes közigazgatási határoknak megfelelően, de azon belül a hagyományos településrend szerinti elkülönítésben tárgyalják. Szigetvárhoz 1966-ban 3 falut csatoltak, ezek azonban megőrizték területi különállásukat, s ennek megfelelően bizonyosan névtani egységüket is: helyes tehát, hogy névanyagukat elkülönítve láthatjuk. A nagyobb települések (Pécs, Komló) esetében az eljárásnak praktikus oka is van: áttekinthetőbbé válik a térképes ábrázolás stb.

Minden lexikális anyagot tartalmazó munkában kiemelkedően fontos szerepe van a belső összefüggéseket, kapcsolatokat biztosító utalások rendszerének. Különösen igaz ez a helynévtárakban, hiszen a közigazgatási határok — amely szerint az egész munka tagolódik — nem feltétlenül esnek egybe a földrajziakkal. Egy-egy folyó például telepü-

lések során halad végig, gyakran még a nevét is változtatva. Az adattár használójának tudnia kell azonosítani ezeket a neveket. A jó utalási rendszer takarékoskodik a hellyel is, például a történeti adatokat elég csak egy előfordulásnál megadni stb. Az utalások gyakran névfejtés értékűek is lehetnek. A bikali *Furujás-árok*-ról semmit nem tudunk meg; szép, romantikus névnek is gondolhatnánk (BmFN. I, 79). Ha állna mellette egy utalás a szomszédos faluban levő *Furujás-tanyá*-ra (i. m. I, 86), máris világos lenne az előtag személynévi eredete.

A sok tízezernyi névadat között persze könnyen elvész a néhány együvé tartozó. A belső összefüggések rendszerének kialakítását jól segítheti azonban a névmutató összeállítás. Ez sajnos a több korábbi kötetben megszokott névelem-mutatótól különbözően csak a szóbeli neveket és az ezektől „feltűnően eltérő” (meglehetősen bizonytalan fogalmazás!) történeti neveket tartalmazza. Sajnos gyakran pontatlanul. Segítségével mégis sok esetben kiderülnek a belső utalások hiányai. A *Karasica* folyó nevének 32 előfordulására utal a mutató. Ezeket visszakeresve kiderül, hogy 22 esetben pusztán a névadat áll az adott helyen, csupán 10 esetben van utalás. Ezek közül háromszor közvetlenül GYÖRFFY munkájára és a FNEsz.-re hivatkoznak, hétszer pedig három, másik településen található *Karasica* előfordulásra. Végül két helyen meg is találjuk a történeti adatokat és az etimológiát — sajnos mindkétszer nyomdahiával: *qara šuy* helyett *para šu* (BmFN. II, 48), illetőleg *qara šuy* (i. m. II, 929). Az adattárakat azonban nem szokás végigolvasni, s ha nem nyomozzuk végig a mutató alapján az összes előfordulást, bizony sok értékes információval szegényebbek maradunk.

A „Baranya megye földrajzi nevei” a korábbi kiadványok példáját követve a történeti adatokat a forrásra utaló rövidítés után adja meg. Amíg azonban csak 3–4 ilyen rövidítést és a hozzá tartozó évszámot kell megjegyeznünk, viszonylag könnyű dolgunk van. Az adatok ilyen bősége esetén föltétlenül fel kellene tüntetni előttük az évszámot is. A helykímélés megoldható lenne úgy, hogy az évszám (esetleg kis módosítással: pl. 1864/a) egyben forrásjelzet is legyen. Talán elhagyható az adatközlők által nem ismert nevek kiemelése is. Jól szolgálja a tömörítést a földrajzi köznevek szótára, amelyből ráadásul több, a tájszótárakból és a névtárak hasonló szójegyzékéből egyaránt hiányzó tájszót is megismerhetünk (*eresztő, göcsös, hagyomány, harmatos, karikó, lucsis, póznás, vájás, zörgő*).

A térképek viszonylag sok információt adnak (gazdag az út- és a vízhálózat jelölése), de technikailag sajnos nem a legjobban sikerültek. A térképek jellege néha még egy településen belül sem azonos (pl. Mecseknádasd). Az erős kicsinyítés néha olvashatatlanná teszi a számokat (Komló, Siklós).

Néhány rövidítés feloldását nem találtam meg (pl. Dallos, BarHelyt., Maj.). A toldalékos alakok közlésébe néhol hiba csúszott: *Áta*, *-án* helyett *-n* (I, 1029), ugyanígy Szalokna esetében (I, 132). A településnév toldalékolása hibás Nemeske (I, 494), Kökény (I, 926), Görcsöny (I, 962), Tésény (I, 999) esetében is.

A nyomdahiák közül éppen a legsúlyosabbakat nehéz észrevennie az ismertetőnek, mert a nevek esetében hiányzik az ellenőrzés lehetősége. Mutatóban mégis álljon itt néhány más típusú elírás: CSÁNKI neve egyszer CSÁNKY (II, 933), egyszer CSÁKY (I, 278), másutt CSÁNYI (I, 134) formában szerepel. A *hún*, *húnok* helyesen *hun*, *hunok* (I, 105), a *vókányi* pedig *vokányi* (I, 1049). Két hivatkozásban fölcserélődtek a számok: GYÖRFFY 1: 314 helyett 341 (I, 819), 1965: KÁZMÉR helyett 1695 (I, 1046).

6. A „Baranya megye földrajzi nevei” anyagát tekintve rendkívül gazdag, mégis igen szűkszavú munka. Igaz, tudományos célokat szolgál — a tömörség így erény is lehet. S abban biztosak is vagyunk, hogy tudományos szempontból a munka nemcsak egy folyamat zárókövének tekinthető, hanem minden bizonnyal jelentős kutatások alapjává, inspi-

rálójává válik. A benne foglalt óriási nyelvi, történeti anyag szinte kihívást jelent a szakemberek számára.

Kétségtelen viszont az is, hogy töménységével nemcsak az átlagos érdeklődőt riasztja vissza, de a rengeteg rövidítés, a szövevényesség a kutató munkáját is nehezíti. A szellősebb szerkesztés, a bővebb magyarázat persze több helyet igényel, s ezzel együtt megnő a kiadás költsége is. Mégis, a szigorúan szaktudományos funkció mellett vajon más szerepet nem szánhatunk a hasonló munkáknak? A történeti, a nyelvi érdeklődés megpezdülésének időszakában természetesen nem volna jó, ha ezek a művek elzárva maradnának az érdeklődők szélesebb körei előtt. A névkultúrát nemcsak konzerválni, archiválni kell, hanem meg is kell őrizni, mégpedig úgy, ahogy ez évszázadokon át természetes volt: az emberek fejében.

HOFFMANN ISTVÁN

T Á R S A S Á G I Ü G Y E K

Tompa József köszöntése*

Tisztelt ünneplő közönség!

A Magyar Nyelvtudományi Társaság nevében nagy-nagy tisztelettel és szeretettel köszöntöm Tompa Józsefet, Társaságunk választmányi tagját, a nyelvtudomány doktorát, az Eötvös Loránd Tudományegyetem címzetes professzorát, abból az alkalomból, hogy éppen ma töltötte be 80. életévét.

Gyorsan elrepült tíz esztendő azóta, hogy Társaságunk hasonló körben üdvözölhette őt 70. születésnapján, s hogy RUZSICZKY ÉVA a Magyar Nyelvben (LVII, 240—50), SZATHMÁRI ISTVÁN pedig a Magyar Nyelvőrnek éppen a századik évfolyamában (C, 126—7) méltatta tudományos életművét. S mindketten kiemelték, hogy ez az életmű még korántsem záródott le, s velük együtt joggal reméltük, hogy az újabb alkotóévek még bő természettel fognak hozzájárulni, a magyar nyelvtudomány nagy hasznára s mindannyiunk örömére.

Nos, ez az újabb évtized a maga meglepő termékenységevel felülmúlta minden várakozásunkat. 1975 óta Tompa Józsefnek több mint harminc tudományos közleménye jelent meg, köztük két könyv, valamint a külföldön nagy sikert arató „Kleine ungarische Grammatik” újabb kiadása. S ehhez még nem számítottuk hozzá a késlekedve megjelenő folyóiratoknál szunnyadó dolgozatait, továbbá az Édes Anyanyelvünkben, valamint heti- és napilapokban, gyűjteményes kötetekben közzétett hasznos nyelvművelő írásait, amelyeknek száma az elmúlt tíz évben megközelíti a hatvanat, de amelyeket ünnepeltünk igen szerényen — valamennyi tőle kért szakbibliográfiában — csak számszerűen szokott megjelölni.

S tegyük hozzá: mindezeket az írásait életének oly időszakában jelentette meg, amikor egészségi állapota nem volt a legkedvezőbb; de akaratereje leküzdötte a test gyengeségeit: ezek nem homályosíthatták el tisztánlátását a minuciózus tudományos vizsgálódásban, s nem zavarhatták meg írásainak nyílegyenes logikájú vonalvezetését.

De más szempontból is nevezetes ez a tíz esztendő. 1976-ban jelent meg Tompa Józsefnek „Anyanyelvi olvasókönyv” című kötete, amely a művelt nagyközönség igényeire való tekintettel készített, remek válogatás munkásságának korábbi szakaszaiból, de az akkori legfrissebb termésemből is. A kötet írásainak ciklusokba rendezése s a ciklusok címei ragyogóan világítják meg Tompa Józsefnek sokirányú érdeklődési körét, a vizsgált

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1985. nov. 12-i ülésén.

nyelvi jelenségek elemzésében tanúsított komplex szemléletmódját, azt, hogy a szerző egyaránt avatott kutatója a szókészletnek, a grammatikának, a nyelvi helyességnek, a stílus és az irodalmi nyelv — az előzőkkel szervesen összefüggő — kérdéseinek. Tudjuk, a szerző eredetileg a „Rendszer és mozgás mai nyelvünkben” címet szándékozott adni kötetének (vö. MNy. LXXVI, 210); ez a végleges formában alcímként szerepel, mindamellett világosabban tükrözi Tompa József kutatásainak tárgyait és módszerét. E kötetével kapcsolatban is joggal mondhattuk el 1977-ben, a nyíregyházi nyelvészkongresszuson a következőket: „sokirányú nyelvészeti munkásságának közepette különös figyelmet szentel . . . nyelvünk legújabb grammatikai fejleményeinek, finomságainak; s ezeknek egzakt számbavételével, leírásával, rendszerbeli helyük kijelölésével, mozgásuk megragadásával — olykor korábbi nézeteit is felülbírálván — olyan mintaszerű tanulmányok sorát hozta létre, amelyeket a klasszikus jelző paradox módon éppen szemléletük frissessége miatt illet meg” (NytudÉrt. 104. sz. 69).

S egyéb okok miatt is nagy figyelmet érdemel az elmúlt tíz esztendő. Tompa József elérkezettnek látja az időt arra, hogy kellő távolságból nézhessen vissza tudományos habitusának kialakulására s életének egyik fő művére, a tőle szerkesztett akadémiai leíró nyelvtanra, „A mai magyar nyelv rendszere”-re. „Leíró mondattanunk néhány kérdése tudománytörténeti szempontból” című tanulmányában (Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből [szerk.: RÁCZ ENDRE és SZATHMÁRI ISTVÁN]. 1977. 7—21) bemutatja e nyelvtan létrehozásának előtörténetét, a vele szemben fölmerülő előzetes igényeket, a nyelvtaníró munkaközösség kialakítását, a tervezés és a kidolgozás folyamatát, a készülő mű bizonyos exponált mondattani problémáinak belső körben és nyilvánosan történő megvitatását stb.; s joggal emeli ki e mindmáig egyetlen teljes tudományos nyelvtanunk szemléletmódjának legfőbb erényeit: a szinkrónia rugalmas kezelését, az alak és a jelentés egységben láttatását s a rendszerszerű tárgyalásmód érvényre juttatását.

Talán még ennél is jelentősebb az Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIV. kötetében közzétett írása (A mai magyar dativus és genitivus mondattanához: ÁltNyTan. XIV, 127—41). Itt is szól „A mai magyar nyelv rendszere”-nek problematikájáról, ezúttal alaktani kérdésekről. Tanulmányának elején fölvázolja tudományos pályájának, fejlődésének — főleg Gombocz ihlette — első szakaszait, befejezésképpen pedig hitvallást tesz hosszú éveken át kimunkált kutatási elveiről, szerényen, feltételes módon fogalmazva, de nem minden polémia nélkül. Ezek az elvek szervesen csatlakoznak mindahhoz, amiről az „Anyanyelvi olvasókönyv” kapcsán már szoltunk, s amit ünnepeltünk e könyv bevezetésében részletesen is kifejtett.

Tompa — mint Gombocz-tanítvány — természetesen nagy jelentőséget tulajdonít a nyelvi rendszer áttekinthető ábrázolásának, a kategóriák világos kijelölésének. De eltér mesterétől abban, hogy a (mai) szinkróniát nem statikus állapotnak, hanem a nyelvi fejlődés egyik állomásának tekinti, amely tele van átmeneti jelenségekkel, a rendszerből kihullóban levő régi elemekkel, s még inkább a jövő fejlődés csíráival. Tudván tudja, hogy a nyelvi kategóriák határai tágíthatók, áthághatók, sőt ezek idővel át is rendeződhetnek. Az utóbbi években kifejtett munkásságát ezeknek a kutatási elveknek alkalmazása, sőt továbbfejlesztése jellemzi.

Kutatási programjának megvalósítása során szívesen vonzódik az olyan átmeneti kategóriákhoz, mint a dativus és genitivus határsávja (ÁltNyTan. XIV, 127—41), vagy a kettős tárgy, illetőleg a kettős alany problematikája (Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből 18—9; Nyr. CVIII, 137—45); ezeknek fogalmát korábban éppen ő vezette be szaktudományunkba. Különös figyelmet fordít nyelvünknek újonnan jelentkező alakulataira, a velük kapcsolatos fejlődési tendenciák kitapogatására, az új fejleményeknek lassú vagy éppen robbanásszerűen történő felszaporodására, a nyelvnek — oly állhatatosan hangoztatott és igazolt — egyenetlen fejlődésére, az egyes tendenciák

érvényesülésében mutatkozó fáziseltolódásokra, amelyek nemegyszer jól érzékelhetően összefüggenek a társadalom nyelvművelő erejével. Idézhetem itt a szófajok s ezeken belül a tulajdonnevek kategóriáinak elkülönülésével, a szótövek, az előhangzók és a toldalékok idevágó változásaival foglalkozó cikkeit (MNy. LXXV, 394—412; vö. még MNy. LXXIII, 1—9), amelyek a Gombocztól kapott disszertációs témájához fűződő, egész munkásságát végigkísérő régi szerelemnek legújabb megnyilvánulásai, egyre árnyaltabb kifejtései. De rámutathatnék az említett elvek kapcsán a befejezett melléknévi igenév állítmányi szerepéről szóló újabb írásaira, remekül felépített vitacikkeire is (Nyr. CV, 165—80, CVIII, 31—5). A nyelvi kategóriák fokozatos átrendeződését illetően pedig rendkívül tanulságos az a szinte értekezésszámba menő elemzés, amely a melléknévek *-ul/-ül* toldalékos alakjait vizsgálja a mai szinkronia keretében (MNy. LXXI, 132—42, 308—18). Ki kell emelnem ebből a megvalósuló kutatási programból, hogy ünnepeltünk élénk figyelmet szentel azoknak a nyelvi fejleményeknek, amelyek nyelvünk sajátos karakterét, tipológiáját érintik, s nemegyszer jellegzetes hungarizmusként kezelhetők (a tulajdonnevek alaktani viselkedésével foglalkozó cikkein kívül ide tartozik például az *öten* típusú ragos számneveink vizsgálata: Nyr. C, 129—36). Ilyen irányú kutatásai különösen azért jelentősek, mert a magyar nyelv alaktani karakterének bemutatására a kidolgozandó strukturális nyelvtan elmunkálatai sem vállalkoznak, pedig legalább annyira megérdemli a nemzetközi elméleti szakirodalom figyelmét, mint nyelvünk mondatszerkesztése. Viszont más nyelvek fejlődési tendenciáival is párhuzamosak azok a kategóriaátértékelések, amelyek grammatikai eszközöknek (kötőszóknak, segédigéknek, sőt nálunk egyes toldalékoknak) lexikalizálódásához vezetnek, s amelyeknek számos korábbi cikke után Tompa József nemrég egy összefoglaló tanulmányt is szentelt (FUF. XLIII, 87—93; vö. még MNy. LXXIV, 274—80). Ez a folyamat is telistele van átmeneti jelenségekkel, stílári árnyalatokkal. Mondanom sem kell, hogy ünnepeltünk sohasem téveszti szem elől a grammatikai változások stilisztikai vetületeit, sőt külön cikkben rajzolja meg két morféma mai stílusértékének kialakulását (MNy. LXXVIII, 8—19).

Hozzátenném: cikkeinek olvasóit nemcsak komplex kutatási módszere nyűgözi le, hanem a nyelvi adatoknak az az áradó bősége is, amely szinte minden írásában jelen van, szilárd fedezetű elvi mondanivalójának.

De — ha szükséges — tud más bizonyító eszközökkel is élni: könnyed eleganciával alkalmazza például a magyar dativus és genitivus elválasztásában a disztribúciót, a nyelvi szinonimikára támaszkodó transzformációt, sőt ennek ellentétes előjelű válfaját: az állító formák tagadóvá alakítását (ÁltNyTan. XIV, 132 kk.).

S ekkor még nem is szóltam — csak érintőlegesen — nyelvművelő tevékenységről, amelyet népszerű írásain kívül számos tudományos cikke képvisel. Idevágó érdeklődése is egyre inkább a nyelvtan területére irányul; alig is lehet elválasztani nyelvművelő dolgozatait a grammatikaiaktól, hiszen ugyanannak a kutatási szemléletnek jegyében születnek (Nyr. XCIX, 129—34, CI, 403—18 stb.). De nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy 1980-ban és 1985-ben végre megjelent a Nyelvművelő Kézikönyv két kötete, számos olyan szócikkkel, amely Tompa József avatott tollát dicséri. Ugyancsak az idén kaptuk kézhez helyesírási szabályzatunk 11. kiadását, amelynek az előkészítésében mint a Helyesírási Bizottság tagja, sőt több éven át társelnöke szintén nagy részt vállalt, s ezzel kapcsolatban több cikket is publikált (MNy. LXXIII, 218—21, LXXV, 87—93, LXXX, 25—36).

Tisztelt ünneplő közönség!

Végezetül — korántsem ünneprontásként — egy dologban kénytelen vagyok ellentmondani kedves jubilálónknak. Az ÁltNyTan. XIV. kötetében, ahol — mint említettem — összegezi kutatói módszerének leglényegesebb vonásait, a következőket olvas-

hatjuk: „A nyelvtudománybeli újak és réginek harcát nem azonosítom sematikusán a jónak és a rossznak (ha tetszik: Ormuzdnak és Ahrimannak) a küzdelmével. Csak a jót becsülöm mind az újban, mind a régiben; s ebben többé-kevésbé függetlennek érzem ugyan magam a nyelvészeti »iskolák« fő vonalától, de egyúttal sokat vállalalok is mindből.” (I. h. 141.)

Ez az önvallomás — ha csupán egyetlen mozzanatában is — korrekcióra szorul. Tompa tanár úr valóban többé-kevésbé független más nyelvészeti iskoláktól, de egybe mégiscsak beletartozik, mégpedig annak vezető egyéniségeként. Nevezük bárhogy ezt az iskolát, ott munkál az a magyar leíró nyelvtani kutatások egyik fő vonulatában, mégpedig abban, amelyet Simonyi Zsigmond, Gombocz Zoltán és Tompa József neve fémjeléz. Bizonyára nem véletlen, hogy Tompa József 1975-ben könyvet jelentetett meg Simonyi Zsigmondról (A múlt magyar tudósai: Simonyi Zsigmond. Akadémiai Kiadó, Bp., 1975.), s hogy cikkeiben többször visszatér Gombocz Zoltánhoz fűződő tanítványi vonzalmának megvallására, sőt külön megemlékezést is ír róla (MNY. LXXIII, 409—14, németül: Annales U. Sc. Bp. S. Lingu. Tomus IX, 37—44). A hagyományos kereteiben folyton megújuló leíró nyelvtani iskola fundamentumát Simonyi Zsigmond rakta le, újgrammatikus fogantatású, történeti nyelvtani megalapozottságú tankönyveivel. Örökségét Gombocz Zoltán fejlesztette tovább, programként jelölve meg a saussure-i szinkronikus szemlélet következetes alkalmazását. Ünnepeztünknek imént jellemzett tudományos munkássága nagy elődei felfogásának szintéziseként tárul eléink, mint a dinamikus szinkronia jegyében folyó kutatásoknak sajátos magyar változata.

Büszkén vallhatjuk többen is, hogy grammatikai munkásságunkban az ő iskolájához tartozunk. Kívánjuk, hogy mesterünket a magyar tudományos élet minél előbb részesítse az őt megillető tudományos elismerésben. S kívánunk neki Társaságunk valamennyi tagja nevében jó egészséget, további gazdag alkotó esztendőket, kedves felesége oldalán, aki éppen a minap lepett meg bennünket a déli osztják népi eposznak, a Tokfolyó apónak pompás átültetésével (VÉRTES EDIT—T. LOVAS RÓZSA, Bevezetés az uráli népköltészetbe. Kézirat. Tankönyvkiadó, 1985. 42 kk.). Éljenek sokáig a tudományos kutatói szenvedélynek olykor küzdelmes-fájdalmas, mégis gyönyörűséges, oltalmazó bűvkörében, amelyet ünnepeztünk „Földiekkel játszó . . .” című cikkében — e címmel bizonyára nemcsak az alatta tárgyalt *földiek* — *földiek* típusú alakpárookra, nem is csupán a Déry Tibortól idézett szójátéokra, hanem a mögöttük is ott álló valóságos tüneményre célozva — ekképpen jellemzett: „A grammatikairó (vagy csak én?) nemegyszer szinte úgy látja, hogy valamiképp az impresszionista festők valóságábrázolását kellene mintául vennie, akik a tárgyak és környezetük, a fények és árnyékok kontúrait s a színek tisztaságát elmosva, a légkör bizonytalan remegését is érzékeltetni akarták: csak így sejthetjük meg mi is dialektikusan a jelzett nyelvi mozgást, állandó vibrálását a szinkron rendszer leírása során” (MNY. LXXIII, 1).

RÁCZ ENDRE

Lőrincze Lajos köszöntése hetvenedik születésnapján*

Igen tisztelt Lőrincze tanár úr, kedves Lajos barátom!

Ha valaki nem tudná, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság milyen alkalmakból szokta először publikusan köszönteni tagjait, s ha Társaságunk meghívója nem hirdette volna fennen, milyen okból és célból gyűltünk ma itt egybe, aligha gondolhatna arra, ami

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság ülésén, 1985. november 26-án.

most minket Hozzád szólásra, Veled kapcsolatos személyes emlékezésre késztet. Mert ahogy mi Téged mindennapjainkból ismerünk, és itt is megszokott valódban megjelenni látunk, az a maga fiatalos habitusával, szinte kislány alkatával, fürge mozgásával, szellemi frissességével, derűs világnézetével, kedves közvetlenségével nemigen példázza, miért is váltál, hogyan is válhattál ennek az egyszerre hivatalos és baráti összefüvetelnek a főszereplőjévé.

Az idő azonban, minél többet töltünk el belőle, annál gyorsabban és annál kéréletlenebbül múlik, s Te is itt állasz életed nyolcadik évtizedének küszöbén, vagy ha nem is vígasztalóbban, de mindenesetre tapintatosabban fogalmazunk, hetedik évtizedének legvégén. S ha még további hosszú életet óhajtunk, remélünk is számodra, a hetven leélt év és a közel fél évszázados tudományos pálya már bőven ad okot és jogot a visszatekintésre.

Az emberi sorsok sokféle alakulása folytán nem mindenkinek, még tudósi hivatást választónak se mindig adatik meg, hogy a megtett életút egészéről, az elért eredmények teljességéről megelégedettséggel, a „ha még egyszer kezdeném, körülbelül ugyanígy csinálnám” jóleső, melengető érzésével vethessen számot. Úgy gondoljuk, hogy Te ezt nyugodtan megteheted; s ha szerénységed esetleg meggátolna is kimondanod, minket ilyen korlátok nem köteleznek. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy nyelvtudományunknak az átlagból, a középszerből messze kiemelkedő alakja voltál és vagy, akinek munkássága a maga művelt részterületén föltétlenül tudománytörténeti jelentőségű. Sőt ezen túlmenően a magyar közéletnek, a nemzeti művelődésnek is olyan jellegzetes, hatékony személyisége voltál és vagy, akit számon tart a közvélemény, és nyilván nem feled a jövő.

Ez a terjedelmében túl nem méretezhető köszöntő nem nyújthat lehetőséget arra, hogy gazdag életpályádat részletezhessük, elért eredményeidet tüzetesebben méltathassuk. De annyit mégis megenged számunkra, hogy néhány fontos momentumra rámutathassunk.

Hogy a szentgáli szegényparaszt fiúból a tudomány munkásává növekedhessél, törekvő éned, tehetséged mellett olyan szellemi környezetek járultak hozzá, mint a pápai református kollégium, majd a budapesti Eötvös-kollégium. A szülőfalu, a gyermekkor miliője, emlékei azonban tovább kísérték utadon, befolyásolva nemcsak pályaválasztásodat általában, hanem azokat a diszciplinákat, azokat a témákat is, amelyeken a nyelvtudományon belül dolgoztál. Talán nem tévedek, ha azt gondolom, hogy ennek a szülőföld iránti vonzalomnak szoros köze van mindahhoz, amit tudományos tevékenységednek főként korábbi szakaszaiban oly műves módon műveltél: a névkutatáshoz és a nyelvjáráskutatáshoz. Hadd emlékeztessék itt olyan szép, nem egy tekintetben úttörő jellegű, friss szemléletű munkáidra, mint amelyeket a földrajzi nevek élettanáról, az újabbkori magyar személynévadás rendszeréről, a bukovinai székelyek ragadványneveiről, a régi szentgáli népnyelv szavairól, kifejezéseiről, a nyelvjárásgyűjtés gyakorlati, módszertani problémáiról készítettél. Ez utóbbi, mint több más cikked, tanulmányod is, abból a hatalmas méretű ismeret- és tapasztalatanyagból táplálkozott, amelyet a magyar nyelvjáráskutatás legnagyobb vállalkozásának, „A magyar nyelvjáráskutatás atlasza”-nak gyűjtőmunkálatai jelentettek, s amelyből Te minőségileg és mennyiségileg is igen jelentékeny mértékben vettél ki részedet. Személyes tanúja vagyok annak — és erre más vonatkozásban még visszatérek —, hogy a gyakran nehéz körülmények között végzett gyűjtőmunkában milyen bizalomkelőően, tapintatosan tudtál bánni az emberekkel, mennyire láttad e tevékenység lényegét és értelmét, mennyire élvezted situációit, éreztél ízeit, örültél eredményeinek.

Amennyi veszteség rejlik abban, hogy az idő haladtával a névtan és a nyelvjáráskutatás közvetlen művelésétől a korábbi mértékhez képest elmaradoztál, annyi nyereséget hozott a hazai nyelvművelő munkába mind szélesebb keretűvé váló bekapcsolódásod.

Úgy gondolom, ide is törvényszerűen vezéreltek külső hatások és belső motivációk, eredendő és szerzett készségek: szülőfölded nyelvi ízei, az első magyar szép kiejtési verseny megnyerésének emléke, élő nyelvi gyűjtéseid élményei, irodalomszereteted és -ismereted, esztétikai fogékonyságod, stílusérzéked, emberi közvetlenséged. Több mint három évtizedes nyelvművelő tevékenységed során ezt a nemzettudat ápolása, a közműveltség fejlesztése, az emberi érintkezés kulturáltságának emelése, a gondolkodás csiszolása szempontjából oly fontos tudománynépszerűsítő diszciplínát — munkatársaid segítségével — sok tekintetben új útra vitted, hagyományaidból megőrizve mindazt, ami értékes és marandó volt benne, de levetkőzve régi, vaskalapos doktrínákat, felhalmozódott babonákat, merev szemléleteket. A nyelvművelés és a nyelvi ismeretterjesztés szolgálatába állítottad a Magyar Nyelvőrt, amelynek az ötvenes évek eleje óta látod el eredményesen felelős szerkesztői tisztét. A legnagyobb, legszélesebb hatást azonban e téren kétségtelenül a Magyar Rádió „Édes anyanyelvünk” adásaival tudtál gyakorolni, amelyre igen hamar felfigyelt közvéleményünk, a határainkon kívüli magyarságot is beleértve. Ez utóbbi tekintetben ismét csak a tanú hitelességével állíthatom, hogy már az ötvenes évek közepétől mennyire ismert voltál például az erdélyi és a bácskai, bánáti, muraközi magyarság körében is, mekkora örömet jelentett, amikor ott egy-egy faluban, családnál megjelentél, milyen mértékben erősítetted meg bennük személyeden, illetőleg az anyanyelv ügyén, ápolásán keresztül a róluk el nem felejtkezés tudatát.

Nyelvművelő, tudománynépszerűsítő munkásságod növekvő elismerését és egyúttal az anyanyelv ügye iránt mindinkább felébredt társadalmi érdeklődést jelezte, milyen népszerűek lettek gyűjteményes köteteid, a „Nyelv és élet”, az „Édes anyanyelvünk”, a „Nyelvőrsegen”, amelyek rádiós ötperceidet, másutt tartott előadásaidat, korábban is megjelent vagy ezekben elsőként közölt írásaidat vitték tovább a szélesebb olvasóközönség elé.

E tevékenységeddel folytattad, sőt tovább fejlesztetted, minden korábbi megjelenésénél jobban kibontakoztattad azt a műfajt, amelyet nyelvtudományi esszének nevezhetünk. Mesterien értesz hozzá, hogyan lehet nyelvi kérdésekről rövidre fogva is figyelmet lekötően, lényegyet megragadóan, általános tanulságokat nyújtóan, követő magatartásra buzdítóan szólni. Mozaikkockákból úgy hordtál össze épületet, hogy mindig tudtad, mi az érdekes, mi az időszerű, mit hallgat, olvas szívesen a nyelvről a Rád figyelő nagyközönség. Szavad, írásod — tudományos egzakttsága, gondos stilizáltsága ellenére, sőt bizonyára éppen ezért — mindig közérthető maradt, minden réteghez egyaránt szólt és szól.

A nyelvhasználatot sokkal nagyobb hatóerejű társadalmi, műveltségi, szemléleti, magatartásbeli tényezők uralják és alakítják, hogysem néhány tudós, lelkes nyelvművelő, még olyan kiemelkedő, hatásos személyiség is, mint amilyen Te vagy, annak menetére döntő befolyást gyakorolhasson, hogy pozitív elemeit nagyobb arányokban, széles társadalmi keretekben minden részletében tovább erősítse, hogy sallangjait, negatív vonásait mind lenyesegethesse. Pusztán a közvetlen hatásfokban, a ma nyelvi valóságában tehát sem a Te konkrét tevékenységednek, sem a társaidénak az eredményességét mérni nem lehet, nem is szabad. Munkásságod, törekvéseid azonban közvetett hatásukban, társadalmi visszhangjukban mégis odáig hatoltak, ameddig Te remélted és akartad. Fokozódó mértékben irányítottad, irányítottatók rá a figyelmet a nyelvnek mint kiemelkedően fontos társadalmi produktumnak és eszköznek a dolgaira, különösképpen pedig az anyanyelv szeretetének, feltésének, ápolásának ügyére és kötelességére. Az anyanyelv körüli lelkes, hozzáértő buzgálkodásod rendkívüli népszerűsítésre emelte nemcsak személyedet, de személyeden keresztül azt az ügyet is, amelyet szolgálsz. Az anyanyelv iránti pozitív társadalmi érzület pedig több, messzebbre mutató annál, mint a nyelvhasználat mindennapijainak pusztá tényei és jelenségei, noha persze benne — legalábbis áttételesen — a konkrét nyelvhasználat kedvező alakulásának lehetőségei, ösztönzői is ott rejlenek. Szí-

vós, hatékony munkálkodásodból közvéleményünk kiérezte, hogy az anyanyelvnek milyen döntő szerepe van múltbeli szellemi értékeink megőrzésében, mennyire fontos tartópillére ez nemzeti létünknek és tudatunknak, milyen alapvető záloga jövőnknek. És e körben különösen ne feledjük hangsúlyozni: azzal, hogy közszíntérre vitted a nyelvnek, illetőleg a nyelvvel való foglalkozásnak a dolgait, igen nagy szolgálatot tettél szűkebb szakmádnak, a magyar nyelvtudomány szélesebb körű társadalmi tudomásulvételének.

Nyelvművelő munkáddal legtöbbször szorosan összefüggenek azok a tevékenységeid, tisztségeid, amelyeket már huzamosabb ideje végzel, illetőleg ellátsz az Akadémia Anyanyelvi Bizottságában, a Magyarok Világszövetségében, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat elnökségében, Anyanyelvi Választmányában és megannyi más funkciódban. Kiemelkedő érdemeid vannak olyan fontos rendezvények előkészítésében és lebonyolításában, mint a Magyar nyelv hetei vagy az Anyanyelvi konferenciák. Látszólag gyöngye fizikumod hihetetlen szívóssággal győzött minde sűrű feladataid tömegén.

És ami hozzánk, a jelen alkalomhoz különösen közel áll, mint Társaságunknak nemcsak egyik legrégibb tagja, hanem mint legnagyobb szakosztályunknak, a Magyar szakosztálynak hosszú idő óta elnöke hűséggel állsz e testület céljai, tevékenysége mellett, ott vagy minden fontos megmozdulásán, vállalod a szükséges szereplések terheit. Ez alkalmából is köszönjük Neked Társaságunk eszmei és konkrét támogatását, kérve és remélve annak folytatását.

Tudományos és közéleti teljesítményeidet megérdemelten övezte sok elismerés, kitüntetés. Minap kapott igen magas kitüntetésedhez is fogadd szívből jövő gratulációkat. Most, jubileumod alkalmával sok helyütt köszöntenek tisztelettel és szeretettel. Mégis hisszük, sőt tudjuk, hogy az a többihez mértén szerény elismerés, amelyet Társaságunk ez idei közgyűlésén szakmai eredményeid értékeléseként a Révai-emlékéremmel kifejezett, és az az összefoglaló, amelyet itt ma tiszteletedre rendezünk, kedves és sokat érő a Számodra, jó emlékeid közé fogod majd elraktározni.

Kedves Lajos!

Úgy érzem, nem mondhatom el ezt a köszöntőt anélkül, hogy ne szóljak néhány szubjektív szót személyes kapcsolatunkról. Amikor négy évtizeddel ezelőtt először találkoztunk, nem gondolhattunk még arra, hogy milyen szoros munkabeli és személyes viszony s talán a Te részedről is mondhatom: barátság is fog bennünket összekötni, s hogy valamikor a Téged ünneplő szakmai és baráti közösség előtt úgy állunk majd egymás mellett, mint most, Te az ünnepelt és én a köszöntő. Nostalgiaíval emlékszem vissza azokra az időkre, mikor még ifjú nyelvészekként együtt szorgoskodtunk első közös munkánk, a „Magyar nyelvjárási bibliográfia” szerkesztésén a volt Teleki-intézet „istállónak” becézett földszintjén, annak is legbelső zugában. Mindkettőnk életének kiemelkedően kedves, közös emlékei fűződnek nyelvatlasz-gyűjtéseinkhez, melyek — ha jól megszámolom — összességükben egy teljes évnél is több állandó együttlétet jelentettek számunkra. Együtt jártuk be Románia és Jugoszlávia sok-sok vidékét, városát, faluját, barangultunk gyönyörű tájakon, megismertük érdekesebbnél érdekesebb emberek sokaságát, kerültünk emlékezetes helyzetekbe. Nemcsak azelőtt soha sem hallott, sohasem lejegyzett nyelvi formák tömegét gyűjtöttük össze, hanem népünk távolabb eső részelegeinek életéről is rengeteg tapasztalatot szereztünk, feledhetetlen emlékek hosszú sora halmozódott föl bennünk. S hogy közös elményeink — a felemelők és a kedvre kevésbé derítők egyaránt — annyi idő után sem halványodtak, arra bizonyosság, hogy ha huzamosabban együtt vagyunk, sohasem mulasztjuk el legalább néhányuknak a felemlegetését. Alighanem a hajdani kemény gyűjtőmunkát levezető, fáradságmait pihentető kettesben vívott kártyacsatáinkat idézzük vissza azóta már hagyományossá vált, soha el nem mulasztott újévi együttlétéink ugyane foglalatosságában, amely — úgy hiszem — több azért a játék pusztaszereteténél: együttáll felhőtlen jóviszonyunk tartósságának is szimbóluma.

Tisztelt Lőrincze tanár úr, kedves Barátom!

Bármilyen nevezetes esemény is egy ember életében a hetvenéves jubileum, nem több, mint egy folyamat állomása, és semminek sem betetőzése. Különösen nem lezárulás az alkotó tudós esetében, aki e tekintetben egy kicsit az idők fölött áll, hiszen munkálkodásának addigi menetében nincs és nem is lehet változás, felhalmozott tapasztalatai, megszerzett ismeretanyaga, még be nem végzett tevékenységének tudata, a rá váró feladatok sokasága tovább viszik, vezérlik korábbi útján. Rád is, Lajos barátom, eddigi szorgos, eredményes munkád töretlen folytatása vár, a magyar nyelvtudomány, nyelv művelés, nyelvi ismeretterjesztés, a magyar közműveltség emelése érdekében. Ehhez kívánok most Neked a Magyar Nyelvtudományi Társaság tisztikara, választmánya, tagsága és a magam nevében további jó egészséget, változatlan munkakedvet, ezután is mindenben kedvező körülményeket.

Kívánom, hogy tudósi értékeid mellett még sokáig megtarthassad minden emberi jótulajdonságodat, mellyel nagyrabecsülésünket, szeretetünket kivívtad: hovatartozásod és hivatásod tudatát, hűségedet elveid, eszméid iránt, közéleti érdeklődésedet és aktivitásodat, segítőkészségedet, közvetlenségedet, szépnek, jónak örülni tudásodat, természet-szeretetedet, társasági kedvességedet, játékosságodat, anekdotázó hajlamodat, ízes beszédedet. Éljen még sokáig boldogul a magad megelégedettségére és mindnyájunk örömére.

BENKŐ LORÁND

Berrár Jolán*
(1925—1985)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem, annak Bölcsészettudományi Kara, az egyetemi nyelvészeti tanszékek munkatársai, valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaság egész tagsága nevében búcsúzom tőled, kedves Joli.

Bár valószerűtlennek tűnhet, hogy ebben a percben úgy szólítottalak meg, mintha még most is köztünk volnál, mégsem érzem jogtalannak így fordulni hozzád, mert bennünk, akik téged ismertünk, becsültünk és szerettünk, tovább fogsz élni. Emlékezünk rád a barátságos egyetemi szemináriumból, ahonnan tudósi pályád kiindult, emlékezünk rád a Kruzsokból, ahol annyi vidám órát töltöttünk együtt, emlékezünk rád, ahogyan az egyetemi katedrán előadásaidat tartottad, ahogyan hallgatóidnak csendes szóval, végtelen türelemmel magyaráztál. Megőrizünk téged szívünkben, mert példa voltál és példa maradsz számunkra, miképpen kell az igaz embernek és a nagy jellemnek testi és lelki kínjain felülemelkedni, saját magát nem sajnálva a kötelességét híven teljesíteni, s a szeretet parancsának habozás nélkül engedelmeskedni.

S ha te most elmegy is közülünk örökre, sohasem felejtethünk el, hisz műveid, sokszínű tudósi pályád eredményei itt maradnak nekünk.

Ezentúl is a te szép munkád, a „Női neveink 1400-ig” (MNYTK. 80. sz., 1952.) lesz az egyik kalauza a régi magyar személynevek bűvárlóinak. Jelentősen hozzájárultál határozóragjaink múltjának felderítéséhez „Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből” című dolgozatoddal (NyttudÉrt. 13. sz., 1957.). — A mondatban tárgykörébe vágó történeti kutatásaid eredménye „A magyar hasonlító mondatok története a XVI. század

* Búcsúbeszéd 1985. február 15-én.

közepéig” című értekezésed is (NytudÉrt. 23. sz., 1960.). Annak a tankönyvsorozatnak, amely egy évtizedig szolgálta az egyetemi magyar nyelvészeti képzést, te írtad az egyik legbecselesebb darabját, a „Magyar történeti mondat”-t (1957.), s az összefoglaló új egységes tankönyvben is tőled származik a Mondattörténet c. nagy fejezet (BÁRCZI—BENKŐ—BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp., 1967. 389—486), amely immár szinte húsz éve része minden magyar szakos egyetemi hallgató nyelvtörténeti stúdiumainak. Ezek a műveid a modern mondattörténeti kutatásoknak is új impulzusokat adtak. — Te foglaltad össze a nyelvtörténeti tankönyvben a szófajok történetét (193—211), a szóelemek alaktörténetét (212—34), a szavak jelentéstörténetét (235—258), s ugyanitt te írtál szóalkotás révén keletkezett szavainkról is (316—50). — Rövid, de magvas munkád „A főnévi és igei szófaj kialakulása” c. eszmefuttatásod (ELTE NytudDolg. 14. sz., 1973. 39—44). — Nem kis részben a te hősiességednek köszönhető, hogy elkészülhetett a Régi magyar glosszárium, a Károly Sándorral közös nagy vállalkozás (1984.).

Minden újra fogékony tudósi alkatod indított a mai magyar nyelv rendszerének pontosabb megismerését célzó, a nyelvi jelenségek friss szemléletét tanúsító folyóiratcikleid írására. Itt és most csak a jelentősebbeket említhetem: „A morfémahatárok megállapításáról” (MNY. LVI, 465—7); „A magyar esetrendszer vizsgálati módjáról” (MNY. LIX, 430—9); „Morfológiai szerkezetek-szintaktikai szerkezetek” (MNY. LXXI, 35—40); „Szemantikai struktúrák a mondatban” (MNY. LXXV, 385—95). — A Mai Magyar Nyelvi Tanszék szerkesztésében megjelent tanulmányköteteket is gazdagítottad dolgozataiddal: „Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában” (Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtanus és alaktana köréből. 1974. 99—124); „Alany és állítmány”, valamint „Megjegyzések a zajatos jelentéstartalmú mellékmondatok kérdésköréhez” (Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatana köréből. 1977. 79—93, ill. 171—87). Tőled származik a magyar szófajoknak az a modern felosztása, amely ebben a tárgykörben ma oktatómunkánk alapja (Próbák és problémák. A mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához. ELTE NytudDolg. 33. sz., 1982. 7—32). — Az alak- és mondatnani gyűjtelékben (NytudÉrt. 46. sz., 1965.) a te „Megjegyzések a szintaktikai viszonyok formális meghatározásához” c. dolgozatod (17—24) az egyik legértékesebb közlemény. — Elméleti érdeklődésed vezetett el az általános nyelvészethez, melynek modern szemléletmódja nemcsak áthatotta minden munkádat, hanem amelynek kiváló művelője is lettél: „A mondat formai ismertetőjegyei” (ÁltNyTan. I, 53—76); „Szóképzés, lexika, szintaxis” (ÁltNyTan. III, 35—42); „A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban” (ÁltNyTan. V, 69—78). — Nem volt idegen tőled a tudománynépszerűsítés sem; ezt mutatja a „Nyelvtan, stílus, szónoklás” című nyelvművelő kézikönyvben (1960.) a mondatokkal kapcsolatos tudnivalókról írt szép fejezet (363—452).

Azt mondják, az élet rövid. Ha koporsódra nézünk, kedves Joli, kénytelenek is lennénk ezt elhinni. Ám ha rólad szívünkben őrzött emlékeinkre és műveidre gondolunk, megcáfolva látjuk ezt a keserű igazságot: neked hosszú élet adatott meg itt a földön.

Nyugodjál békében!

FÁBIÁN PÁL

Scheiber Sándor
(1913—1985)

1985. márc. 3-án, életének 72. évében elhunyt SCHEIBER SÁNDOR, akit világszerte mint a legkiválóbbak közé tartozó hebraistát és sokoldalú, érdemes művelődéstörténészt tartottak számon. Tudományos pályafutását Scheiber Sándor még diákkorában, a 30-as

évek közepén megkezdte. Jellemző volt gondolkodására és egész lényére, hogy azokhoz a témákhoz, amelyekről első cikkeit megírta, mindvégig következetesen ragaszkodott. A nyelvtudománnyal való szorosabb kapcsolatba még a bölcsészdoktorátus megszerzése idején került. Ekkor kezdett foglalkozni azokkal a keleti hagyományokkal, amelyek a nyelvek keletkezéséhez, az ószövegségi bábeli nyelvzavar mondájához és a héber nyelv ősnyelvi jellegének középkori vitáihoz fűződtek. Kutatásainak jelentősége főleg abban áll, hogy Scheiber Sándor ezeket a mondákat nemcsak a többi, hasonló tartalmú sémi nyelvű mondákkal, hanem az egykori görög—latin és középkori nyelvtudományi elméletekkel is egybevetette. E tanulmányai máig megőrizték jelentőségüket, különösen a nyelvtudomány történetével foglalkozó kutatások számára.

A Magyar Nyelv olvasói azonban első sorban mint a magyar szólások kiváló kutatóját ismerték meg Scheiber Sándort. A szólásokat ő „a magyar nyelv bibliai kapcsolatainak” témaként vette fel és foglalkozott velük eredményesen egész életén át. Arany János költészetének nyelvi, tartalmi és témátörténetei kérdéseiről Scheiber Sándor még pályája legelején (1934) írt először, de ez a témakör még élete végső szakaszában is foglalkoztatta. Volt olyan esztendő, amikor impozáns, közel 1500 tételre terjedő bibliográfiájában két, három, sőt négy tétel alatt szerepelnek Arany János versei vagy az Arany-levelezés. Hasonló módon nagy szeretettel foglalkozott azonban más nagy költőink műveivel, így Kiss József, Vajda János, Juhász Gyula, Ady Endre, Kosztolányi Dezső és Radnóti Miklós alkotásaival is. Felkutatta és közzétette egyes addig ismeretlen kézírataikat és lappangó leveleiket. Prózaíróink közül különösen Mikszáth Kálmán és Móricz Zsigmond alkotásai kötötték le figyelmét. Adatközlései komoly értéket jelentenek az irodalomtörténeti kutatás számára.

Tudományos pályájának legnagyobb jelentőségű témáját már alkotó ereje teljében, az 1950-es évek első felében választotta ki és vállalta Scheiber Sándor. Az ó-kairói zsinagóga pincéjében (vagyis arám—héber szóval *genizá*-jában, a használt szentiratok megőrző helyén; a *geniza* szót azonban az egyes ott őrzött iratdarabokra vonatkoztatva is gyakran használják) fennmaradt iratok és töredékek Kaufmann Dávid révén Budapestre került anyagának feldolgozása azonban hatalmas feladatot jelentett, amelynek Scheiber Sándor három évtizedes, kemény munkájával felelt meg. 700 lapos összefoglaló művének utolsó változatát (*Geniza Studies*. Hildesheim—New York, 1981.) a nemzetközi hebraisztika és judaisztika vezető szakemberei méltán minősítették „aere perennius” alkotásnak.

Élete utolsó jelentős témáját Scheiber Sándor 1969-ben vállalta, amikor az ELTE Sémi Filológiai és Arab Tanszékén létrejött egy főleg egyetemi és akadémiai tudományos dolgozókból alakult munkaközösség „A honfoglalás előtti magyar történelem írásos forrásai”-nak kiadására. Az ő feladata egyfelől a kazár vonatkozású héber források feldolgozása lett, másfelől a kazároktól a magyarokhoz átállt három kazár törzs, a kabarok történetének szempontjából is fontos Schechter-féle *geniza*-töredék, valamint a József kazár kagán és a mór kalifátus egy vezető embere között váltott és már régebben is ismert, vitatott hiteles levelezés és más szórványos adatok szövegének bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátott kritikai szövegkiadása és fordítása. Scheiber Sándor mindvégig lelkesen folytatta az adatok összegyűjtését, de most már csak kéziratának a MTA Könyvtára közreműködésével folyó számbavételéből fogjuk megtudni, mennyit sikerült megvalósítania kedves tervéből.

Scheiber Sándor halálával a magyar és a nemzetközi tudomány nagyszerű tudóst veszített el, aki minden témájához élete utolsó pillanatáig ragaszkodott, de ugyanilyen hűséges maradt munkatársaihoz és barátaihoz is.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Magyar kódexszövegek latin forrásai

Ebben a rovatban új sorozat indul. A magyar történeti nyelvtan munkálatai során a magyar kódexek jelentős részét is fel kellett dolgozni. Ismeretes, hogy kódexeink csaknem kivétel nélkül latinból való fordítások. Ilyen fordításokhoz sokszor nagy segítséget nyújtanak az eredeti (latin) források. Sajnos, még kevés ismert latin forrásunk van, és azok is legtöbbször nehezen hozzáférhető helyen vannak. Azért úgy határoztunk, hogy a már ismeretes, valamint a kutatásunk során előkerült, eddig ismeretlen latin szövegeket itt, a Magyar Nyelvben közzétesszük, hogy bárki számára elérhető helyen legyenek.

A latin szövegeket igyekezni fogunk csoportosítva (himnuszok, kantikumok, inádságok, legendák stb.) közölni. A sorozatot a már szép számban ismeretes kantikumok és himnuszok csoportjával kezdjük. Ezek azért szerepelnek itt együtt, mert néha nehéz a himnusz és a kantikum között megvonni a határt, a magyar kódex is hol így, hol úgy nevezi őket.

A himnuszok és kantikumok közlésében bizonyos sorrendet kívánunk tartani. Betűrendbe sorolásuk nem válik be, mert az énekek címe (ha van!) vagy kezdő soruk nem állandó. Jobb megoldásnak látszik egy természetesebb sorrend; előre vesszük az Ó- és Újszövetségben előforduló ilyen énekeket, a következő csoportba kerülnének a papi zsolozsmában használatos himnuszok, kantikumok, végül a harmadikban gyűjtenénk össze mindazokat, amelyek a két előbbiből kimaradtak.

A himnuszok, kantikumok ismertetésének rendje: A himnusz címe (vagy kezdő szavai) előtt római szám jelzi a tárgyalt himnusz sorszámát. — Ezután 1. számú bekezdésben röviden megemlítjük a himnusz keletkezésének okát vagy rendeltetésének célját; megadjuk a latin forrásszöveg pontos lelőhelyét, majd ezt követi a latin szöveg. — A 2. számú bekezdésben felsoroljuk a himnusz magyar fordításának a kódexeinkben található (valamennyi) lelőhelyét. Helykímélés végett nem közöljük a fordítások magyar szövegét, ezek könnyen elérhetők a Nyelvemléktárban vagy néhány fakszimile-kiadásban. Ugyanebbe a bekezdésbe kerülnek a szöveg megértéséhez fontos magyarázatok, megjegyzések. — Végül megjelöljük itt azokat a forrásműveket, amelyekben már előbb valaki foglalkozott a tárgyalt kantikummal, himnusszal.

Felhasznált forrásművek és rövidítések: *Bibliorum sacrorum nova editio*. Vatikán, 1959. (röv.: BS.). — *Officium parvum Beatae Mariae Virginis*. Ratisbonae, 1898. (Off-BMV.). — *Zsolozsmáskönyv főbb ünnepekre*. Bp., 1938. (Zsol.). — *Szegedi Gergely: Énekeskönyv*. Debrecen, 1569. (Szegedi). — *Régi magyar költők tára* (szerk. SZILÁDY ÁRON). Bp., 1877. (RMKT. I.). — *Régi magyar költők tára I. 2. kiadás* (szerk. HORVÁTH CYRILL). Bp., 1921. (RMKT. I.²). — *Régi magyar nyelvemlékek V. köt.* Sajtó alá rendezte TOLDY FERENC. Bp., 1888. (RMNy.). — *DANKO JOSEPH Vetus hymnarium*. Bp., 1893. (DANKÓ). — *TORDAI ÁNYOS, Kódexeink Mária-himnuszai*. Bp., 1903. (TORDAI). — *BOROS ALÁN, Zsoltárfordítás a kódexek korában*. Bp., 1903. (BOROS). — *FRICK JÓZSEF, A középkori magyar himnuszsköltészet*. Kolozsvár, 1910. (FRICK). — *HORVÁTH JÁNOS, A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp., 1931. (HORVÁTH). — *BABITS MIHÁLY, Amor sanctus*. Bp., 1933. (BABITS). — *Sík SÁNDOR, Himnuszok könyve*. Bp., 1943. (Sík).

A forrásokra való utaláskor a forrásmű rövidítését vagy az íróját említjük lapszámmal.

I. Cantemus Domino

1. Mózes hálaéneke abból az alkalomból, hogy népével épségben átkelt a Vörös-tengeren, az üldöző fáraó serege pedig a tengerbe vészett.

Latin forrása: Exodus/2Móz 15,1—19; lelőhelye: BS. 55.

1 Cantemus Domino; gloriose enim magnificatus est: | equum et ascensorem deiecit in mare.

2 Fortitudo mea et laus mea Dominus, | et factus est mihi in salutem; | iste Deus meus, et glorificabo eum; | Deus patris mei, et exaltabo eum.

3 Dominus quasi vir pugnator; | omnipotens nomen eius.

4 Currus Pharaonis et exercitum eius proiecit in mare; | electi principes eius submersi sunt in mari Rubro.

5 Abyssi operuerunt eos; | descenderunt in profundum quasi lapis.

6 Dexter a tua, Domine, magnificata est in fortitudine; | dexter a tua, Domine, percussit inimicum;

7 et in multitudine gloriae tuae deposuisti adversarios tuos: | misisti iram tuam, quae devoravit eos sicut stipulam,

8 et in spiritu furoris tui congregatae sunt aquae. | Stetit unda fluens, congregatae sunt abyssi in medio mari;

9 dixit inimicus: Persequar et comprehendam; | dividam spolia, implebitur anima mea, | evaginabo gladium meum, interficiet eos manus mea.

10 Flavit spiritus tuus, et operuit eos mare; | submersi sunt quasi plumbum in aquis vehementibus.

11 Quis similis tui in fortibus, Domine ? | quis similis tui, magnificus in sanctitate, | terribilis atque laudabilis, faciens mirabilia ?

12 Extendisti manum tuam, et devoravit eos terra.

13 Dux fuisti in misericordia tua populo, quem redemisti: | et portasti eum in fortitudine tua ad habitaculum sanctum tuum.

14 Ascenderunt populi, et irati sunt: | dolores obtinuerunt habitatores Philistiim.

15 Tunc conturbati sunt principes Edom, | robustos Moab obtinuit tremor; | obriguerunt omnes habitatores Chanaan.

16 Irruat super eos formido et pavor, | in magnitudine brachii tui fiant immobiles quasi lapis, | donec pertranseat populus tuus, Domine, | donec pertranseat populus tuus iste, quem possedisti.

17 Introduces eos, et plantabis in monte hereditatis tuae, | firmissimo habitaculo tuo, quod operatus es, Domine, | sanctuarium tuum, Domine, quod firmaverunt manus tuae.

18 Dominus regnabit in aeternum et ultra.

19 Ingressus est enim eques Phrao cum curribus et equitibus eius | in mare, et reduxit super eos Dominus aquas maris; filii autem Israël | ambulaverunt per siccum in medio eius.

2. A magyar kódexekben előforduló megfelelő lelőhelyek: Apork. 184—6 (Nytár VIII, 238—9). — DöbrK. 247—9 (Nytár XII, 122—3). — JordK. 32—3 (RMNy. V, 40—2. hasáb). — Ismerteti: BOROS 121; FRICK 29—30.

II. A u d i t e c o e l i

1. Mózes befejezte küldetését, érzi halála közeledtét, hatalmát átadja Józsuének, majd az Úr parancsára énekében megemlíti, milyen büntetések érik népét, amiért elfordult Istenétől.

Latin forrás: Deuteronomium/5Móz 32, 1—43; lelőhelye: BS. 165.

1 Audite caeli, quae loquor, | audiat terra verba oris mei.

2 Concreseat ut pluvia doctrina mea, | fluat ut ros eloquium meum, | quasi imber super herbam | et quasi stillae super gramina.

- 3 Quia nomen Domini invocabo: | date magnificentiam Deo nostro.
- 4 Dei perfecta sunt opera, | et omnes viae eius iudicia: | Deus fidelis et absque ulla iniquitate, | iustus et rectus.
- 5 Peccaverunt ei, et non filii eius in sordibus, | generatio prava atque perversa.
- 6 Haecine reddis Domino, popule stulte et insipiens? | Nunquid non ipse est pater tuus, | qui possedit te et fecit et creavit te?
- 7 Memento dierum antiquorum, | cogita generationes singulas; | interroga patrem tuum et adnuntiabit tibi, | maiores tuos et dicent tibi.
- 8 Quando dividebat Altissimus gentes, | quando separabat filios Adam, | constituit terminos populorum | iuxta numerum filiorum Israël;
- 9 pars autem Domini populus eius, | Iacob funiculus hereditatis eius.
- 10 Invenit eum in terra deserta, | in loco horroris et vastae solitudinis; | circumduxit eum et docuit | et custodivit quasi pupillam oculi sui.
- 11 Sicut aquila provocans ad volandum pullos suos | et super eos volitans | expandit alas suas et adsumpsit eum | atque portavit in umeris suis.
- 12 Dominus solus dux eius fuit, | et non erat cum eo deus alienus.
- 13 Constituit eum super excelsam terram | ut comederet fructus agrorum, | ut sugeret mel de petra | oleumque de saxo durissimo;
- 14 butyrum de armento et lac de ovibus | cum adipe agnorum et arietum filiorum Basan, | et hircos cum medulla tritici, | et sanguinem uvae biberet meracissimum.
- 15 Incrassatus est dilectus et recalcitravit, | incrassatus, impinguatus, dilatatus | dereliquit Deum factorem suum | et recessit a Deo salutari suo.
- 16 Provocaverunt eum in diis alienis | et in abominationibus ad iracundiam concitaverunt.
- 17 Immolaverunt daemoniis et non Deo, | diis quos ignorabant; | novi recentesque venerunt, | quos non coluerunt patres eorum.
- 18 Deum, qui te genuit, dereliquisti, | et oblitus es Domini creatoris tui.
- 19 Vidit Dominus et ad iracundiam concitatus est, | quia provocaverunt eum filii sui et filiae;
- 20 et ait: Abscondam faciem meam ab eis | et considerabo novissima eorum; | generatio enim perversa est, et infideles filii.
- 21 Ipsi me provocaverunt in eo qui non erat Deus | et irritaverunt in vanitatibus suis; | et ego provocabo eos in eo qui non est populus | et in gente stulta irritabo illos.
- 22 Ignis succensus est in furore meo, | et ardebit usque ad inferni novissima | devorabitque terram cum germine suo | et montium fundamenta comburet.
- 23 Congregabo super eos mala | et sagittas meas complebo in eis.
- 24 Consumentur fame, et devorabunt eos aves morsu amarissimo; | dentes bestiarum immittam in eos, | cum furore trahentium super terram atque serpentium.
- 25 Foris vastabit eos gladius et intus pavor: | iuvenem simul ac virginem, | lactentem cum homine sene.
- 26 Dixi: Ubiam sunt? | Cessare faciam ex hominibus memoriam eorum:
- 27 sed propter iram inimicorum distuli, | ne forte superbirent hostes eorum | et dicerent: Manus nostra excelsa, | et non Dominus fecit haec omnia.
- 28 Gens absque consilio est et sine prudentia.
- 29 Utinam saperent et intelligerent | ac novissima providerent!
- 30 Quomodo persequatur unus mille, | et duo fugent decem milia? | Nonne ideo, quia Deus suus vendidit eos, | et Dominus conclusit illos?
- 31 Non enim est Deus noster ut dii eorum, | et inimici nostri sunt iudices.
- 32 De vinea Sodomarum vinea eorum | et de suburbanis Gomorrhae; | uva eorum uva fellis et botri amarissimi;

33 fel draconum vinum eorum, | et venenum aspidum insanabile.

34 Nonne haec condita sunt apud me | et signata in thesauris meis ?

35 Mea est ultio, et ego retribuam in tempore | ut labatur pes eorum: | iuxta est dies perditionis, | et adesse festinant tempora.

36 Iudicabit Dominus populum suum | et in servis suis miserebitur, | videbit quod infirmata sit manus, | et clausi quoque defecerunt | residuique consumpti sunt.

37 Et dicet: Ubi sunt dii eorum, | in quibus habebant fiduciam,

38 de quorum victimis comedebant adipēs | et bibebant vinum libaninum ? | Surgant et opulentur vobis, | et in necessitate vos protegant.

39 Videte quod ego sim solus | et non sit alius deus praeter me; | ego occidam et ego vivere faciam; | percutiam et ego sanabo; | et non est qui de manu mea possit eruere.

40 Levabo ad caelum manum meam | et dicam: Vivo ego in aeternum !

41 Si acuero ut fulgur gladium meum, | et arripuerit iudicium manus mea, | reddam ultionem hostibus meis, | et his qui oderunt me retribuam.

42 Inebriabo sagittas meas sanguine, | et gladius meus devorabit carnes: | de cruore occisorum et de captivitate, | nudati inimicorum capitis.

43 Laudate, gentes, populum eius, | quia sanguinem servorum suorum ulciscetur, | et vindictam retribuet in hostes eorum | et propitius erit terrae populi sui.

2. Mózes énekének magyar fordítását három kódexünkben találjuk: DöbrK. 251—6 (Nytár XII, 124—6); JordK. 75—6 (RMNy. V. 272—6. hasáb); KulcsK. 279—86 (Nytár VIII, 376—9). — Ismerteti: BOROS 121; FRICK 28—9.

III. E x s u l t a v i t c o r m e u m

1. Hanna (v. Anna) hálaéneke az Úrhoz, amiért hosszú meddőség után fia született, Sámuel.

Latin forrás: 1Sám 2, 1—10; lelőhelye: BS. 217.

1 Exsultavit cor meum in Domino: | et exaltatum est cornu meum in Deo meo: | dilatatum est os meum super inimicos meos, | quia laetata sum in salutari tuo.

2 Non est sanctus ut est Dominus, | neque enim est alius extra te, | et non est fortis sicut Deus noster.

3 Nolite multiplicare loqui sublimia gloriantes: | recedant vetera de ore vestro; | quia Deus scientiarum Dominus est, | et ipsi praeparantur cogitationes.

4 Arcus fortium superatus est, | et infirmi accincti sunt robore.

5 Repleti prius pro panibus se locaverunt, | et famelici saturati sunt; | donec sterilis peperit plurimos, | et quae multos habebat filios infirmata est.

6 Dominus mortificat et vivificat, | deducit ad inferos et reducit;

7 Dominus pauperem facit et ditat, | humiliat et sublevat;

8 Suscitavit de pulvere egenum | et de stercore elevavit pauperem, | ut sedeat cum principibus | et solium gloriae teneat. | Domini enim sunt cardines terrae, | et posuit super eos orbem.

9 Pedes sanctorum suorum servabit, | et impii in tenebris conticescent, | quia non in fortitudine sua roborabitur vir.

10 Dominum formidabunt adversarii eius, | et super ipsos in caelis tonabit: | Dominus iudicabit fines terrae | et dabit imperium regi suo | et sublinabit cornu christi sui.

2. Hanna énekének fordítását két kódexünk őrzi, lelőhelyük a következő: Apork. 183—4 (Nytár. VIII, 237—8) és DöbrK. 245—7 (Nytár. XII, 121—2). — Ismerteti: FRICK 30.

IV. Confitebor tibi, Domine

1. Izaiás hálaéneke a nagyszerű jövőért, mely Izrael népére vár a messiási korban.
 Latin forrás: Iz 12, 1–6; lelőhelye: BS. 682.

1 Confitebor tibi, Domine, quoniam iratus es mihi; | conversus est furor tuus, et consolatus es me.

2 Ecce Deus salvator meus, fiducialiter agam et non timebo, | quia fortitudo mea et laus mea Dominus, | et factus est mihi in salutem.

3 Haurietis aquas in gaudio de fontibus salvatoris.

4 Et dicetis in die illa: | Confitemini Domino et invocate nomen eius, | notas facite in populis adinventiones eius, | mementote quoniam excelsum est nomen eius.

5 Cantate Domino, quoniam magnifice fecit, | adnuntiate hoc in universa terra.

6 Exsulta et lauda, habitatio Sion, | quia magnus in medio tui sanctus Israël.

2. A megfelelő magyar fordítások lelőhelye: Apok. 181–2 (Nytár VIII, 236) és DöbrK. 243–4 (Nytár XII, 120–1). — Ismerteti: FRICK 30–1.

V. Ego dixi

1. Ezekiás király betegségében gyógyulásért könyörög, majd felgyógyulását énekel köszöni meg.

Latin forrás: Izaiás 38, 10–20; lelőhelye: BS. 699.

10 Ego dixi: In dimidio dierum meorum vadam ad portas inferi: | quaesivi residuum annorum meorum.

11 Dixi: Non videbo Dominum Deum in terra viventium; | non adspiciam hominem ultra et habitatorem quietis.

12 Generatio mea ablata est et convoluta est a me | quasi tabernaculum pastorum, | praecisa est velut a texente vita mea; | dum adhuc ordire, succidit me. | De mane usque ad vesperam finies me.

13 Sperabam usque ad mane; quasi leo sic contrivit omnia ossa mea; | de mane usque ad vesperam finies me.

14 Sicut pullus hirundinis sic clamabo, meditabor ut columba, | attenuati sunt oculi mei suspicientes in excelsum. | Domine, vim patior, responde pro me.

15 Quid dicam, aut quid respondebit mihi, cum ipse fecerit? | Recogitabo tibi omnes annos meos in amaritudine animae meae.

16 Domine, si sic vivitur, et in talibus vita spiritus mei, | corripies me et vivificabis me.

17 Ecce in pace amaritudo mea amarissima; | tu autem eruisti animam meam, ut non periret, | proiecisti post tergum tuum omnia peccata mea.

18 Quia non infernus confitebitur tibi, neque mors laudabit te: | non exspectabunt qui descendunt in lacum veritatem tuam.

19 Vivens, vivens ipse confitebitur tibi, sicut et ego hodie; | pater filiis notam faciet veritatem tuam.

20 Domine salvum me fac, et psalmos nostros cantabimus | cunctis diebus vitae nostrae in domo Domini.

2. Magyar fordításai kódexeinkben: Apok. 182–3 (Nytár. VIII, 237) és DöbrK. 244–5 (Nytár. XII, 121). — Ismerteti: FRICK 31–2.

P. BALÁZS JÁNOS

Régi magyar pénzeink elnevezése

A magyarországi pénzverés története közel egy évezredet mondhat múltjának. Ezen időszakon belül azonban nemcsak hazai veretek, hanem Európa más részein készültek is forgalomban voltak kereskedelmi életünk gyakorlatában, hosszabb-rövidebb periódust szolgálván ki.

A középkorban csak a frisachi és bécsi dénárok, illetve a pfennigek keringtek „idegenként” pénzeink között, a XIV. század elején Szepesen, Sároson át betört a cseh garas, valamint kimutatható a bizánci aranyak és a velencei, veronai, aquilejai pénz forgalma. Az újkorban pedig a lengyel és az osztrák örökös tartományok, a német birodalom pénzein és a holland tallérokon kívül a hódoltság területén a török, a XVII. század második felétől kezdve a velencei zechinok és scudokon kívül elszórtan svájci és dél-német érmeikkel (tallér és betzen) találkozunk, mint azt okleveles adataink és múzeumaink leletei egyaránt igazolják.

A hazai — okleveleinkben általánosan használt — latin neveken kívül a magyar vereteknek (a mindennapi használatban kétségtelenül soknak) volt népies magyar neve (*keresztes pénz, koronás* stb.). A külföldiek közül csak a Wiener Pfennig *bécs* nevét és a báni dénárok *báni* nevét ismerjük.

A Mohács utáni pénzkáoszban az olvasni nem tudó tömegek a pénz népies nevét használták. Ez utalhatott anyagukra: *vas, réz*; színükre: *fehér, fekete, sárga, barna, vörös*; származási helyükre: *gréci, cseh, lengyel, rénes, török*; ragadványneveikre: *cigánypénz*; alakjukra: *vágott, szeges, szegletes*. Esetenként feltűnő vonásuk: *fogas, botos, medvés, hollós, oroszlános* stb., valamint az idegen név módosult formája is alapjául szolgálhatott az elnevezésnek: *czikkín, timotult, lepér* stb. Maga a *pénz* szó is több értelemben használatos: 1. 'moneta, pecunia' — fizetési eszköz értelmében; 2. jelenti a bizánci aranyat (*pensa*) és utóbb egy 40 dénáros számítási pénzt; 3. általánosan használt szó a *dénár* helyett; 4. jelenti a jobbágYTELEK pénzben megváltott terhét (pl. *paratka pénz, lirt-pénz*); 5. valahonnan, valamely birtokból származó pénzjövédelmet (pl. *portusi pénz*). Ha azt olvassuk, *fizettek pénzü* — *garasul, polturául, aranyul* —, az csak annyit jelent, hogy egy bizonyos összeget milyen pénzfajtában (dénárban, garasban, polturában stb.) fizettek ki, vagy mint más-képp mondták volt „in specie”.

A középkor folyamán is számos computust (= számítási pénzt) ismertek, vagyis olyan márkát, forintot, amilyent sose vertek, de Kassán, Szepességben, Leleszen, Baranyában, Máramarosban és számos más helyen más és más, de állandó dénár- vagy garas-számmal fejeztek ki. A XVI. században, a húszas években például rézforintot is ismertek, amely száz réz dénárt ért, noha rézforint mint kivert pénz nem volt ismert nálunk.

A XVII. század sokféle aranya, tallérja, mind különböző értékű lévén, egyiknek a másikhoz képest agioja (felára) volt, ezt *toldalék*-nak nevezték. Ismerték az árfolyam-különbséget is, hogy ugyanazon pénzért egyik helyen többet vagy kevesebbet fizettek, mint másutt. Ugyanazt a tallért például Nagykőrösön többre vagy kevesebbre értékelték, mint Budán. Ezt így fejezték ki: „mely téssen hajdani budai formán 910 tallert” (Okmánytár a török hódoltság történetéhez Magyarországon. Pest, 1863. I—II. Szerk. SZILÁDY ÁRON és SZILÁGYI SÁNDOR, a továbbiakban SZILÁDY—SZILÁGYI II, 151); „mely körösi modon 13 garásával” (uo. 95); „az ő (t. i. török) computusok szerint” (uo. 158).

Arra még határozottan kitérünk, hogy a betűrendben felsorolt magyar elnevezések egykorú elnevezések-e — kevés kivétellel azok —, illetve melyek azok a magyar elnevezések, melyek történetíróink csak magyarra fordítottak, de az egykorúak úgy nem nevezték őket (pl. *rajnai forint*-ot sosem használtak, csak *rénes*-nek nevezték). Alább áttérünk a pénznevek felsorolására, megkísérelve egyúttal meghatározni, hogy az a név milyen pénzt jelölhetett.

a p r ó p é n z (pecunia parva, minuta). Dénárt, fillért, bécset értettek rajta, garast már nem. 1423: A dicator nem fogad el „parvam monetam”, hanem „habere cum florenis aureis” (ZichyOkl. VIII, 117); 1520: „Masfel ezer forgotok *apro penzrol*” (RADVÁNSZKY BÉLA báró, Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. II—III. Bp., 1879—1880. II, 31); 1544: „Attam *apro penzt*” (OL. Nádasdy-lev. 40.); 1555: „Ki teszem *apro penzt*” (OL. Nádasdy-lev. 48.); 1624: „Egy hojagban . . . három pénzes garas es *apro barna penz* vagyon” (KárolyiOkl. IV, 225); 1643: „ó *apro penzül*” (OL. Lymbus II. f. 8.).

a r a n y f o r i n t (florenus aureus, vagy csak aureus). A XVI. század közepe óta találkozunk magyar névvel. (Vö. NySz., OklSz.)

a r a n y t a l l é r. Többnyire övre vagy ruhadísznek használt aranyozott ezüst tallért értettek rajta, de néha egynek veszik az aranytallérral. 1618: (Eperjes) „egy eörögh *aranyas tallerak*” (OL. Melzer-lev.) (HORVÁTH TIBOR ANTAL, Adalék a tízes aranyak forgalmához: Numizmatikai Közlöny 1961/62. 53—60); 1619: „Keörmeocz arany nro 93 es tiz arany niomo *arany taller*” (OL. Lymbus III. f. 28.); 1668: „az arany tallerokkal együtt” (SZÁDECZKY BÉLA, Apafi Mihály fejedelem udvartartása. I. Bornemissza Anna gazdasági napló (1667—1690). Bp., 1911. 39).

á l p é n z. Hamis pénz. 1639: „A gubernátor azoknak jószágát, kiket *ál-pénz* verésben tapasztalnak, elfoglalhassa” (Veres Balázs: Magyar decretum. Debrecen, 1639.).

b á r d o s. Zsigmond király dénárja, amelynek említésével 1389 előtt nem találkozunk. 1391-ben már *antiqua moneta*-nak nevezik, de még 1438-ban is említik. Nevének semmi köze a *bárd*-hoz, a Bardo-bankházhoz viszont annál több (Archeológiai Értesítő 1916.). *Obardus* néven is előfordul 1395-től 1417-ig, de a Zsigmond-kori oklevéltár I. kötetében így nem fordul elő. 1389: „pro viginti duabus marcis denariorum *Bardus* vocatorum” (ZsigmOkl. I, 1015); 1391: „cum antiqua moneta videlicet *Bardus*” (ZsigmOkl. I, 2182.); 1397: „pro centum florenis per centum denarios ad numerum denariorum antiquorum *Bardus* dictorum, florenum quemlibet computando” (ZsigmOkl. I, 4649.); 1417: „duabus pensis denariorum *Obardus* dictorum” (OL. Kisfaludy-lev.); 1438: „Unus florenus constabat ex grossis 36”. (OSzK. kt. Fol. Lat. 2297/2., 126.).

b a r n a g a r a s. Nevét nyilván színe után kapta. HUSZÁR LAJOS véleménye szerint talán körmöci veretek, mert a pozsonyi veretnek a finomsága jobb ugyan, „de ezekből még is több megy egy márkára, mert jóval könnyebbek, mint a pozsonyi veretek”. (HUSZÁR LAJOS, Bethlen Gábor pénzei. Kolozsvár, 1945. 33.) 1624: „el nem veszik az pozsonyi 5 pénzest és az apro pénzt, hanem az egész tallért, aranyat és *barna garast*.” (Magyar Gazdaságtörténeti Szemle VII, 32.)

b a r n a p é n z. Valószínűleg szintén körmöci veretű dénár. 1626: „Egy hojagban . . . három pénzes garas és *barna pénz* vagyon” (KárolyiOkl. IV, 225).

b a t k a (*bapka*, *babka*). A pénz maga cseh, neve valószínűleg magyar (l.EtSz.). Értéke: 3 *bapka* = 1 német krajcár. 1514: Nyitra vármegyében fizetendő 3 arany forint „in *Babch*” (OL. Dl. 83 111.); „reliquis tribus in *babcis* solvendis” (OL. Dl. 83.); 1516: Trencsén vármegyében vett fel valaki „florenus 3 in moneta *babcis*” (OL. Dl. 22 817.); 1526-tól ismeri csak az Etymológiai Szótár. Értéke: 1 magyar forint = 30 fejer cseh garas = 210 *batka*. (OL. Dl. 13277.); 1530: „in *bakam* flor. 8 12” (OL. Dl. 26 266.); 1541: „Pecuniam *bapkas* non volunt accipere” (OL. Kapy-lev.); 1556: „in *bapcis* flor. 3.” (OL. Lymbus II, f. 2—3.); 1610: A [sajó]ládi pálosok jövedelme: 3979 Ft 45 pénz és 1 *babka*. (OL. Misc. Eccl. et Relig. f. 2.); — Vö. HORVÁTH T. ANTAL, Batka, kacsinka, teruntius; NK. 1956/57.

b é c s. A Viener Pfennig magyar neve. 3 ért egy magyar dénárt. Említenek *nigrum bech*-et is, sőt *magyar béc*-et is (1558-ban). 1510 k.: „Tenentur solvere singulos 50 *Bech*” (OL. Dl. 35 104.); 1550: „kasat tiz *béczen*” (OL. Nádasdy-lev., Lajstromok); 1560: „es

soha sem en ream, sem zolgamra egy *bech* fylliert sem keolteott" (LevT. I, 361); 1620: „minden arany 280 . . . , egez Taller 286 penzben es 2 *bechben* ez utan iarion" (OL. Acta Publica f. 9. n. 20.).

belgiumi forint. 1633: „300 *belgiumi forintot*, mely 120 tallért tészen" (Haller Gábor naplója 1630–1644. ETA. IV, 17); 1634: „50 *belgiumi forintot*" (Uo. 21).

bitkowsky (*Bik, Bitkovi, Bitkoczy*). Garas vagy poltura. Rossz lengyel ezüst-pénz. Főleg az ország északkeleti részén terjedt el. 1626: „Grossi *Byttkocziani* . . . ex media parte cupro cusi". (OL. Litt. ad Camer. 1626. júl. 26.) Eperjesen 4 dénár értékben futnak. Egy tallérért előbb szívesen adtak 50 ilyen garast. Mivel a tallér ára csökkent, már csak 40 garast adnak egy tallérért Sáros és Szepes megyében. 1628: „*Byttkowskianorum* Grossorum" (Eperjesen; OL. Litt. ad Camer. 1628. júl. 23.); 1650: „Poltura aliter *Bitkowski*" értékét Trencsén megye leszállítja 3–2 1/2 dénarról 1 1/2 dénára. (Corpus Statutorum Hungariae municipalium. Összegyűjtötték KOLOZSVÁRI SÁNDOR és ÓVÁRI KELEMEN. I–II/1–2., III, IV/1–2., V/1–2. Bp., 1885–1904. IV/1, 297); 1677: „azt a *bitkovi* forintjával kell megfizetni" (OSzK. kt. Quart. Hung. 2294.).

bomlott forint. „Ez a számlálás neme kezdődött 1694-ben, de 1695-ben cassáltatott" (idézi az EtSz.). 1694: „Utoljára ez szegény hazából . . . lengyel s egyéb fele apró pénzt annyira kihordották, hogy . . . akármely országos vásárokon . . . 40 polturas vagy rénes nevu nagy Garasoknál, Guldeneknél egyebet nem találhatott volna az ember. Sőt, azt is ezen Esztendőnek vége felé olykor devalválták a 120 pénzrul 105 pénzre avagy némelyeknek nem helytelen intenziójuk szerint Bomlott forintokra." (Rumi Károly György: Monumenta Hungarica sermone nativo scripta, az-az a' magyaroknak magyar nyelven írt emlékezetes írásaik. Pest, 1815. I, 132. — Babocsay Izsák: Fata Tarzaliensis. Hibás kiadása: Adalékok Zemplén vm. történetéhez. Szerk. DONGÓ GYÁRFÁS GÉZA. Sátoraljaújhely, 1902.)

botos garas. Az EtSz. szerint grossus grallis signatus, tehát mankós garas.

botos tallér. Mivel a régi magyarságban botnak nevezték a buzogányt, erdélyi fejedelmi veretekre gondolnánk, melyeknek előlapján gyakori a fejedelem képe buzogánnyal. Ennek viszont ellentmond az, hogy mindkét adatunk a Dunántúlról származik, ahol az erdélyi veretek igen ritkák. (Mikó Imre (ETA. II, 81) ugyan 1618-ból beszél egy „bot"-ról melyet Bethlen Gábor részére akarnak megvenni Konstantinápolyban. Ennek nyele aranyos, tollán smaragdok voltak, és 65 ezer oszporára tartották.) 1665: „*botos tallért, gréczi forma tallért, kettős aranyat*" (PRT. I, 665.); 1711: „Négyes arany 1. Eötös Lánccos arany 1., Dupla arany 5., Simpla 4 forintos arany 48 . . . , *Botos tallér* 5." (OL. Batthyany-lev., Inventáriumok).

budes. Zsigmond király valamelyik dénárja. 1390: „40 marcas denariorum *BUDES* dictorum" (TKALČIČ, MonZagr. I, 317).

bromberger, poltura. 1659: „Polturaky vel *Bromberger* 4 nummulis" (forog) (OL. Acta Publica f. 10. n. 24.)

bukovec. 1700: A szepesi kamara eltiltja a *Bukovecz* nevű lengyel pénz forgalmát nálunk. (OSzK. kt., Fol. Lat. 90/1., 2796.)

calculusra való pénz. Számlópénz, Rechenpfennig. Nem forgalmi pénz, csak az összeadás megkönnyítésére használják. 1596: „*Calculi argentei* nro. 150." (OL. U et C. f. 78. n. 8.); 1685: A kassai Generális házban volt „Egy csomó *Calculusra való penz sargha*". (OL. Lymbus III. f. 28.)

canfroni tallér. Olasz tallér, mert csak délvidéken fordul elő. 1635: „In sexto sacco sunt *Czanfroni*, quos mihi in polutionem dederunt ex Ozoly, *talleri* 400." (OL. Lymbus II. f. 18.)

cigány pénz. Azaz hamis pénz. 1651: „egy kezkeniöbe apro czigan penzt”. (OL. Batthyany lev. Miss. Hőgye Imre és Sylvester János 1651. szept. 6.)

cigány tallér. Hamis tallér. 1563: „Csak egy bech haznat se vettem, chygan taller volt”. LevT. II, 65.)

ciklin arany (*czikliny, csikkin*). A velencei zecchino magyar neve a XVII. század második fele óta. A középkorban egyszerűen *velencei dukát*-nak mondták. 1680: „15 *czikliny arany*” (OL. Békássy-lev., 1654. jún. 13. oklevél hátán); 1683: „*Czikin arany* 11 — flor. 55.” (VAJDA EMIL, A vargyasi Dániel család története. Kolozsvár, 1901. 377); 1688: „*Zechino* 5 flor. 17, *Turchesi* 2., flor. 6., *Talleri* mesti fl. 1.” (OL. Jány cs. lev. f. 2.); 1715: „*Veneti* itidem *Czikin dicti*” (OL. Acta Publica f. 48. n. 27. § 3. és 4.); 1771: „*Oichini*” értéke 4 Ft 18 kr. (OL. Acta Publica f. 48. n. 43.).

császár garasa. 1661: „*Császár garassa* ... Hitván garasok ... Bethlen Gábor garassi ...” (KárolyiOkl. IV. 421); 1782: „1 *grossus Caesaris* = 5 Czemniciensis denarii” (Arithmetica Practica. Tyrnaviae, 1739.).

császár pénze. 1685: „vöttem könyveket 1 1/2 oroszlanos tallerral és 15 *császár pénzivel*”. „Császár pénzét adtam az borbélynak d. 48”. (VAJDA EMIL, A vargyasi Dániel család története 388).

császár tallér. Imperialis. 1634: „25 *császár tallér* = 40 forint”. (SZILÁDY—SZILÁGYI I, 33); 1654: „25 *császár tallér*” (HORNVIK JÁNOS, Pusztaszer ... története, Kecskemét, 1865. 59. sz. oklevél); 1782: „*Császár tallér* 120 kr.” (Maróthi György: Arithmetica vagy Számvetésnek mestersége. Debrecen, 1782. 118 — 3. kiad.).

csillagostallér. HUSZÁR LAJOS véleménye szerint olasz tallér, valószínűleg guastallai, II. Ferrantes (1575—1630) tallérja. De gondolhatjuk velenceinek is, amit az éremkereskedők (FEJÉR 1903: 21, 1905: 27, 1907. márc.; WALLA 1902: 60) árjegyzékén is így neveznek.

dudich (*Duttich*). Lengyel garas. 1659: „Simplex Polonicus Dudich pro 2 cruciferis. Duplex Polonicus *Dudich* pro 4 cruciferis” (OL. Acta Publica f. 10. n. 24.); 1674: „grossos duplices extraneos vel Polonicos vulgo *Duttich* vocitatos”. Felső-Magyarországon 12 dénár helyett 10, Alsó-Magyarországon 10 helyett 8 dénáron szabad elfogadni. (OL. Acta Publica f. 27. n. 13.)

dukát. Az Oklevélszótár összes adata erre a dukátra vonatkozik. — a) Az arany forint külföldön használatos neve 'magyar arany' jelentésben 1397-ben tűnik fel először (ZsigmOkl. I, No. 4659.). — b) Zsigmond király dénára, mely 1429/30-ban volt forgalomban. Értéke 1 dénár = 4 dukát, majd egyre romlott, míg végre az 1433 június 26-i rendelet kivonta a forgalomból (OSzK. kt. Quart. Hung. 1968/VII.. 352.). 1429: „cum presenti moneta nostra *Duccat* vocata” (OL. Dl. 12052.); 1429: „8 milia florenorum cum *ducatis*” (ZichyOkm. VIII, 377); 1431: „pro 50 centuaris *ducatorum* persolutorum” (OL. Dl. 12365.); 1433: „puta 100 florenis novis de moneta filler et *ducat* appellatis” (ZichyOkm. VIII, 514); 1433: „propter monetarum *dwkath* pridem et quatingh nunc currentium vilitatem” (PRT. III, 48. n. oklevél).

(Folytatjuk.)

RÁSZLAI TIBOR

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. V. 21. — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív

87.15361 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Benkő Loránd elnök* címére (1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 100 Ft; nyugdíjasoknak 50 Ft, egyetemi és főiskolai hallgatóknak 20 Ft.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők: *Tiba Judit* szervező titkár: 1052 Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253 70 számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK ÚJABB SZÁMAI

90. Mészáros István: Iskolai jegyzetkönyv a XVI–XVII. század fordulójáról. 1976. 17, – Ft.
91. Jakab István: A magyar igeekötők állományi vizsgálata. 1976. 22, – Ft.
92. Kiss Lajos: Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. 1976. 46, – Ft.
93. Országh László: Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. 1977. 32, – Ft.
94. Molnár Ilona: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. 1977. 19, – Ft.
95. O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. 1977. 18, – Ft.
96. Korompay Klára: Középkori neveink és a Roland-ének. 1978. 15, – Ft.
97. Gaál Edit: A birtoklás kifejezése a mai magyar nyelvben. 1978. 13, – Ft.
98. Dienes Dóra: A szerkesztettségi hiányosság és szövegösszefüggésbeli kiegészülése. 1978. 16, – Ft.
99. Bańcerowski Janusz: A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. 1979. 21, – Ft.
100. Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Szerkesztette Imre Samu. 1979. 32, – Ft.
101. Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. 1979. 14, – Ft.
102. Kassai Ilona: Időtartam és kvantitás a magyar nyelvben. 1979. 11, – Ft.
103. Kiss Jenő: Mihályi tájlesztár (Rábaköz). 1979. 17, – Ft.
104. A magyar nyelv grammatikája. (A magyar nyelvészek III. nemzetközi kongresszusának előadásai.) Szerkesztette Imre Samu, Szathmári István, Szűts László. 1980. 175, – Ft.
105. Mokány Sándor: Magyar szófejtések. 1980. 15, – Ft.
106. Guszkova Antonyina: A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a magyar nyelvben. 1981. 22, – Ft.
107. Lengyel Zolt: Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből. 1981. 18, – Ft.
108. B. Gergely Piroska: A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata. 1981. 21, – Ft.
109. Kontra Miklós: A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre. 1981. 15, – Ft.
110. Sinor Dénes: Tanulmányok. 1982. 34, – Ft.
111. Farkas Vilmos: A magyar hangtörténet és helyesírástörténet rendszerbeli összefüggése. 1982. 20, – Ft.
112. Jakab István: A magyar igeekötő szófajtani útja. 1982. 17, – Ft.
113. Benkő Loránd: Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében. 1982. 18, – Ft.
114. Balázs Judit: A ragadványnevek szerepe Rábaszentandrás névrendszerében. 1982. 28, – Ft.
115. Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban. 1983. 20, – Ft.
116. É. Kiss Katalin: A magyar mondat szerkezet generatív leírása. 1983. 25, – Ft.
117. Bánréti Zoltán: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. 1983. 24, – Ft.
118. Gáspári László: A századvégi novella lírizálódásáról. 1983. 18, – Ft.
119. Gósy Mária: Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében. 1984. 25, – Ft.
120. Kiss Jenő: A pingvintől a kolibriig. Egzotikus madarak magyar nevei. 1985. 42, – Ft.
121. Olaszky Gábor: A magyar beszéd leggyakoribb hangsorépítő elemeinek szerkezete és szintézise. A számítógépes beszédelőállítás néhány kérdése. 1985. 42, – Ft.
122. Heltainé Nagy Erzsébet: Nyelvi építkezés Sinka István balladáiban. 1986. 22, – Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Kiadó STÚDIUM és MAGISZTER Könyvesboltjaiban.

Ára: 26 Ft

Előfizetés egy évre: 104 Ft

ISSN 0025—0228

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

145. Heves megye földrajzi nevei III. A hevesi járás. Közzétette Pelle Béláné. 1980. 80,— Ft.
146. D. Máta Mária: Egy elfelejtett reformkori magyar tudós. Gegő Elek (1805—1844). 1978. 24,— Ft.
147. Zelliger Erzsébet: A kupuszinai nyelvjárás igeragozási rendszere. 1977. 16,— Ft.
148. Király Péter: A magyarok említése a 811. évi események óbolgár leírásában. 1977. 16,— Ft.
149. Rácz Endre: Az egyeztetés főbb kérdései a magyar nyelvben. 1977. 20,— Ft.
150. Szathmári István: Bárczi Géza (1894—1975) és a magyar nyelvtudomány. 1978. 20,— Ft.
151. Erdődi József: Időszámításunk. 1977. 10,— Ft.
152. Raisz Rózsa: Tudományos tevékenységi formák a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1904-től 1945-ig terjedő működésében. 1979. 20,— Ft.
153. Mészáros György: A magyarországi szinto cigányok. 1980. 10,— Ft.
154. A szövegten a kutatásban és az oktatásban. Szerk. Szathmári István és Várkonyi Imre. 1979. 40,— Ft.
155. Papp Ferenc: Lomonoszov, Kalmár György és a csúdok. 1980. 6,— Ft.
156. Veszprém megye földrajzi nevei I. A tapolcai járás. 1982. 80,— Ft.
157. 75 éves a Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1980. 14,— Ft.
158. Pusztay János: Az uráli—paleoszibériai kapcsolatok kérdéséhez. 1980. 16,— Ft.
159. Kiss Jenő: Nyelvjárási tanulmányok. 1981. 10,— Ft.
160. Név és társadalom. Szerk. Hajdú Mihály és Rácz Endre. 1981. 50,— Ft.
161. Emlékezés Mészöly Gedeonra. 1981. 10,— Ft.
162. Deme László: Közigazgatásunk nyelvi arculata. 1982. 10,— Ft.
163. Szabó József: Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykönyvből. 1982. 40,— Ft.
164. Kiss Jenő: Fejezetek a mihályi nyelvjárás mondattanából. 1982. 16,— Ft.
165. Lotz János: Az igék alakja a Jókai-kódexben. 1982. 8,— Ft.
166. Balázs János: Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. 1983. 29,— Ft.
167. Schlachter, Wolfgang—Pusztay, János: Morpho-semantische Untersuchung des ungarischen Verbalpräfixes *el-*. 1983. 124,— Ft.
168. Rácz Sándor: Földeák és környéke tájszótára. 1984. 66,— Ft.
169. Komárom megye földrajzi nevei. Közzétette Gerstner Károly, Hegedűs Attila, Körmendi Géza, Túri Róbert, Vitányi Borbála. 1985. 120,— Ft.
170. Név és névkutatás. Szerk. Békési Imre. 1985. 50,— Ft.
172. Tanulmányok a magyarság honfoglalás előtti történetéből. 1985. 10,— Ft.
174. Zsirai Miklós: Jugria. 1985. 30,— Ft.
175. Lőrincze Lajos: Hogyan vitázunk, hogyan vitázzuk? 1985. 10,— Ft.

A Nyelvtudományi Társaság kiadásában megjelent: Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1985. 95,— Ft.

Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. 1986. 108,— Ft.

Fénymásolatban újra kiadtuk a MNyTK. 24., 25., 26., 27., 28., 29., 31., 32., 35., 36., 37., 40., 45., 47., 48., 61. és 72. számát. Kaphatók a Társaság irodájában.